AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

KKTC DOĞU AKDENİZ UNİVERSİTETİ

TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ DASTAN

«Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə»
VI Uluslararası folklor konfransının

M A T E R İ A L L A R I

Bakı şəhəri,
25-26 noyabr 2010

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ DASTAN

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

KKTC Doğu Akdeniz Universiteti

«Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə»

VI Uluslararası Folklor Konfransı

25-26 noyabr 2010, Bakı- Azərbaycan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Konfransın Təşkilat Komitəsi

Sədr: Akad. Mahmud Kərimov

Həmsədrlər: Prof.Dr.Hüseyn İsmayılov
Prof.Dr. Abdullah Öztoprak

Üzvlər: Prof.Dr. Necdet Osam
Dr. Oruc Əliyev
Prof.Dr. Ulker Osam
Dr.Elçin Abbasov
Dos.Dr.Vüqar Sultanzadə
Dr.Seyfəddin Rzasoy
Dr. Ağaverdi Xəlil
Əli Şamil

Katib: Dr.Afaq Xürrəmqızı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİNDƏN ORTAQ TÜRK CƏLƏCƏYİNƏ» VI BEYNƏLXALQ FOLKLOR KONFRANSINDA AMEA-nın PREZİDENTİ AKADEMİK MAHMUD KƏRİMOVUN AÇILIŞ NİTQİ

Əziz qonaqlar!
Hörmətli konfrans iştirakçıları!

İki illik fasilədən sonra «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» adlı VI beynəlxalq folklor konfransında yenidən bir araya gəlməyimiz münasibəti ilə sizin hamınızı təbrik edir və salamlayaram.

Keçən iki ildə Azərbaycan folkloru və folklorşünasları üçün ağır sınaq dövrü oldu. Azərbaycanda «folklor hərəkatı» adlı böyük milli-mənəvi mücadilə başlamış AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, professor H.İsmayılovun səhhətində yaranmış müvəqqəti problemlər Azərbaycan milli mədəniyyəti və elminin ayrılmaz atributuna çevrilmiş «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» beynəlxalq konfrasının işində ikiillik fasilə yaratmışdır. Keçən iki il ərzində prof. H.İsmayılovun rəhbərlik etdiyi Folklor İnstitutu öz işini əzmlə davam etdirərək, bütün çətinliklərin öhdəsindən uğurla gəldi. İki il ərzində milli mədəniyyətimizin ən nəhəng layihələrindən olan 100 cildlik «Azərbaycan folkloru külliyyatı»nın cildlərinin sayı 20-ni ötüb keçdi. İnstitutda 500-dən artıq elmi kitab çap olundu. Ona görə də belə hesab edirəm ki, bu gün biz əslində, təkcə beynəlxalq konfransın açılışına deyil, həm də Folklor İsntitutunun milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması uğrunda apardığı mübarizənin təntənəsinə yığışmışıq. Mən bu böyük qələbə münasibəti ilə sizlərin hamısını ürəkdən təbrik edirəm.

Bu konfransın yalnız Azərbaycan miqyasında deyil, ümumtürk miqyasında, həm də yalnız elmi-mədəni müstəvidə deyil, qloballaşan müasir dünyada türk etnosunun sosial-siyasi baxımdan bütövləşməsi müstəvisində əhəmiyyətini əsaslandırmaq üçün çıxışıma möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının nitqindən bir sitatla başlamaq istəyirəm: «Dünyada qloballaşma prosesi gedir. Ancaq eyni zamanda ayrıseçkilik məsələləri də kifayət qədərdir və biz bunu görürük. Biz bu vəziyyətə özümüzü uyğunlaşdırmalıyıq. Bir-birimizə bağlı olmalıyıq, bir-birimizin əlini möhkəm tutmalıyıq ki, gücümüz daha da artsın. Bu gün türk dünyasının çox böyük potiensialı var və Türkiyə başda olmaqla bütün türkdilli dövlətlər siyasi, iqtisadi cəhətdən, bütün başqa cəhətlərdən sürətlə inkişaf edir. Bizim bölgənin inkişafı nəticəsində dünya proseslərinə böyük təmirlər olacaqdır və biz bunu görürük.

... Bu baxımdan ziyalıların bir araya gəlməsi, konfransların, qurultayların keçirilməsi, ictimai xadimlərin, millət vəkillərinin davamlı əlaqədə olması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir».

Artıq 8 ildir ki, AMEA–nın İctimai və Humanitar Elmlər Bölməsinin əsas intellektual ağırlıq mərkəzlərindən olan Folklor İnstitutu Türk dünyasının bütövləşməsi, etnik-mədəni dəyərlərin ortaqlaşması missiyasına xidmət edən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» adlı beynəlxalq konfransda türk dünyasının elmi elitasını Bakıya toplayır, onları birlikdə salamlamaq şərəfini bizlərə növbəti, səkkizinci dəfə nəsib edir. Hər bir ümumilli missiyanın həyata keçirilməsinə yönələn ziyalı işinin faydalılıq əmsalı onun aydın müəyyənləşdirilmiş məqsəd və proqrammı ilə yanaşı, bu işin davamlılığı, fasiləsizliyi ilə də müəyyənləşir. «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» adlı beynəlxalq folkor konfransının səkkiz il müddətində fasiləsiz və davamlı olaraq keçirilməsi bir daha onu sübut edir ki, konfransın adında ifadə olunan məqsəd Azərbaycan folklorşünasları, eləcə də bu konfransın ətrafına topladığı türk elmi elitası üçün, həqiqətən də, ümumilli səviyyədə dərk olunmuş missiya və uzaq hədəflərə hesablanmış uzunmüddətli strategiyadır.

Son dərəcə böyük iqtisadi, intellektual, mədəni-mənəvi potensiala malik olan türk dünyasının ortaqlaşması, yəni bu potensialın vahid bir gücə çevrilməsi prosesi həm etnokultroloji, həm də sosioloji baxımdan mürəkkəbliklərlə müşahidə olunur. Avrasiya materikinin mərkəzində Şərqdən Qərbə doğru müasir beynəlxalq siyasi reallıq üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir coğrafi mövqedə qərarlaşmış türk etnik-coğrafi arealı dünyanı idarə edən güclərin diqqət mərəkzindədir. Bu etnik-coğrafi areal özündə Tür

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olduğu 6 türk dövlətini, 10-a qədər muxtar türk respublikasını, siyasi dövlət strukturu olmayan neçə-neçə türk toplumunu birləşdirir. Türk toplumlarının məskunlaşdığı coğrafi ərazilər yalnız iqtisadi potensial baxımından, yerüstü və yeraltı sərvətlərinə görə zəngin deyildir. Bu ərazilərdə mənəvi resurslar da tarixən zəngin olmuş, bu gün də zəngin olaraq qalmaqdadır. Bu konfransın keçirilməsinin əsas məqsədlərindən biri də türk xalqlarının tarixi proseslər nəticəsində parçalanmış mənəvi resurslarını birləşdirmək, dünya humanitar düşüncəsində layiqli mövqe tutmağın elmi strategiyasını müəyyənləşdirməkdir.

Dünyada xalqların və millətlərin milli, dini, iqtisadi, siyasi və mədəni birliklərinin gerçəkləşdirən müxtəlif təşkilatlar mövcuddur. Bu təşkilatlar birlik üzvlərinin problemlərini həll etmək üçün səyləri birləşdirir və bununla da ayrılıqda həll olunması çətin olan məsələlərin həllini asanlaşdırır. Elmi və mədəni intellekt yarışnda geridə qalmaq çağdaşlıqla ayaqlaşmamaq milli inkişafın gələcəyi üçün müsbət proqnoz vermir.

Türk xalqarının zəngin tarixi mədəni keçmişi vardır. Bu zənginlitk gələcəyə də aparılmalıdır. Bunun üçün mənəvi elmi dəyərlərə ciddi elmi yanaşma ilə yanaşı elm siyasəti və milli mədəniyyət konsepsiyası işlənib hazırlanmalıdır. Məlumdur ki, dəqiq elmlər təbiətdəki qanunauyğunluqları, humanitar elmlər isə mədəniyyətdəki qanunauyğunluqları aşkarlayır. Biz gələcək mədəni inkişaf konsepsiyamızı müəyyənləşdirmək üçün elmi araşdırmaları və onlarda aşkarlanmış qanunauyğunluqların qeydə alınmasını təmin edərək xalqlarımızın qloballaşan dünyada yerini aydın təsəvvür etmək imkanında olmalıyıq.

Texnogen inkişaf mədəni inkişafla tənasüb təşkil etməyəndə harmonik tamlıq yaratmır, cəmiyyətdə digər institutların da funksionallığı təmin olunmur. Ona görə də, çağdaş tərəqqinin irəliyə doğru sürəti mənəvi ehtiyatların toplanmasının geriyə, keçmişə doğru olan sürətinə bərabər olmayanda cəmiyyətdə mənəvi harmoniya pozulur. Gələcəyə milli-mənəvi bir bütöv kimi getmək üçün keçmişin, milli-tarixi təcrübənin əldə etdiyi dəyərlərin bir araya, gətirilməsi, elmi təhlildən keçirilməsi və gələcəyə gedən insanın mənəvi yaddaşına köçürülməsi olduqca vacibdir. Keçmişdən bugünə gələn dəyərlərin ən mükəmməl nümunələri xalq yaradıcılığında qorunmuş, folklorda öz izlərini saxlamışdır. Ona görə də folklorün öyrənilməsi heç də başqa qlobal texniki məsələlərdən az əhəmiyyət daşımır. Ən sadə nümunədə, məsələn, təmamilə çağdaş, amma milli-mənəvi mirasdan təcrid olunmuş insan tipi nə qədər məzmunsuz görünür.

Mən konfransın işinə böyük ümidlə baxıram. O mənada ki, qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyaraq, inteqrasiyanın optimal yollarının aramaq və müəyyənləşdirmək baxımından mövcud baxışları konseptual bir şəklə gətirə biləcəkdir. Xalqlarımızın mənəvi ünsiyyətinin intensivləşməsinə, mədəni inteqrasiyasının sürətlənməsinə və nəticədə mükəmməl bir birliyə qovuşmasına böyük ehtiyacı var. Elə düşünürəm ki, Folkor İnstitutunun təşəbbüsü ilə başlanan konfrans bu sahədəki boşluğu aradan qaldıracaq və əlaqələrin güclənməsini, gələcək perspektivlərin müəyyənləşməsini təmin edəcəkdir.

Bir daha bütün konfrans iştirakçılarını təbrik edirəm və hər birinizə uğurlar arzulayıram!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AMEA FOLKLOR İNSTİTUTUNUNDİREKTORU, F.E.D., PROFESSOR HÜSEYN İSMAYILOVUN «ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİNDƏN ORTAQ TÜRK GƏLƏCƏYİNƏ» VI ULUSLARARASI FOLKLOR KONFRANSININ İŞTİRAKÇILARINA MÜRACİƏTİ

Əziz qonaqlar!
Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi, dünya türklərinin mədəni ortaqlaşması işində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, xalqlarımızın tarixi keçmişinin, etnik əxlaqının və mənəviyyatının vahidliyini özündə ən bariz şəkildə təcəssüm etdirən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» VI Uluslararası Konfransda iştirak etməniz münasibəti ilə təbrik edir və salamlayıram!

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu yarandığı tarixdən Azərbaycan folklorunun qardaş türk xalqları folkloru ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi üçün elmi və təşkilati işlərlə müntəzəm məşğul olur. Bu baxımdan 2003-cü ildən ardıcıl olaraq müntəzəm keçirilən «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» Uluslararası Folklor Konfransının türk xalqlarının mənəvi-mədəni, elmi-intellektual inteqrasiyasında öz payı, öz rolu vardır. Artıq altıncısı keçirilən və bu beynəlxalq tədbir milli və siyasi coğrafiyası, beynəlxalq tərkibi, elmi sanbalı, mədəni-siyasi əhəmiyyəti və s. baxımdan yalnız Azərbaycanın elmi həyatının deyil, mədəni-siyasi həyatının da əlamətdar hadisələrindən birinə çevrilmişdir.

Bildiyimiz kimi, dünya tarixində böyük və şərəfli iz buraxmış türklərin min illəri aşan həyat təcrübəsində yüksəlişlərlə yanaşı geçici enişlər də olmuş və hər zaman bu xalq, bu etnos həmin ağır durumları aşmak üçün səfərbər olmuş və bunu da bütün zamanlarda öz mənəvi, zehni və fiziki gücü sayəsində başara bilmişdir. Türklər yayğın olduqları geniş coğrafi məkanda zaman-zaman Asiya və Avrupanın ən nəhəng imperatorluqları və dövlətlərilə çarpışmış, yaşam mücadiləsi vermiş, tarixin çeşidli sınaqlarını qazanmağı başarmışlar.

Türk dölətçilik ənənəsi xalqın düşüncəsində və folklorunda daşlaşmış və türk etnosu var olduğu qədər davam edecekdir.

Ötən son yüzillərdə Azərbaycan və Orta Asiya türkləri tarixin daha acı sınaqlarına sinə gərməli olmuşlar. Müstəqilliyimizi itirdiyimiz dövrdə əvvəlcə çar Rusiyası, sonra Sovet imperiyası zaman-zaman bizi öz kökümüzdən uzaqlaşdırdı. Böyük dəyərlərlə silahlanmış ulu babalarımızın, əcdadlarımızın böyük mənəvi dünyasından bizi uzaq saldılar. Mənəvi səfalət baş aldı, hakim dairələr yavaş-yavaş xalqın şüuruna fantazmi, möhumatı yeritdilər. Fanatizm insanın əl-qolunu bağlayan, onu köləyə çevirən vasitədir. Bir müddət biz öz mənəvi dəyərlərimizdən, öz dünyamızdan qopduq və ayrıldıq. Mənəvi faciələrimizin başlanğıcını bunlarla hesablamaq lazımdır. Çar Rusiyası bizi yavaş-yavaş keçmişimizdən qırmağa başladı. Mollaxanalarda iki-üç il təhsil almaq savad qazanmaq mümkün deyildi. Kənar ölkələrdə oxuyan ziyalıları isə barmaqla sadalamaq olardı. Milli ətalət, milli intelektual səviyyənin dəyərlərdən uzaqlaşma dünyaya meydan oxuyan şərin qələbəsi idi.

Tarixi gerçəklikdir ki, Avropa Şərq dəyərləri üzərində öz dövlətini qurdu, öz mədəniyyətini formalaşdırdı, öz əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə buradan nələri isə götürdü – beləliklə, inkişaf və tərəqqiyə başladı. Şərq tərəqqinin əsas mərhələlərini keçib. Dünya bir-beş illə ölçülmür. Bəşəriyyətin tərəqqisi min illərlə ölçülür. Bu min illərin arxasında Şərqin hansı yüksəlişlər keçdiyi məlumdur. Amma hakim dairələr, dövlət başçıları öz imperiyasını qorumaq üçün elə şərait yaratmağa başladılar ki, insanların milli şüurunu, milli-mənəvi əxlaqi dəyərlərini, qüdrətini təmin edən vasitələr arasından çıxsın.

Amma xalq isə öz keçmişinə məhəbbətini, ünsiyyətini folklorunda saxladı. Xalqın, ulu babalarımızın yaratmış olduğu ən ciddi mənəvi-əxlaqi dəyərlər, mədəniyyət, yaxud dövlət, yaxud həyat, ictimai aləmin dərk edilməsi ilə bağlı təsəvvürlər folklor elementlərində, folklor örnəklərində yaşayan informasiyalarda, xalqın hafizəsinə, qan ya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

günümüzə gəlib çatıb. Bunlardan bizi uzaq salmaq, yəni keçmişimizdən iraq salmaqla, bunları xalqdan gizlətməklə içimizdə boşluq yaranmağa başladı. Bu boşluq bizi mənəvi süquta, mənəvi deformasiyaya aparan bir yolun başlanğıcı oldu. Nəticədə Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra Sovetlər dönəmində bolşeviklərin Azərbaycana, Şərq qapılarına böyük təsiri ilə sonuclandı.

Represiya illərində folklorşünaslardan - folklorla məşğul olanlardan biri də sağ qalmadı. Bilirdilər ki, folklor yaşayırsa, xalqa çatdırılırsa, xalqın tarixi mənəvi keçmişi ilə əlaqəsi bərpa olunsa, onda o xalqı manqutlaşdırmaq çətindir. Repressiya ilə xalqı həm də çox millətli sovet xalqı adı altında milli hissdən, milli ruhdan məhrum etmək istədilər. Amma bacarmadılar.

Ulu babalarımızın yaratmış olduqları mənəvi dəyərlər, nəhəng abidələr, böyük türk əxlaqı, mənəviyyatı, folkloru bizı qorudu, saxladı. Gəlin, bir neçə illlər əvvələ qayıdaq. Məhz milli-mənəvi ənənələrə, dəyərlərə ehtiramını heç vaxt itirməyən Azərbaycan xalqı vətənin çətin günlərində gedib öz böyük oğlunu – Heydər Əliyevi hakimiyyətə gətirdi. Xalq onu hakimiyyətə gətirməklə Azərbaycanı böyük şər qüvvələrin qurduğu tordan qurtardı.

Milli və bəşəri mənəvi mirasa son dərəcə böyük sayğı ilə yanaşan Heydər Əliyev xalqımız üçün mədəni-mənəvi abidələrin dəyərini dəqiqliklə müəyyənləşdirdi və onların təbliği və tanıdılması işində ən müdrik təşəbbüskar kimi şəxsən özü çıxış etdi. Azərbaycanın problemləri başdan aşdığı vaxtda böyük xərc hesabına, böyük çətinliklə YUNESKO-nun xəttilə Bakıda «Dədə Qorqud» yubileyi keçirildi. Bu, keçmişimizi, atamızı, qədim türk oğuzunu, qədim türk qüdrətini çağırmaq, səsləmək idi. Ulu Öndər həmin beynəlxalq tədbirdə məşhur bir ifadə işlətdi: «Biz, “Dədə Dorqud”u yubiley xatirinə keçirmirik. Biz Qorqudu əbədi olaraq öz yurduna, öz vətəninə, xalqımızın içinə qaytarmalıyıq». Qaytardı da.

Bu gün Azərbaycan Qafqazın lider dövlətidir. Azərbaycan güneyi-qüzeyli 50 milliyonluq xalqın zəngin bir torpaq üzərində qurduğu məmləkətdir. Azərbaycanda möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu günki yüksəlişini heç kim dayandıra bilməz. Azərbaycan çiçəklənir, Azərbaycanın tərəqqisi göz önündədir.

Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı türk mənşəli xalqlarla iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələin ən yüksək səviyyəyə çatdırılmasına can atır. Bir müddət bundan öncə Türkdilli ölkə rəhbərlərinin Naxçıvanda toplanması və bizim xalqların gələcəkdə daha da yaxınlaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq qərarlar qəbul etməsi buna əyani sübutdur.

Mədəni əlaqələrimizin inkişafında “Heydər Əliyev Fondu”nun Prezidenti, İSESKO və YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi səylərini də burada xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Mən bu tribunadan türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin möhkəmlənməsində böyük əməyinə görə bütün konfrans iştirakçıları adından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevə və Mehriban xanım Əliyevaya təşəkkür edirəm.

İnanıram ki, bu konfrans türk dünyasının müxtəlif bölgələrindən gəlmiş alimlərin elmi ünsiyyətini təşkil etməklə yanaşı, türk alimlərinin simasında türk xalqlarının mənəvi birliyini yaradılması, şanlı keçmişə malik türkün eyni işarəli gələcəyinin real olduğunun anılması işində irəliyə bir addım olacaq, ona doğru gedən yolları göstərəcək.

Sonda bir daha Sizin hamınızı bir daha salamlayır, konfransın işinə uğurlar diləyirəm!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

SOSYOLOJİK AÇINDAN TÜRK HALK EDEBİYATINDA AĞIT DESTANLAR

ABDULKADİR İNALTEKİN

Giriş

Farsçadan Türkçeye geçmiş edebi bir kavram olan "destan", Farsça "dastan" şeklinde okunur. Hemen hemen bütün lügati kaynaklarda birbirine yakın anlamlarla açıklaması yapılan bu edebi kavramın, toplumun temel değerleri arasında önemli yere sahip en kadim edebi sanat türü olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat'ın izahında "Destan, Farsça Dastan. 1. Destan, epope, hikaye, masal. 2. Şöhret, ün" [1] , Hayat, Büyük Türkçe Sözlüğü'nde ise "1. Destan, Milli, dini, mitolojik hikaye. 2. Türk halk şiir ve musikisinde bir çeşit. Bk. Dastan" [2] şeklinde açıklanmıştır.

Farslarda "dastan", Türklerde "destan", Araplarda "esatir", eski Yunanda "epos", Batı'da "mit; myth", olarak adlandırılan bu edebiyat türüne, daha başka milletlerin kültüründe de farklı isimler ve uygulanış biçimiyle rastlanacağı kesindir.

Destanlar, milletlerin hayatında yaşanmış büyük yangın, veba, sel, deprem gibi doğal afetler, savaş, işgal, göç gibi tarihi olaylar, yiğitlik, mertlik, kahramanlık, toplum önderliği gibi üstün meziyetler, veya sevdiğine kavuşamama, namus davası, kan davası, kasten adam öldürme gibi sosyal olayların meydana getirdiği acıların, halk âşıkları tarafından edebi bir dille topluma yansıtılması olarak özetlenebilir.

"Bir milletin tarihinde büyük izler bırakan, savaş, yangın, göç ve daha pek çok olay, destanların konusu olmuştur." [3]

"Halk şiiri geleneği, Türk kültürünün tarihi içindeki görünümü, değişmesi ve gelişmesine paralel olarak bir değişim ve gelişim içinde olmuştur. Aynı uygarlığa bağlı kültürler aynı dünya görüşünde birleşirler. Bir uygarlığın dünya görüşü de o uygarlığa özgü bir edebiyat anlayışı sağlar. Her eser belirli bir kültür bağlamı içinde oluşur ve canlılığını sürdürür. Edebî eserler, yaşayan bir kültür topluluğunun kendilerine özgü ortak dünya görüşüne ve değerler sistemine göre şekillenir. Her kültürün kendi anlamlar, değerler ve kurallar bütünü vardır. Kültüre bağlı olarak şekillenen her türlü birikim doğal olarak o kültürün bir parçasıdır." [4]

Türk destanları, çağlar boyu devam eden geleneği günümüze taşıyabilmiş en kadim kültür nişanesidir. Destanlar, yukarıda belirtilen alanlar için kullanıldığı gibi, devleti idare eden Hakan, Kağan, Bey, Sultan, Şah ve başka toplum önderleri için de söylenmiştir. Destanlar, milli bir eser olarak söylendiği gibi, mahalli sınırlar içinde kalan olaylar veya fertler için de söylenmiştir. Destanların, Anadolu'da söylenen ağıt türü numuneleri mahalli âşıklar veya şiir söyleme yeteneğine sahip kimseler tarafından icra edilir. 70'li yıllara kadar Anadolu'da yaygın olan mahalli destan söyleme geleneğini sürdüren temsilcileri maalesef, günümüzde yok denecek kadar azalmıştır. Ağıt destanlar tarih boyu değişime uğrayarak, zaman içinde uzun hava tarzı türkülere dönüşerek musiki edebiyatını da zenginleştirmiştir.

Tebliğde, Ağıt destanların Anadolu'daki türlerinden ve musiki kültürüne geçişlerinden örnekler sunmaya çalışacağım.

Destanların Tarihi ve Türk Destanları

Destan tarihi ve Türk Destanlarından yola çıkarak konuya bağlantı yapmak, meramı anlatma bakımından önemli olacaktır.

Beşer hayatının yeryüzünde tarih olarak yaşanmaya başlandığı zamandan itibaren insanlar ister toplumsal, ister ferdi olsun sevinç, üzüntü, gülünç veya sosyal hadiseleri toplumla

---

[1] DEVELİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi Yayınları, 1993, Ankara, s.168

[2] Hayat, Büyük Türkçe Sözlüğü, Osmanlı Yayınları, Ankara, s.270

[3] ALPTEKİN, Ali Berat, Doç. Dr., Kazak Edebiyatında Manas Destanı makalesi

[4] ARTUN, Erman, Prof. Dr., Ozandan Aşığa Halk Şiiri Geleneğinin I

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

paylaşmak adına farklı yöntemlere başvurmuştur. Bugün, her milletin kültüründe rastlayabileceğimiz bu yöntemlerin günümüze yansımış halini destan, masal, efsane, bilmece, atasözleri vb. kültür unsurlarında görmekteyiz. Çağlar boyu devam eden ve zaman içinde insanlığın farklı kabilelere, kavimlere ayrılmasıyla bu yöntemlerin giderek gelenek halini alması, disipline olması kültürleri kalıcı hale getirmiştir. Bu oluşum, her milletin ve ona akraba toplulukların ortak kültür değerlerini harmanlayarak medeniyetlere dönüşmüştür.

"Eski çağlarda insanlar tabiat ve toplum olaylarına akıl, sır erdiremez, ya korku, ya hayranlık duyarlardı. Gök gürlemesini, yıldırım düşmesini Tanrı'nın bir hiddeti sayar, ürperir, titrer; dağın taşın elvan elvan bezenmesini de kaderin güzel bir bir cilvesi sayar, sevinir, coşar. Bu korku bu anlatışlardan önce mitler, efsaneler doğdu." [5]

"Eski Türk Edebiyatı nazım şekillerinden mesnevilerin bir bölümü ve manzum hikâyeler, Anonim edebiyatta ve Âşık edebiyatında koşma veya mâni dörtlükleri ile yazılan veya söylenen ferdî, sosyal, tarihi, acıklı veya gülünç olayları tahkiye tekniği ile çeşitli üslûplarla aktaran nazım türüne ve …insanlığın, milletlerin yaratılışını, gelişimini, hayatta kalma mücadelelerini ve çeşitli olay ve nesnelerle ilgili sebeple açıklayan ve Batı Edebiyatında "epope" terimiyle anılan eserlerin tamamı da Türk edebiyatı geleneği içinde "destan" adı ile anılmaktadır." [6]

Şifahi Halk Edebiyatı

"Bir toplumun, bir milletin birçok özelliği, dünya görüşü, sanatsal kabiliyeti, yaşam gerekçesi konuştuğu dile yansır. Türklerin tarihleri kadar da eski bir edebiyatları vardır. Yazının bilinmediği çağlarda bu edebiyat, sözlü idi." [7]

"Ozanların yaratıcılığında, tek veya iki telli kopuzun eşliğinde vücut bulan, yayılan, gelişen, zenginleşen Türk sözlü gelenek şiir sanatı, yüzyıllar boyu temâlarını, formlarını, türlerini tekrarlayarak, yeni unsurlar bünyesine katarak, yeni teknikler ve melodik yapılar oluşturarak, kendi içinde mektepler kurarak, temsilciler yetiştirerek, varyantlar ve versiyonlar yaratarak günümüze kadar ulaşmış ve hâlâ da hayatiyetini sürdürmektedir." [8]

Farklı coğrafyalarda yaşayan Türk soylu halkların binlerce yıllık tarihi, örf ve adetleri şifahi anane gelenekleri, kısaca halk kültürü, büyük ölçüde birbiriyle benzerlik arz eder. Bu köklü miras sayesinde binlerle yıllık gelenek bozulmadan, kaybolmadan, birbirinden binlerle km. uzak coğrafyalarda yaşayan akraba halklar arasında şifahi anane yoluyla varlığını korumuştur. Hatta Türk kültürü, zamanla başka halkların kültürlerini de etkilemiştir.

Diyar-ı Rum veya Balkanlar olarak da adlandırdığımız coğrafi yarımadanın, Osmanlılar tarafından fethinden sonra (14. yy.), Türk kültürü Avrupa'ya açılmıştır. Asırlarca Balkanlar ve Avrupa'nın bir kısmında hâkimiyetini sürdüren Osmanlı, bu coğrafyada kalıcı izler bırakmıştır. Bilhassa Osmanlı'nın ihtişamlı devirlerinde Türk kültürü, Avrupa'da üstünlük meziyeti, ayrıcalık, farklılık, saygınlık anlamına gelmekteydi. Günümüz tabiriyle söylemek gerekirse, Türk kültürü bir dönemin Avrupa'sı için imaj, moda, özenti olarak benimsenmişti.

Şifahi halk edebiyatı içinde yer alan destanlar, ağıtlar, koşmalar, mâniler, karşılama, değişme, taşlama, dudakdeğmez, atasözleri, ninniler şifahi Türk halk edebiyatının medeni mirasını nesilden-nesle intikal ettiren milli ve manevi bir köprüdür. Türk halkları arasında uygulanan bazı adet ve geleneklerde farklılıklar olsa da temelde köklerimizin aynı olduğu hakikattir. Bazen aynı bölgedeki iki köy, kasaba veya şehirde uygulanan adetlerde de farklılıklar olabilmekte ancak bu, o köylerin, kasabaların, şehirlerin farklı kültürlere mensup oldukları anlamına gelmez aksine bu farklılık, medeni mirasın zenginliği anlamına gelir.

---

[5] http://bilimselkonular.com/index.php/component/content/article/798.pdf

[6] GÜNAY, Umay, Prof. Dr., Türk Destanları Makalesi

[7] AZAR, Birol, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2 Sayfa:120 ELAZIĞ-2007

[8] YILDIRIM, Dursun, (1998), "Orta Asya Bozkırından Urumuneli'ne "Türk Sözlü Şiir Sanatının Yayılması Üzerine", *Türk Bitiği*, Akçağ Yy. Ankara, s.182

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türk halk kültürünün en önemli ayaklarından biri olan destanların, diğer akraba toplulukların halk edebiyatında da yer alması, bu halkların da aynı ırk ve kültür değerlerine sahip olduğunu gösteren en belirgin özelliktir. Türk halklarının, günümüze kadar farklı coğrafyalardaki milletlerin, kültürlerin içinde asırlar boyu yaşamasına rağmen değerlerini korumuş olmalarında destanların etkisi büyük olmuştur. Şifahi Türk halk edebiyatının temeli olan iki unsur varsa onlardan birisi destanlar, diğeri atasözleridir. Durûb-ı emsâl diye de bilinen darb-ı mesel eskilerin atasözleri için kullandıkları tabirlerdir. Türk halklarının ortak söz hazinesi olan atasözleri, farklı coğrafyalarda yaşayan akraba toplulukların, asırlarca maruz kaldıkları siyasi ve kültürel baskılara rağmen bölünüp parçalanmadan, kimliklerini korumalarında önemli bir etken olmuştur. Aynı şekilde, Türk destanlarının da bu kültürel mirası muhafaza etmekte oynadığı rol çok önemlidir.

Şifahi Türk halk edebiyatının âşıklık geleneği içinde ayrı bir tür olan destanlar, dildeki zenginliğin, köklü geleneklerin, kültürel değerlerin zenginliğinin, Türk kültürünün kadimliğinin açık delilidir. Bu zengin kültür mirası bugün, kıtalar arsında çok geniş coğrafyalarda bin yıllardan beri yaşatılmaktadır.

Destan Kahramanları

Halk masalları içinde yer alan efsane destanların masal kahramanları genelde halkın milli, dini ve ananevi değerlerini koruma adına ortaya çıkan şahsiyetlerdir. Bu itibarla kahramanlık destanları, milli edebiyat içinde önemli yer tutar. Halk kahramanlarına, zamanla başka efsane bilgiler de yakıştırılarak efsane destanlar ortaya çıkmıştır. Efsane destanlar, bir tarihte yaşanmış kahramanlık olaylarının milli ve manevi hissiyatla bezenerek mübalağlı şekilde tasvir edilişidir. Efsane destanlarda geçen kahramanların şahsında milletin tamamını kapsayan, içinde, o millete ait bütün değerlerin yer aldığı, dini ve milli kimliğin ve kültürel değerlerin öne çıkartıldığı görülür. Bu türden destanlar, yaşanan tarihi olayların bir tür özeti gibidir.

Efsane destanlar bir milletin topyekûnu için olabileceği gibi, tarihi bir olayın içinde yer almış bir veya bir kaç insanın şahsında da efsane destanlar yaratılır.
Kahramanlık destanları hem milli, hem de mahalli kahramanlar için meydana gelebilir.

Örneğin Kahramanmaraşlı Sütçü İmam'ın (Ulu camii imamı Rıdvan hoca), Kurtuluş Savaşı'nda Fransızlara karşı başlattığı ayaklanma, Sütçü İmam'ı hem yörenin mahalli kahramanı, hem de Türkiye genelinde destanlaşmış milli bir kahraman yapmıştır. Bugün bu milli kahraman adına, "Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi"nin kurulmuş olması ve Maraş isminin Kahramanmaraş olarak değiştirilmesi buna en bariz örnektir. Yine, Çanakkale Savaşı'nda, Isparta'nın Havran kasabasından Koca Seyit Onbaşı'nın, fiziki güç ile kaldırılması mümkün olmayan 276 kiloluk top güllesini kucaklayıp topun namlusuna sürdüğü ve İngiliz'lerin batırılamaz dedikleri "derya" (Ocean) isimli savaş gemisini batırması, Koca Seyit'i hem yörede, hem de Türkiye genelinde milli kahraman yapmıştır. Şeyh Şamil'in, II. Rus Çar'ına karşı sürdürdüğü bağımsızlık mücadelesinde onu hem Dağıstan, hem Çeçenistan, hem de Türk dünyasının milli kahramanı yapmıştır. Yine 19. arın ikinci yarısında, Tiflis-Borçalı'dan Mihrali Beyin Osmanlı ordusu saflarına katılıp, Rus ordusuna karşı ortaya koyduğu kahramanlığı ve Azerbaycan'ın destan kahramanlarından Kaçak Nebi ve eşi Hacer hanımı da efsane kahramanlar arasında zikredebiliriz.

Kayda değer olması bakımından bir örnekte Kuzey Afrika'dan vermek gerekir: İtalyan'ın faşist lideri Benito Mussolini'nin "Büyük Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurma hayaliyle" Libya'yı işgal etme girişimine karşı 1911'de başlayan direnişe katılmış, yirmi yıl bilfiil mücadele ettikten sonra girdiği bir çatışmada yaralanmış, İtalyanlara esir düşmüş ve 1931 yılında idam edilmiş olan namı diğer "Çöller Aslanı" Ömer Muhtar'ın sürdürdüğü Milli mücadele, bu büyük şahsiyeti sadece Libya'nın değil, İslam dünyasının da efsane kahramanı yapmıştır.

Ağıt Destanlar

"Ağıt yakmanın Türk toplumunda çok eski bir geçmişi vardır. Eski Türklerin üç önemli töreni vardır. Bunlar "sığır" (av törenleri), "şölen" (dini ayi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İslâmiyet'ten önceki dönemde ünlü bir kişinin ölümünden sonra yapılan ve yuğ adı verilen dinsel yas törenlerinde "sagu" denen şiirler söylenirdi. Bu şiirlerde ölünün iyilikleri, yaşarken yaptığı işler anlatılırdı. Bugün elimizde ünlü yiğit Alp Er Tunga için söylenmiş bir sagudan parçalar vardır." [9]

"Ağıtlar belli bir ezgiyle söylenir. Ölüm, acı vb. konularda söylenen türkülerle benzeşirler. Ancak ezgileriyle ayrılırlar. Ağıtlar hece vezniyle söylenmekte ve mâni, koşma, türkü, destan şekillerinde olmaktadır. Ağıtlar çeşitli yörelere göre 7, 8, 11 li hece ölçüsüyle söylenirler. Bazı yörelerde ağıt, ezgiyle mani kıtalarının art arda gelmesiyle söylenir. Bazı olaylar üzerine yakılan ağıtlar önce türkü haline gelir, ninni ezgisiyle ninni şeklinde de söylenir. Bir olayı konu eden destanlarla bir olay üzerine söylenmiş ağıtlar benzerlik gösterirler. Destanlar âşıklar tarafından söylenir. Bazı ağıtların konuları efsanelere dayanır. Bazı masalların içinde ağıtlara rastlanır. Bazı ağıtlar da fıkralara konu olabilecek olayları işlerler." [10]

Örneğin "Osmaniye'de geceleri evde kadınlar el işleri yaparlarken, istek üzerine bildikleri ağıtları söylerler. Düğün törenleri sırasında, sesi "dokunaklı" olan ve ağıt bilen kişiler, içki meclislerinde bunları söylerler. Bazı âşıklar, toplumu derinden sarsan hâdiselerle ilgili "destan"lar yazarlar ve bunları, kendileri veya sesi güzel olan diğer kişiler, köy, kasaba ve şehirlerde söyleyip satarlar. Düğünlere "kınacı" giden âşıklar, meraklıların isteklerini yerine getirmek için, saz eşliğinde yörenin çok bilinen ağıtlarını söylerler." [11]

"Âşıklık geleneğinde âşıklar bir haber taşıyıcısı gibi köyden köye gezip duydukları haberleri anlatır ve kış gecelerinde kahvehanelerde veya bazen belli evlerde halkla bir araya gelip duydukları veya kendilerine ait hikâyeler anlatmaktaydılar. Gagauzlarda da kış gecelerine iyi anlatıcı sayılan ve genellikle erkek olan kişi evlere çağırılır ve akşamları dernek kurulup masallar, hikâyeler anlatılırdı. Bu şahsın ismi genellikle "masalcı", "türkücü" adını taşımaktaydı. Âşıklar, önemli bir şahsın hayatını kaybetmesi sonucunda onun hizmetlerini dile getirmek için uzun mersiyeler yazarlardı. Divan edebiyatında da bu geleneğin var olduğu bilinmektedir. Gagauzların da arasında bir önemli şahıs, halkın arasında saygınlığı olan ve ölen kişinin evine davet edilir ve onun hayatı hakkında "dizmekler" söyler. Bu davet edilen kişinin adı halk arasında "türkücü" adını taşır. Eğer "türkücü" "bu kişi hakkında bilgi sahibi değilse, (bazen bu kişiler başka köyden de davet edilirdi), ilk önce rahmetli hakkında bilgi edinir, yakın akrabaları ile konuşur, ölen kişinin karakterini, ailesine davranışını, önemli hobilerini ve yakınlarının akıllarında kalan güzel bir anısı ile anlatılır. Daha sonra da "türkücü" ölü hakkında ağıt yakarken bunları dile getirir ve orada bulunanları böylece daha da üzüntü dolu heyecana getirir." [12]

"Anadolu Türkçe'sinde ağıt, bozlak, Azerbaycan dilindeki ağı ile eş anlamlıdır. Kökeni ağlamak, bozlamak fiiline dayanır. Yas kelimesi ise Arapça "keder" anlamına gelen "ye's" ten gelir" [13] "Ağıta Türkmenler "ağı, tavşa" derken, Nogaylar, "bozulamak", "Müslüman Kerkük Türkleri "sazlamağ", Hıristiyan Kerkük Türkmenleri "madras", Kırım Türkleri "tagmag" demektedirler" [14] "Ağıt kavramına verilen isimler birbirinden farklı olmakla birlikte, kavramın ifade ettiği değerler detaylarda görülen küçük farklılıkların dışında genelde ortaklık göstermektedir. Örneğin; Kerkük Türklerinde ağıt söyleme yaygın bir gelenekken, erkekler ağıt söylememektedir. Gagauzlarda da ağıtı ellerinde kalın mumlar yanan, cenazenin biri ayak, biri başucuna oturmuş kadınlar hediye karşılığında söylemektedir" [15]

---

[9] ARTUN, Erman, Prof. Dr., Osmaniye'de Ağıt Söyleme Geleneği ve Osmaniye Ağıtları Makalesi

[10] a.g.m.

[11] a.g.m.

[12] ARNAUT, Tudora, Doç. Dr., Gagauz ve Türk Âşıklık Geleneğinde Ortak Unsurlar Makalesi

[13] BORATAV, Pertev Naili (1982), Folklor ve Edebiyat I-II, Adam Yayınları, İstanbul, s. 444

[14] ULUDAĞ, Süleyman (1988), Ağıt Maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.1, TDV Yayınları, İstanbul, s. 471

[15] GÖRKMEN, İsmail (2001), Türk Edebiyatında Ağıtlar, Akçağ Yay

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ağıt Destan, Türkiye'de farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. Ayrıca atasözleri, deyimler ve masallarda da destan kavramına yer verilmiştir; dillere destan olmak, aleme destan olmak gibi; bir olayın müspet veya menfi olarak halk arasında yayılması anlamında deyim olarak, masallarda ve kahramanlık anlatılarında destan şeklinde yer alır.

„Türkiye'de genellikle ağıt olarak kullanılan bu söz, bazı yörelerde farklı şekilde de kullanılabilmektedir: Bayatı (Kars), deme (Sivas), deşet (Adana), deyiş (Malatya), deyişet (Samsun), dil (Doğanşar-Sivas), lâvik (Kırşehir), ölgülü (Burdur), sau (Muş), sızılama (Doğu Anadolu), şin (Elazığ), şivan (Diyarbakır), yakım (İçel-Isparta), yas (Antalya, Balıkesir, Burdur, Karaman, Muğla)" [16] örneklerini verebiliriz.

Ağıt Destanlardan örnekler

Bu çalışmada, Bayburtlu Celâlî Baba'nın, 1889'da Erzurum'un Tortum ilçesi, Hinzorik (şimdi Taşoluk) Köyünde meydana gelen heyelan için söylediği "Tortum Destanı", Kağızmanlı Hıfzı'nın, on beş yaşında vefat eden amcakızına söylediği "Ağıt"ı, Türkiye'de yediden-yetmişe herkesin ezbere bildiği ve musiki ile harmanlanmış "Yemen Ağıtı", "Köroğlu Destanı", Borçalı "Mihrali Bey Destanı" ve Azerbaycanlı "Kaçak Nebi Destanı" örnekleri verilmiştir.

Tortum Destanı

Cilvesi tükenmez perverdigârın
Yahşi günlerimiz yamana gitti
Çekti Kûh-ı Kaf'tan Tortum damarın
Yüz altmış nüfusla kaç hane gitti

Kûh-ı cebel destûr aldı pîrinden
Kudret tığı değdi koptu yerinden
Bilmem cân u cânân hep birbirinden
Ayrı düştü yoksa yan yana gitti

Sefer etti bize cebeli billâh
Okudu kâmiller farz-ı bismillah
Halâik çağrışır el-aman Allah
Sanki Nuh devridir tufana gitti

Cuma'dan çıkınca kavim kardaşlar
Horasan döşeli binalar taşlar
Kuzu büryaniyle baharlı taşlar
Bir anda hak ile yeksâna gitti

Medrese mescitler beyt ü binalar
Nice serv-kamet melek simalar
Dâvudî sedalar şirin edalar
Her biri belirsiz bir yana gitti

Yıkıldı Hınzörük toprağı kanlı
Aradık bulamadık bir tane canlı
Nevreste gelinler taze nişanlı
Kanlı duvağıyla divana gitti

Celâlî bu dertten ziyademiz var
Ehl-i aşk olana ifademiz var
Yirmi dört nefer de piyademiz var
Bilmeyiz onlar da ne yana gitti

---

[16] KAYA, Doğan (1999), Anonim Türk Halk Şiiri, Akçağ Yayınları, .

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Meleşir koyunlar gelmez kuzusu
Oynadı yerinden koptu yazısı
Kenarda köşede kaldı bazısı
Baba oğlun Hakk'a emanet etti

Sırma saçlarını tarayıp örme
Geldi Devre dağı kaç aman durma
Güzeller sultanı Gülşan'ı sorma
Darûdan bekâya azimet etti [17]

Manzumede, son iki dörtlüğün dördüncü mısralarının daha önceki dörtlüklerin dördüncü mısralarıyla aynı kafiye ve redifle olmayışı dikkat çekicidir. Salim Haşlak, Halk Ozanı Bayburtlu Celâlî isimli eserinde bu destanla ilgili olarak son iki kıtayı Celâlî'nin köylüsü Veli Aydın'dan aldığını, son mısraları asıl destana uymadığı için ayrı olarak değerlendirdiğini belirtir. [18]

Kağızmanlı Hıfzi Ağıtı

Sefil baykuş ne gezersin bu yerde,
Yok mudur vatanın illerin hani?
Küsmüş müsün selamımı almadın,
Şeydâ bülbül gibi dillerin hani?

Ecel tuzağını açamaz mısın?
Açıp da içinden kaçamaz mısın?
Azad eyleseler uçamaz mısın?
Kırık mı kanadın kolların hani?

Bir kuzu koyundan, ayrı ki durdu,
Yemez mi dağların kuşuyla kurdu?
Katardan ayrıldın, şahin mi vurdu?
Turnam, teleklerin tellerin hani?

Aç mısın yok mudur ekmeğin aşın?
Odan ne karanlık yok mu ataşın?
Hanidir güveyin hani yoldaşın?
Hani kapın bacan yolların hani?

Kara yerde mor menevşe biter mi?
Yaz baharda ishak kuşu öter mi?
Bahçede alışan çölde yatar mı?
Uyan garip bülbül güllerin hani?

Bunda yorgan döşek yastık var mıdır?
Bu geniş dünyada yerin dar mıdır?
Dalın tahta duvar önün yar mıdır?
Yeşilbaşlı sunam göllerin hani?

Körpe maral idin dağlarımızda,
Dolanırdın solu sağlarımızda,
Taze fidan idin bağlarımızda,
Felek mi budadı dalların hani?

---

[17] İSPİRLİ, Serhan Alkan, Bayburtlu Celâlî'nin Tortum Destanı ve Erzincan'a Ağıt Manzumeleri, Makale
[18] a.g.m.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Düğününde acı şerbet içildi,
Gelinlik esvabın dar mı biçildi?
İlikle düğmele göğsün açıldı,
N'oldu kemer-beste belleri hani?

Alışmış kaşların var mı kınası?
Ala idi o gözlerin binası,
Kocaldın mı on beş yılın sunası?
Yok mudur takatin, hallerin hani?

Emmim kızı aç kapıyı gireyim,
Hasta mısın halin hat'rın sorayım,
Susuz değil misin bir su vereyim,
Çaylarda çalkanan seslerin hani?

Yatarsın gaflette gamsız kaygusuz,
Ninni balam ninni kalma uykusuz,
Hem garip hem çıplak hem aç hem susuz,
Felek fukarası malların hani?

Her gelip geçtikçe selam vereyim,
Nişangâh taşına yüzler süreyim,
Kaldır nikâbını yüzün göreyim,
Ne çok sararmışsın hal'ların hani?

Civan da canına böyle kıyar mı?
Hasta başın taş yastığa koyar mı?
Ergen kıza beyaz bezler uyar mı?
Al giy allı balam şalların hani?

Daha seyrangâha çıkarmaz mısın?
Çıkıp da bağlara bakamaz mısın?
Kaldırsam ayağa kalkamaz mısın?
Ver bana tutayım ellerin hani?

Sen de Hıfzı gibi tezden uyandın,
Uyandın da taş yastığa dayandın,
Aslı Hanım gibi kavruldun yandın,
Yeller mi savurdu, küllerin hani? [19]

Yemen Ağıtı
Havada bulut yok, bu ne dumandır
Mahlede ölüm yok, bu ne şivandır
Şu Yemen elleri ne de yamandır
Ano Yemendir, Gülü çimendir
Giden gelmiyor, Acep nedendir

---

[19] KASIR, Hasan Ali, Dr. (1997) Şiir Defteri, Denge Yayınları, s. 10:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Şu dağın ardında redif sesi var
Varın bakın çantasında nesi var
Bir çift papuç ile bir de fesi var
Burası Huş'tur, Yolu yokuştur
Giden gelmiyor, Acep ne iştir

Kışlanın önünde çalınır sazlar
Ayağım yalnayak yüreğim sızlar
Yemen'e gidene ağlıyor kızlar
Burası Huş'tur, Yolu yokuştur
Giden gelmiyor, Acep ne iştir

Yöre: MUŞ
Kaynak Kişi: Düriye Keskin
Derleyen: Muzaffer SARISÖZEN

ŞİVAN: Ağıt, figan
REDİF: Terhis edildikleri halde ihtiyaç halinde yeniden askere alınan kişiler.
HUŞ: Yemen'in başkenti Sane ile Taiz şehirleri arasındaki bir Türk kalesinin ismidir. [20]
* „Şivan" sözcüğü yanlıştır. Kelimenin lügati yazılışı „şiven"dir. Şiven; Farsça (f.i) matem, yas, inleme, sızlama (bkz: nevha). [21]

Köroğlu Destanı

Benden selâm olsun Bolu beyine
Çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır
Ok gıcırtısından kalkan sesinden
Dağlar seda verip seslenmelidir

Düşman geldi tabur tabur dizildi
Alnımıza kara yazı yazıldı
Tüfek icad oldu mertlik bozuldu
Eğri kılıç kında paslanmalıdır

Köroğlu düşer mi yine şanından
Ayırır çoğunu er meydanından
Kır-At köpüğünden düşman kanından
Çevrem dolup şalvar ıslanmalıdır [22]

Mihrali Bey Ağıtı **

-Uzunhava-
Ben gidiyom Rüştü Bey'im ağlama
Köz koyup da ciğerimi dağlama
Alay gitti beni burda eğleme
Yemen'e de benim ağam Yemen'e

Erdi m'ola Mihrali Bey Yemen'e
Kurdu m'ola çadırları çimene
Oğul köz düştüğü yeri yakar kime ne
Oğul dert benim değil mi vallah kime ne

---

[20] TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 1. cilt
[21] DEVELİOĞLU, Ferit, (1993) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara, s.1002
[22] ÖZTELLİ, Cahit, (1962) Köroğlu ve Dadaloğlu, Varlık Yayınlar, 2

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ben gidiyom Rüştü Bey'im sana bir nişan
Susuzluktan alayları perişan
Hiç iflah olur mu Yemen'e düşen
Bağlantı

**Mihrali'nin yakınları tarafından söylenmiş olan bu uzun havayı Malatyalı sanatçı Kemal Keskin plağa okumuştur. Bu yüzden bazı çevrelerce Mihrali Bey uzun havası Malatya yöresine mal edilmektedir. Bu yanlışlığı da ilgililer düzeltir düşüncesiyle, bilhassa belirtmek istedik. Uzunhava Sivas'ın Acıyurt Köyü'ne aittir.

Mihrali'yi sorarsan ezelden yaslı
Çifte al kılıcın uçları paslı
Ta ezel ezelden yaslıyım yaslı
Bağlantı

Mihrali'yi sokaklarda tuttular
Ağamı da bir kurşuna sattılar
Mihrali'yi Yemen'e de attılar
Bağlantı

Mihrali Bey Hamidiye alayı
Düşmanlar çıkardı türlü belayı
Nedir Ali Bey'im bunun kolayı
Bağlantı

Devlete bağlıdır şu senin başın
Cihanda aransa bulunmaz eşin
Elliyle altmışa yakındır yaşın
Bağlantı

Kum tepesi oldu görünmez otlar
Açlıktan ölüyor küheylan atlar
Kardaş şehit düştü nice yiğitler
Bağlantı

Arap atlar geldi bağlanmak ister
Kömüşlerin geldi yağlanmak ister
Rüştü Bey büyüdü evlenmek ister
Bağlantı

(Rüştü Bey: Mihrali Bey'in oğlu, Ali Bey: Mihrali Bey'in kardeşi) [23]

Kaçak Nebi Destanı

Boz at seni ser tövlede bağlaram,
Gızıldan, gümüşden seni nallaram.
And içerem seni mehmer çullaram,
Goy sene desinler ay nadan Nebi,
Tüfengi havada oynadan Nebi.

---

[23] KAYA, Doğan, Bir Destan Kahraman Mihrali Bey, HK, 1984/4, İs

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Nebinin bığları eşme-eşmedi,
Papağı gülleden deşme-deşmedi.
Nebinin atını bir at keçmedi,
Goy sene desinler, ay qaçaq Nebi,
Heceri özünden ay goçak Nebi.

Boz at meni bu davadan kurtarsan
Ganat açıp Salvartıya aparsan
Gaçaqlar deyerler sene min ehsen
Goy sene desinler, ay nadan Nebi,
Tüfengi havada oynadan Nebi. [24]

Sonuç

"Tarihin pek çok döneminde çalkantılı bir hayat geçiren, bazen parlak medeniyetler kurarak büyük başarılara imza atan Türklerin mahiyetini değiştirmeyen müşterek milli bir edebiyat geleneği vardır." [25] Bu gelenek, bin yıllardan günümüze intikal etmiş şifahi halk edebiyatının bir türü olan destanlardır.

Destanlar, milletlerin hayatında yaşanmış tarihi olayların ve toplumda yaşanan büyük hadiselerin meydana getirdiği acıların, sevinçlerin, kahramanlıkların ozanlar ve âşıklar aracılığı ile sözlü yöntemle şiir olarak topluma yansıtılmasıdır.

"Destan geleneğinin yegâne icracıları ozanlardır. Bugünkü hikâyeci âşıkların yaptıklarını şaman kültürünün hâkim olduğu devirlerde ozanlar yapıyorlardı. Ozanlar, duyduğu ve bildiği kahramanlık olaylarını, zaferleri, felaketleri ve toplumu yakından ilgilendiren meseleleri derleyip nazmetmek, düzüp koşmakla mükelleftirler, bunu kopuz eşliğinde yaparlardı. Ozanların musannif olma özelliğinin yanı sıra anlatıcılık vasıfları da vardır." [26]

Türk destan geleneğinin şifahi ananeye dayanması ve giderek musiki ile bütünleşerek yeni bir şekil kazanması, bugün musiki kültürümüzdeki mevcut bütün türlerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Halen geleneksel musiki kültürümüzde baş eser olarak icra edilen bozlak, uyun hava, ağıtlar, ezgiler, türküler, kırık havalar, destanlar bin yılların günümüze taşıdığı şah eserlerdir. Destanlar, sadece tarihi olayları, kahramanlıkları ve sosyal hayatı içeren konularla sınırlı mevzuları içermezler. Destanlar, musiki kültüründe icra edilen sözlü eserler ve diğer sözlü halk edebiyatı türlerinin satır aralarında toplumun gelenek, örf ve adet, töre, dini inanç, aşk, tabiat mucizeleri, hayvanlar, evrenin yaratılışı, efsane, nasihat, nakış, yemek kültürü, renkler ve kokular gibi daha onlarla kültür unsurları destanların, ağıtların, türkülerin, kısaca şifahi halk edebiyatının konu başlıklarıdır.

Kültür mirasımızın gelecek kuşaklara sağlıklı şekilde aktarılabilmesi ve daha nice bin yıllar korunup saklanması için, şifahi Türk halk edebiyatının 21. asrın inkişafına uygun bilimsel veri tabanının oluşturularak, asrın ihtiyacına cevap verecek nitelikte incelenip, yorumlanması gerekir. Bunun için, edebiyat ve halk bilimci uzmanlara büyük görevler düşmektedir.

Özet

Şifahi Halk Edebiyatı, milletlerin kimliğini şekillendiren ana unsurların başında gelir. Bu itibarla destanlar, milli adet ve ananelerin oluşmasında önemli yere sahiptir. Başka bir deyişle destanların, milli edebiyatın elifbası olduğunu söylemek belki daha yerinde olur. Türk âşıklık geleneği içinde başlıca yer tutan destanlar, zaman içinde kavramsal olarak farklı anlamlarda ve alanlarda edebi bir tür olarak milli kültürün zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır. Destanların,

[24] ŞAMİL, Mehdi, Tezadlar Gazetesi, 25 Aralık 2009, Azerbaycan-Bakü
[25] AZAR, Birol, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2 Sayfa:120 ELAZIĞ-2007
[26] KAYA, Doğan, (1994), Sivas'ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsati,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türk edebiyatı içinde farklı içeriklerle kullanıldığını, ayrıca atasözleri içinde ve deyimlerde de yer aldığını biliyoruz. Tebliğde, Türk Halk Edebiyatında “destan” kavramının kullanıldığı alanlar, içerikleri ve bugün Anadolu’da temsilcilerinin artık neredeyse yok denilecek kadar azaldığı AĞIT DESTANLAR sosyolojik açıdan ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Şifahi Halk Edebiyatı, ağıtlar, destanlar, destan türleri, sosyolojik açıdan ağıt destanlar.

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

FENOMENOLOJİK AÇIDAN "KAZAN BEGÜN OĞLU URUZ BEGÜN TUTSAK OLDUĞU BOY"UN İÇERİK DÜZLEMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AHMET İÇLİ

GİRİŞ

Soyut ve karışık düşüncelerin, kavramların ve olayların anlatımında sembollerden faydalanılır. Sembol, daha yüksek bir gerçekliğin yansıması ya da gölgesi (Lings 2003: 9) olarak yeni kavramı ya da kavramları işaret eder. "Semboller, yerlerine geçtikleri şeyleri tam bir benzeşme yerine, gizli bir sezdirme ile rastlantısal veya geleneksel bir kabulleniş bağlamında temsil ederler. Böylece sembol olarak kullanılan nesne-işaret, kendi varlık alanı dışında yeni ve farklı anlamlarla zenginleşerek daha üst bir kurmaca anlatımın aracı durumuna gelirler" (Korkmaz 2002/a: 263).

İnsanoğlunun yaşamının ilk deneyimlerinden bu yana mitler, efsaneler, masallar, destanlar, mesneviler ve hikâyeler anlatıla gelmişlerdir. Bunların büyük çoğunluğu sembolik anlatımlarla bezenmişlerdir. Geleneksel edebiyat teorisi ışığındaki görüşler, asıl sanat eserinin ölçüsünün, temsil yetisiyle doğru orantılı olduğu yönündedir. Bu akımın önemli isimlerinden Coomaraswamy, gerçek sanatı "sembolik ve manalı bir temsilin gerçekleştirilebildiği, yani aklın dışında görülmesi mümkün olmayan şeylerin temsil edildiği sanat" (Livingston 1998: 110) olarak görür. Nesneler dünyasında, somut olarak görülenlerin insan zihninde oluşturduğu soyut görüntüler, kavram seviyesinde algılamaya tabi tutulur. Bu kavramları algılama, somut görüngülerin içeriklerinin kavranmasına bağlıdır. İlişkinin bu yönü imgeyi doğurur. İmge daha derin manada zihindeki soyut tasarımdır. Soyut kavramların anlaşılabilmesi için somut görüngülerden çeşitli yollardan faydalanılır. Edebi eserler vasıtasıyla verilecek olan hakikat bilgisi gizlenerek ve süslenerek sunulur. Çünkü "doğrudan ve çıplak hakikat hem çok hassas hem de çok tehlikelidir. O mühürlenip kapatılması gereken şarap gibidir." (Schuon 2006: 13). Sembolik anlatımların temelini arketipler oluşturur. Arketipler, kolektif bilinçdışının kapsamını oluşturan öğelerdir. Mitler, kolektif bilinçdışının doğrudan bir anlatım biçimidirler. İnsan, mit yaratma gücünü kaybettiği zaman varlığının yaratıcı güçleriyle olan ilişkisini yitirir (Fordham 2001: 30).

Edebi eserlerde kullanılan dil malzemesi, sanatçının ve okurun ona özel bir anlam yüklemesi ile mana bulur. Tabiatta görülen nesnelerin muhayyilede yeniden oluşması fenomenolojinin zeminini oluşturur. Mânen/ruhen tahayyül edilen tasavvurların, bir diğer deyişle içeriğin daha iyi anlaşılabilmesi için maddede gösterilmesi gerekmektedir. Edebi dil, edebi eserde mananın maddede görülmesi gibi görülür. Bu durumda edebi eser, mananın maddeye dönüşmüş şekli olarak belirir. Varlık ve varlık içindeki dünya, içindeki gerçek nesnelerle başlar. Fenomenolojik bakış, tüm dikkatin, nesnelerin bilinçte göründükleri biçimiyle dünya fenomeni üzerinde yoğunlaşması gerektiği inancını taşır. Edebiyat metinlerinde de aynı şey, metin için geçerlidir. Metin bir dünyadır. Metni oluşturan cümleler, kelimeler ve harfler, dünyanın içindeki nesneler mesabesindedir. Edebi eserlerde fenomenolojik bakış, metin içindeki nesnelerin bilinçte göründükleri biçimiyle, metin üzerinde yoğunlaşma şeklinde görülür. "Fenomenoloji, görerek, aydınlatarak, anlam belirleyerek ve anlam ayrımı yaparak yol alır. Fenomenoloji, karşılaştırır, ayrım yapar, bağlar, ilişkiye sokar, parçalara böler ve öğelerine ayırır. Ama her şeyi saf görmeyle yapar. Kuramlaştırmaz" (Husserl 2003: 82-83).

Fenomenoloji, özlerin araştırılmasıdır (Husserl 2003: 43). Kabuğun çevrelediği öze gitmek fenomenolojinin alanına girer. Her şeyden önce fenomeni, yani dolaysız olarak verilmiş olanı betimlemeye dayanan bir yöntemdir. Bütün sorunların temelinde özlerin betimlenmesi yatar. Dikkat edilmesi gereken en önemli şey, özün kendisi değil, özün betimlenmesidir. Fenomonoloji, "öz'lerin bilimi değil; "öz"ü betimleyen/tasvir eden bilinç bilimidir. Jung'un en önemli kavramlarından biri olan arketip, prototip, ilkimge ve ilkörnek anlamlarındadır. Bir varlığın prototipi/ilkörneği onun özüdür. Özlerin araştırılıp betiml

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

betimlemekle eşdeğerdir. Fenomenolojik yorumlama yapmak, arketipsel sembolizm açısından önem arz eder.

GELİŞME

Dede Korkut hikâyelerinin fenomenolojik yöntemle inceleme alanına dâhil edilmesi, Türk kültürünün eşsiz şaheserleri olan bu hikâyelerin ne kadar derin manalar taşıdığının görülmesi adına önem arz eder. Çalışmamızda, Dede Korkut hikâyelerinden birinin içerik düzlemi, görüngülerin/fenomenlerin betimlenmesiyle yorumlanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmanın amacı, hikâyenin homosemiyotik (homo semioticus) (Korkmaz 1999: 259) anlamda okunmasıdır. Fenomenolojik bakış açısı arketipsel yorumlama için bir temel oluşturduğundan dolayı yorumlamalarda bulunurken dramatik aksiyonu oluşturan unsurlar, arketipsel olarak işlenecektir. Arketipsel incelemede bulunulurken dramatik aksiyonu oluşturan öğeler, önemli arketiplerden biri olan aşama arketipi (Dökmen 1983: 384) çerçevesinde verilecektir. Çalışmamıza esas teşkil eden hikâye "Yüce birey" arketipi eksenli olarak üç ana aşama/başlık altında yorumlanmaya çalışılacaktır.

1. AYRILMA AŞAMASI

Varolma serüveninin ilk aşaması ayrılmadır. Kâinatın ve insanın oluşumu yani tasavvuftaki beş iniş, ilahi isimlerin zattan ayrılmasıdır. İnsanın dünya serüveni de cennetten ayrılma arketipi ile ilişkilidir. İnsanın doğumu anneden ayrılma, anne rahmine çocuğun düşmesi babadan ayrılma, baba ve annenin doğumu da yine kendilerinden bir öncekinden ayrılmadır. Varlık âleminde her şeyin, özelde insanların var olmaları ve kendilerini gerçekleştirmeleri bir ayrılma olgusunu yaşamalarını gerektirir. Kolektif bilinçdışı icabınca her kişi "ayrılma" arketipini yaşamak zorundadır. Kazan Begün Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu Boy'da Uruz'un hem ontik hem anlamsal olarak varlık âleminde bir yerinin olması için aşama arketipinin ilki olan bir ayrılma serüvenini yaşaması gerekmektedir. Dramatik aksiyonda bu "ayrılma" olgusu nedensellik ilkesince titizlikle işlenmektedir. Hikâyede Uruz'un 'ayrılması üç aşamada gerçekleşmektedir.

1.1. Mutluluk Tablosu ve Onu Bozan Derin Düşünceler

"Bir gün Ulaş-oğlu erenlerün arslanı, tulu kuşun yavrısı, beze miskin umudu, kalmış yiğit arkası, kalın Oğuzun paşası, Kan Apkazun kırımı, konur atun eyesi, Kara Günenün kardaşı, Kara Budak emmisi, Han Uruzun babası Salur Kazan Beg, yerinden durmışıdı. Kara yerün üzerine oktakların dikdürmişidi. Bin yerde ipek halıçası döşenmişidi. Ala sayvan gökyüzüne aşanmuşidi. Doksan tümen geç Oğuz Kazanun sohbetine derilmişidi. Ağzı büyük hurmalar ortalığa salınmışıdı. Dokuz yerde badyalar kurulmışıdı. Altun ayak sürehiler dizilmişidi. Dokuz kara gözlü, hob suretlü, örme saçlu, elleri bileginden kınalı, parmakları nigarlı, boğazları birer karış kâfir kızları al şarabı altun ayağıla kalın Oğuz beglerine gezdürürleridi"(s. 59).[27]

Tüm Oğuzların hazır bulunduğu, her şeyin yolunda gittiği bir dönemdir. Oğuz beyi Salur, tertip ettiği şölende çevresel/fiziksel anlamda mutlu bir portre çizmektedir. Salur sağına ve soluna bakar. Her iki yöne bakışında Salur'un mutluluğu daha da pekişmektedir. Çünkü yaşam yerlerinde, yurtlarında özgürce yaşayan Oğuz Beyleri hazır bulunmaktadır. Yerlerini ve yurtlarını imar ve idame konusunda, dünyada kendilerine mekân bulmaları hususunda her zora girdiğinde yanında bulunan yarenleri yine yanındadır. Anlatıda sağ ve sol yönler, dayanak olarak belirir. Sağ taraf genellikle baba tarafından olan akrabayı, sol taraf ise anne tarafından olan akrabayı imler. Salur'un sağ tarafında kardeşi bulunmaktadır. Sol tarafında ise dayısı vardır. Sağ ve sol yönlerin, dayanak olmaları, kişinin eline ayağına göndermede bulunur. El ve ayak olmazsa yürüme ve yeryüzünde yer bulma imkânsızlaşır. Bütün bu olumlu durum karşısında olumsuz duruma sebebiyet veren Salur Kazan'ın oğlu da bu olay örgüsüne dâhil olur. Salur'un oğlu Uruz'un olay örgüsüne dâhil olması bir üçüncü yönde gerçekleşir. Bu yön karşı, yani ön taraftır. En anlaşılır anlamıyla "gelecek"tir, yeni kuşaktır. Salur, çevresel/fiziksel anlamda cennet ile

---

[27] Parantez içinde gösterilen sayfa numaraları metnin alındığı sayfa numarasını göstermektedir. Alıntı yapılan metinler ve sayfa numaraları "Gökyay, O. Ş. (2004). *Dedem Korkudun Kitabı*. İsta[illegible] Yayınları" kitabına göredir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

eşdeğer hatta daha güzel bir mekânda olmasına rağmen olgusal olarak dar bir mekândadır (Korkmaz 2007: 403). Duyusal olarak sıkıntılı olan Salur'u çevresindeki güzellikler, genişlikler ve açıklıklar, tatmin etmemektedir. Salur'un bedenini büyük bir üzüntü kaplamıştır: *"Karşusuna bakdı, oğlancuğunu, Uruz'u gördü, elin eline çaldı, ağladı" (s. 59).* Oğluna bakınca ağlamaya başlaması, Uruz için hiç de hoş değildir. Kendisine kahır veren durum karşısında ileri gelip diz çöker ve babası Salur Kazan'a

"Ünüm anla, menüm sözüm dinle ağam Kazan! Sağuna bakdun kas kas güldün. Soluna bakdun, çok sevindün; Karşuna bakdun, ben Uruz'u gördün, ağladun! Sebep nedür? De gil mana. Kara başum kurban olsun babam sana. ... Demez olurısan kalbkubanı yerümden men dururam; Kara gözlü yigitlerüm boyuma men aluram. Kan Apkaza elinde men giderem. Altun haça elümü ben barsam. Pilon geyen keşişün elin ben öperem. Kara gözlü kâfir kızın men aluram. Dahı ayruk senün yüzüne men gelmezem. Ağladuğuna sebep ne, degil mana. Kara başum kurban olsun ağam sana" (s. 59-60). diyerek ağlamasının sebebini sorar:

1.2. Farkındalık

Babasının diğerlerine gülümsemesi, kendisine baktığında üzülmesi, Uruz'u müteessir eder. Babasına sitemde bulunur. Amacı, babasının üzüntüsünün nedeni öğrenmektir. Nihayetinde Salur, oğlunun bu içten yakarışlarına dayanamaz;

Berü gelgil kulunum oğul, Sağum ala bakduğumda kardaşum Kara Güneyi gördüm, baş kesüpdür, kan döküpdür, çuldu alupdur, ad kazanupdur. Solum ala bakduğumda dayım Aruzu gördüm, baş kesüpdür, çuldu alupdur, ad kazanupdur. Karşum ala bakduğumda seni gördüm. Ağladuğuma sebep oldur ki atam öldü ben kaldum, yerin yurdun ben tutdum. Yarınki gün ben dahı düşem ölem, sen kalasın. On altı yaş yaşladun. Yay çekmedün, oh atmadun, baş kesmedün, kan dökmedün, Kalın Oğuz içinde çuldu almadun. Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalıcak tacum, tahtum sana vermeyeler deyü sonunu anup ağların, ağladuğuma sebep budur, oğul" (s. 60).

Atası öldükten sonra ölüm ile gelen yitirilmişlik acısı, Salur'u sıkıntılara duçar etmez; çünkü Salur, atasının yerini yurdunu tutabilmiştir. Âlemdeki tutunma yeri olan mekânı âbâd edebilmiştir. Tüm varlığın amacı, varlık âleminde kendine yer edinmedir. Oğuz ili, Salur'un ve atasının yeridir. Bu mekân sadece çevresel değil, olgusal düzlemde de açık, rahat, mutluluk verici bir mekândır. Fakat tüm bu mekânlar, olumsuzluk hüviyetine bürünür. Buna sebep de Uruz'un mekân tutma, yer edinme konusundaki yetersizliğidir. Uruz'un "yüce birey" olması eksenli olarak, geleceğin teminat altına alınması düşüncesi, bu bölümün ana izleği olarak belirir. Bu farkındalık, Salur'un içini kemiren bir olgudur. Salur'u için için bitiren dert, gün yüzüne çıkar. Kendi şahsında devlet yönetimi ile ilgili öz eleştiride bulunur. Kendi zaafının farkına varır. Babasının yerini /devleti/yönetimi devralırken bütün şartları yerine getirmiştir. Bir Oğuz beyi için lazım gelen "baş kesmek, çuldu almak, yay çekmek, kan dökmek" gibi aşılması gereken engelleri aşmış ve hak ettiği yeri edinmiştir. Boğaç Han'da olduğu gibi ad kazanana kadar isimsiz kalmak olgusuna benzer bir olgu söz konusudur. Kendi yönetimi esnasında geleceğin teminatı olan yeni neslin ad kazanması ve kendilerine vatan-Oğuz içinde yer edinmesi için kendisinin hiçbir çabası olmamıştır. Suçun kimde olduğu Uruz tarafından daha net bir şekilde aktarılınca durum daha bir berraklık kazanır:

"A beg baba, devece büyümişsin, köşekçe aklun yok; depece büyümüşsin, darıca beynün yok, bu hünerleri oğul atadan mı görür, öğrenür, yohsa atalar oğuldan mı öğrenür. Kaçan sen beni alup kâfir serhaddine çıkardun, önümde kılıç çalup baş kesdün? Ben senden ne gördüm, ne öğrenem" (s. 60).

Salur Kazan'ın kendisi hakkında öz eleştiride bulunmasıyla başlayan dramatik aksiyonun ana izlek yönünde yol alması, farkında oluş ile gerçekleşir. Hikâyede birbiriyle bağdaşımlı çeşitli farkındalıklar söz konusudur. Bunlardan en önemlisi, Uruz'un farkındalığıdır. Oğulun farkındalığı, babanın farkındalığının zeminini oluşturur. Devletin tepesinde bulunan birisini hesaba çekecek kadar açık ve net bir tavır sergileyen Uruz, bütün gelecek olan olumsuzlukların nedenini, babasından bir şey görmemeye/öğrenmemeye bağlar. İleri

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sebebinin farkındadır. Kimse, ana yurtta yer edinmeyi ve anayurtta daim kalmayı sağlayan eğitimi, kendisine/yeni nesle aktaramamıştır. Yeni neslin, kendi atasından yer yurt edinme ve yerinde yurdunda sürekli kalma yönünde bir faaliyet görmediğinden, kendilerinden sonrakilere bir şey bırakamaz düşüncesi yüce birey arketipinin Uruz'da bir yansıması olarak görülür. Hikâyede dikkate şayan hususlardan biri de "paylaşmak" olgusudur. Salur'un şahsında somutlaşan devlet yönetimi ile Uruz şahsında somutlaşan halk ve gelecek neslin fikir alışverişi çok önemlidir. Yönetim halkı ile ilgili olumlu-olumsuz görüşlerini paylaşmalıdır. Bunun tam aksi durumda, oğul başka kapı arar. *"Kan Apkaza iline ben giderim, Altın haça elimi ben basarım, Pilon giyen keşişin elini ben öperim." (s. 60)*. Kazan da oğlunun onu eleştirmesine olumlu karşılık verir. Sıkıntının kaynağını gördükten sonra bu konuda gerekli adımı atar.

1.3. Eğitim Süreci

"A Beyler, Uruz, hob söyledi, şeker yedi. Beyler siz yinüz, içinüz sohbetünüz dağıtmanuz. Men bu oğlanı alayın ava gideyin. ... Ok attuğum, cıda sunduğum yerleri göstereyin; Kılıç çalup baş kesdügüm yerleri göstereyin, Kâfir serhaddine, Cızığlara, Ağlağan'a, Gökçe Dağa aluban çıkayın, sonra oğlana gerek olur." (s. 60-61).

Salur Kazan'ın sözleri ile gerekli olan eğitim sürecine geçilmiş olur. Salur oğlunu alıp kahramanlık nişanesi olan mekânları gezdirmeli, ok öğrenme, kılıç sallama yerlerini, savaşılan mekânları göstermeli, düşman sınırlarını tanıtmalıdır. Eserde göze çarpan en ilginç noktalardan biri de eğitimde olay yerinin izlenimleri ile sağlanacak olan bilincin önemine yapılan vurgudur. Kahramanlık nişanesi mekânların görülmesi, ataların yaptığı savaşların atmosferinde olmak, onların kahramanlıkları ile büyümek o havayı teneffüs etmek gerekir. Gelecek nesli eğitmek, devletin idamesini sağlamak için eğitimin gerekli olduğunun göstergeleri hikâyede çokça görülmektedir. Ferdi olunan toplumda kişiye ait olan, kişinin varlık alanında olan saygı duyulacak şeyler bilinmelidir. Neler sayesinde kendini bulup gerçekleştirebilinecekse yani yüce birey arketipi gereklilikleri tümüyle bilinmelidir.

Salur'un mutluluğunu bozan derin düşünceler, Salur ve Uruz'un farkındalıkları ve eğitim süreci sonunda Uruz, eğitim amaçlı olarak kendi mekânından ayrılır. Zor bir süreç olan ayrılma aşamasından sonra kahramanın yeni mekânda olgunlaşma aşaması başlar.

2. OLGUNLAŞMA/ERGİNLENME AŞAMASI

Hikâyenin özü Uruz'un yaşadığı bir iç dönüşümdür. Başkahraman Uruz'un gelişim, dönüşüm ve olgunlaşma sürecinde değişik olgular ve arketipler söz konusudur.

2.1. Gölge Arketipi (Düşman, Nefis, Uyku ve Sarhoşluk Olgusu)

Kişi, bireyleşim sürecinin il evresinde benlik "gölge" arketipi ile karşılaşır (Gökeri 1979: 18). Kişinin bireysel bilinçdışında bulunan diğer yüzü gölge olarak adlandırılır. "Gölge, toplumsal standartlara ve bizim ideal kişiliğimize uymayan tüm vahşi istekler ve duygulardır" (Fordham 2001 63). Gölgenin oluşması için güneş gereklidir. Jung bu gerçekliği "bilincin ışığı olmadan gölge söz konusu olamaz" (Fordham 2001: 63) yargısıyla açıklar. Eğer gölge varsa ışık da vardır. Jung'daki gölge arketipi, "tedoise felsefesi" ile eşdeğerdir. Bir diğer ifade ile kötülük ve yanlışlık, olmazsa hakikat ve iyilik de anlaşılmaz. Gölge kaçınılmaz bir olgudur ve gölge olmaksızın insan olgunlaşma serüvenini tamamlayamaz. Bu durumda, Uruz'un olgunlaşması için her şeyden önce kendi içindeki karanlık güçleri temsil eden gölgeyi yenmesi gerekmektedir. Gölge arketipi, kişinin içinde yenmesi gereken karanlık güçleri temsil etmesi gibi, kendi dışında, onu olgunlaşma yolundan uzak tutan ve onu yok etmeye çalışan düşmanı da imler. Düşman olgusu her ne kadar dış güç olarak görünse bile, aslında kişinin içinde azmanlaşan karanlık güçlerin yansımasıdır. Şeytan'ın, gölgenin kolektif yönü (Fordham 2001: 63) olması, açıklamalara daha bir berraklık kazandırır. Çünkü şeytan, hem gerçek varlık olarak hem de nefsin yani arzuların ve isteklerin simgesi olarak, olgunlaşma sürecinde insanın önünde duran en büyük engeldir. Daha da önemlisi, şeytanın varlığı, insanın varlığının sonucudur. İnsanın yaratılışı ve insana mekân tahsisi serüveni olmasaydı, şeytanın varlığı ve mücadelesi hiçbir zaman bilinmeyecekti.

Uruz'un olgunlaşma aşamasında gölge arketipinin önemi bü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kendi içinde hem de dışında mücadele etmesi gereken düşmanıdır. Uruz'un olgunlaşmasında önemli etkisi olan düşman, uyku ve karanlık olguları biçiminde, "karşısına çıkan engeller gölge arketipinin simgeleşmiş şekilleridir" (Kanter 2005: 134). Uruz, Oğuz Beyi/yüce birey özelliklerini kazanmak için çıktığı yolculukta ilk olarak düşman engeli ile karşılaşır. Bu düşman ile olan mücadelede Uruz'un nefsi de ona engel olur. Ayrıca uyku ve sarhoşluk da bu aşamada Uruz'un bir Oğuz Beyi olmasına en büyük engeller olarak belirir. Oğuz yurdunun koruyuculuk görevini üstlenecek olan yüce birey olma yolunda eğitim sürecine girişme durumunda düşmanın huzursuzluğu baş gösterir. Baba-Oğul/Devlet-Millet barışık olduğunda başkaları bunu bozmak ister. Yürek de aynıdır. Beden ile uyum içinde yaşarken çevre şartlarının olumsuz etkileri akıl-ruh uyumunu bozar. Ruh, özgürlük, gelişim, yerinde duramazlık, büyüme ve uçma hevesindedir. Akıl onu teskin eder, uyum içinde tutar. Bundan dolayı baba (akıl) oğluna (millete, ruha) sahip çıkmalı, ruhun bitmez tükenmez bilmeyen enerjisini iyi yönlendirmelidir. Salur, geç kaldığı eğitim öğretim işine el atınca tetikte bekleyen düşman, onların bu kendilerini fark edişlerini hazmedemez. Düşman, kendini bilme, özünü tanıma, kendini gerçekleştirme çabası karşısında elinden geldiğince engel olucu her şeyi yapar. Casusları sayesinde devlet-millet uyumu adına atılan adımları sekteye uğratmak için saldırı planı yapar. Her zaman için şartların en kötüsü başa gelir diye tetikte olmak lazımdır. Zafer edasını her zaman devam ettirmemeli, kendi içinde olduğu uyumun olumlu şartlarına göre şartlanmamalı, zafer, mutluluk, umut sarhoşu olunmamalıdır. Çünkü su uyur, düşman uyumaz:

"Meğer başı açuk Tatyan Kalasından, Aksaka Kalasından kâfirin casusu vardı, bunları görüp teküre geldi. Aydur: Hay, ne oturursun? İtünü ulutmayan, çetügünü mavlatmayan, alplar başı Kazan, oğlancuğuyıla sarhoş olmuş yaturlar, dedi. Onaltıbin kara donlu kâfir atına bindi, Kazan'ın üzerine ılgar yetdi" (s. 61).

Salur'un oğlu ile sarhoş olup uykuya dalması düşmanın onlara saldırması için kendilerinde güç bulmasına sebebiyet verir. Burada geçen sarhoşluk, gerçek anlamda içip sarhoş olmanın yanında düşmana fırsat verme durumu olarak da anlamlandırılabilir. Tembellik ve kendine güvenip düşmanı hesaba katmamak da aynı durumun izahıdır. Böylece sarhoşluk çok değişik durumların sembolü olur. Uyku olgusu da çok değişik durumlara sembol olur. Uyku, kendinden geçme, başka âlemlerde bulunmaktır. Kendi mekânından sıyrılmadır. Söz konusu mekân, Oğuz'un yurdudur. Uyku rahata geçme aşamasıdır. Mekânın korunması rahatlığa meydan vermez. Uyku, rahata kavuşmanın göstergesidir. Kişinin uyuması, kendi mekânında sadece bedeninin varlığıdır. Ruh, uçar gider. Kuru beden zaten topraktır. Yer, akıl ve ruhun yokluğunda kendine ait olanı/bedeni alır. Baba aklın, oğul ise ruhun sembolüdür. Uykuya dalmak, her ikisinin de yok olmalarına simge değer olur. Mekân sahipsiz kalırsa başkaları bu mekâna sahip çıkmak ister. Düşmanın buna cüret etmesi hem sarhoşluğun hem uykunun sonucudur. Uyku ve sarhoşluk durumunda karşı gücü tespit etme ve direnme yetersiz seviyede olur. Uyanıp uyku sersemliğini ve sarhoşluğu atana kadar çok geç kalınır. Ne olduğu bilinmeden saldırıya uğranır. Düşmana karşı uyanık olunmalı ki onun gelebileceği an bilinmeli ve karşılık verilebilmelidir. Yoksa *"kimi aydur geyik tozudur, kimi aydur yagı tozudur" (s. 61).* Teşhis konulsa bile artık yapacak pek şey kalmaz. Çünkü karşı güç tarafından kuşatılmış olunur.

"Berü gelgil ağam Kazan, Deniz gibi kararub gelen nedür? Od gibi şılayup, ılduz gibi parlayup gelen nedür? Ağız dilden beş kelime haber mana. Kara başum kurban olsun babam sana. Kazan aydur: Berü gel arslanum oğul, Kara deniz gibi kararup gelen kâfirün leşkeridür. Gün gibi şılayup gelen kâfirün başında ışığıdur. Ilduz gibi parlayup gelen kâfirün cıdasıdur. Azgun dinlü yağı kâfirdür oğul.(s. 61)

Düşman kimdir? Düşman, zamanında senden muzdarip olan, senin gaflet anında oturmaz ve senden intikam almaya çalışır. Seni oğlancığından, geleceğinden, halkından, barışık olarak yaşadığın toplumdan ayırır. İşte bu durumda gözü, senin yerine geçecek olan *oğlancığındadır.*

"Yağı deyü neye derler baba? Baba, içinde beg yiğitler öldürseler kan sorarlar mı? Daviler mi" (s. 61)

Düşmanın kim olduğunu son raddeye gelinceye kadar bilen

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

tanımını yapamamış olmak çok aciz bir durumdur. Düşmanla savaş hukukunu bile öğretememiş bir lider:

“Oğul, oğul, ay oğul! Yağıya girüp baş kesmedin, Adam öldürüp kan dökmedün. Ala gözlü kırk yiğidün boyuna algıl. Göğsü güzel kaba dağlar başına çıkgıl. Menüm savaşduğum, menüm döğüştüğüm, menüm kılıçlaşduğum görgil, öğrengil ve hem bize pusu olgıl” (s. 63)

Salur Kazan, henüz toy oğlunun çok kötü şartlarda kendisiyle böyle bir savaşta bir engel, bir köstek olduğunun farkına varmış; ama elden ne gelir? Yapacağı tek şey vardır. O da: kendisi savaşacak, oğlu da onu uzaktan izleyecek, olası olumsuz bir durumda kendisi için güvence olacaktır. Savaşın seyrini uzaktan gören Uruz’un savaş aşkı doğar, kendisiyle birlikte olan yardımcılarıyla savaşın sonunu beklemeden çarpışmak için meydana iner. Uzaktan bakınca babası düşmanı neredeyse esir etmiştir. Olaya dâhil olunmaması gereken yerde heyecana kapılınca olanlar olur. Güvence olacakken gençliğin verdiği ruh ile heyecana kapılmanın cezası ağır olur. Uruz, esir olmuştur. Akıl ve ruh ayrılmışlardır. Olanlardan habersiz olan Salur Kazan, düşmanı yendiğini sanadursun. Artık düşmanın Salur Kazan ile işi yoktur.

Kazan geri dönüp oğlunu bıraktığı yerde görmeyince ilkin toyluğuna verir ama sonra oğlunu “kör” diye niteler. Cezası ne ise çekmesi gerektiğini vurgular ve bunu uygulamaya koyulur. Kader birliğinden dolayı yoldaş bırakılmamalıdır. Kazan, hatasıyla sevabıyla bir yönetici olarak, velev ki en yakını bile olsa olması gereken yerde olmayan, görevini icra etmeyen kişiyi cezalandırmak ister. Bundaki kasıt birliktir, düzendir. Herkes görevini ve yerini bilmeli, olması gereken rolde kendine düşeni icraya koyulmalıdır. Yoksa kendisine ait olmayan bir işe koyulması, Kazan’ın deyimiyle “*yaman yerde duşak*” *(s. 62)* olma durumuna düşülür. Başkasına karşı (düşman-rakip) eli kolu bağlı olunur. Zafer kazanıldı sanılan yerde kaybeden taraf olunur. Her şey tersine döner. Hikâyede babanın bu tavrı, oğluna pay ettiği rol ve oğlunun üstlenmesi gereken görevle birlikte baba, çocuğunun emrine itaat etmediğini anlar. Töre ve yaygın yaşantıya göre “*oğullar ataya muhalefet etmezidi, oğul ata sözin iki etmezidi*” *(s.63)* sözü tam tersine döner. Baba kutsaldır, babaya karşı gelinmez. Babanın devlete simge değer olması çerçevesinde devlet de kutsaldır. Fakat ne zaman ki kutsala, saygı duyulan bir şeye karşı nefis devreye girse varlık alanlarına müdahale edilmiş olur. Tepegöz hikâyesinde de aynı durum söz konusudur. Sarı Çoban nefsine uyup kutsal sayılan suyu/periyi kirletip onun varlık alanını ihlal eder. Peri kızı da Tepegöz’ün eline yüzük takarak kutsar ve onu Oğuz’un başına musallat eder. Uruz’un yaptığı da Sarı Çoban’ın yaptığı gibidir. Yapmaması gereken bir iş yapınca düşmana esir olur. Tıpkı Oğuz’un Tepegöz elindeki durumu gibi güçlü Oğuz yine düşman karşısında eli kolu bağlı hale gelir.

“Baka baka Kazan oğlu Uruz’un cenge aşkı geldi.” (s. 64) Aşka gelmek, heves etmek, nefse uymak, akıldan yoksun hareket etmektir. Bir insan olarak Uruz, ilk atası Âdem’e çok benzer. Âdem kendisine rol biçen yaratıcısının sözünün dışına çıkarak yasak ağaca tama eder. Uruz da kendisine yer belirleyip onu sıkı sıkı tembih eden babasının sözünün dışına çıkar. Bu durum, eserde Uruz şahsında tüm insanlığın da içine düşebileceği bir hataya işaret eder. Ontolojik anlamıyla insan, biyopsişik olarak günah tohumunu içinde taşıyan bir varlıktır. Günah işlemek insanın varlık değerine karşı onu aşağılayacak bir eylemde bulunması demektir (Korkmaz 1999: 261-262). İşte bu günah işleme, itaatsizlik Uruz’u *“Kara dağum yükseği” (s. 68)* gibi yüce bir mevkiden başı dik bir durumdan, girenin ve çıkanın bastığı bir *“Kapu eşiği üzerinde arkuru” (s. 68)* bırakılmışlık seviyesine düşürür.

2.2. Balinanın Karnı (Esaret/Zindan)

Eserde dikkat çeken unsurlardan biri de Uruz’un itaatsizliği ve nefsine göre hareket etmesinin bir sonucu olan esaret olgusudur. Anlatıda anlatıcı ve kişiler tarafından özellikle vurgulanması, esaretin Oğuz’un bilinçaltında çok önemli bir yerinin olduğunun göstergesidir. Burla Hatunun:

“İki vardun bir gelürsün, yavrum kanı, Karanu dünde buldugum oğlum kanı, bir bebeğüm görünmez bağrum yanar, Asılan asılan kayalardan, Kazan, oğlancuğum uçurdun mu? Talı sazun aslanına yidirdün mü? Yohsa kara dinlü kâfire uğratdun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yürüttün mü? Dili damağı kuruyup dört yanına bakdurdun mu? Kara gözden acı yaşın dökdürdün mü? Kadun ana, bey baba deyü buzlatdun mu?" (s. 65), hikâye anlatıcısının; *"Karusundan ağ ellerin bağladılar; kıl urgan ağ boynuna takdılar, yüzü üzerine saluban sürüdüler; ağ etinden kan çıkınca döğdüler, baba deyü ağlatdılar, ana deyü buzlatdılar." (s. 64),* Baba Salur'un; *"Kayıduban buradan oğul eve varsam, akça yüzlü senün anan karşu gelüp oğul dese, ben ne diyeyin? Ağ elleri arkasına bağlı deyeyin mi? Ağ boynunda kıl urgan takılı deyeyin mi? Kâfir yanınca yayak yürür deyeyin mi? (s. 70-71) ve* Uruz'un; *"Nerede bildün benüm tutsak oldugum? Ağ ellerüm arduma bağlanduğun? Kıl sicim ağ boynuma takıldığın" (s. 68)* ifadeleri aynı çeşmeden su içmiş, aynı annenin karnında birlikte yaşamış gibi kader birliği izlerini taşıyan ve bütün hücrelerine kadar aynı şeyi hisseden bir toplumun terennümleridir.

Esaretin gerçekleştiği mekân zindandır. Simgesel olarak bakıldığında zindan, "Balinanın karnı" simgesinin eserdeki görüntüsüdür. "Balinanın karnı ruhsal doğuşun ve aşamanın yeri olarak düşlenen tapınak içi, sihirli belde, orman, mağara gibi yerlerle eş anlamlıdır. Kahramanın buralara girmesi yaşamın kaynağına, başlangıcına (ana rahmine) dönüşünü simgeler ki bu da yeniden doğmak için ölmek anlamına gelir" (Campell 2000: 107). Uruz'un erginleşmesinde en önemli merhale, zindana düşüşüdür. Zindan, onu istekleri ile varlığını daha üst bir düzlemde kurmak için uğraşıp, kendisini yeniden bulup yeniden dünyaya getirecektir. Daha üst düzleme ulaşmak için bir düşüşün gerçekleşmesi gereklidir. Uruz için iniş veya düşüş, çıkış için zaruri bir haldir; çünkü inilmeden çıkılmaz, düşmeden kalkılmaz. Ontolojik anlamda mekân, insan varlığının evrendeki tutunma yeri, bir oluşlar, kılışlar diyârı ve nihâyet insan başarılarının hem ürünü hem etkileyen nitelikleri uygulama alanıdır. Mekân olarak zindan, Uruz'un kişiliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynar. Böylece ana rahmine tekrar gidip orada yeniden yapılanacak ve tekrar doğacaktır. Zâhirî zindanın yeniden toparlanmadaki rolü, aslında zindanı içsel olarak hissetmekten geçer. Kişi, içindeki zindandan kurtulmadıkça, hakîkî özgürlüğe ulaşamaz. Ünlü sûfî Nasrabadî de, nefis zindanını ve özgürlüğü şu ifadelere döker: "Nefsin senin zindanındır; ondan çıktığında ebediyen rahat edersin" (Kuşeyri 2009: 255). Ruhsal olarak tabuları yıkamamak da insan için bir nevi zindandır. Daha açık bir ifadeyle insanı gerçeklerden, gerçeklerle yüzleşmekten alıkoyan en büyük zindan insanın kendi nefsidir. Kendi ürettiği ve gerçek olarak telakki ettiği endişeler, vesveseler onu zindanda daim kılar. Bireyin kendini bulma yolundaki en büyük mücadelesi, kendi yarattığı zindandan kurtulmasıdır. Uruz, ne zaman ki ruhun zindanından kurtulur; o zaman kendi varlığının anlamını kavrar.

2.3. Yüce Ana Arketipi

Anne, tinsel tabakanın en tepesinde bulunur. Bu tinsel dünya; sevgi, hakikat ve değerler dünyasıdır. "Anne arketipinin özellikleri annelik ile ilgilidir. Dişinin sihirli otoritesi, aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yücelik; iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan; büyüme, bereket ve besin sağlayan; sihirli dönüşüm ve yeniden doğuş yeridir" (Jung 2005: 22). Annenin varlığı ve hakikati çocuğuna bağlıdır. Çocuk onu hayata bağlar. Annenin varlığının bilinmesi, annelik olgusu, çocuğun varlığıyladır. Bu olgu, varlık âleminin varlığının, tanrının varlığına işaret etmesi gibi bir olgudur. Anne sevgisi, hiçbir zaman koşula bağlı değildir. Bu sevgi her yönüyle kuşatıcı, koruyucu ve sarmalayıcıdır. Anne çocuklarını iyi, uslu oldukları ya da isteklerini ve buyruklarını yerine getirdikleri için değil, çocukları oldukları için sever; bu yüzden anne sevgisi eşitlik üzerine kurulmuştur (Fromm 1995: 66).

Uruz'un esaretten kurtulmasında rol oynayan en büyük etken anne sevgisidir. Varlığın özünde olma hasebiyle Oğuzlarda da "çok kuvvetli bir ana sevgisi vardır" (Ergin 2009: 27). Sevgi, insanlığın varlığından beri hiçbir zaman edilgen biçimiyle görülmez. Hikâyede Uruz'un kurtarılması girişimi, annenin Salur ile konuşmasından sonra olur. Anne cesaret verir, gayret yükler. Anne duyguları harekete geçirir. Anne, Tepegöz hikâyesinde de olduğu gibi bitmiş tükenmiş umutlara feryadıyla ışık tutar. Basat'ın Oğuz'u kurtarması için harekete geçmesi, Kapak Kan'ın karısının, oğlunu ve Oğuz'u Tepegöz belasından kurtarması için Basat ile konuşmasından sonra olur. (Gökyay 2004: 108). Uruz'un annesi de Salur'u oğlunu getirmesi için harekete geçirir. Annelik hissi öyle bir histir ki oğluna dar-ı dünya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yanıp tutuşan ve oğlunu "varlık alanına ait geçilmezlik ilkesiyle" (Korkmaz 1999: 263) kutsayan Tepegöz'ün annesi peri kızı ile de anlatılmıştır. Annelik, evrenin bilinci olan insanlığımızın sağduyusunu, yaşama azmini ve geleceğe olan ümidini temsil eder (Korkmaz 1999: 268). Ne olursa olsun annelik hissi her zaman önde gelir. Annenin bu tavrı, annenin sahip olduğu karakter özelliklerinden olabildiği gibi "kişisel annenin görünürde sahip olduğu aslında çocuğun anneye yansıttığı fantastik (yani arketipik) özelliklerinden" (Jung 2005: 23) de kaynaklanır. Annesi bir oğula kavuşmak için neler yapmamıştır ki:

"Kuru kuru çaylara su saldum. Kara donlu dervişlere nezir verdüm. Yanım ala bakduğumda konşuma eyü bakdum. Umanına, usanına aş yedürdüm. Ac görsem doyurdum. Yalıncak görsem donatdum. Dilek ile bir oğulu gücile buldum" (s.66).

İşte böyle bir oğul esir düşmüştür. Feryatlar içinde yana yakıla *" Bir bebeğüm görünmez, bağrum yanar, neyledün degil mana" (s. 67)* diyen anne, fedakârlıkları, sorumluluğu, genelde yaşamın devam eden yüzü, tüm Dasein kişiliklerden istemekte, beklemektedir (Korkmaz 1999: 268).

Salur'un düşman serhaddına gelip oğluyla konuşma fırsatı bulduğunda oğlunun babasının geri dönmesini istemesi üzerine babanın "*Kayıduban buradan oğul eve varsam. Ağca yüzlü senün anan karşu gelüp oğul dese ben ne deyeyin.*" *(s. 71)* diyerek kendisinin, oğlunu/geleceğini kurtarma tembihinde bulunan gelecek neslin teminatı olan anneye (kadına) karşı ne yüzle duracağının hesabını yapması anneliğin önemine daha bir ehemmiyet kazandırmaktadır. Salur savaşa girişir; fakat başarılı olamaz. Sarp dağlara sığınır. Anne yine sahnededir. Kazan'ın gelmediğini gören Burla Hatun, oğlunun acısına dayanamaz ve savaş için hazırlık yapar. Annelik duygusu burada da ağır basmaktadır. Olduğu yerde içi içini yiyip rahatsız olan anne savaş meydanlarına atılır.

2.4. Yuvarlak Masa (Birlik ve Beraberlik)

Yuvarlak masadan kasıt, ortak gelenek ve ortak inançlardan güç alan gruptur (Gökeri 1979: 83). Salur Kazan'ın etrafında bulunan Oğuz beyleri de aynı inanç ve aynı gelenek etrafında birleşip aynı hedeflere yol olan kişilerdir. Bu masanın üyelerinin her birinin yeri bellidir. Yukarıda da değinildiği gibi sağ ve sol tarafların sembolize ettiği anlamlardan bakıldığında grup üyelerinin oturma düzeninin özel bir anlamı bulunmaktadır. Masanın yuvarlak olup olmaması önemli değil, önemli olan aynı amaç için bir arada bulunmaktır. "Dede Korkut destanlarında Oğuzlar'ın büyük yıllık şölenlerinde böyle bir düzeni titizlikle gözettikleri"(Gökeri 1979: 80) görülür. El el ile değirmen yel ile atasözü bağlamında bir değirmen için rüzgâr ne kadar zorunlu ise insanların başarıya ulaşabilmeleri için birbirlerine yardımcı olmaları da o derece zorunludur. Salur'un Uruz'u kurtarmak için savaşa gitmesi esnasında masa üyelerine/beylere haber salması meyve verir ve beyler akın akın askerleriyle Salur'un yardımına koşar. Masa üyelerinin varlığı ve toplanmaları kendi aralarındaki birliği ve ruhsal bütünlüğü pekiştirmekle birlikte yeni serüvenler için de güç ve esin kaynağıdır (Gökeri 1979: 83). *"Sayılmağıla Oğuz begleri dükense olmaz" (s. 73).* Beylerin birlik ve dayanışma içinde olmaları, düşmana karşı tek vücut halinde durmaları sayesinde Uruz kurtulur. Birlik beraberlik içinde olununca, birlikten kuvvet doğar meselince güç birliği sağlanır. Uruz'un savaşa dâhil olması ile Oğuz Beylerinin dâhil olması arasındaki incelik görev ve yerindelik unsurudur. Nefse uyup heves uğruna, heyecan uğruna görevini unutan, yerindeliğini korumayan, konumuna riayet etmeyip esir düşen Uruz'un karşısında görevlerini bilen, kendi konumlarına göre, gereklilik icap ettiği ve ulvi bir amaç için savaşa dâhil olan Oğuz Beyleri vardır. Bir tarafta yerilen davranış, bir diğer tarafta da övülen davranış bulunmaktadır.

3. DÖNÜŞ AŞAMASI

Dönüş aşaması, kahramanın yeniden doğuşudur. Bu doğuş, ruhsal olgunluğa erişmektir. Uruz kendisi olma yolunda ayrılma ve olgunlaşma süreçlerinden sonra dönüş aşaması icabınca geri döner. Uruz bu süreçte birçok badire atlatır ve en sonunda da zindandan kurtulup ana vatanına döner. Olgunlaşma sürecinde kendi içindeki ve dışındaki gölgelerle mücadele eder. Anne arketipinin Oğuzlardaki tezahürü, Uruz'un bu süreçte

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etkenlerden biridir. Uruz, kendini bilme yolundaki gayret gösterip, kendi "ben" iyle mücadele eder. İçte ve dışta olan engelleri aşar. Böylece büyük mücadelenin nefsine karşı yapıldığını, kendi tecrübeleriyle öğrenir. Kendi farkındalığını elde eder ve gerçek benliğe ulaşır. Kahraman her yönüyle Oğuz'un yurdunu idame hususunda gerekli potansiyeli kazanır. Zorlu yolculuk/ayrılma biter, Uruz sınavı başarıyla verir. Dönüş aşamasında Uruz, kendini bulmuş, olgunlaşmış ve bir Oğuz beyi için gerekli tüm özellikleri kazanmıştır.

SONUÇ

Fenomenolojik inceleme ile bakıldığında "Kazan Begün Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu Boy"da dramatik aksiyon itibariyle yüce birey arketipinin ele alındığı görülür. Yüce bireyin oluşmasında; ayrılma, erginleşme/olgunlaşma ve dönüş arketiplerinin rol oynadığı görülür. Hikâyede ana izlek yüce bireyin oluşmasıdır. Ana izlek temelli sorun etrafında gelişen çeşitli izlekler de bulunmaktadır. Söz konusu izlekler çeşitli aksiyonlar oluşturarak farklı gelişmeleri doğururlar. Ana izlek temelli yan izlekler, hikâyenin içerik düzlemini net bir şekilde ortaya koyarlar. Hikâyedeki ana izlek etrafında oluşan izleklerden bazıları şunlardır: Geleceğin teminat altına alınması düşüncesi, farkındalık, yeni neslin eğitim süreci/aşamaları, eğitim süreciyle başlayan zorlu imtihan, (yeni neslin tavırları ve eğitimin zorluğu), esaret, zindan, esarete karşı takınılan tavır, anne olgusu, özgürlük azmi, birlik ve beraberlik.

Farkındalık önemli bir izlek olarak görülür. Eserde Salur Kazan'ın ve Uruz'un farkındalıkları ayrılık arketipinin sonucudur. Ayrılık gerçekleşmeyince olgunlaşma/erginlenme gerçekleşmemektedir. Erginlenme aşamasında ise ilk önce yüce birey arketipinin oluşması belirmektedir. Bu aşamanın en önemli olguları olan düşman, zindan ve esaret "gölge arketipi"nin sembolik görüntüsüdür. Gölge hem Uruz hem de babası için nefsin en karanlık bölgesidir. Uruz, dış dünyaya açılmadan önce kendi içindeki karanlık güçlerle karşılaşmak zorundadır.

Eserin merkezine oturmuş önemli bir diğer arketip de "yüce ana arketipi"dir. Burla Hatun, oğlunun esaretine karşı babayı ve Oğuz'u ayağa kaldırıp, içlerindeki gölge ile karşılaşmalarını sağlayan en önemli duruşu sergiler. Oğlunun kurtuluşunun temelinde Burla Hatun'un duruşu vardır. Ayrıca yüce anne arketipi, Burla Hatun şahsında bir annenin nasıl olması gerektiği hususunda ve Oğuz'un kadınları/anaları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Yuvarlak Masa, birlik ve beraberlik, aynı amaç ve hedefler için bir araya gelmiş oğuz beylerini tanıtan önemli bir arketiptir.

Uruz'un kurtuluşu üzerine yapılan şenlikler, bir anlamda Uruz'un yeniden doğuşunu simgeler. Artık kahraman, kendi olgunlaşmasını tamamlamıştır.

KAYNAKÇA:

- Campell, J. (2000). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* (S. Gürses, çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Dökmen. Ü. (1983). Pinokyo'nun Arketipler ve Anababa-Çocuk İlişkileri Açısından İncelenmesi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi C.16, S.2*. Ankara
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Fordham, F. (2001). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* (A. Yalçıner, çev). İstanbul: Say Yayınları
- Fromm, E. (1995). *Sevme Sanatı*. (Y. Salman, çev.) İstanbul: Payel Yayınevi
- Jung, C.G. (2005). *Dört Arketip*. (Z.A.Yılmazer, çev.) İstanbul: Metis Yayınları
- Gökeri, A.İ. (1979). *Arketiplere Dayanan Yeni Bir inceleme Yönteminin Tanıtılarak Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması*, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F. Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara
- Gökyay, O. Ş. (2004). Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Grafiker Yayınları.
- Husserl, E.(2003). Fenomenoloji Üzerine Beş Ders, (Harun Tepe, çev) Ankara: Bilim ve Sanat yayınları.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

- Kanter, F. (2005). Dede Korkut Hikâyelerinin Arketipsel Sembolizm Yöntemiyle Çözümlenmesi. Arayışlar İnsan Bilimleri Araştırmaları Yıl 7 S 14. s. 131-138
- Korkmaz, R. (2002/a). İkaros'un Yeni Yüzü Cahit Sıtkı Tarancı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, R. (1999); "Fenomenolojik Açıdan Tepegöz yorumu", *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*, yayına Hazırlayanlar: Dr. Alev Kâhyâ-Birgül-Aysu Şimşek Canpolat, Ankara 1999. s. 259-269
- Kuşeyri, A. (2009). *Kuşeyrî Risalesi Sûfilerin İnanç ve Ahlakları*. (D. Selvi, çev.) İstanbul: Semerkand.
- Lings, M. (2003). *Simge ve Kökenörnek*, (S. Sahra çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- Livingston, R. (1998). *Geleneksel Edebiyat Teorisi*. (N. Özdemiroğlu, çev.) İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Schuon, F. (2006). *Tasavvuf, Kabuk ve Öz*, (V. Sezigen, çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.

ÖZET

Dede Korkut hikâyeleri, Türk kültürünün eşsiz şaheserleridir. Bu hikâyeler, Türk edebiyatında anlatıma/tahkiyeye dayalı eserler arasında önemli bir konuma sahiptir. Edebi eserlerde kullanılan dil malzemesi, sanatçının ve okuyucunun ona anlam yüklemesi ile mana bulur. Tabiatta görülen nesnelerin muhayyilede yeniden oluşması fenomenolojinin zeminini oluşturur. Edebi eserlerin çözümünde, eserdeki görüngülerden/sembollerden yola çıkarak yorum yapmak fenomenolojik bakışı doğurur.

Fenomenoloji özlerin araştırılmasıdır. Arketipler de öz, ilk örnek olmalarından dolayı, fenomenolojik incelemede arketipsel inceleme önemlidir. Dede Korkut hikâyelerinin fenomenolojik bakış ile inceleme alanına dâhil edilmesi, Türk kültürünün eşsiz şaheserleri olan bu hikâyelerin ne kadar derin manalar taşıdığının görülmesi adına önem arz etmektedir. Çalışmamızda, "Kazan Begün Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu Boy" un içerik düzlemi, görüngülerin/fenomenlerin betimlenmesiyle yorumlanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmanın amacı, hikâyenin homosemiyotik (homo semioticus) anlamda okunmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Hikâyeleri, Edebi eser, Fenomenoloji, Sembol, Arketip, Kazan Begün Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu Boy, Homosemiyotik

Study With Phenomenological Wiev Upon Content Plane Of One Of Dede Korkhud's Tales – Captivity Of Kazan Beg's Son Uruz Beg's Tale-

Dede Korkhud's tales, are the unique masterpieces of the Turkish culture. This tales, has an important position among the works which based on narrative.Materials of language which are used in literary works, finds its meaning, with loading a special meaning by author and reader. İmagination of common objects are existing in nature, forms the basis/groundwork of the phenomenology. In the solution of literary works, setting out to comment with symbols of the works, procreates the phenomenological view.

Phenomenology is investigation of prototypes. Archetypes, in the case of beeing prototypes and extracts, is important for phenomenological study. Tales of Dede Korkhud, bringing to the study area, with phenomenological view, is very important on behalf of how deep meanings these unique masterpieces of Turkish culture are carrying. İn this study, content plane of one of Dede Korkhud's tales – Captivity of Kazan Beg's son Uruz Beg's tale- will be worked out on the ground of interpretting the phenomens. Aim of this study is reading the tale with homosemiotics (homo semioticus) meaning.

Key Words: Dede Korkhud's tales, literary work, phenomenology, symbol, archetype, Captivity of Kazan Beg's son Uruz Beg's tale, homosemiotics

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"ÇANAKKALE ŞEHİTLERİNE " İSİMLİ DESTANDA YER ALAN TARİH VE MEDENİYET OLGULARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AHMET KOLBAŞI

Destanî şiirler, ilk söyleyeni hatırlanmayan, ait olduğu toplumun yaşadığı olağanüstü olayları konu alan tarihe kaynaklık eden önemli edebi metinlerdir. Türklerin sahip olduğu Manas, Ergenekon ve Köroğlu destanı gibi diğer millet veya topluluklara ait pek çok destanlar da vardır. Bu tür destanî şiirler oluşum sürecine göre doğal destanî grupta yer alırlar. Diğer destanî şiir türü ise olayın meydana geldiği zaman diliminde yazıya geçtiği için hem olay hem de yazanı belli olan yapay destanî şiir çeşidini oluşturur. Merhum Mehmet Akif'in "Çanakkale Şehitlerine" isimli şiiri de yapay destani şiir türüne dahil olduğu düşüncesiyle şiirde geçen tarihi, dini ve medeniyete ait kavramları üzerine genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Destanlar konularını tarihten alırlar. Bu nedenle destanlar tarihle direkt ilgili olup tarihçinin de başvuru kaynakları arasında önemli yer tutar. "Çanakkale Şehitlerine" isimli şiir de konusunu 1915 yılında yaklaşık 8,5 ay süren bir savaştan alır. Türk milletinin tarihinde derin izler bırakan Çanakkale Savaşı 3 Kasım 1914 ve 18 Mart 1915 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı'nda yapılan deniz savaşlarıyla Gelibolu yarımadası'nda 25 Nisan 1915 ve 9 Ocak 1916 tarihleri arasında meydana gelen kara savaşlarını içine alır. Şiirde Akif tarafından Türk milletinin yaşadığı ağır şartlar ve bu şartlarda yürütülen mücadelenin kahramanlıkları ve milli boyutu, tarihi ve İslami motiflerle bezenmiş, böylece edebi bir incelikle milli bilinci ve duruşu yüksek tutma amacı güdülmüştür.

Savaşın cereyan ettiği mekân Çanakkale boğazı ve civarıdır. Boğazın uzunluğu 65 km, en geniş yeri 5. 800 m, en dar yeri 1250m (kilit bahir kalesi - çimenlik kalesi arası) ve en derin yeri 106 m'dir. Boğaz sularında ters bir akıntı vardır. Ege denizinin binde 38 oranındaki tuzlu suyu dipten Marmara'ya akarken Karadeniz'in binde 26 oranındaki tuzlu suyu üstten ters akıntıyı oluşturmaktadır. Boğazın çevresi dağ karakterinde yüksek ve kıvrımlı kütlelerle kaplıdır. İşte Boğazın dar olması, Boğaz sularında ters bir akıntı olması ve Boğazın çevresinde yer yer kıvrımlı dağ kütlelerinin olması; Boğazın savunulmasını kolaylaştırmıştır ve geçilmesini zorlaştırmıştır.

Çanakkale savaşlarını bu kadar önemli hale getiren sebepler arasında *Çanakkale boğazı stratejik açıdan Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'un anahtarı olduğu gibi, aynı İstanbul Boğaz'ın da olduğu gibi iki kıtayı birbirine bağlayan iki önemli geçitten biridir. Boğazlara hakim olmak demek, bir ölçüde Akdeniz'de de üstünlüğü ele geçirmek demektir*[28] Karadeniz ve Akdeniz ülkelerini deniz ulaşımı ile birbirine bağlayan boğazlar siyasi açıdan olduğu kadar iktisadi açıdan da büyük öneme haizdirler. Çanakkale savaşını dünya tarihi açısından önemli kılan nedenlerden biri de İtilaf devletleri boğazları aşamayınca müttefikleri Rusya'ya askeri yardım ulaştıramamışlar bunun üzerine Çarlık yıkılarak yerine Bolşeviklerin ortaya çıkması olmuştur.

Birinci dünya savaşı içinde İtilaf devletlerinin hep birlikte Çanakkale'ye yüklendiği bunun karşısında tek başına bir ölüm kalım savaşı veren Türk milletinin yaşamış olduğu bu olağanüstü şartlarını edebi alanda dile getiren Mehmet Akif'in yanı sıra başka yazarlarda hikâye, roman ve şiir türünde eserler yazmışlardır. Ruşen Eşref'in, Çanakkale'de Savaşanlar Dediler ki" adlı eseri, Süleyman Nazif in "Çimentepe" adlı yazısı, Halide Edip'in "Işıldak'ın Rüyası", Necmeddin Halil Onan'ın "Bir Yolcuya" adlı şiiri Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın "Çanakkale Destanı" bunlardan bazılarıdır.

Mehmet Akif Safahat adlı eserinin altıncı kitabı olan "Asım"'da "Çanakkale Şehitleri"ne hitaben yazdığı şiirinde çok güçlü tasvirlere yer vermiştir. XIX. yüzyılda bütün dünyayı saran sömürgecilik, batılı büyük devletleri endüstri medeniyetinde üstün hale getirince güç esasına

[28] Mert, Hasan, Çanakkale savaşlarının Askeri, siyasi ve sosyal sonuçları, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 13 ... Ankara 2002, sayfa 368 (368–391).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dayalı olarak vahşi ve acımasız bir rekabete sahne olan dünyada Türklerde yaşadıkları bölgenin coğrafi konumu, yeraltı ve yer üstü zenginlikleri nedeniyle kendi topraklarında artan yarışın ağır şartlarını hissetmişlerdir. İşte bu şartlar altında bu şiir "Boğaz Harbi'nde" insanlığa sığmayacak bir vahşetin yaşanmasını, gökten yağan kol, çene, ayak, parmak yağmuru altında şehitlerimizin destanlaşan macerasını, onlara karşı ne yapsa borcunu ödeyemeyecek vatan evlatlarının minnettarlığını ifşa etmek için kullanılmıştır;[29]

Ah o yirminci asır yok mu, o mahlûk-i asil,
Ne kadar gözdesi mevcûd ise hakkıyle, sefil,
Kustu Mehmedciğin aylarca durup karşısına;
Döktü karnındaki esrârı hayâsızcasına.[30]

Mehmet Akif'e göre; Çanakkale savaşı sadece iki düşman kuvvetin karşılaşması değil, zamanın sömürgeci devletlerinin ve onların temsil ettiği "Medeniyet" ile gerçek yüzleşme ve ona karşı duyulan güvensizliği de ortaya koyar. Bu savaş düşmanın maddi ve manevi bütün gücüyle karşıt olarak gördüğü Türklüğü ve onun vatanını tasfiye etmek için yaptığı en büyük hamlelerden biridir. İtilaf devletlerinin taşıdığı amacı, 1917 Ekim ihtilali sonucunda Çarlık rejiminin yıkılmasıyla iktidara gelen Bolşeviklerin açıkladığı Osmanlı coğrafyasını paylaşmak için yaptıkları gizli anlaşmalar Akif'in, düşmanın amacına atfen "Medeniyet" kavramına yüklediği ifade ve ortaya koyduğu anlamı doğrular niteliktedir. Akif şiirinde;

Maske yırtılmasa hâlâ bize âfetti o yüz
Medeniyet denilen kahbe, hakikat, yüzsüz.[31] Şeklinde ifade eder.

Çanakkale savaşını Haçlı seferlerinin devamı olarak gören Akif, mısralarında geçmişte haçlı saldırılarına karşı Türk-İslam coğrafyasının başarıyla savunan ve İslam'ın sembolü haline gelen Kılıç Aslan ile bu savaşta mücadele edenlerin benzeri bir iş başardıklarını ifade ederek iki savaş arasında bir bağlantı kurar. Türk tarihindeki bir olayla kurulan bu bağlantı vatan savunması için eskiden güç alan bir milli irade inşasına yardımcı olması açısından çok önemlidir. Edebi olarak pek çok şiirde tarihi ve dini olgular imge olarak işlenmiştir. Fakat Akif'in burada kompoze ettiği bir millet hayatında varlık yokluk mücadelesine dönen savaş sürecinde yaşananlar ciddi olarak efsanevi bir görünüme sahiptir. Bu milletin bu ağır imtihanı İslam'ın en mukaddes değerleri ile anılmalı ve yine daha önce bu topraklara saldıran haçlılar ve bunlara karşı mücadele veren Kılıçaslan ve Selahaddin ile benzeşmelidir.

Sen ki, son ehl-i salibin kırarak savletini,
Şarkın en sevgili sultânı Salâhaddin'i,
Kılıç Aslan gibi iclâline ettin hayran.[32]

Akif, şiirinde İslamiyet'in altın çağı olarak kabul edilen dönemle Çanakkale'de yaşanan olaylar arsında benzerlik kurar. Burada örnek olarak seçilen Bedir savaşı İslam'ın varlık yokluk savaşı olduğundan bu gün Çanakkale savaşının da İslam âlemi için benzer bir anlam ifade ettiğine vurgu yapar. Bu vurgu Akif'in şiirini destan vasfına büründüren önemli bir yönünü oluşturur.

Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhidi...
Bedr'in arslanları ancak, bu kadar şanlı idi.[33]

Akif daha sonra şiirinde Çanakkale şehitlerini İslam'ın kutsal değerleri ile taltif ederek yapmış olduğu mecazi boyutlu tarihi ve dini örgülerle tam bir destan havası yaratır.

Sana dar gelmiyecek makberi kimler kazsın?
Gömelim gel seni tarihe' desem, sığmazsın.

---

[29] Akandere, Doç Dr. Osman, *Oğlu Emin Akif Ersoy'un Anlatımlarıyla Mehmet Akif Ersoy'un Millî Mücadeleye Katılması ve Bazı Hususiyetleri,* **I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildirileri**, Cilt 1, Burdur 2009, Sayfa 14.
[30] Mehmet Akif Ersoy, Safahat, Akpınar Yayınevi, İstanbul 1989, sayfa 503
[31] Ersoy, **a.g.e.,** s. 503
[32] Ersoy, **a.g.e.,** s. 505.
[33] Ersoy, **a.g.e.,** s. 504.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Herc ü merc ettiğin edvâra da yetmez o kitâb...
Seni ancak ebediyyetler eder istiâb.
'Bu, taşındır' diyerek Kâ'be'yi diksem başına
Ruhumun Vahyini duysam da geçirsem taşına;

Akif bu şiiri, Çanakkale savaşını görmeden yazmıştır. Çanakkale'de o şanlı savunma olurken şairimiz Almanya ve Necid seyahatlerinde bulunuyordu. Zafer müjdesini Necid'den dönerken Kuşçuzâde Eşref Bey'den almıştı. Savaş alanını sonradan ziyaret etti.[34] Savaş sonrası oradaki manzaranın ağarlığı Akif'i derin tefekküre ittiğinde kefensiz ve kabirsiz olan binlerce şehide müjde niteliğinde şu beyitleri söyletmiş olmalıdır:

Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber,
Sana âğûşunu açmış duruyor Peygamber.[35]

Eski ataları ile yaşanan anı ilişkilendirirken Akif burada destanî hikâye ve şiirlerde rastlanan üslubu kullanmıştır. Çanakkale savaşı olaylarını anlatan destanî hikâyelerden Halide Edip'in[36] “Işıldak'ın Rüyası” isimli yazısında da Teğmen Işıldak muharebede yaralanır. *Işıldak "ertesi gün taze yarasıyla" bölüğünün başındadır. Bölüğünün endişeli bakışlarını üstünde hisseden "Teğmen Işıldak gözlerinden yeni bir nurla bölüğe bir sevgi selâmı gönderen elini yarasına kaldırdı:- Şehzade Süleyman'ın mübarek eli rüyamda yarama dokunarak iyi etti" der*. Bu hikâyede, devrin diğer yazılarında ve Akif' in Çanakkale şiirinde de geçtiği gibi, vatan savunmasındaki gençler, bu topraklarda vatan kuran atalarıyla birleştirilir.[37] Bu zaferle Süleyman Paşa bütünleştirilmiştir. Akif in şiirinde ise;

Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer.[38] Şeklinde atalar ile bir bütünleştirme söz konusudur.

Mehmet Akif bu şiirinde dile getirdiği tarihi ve dini değerleri yaşanan savaş anı ile birleştirerek bir nevi milletin dayanma gücünü artırmaya da hizmet eden bir şuur birikiminin oluşmasına yardımcı olduğu söylenebilir. Edebi üslup ile bunun yapılması daha kuvvetli tesir bırakmıştır. İslam âlemini saran yok edici tehditlerden bu zafer sayesinde kurtulduğuna inanan Akif bunu;

Sen ki, İslam'ı kuşatmış, boğuyorken hüsran,
O demir çenberi göğsünde kırıp parçaladın.[39] Dizeleri ile dile getirir.

Ziraat nezaretinde baytar olarak vazifeye başlayan Mehmet Akif, üç dört sene Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da bulaşıcı hayvan hastalıkları tedavisi için bir hayli dolaşmıştır. Akif'in memuriyet hayatı 1893 yılından itibaren 20 yıl sürmüştür. Bu esnada Osmanlı toplumunu ve coğrafyasını daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Memuriyetinin yanında Ziraat Mektebinde ve Dârulfünûn'da edebiyat dersleri vermiştir. Yayın hayatında 2. Meşrutiyetten itibaren görülmeye başlayan *Mehmet Akif'in başyazarı olduğu ve İslamcı yazar ve fikir adamlarının yayın organı olan Sırat-ı Müstakim dergisi, bir yayın politikası olarak daima Türkiye dışındaki Türk dünyası ile ilgilenmiştir*.[40] Daha sonraki dönemde Ankara'da Tâcettin Dergâhı'nda ikamet ettiği bu yıllarda, Yunanlıların Bursa'yı işgal etmeleri üzerine “Bülbül”'ü yazar ve Hasan Basri Çantay'a ithaf eder, İstiklâl Marşı da bu yılların mahsulüdür.[41]

Bütün bu yönleri ile düşünüldüğünde Akif'in, fikri aidiyeti sadece dini yada milli anlayışa mal edilerek irdelenmesi bu konuda eksik kalır. Akif bütün bu değerlerin üstünde

---

[34] Kabaklı, Ahmet, **Türk Edebiyatı**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, Cilt 3, s. 412.
[35] Ersoy, **a.g.e.**, s. 505.
[36] Halide Edib Adıvar, *Işıldak'ın Rüyası*, Tanin, 11 Aralık 1914; Ayrıca “**Kubbede Kalan Hoş Sada,** Atlas kitabevi, İstanbul 1974” isimli kitapta bu hikaye yer almaktadır.
[37] Enginün, İnci, *Çanakkale Zaferinin Edebiyatımıza Aksi*, **M Ü Türklük Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1986, sayı: 2, s. 125.
[38] Ersoy, **a.g.e.,** s. 504.
[39] Ersoy, **a.g.e.**, s. 505.
[40] Gökçe, Fahri, *Mehmet Akif'te Millet Fikri*, **http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi73/gokcek.pdf.**
[41] **Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri**, *Mehmet Akif Erso* [illegible]
1990, s. 349.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sömürgeci endüstriyel üstünlüğe sahip bir medeni anlayışa karşı duran bir diğer medeniyetin fikri temsilcisi durumunda bulunmaktadır. *Vahabzade; Akif'in eğer Safahat adlı eseri olmasaydı da sadece bu şiiri yazmış olsaydı yine de büyük şairler listesinde adının tarihe geçeceğini belirtir. "Çanakkale Şehitleri"ne ve "İstiklal Marşı"na hayran olan Vahabzade, Mehmet Akif'i, Türk ruhunun, Türk tarihinin, Türk medeniyetinin tecellisi olarak görür ve bununla da iftihar eder.*[42]

Batı medeniyeti karşısında zayıf düşen Türk-İslam medeniyetinin güçlenip gelişmesi için Akif; insana düşenin aklını ve iradesini kullanıp çalışmayı son noktasına vardırmak hem kendi için hem çevresi için faydalı olmaya gayret etmektir. Gidilecek yol budur. Yardımcı olarak seçilen ise yaratıcıdır. Tevfik sadece ondan beklenir. Ancak öncelikle insan kendine düşeni yerine getirecek sonra Allah'a tevekkül edecektir. Tevfik zaten Allah'ın insana bir lütfudur.[43]

Bazı çevrelerde İngiltere, Amerika veya Fransa'nın mandasının kabul edilmesinin kurtuluş için tek çıkar yol olarak görüldüğü bir dönemde Mehmet Akif, 21 Ağustos 1919 tarihli Sebil-ur Reşat dergisinde manda ile ilgili olarak kaleme aldığı bir yazısında; "…Türklerin yirmi beş asırdan beri istiklallerini muhafaza etmiş bir millet oldukları tarihten müspet bir hakikattir. Hâlbuki Avrupa"da bile mebde-i istiklali bu kadar eski zamanlardan başlayan bir millet yoktur… Tarihte gösteriyor ki Türk istiklalsiz yaşayamaz" diyerek aydınların bu isteklerini kesin bir dille reddetmiştir.[44]

Sonuç olarak Akif'in şiiri; Türk insanının savaş içinde ortaya koyduğu genel özelliklerini en iyi yansıtan destanî bir vasıf taşıması şiiri edebi olduğu kadar tarihi yönden de önemli kılmaktadır. Bu şiirin Çanakkale savaşı gibi önemli bir zafer tecrübesini bir kuşaktan diğerine aktarmaya, milli şuuru daima zinde tutmaya ve milli birliği kuvvetlendirmeye yardımcı olan özellikleri ile destanî vasfı çok yüksektir. Akif Şiirinde tarihi, dini ve benzeri olguları Çanakkale savaşı ile birleştiren derin bir edebi üslup kullanarak milli bir şair ve ait olduğu medeniyeti en iyi temsil eden yüksek bir fikir ve edebiyat üstadı olarak milletimize mal olmuş bir şairimizdir. Yaşayan milletleri, yaşatan şairleri vardır. İşte Türk milletini yaşatan şairlerden biri de Mehmet Akif Ersoy'dur.

İnci Enginün'e göre; savaş edebiyatı, millî tecrübelerin unutulmamasını sağlayarak nesiller arası sağlam bir bağ oluşturur ve millî birliği pekiştirir. Fertleri, uyur halde bulunan düşmanlıklara karşı da bir manada ikaz eder. Üzerinde rahatça yaşadığımız bu vatan topraklarının ne pahasına kazanıldığını ve gerekirse korumak için neler feda edileceğini de hatırlatır.[45] Ayrıca kahramanlık hikâyeleri, millete bir dayanma gücü de sağlamıştır. Bu bakımdan komutanıyla, erleriyle, büyük bir destan olarak yorumlanan Çanakkale zaferi Millî Mücadelemizin dayandığı en kuvvetli zemin sayılabilir.[46] Türk milli mücadelesini yürüten lider kadro Mustafa Kemal dahil olmak üzere çoğunluğu bu savaşta görev alan insanlardan oluşmuştur.

KAYNAKÇA:

Adıvar, Halide Edip, **Kubbede Kalan Hoş Sada,** Atlas kitabevi, İstanbul 1974.

[42] Gündoğdu, Bayram, *Azerbaycan'da Mehmet Akif Hayranı Bir Şair: Bahtiyar Vahabzade*, **I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildikleri**, Cilt 1, Burdur 2009, s.127.

[43] İmamoğlu, Doç Dr Abdulvahit, *Mehmet Akif Ersoy'un İnsan İrade ve Hürriyetine Bakışı*, **I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildirleri**, Cilt 1, Burdur 2009, s. 20

[44] Şeker, Yrd. Doç.Dr. Kadir, Mehmet Akif'in Şiirlerinde Milli Mücadele, **http://uam.mehmetakif.edu.tr/mehmetakif/files/KadirSEKER_bildiri_MehmetAkifinSiirlerindeMilliMucadele.pdf.**

[45] Enginün, **a.g.m.**, s.111.

[46] Enginün, **a.g.m.**, s. 113

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Akandere, Doç Dr. Osman, *Oğlu Emin Akif Ersoy'un Anlatımlarıyla Mehmet Akif Ersoy'un Millî Mücadeleye Katılması ve Bazı Hususiyetleri,* **I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildirileri**, Cilt 1, Burdur 2009, s 671–676.

Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri, *Mehmet Akif Ersoy*, Söğüt Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 340–391.

Enginün, İnci, *Çanakkale Zaferinin Edebiyatımıza Aksi*, **M. Ü Türklük Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1986, sayı: 2, İstanbul 1987, s.111–129.

Ersoy, Mehmet Akif, **Safaha**t, Akpınar Yayınevi, İstanbul 1989.

Gökçe, Fahri, *M Akif'te Millet Fikri*, **http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi73/gokcek.pdf.**

Gündoğdu, Bayram, *Azerbaycan'da Mehmet Akif Hayranı Bir Şair: Bahtiyar Vahabzade*, **I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildikleri**, Cilt 1, Burdur 2009, s.127–131.

İmamoğlu, Doç Dr Abdulvahit, *Mehmet Akif Ersoy'un İnsan İrade ve Hürriyetine Bakışı*, **I. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildirileri**, Cilt 1, Burdur 2009, s. 15–22.

Kabaklı, Ahmet, **Türk Edebiyatı**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, Cilt 3, Sayfa 377–493.

Mert, Hasan, *Çanakkale savaşlarının Askeri, siyasi ve sosyal sonuçları*, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 13, Ankara 2002, sayfa 368–391.

Şeker, Yrd. Doç.Dr. Kadir, *Mehmet Akif'in Şiirlerinde Milli Mücadele,* **http://uam.mehmetakif.edu.tr/mehmetakif/files/KadirSEKER_bildiri_MehmetAkifinSiirlerindeMilliMucadele.pdf.**

Özet

Türk tarihi seyri içinde ağır şartlar altında kazanılan Çanakkale savaşlarını konu alan Merhum Mehmet Akif'in "Çanakkale Şehitlerine" isimli şiiri destan grubu içinde yapay destanlara girmektedir. Akif'in bu eserinde kullandığı tarihi imgeler ve medeniyet kavramı ile birlikte Çanakkale'de yaşanan çetin savaşları milli heyecan ile sentezleyip nasıl bir milli şuur ve milli duruş oluşturma gayretinde olduğu sorusunun cevabı bu çalışmanın ana temasını teşkil etmektedir. Ayrıca zamanı ve mekanı belli olan Çanakkale savaşının destanlaşmasında bu iki olgunun yanı sıra dini imgelerinde mecazi katkısı birlikte irdelenecektir.

An evaluation of the facts of civilization and history in the epic entitled “to the martyrs of Canakkale”

The poem “To the Martyrs of Canakkale” by the deceased Mehmet Akif, of which subject is Canakkale (Dardanelles) wars won under difficult conditions in the course of Turkish history is an example of artificial epics. The answer to the question of how Mehmet Akif synthesized historic images and concept of civilization along with tough wars experienced in Canakkale and how he tried to create a national conscience and national stance constitutes the main theme of the study. Furthermore, the metaphoric contribution of religious images together with these two facts to Canakkale war, whose time and place is known, to become an epic are studied together.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"AZƏRBAYCAN VƏ ƏTRAF ÖLKƏLƏRIN FOLKLORU" LITOQRAFIK MATERIALLARINDAKI EPIK MƏTNLƏR

Akifə Xəlilova (Nemətova)

Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu, Dil, Ədəbiyyat və Sənət şöbəsinin Folklor seksiyası tərəfindən Azərbaycan və ona qonşu olan ölkələrin folkloru toplanmış, ruscaya tərcümə edilmiş, tərtib edilmiş və litoqrafik üsulla çap olunmuşdur.

"Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru" litoqrafik materialları 3 cilddən ibarət olaraq hazırlanıb. Hər cildin üstündə "AZƏRBAYCAN DƏVLƏT ELMİ TƏDKİKAT İNSTİTUTU" sözləri azərbaycanca yazılıb. Birinci cildin üzərində "folklor seriyası sayı 3", ikinci cildin üstündə sayı 4, üçüncü cildin üstündə isə sayı 5 yazılmışdır. Hər üç cildin üstündə "professor A.V.Baqrinin redaktəsi altında" sözləri yazılıb. Litoqrafik çap AzQNİİ (Azerbaydjanskiy qosudarstvennıy nauçno-issledovatelskiy institut) nəşriyyatında gerçəkləşdirilib (1;2;3).
Birinci cilddə iki ön söz verilmişdir. İlk ön söz Hənəfi Zeynallıya məxsusdur. Ön sözün başlığı "Azərbaycanın bədii folkloru" (Xudojestvennıy folklor Azerbaydjana) adlanır. Bundan sonra "Məcmuənin tərtibçisi və redaktorundan" (Ot redaktora i sostavitelya sbornika) başlıqlı ikinci yazı təqdim olunmuşdur. İkinci yazının müəllifi A.V.Baqridir. "Məcmuə" 1930 cu ildə Bakıda çap olunmuşdur. Titul vərəqində "satışa verilmir" qeydi də vardır(1).

"Bu nəşrin məqsədi bir neçə il ərzində Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnsitutu və Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti tərəfindən toplanmış maraqlı folklor materiallarını elmi tədqiqat aparmaq üçün istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirməkdir.Bu cildə rus dilində nağıl və əfsanələr daxildir. Tədqiqatçı onlarda müasirliyin inkasını tapa bilmir. Onlar əsasən Azərbaycanda feodal və ticarət münasibətlərini, keçmiş həyatı və məişəti əks etdirir. Burada şah və xan hakimiyyəti təsvir olunur. Ədalətli padşah haqqında görüşlər Şah Abbasla bağlı nağıllarda öz əksini tapır. Burada bir tərəfdən mübarizə, digər tərəfdən isə taleyə boyun əymək var. Mətnlərdə daha çox ticarət münasibətləri ifadə olunur. Ticari hiyləgərlik, kələkbazlıq, varlanmaq qəhrəmanlıq sayılır. Bununla yanaşı satirik ünsürlər də burada işlənir. Belə satirik elementlərdə qazilərin ədalətsizliyi, saray əyanlarının, vəzirlərin ədalətsizliyi, mollaların və digər dini şəxslərin xəsisliyi kimi elementlər qanuna riayətin və Allah qorxusun təbliği içində əridilir.

Azərbaycan və ətraf ölkələrin keçmiş həyatını tədqiq edənlərə bu material müvafiq iqtisadi və siyasi əlaqələri bədii şəkildə əks etdirməklə böyük yardım göstərəcəkdir.

Bir çox nağıllar formasına görə heyvanlar və heyvanlarla insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr haqqında olan təmsilllərin sərhəddində yerləşir.
Ədəbi nöqteyi-nəzərdən bu nağıllar və əfsanələr həm yerli, həm də qonşu və uzaq ölkələrlə (fars, ərəb, hind) ortaq motivlər və süjetlər təqdim edir.
Birinci cilddə(1) verilən nağıl və əfsanələrin əksəriyyəti Qafqazın tədqiqatçısı mərhum professor L.Q.Lopatinskinin əlyazma irsindən götürülmüşdür. Bu irsin içində olan ən qiymətli material mətnlər, izahedici materiallar və məqalələr artıq köhnəlmişdir və nəşr edilməmişdir(6).

Birinci cildə daxil edilən materiallar əsasən yerli dildən ruscaya tərcümə edilmişdir. Çünki toplayıcılar ruscanı mükəmməl bilmirdilər. Mətnlərin tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər aradan qaldırılmış, yuğun sözlər axtarılıb tapılmış və izah tələb edən sözlər haqqında əlavə qeydlər edilmişdir.Qısa məzmunu Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin "Xəbərlər"inin 4-cü nömrəsində verilmiş bəzi Azərbaycan nağılları burada tam şəkildə verilmişdir(5). Azərbaycan xalq nağıllarının Qafqaz paralellərini "Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı" "Biblioqrafik göstərici üçün materiallar"(9) əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür.

Birinci cildə daxil edilən materiallar aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır. Bu cildə Azərbaycan nağıl və əfsanələri daxil edilmişdir. Materiallar rayonlar üzrə verilmişdir.

1. Nuxa rayonu.

Buraya daxil edilən mətnlər bunlardır:

1.İlanın nağılı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2.Ovçu və şahzadə ilan
3.İlan və kasıb kişi
4.Şahzadə və gözəl ağ ilanın nağılı
5.Şahzadə və qurbağa
6.Yeddi gürzə
7.Qurbağa
8. Kasıb və ilan
9.Şahzadə və onun arvadı qırx yaşlı ilan
2. Gəncə rayonu
1. Hacı Əli
2.Ağıllı qız
3. Şuşa rayonu
1. İki qardaş
2.Kəndli Xəlil
3. Arşın
4. Tacir oğlu
5.Hücumdan qoruyan
6.İki tacir
7.Tacir və oğlu
8. Tale
9.Qazının məhkəməsi
10.Fərsiz oğul
11. Pəhələvan
12.Ədalətli arvad
13.İlyas və Gülab
14.Tacirin arvadı
15.Zöhrabın nağılı
16.Üç qardaş
17.Şah və satıcı
18.Kömürçü qızı Badi-Səba və şahzadə Murad
19.Kəndçi Əhəd və baş vəzirin qızı Sona
20. Oğru
21. Çin şahzadəsi Tor Anduk və noğay şahzadəsi Gülafə
22. Qızıl və dəmir
4. Göyçay rayonu
1.Abbas və Gülgəz
5. Şamaxı rayonu
1. Tacir oğlu və turp
2.Şah arvadı Acı Dahaq və Çullu hakim
3. Sehrbaz
4. Aşıq Seydi
6. Lənkəran rayonu
1.Yatan cəngavərin əfsanəsi
2.Yatan şahzadənin əfsanəsi
3.Ayının yaranması əfsanəsi
4.Pişiyin yaranması əfsanəsi
5.Meymunun yaranması əfsanəsi
6. Ququ quşunun yaranması əfsanəsi
7. Şanapipiyin yaranması əfsanəsi
8. Yarasanın yaranması əfsanəsi
9.Şah Abbasın kasıb toxucunu varlandırmaq istəməsi və bacarma

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

10. Şah Abbasın Admedbeqamın arvadını ərinə xəyanətə görə cəzalandırması
11. Şah Abbasın evlənməsi əfsanəsi
12. Şah Abbas cənnət məkanın erməniyə malını satmağa kömək etməsi
13. Şah Abbasın bağlara vergi qoymaq istəməsi və onu ləğv etməsi
14. Şah Abbas cənnətməkanın doğulması əfsanəsi
15. Makedoniyalı İsgəndərin əfsanəsi
16. İsgəndər haqqında fars əfsanəsi
17. Müqəddəs şeyx Zaidənin əfsanəsi.

Beləliklə, birinci cildə 6 rayondan 56 mətn toplanmış, rus dilinə tərcümə edilmiş, litoqrafik üsulla çap edilmiş və arxivdə saxlanmışdır. İkinci cilddə kumık, noğay, türkmən, lək, uraxin, temirqoy, çeçen, inquş, osetin, gürcü xalqlarının yaradıcılığındakı 71 əfsanə və nağıl daxil edilmişdir. Üçüncü cilddə isə türk, erməni, çerkes, çeçen, inquş, osetin, abxaz, qaraçı xalqlarının folklorundan 43 epik mümunə toplanmış və rus dilində təqdim olunmuşdur. Üçüncü cilddə toy mərasimi ilə bağlı məlumatlara da yer verilmişdir. Şamaxı müsəlmanlarının, Şimali Qafqaz noğaylarının, osetinlərin və abxazların toy mərasimləri təsvir edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Folklor Azerbaydjana i prileqayuşix stran. Tom 1-ıy. Pod Redaktsiey prof. A.V.Baqriya. Baku, AzQNİİ, 1930,
2. Folklor Azerbaydjana i prileqayuşix stran. Tom 2-oy. Pod Redaktsiey prof. A.V.Baqriya. Baku, AzQNİİ, 1930,
3. Folklor Azerbaydjana i prileqayuşix stran. Tom 3-iy. Pod Redaktsiey prof. A.V.Baqriya. Baku, AzQNİİ, 1930,
4. Narodnaya slovesnost Azerbaydjana. Materialı dlya biblioqrafiçeskoqo ukazatelya. Baku, 1926.
5. İzvestiya Obşestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana. Baku, 1927, Sayı 4. s.223-230.
6. Subxanverdixanov A. Pereçen i kratkoe izlojenie materialov po folkloru narodov Azerbaydjana i prileqayuşix stran iz naslediya L.Q. Lopatinskoqo.
7. Andreev. Ukazatel skazoçnıx syujetov po sisteme Aarne. Leninqrad, 1929.
8. SMOMPK t. 1-46.
9. Baqriy A. Materialı dlya biblioqrafii Azerbaydjana. Vıp. 2. Baku, 1929.
10. Propp V. Morfoloqiya skazki. Leninqrad, 1928.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TARİHİ BİLGİNİN İNŞASINDA MENKIBE YA DA EFSANELER

ALAATTIN AKÖZ

Osmanlı Tarih Yazıcılığının Başlangıcı ve İlk Kronikler

Osmanlı tarih yazıcılığı, devletin kuruluş tarihine nazaran oldukça geç bir zamanda başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 100 yıl sonra, artık bir imparatorluk halini almaya başladığı 15. yüzyıl ilk eserlerin ortaya çıkmaya başladığı asırdır. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna ve Osman Bey'in hükümdarlığına ilişkin bilgiler hala büyük ölçüde belirsizdir ve bilinenler eski Osmanlı kroniklerine dayanmaktadır.

Bilinen ilk Osmanlı tarihi, XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan Yahşi Fakih'ın *Menakıbnâmesi'*dir. Orhan Gazi'nin İmamı İshak Fakih'in oğlu Yahşi fakih, eserinde kendi gördüklerinin yanı sıra babasından duyduğu hadiseleri de kullanmıştır. Ancak bu eser bugün mevcut değildir. İlk devirlere ait önemli bilgiler veren bir tarih kaleme almış olan Aşıkpaşazâde, 1413 yılında Gebze'den geçerken hastalanmış ve Yahşi Fakih'in evinde misafir olmuş, Burada Yahşi Fakih'in yazdığı kitabı görüp, okumuş ve "Aşıkpaşaoğlu tarihi" adıyla anılan kendi eserini yazarken de bu bilgileri kullanmıştır. Bu menakıbnâme muhtemelen Osmanlı Beyliği'nin ilk yıllarına dair bilgi veren *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmânlar'*a da kaynak olmuştur.

1410 öncesi yazılmış ve Bugün elimizde bulunan Osmanlı tarihi hakkında bilgi veren en eski Türkçe eser Ahmedi'nin manzum *"İskendername"*sidir. İskendername'nin "*Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân"* adlı bölümü Osmanlı tarihi hakkında bilgiler ihtiva eder.

Yine "Şükrullah"ın, 1456-1459 yılları arasında Farsça yazmış olduğu umumi bir tarih olan *"Behcetü't-tevârîh*" adlı eserinde de Osmanlılara ait bölüm vardır.

Enverî'nin 1465 yılında bitirdiği ve Veziriazam Mahmud Paşa'ya sunduğu 3730 beyitten oluşan mesnevi tarzındaki *Düstûrnâme* isimli eserinde Osmanlı Devleti tarihine 842 beyit ayrılmış ve 1465 yılına kadar olan olaylar anlatılmıştır.

Aşıkpaşazâde'nin, 1478'de yazmış olduğu ve sadece Osmanlıları ele aldığı *"Tevarih-i Âl-i Osman"* isimli eser, ilk dönem Osmanlı tarihi hakkında en geniş bilgileri içermektedir. Ahmedî, Şükrullah, Enverî gibi tarihçiler Osmanlı tarihini, kâinat tarihinin bir parçası olarak ele alırlarken, Aşıkpaşazâde eserinin tamamını Osmanlılara ayırmıştır. Kayıp olan *Yahşi Fakih Menakıbnâmesi* bu eserde geniş biçimde kullanıldığı için ayrıca önemlidir.

"Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa"nın 1480'de yazdığı "*Tevarih-i Selâtinü'l- Osmâniye"* adlı Arapça eseri de Osmanlılara dair geniş bilgiler içermektedir.

Fatih devrinin en önde gelen tarihçisi Tursun Bey ise gördüğü hadiseleri ağır ve süslü bir dille *Tarih-i Ebü'l-Feth* adıyla kaleme almıştır. Girişi bir siyasetnâme gibi olan eser 1444'te Fatih'in ilk cülusundan başlayıp, Hadım Ali Paşa'nın 1488'de Memlükler üzerine yaptığı ve mağlup olduğu seferle sona ermektedir.

Oruç bin Adil tarafından yazılan ve *Oruç Bey Tarihi* olarak bilinen eser 1503 yılına kadar gelen bir Osmanlı tarihidir.

1520'li yıllarda vefat eden Mehmed Neşri *Kitâb-ı Cihânnümâ* adında genel bir dünya tarihi yazmıştır. Bu eserin de sadece Osmanlı tarihi ile ilgili kısmı elimize ulaşabilmiştir. Neşrî'nin tarihi, yazara mahsus orijinal bilgileri ihtiva etmemektedir. Çeşitli eserlerden yapılmış bir derlemedir. Esas kaynağı *Aşıkpaşazâde Tarihi'*dir[47].

Menkıbeler

Bilindiği üzere Osmanlı tarihinin kuruluş dönemine dair bilgilerin temel kaynağını teşkil eden bu kroniklerde ilk dönem Osmanlı beyliğinin ve hanedanının meşruiyeti bir takım menkıbelere dayandırılmıştır. Osmanlı devletinin kuruluşuna ve Osman Bey'in hükümdarlığına

---

[47] Adı geçen kaynaklar hakkında bkz. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi,* s. 19-27, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ilişkin tüm bilgiler, günümüz modern tarihçileri tarafından büyük ölçüde bu eski Osmanlı kaynaklarına dayandırılmaktadır. Kroniklerde geçen ve hala kabul gören bu menkıbelerin ortaya çıkışı, kimi yazarlara göre bir tarihi olgu; kimine göre ise Osmanlı devletinin varlığına ve hanedanın kutsallığına meşruiyet kazandırmak için "ilahi bir işarete dayandırma" ihtiyacından kaynaklanmış ve sonradan "insan zekâsının yaratıcılığının bir ürünü olarak" değerlendirilmiştir.

Adeta kuruluş dönemi Osmanlı Devleti tarihinin üzerine oturtulduğu iki önemli menkıbe bulunmaktadır. Bunlar rüya menkıbeleridir. Birinci rüyanın kahramanı kroniklerde ihtilaflıdır. (Osman ya da Ertuğrul) Bu rüyadaki rivayet, Kur'an'a gösterilen saygıya istinaden uyku halindeyken kahramana (Osman ya da Ertuğrul) rüya aracılığı ile ilahi bir güç tarafından gönderilen bir meleğin müjdeleyici sözleridir. Nişancı Mehmed Paşa ve Oruç Beğ'de bu rüyanın Ertuğrul Bey tarafından görüldüğü rivayet edilirken, Neşrî ve Kemal'de aynı rüyayı Osman Bey görmüştür.

Nişancı Mehmed Paşa rüyayı şöyle rivayet etmiştir:

Hikaye edildiğine göre Ertuğrul bir gece fakih bir adamın evine inmişti. Oturunca fakıh ona dedi ki: - yerini değiştir. Çünkü tam arkanda saygı gösterilmesi gereken bir kitap var!... Ertuğrul: - o nedir? dedi fakıh cevap verdi: - tanrının kerem sahibi Muhammed'e (sav) indirdiği kelam-ı kadimdir!... evdekiler uyuduktan sonra Ertuğrul kalktı yıkandı. Hakkında hiçbir şüphe beslenmeyen kitap tarafına döndü. Namaz kılar gibi ellerini göğsünün üzerine koydu gönül alçaklığı içinde sabah olub da evdekiler uyanıncaya kadar ayakta durdu. Bu halini ve tanrıya gösterdiği saygıyı onlardan gizledi. Sonra uyudu düşünde yüce tanrı tarafından birisi ona: - "kelamımıza büyük saygı gösterdin. O'nu arkanda bırakmadın. Biz de seni, arkandan geleceklerini ve çocuklarını yüceltiriz." dedi..."[48]

Oruç Beğ'de ise şu şekildedir: *Ol gördügi düşüni ol şeyhe didi. Eyitdi: " Ya şeyh! Düşümde gördüm. Senün koynundan bir ay togar, gelür benim koynuma girür. Ve girü göbegümden bir ağaç biter, gölgesi âlemleri dutar. Gölgesinün altında taglar olur. Her tagun dibinden sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer ve kimi bâglar bâgçeler suvarurlar, çeşmeler akıdurlar. Ol uykudan uyandum. Düşüm budur kim didüm, ta'birini buyurun" didi. Şeyh eyitti: Ya yiğit ! Düşünün ta'biri budur kim: Senün bir ogulun ola adı Osman ola. Ve benüm dahı bir kızum ola, adı Rabi'a ola. Andan ol kızumı senün ogulun Osmân ala. Ol kızumdan anun ogulları ola. Andan bir oglı ola, adı Orhan ola. Ol Orhan'dan ced-ber-ced pâdişâh olalar. Muştuluk olsun sana kim, pâdişâhlık virildi, senin neslüne didi. Mübarek olsun didi. Er-tonrul düşünün ta'birini bilüp Allah'a şükr idüb, girü gelüp yirindi karar itdi".*[49]

Nişancı Mehmed Paşa ve Oruç Beğ tarihlerinde geçen Ertuğrul Gazinin bir fakihin evinde Kur'an'a karşı gösterdiği saygı hikayesi, Şükrüllah'ın "Behcetü't-tevârîh"inde, Ahmedi'nin "İskendername"sinde, ve Aşıkpaşazâde tarihinde yoktur. Neşri'de ise rüyayı gören Osman Bey olarak geçmektedir ve anlatımda dikkat çekici bir farklılık yoktur[50].

Selatin-Name yazarı "Kemal" de bu rüyayı eserinde manzum biçimde rivayet ederek Osman Bey'e atfetmiştir[51].

"Tilavet ederken hoca iy can
Temaşa etmeğe gelmişti Osman
Tamam idup kapadı [ol] mushafın
[Vü] kisesine koyup süzdü yüzin
Didi hoca nedir bu kise-vari
Ki var durur katında itibarı

---

[48] Bkz. Nişancı Mehmet Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi, Osmanlı Tarihleri I,* çev. İ. Hakkı Konyalı, s.343–344, İstanbul 1949.

[49] Bkz. *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi – 1288–1502)*, Hazırlayan Prof.Dr. Necdet ÖZTÜRK, s. 8, Çamlıca Yay. İstanbul 2008.

[50] Bkz. Mehmet Neşri, *Kitab-ı cihannuma,* yay. F. N. Unat - M. A. Köymen, s. 7375, Ankara 1987.

[51] Bkz. Kemal, *Selatin-Name,* Haz. Necdet Öztürk, s.36, Ankara 2001.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Didi kim budur Allahın kelamı
Kilidi cennetün insün imamı
Bunun emriledür dünyanın işi
Bununla kurtulur 'ukbide kişi
Bunun hükmile durur alınan can
Bununla kurtılur bu insile can
İçi dolu durur Allah'ın adı
Bunu Osman işidip oldı şadi
Didi pes niçün etmedin haberdar
Beni bu sırdan iy dana-yı esrar
Yirinden [dahi] turdı ol melek-hu
Örü turdu kelam'üllaha karşı
Tazarru iyleyüp itdi münacat
Diledi ol hüdadan dürlü hacat
Dururı ayak üzere bağlu el
Anun her müşkilin Hak eyledi hal
İrişti ol nefes hatıftan avaz
Şonun gür olsun iy şah-ı ser-efraz
Benim adıma sen izzetler itdün
Yüz vurup namıma hürmetler itdin
Ola oğlanların hep ulu hanlar
Seraser server-i sahibi kıranlar
Beşaret çünkim Allahtan irişti
Hak'ın nurıyla oldu sirişti"

Osman Beye atfedilen ikinci bir rüya, ilk olarak Aşıkpaşazâde'de karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra da Neşri ve diğer müellifler bu rivayete kroniklerinde yer vermişlerdir. Ancak günümüze yaklaştıkça rüyanın hikaye ediliş ve betimlemesinin oldukça farklı bir boyut kazandığı göze çarpmaktadır.

İlk kaynak olarak Aşıkpaşazâde'de Osman Beyin rüyası şu şekilde rivayet edilmiştir: *" Osman Gazi niyaz etdi. Ve bir lahza ağladı. Uyku galib geldi yattı uyudu. Gördü kim kendülerün aralarında bir aziz şeyh var idi. Hayli kerameti zahir olmuş idi. Ve cemi' halkun mu'tekayıdı idi. Adı derviş idi ve illa dervişlük batınındayidi. Dünyesi ve nimeti, davarı çoğ idi. Ve sahib-i çerağ ve 'alem idi. Dayim misafirhanesi hali olmaz idi. Osman Gazi dahi gah gah gelür idi. Bu azize konuk olur idi. Osman Gazi kim uyudı, düşünde gördi. Kim bu azizin koynundan bir ay doğar gelür Osman Gazinin koynuna girer. Bu ay kim Osman Gazinin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç biter. Dahi gölgesi alemi tutar. Gölgesinün altında dağlar var. Ve her dağın gibinden sular çıkar. Ve bu çıkan sulardan kimi içer, ve kimi bağçalar suvarur ve kimi çeşmeler akudur. Andan uyhudan uyandı sürdi geldi. Şeyhe habar verdi. Şeyh eyidür: "oğlum Osman! Sana muştuluk olsun. Kim Hak Teala sana ve neslüne padişahlık verdi. Mübarek olsun" der. Ve "benüm kızım Malhun senün helalün oldu" der. Ve heman nikah edüp kızını Osman Gaziye verdi"*[52].

Aşıkpaşazâde'nin bu kehanetli rüyası bazı ufak değişiklerle daha sonra gelen bütün kroniklerin hikâyelerinin temelini oluşturmuştur

Neşri, Osman Bey'in bu rüyasını benzer şekilde rivayet eder: *"meğer Osman'ın halkı arasından bir şeyh-i aziz var idi. Edebalı derlerdi. Gayet sahib-i hemallerden idi. Velayeti kerameti zahir olmuşdı. Halkın mu'tekaidi idi. Tamam illerde meşhur olmışdı. İlm-i rüyayı hub bilir idi. Dünya binihaye idi. Amma derviş siyretin tutardı. Hatta derviş deyu lakab iderlerdü. Bir zaviye yapub ayende ve revendeye hizmet ederdi. Gah gah Osman dahi onun dergahında misafir olurdı. Bir gece Osman siyerinde gördü ki bu şeyhin koynundan bir ay çıkub kendi*

[52] Bkz. Aşıkpaşaoğlu, *Tevarih-i Ali Osman, Osmanlı Tarihleri I.,* Düz. Nihal Atsız,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

koynuna girdi. Hemandem göbeğinden bir ağaç bitub alemi tutub ve onun gölgesinde tağlar var. Ol tağların dibinden pınarlar çıkub revane olub akar. Kimi bağın suvarur, kimi çeşmeler akıdur, yarındası Osman Gazi bu düşünü gelüb ol azize nakl itdi. Şeyh eyitdi; "ya Osman müjdegani olsun. Sana ve senün evladına kim Hak Teala saltanat virdi. Bu mecmu'-ı alem evladınun zıll-ı himayesinde ola. Ve hem kızım Mal-Hun Hatun sana helal oldı. Diyüb kızını Osman Gaziye tezvic itdi. Çünki şeyh Osman Gazinin düşüni tabir etdi"[53].

Osman Bey'in bu rüyası ile ilgili Ahmedî, Şükrüllah ve Enverî'nin eserlerinde herhangi bir bilgi yoktur. Ancak kendilerinden sonra gelen Aşıkpaşazâde ve Neşri'de hikaye edilen bu rüya'nın kaynağı Aşıkpaşazâde'nin gençken okuduğunu söylediği ve günümüze ulaşmayan Yahşi Fakih'in tarihidir ve Neşrî de kaynak olarak Aşıkpaşazâde'yi kullanmıştır.

Bu hikaye daha sonra Osmanlı tarihi ile ilgili farklı kaynaklarda daha süslü ve edebi bir hal almıştır.

XX. Yüzyılın başlarında kaleme aldığı eserinde Osmanlılar üzerine etnik ve dini bir takım yorumlarda bulunan Gibbons, Hammer'i kaynak göstererek eserine aldığı bu hikâyeyi (Hammer bu hikayeyi İdrisî'nin şiirinden sadakatle naklettiğini belirtmiştir) şu şekilde nakletmiştir:

"Osman bir gece Edebalı'nın evinde uyurken bir rüya gördü. Rüyasında kendisi şeyhinin yanında yatıyordu .bu esnada Edebalı'nın koynundan bir ay doğdu. Ve dolunlaşınca inip kendi koynuna girdi. Bunun üzerine belinden bir ağaç çıkarak yükseldi ve büyüdükçe yeşillendi ve güzelleşti. Dallarının gölgesiyle tüm dünyayı örtüyordu. Ağacın köklerinden dört sıradağlar gördü ki bunlar Kafkas, Atlas, Toros ve Balkanlardı. Ağacın köklerinden Dicle Frat, Nil ve tuna Çıkıyordu. Ve deniz gibi üzerlerinde gemiler vardı. Tarlalar mahsulat dolu idi. Dağların tepeleri sık sık ormanlarla örtülü idi. Vadilerin her tarafında şehirler vardı. Bunların hepsinin altın kubbelerinde bir hilal yükseliyor, sayısız minarelerden müezzinler ezan okuyor ve bu sesler ağacın dalları üzerindeki kuşların cıvıltısı ile karışıyordu. Ağacın yaprakları kılıç kını gibi uzanmaya başladı. Derken bir rüzgar çıkıp ağacın yapraklarını İstanbul şehrine doğru çevirdi. "şehir iki deniz ve iki karanın mültekasında, iki firüze ile iki zümrüt arasına oturtulmuş bir elmas gibi idi. Böylece bütün dünyayı kuşatan geniş bir ülkenin teşkil ettiği yüzüğün kıymetli taşını teşkil ediyordu. Osman yüzüğü takarken uyandı."[54] Görüldüğü gibi ilk kroniklerden farklı olarak Osman Bey'in rüyasına "*Kafkas, Atlas, Toros ve Balkanlar, Dicle, Fırat, Nil, Tuna ve İstanbul"* gibi coğrafi terimler eklenmiş ve hikayenin anlatımı olabildiğince süslenmiş, yine dikkat çekici olarak *"yüzük rivayeti"* de hikayeye sonradan yerleştirilmiştir.

Bir başka rüya rivayeti, Enverî'nin biraz daha erken tarihli nazım kroniğinde görülmektedir:

İbn Osmân ol Ayaz-ı hayr-ı nâs
Gice bir düş gördi düşdi ana be's
Gördi düşinde ölüp olmuş türâb
Bir ağaç andan biter olmış harâb
Ol ağaç üzre biter altı butak
Cümle halka ol ağaç olmış turak
Ol butağun biri dünyâyı tutar
Gölgesini âlem üstine atar
Sa'd'a düşin subh-dem takrîr ider
İşbu resme Sa'd anı ta'bîr ider
Didi altı oğlun olısar senün
Âlemde hân olısar biri anun
Ola mâlâmâl anun hükmi cihân
Asl kala âhir olınca zaman[55]

---

[53] Bkz. Mehmet Neşri*, kitab-ı Cihannuma,* yay. F. N. Unat – M. A. Köymen, s. 81-83, Ankara 1987.
[54] Bkz. Herbert Adams GIBBONS, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 21. Yüzyıl Yayınları, 1998.
55 Bkz. *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî Osmanlı Tarihi Kısmı (*[illegible]
Öztürk, s. 8, Kitabevi, İstanbul 2003.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Burada; hanedanın atası olan peygamberin arkadaşı, Han'ın kızı ile nişanlandıktan sonra rüyasında öldüğünü ve toprak olduğunu görmüştür. Bu topraktan ağaç, ağaçtan da altı kol çıkmıştır. Bütün insanlar bu ağacın altına toplanmış ve ağacın gölgesi bütün dünyayı sarmıştır. Peygamberin bir başka arkadaşı bu rüyayı, altı oğlu olacağını ve bunlardan birinin -Osmanlı hanedanı kastedilerek- soyunun dünyanın sonuna kadar yaşayacağı şeklinde tabir etmiştir. Bütün bu hikayelerde dikkatimizi çeken ortak motif şüphesiz "ağaç" motifidir.

Yine kroniklerde geçen Aydos'un fethi ve Tekfur kızının rüyası da Osmanlı kuruluş dönemine ait rüyalardandır. Aydos kalesi hayli sarp bir yerde olması ve istihkâmlarının sağlamlığı sebebiyle fetih bir türlü gerçekleşememiştir. Kalenin muhasarası devam ederken Tekfur kızının gördüğü bir rüya, kalenin Osmanlı askerlerince alınmasını sağlamıştır.

Aşıkpaşazâde'nin Rivayetine göre: Tekfur kızı rüyasında Hz. Peygamberi görür. Bir çukura düşmüş ve çıkmakta zorlanmaktadır. Tekfur kızını düştüğü bu zor durumdan onu temiz nurani yüzlü bir yiğit kurtarır, eski giysilerini çıkarır, onu tertemiz giydirir ve yıkar. Tekfur kızının rüyasında gördüğü ve aşık olduğu bu genç aslında Osmanlı yiğitlerinden Gazi Abdurrahman'dır. Kız muhasara esnasında Osmanlı askerlerinin içinde onu görür ve kale kapılarını gazilere açar[56].

Neşrî'nin rivayetine göre de bir çukura düşmüş ve çıkmakta zorlanan Tekfur kızını düştüğü bu zor durumdan onu temiz yüzlü bir yiğit kurtarır, eski giysilerini çıkarır, onu tertemiz giydirir ve yıkar. Ve Tekfur kızı rüyasında gördüğü ve âşık olduğu bu genci Osmanlı askerinin başında görünce kale kapılarını Osmanlı askerlerine açar. Neşrî'nin rivayetinde Tekfur kızının rüyasında Peygamberi gördüğü zikredilmez[57].

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarını betimleyen ve yukarıda bir kısmına yer verdiğimiz efsane ya da menkıbeler, tarihçiler tarafından hep ihtiyatla karşılanmış ve birçok açıdan tenkide tabi tutulmuştur. Örnek olması bakımından bazı modern tarihçilerin konu ile ilgili düşüncelerini buraya alıyorum.

İlber Ortaylı; Menkıbenin gerçek bir yönü vardır. Olmayan bir olay üzerine kaleme alınmamıştır. Fakat bunun uzantıları doğrudan doğruya bir ideolojik nedene, bir siyasal formül olarak ortaya konmaya dayanmaktadır.

Menkıbe çok üniversal zamanları ve mekanları kapsayan bir olgudur ve özellikle dünya tarihini kapsayan büyük siyasal oluşumlarda çok önemli rolü vardır. Roma'nın kuruluşu herkesin bildiği bir menkıbeye dayanır. Kurdun emzirdiği iki kardeş; Romus ile Romulus. Fakat elbette ki Roma kurulmuştur. Yapılan kazılar, Tiber üzerindeki bir köyden gelişerek Roma şehrinin doğduğunu göstermektedir. Üzerinde ısrarla durulması gereken husus bu menkıbenin Roma'nın siyasi formülü olarak ortaya çıkmasıdır. Yani bu ilahi bir Roma'dır. Bunu kuran insanlar ilahi yapıdaki kimselerdir.

Şüphesiz 14. yüzyılın karanlıklarına giden Osmanlı Devleti'nin kuruluşu menkıbevi karakterden kurtulamaz. Menkıbe realiteye oturduğu ölçüde, ayakları kabul edilecek, paralel olaylarla desteklenecek ve meydana çıkacaktır.

Göçebe devrin, Türkmen devrinin bu kuruluş devrinin romantizminden bahseden eserlerin hepsi emperyal devrin historiyografisidir[58].

Mehmet Ali Kılıçbay; Osmanlı kuruluşunun efsanevi yanını masaya yatırdığımız zaman, ben bu hikayenin bir batı versiyonunu, Avrupa versiyonunu yapabilirim diye düşündüm. Avrupa'da da aynı şeyler oldu. Yani 3.-9. yüzyıllar arası Avrupa tarihi ile 10. hatta 14., 15. yüzyıllar Anadolu tarihi arasında çok müthiş paralellikler var. Yani Avrupa'nın da bir Orta Asya'sı var. 5. yüzyılda yoğunlaşan ama 3. yüzyıldan itibaren başlayan Barbar göçleri ile Oğuz göçleri arasında öyle aslında çok ciddi farklar yok.

Orhan Bey zamanında sikke bastırılıyor, nevbet vurduruluyor. Birtakım hakimiyet simgeleri ortaya çıkıyor ve bizim geleneksel tarihçilerimiz bu hakimiyet simgelerinin hepsinin

---

[56] Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri I*, Düzenleyen Nihal Atsız, s. 113, İstanbul 1925-1947.
[57] Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannüma*, Yay. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, s. 139-141, Ankara 1987
[58] Bkz.İlber Ortaylı, "Menkıbe", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçe*[illegible] Yay. 2000.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bir arada bulunmasını, devletin kurulması için yeterli deliller olarak görüyorlar, ama bir devletin kurulması için bunlar yeterli değil, bir de ideolojisinin olması lazım. Yani bu devletin varlık nedeni, kendisini ifade etmesi ve bir imgesinin olması lazım.

Batı tarihinde, 12. yüzyıla gelindiğinde insanlar soyluluk denilen bir şey çıkartmaya başlıyorlar ortaya: Nobilitas. Yani bir soyun bir şeye kader olarak veya Tanrı tarafından tayin edilmiş olmasına dair bir teori. I. Murat zamanında Osmanlının Kayı'ya mensubiyetinin ortaya çıkartılması Batıdaki nedenlerle aynıdır. Çünkü Osmanlı Anadolu beylikleri üzerine yürümeye başladığı zaman, soylu-soysuz tartışmaları, sen bunu nasıl yaparsın vs. ve bunun üzerine kendi buna mahkum olduğunu bunun Tanrı tarafından tayin edilmiş olduğunu çünkü Oğuz'un Kayı boyundan geldiğini ve 24 boydan biri olduğuna dair bir efsane üretiliyor[59].

(Ahmet Yaşar Ocak) Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda dervişler meselesi, özellikle Osman Gazi'nin kayınpederi olduğu söylenen Edebali konusunda ayrıntılı bir tahlil yapan Ahmet Yaşar Ocak şunları söylemektedir:

Bence Türkiye'deki modern Osmanlı tarihi yazıcılığında Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda dervişlerin rolü fazla ileri çıkarılmıştır. Bana öyle geliyor ki bu daha ziyade Köprülü'nün, dolayısıyla Aşıkpaşazâde'nin tesiriyledir. Neden? Aşıkpaşazâde önemli bir derviş sülalesinin mensubudur. Öyle derviş sülaleleri vardır ki Anadolu'da, Osmanlı hanedanından daha eskidir. Bu da onlardan bir tanesi; Baba İlyas'ın soyundan geliyor. Aşıkpaşazâde belki vaktiyle Anadolu Selçuklu Devletine karşı isyan etmiş bir zümrenin liderliğini yapmış bir kimsenin soyundan gelmiş olmanın verdiği bir aşağılık kompleksini örtebilmek için kroniğinde hem son derece devlet yanlısı bir tavrı ortaya koyar, hem de dervişlerin rolünü fazlaca mübalağa eder. Fakat burada dikkat çekici olan nokta şudur: Osmanlı Devleti de en gelişmiş döneminde 16. yüzyılda dahi, hem ilk Osmanlı kroniklerinde, hem 16. yüzyıl kroniklerinde bu meseleye bu şekilde yapılan yaklaşımı reddetmemiştir.

Bence Osmanlı beyliğindeki dervişler konusunda en çok sorgulanmaya değer konu son zamanlarda Edebali meselesidir. Edebali ve Osman Gazi meselesi. Edebali'nin Osman Gazi ile bağlantısı bir, Edebali'nin kimliği, şahsiyeti iki. Bu konuyla ilgili problemleri dört noktada toplayabiliriz.

1. Edebali gerçekten Osman Gazi'nin kayınpederi midir?
2. Edebali, bugüne kadar hep ileri sürüldüğü gibi, bir Ahi şeyhi midir?
3. Edebali bir fıkıh alimi ve hakikaten Osman Gazi'nin danışmanı mıdır?
4. Şeyh Edebali, Alevi yazarlarının iddia ettiği gibi bir Alevi dedesi midir?

Osman Gazi'nin kayınpederi olduğu son derece şüpheli. Çünkü böyle bir bağlantıyı sağlayacak elimizde erken döneme ait herhangi bir veri yok.

Aşıkpaşazâde Şeyh Edebali'nin torunu Mehmet Paşa'yı tanımış (paşa askeri bir unvan değil, 13., 14. yüzyıllarda dervişlere verilen bir unvan olarak alınmalı). Edebali'yi ondan dinlemiş olduğunu ve tarihine koyduğu bilgilerin de bu kanalla kendisine intikal ettiğini söylüyor. Şeyh Edebali'nin kızı Mal Hatun vasıtasıyla Osman Gazi'yle bağlantısını yalnızca Aşıkpaşazâde kullanıyor. Diğer Osmanlı kronikleri bu konda Aşıkpaşazâde'yi nakllediyor. O zaman bunun mesulü olarak Aşıkpaşazâde'yi görmek lazım. Dedesinin isyanı ile ilgili psikoloji içerisinde kendi sülalesinin isyanla bağlantısına dair eskiden kalma rivayetleri hafızalardan silebilmek ve Osmanlı Devleti'nin başlangıcını da olabildiğince kendi soyuna, sülalesine en azından kendi tarikatına bağlayabilmek için böyle bir senaryoyu ortaya atmış olmalıdır.

İkincisi Edebali Ahi şeyhi midir? Hiçbir kaynakta, hiçbir Osmanlı kroniğinde Edebali, Ahi lakabıyla zikredilmemiştir.

Edebali bir fıkıh alimi midir? Büyük bir ihtimalle değildir. Çünkü Şakayık-ı Numaniye'deki Taşköprülüzade'nin ifadesi hariç, hiçbir kaynak Edebali'den hukuk tahsil etmiş, Osman Gazi'nin danışmanı olan biri olarak bahsetmiyor. Sadece 16. yüzyılda, Taşköprülüzade ona Halep'te hukuk tahsil ettiriyor, Şam'da bulunduruyor. Sonra Karaman'a getiriyor, Konya'ya

---

[59] Bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Kuruluşunun Efsanevi Yanı", *Osmanlı De*
Gerçekler, s. 23-30, İmge Kitabevi Yay. 2000.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

getiriyor. Orada medresede müderris yapıyor. Konar göçer Türkmen çevrelerine mensup olan Edebali gibi birinin, açıklamaya çalıştığım bağlantı içinde böyle güçlü bir hukuk alimi niteliği ile ortaya çıkması çok şüpheli bir durum[60].

Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Dair Yorumlar

Herbert Adams Gıbbons

Osmanlı Devletinin kuruluşu hakkında ilk eser veren ve tartışmaları başlatacak bir yorumu getiren Herbert Adams Gıbbons olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Türkiye'de bulunan ve gazeteci olmasının yanı sıra öğretmenlik de yapan Gibbons'un üzerinde durduğu en temel soru, Osmanlı'nın beylikten devlete dönüşmesini sağlayan şartların neler olduğudur.

Gibbons'a göre; Anadolu'ya gelen Pagan kültürü, buradaki medeniyetle (Bizans) karşılaşınca "Türk" isimli yeni bir ırk doğmuştur. Türkler 1290'da pagan iken Müslüman olmuşlardır. Bisans'ın Avrupaî tarzdaki yüksek medeniyet modeline ait uygulamalarını (yönetim, diplomasi gibi) örnek alarak ve Anadolu'daki mevcut kaos ortamından istifade ederek gelişmiştir. O'na göre Osmanlıların Anadolu'dan önce Avrupa'da fetihlere başlaması, güç ispatı ve meşruiyet kazanma arzusundan kaynaklanmaktadır[61].

Gibbons'un bilinen en büyük eksiği, İslamiyet ve İslami gelenek hakkındaki bilgilerinin yetersizliğidir. Bundan dolayı Osmanlı'nın bazı uygulamalarını anlamsız bulmuştur. İran devlet geleneğini bilmediği için de Osmanlı yönetim tarzının dayanaklarını değerlendirmekte yanlışa düşmüştür. Ayrıca Osmanlı'yı anlatırken Osmanlı kaynaklarını görmezden gelerek, tamamen İngiliz, Venedik gibi batı kaynaklarını kullanmıştır.

Fuat Köprülü

Gibbons'a en ciddi eleştiri, 1934 yılında Fransa'da verdiği konferansla Fuat Köprülü'den geldi. Köprülü'nün en temel vurgusu, Türklerin Gibbons'un iddia ettiği gibi bir türedi olmayıp, Anadolu'da önceden beri var olduğudur. Yani köklü-kadim unsur vurgusu yapmıştır. Köprülü'nün Kitabını iki bölüm halinde ele almak gerekir. Birinci kısım Gibbons'un fikirleri ile bunların tenkidini, ikinci bölüm ise kendi düşüncelerini içerir. O'na göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu coğrafî, siyasî, dinî, iktisadî, etnik, sosyal ve hatta şahsi yapı açısından analiz etmek gerekir. Bu, çok faktörlülük anlayışıdır[62].

Paul Wittek

I. Dünya Savaşı'na katılmış Avusturyalı bir subay olan Wittek'e göre, kuruluşa dair en büyük katkı 15. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Osmanlı tarihine olan geleneksel yaklaşımı ve Osmanlıların Oğuzlara dayandırıldığı soy ağacını eleştirir, soy ağacındaki tutarsızlıkları ortaya koyar. Soy ağacına alternatif olarak gaza teorisini öne çıkarır. Wittek, Danişmendliler ve sonrasında da Menteşeoğulları ile Aydınoğullarının Osmanlının gazi beylik olmasında yaptığı katkılardan bahseder. Karesioğullarının, korsan gemileriyle Osmanlının kuruluşuna zemin hazırladığını belirtir.

Wittek, gaza-sufizm arasındaki ilişki ve sentezi üzerinde durur. Gaza hareketinin iki önemli özelliği: fethedilen yerlerdeki ihtida hareketleri ve yerli unsurların İslam'a kazandırılmasıdır. Bu iki unsurun birleşiminden devşirme sistemi ortaya çıkmıştır. Devşirme ve yeniçeri sistemi de, Osmanlının uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır[63].

Halil İnalcık

Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin kuruluş devirleri üzerine en çok yayın yapan ve en yetkin tarihçi olan Halil İnalcık, kuruluşu kronoloji üzerinden takip ediyor, kronolojiyi de yabancı kaynaklarla destekliyor (Başta Pachimeres olmak üzere Bizans ve sonra İtalyan, Venedik,

---

[60] Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler*, s. 67-80, İmge Kitabevi Yay. 2000.

[61] Herbert Adams Gıbbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 21. Yüzyıl Yayınları, 1998.
[62] Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK yay., Ankara, 1991
[63] Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, Çev. Fatmagül Berktay, Penc

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ceneviz kaynaklarından faydalanıyor). Saha çalışmaları ile kaynaklardaki anlatımların ilgisini kurmaya çalışmış ve bu alanda da ilk olmuştur

İnalcık, kuruluşu açıklarken Osmanlının beylikler arasındaki konumunun önemine dikkat çekiyor. Osman Bey'in, müstakil bir uç beyi olarak ortaya çıkışı ve İznik-Bursa-Edirne'nin fethi süreçlerini önemli buluyor[64].

Feridun Emecen

Modern tarih çalışmaları kapsamında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili en çok çalışan ve eser veren tarihçilerden olan F. Emecen, Osmanlının menşei konusunda ilk dönem Osmanlı kaynaklarını yorumlarken Selçuklu kaynaklarına başvurulması gerektiğini söylüyor. Osmanlılar, Anadolu'ya gelen Türkmen boylarından biridir ve Osman Bey'in atası olarak Ertuğrul ve Gündüzalp dışındakilerin sıhhati tartışmalıdır.

Kayı boyuna mensubiyet iddiasını, Osmanlı'nın diğer Türkmen beylikleri arasında meşruiyetini sağlamak için ortaya koyduğu basit bir iddia olduğunu savunmak doğru değildir.

Osmanlının ortaya çıktığı coğrafya stratejik açıdan avantajlı konumda olsa da, o coğrafyadaki diğer beyliklerden öne geçmesi önemlidir. Bunda, Rumeli'ye geçmesi ve bulunduğu coğrafyada devletin imparatorluğa dönüşmesi önemlidir.

Coğrafi yapı açısından Bizans'la karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bilhassa Bursa bölgesinde tam bir iç içe geçmişlik vardır. Bizans içerisinde Hıristiyanlaşmış Peçenek, Kıpçak gibi Türkmen boyları vardır[65].

Rudi Paul Lindner

Lindner'e göre, Osmanlı, yağmayla geçinen ve silahla güvenliğini sağlayan göçebe bir "aşiret" iken yerleşik hayata geçerek bir tarım toplumu olmuştur. Siyasi, idarî ve askerî örgütlenmede anahtar terim "defter"e kaydedilmedir. Osmanlı örgütlü bir toplum haline geldikçe kayıt altına alınarak yerleşime zorlanmıştır. Osmanlı-Safevi arasındaki çekişmeyi de dinî-siyasî bir çekişme olmaktan çok göçebe-yerleşik olgusuna bağlıyor.

Lindner, ilk devir Osmanlı beyleri arasında Hıristiyan beylerin olmasını, Osmanlıların gaza yapacak kadar dinî bir hassasiyete sahip olmadıkları şeklinde yorumlayarak, Wittek'in gaza teorisini eleştirir. İlk devir savaşçıları için "İslam'dan çok Şamanizmin savaşçıları" der.

O'na göre Osmanlı'yı ayakta tutan üç unsur: Askeri güç, bürokrasi ve ulemadır. Bu üçlü sacayağı sayesinde Osmanlı hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da sistemli bir şekilde ilerleyebilmiştir[66].

Lindner, Osmanlıların Anadolu'dan gelen arka planını, birikimini göz ardı ederek; sabahtan akşama kurulmuş bir devlet olarak tanımlıyor. Osmanlı teşkilatlanmasını Bizans'a bağlı bir kurumsallaşma olarak görüyor.

Colin İmber

Colin İmber'e göre Osmanlının ilk dönemi kaynak sıkıntısı olması açısından kara deliktir. Osmanlı, ilk dönemlerdeki anlatılar ve bu anlatılardaki mitolojik unsurlarla meşrutiyetini ve gücünü ispatlamaya çalışmıştır.

Osman'ın rüyası Osmanlı hakimiyeti için ilahi desteğin kanıtıydı. Çünkü sultanların mübarek bir kızın soyundan gelmeleri hanedana mübarek bir soy bağı kazandırıyordu. 1500'lerden sonra Osmanlı tarihçileri bu unsurları imparatorluğun kuruluş hikayelerinde muhafaza ettiler. Bazen de Peygamberin ve Kur'an sözlerinde Osmanlı hakimiyeti ile ilgili kehanetler bularak, hanedanın kutsanmasına başka ilahi deliller ilave ettiler.

Sultanlar en baştan beri hanedanın gazayı birinci vazifeleri saydığını gösteren "Gazi" ünvanını benimsediler. 15. yüzyıl kronikleri, ilk sultanları ve savaşçılarını, popüler gazi destanlarının kahramanları gibi tanımlama geleneğini sürdürdü. Bu 1400'den sonra da devam etti. Fakat 1500'e doğru yerlerini şeriatın yükümlülüklerinden birini yerine getirmek üzere Sünnî

---

[64] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ, 1300-1600*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.
[65] Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yay., İstanbul 2001.
[66] Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, Çev. Müf [illegible]
2001.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İslam gaza anlayışına bıraktılar. 1500'lere doğru kronik yazarları hanedanı Peygamber ve dört halifeden beri en büyük gaziler olarak yüceltiyordu.

Oğuz şeceresi de Osmanlıların dünyevî saltanat iddiasını meşrulaştırmıştı. Fakat teokratik bir devletin idarecisi olarak sultanda dünyevî olduğu kadar ilahî meşruiyete de ihtiyaç duydular. 15. yüzyıl boyunca imparatorluğun kökeni hakkında efsaneler oluşurken, Tanrı'nın Osmanlı hanedanının saltanatını önceden takdir ettiği hikayesi de bu efsanelere eklendi[67].

Cemal Kafadar

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili olarak son yayınlardan birinin sahibi de Cemal Kafadar'dır. Eseri oldukça önemli bir yankı uyandırmıştır.

Kafadar'a göre Osmanlı Devletinin kuruluşu gaza ideolojisi ile açıklanamaz. Çünkü Osmanlı, diğer beylik ve aktörlerden daha çok ya da daha erken kullanmamıştır bu kavramı. Ama bununla birlikte gaza ilk Osmanlılar arasında önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti kaynamayan bir tencerenin kapağı gibi ele alınabilir. Yani 11., 12. ve 13. Yüzyıllarda Hıristiyan Bulgar, Sırp, Ermeni vs gibi şimdiki milletlerin bütün hammaddesi orada duruyordu. Osmanlılar geldi ve güç ile bunun üstüne bir kapak kapattılar. Sonra milli uyanış oldu. (Milliyetçilik) kapak devrildi, altından aynı birimler zuhur ettiler ve kaldıkları yerden tarihlerine devam ettiler.

Kafadar, Köprülü'nün "kuruluşu çok faktörlülük anlayışıyla analiz edip değerlendirmek gerekir" tezini doğru bir yaklaşım olarak benimser.

Kafadar'a göre Osmanlı Devletini var eden bazı faktörler vardır. Bunlar:

1. "Bizimseyicilik" faktörü: Kimliklerin yoğrulması. Osmanlıların değişik unsurları, işlerine geldiği, fırsat elverdiği, şartlar oluştuğu kadarıyla aralarına kabul etme olgunluğu yetisi. (Bununla birlikte bu anlayış, sadece Osmanlıya has değildir)

2. Sosyal dinamizm faktörü: Daha batıya giderek, kuzey batıya göç eden Türkmenler, Mühtediler ve Ahiler.

3. Coğrafî konum faktörü: Hem ilhanlılardan uzak, küçük ve önemsiz bir yer olması hem de Bizans'a yakın olması nedeniyle Osmanlının ortaya çıktığı coğrafya faktörü ciddiye alınmalıdır.

4. Şans Faktörü: Osmanlılar ile Karesiler arasında 1340'larda Bizans'la yapılan ittifak tercihlerinin bu sonucu vereceğini ne Karesiler, ne de Osmanlılar bilebilirdi. Bilimsel ve akılcı olmasa da şans faktörünü dikkate almak gerek.

5. Kurumlaşabilme faktörü: Osmanlı, tarihteki diğer Müslim-gayrimüslim devletlerin sistemlerinden etkilenmekle birlikte, daha en başından itibaren hep bir özgünlük, yaratıcılık arayışı gütmüştür. (Devşirme, tımar, mimarî vs. yi buna örnek verebiliriz)

Ayrıca tahtın tek elde kalması, hanedan üyeleri arasında paylaşılmaması geleneğinin zamanla oturması da, kurumsallaşma açısından çok önemli bir başarıdır[68].

Sonuç

Sonuç olarak söylemek gerekirse; Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi her zaman yerli ve yabancı tarihçilerin ve araştırmacıların temel ilgi alanlarından birisini oluşturmuştur. Bunun şüphesiz birden fazla nedeni vardır. Öncelikle tarihçilik ilgisini belirtmek gerekir. Sonra bölgesel ve coğrafyaya dayalı meraklar, son bir neden olarak da uluslar arası ilişkiler ve yine uluslar arası güç dengelerinin tarihi dayanak arayışları sayılabilir. Bunu Wittek'in bir subay, Gibbons'un ise bir gazeteci olduğunu hatırımda tutarak söylüyorum.

Peki, Osmanlı Devleti'ni ilgi odağının merkezine yerleştiren nedir? Bu soruya da galiba birden fazla cevap vermek mümkün. Öncelikle 14. yüzyılın başlarında Anadolu'daki birçok Türkmen beyliğinden bir tanesi iken diğerlerinin asla yapamadıkları bir şeyi yapması, kısa süre sonra Balkanlar'da güç olarak belirmesi önemli bir gerekçe. Yine kuruluşundan çok kısa

---

[67] Colin İmber, "Osmanlı Hanedan Efsanesi", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Derleyenler Oktay Özel-Mehmet Öz, s. 243-270, İmge Kitabevi, 2000.

[68] Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devletinin Kuruluşu,* Birleşik Dağıt
2010

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sayılabilecek kadar bir süre sonra birçok fatihin yapmak isteyip yapamadığı şeyi yapması; Ortaçağın en uzun ömürlü ve en büyük imparatorluğu olan Bizans'ı ortadan kaldırıp, başkentini kendine başkent yapabilmesi ve onun bütün topraklarında egemen olması çok daha öne çıkan bir gerekçe olmalı. Nihayet iki asır içerisinde bütün siyasi rakiplerini bertaraf edip, bulunduğu coğrafyanın uzun asırlar boyunca tek hakimi olması, üstelik bu hakimiyet kavramı içerisinde çok dinli ve çok uluslu bir yapıyı barındırması ise en önemli gerekçe olmalıdır.

Bütün bu ilgi ve gerekçeler Osmanlı tarihi ile ilgili, öncelikle Batı'da olmak üzere, muhtelif çalışmaların yapılması sonucunu doğurmuştur. Fakat kuruluş devirlerine ait yeterli, yaşananları ve yapılanları açıklayıcı kaynakların bulunmaması bütün bu çalışmalar için bir tartışma ve yorum alanını da beraberinde getirmiştir. Her devrin tarihçisi kendi zamanının anlayışı, ilgileri ve beklentileri doğrultusunda tarihini yazarken, tartışmaları bir şekilde sonraki devre nakletmiştir.

Her ne kadar günümüz tarihçileri geçmiş tarihçilerden farklı olarak, tarih biliminin gerektirdiği modern metotları kullanarak, tarihe ait bir takım sis perdelerini ortadan kaldırıp, bilinmeyen ve merak duygumuzun merkezini oluşturan hadiseleri açığa çıkarmaya çalışsalar da (ki bu alanda çok mesafe kat edildiğini kabul etmeliyiz) Osmanlının kuruluş devirlerinin efsanelerden arındırılıp, aydınlığa kavuşturulduğunu söylemek henüz mümkün görünmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki kuruluş devrinin uzun asırlar kutsallaştırılmış, sonra tartışılır düzeye indirgenmiş efsaneleri, menkıbeleri sonraki nesil tarihçilerinin de ilgi alanı olma özelliğini sürdürecektir.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

FOLKLOR DÜNYASININ CIĞATAY (ÖZBƏK) FƏSLINDƏ DASTAN JANRI VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞINDA TƏDQIQI

ALMAZ ÜLVİ (BINNƏTOVA)

Böyük filosofların sözüdür ki, şifahi xalq ədəbiyyatında əksər məqamlarda milliyyət və coğrafi məkan sərhədsiz olur. Məhz bu cür bəşəri mahiyyət daşıdığından folklor nümunələri əsrlər boyu cilalanır, yaşayır. Dünya xalqlarının folklorunda olduğu kimi, cığatay (özbək) folkloru da epos janrında olan əsərlərlə-dastanlar, epik poemalar, əfsanələr, nəğmə və bayatılar, atalar sözləri vasitəsilə inkişaf etmiş və yazılı ədəbiyyatın yaranışına qədər böyük tarix yaşamışdır. Xalq ruhunun, milli adət-ənənənin, xalq həyatının, təfəkkürünün daşıyıcısı olan bu əsərlər tarixi ədəbi faktlardır. Sadə xalq həyatını ağırlaşdıran və təqiblərə məruz qoyan zülmkar bəylər, xanlar Nəsrəddin Əfəndinin satirik novellaları, lətifələri ilə acı gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Folklorun bir gözəlliyi və tarixiliyi də ondadır ki, burada qəhrəmanlıq həmişə düşmənə qalib gəlir. Bu mənada qədim cığatay (özbək) folkloru nümunələrindən «Goroğlu» və «Alpamış» dastanlarını da qeyd edə bilərik. Cığatay (özbək) qəhrəmanlıq dastanlarının ən mükəmməl nümunəsi «Alpamış» dastanıdır. Alpamış adlı xalq qəhrəmanının xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi əsərdə iki hissə daxilində təsvir edilmişdir. Birinci hissədə qəhrəmanın gənclik sevdası-nişanlısının dalınca getməsi, rəqibləri ilə yarışması və evlənməsi kimi mənəvi-estetik yaşantılar nəğmələnib, ikinci hissədə isə qəhrəmanın zülmkar Tayçaxana qarşı yürüşü zamanı hiyləyə düşərək əsir alınması və müxtəlif sərgüzəştlərdən sonra qələbə ilə Vətənə qayıtması dastanın süjet xəttini təşkil edir. «Alpamış»ın ən mükəmməl variantı 1939-cu ildə cığatay (özbək) folklorçusu Fazil Yoldaşoğlunun söyləməsində qələmə alınmışdır. İstər «Goroğlu», istərsə «Alpamış», istərsə də digər dastanlar xalq yaradıcıları tərəfindən əsrlər boyu təkmilləşdirilmişdir. Bu əsərlərdə ali təfəkkürdən doğan aforizmlər, aydın metaforalar, gözəl təbiət təsvirləri və ən başlıcası, cığatay (özbək) dilinin zənginliyi diqqətdə dayanan başlıca cəhətlərdir. «Yusif və Əhməd» feodal cəngavərlik dastanı, «Şeybani Xan» tarixi dastan, «Zəvar xan», «Gündoğmuş», «Şirin və Şəkər», «Arzugül», «Rüstəm xan» kimi aşiqanə və əfsanəvi-qəhrəmanlıq dastanlarının adlarını bu sırada çəkə bilərik.

Müasir dövr ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif xalqların (təbii ki, türkdilli xalqlar nəzərdə tutulur) ədəbi–bədii əlaqələri ilə yanaşı folklor əlaqələri də elmi mövzu olaraq işlənmişdir. İndi «Qutadqu bilik»də, «Divani lüğəti-it-türk»də və s. qədim tarixi–yazılı ədəbi abidələr də Azərbaycan dilinə, eləcə də digər türk dilləri qrupuna aid xalqların ədəbi dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan-cığatay (özbək) folklor əlaqələrindən danışmaq ayrı bir mövzudur. Bu mənada Azərbaycan folklorunun Özbəkistanda, cığatay (özbək) folklorunun Azərbaycanda, eləcə də qarşılıqlı folklor əlaqələrinin müasir dövrümüzdə öyrənilməsi məsələsinə bəzi nümunələr müstəvisində qısaca da olsa diqqət yetirək.

Folklorçu alim Azad Nəbiyevin "Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri" (1) monoqrafiyasının adını xüsusi ilə diqqətə çəkmək lazımdır. İki qardaş xalqın folklor əlaqələrinin geniş şəkildə öyrənilməsində, şübhəsiz ki, elm üçün əhəmiyyətli olan bir sıra məsələlərin araşdırılmasında, bu xalqların daha qədim dövrlərlə bağlı ədəbi və mədəni əlaqələrinin tədqiqində Azad Nəbiyevin monoqrafiyası aktual addımdır. Azərbaycan-cığatay (özbək) folklor əlaqələri geniş bir dövrdən bəhs etdiyi kimi, çox zəngin folklor materiallarını da əhatə edir, bu kitabda isə həmin materialların müəyyən qismindən danışılır. Kitabın məzmunu üç hissədə oxucuya təqdim olunmuşdur – "Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri tarixindən", "Azərbaycan-özbək folklorunda janrlar sistemi" və "Azərbaycan- özbək folklorunun bədii xüsusiyyətlərinə dair". Qeyd etdiyimiz bu fəsilləri müəllif üç inkişaf mərhələsinə ayıraraq şərh etmişdir: 1. İbtidai folklor yaradıcılığı. 2. Əsatir dövrü və orta əsr folklor yaradıcılığı. 3. Yeni dövr folklor yaradıcılığı. Monoqrafiya haqqında professor Qulu Xəlilovun "Əlaqələrin tədqiqi"(2) və tədqiqatçı alim İmadəddin Zəkiyevin "Dostluq əlaqələrindən" (3) adlı məqalələri müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan- cı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ədəbiyyatının müxtəlif janrları zəngin faktik materiallar əsasında elmi yaradıcılıq süzgəcindən keçirilmişdir. Azərbaycan- cığatay (özbək) folklor əlaqələrinin əsas amillərindən sayılan iki xalqın folklor süjetlərində tarixi birliklə bağlı ümumilik məsələsi təhlil olunmuşdur. Qulu Xəlilov yazır ki, "müəllif qarşısına çətin, lakin maraqlı bir vəzifə qoymuşdur: “Azərbaycan-cığatay (özbək) xalqlarının ədəbi-tarixi əlaqələrində bu qədər yaxınlıq, oxşarlıq, bir-birinin mədəniyyətinə, mənəviyyatına güclü təsiri olduğu halda, hər iki xalqın şifahi ədəbiyyatında, folklorunda vəziyyət necədir və həmin yaxınlığı araşdırmaq üçün hansı cəhətləri əsas götürmək gərəkdir?" (2). Monoqrafiya müəllifi qarşısına qoyduğu məsələləri tarixi ardıcıllıqla elmi şəkildə araşdırmış, tədqiq etmişdir. Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş bu monoqrafiyanı istər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda mütəxəssislər yüksək qiymətləndiriblər.

«Azad Nəbiyev hər iki xalqın əlaqələrindəki yaxınlığın tarixini lap qədimlərdə axtarır və göstərir ki, doğrudan da xalq yaradıcılığı xalqın tarixi qədər qədimdir və onun ilk ünsürlərini xalqların həyati ehtiyacında, varlığında axtarmaq təbiidir. Xüsusi ilə müəllifin türkdilli xalqların müxtəlif ictimai-siyasi səbəblər üzündən parçalanmasına və tarixi prosesin gedişində dil, adət, ənənə, həyata baxış və s. kimi milli və oxşar xüsusiyyətlər kəsb etməsinə dair gətirdiyi faktlar aktualdır. Şifahi xalq yaradıcılığının yaranmasına səbəb olan amillərdən bəhs edərkən tədqiqatçı haqlı olaraq əməklə bərabər peşə məşğuliyyətini, sənəti də vacib sayır. Hər iki xalqın folklorunda sevgi, həsrət, iztirab hissləri də mühüm amillər kimi qələmə alınır və bu motivlər qarşılıqlı əlaqədə bir sıra faktlarla əsaslandırılır. Buna görə də müəllifin xalq yaradıcılığında simvollaşdırmaya, magikləşdirməyə, fetişizm və totemizmə aid gətirdiyi nəzəri mülahizələrin, maraqlı olsa da, bəzən faktlarla ətə-qana dolmasına ehtiyac duyulur» (2). Qulu Xəlilovun «Azərbaycan - özbək folklor əlaqələri» kitabı haqqında olan bu qeydlərinə toxunarkən, milli folklorların tədqiqində janrlar sisteminin öyrənilməsi kimi vacib problemlərdən də söz açmaq olar. Azad Nəbiyev bu məqamı tədqiq edərkən, Azərbaycan və cığatay (özbək) folklorundakı janrların iki əlamətdar xüsusiyyətindən söz açmışdır: «Əvvəla, müəyyən tarixi, ictimai-siyasi idarə üsulu zamanı yaranan qədim janrlar eyni etnik qrupa daxil xalqların sonrakı inkişafı bu yaradıcılıq prosesini bir növ fərdiləşdirdi. Milli yaradıcılığa uyğun olaraq janrlarda fərqlər özünü göstərdi. İkinci isə, janrların qarşılıqlı əlaqə və təsiri ilə yanaşı, yaxın ərazilərdə yaşayan xalqların folklor janrları qarşılıqlı əlaqə və təsirə məruz qaldı». (1, s.62-63)

Tapmacalar, oyunlar, sanamalar, yanıltmaclar, mövsüm-mərasim nəğmələri, nağıllar, inamlar, dastanlar, yuxuyozmaları kimi folklor nümunələrində Azərbaycan-cığatay (özbək) folklorunun qarşılıqlı əlaqə və təsiri məsələsi diqqətiçəkən faktlardır. Məsələyə bu baxımdan yanaşanda bəzi misallarla fikrə aydınlıq gətirə bilərik və qeyd edək ki, qarşılıqlı əlaqə və təsirlər, oxşarlıqlar milli həyat elementləri ilə seçilsə də, mahiyyət etibari ilə eynidir. Qeyd olunan məsələləri şifahi xalq ədəbiyyatına daxil olan «inamlar»da izləyək. İnamlar həyatımızın mühüm hissəsini təşkil edir. İnsanın sabaha, arzulara inamı olmasa, yaşaması mümkün deyil. Bu mənada xalq həyatından götürülmüş, əsrlərdən əsrlərə sınaqdan çıxmış inamlar folklor nümunəsi kimi həyatımıza, məişətimizə, ədəbiyyatımıza daxil olmuşdur. Bəzən görəcəyimiz işləri, baş vermiş hadisələri, xeyir-şər dolu problemlərimizi həftənin günləri ilə sınaqdan çıxarırıq. Belə inamların kökü qədimdən başlandığından bütün türk boylarında, o cümlədən Azərbaycan və cığatay (özbək) folklorunda da xalq inamları oxşar, bəzən də eynidir. Məsələn, bu kontekstdə Azərbaycan xalq həyatındakı inamlara bələd olduğumuzdan həftənin günləri ilə bağlı qədim cığatay (özbək) xalq inamlarına nəzər yetirək:

“Bazar ertəsi – evdən evə göçmək mübarəkdir, varlanar. Paltar biçmək pisdir. Göz səyriməsi, qulaq cingildəməsi xeyirdir. Səfərə çıxan namaz vaxtında çıxsın, ancaq gündoğan tərəfə getməsin, təhlükə ilə qarşılaşar. Qonaq getmək, qonaq çağırmaq pis deyil.

Çərşənbə axşamı – evdən evə köçən qəmdən qurtarar. Biçdiyi paltar odda yanar, özü xəstələnər. Göz səyrisə özünü qorumalıdır, qulağı cingildəyən sədəqə verməsə bəlaya tuş gələr. Səfərə çıxsa, ancaq günorta çıxsın, özü də quzeyə getməsin.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Çərşənbə günü - təzə evə daşınan bəlaya düçar olar. Paltar biçmək yaxşıdır, o paltarı geydikcə dövlət qazanar. Təzə paltar geymək uğur gətirər. Qulağı cingildəsə müjdə gələr, gözü səyrisə səfərə çıxar, ancaq səhər vaxtı çıxsın, özü də gündoğan tərəfə getməsin.

Cümə axşamı günü - təzə evə köçsə, qonağı gələr, təzə paltar biçsə, var-dövlət tapar. Təzə paltar geymək də çox yaxşıdır. Qulağı cingildəsə qonağı gələr, gözü səyrisə qonaq gedər, böyük adamlarla söhbət edər.

Adına (cümə) günü də - evdən evə köçmək yaxşı əlamətdir. Həmin adam üçün iki bəxt açılar: qəmsiz, kədərsiz olar. Paltar biçmək mübarəkbadlıqdır, ancaq həmin paltar oğurlanar. Təzə paltar geyinmək bəddir. Qulaq cingildəməsi xoş xəbərə, göz səyriməsi şadlığa əlamətdir. Səfərə ancaq ikindi vaxtı çıxmaq olar, gündoğana tərəf getmək məsləhət deyil.

Şənbə günü - təzə evə köçmək nəhsdir. Paltar biçmək mübarəkbadlıqdır. Təzə libas geyən izzətli və hörmətli olar.

Bazar günü – evdən evə getmək uğursuzluqdur: o evə oğru gələr. Paltar biçmək, geymək mübarəkbadlıqdır, ancaq tez köhnələr. Qulaq cingildəsə, göz səyrisə xeyirədir, qonaq gələr. Səfərə axşamüstü çıxmaq olar"(4,s.195-196).

Bu kimi xalq inamları, el deyimləri əsrlərdən bəri müdriklərimiz tərəfindən sınanmış, haqq qazanmış folklor nümunələridir. Ulu olduğu kimi, türk boylarında eyni ilə işlənməsi, sınanması da ulu ümid və hisslərə bağlıdır.

Özbək tədqiqatçısı Məqsudə Əbdülvahabova «Özbəkcə-Azərbaycanca folklor terminləri lüğəti» yazısında qeyd edir: «Yaxın və qardaş türk dillərin müxtəlif yöndəki lüğətlərinin hazırlanması diqqətəlayiq işdir. Bu mənada cığatay (özbək) və Azərbaycan folklor terminləri lüğətinin yaradılması ümumən elmi terminologiyanın inkişafına və zənginləşməsinə kömək edə bilər. Folklor terminləri lüğətini izahlı lüğət prinsipləri əsasında düzmək və yaratmaq daha münasibdir. Ümumi luğət prinsiplərinə müvafiq şəkildə 50-yə yaxın sözü oxuculara təqdim edirik: məsələn, əfsun-əfsun; əfsanə-əfsanə; bəxşi-1. bəxşi, aşıq, ozan: 2. xalq təbabətində türkaçarə yolu ilə müalicə edən həkim; dərviş-dərviş; dev-div; ertək-nağıl; dastan-dastan, göyəndə-ağıçı, ağı deyən, dömbirə-qopuz, saz, dömbirə; kəl-keçəl; keçəl-keçəl; laf-yalan; məkal-atalar sözü; mətəl-zərbi məsəl; məsəl-təmsil; karğış-qarğış; rivayət-rəvayət; semirq-simurq; termə-qoşma» və s (5, s.139-140).

Bu və bu kimi araşdırmalar əsas verir deyək ki, Azərbaycan - cığatay (özbək) ədəbi əlaqələri daim aktual elmi mövzu olaraq ədəbiyyatşünaslığın, folklorşünaslığın nəzərində, diqqətindədəir. Hər yeni tədqiq bəlkə də bu iki xalqın folklorunu yenidən bir məcrada birləşdirəcəkdir. Göründüyü kimi, sözlər arasında o qədər ayrılıq, bənzərsizlik yoxdur. Sadəcə, rus imperiyası cığatay (özbək) əlifbasının başına açdığı oyunlar ilə müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradıb. Hərflərin oxunuş qaydalarına bələd olduqdan sonra bu dillərin nə qədər yaxın və oxşar olduğuna şübhə qalmır. Bir sözlə, «Alpamış», «Goroğlu», «Şeybani Xan» kimi qəhrəmanlıq dastanları, «Leyla və Məcnun», «Tahir və Zöhrə», «Fərhad və Şirin» kimi eşq əfsanələri, atalar sözləri, türkülər, ağılar, sayaçı sözlər, tapmacalar və s. bu kimi xalq ədəbiyyatı nümunələri baxımından cığatay (özbək) xalq ədəbiyyatı ilə digər türk boyları arasında böyük bənzərlik vardır. Mətnşünas, nəvaişünas alim Cənnət Nağıyeva qeyd edir ki, XY əsr nümunələrini-dahi Nəvainin və dahi Füzulinin əsərlərini orijinal nüsxədən oxuyanda heç bir söz və məna ayrılığı görünmür (6,s.114). Böyük türk dünyasının eyni ədəbi dilində yazan bu dahilərin türk dünyasına məxsus şəxsiyyət olduğunu görürük.

Şifahi xalq yaradıcılığının bədii təcəssümü olan nağıllarda xalq həyatının adət- ənənələri, kəşməkəşli həyatı, sadə xarakteri, ağalar və bəylər dünyasına qarşı kəskin etirazı, bütün milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan zəngin məişət həyatı dolğun bədii lövhələrlə, yaddaqalan epizodlarla maraqlı süjetlərdə öz əksini tapır. Cığatay (özbək) xalq nağılları da məhz belə bir məzmunda yaranmış , formalaşmış və bu günümüzəcən yaşamışdır. Azərbaycan – cığatay (özbək) folklor əlaqələri səhifəsindən danışarkən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş «Üç qardaş», «Özbək nağılları», «Özbək xalq nağılları» kitablarını da qeyd etmək istərdim. «Üç qardaş» da bir nağıl (tərcümə Q. Musayevindir), «Özbək nağılları»nda- «Tərs dovşə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«Hiyləgər tülkü», «Lovğa dovşan», «Tülkü və hacıleylək», «Əhməd və şah», «Canavar və tülkü», «Sehirli daş ahənrüba», «Ac canavar», «Ağıllı eşşək», «Çox bilənə zaval yoxdur», «Quyruqsuz tülkülər, «Doğru və əyri», «Cızz nə deməkdir», «Xoş avazlı bülbül», «Qazı və muzdur», «Axmaq padşah», «Vur, çomağım, vur! », «Hüsnabad», «Üç bilici qardaşın nağılı», «Qəşəng sözlər seli» adlı-21 nağıl Ağababa Rzayevin tərcüməsində nəşr olunmuşdur. Eyni tərcümədə nəşr olunan «Özbək xalq nağılları» adlı digər irihəcmli kitaba Azad Nəbiyev «Qardaş xalqın nağıl dünyası» adlı geniş elmi məzmunda ön söz yazmışdır. Əvvəla qeyd edək ki, əvvəlki kitabdakı nağıllarla yanaşı burada «Müsafir bəy», «Min hörük», «Atın-oy», «Ziyad Batır», «Mərd dost Qeyrət», «Fərhad və Şirin» adda-bütövlükdə 50 nağıl verilmişdir. Professor Azad Nəbiyev “Ön söz”ündə cığatay (özbək) xalq nağılları haqqında-tarixiliyini, milli element zənginliyini, mövzu və məzmununu, siyasi - mənəvi və iqtisadi, ictimai, fəlsəfi dəyərlərini tədqiqatçı nəzərləri ilə kifayət qədər əhatəli şərh etmiş və elmi dəyər vermişdir. «Dünya xalqlarının nağıl yaradıcılığında olduğu kimi, özbək nağıllarında da xeyirlə şərin mübarizəsi başlıca leytmotivdir. Lakin bu mübarizəni peşəkar özbək nağılçıları məhz özlərinə məxsus milli bədii ornamentlərlə elə məharətlə işləmişlər ki, bu təbii ornamentlər yalnız özbəklərə məxsusdur, peşəkar özbək baxışı və nağılçısının bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu bədiiliyin arxasında əsrlərlə böyük məhrumiyyətlər içərisində yaşamış, harın xaqanlara, quduz padşahlara qanlı qurbanlar vermiş, susuz səhralara həyat gətirmiş, öz əməyi, alın təri ilə bu gün, yeni dünya qurmuş, azadlıq səsi və nəğməsi ilə aləmdə şöhrətlənmiş özbək xalqı dayanmışdır» (7,5). Azad Nəbiyev tədqiqatlarında yeri gəldikcə, cığatay (özbək) folklorşünaslarının da fikirlərinə toxunmuş və onları öz elmi qənaətləri ilə ümumiləşdirmişdir. Məqalə müəllifi cığatay (özbək) nağıllarını–ilk folklor nümunələrini toplayıb nəşr etdirənlər sırasında ehtiramla xatırlanan görkəmli özbək folklorşünası Hadi Zərifovun adını xüsusilə qeyd etmişdir. "Hadı Zərifov məşhur professor, folklorçu idi. O, Azərbaycanla, Bakı ilə yaxından bağlı idi. Tez-tez respublikamıza gələr, mədəni tədbirlərimizdə iştirak edərdi. Bunlar təsadüfi deyildi. Çünki Hadi Zərifovu 1923-cü ildə Türküstan SSR Xalq Maarif Komissarlığı Bakıya göndərmişdi. O, Bakıda 1926-cı ildə Darülmüəllim seminariyasını bitirmişdir. Bununla da Hadi Zərifov ömrü boyu Azərbaycan alimləri ilə əlaqə saxlamışdır. Hadi Zərifov Azərbaycan folklorundan xeyli materiallar toplamış, dilimizi öyrənmişdir. Görkəmli folklorçu, dilçi, lüğətçi alim olan Hadı Zərifov bütün həyatı boyu yazdığı əsərlərdə Azərbaycan mənbələrindən, onun tarixindən, folklorundan faydalandığını göstərmiş, akademiklər H. Araslı, M. Şirəliyev və başqaları ilə dostluğundan bəhs etmişdir"(7,6). Daşkənddəki Özbəkistan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda folklor şöbəsinin müdiri, folklorşünas alim Tura Mirzəyevin 1967-ci ildə nəşr olunmuş "Hadi Zərifov" (8) adlı kitabında folklorçu alimin həyat və yaradıcılığı haqqında müfəssəl yazılmışdır. Tura Mirzəyev ikinci-"Alpamış" dastanının özbək variantları" monoqrafiyasında da türkdilli xalqlardan, o cümlədən, Azərbaycan dastan yaradıcılığından, ilk növbədə, "Koroğlu" haqqında bəhs etmişdir. Kitabın redaktoru Hadı Zərifovdur. Özbəkistanın "Fan" nəşriyyatında çapdan buraxılmış "Xalq baxışlarının epik repertuarı" adlı üçüncü monoqrafiyasında da Tura Mirzəyev Azərbaycan xalq dastanlarından geniş bəhs etmişdir.

Əldə olunmuş tədqiqat yazılarından məlum olur ki, institutun folklor bölümündə çalışan alimlərin çap etdirdikləri kitablarda yeri gəldikcə, Azərbaycan folklorundan, Azərbaycan alimlərindən, onların tədqiqatlarından misallar çəkilir, dilimizin, ədəbiyyatımızın cığatay (özbək) dili və ədəbiyyatı ilə müqayisəsi verilir. Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, folklorunu gözəl bilən folklorçu alim S. Bahadurun "Özbək ədəbiyyatında vəzn", yenə də məşhur özbək folklorçusu A. Sabirovun folklora dair maraqlı tədqiqat kitabları, - "K. Yaşen və folklor", "Yazıçıların yaradıcılığında folklor", "Özbək realist nəsri və folklor"və s. - tədqiqatçılara yaxşı tanışdır. Adı çəkilən kitablarda müəlliflər Azərbaycanla, onun yazılı və şifahi ədəbiyyatı ilə bağlı materiallardan kifayət qədər istifadə etmişlər. Folklorçu A. Sabirovun qeydinə görə, "Fərhad və Şirin", "Bəhram Gur" və başqa dastanlar Nəvai vasitəsi ilə Nizami dühasının Özbəkistanda daha geniş faydalandığını təsdiq edən faktlardır. Belə faktlar, fikrimizcə, kifayət qədər çoxdur və heç şübhə etmirik ki, bu qədər məhəbbət varsa, demək Azərbaycan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oxucularına tanışdır. Qeyd olunan bu məsələlər barədə 1985 – ci ildə Daşkənddə Özbəkistan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda «Klassik Azərbaycan şeiri (XİX-XX əsrin əvvəlləri) və şifahi xalq ədəbiyyatı» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş professor Əli Saləddin geniş yazmışdır (9). Daşkənd Əlyazmalar İnstitutunun muzeyinin folklor salonunda cığatay (özbək) folkloru ilə yanaşı Azərbaycan folkloru nümunələri də-"Koroğlu", "Nağıllar", "Dastanlar" və s. vardır.

Tənqidçi Məhəmmədəli Kuşmakov yazır: "Neçə illərdir cığatay (özbək) xalq folkloru ilə əlaqədar dissertasiya üzərində işləyirəm. Burada Azərbaycan xalq folkloru nümunələrinə də çox müraciət etmişəm. Azərbaycanlı həmkarlarım Pənah Xəlilov, Vaqif Vəliyev, Qulamhüseyn Əliyev, Azad Nəbiyev bu işdə mənə çox kömək göstəriblər. … Mirzə Şəfi Vazeh şeirlərini özbək oxucularına tərcümə etmişəm. Mirzə Şəfi Vazeh mənimlə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında məhəbbət körpüsü olub, məni Azərbaycan folkloru ilə yaxından tanış olmağa sövq edib. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın şifahi xalq poeziyasını orijinaldan tərcümə etmək istəyirəm" (10). Bu mövzuda danışarkən, "Ədəbiyyat və incəsənət"də dərc olunmuş "Alim və tərcüməçi" adlı məqalədə (11) bəhs olunan məsələyə diqqət yetirək. Müəllifin qeydinə görə, "Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin ilk illərində ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin inkişafı yolunda böyük xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdən biri də Xalid Səid Xocayev olmuşdur. Milliyyətcə özbək Xalid Səid Xocayev 1888-ci ildə Çirçik şəhərində doğulmuşdur. Daşkənd mədrəsəsində təhsil alan Xalid Səid Xocayev sonra İstanbulda – əvvəl tibbdə, sonra isə filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1918-ci ildə Türküstana – vətəninə qayıdarkən yolüstü Bakıda dayanan Xalid Səid Xocayev taleyin qisməti ilə ömürlük bu şəhərdə qalmalı, yaşamalı olur. O, Talışınskilərin qızı ilə (Sara xanımla) evlənir və burada pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Eyni zamanda dilçiliyə dair elmi tədqiqat əsərləri ilə mətbuatda çıxış edir. O, dilçi şərqşünas kimi də tanınırdı" (11). Professor Bəkir Çobanzadə isə 1935-ci ildə onun haqqında yazmışdır: "X. S. Xocayev ixtisaslı linqvist şərqşünaslardan biridir. O, təkcə türk dillərini deyil, ərəb, fars, cığatay (özbək) dilləri ilə yanaşı rus dilini də gözəl bilir. Onun on dörd elmi əsəri vardır. Xalid Səid Xocayev Mahmud Kaşğarlının məşhur "Divani lüğət-it-türk"ünü tərcümə etmişdir» (11). (Qeyd edək ki, həmin tərcümənin əlyazma nüsxəsi AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi arxivindədir). Tanınmış cığatay (özbək) alimi Hadi Zərifin vaxtilə Bakıda təhsil almasına səbəbkar olan Xalid Səid Xocayev onlarla özbək gəncini Bakı ali məktəblərinə dəvət edibdir.

Türkdilli xalqlar ədəbiyyatının qərb dünyasında (Azərbaycan, Türkiyə və s.) qəhrəmanlıq dastanı kimi məşhur olan «Koroğlu»su (kor kişinin oğlu) Şərq dünyasında (türkmən, cığatay (özbək), qazax və s.) «Goroğlu» (qəbirdə doğulan oğlan) adıyla təqdim olunur. «Goroğlu» adı isə belə yaranmışdır: hamilə qadın ölür və o, dəfn olunur. Ölmüş ananın bətnindəki uşaq qəbrdə doğulur. Doğulan körpəyə madyan (bəzi türksoylu mənbələrdə keçi) süd verir. Ölü anadan doğulan oğlanın qəhrəmanlığı nağıl-dastanların dili ilə söylənilir. Bu əsər 40-dan çox romantik-qəhrəmanlıq nağıllarından, romantik macəralardan ibarətdir. Bunlardan 30 dastan qələmə alınmış və nəşr olunmuşdur. Özbək şifahi xalq ədəbiyyatı bilicilərindən Erqaş Cümənbülbüloğlu, Pulkan Şair, Fazil Yoldaşoğlu və İslam Şairin adlarını xüsusilə qeyd etməliyik.

<u>Cığatay (özbək) dastan biliciləri:</u> Erqaş Cümənbülbüloğlu (1870-1937) istedadlı cığatay (özbək) xalq şairlərindən biridir. O, 1868-ci ildə hazırda Nurata adlanan yerin Kurkan qışlağında anadan olmuşdur. Erqaşın atası Cümən və onun əmiləri Cassaq və Yarləqəb məşhur şairlərdən olub, xalq arasında böyük hörmət qazanmışdılar. Erqaş çox ağır həyat keçirmişdir. O vaxtki ictimai quruluşun təsiri altında şair tamamilə yoxsul vəziyyətə düşmüş, buna görə də yaşadığı qışlağı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Xalq ədəbiyyatının mahir bilicisi Erqaş Cümənbülbüloğlunun yazıya köçürdüyü «Gündoğmuş» dastanı lirik-fəlsəfi məzmunu ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan başqa «Əlibəy və Balibəy», «Rövşənxan», «Gündüzlə ulduz», «Qızcıbəy» dastanları da onun qələmində yazıya köçürülmüşdür. Erqaş Cümənbülbüloğlu repressiya qurbanlarındandır, o, 1937-ci ildə həbs olunmuş və güllələnmişdir.

Fazil Yoldaşoğlu 1872-ci ildə Bulunğur rayonunun Layçə qışlağında yoxsul ailədə doğulmuşdur. Beş yaşından atasını itirən Fazil 19 yaşına qədər bəyl

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yerli şairlərdən Yoldaş, Köldaş və Suyarla dostlaşıb onlardan şairlik sənətini öyrənmişdir. Fazil Yoldaşoğlu görüb-keçirdiyi hadisələri öz yaradıcılığında əks etdirmişdir. O, «Cizzəx tətili», «Mətkərim pəhləvan» poemalarının müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Onun cığatay (özbək) ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətlərindən biri folklor nümunələrini-dastanları, nağıl və rəvayətləri yazıya almasıdır. Onun söyləməsi ilə 30-a qədər əsər-şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi yazıya alınmışdır. Fazil Yoldaşoğlu 1955-ci ildə vəfat etmişdir.

İslam Şair Nəzər oğlu 1874-cü ildə indiki Səmərqənd vilayətinin Narpəy rayonunun Ağdaş qışlağında çoban ailəsində doğulmuşdur. O, heyvandarlıqla məşğul olan atasına kömək etməklə yanaşı, səkkiz yaşından çalıb-oxumağa başlamış və məşhur Ernəzər Şairə şagird olmuşdur. Ernəzər Şair ustadlığını əsirgəmədən qəhrəmanlıq dastanlarını öz şagirdinə öyrətmişdir. Məsələn, İslam Şair «Xalbekə», «Gündoğmuş», «Alpamış», «Arzugül», «Rüstəm», «Şirin və şəkər», «Gündüzlə Ulduz» və başqa dastan və qoşmaları öz ustadından öyrənmişdir. Ernəzər Şair öz şagirdini Cümənbülbül və bir sıra xalq şairləri ilə tanış etmişdir. O, 1953-cü ildə vəfat etmişdir.

Beləliklə, tədqiqata cəlb olunan materiallar və ortaya qoyulan məsələlər ətrafında aşağıdakı xülasələrə gəlmək mümkündür:

- Azərbaycan və cığatay (özbək) folklor (dastan) nümunələri arasındakı oxşar süjetlər və bənzər motivlər ədəbi əlaqə və ədəbi təsir amilindən daha çox onların ikisinin də eyni kökə, eyni ənənələrə, eyni ruh və dil birliyinə, bir sözlə, ümumtürk mənşəyinə bağlı olduğundan qaynaqlanır.

- Cığatay (özbək) folklorunun (dastanlarının) Azərbaycanda, eləcə də, Azərbaycan folklorunun Özbəkistanda öyrənilməsi, qarşılıqlı-müqayisəli təhlillər və araşdırmalar ədəbi ələqələrin zənginləşməsi ilə bir sırada, hər iki ölkədə folklorşünaslıq elminin inkişafına, onun üfüqlərinin genişlənməsinə təsir göstərməkdədir.

Резюме

В статье говорится об изучении узбекского фольклора в Азербайджане. Уделяется внимание вопросам перевода и публикации образцов узбекского фольклора в Азербайджане. А также исследование узбекского дастана в Азербайджане. В исследовании рассматриваются действительные факты об узбекских сказателях. В ней также анализируются фольклорные материалы, связанные с литературными общетюркскими дастанами и с их авторами.

Ключевые слова: фольклорные связи, эпос «Алпамыш», «Гороглу», Узбекистан, Азербайджан.

Summary

It's sroken about the study of Uzbek folklore in Azerbaijan in the article. An attention is raid to the questions of translation and publication of Uzbek folklore samples in Azerbaijan. The researsh of Uzbekistan folklore in Azerbaijan has also been considered. Connoisseurs and sculptures of Uzbek folklore. Minute literaru facts about connoisseurs of Uzbek folklore narrators stand as a main point of this research. Besides, the literary sculptures of all-Turkish world, detailed remarks about their authors also noted here.

Key words: folklore relations, "Allpamish", "Goroqlu", Uzbekistan, Azerbaijan.

ƏDƏBIYYAT:

1. Nəbiyev A. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1978, 133 s.
2. Xəlilov Q. Əlaqələrin tədqiqi. "Ədəbiyyat və incəsənət", Bakı, 1979, 27 yanvar
3. Zəkiyev İ. Dostluq əlaqələrindən: A. Nəbiyev. "Azərbaycan–özbək folklor əlaqələri" monoqrafiyası haqqında // Ulduz, 1979, №11, s. 52-54.
4. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988. 280 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

5. Əbdülvahabova M. Özbəkcə-azərbaycanca folklor terminləri lüğəti // "Dədə Qorqud", 2002. II. s. 139-140.
6. Ülvi A. Ədəbi duyğularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər). II kitab. Bakı:, 2008, 426 s.
7. Özbək xalq nağılları: tərcümə ed. A. Rzayev. Bakı: Azərnəşr, 1987, 236s.
8. Mirzəyev T. Hadi Zərifov. Daşkənd: Fan, 1967. 167 s.
9. Saləddin Ə. Özbəkistandan töhfə."Ədəbiyyat və incəsənət", Bakı, 1986, 18 mart
10. Kuşmakov M. Ədəbi münasibətlərimiz. "Bakı", 1979, 4 iyun
11. Səfərova N. Alim və tərcüməçi. "Ədəbiyyat və incəsənət" , Bakı, 1987, 31 iyul
12. Ülvi A. Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələri (dövrlər, simalar, janrlar, təmayüllər) // Bakı, Qartal, 2008, 326 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İREN MELİKOFFUN TÜRK DASTANLARI İLƏ BAĞLI ARAŞDIRMALARI

ALMAZ HÜSEYNOVA

Türk dastanları haqqında qeyi-adi yanaşma tərzi ilə diqqət çəkən araşdırmaların müəlliflərindən biri uzun illər Strasburq Universitetində şərq dillərindən dərs deyən İren xanım Melikoffdur (1917-2009). Ömrünün cox hissəsini Fransada yaşamaq zorunda qalan əslən azərbaycanlı İren xanım 1957-ci ildə "Məlik Danişmənd" dastanı, "Danişməndnamə"nin tənqidi incələməsi" adlı doktorluq işi müdafiə etmişdir ki, əsərin "Abidədə folklor mətnləri və dastan motivləri" fəsli alimin xalq ədəbiyyatının bu janrı ilə bağlı mülahizələrinə həsr olunmuşdur

İren xanım folklorla bağlı araşdıhmalara davam edərək, 1962-ci ildə "Türk-İran dastan gələnəyində Xorasan təbərdarı Əbu Müslüm" adlı əsərini tamamlamışdır ki, burada "yoxsulların, müsəlman olmayanlarin da qəhrəmanı" (2, s.12) və onunla bağlı yaranan dastan təhlil edilmişdir.

1995-ci ildə fransızca nəşr olunan, uzun sənələrdən sonra – 2008-ci ildə Turan Alptekin tərəfindən türk dilinə tərcüməsi yayınlanan "Dastandan masala – türkoloji yolçuluqlarım" ("De L 'epopee Au Mythe: İtineraire turcologique") adlı tədqiqat əsəri (6) isə Iren xanımın zəngin folklor araşdırmalarının yekunu hesab edilə bilər. Kitabın içərisində verilən "Türk Qafqazyalılıq: Babək Xürrəmi və Seyid Battal" ("Notes turco-cauasiens: Babek Hurrami et Seyyid Battal"), "Gürcülər, türkmənlər və Trabzon: "Kitabi-Dədə Qorqud" üzərinə" ("Georgiens, Turcomans et Trebizonde: Notes sur le Livre de Dede Korkut"), "Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı" ("Le drame de Kerbela dans la litterature epique turque"), "Halva qutsallığı və halva dağıtma ənənəsi: ortaçağ Türkiyəsində məslək loncalarında bir uyğulama üzərinə araşdırma" ("Le rituel du Helva: recherche sur une cotume des corporations de Metier dans la Turquie medievale") , "Anadolu türklərinin dinsəl-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar" ("Nombres sumbokiques dans la litterature epico-religieuse. De Turcs d "Anatolie") və s. fəsillərdə adlarından da göründüyü kimi, həm dastanlar, həm də folklorun digər janrları ilə bağlı incələmələrə yer verilmişdir.

Ümumiyyətlə, alimin türk ədəbiyyatında dastan janrının yeri və təsiri ilə baglı araşdırmaları özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Iren xanımın "Türk Qafqazyalılıq: Babək Xürrəmi və Seyid Battal" məqaləsi otuz il ərəb istilası əleyhinə mübarizə aparan xürrəmilərin başçısı Babəkin əfsanəvi şəxsiyyətinə və bu azadlıq mücadiləsini günümüzə daşıyan folklor örnəklərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Onun şöhrətinin istər İran torpaqlarından, istərsə də doğulduğu məmləkətdən çox-cox uzaqlara ağızdan-ağıza yayıldığını və bu uzun sürən davanın, həmçinin Babəkin qeyri-adi həyatının bəzi məqamlarının "Seyid Battal" abidəsində saxlandığını müəyyənləşdirən müəllif yazır: "Çağdaşlarının qeyri-adi güc sahibi kimi gördükləri mübarizə başçısı ağızdan-ağıza yayılan söyləncələrlə yenidən yaşam buldu; şeytanla yapdığı anlaşmaya uyduğu düşünülən bir kimliyə büründü. Türk dastanlarının ən ünlülərindən biri olan Seyid Battal Qazi abidasində umulmadıq biçimdə ortaya çıxması bu kimliyə görədir" (6, s.13-14).

Bu dastanla bağlı türk mənbələrində verilən məlumatların əksəriyyətində daha cox onun məzmununa görə nağıl təsiri bağışladığı qeyd olunmaqdadır. Türk folklorşünası M.Yardımçı "Seyid Battal Qazi" dastanınından bəhs edərkən burada sehrli qüvvələrin yer almasına diqqət yetirmiş, əsərdəki ənənəvi süjetlərdən fərqlənən xüsusiyyətləri İran təsiri kimi şərh etmişdir: "Seyid Battal Qazi"nin üslub və texnikasının … "Dədə Qorqud" kitabında tipik örnəyi bulunan yarı mənzum, yarı mənsur türk dastanlarına heç bənzəməməsi, ərəb nəşrlərini xatırlatması, əsərdə Hindistan, Məğrib səfərləri ilə cin, sehrbaz, cadu, Qaf dağı, div və qəhrəmanın atı Aşkarın qarışdığı sirli macəralar İran təsirini sezdirməkdədir" (15, s.83).

İren xanım bu abidəyə fərqli müstəvidən yanaşmış, dastanda həm türk inanclarının, həm də İran nağıllarının əlamətləri ilə yanaşı müəyyən qədər tarixi həqiqətlərin də əks olunduğunu qeyd etmişdir: "Türk xalq inanclarına uzantılar, İran pəri masallarından mətnlər, tarixsəl olaylardan cizgilər; insan yeyən cinlər və qeyri-adi varlıqlarla süslən

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

uğradıqları hadisələrlə qarmaqarışıq və kimi zaman tutarsız bir hekayə oluşduracaq biçimdə, hamısı birlikdə olmuş hadisələrə qarışmışlar" (6, s.14).

İren xanım bu qarışıqlığa baxmayaraq, əsərin tarixi hadisələrlə səsləşən parçaları içərisində Babək Xürrəminin ələ keçirilməsi və edamı ilə bağlı məlumatların "Mənakibi Qəzavati Seyyid Battal Qazi" abidəsinin (Qazan basqısı) V-VI bölmələrində əks olunduğunu, bu məqamda Seyid Battal obrazının həmin gərgin mübarizənin yatırırlması ilə məşhurlaşan, əsl adı Heydər bin Kavus olsa da, Afşin kimi tanınan tarixi şəxsiyyətin yerini aldığını müəyyənləşdirmişdir. Müəllifin qənaətlərinə görə, görünüşdə islamı qəbul edərək xəlifənin etibarını qazanan Afşin Babəki Səhl ibn Sunbatın yardımı ilə yaxaladıqdan sonra böyük bir şöhrət qazanmış, bağışlanan ənamlarla yanaşı, onun şərəfinə çoxlu şeirlər yazılmışdır: "Xəlifə onu ehsanlara boğdu və şairlər Babəkə qarşı başarısını öyən, qürurlandırıcı şeirlər yazdılar. Fəqət sonra tale birdən ondan üz çevirdi. Onu göylərə çıxaranlar bu dəfə cəsədini qurbanı Babəki … asdığı yerə asmaq üçün qapadıldığı zindanda aclıqdan ölməyə buraxdılar. Afşinin islam görünüşü altında öz inanclarını saxladığı, ərəb hegemonluğuna qarşı mübarizələrə dəstək olduğu anlaşılmışdı. Adı və adını ucaldan şeirlər bundan sonra birdən yox oldu" (6, s.15).

Qeyd edək ki, mühacir alim Əhməd Cəfəroğlu "Tarixdə türklük və onun üçün çalışanlar" məqaləsində xilafət dövründə dövlətin də, xəlifənin də türk orduları tərəfindən qorunmasından və onların içərisindəki bəzi insanların müstəqil bir türk dövləti qurmaq arzusunda olmalarından bəhs etmişdir. Məhz bu müqəddəs yolda özünü qurban verənlər olduğunu xatirladan alim yazır: "Bu qurban türklük qəhrəmanı Afşindir. Xilafət ordusunun ən mümtaz və irəli gələn qəhrəman komandanlarından olan bu türk çocuğu əldə etdiyi bir çox xidmətlər nəticəsində vardığı yüksək məqamını və bütün nemətləri çeynəyərək, islamiyyət bayrağı altındakı türk camiasına məxsus Şimali İranda müstəqil bir türk dövləti qurmağa atıldı… türklüyünə doyamayan bu türk övladı xilafət məhkəməsinə verildi və öldürüldü" (4, s.8).

Ərəb qaynaqlarında verilən məlumatlara istinad edən Ə.Cəfəroğlu da Afşinin xilafət ordusu komandanı olmasına baxmayaraq, "…əsil öz ana-baba dini tələqqilərindən ayrılmadığını" və "öz ruhunu ana dilində yazılmış ədəbiyyatla təskin etdiyini" müəyyənləşdirmiş, hətta onun məhkəməsindən bəzi fraqmentləri də əsərinə daxil etmişdir.

Beləliklə, xalqın tarixinin ən gizli anlarının məhz folklorda yaşadığını, bu xüsusiyyətinə görə də onun öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını İren xanım kimi Ə.Cəfəroğlunun gətirdiyi faktlar bir daha sübut etmiş olur. Bundan başqa, İ.Melikoff həmin məqaləsində Babəkin tərcümeyi-halından danışarkən maraqlı bir məqama toxunur: "Babək Azərbaycanda bir kənddə doğulmuşdu… kiçik yaşlarda yetim qaldı və on yaşında ikən kəndin qoyunlarını güdərək çalışmağa başladı. Bir çoban ona saz öyrətdi və bunda qısa zamanda ustalaşdı" (6, s.18).

Bu faktın verilməsi göstərir ki, saz uzun əsrlər öncə xalq içərisində, o cümlədən, musiqiyə, rəqsə, şadlığa, sevincə xüsusi əhəmiyyət verən, adını da elə buradan götürən (xürrəm-şad) xürrəmilər arasında geniş yayılmış bir musiqi aləti olmuşdur. Xatırladaq ki, Azərbaycanda Babəklə bağlı məlumatlar əsasən tarix kitablarında verilmiş, təəssüf ki, bu fakt xatırlanmamışdır. Halbuki uzun illər arxasındakı xalqın gücü ilə köləliyə qarşı mübarizə aparan, "qırx il əsarətdənsə, bir günlük azadlığı" üstün tutan Babək kimi bir qəhrəmanın şərəfinə nəğmələr qoşulmaması, dastan yaradılmaması mümkün deyil, Belə əsərlər, yəqin ki, mövcud olmuşdur, xürrəmilərin saza bağlı olması faktı da bunu sübut etməkdədir. Lakin, çox güman ki, ərəblərin uzun sürən hökmranlığı onların yasaqlanması və tarixin yaddaşından silinməsinə gətirib çıxarmışdır.

İren xanım daha aydın olması məqsədilə: " …aşağıdakı bölüm başdan-başa xəyal ürünüdür və olaylara divlərin, pərilərin qarışdığı türk-İran dastan və masallarının təsiri görülməkdədir", – yazaraq, "Seyid Battal" əsərində yer alan Babəklə bağlı olan bölümü tədqiqatına əlavə etmişdir: "Kəskin bir yenilgi alan Babək, Qandabad məliki Səhl ibn Sunbatın qonaq olaraq güvənliyinə sığınmaq üçün Gürcüstana doğru qaçar. Fəqət Battal gecə gizlicə qaldığı qalaya girər və onu ələ keçirər. Səhl ibn Sunbat da müsəlman olur, Battalin dustağına Bağdadadək yoldaşlıq yapar. Bununla birlikdə uğradığı son Babəki öz inancına bağlılığını azaltmaz. Ağır dəmir zəncirlər altında da peyğəmbərliyini yaymağını sürdürür. Battal onun dilini v

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oydurur. Bağdada yaxınlaşdıqları zaman xəlifə Battalı qarşılamağa gəlir, ona iltifat edir. Babək şəhərin yaxinliğında yandırılır və külləri sovrulur" (6, s.23-24).

Əsərdən verilən bu örnəyə əsaslanaraq, tədqiqatçı "Seyid Battal Qazi" dastanında qəhrəmanın, yəni Seyid Battalın, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bəzən tarixi şəxsiyyətlərdən Afşini əvəz etdiyini müəyyənləşdirmişdir: "Babəki öldürən adam Battaldır və xəlifənin buyuruğuna görə, Samarrada yapılacaq işgəncələri daha yolda ikən başladan da odur" (6, s.24).

Bu tədqiqatında İren xanımın V.Minorski, Təbəri, Z.V.Toğan və başqa mötəbər mənbələrə istinadən öz mülahizələrini sübut etməyə müvəffəq olmuşdur, lakin məqalədə xalqımızın tarixi və bu günü ilə bağlı önəmli bir məqam da diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, müəllif məhz M.Kalankatlıya istinadən Babəkə olan xəyanət haqqında yazır: "…Səhl Afşinin Babəki təslim edənə yüz min dirhəm altun sözü verən və Ermənistan dağlarındakı dehqanların hamısına göndərilmiş olan məktubuna münasibətini çoxdan bildirmişdi. Səhl qonağa münasibət ənənəsini çeynədi və evindəki qonağını təslim etdi" (7, s.20). Buradaca İren xanım xəyanət səbəbinin yalnız qızıl ilə bitmədiyini, qonşu torpaqlara göz dikmə olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir: "Moises Kalankatlıya görə, (II kitab, 20-ci bölüm) ödül olaraq Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyanın (Azərbaycanın Quzeyi) hegemonluğu da veriləcəkdi" (6, s.20).

Beləliklə, fransız dilində, hələ 1995-ci ildə yayınlanmiş olan araşdırmada bu gün də bizim üçün dəyərli olan aydın bir mənzərə görünməkdədir; erməni əsilli bir insanın yalnız adi bir dostuna deyil, həmin evə pənah gətirmiş qonağına xain münasibəti, eyni zamanda qonşu torpaqlarına göz dikmə ənənəsi əsrlər öncədən davam etməkdədir. Əgər İren xanımın bu araşdırmaları " … qırx ilə yaxınlaşan düşüncə yolçuluğum" adlandırdığını nəzərə alsaq, "Türk Qafqazyalılıq: Babək Xürrəmi və Seyid Battal" məqaləsinin nəşrindən çox-cox öncədən qələmə alındığını göstərməkdə, tarix isə xanım-alimin mılahizələrinin doğruluğunu sübut etməkdədir.

İren xanımın 1960-cı ildə Parisdə nəşr edilən "Qazi Məlik Danişmənd" dastanı ilə bağlı araşdırmaları kamilliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu abidədə Battal Qazi soyundan olan Məlik Danişmənd Əhməd Qazinin şəxsiyyəti ətrafında Anadoludakı türk-Bizans savaşları dilə gətirilməkdədir (15, s.77). Lakin bu türk qəhrəmanının soy-kökü ilə bağlı müxtəlif mübahisələr uzun illərdir ki davam edir, xüsusilə İren xanımın yazdığı kimi: "Son dövr bəzi erməni yazarlarından öyrənilən bir ənənə, Danişməndi bir erməni köklə bağlayaraq, hətta pers (Artsax) soyundan bir krallığa dayanaraq onu soylu bir bəy yapırlar" (6, s. 48).

İren xanımın "Məlik Danişmənd və Sivasın fəthi" məqaləsi hər zaman türklərin mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmağa cəhd göstərənlərə, o cümlədən adına dastan bağlanmış bu qəhrəmanın "erməni əsilli" olduğunu iddia edənlərə tutarlı bir cavabdır.

Qeyd edək ki, "Dastandan masala, türkoloji yolçuluqlarım" kitabına daxil edilən "Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı", "Halva qutsallüğı və halva dağıtma ənənəsi: ortaçağ Türkiyəsində məslək loncalarında bir uyğulama üzərinə araşdırma", "Anadolu türklərinin dinsəl-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar" Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni olan bir problemə – dini mövzulara həsr edilmişdir. Uzun illər ərzində ateizmi təbliğ edən sovet ideologiyası bu mövzulara ciddi yasaq qoymuşdu, buna görə də yalnız son illərdə folklorşünasların araşdırmalarında (A.Nəbiyevin "Azərbaycan xalq ədəbiyyatı" dərsliyində (10) xalqın dinlə bağlı yaratdığı bədii nümunələr tədqiqata cəlb edilməyə başlamışdır. Lakin mühacirətdə bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlar keçən əsrin 30-cu illərindən aparılmışdır. Belə ki, "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisində 1932-ci ildə M.S.Sənanın "Azərbaycan saz şairləri" (11), 1934-cü ildə isə Mirzadə Mustafa Fəxrəddinin "Azəri aşıqlarından Sarı Aşıq" (9) məqalələri nəşr edilmişdir ki, onlarda dini məqamlar da nəzərdən keçirilmişdir.

İren xanımın "Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı" məqaləsi 1966-cı ildə Parisdə Şərqşünaslar Cəmiyyətində (Sosiete Asiatique) təqdim olunmuş və 1967-ci ildə "Revue des Etudes İslamique"də (s.133-148) nəşr edilmişdi, lakin onun axtarışları, özünün qeyd etdiyi kimi, hələ 1957-ci ildə yazdığı "Əbu Müslim, əxilərin piri" ("Abu Muslim, patron des Akhis") məqaləsindən başlamış və burada müəllif Əbu Müslimi Kərbəla hadisələrinin, özəlliklə İmam Hüseynin qisasını alan həqiqi bir qəhrəman kimi səciyyələ

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı” məqaləsini həmin araşdırmanın davamı hesab etmək olar və İren xanım bu tarixi faciənin, həmçinin onun əsasında yaranan dastanın haqqında yazır: “… Əbu Müslim Rəsulun Əhli-Beytinin öcünü alan, “gücsüzləri qoruyan” və “əzilən xalqın qəhrəmanı” kişiliyi ilə, hər şeydən öncə, igidlik və cəngavərlik ülküsünün örnək bir canlanışı idi… Ebu Müslimin yer aldığı olaylar, Hüseynin şəhid edilişi və “Kərbəlanın öcü” üzərinə xalqın asanlıqla anlayacağı ifadələrlə Türkiyədə günümüzədək varlığını sürdürən, xalqa aid bir ədəbiyyatı yaratdı. Ebu Müslimin dastanlaşan əhvalatı həqiqətdə Kərbəla faciəsinin ikinci bölümü və onun tamamlanışıdır” (6, s. 59).

İren xanım bu məqaləsində mənbələrə əsaslanaraq, öncə həmin dövrdəki tarixi hadisələr haqqında məlumat vermiş, bu on məclisdən ibarət əsərin hər bir məclisini ətraflı təhlilə cəlb etmiş, onun daha cox Məhərrəm ayının ilk on günündə camaat arasında oxunduğunu müəyyənləşdirmişdir.

İren xanım Melikoffun “Gürcülər, türkmənlər və Trabzon: “Dədə Qorqud kitabı” üzərinə düşüncələr” məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı maraqlı məlumatlara təsadüf olunmaqdadır**.** Məqalənin giriş hissəsində Qafqaz xalqlarının XI-XV əsrlər tarixi ilə bağlı məlumat verən müəllif Trabzon imperatorluğunun yaranması, Gürcüstanda, Ermənistanda hakimiyyət uğrunda baş verən savaşlar, həmçinin aparılan siyasətlə yanaşı səlcuqlar, onların yürüşləri, monqollar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri ilə bağlı həqiqətləri də üzə çıxarmağa çalışmışdır.

İren xanım bu geniş tarixi hadisələri qələmə alması səbəblərini isə belə izah edir: “Bütün bu qarışıq olayların, iç-içə girmiş xalqların bəlirdiyi çevrə, türk oğuz dastan ənənəsində, div bir əsərdə öz əksini tapır: “Dədə Qorqud kitabi”. Tarixi baxiş acısından olaylar bir-birinə qarışdırılmış, dəyişikliyə uğradılmış və ... dastan çox vaxt yetərsiz və mücərrəd tarix qaynaqları yanında tamamlayıcı dərinliyi və canlılığını saxlayan bir çevrəyə sunma üstünlüyünü qoruyur” (6, s.34).

Beləliklə, müəllif, hər şeydən əvvəl, “Kitabi-Dədə Qorqud”u oğuz türklərinin “div bir əsər”i kimi cox yüksək dəyərləndirir, digər tərəfdən, Qafqaz xalqlarının həmin əsrlərdəki tarixinin çox qarışıq hadisələrlə zəngin olduğunu xatırlatmaqla yanaşı, qaranlıq qalan məqamları aydınlaşdırmaq üçün mücərrəd, yarımçıq mənbələrdənsə, məhz bu dastana müraciət edilməsini daha məqsədəuyğun olduğunu, eposun yalnız ədəbi deyil, həm də tarixi əhəmiyyət daşıdığını müəyyənləşdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un, əslində, tarixən daha qadimlərə aid olduğunu, bir neçə yüz il əvvəllərdən yaranaraq, ağızdan-ağıza şifahi şəkildə yayılmasına diqqəti yönəldən müəllif eposun XV əsrdə Təbrizdə yazıya köçürüldüyünü qeyd etmişdir: “Yüz illər boyunca sözlü anladılan Oğuz dastanları nəzmlə qarışıq nəsrdən yaranan on iki boyluq bir əsər kimi XV yüzildə biçimləndi. Bu anladılanlar şamançı türklərin islamdan sonrakı dönəmdə baba, ya da dədə, camaatdışı(heterodoxe) dərviş, xalq şairi ozan kimlikləri altında yaşamını sürdürən sehrçi, din adamı, əski qam-şaman ənənəsindən gələn bir ozanla – Dədə Qorqudla əlaqələndirilməkdədir. Din adamı, sehrkar, çalğıçı və ozan, qam-ozan; eyni zamanda söyləncələri və əski türk igidlik əhvalatlarını hafizəsində saxlayan, qoruyan bir kişi idi. Şübhəsiz, Qafqaza və Kiçik Asiyada yerləşməzdən öncə Orta Asiyada doğmuş savaş və igidlik öykülərinə dayanan “Dədə Qorqud kitabi” Ağqoyunlular dönəmində biçimlənmişdi. Mətn 1468-ci ildən 1501-ci ilədək Uzun Həsənin və yerinə keçənlərin başkəndləri olan və azəri özəllikli bir dildə danışılan Təbrizdə oluşmuşdu və Kaşğarlı Mahmuda görə, türk oğuz boylarının dördüncü boyu olan – Bayundurların dastanıdır” (6, s.34-35).

Əsərin meydana çıxmasında əvəzsiz xidmət göstərən və dastanın özündə adı hər zaman sayqı ilə xatırlanan əsas qəhrəmanlardan biri, oğuzların müdrik ağsaqqalı, ozanı Dədə Qorqudun bu abidənin yaranmasındakı əvəzsiz xidmətindən bəhs edən məqalə müəllifi əsas hadisələrin mərkəzində duran şəxsin Bayındur xan olduğu söyləməklə qalmamış, onun yaşadığı tarixi dövrü, siyasi hadisələri də müəyyənləşdirməyə çalışmışdır: “Dədə Qorqud kitabi”nda olaylar türkmənlərin yeni yurdları Quzey-doğu Anadoluda və Qafqazda (Azərbaycanda və Ermənistanda) keçməkdədir. Tarixi hadisə gürcülər və onların yanında yer alan Trabzon rumları ilə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

lanlar...türkmənlərin Trabzona qarşı savaşlarına dayanan və boya adını verən qəhrəmanın anılması ilə o birilərindən ayrılan beşinci və altıncı hekayədən başqa – Bayındur xana və onun savaşlarına dayanmaqla birlikdə, yəqin ki, XIII yüzilə, Qaraqoyunluların Anadoluya girərək Diyarbəkirə və yuxarı Fərat bölgəsinə yerləşdikləri sırada Xorasandan Qafqaza gələn Ağqoyunluların yerləşmə dönəmlərinə, Pəhləvan bəy, oğlu Tur Əli və onun oğlu Qutlu bəy zamanına çıxmaqdadır" (6, s.35).

Gətirilən sitatda İren xanım dastanın beşici("Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyyunu bəyan eylər") və altıncı ("Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan eylər") istisna olmaqla qalan boylardakı hadisələri XIII əsrə aid olduğunu qeyd edir, nədənsə alim səkkizinci boyla ("Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan eylər") bağlı heç bir qənaət irəli sürmür bu da bir qədər təəccüb doğurur. Lakin bir qədər sonra müəllif hadisələrin baş verdiyi ərazilərdən bəhs edərkən yalnız altı boyun bir-biri ilə daha sıx bağlı olduğunu bildirir: "Köçəri türkmənlər ata yurdluların əskidən bəri yaşadıqları kəndlər və qəsəbələr arasında qonub gecələyərkən buralara axınlar yaparlar. Gürcülər, ya da o biri qafqazlılar da fürsət bulduqca köçərilərin obalarına saldırmaqdan geri qalmazlar. Ana olayların eyni yerlərdə keçdiyi və eyni kişilərin ortaya çıxdığı bu öykülərin, "boy"ların altısının mövzusu (II.III, IV, VII, IX və XI) aşağı-yuxarı budur" (6, s.36).

İren xanım həmin altı boyun hər biri və olayların baş verdiyi yerlər haqqında ayrı-ayrı məlumat vermişdir. Müəllifin türk salnamələrində kafir hökmdarlara aid olaraq istifadə edilən "tekfur" sözünün izahı ilə baglı fikirləri də maraq doğurur. Bunun ermənicə "takavor" sözündən olduğunu, krallara verilən ad kimi işləndiyini müəyyənləşdirən İren xanımın məqaləsindəki bir məqam da düşündürücü və mübahisəlidir: "Diqqət çəkicidir ki, o biri Anadolu türk dastanlarının, özəlliklə təməl olayı Kapadokyada keçən "Məlik Danişmənd" abidəsinin tərsinə Qafqaz Ermənistanı XI yüzildən bəri Bizansa buraxılmış olduğundan Ermənistan və ermənilərlə ilgili bir anma söz konusu deyil. Türkmənlər Qafqazda ermənilərlə savaşmışlarsa da, –ki bundan şübhə edilə bilməz, – onları gürcü "kafir"lər sanmışdırlar" (6, s. 36).

İren xanım eposun bəzi boylarının mövzu baxımından daha əski çağlara aid olduğunu, məsələn, altınci boydakı əhvalatın "türk dastan ənənəsində sıx rastladığımız və şübhəsiz, matriarxat dönəmlərinə çıxa biləcək savaşçı qadın (amazon) motivi kimi" dəyərləndirmiş, dastanın mətninin bizə "azəri ləhcəsi olaraq müəyyənləşən bir dillə" çatdığını da ayrıca xatırlatmışdır

"Anadolu türklərinin dinsəl-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar" məqaləsini İren xanım dastanlardakı sayların işlənmə məqamları və onların ifadə etdikləri sətiraltı mənaların izahına həsr etmişdir. "Dastan ədəbiyyatı, cəngavərlik əməlini, dastan qəhrəmanını bu əməlin bir bədənləşməsi olaraq görən, oxumamış xalq sinifləri arasında bir yayılma vasitəsinə çevrilirdi. Mənbələrdə …1, 3, 5, 7, 40 və 300 saylarına sıx-sıx rastlanırdı" (6, s. 121), – yazan müəllif, eyni zamanda 17 və 72-nin də cox işləndiyini, bu rəqəmlərin əslində 9 ilə 8-in toplanması ilə vurulmasından yarandığını müəyyənləşdirmişdir. Danişmənd, Sarı Saltuk, Əbu Müslim, Seyid Battal və başqa dastan qəhrəmanlarının adlarını ərəb hərflərinin say qarşılığı əsasında incələməklə İren xanım bu iki rəqəmin qutsallığını üzə çıxarmaqla yanaşı, onların əski dönəmlərdən həm fars folklorunda, həm də türk dastan ənənəsində yaşadığını müxtəlif mənbələr əsasında sübuta yetirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İren xanım xalq ədəbiyyatında simvollaşan saylarla bağlı araşdırmalarını davam etdirərək, "Bəktaşi-ələviliyin simvollaşdığı üzərinə: on iki heyvanlı təqvimdən on iki imama" məqaləsində problemlə bağlı yazır: "On iki sayının qutsallaşdırılmasına dinlərin və mədəniyyətlərin bir çoxunda rastlaşırıq. Qədim çağda yunanlatın panteonunun başlıca tanrılarının sayı da on iki idi: on iki qeysər. Xristian dönəmdə on iki havari bu dinin dastan ədəbiyyatında Dəyirmi Masada on iki cəngavər bulunurdu. İslamda on iki sayı On İki İmamın yüksəldilişi ilə şiələrdə müəyyənləşdi" (2, s.78).

Həmin məqaləsində müəllif qısa olaraq yeddi sayı ilə bağlı düşüncələrinə yer ayırmış, bu rəqəmin islamın qəbulundam öncə də türklərdə müqəddəsliyini göstərən bəzi detallara rastladığını nəzərə çatdırmaqla yanaşı: "Bu dərinləşməyə dəyər bir mövzudur", – yazaraq, onun aydınlığa qovuşmasını gələcək araşdırmalara saxlamışdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İren Melikoffun mifologiya ilə bağlı tədqiqatları da çoxdur. Belə ki, alimin "Halva qutsallüğı və halva dağıtma ənənəsi: ortaçağ Türkiyəsində məslək loncalarında bir uyğulama üzərinə araşdırma" ("Le rituel du Helva: recherche sur une cotume des corporations de Metier dans la Turquie medievale"), "Anadolu türklərinin dinsəl-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar" ("Nombres sumbokiques dans la litterature epico-religieuse. De Turcs d'Anatolie"), "Qazan" sözcüyü üzərinə" və b. tədqiqatlarında türk mifoloji düşüncəsi təhlil obyektinə çevrilmişdir.

İren Melikoffun Çikaqo Universiyeyini müəllimi Robert Dankoffa açıq məktubu şəklində yazılan, Amerikada "Journal of American Oriental Studies" 2000-ci ildə (s.273-274) dərc edilmiş "Qazan" sözcüyü üzərinə" adlı məqaləsi öz mövzusu ilə folklorşünaslığımız üçün cox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllif "qazan" sözünün xalq ədəbiyyatında geniş yer alma səbəbini belə izah edir: "Mifologiyaların çoxunda "qazan" bir sehr-nağıl özəlliyinə bürünmüş görünür. Qazan sosial yaşamla sımsıx bağlıdır; obanın aşını hazırlama vasitəsidir və fərdin üst yaşamla bağlantısını saxlamaqdadır" (2, s.88).

Müəllifin qənaətlərinə görə, müxtəlif etnoslarda qazan gizli-sehirli bir əşya kimi təzahür edir – bəzən əbədi gənclik, yeniləşmə, dirilmə simvoluna, bəzən isə cinlərin, pərilərin müxtəlif cadularının, sehirlərinin hazırlandığı vasitəyə çevrilir, o, şamanizm dönəmi üçün tüstü yaradan əsas alətdir.

Bu sözün "Kitabi-Dədə Qorqud"da əsas qəhrəmanın (Salur Qazan), Altun Orda Dövlətinin, sonralar Volqaboyu Tatar Cümhuriyyətinin paytaxtının adı kimi işləndiyini xatırladan İren xanım yazır: "Türk dastan ədəbiyyatında "qazan" sözü cəzb edən, ya da çeşidli div (cin)lərə qarşı savaşlar anladılarkən rastlanır. Qazan şamanlaşma törənlərində tüstüləmə uyğulanmalarından anıların çağırışıdır" (2, s.89).

Beləliklə, İren xanım bir çox hallarda folkorla bağlı müxtəlif problemləri həll etməklə yanaşı, "Qazan" sözünün "ləyən" kimi izahına etiraz olaraq yazdığı bu məqalədə olduğu kimi dünya folklorşünaslarının qaldırdığı məsələlərə diqqət yetirmiş, öz mülahizələri ilə aydınlıq gətirmişdir ki, bu da təqdirəlayiqdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə İren xanımın əsərləri (5 ; 6 ; 7) və fəaliyyətilə bağlı tədqiqatlar (2) həm sağlığında, həm də ölümündən sonra dəfələrlə nəşr edilmişdir. 2009-cu ildə Esat Qorxmazın redaktorluğu ilə, təxminən qırxa yaxın müəllifin məqaləsinin toplandığı "Uyur idik uyardı İren Melikoff" (14) adlı kitab nəşr edilmişdir ki, burada görkəmli Azərbaycan aliminin elmi və ictimai fəaliyyəti işıqlandırılmışdır

Fransada yaşayan mühacirlərdən Ceyhun Hacıbəylinin yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycanda tədqiqatlar aparılmış (12 ; 13 ; 1), İren xanım Melikoff haqqında müəyyən qədər məlumatlar verilmişdir (12 ; 8), lakin onun çox zəngin folklorşünaslıq fəaliyyəti indiyə qədər təhlilə cəlb edilməmişdir. Doxsan ildən cox ömür sürən və təxminən altmış ildən artıq yaradıcılıqla məşğul olan bu görkəmli alimin öz vətənində tanıtdırılmasına, dünyanın müxtəlif ölkələrində işıq üzü görmüş əsərlərinin tərcümə olunaraq nəşr edilməsinə ehtiyac vardır.

Qaynaqlar

1. Allahverdiyeva Nüşabə. "Journal Asiatique"də Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, B., 2004
2. Alptekin Turan. Prof. İrene Melikoffun ardından (inceleme-son yazılar-mektuplar), İstanbul, Demos yayınları, 2009
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, I c., Bakı, Bakı, Elm, 2004
4. Caferoğlu Ahmet. Tarihte türklük ve onun için çalışanlar, C.H.P, Konferanslar serisi, Kitap 16, 1940, s.1- 18
5. Melikoff İrene. Kırkların cemiinde, Çeviren: Turan Alptekin, Demos yayınları, İstanbul, 2007

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

6. Melikoff İrene. Destandan masala: Türkoloji Yolculuklarım, Çeviren: Turan Alptekin, Demos yayınları, İstanbul, 2008
7. Melikoff İrene. Uyur idik uyardılar, Çeviren: Turan Alptekin, Demos yayınları, İstanbul, 2009
8. Məşhur azərbaycanşünas (Ramiz Əsgərin İren Məlikoffla müsahibəsi), ”Odlar yurdu”, 1988 noyabr, № 21 (418)
9. Mirzade Mustafa Fahreddin. Azeri aşıklarından Sarı Aşık, Azerbaycan yurt bilgisi, 1934, yıl 3, sayı 29, s.176-178
10. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I cild, Bakı, Turan, 2002; II cild, 2006, Bakı. Elm
11. Sanan Sadık M. Azerbaycan Saz Şairleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi (İstanbul), 1932, yıl 1, sayı 2, s.55-59
12. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvannəşr, 1998
13. Tahirov Abid. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı,
14. Uyur idik uyardı İrene Melikoff, Editör Esat Korkmaz. İstanbul, Demos yayınları, 2009
15. Yardımçı Mehmet. Destanlar, İzmir, Kayılmaz, 1999

The folklore study heritage of Iren Melikoff

The article “The folklore study heritage of Iren Melikoff ” analyzes the works of Madame Iren – Azerbaijani researcher living in France since 1948. Professor Melikoff have very valuable researches on Turkish eposes which have been published in different countries of the world. This article has examined the research on the eposes of “Seyid Battal Gazi”, “Malik Danishmand”, “Kitabi – Dada Gorgud”, as well as has touched upon the open letter of her to professor Robert Dankof from Chicago University.

The article explores the opinions of Iren Melikoff of the characters like Babak, Afshin, Salur Gazan and etc. and their prototypes, as well as historial realities of the eposes, the places where they took place and the numbers which were used as symbols.

Key words: epos, Turkish, folklore, Caucasus, nation

Фольклористическое наследие Ирен Меликофф

В статье “Фольклористическое наследие Ирен Меликофф” анализировано творчество азербайджанского ученого Ирен ханум, с 1948 года проживавщая во Франции. Профессор Меликофф имеет очень много произведений посвяшенными тюркских дастан напечатанных в разных странах мира. В этой статье исследовано ее произведения связанными дастанов “Сейид Баттал Гази”, “Мелик Данишменд”, “Книга моего деда Коркуда” и др., кроме того, рассказывается об открытом письме к профессору университета Чикаго Роберта Данкоф.

Анализировано мнения Ирена Меликоффа о Бабек, Афшин, Салур Казан и других образах, об их прототипах, более того, исторические истины освященными в дастанах, их действующие места, о символах образованными числами.

Ключевые слова – дастан, тюркский, фольклор, Кавказ, народ

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ВОССОЕДИНЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ДУМЫ И ТЮРКСКОГО ДЕСТАНА В XXI ВЕКЕ: КИНЕМАТОГРАФИЯ ОЛЕСЯ САНИНА

АНАТОЛИЙ МОМРИК

История исследования эпической традиции Восточной Европы имеет уже несколько столетий. Так, первое упоминание о существовании украинских дум мы встречаем в «Анналах» польского историка Сарницкого. Под 1506 годом он упоминает о думе, созданной в память о гибели в походе на Валахию (Эфляк в турецкой традиции) двух братьев. После первой публикации дум в начале XIX века они оказались в центре внимания всех выдающихся исследователей украинского фольклора, языка и литературы. Среди них были Д. Цертелев, М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, П. Житецкий, М. Лисенко, К. Грушевская. Ими были выделены главные черты дум, такие как: исполнение речитативом в музыкальном сопровождении на бандуре, кобзе или лире; отсутствие определенной строфической структуры; строка неровной длины; преимущественно глагольная рифма (1).

Все эти черты сближают украинскую думу с тюркской эпической традицией. Несмотря на то, что ее устная форма восходит к X-XI векам, и следы ее обнаруживаются в тексте «Огуз-наме» и словаре Махмуда Кашгари, все же первый завершенный текст "Kitab-i Dede Qorqut", так же, как и украинские думы, относится к XVI в. Серьезное собирание устного тюркского эпоса тоже относится к XIX в. и связано с именами А. Вамбери, Ч.Валиханова, А. Диваева, Г. Потанина, В. Радлова. Работа над их изданием продолжается до сих пор (2).

Изучение крымскотатарской эпической традиции и фольклора вообще также относится к этому периоду (3).

Влияние тюркского мелоса на формирование украинской думы тоже имело своих исследователей, например К. Квитка признавал, что увеличение интервала в миноре, хроматизм украинской мелодии имеет явно южное, турецкое и крымскотатарское происхождение (4).

Но в данной нашей работе мы рассмотрим не развитие украинской и тюркской эпической традиции в прошлом, а ее современное функционирование в кинематографическом медиа-пространстве на примере фильма современного украинского режиссера Олеся Санина «Мамай», который стал открытием в отечественной кинематографии.

Олесь Санин родился в 1972 году в Камень-Каширском районе Волынской области, что в Западной Украине. Он закончил актерское (курс Валентины Зимней) и режиссерское отделения (курс Леонида Осыки) Киевского института театрального искусства имени И. Карпенко-Карого. Фильм «Мамай» был создан в 2003 и был его успешным студенческим дебютом. Его необычный сюжет сразу привлек внимание зрителя и вызвал интерес у думающей публики. Он стал фактически первым украинским фильмом постсоветского периода, который был номинирован на американский «Оскар» как лучший неанглоязычный фильм (5).

В этом фильме традиция украинского поэтического кино 1960-х годов с его интересом к глубинным пластам народной культуры, поиском этнического кода, ориентацией на фольклор, которая подарила миру «Тени забытых предков» С. Параджанова, «Вавилон XX» И. Мыколайчука, получила законное продолжение. И это неудивительно, ведь учителем Санина был один из основателей поэтического кинематографа - Л.Осыка.

Но в то же время творчество Санина привнесло новый взгляд на мир прошлого. Если раньше для украинской культурной элиты ключевым был поиск ответа: что же такое «Украина», где ее внутренняя суть, то для Санина поиск украин

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

с природной раздвоенностью украинской земли, ее внутренним дуализмом. Украина всегда делилась на практически две равные половины - Северо-запад и Юго-восток. Первая часть – лес и лесостепь, где жили славяне-земледельцы. Вторая часть – степь, где жили тюрки-кочевники. Их отчуждение еще более возросло с принятием первыми христианства, а вторыми ислама. Сейчас их потомками являются украинцы и крымские татары.

Фильмом «Мамай» режиссер соединил эти два противоположных, часто враждебных мира украинского прошлого в одно целое. И это неудивительно, ведь нас объединяет одна земля, политая нашей кровью, и наша общая история, где есть место не только ненависти, но и солидарности. Каждый украинец знает, что главными союзниками гетмана Богдана Хмельницкого в борьбе с Польшей были татары крымского хана Ислам-Гирея, а запорожских казаков гетмана Ивана Мазепы после поражения от русских войск Петра I приютили в Крыму. Да и в концлагерях Советского Союза в одних камерах сидели и украинский диссидент Вячеслав Черновил, и крымскотатарский диссидент Мустафа Джемилев.

Так и в фильме самая трагическая и популярная украинская дума конца XVI в. «Побег трех братьев из Азова с турецкой неволи» естественным образом переплелась с современными ей крымскотатарскими фольклорными текстами, такими как «Алтын бешик» и «Песня дервиша о доблестных мамлюках».

Началом фильма становится конец сказания о золотой колыбели. Ребенок, который своим рождением пытался соединить в одно целое две враждебные части крымского мира: дикую языческую кочевую степь и цивилизованный мусульманский земледельческий южный берег Крыма, исчезает вместе с колыбелью.

«Алтын бешик» сейчас является символом современного крымскотатарского народа. Ведь он передает саму суть души этого народа: раздвоенность его прошлого, без которого нет настоящего. В тексте «Алтын бешик» говорится: «Аллаховы джины, живя на побережье Крыма, сажали сады, разводили виноград, сеяли хлеб и просо и пряли лен. Иблисовы же джины, живя в диких горных лесах, пасли стада на редких лугах, охотились на козлов и оленей… Но не было согласия между джинами Аллаха и джинами Иблиса…

Но чаще побеждали иблисовы джины, так как они были более смелы, подвижны, жестоки, неустрашимы, выносливы, закаляясь на охоте и пастьбе скота, а джины-земледельцы были робки, боялись уходить от своих хижин и пастбищ, плохо владели оружием, не привыкли к военным хитростям и жестокостям» (6).

Южнобережные татары (таты, как их называли совсем недавно) прекрасно понимают, что их предки были коренными жителями этих гор и долин: таврами, греками, скифами, готами, - и отождествляют себя с джинами Аллаха. В тоже время жители степного Крыма помнят запах степей Монголии, Казахстана и Северного Кавказа, откуда пришли их предки, верившие в бога Тенгри, и понимают, что именно они являются теми смелыми иблисовыми джинами, еще не знавшими в те далекие времена ислам. Со временем они стали одним народом, и «Алтын бешик» с его ребенком, рожденным от любви южнобережной принцессы и принца - сына степей, понятен каждому. Но колыбель с ребенком исчезает в пещере во время кровавой междоусобной войны, как и исчезло татарское счастье с оккупацией Крыма Екатериной II в XVIII веке и депортацией всего народа Сталиным в веке XX.

Конец тюркского дестана о поиске пещеры с утерянным счастьем в фильме превращается в начало украинской думы: казаки - невольники работают в каменоломнях в поисках золотой колыбели, изнемогая от жажды и непосильного труда.

«Побег трех братьев из Азова с турецкой неволи» является самой большой и самой древней думой в украинской эпической литературе. Она имеет 29 вариантов и входит в тройку наиболее популярных украинских дум. Она создана в конце XVI века, и ее самая

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

старая запись относится к 1808 году (7). Ее до сих пор исполняют украинские кобзари и лирники, аккомпанируя себе на музыкальных инструментах.

Тут следует заметить, что украинская эпическая традиция пережила кровавый XX век. Автор фильма в свое время был учеником настоящего кобзаря, сам умеет делать лиры и кобзы - и даже некоторое время был поводырем у слепого лирника. Кстати, его новый кинематографический проект и посвящен доле мальчика поводыря, который был свидетелем проведенного в Харькове в 1934 году съезда кобзарей Украины. Когда они, несмотря на давление коммунистической власти, отказались создавать новые думы о Ленине и Сталине, этих старых беспомощных слепых людей просто вывезли в голую заснеженную степь и выбросили в глубокий овраг, где они и замерзли.

Классический сюжет думы о бегстве трех братьев из неволи и трагической гибели в степи брошенного старшими братьями младшего в творчестве Санина неожиданно получает новое дыхание. Во всех версиях думы главный акцент делается на предательстве братьев, не пожелавших взять на своего коня брата и сознательно оставивших его умирать на Савур-могиле (курган в современной Донецкой области), а его прощание с жизнью является центральным сюжетом думы. Различие версий заключается лишь в дальнейшем наказании бесчестного поступка братьев. В части вариантов родители выгоняют обоих братьев, либо старшего из дому:

«То став отець і мати
Старшого сина во вік проклинати,
Не став він собі ні щастя ні долі мати,
Став він по чужих хатах спотикати,
Чужого хліба-солі заробляти».

В других вариантах они погибают от рук настигнувшей их татарской погони:

«И не сизі орли заклекотали,
Як їх Турки-яниченьки із-за могили напали, -
Постріляли, порубали,
Коні з здобиччю назад у город, у Туреччину позавертали» (8).

Для нас, очевидно, что их смерть является божьей карой за предательство, и татары, вернувшие себе украденную братьями золотую колыбель, поступили по праву. Но главным событием фильма стает новое прочтение режиссером гибели младшего брата. Младший брат - казак не гибнет от жажды, а находит спасение в доме молодой крымскотатарской женщины Амай. И тогда мир, расколотый противостоянием, на мгновение воссоединился, любовь оказалась сильнее зла и отчуждения. Ведь «Алтын бешик» заканчивается именно словами, что колыбель «может открыться только тому, в ком горит такая же могучая беззаветная любовь…, любовь, не знающая ни границ, ни преград, перед которой как огни перед солнцем меркнут и родина, и вера, и отчий дом» (9).

Мы слышим из уст молодой татарки и ее дочери рассказы о матери-волчице, песни на крымскотатарском языке, который переплетаются с украинским мелосом в устах казака. Это прикосновение к истокам тюркского фольклора завораживает украинского зрителя, ведь мы, как и герой фильма, не понимаем их слов, но чувствуем их искренность и тепло. У нас на глазах происходит превращение его в один из главных образов украинского эпоса - Казака Мамая, играющего на кобзе – музыкальном инструменте, сроднившем украинский и тюркский мир. Следует отметить, что созвучие имен Амай – Мамай – прямо отсылает нас к имени легендарной тюркской праматери – богини Умай, покровительницы очага и плодородия. И героиня фильма Амай – врачевательница умирающего казака и знаток полевых трав - обладает переданным ей из поколения в поколение божественным даром.

Народные картины с изображением казака Мамая, сидящего в шароварах по-турецки на земле с оселедцем на выбритой на татарский лад голове и кобзой в руках, в XVIII-XIX вв. были самыми популярными в Украине. Они висе

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

корчме, их рисовали на сундуках с девичьим приданным. В них казак предстает не в образе воина, а в образе лирического героя. В настоящее время большая коллекция этих картин представлена в Национальном художественном музее Украины (10). Имя казака Мамая неоднократно брали себе казаки - гайдамаки XVIII века, боровшиеся против богачей и угнетателей, памятник ему стоит на главной площади Киева – Майдане Незалежности.

Эта линия добра в фильме все время прерывается напряженной погоней трех татарских батыров за его братьями казаками. Украинский текст думы перемежается крымскотатарским текстом «Песни дервиша о доблестных мамлюках» (агыта – плача о погибающем батыре). Украинский зритель не понимает его слов, но чувствует нарастающее напряжение, которое заканчивается закономерной гибелью казаков и обретением золотой колыбели батырами.

Трагизм этих событий существует параллельно с радостным и удивительно притягивающим смешением украинского и тюркского мелоса в сюжете «свадьбы» украинца и татарки с их различным танцевальным ритмом, что завершается единой для обеих культур традицией посыпания молодых сладостями на счастье. Искренность и естественность этих событий легко воспринимается нами благодаря талантливой операторской работе Сергея Михальчука и ориентальной музыке Аллы Загайкевич.

Но такое счастье не вечно. Возвращаются крымскотатарские братья – батыры, и казак Мамай вынужден покинуть свою Амай. Для нас остается загадкой, погибли ли батыры и ее любимый в новой непримиримой схватке, как герои «Алтын бешик» и «Побега трех братьев из Азова с турецкой неволи», или нет. Это неважно. Главное - влюбленным не суждено быть рядом.

Несмотря на этот трагизм, фильм завершается оптимистическим продолжением трагического конца «Алтын бешик». Нашлась золотая колыбель, а в лоне матери Амай бьется плод Казака Мамая, который вновь попытается соединить несоединимое, два мира, две традиции, два языка, две религии, два народа, для которых земля современной Украины остается их единым домом: домом крымских татар и украинцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства. – Львів: Молоде життя, 1993. – Т.2. – С.604
2. Райхл. К. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. – М: Восточная литература РАН, 2008. – С.31-54;
3. Марков Е. Очерки Крыма. – К., 2006; Легенды Крыма текст Н.Маркса Выпуск 1, - М.,1914 -43 с.; Легенды Крыма текст Н.Маркса Выпуск 2, - М., 1914 – 63 с.; Крымские легенды. – Симферополь, 1957. – 147 с.; Сказки и легенды татар Крыма. – запись текста К.У. Усеинова . – Симферополь, 1936.- 375 с.; Усеинов А.Б. Крымскотатарские сказки. Происхождение и развитие. - Симферополь, 2006. – 185 с.
4. Квітка Климент До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику.//Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН. – 76-6, 1928. – С.374-384;
5. Олесь Санін: «Сценарій – це дуже утилітарний твір…»// www.ktm.ukma.kiev.ua; Олесь Санін: «Досі почуваюся в Україні емігрантом» // www.wz.lviv.ua ;*Олександр Виноградов* Порятунок тих, хто тоне(Олесь Санін відроджує українське поетичне кіно) // www.kinokolo.ua/articles/76; Санін і його “Кобзарі” // www.gazeta.lviv.ua/articles/2006/03/17/13827;
6. Сказки и легенды татар Крыма. Запись текста К.У. Усеинова. – Симферополь: Госиздат Крым. АССР, 1936. – С.340-341;
7. ДУМИ ПРО СТЕП. Утеча трьох братів з Азова. //Українські народні думи. Т.1 корпусу тексти №№1-13 і вступ Катерини Грушевської.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Т.2 – С.88-137 (т.1) перевидання оригіналу в Грушевська, Катерина Українські народні думи: [У 2 т.]. – К.,2004; Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі (Три брати азовські).// Українські народні думи та історичні пісні. – К.: вид. Академії наук, 1955. – С.61-67; смотрите также русский перевод в Героический эпос народов СССР.- М:Художественная литература, 1975. – Т.2. – С.7-13;

8. Українські народні думи. Т.1 корпусу тексти №№1-13 і вступ Катерини Грушевської. – К.: ДВУ,1927 Т.1; 1931 Т.2 – С.106-1077 (т.1) перевидання оригіналу в Грушевська, Катерина Українські народні думи: [У 2 т.]. – К.,2004
9. Сказки и легенды татар Крыма. Запись текста К.У. Усеинова. – Симферополь: Госиздат Крым. АССР, 1936. – С.355;
10. Національний художній музей України. Альбом. – Київ: Артанія Нова, 2003.- С.42-43; 173-177.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"DƏDƏ QORQUD KITABI"NIN GIRIŞINDƏ IŞLƏNMIŞ BƏZI ARXAIZMLƏRIN AÇIMI

ASIF HACIYEV

"Dədə Qorqud" eposu oğuz-türk etnosunun qəhrəmanlıq tarixinin ən ibrə-tamiz səhifələrini bədii boyalarla əks etdirməklə yanaşı, onun yüzilliklərin sınağın-da işləkliyini itirmiş zəngin, coxçalarlı söz dünyasını yaşatmaqdadır. Mətnin əslinə uyğun açıqlanmasında mühüm rol oynayan bu arxaik lüğət qatının araşdırılması həmişə qorqudşünaslığın maraq dairəsində olmuş və indi də aktuallığını saxlamaq-dadır. Mübahisəli oxunuş və yozumlarla müşahidə edilən belə arxaizmlərdən bir çoxu abidənin "Giriş" hissəsində işlədilmişdir ki, bunlardan bəzisinə münasibət bildir-mək istərdik.

1.

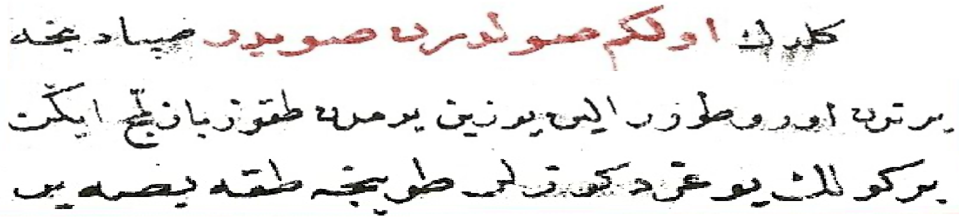

(D, 7, 11-13).

"Gəldiň, ol kim solduran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzin yumadan toquz bazlammac ilən bir küvlək yoğurd gəvzələr, toyunca tıqa-basa yer"

"Nəsil korlayan tərəf" kimi səciyyələndirilən qadın tipi ilə bağlı bu soylama-da "gəvzələr" variantında transkripsiya etdiyimiz arxaizmin də oxunuş və yozu-munda fikir müxtəlifliyi nəzərə çarpır. O.Ş.Gökyay həmin sözü "közler" şəklində oxuyaraq (8, 3) "korda pişirmek, yalın ateşte pişirmek" kimi (8, 253) açıqlamışdır. Düzü, bu yozum oğuz-elat məişəti ilə heç cürə səsləşmir. Yoğurd (qatıq) bişirilməz və ya qızdırılaraq çörəklə yeyilməz. M.Ergin həmin arxaizmi "gözler" şəklində oxuyub (5, I c., 76) "gözlemek, gözetlemek, beklemek" anlamlarında (5, II c., 178) şərh etmişdir ki, bu yozum da səbirsizliyi, dözümsüzlüyü ilə fərqlənən bu tipli qadınlara xas xüsusiyyət sayıla bilməz.

Akademik V.V. Bortaldın "высматривает" çevirməsindən (13, 13) belə ay-dın olur ki, görkəmli şərqşünas da bu sözü "gözlər" kimi oxumuş və "göz qoymaq, gözətləmək" anlamında qavramışdır.

S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində bu söz cəm şəkilçisi qəbul edib "toyunca" feli bağlamasına tabe olan "göz" kimi düşünülmüşdür (20, 33). S.Tezcan bunu daha doğru çözüm olaraq "Bir çanak yoğurdu gözleri doyuncaya kadar basa yer" anlamında şərh etmişdir (21, 56-57). Mövcud variantlardan tamamilə fərqlənən bu oxunuş tanınmış alim O.F.Sertkayanın son dövrlərdə hazırladığı nəşrdə mübahisə-siz qəbul olunmuşdur (16, 41). Etiraf edək ki, əgər soylamanın daxili ahəngini, sintaqmlar arasındakı fasiləni nəzərə almasaq, bu fikir daha orijinal və məntiqi səs-lənərdi. Lakin ritm, sadalanma intonasiyası tələb edir ki, məhz həmin məqamda fikir bitkinliyi yaratmaq üçün fel işlədilməlidir.

Görünür, bunu nəzərə alan Azərbaycan naşirləri həmin sözü fel kimi oxumağı daha məqsədəuyğun bilmişlər. Belə ki, H.Araslı onu "güvəzlər" şəklində (10, 17) oxumuş, lakin hansı mənada anladığını izah etməmişdir. Ş.Cəmşidov oxu-nuunda isə göstərilən parça bütövlükdə belə getmişdir: "Gəldin ol kim, solduran soydur, sabadanca yerindən uru durar. Əlin-yüzin yumadan doqquz bazlamac əppəknən bir güvələk yoğurd gözələr, doyunca tıqa-basa yer" (3, 282).

Mətnşünas alim nədənsə digər naşirlərdən fərqli oxuduğu bu parçaya, o cümlədən "gözələr" sözünə şərh verməmiş və mənalandırmanı oxucuların öhdəsinə buraxmışdır. Güman edirik ki, araşdırıcı "gözələ(mək)" felinin qeyri-qəti gələcək zaman forması kimi düşündüyü "gözələr" sözünü "gözünü tutmaq", yəni "gözü doyunca yemək" anlamında qavramışdır. Hətta zənnimiz doğru çıxsa belə, bu mənalandırma nə abidənin formalaşdığı və ya yazıya alındığı dövrlərin dil faktları ilə, nə də müasir baxımdan təsdiqlənmir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

F.Zeynalov-S.Əlizadə birgə nəşrində isə bu arxaizm “gəvəzlər” variantında oxunaraq (11, 33) müasir dilimizə “gəvələyər” kimi çevrilmişdir (11, 131). S.Əli-zadə bu mövqelərini “gəvəzlə-” felinin “gəvşə-//gövşə-” feli və dialektlərimizdə iş-lənən “gəvəz//gəvəzə” sifətləri ilə eyni kökdən olması ilə əsaslandırmışdır (11, 227). Özünün hazırladığı ayrıca nəşrdə isə görkəmli qorqudşünas “gəvəzlər” felini “gəvələyə-gəvələyə (acgözlüklə) yemək” (12, 201) kimi açıqlamışdır. Bizcə, mənalandırma baxımından dəqiq ifadə olunmuş bu arxaizmin yazılışı müəyyən suallar ortaya qoyur. Bu, ilk növbədə, müəllifin eyni köklə əlaqələndirdiyi “gəvşə-//gövşə-“ feli ilə “gəvəz//gəvəzə” sifətlərinin semantik uyğunsuzluqlarından irəli gəlir. Araşdırma göstərir ki, “çeynəmək” mənalı arxaik “gəv-” felindən (9, IIc., 44) yaranmış eyni mənalı gəvşə-//gövşə- felləri ilə Türkiyə türkcəsində (14, II c., 2 h., 1579) və Azərbaycan dialektlərində (1, 280) “çoxdanışan, boşboğaz” anlamında işlənən “gəvəz//gəvəzə” sözləri arasında məna əlaqəsi tapmaq çətindir. Odur ki, sözün “gəvəzlər” şəklində deyil, “gəvzələr” (-r qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçi-sidir) şəklində oxunuşu mövcud ziddiyyətə bir aydınlıq gətirir. Əksər türk dillərin-də “çeynəmək” anlamını verən “gevşə” feli “köyşə-”, “köysə-”, “küysə-”, “küyze-” və s. fonetik variantlarında qeydə alınmışdır (17, 5). Bu isə “gəvzələ-” felini gəvşə-//gəvsə-//gəvzə- fonetik keçidində -lə(<ələ) sürəklilik yaradan şəkilçi ilə düzəlmiş söz kimi düşünməyə əsas verir. Bundan əlavə, Türkiyə türkcəsində (14, II c., 2 h., 1578) və Azərbaycan dilində (2, 148) “çeynəmək” mənasında indi də işlənməkdə olan “gəvələ-” (gəv+ələ) feli bu etimoloji açımın doğruluğuna zamanət verir. Gəti-rilən mətn parçasında hamıdan tez yuxudan durub qarnını ac-gözlüklə doyuran qadın tipini xarakterizə etmək üçün “gəvzələ(mək)” feli yerində işlənmiş, fikri dəqiq ifadə edən sözdür. Sonrakı “doyunca tıqa-basa yer” ifadəsi həmin sözün daşıdığı mənanı daha da qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Bu məqamda S.Tezcanın gətirilən parçada işlənmiş “küvlək” sözünün mənşəyi ilə bağlı bir fikrinə münasibət bildirmək istərdik. Müəllifə görə, “bu sözsüz ermeniceden alıntıdır” (21, 57). S.Əlizadənin “küp<küb<küv” etimoloji kökü ilə bağladığı bu sözün (11, 222) Ə.Həyyan lüğətində “süd qabı” mənasında işləndiyini görürük (7, 51; təəssüf ki, naşirlər “güvlək” əvəzinə “güvələk” kimi transkripsiya ediblər). Eyni zamanda “Kitab”ın mətninə düşməyib, lakin Dədə Qorquda aid edilən soylama parçalarının birində bu sözə rast gəlirik:

Dere, tepe kalmaya, tarla ola
Tana dolabı kalmaya, küvlək ola (8, CXXXI).

“Güv” sözü tarixən “qoruyub saxlamaq” mənalı arxaik “kü-” felindən yaran-mışdırsa, “güvlək” özü -lək şəkliçisi ilə bu sözdən düzəlmişdir. Həm söz kökü, həm də leksik şəkilçilər sırf türk mənşəlidirsə, necə ola bilərki, söz ermənicədən alınma olsun? Bundan başqa, yenə də Türkiyə türkcəsində (14, II c., 2 h., 1652) və Azərbaycan dilində “gildən düzəldilən qab” anlamında işlədilən “güvəc” (güv+əc) sözü bu fikrin əsassız olduğunu göstərir. Vaxtilə Azərbaycan dilçi alimləri bir-mənalı şəkildə belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Dədə Qorqud boylarında erməni izi və ümumiyyətlə, bir dənə də olsun erməni sözü nəzərə çarpmır (ətraflı bax: 22). Dərin araşdırmaya söykənən bu nəticə ilə yanaşı, göründüyü kimi, “güvlək” sözünün etimoloji açımı da S.Tezcanın R.Dankoffa əsaslanaraq söylədiyi mülahizələrin yanlış olduğunu sübuta yetirir.

2. 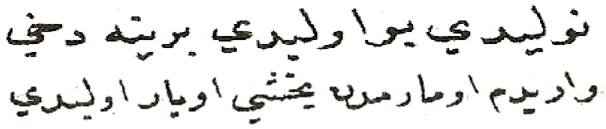
نوليدي بو اوليدي برينه دخي
واريدم اومارمدن يخشي اويار اوليدي

(D-8, 3-4).

“Nolaydı, bu öləydi, birinə dəxi varaydım, umarımdan yaxşı, uyar olaydı,” – dedi**.**

Abidənin müqəddiməsində “solduran soy” tipli naşükür qadınların dili ilə yaşadığı evə, ərə qarşı sayğısızlığı ifadə edən bu cümlədəki “uyar” arxaizminin oxunuşu və açımı xeyli maraq doğurur. Görkəmli qorqudşünas O.Ş.Gökyay bu sözü “uyar” şəklində oxuyub “uyar olmaq” tərkibində “uyğun düşmek, denk gelmek” mənasında açıqlamışdır (8, 3, 297). Eposun digər tanınmış türk naşiri və tədqiqatçısı M.Ergin bu sözü “uymaq” felinin qrammatik forması kimi düşünmüş (5, II c., 304) və müasir türkcəyə çevirdiyi mətndə “uyğun”

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

S.Tezcan – H.Boeschoten birgə nəşrində və eləcə də O.F.Sertkaya transkrip-siyasında Dezden nüsxəsindəki yazılış şəkli nəzərə alınmayaraq Vatikan nüsxəsinə istinadən "umar" variantı əsas götürülmüşdür (16, 43, 142; 20, 33). O.F.Sert-kayanın fikrincə, burada Drezden nüsxə katibi yanlışlığa yol verərək "umar" sözündəki "mim" hərfinin altına iki nöqtə qoymaqla onu "uyar" kimi yazmışdır. Tədqiqatçı alim sözün etimologiyasına da toxunaraq onun um- felindən -ar şəkilçisi ilə düzəlməsi və "Derleme sözlüyü"ndəki "umarsız" (carəsiz) kəlməsinə istinadən işləndiyi cümlənin "umduğumdan (umuncumdan) (daha) güzel çare (inanc) olaydı" anlamını ifadə etməsi qənaətinə gəlir (16, 142).

Akademik V.V.Bartoldun verilmiş cümlənin "umarımdan yaxşı, uyar olay-dı" hissəsinin "выйдет лучше, чем я надеюсь" şəklində tərcüməsindən (13, 13) belə aydın olur ki, böyük şərqşünas "yaxşı", "uyar" sözlərini eyni mənada qav-ramışdır. "Kitab"ın Azərbaycan naşirlərindən H.Araslı bu arxaizmə nisbətən sər-bəst yanaşaraq əski yazılışla təsdiqlənməyən "o barı" formasında, yəni, "o" şəxs əvəzliyi və "barı" arzu ədatının birləşməsi kimi oxumuşdur (10, 17). Qorqudşünas alim Ş.Cəmşidov da təxminən eyni yolla gedərək tərtib etdiyi mətndə "o barı" (3, 282), araşdırmalara əsasən yazdığı təshihdə isə "o yar" ("o" işarə əvəzliyi və "yar" ismindən ibarət birləşmə) variantında vermişdir (3, 104).

F.Zeynalov – S.Əlizadə birgə nəşrində "uyar" sözü özündən əvvəlki "yaxşı" sözü ilə defislə yazılaraq yaxın mənalı sözlərin qoşalaşması kimi düşünülmüş (11, 33) və "yaxşı-uyğun" anlamında çevrilmişdir (11, 131). Görkəmli qorqudşünas S. Əlizadə ayrıca hazırladığı nəşrdə də bu mövqedə qalmış və tərtib etdiyi sözlükdə "uyar" arxaizmini "uyğun, münasib, yaraşan" məna çalarlarında şərh etmişdir (12, 225). Göründüyü kimi, məlum arxaizmin aıqlanmasına münaibət fərqlidir. Bizcə, ilk dəfə Vatikan nüsxə katibi artıq həmin dövr üçün işləklikdən düşmüş "uyar" arxaizmini anlaya bilmədiyi üçün öncə gələn "umarımdan" sözünün təsiri ilə daha əski nüsxədəki yazılış variantına düzəliş etməklə onu "umar" şəklində vermişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, boyların əsasən V-VIII əsrlər arasında formalaşması və təxminən eyni yüzilliklərdə ilk dəfə yazıya köçürülməsi bu möhtəşəm abidənin dilində əski türk leksikasının geniş işlənməsinə imkan yaratmışdır. Məhz buna görə də "Kitab"ın dilində artıq XI əsrdə, yəni ulu dilçi M.Kaşğarinin "Divani lüğat-it-türk" əsərinin qələmə alındığı dövrdə tamamilə arxaikləşən nadir sözlərə də rast gəlmək mümkün olur ki, "uyar" arxaizmi də belələrindəndir. Məlumdur ki, qədim türk yazılı abidələrinin sırasında Yenisey çayı hövzəsində tapılmış abidələr xüsusi yer tutur. Bəzi dilçilər dil bəsitliyinə və yazılış formasına görə hətta Yenisey abidələrini Orxon abidəlrindən daha qədim dövrün məhsulu hesab edirlər (15, 207). Haqqında danışılan "uyar" arxaizminə ilk dəfə bu abidələrin mətnində rast gəlinir ki, bir neçə fakta müraciət edək.

Elegeş abidəsində:

"2. Yüz ər kadaşım uyarın üçün yüz ərən ə(lig) öküzün təgdük üçün adırıltım" (15, 232).

Beşinci Çaxöl abidəsində:

"2. Uyar kadınım üçün ükdim yıta içim yurçımka y...

3. Uyar bəgimcə adırıltım, uyar kadaşımka adırıltım" (15, 246).

Birinci Altın göl abidəsinin sağ tərəfində:

"4. Ər ərdəm üçün, eçim uyarın üçün bengümin tikə berti" (15, 266).

Minusinsk muzeyində saxlanılan bir abidənin ikinci tərəfində:

"4. ... üçün ağı uyar eşim sizimə adırıltım a bökmədim na elim ş z y" (15, 296).

Bundan əlavə "uyar" söz forması Göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazıya alınmış ilk mətnlərdən sayılan "Irk bitik" abidəsinin XXVIII ırkında – falında (42-ci sətirdə) işlədilmişdir:

"Kan olurup ordu yarmış, il-
i turmuş, tört buluntakı edgüsi uyarı
tirilipən məniləyür, bədizləyür, – tir. Ança bilinlər : edgü ol!" (15, 192).

Mətnlərin müasir dilə çevirməsində müvafiq olaraq "güclü, məşhur, nüfuzlu, ağıllı" sifətlərindən istifadə edilsə də, Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun hazırladığı sözlükdə "qüdrət, nüfuz, hörmət" (15, 381), Ə.Şükürlünün tərtib etdiyi sözlükdə isə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

324) anlamlarında şərh olunmuşdur. T.Tekinin ha-zırladığı sözlükdə isə bu arxaizm "uyur" fonetik variantında əks olunaraq "mukte-dir" mənasında (20, 287) izah edilmişdir. "Qədim türk sözlüyü"ndə isə "uyar" ar-xaizmi "bacarıqlı, qüdrətli" ("способный, могущественный") mənalarında (4, 607) əlamət bildirən bir sifət kimi daha dəqiq ifadə olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, "uyar" sifəti "u-" və "uy-" arxaik fellərindən *–ar*[2] şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Etimoloji baxımdan "u-" və "uy-" felləri eyni sözün fonetik variantları sayılır və qədim abidələrin dilində "bacarmaq" mənasında ayrıca qeydə alınmışdır.

Kül Tigin abidəsinin şərq tərəfində:

"10. Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmiş" (15, 72)

Çevirməsi:

"10. Yağı olub (eli) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş" (15, 79).

"U-" arxaik felinə feli bağlama formasında "qüdrəti olmaq, gücü yetmək" mənalarında (9, IV c., 595) M.Kaşğari lüğətində də rast gəlinir:

"Öç, kək kamuğ kişininq
Yalnquk üzə alım bil,
Edhgülüküg uğança
Əliginq bilə təlim kıl".

Bil ki, qisas başqasında alınacaq bir borc kimidir,
Gücün yetən qədər qonağa, qəribə yaxşılıq elə" (9, I c., 117).

Bundan əlavə, qədim türk dilinin bu ensiklopedik lüğətində həmin kökdən düzəlmiş "hər şeyə gücü çatan, qadir, qüdrətli" mənalı "uğan" sözü də (9, I c., 144) verilmişdir ki, bu da "uyar" arxaizminin məhz kifayət qədər işlək olan "u-//uy-" felindən yaranmasını təsdiqləyir.

"Dədə Qorqud kitabı"ndan verdiyimiz cümlənin tərkibində də "uyar" sözü-nün "bacarıqlı, qüdrətli" anlamlarında işlədilməsi açıq-aydın duyulur. Ərinin ölməsini arzulayan qadın yenisinin umduğundan da yaxşı, bacarıqlı, qüdrətli olma-sını istəyir ki, digər yozumlarla müqayisədə bu daha məntiqi səslənir.

Bu kimi faktlar onu göstərir ki, ilk baxışda hətta çox aydın anlaşılan bəzi arxaizmlərin daha dərindən araşdırılmasına dəyər.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: 1964.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı: Elm, 1983.
3. Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazması dürüstləşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969.
5. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Giriş – Metin – Faksemele. Ic., Ankara: 1958; IIc., 1963.
6. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. İstanbul: 2008
7. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-əndəlusi. Kitab-əl-idrak-li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərk etmə kitabı", Bakı: Azərnəşr, 1992.
8. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: 2000.
9. Kaşğari M. "Divanü lüğat-it-türk" (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əsgər). Dörd cildli, Bakı: Ozan, 2006.
10. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edəni: Araslı H.). Bakı: Gənclik, 1977.
11. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəd-dimə F.Zeynalov və S.Əlizadənindir). Bakı: Yazıçı, 1988.
12. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi S.Əlizadə). Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.
13. Книга моего Деда Коркута. Перевод В.В.Бартольда, издатели: В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов, М.-Л.: 1962
14. Радлов В.В. Опыть словаря тюркских наречий, т. I-IV, С.-Пб.: 1899-1911.
15. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Ya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

16. Sertkaya O.F. Dede Korkut kitabının Drezdenden nüshasının "Giriş bölümü, İstanbul: Ötüken, 2006.
17. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974.
18. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993
19. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul: 2003.
20. Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: 2001.
21. Tezcan S. Dede Korkut Oğuznameleri üzerine notlar. İstanbul: 2001.
22. Vəliyev K.N., Cəlilov F.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində erməni sözləri varmı?//ADU-nun "Elmi əsərləri", Dil və ədəbiyyat seriyası. 1975, №5, s.34-43.

ABOUT SOME KNOWIN ARCHAISMS IN THE EPOS "DADA GORGUD"

The book "Dada Gorgud" is a work of fiction. It reflects the language puculiarities of periods of forming, writing and copying the work. That's why in interpretation of different words and phrases we find different variants. The article reveals meaning of such words as "uyar" , "gəvzələ(mək)".

О НЕКОТОРЫХ АРХАИЗМАХ В ВВЕДЕНИЕ ЭПОСЕ "ДЕДЕ-КОРКУТ"

Книга "Деде-Коркут" является произведением художественной литера-туры, отражающей в себе языковые особенности периодов формирования, написания и копирования произведения. Поэтому в толковании разных слов и выражений встречаются разные варианты. В статье выявлены значения таких слов, как "uyar" и "gəvzələ(mək)"

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AĞBABA-ÇILDIRDA DASTAN YARADICILIĞINA DAIR (AŞIQ ŞENLIYIN "LƏTIF ŞAH" DASTANI ƏSASINDA)

AVTANDIL AĞBABA

Azərbaycan aşıq yaradıcılığının digər mühitlərində oluğu kimi, Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində də ağır informatik yük daşıyan dastan janrı qədim türklərin mifik düşüncə tərzini, etik-estetik görüşlərini, etno-milli psixologiyasını, etnogenezisini geniş bir arealda özündə əks etdirən folklor mətnidir və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məlumdur ki, əski türk-oğuz mədəniyyətinin çoxşaxəli ənənəsindən gələn obrazlı təhkiyəçilik, musiqi-improvizasiya və ifa-davranış prinsipləri ayrılmaz bir vəhdət təşkil edərək özünü ən çox dastanlarda göstərir. Məhz bu baxımdan epik təfəkkür, folklor informasiyasının genişliyi və əhatəliliyi dastanların poetik məzmununa və strukturuna hoparaq bu janrı sabit informasiya daşıyıcısına çevirir. O da bəllidir ki, Azərbaycan aşıq yaradıcılığının ayrı-ayrı aşıq mühitlərində yayılan müxtəlif dastanlar etnosun ümummilli ədəbi-mədəni təfəkkürünü özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də regional xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cəhəti nəzərdə tutan tanınmış folklorşünas H.İsmayılov yazır ki, «hər bir aşığın repertuarı olduğu kimi, hər bir regiona məxsus müəyyən yaradıcılıq ənənələri, aşıq repertuarı da olmuşdur, bu da ona digər mühitlərdən seçilməyə əsas verir» (1. 102). Alimin bu fikrindən qaynaqlanaraq qeyd edə bilərik ki, Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində dastan yaradıcılığı bu bölgənin coğrafi relyefi, təbii şəraiti, bölgə əhalisinin milli məişəti, estetik təfəkkürü, etno-milli yaddaşın ən qədim layları ilə bağlıdır. Təkcə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında xatırlanan bir sıra onomastik vahidlərin – toponim, hidronim, oronim, etnonim, antroponimlərin və s. birbaşa bu bölgə ilə bağlılığı vardır. Başqa sözlə, bu bölgədə mövcud olan onlarla yer-yurd adları ana kitabımızda öz əksini tapmışdır ki, bu da Ağbaba-Çıldırda dastan yaradıcılığının qədim və əski köklərə əsaslandığını göstərən ən mühüm keyfiyyət kimi diqqəti cəlb edir, eyni zamanda regional cizgiləri də özündə cəmləşdirir.

Ağbaba-Çıldır aşıq mühitidə ənənəvi dastanlarla («Əsli və Kərəm», «Koroğlu» və onun müxtəlif qolları, «Tahir və Zöhrə», «Şah İsmayıl», «Abbas və Gülgəz», «Aşıq Qərib» və s.) yanaşı, bir sıra dastanların bölgə variantları da yaranmış və aşıqların repertuarında özünə önəmli yer tutmuşdur. Onu da qeyd edək ki, aşıq yaradıcılığı prosesində dastanların müxtəlif variantları yaranıb formalaşdığı kimi, ayrı-ayrı saz-söz sənətkarlarının fərdi yaradıcılıq məhsulu olan dastan və dastan-rəvayətlər də xalq arasında geniş yayılmışdır. «Lətif şah», «Salman bəy və Durnatel xanım» (Aşıq Şenlik), «Yaralı top» (Aşıq Müdami), «Sarac İbrahim», «Cünun və dərdli Sultan» (Aşıq Murad Çobanoğlu), «Qaçaq Usuf» (Aşıq Nəsib) və s. dediklərimizə nümunə ola bilər. Bu dastan və dastan-rəvayətlərin yayılma arealı regional hüdudlarla məhdudlaşmır, daha geniş folklor ərazilərini əhatə edir. Aşıq Şenliyin «Lətif şah» dastanı yalnız Türkiyədə deyil, Türkiyədən uzaqlarda da geniş yayılmışdır. A.Kafkasyalı dastanın Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Sulduz // Qarapapaq aşıqlarının repertuarında möhkəm yer tutduğunu göstərir (2. 116; 163).

Araşdırıcıların fikrincə, "bu günə qədər "Lətif şah" dastanının səkkiz variantı təsbit edilmişdir." (3.4)

Azərbaycan, o cümlədən Ağbaba-Çıldır aşıqlarının repertuarında bu dastanın «Lətif şah», «Lətif şah və Telli Mehriban, «Lətif şah və Mehriban Soltan» variantları geniş yer tutur. Biz bu yazımızda görkəmli tədqiqatçı A.Caferoğlunun axıskalı informatorların dilindən qələmə aldığı «Lətif şah və Telli Mehriban» adlı variant üzərində dayanacağıq.

Türkiyəli tədqiqatçı Bayram Durbilməz dastan yaradıcılığı və Qars aşıqlarına aid araşdırmasında göstərir ki, «hekayə (dastan) təsnif edən (yaradan) aşıq dastanın sonunda məhləsini (ünvanını), adını, təsnif etdiyi tarixi, dastanın mənzum qismində neçə bənd türkü bulunduğunu və s. bildirir. Sözgəlimi, Aşıq Şenliyin təsnif etdiyi «Lətif şah», «Sevdəgar şah», «Salman bəy» adlarını daşıyan üç dastanın son türkülərində (möhürbəndində – A.A) dastanın kimin tərəfindən və nə zaman yaradıldığı bildirilir» (4. 356). Öz fikrini əsaslandırmaq üçün B.Durbilməz prof. E.Aslana istinad edərək aşağıdakı bəndi nümunə g

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mən lələyəm, dərdim çoxdu sinədə,
Söz bənd olub yüz qırx yeddi xanədə.
Tarix min iki yüz doxsan sənədə,
Çıldırlı Şenliyin yadigarıdı. (4. 357)

Həmin bənd «Azərbaycan dastanları»nın birinci cildinin qeydlər bölməsində bu cür verilmişdir:

Səfil Şenlik, dərdin çoxdu sinəndə,
Söz bənd oldu yüz yetmiş dörd xanədə.
Min iki yüz altmış iki sənədə,
Sərgərdan Lətifin yadigarıdı. (5. 385)

Mərhum folklorşünas Q.Vəliyev isə «Lətif şah» dastanının möhürbəndinə əsaslanaraq əsərin hicri tarixi ilə 1292-ci ildə (1874) yarandığını göstərir (6. 19). Fikrimizcə, qeyd olunan üç müxtəlif tarixdən 1873-cü il (hicri 1290) daha dəqiqdir. Çünki 1262-ci il hicri tarixini miladiyə çevirsək, 1845-ci il alınar. 1845-ci ildə Şenlik hələ dünyaya gəlməmişdi. Q.Vəliyev isə dastanın yaranmasını hicri 1292-ci, miladi 1874-cü il olduğunu qeyd edir. Bu tarix B.Durbilməzin göstərdiyi tarixə daha yaxındır. Həm də 1873-cü ildə Aşıq Şenliyin iyirmi üç yaşı var idi. Bu yaş dastanın yaranması üçün müəyyən əsas verir.

Qeyd edək ki, Çıldırlı Aşıq Şenliyin yaratdığı «Lətif şah» dastanı mükəmməl süjeti, mifoloji hadisə və əhvalatların, obrazların zənginliyi ilə seçilir. Dastanda padşahın övladının olmaması, nəzir-niyazdan sonra onun oğlunun dünyaya gəlməsi, dərvişin ona alma verməsi, əsərin qəhrəmanının buta alması və s. ənənəvi süjetlərlə gerçək hadisələrin, sakral dünya ilə real dünyanın bir-birinə inteqrasiyası əsərin süjetinin çoxşaxəliliyini, surətlərin tamlığını, kompozisiyanın mürəkkəbliyini təmin edir. Məlumdur ki, dastanda Lətif şahın bütün elmləri öyrənib başa vurmasından sonra onun karvan soymasından, Hindistan padşahının qızı Telli Mehribanın ona buta verilməsindən və bu yolda Lətif şahın başına gələn müxtəlif əhvalatlardan bəhs olunur. Qeyd edək ki, Lətif şah həm aşıq, həm də qəhrəmanlıq statusu daşıyır. Buta verilənədək qəhrəmanlıq funksiyasını, buta verildikdən sonra isə həm aşiqlik, həm də qəhrəmanlıq funksiyasını yerinə yetirən Lətif şahın adı da qədim türk eposçuluq ənənələri və mifik düşüncə ilə bağlıdır. Bir sıra Azərbaycan nağıl və dastanlarının başlanğıc hissəsində əsasən, belə stabil epizodlar mühüm yer tutur: dərvişin verdiyi almadan, qoxulatdığı güldən və s. sonra övlad həsrəti çəkən adamın qarşısında iki şərt qoyulur: doğulan uşaqlardan biri müəyyən yaş həddi çatdıqda dərvişə verilməlidir, ya da uşağa mütləq dərvişin özü ad qoymalıdır.

«Lətif şah və Telli Mehriban» dastanında Lətif şaha ad qoyma mərasimi qeyd etdiyimiz ikinci motivlə bağlıdır. Yalnız bu əsərdə deyil, bir sıra nağıl və dastanlarımızda uşağa dərvişlərin ad qoyması, şübhəsiz ki, xalqımızın dini-mifoloji qörüşlərini özündə əks etdirir. Adqoyma mərasimi ilə bağlı dastan və mif kontekstində «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının adlarının semantikasını açıqlayan tədqiqatçı M.Cəfərli yazır: «...Adalma türklərdə bir sabit element olmaqla müxtəlif yaş hədləri ilə bağlı olmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud»da bunun yaş həddi var – on beş yaş» (7. 59).

Lətif şahın adının magik səciyyəsi, mifoloji semantikası kimi, ona buta verilməsi prosesi də qeyri-adi keyfiyyətlərlə, əski inamlarla bağlıdır. Buta verilməsi ilə əlaqədar A.Kabaklı yazır ki, pirlər (müqəddəslər) «aşığa üç dolu eşq badəsi verər. Bunlardan biri Allah üçün... biri pirlər üçün... üçüncüsü də dünyada və axirətdə sevdasını çəkəcəyi gözəl bir qız üçündür. Pir ona sevəcəyi dilbərin camalını da göstərir» (8. 17). Dastanda həm Lətif şaha, həm də Telli Mehribana eyni vaxtda buta verilməsi epizodu bu cür təsvir olunur: «Telli Mehriban bir gecə öz otağında yatdığı yerdə yatağın içində yuxuda bir adam gəldi əlindən tutdu, yerində oturtdu. Əlində bir kuzə, bir dənə də stəkan. Kuzədən su tökdü stəkana. Telli Mehribana uzatdı dedi ki, bunu içəcəksən. Bizi yoxdan var eləyən allahın eşqinə. Aldı bu qız bu badəni içdi allahın eşqinə. Bir daha doldurdu. Dedi ki, bunu da içəcəksən qırxların, pirlərin, axır zaman peyğəmbərinin eşqinə. Aldı qız onu da içdi. Bir daha doldurdu. Dedi ki, bu badəni içəcəksən Yəmən padşahının oğlu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Lətif şahın eşqinə. Elə eynilə Lətif şaha içirdi. Demə, bu adam Xızır əleyhissalammış. İki barmağını ayna elədi. Qızın camalını oğlana, oğlanın camalını da qıza göstərdi» (9. 28).

Buta aldıqdan sonra «üç yüz altmış damarı od tutub yanmağa başlayan» Telli Mehriban Lətif şahın, Lətif buna görə də buta almış qəhrəmanlar öz qeyri-adilikləri ilə seçilməyə başlayırlar» (1. 86).

Bizə elə gəlir ki, buta alan dastan qəhrəmanlarının qeyri-adilikləri ilkin ibtidai təsəvvürlərlə, mifoloji düşüncə sistemi ilə bağlıdır. «Lətif şah və Telli Mehriban» dastanında da bu motiv özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Əksər dastan qəhrəmanları kimi, Lətif şah da buta aldıqdan sonra qeyri-adi hallar keçirir, onun psixikasında dəyişikliklər baş verir, ən bacarıqlı həkimlər onun dərdinə çarə edə bilmirlər. Lakin onun dərdi, xəstəliyi maddi, fizioloji xəstəlik deyil. Bu, onun şüurunda, mənəviyyatında gedən mənəvi sarsıntı, başqa sözlə, mənəvi təkamül, intibahdır. Bu təkamül onu aşiqlikdən aşıqlığa çatdırır. Bu, ürfani bir təkamüldür. Buna görə də heç kəs onun dərdini anlamağı halda, iki yüz əlli yaşlı bir qarı Lətif şahın eşq sevdasına düçar olduğunu başa düşür. Həmin epizod dastanda bu cür verilir: «Dedi ki, bundan qoloyu (asanı) nə var. Bununku sevda şeridi. Sazbənddən mənə bir üç telli saz gətirdin, indi mən bunu qaldırım. Sazı gətirdilər verdilər nənənin əlinə. Nənə sazın telinə toxundu barmağıynan. Necə ki, telin səsi çıxdısa, Lətif şah gözünü açdı, dedi:

- Nənə, sənin o iman dağarcığına qurban olum. Bir o sazı mənə ver» (9. 31).

Göründüyü kimi, Lətif şahın buta alması onu aşiqə, aşiqliyi isə aşığa çevirir. «Qurbani», «Novruz», «Şahzadə Əbülfəz» və s. dastanlarımızda da əsərin qəhrəmanları «buta alma» yuxusundan ayılan kimi, öz dərdlərini ancaq «bir başı nimçə, bir başı çömçə» ilə – sazla anlada bilirlər. «Novruz» dastanında nümunə üçün qeyd etdiyimiz motivə diqqət yetirsək, eyni mifoloji əhvalatın şahidi olarıq: «Novruz düz on bir gündən sonra özünə gəldi. Baxdı ki, atası, anası, qohum-əqrəbası – hamı onun başına yığılıb. Novruz dedi:

- Mən dərdimi dilnən desəm, dilim yanar. Mənə bir saz gətirin» (5. 171).

Aydın görünür ki, dastan qəhrəmanlarının buta alması, aşiqliyi və aşıqlığı mifoloji düşüncədən, ilkin təsəvvürlərdən doğan bir zərurətdir. Bu zərurət qəhrəmanı ürfan yoluna aparır, bu yolda o, heç nədən, hətta ölümdən belə çəkinmir. Ona görə də Lətif şah «əcəl köynəyini geyər gəlirəm» - deyə bu yoldan çəkinməyəcəyini bildirir.

Dastanda diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri də əski türk düşüncəsi ilə müsəlman əxlaq normalarının, islami davranışların bir-biri ilə bağlılığıdır. Bəllidir ki, Lətif şah dəryada gəzməyə çıxarkən fırtına qopur və onu fars padşahının ölkəsinə aparır. Padşahın qoşununu qırdığına, kürəkəni İsfəndiyar pəhləvanı öldürdüyünə görə Lətif şahı dar ağacından asarkən fars padşahının qızı Əsmər xanım (bəzi variantlarda Əsma) onun gözəlliyinə vurulub Lətif şahı ölümdən xilas edir. Fikrimizcə, həmin məqama diqqət yetirib incələməyə ehtiyac vardır. Əsmər xanımın təkidinə baxmayaraq Lətif şah onunla evlənmək istəmir, çünki o, Telli Mehribana butalıdır, Lətif şahın çəkdiyi bütün əzab-əziyyətlər Telli Mehribana qovuşmaq, onun vüsalına çatmaq üçündür. Buna görə də Lətif şah Əsmər xanımın təklifinə belə cavab verir: «Lətif şah buna dedi ki, tək məni götürgünən Mehriban sultana cariyə olum» (9. 43).

Göründüyü kimi, Lətif şah sevgilisinə qovuşmaq üçün hər şeyə, hətta qul olmağa hazırdır. Əsirlikdən qurtardıqdan sonra Mehriban sultana yenidən qovuşan Lətif şah uzun müddət mənəvi böhran keçirir, əsil həqiqəti açıb ona deyə bilmir. Yalnız Əsmər xanımdan gələn məktubu Telli Mehriban gizlicə oxuyub həqiqəti biləndən sonra Əsmərlə Lətif şahın evlənməsinə razılıq verir və Lətif şah böhrandan xilas olur. Diqqət edilsə, bu epizodda əski türk-oğuz ənənəsi ilə, müsəlman əxlaq davranışı arasındakı müəyyən ayrı-seçkilik təsəvvürü nəzərə çarpır. Faruq Şumər "Dədə Qorqud"da oğuzların ailə həyatından bəhs edərkən yazır: "Hamısı bəy olan bütün qəhrəmanların tək qadınla evli olduqları özünü göstərir. Dastanlarda nə məşuqədən, nə də oynaşdan bəhs edilir. Qəhrəmanların bircə arvadları vardır. Bu, diqqətəlayiq bir xüsusdur." (10.373) Aşıq Şenliyin yaratdığı dastanların qəhrəmanları isə ikiarvadlıdır. Hətta "Sevdagar şah" dastanının qəhrəmanı Sevdagar Şah Abbasın qanuni nikahlı arvadından deyil, məşuqəsindən olmuşdur. Bu cəhət Aşıq Şenliyin dövründə islami ənənələrin real təs

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Buta alıb Mehriban xanımdan başqa heç kəslə evlənmək istəməyən, «bir müşgülün babalına batmışam» - deyən Lətif şah çətin bir vəziyyətdə qalmışdır: bir tərəfdən o, öz butasına sədaqətini göstərməlidir, digər tərəfdən isə Mehriban xanıma qovuşmaq üçün onu ölümdən xilas edən fars padşahının qızı Əsmərin şərtinə əməl etməlidir:

Bir müşgülün babalına batmışam,
Heç kimsə dərdimdən xəbərdar deyil.
Pünhan-pünhan yar atəşi çəkirəm,
Aça bilməm, söylənəcək sir deyil. (9. 46)

Bu çətin situasiyadan çıxış yolunu Telli Mehriban göstərir: Lətif şah Əsmər xanımla da evlənməlidir, çünki «iki şikar bir igidə ar deyil». Bu epizodda Lətif şahın qadına, öz sevgilisinə böyük sayğısı ilə yanaşı, həm də Mehriban xanımın alicənablığı, ailə münasibətlərində oynadığı rol, sədaqəti diqqəti çəkir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un «Bamsı Beyrək» boyunda da Bayburd qalasında on altı illik əsirlikdən düşmən qızının köməkliyi ilə Bamsı Beyrəyin xilas olması təsvir olunur. Görünür ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bu epizod sonralar bir sıra nağıl və dastanlarımıza transformasiya olunmuşdur. Düşmən qızının hami-xilaskar rolunda çıxış etməsi Bamsı Beyrəyin onunla evlənməsi şərti ilə gerçəkləşir. Maraqlıdır ki, «Lətif şah və Telli Mehriban» dastanında da xilaskarlıq funksiyasını düşmən qızı Əsmər xanım yerinə yetirir. Ana kitabımızın sözü gedən boyunda dustaqlıqdan qurtarandan sonra Beyrəyin düşmən qızı ilə evlənməsinə dair simvolik, yaxud da real bir işarə yoxdur. O, Baybecanın qızı Banıçiçəklə evlənir. «Lətif şah və Telli Mehriban» dastanında isə (eləcə də dastanın digər variantlarında) Lətif şah yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mehriban xanımdan başqa, düşmən qızı Əsmər xanımla da evlənir. Aydın görünür ki, daha arxaik motiv dastanda müsəlman dünyagörüşü və şəriət qanunu əsasında yeni hüquqi funksiya qazanaraq özünün bədii-məntiqi həllini tapır.

«Lətif şah və Telli xanım» dastanında hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi areal orta əsr dastançılıq ənənələrinə uyğun olaraq geniş hüdudları əhatə edir. Yəməndə doğulub elmlərin sirrini öyrənən Lətif şah butasının arxasınca Hindistana yollanır. Telli Mehribanı zorla almaq istəyən fars padşahının qoşununa və məşhur pəhləvanı İsfəndiyara qalib gəldikdən sonra butasına qovuşsa da, o daha bir sınaqdan çıxmalı olur. Dənizdə fırtınaya düşən Lətif şah tutularaq fars padşahlığına gətirilir. Ölüm təhlükəsi ilə üzləşən qəhrəman qeyd etdiyimiz kimi, Əsmər xanımın yardımı ilə ölümdən xilas olur. Bundan sonrakı hadisələrin coğrafi arealı əks istiqamətdə - Fars padşahlığı - Hindistan – Yəmən istiqamətini əhatə edir. Lətif şahın dənizdə qərq olması hadisəsini də təsadüfi saymaq olmaz. Fikrimizcə, su burada mifik səciyyə daşıyır. Bir çox nağıl, dastan və əfsanələrdə əsərin qəhrəmanının suda qərq olması, yaxud sandığa qoyularaq suya atılması motivlərinə sıx-sıx rast gəlmək olur. Məsələn, «Tahir və Zöhrə» dastanında Hatəm Soltanın əmri ilə Tahiri bir sandığa qoyub dəryaya atırlar. «Tahir Mirzə qırx gün dəryada üzəndən sonra çıxdı Həştərxan vilayətinə. Dəryadan paşalıq bağçasına bir böyük sərdəhnə axırdı. Sandıq bu dəhnə ilə buruldu bağa tərəf. Qəzarə o gün paşanın qızı Sona xanım qırx incə qızınan bağa səyahətə çıxmışdı. Gördülər bir şey su ilə qarala-qarala gəlir. Sandıq gəlib yetişdi. Sandığı tutub çıxartdılar qırağa» (5. 156).

Oxşar epizod «Lətif şah və Telli Mehriban»da bu cür nağıl olunur: «Bunu dərya vura-vura götürdü. Fars padşahının gəmisinə rast gəldi. Gəmiçilər baxdı ki, suyun üstündə bir qaraltı gəlir. Gəmiyi əylətdilər. Bu gəminin yanına ki gəldi qayıq, qarmaq atdılar, bunu gəminin içinə aldılar» (2. 41). Bizə elə gəlir ki, ağır situasiyalarda dastan qəhrəmanlarının suda qalması magik bir sınaqdır və bu magik sınaq bir qayda olaraq xoşbəxt sonluqla nəticələnir. Görünür ki, suyun həyatın başlanğıcı sayılması, ona inam bəslənməsi dastan yaradıcılığında bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Bu sakrallıq qeyd etdiyimiz dastanlarda öz izlərini bu və ya digər dərəcədə mühafizə etməkdədir. Xalqımızın, o cümlədən bir sıra dünya xalqlarının mifoloji düşüncəsində suyun kainatın yaradılışında, xaosun nizama salınmasında həlledici rola malik olduğu məlumdur. Bu baxımdan Lətif şahın günlərlə tək-tənha dənizdə qalması, su stixiyası vasitəsilə onun düşdüyü çətin situasiyanın düzənlənməsi prosesi mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ümumiyyətlə, Aşıq Şenliyin «Lətif şah» dastanı «klassik dastançılıq ənənəsinin uğurlu davamıdır» (11. 200). Dastanda həm qəhrəmanlıq, həm məhəbbət motivlərinin, həm real, həm də mifoloji hadisələrin milli-estetik harmoniyası Azərbaycan-türk dastançılığının Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində özünəməxsus özəlliklərinin göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. H.İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, 2002.
2. A.Kafkasyalı. İran türklerinin aşık mühitleri. Erzurum, 2006.
3. Aşık Şenlik simpozyumu bildirileri. Ankara, 2000
4. B.Durbilməz. Somut olmayan kültür mirası: Halk hikayeciliği ve Kars yöresi aşıkları // Mitten Meddaha Türk halk anlatıları uluslararası sempozyum bildirileri. Ankara, 2006.
5. Azərbaycan dastanları (tərtib edənlər: M.Təhmasib, Ə.Axundov). 5 cilddə, I cild. Bakı, 2005.
6. Q.Vəliyev. Aşıq Şenliyin həyatı, mühiti və poetik yaradıcılığı / filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı /. Bakı, 1992.
7. M.Cəfərli. Dastan və mif. Bakı, 2001.
8. A.Kabaklı. Aşık edebiyatı. İstanbul, 2006.
9. A.Caferoğlu. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, 1995.
10. F.Şumər. Oğuzlar. Bakı,1992
11. M.Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, 2006.

Резюме

В данной статье описываются проблем возникновения эпоса в регионе Агбаба-Чылдыр на базе эпоса «Летиф Шах» Ашуга Шенлик Чылдырлы. Рассматриваются разные варианты эпоса, а также его история возникновения, мифических свойства образов в разных ситуациях.

Summary

Epos creativity in Aghbaba-Childir region is analised on base of "Latif Shah" epos by Childirli Ashug Shenlik. Several variants, History of creation of the epos, mythical temper of events and characters are looked over/

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

СОПЫЛЫҚТЫҢ ОҒДҰРМЫШ БЕЙНЕСІНДЕ КӨРІНІС ТАБУЫ (ЖҮСІП БАЛАСАҒУН. «ҚУТАДҒУ БИЛИГ» XI ҒАСЫР)

БАКЫТГУЛ ҚҰЛЖАНОВА

XI ғасырдың жауһар туындысы «Қутадғу билиг» – ислам дәуірі әдебиетінің ең көрнекті мұрасы. Дастанның көне тарихтан шертер сырлары көп.

Басқаша айтқанда, қазіргі түркі тектес халықтардың орта ғасырдағы тарихы, қоғамдық саяси өмірі, ғылымы, әдебиеті мен мәдени дәрежесі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, т.б. жөнінде аса қызықты, әрі қыруар мол деректер беретін көркем туынды [1. 214-бет].

Дидактикалық сарында жазылған бұл дастан өз дәуірінің қоғамдық-саяси, моральдық мәселелерін жан-жақты ашып, мемлекет басқару туралы құнды пікірлер айтады. Шығармада ел басқарған бектен бастап, қақпа күзетуші адамға дейін, олардың әрқайсысының қоғамдағы орны, этикалық нормалары, әр түрлі қоғамдық дәрежедегі жіктердің міндеттері мен қызметері белгіленіп беріледі. Ойшыл өзі өмір сүрген қоғамның маңызды мәселелеріне өзінше жауап іздеген, қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасы, сөйлесуі, сыйласуы, мораль, этика, тәлім-тәрбие, әсіресе тіл әдептілігі сөз болған. Негізінен дастанда көтерілген сарындар сол дәуірлердегі түркі әдебиетінде кеңінен қозғалған, әр түрлі деңгейде шешімін тапқан тақырыптар болатын.

Түркі халықтары да шығыстың рухани әлемінен қалып қоймай, олармен тығыз байланыста дамып, шығыс мәдениетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосты. Дастан, ең алдымен, бұрынғы үстемдік етіп келген араб-парсы тілінің ықпалынан шығып тұңғыш рет түркі тілінде жазылуымен құнды.

Орта ғасырлар түркілер үшін «ояну дәуірі» болып, бұл кезеңде ислам діні түркі даласына берік орнап, мемлекеттің идеологиялық тұғырына айналған кезең еді. Сондықтан да орта ғасырлық түркі әдебиетінің басым бөлігін діни шығармалар құрағаны бізге белгілі. Осы кезеңде дүниеге келген шығармаларда діни мазмұн басым болды. Ислам діні өркендеген тұстарда дүниеге келген туындыларда негізінен Құран аяттары мен Пайғамбар хадистеріне ерекше орын беріліп отырған.

Жүсіп Баласағұн – ислам өркениеті кезеңінің ұлы гуманист-ойшылы, исламды алғашқы дәріптеушілердің бірі. Жүсіп Баласағұн алғашқылардың бірі болып, исламның ғажап сырына үңіліп, оны жүрек қалауымен таныған, оны жалпақ жұртқа жариялап, өз дастанына арқау еткен ақын болса, ал «Қутадғу билиг» түркі тіліндегі алғашқы исламшыл әдебиет еді [2, 70-б.].

«Қутадғу билиг» – ислам өркениеті кезеңіне тән белгілерді өзіне сіңіріп, оны оқырманға көрсете білуімен, тіл көркемдігімен, ілімінің ізгілігімен ерекше, құнды еңбек болды. Құран аяттары мен Пайғамбар Хадистерін өз сөзімен жырлауда мұсылмандық қайта өрлеу дәуіріндегі түркілік жазба әдебиеттің көшбасшысы. Жүсіп исламды өзі түсініп қана қоймай, Алланы тануға, Пайғамбар хақтығы мен Құран Кәрім шындығын тануға жетелейді, өмір жұмбақтары мен құпияларын түсінуде, шешуде діни қағидаларға сүйенеді, ізгілік ілімін дінмен байланыстырады.

Шығармаларын «Бисми-л лаһи р-рахман р-рахим» сүресімен бастау үрдісі орта ғасырлық түркілік ақындар шығармаларында қалыптасқан үрдіс. Сосын Аллаға мадақ айтады, жаратушыдан медет тілейді, АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ұлық сапалары мен сипаттарын мадақтаудан бастайды, Аллаһ құдіретіне, бірлігіне бас иеді. Шығарманың соңында ақын бір-екі жолын дұғаға арнайды, өзінің хал-жайын айтып, Аллаға мінәжат етеді, жаратушыдан медет тілейді. Бұдан соң барып пайғамбарды, төрт сахабаны сипаттайды. Бұдан ақынның Алланың бұйрығына шын берілгендігін, имандылығын көреміз. Уақыттың өтпелілігі, ғұмырдың қысқалығын сезіне білу, дүниеқор болмауға шақыру, рухани тазару, рухани жетілуді мақсат еткен сопылық көзқарасты танимыз. Дастандағы бақытты, әділетті, парасатты қоғам тіршілігінің б

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

сипатының Оғдұрмыш бейнесі арқылы көрініс табуы, Оғдұрмыштың бұл өмір қызығынан безініп, елден жырақ жалғыздықта ғұмыр кешуі, өзін біржолата Хақ жолына арнауы, дәруіш тарапынан айтылған үгіт-насихаттардан шығарма авторының да сопылық ілімнен хабары бар екені көрінеді. Сопылық таным-түсінік дастанда Оғдұрмыш бейнесі арқылы сипатталады, яғни Оғдұрмыш бейнесі сол кезеңдегі қоғамда елеулі орын алған сопылық танымды таныту үшін алынған кейіпкер. Дастандағы билеуші мен уәзір Оғдұрмыш тақуалығын табиғи түрде қабылдап, ерекше түсіністікпен қарап, одан керек кезінде ақыл-кеңес алып отырады. Тіпті автордың да Оғдұрмышқа деген көзқарасының оң екенін Күнтуды бек пен Өгдүлміш тарапынан берілген бағасынан да байқаймыз. Бұдан біз сопылық ілімнің бұл кезең үшін қалыпты құбылыс болғанын көреміз.

Сопылық – исламның қайнар бұлағынан туындаған рухани құндылық, фәни дүние рахатын тәрк ету. Алла тағалаға құлшылық етудің ең жоғарғы сатысы. Сопылық жолы өз бастауын Құран мен Хадистен алады. Сопылық таным белгілері адамзат қоғамының алғашқы дәуірінен байқалып, бірқатар өркениеттер тарихында өзіндік із қалдырды [3, 3-б]. Жалпы, сопылық ілім зерттеушілердің пікірінше түркі топырағында бірнеше белестерді өткізген . [3, 3-б].

Ғұлама бабамыздың дүниенің өзгермелілігі, бақыттың баянсыздығы, әдеп пен әдепсіздік, надандық пен білімділік парқы туралы айтқан үлгі өнегелері әр заман адамы ғибрат алатын құндылықтар. Дастанда байлық пен дәулеттің баламасы ретінде Айтолды алынған. Бұл дүние қызығы алдамшы. Мансап та, атақ та, дәулет те уақытша. Бүгін басыңа қонған бақ, ертең жоқ. Дүние қызығы қанша қусаң да жеткізбейді. Дүниеге алдануға болмайды, түбі ол опасыз. Айнымалы. Толған айдың бір кезде кішірейетіні секілді өмірдің қызығы да тұрақсыз, өтпелі. Сондықтан да автор дүниеге тым құнығудан сақтандырады. Алла тағаланың берген сыйы мен нығметіне шүкірлік қылу, азға қанағат қылу, сабырлы болу, нәпсі, ғибадат, күнә, азап, қорқыныш, жақсылықтан үміт ету – бәрі дастан мазмұнындағы сопылық таныммен байланысты ұғымдар.

Оғдұрмыш өмірдің бар қызығынан безіп, тәркі дүние жолына түскен дәуріш.

Өзім қимас туғандардан кетісіп,
Мына жерге келдім неге жетісіп!?
Дінім – әлсіз, біліп, қайғы жеп едім,
Игілікті осы жер ме деп едім.
Содан келіп мекен тептім бұл жаққа,–
Жалғыз қалып тәу етсем деп бір Хаққа. (3337-3339)

Оғдұрмыш бейнесі – қанағат сипатында алынған кейіпкер. Жүсіп Оғдұрмыш бейнесі арқылы өзінің көзқарас танымын көрсетеді, адам жан-дүниесіне терең бойлап, өмір мәнін таныта түседі. Оғдұрмыш бес күндік жалғанның қызығынан безініп, Күнтуды Елік шақырғанда күйбең тіршілікке қайта келгісі келмейді, патшаға қызмет етуден, адамға кіріптар болудан бас тартады.

Дүниеден қашып мұнда келіп ем,
Не деп қайта ораламын кері мен.
Алла ісіне арнағанмын өзімді
Кісі ісіне баспан, тидым өзімді [4], (3695-966б)

Патша Оғдүлмішті үш рет жұмсап, Оғдұрмышты сарайға қайта-қайта шақыртады. Бірақ дәуріш патша сарайына бармайды. Атақ пен мансаптан, дүние-мүліктен бас тартады. Неге? Ол бұл дүние қызығының алдамшы, әрі тұрақсыздығын таныған жан. Өмірдегі көптеген келеңсіздіктерге налып, содан арылуды, тазаруды көздейді. Барлық пенделік атаулыдан ада мекен іздеп, тазалыққа, пәктікке ұмтылады. Оқшауланады. Яғни, рухани ішкі әлемі таза жандар ғана осылай ете алады. Оғдұрмыш адам өмірінің мәнін адал еңбекпен тапқан ризыққа қананағат ету, Хақ жолына шын берілген мұсылман болу деп түсінген жан.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Қуып нетем ас пен киер киімді,
Жаппар ием кем қылмайды күйімді.
Шырмалса адам бұл дүние ісіне
Ол дүние қамы кірмес түсіне (3340 -бәйіт)
Бұл дүние құты аздырар, кездірер,
Құдайдан да, иманнан да бездірер (3525 -бәйіт)

Дәуріш Оғдұрмыш бұл тіршілікте адам өзін байлық пен мансапқа арнап, Алланы ұмытуға болмайтынын, өзін күпірлік әрекеттерден сақтандыру керек екенін, дүниенің рухани құндылықтарын салмақтай қарап, ізгі істер жасауға уағыздайды.

Патша дәурішті үшінші рет шақырғанда ғана, жай әңгімелесуге, өсиет-ғибрат айтуға шақырады. Оның ақыл-кеңесін тыңдайды. Содан соң өз мекеніне қайтады. Бұл Оғдүлмішке ой салады. «Жасы келген адам дүниеден безу керек пе?» деген сауалға Оғдұрмыш: «Адамға жақсылық жасау үшін қызмет ету – сауап» дейді. Баласағұнда: «Дүние – бекет, сен – керуен, өтпелі» деген жолдар бар. Яғни, дастан авторы фәни дүние жалғандығын, өтпелілігін тани отырып, адам рухын биік сатыға көтеретін сопылыққа оң көзқараспен қарай отырып, ізгі болмысты бұл дүние ісімен сабақтастыра отырып, сақтап қалуды мақұлдайды. Өмір мәні дүние тіршілігін адал атқару, адами болмысты фәни дүниенің лас істеріне құл қылмау.

Бай, кедейді теңер өлім бір демде,
Бірдей болар қара жерге кіргенде
Сұқтанасың сен дүние жиғалы,
Сұқтанады өлім сені тыйғалы (3616-3617)

Дастандағы айтылмақ ой – о дүниеге пейілді болу, соған дайындалу, лайықты түрде кету.

Автор дастанда Оғдұрмыш бейнесіне терең мән береді. Дастанда Күнтуды да, Оғдүлміш те Оғдұрмышты ерекше құрметтейтіні байқалады. Дастанда төрт кейіпкердің сұрақ-жауабы түрінде баяндалатын оқиға желісі бастан-аяқ Мұхаммед САЛЛА АЛЛАХУ ӘЛӘЙҺИ УА САЛЛАМ хадистерімен өріліп отырады десек қателеспейміз. Пайғамбар Хадистері *Жүсіп Баласағуни дастанының негізгі желісін құрап отыр.* Себебі, қоғамдағы барлық адамгершілікке қатысты мәселелер, этика мәселелері Пайғамбар хадистерінде толық қамтылған. Жүсіп Баласағуни хадистерді терең меңгерген жан. Хадистер бүкіл поэманың ұйтқысы. Дүниенің өзгермелілігі, барлық пен мансаптың баянсыздығы, мұның бәрі Алланың әмірімен жүріп отыратын құбылыс екендігі шығармадағы өзекті сарын. Мұндай насихаттың түпкі мақсаты – адамды ынсаптылыққа, қанағатшылдыққа шақыру. Алла тағаланың берген сыйы мен нығметіне шүкірлік қылу, азға қанағат қылу, сабырлы болу. Шығармада қоғамдағы барлық өмір сүру этикасы ислам ілімі негізінде баяндалады. Ғұлама осы негізді еңбегіне арқау ете білген. Дастанның өн бойы тұнып тұрған этика, мораль.

Дастандағы басты ұғым – қанағат. Қазақ бұл атауға даналық, тауфиқ, сабырлылық т.б. ұғымдарды сыйғызады. Өмірдің өтпелі қызығы мен дырдуынан баз кешкен Оғдұрмыш (Қанағат) та өзі ұстанған принциптен айнымайды. Пендені адамгершілікке шақырады. Дастанның өн бойында осы асыл қасиеттер тілге тиек етіліп отырады. «Сабыр етсең – іс байлыққа басады, шүкір қылсаң – байлық асып-тасады, Шүкіршілік қылғанның ырысы артады», «Сабырлы кісі тілегіне жетеді», «Сабырлы ер аққу ұстайды» немесе «Ұстамсыздық – бар бәленің көзі», «Асығыс түбі – өкініш», – деп бірнеше бәйітте жырласа, осы қасиет Әнас ибн Малик (р.л.ғ), Имам Әбу Мансур Ад-Дәйләми риуаят еткен Пайғамбар хадисінде «Имандылық екі жартыдан құралады. Бір жартысы – сабырлылық, екінші жартысы – шүкірлік» [5] деп берілген.

Жақсы мен жаманды, ақ пен қараны, жәннат пен тозақты салыстыру діни әдебиеттің негізгі шарты. Дастан исламның негізгі қағидалары ашып көрсетілген, ислам қағидалары көркем тілмен жеткізген поэзия. Автор мұсылман дінінің қағидаларына сүйене отырып, адамзат баласын адамгершілік, ізгілік, рухани тазалық пен рухани кемелдікке, толысуға,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

имандылыққа шақырады. Жүсіптің дін, шариғат туралы айтқан ойларынан алдымен діни этиканы дәріптегенін, сол арқылы қоғамда өмір сүру этикасын бере білгенін аңғарамыз.

Ислам өркениеті кезеңінің ұлы перзенті, Жүсіп Баласағуни өзінен кейінгі ұрпағына үлгі-өнегенің өшпес ізін қалдырған 18 айда жазылған еңбегінде өмірлік тәжірибесін, өмірдің жақсылығы мен жамандығын, қайғысы мен қуанышын ой елегінен өткізіп, алдын-ала салмақтап алған тәрізді. Бұл еңбектің ол кезде атқарған қызметі қандай зор болса, күні бүгін де маңызын, мәнін жойған жоқ. Бұл еңбекке белгілі ғалым А.Н. Кононов «Кутадғу билиг» философиялық шығарма» дей отырып, мұсылман идеологиясына негізделген, сол идеологияны насихаттайтын, түркі тілінде жазылған жалғыз еңбек» деп баға берген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н. Келімбетов, Ежелгі әдеби жәдігерліктер.
2. Т. Қыдыр, Орта ғасырлық түркі әдебиетіне Құранның әсері. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. № 3 (28). 2004 ж.
3. А. Әбдірасылқызы. Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі. Алматы 2007 ж.
4. А. Егеубаев. Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді. Кітапта: Ж. Баласағұн, Құтты білік. Алматы. Жазушы. 1986 ж.
5. Сахих Хадистер. Араб тілінен қазақ тіліне аударғандар Абдуссамад Махат, Сандыбаев Жалғас. Алматы, 2003ж

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

HAKAS TÜRKLERİNİN KADIN YİĞİTLİK DESTANI HUBAN ARIĞ'DA MİTOLOJİK BİR SAYI: DOKUZ

BAYRAM DURBİLMEZ

Giriş

Hakas Türkleri, Altay ve Sayan (Kögmen) dağlarının eteklerinde, Yenisey nehrinin kıyısında, Hakas- Minusinsk (Bengü Su) vadisinde yaşamaktadırlar. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Hakasya Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 62.400 km2, başkenti Abakan'dır. Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyinde bulunan Hakasya'nın üçte ikisi dağlıktır. Asıl adları Hooraylar [=Koraylar] olan Hakas Türkleri; Kaçinler [=Haaş, Haas], Sogaylar, Kızıllar ve Koybollar [=Hoybollar] olmak üzere dört boydan oluşmaktadır. Uygur- Oğuz grubuna mensup Hakas Türkçesi, Uygur Türkçesi'ne yakın özellikler taşımaktadır. Hakas Türklerinin zengin bir sözlü kültür hazinesine sahip oldukları, mitolojik dönemlerden günümüze kadar edindikleri / oluşturdukları kültür birikimlerinin sözlü kültür ürünleri aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktardıkları bilinmektedir.

Hakas Türklerinin sözlü kültür ürünleri arasında destanlar da önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'de kitap olarak yayımlanan Hakas destanları arasında *Altın Arığ* (Özkan 1997), *Huban Arığ* (Davletov 2006), (Şahin 2007), *Kara Kuzgun* [Hara Hushun] (Ilgın 2008), *Han Migren* (Davletov 2009) ve *Hakas Destanları 1* (Arıkoğlu 2007) içinde *Altın Çüs*, *Ak Çibek*, *Ay Huucın* vardır. *Han Migren* (Macit 2000), *Ay Huucın* (Demir 2001) gibi Hakas kahramanlık destanları hakkında da Türkiye'de yüksek lisans tezleri yapılmıştır. Türkiye'de yapılan çalışmalar arasında genelde Hakas Türk edebiyatı, özelde de Hakas destanlarını konu alanların sayısı hızla artmaktadır (Ergun 1993: 23-26, Arıkoğlu 1998, Arıkoğlu 2003, Davletov 2005, Killi 2000: 72-83, Killi 2009: 16-29, vd.).

Hakas Türkleri kahramanlık destanlarına "alıptığ nımah" [=alplık masal], bu destanları anlatanlara da genellikle "haycı" adını verirler. Haycılar destanı "çathan" (yadağan / yatha/ cedigen) adı verilen yatık ve yedi kıllı(telli) alet eşliğinde ya da "homıs" [=kopuz] eşliğinde ara sıra gırtlaktan söylemek suretiyle, beş veya daha çok gece boyunca icra etmektedirler. Hakas kahramanlık destanlarının hacmi genellikle 1500- 30.000 dize arasında değişmektedir (Davletov 2006: IX).

Hakas kahramanlık destanları mitolojik unsurlarla şekillenmiş olup destanların baş kahramanları da genellikle kadındır. Bu destanlardan biri de Huban Arığ adıyla bilinmektedir. Hakas Türklerine kağanlık yapmış kahraman bir kadını konu edinen Huban Arığ destanı sözlü kültür hazinesi olarak yüzyıllarca aktarılmış, usta haycı Semön İ. Şılbayev'in anlatımından da kaydedilerek bilim dünyasına sunulmuştur. Alevtina K. Maytakova'nın kaydettiği bu metin Timur B. Davletov tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır (Davletov 2006). 16 bin civarında dizeden oluşan iki bölümlük söz konusu destandaki mitolojik unsurlar arasında sayılar önemli bir yer tutmaktadır.

Harflere ve sayılara türlü anlamlar yüklenmesi, yüklenen anlamların yorumlanması sonucu doğan çeşitli simgeci ve gizemci akımların/ felsefelerin kaynağı mitolojik döneme uzanır. Mitolojik dönemdeki insanlar her şeyin ruhlarla, tanrılarla, cinlerle ilişkili olduğunu düşünürler, sayıların da gizemine inanırlardı. Sayıların gizemini bildiğine inanılan kişilerin bilgilerini "uygun ruhların yardımını sağlamak, büyücülük yapmak" veya "belirli formülleri saptanmış sayıda yineleyerek dualarını daha etkili kılmak için" kullandıkları bilinmektedir (Abdulla 2006, Durbilmez 2005: 1-22, Durbilmez 2007a: 113-126, Durbilmez 2007b: 177-190, Durbilmez 2008: 340-352, Durbilmez 2009: 71-85, Gülensoy 1976: 111-121, Schimmel 2000, Yüksel 1981).

Mitolojik dönemden günümüze kadar halk inanışlarında da kimi sayılara özel anlamlar yüklendiği anlaşılmaktadır. Bu sayılarla ilgili kabul ve davranışlar, Hakas Türklerinin kadın yiğitlik destanı Huban Arığ'da da önemli yer tutmaktadır. Bu ina

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

döneme kadar uzanmakta, bir kısmı da tarih boyunca kazanılan değişik kültür ve inançlara dayanmaktadır.

Özel anlamlar yüklenen ve kutlu sayılan gizemli sayılardan biri de “dokuz”dur. “Daha çok dünyanın kuzey kısmındaki uygarlıklarına özgü” (Schimmel 2000: 177) olan bu sayı Hakas Türklerinin inanç dünyasında ve kültür hayatında da önemli bir yer tutar.

Bu çalışmada, “dokuz” sayısının mitolojik dönemden günümüze kadar Hakas Türk halk kültürü ürünlerinden Huban Arığ’da kazandığı simgelik anlamların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

HUBAN ARIĞ’DA DOKUZ SAYISI

Kutlu üç sayısının üç katı olan dokuz “Büyütülmüş kutsal üç” (Schimmel 2000: 177) olarak adlandırılır. Dokuz gök ve dokuz yer inancının “kadim kozmik bölgelerin üç katına çıkarılması” sonucu doğmuş olma ihtimali de vardır. Bu kozmik bölgelerin [1. Yukarı dünya, 2. Orta dünya, 3. Aşağıdaki dünya] katlarını göstermesi bakımından Huban Arığ’daki Kara, Sarı ve Ak Üzüt ülkelerinde bulunan dokuzar oğlan ve dokuzar kız da üçün katlarını gösterir. Bir kulağıyla Alt dünyayı, öbür kulağıyla da Ortadünyanın üzerini işiten (Davletov 2006: 180) Huban Arığ, üç kozmik bölgeye de hakimdir. Huban Arığ’ın hilesi sonucu dokuz oğlan ve dokuz kız dokuz çatal kayın ağacına şalvarlarını kaptırarak yırtılıp yerde süründükleni görüp dokuz kez utanır ve şalvarlarını dikerler (Davletov 2006: 82). Huban Arığ geriye dönüp baktığında dokuz kızın şalvarlarını dikerek savaşa geldiklerini ve dokuz kulaç kadar yaklaştıklarını görür (Davletov 2006: 83). Sarı Üzüt ülkesindeki dokuz sarı oğlan, dokuz sarı kız Huban Arığ’ın geldiğini haber alınca sarı şahinlere dönüşüp uzaya/ göğe yükselerek uçup onunla savaşırlar (Davletov 2006: 83). Kara Üzgüt ülkesindeki dokuz kara kız da kara şahine dönüşerek uzaya / göğe çıkıp Huban Arığ ile savaşırlar (Davletov 2006: 83).

Huban Arığ’daki Kara, Sarı ve Ak Üzüt ülkelerinin her birinde dokuzar oğlan ve dokuzar kız bulunması dikkat çekicidir. Zira Altay kamlığında / şamanlığında Tanrı Ülgen’in dokuz oğlu ve dokuz kızı vardır. Kötülüğün simgesi olan Erlik Han’ın da aynı biçimde dokuz kızı ile dokuz oğlu vardır. Yedi kat gökten sonra gelen Arş ve Kürsî de birer kuşatıcı kat sayarak, göğün dokuz kat olduğuna inanan Altay Türkleri, Tanrı’nın da dokuzuncu katta yaşadığına inanmışlardır. Radlof’un Altay Türklerinden derlediği Yaratılış destanına göre, Tanrı, evrenle birlikte dokuz dallı bir ağaç ve bu ağacın her dalının altında bir kişi yaratır. Bu dokuz kişi dokuz oymağın ataları olup dünyadaki bütün insanlar dokuz oymaktan çoğalmıştır. Başka bir anlatımla; Tanrı, dokuz dallı bir meyve ağacının dört dalındaki meyvelerin yenmesini, beş dalındaki meyvelerin ise yenmemesini ister. İçine Şeytan giren yılanın telkiniyle yasak meyveyi ikiye bölen Ece, yarısını kendisi yerken yarısının suyunu da sevgilisi Törünge’nin dudaklarına sürer. O zamana kadar vücutları tüylü olan Ece ve Törünge’nin tüyleri dökülür. Tanrı, Şeytan’a uyan yılanı insanların düşmanı ilan eder, ağrılar çeke çeke doğurmayı da Ece’ye de ceza olarak verir. Tanrı dergâhından kovularak yere indirilen Ece’nin doğurduğu dokuz oğlan dokuz kızdan insan nesli türer (Ögel 1989: 454-455).

Şaman ayinlerinde bu ağacı simgeleyen dokuz oyuklu küçük bir ağaç bulundurmak gelenektendir. Şaman davullarında da dokuz dallı ağaç resmi olması bu inançtan kaynaklanmaktadır. Çünkü Tanrı’ya dilekte bulunmak ve ondan alkış-dua almak için dokuz oyuklu ağacın üstüne çıkan Şaman, cezbe makamına ulaşır. Altay Türklerindeki şamanların, âyinlerde dokuz kat göğe çıkıp, dokuz katı da dolaşarak tekrar indikleri söylenir. Şamanın dokuz çırağının tuttuğu keçe dokuz defa döndürülür, böylece Şaman göğün dokuz katını –sembolik olarak- gezmiş olurdu (Yüksel 1981: 18, Abdulla 2006:112). Altay Türklerinde Şaman, Tanrı Bay Ülgen’e kurban sunduğu zaman, kayın ağacında bir merdivene dokuz kertik yapar. Bu dokuz kertik aşağıdan yukarıya birinci kattan dokuzuncu kata kadar gökleri gösterir (Ziya Gökalp 1963). Şaman Ülken’in şerefine kesilen kurbanın ruhuna seslenerek göğün dokuzuncu katına yükselmesini ister. Şamanlar dokuz oyuklu ağaçla yukarı çıkarken omuzlarına yay ve dokuz ok alırlar. Bu dokuz ok, dokuz kat göğe yükselirken karşılaşabilecekleri şer ruhlarla

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

çarpışmayı simgeler (Abdulla 2006:112-113). Ayin yapılan yerin kapısına dokuz giyim asılması da Tanrı Ülken içindir.

Huban Arığ'da geçen Tolğay kamın dokuz şaman davuluna sahip olması ve "Dokuz tüürlü (davullu) Tolgay kam" (Davletov 2006: 16) adıyla anılması da "dokuz"un gizemli bir sayı olduğunu göstermektedir. Tolgay kamın "dokuz"la anılması sadece dokuz şaman davuluna (tüüre) sahip olmasıyla sınırlı değildir. "Dokuz tüürlü (davullu) Tolgay kam", dokuz başlı kara kayanın içinde, dokuz ayaklı demir yatakta uyur. Destana göre; kırk kat yerin altına giden ulu yolun yanında dokuz başlı kara kaya durmaktadır. Dokuz başlı kara kayanın üstünde fokurdayan is-gaz göğe çıkıp ayın, güneşin gözünü kapatmaktadır (Davletov 2006: 20). Dokuz başlı kara kaya içindeki horlama/ fokurdama sesi uzaya kadar işitilmektedir (Davletov 2006: 21). Huban Arığ'ın babası Hara Han, dokuz başlı kara kayanın kapısını açıp selam verir. Dokuz ayaklı demir yatakta bir alp yatıp uyumaktadır. Bu yiğidin soluğu ak alev olup ayılmakta, göğsünden çıkan buğusu kök alev olup saçılmaktadır. Dokuz başlı kara kaya oraya buraya sarsılmaktadır. Dokuz tüürü (şaman davulu) da yanında durup oraya buraya sarsılmaktadır. Hara Han girdiğinde dokuz tüür vurulup çalınmaya başlar ve uyuyan yiğit uyanır (Davletov 2006: 21).

Dokuz tüürlü (davullu) Tolgay kam kırk kat yerin altındadır (Davletov 2006: 16). Ak karlı zirvenin dibinde oturan altmış çatal boynuzlu ala boğa, kırk kat yerin altına inmek, dokuz türlü Tolğay kamla buluşmak, konuşmak istediğini söyler (Davletov 2006: 20).

Dokuz sayısının kapsayıcılık, denetleyicilik / gözcülükle birlikte anılması, dokuz gök ve dokuz yer inanışıyla ilgili olması muhtemeldir. Kara, Sarı ve Ak Üzüt ülkelerinde bulunan dokuzar oğlan ve dokuzar kızın gözcülük etmesi ve her şeyi bilme, fark etme özelliği taşıması da bunu gösterir: Kara Üzüt ülkesindeki dokuz kara kız gece bekçilik, gündüz gözcülük yapmaktadır. Ölen kişilerin ruhlarını denetleyerek Ak üzüt ülkesine yollayan dokuz kara kızın bilmediği, farkında olmadığı hiç bir şey kara yerin yüzünde yoktur (Davletov 2006: 77). Sarı Üzüt ülkesindeki dokuz sarı oğlan ve dokuz sarı kız da gece bekçilik, gündüz gözcülük yapar. Bunların her biri altmış yordam ve elli hile bilir (Davletov 2006: 78). Ak Üzüt ülkesinin dokuz oğlanı, dokuz kızı yerin altındaki yedi Erlik'ten yedi kat üstündür (Davletov 2006: 78). Ak Üzüt ülkesindeki dokuz oğlan, dokuz kız herkesi denetlemekte, yalan söyleyerek gelen kişilerin boynunu hemen oracıkta kesivermektedir (Davletov 2006: 79).

Gökle yer çarpışırken altın tüylü ak köpek kara yerin altında dokuz kara alpın arı canına, aydın yeryüzünde dokuz çıplak alpın tükenmez canına ulaşır (Davletov 2006: 111). Hayattayken Huban Arığ'ı güç durumlardan kurtaran Altın tüylü ak köpeğin ruhunun dokuz kat yerin altına ulaşması aynı destanda bir kaç defa geçer (Davletov 2006: 238).

Dokuzun etki gücü ve kapsayıcılığı geniş bir alanı içine almaktadır. Sözgelimi; Dokuz tüürlü Tolgay kam, dokuz tüürünü alıp ayine başlayınca dokuz tüürün sesi doksan devlete dek yayılır (Davletov 2006: 237).

Dokuzun "nihai sınır" (Schimmel 2000: 188) anlamında kullanımına Huban Arığ'da çok sayıda örnek vermek mümkündür. Sözgelimi; Ruhlar âlemindeki Ak üzüt ülkesine giden Huban Arığ, kendisini dokuz gün beklemelerini, dokuz gün sonra dönerse sağ kaldığını, yoksa ölmüş olacağını söyler (Davletov 2006: 76, 217). Huban Arığ, dokuz günde yüzerek geçilmez bir nehre ulaştıklarını anlar (Davletov 2006: 76). Dokuz günde arınmamak üzere yayılan yoğun ak duman dokuz günün ardından arınarak ak buluta dönüşür / katılır (Davletov 2006: 71, 100, 111, 155, 163). Altın tüylü ak köpek dokuz günce dinlenebilmek üzere vedalaşıp gider (Davletov 2006: 86). Ah Molat ak dağ doruğunun içinde dokuz gün kaldığını anlar (Davletov 2006: 180). Hunab Arığ'ın anası Hıyan Arığ, kızını bağrına basarak dokuz kez öper (Davletov 2006: 175). Dokuz kez öpüp vedalaşma da görülür (Davletov 2006: 222). Huban Arığ, dokuz tepeyi aşıp, dokuz dereyi geçer (Davletov 2006: 232). "Doyduğun yerde dokuz konaklamamak gerek" (Davletov 2006: 5) sözü de konuyla ilgilidir.

Dokuzun "mükemmellik sayısı" (Schimmel 2000: 188) olarak kullanımına Huban Arığ'da da rastlamak mümkündür. "Dokuz tüürlü (davullu) Tolgay kam" olarak adlandırılan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kam / şaman yerin üstünde ve kara yerin altında her şeyi bilmekte, her şeye ulaşmaktadır (Davletov 2006: 16).

Bu sayının yedi gök küresinin ve sabit yıldızları kapsayan "göğün üst kemerinin ötesinde olan en yüksek, dokuzuncu cennetle bağlantılı" olduğu da ileri sürülür (Schimmel 2000: 179).

Gök dokuz (veya yedi) kat olduğu gibi, yer de dokuz (veya yedi) kat olarak düşünülürdü. Huban Arığ'da, dokuz kat yerin altına varan Hara Han, burada yanan kızıl alevli ateşin uzaya kadar ulaştığını görür (Davletov 2006: 24). Huban Arığ, ulu ateşi dokuz yerden bükerek tutup sağ cebine koyar (Davletov 2006: 55). Yeraltı dünyasının hanı Erlik Han'ın da kara kızlar denilen dokuz kızı olması ve kamların yeryüzünü yeraltına bağlayan kapılardan geçtiklerinde Erlik'in kara kızları tarafından engellenmeye çalışılması ile Huban Arığ'ın üç ülkeye yaptığı yolculuk sırasında gördüğü dokuz kara oğlan ve dokuz kara kız, dokuz sarı oğlan ve dokuz sarı kız, dokuz ak oğlan ve dokuz ak kız arasında ilgi kurmak mümkündür. Huban Arığ dokuz kara kıza fark edilmemek için uzayda kara bulut oynatıp kara yer yüzüne indirerek ulu yel kaldırır. Dayanamayan dokuz kara kız dokuz köşeli kara evin içine kaçar (Davletov 2006: 78). Dokuz başlı kara kayanın kapısı açılınca dokuz saç örgülü, çiltek saçlı, alnından altın boynuzlu, kızıl ipek gömlek giyen kız balası çıkıverir (Davletov 2006: 97).

Tanrı Ülgen'in dokuz kızı ilâhî saflıkları ve güzellikleri nedeniyle ak olarak anılırdı[69].

Huban Arığ, dokuz günde yüzerek geçilmez bir nehre ulaştıklarını anlar (Davletov 2006: 76). Huban Arığ, dokuz tepeyi aşıp, dokuz dereyi geçer (Davletov 2006: 232). Huban Arığ'ın babası Hara Han ve yiğitleri dokuz dağ sırtı aşarlar (Davletov 2006: 67). Donuk çelik kılıçla vurduklarında sırtına değmeden dokuz yerinden kırılıp düşmektedir (Davletov 2006: 67).

Dokuzun karanlık yönü, daha çok kuzey bölgelerinde, dokuz kötü erkek ya da kız kardeş olarak ortaya çıkar (Schimmel 2000: 190).

Dokuz kara kız, Pora Nincil'in arı tinini kaçırıp kara denizin dibine iniverirler. Kara deniz dokuz gün ileri geri dalgalanıp taşar (Davletov 2006: 155). Ak dumanın içinden dokuz başlı ejderha çıkıp taşlı, çakallı yerde koşmaya başlar (Davletov 2006: 155). Güç durumlarda Huban Arığ'ın yardımına yetişen Üçgen çıplak oğlan [=Altın Hus] kara denizden dışarı çıkarak dokuz kara kızın dokuz başını koparıp bir yere toplar ve geri kara denize atar. Dokuz başlı ejderhanın yanına gelip kuyruğundan kavrar (Davletov 2006: 155). Ayın altınca çevirip ak alevli ateş yakar. Güneşin altınca döndürüp gök alevli ateş tutuşturur. Alp vuracak çatal kayayı vurup geçer. Dokuz başlı ejderhanın dokuz başı da kopar ve dokuz ayrı yere düşer (Davletov 2006: 156).

Sarı denizden dokuz çatal boynuzlu, dokuz kulaç kuyruklu sarı keçi ortaya çıkar (Davletov 2006: 162). Dokuz çatal boynuzlu, dokuz kulaç kuyruklu sarı keçi orta dünyanın üzerinde dokuz takla atıp yere yıkılır (Davletov 2006: 162). "Dokuz takla atıp düşme"ye destanda bir kaç kez rastlanmaktadır (Davletov 2006: 252).

Sonuç

Huban Arığ destanı incelendiğinde, Hakas Türklerinin de sayıların gizemine inandıkları, bazı sayıları uğurlu / kutlu, bazı sayıları uğursuz kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu sayılardan biri de "dokuz"dur. Huban Arığ'da geçen dokuzla ilgili şu kullanımlar, sayı simgeciliği açısından büyük önem taşımaktadır: "Dokuz tüürlü (davullu) Tolgay kam", "dokuz başlı kara kaya", "dokuz ayaklı demir yatak", "dokuz tüürün sesinin doksan devlete dek yayılması", "dokuz günde arınmamak üzere yayılan yoğun ak dumanın dokuz gün sonra arınarak ak buluta dönüşmesi", "ulu ateşi dokuz yerden bükerek tutup sağ cebine koyma", "dokuz kat yerin altına varma", "dokuz dağ sırtı aşma" "dokuz başlı kara kayanın kapısı açılınca dokuz saç örgülü kız çıkması", "dokuz yerinden kırılıp düşme", "dokuz günde yüzerek geçilmez bir nehre ulaşma", "dokuz gün bekleme", "dokuz gün sonra dönerse sağ kaldığını, yoksa ölmüş olacağını söyleme", "dokuz günce dinlenme", "kızını bağrına basarak dokuz kez öpme", "dokuz kez öpüp vedalaşma", "dokuz tepeyi aşıp, dokuz dereyi geçme", "ak dağ doruğunun içinde dokuz gün kaldığını anlama", "doyduğun yerde dokuz konaklamama", "dokuz kara kız", "dokuz kara kızın

---

[69] Alptekin, Ali Berat (2009),*Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı.* 4. Baskı, Akçağ Yayınları, A

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dokuz köşeli kara evin içine kaçması", "Kara Üzgüt ülkesindeki dokuz kara kızın da kara şahine dönüşerek uzaya / göğe çıkıp savaşmaları", "savaşa gelenlerin dokuz kulaç kadar yaklaştıklarını görme", "Dokuz kara kızın kara denizin dibine inmesi üzerine kara denizin dokuz gün ileri geri dalgalanıp taşması", "dokuz kara kızın dokuz başının koparılarak kara denize atılşması" "dokuz çatal kayın ağacına kapılarak şalvarları yırtılan dokuz oğlan ve dokuz kızın dokuz kez utanıp şalvarlarını dikmesi", "Altın tüylü ak köpeğin dokuz kat yerin altına vararak dokuz kara alpın arı canına, aydın yeryüzünde de dokuz çıplak alpın tükenmez canına ulaşması", "dokuz sarı oğlan", "dokuz sarı kız", "sarı denizden dokuz çatal boynuzlu, dokuz kulaç kuyruklu sarı keçinin ortaya çıkması", "dokuz çatal boynuzlu, dokuz kulaç kuyruklu sarı keçinin orta dünya üzerinde dokuz takla atıp yere yıkılması", "Sarı Üzüt ülkesindeki dokuz sarı oğlan ve dokuz sarı kızın sarı şahinlere dönüşüp uzaya/ göğe yükselerek uçup savaşmaları", "Ak Üzüt ülkesinin dokuz oğlanı, dokuz kızı", "Ak dumanın içinden dokuz başlı ejderha çıkması", "dokuz başlı ejderhanın dokuz başının da kopması ve dokuz ayrı yere düşmesi", "dokuz takla atıp düşme", vd.

Destanda dokuzlu bir sistem dikkat çekmektedir. Dokuz, Huban Arığ'da daha çok mitolojik unsurlarla donatılmış bir sayıdır. Ölüler diyarının, yeryüzünün, gökyüzünün, kadının, erkeğin simgesidir. "Şans getiren bir sayı" olarak kullanıldığı da görülmektedir. Dokuzun yolculukla ilişkisine ve zaman ölçüsü olarak kullanımına da Huban Arığ'da rastlanmaktadır.

Yapılan araştırma sonucunda, Türk halk kültürü ürünlerinde yaygın olarak kullanılan sayılardan "dokuz"un Hakas Türklerinin kadın yiğitlik destanı Huban Arığ'da da benzer ve farklı işlevler yüklenerek yer aldıkları anlaşılmaktadır. Hakas Türk halk inanışlarının yansıması olan dokuz ile ilgili kabullerin, Türk Dünyası halk inanışlarıyla büyük benzerlikler taşıdıkları ve halk inanışlarını "sayı sembolizmi" açısından inceleyecek araştırıcılar için zengin malzemeler bulundurdukları da ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

ABDULLA, Behlul, 2006, *Folklorda Say Simvolikası,* ELM yay.: Bakü.

ARIKOĞLU, Ekrem, 1998, "Hakas Edebiyatı" *Türkiye Dünyası El Kitabı,* TKAE yay.: Ankara.

ARIKOĞLU, Ekrem, 2003, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 25 / Hakas Edebiyatı,* KTB yay.: Ankara.

ARIKOĞLU, Ekrem, 2007, *Hakas Destanları 1,* TDK yay.: Ankara.

ÇORUHLU, Yaşar, 2002, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı yay.: İstanbul.

DAVLETOV, Timur B., 2005, *Güney Sibirya Türklüğü: Hakas, Tıva ve Altay Türkleri, Genel Bir Bakış* yay.: Ankara.

DAVLETOV, Timur B., 2006, *Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı Huban Arığ*, TÜRKSOY yay.: Ankara.

DAVLETOV, Timur B., 2009, *Han Migren / Hakas Türklerinin Alplık Destanı,* TÜRKSOY yay.: Ankara.

DEMİR, Ercan, 2001, *Ay Huucın (Hakas Kahramanlık Destanı),* Basılmamış yüksek lisans tezi: Van.

DURBİLMEZ, Bayram, 2005, "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde Üç Sayısı", *Ahilik Araştırmaları Dergisi,* 1 / 2, Kırşehir.

DURBİLMEZ, Bayram, 2007a, "Türk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde 5 Sayısı", *II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu- Bildiriler,* (Hzl. M. Fatih Köksal), Ankara.

DURBİLMEZ, Bayram, 2007b, "Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeciliği", *Millî Folklor Uluslar arası Kültür Araştırmaları Dergisi / International and Quartely Journal of Cultural Studies*, 10 / 76, Ankara.

DURBİLMEZ, Bayram, 2008, "Nahçıvan Türk Halk İnanışlarında Mitolojik Sayılar / Mythological Numbers in Nakhchıvan- Turkish Folk Beliefs ", *Turkish Studies / International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DURBİLMEZ, Bayram, 2009, "Türk Kültüründe ve Fütüvvetnamelerde Dört Sayısı / The Number "4" in Turkish Culture and Futuvvetname".TURK KULTURU VE HACI BEKTAS VELI-ARASTIRMA DERGISI, 52, Ankara.

ERGUN, Metin, 1993, "Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı", *Millî Folklor/ Türk Dünyası Folklor Dergisi*, 3/ 19, Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer, 1976, "Türklerde Dokuz Sayısı", *I. Uluslar arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* C. IV, Ankara.

İNAN, Abdulkadir, 1986, *Tarihte ve Bugün Şamanizm- Materyaller ve Araştırmalar*, TTK yay.: Ankara.

KİLLİ, Gülsüm, 2000, "Hakas Sözlü Edebiyatında taxpax", *Millî Folklor/ Uluslar Arası Halkbilimi Dergisi,* 6/ 48, Ankara.

KİLLİ, Gülsüm, 2009, "Hakaslarda Destancılık Geleneği I: Araştırma Tarihi ve Kaynaklar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 6/1, Ankara.

MACİT, Ümmügülsüm, 2000, *Hakas Kahramanlık Destanlarından Han Migren,,* Basılmamış yüksek lisans tezi: Van.

ÖGEL, Bahaeddin, 1989, *Türk Mitolojisi,* MEB yay, Ankara.

ÖZKAN, Fatma, 1997, *Altın Arığ,* Bilig yay.: Ankara.

ŞAHİN, Erdal, 2007, *Altın Çüs (Giriş- Metin- Aktarma- Dizin)*, TDAV yay.: İstanbul.

SCHIMMEL, Annemarie, 2000, *Sayıların Gizemi*, 2. Baskı, Kabalcı yay.: İstanbul.

YÜKSEL, H. Avni, 1981, "Türk Folklorunda Sayılar", *Millî Kültür,* 3/ 4, Ankara.

Ziya Gökalp,1963, *Türk Töresi,* İstanbul.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРА ДАСТАНА В ТВОРЧЕСТВЕ КЯЗИМА МЕЧИЕВА («БУЗЖИГИТ»)

БОРИС ТЕТУЕВ

Жанр дастана, бытующий в устном и авторском вариантах, составляет значительную часть словесного искусства карачаево-балкарцев и является истоком ряда поэтических жанров, существенно повлиявших на развитие карачаево-балкарской художественной культуры в целом. Но поскольку термин «дастан» не получил широкого распространения в российском литературоведении, литературная обработка восточных и общетюркских сказочных сюжетов, легенд и преданий интерпретировалась несколько узко, ограничиваясь обнаружением в карачаево-балкарской поэзии «восточных мотивов», «восточных традиций» и т. д. (1). Следует признать, что исследование историко-культурных факторов развития жанра дастана в карачаево-балкарской поэзии, ее национальной специфики и роли в становлении национальной литературной традиции остаются вне поля зрения литературоведов.

Один из родоначальников российской ориенталистики И. Ю. Крачковский, посвятивший отдельную статью «арабской письменности на Северном Кавказе», достаточно убедительно сформулировал тезис о специфике и научном значении этого пласта литературы. «Нельзя ожидать, – отмечает ученый, – что арабская литература Кавказа внесет какие-либо произведения в сокровищницу мировой литературы, где немало арабских вкладов; более того, трудно думать, что она вольется новым потоком в широкое русло общеарабской литературы. Арабская литература Кавказа возникла уже тогда, когда творческий период общеарабской литературы давно закончился. Развиваясь на периферии воздействия арабской культуры, она росла как литература провинциальная… Тем не менее значение ее и с точки зрения арабиста, и с точки зрения исследователя местной культуры очень велико. Для первого она рисует картину развития одной из боковых ветвей арабской литературы, а полная всесторонняя оценка последней в целом станет возможна только тогда, когда все аналогичные явления будут освещены полностью. Для историка местной культуры она дает неоценимый материал, иногда переплетающийся с источниками на других языках, например, на турецком или русском, но еще чаще – самостоятельный, единственный в своем роде, не имеющий никаких параллелей» (2).

К сожалению, приходится констатировать, что положения ученого для «историков местной литературы», во всяком случае, карачаево-балкарской, остались благими пожеланиями. Об арабо-тюркских истоках карачаево-балкарской словесности начали упоминать в последние годы, в основном, в связи с религиозно-дидактической поэзией. Между тем, следует признать, что формирование карачаево-балкарской авторской поэзии шло в русле поэзии мусульманского Востока, которая развивалась «главным образом через создание новых версий излюбленных сюжетов. При этом… процесс поэтического состязания, называемого назира, объединял литературу на всех трех великих языках мусульманской культуры: арабском, персидском и тюркском. Что касается версий в тюркской поэзии, они хоть и стоят на последнем месте хронологически, занимают первое место по интенсивности обработок общих сюжетов и по количеству» (3).

Процесс национальной адаптации восточных архифабул о любви явился важным этапом формирования авторской карачаево-балкарской поэзии. Естественно, что тенденция усиления индивидуального начала в освоении иноязычного материала происходила перманентно. Так, в дастанах (за которыми закрепился термин «восточные поэмы»), Даут-Хаджи Шаваева (1800-1892) «Тахир и Зухура», «Межнун и Лейла», «Пророк Юсуф и его братья»), Кязима Мечиева (1859-1945) «Тахир и Зухура» доминировало изображение топоса любви в аспекте конфликта «пассионарности» и «прагматики» (4), в основном соответствующего «духу и букве» древней архифабулы. Следование традициям восточного народного романа, в которо

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

развивается в прозе, а эмоциональная – в поэзии» (5), также отчетливо проявляется в вышеназванных дастанах Д. Шаваева и К. Мечиева. Событийная канва в них излагается прозой, а внутренние переживания героев передаются в стихотворных монологах. В то же время, в указанных произведениях уже явственно обозначилось стремление карачаево-балкарских авторов XIX века к использованию художественных традиций родного фольклора, актуализации составляющих своего этномира. Дальнейшее развитие эта тенденция получила в дастане К. Мечиева «Бузжигит» (1910), где, опираясь на тюркскую архифабулу о трагической любви Бузжигита и Зулейхи, поэт обозначил основной вектор развития национальной поэзии.

Повествование о трагической любви Бузжигита (Бозийгита) является основой фабулы многих поэтических произведений тюркских народов (казахов, ногайцев, татар, башкир, кумыков, карачаево-балкарцев). В каждой национальной литературе общеизвестный древнетюркский сюжет подвергается национальной адаптации в соответствии со сложившимися поэтическими традициями, ментальными понятиями, конкретными социально-историческими обстоятельствами.

Дастан «Бузжигит» К. Мечиева не только знаменовал новый этап в изображении темы любви в балкарской поэзии. Значение ее гораздо шире. Поэт, используя архифабулу, отразил атмосферу жизни балкарского общества XIX века, нарастающие социальные противоречия в нем. Подобное обращение к архетипическому тексту позволяет художникам «находить те или иные аспекты и элементы, созвучные их современности и необходимые им при решении тех или иных актуальных творческих задач» (6). И как следствие в данном конкретном случае – усиление лирико-драматического характера поэмы, реалистичности и глубины раскрытия психологии героев. В зачине поэмы поэт обращается к парадигме любви, приносящей человеку много радости: «Сюймеклик, жаннет чыпчыкъ // Келген кибик, келеди» (7) («Любовь, словно райская птица // Приходит, является»). Традиционное для восточных поэм Д. Шаваева предостережение о возможной роковой развязки любви у К. Мечиева приобретает социально мотивированный смысл: «Алай бу тар дунияда // Аны да къанатларын // Кюйдюрюп къоядыла // Артыкълыкъны отлары» [104] («В этом трудном мире // И ее крылья // Огонь несправедливости // Сжигает дотла). В подтверждение вечности радостей и страданий любви поэт использует аллюзии и интертекстуальные отсылки к судьбам влюбленных пар – Межнуна и Лейли, Фархада и Ширин. Упоминание восточных поэтов Низами, Навои, Физули, чьи произведения «заставили его страдать и плакать», служат одновременно как для прославления преемников, так и для актуализации темы и поэтической традиции, которой следует К. Мечиев. Вместе с тем, использование архетипических фабул и имен поэтических предшественников подчинено принципиально новой установке, новым эстетическим ориентирам, определяющим эволюцию его художественного сознания.

Важным является и то, что, ощущая себя продолжателем восточной поэтической традиции, К. Мечиев открыто заявляет об оригинальности своей поэзии. Признавая, что «о Бузжигите пели многие и лучше него», автор метафорически отстаивает свое право художника отступить от сложившейся традиции, право на свое видение мира: «Хар тауну *кеси* сууу, // *Кеси* жыры, булбулу, // Тауда да жюрюсюн деп // Айтдым бу таурухуму» [106] («У каждой горы – *своя* вода, // *Своя* песня, *свой* соловей, // Чтобы и в горах бытовал // Я поведал *свой* рассказ»). З. Кучукова, размышляя о соотнесенности отдельной культуры и поликультурного мира, видит в этой строфе пример того, как поэт, «обращаясь к реалиям этносреды, обосновывает право на самовыражение каждой национальной культуры, философская основа которой аналогична множеству других национальных культур, образное же воплощение имеет свои специфические особенности, обусловленные историко-культурными, этнопсихологическими факторами» (8). Конкретизируя данный тезис, можно лишь добавить, что поэт прежде всего обосновывает эстетическую значимость *авторского самовыражения*.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Свое мировидение поэт утверждает в полемике с идиллическими представлениями, бытующими у предшественников. Идеальному сказочному миру К. Мечиев противопоставляет правду реальной жизни во всей сложности и противоречивости. Оппозиция «жизнь – сказка», «реальная – вымышленная» действительность определяет установку поэта на отказ от идеализации жизненных противоречий: «Жомакъда къыйын тюйюл //Ханны огъурлу этген,…// Жашау а жомакъ тюйюл,- // Кёрдюк агъын, къарасын… [113] («В сказке нетрудно // Хана благородным представить, //А жизнь – не сказка, // Видели мы ее светлую и черную (сторону»). Таким образом, К. Мечиев во вступлении не просто указывает на литературные источники фабулы поэмы, но излагает и свою художественную программу, ориентирующую на правдивое изображение реальной действительности.

Подобный эстетический принцип определяет отход поэта от черно-белого колорита в изображении героев и их противостояния. Это отличие становится явным уже в диспозиции героев. Так, если в поэме «Къиссату Бозийгит» кумыкского поэта А. Акаева (1871–1931) родители влюбленных являются ханами, занимают одинаковое положение на иерархической лестнице, то в произведении К. Мечиева отец Бузжигита – простой зодчий, отец Зулейхи – могущественный Аюп хан. Соответственно, конфликт поэмы приобретает больше социальный характер, отражающий процесс обострения классовых противоречий в карачаево-балкарском обществе. Когда Фатимат, поверенная в сердечные дела Бузжигита, узнает, кто является таинственной незнакомкой, пленившей его, то понимает, что может стать преградой для влюбленного: «Алай ол хан къызыды, – // Андады, балам, палах» («Но она ханская дочь, – // В этом, сынок, беда»). Различие в социальном положении влюбленных героев становится главной причиной их трагедии.

Основные признаки общетюркской архифабулы, элементы сказочного, гиперболического изображения событий и героев в большей степени сохранились в поэме А. Акаева. Так, Бозийгит и Сахибджамал влюбляются друг в друга во сне. Бозийгит отправляется в далекий путь на поиски возлюбленной. Узнав о встрече своей дочери с Бозийгитом, хан Таммасхан, отец Сахибджамал, велит убить его. Обычной саблей убить Бозийгита не удается, тогда он дает убийцам свою волшебную саблю. Обняв убитого возлюбленного, умирает и Сахибджамал, их, вместе с верным другом Каманом, хоронят в одной могиле (9).

В дастане К. Мечиева древнетюркская архифабула освобождается от сказочных элементов. Отмеченная тенденция к снижению сказочного, волшебного, проявляется и в изображении других персонажей поэмы. Хан Аюп, отец Зулейхи, лишен демонических черт, более того, он мудр и справедлив. Согласно молве, никто из подданных не жаловался на его жестокость, благодаря ему в ханстве мало убогих и нищих, при нем забылись войны, только «в снах остались звуки барабана, зовущие в бой». Но вместе с тем, К. Мечиев далек от его идеализации. Поэт использует карачаево-балкарские фразеологизмы, поговорки, передающие не идеализированное (как в сказках), а реальное представление об облике хана: «Тузакъсыз хан – хан болмаз» («Хан без угнетения (народа) – не хан»); «Къул жегилген жерде уа // Тюзлюк атасы елюр» («Там, где есть холопы, // Умирает отец справедливости»); «Аллах берир, хан алыр» («Аллах даст, хан отнимет»). Подобному народному представлению соответствует и характер хана Аюпа. Он – любящий отец, правитель, радеющий о процветании своего государства. Строительство ханом дворца для Зулейхи является и выражением любви к ней, и свидетельством мощи его державы. Когда искусный зодчий Бузжигит строит дворец, он уважаем ханом, поскольку, как и многие его подданные, укрепляет его могущество. Но любовь Бузжигита к Зулейхе представляется хану посягательством на его собственность, на его социальный статус. Мир чувств, которым живут влюбленные, является антитезой его жизни, потому хан велит убить Бузжигита, думая таким образом сохранить устраивающий его миропорядок.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Старый зодчий, отец Бузжигита – созидатель, он всю свою жизнь строил дома, доставляя радость людям, веря в бессмертие мастерства, в то, что оно по своему воздействию на человека «сродни любви и солнцу». На генетическом уровне переходит к сыну ощущение радости созидательного труда. Развернутой метафорой передаются жизненные ценности, унаследованные Бузжигитом от отца, «к рукам которого приставала не кровь, а известь», который жил, принося в мир добро и радость, «оживляя камень, дерево, глину». В противовес хану Аюпу, старый зодчий утверждает вечные общечеловеческие критерии нравственности: «Махтау, байлыкъ да кетер, // Кертилей къал тюзлюкге, // Дунияда бир зат жетмез // Халаллыкъгъа, игиликге» [108] («И слава, и богатство уйдет, // Оставайся верным правде, // В мире бесценны лишь // Правда и добро»).

По сравнению со своими литературными предшественниками – Тахиром, Межнуном, Бузжигит заметно «повзрослел» в буквальном и переносном смысле. Сообщение автора о том, что Бузжигит постигал секреты мастерства строителя у отца, долгое время (семь лет) учился в других местах (Багдад, Египет), «любуясь великолепными мечетями и дворцами», позволяет судить о его далеко не юном возрасте. Интеллектуально и нравственно это сформировавшаяся личность со своими устоявшимися взглядами. Бузжигит не просто влюбленный, он – художник, творческая личность, воплощающая свое видение мира в строительстве дворца. Поэт изображает достоинства влюбленного не в его физической красоте, а в его жажде знаний, постоянном совершенствовании мастерства, уважительном отношении к родителям. Бузжигит одарен мастерством от пророка: «Адам угъай, файгъамбар // Берди делле хунерин» («Не от человека, а от пророка // Одаренность его, сказали»). Равно так же людская молва превозносит не внешнюю красоту Бузжигита, а творение его рук: «Кез керюп, бу жерледе // Болмады быллай къала!» [119] («Глаз человеческий в этих местах // Не видел подобного дворца!»).

Бузжигит в дастане К. Мечиева изображен обычным, земным человеком, в нем нет типичной для героя «восточных» поэм одержимости любовью, она не изолирует его от социума, не лишает социальной активности. В отличие от других тюркских вариантов архифабулы (в частности кумыкского и ногайского), рождение любви в душе героя не связано с онейрическим мотивом, придающим чувству сказочный характер. Во время строительства дворца хану Аюпу он случайно встречает Зулейху, в которую влюбляется с первого взгляда. Традиционные для «восточных» поэм сравнения, божественно возвышающие красоту возлюбленной (типа «нюр жайгъан» – озаряющая, лучезарная), уступают место более приземленным, но выражающим идею ее единственности, невозможности для Бузжигита жизни без нее. Еще одна особенность природы сравнений, используемых К. Мечиевым, проявляется в утверждении отрицанием. Вместо признания, что Зулейха значит для влюбленного героя, следует целый ряд сравнений, метафор, многократно усиливающих силу чувства любви Бузжигита к Зулейхе, без которой он не мыслит своей жизни: «Ансыз къалса, дунияда // Кегетле бишмезликча, // Жерни къургъакълыкъ алып, // Сабанла битмезликча» [120] («Если без нее останется в мире, // Будто бы плоды не созреют, // Будто бы землю одолеет засуха, // Будто бы поля перестанут плодоносить»); «Ансыз къалгъан дунияда // От тиргизилмезликча, // Ансыз къалса, дунияда // Юйле ишленмезликча» [120] («В мире, оставшемся без нее, // Будто бы огонь не разожжется, // Если без нее останется в мире, // Будто бы дома перестанут строиться»).

Бузжигит признается себе, что до встречи с Зулейхой он жил, не задумываясь о смысле жизни. Он скитался по свету, увлеченный постижением секретов мастерства своей профессии; учеба у мастеров, изучение книг стало его целью жизни. Зародившееся в сердце чувство к Зулейхе изменяет его, он открывает для себя, что все, чем жил, было дорогой к любви, в ней мастер нашел настоящее счастье. Важно то, что любовь не лишает его рассудка, как это изображалось у литературных предшественников, а делает жизнь более осмысленной, придает цельность его натуре.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

В дастане «Бузжигит» любовь-страдание уступает место реальной земной страсти, образ идеальной возлюбленной перерастает в образ реальной земной женщины. Реалистическая полнота образа Зулейхи достигается не описанием внешних черт, а изображением взаимоотношений с Бузжигитом, с молочной матерью Фатимат, отцом, подругами. Так, ее красота передается традиционными для карачаево-балкарской устной поэзии астральными и анималистическими сравнениями: «Эки кезю, чолпанла // Жаннган кибик, жаннганлай, // Ол къыз алай бара эд, – // Кырдыкда жур баргъанлай!» [119–120] («Два глаза, словно утренняя // Звезда горит, горели, // Эта девушка так шла, – // Как по траве газель идет!»). Вещий сон, в котором Зулейха узнает о скором появлении суженого, содержит не столько предсказание о будущих событиях, сколько передает состояние ожидания героиней любви. Когда героиня узнает о чувствах к ней Бузжигита через молочную мать Фатимат, то, принимая безысходность своего положения (за ней бдительно следят люди отца), она готова смириться с тем, что ей невозможно увидеться с возлюбленным. Только поддержка Фатимат придает ей силы бороться за свою любовь. Описание встречи Зулейхи с Бузжигитом во дворце, который он разрисовывает, воспринимается читателем как лирический шедевр. В традициях народной лирики (жанра инара) влюбленные К. Мечиева выражают свои чувства друг к другу не открыто, а посредством метафорических образов, основанных на тайном языке (жаз тил). Так, Бузжигит в своем инаре уподобляет возлюбленную вдохновению, без которого в нем не проснется душа: «Суратларым къалада – // Кюн къубултхан кегюрчюн. // Жан салалмам бояугъа // Зулейха бир кергюнчюн» («Мои картины во дворце – // Голубь, обласканный солнцем, // Не смогу вложить в краску душу // Пока Зулейха не увидит»). Ответ Зулейхи содержит признание в любви к Бузжигиту: «Суратларынг къалада – // Кюн къубултхан кегюрчюн. // Къанат къагъып учалмаз // Бузжигит жан бергинчин» [128] («Твои картины во дворце – // Голубь, обласканный солнцем. // Взмахнув крылом, не сможет улететь // Пока Бузжигит не вложит душу»).

Средствами метафорического языка выражается и осознание героем радостей и бед, ожидающих влюбленных. С одной стороны, хан (дорога к дворцу крутая и недоступная), с другой – дарящая вдохновение, ускользающая, как дикая лань, Зулейха. В ответном инаре Зулейха вселяет надежду на то, что все преграды преодолимы: «Почему высокая башня хана недоступна?, Лекарство же – перед тобой…» Миг счастья, испытываемый влюбленными, материализуется метафорой: оживают краски на картинах Бузжигита, в них пробуждается душа. Интересно, что К. Мечиев, глубоко верующий человек, изображает гармонию любви, связывая ее с именем языческого божества. Счастливые Бузжигит и Зулейха чувствуют, что двери Тейри отворились для них, мечтают быть вместе до конца жизни.

Развитие традиционного для «восточных» поэм конфликта с родителями, имеющими свои представления о счастье детей, обогащается у К. Мечиева интровертным описанием героев. Особенно ярко это проявляется на примере образа Зулейхи. Она не выступает в качестве пассивного объекта любви; ее чувствам и поступкам присуща определенная самостоятельность, действенность. Отличительной особенностью данного образа поэмы от литературных предшественниц (к примеру, героинь Д. Шаваева) и различных версий данной архифабулы в других тюркоязычных литературах (татарской – «Буз егет», кумыкской – «Къиссату Бозийгит») является акцент не на изображении поступков Зулейхи, а на развитии ее внутреннего мира. Вначале Зулейха живет ожиданием любви. Затем, влюбившись в Бузжигита, она страдает от невозможности увидеть его, не в силах преодолеть запрет отца. Следующий этап – встреча с Бузжигитом, объяснение в любви, обретение гармонии души. Развитие чувства героини передается изображением встреч, в которых «любовь крепнет день ото дня».

Любовь придает ей силы, и, некогда робкая перед своим отцом, теперь она категорически отказывается подчиниться его попытке повли

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

приказным тоном, то просьбой, мольбой «не превращать его в объект насмешек окружающих». Отказ Зулейхи покориться воле отца мотивирован психологически. Поэт передает напряженную внутреннюю борьбу, происходящую в душе героини, оказавшейся перед выбором между отцом и любовью: «Жюрегим мен айтханны // Этмейд, кеч, атам, манга. // Не этейим? Санап къой // Мени аллах ургъаннга» [133] («Сердце сказанного мной // Не исполняет, прости, отец, меня. // Что мне делать? Посчитай // Меня богом проклятой»). Узнав о коварном замысле отца погубить Бузжигита, Зулейха предпринимает героические усилия, чтобы спасти его, но все оказывается тщетным. По приказу хана, решившего, что, устранив любимого Зулейхи, он добьется своей цели, устроит счастье дочери по своему разумению, Бузжигит брошен в темницу и убит.

Безутешная Зулейха отказывается от всех благ, предлагаемых отцом (свадьба с женихом ханского происхождения, несметные богатства и т. д.), отрекается от него. Жизнь после потери возлюбленного теряет для нее ценность, она удаляется в башню, которую по приказу хана построили для погребения Бузжигита и умирает, оплакивая его. Не сумевши соединиться в жизни, герои остаются вместе после смерти. Условный и романтический финал поэмы (никому не удалось открыть дверь башни, «никто не смог открыть ее до сих пор»), является символом вечности любви. Символичен уход героев не вниз, (в землю), а вверх, (в башню). Это переход в мир обитания возвышенного, истинного (в карачаево-балкарском языке слово «къала» переводится в значении «дворец», «башня»). Исследователь «онтологического метакода» карачаево-балкарской художественной культуры З. Кучукова отмечает его подчиненность «вертикальному ритму» (10), имеющему истоком физико-географическую среду его обитания. Уход героев из мира в высоту является символом неприятия принципов жизни обывательского мира, утверждения онтологической значимости любви в ее ярко выраженной ментальной форме.

Следует отметить, что в дастане К. Мечиева «Бузжигит» основные элементы древнетюркской архифабулы в значительной мере трансформировались, обогатились художественно-эстетическими традициями карачаево-балкарской национальной словесности. В первую очередь, к ним относится широкое использование иносказательности. Самое сокровенное в жизни героев выражается средствами, заимствованными из карачаево-балкарской магической поэзии. Однако в дастане К. Мечиева функция иносказательности модифицируется, ее магический смысл утрачивается, и впоследствии она используется как язык, понятный лишь участникам диалога. По законам горской этики, в которой отразились ментальные особенности карачаево-балкарского народа, не принято прямо говорить о каких-либо интимных вещах между родителями и детьми, открыто выражать чувство любви. Это свойство отчетливо проявляется во взаимоотношениях героев. Когда старый зодчий говорит, что сыну пора завести семью, то он тактично просит сказать ему об этом свою жену. В свою очередь, мать Бузжигита заводит разговор на тему женитьбы сына, избегая открытости: «Сюймеди ез анасы // Жашха ачыкъ болургъа… Этген муратларын ол // Жаз тил бла санады» [111] («Не захотела родная мать // Открываться перед сыном… О своих желаниях она // Тайным языком сказала»). В иносказательных выражениях мать намекает, что пора вить свое гнездо, искать себе спутника жизни, дает понять, что будет довольна его выбором. Будет ли избранница черноволосой или златоволосой, черноглазой или светлоглазой, мать сошьет соответствующее цвету платье и приготовит бузу (национальный слабоалкогольный напиток). Так же намеком мать дает совет, чем руководствоваться при выборе избранницы: «Кеси сюйген – насыпды, // Къуш къанатды жигитге» [111] («То, что сам полюбил, – счастье, // Орлиное крыло для джигита»). Иносказательный язык употребляется и в сцене объяснения в любви Бузжигита и Зулейхи, о чем уже было сказано выше. Используются иносказательные выражения и в момент смертельной опасности, нависшей над Бузжигитом, в диалоге между Зулейхой и ханом, подругами.

Явственно ощущается в дастане К. Мечиева «Бузжигит» и

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

жанров: религиозно-дидактического (мунажат) и фольклорного (кюй), придающих произведению драматический характер. Развернутая проповедь (ууаз) старца, сообщающего родителям о смерти Бузжигита, содержит основные сюжетно-повествовательные элементы данного жанра, хотя религиозные мотивы в ней выражены слабо. Согласно этикету карачаево-балкарцев, горевестник, прежде чем сообщить о смерти, должен обратиться со словами, подготавливающими к восприятию печального известия.

В обращении старца в таком значении используется одна из ключевых теологем мунажата о тленности земной жизни. Медитативные размышления о бренности жизни, неизбежности ухода из мира и иллюзорности земных благ становятся основой наставления – проявить мужество терпения. Уравнивающая всех смерть уносит и пророка, и шейха, «тиранов, от которых содрогалась земля», каждую появившуюся на свет душу. Эта мысль должна нивелировать «единственность» случившейся трагедии. Тотальной предопределенности смерти в проповеди противопоставляется идея безграничности жизни. Жизнь и смерть сменяют друг друга, но вечным остается восход солнца. Мысль, что никто не уходит бесследно, рождает оптимистическую идею о бесконечной обновляемости и восполняемости жизни. После ушедшего человека остается дело его рук, близкие, останется община, которая его оплачет… Смерть единственного сына – подлинная трагедия, но, оплакивая его, он найдет утешение и поддержку в своей общине. Такая логика проповеди представляет собой трансформацию религиозно-дидактических наставлений мунажата. Традиционная установка – помнить о «конце света», опирающаяся на вероучение ислама, сменяется наставлением помнить о дуальности мира, определяющей драматизм жизни человека и диалектику его бытия.

Элементы жанра кюй органично вписывается в драматический финал поэмы о любви. Кюй исполняется самыми близкими людьми Бузжигита, кому предстоит сказать о нем последнее слово – Зулейхой и матерью. Необычность песни-плача Зулейхи в том, что она оплакивает свою судьбу, здесь отсутствует традиционное для данного жанра упоминание имени умершего, его достоинств, обстоятельств смерти. Героиня расстается с подругами, что становится прощанием с самой жизнью: «Энди сизни кералмам, // Эрттен салам бералмам, // Кийнирге, ойнаргъа // Къатыгъызгъа келалмам» [156] («Теперь я вас увидеть не смогу, // Утром приветствовать не смогу, // Одеваться, играть // К вам прийти не смогу»). Как видно, апелляция к опыту народной лирики позволяет выразить всю глубину внутренних переживаний героини.

В дастане К. Мечиева в значительной мере сокращается сказочное, приключенческое начало, что ведет к расширению пространства реально-бытийного повествовательного плана. В целом, реалистическое изображение конфликта, психологии героев позволяет констатировать, что это уже не просто адаптация «инородного» сюжета. Традиции «классической восточной лиро-эпической поэмы» (11), доминирующие в произведениях Д. Шаваева, трансформировались, превратившись в повествование, отмеченное синкретизмом. Романтический сюжет о трагической любви героев обогащается медитативными раздумьями, реалиями бытия, присущими новой национальной среде. Не отрываясь от классической восточной поэтической основы, К. Мечиев широко использует символы, приемы, фразеологию традиционной карачаево-балкарской лирики, применяя их в «нетрадиционной» форме. Это свидетельствует об осознании поэтом своего авторского права, реализации его в процессе художественной обработки общетюркской архифабулы. Творчески используя поэтические традиции восточных дастанов о любви, К. Мечиев заложил основу карачаево-балкарской лиро-эпической поэмы.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См.:Тетуев Б. И. Восточные мотивы в поэзии Даут-Хаджи Шаваева // «Ortag Turk Kecmisinden Ortag Turk Geleceyine» II Uluslararast folklore kor

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2004; Токуева Н.Х. Поэма К.Мечиева «Тахир и Зухра и традиции восточной поэзии // Живое слово. Кязимовский сборник. Нальчик, 2005; Тетуев Б. И. Карачаево-балкарская версия сюжета об Иосифе Прекрасном (на материале поэмы Д-Х. Шаваева "Юсуф и его братья"// Известия Кабардино - Балкарского научного центра РАН. Нальчик, 2006.
2. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л., Наука. 1979. С. 614-615.
3. Хисамов Н.Ш. Сюжет Йусуфа и Зулейхи в тюрко-татарской поэзии XIII–XV вв. (Проблема версии). Казань, Идел-Пресс, 2001.С. 10-11.
4. Тетуев Б. И. Любовь: конфликт «пассионарности» и «прагматики» (на материале восточных поэм карачаево-балкарского поэта XIX века Д. Ш. Шаваева) // Вестник РУДН. Серия «Литературоведение. Журналистика». – М., 2007. № 2 С. 3-11.
5. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.) М., Наука, 1974. С. 58.
6. Жирмунский В.М. Указ. соч. С.73.
7. Мечиланы Кязим. Чыгъармаларыны экитомлугъу. (Мечиев К. Собрание сочинений в 2 т.). Т. II. Нальчик, Эльбрус. 1989. С. 381. Поэтический материал цитируется по данному изданию в подстрочном переводе автора статьи с указанием номера страницы в тексте.
8. Кучукова З.А. Онтологический метакод как ядро этнопоэтики (Карачаево-балкарская ментальность в зеркале поэзии). – Нальчик: Изд-во М. и В. Котляровых, 2005. С. 9.
9. Акаев А. Пайхамарны елу булан (Тропою пророка) Сост. Г. Оразаев. В 2 т. Махачкала, 1993. Т. I.
10. Кучукова З.А. Указ. соч. С. 42.
11. Валитова А.А. Типология восточной поэмы (Проблемы развития жанра в процессе взаимосвязей тюркоязычных литератур // Советская тюркология. 1973. № 4. С. 38–39.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK DESTANLARINDAKİ MOTİFLERİN MİLLİ KİMLİĞİ BELİRLEMEDEKİ ROLÜ, BATTAL GAZİ DESTANI ÖRNEĞİ

ÇETIN YILDIZ

GİRİŞ

Halka ait bütün sanatsal ve kültürel ürünler, içinde doğduğu halkın sosyal ve kültürel kodlarını da barındırmaktadır. Yazının olmadığı ya da sözlü gelenek ürünlerinin yazıya aktarılmadığı dönemlerde bu kültürel ve sosyal kodlar sonraki nesillere sözlü gelenek ürünleriyle aktarılmıştır. Bu bağlamda sözlü gelenek ürünleri adeta toplumdaki bireylerin eğitilmesinde bir araç olarak kullanılmıştır. Hangi yaşta olursa olsun kişiler; toplumdaki rollerini, ne yapmaları ya da yapmamaları gerektiğini, dini ve milli değerlerini, bu değerleri nasıl muhafaza edip saygı duyacaklarını, kısacası o toplumun içerisinde yaşayabilmenin ön koşullarını sözlü gelenek ürünleriyle öğrenmişlerdir. Bu eğitim çocuk yaşlarda masal, efsane dinleyerek başlayıp, ileriki yaşlarda destan ve halk hikâyesi gibi türleri dinleyerek devam etmiştir.

Sözlü gelenek ürünleri, nesilden nesile aktarılırken değişikliğe uğramıştır. Bu durum aktarılan her anlatının doğasında vardır. Fakat genel olarak bu ürünlerin ana hatları ya da ana fikirleri değişmemiştir. Sözlü gelenek ürünlerinde bu değişmezliği sağlayan mefhumlar, motif olarak tanımlanabilir. Bu noktada motif hakkında yapılan tanımları sunmak faydalı olacaktır.

1.MOTİF NEDİR

"Genellikle hikâye etmenin en küçük unsuru"[70] olarak tanımlanan motif kavramı üzerine ilk geniş çaplı çalışmayı yapan Stith Thompson şöyle demektedir. "Masalın, gelenekte ısrarcı güce sahip en küçük unsurudur. Bu gücün yanı sıra, alışılmamış ve göze çarpıcı oluşuyla da dikkati çeker."[71] Thompson bu tanımda ele alınan bir öğenin motif olabilmesi için metinlerde tekrar edilen ve olağandışı oluşuyla da dikkati çeken bir niteliğe sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak burada tür olarak sadece masallar zikredilmektedir. Motiflerin, bütün sözlü ve yazılı gelenek ürünlerinde bulunduğu ve bu doğrultuda sözlü gelenek ürünlerinin birçoğunda motif tespit çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda araştırmacılar; motifi, taşıdığı olağanüstü niteliklerle; mitoloji, masal, efsane, destan ve halk hikâyesi gibi türlerde yaşama gücüne sahip en küçük öğeye verilen ad olarak tanımlamaktadır.[72] Ancak bu motif tanımlarına göre, sadece tekrar edilen ve olağandışı özellikler barındıran öğeler mi motif olarak kabul edilecek yoksa tekrar edilen bir öğe, kültürel bir mahiyete sahipse ve olağandışı bir özelliğe de sahip değilse motif olarak kabul edilmeyecek mi? Elbette bu konunun tartışılması yazımızın sınırlarını aşacağından bu konuya girmemek durumundayız.

Motif hakkında yapılan kapsayıcı tanımlardan biri Turkish Motifs adlı eserde Cahide Keskiner tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre motif; çoğunlukla kültür ve sanat alanlarında toplumun gelenek, görenek, üslup, anlayış ve inançlarının ifadesidir.[73] Toplumsal değerlerin bu ifadesi, motiflerin taşıdığı sembolik değerlerle sağlanmaktadır. Veselovski bu noktada motifin "imgelerle yüklü, temel bir taslak biçiminde olmasıyla kendini belli ettiğini"[74] söyler. Yani ele alınan öğenin motif olabilmesi için sadece metinlerde tekrar edilen bir öğe olması yetmez; aynı zamanda içinde doğduğu toplumun kültürel ve sosyal değerlerini de barındırması lazımdır.

Motif hakkında yapılan tanımlardan bir sentez yapacak olursak, motifler; milletlerin yaşayışlarının, inançlarının ve toplumsal değerlerinin kendinde ifadesini bulduğu, sembolik değerleri olan ve içerisinde barındırdığı bu değerlerle metinlerde tekrar edilen öğelere verilen ad olarak tanımlanabilir.

---

[70] Thompson, Stith, (1946), *The Folktale*, New York, 415-416'dan Esma ŞİMŞEK,*Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması* I.Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.156.
[71] Kaya, Doğan, (2007), *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, s.532.
[72] Keskiner, Cahide, (1995), *Turkish Motifs*, Temel Matbaacılık, 4. Baskı, İstanbul, s. 8-9.
[73] Propp, Vladimir (2008), *Masalın Biçimbilimi,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul s.17.
[74] Devellioğlu, Ferit, (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,* D-E, Yeniden Gözden Kitabevi Yayınları, Ankara.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2.DESTAN NEDİR

Farsça'dan dilimize girmiş olan destan (dāstān), bizim ele alacağımız bağlamda "epope, hikâye ve masal" [75] anlamlarına gelmektedir. Sözlükte destan kelimesinin hikâye, masal vb. türlerle tanımlanması, geçmişte -gerek bilimde gerekse halk lügatinde- türler arasındaki ayrımın günümüzdeki gibi belirgin olmayışındandır.

Destanlar, yeryüzünün ve kâinatın oluşum sürecine dair ilk veriler olan mitlerden sonra gelir. Genel olarak mitlerin çizgilerini taşıyan ve kahramanlarının geçmişte yaşadığına inanılan destan, sözlü gelenek ortamında yüz yüze bir iletişimle anlatılıp nakledilen en geniş anlamıyla kahramanlık ana temalı öykülere verilen addır.[76]

Destan türü Türk dünyasında alıptığ nımax, comok, jomok, cır, jir, batırlar cırı, maadırlıg tool, kahramandık epos, kay çörçök, kaylap aydar çörçök, olongho, ölön, alıptıh nımah, boy, epos, epostık jırlar, köne epos, irtegi, batırlık ertegi gibi farklı isimlerle anılmaktadır.[77]

Sözlü gelenek ürünleri, insanoğlunun hikâye üretme duygusunu tatmin etmenin yanında, ait olduğu topluluğun sosyal ve kültürel yapısına ait öğeleri de içinde barındırmış ve bunun gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda "destanlar, bilhassa sözlü geleneğin canlı olduğu toplumların hem 'milli hafızasını' hem de 'milli şuurunu' içerisinde barındıran"[78] ve nesilden nesile aktarılagelen, teknik gelişmeler ve insanların bu ürünleri kaybolmadan kayıt altına alma bilinci neticesinde yazıya aktarılmış kolektif toplum bilincinin miraslarıdır.

Her toplulukta olduğu gibi Türk toplumunda da "destanlarda tarihin dış vakalarından, daha çok, iç vakalarını incelemek daha faydalı olacaktır. Tarihte yaşayan Türklerin ruh hayatını; duyuş, düşünüş, inanış ve hayal kuruşlarını; varlıkların faydasız maddelerini faydalı hale getiren yaratışlarını; güzel sanatlarını; aşk, aile, yurt ve devlet anlayışlarını, onların destan motiflerinde aramak ve bulmakta büyük faydalar vardır." [79] Böylelikle destanın içine doğduğu Türk toplumunun adeta yaşam kodları bulunarak gelecek nesillere aktarılması sağlanmış olacaktır.

Destan motiflerinin en büyük işlevi en eski dönemlerden beri var olan ritüelleri canlandırma ve toplumsal değerleri güncelleştirerek aktarmalarıdır. [80] Dolayısıyla destan motiflerinin tespit edilip gelecek nesillere aktarılması, aynı yaşam tarzı benimsetilen, aynı dili konuşmaya zorlanan, kısacası tek tip insanın yaratılmaya çalışıldığı, insanların millet olma şuurunu kaybettiği, globalleşen dünyada milli değerlerimizi koruyup bu devasa 'tek tip olma' salgınından bizleri koruyacaktır.

Bu bağlamda biz de Battal Gazi destanında tespit edilmiş olan "Destani Motifler"in Türk kültürüyle ilişkisini ele almaya çalışacağız.

3.BATTAL GAZİ DESTANI

Özkul Çobanoğlu Türk Dünyası Epik Destan Geleneği adlı müstakil çalışmasında destanları Eski Destanlar ve Yeni Destanlar olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Yeni Destanları ise Arkaik Destanlar, Kahramanlık Destanları ve Tarihi Destanlar olmak üzere üç gruba ayırıp Battal Gazi Destanını Tarihi Destanlar başlığı altında vermiştir.[81] Çalışmamızda esas aldığımız Battal Gazi destanının 16. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Battal Gazi destanı, Anadolu kasaba atmosferi içinde, önce sözlü gelenek halinde yürümüş daha sonra devlet ve kültürün kökleştiği, Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinde yazıya aktarılmıştır.[82]

Bu destan, VIII. yüzyılda başlayan Anadolu'yu İslamlaştırma faaliyetlerinde yer alan ve büyük başarılar gösteren Abdullah adlı bir kahramanın adı etrafında teşekkül etmiştir. Eserin

---

[75] Çobanoğlu, Özkul,(2007), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 2.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, s.16.
[76] Çobanoğlu, a.g.e., s.14.
[77] Dilek, İbrahim,(2007), *Altay Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.7.
[78] N.Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987,s.30.
[79] Çobanoğlu, a.g.e, s.17.
[80] Bkz. Çobanoğlu, Özkul,(2007), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 2.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara,s.41-57.
[81] Köksal, Hasan,(1984), *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara, s.8.
[82] Çobanoğlu, a.g.e, ,s.319.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

manzum ve mensur olarak birçok nüshası vardır.[83] Battal Gazi Destanı hakkında yapacağımız değerlendirmelerin daha sağlıklı olabilmesi için destanın özetini vermeyi gerekli görüyoruz.

Bir gün Hz. Muhammed ashabiyle otururken vahy gelmediğinden bahisle güzel mevzulardan konuşulmasını ister. Ashabdan Abdülvehhab, Rum vilayetinden bahseder. O anda gelen vahyde bu vilayetin iki yüzyıl sonra Cafer adında bir yiğit tarafından Müslüman edileceği bildirilir. Hüseyin Gazi, peygamber soyundan bir kişidir. Malatya'ya yerleşmiştir. Malatya'nın önde gelen kişilerindendir. Bir oğlu vardır ve adı Cafer'dir.

Hüseyin Gazi, bir av esnasında Rum beylerinden Mihriyayil tarafından hile ile öldürülür. Cafer genç bir delikanlı iken babasının katillerini öldürür ve Serasker olur. Bundan sonra Kayser ordularıyla yapılan iki savaşta Cafer üstün başarılar gösterir ve Malatya beylerinin güvenini kazanır. Kayser, Ahmer komutasındaki bir başka orduyu Malatya üzerine gönderir. Cafer, Ahmer'le yaptığı ferdi mücadeleyi kazanır. Bunun üzerine Ahmer, müslüman olur. Kendisine Cafer tarafından «AHMET» ismi verilir. Ahmet de Cafer' e «Battal» ismini verir. Sonrasında Battal gazi Bizanslılarla sayısız mücadeleye girişir ve bu mücadeleleri kazanır. Battal'ın düşmanlarına karşı gösterdiği başarılar Kayser'i çileden çıkarır. Bunun üzerine meşhur bir cadıyı Malatya'ya gönderir. Fakat cadı da yenilir ve Müslüman olur. Battal pek çok kahramanlık göstererek zulme uğrayanları kurtarır.

Battal, savaş sonrası ganimetlerden hiç almadığından dolayı fakir düşünce karısı Gülendam bu durumdan şikayetçi olur. Bunun üzerine Battal, Emir Ömer'in kızını ister. Fakat Emir Ömer zor şartlar ileri sürer. Battal bu istekleri yerine getirmek için Hindistan'a gider. O yokken Malatya kayser tarafından yakılıp yıkılır. Battal Hindistan'dan döndüğünde beraberinde getirdiği mal ve mücevherle şehri yeniden inşa eder. Bu esnada Emir Ömer'in kızı kaçırılmıştır. Battal kızı kurtarıp onunla evlenir. Kayserle yaptığı bir savaşta da onu öldürür. Öldürülen kayserin yerine Esatur seçilmiştir. O da Battal'ı yenmek için çeşitli yollara başvurur fakat başarılı olamaz. Kayser Esatur'un oğlu Kaf Dağı'na kaçırılmıştır. Esatur oğlu kurtarılırsa Müslüman olacağını söyler. Battal Esatur'un oğlunu kurtarır ve Esatur Müslüman olur. Artık İslam ahalisi için tehlike kalmayınca Battal Medine'ye yerleşir ve orada yedi yıl kalır. Bu arada kayser değişir. Battal Gazi'ye tabi olan bu süre içerisinde sözünde durmaz ve Malatya'ya saldırır. Battal halifenin ordusuyla gelip bütün kâfirleri kılıçtan geçirir. Kayser ise bir kaleye çekilir. Battal kaleyi kuşatır. Bu esnada kayserin kızını görür ve ona aşık olur. Kız kale dibinde dinlenmekte olan Battal'a Bizans ordusunun gelmekte olduğunu haber vermek ve kendi duygularını belli etmek üzere birkaç güzel söz yazdığı taşı Battal'ın yanına atmak ister. Fakat taş Battal'ın ölümüne neden olur. Kalenin kapısını açtırıp Battal'ın öldüğünü gören kız kelime-i şahadet getirerek canına kıyar. O sırada çıkan çok büyük bir tufan bu iki vücudun kaybolmasına neden olur.[84]

4. BATTAL GAZİ DESTANINDAKİ MOTİFLER VE MİLLİ KİMLİK

Hasan Köksal Battalnameler üzerine yaptığı çalışmada tespit ettiği motifleri 3 başlık altında incelemiştir. Bunlar; Destanî Motifler, Dini Motifler ve Masal Motifleridir. Bizim Türk milli kimliği ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz motifler, Destanî Motifler başlığı altındaki; at motifi, geyik motifi, av motifi, mağara motifi ve savaş motifidir. Bu motiflerin tek tek izahı pek çok çalışmada verilmiştir. Biz yapılanları tekrarlamaktan ziyade bu motiflerin hem destan anlatılarındaki işlevleri hem de bu işlevleri yerine getirmede neden bu motiflerin seçildiği üzerinde duracağız.

Dikkat edilirse Battalnamede tespit edilen Destanî motiflerin Türk yaşam şartlarının zorunlu tezahürleri olduğu fark edilecektir. Yani Türklerin konargöçer yaşam şartları içerisinde günlük hayatta karşılaştıkları nesneler, onların geleneklerine, göreneklerine ve yaşam tarzlarına işlemiştir.

4.1 Mağara, Geyik ve Av Motifleri

---

[83] Köksal, a.g.e., s.50-57.
[84] Demir, Necati-Erdem, Mehmet Dursun(2006), "Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi D[illegible] I, Temmuz-Ağostos-Eylül, s.116.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Destanın başlarında, Battal Gazi'nin yardımcı nesneleri olan at (Divzade Aşkar), süngü, Âdem peygamberin iki bölük saçı, Davud peygamberin zırhı, İshak Peygamberin zırhlı örtüsü, Hz. Hamza'nın bütün silahları, o daha doğmadan babasının ava çıkması neticesinde elde edilmiştir.[85] Bu, Propp'un Masalın Biçimbilimi isimli eserindeki işlevlerden olağanüstü nesnenin alınması işlevine karşılık gelmektedir. Burada asıl dikkati çeken şey, Hüseyin Gazi'nin ava çıkıp bir geyiğin peşine takılması ve geyiğin de onu bir mağaraya götürüp ortadan kaybolmasıdır. Burada üçlü motif vardır. Yani av, geyik ve mağara motifleri olağanüstü nesnelerin elde edilmesi aşamasında birbirini tamamlamıştır.

4.1.1 Mağara Motifi

Pek çok Türk destanında var olan mağara motifi Battal Gazi destanında da görülmektedir. Battal Gazi destanında bu motif kahramanın yardımcı nesnelerinin bulunduğu yer konumundadır. Sonradan kahramana verilecek olan bu nesneler sıradan bir yerde de bulunabilirdi. Fakat bütün sözlü gelenek ürünlerindeki hiçbir motif tesadüfen kullanılmadığı gibi –Türklerin yaşam tarzları incelendiğinde tabiri caizse - bu ilahi mekânın, yani mağaranın da tesadüfen kullanılmadığı anlaşılacaktır.

Destanlardan önceki metinler olan mitolojiler incelendiğinde Türk mitolojilerinin kutlu mağaralar, geyikli mağaralar, ejderhalı mağaralar, inekli mağaralar ile dolu olduğu görülecektir.[86]

4.1.2 Geyik Motifi

İslamiyet'ten önceki Türk destanlarından itibaren metinlerde tekrar edilen bir diğer motif ise geyik motifidir. Battalname'de bu motif çoğunlukla av motifiyle birlikte kullanılmıştır. Geyik, kahramanın peşine takılmasını sağlayarak onun pek çok macerayı yaşaması sağlar. Söz gelimi Battalname'de Hüseyin Gazi'nin av esnasında bir geyiğin peşine takılması, sonradan oğluna verilecek olan kutlu nesnelerin bulunduğu mağarayı bulmasını sağlamıştır. Ya da on yedinci hikâyede Battal Gazi Kamerşah'la birlikte ava çıktıktan sonra bir geyiğin peşine takılınca Raid cadıyı öldürmesini sağlayacak olan okunmuş kılıç, yay ve oku elde etmiştir.[87] Dolayısıyla geyik, kahramanın olaylar zincirini yaşamasına yardımcı olan bir motiftir. Burada şu soruyu sorabiliriz. Kahraman neden her seferinde başka bir hayvanı değil de geyiği kovalıyor? Bu, Türklerin yaşadığı coğrafyada geyiğin çokça bulunmasından ziyade Türk belleğinde ilk zamanlardan beri geyiğin var olan sembolik değerinden kaynaklanmaktadır.

4.1.3 Av Motifi

Destanda, Battal Gazi'nin kahraman olarak ortaya çıkması ve olaylara müdahil olması için babası Hüseyin Gazi'nin bir av esnasında Rum beylerinden Mihriyayil tarafından öldürülmesi kurgulanmıştır. Bu şekilde kahramanın ailesinden birine zarar verilmiş olur. Bu Propp'un tespit ettiği işlevlerden kötülük işlevine tekabül eder. Elbette kahramanın ortaya çıkması için farklı yollar denenebilirdi. Fakat savaşçı bir millet olan Türkler için avlanmak savaşlara hazırlık olarak düşünüldüğünden büyük bir öneme sahiptir. Gerek İslamiyet'ten önceki gerek İslamiyet'ten sonraki destanlarda av motifinin sürekli işlenmesi gösteriyor ki Türkler yaşayışları gereği avlanmaya önem vermişlerdir. Bu doğrultuda Battalname'nin bu kısmında kullanılan av motifi kahramanın ailesinden birine zarar vermeye vesile olarak kullanılmış ve bu da kahramanın destanda aktif rol almasının başlangıcını teşkil etmiştir.

Başka yerlerde de av motifi tekrarlanmıştır. Kayserin Çin padişahının oğlu için gönderdiği Hümayun Dilefruz adındaki kızını, Battal Gazi kaçırır. Ancak burada da Battal Gazi'nin Hümayun Dilefruz'a tesadüfü Battal Gazi'nin Abdülvehhab'ın yeni evi için hediye temin etmek üzere ava çıktığı andır. Sonrasında halifeye hediye edilen Hümayun Dilefruz, yine halife av esnasında iken kaçırılır.[88]

---

[85] Köksal, a.g.e., s.145.
[86] Demir, a.g.m., s.142-143.
[87] Demir, a.g.m., s.132.
[88] Demir, a.g.m., s.136.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

On üçüncü bölümdeki olaylar halifenin ava çıkmasıyla başlar. Av esnasında halifenin, kayser Esatur tarafından burnu, kulağı, kesilmiş bir adama denk gelmesi ve Esatur'a kızıp dokuz yüz bin askerle İstanbul'a saldırması olaylar silsilesini başlatır.[89] Görüldüğü gibi av motifi olaylar zincirinin devamı için aktif bir rol oynar. Bu da Türk kültürüyle yakından ilgili olan av motifinin işlevsellik noktasında yüklendiği önemi gösterir.

4.2 Savaş Motifi

Battal Gazi destanında en çok zikredilen motiflerden biridir. Battal Gazi çok iyi savaşan ve her savaştan galip çıkan taraftır. Bu da adeta olayların devam etmesine ve kahramanın bir sonraki aşamaya geçmesine yardımcı olan olaylar zincirinin sağlayıcısıdır. Gazan adlı silahşordan silah ve savaş ilmini çok iyi öğrenen Battal Gazi, artık tek başına ordularla savaşacak kadar yetenekli ve beceriklidir.[90] Türk kültüründe Türklerin her an bir saldırı yapmaları ya da saldırıya karşı durmaları gerektiği düşünülürse kadın ve erkeğin savaşmayı iyi öğrenmesi gerektiği ve savaşmayı adeta bir yaşam tarzı olarak benimsemesi anlaşılabilir. Böyle bir milletin destan kahramanı da elbette çok iyi savaşan, savaşların seyrini değiştirebilen hatta tek başına ordularla savaşmayı göze alabilen biri olmalıdır.

Türklerin İslam dinini kabul etmeden önce yaptıkları savaşlar, yaşamlarını sürdürmenin bir gereği iken İslam dinini kabul ettikten sonra yaptıkları savaşın gayesi, Allah'ın emrini yerine getirmek, İslamiyet'i tanıtmak, Allah adına hutbeler okutmak, kısacası İslamiyet'in yayılmasını sağlamaktır.[91]

4.3 At Motifi

Pek çok destanda olduğu gibi Battal Destanındaki at da olağanüstü niteliklere sahiptir. Bu atın olağanüstü durumu atın bulunmasından itibaren başlamaktadır. Battal Gazi'nin atı Hüseyin Gazi tarafından bir mağarada bulunur. Bu at Allah tarafından gönderilmiştir. "Divzade Aşkar adlı bu atın birçok kutlu kişilere daha önce hizmet ettiği, Ab-ı hayattan içtiği, bu sebeple ölümsüzleştiği efsane olarak yaşamaktadır. Gücü ve rengi, isminden de anlaşılan bu atın ta Âdem aleyhisselamdan beri yaşamakta olduğuna, İslam kahramanlarından Hz. Hamza'nın O'nun sırtında kahramanlıklar gösterdikten sonra Battal Gazi'ye intikal ettiğine, Battal Gazi'den sonra da Sarı Saltuk'un O'nun binicisi olduğuna"[92] inanılmaktadır.

Battal Gazi'nin atı olan Aşkar adeta Battal'ın tamamlayıcısı durumundadır. Türklerin konargöçer yaşam tarzlarında, karşılığında hayatlarını bile feda edecekleri, namus olarak kabul ettikleri değerlerden (at, avrat, silah) biri de attır. Ata bu kadar önem veren bir milletin kahramanının atı da elbette onun gibi olağanüstü niteliklere sahip olmalıydı.

Aşkar, Battal Gazi'yi istediği yere kısa zamanda ulaştırmaktadır. On yedinci hikâyede Battal Gazi bir gemiye biner. Gemi batar fakat Battal Gazi'nin atı Aşkar, yüzme bildiğinden onu başka bir gemiye ulaştırır.[93] Böylelikle Battal Gazi hem boğulmaktan kurtulur hem de Aşkar tarafından ulaştırıldığı gemide Arakıl kayserin oğlu Kanatar'la karşılaşır. Burada da Türk milli kimliğiyle ilişkisi malum olan at motifinin işlevselliği görülmektedir.

SONUÇ

İslamiyet'ten sonraki destanlar arasında kabul edilen Battal Gazi Destanı pek çok kaynakta Arap destanı olarak kabul edilse de Türk zihninde şekillenen bu destanın mekânının Anadolu toprakları olması ve kahramanın İslamiyet'in yayılması için hizmet etmesi bu destanın Türkleştirilmesini ve destana milli bir kimlik kazandırılmasını sağlamıştır.[94] Türk hissiyatı hemen hemen her kahramanına yaptığı gibi Battal Gazi'yi de yüceltmiş ve böylelikle Anadolu'nun birkaç yerinde Battal Gazi'ye türbeler atfetmiştir.

---

[89] Demir, a.g.m., s.117.
[90] Köksal,a.g.e., s.150.
[91] Öztelli, Cahit(1970) "Seyit Battal Gazi'nin Atı Aşkar Üzerine", *Folklora Doğru*, V.6'dan Köksal, Hasan,(1984), *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara, s.135-136.
[92] Demir, a.g.m., s.142.
[93] Demir, a.g.m.,s.109.
[94] Tatar Halık İcati. **Mäkallär Häm Äytemnär**. Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Destanların esas itibarıyla ait olduğu milletin fikir dünyasını ve sosyal hayatını yansıtması bu türün değerini daha da arttırmaktadır. Destan motiflerinin tespiti ve bu motiflerin milli kimlik ile ilişkilendirilip onlara yüklenen işlevlerin belirlenmesi, milletlere özgü her bir kültürel değerin hangi süreçler neticesinde ortaya çıktığını gösterecektir. Söz gelimi; Türk toplumunda av motifinin oluşum hikâyesi, bu motifin tespit edilip anlatıdaki rolünün belirlenmesiyle öğrenilebilir.

Netice olarak, yaptığımız bu çalışma, Türk milli kimliğine ait her bir öğenin, geçmişten günümüze, sözlü ve yazılı gelenek ürünleriyle yaşatıldığını göstermektedir. Sözlü ve yazılı gelenek ürünlerimizin satır aralarında, milli benliğimizin en küçük öğeleri kendini muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, Ali Berat (2009), *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı.* 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

ÇOBANOĞLU, Özkul,(2007), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 2.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

DEVELLİOĞLU, Ferit, (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,* D-E, Yeniden Gözden Geçirilmiş 22. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

DEMİR, Necati-ERDEM, Mehmet Dursun(2006), *Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı*, Turkish Studies, Cilt I, Sayı I, Temmuz-Ağostos-Eylül.

DİLEK, İbrahim,(2007), *Altay Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KAYA, Doğan, (2007), *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.

KESKİNER, Cahide, (1995), *Turkish Motifs*, 4. Baskı, Temel Matbaacılık, İstanbul.

KÖKSAL, Hasan,(1984), *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara.

BANARLI, N.Sami, *Resimli Türk Edebiyatı*, I.Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987.

ÖZTELLİ, Cahit(1970) *Seyit Battal Gazi'nin Atı Aşkar Üzerine*, Folklora Doğru, V.6'dan

KÖKSAL, Hasan,(1984), *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara.

PROPP, Vladimir (2008), *Masalın Biçimbilimi,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

THOMPSON, Stith, (1946), *The Folktale*, New York, 415-416'dan ŞİMŞEK, Esma (2001) *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması I.Cilt*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖZET

Halk edebiyatı ürünlerinin bilinen en eski türlerinden biri olan destanlar, milletlere aidiyetleri bakımından önem arz ederler. Bu noktada bir destanın oluşturulduğu millete olan aidiyeti, doğduğu milletin kimliğini belirleyen, içerisinde barındırdığı öğelerden kaynaklanır. Bu öğelere günümüz biliminde motif denmektedir. Motifler; milletlerin geleneklerinin, göreneklerinin, inançlarının, kısacası yaşayışlarının ifadesi olan ve arka planlarında milletlere ait değerleri barındıran sembollerdir.

Biz bu çalışmamızda İslamiyet'ten sonraki Türk Destanlarından Battal Gazi destanındaki motiflerin, Türklerin milli kimliği ile ilişkisi üzerinde duracağız.

ABSTRACT

Epics is one of the oldest known folk literature products which is important because of belonging of nations. At that point, an epic belongs to a nation who create it. And also epics have fundemental elements about the nations who create it. Today's science these elements called the motif. Motifs are the symbols of the nations by carring its traditions, customs, beliefs, all their living. İn this study, we will mentioned about the motifs in Battal Gazi epic which is a Turkish epic and examine relationships between Turkish national identity and Battal Gazi epic.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TATAR DESTANLARINDA İNANÇLAR

ÇULPAN ZARİPOVA ÇETİN

Kaynağını halkın tarihinden, kültüründen, hatta yaşadığı coğrafyadan alan halk inançları, bir milletin kimliğini ve karakteristik özelliğini belirleyen en önemli faktörlerdendir. Animizm, fetişizm ve şamanizm gibi sistemlerin izlerini taşımakta olan inançlar, her şeyden önce bir halkın en erken dönemlerinde ortaya çıkan düşünce şeklini, çevre, doğa ile olan ananevi bağlarını göstermektedirler.

Bir halkın günlük hayatını geniş epik planda tasvir eden destanlar da her halkın en değerli mirası sayılmaktadırlar çünkü onlar bize o halkın en eski dönemlerde oluşan yaşam tarzını, geleneklerini, inançlarını, hayat felsefesini ve maddi kültürel değerlerini ulaştırmaktadırlar.

Tatar Türklerinin hayat tarzını, gelenek göreneklerini ve kültürel değerlerini yansıtan Alplerle ilgili en eski destanlarda (“Alp Memşen”, “Kadış Mergen”, “Altayın Sain Süme”, “Ak Kübek”, “Alıpmemşen” vb.), Tatar Türklerinin şanlı ve facialı tarihini belli ölçüde yansıtan tarihi destanlarda (“Cik Mergen”, “Çura Batır”, “İdegey”) ve insanlığa dair en güzel ve dramatik duyguları yansıtan aşk destanlarında (“Tahir-Zöhre”, “Tülek”, “Seyfülmülük”, “Kamber” vb.) birçok Türk boyu için ortak olan inançlar özel yer almaktadırlar. Bazıları unutulmuş olup bazıları günümüzde de yaşamaya devam eden ve Tatar Türklerinin hayat felsefesini anlamaya yardımcı olan bu inançların büyük bir kısmı, destan kahramanlarına olayların sürecinde gelecekle ilgili bilgi vermekte ve belli bir ölçüde onların kaderini yöneltmektedirler. Bir kısmı da günlük hayatta uygulanan inançlardan ibaret olup onların korunmasını sağlamaktadır. Burada şunu da belirtmemiz gerekir, mevcut inançların içinde bütün destanlar için ortak olan rüya yorumu motifi, çok kapsamlı olduğundan dolayı bizim tarafımızdan başka bir araştırmada ayrı bir konu olarak bakılmaya değer bulunarak mevcut makalemizde kahramanların rüya ile ilgili olan inancını birkaç satır ile geçip gitmeyi uygun gördük.

Yıldıznameye inanma. Kişilik tarihine baktığımızda neredeyse bütün uygarlıklar, tanrıların da mekânı olarak bilinen esrarengiz göğe hayranlık, saygı, bazen de korku ile bakmışlardır. Gökte olup biten olaylar, hele birkaç yılda bir görünen kuyruklu yıldız olayı insanları iyice tedirgin etmiş ve endişelere kapılmalarına yol açmıştır. Yıldızlarla ilgili Tatar Türklerinde korunan birçok inancın içinde kuyruklu yıldız ile olanları hiçbir zaman hayra yorumlanmamıştır. Örneğin, kuyruklu yıldızın göründüğü yıl, Tatarlar tarafından afetli, çetin yıl olarak yorumlanır.[95] Başka bir inanca göre de, kuyruklu yıldızın göründüğü gün yola çıkılmaz. Eğer buna rağmen yola çıkarsan da yolun hayırlı olmaz, işin rast gitmez derler.[96] Bu inanca “Bürihan” adlı destanda rastlarız. Kahramanın yola çıktığı günün kuyruklu yıldızın göründüğü gün olduğunu söyleyerek destanda onun sonunun hayırlı olmayacağına işaret edilmektedir:

Bürihan tun kiyepte,
Yakası kondız ide.
Bürihanga kön yaraşmıy,
Koyrıklı yıldız ide.[97]

Bürihan kürk giymişti,
Yakası kunduz idi.
Bürihan’a gün yaramadı,
Kuyruklu yıldız idi.[*]

Ayrıca, eskiden Türklerde yaygın olan yıldıznamelere inanma, müneccimlere danışma gibi unsurlar da Tatarlarda hayatın vazgeçilmez bir parçası olup destanlara da yansımış durumdadır. Eskiden müneccimler, her padişahın ya da hanın sarayında bulunan ve saygı ile bakılan insanlar

---

[95] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 346.
[96] A.g.e., s. 101.
[*] Makalede Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine çevriler bize aittir. – Ç. Z. Ç.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olarak bilinirlerdi. Onlara genelde savaşın olup olmayacağını, olduğu sırada da nasıl sonuçlanacağını, bir çocuğun dünyaya geldiği zaman kaderini veya kaybolan insanların ya da nesnelerin yerini öğrenmek gibi daha çok kritik durumlarda danışılırdı. Örneğin, "Çura Batır" adlı destanda kahramanın ecelini öğrenmek için müneccimler astronomik aletlerin yardımıyla yıldızların durumuna bakarlar ve şöyle bir sonuca varırlar: "Çura Batır'a düşmandan bir kız alırsan, o kızdan bir oğul doğarsa işte eceli de şu oğlandan olur."[98] Müneccimlere "Şahsenem ile Garib" adlı aşk destanında da rastlarız. Garib, sarayın bahçesine Şahsenem'i arayıp gelince bunu duyan padişah hemen müneccimlerini çağırıp Garib'in durumu konusunda fal açmalarını ister.[99]

Fal açma, kişilik tarihinde gelecekten bir haber almaya yönelik en eski yöntemlerin birisidir. Fal açmanın Tatar destanlarında tabi ki yıldıznamenin dışında daha değişik türleri de vardır. Örneğin, "İdegey" destanında hanın ve İdegey'in çocukları doğunca kürek kemiği ile fal açmalarından bahsedilir:

Toktamış gibi ulu han
Analıklar aldırıp,
Kürek kemiğini baktırdı.[100]

İdegey ise oğlu doğduğunda,

Atabeyler aldırıp,
Kürek kemiğini baktırdı.[101]

Kürek kemiğini baktırma falı ile ilgili ayrıntılı bilgileri biz Abdulkadir İnan ve Jean-Paul Roux'un hizmetlerinde bulduk.

Türkler eskiden şamanizm ile ilgili bilgileri bir araya toplayan bir kitabın olmasına, ama onu bir keçinin yediğine ve içindeki bütün bilgilerin de keçinin kürek kemiğine aktarıldığına inanmışlardır. Bu yüzden kürek kemiğine bakarak insanın geçmişi ve geleceği ile ilgili bilgilere sahip olabileceklerini ummuşlardır. Bu tür kehanet yöntemi bazı değişikliklere uğramış olsa da Türk boyları arasında asırlarca tercih edilmiştir. Jean-Paul Roux'un fikrine göre, kürek kemiğinin okunması yolu ile kehanette bulunmak (Yunanca "omoplatoskopi", Lâtince "Skapulimantia") Türk-Moğol kehanet yöntemlerinin en eskisi ve sürekli uygulanmış olanıdır[102]. Bu yöntem sadece Asya halklarına değil, Yunan çobanlarına da belli olan bir yöntemdir. Kürek kemiğine bakma düzeni şöyledir: "Genel kural olarak, koyunun ve daha ender olarak keçi veya onlar yerine herhangi bir hayvanın kürek kemiği kullanılır; örneğin koyun yetiştiremeyecek kadar kuzey bölgelerde yaşayan Yakutlarda, geyiğin kürek kemiği kullanılmaktadır. Hayvanın yakın zamanda öldürülmüş olması, kemiğinin üzerindeki etin özenle kazınması, dişlerle dokunmadan "çıplak hale konmuş" olması gerekir. Kemiğin, hakkında danışılan şeyin düşünülmesi sırasında alevle kavrulması lâzımdır". Âlim bu tür kehanetin hayvan bedeninin içerdiği güçle ilgili olan, oldukça gelişmiş ve özümlenmiş bir düşünce tarzından kaynaklandığı hakkında söylüyor. Bu tür fal Atilla devrinde de, Hitanlarda da yapılırmış. Mahmut Kaşgarî (XI) ve Rubruk (XIII) eserlerinde de kürek kemiği falından bahsediliyor. Rubruk'dan kısa bir müddet sonra, Reşideddin "Argun'un hastalığı konusunda danışılan Şamanların, kendi bilimlerinin kurallarına göre bir kürek kemiğini incelediklerini" açıkça söylemektedir. Kürek kemiği yolu ile kehanetin Moğolca'da ismi "dallacı", Türkçe'de de "yagrıncı"dır. Daha sonraki dönemlerde kürek kemiği yöntemine Timurlenk'in ordusunda (İbni Arapşah yazmasından belli), Safeviler döneminde İran'da ve "Orta Asya'daki yaş anılarının bir anısı olarak" onu muhafaza eden Mısır Memlûkları'nda rastlanmaktadır. 1771 yılında Kazaklar arasında seyahat eden bir Rus subayı kürek kemiği falının varlığına işaret etmektedir. Kırgız halkına ait olan inanışlar sisteminde de kürek kemiği yöntemi ile kehanet etme âdeti yer

---

[98] A.g.e., s. 115.
[99] A.g.e. , s. 256.
[100] **İdegey Destanı**, Hazırlayan Dr. Rüstem Sulti, Ankara, Türksoy Yayınları, 1998, s. 51, 745. şiir.
[101] A.g.e., s. 51, 770. şiir.
[102] Roux, Jean-Paul. **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çeviren A.Kazancıgil, İl
İstanbul, 1998, s. 75–76.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

almıştır. Meselâ, "Manas" destanında Manas'ın arkadaşlarından biri *tölgöçü* (fal açan) Kara Tölek'dir, başka biri de *"yağrıncı"* (kürek kemiği ile fal açan) Kara Badiş'tir. Abdulkadir İnan'ın tespitine göre, Anadolu'nun bazı yörelerinde kürek kemiği falı geçen asrın 60'lı yıllarına kadar malûm olmuştur[103].

"İdegey" destanında Toktamış han ile İdegey, düşünceli bir baba olarak çocuklarının geleceğini merak edip kürek kemiği falına baktırıyorlar. Gelecekten bir mesaj alma isteği, insanlara her devirde özgü olan bir meraktır. Ayrıca, kürek kemiği falına bakma geleneği Tatarlarda da yaygın olmuştur. Meselâ, bu fal sırasında alevle kavrulan kürek kemiğinin üst tarafı boya yarıldığında işin (yolun, niyetin, aşkın) iyi, ene yarıldığında ise kötüye gideceğine inanmışlar.[104] Destanda *"san söyegen baktırdı"* deniliyor (*"San söyege"* gövde kemiğidir). Bu falı, *"kalak söyege belen yurav"* diye de adlandırmışlar. "*Kalak*" kelimesinin bir anlamı Tatar Türkçesi'nde "kürek şeklinde" olarak verilmektedir ki, söz kürek kemiği hakkında olduğu şüphesizdir. Fala bakana da *"yavırınçı"* demişler (yavrın – sırt, *kalak* kemiği, kürek kemiği anlamında).

"İdegey" destanında şamanizm'in başlıca unsurlarından biri olan fal bakma âdetine ayrıca sık rastlıyoruz. Meselâ, Toktamış han İdegey'in kim olduğunu öğrenmek için Subra Yırav'ı çağırır. Ya da destanda başka bir yerde Alp Kara Tiyen İdegey'e kendisini kim öldüreceğini, mezarı nerede olacağını öğrenmek için fal açtırdığından bahseder:

Mezarım nerede, bilmedim.
Ölümüm kimden, bilmedim.
Bakıcıdan bakımı baktırdım,
Falcıdan falımı açtırdım,
Bilgiçten büyümü sınattım,
O zaman bildim bu işi:
Beni öldüren er olsan,
O sen imişsin, İdegey![105]

Ayrıca, fal açma geleneğine sadece "İdegey" destanında değil, başka Tatar destanlarında da rastlamaktayız. Meselâ "Kadış Mergen" adlı destanda geleceğe yönelik bilgiyi, insanın vücut azalarının gösterdiği değişikliğe bağlı olarak yorum yaparak da almaya çalıştıklarını görebiliyoruz. Bir çocuk, Kadış Mergen onların avlusuna girince "Benim annem bugün başım düştü demişti, bugün Kadış Mergen ağabeyimin geleceğine imiş" der.[106] "Baş düşmek" diye burada aniden başın ağrımaya başlaması ifade edilmektedir. Eskiden Türkler Şamanizm devrinde baş ağrısı olunca bir yorum yapılsın amacı ile büyücüye giderlermiş. Yani baş ağrısı sırasında insanın bilgeliğe çok yakın olduğuna inanmışlardır.[107]

"Tahir-Zühre" destanında ise kendini rumallar üstadı ve ilmi remiliyi çok iyi bilen falcı olarak tanıtan bir derviş, hünerinin yardımıyla padişah ile vezirin derdini öğrenir.[108] Burada söz edilen fal, remil falıdır. Remilde 16 değişik şekil vardır. Bu şekiller 32 hat ve 32 noktadan meydana gelmiştir. Her hat iki noktaya denk gelmektedir ki 32 hattan 64 nokta çıkar. Remilin 32 noktasını da bunlara ilave edince yekûn 96 olur ki ebcetle hesap edilmiş olan Danyal (AS)ın ismine denk gelir. Remil ilmi halka Danyal (AS) tarafından öğretilmiştir. Bu itibarla bu ilme çalışıp öğrenebilenlere bazı hususlarda müşküllerini halletme imkânı verilir. Remil atmakta birçok usuller vardır. Remil, Arapça kum demektir. Çok eski zamanlarda kâğıt henüz yaygın olarak kullanılır olmadığından atılan remiller kum üzerine yazıldığı için ismi ilmi remil kalmıştır. Kâğıdın icadından sonra atılan remiller aynı sistemle kum yerine kâğıt üzerinde yapılmaya başlanmıştır. Remil atmada kolaylık olmak üzere bazı memleketlerde zar

[103] İnan, A. **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, 1986, s. 151–152.
[104] **Tatar Mifları**. G.Gıylmanov Hikayalävendä, 1 Kitap, Kazan, 1996, s. 267, 269.
[105] **İdegey Destanı**, Hazırlayan Dr. Rüstem Sulti, Ankara, Türksoy Yayınları, 1998, s. 93, 2740–2745. şiirler,
[106] A.g.e., s. 40.
[107] A.g.e., s. 337.
[108] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 207.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kullanılmıştır. Şöyle ki remil attırmak isteyen kimselere 16 kere zar attırılarak gelen zarın tek veya çift oluşuna göre (tek sayılar için nokta ve çift sayılar için çizgi) remil tablosu düzenlenerek sonradan yoruma geçilirdi. Bundan başka yine bazı yerlerde kolaylık olması bakımından 16 remil şeklinin her birinden 4 er adet küçük kâğıt parçalarına yazılıp bükülerek bir torbaya konur ve remil attırmak isteyen kimseye niyet ettirildikten sonra torbadan kâğıtlar birer birer çektirilerek remil tablosu düzenlenir ve yoruma geçilirdi.[109]

Sihre inanma. Bazı destanlarda sihirci kadın tipine de rastlamaktayız. Şamanizim döneminden kalan bir kırıntı olan sihir, büyü ve ona inanma, birçok Türk toplumunda günümüze kadar yaşayan inançlardandır. İnsanın gücü yetmediği yerde kullanılan ve istenilen sonuca götüreceğine inanılan sihir, genelde destanlarda yaşlı bir kadın tarafından yapılır. "Tahir-Zühre" adlı destanda Zühre'nin annesi kızını Tahir'e vermek istemediğinden buna çare olarak şehirde yaşayan bir sihirbaz kadını çağırtıp kızını evlendirmeye niyet eden padişahı bu fikirden soğutmak için sihir yaptırtır.[110] İlginç olan da şu ki bu sihir, mezar toprağı ile yapılır. Tatar Türkleri bugün de mezar toprağı ile yapılan sihrin en kötü ve ölümcül olduğuna ve geri dönüşümü olmadığına inanırlar.[111]

Bazen destanda sihirci kadın, sihir yapan biri olmaktan ziyade daha çok olup bitecek olayları önceden görebilen biri olarak ortaya çıkar. Örneğin "Kuzı Körpe" adlı destanda sihirci kadın, sevgilisi için endişe eden Bayan Sılu'ya olayların nasıl biteceği ile ilgili ipuçları verir: "Sen iyi bak, Kuzı Körpe'yi öldürürlerse, atlar koşarak, bir birini geçerek dönecektir. Öldüremezlerse atlar adım atmakta zorlanarak kulaklarını indirerek döneceklerdir."[112] "İdegey" destanında ise olup bitenleri önceden görebilen bir bilge olarak "aşını yiyen, yaşını yaşayan" yüz doksan yaşlık Subra Yırav gösterilmektedir. Bazı destanlarda önsezileri güçlü olup olayları önceden görebilen tipler, genç kızlar olarak çıkmaktadır karşımıza. Örneğin "Yestey Mönke" adlı destanda kahramanın baldızı olayların gözle görünmeyen kısmını ona bilgeliği ile aktarmaktadır.[113] Böyle bir bilge kıza "Yirtöşlek" ve "Çura Batır" adlı destanlarda da rastlamaktayız.[114]

Bazen sihirci kadın destanda iyi niyetli olup kahramanlara yardım eden birisi olarak da bilinir. Örneğin "Kadış Mergen" destanında bacakları kesilen kahraman yarım insan ile beraber sihirle tedavi edebilen yaşlı bir kadının yolunu alır ve arkadaşı da kendisi de bu sihirci kadının yardımıyla sağlığına kavuşurlar.[115]

Kadere inanma. Destanlarda alın yazısına, kadere inanma gibi unsur da sıkça göze çarpmaktadır. Türkler tarih boyunca hem şamanizm devrinde hem İslam dini kabul edildikten sonra da insanın doğduğu zaman onun yaşayacaklarının alnına yazıldığına inanmışlardır. Bu yazının elin tersi ile silinemeyeceğini bildikleri için de kadere boyun eğmekten ve Tanrı takdirine karşı gelmemekten başka çare bulamamışlardır.

"İdegey" destanında kadere boyun eğme, Allah'ın takdirine karşı koyamama gibi anlatılmaktadır. Destanda Kutlukaya Bi'nin evine Tuktamış han emri ile gelen Dürmen Bi, İdegey yerine beşiğe konulan Cantimir'in altıncı oğlunun canına kıymaktadır. Tuktamış hanın emri yerine getirilse bile Tanrı'nın yazgısından geçilmiyor: Kutlukaya Bi'nin yegâne varisi olan oğlu İdegey hayatta kalıyor:

Han buyruğu geçmedi,
Han buyruğu yerine getirilirken
Tanrı'dan geçerli olmadı.
Babayı kesen ay balta

[109] http://www.remil.net/
[110] Tatar Halık İcatı. **Dastannar**. Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, 217.
[111] **Tatar Mifları**. G.Gıylmanov Hikayalävendä, 1 Kitap, Kazan, 1996, s. 324
[112] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 149.
[113] A.g.e., s. 39.
[114] A.g.e., s. 61, 112.
[115] A.g.e., s. 44.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Çocuğunu kesmedi.
O öleceğine bu öldü,
Han'ın buyruğu öldü.
Birisi öldü birisi kaldı,
Tanrı'nın hükmü bu idi.[116]

Gördüğümüz gibi, Tanrı'nın yazdığı karşında han emri bir hiçtir. Destanda Tanrı'dan izin olmayınca İdegey değil, "hanın söylediği söz öldü" denilmektedir.

Destanın başka bir yerinde Tuktamış han, arkasından onu öldürmek için Nuradın kovalayıp geldiğinde ölüm hakkında düşünerek doğaya seslenip şöyle demekte:

Kovalama kuru yel,
Tanrı'dan izin gelirse dinerim.[117]

Yazgıya inanmaktan, Allah'ın takdiri karşında boyun eğmekten destanda sık bahsedilmektedir. Eski Yunan mitlerinde kahramanların bütün hareketleri, iş-amelleri ve hatta ölümleri de önceden, Tanrılar tarafından yazılmakta, ayarlanmaktaydı. Yukarıda da örneklerle gösterdiğimiz gibi Tatar destanlarında da kahramanın ölümü çok önceden belli oluyor: çoğu zaman onun atının yüzünden ya da oğlunun yüzünden ya da sudan öleceği söylenilmektedir. İdegey, hiçbir zaman tahta çıkamayacağını da bilmektedir:

Devletinden devlet bölüp verse de
Padişahlık süremem,
Allah kendime vermese.[118]

Burada padişahlık, tahta oturmak gibi olayların eskiden Tanrı tarafından seçilen insanlara verilen bir farklılık olarak düşünüldüğünü unutmamalıyız. Eski Mısır'da ve başka birçok uygarlıkta padişah, Tanrının yerdeki gölgesi, Gök ile Yer'i sembolik bir şekilde birleştirdiği nokta olarak izlenilmiştir. Yani Tanrı evi ile insanoğlunun evi birleştiği bir nokta. Örneğin, Hıristiyan dininde olan Ruslarda da çar'ın mutlaka Tanrı tarafından belirlendiğine inanılmakta ve buna "Pomazannik Bojiy" (Tanrı'nın Belirlediği) denilmektedir. Rus çarı Korkunç İvan: "Ben, insanların isteği ile değil, Tanrı'nın izni ile Çar olarak seçilmişim. Rus Çar'ı Boyarların Çar'ı değildir. Hatta halkın Çar'ı bile değildir. O, alnına zeyti mukaddes sürülen ve Tanrı izni ile Taç giyen Çar'dır" demiş.[119] Bu gibi düşünce kökleri ile Bizans tarihine uzanmaktadır. Bir rivayete göre, imparator Konstantinus'un başında taşıdığı taç da, ilâhi bir taç olmuş. Bir efsaneye göre onu melek Aziz Konstantin'e gökten getirmiştir. Bu yüzden o devirde Konstantinopol İmparatoru'ndan daha saygıdeğer ve daha yüksek yaratılışlı hiçbir İmparatorun olmadığına inanılmıştır. Sonraki devirlerde de bu gibi inanç veliaht meselesi olarak izlenilmeye başlar. Tarihten belli olduğu gibi, İdegey'in de ne kadar güçlü, akıllı ve kurnaz olmasın, Cingiz soyundan gelmediği sebepli Altın Urda tahtına çıkma hakkı olmuyor.

Kadere inanma başka Tatar destanlarında bir taraftan, kahramanların doğuştan bir birlerine nasip olması ("Kuzı Körpe", "Tahir-Zühre", "Kamber" gibi destanlarda), diğer taraftan da kahramanın ya da bir canlının doğduğu zaman hemen ölümünün nedeni de belli olması gibi görünür. Bazen bu haberi vücut azalarının değişik hareketi ("Yertöşlek") ya da daha çok bir rüya ortaya koymaktadır ("Çura Batır", "Tahir-Zühre", "Kuzı Körpe" vb.). Örneğin "Yirtöşlek" destanında Yetöşlek'i gören geyik onun tarafından kalbinden vurulunca şöyle der: "Yetröşlek, geldin mi? Ölümüm senden olacak diye duymuştum. Sen doğarken çok zorluk çektim. En küçük parmağım mırt etmişti, son küçük kaburgam şırt etmişti."[120] "İdegey" destanında da yukarıda örnek verdiğimiz gibi Alp Kara Tiyen ölümünün İdegey tarafından olacağını önceden bilmektedir. "Çura Batır" destanında ise Çura daha doğmadan annesi bir rüya görür: Bir su akar

---

[116] **İdegey Destanı**, Hazırlayan Dr. Rüstem Sulti, Ankara, Türksoy Yayınları, 1998, s. 43-44, 430-440. şiirler.
[117] A.g.e., s. 140, 4835. şiir.
[118] A.g.e., s. 80, 2120-2125. şiirler.
[119] http// www.rurik. ru/lib/religion/obitel.htm
[120] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 70.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ve alev olup tutuşur. Sonra da yağmur bu ateşi söndürür. Sabah kalktığında şöyle der: "Bizim bir oğlumuz doğacak, ateş olup yanacak, eceli ise sudan olacak."[121]

Kuzgun kuşu. Bazen kahramanın öleceğine destanda bir kuş da işaret edebilir. Türklerde eskiden beri kutsallaştırılan kuzgun kuşu, ölüm habercisi olarak da bilinir. Tatar Türkleri bugün de kuzgunun konduğu yere ve çıkardığı sese göre bir haber almaya çalışırlar. Kuzgun falı Tatar Türklerinde eskiden çok meşhur olmuştur. Ürkütücü sesi ile insanların gönlüne ölüm korkusu salan kuzgun, aynı zaman öteki dünya ile ilgili olan ruh kuşu olarak da anılır. [122] Tatar halk inançları arasında "Kuzgun öterse, köye bela gelir" gibi bir inanç da var.[123] "Evin çatısına konup kuzgun öterse, o evden cenaze çıkar" diye de inanılmaktadır.[124] "Kuzı Körpe" destanında kahraman karısını kurtarmak için peşinde giderken bütün zorlukları aşmasına rağmen en sonunda serçenin bile geçemediği çöle varınca orada bir kuzguna rastlar. İyilikle seslenmesine rağmen kuzgun kahramana ters cevap vererek onun ölümünün yakın olduğuna işaret eder:

Atam disäñ mine, balam,
Anam disäñ mine, balam,
Kara han ütersä sine, balam,
Kaşıkça kara kanıñnı eçärmen, balam. [125]

Babam desen bana balam,
Anam desen bana balam,
Karahan öldürecekse seni balam,
Kaşıkca kanını içerim balam.

Mezarın üzerine taş koyma. Destanlarda ölüm sonrası uygulanan inançlar da yer almaktadır. "Kadış Mergen" adlı destanda kahraman, yedi başlı yaratık Yelbegen'i öldürünce onu gömdüğü yere at gövdesi kadar taş yığıyor. Burada ise ölenin mezarı üstüne canı hortlamasın diye taş koyma inancı ile yüz yüzeyiz.[126]

Ateşle temizlenme inancı. İnsanlık tarihinde ateşin beş yüz bin yıldan beri yakıldığı bilinmektedir. Ateş ile ilgili birçok inanç ve tören de ortaya çıkmıştır. İran ve Hindistan'da ateşe taptıkları da bellidir. Ateş, tanrılara özgü sayılmış. Eski Yunan mitolojisinde yer alan Prometheus'u hatırlamamız da yeterli olur. Ayrıca, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında ateş ile ilgili birçok inanç teşekkül etmiştir. Meselâ, M.Ö. 2. yüzyılda Orta Asya'da ölüleri yakarlarmış. G.Tomson, arındırıcı yanıyla ateşle sınama, yeniden doğma anlamında nitelendirildiğinden, ölümden sonra yeni bir hayata başlayacağı inancı ile ölülerin yakıldığını ifade etmektedir. Buna göre, insan vücudunun yaşam süresince kirlendiği, vücudun tam anlamıyla temizlenmesinin ancak ateşin etkisiyle olduğu, buna göre de, bireyin adeta yeni doğmuşçasına temiz bir ruha kavuşturulabilmesi düşüncesiyle cesedin yakıldığı anlamını çıkarabiliriz. [127] Gök Türkler de ateşin kutsallığına inanmışlar. Mesela 568 yılında Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini onlar ile gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için ateşler arasından geçirmişlerdi.[128] Kazak ve Özbek Türklerinde bugün de ateş yanan yere şeytanlar gelmez gibi inanç yaşamaktadır. Hasta malları ve insanları Kazaklar bugün de ateşten geçirmektedirler.[129] Şamanların da arınmayı ateşle yaptıkları anlaşılmaktadır. Yası olan kimselerin, mezarlıktan gelenlerin ve de kampa giren yolcuların veya eşyaların arındırılması lâzımdır. Tek arındırıcı güç, ateştir.

---

[121] **Çura Batır:** Tatar Halık Dastanı. Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1993, s. 21.
[122] **Tatar Mifları.** 2. kitap. Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı,1999, s. 303–307.
[123] Tatar Halık İcati. **Mäkallär Häm Äytemnär**. Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1987, s. 517.
[124] **Tatar Mifları**. 2. kitap. Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı,1999, s. 257.
[125] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 139.
[126] A.g.e., s. 41.
[127] Akyurt.Metin İ. **M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Ankara 1998, s. 6.
[128] A.İnan. **Eski Türk Dini Tarihi**. İstanbul 1976, s. 42
[129] Türkiye'de yaşayan Kazak, Kırgız ve Özbeklerde halk inançları, *Anayurttan At*
21. s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"İdegey" destanında İdegey, Aksak Timur'un kızı Akbilek'i Kara Tiyen Alp elinden kurtarıp babasına sağ salim getirir. Şah Timur buna çok sevinir ve İdegey'i

Çadırına çağırttı,
İki ateş yaktırdı,
İdegey'i diz çöktürüp
Arasından geçirdi.[130]

Ateş, ilkel toplumlarda günahtan arınma ayinlerinde manevi bir araç olarak kullanılmaktaydı. Saflığından kuşkulanılan her şeyin kor halindeki iki ateş arasından geçip, ocağın etrafında dönmesi ve onun üstünden atlaması gerekirdi. Batılı Ti-kiu'ler, iyi bilinen bu törenin en eski kanıtını sağlamaktadırlar. Plano Karpini, Batu Han'ın sarayına vardığında, kendisine iki ateş arasından geçmesi lâzım olduğunu bildirdiler, ancak o buna karşı çıktığında: "Bu ateşlerin arasından büyük bir huzurla geçiniz, zira bunu sadece efendimize karşı herhangi kötü bir emeliniz olmasına veya zehir getirmeniz ihtimaline karşı yapmaktayız; bu durumda ateş her türlü kötülüğü ortadan kaldırmaktadır". Sonraki dönemde Rusya'nın büyük knezi Mihail, Batu Han'a gidip kendisini esir olarak sunduğunda da Moğollar onu iki ateş arasından geçiriyorlar. İnsanın kötü niyetinden ziyade onların getirdiği yükün içinde zehir ve sihir bulunmasından korkmuşlar. Plano Karpini bu gelenek hakkında şöyle yazmış: "İki ateş yaktıktan sonra ocakların yanına iki yay dikiyorlar, onların uçları bir ip ile bir birine bağlanıyor, bu ipin üzerine de birkaç paçavra bağlanıyor. İşte o ip ve paçavraların altından insanlar, mallar, arabalar ve yükler geçiriliyor. Her iki tarafta iki kadın su dökmekte ve mani söylemektedir. Eğer bu yerlerde arabalar kırılırsa ve yükler yere düşerse, sihirciler bunları kendileri ile götürüyor". Ölen kimsenin yatağını ve döşeklerini de aynen ateş ile arındırmışlar. Cengiz hanın Yasa'sında da ateş ile arındırma hakkında sözler geçmektedir. Bu örf adet XVIII asırda Orta Asya ve Sibirya'da da kuvvetli bir şekilde uygulanmıştır. Moğollar, gelin olup geldiğine kırk-elli yıl zaman geçen bir kadını da yeniden temizleme niyeti ile aynı şekilde iki ateş arasından geçirirlermiş.[131]

Bu tür sınavı Turanda yaşayan Türkler de uygulamıştır. Bunun en güzel örneğine Firdevsi'nin "Şahname"sinde rastlıyoruz. Kimin yalan söylediğini anlamak için iftiraya uğrayan Sübetey'e ve iftira atan üvey annesine ateşten atlamalarını emir ediyorlar. Günahsız Subetey sağ salim kalır, ona yalan atan üvey annesi de ateşte yanıp ölür.

Türklerin bahar mevsiminde uygulanan gelenekler içinde de, mesela Buzu uğurlama sırasında son buzun üzerine ateş yakıp akıtmışlar. Çuvaş Türklerinin Sören Salu uygulamasında, Orta Asya'da Nevruz bayramında ateşten zıplama geleneği de temelinde de aynen kötü ruhlardan arınma ve yeni yıla sağlıklı, pak olarak girme dileği yatmaktadır.

Ateşin düşmanın kalbindeki tüm kini, kara kuvvetleri öldürdüğüne inanılmış. Şamanlar hastaları da ateş ile tedavi ederlermiş, hastayı ateşin üzerinden geçirirler, ocağın başına döndürürler, vücutlarındaki kötü kuvvetlerden arınmak için ayakkabısız korun üzerinde gezerlerdi. Nevruz bayramı sırasında da ateş üzerinden atlama geleneği, yeni yıla sağlıklı, temiz girmelerinin sembolüdür.[132]

Bizi ilgilendiren destanda da Aksak Timur'un İdegey'i iki ateş arasından geçirmenin sebebi, onun kötü niyet ile gelip gelmediğini, yanında zehir getirip getirmediğini öğrenmek içindir. İdegey ile beraber gelen kızı Akbilek'i ise babası ateşten geçirmiyor çünkü baba olarak kızına olan güveni sonsuzdur.

Arkaya dönüp bakma. "Yertöşlek" destanında çok ilginç ve dünya mitolojisinde yaygın olan başka bir inanca da rastlamaktayız: arkaya dönüp bakma. Bu inanç, en eski dini kitaplarından biri olan "Tevrat"ta da yer almaktadır: "Ve Lut, Tsoara geldiği zaman, Güneş yer üzerinde doğmuştu. Ve Rab, Sodom **ve** Gomorra üzerine, göklerden "kükürt" ve "ateş" yağdırdı. Ve o şehirleri, ve bütün havzayı; şehirlerde oturanların hepsini ve toprağın nebatını "altüst etti." Fakat karısı, onun arkasından geriye baktı ve bir "tuz direği" oldu.(**Tevrat**,Tekvin 19:23,28).

---

[130] **İdegey Destanı**, Hazırlayan Dr. Rüstem Sulti, Ankara, Türksoy Yayınları, 1998, s. 99, 2965. şiir.
[131] Roux, a.g.e., s. 178-179.
[132] Yoloğlu, Güllü. **Türklerin aile merasimleri**. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, :

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Eski Yunan mitolojisinde ise bu inanç Orfe kaderinde görünür. Orfe düğünlerinden hemen sonra karısı Eurydike ile bir kır gezintisine çıkar. Ona göz koymuş olan Aristeaus genç kadını kovalar. Eurydike kaçarken bir yılana basar ve yılanın sokmasıyla ölür. Bu ölüm Orfe'yi çok üzer. Aylarca dağlarda, kırlarda, ormanlarda lir çalar ezgiler söyler Orfe. Eurydike'ye olan aşkının ateşi bir türlü sönmez. Sonunda dayanamaz gidip karısını ölüler ülkesi Tartarus'tan alıp getirmeye karar verir. O güne kadar hiç bir kimse yeraltı ülkesine gitmeye cesaret edememiştir. Ama Orfe lir çala çala şiir ve şarkı söyleyerek yeraltı ülkesinin Tanrısı Hades'ten ve Tanrıça Persephone'den karısını geri ister. Onlar da Orfe'nin çaldığı lir'den okuduğu şiir ve şarkılardan etkilenip Eurydike'yi bir şartla kendisine vereceklerini söylerler: Yerüstüne çıkıncaya kadar Orfe önden karısı arkadan gidecektir. Tam anlamıyla yeryüzüne çıkıp, gün ışığına kavuşuncaya değin, Orfe bir defa bile olsun dönüp arkasına bakmayacaktır, bakarsa karısını bir daha hiç göremeyecektir. Bu şartı kabul eden Orfe önde, karısı arkada uzun yolculuğa çıkarlar. Orfe lir çala çala, şarkı söyleye söyleye karısına yol gösterir. Tam yeryüzüne çıkacakları sırada nasıl olduysa Orfe boş bulunur geri döner bakar ve Eurydike'yi ebediyen yitirir. Tanrılar onun yeraltı ülkesinde kalmasına da müsaade etmezler, bir daha karısını görmesine de.

Tatar destanı "Yirtöşlek"te han kızı baba evinden giderken arkasına dönüp bakar. Babası olan han bunu özellikle yapar, kızın çeyizi elinden gitmesin, her dönüp bakışında eksilsin diye. Destanın başka bir yerinde de Yirtöşlek'e yaşlı bir kadın şöyle der: "Yoldan giderken "hırsızı yakalayın!" diye arkandan bağırırlar, sen asla arkana dönme. Dönüp bakarsan helak olursun, bakmazsan sağ salim ulaşırsın evine"[133] Böylece arkaya dönüp bakma, destanlarda kötü sonuç vermektedir, kahramanların bir şeyleri kaybetmelerine, hatta ölümlerine neden olmaktadır.

Bunların dışında Tatar destanlarında günlük hayatta uygulanan nazardan koruma, çocuk olmadığı zaman alkış-dua alma, rüyaya yatma gibi inançlar da yer almıştırlar.

Nazardan koruma. Bir çocuğu nazardan korumak için Türk dünyasında eskiden de bugün de çeşitli yöntemlere başvurulmaktadır. Nazar dokunduğuna inandıkları zaman da ondan kurtulma çareleri düşünmüşlerdir. "Yusuf Kitabı" adlı destanda babası, Yusuf nazara gelmesin diye yüzüne perde örtermiş.[134]

Garibandan hayır fatiha alma. "Altayin Sain Süme" adlı destanda çocukları olmayınca adamın eşi yoldan geçen bir garibanı eve çağırıp karnını doyurup ondan hayır fatiha almayı deniyor ve bunun sonucu olarak bir oğul doğuruyor.[135]

Kurban kesme ve nezir tutma. "Çura Batır Hikayeti"nde ise Naren'in karısı Minlesılu doğum sancısı çekerken eşinden kurban kesmesini ve çift çırağ yakarak nezir tutmasını rica eder:

Korbanlığın çalsana,
Kuş çırağın yaksana.[136]

Kurbanlığı kessene,
Çift çırağı yaksana.[137]

Bebek sağ salim doğsun niyetine Naren de bunları hemen yerine getirir.

Mitolojik varlıklar. Ayrıca Tatar destanlarında eski Türk inanç sisteminde yer alan mitolojik varlıklara da rastlamaktayız. Bunlar, bazen masalsı yaratıklardan bir dev ("Seyfilmülük", "Çura Batır", "İdegey"), yılan ("Yertöşlek"), ejderha ("Meşek Alp"), periler, Su kızı ("Tülek") ve Yilbegen adlı Tatar mitolojisine özgü bir yaratık olarak karşımıza çıkarlar. Mitolojik yaratıklar, Tatar halk edebiyatında alçak ruhlar, kara ruhlar, sihri varlıklar olarak adlandırılıp çeşitli gruplara bölünerek araştırılmaktadırlar. Kayum Nasıyri ise mitolojik yaratıkları iki ana kolda incelemektedir:

1. Yer üstünde yaşayan yaratıklar; 2. Su altında yaşayan yaratıklar.[138]

---

[133] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 68.
[134] A.g.e., s. 164.
[135] A.g.e., 53.
[136] A.g.e., s. 110.
[137] A.g.e., s. 110.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Yer üzerinde bulunan her alanın kendisine özgü iyesi olduğu gibi, suyun da kendi iyesi olduğuna inanılır.

Hızır İlyas. Birçok Tatar destanında Türk mitolojisi ile ilgili olan Hızır İlyas kültü de mevcuttur. Hızır ve İlyas'ın farklı şahıslar olmasına rağmen bazen onların adı ve şahsı birleştirilip Hızır İlyas şeklinde verilmektedir. İdil Boyunda yaşayan Tatar Türklerinde de Hızır İlyas kültü çok yaygındır. Bunun en eski örneklerini alkış, deyim, meteoroloji gibi hal ürünlerinde görebiliriz. Hızır İlyas onlarda daha çok yolcuları koruyup kollayan kendisine de hep yollarda rastlanan bir derviş olarak verilir. Bu yüzden onun adı genelde yola çıkan birine söylenilen dua ve alkışlarda anılır. Hızır adı Tatar destanlarında da yer alır. Burada o daha çok incitilen veya darda kalan kahramanların imdadına koşan kutsal bir şahıs olarak görünür. Örneğin, "Ak Kübek" destanında kahraman Mangış adlı düşmanının kılıcını havaya kaldırıp onun başını kesmeyi niyetler ve o an ona Hızır görünür. Hızır, Ak Kübek'i uyarır: kılıcı havaya doğru hızlı sallarsa kendi başını keser, kılıcı yerden azcık kaldırıp vurursa amacına o zaman erer.[139] "Tahir-Zühre" adlı destanda ise Hızır, Allah'ın izni ile Tahir'i zindandan çıkarır, ayaklarından kollarından prangalarını çözer ve ata bindirip sevgilisi Zühre yanına gönderir. Yani burada o haksıza incitilen ve ayrı düşürülen bir birini seven iki gence yardımcı olur. Aynı destanda Tahir, Hızır ile bir kere daha görüşür: Siyah ipek kıyafet giyen ve siyah ata binen Hızır Tahir'in rüyasına girer ve ablasının yaşadığı şehre ulaşmasını sağlar.[140] "Tülek" destanında da Hızır her zaman Tülek'in rüyasına girerek imdadına koşar, ona İsmi Azam duasını öğretir ve su altında yaşadığı zaman çok özlediği atına ve kuşuna kavuşturur.[141]

Gördüğümüz gibi, birçoğu kökleri ile şamanizm devrine uzanan inançlara Tatar halk destanlarında İslam dini unsurları da eklenmektedirler. Ayıca, başka destanlarla kıyaslarken inançlara en hacimli destan olarak sayılan "İdegey" destanında daha çok rastlanmaktadır.

Destanların içeriğine doğal olarak örülen inançlar, bu destanlara duygusal bir renk katarak onları halka daha yakın ve anlayışlı kılmaktadırlar.

KAYNAKÇA:

1. Akyurt.Metin İ. **M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Ankara 1998.
2. **Çura Batır:** Tatar Halık Dastanı. Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1993.
3. **İdegey Destanı**, Hazırlayan Dr. Rüstem Sulti, Ankara, Türksoy Yayınları, 1998.
4. İnan, A. **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, 1986.
5. Nasıyri, K. **Saylanma Äsärlär.** 1. Tom, Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1974.
6. Roux, Jean-Paul. **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, Çeviren A.Kazancıgil, 2. baskı, İstanbul, 1998
7. Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984.
8. Tatar Halık İcati. **Mäkallär Häm Äytemnär**. Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1987.
9. **Tatar Mifları**. G.Gıylmanov Hikayalävendä, 1 Kitap, Kazan, 1996.
10. **Tatar Mifları.** 2. kitap. Kazan, Tatarstan Kitap näşriyatı,1999.
11. Türkiye'de yaşayan Kazak, Kırgız ve Özbeklerde halk inançları, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*. 2001. N- 21.
12. Yoloğlu, Güllü. **Türklein aile merasimleri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2002.

İNTERNET SAYFALARI:

1. http://www.remil.net/
2. http// www.rurik. ru/lib/religion/obitel.htm

[138] Nasıyri, K. **Saylanma Äsärlär.** 1. Tom, Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1974, s.45.
[139] Tatar Halık İcatı. **Dastannar.** Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1984, s. 85.
[140] A.g.e., s. 225, 237.
[141] A.g.e., s. 123, 131.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ŞƏBESTƏRLI HÜSEYN PƏLƏVANIN HYDƏR ABAD SƏFƏRI "

ƏBDÜLƏLI MÜCAZI (ASLAN)

1- Bu dastan Şah Abbas zamanının epik və qəhrəmanlıq dastanlarından biri dir ki, tamamılə yazılarsa, yüz əlli səhifəyə qədər olar, ancaq seminarın vaqtını nəzərə alaraq, bu dastandan bir iki mənzilin müxtəsərcə təqdim edirəm, lazım olursa qalanını da yaza bilərəm.

2- Amma raviyane əxbar- naqelane asar- tutiyane şəkkər şekən və şirin bəyan və nəqmə sərayane şaxsar Allahın həmd və sənasından sonra belə rəvayət ediblər:

3- Biri var idi – biri yox idi

4- Biri ac idi – biri tox idi.

5- Şah Abbas zamanında Şəbestərdə Hüseyn adında bir pəhləvan varidi, onun anadan olandan pəhləvanlıq çaqlarına qədər bəndə ərz eləyim, eşidənlərin sağlığına...

6- Şəbestərli Kürd Hüseyn Şah Abbas zamanının pəhləvanlarından biridir, Şəbestərdə anadan olub, boya-başa çatandan sonra, Şəbestərdə çobançılıq edirdi [1].

7- Bir gün qoyunları Təbrizə gətirəndə, Təbrizdə iki nəfər bac alan və yol kəsənlə rastlaşır, bir az deyiş-savaşdan sonra, onların hər birinin başından bir yumuruq vurarkən, dər hal ölürlər. Bu halda qoyunların yeyəsi Təbrizli dügməçi Məsih (Təbrizin hakımı) oraya yetişib, bu ovzanı görür.

ətək yazı:

1- Şəbestərdə Kürd yoxdur, bu kəlmə fars dilində qord yəni pəhləvan, və türk dilində qurd yəni zerəng və arxasi yerə dəyməyən adama deyilər, bu kəlmə sadələşdikcə kürd kəlməsinə çevrilibdir və çun şəbestərli Hüseyn elə bir adam imiş, ona görə buna kord ya qürd ləqəbi veriblər.

8- Sözün ən qıssası budur ki, təbrizli sərdar Məsih dügməçi, Hüseyn Kürdü qorxmaz və layıq bir pəhləvan bilir, onu Təbrizdə bargaha aparır, Hüseynə hərbi təlim, hərbi paltar, qılınc və yaraq verir və Kürd Hüseyni, "Hüseyn Pəhləvan" adlandırır[2].

9- (bu zamanda İranın paytaxtı və Şah Abbas İsfahanda,Vəliyəhd (Şahzadə) Təbrizdə olurmuş). Bundan sonra Hüseyn Pəhləvan özü bir ğeyrətli pəhləvan və milli bir qoçu olur, hər harada bir zülüm olanda dər hal orada tapılır və o zülmkarlardan, məzlumların intiqamın alır. Bundan sonra çoxlu hadisələrlə üz bə üz olur.

10- Bu dastan burdan başlanır ki iki özbək sərdarı (pəhləvanı) hər biri qırx nəfər qoçu ilə özbək padişahının əmri ilə gəlirlər İranda Şah Abbası təxtdən sala və onun başını töhfə aparalar. Onların biri "Birzaxan" və biri də "Əxtərxan" idi.

11- Birazaxan Təbrizə və Əxtərxan İsfahana gedirlər ki, bunların nə etdikləri ilə çox işimiz yoxdur, amma Hüseynin pəhləvanlığı bunlarla başlanır.

12- Birazxan Təbrizdə qan tökürdü, xəzanələri talayırdı və kimsə ona hərif ola bilmirdi.

13- Hüseyn Pəhləvan özü təkcə Birazxanın qoçularını və özünü öldürərkən taladığı şeyləri gətirir öz ustası dügməçi məsihə ki təbrizin hakimiydi verir, vilayəti əmn-əmanlığa çıxardır və özü İsfahana tərəf yola düşür [3].

14- Hüseyn Pəhləvan İsfahana gedəndə çoxlu hadisələrlə üz bə üz olur, ancaq İsfahanda bir karvansara da otaq tutur, günüzlər dərviş paltarında dolanır, şəhərin əhvalat və gedişatından xəbərdar olur.

15- Hüseyn görür, o iki özbək ki biri təbrizə gəlib və təbrizi talayırdı və özü onu öldürübdür bu da birisidir ki, İsfahana gəlib, gecələr gedir İsfahanı talayır və Şah Abbasdan bac-xərac istəyir və Şah Abbasın ona bərabər bir pəhləvanı yoxdur, kimsə onun qabağına gələndə öldürür.

16- Hüseyn Pəhləvan gecələr dərviş paltarında gedir Əxtərxanın da qoçularını- özünü öldürür, Şah Abbasdan alan qızılları Şah Abbasa göndərir özü də belə adlandırır ki, bir ğəribə dərviş paltarında bunları öldürübdür.

ətək yazı:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2 -Təbrizli dügməçi məsih özü bir böyük pəhləvan və cəngavər idiki, tamam pəhləvanliq və qilinc vurmaq- qalxan- nyzə atmaq- at çapmaq və tamam sərkərdəlik məsələsinə əhatəsi var idi və təbrizin hakimi idi, hüseynə də O pəhləvanliq öyrətmişdi.

3-Hüsen tamam bu qəhrəmanliqlari mübəddəl paltarda(dərviş və Əyyar paltarinda) etmişdi və hamiya diyərmiş ki, mənim ustadim məsih bunlari öldürübdür

17- Bundan sonra Hüseyn özü də əyyarlıq paltarı geyir və əyyar olur

18- Bir gün pulu qurtarır, pul tapa bilmir, gedir Şah Abbasın bargahına kəmənd atır, damdan düşür, xəzanədən çoxlu qızıl və bir də padişahın bar-e-am da geyən paltarını zor ilə xəzanədardan alır gedir.

19- Səhər çağı şaha xəbər gedir ki, xəzanədən qızıl və paltarları aparıblar.

20- Şah Abbas iki yüz min qoşun məmur edir ki, bu kimdirsə tapalar və hüzuruna gətirələr.

21- Hüseyn Pəhləvan görür bu adamlar öz vətəndaşları və dindaşlarıdırlar, bunları öldürə bilməz, məsləhət görür ki, Şah Abbasın paltarını qardaşlığı Yusif ilə Şah Abbasa qaytarsın və bir məktub yazıb şaha verir ki, mən dügməçi Məsihin dəst pərvərdəsi hüsiynəm, təkcə Hindustanda, Cahan abad şəhərində şahlıq edən Əkbər Şahdan yeddi ilin vergi və xəracını almağa və Şah Abbasa gətirməyə gedirəm.

22- Hüseyn Pəhləvan İsfahandan- Şirazdan- Kirman və Kəvir-e Lüt yolu ilə Hamun dənizinin yanından keçib, Heydərabad şəhərinə getməgə yola düşür.

23- Hüseyn Heydərabada gedənə qədər neçə-neçə hadisələr üz verir ki, onlardan vaz geçirik ancaq Hüseyn Kirmandan yola düşəndə bir kərvan ilə tanış olur, onlar ilə yol gedirlər, Hamun dəryaçəsindən keçəndə Hüseyn xəstələnir və huşdan gedir, kərvançılar Hüseyni dənizin kənarında qoyurlar, onun yanında atın və xurcinin yerə mixlayıb gedirlər.

24- Bundan sonra Behzad adında bir nəfər (bir yol kəsən və oğruluqla imrar maaş edən, Özbək qoşununun sərdari ki, yeri gələndə onun yarışı va ölməsi deyiləcək) gəlib burdan keçəndə, Hüseyn Pəhləvanı huşdan getmiş görür. Behzad Hüseynın atını- qızıllarını- qılıncın və hərbi paltarlarını götürür gedir.

25- Hüseyn bir zaman gözünü açır görür lütdür, heçnəyi qalmır, iki əli olur bir başı.

26- Bu vəziyyaətdə bir kərvan oradan keçəndə, Hüseyn onlarla salamlaşır.

27- Kərvan sahibi soruşur: sən kimsən? Hardan gəlib- hara gedirsən?

28- Deyir: Mən Hüseynəm, Heydərabada gedirəm, orada Cahanabad şəhərində Əkbər Şahdan xərac alam.

29- Kərvançı deyir: elə bir məharibəyə gedən adam, bəs nə üçün belə lüt gedir?

30- Hüseyn macəranı söyləyir.

31- Kərvançı ona yemək- içmək verir və özü ilə Heydərabada aparır.

Əsl dastan burdan başlanir:

32- Hüseyn Heydərabadda dolanırdı, bir rəsturan görür, onun qanşarında çox durub baxırdı.

33- rəsturançı soruşur: niyə belə çox baxırsan?

34- Hüseyn Pəhləvan deyir: "çox acam, pulumda yoxdur".

35- Rəsturançı Hüseyni işə tutmaq və Hüseyndə işləmək vədəsini qabul etməklə, rəsturançı bir dövrü pilov verir, iki dövrü- üç dövrü pilov verir, deyir:"doydun mu?".

36- Hüseyn deyir:"daha utanıram bundan artıq yeyəm".

37- Beləliklə Hüseyn Heydərabadda aşpazliqda qalmalı olur.

38- Bir gün rəsturanın qabağında baxarkən görür, çoxlu adam bir yerə yığışıblar.

39- Hüseyn soruşur:"Siz kimlərdənsiz və nə istəyirsiniz?.

40- Dedilər:"Biz dördyuz nəfər Əmir əl Mömeninin şiəsi, tacirik və istəyirik bu bargahı görək, qoymuyurlar".

41- Hüseyn Pəhləvan deyir: "Mənə bir az pul verin ta mən yolu və qapıları açım".

42- Hamı pul verirlər, Hüseyn Pəhləvan gəlir, bargahın qapıçısı mane törədir və içəri qoymur. Qapıçı nacağı (təbərzini) qovzayır kı Hüseyni vursun.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

43- Hüseyn Pəhləvan qapıçının biləgini elə sıxır ki nacaq əlindən düşür və bir yumruq təpəsindən elə vurur ki qapıçı yerə yapışır. Bu bargahın yeddi qapısınıda o sayaq edir və tacirlərə deyir: buyurun gedin içəri, özüdə onlar ilə içəri girir.

44- Bargahın həyətində durub tamaşa edirdi, gördü kolah firəngidə (Köşkdə) bir nəfər Özbək paltarında, başdan ayağa dəmir-polad-qızıl geyinib, bir ayağın qızıl kərpic üstə və bir ayağın yerə qoyub durub və bir nəfərdə başında on iki köngirəli [4] məxməl börk və dörd şahlıq qubbəsi çiynində, başdan ayağa qızıl cavahirə dolub oturubdur.

45- Hüseyn Pəhləvan bir Özbəkdən soruşdu: "bu oturan kimdir?".

46- Dedi: " Əbdullah Qutb şahdır(5)

47- Hüseyn soruşdu: "o birisi?.

48- Dedi: O da Özbək sərdari filgöz talib dir.

49- Hüseyn baxdı gördü, qəddi-qaməti çinar kimi və bazi-biləgi qolları da çinar və gözləri xoruz gözü kimidir.

ətək yazi 4-Səfəvilərin börkünün on iki tikiş xətti varidi ki onlara kongerə deyərmişlər. Bu börklər Qızılbaşların börkləri idi. 5(- (bu Əbdullah Qutb şah bir zaman Əmir Teymurun müəllimi olmuşdur)".)

50- Bir dən birə Filgöz Talib nə`rə çəkdi çığırdı: "ey Abdullah, çoxdandır məni burada saxlayıbsan, nə mənim cavabımı verirsən, nə də mənşur və muqavilənaməni yazırsan, bu gün möhlətin axırı dir. Bu gün əgər adamın varsa gətir mənim qılıncımın cavabını versin, əgər yoxdursa, bu muqavilıni yaz ver mən gedim, Əkbər şah Cahanabadda mənim yolumu gözləyir".

51- Abdullah Qutb Şah əmr elədi, açıq yerdə çadır (oba) qurdular.

52- Filgöz Talib qırx nəfər özbək pəhləvanları ilə meydanda hazır oldular.

53- Abdullah Qutb Şah da qırx nəfər meydana göndərdi. Filgöz Talib əl qılıncə atıb, otuz nəfərin öldürüb, onun da yaraladı, yenə meydan başladı- rəcəz oxudu.

54- Abdullah Qutb Şah qoşuna üz tutub dedi:"sizlərdən kimsə yoxdur bunun cavabını versin?".

55- Bir-ikisi də qabağa gəldi, onları da vurub aşırdı. Yenə rəcəz oxudu və fəryad etdi: "Mən tələsirəm və istəyirəm gedəm İranzəmində Şeyxin həlqəsin onun yüz igirmi min növçəsinin qulağına taxam". (mənzur Şah Abbas dır).

56- Abdullah Qutb Şah qəzəblənib yenədə öz sərdarlarından soruşdu: "aya sızın aranizda bir nəfər yoxdur gedə bu bidadgərin səsin kəssin?". Bu sözü bir nəfər qabul etdi, o da Abdullah Qutb Şahın oğlu İbrahim xanıdı, Atasının qabağında tə`zim edib dedi: "Ata bu gün canımı sənə fəda edəcəyəm".

57- Abdullah Qutb Şahın gözlərindən yaş axdı, çünkü bilirdi, bu oğlan o Filgöz Talibin əlindən gələ bilməz.

58- Nəhayət Abdullah Qutb Şah bir ağ parça oglu İbrahımın boynuna saldı ki, meydana göndərsin (ağ parça xələtdir).

59- Daha iş bura yetişəndə, Hüseyn Pəhləvanda taqət qalmayıb, aşpaz paltarında qabağa gəlib, Şahin qabağında təzim edib, Şaha dedi: "mənim də bir ərzim vardır, mənə də bir qılınc verin, gedim Filgözü öldürüm".

60- Qutb Şah dedi: "iş o mərhələdən keçib, gedərsən səni də öldürər, bu qədər sərdarların yanında sənin əlindən nə gələcək".

61 - Hüseyn Pəhləvan dedi: " mənim bir qaşıq qanım var, istəyirəm onu da bu yolda və sənin oğlun yerində qurban edəm və bu Filgöz Talibi ədəb edəm ki, birdə bu sayaq rəcəz oxumasın".

62- Şah dedi:"ey beçara, sən hara bu gəbr hara? ".

63-Hüseyn dedi:"indi məndə din təəsübü.ölkə və vətən təəssübü var,indi burada ğeyrət lazim dir. Bir nəfər ayri ölkədən bizim torpağimiza daxil ola, mənim qardaşlarimi öldürə, bizə də hərbə- zorba deyə, mən sakit otura bilmərəm, ya gərək öləm, ya da bu namrdin canini alam, hər kəsin ğeyrəti olursa və gücü çatarsa,bunun cavabini verməli dir, indi mən bu zalimi və vətən düşmənini öldürməliyəm.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

64- Abdullah Qutb Şah üzün qulamlara tutub buyurdu:"bir qılınc ona verin". Bir qılınc verdilər, Hüseyn əlində sındırdı, birini də verdilər onu da sındırdı, sonra Hüseyn dedi: "o İbrahimin əlində olan qılıncı mənə verin". O qılıncı Hüseyn Pəhləvana verdilər, Hüseyn Pəhləvan aşpaz paltarında, qılıncı həmayıl edib meydana daxil oldu,

65- Filgöz Talib soruşdu: "Adın nədir?".

66- Pəhləvan Hüseyn dedi: mən Təbrizli dugməçi məsihin dəst pərvərdəsi, Şəbestərli qurd Hüseynəm, birazxani və əxtərxani da mən öldürmüşəm, sözün varsa buyur.

67- Filgöz dedi: "yaxşı gəlibsən, səni göylərdə axtarırdım, indi yerdə əlimə düşübsən, al qılıncı gəldi".

68- Hüseyn Pəhləvan onun cavabını verdi, qılınclar biri-birinə dəyib, şaqqa-şaq biri-biri ilə döyüşürdülər, bu çaxa-çaxda, Hüseyn fürsətdən faydalanıb çığırdı: "ay qələm- qələm". Filgöz Talib bir an gözü əyildi ki görsün qələm nədir, Hüseyn Pəhləvan bir qılınc o zalımın boyrundən elə vurdu ki, Filgöz Talib iki bölündü.

69- Bu halda Abdullah Qutb Şah durub üç dəfə Allaha səcdə etdi və dedi:"sədəqə ya Rəsulləllah".

70- Bu halda Filgözün qırx nəfər özbək sərdarları Hüseynin üstünə töküldülər, Hüseyn Pəhləvan onların otuz doqquzunun hər birinə bir qılınc vurdu və xiyar kimi aradan iki bölüb öldürdü, birinin də bir qulağını kəsib, Əkbər Şaha göndərdi və dedi: gedərsən Əkbər Şaha deyərsən:" Hüseyn aşpaz Filgöz Talibi və otuz doqquz sərdari ilə öldürdü, özü də gəlir yeddi ilin vergisin və xəracın səndən alsın və Şah Abbasa göndərsin, olmasa sənin canın alacaq".

71- Elə ki, Hüseyn Pəhləvan işi qurtardi, Filgözün tamam mal-dövlətin, hərbi vəsaillərin yığıb Şaha təhvil verdi, Abdullah Qutb Şah, Hüseyni hamama göndərib, layıqıncə məxməl paltar geyindirib, bir qəzzaqı börk başına qoyub, bir qılınc-qalxan və ayrı hərbi vəsaillər Hüseynə verdilər.

Hüseyn Pəhləvan başdan geyinib ayaqdan qıfıllandı, ayaqdan geyinib başdan qıfıllandı, hamamdan çıxanda gördü, bir pəhləvan bir gözəl at qabağında saxlayıb, Hüseyn ata minib bargaha qədəm qoydu, Hüseyni izzət və ehtiram ilə qarşıladılar, atdan yendi bargaha daxil oldu, Şah onu öz yanında əyləşdirib buyurdu: "ey təhəmtən (pəhləvan) bizi kiçikliyə qabul elə". Hüseyn dedi: "Bəndə gərək öz həddini tanıya, sən Şah san mən də Hüseyn qurdam", nəhayət Abdullah Qutb Şah qardaşlıq əlini Hüseynə verib buyurdu:"sənin məhəbbətin mənim ürəyimdə yer tutubdur, indi mən sənə yeddi şey verirəm, onları qəbul eylə".

72- Hüseyn soruşdu: "onlar nədən ibarət dir və qimətləri neçə dir?"

73- Qutb Şah dedi: "əvvəl bu şəmşir və bazubəndin qiməti on səkgiz min tumən dir". Sonra işarə eylədi Qirqitay mərkəbi gətirdilər, Abdullah Qutb Şah dedi: " Hüseyn Pəhləvan, bu atın düşməni çoxdur, tamam şahlar bu at üçün mən ilə düşmən olublar, bu atdan ötəri Əkbər Şah İbni Humayun Cahanabaddan bu Filgöz Talibi qoşunu ilə buraya göndəribdir, bir dönə də bu Qirqitayı tutmaq üçün məharibədə mənim atamı öldürüblər".

74- Hüseyn dedi: "Əgər Allah istəyərsə, sənin atanın da intiqamın Əkbər şahdan alaram".

75- Öturmuşdular, Hüseynin ürəyi coşdu, durdu ayağa, Şah soruşdu hara durdun?

76- Hüseyn dedi: "davtələb (könüllü) olmuşam gedəm, Cahanabadda Əkbər Şahdan yeddi illik vergi və xəracini alam və Şah Abbasa aparam".

77- Abdullah Qutb Şah soruşdu: "bu cur pəhləvanın bəs niyə atı, qılıncı, pulu yoxdur?".

78- Hüseyn dedi: "Ay qardaş mənim atım, silahım və pulum varidi, Hamun dənizi kənarında xəstələnmişdım, aparıblar". Hüseyn indiyə qədər başına gələn qəzov qədəri Qutb Şaha təriflədi.

79- Qutb Şah bir nəfər "Behyar" adında əyyarı Hüseynə bağışladı və tapşırdı: "hər zamana qədər Hüseynin lazimi olursa, onun xidmətində olacaqsan".

80- **şikara getmək:** Abdullah Qutb Şah bir gün Hüseynə önəri verdi və deid: "bu gün bir şikara çıxaq".

81- Hüseyn qəbul edib çölə çıxdilar, bir qədər yol gedəndən sonra üç yolun ayrıcında bir yazı (tablo) gördülər, Hüseyn oxudu gördü yazıblar: "Ey burdan keçən, sol tərəfə getmə, üz bə üzə də gedəsən namlum! amma sağa gedəsən işin rast gələr".

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

82- Hüseyn soruşdu: "bu sol tərəfin xətəri nədir?".

83- Qutb Şah dedi: "o tərəfdə "Behzad" adında bir özbək var, onun qoşunu da var, yol kəsəndir, kimsə oradan keçərsə, onu soyar, öldürər".

84- Hüseyn Pəhləvan Behyar əyyarı özü ilə götürüb, şah dan vidalaşıb sol tərəfə getdi. Yolda Behyar əyyara dedi: "sən bir az yegin gəl, mən bu qirqitay atı bir az çapırdım, görüm necə gedir", Hüseyn ayaqlarını atın belinə sıxanda at ildırım kimi aradan çıxdı. Hüseyn bu fikirdə idi ki olmuya Behyar dalıda qala, baxdı gördü Behyar bundan bir ağac qabaqda gedir.

85- O gün axşama qədər yol getdilər, bir bulaq başında gecəni səhər edib, səhər yola düşdülər, bir azca gedəndən sonra, bir adaya yetişdilər və baxıb gördülər qabaqda bir qoşun da vardır.

86- Hüseyn diqqətlə baxdı gördü, bunun qılıncı, atı, xurcunu burdadır.

87- Hüseyn Behyara dedi: yəqin ki Behzadın yeri buradır.

88- Behyar soruşdu: indi nə iş görursən?

89- Hüseyn dedi: bu Behzadı tutmaqdan sevay ayrı çaramız yoxdur.

90- Bir az getdilər, bir çadirda bir özbək oturmuşdu.

91- Hüseyn soruşdu bura kimindir?

92- Özbək dedi: bu qoşun və çadirlar Behzadın dır.

93- Hüseyn dedi: bu şeylər mənimdirlər.

94- Özbək dedi: nə bilirsən sənindirlər?

95- Hüseyn dedi: bu qılıncın ağırlığı yuz batmandir, bu geyimin (zerehin) ağırlığı onsəkgiz batmandır, o şeylər ki, aparmişdılar hamısını dedi və atı da nişan verdi.

96- Özbək dedi: əgər istəyirsən sağ qalasan, Behzad gəlincə buradan get

97- Hüseyn dedi: şeylərimin hamısını verməsəz burdan gedən deyiləm və ya da gərək hamınızı öldürəm.

98- Bu halda qırx özbək sərdarları əl şəmşirə və qılınca atanda, Hüseyn Pəhləvan da əl qılınca, bir nərə çəkib qırx özbəki qarışqa kimi dağıtdı, Hüseyn özbəkləri bir-bir öldürəndə, Behyar iki-iki öldürürdü, bir ğovğa və bəlva bu qoşunun içində düşdü ki, gəl görəsən.

99- Bu zaman Behzad şikardan gəldi, gördu əcəb ğovğa dir, Behzad yaxına gəldi səsləndi və özbəklərə dedi: əl saxlayın görüm nə xəbərdir.

100- Behzad Hüseyn Pəhləvana dedi: yaxşı od salıbsan, sən kimsən və nə istəyirsən?

101- Hüseyn Pəhləvan dedi: ey həramzadə, qoşun gətirib mənim ölkəmə- vətənimə- yurduma təcavüz edib, gələn- gedəni talayyrsan, danişani da öldürürsən, mənim şeylərimi də oğrulayyıb-san, onlari ver, bu ölkədən də itil get, daha bir şey istəmirəm.

102- İş yarışa çəkdi, Hüseyn ilə Behzad tutuşdular, Hüseyn Pəhləvan Behzadı göyə qovzayıb götürdü başına, istəyirdi yerə vursun, Behzad hilə ilə dedi: Ey pəhləvan, indi ki sən mənə güc gəldin, indi mən müsəlman oluram. Hüseyn dər hal onu bağışladı. Behyar dedi: bu zalımı öldür, onun şərrindən qurtaraq, amma Hüseyn onu öldürmədi.

103- Behzad dedi: Sənin şeylərin hamısı hazirdir, gəliz oturaq bir az şərab içək, gedəndə o şeyləridə verərəm aparasınız.

104- Hüseyn sadəlikdən Behzadın sözünü inandı, oturdular, şərab içəndə Behzad Hüseynin piyalasına dava tökdürdü. Hüseyn şərabi içən kimi ürəyinin başından ayağınacaq yandı qurudu, Hüseyn istədi qılınc vura, yerə yıxıldı, filfovr və bir anda Behzad Hüseyni zəncir ilə bağlayıb və bənövşə yağı burnuna tutdu. Hüseyn huşa gəldi, gördü qol qıçı zəncirlənibdir, Behzad dedi: and olsun Allaha, istəyirdim səni indi öldürəm, amma dedim əgər Movla Əli haqq dırsa, səni sabaha kimi nəcat versin, yoxsa sabah səni öldürərəm. Hüseyni möhkəm bağlayıb bir sandığa qoyub üstündə oturdu.

105**- amma** neçə kəlmə də Behyar əyyardan eşidin: elə ki Behyar əyyar işi belə gördü, üz qoydu evə tərəf, yer ilə göy arasında qaçmağa. Mənzilə çatdı, başdan ayağa qadın paltarı geydi, üz gözünü bəzədi və özünü bir gözəl qadın şəklinə salıb, gəldi Behzadın çadırının (obasının) dalısında ağlamağa başladı. Behzadın adamları gördülər gecə vaqtı bir gözəl qadın oturub ağlayır. Onu gətirdilər içəri və Behzada dedilər: bu qadın çadırın dalı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

106- Behzad soruşdu: "sən kimsən? Hardan gəlib-hara gedirsən?"

107- Behyar dedi: "bu dağın dalısında bir kənd var, onun da dalısında bir ayrı kənd var, mən oralıyam, bu gün gəlin aparanda, at çapırdıq, at məni yerə yıxdı qaçdı, indi mən yorulmuşam burda qalmışam". Bu sözləri deyə-deyə, baxdı gördü burada üç çadir var, hər birində yuz nəfər özbək oturublar.

108- Özbəklər dedilər: "istəyirsən öz kəndizə aparaq, istəyirsəndə bu gecə bizim yanımızda qal".

109- Behyar dedi: "mən burda qalaram, amma kimsənin mən ilə işi olmasın".

110- Sonra danışdılar ki, bu qadın bu gecə onlara saqı olsun və şərab paylasın.

111- Behyar da bir az naz eylədi, ancaq saqigərliyi qabul etdi. Bir az şərab verəndən sonra, dolana-dolana getdi şərab küplərinin başına, küplərin hamısının içinə dava tökdü və şərabları payladı, Behzad ilə qoşunun hamısı şərab içdilər və huşdan getdilər.

112- Behyar forən və bir anda durub Behzadın cibindən kilidi çıxarıb sandığı açdı, Hüseyni sandıqdan çıxartdı, Hüseyn Behzadın əl-qolunu zəncirlədi və öz əşyalarını yığdılar, sonra başladılar o qoşunun başlarını kəsdilər, yalnız Behzad ilə qırx nəfər özbəki zəncirləyib saxladılar.

113- Hüseyn Behyara dedi: "sən get qırqıtay atı gətir".

114- Behyar yel kimi getdi səhərə yaxın atı gətirdi.

115- Amma Sizə nəğl edək o qırx nəfər özbəkdən: elə ki səhər yeli onların burunlarına dəydi, hüşə gəldilər, özlərini zəncirdə gördülər.

116- Behzad baxdı gördü, Hüseyn əşyaları yığır və qoşunu da tamamilə başları kəsilibdir. Bir də baxdı gördü o adam ki, qırqıtay atı gətirir, haman dünən gecə bizə şərab verən qadındır. Düşündü ki, bu iş bunun işidir.

117- Hüseyn Pəhləvan gəldi Behzadın üstünə, dedi: ey həramzada necəsən indi səni öldürüm?

118- Hiləbaz Behzad dedi: məni belə əli bağlı öldürsən bir iş görməyibsən, mənim əllərimi aç sonra yarış edək, onda məni öldürsən öldür.

119- Hüseyn dərhal Behzadın əllərini açdı, Behzad qılıncını götürüb Hüseyn Pəhləvan ilə mübarizəyə başladı, bir az çaxa-çaxdan sonra Hüseyn Pəhləvan bir qılınc Behzadın başından elə vurdu ki, qılınc Behzadın başından yarıb qıçlarından çıxdı.

120- Hüseyn üz döndərdi o qırx nəfər özbəkə dedi: siz nə deyirsiniz? Sizidə bucur öldürüm yoxsa müsəlman olursunuz? Onlar dedilər indi ki, Allah səni o sandıqdan nəcat verdi biz də dönüb müsəlman oluruq.

121- Hüseyn Pəhləvan və o qırx müsəlman olmuş özbəklər, bir də Behyar əyyar ilə tamam çadirları, hərbi vəsayil hər nə varidi, qatırlara çatdılar, Heydərabada Abdullah Qutb Şahın bargahına yola düşdülər. Heydərabada yaxınlaşanda Şaha xəbər verdilər, Şah sərdarları ilə ata minib peşvazına gəldilər, Şah əhvalatı soruşdu

122- Hüsüeyn də işlərin necə olduğunu söylədi. Bargaha yetişdilər, oturdular, Hüseyn əsas və əşyanı Şaha təhvil verdi, Şah baxdı gördü Hüseynin əynində Şah verən paltar və qılınc yoxdur! Soruşdu: bəs paltarlar və qılınc nə oldu? Hüseyn dedi: bunlar öz qılıncım və paltarımdır, Behzaddan almışam və siz verənlər xurcindədirlər.

123- Abdullah Qutb Şah əlin saldı Hüseynin boynuna qucaqladı, dedi: Hüseyn sən mənim atamında qısasını aldın.

124- Hüseyn dedi: hələ harasıdır! Gedib Əkbər Şahın özündən də intiqam alacağam.

125- **Indi eşidin** o qulağı kəsilmiş özbəkdən ki, özünü yetirib Cahanabadda Əkbər Şahın bargahına və Əkbər Şaha ərz elədi: mən Filgöz Talib ilə Heydərabada getmişdim.

126- Əkbər Şah soruşdu: iş necə oldu?

127- Qulağı kəsik dedi: Filgöz Talib neçə gün rəcəz başladı və meydan oxudu kimsə ona hərif yoxidi, bir gün bir aşpaz kişi meydana girib, Qutb Şahın oğlu İbrahımın qılıncını alıb, Qutb Şahın hüzurunda Filgözü iki böldü. Otuz doqquz nəfər də bizlərdən öldürdü, mənim də qulağımı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kəsdi və dedi: sənə xəbər verim ki, sonra gələcək səndən yeddi illik vergi və xərac alıb, Şah Abbasa aparacaq.

128- Əkbər Şah bu sözü eşidən kimi qəş edib huşdan getdi. Ərqəş Pəhləvan onun burnuna bənovşə yağı tutdu, elə ki hüşa gəldi qılıncı çəkib o qulağı kəsik beçaranı öldürdü və dedi: indiki otuz doqquzu qırılıb, buda qalmasın ki, qoşunun hamısı bu sözü eşidərlər.

129- Sonra üz döndərdi Filzor Malikə soruşdu: Malik sən Heydərabada gedə bilərsənmi?

130- Filzor Malik dedi: əgər qırx nəfər pəhləvan mənə verəsən, mən gedərəm Hüseyn aşpazın və Abdullah Qutb Şahın anaların ağlar qoyaram. Nəhayət razılıqlar oldu, Filzor Malik qırx nəfər ilə Cahanabaddan çıxıb Heydərabada yola düşdülər. Malik elə qəzəblənmişdi ki, iki günlük yolu bir gündə gəlirdi. Heydərabada yaxınlaşanda bir qasıd göndərdi Abdullah Qutb Şahın bargahına ki, sabah Filzor Malik gəlir, siz gəliz onun peşvazına.

131- Abdullah Qutb Şah dedi: o kimdir ki, biz onun peşvazına gedək? gəlirsə gəlsin varid olsun.

132- Və amma Hüseyn Pəhləvan Qutb Şaha dedi: biz istəyirdik sabah Cahanabada gedək, indi ki belə oldu daha gedə bilmərik. Gərək qalam bu nakəsin və təcavüzkarin da cavabın verəm.

133- Sabah olcaq gördülər Filzor Malik bargaha varid oldu, nərə çəkib dedi: Ey Abdullah bizim qabiliyyətimiz yoxdur ki bizi qarşılamayırsan?

134- Abdullah Qutb Şah dedi: bizim sən ilə işimiz yoxdur, sən kimsən ki səni qarşılayaq.

135- Filzor Malik bu sözü eşidəndə nə`rə çəkib soruşdu: O Hüseyn aşpaz hanı? O hardadır onun anasını ağlar qoyam!

136- Hüseyn Pəhləvan səsləndi sən axtaran Hüseyn aşpaz mənəm, əgər sözün varsa "besmellah".

137- Malik səsləndi: kişisən dur ayağa, görüm sənin zorun nədir?

138- Hüseyn Pəhləvan ildırım kimi yerdən qalxdı, Behyara əmr etdi: mənim savaş vəsayilimi gətir. Bir göz yumunca Behyar onları hazırladı, Hüseyn geyimini geyib, qılıncını çəkib meydana yeridi. əvvəl qədəmdə Məhəmməd Peyğəmbərə sələvat söylədi və yarışa hazır oldu.

139- Malik dedi: Mən Hüseyn aşpazı istəyirəm sən kimsən?

140- Hüseyn Pəhləvan dedi: Mən Təbrizli dügməçi məsihin dəstpərvərdəsi, Şəbestərli qurd Hüseynəm. Hüseyn aşpaz da mənəm, biraz xani- əxtərxani - Filgözü və Behzadi da mən öldürmüşəm, gəlmişəm Əkbər Şahdan yeddi illik vergi və xərac alam, biz Ölkəmizdə yaşayirdiq,siz gəlib mənim baci- qardaşimi Öldürüb və Ölkəmi taltyirsiz, ancaq nə qədər mənim canimda can varsa, əcnəbini Ölkəmə qoymuyacağam, indi ki eşitdin və tanıdın hər nə sözün varsa buyur.

141 Savaş-döyüş başlandı, çaxa-çax səsindən qulaq tutulurdu, nəhayət Hüseyn Pəhləvan Ya Əli deyib bir qılınc Malikin başından elə vurdu ki Malik iki bölündü, Abdullah Qutb Şah yenədə üç dönə Allaha səcdə edib, Əhsən Əhsən səsi göylərə qovzandı.

142 Malikin qırx özbəki Hüseynin dövrəsin tutdular, Hüseyn şir kimi onların canına düşüb, otuz doqquzunu öldürdü, birinin də qulağını kəsib yola salib, dedi: Cahanabadın Şahı Əkbər Şaha və onun növçəsi Ərqəşə deynə, Hüseyn aşpaz deyir: sənin də başın qırxmağa gəlirəm.

143 Bu savaşdan sonra Hüseyn Pəhləvan, Filzor Malikin hərnəyi varidi aldı- yığdı, Abdullah Qutb şaha verdi, ikiləri qolboyun olub vidalaşdılar.

144-Abdullah Hüseynə dedi: indi ki gedirsən neçə nəfər mübariz sərdar istəyirsən apar.

145- Hüseyn dedi: yalnız Behyar Əyyarı mənə versəniz bəsdir. Beləliklə Şəbestərli Hüseyn (Hüseyn Pəhləvan) Heydərabaddan Cahanabada hərəkət edib. Yeddi illik vergi və xərac almağa hazırlaşdı...

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«KOROĞLU» DASTANI ILƏ BAĞLI XALQ ƏFSANƏLƏRINDƏ MIFOLOJI QAT

ELÇIN QALIBOĞLU (İMAMƏLIYEV)

Azərbaycan folklorunda «Koroğlu» dastanı ilə bağlı çoxsaylı xalq əfsanələri var. Bu əfsanələr birbaşa dastandakı xarakterlərlə bağlıdır. Ancaq maraqlıdır ki, bu əfsanələrin süjeti çox hallarda dastanın süjeti ilə üst-üstə düşmür.

Əfsanələr bizə «Koroğlu» dastanından bəlli olmayan çoxlu hadisələri nəql edir. Bu halda dastanla əfsanələrin hansı bağlarla birləşməsi məsələsi araşdırma mövzusu olaraq ortaya çıxır.

Həm dastan, həm də əfsanə folklorun müstəqil ədəbi növləridir. Bunlar bir-birləri ilə eposda birləşirlər. Folklorşünaslıqda «epos» deyilərkən çox vaxt dastan göz önünə gəlir. Ancaq «epos» dastandan çox geniş, böyük anlayış olub, təkcə dastan növünü yox, eləcə də əfsanə, məsəl, rəvayət, atalar sözü, zərbül-məsəl və s. kimi bütün epik növləri, anlayışları öz içinə alır. Yəni epos bir düşüncə tərzidir. O deməkdir ki, epos sisteminə daxil olan bütün növlər biri-biri ilə bağlıdır. Çox zaman onların əlaqəsi sinxron, yəni eynizamanlı ola bilmir.

Eynilə «Koroğlu» dastanı ilə Azərbaycan xalq əfsanələrinin bağlılığı, əlaqəsi dediklərimizə sübutdur. Bunlar eyni epos sisteminə daxil olsalar da, süjet olayları biri-biri ilə birbaşa səsləşmir. Bu, ondan irəli gəlir ki, həmin əfsanələrlə dastanın bağlılığı diaxron əlaqədədir: yəni bunlar tarixi baxımdan biri-birilə əlaqəli şəkildədirlər.

Azərbaycanda «Koroğlu» dastanı ilə bağlı olan əfsanələrin çoxu ayrı-ayrı Koroğlu qalalarının, Koroğlu ilə bağlı yer adlarının, qəhrəmanın atları ilə bağlı çay, su, bulaq, meşə adlarının və s. necə yaranmasını açıqlayır. Əfsanənin izahedici funksiyası onun etioloji bir mətn olmasını göz önünə gətirir. Bu da həmin əfsanələrin etioloji miflərin zamanla transformasiyaya uğramış biçimi olmasından xəbər verir.

Koroğlu ilə bağlı xalq əfsanələri zaman-zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, onlar haqda qiymətli fikirlər deyilmişdir (bax: 3, 4, 5, 10, 11 və s.).

Yuxarıda vurğulanan qənaətlərə yönəlik fikirlərə prof. Sədnik Paşa Pirsultanlının xüsusən son illərdə sözügedən sahədə nəticə olaraq meydana çıxan sistemli araşdırmalarında rast gəlirik. O, hesab edir ki, əsatir, əfsanə və rəvayətlərdə iri qayaları oynadan, Misri qılıncla daşlar, qayalar çapan, öz əzəmət və qüdrətli, ağlasığmaz gücüylə heyrət doğuran Koroğlu eposda öz əsatiri kökündən tamamilə qopmasa da, nisbətən sonrakı mərhələlərdə tarixli şəxsiyyət fonunda xeyli reallaşmışdır: «Bu, hər şeydən öncə onunla əlaqədardır ki, epos qəhrəmanı kimi şöhrətlənən Koroğlu aşıq yaradıcılığında yeni keyfiyyətlər əxz etməyə başlamışdır. Bəlli həqiqətdir ki, ozan-aşıq öz təbiəti etibarilə real həyatla bağlıdır. Ozan öz oğuznaməsini, aşıq öz dastanını xalqa, geniş kütləyə danışır, onu inandırır, ona təsir göstərir. Bu səbəbdən də ozan-aşıq yaradıcılığında əsatiri obrazlar, məbudlar reallaşdırılıb dinləyicilərə tarixi şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Bu da var ki, ozan-aşıq yaradıcılığı ilə qovuşan əsatir, əfsanə və rəvayətlər tədricən təkmilləşib xalq dastanlarına çevrilməyə başlayırlar. Burada əsatir və əfsanələrdən gələn bəzi anlaşılmaz ifadə və təsəvvürlər aşığın ifasında dəyişdirilir. …Bu cəhət «Koroğlu» da da özünü qabarıq şəkildə göstərir» (1, s.178).

Mifoloq-alim Seyfəddin Rzasoyun da sözügedən mövzu ilə birbaşa səsləşən fikirləri ciddi maraq doğurur: «Azərbaycan folklorşünaslığında uzun illər ərzində dastan və nağıllar, əfsanə və rəvayətlər və s. epik janrlar sisteminə aid edilsə də, bu janrlara epos sisteminin struktur səviyyələri kimi baxılmamışdır. İndi də əksər tədqiqatlarda «epos» adı altında yalnız «dastan» nəzərdə tutulur. Halbuki bu anlayışlar arasında mürəkkəb poetik münasibətlər vardır. Epos etnosun düşüncə sisteminin epik əsasıdır: milli düşüncə sisteminin bütün poetik sxemləri onda cəmləşir. Düşüncə sistemi olan epos mətn səviyyəsində dastan, nağıl, əfsanə, rəvayət və s. epik janrlardan təşkil olunur» (7, s. 9).

Əfsanələrin əsatirə nisbətən tarixi hekayətlərə daha yaxın olduğunu vurğulayan S.P.Pirsultanlı qeyd edir ki, bunların da qəhrəmanları fövqəladə xü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

milli folklorumuzda Fərhad obrazının diqqəti daha çox cəlb etdiyini, «Fərhadın səsi», «Nəğməkar Fərhad» əfsanələrinin olduqca qədim bir eposun izlərini mühafizə etdiyini, «Fərhadın səsi» əfsanəsinin (3, s.58-60.) «Koroğlu» eposu ilə səsləşən nöqtələri olduğu qənaətinə gəlir: «Fərhadın səsi öz elçisi olduğu kimi, Koroğlunun da igidliyi, dəli nərəsi görməzə-bilməzə Nigarın qəlbinə məhəbbət toxumları səpmişdi. Koroğluya gücü, səsi, dəli nərəni bəxş edən doğma yurddakı Qoşabulağın suyudur. Fərhadın ecazkar səsi isə elin dilbər sonasının - İlham Pərisinin nəfəsinə bağlıdır. Aldədə öz torpağında quş kimi uçur, küləkdən qanad alır, yad torpaqda isə ilan kimi sürünür. Fərhad da belədir. Uzaq, yad ölkədə olduqda külək Pərinin nəfəsini çatdıra bilmir və bu səbəbdən onun səsi boğulur, kəsilir. Öz torpağında isə Pərinin nəfəsi ona tez çatır və səsinin zəngulosi könülləri vəcdə gətirir. Burada eyni zamanda məhəbbətin gücünə, qadirliyinə böyük inam vardır». (2, s. 38).

S.P.Pirsultanlı «Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi» (Bakı, «Nurlan», 2007) kitabında xüsusi vurğulayır ki, əfsanə və rəvayətlər epos və dastanlarımızdakı məsələlərin aydınlaşdırılmasında çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Daha doğrusu, qaranlıq nöqtələrin üzərindən pərdəni götürür. Xüsusilə dastanlarda rast gəlinən qədim inam, etiqad, düşüncə tərzlərinin öyrənilməsində əfsanə və rəvayətlər əvəzsiz qaynaq rolunu oynayır (1, s.83).

Azərbaycan folklorunda epos və dastanlarla səsləşən əfsanə və rəvayətlərin çox olduğunu bildirən tədqiqatçı qədimdən üzü bəri yol gələn rəvayət və əfsanələrimizdə sözügedən mövzunu araşdırır, maraqlı nəticələrə gəlir. Bu baxımdan o, «Əsli-Kərəm» dastanında «Ay-Gün» əfsanəsinin izlərinin, əlamətlərinin sonradan necə yaşamasına diqqəti çəkir, Azərbaycan eposunun «Kitabi-Dədə Qorqud»dan «Koroğlu» dastanına qədər uzun bir təkamül və tarixi inkişaf yolu keçdiyini, bu yolda bir sıra ədəbi-bədii hadisələrlə görüşdüyünü, qədim əsatir, əfsanə, rəvayətlərdən … səmərəli şəkildə faydalandığını» (1, s.83) qeyd edir. S.P.Pirsultanlı «Koroğlu» eposunun əsatir, əfsanə və rəvayətlərdən geniş şəkildə bəhrələndiyini qeyd edərək bu qənaətə gəlir ki, məlum olur «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi eposlar, «Əsli-Kərəm», «Tahir-Zöhrə» kimi məhəbbət dastanları özlərinin kökləri, rişələri ilə hansı qaynaqlara bağlıdır və Azərbaycan folklorunun səciyyəvi xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxlamışlar: «Burada ən önəmli cəhətlərdən biri də odur ki, eposda Vətən, Vətən torpağı, xalq və onun taleyi öz bədii inikasını tapır. Eposla bağlı Vətəni təmsil edən daşlar, qayalar, qalalar, abidələr xüsusi əzəmət kəsb edir. Bunlar qəhrəmanlıq eposlarındakı vətənpərvərlik ruhunu daha da qüvvətləndirir. Koroğlunun tarixi qəhrəmanlığı saralmış vərəqlərdən çox-çox öncə yurdun daşlaşmış abidələrinə yazılmışdır. El qəhrəmanının məskən saldığı, sığındığı dağ, daş olduğu kimi, bütün məşqləri də, min bir oyunu da dağla, daşla bağlıdır. Rəvayətə görə, Koroğlu səhər-səhər iri qayalarla beşdaş oynadığı kimi, döyüşdən əvvəl Kür və Araz çayları boyunca at çapır, çiyninə ağır daş götürüb çayları gah o üzə, gah da bu üzə keçərmiş. Xalqın təsəvvürünə görə, o daşların çoxu Araz və Kür çaylarının sahillərinə yaxın ərazilərdə bu gün də qalmaqdadır. Xalq bu daşlar haqqında elə gözəl əfsanə və rəvayətlər yaratmış, qəhrəmanın adını bitili qaya, daş abidələrdə həkk etmişdir. Koroğlunun yarasından axan qana boyanmış qayalar, Qıratın ayağı yaralananda Koroğlunun üstünə göz yaşı axıtdığı daşlar bu gün «Qanlı daş», «Yaralı daş» adları ilə möhürlənmişdir» (1, s.123).

Buradakı əfsanəvilik xüsusiyyəti xülyaçılıq işartısı deyil, xalqın öz qəhrəmanına olan sevgisinin xəyallı (yəni əslində inamlı) ifadəsidir. Burada fərdi inam (söyləyici inamı) xəlqi inam, xəlqi duyum, xəlqi mənəviyyat, xəlqi iradə səviyyəsindədir. Qəhrəmana münasibət tamdır: o, gerçək təsəvvürlərdən üstündür, heç bir kəsə oxşamır. Elə bu səbəbdən də xalqımızın yaratdığı «Koroğlu» xalqımızın özününküdür, çoxsaylı «Koroğlu» dastanlarından fərqlənir. S.P.Pirsultanlı bu cəhətə diqqət edərək yazır ki, bütün bunları bizə təkcə ozanlar, aşıqlar, el ağsaqqalları, sinəsi sözlü nənələr deyil, həm də yurdumuzun qayaları, daşları danışır: «Biz hər bir daşda Qıratın ayağının, nalının izini görür, Koroğlu ilə bağlı xatirələrin yaşadığını öyrənirik. Özgə sözlə, epos və dastanlarımız haqqında yurdumuzun qayalarında, hətta ən kiçik daşlarında müəyyən bir nişanənin həkk edilməsinin şahidi oluruq. Epos qəhrəmanlarını yüksəldən, onları yenilməz əfsanəvi cəngavərə çevirən də elə bu amillərlə qırılmaz b

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kəsin atına bənzəmir. Bu el qəhrəmanının məskən saldığı Çənlibel də heç bir dağa bənzəmir. Bu bənzərsizlik, bu ucalıq Koroğluya qüvvət verən əsas atributlardandır» (1, s.125).

Heç də təsadüfi deyil, tədqiqatçı təbii olaraq aşağıdakı ümumiləşdirici qənaətə gəlir ki, «Koroğlu» dastanı formalaşana, dastan-qol səviyyəsinə qədər yüksələnə kimi böyük təkamül, təkmilləşmə yolu keçmiş, bu yolda, bu keçid mərhələlərində «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları ilə yanaşı neçə-neçə əsatir, əfsanə, rəvayət və dastanlarla birləşmiş, onlarla qovuşmuşdur (1, s.126).

Bəhruz Həqqi isə yazır ki, «Koroğlu» eposlaşana kimi onun əsatir, əfsanələrdən bəhrələnmə prosesi, bu yaradıcılıq təbəddülatı uzun əsrlər davam etmişdir. Eyni zamanda, «Koroğlu» eposunun qəhrəmanları tarixin keşməkeşlərindən keçərkən bir sıra əfsanəvi qəhrəmanlarla çarpazlaşmış, qovuşmuş, onlara məxsus xarakter keyfiyyətləri əxz etmişlər» (8, s.94).

Qeyd edək ki, S.P.Pirsultanlının neçə onillik zəhmətin bəhrəsi olaraq toplayıb tərtib etdiyi «Azərbaycan Türklərinin xalq əfsanələri» adlı kitabda «Koroğlu əfsanələri» adlı bölümdə «Həzrət Əli və Koroğlunun görüşü», «Koroğlunun daş qalası», «Koroğlu daşı», «Nal daşı», «Koroğlunun qılınclı daşı», «Çənlibel», «Eyvaz qalası», «Dolaşaların söhbəti», «Papaq altında oğul var», «Qaragöl əfsanəsi», «Halaypozanın Çənlibelə gətirilməsi», Koroğlu və Kəlpeysər» kimi əfsanələr təqdim olunur.

«Həzrət Əli ilə Koroğlunun görüşü»ndə Koroğlu Tilsimli dağın başında oxuyan quşu ox ilə vurur. Quşun qanı daşa dağılır, nərilti, gurultu qopur. Daş başından iki bölünüb əjdaha ağzı kimi açılır. Dağın dumanı, çəni çəkilib daşın qəlbinə dolur. Əfsanədə bütün çətinlikləri yenən Koroğlunun bu məqamdan da qalib çıxdığı, Bürcü Sultana əvəzsiz köməyi təsvir olunur (2, s.322).

«Koroğlu daşı» adlı əfsanədə Koroğlunun hara gedir-getsin, Çənlibeldən özü ilə bir daş aparması təsvir olunur. Yatanda da başının altına qoyarmış. Bu daş Koroğlunun həyanı, vətən daşı, yoldaşı olarmış. Bir dəfə Koroğlu öz dəliləri ilə Zəngəzur dağına ova çıxarkən dəliləri bir yerə yığmaq üçün Çənlibel daşını Zəngəzur dağının arasından keçən yola qoyur. Bunu görən dəlilər bir yerə toplaşırlar.

O vaxtdan «Koroğlu daşı» deyilən bu daşın Koroğlunun təsəvvürəgəlməz, misilsiz gücü sayəsində bura nişangah kimi qoyulması əfsanənin motivini təşkil edir (2, s.325).

«Nal daşı» əfsanəsində isə deyilir ki, Laçın rayonunda Cağazur kəndi yaxınlığında dərin bir dərə var. Nal daşı dərənin o tayındadır. Deyilənə görə, Koroğlu düşmənlə təkbətək vuruşur. Sonra da nərə çəkib Qıratı çapır, at quş kimi uçub dərənin o tayına düşür. Bu zaman Qıratın ayağının biri sal daşın üstə bərk dəyir və daşa nalının dərin izi düşür. Həmin daşa o vaxtdan «Nal daşı», «Koroğlunun nal daşı» deyirlər (2, s .325).

Bu əfsanədə Qıratın möcüzəvi gücü rəmzləşib, əfsanəvi mahiyyət (Qıratın ayağının birinin sal daşın üstə bərk dəyməsi və daşa nalının dərin izinin düşməsi) kəsb edib. S.P.Pirsultanlının fikrincə, Hallavar-Pəmbək dağlarındakı «Eyvaz qayası», «Qıratın nal daşı» da belə nişanələdəndir.

Göyçənin Qoşabulaq kəndi yaxınlığında, Şəmkir rayonunun Zəyəm və İramaşlı zonalarında, Şamaxıda «Koroğlu meydanı», «Koroğlunun qırx dəyirmanları»Ləngəbiz dağlarının cənub ətəklərində, Pirsaat vadisini tamamlayan Ağuçuqunda, İncəbel dağlarında Koroğlu atlarının axurları vardır və bütün bu sadalananlarla bağlı el içində biri-birindən maraqlı söyləmələr-əfsanələr, rəvayətlər yaşamaqdadır: «Məsələn, Zəyəmdəki «Koroğlunun yaralı daşı»na aid rəvayətdən bəlli olur ki, döyüşdən yaralı qayıdan Koroğlunun qanı bu daş üstə tökülmüş və daş o vaxtdan da qırmızı rəngdə boyanmışdır» (1, s.171). «Koroğlunun qılınclı daşı» əfsanəsində Kəpəzin ətəyində, Dod dağının başında böyük bir daşın Koroğlunun məsləhət yoldaşı, sirdaşı olmasından danışılır. Artıq qocalmış Koroğlu təşviş içində fikirləşir ki, birdən Misri qılınc başqa bir qüvvətli ələ keçə bilər. Birdən o əl sahibi xalqın qanına yerikləyən olar, xanların, bəylərin, padşahların xidmətində dayanar. Xalq üçün vuruşan Misri qılınc birdən xalqa qarşı çevrilər.Çox götür-qoydan sonra Koroğlu Misri qılıncı götürüb həmin daşa çaxır. Misri qılıncın taleyindən rahatlaşan, arxayınlaşan Koroğlu oradaca ölür. Buna görə də xalq həmin daşa indi «Koroğlu daşı» deyir. Həqiqətən həmin daş durur. Daşın ortasında paslı yarıq var. Deyilənə görə, həmin paslı yarıq Misri qılıncın yeridir» (2, s. 326).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bu əfsanədə artıq qocalmış Koroğlunun son gücünü toplayaraq təbiətin möcüzəvi hadisəsindən (ildırım parçasından) yaranmış Misri qılıncın gücünü təbiətə qaytarmasından, bununla da xalqı xilas eləməsindən danışılır. Bu əfsanədə daşa mifik inamı diqqəti cəlb edir.

«Çənlibel» əfsanəsində qayaları yerindən qoparıb qədimliyin səsini torpağa qulağını dayamaqla almaq istəyən Dəli Həsənin nərəsinin səbəbi məlum olur: «İgidin hünəri, qoçaqlığı təkcə gözlərdə, könüllərdə yaşamır, daşlarda, qayalarda da saxlanır. Mən gündə bir dəfə gəlib o səsləri oyadıram, o günləri danışdırıram, qulaq asıram, ömrümü bunlar uzadır»(2, s. 327).

«Eyvaz qalası» əfsanəsində Koroğlu dəlisi Eyvazı sevən Niluferin yuxuda Eyvazın iki qayanın arasında quyuda olmasını, quyunun ağzına iri bir qaya qoyulmasını görməsi, bütün bunların gerçəkliyi və nəticədə Eyvazın xilas olunması təsvir olunur. Əfsanəyə görə, həmin qayanın adı o vaxtdan «Eyvaz qayası» qalıb (2, s.328).

«Halaypozanın Çənlibelə gətirilməsi» adlı əfsanədə Koroğlunun mərdliyi ön plana çəkilir. İlk görüşdən tanımadığı «Mən Koroğlunun nə özündən, nə dəlilərindən, nə də Misri qılıncından qorxuram»- deyən Halaypozan etiraf edir ki, ancaq onun dəli nərəsindən qorxur (2, s. 334).

Əfsanənin mayasında duran motiv də elə Koroğlunun dəli nərəsidir. Koroğlunun nərəsini eşidən Halaypozan fikirləşir: «Koroğlu gör necə igiddi ki, basdığını kəsmir. Məni öldürə də bilərdi, ancaq qıymayıb. Belə igidin dəlisi olmaq olar».

Tədqiqatçı Y.İsmayılova yazır: «…dastanın daşıdlığı, təqdim etdiyi epik əxlaq ideallarına görə, namərd bu dünyada yaşamamalıdır. Dünya mərdlərin dünyasıdır. Mərdlər daim namərdlərin kökünü kəsməlidir. Koroğlu bu prinsiplə yaşayır» (9, s.153).

«Koroğlu əfsanə və rəvayətlərimizdə torpağımıza, daşımıza, dağımıza, gölümüzə, çayımıza bağlı bir igid, el hünərvəri kimi təsvir və tərənnüm olunur». (1, s.158).

S.P.Pirsultanlı sözügedən kitabda toplamış olduğu aşağıdakı əfsanəni də təqdim edir: «Kür çayı nəğməli, qaraqışqırıqlı bir çay imiş. Koroğlunun bacısı Nənəqız Kür çayının sahilində ocaq çatıb sacda yuxa bişirirmiş. Bir də xəbər çatır ki, evin yıxılsın Nənəqız, Koroğlunun köçü Kürü keçdi. Nənəqız ayağa qalxıb səhralara səs salan Kürə qarğış edir: «Səni lal ol, ay Kür. Səsin qoymadı ki, Koroğlunun köçündən xəbər tutam». O gündən Kür lal olur» (1, s.158).

S.P.Pirsultanlıya görə, bu rəvayət (əslində əfsanə- E.Q.) eyni zamanda «Koroğlu»nun «Kitabi-Dədə Qorqud» ənənələri ilə səsləşməsini öyrənməyə də kömək edir: «Nənəqız öz qarğışıyla «alqışı alqış, qarğışı qarğış olan Oğuz tayfalarını yada salır. Bu, həm də qədim əsatir, əski inam, ibtidai dünyagörüşlə bağlı bir məsələdir» (1, s.158).

«Koroğlunun daş qalası» adlı əfsanədə isə deyilir: «Koroğlu böyük bir çayın vadisində yurd salır. Gecə yuxuda ona deyirlər:

- Çay sahili sel yoludur. Ey Koroğlu, igidin arxası dağlardır. Oyan yuxudan. Qulaq as, Qırat hansı dağda kişnəsə, həmin dağda daşdan qala tik.»

Yetmiş yeddi günə daşdan böyük qala tikilir, qalaya «Koroğlunun daş qalası» deyilir. (2, s.324).

Bu əfsanədə qədim türk düşüncəsindən gələn bir əsas xüsusiyyət diqqəti cəlb edir: insan təbiətlə birdir. Türk təbiətin vurğunudur, təbiətsiz bir an da ayrı yaşaya bilməz. Dağlar onu qoruyur. Əfsanədə bu fitri duyumu gerçəkləşdirən isə Qırat olur. Təsadüfi deyil ki, türk miforloji düşüncəsində at murada yetmək rəmzi kimi anlaşılıb, dərk olunub. «…yuxuda Koroğluya dağlara çəkilmək də tövsiyə edilir. Heç şübhə yoxdur ki, bu, bilavasitə dağ kultu ilə bağlıdır» (1, s.160).

«Papaq altında oğul var» adlı əfsanədə (2, s.332) ilk baxışda üz-gözündən qəhrəmanlığı sezilməyən oğlan kəmənd atıb ceyranı tutur və qılıncla başını kəsir. Sən demə, bu, Koroğlunun məşhur dəlisi Eyvazı imiş. Əfsanədəki bu motiv dastandakı ayrı-ayrı çoxsaylı qəhrəmanlıq məqamlarına uyğun gəlir. «Koroğlu» dastanının müxtəlif boylarında düşmənin içinə libasını dəyişərək girən Koroğlunun, ya da dəlilərinin heç kəsin ağlına gəlməyən məqamda igidliklər göstərərək hamını heyrətə salması dediklərimizə gözəl sübutdur.

«Dolaşaların söhbəti» əfsanəsində də sözügedən məqam diqqəti çəkir. «Koroğlunun qocalığı» qolunda Nigarla tək qalan Koroğlu yenidən dəlilərini yığıb Çənibelə qayıdır. Əfsanədə bu məqamın xalqın ağlında, ruhunda canlanması, par

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

danılmazdır. Xalq qəhrəmanını həmişə canlı və döyüşkən görmək istəyir, görür də. Quş dilini bilən Ovçu Pirim ana dolaşanın şahidi olduğu hadisəni danışır: ova çıxan üç nəfər dağ başında yumaq tək oturmuş qocanın misilsiz hünərini görəndən sonra heyrətlərindən donurlar. Onların atına minən qocanın altında hətta at ildırıma dönür. Aradan xeyli ötəndən sonra o, qucağında bir cüyür geri dönür. Cüyürü göyə atır, qılıncını çəkir, havadaca iki bölür. Heyrətdə qalanlara: «Mən Koroğlu dəlisi Eyvazam, - deyir. – Gördüyünüz bu dağ da Çənlibeldir – Koroğlu dağıdır» (2, s.330).

Deməli, əfsanədə təsvir olunan yer möcuzəvi yerdir. Sifətdən hədsiz yaşlı görünən qocaya, habelə təsadüfən mindiyi ata da misilsiz güc, ruh verən bu yurdun, təbiətin, bir sözlə, Vətənin ruhudur.

"Qaragöl əfsanəsi»ndə isə deyilir ki, Laçının Minkənd kəndi yaxınlığnda bir dağ gölü var. Adına Qaragöl deyirlər. Bu gölün qəribə sehri var. Günəş batandan, Ay doğandan sonra Qaragöldən qoşa qanadlı bir ağ at çıxıb gölün ətrafında otlayır. Deyilənə görə, bu, elə Qıratın özüdür. Koroğlu qeybə çəkiləndən sonra o da Çənlibeli tərk edib bu gölü əbədi olaraq özünə məskən seçib.

Bu əfsanədə «Koroğlu» dastanında təsvir edilən hadisənin (səbri çatmadığından 39-cu gün tövlənin üstündən deşik açıb atlara baxdığından Qıratın qanadlarının əriyib yoxa çıxması) əksini görürük. Məlumdur ki, əfsanə janrında hadisələrin sehirli təsviri daha çoxdur. Əfsanədən aydın olur ki, bu atı görənlər də olub: «At bəni-adəm görən kimi bərkdən kişnəyir, fini-fini ötür, ya da qaçıb tez gölə girir, hətta uçub bir dağa qonur, görünməz olur» (2, s.334).

Sözügedən mövzu ilə bağlı sadalanan misallar əsasında nəticə olaraq onu demək olar ki, möhtəşəm «Koroğlu» dastanının mifologi qaynaqlarının öyrənilməsində əfsanələrimiz əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. «Koroğlu» dastanının epik dünya modelini, dünyanı anlama təcrübəsini bir sistem halında öyrənmək üçün dastanı mifoloji məqamları yaşadan xalq əfsanələri ilə birgə araşdırmaq gərəkdir.

BIBLIOQRAFIYA

1. Pirlsultanlı S.P. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2007, 308 s.
2. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan Türklərinin xalq əfsanələri, Bakı: Azərnəşr, 2009, 427 s.
3. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983.
4. Yaşayan əfsanələr. Bakı: Gənclik, 1973.
5. Yurdumuzun əfsanələri. Bakı: 1976.
6. Azərbaycan xalq əfsanələri (toplayanı və tərtib edəni S.Paşayev). Bakı:Yazıçı, 1985.
7. Rzasoy S. Azərbaycan əfsanəşünaslığı və Sədnik Paşa Pirsultanlı (ön söz) / S.P.Pirsultanlı. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Bakı: 2009, s. 3-16.
8. Həqqi B. «Koroğlu»: tarixi-mifoloji gerçəklik». Bakı: Nurlan, 2003.
9. İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 176 s.
10. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.
11. Koroğlu (Vəli Xuluflu nəşri) / Qeyd, şərh, ön sözün müəllifi, mətni nəşrə hazırlayanı və redaktoru A.Nəbiyev, nəşri açıqlayan və tərtib edən Y.İsmayılova. Bakı: Elm, 1999, 200 s.

Мифологические слои в народных легендах связанные с дастаном «Кер-Оглы»

В Азербайджанском фольклоре народные легенды переклиняются с дастаном «Кер-оглы» взаимосвязанностью характеров. Во многих случаях прослеживаемых несовпадение ответвлений сложейных линий. И дастан, и легенда соединяются в самом епосе. Пояснительная функция легенды определяет ею причастность к этиологическому тексту. Что свидетельствуют о том, что с течением времени легенд

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

подвергаются трансформации. Легенды являются основой для изучения мифологических источников дастана «Кер-оглы».

Ключевые слова: дастан «Кер-оглы», Азербайджанские легенды, мифологический источник, эпос.

The mythological layer in the folk legends connecting with the legend “KOROGLU”

Numerous folk legends is deal with characters regaurding with the legend “Koroglu” in the Azerbaijan folklore. Sometimes the plot of of the myths don’t concide with the plot of the legend. Either legend or myth join each other in the epos.The esplantry fuction of the legend showthat it is a etiological text. This inform that these legends is connected with etiological myths which subjecting transformation. The legend “Koroglu” is a main savece for learning mythological sources of the legend.

Key words: The legend of the “Koroglu” the legends of Azerbaijan, mythological source, epos.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДАСТАНА КАК СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ АВТОРСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

ЭЛЬДАР ГАДЖИЕВ

Проблема содержания и формы – одна из ключевых в теории литературы. Можно определить три наиболее распространенные точки зрения на нее. Одна исходит из представления о первичности содержания и вторичности формы. Другая интерпретирует соотношение этих категорий противоположным образом. Третий подход исключает необходимость употребления этих категорий. Предпосылкой для такого теоретического воззрения является мысль о единстве содержания и формы. Поскольку констатируется такое единство, постольку как бы исключается возможность дифференциации понятий и, следовательно, отдельного рассмотрения содержания и формы.

Содержание и форма как нельзя лучше проявляются в сюжетно-композиционных особенностях произведения. Сюжет и композиция дастана во многом совпадают, то есть хронологически они развиваются параллельно почти на всем протяжении повествования. Однако внутри самого сюжета можно встретить такие авторские приемы как анахронизм и авторское отступление, которые сами по себе являются композиционно завершенными, заимствованными в готовом виде из других летописных, религиозных и литературных источников. Очевидно, что каждое из этих отклонений от основного сюжета имеет свое художественное ядро, часто резко отличающееся от основной сюжетной канвы.

Рассмотрим некоторые авторские отступления, органично вписывающиеся в сюжет, но композиционно самостоятельные, разделив их на тематические группы.

К первой тематической мы бы отнесли мифологические отступления и их интерпретацию в тексте. Ко второй - историко-религиозные отступления, опирающиеся на известные исторические и религиозные (языческие и монотеистические) источники, третья группа - это собственно авторские отступления как выражение авторской позиции. Все они связаны между собой довольно тесно и составляют основную канву сюжета. Каждая из этих тематических групп имеет внутреннюю сюжетную завершенность.

Уже часть первая дастана включает в себя все три выделенные нами группы. И хотя она называется «Деяния алпов и джинов», в ней содержится много другой информации, то есть не только мифологической. Из двенадцати глав первой части - две - восьмая и одиннадцатая - не принадлежат мифологическому сюжету. Они выступают как религиозное (исламское) (8 глава) и историческое (авторская интерпретация появления народа хонов). Десять глав, за исключением двух выше упомянутых составляют основную сюжетную линию, то есть ту которая вынесена в название первой части, однако в каждой из них есть мифологические отступления, выступающие как своеобразная «биография» наиболее значимых персонажей: Алпа Хурсы: **«Его (оружие) сделал для них (для алпов, которые стали враждовать из-за тесноты)// Сын Солнца (старший алп, первый, которого создал Тангра) Алп Хурса // Был отменным кузнецом,//Исходил всю Землю //В поисках руды //Для своей кузни.** Авторское отступление сделано, для того, чтобы объяснить появление оружия; Куропатки – основательницы рода человеческого, Алпа Бояна, от поомков которого пошла земля булгарская; все, что связано в дастане с образом Бояна можно соотнести с лирическим отступлением автора, который не жалеет эпитетов, описывая рождение и жизнь алпа. И это не случайно, потому что элбиры - главные герои дастана - его прямые потомки, да и само понятие эльбир - это не просто синоним слову богат

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

греческой мифологии они назывались героями, то есть теми, кто родился от браков богов с людьми; «биография» Бой-Терека, который **«Вступился за людей Бой-Терек.// Предупреждал он многих // Об опасности. // Помогал в беде, //Был пастырем добра».** Бой-Терек - божество, почитаемое в тюркской культуре по сей день. Автор, подробно останавливаясь на образах алпов имеет определенную цель. Все эти мифические персонажи будут активно действовать и тогда, когда в сюжет будут введены главные герои - эльбиры, совершающие подвиги во имя своей страны. Альпы будут активно действовать - кто на стороне эльбиров, кто - против. Это активное взаимодействие - уникальный художественный прием, использованный Микаилем Башту для усиления динамики сюжета.

Как видим, Микаиль Башту постепенно приводит читателя к мысли, что единственная истина и единственная ипостась любви – это любовь к Аллаху. Сверхзадачу своего дастана - обращению язычника в мусульманскую веру – поэт решает с помомщью ряда художественных приемов, среди которых важное место отведено приему сна. Уставший Ат заснул и увидел сон, который ему явил Гали - «Лев Аллаха»:

Во сне тот,
Кто с благословения Творца
Приходит на помощь гибнущим -
Лев Аллаха Гали -
Явил Аудану
Чудесное видение.
И Ат увидел
Ту самую деву.
Она была необычайно красива - (гиперболический эпитет).
Нет слов, с помощью которых - гипербола
Можно было бы верно
Описать ее черты.
Ее тело
Дышало чистотой, - (метафора)
Глаза ее излучали - (метафора)
Сладостное томленье. -(метафорический эпитет)
Губы ее источали - (метафора)
Медовый аромат, - (метафорический эпитет)
Волосы ее блестели,
Словно кристаллы льда. - (сравнение).
Теперь он знал,
Что дева есть.
Теперь радость
Разрывала его сердце. - гипербола
Тяжелая кручина, - метафора
Иссушавшая душу, - метафора
Уступила место любви,
Пробудившей огненные силы. - метафора
Тулпару прибавилось работы -
Ат вновь,
Как молодой волк - сравнение
За своей добычей
Кинулся на поиски
Дороги к той,
Которую жаждала

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Его пылающая душа. - метафора

Данный текст с точки зрения авторского стиля предполагает различение «материальной» поверхности и «внематериальной» глубины, достигаемой автором путем интерпретации мифологического материала. Один из них состоит в подчеркивании тесной взаимосвязи двух аспектов-обработанного, упорядоченного автором материала и выраженного в организации материала авторского мировосприятия. Но при таком понимании стиля, пренебрегающем различиями аспектов произведения в пользу его формально-содержательного единства, это единство не может быть осмыслено как результат преодоления внутренних противоречий произведения. Противоречия отыскиваются поэтому вне произведения - во взаимоотношениях между личностью творца и противостоящим творцу объектом. Стиль Микаиля Башту, таким образом, это синтез простого подражания зримому (в данном случае, преданиям и мифам), при котором улавливается сам принцип порождения вещей (известные герои мифов и их деяния). А.Ф. Лосев так определяет его: «Собственно словесный стиль (отношение автора к языку) есть только отражение на данной природе материала его художественного стиля (отношения к жизни и миру жизни и обусловленного этим отношением способа обработки человека и его мира)» [Лосев А.Ф., М., 1960: 114].

Эпизод, связанный с Боз-би также воспроизводится путем использования приема сна. И на этот раз увидел Ат Боз-би во сне. Но этот сон - особенный, потому что на пути к возлюбленной Ат встретил уже двух мусульман и второй из них Хасан почти обратил Ата в ислам. Однако, сославшись на то, что у него нет времени, Аудан отказался сказать «нет бога, кроме Аллаха» и отправился в путь, но зерно истины Хасан все-таки заронил в душу молодого эльбира. И вот когда после кораблекрушения Аудан, оставшийся один в живых, заснул на берегу, а перед этим вспомнил Хасана и Аллаха, то ему и приснился сон о Боз-би. Здесь уже откровенный намек автора на то, что без веры в Аллаха Аудану не найти возлюбленную. Но и она тоже язычница. И поэтому сон Ата кошмарный:

Заснул от усталости.
Перед тем, как заснуть,
Невольно вспомнил о Тарвиле и Хасане,
Подумал об Аллахе -
И увидел во сне Боз-бию.
Она мылась в бане в клубах пара
И была совершенно нагой.
Сквозь тонкую кожу ее
Видны были трепещущие сердце и жилы.
Она мазала белое тело
Соком сладких ягод и медом,
Издавала благоухание,
Пьянящее голову.
Не выдержал Ат -
Нежно позвал ее во сне.
Как будто услышала она -
Закрыла свою наготу.
Закрыла золотыми волосами -
Они были ей по колена,
Распространяли вокруг
Волшебное сияние...

...Побрела Боз-би,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Рыдая от горя,
Куда глаза глядят -
Прочь от родного дома.
В пути схватила ее
Безобразная див-Мышь
И уволокла в подземелье
Рвущуюся и кричащую деву.
Страшно вскричал Ат
И тут же проснулся [123].

Итак, к началу третьей части «Путь к дому Шана» автор дастана уже не скрывает своего намерения, своей сверхзадачи, поставленной в произведении, а именно - в обращении язычников, в данном случае тенгрианцев, в ислам. И действительно, не мог найти и спасти Боз-бию Аудан, пока не принял ислам благодаря Хасану и его жене Фатиме. А когда нашел возлюбленную, то и она приняла ислам:

Сразу после освобождения
Приняла прекрасная дева
Ислам из рук Хасана -
Стала истовой мусульманкой.
Полюбила она Хасана и Фатиму,
Как своих родителей [240].

Семантическое поле этого эпизода - ключевой момент всей поэмы, потому что именно здесь читатель понимает, что любовь всех персонажей очень тесно связана с вероисповеданием. Теперь становится понятно, почему первые люди были уродливы, почему Боян-Имэн и Бойгала были несчастны, а Аудан Дуло и Боз - би - счастливы. Только ислам и любовь к Аллаху может сделать счастливой человеческую любовь. Это авторская позиция, это его мировоззрение, сверхзадача дастана. Так художественный стиль дастана, традиционный в своей основе, приобретает новый идеологический налет. Отношение индивидуального стиля к традиции выражается у автора дастана в особых формах реакции на чужой стиль путем его воспроизведения в формах: подражания, стилизации и вариации.

Еще один мифоисторический образ привлекает внимание в дастане – образ Фатимы. Согласно исламскому преданию - дочь пророка Мухаммеда. Ее роль в поэме о Шан-кызы очень важна, потому что благодаря ей, язычники-эльбиры и сама Боз-би принимают ислам.

Женские образы, присутствующие в тюркской мифологии имеют важное культурологическое значение в формировании общественной модели народных представлений о жизни. Сила добра, зла, любви, продолжения рода, выраженные концептом «женщина» указывают на древнейшие культурные пласты быта тюрков, а трансформация этих образов в божественные силы исламского толка помогают проследить как тюркские народы переходили из одной религиозной ипостаси в другую.

С утверждением мусульманской идеологии среди тюркских народов изменился характер содержания и трактовки легенд: прежнее мифологическое объяснение происхождения явлений природы вытесняется мусульманско-религиозной интерпретацией, а затем и вовсе переходит в разряд литературной трактовки текстов. Поэтому, женские образы мифологии превращаются из культовых в художественные, что дает нам основание их характеризовать концептуально в рамках литературоведческого аспекта анализа.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллатипов А.К-Ю. Древнебулгарский памятник «Сказание о дочери Шана» Микаиля Башту как свидетельство древнейших связей народов Евразии и их словесной культуры. // Вестник ДГУ. М-ла 2004.
2. Аджиев А.М. Устное народное творчество кумыков -Махачкала, 2005.
3. Акавов З.Н. «Сказание о дочери Шана». Поэма. Раннесредневековый художественно-литературный памятник и исторический памятник народов Древней (Киевской) Руси и Северного Кавказа. Предисловие к изданию. - Махачкала, 2003, 260 с.
4. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., 1985.
5. Алиев К.М. Таргу-наме. Лексикон. Махачкала, 2001.
6. Бахши Иман. Джагфар тарихы. Т.1. Свод булгарских летописей. 1680 - Оренбург, 1993 г.
7. Баранов И. Легенда о дочери Шана: новый источник по истории народов Восточной и Центральной Европы YII - IX веков. - (Интернет издание).
8. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. Киев: Наукова думка, - 1982 .
9. Ветры Великих Булгар (легенды, предания, баиты и исторические материалы) - Казань, 1993 .
10. Гумилев Л. Древняя Русь и великая степь. СПб 2001.
11. Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура домонгольского периода Х в. - нач. ХШ в. - Казань, 1990 .
12. Кадыраджиев К.С. Древнекумыкский теоним Хорс. Вести КНКО. - М-ла 2003.
13. Кул Гали. Хон Китабы. 1242. -. Оренбург, 1997.:
14. Олейник Ю. К поэме Шамси Башту. - Киев, 2000.
15. Халипаева И.А. Мифологическая проза кумыков. Исследования и тексты.- Махачкала, 1994.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA MÖCÜZƏLI ALMA OBRAZI VƏ ALMA VERƏN DƏRVIŞ OBRAZI HAQQINDA MÜLAHIZƏLƏR

ELNARƏ QARAGÖZOVA

Dünya ədəbiyyatında möcüzəli keyfiyyətə malik bir çox meyvələrdən söhbət açılır. Bu ağac kultu ilə bağlı elementdir. Ümumən mifologiyada dünya ağacı əbədi həyatın rəmzi hesab edilir. *"Dünyanın çoxsəpgili semantik qarşıqoymalar şəklində əsatiri təfsiri də ağacla bağlıdır. Dünya ağacı yuxarı-aşağı, sağ-sol, yer-səma, keçmiş-gələcək, qaranlıq-işıq, həyat-ölüm, erkək-dişi, güney-qüzey, mərkəz-qıraq, xeyir-şər kimi əksliklələri ehtiva edərək, bir-birinə münasibətdə mənalandırır. Həyati başlanğıc, dirilik, məhsuldarlıq, artım anlayışları da Dünya ağacı ilə ifadə olunur."*[142] Bu özünü dünya mifologiyasında geniş yayılmış ağac kultunda da göstərir. Türk xalqları ağacı tanrı və ya tanrıdan ayrılmış bir parça hesab edirdilər. Müqəddəs sayılan ağaclar əsasən aşağıdakılardır: çinar, saqqız, qayınağacı, şam, xurma, zeytun, dəfnə, ağcaqovaq, qara şam, qarağac, dağdağan və s. *"Müqəddəs ağaclar, onların şəfa verən yarpaqları və meyvələri əski dünyanın bir çox xalqlarının mifologiyasinda tipoloji yolla yaranmiş dünya ağaci ilə əlaqədardırlar. Bunlar həmin ağacın müxtəlif şəkilli təzahürləridir. Bu baxımdan "Məlik Məmməd" nağılında onun meyvəsi, ümumiyyətlə bir çox nağıllardakı dərvişlərin verdikləri meyvələr (adətən alma olur), "Tapdıq"nağılındakı "dirilik ağacı", dirilik gülü" səciyyəvidir."*[143] Çox zaman ağaclar ocaq, pir hesab olunur. Həmin ağaclara niyyət edir, nəzir gətirir, xəstələr şəfa üçün burada yatırlar. Məsələn, bir Azərbaycan inancına görə: *"Aparıb diş ağacının dibinə nəzir qoyurmuşlar, ağacın budaqlarına qırmızı yaylıq bağlayırmışlar. Qaramux, çinar, saqqız ağaclarını kəsmək günahdır. Bir saqqız ağacı var, pirdir. Bu ağacin altında başını qoyursan daşın üstünə yatırsan. Əgər yuxuda bir nurani dərviş bir əlində ağac, bir əlində də təsbeh gəlib dursa başının üstündə, desə ki, filankəs sənin payını verdim, onda muradına çatacaqsan. Yox, əgər dərviş yuxuna girməsə, onda muradın hasil olmayacaq. "*[144]

Azərbaycan ədəbiyyatında möcüzəli meyvələrdən ən başlıcası almadır. Bütün nağıllarda alma insana həyat verən, onu ölümdən, xəstəlikdən qurtaran, ömrü uzadan, adamı cavanlaşdıran meyvə kimi məşhurdur. Deməli, nağıllarımızda almanın iki funksiyası var :

I. Ömrü uzatmaq və cavanlaşdırmaq.
II .Övlad vermək.

Birinci halda bu alma ya şahın bağında olur, ya da uzaq bir yerdən çətinliklə əldə olunur. *"İsland əsatirində alma ağacının meyvəsi tanrı və insanları cavanlaşdırır. Tanrılar qocalmağa başladıqlarını hiss edən kimi ilahə İdunnun mücrüdə saxladığı almalardan yeyir və cavanlaşırlar."*[145] Nağıllarımızda almanın insana həyat verməsi atəşpərəstliklə bağlı bir motivdir. Bu barədə Y. V. Çəmənzəminli yazır: *Nağılda bəhs olunan alma ağacına bənzər " Avesta " da bir Naara var.... Kür ilə Araz çayları arasında yaşayan qədim irqin etiqadınca Naara ağacı Kürqəsb dənizində bitib, bütün nəbatata ruh verərmiş. Bəziləri Naaranı əbədi həyat bəxş edən ağaca bənzədirlər. "Məlik Məmməd" dəki alma ağacı Naaraya çox bənzəyir: almanı yeyən cavanlaşır və əbədi həyata vasil olur."*[146] Nağıllarımızda bəhs olunan digər sehrli meyvələr armud və nardır. "Sehirli üzük" nağılında armudu yeyən keçəl kəllə - mayallaq olur, almanı yedikdən sonra düzəlir. Bəzi nağıllarda qəhrəman narın içindən çıxan gözəl "Nar qız" la evlənir, lakin mənfi səciyyəli qüvvələr onları ayırırlar. "Nar qız" öz sehirləri sayəsində şərə qalib gəlir.

---

[142] Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, 2002. - 164 s. Səh 6.
[143] Seyidov. M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B ; Yazıçı, 1983, 324 s. səh. 14.
[144] Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. B ; Şərq – Qərb. 2005, 340 s. səh. 226.
[145] Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, 2002. - 164 s. Səh. 8
[146] Çəmənzəminli. Y. V. Əsərləri. 3 cilddə, B; Avrasiya–Press, 2005.səh.278.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"Bilqamıs" dastanında qeyd olunan həyat çiçəyi də türk mifoloji təfəkküründə mövcud olan ağac kultu ilə sıx əlaqədardır. Bilqamıs dastanında Utnapişti gənclik çiçəyini belə təsvir edir:

"Bu çiçək dəniz dibində
Göyəmtək bitib boy atır,
Qızılgül tək tikanlıdır,
tikanları ələ batır.
Çiçək sənə qismət olsa,
əgər gedib ona varsan.
Bax, o gənclik çiçəyidir,
gəncliyinə qayıdarsan."[147]

"Bilqamıs,, dastanında **Həyatın** məhz **bitki –çiçək** şəklində təqdimi ***ilk başlanğıca qayıdış-cavanlaşma*** və **tanrılaşmaq- ölməzləşmək** anlamlarının simvoludur.

İkinci halda isə həmin almanı övladı olmayan şəxsə qapıya gəlmiş dərvişlər verirlər. Dastanlarımızda övladı olmayan insanlara "mən pay alan yox, pay verən dərvişlərdənəm" deyən dərviş alma verərək həyat yoldaşı ilə bölüb yeməyi təklif edir. Həmin almanı yarı bölüb arvadı ilə yeyən şəxslərin övladı olur (məsələn, "İbrahim", "Şah İsmayıl", Şahzadə Əbülfəz", "Tahir və Zöhrə", "Nəcəf və Pərzad" və b. dastanlarda[148]). Bir çox hallarda bu almanın bir üzü ağ, digər üzü qırmızı olur. Bunu iki dost öz aralarında bölüb həyat yoldaşları ilə birgə yeyirlər, almanın ağ tərəfini yeyənin oğlu, qırmızı tərəfini yeyənin qızı olur. Onlar əhd edirlər ki, böyüyəndə övladlarını bir-biri ilə evləndirsinlər (məs. "Tahir və Zöhrə" dastanında). Maraqlıdır ki, div və alma nağıllarda əks qütblərdə yerləşir. Ona görə də div almanı oğurlayır. «Məlikməmməd» nağılında padşahın bağından almanı oğurlayan da divdir və Məlikməmməd məhz almanı yediyi üçün divi öldürür. [149]

Qırğızların "Manas" eposunda da qəhrəman dərvişin verdiyi alma sayəsində dünyaya gəlir. *"Bu mərhələdə Manasın atası Cakıb və anası Çıyırdının Manas dünyaya gəlməmişdən övlad həsrətilə necə yanıb-yaxıldıqlarından söz açılır. Çakıb və Çıyırdı yuxu görürlər. Yuxuda nurani qoca Çıyırdıya alma verir. Çakıb isə Çıyırdıdan oğlu olduğunu görür".*[150]

Almanı sonsuz insanlara bir çox hallarda dərvişlər, bəzi dastanlarda isə Xızır İlyas və ya Həzrət Əli verir. İndi isə bunun köklərini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Dastanlarımızda həm övlad, həm buta verən və qəhrəmana sevgilisinə çatmaqda yardım göstərən maraqlı obrazlardan biri də Xızırdır. Dirilik suyunun sahibi hesab edilən Xızır (Xıdır) obrazı ümumtürk mifoloji təfəkküründə mühüm yer tutan obrazlardandır. Xızır müqəddəs şəxsiyyət, peyğəmbər hesab olunur. O, folklorda yolunu azanlara, dara düşənlərə kömək edir. Xilas olunan adam ilk görüşdə onu tanımır, geri dönüb bir də baxdıqda Xızır qeyb olur. Xızırın diyarbədiyar gəzməsinin səbəbi "Gündüztac" dastanında onun qardaşı Xızır Nəbini axtarması ilə izah olunur: *"Xızır İlyas nə qədər çalışdısa qardaşının könlünü ala bilmədi. Ulusdan baş götürüb gedən qardaşını axtarmaq üçün onun arxasınca yola düşdü. ... Xızır İlyas hələ də qardaşının arxasınca bütün dünyanı gəzir, dolaşır, çətinliyə düşənlərə əl tutur, köməksizlərə kömək edir."*[151]Foklor materiallarının əksəriyyətində Xızır İlyasın daim diri olması qeyd olunur. Lakin **"Xıdır-zinda" əfsanəsində** onun Xızır Nəbi ilə birlikdə yaralı qardaşı Xıdır-zindaya su gətirə bilmədiklərindən onun qarğışı ilə Xəzərdə daş dönmələrindən bəhs edilir.[152] Y.E.Bertels bu obrazın qədim şumer mifologiyasındakı Xasisatra (Zisudra) ilə bağlı olduğunu qeyd edib. Xızır(ə) barədə Quranda Kəhf surəsində 60- 82-ci ayələrdə xəbər verilir. Bu ayələrdə Xıdır (ə)-ın adı keçmir, fəqət təfsirlərdə Buxarinin Rasulullah (s)-dən rəvayət olunmuş hədislərində oradakı

---

[147] Bilqamıs dastanı. "Azərbaycan ensiklopediyası" NPB, Bakı, 1999, 92 s. səh. 79.
[148] Azərbaycan dastanları. Beş cilddə.I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
[149] Azərbaycan Arxeologiyası 2005 Vol.: 7 Num.: 1-4
[150] Adil Cəmil. "Manas" eposu və türk dastançılıq ənənəsi. Bakı, "Elm", 2002. 204 s. səh. 80.
[151] Azərbaycan dastanları. Bakı, Gənclik, 1977, səh. 163.
[152] Azərbaycan folkoru antologiyası, XI kitab (Şirvan folkloru), Bakı, "Səda" nəşri

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Allahın qulunun Xıdır (ə) olduğu bildirilir. Yenə Xıdır (ə)-ın mələkmi, insanmı, peyğəmbərmi, saleh qulmu, övliyamı olduğu ixtilaflıdır. İbni Qəyyumun açıqlamasına görə Allah Təala Xızır (ə) lədunni elmi vermişdir. Bu elm idrak-i-əyan (duyğularla idrak edilən bilgi) vasitəsi ilə əldə edilir. Qeyblə bu elm arasında pərdə yoxdur. İbn Həcər əl-Əsbahani Kəhfin 82-ci ayəsinə əsaslanaraq Xızır(ə)ı peyğəmbər qəbul etmişlər. Xızır(ə) ın sağmı, ölümü olmağı da ixtilaflıdır. Xızır peyğəmbərin ölümsüzlüyünün səbəbi və daim qeybdə olması "Xızır peyğəmbər və İlyas", "Xızır peyğəmbər və İsgəndər" əfsanələrində[153] daha aydın açılır.

Babayeva X. Ə. www.yazlit.boom.ru saytında "Əfsanələrdə Xızırın təsviri" adlı məqaləsində yazır: *"Xızırın geyimi, görünüşü barədə də müxtəlif fikirlər var. Bəzən onu yaşıl donlu, nurani kişi, ixtiyar kimi təsvir edirlər. Görünür, bu onun yaşıllıq məbudu olması ilə əlaqədardır. Daha çox nümunələrdə isə Xızır ağ paltarda, ağ və ya boz at üstündə təsvir edilir. Onun ağ at üzərində təsviri türk xalqlarında ağ rəngin müqəddəsliyinə, uduqluğuna (Ülgen Tanrının rəngidir) olan inamı ilə səsləşir.Azərbaycan folklor örnəklərində Xızır daha çox boz at üzərində təsvir olunur.XIII əsr müəllifi Rəşidəddinin dediyinə görə, şaman baxşı boz ata minib göyə çıxır. Yakutlar da boz at dərisini müqəddəs sayırlar."* [154]

"Kitabi Dədə Qorqud"" dastanının "Dirsə xanın oğlu Buğacın boyunu bəyan edər" boyunda da **"boz atlı (yaşıl donlu) Xızır (İlyas)"** obrazı ilə qarşılaşırıq: *"Qarğa quzğun qan görüb oğlanın üstünə qonmaq istərdi. Oğlanın iki köpəkciyi vardı. Qarğayı, quzğunu qovardı, qondurmaz(lar)dı. Oğlan ovda yıkıldıqda, boz atlı (yaşıl donlu) Xızır (İlyas) oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əliylə sığadı. Bu yaradan qorxma oğlan (sənə) ölüm yoxdur,- dedi. Dağ çiçəyi anan südü ilə sənə məlhəmdir-dedi, qayıb oldu..."* [155] **"Məlik Cümşüdün nağılı"**nda da Xızır Məlik Cümşüdü həyata qaytarır. Məlik Cümşüdün basdırıldığı Qara daşın üstündə namaz qılarkən daşın dibindən bir inilti eşidir. Oranı qazır, gözəl bir oğlanın doğranıb basdırıldığını görür. Onun hər əzasını öz yerinə qoyur, ağzının suyundan yaralarına vurub yaralarını sağaldır. Həmişə yanında saxladığı dirilik suyundan üç damcı onun boğazına damızdırdırır. Məlik Cümşüd ayağa qalxanda. Xızır da qeyb olur.[156] **"İsgəndər və Xızır" "əfsanəsində** İsgəndər Zülqərneyin Xızırla bir yerdə dirilik suyu içmək üçün zülmət dünyasına gedir. O, yolda Xızırı itirir və dirilik suyunu tapa bilmir. Xızıra isə dirilik suyu içmək nəsib olur. Eyni süjetə **"İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi" adlı nağılda** da rast gəlirik. Burada da sonluq eyni olsa da müəyyən elementlərlə fərqlənir. Belə ki, Xızırın qeyri-adi keyfiyyətlərindən (qeyb olması, külək qoparması, insanları, hətta bütöv bir qoşunu göz qırpımında mənzilə yetirməsi) geniş bəhs edilir.[157] Klassik ədəbiyyatımızın ana dilli nümunələrindən biri olan **"Mehri və Vəfa" poemasında** da Xızır aşiqlərə kömək edir, qardaşının duası öldürülmüş Vəfanı diriltdir. "*Əsərdəki Xızır peyğəmbər folklorda rastlaşdığımız xeyirxah,köməkçi, xilaskar, mədədçi obrazı, Cadu isə bədxah, şər xislətli mənfi surətdir."*[158]

Beləliklə, Xızırın aşağıdakı funksiyaları var:

1. Darda qalanlara kömək edir;
2. Kəramət sahibidir;
3. Yazı təmsil edir;
4. Sonsuzlara övlad verir.

Azərbaycan dastanlarında Xızır obrazı yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərə malik olmaqla yanaşı həm də gənclərə buta verib onları bir – birinə aşiq edir. Bu badəni içənlər həm aşiq, həm də aşıq olurlar. M. Seyidov "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" monoqrafiyasında bunu Xızırın Günəşin simvolu olması ilə izah edir.Elə buradan da Xızırın yaşıllıq, evlənmə

---

[153] Əfsanələr.- B.: Gənclik, 1986. səh. 34.
[154] www.yazlit.boom.ru Babayeva X. Ə. "Əfsanələrdə Xızırın təsviri"
[155] Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004. səh. 21.
[156] Məlik Cümşüdün nağılı. Azərbaycan nağılları. Bakı; Azərnəşr. 1982. səh. 78-79.
[157] İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi. Azərbaycan nağılları. Bakı; Azərnəşr. 1982. səh. 207.
[158] Yaqub Babayev. Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin in[illegible]
Monoqrafiya. Bakı, ADPU, 2008. səh 86.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ilahəsi Ölənglə sıx surətdə bağlı olduğu aydınlaşır. Müəllif bildirir ki, “ Xızır “ sözü türk mənşəlidir, “ xız “ – “ istilik “ , “ hərarət “ , “ atəş “ və “ ır “ – “ ər “, “ kişi “ sözlərinin birləşməsindən meydana gəlib, “ istilik gətirən şəxs, ilah “ mənasını ifadə edir. Uzun zaman Xızır obrazını ərəbmənşəli hesab etmişlər, lakin M. Seyidov sübut etmişdir ki, bu obraz türk mənşəlidir, sadəcə olaraq ərəblərdə də onun funksiyasını yerinə yetirən Xıdır adlandırılan obrazla qaynayıb – qarışmışdır. Xızırın adı çox zaman su tanrısı İlyasla bərabər çəkilir. Bununla da o yazı simvolizə edən bir surətə çevrilir. M.H. Təhmasibin fikrincə, Xızırı islam dövründə formalaşan mətnlərdə Həzrət Əli əvəz edib.

Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, Azərbaycan dastanlarında rast gəlinən doğum motivlərinin daha geniş, hərtərəfli tədqiqinə ehtiyac var və bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar ədəbiyyatımızda hələ də qaranlıq qalan bir sıra vacib məsələlərin işığa çıxarılması baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ДАСТАНЫ В ГРУЗИНСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ XVIII-XX В.В.

ЭЛЬНУР АЛИЕВ

В глубокую древность уходят своими корнями грузино-азербайджанские культурные связи. В последнюю тысячу и более лет между этими народами не было четкой этнической границы: азербайджанцы жили и живут на территории Грузии, а грузины – на территории Азербайджана.

Актуальность изучения грузино-азербайджанских культурных контактов заключается, в том, что она тесно связана с проблемой диалога культур и закономерностями их взаимного обогащения.

Основная цель проведенных нами исследований состоит в выявлении причин распространения и популярности азербайджанского фольклорного жанра дастан в Грузии как на азербайджанском, так и на грузинском языках, определить место азербайджанского языка в культурной жизни этой страны XVIII-XX в.в.

Как известно, по тематическому размаху, философскому содержанию и эмоциональному воздействию дастаны - один из наиболее масштабных по размерам и сложных по составу жанров азербайджанского устного народного творчества. Исследования Н.Марра, Э.Такаишвили, Г.Велиева, Л.Члаидзе, М.Чачава, В.Гаджиева, А.Зейналова и др. показали, что переписанные грузинским алфавитом, поэтические образцы ашыгских песен и дастанов, отражающие общечеловеческие ценности и отвечающие чаяниям широких народных масс, выучивались наизусть, использовались в грузинских фольклорных мотивах и песнях, и тем самым становились общенациональным достоянием.

Возвышенные общечеловеческие чувства, жизнелюбие, характерные для азербайджанских дастанов – одна из причин их широкого распространения. Высокие идеалы, верность, преданность, терпимость, вера в лучшее будущее, пронизывающие дастанов, были созвучны чувствам и переживаниям грузинского народа. Немалую роль сыграли и такие качества дастанов, как мелодичность языка и интересные, а порою острые лирические сюжеты.

В некоторых азербайджанских народных дастанах герои соединяются со своими возлюбленными в Тифлисе, тоскуют на чужбине по этому прекрасному городу, радуются, возвращаясь, воспевают его красоту. В величественном памятнике ашыгской литературы – эпосе «Кёроглу» проявлением любви и уважения к соседнему грузинскому народу явилось создание образа Гюрджиоглу Мамеда. Воспевание интернационалистических идей в этом дастане способствовало его еще большей популярности среди грузинского народа, появлению различных грузинских его вариантов. В дастанах «Ашыг Гериб», «Ашыг Мухаммед и грузинка», «Гатыр Мамед», «Танрыверди», «Вагиф», «Грузинка» и др. красной нитью проходят отношения дружбы и добрососедства между двумя народами.

Одним из важных факторов, оказавших воздействие на распространение ашыгской поэзии в Грузии, является большая популярность среди местного населения азербайджанской музыки вообще, и азербайджанских народных песен в особенности. Переложение, перевод и издание на грузинском языке азербайджанских героических и любовных дастанов, на наш взгляд, тоже явилось одной из важных причин, вызвавших в Грузии интерес к ашыгскому творчеству.

Одним из немаловажных причин широкого распространения азербайджанских дастанов были зародившееся в Юго-Западной Грузии ашыгское искусство. Здесь жили и творили десятки азербайджанских ашыгов (Хаста Гасан, Ашыг Нуру, Ашыг Балакиши, Ашыг Балабек, Ашыг Мефтун, Ашыг Аслан, Ашыг Насиб и др).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Многочисленные материалы и документы, хранящиеся в архивах и музеях Грузии, а также труды профессора В.Гаджиева, позволяют заключить, что в XVIII-XX веках десятки грузинских ашыгов, в том числе Ашыг Рухани (Иосеб Беридзе), Ашыг Шивга (Лука Беридзе), Ашыг Шейдайи (Ариф Тутадзе), Ашыг Зейни (Топо Беридзе), Ашыг Сандро Зедгинидзе, Ашыг Михеил Зазадзе, Ашыг Пектайи (Агоб Зазадзе), Ашыг Габриела, Ашыг Нико Давлашеридзе, Сефиль Ладо (Владимир Беруашвили), Ашыг Сандро Гаврелишвили, Ашыг Это (Эквтиме Давлашеридзе) и др. творили на азербайджанском языке.

Следует отметить, что это искусство развивалось в условиях особого уважительного отношения различных народностей, живших на этой территории, к азербайджанскому языку. Представители этого искусства – для преподнесения своих мыслей, желаний и чаяний широкому кругу населения должны были петь ашыгские песни, играть на сазе, рассказать дастаны, писать-создавать на языке, понятном и доступном всем. Этим языком являлся – азербайджанский язык.

Владение азербайджанским языком было необходимо ашугам и для глубокого постижения сложных секретов мастерства рассказчика дастанов. В противном случае они не знали бы богатого и разнообразного классического ашыгского творчества, не могли бы воспользоваться им. Каждый талантливый исполнитель для глубокого постижения ашыгского искусства, независимо от национальности, в первую очередь должен был хорошо изучить азербайджанский язык и фольклор.

Совершенное знание азербайджанского разговорного языка, умение петь на этом языке считались важным в целях привлечения большей аудитории, увеличения числа слушателей и зрителей. Вот почему, живущие на этой территории ашуги и любители поэзии, независимо от их национальной принадлежности, вполне естественно, слагали и пели стихи из дастанов, проводили празднества и меджлисы именно на азербайджанском языке. Но для запоминания слов дастанов и любимых песен они пользовались грузинским алфавитом, так как в то время изучение сложного азербайджанского алфавита было нелёгким делом.

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA BAYATILAR

ELXAN YURDOĞLU (MƏMMƏDOV)

Zəngin mənəvi irsə, söz yaddaşına malik olan xalqımızın şifahi ədəbiyyatı tükənməz və işləndikcə artan xəzinədir. Folklorumuzun həcmcə ən kiçik janrından tutmuş ən böyük janrı olan dastanlaradək hər bir nümunədə digər bir janrın gizləndiyini üzə çıxarmaq olar. Bunun özü də bir daha şifahi xalq ədəbiyyatımızın sehirli xəzinəsinin tükənməzliyini qürurla ifadə etməyimiz üçün kifayətdir.

Bu sahədə tədqiqat apararkən xüsusilə dastanların daxilində bir çox digər folklor janlarının işləndiyini müşahidə etdik. Bu da təsadüfi deyil. Dastan irihəcmli olduğu üçün onun tərkibində lətifə, məsəl, atalar sözü, tapmaca, nəğmə və sair janrlarla yanaşı aşıq yaradıcılığının bədii nümunələri—bayatı, qoşma, gəraylı, təcnis və digər nümunələrin işlənməsi üçün münbit sujet xətti və təhkiyə imkanları var.

Filologiya elmləri doktoru, professor, folklorşünas alim Məhərrəm Cəfərlinin təbirincə desək “dastan bütün janların fövqündə dayanmaqla onları da öz içərisinə ala bilir. Dastan mətninin poetik strukturuna diqqət etdikdə görürük ki, folklorun özgə janrları onun quruluşunda əsas yer tutur, uyğun şəkildə sıralanır. Mətndə qoşma, gəraylı, rəvayət, atalar sözü və məsəllər kimi janrlar... ahəngdar şəkildə özünü nümayiş etdirir”(9, s.3).

Biz bu tədqiqatımızda Azərbaycan dastanlarında işlənən bayatı nümunələrini araştırmaya cəlb etdik. Bunun üçün türk dünyasının ortaq ədəbi məhsulları olan ən qədim və ən böyük dastanlarımızla yanaşı, ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrindən toplanmış, hətta son dövrlərdə tanınmış aşıqlarımız tərəfindən yaradılmış dastanları ayrı-ayrılıqda tədqiq etdik. Nəticə olaraq dastanlarımızın demək olar ki, əksəriyyətində bayatılardan istifadə olunduğunu müşahidə etdik. Həmin bayatıların bəzisi dastan yaradıcısı və söyləyicisinin birbaşa nitqindən verilir, bəzisi isə dastandakı obrazların fikirlərinin ifadəsi zamanı sujetə daxil olur.

Araştırmalarımıza əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan dastanlarında bayatılar geniş şəkildə istifadə olunmuşdur və hətta bir dastanımızda—“Yaxşı və Aşıq” dastanında üç qoşmadan başqa bütün şeir nümunələri bayatılardan ibarətdir. Bu da “Azərbaycan dastanlarında bayatılar” mövzusunda tədqiqat aparmağa imkan verir.

Türk dünyasının ortaq bədii təfəkkürünün məhsulu olan “Koroğlu” dastanının Azərbaycanın görkəmli folklorşünas alimləri İsrafil Abbaslı və Bəhlul Abdulla tərəfindən tərtib olunmuş nəşrində “ümumtürk düşüncə tərzinin poetik variantı” (8, s.134) olan bayatılara əksər qollarda rast gəlirik. Belə ki, dastanın “Pərizad xanımın Çənlibelə gəlməyi” (10, s.255-277), “Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi” (10, s.278-302), “Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməyi” (10, s.328-351) və “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi” (10, s.364-445) qollarında ümumilikdə 27 bayatı işlənmişdir. Adıçəkilən qolların birincisində ikisi cinas olmaqla 3 kəsik bayatı, ikinci qolda 5, üçüncü qolda ikisi cinas olmaqla 5 bayatı, dördüncü qolda isə onu cinas olmaqla 14 bayatıdan istifadə olunmuşdur. Dastanda bir şeir parçası isə qaibdən eşidilir. Dastanın “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Mahmud paşa ilə güləşən zaman Eyvazın qulağına belə bir bayatı söylənilir:

Əzizinəm, qarğalar,
Dağda qara qar qalar.
Laçın sayğısız olsa,
Yeriş çəkər qarğalar (10, s.374).

Eposda şairlik, aşıqlıq, ozanlıq haqq vergisi, ilahi töhfə olduğundan söylənən şeirlər də, xüsusilə döyüş səhnələrində qəhrəmanlara ilahi güc verirdi. Dastanda həmin bayatıdan sonra oxuyuruq: “Elə bil, bu səs Eyvazı yuxudan oyatdı, qoluna qüvvət, dizinə taqət, özünə qüdrət verdi. Paşanın kəmərindən yapışıb bir dəli nərə çəkdi, hop qaldırdı başının üstünə”(10, s.374).

Ümumiyyətlə, dastanın baş qəhrəmanı Koroğlu dastan boyu 8 bayatı söyləyir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

5 cildlik "Azərbaycan dastanları"ı seriyasında təqdim olunmuş "Koroğlu" dastanında isə cəmi bir qolda—"Koroğlunun Bəyazid səfəri"ndə(4, s.202-222) 2-si cinas olmaqla 6 bayatı işlənmişdir. Bayatıların hamısı Koroğluyla dərdləşmə zamanı Aşıq Cünun tərəfindən söylənilmişdir. Həmin bayatılarda dastanın ümumi epik strukturuna uyğun olaraq qəhrəmanın igidliyi, qorxmazlığı tərənnüm olunur:

Mən aşığam, bu daşa,
Bu qayaya, bu daşa.
Elə vur ki, yağını,
Kəlləsindən bud aşa (4, s.255).

Göründüyü kimi burada Aşıq Cünun Koroğlunun gücünün nəyə qadir olduğunu da öz arzusuyla və məsləhətiylə qeyd edir.

"Azərbaycan dastanları"ı seriyasının III cildindəki Əmrah" dastanında(3, s.63-82) 3 bayatıdan istifadə olunmuşdur ki, buna da dastanın cığalı təcnis üstündə söylənən ustadnaməsində rast gəlirik. Verilən 3 bayatının ikisi cinas qafiyəlidir. Və qeyd edək ki, dastanın birinci ustadnaməsi olan və

"Səhər tezdən əzmi-gülşən elədim,
Qəm məni çulğadı, ay hayıf-hayıf!" (3, s.133-134).

beytiylə başlayan həmin cığalı təcnisin müəllifi Xəstə Qasımdır.

Xəstə Qasımın həmin cığalı təcnisi ilə "Vaqifin dastanı"nda(7, s.171-194) da qarşılaşırıq. Belə ki, adıçəkilən dastanın cığalı təcnis üstündə söylənən birinci ustadnaməsində də həmin şeir nümunəsi verilib ki, burada da 3 bayatıdan istifadə olunub. Bundan əlavə dastan daxilində də bir bayatı işlənib ki, beləliklə "Vaqifin dastanı"nda 4 bayatı yer alıb.

"Nəcəf və Pərzad" dastanında (3, s.183-204) da "Əmrah" və "Vaqifin dastanı"nda olduğu kimi cığalı təcnis üstündə söylənən ustadnamədə ikisi cinas olmaqla 3 bayatı işlənmişdir. Bu dastanda bayatılara birinci ustadnamədə Aşıq Əlsəgərin

"Mərifət bəhrinə qəvvasam deyən,
Gir dərin dəryada çalxan, yüz ha yüz" (3, s.269)

beytiylə başlayan cığalı təcnisində rast gəlirik.

"Qurbani"(Diri versiyası) (1, s.107-122) dastanında biri cinas qafiyəli olmaqla 2 bayatı ilə qarşılaşırıq. Dastanın sonunda suyun kənarında Qurbaninin öldüyünü görən Pəri xanım ağlaya-ağlaya belə deyir:

"Mən aşiqəm, sal yana,
Dara zülfün, sal yana!
Necəsən bir ah çəkəm,
Kür quruya, sal yana.

Mən aşiq Gəncəm haray!..
Tiflisdən gencəm haray!..
Qurbani öldü, getdi,
Mənə bir əncam, haray!.."(1, s.122)

"Məmmədxan və Səlbi xanım"(7, s.85-110) dastanında biri cinas olan 3 bayatı, Şirvan bölgəsindən toplanan "Adıgözəl və Aslan şah"(6, s.209-241) dastanında 2, Qazax rayonunun Ağköynək kəndindən toplanan "Abdullah və Cahan"(2, s.209-234) dastanında və Şəmkir rayonunun Morul kəndindən toplanan "Qaçaq Süleyman" (12, s.133-166) dastanlarında isə cəmi bir bayatıya rast gəlirik.

Tarix etibarilə bizə daha yaxın dövrün hadisələrindən bəhs olunan "Qatır Məmməd"(11, s.18-229) dastanında ümumilikdə 9 bayatı işlənib. Lakin burda işlənən 2 bayatının işlənmə formasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qatır Məmmədin ölüm xəbəri gələndə kənddəki arvadlar şaxsey-vaxsey vura-vura bayatı söyləyirlər:

Karvan gəlir yoldadır,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Vaxsey-şaxsey.
Kəhər atın yoldadır.
Vaxsey-şaxsey.
Yoldaşların ağlayır
Vaxsey-şaxsey.
Sənəmin gözü yoldadır (11, s.215-216).
Ardınca yenə bu cür dilə gəlirlər:
Səhər nə gec oyandı,
Vaxsey-şaxsey.
Bir içim su olaydı.
Vaxsey-şaxsey.
Ürək yandı, dil yandı,
Vaxsey-şaxsey.
Anaya xəbər verin
Vaxsey-şaxsey.
Oğlu qana boyandı
Vaxsey-şaxsey(11, s.216).

Hər iki nümunədə misralar arasına "vaxsey-şaxsey" fəryadları əlavə olunur. İkinci nümunədə isə bayatılar arasında nadir hallarda təsadüf ettiyimiz istisna halla üzləşirik. Həmin nümunə 5 misradan ibarətdir. Lakin bayatının 5 misra olması, eləcə də hər iki bayatılardakı misralar arasına "vaxsey-şaxsey" ifadəsinin daxil edilməsi bayatıların mənasına və ümumi poetikasına xələl gətirmir.

Naxçıvandan toplanmış "Arzu Qəmbər"(5, s.348-353) dastanında 4 bayatı işlənmişdir. Lakin bu dastandakı iki bayatı bir-birini sevən aşiqlər arasında deyişmə formasında qarşımıza çıxır. Hadisə dastanda bu cür nəql olunur:

"Mollanın bir adəti var idi. Gərək gündə uşaqlardan biri mollanın səhəngini aparıb doldurub gətirəydi ki, molla da dəstəmaz alaydı. Uşaqlar belə də edirdilər. Gündə növbəylə səhəngi doldurub tökürdülər mollanın əlinə, o da dəstəmaz alırdı. Belə-belə növbə bir gün gəlib Arzuya çatdı. O da öyrəndi ki, sabahkı növbə Qəmbərininkidi. Arzu səhəngi doldurub gətirdi. Molla dəstəmaz alıb gedəndən sonra Arzu üzüyü çıxarıb səhəngin içinə atdı. Ertəsi gün növbə Qəmbərə çatdı. Qəmbər səhəngi əlinə alıb bulağa endi. Səhəngi yaxalayanda içində üzük düşdü. Götürüb baxdı. Gördü ki, Arzuya verdiyi üzükdü. Onsuz da günü ah-vayla keçən Qənbərin halı daha da pis oldu. Çox məyus halda səhəngi doldurub geri qayıtdı. Mollaxanaya çatmamış məscidin tinində gizlənən Arzunu gördü. Qəmbərin dili tutuldu, nə deyəcəyini bilmədi. Hannan-hana özünə gəlib səhəngi yerə qoydu, belə dedi:
Su gələr burux-burux,
Çəkəllər tulux-tulux.
Üzüyün tapan oğlana,
Nə verərsən muştuluq?
Arzu cavab verdi:
Su gələr burux-burux,
Çəkəllər tulux-tulux.
Üzük tapan oğlana,
Məndən öpüş muştuluq"(5, s.350-351).

Biz bilirik ki, dastanların bəzisi hər hansı bir el qəhrəmanına qoşulmuş şeirlər əsasında müxtəlif ozan-aşıqlar tərəfindən yaradılır. Bəzi dastanlarımız da var ki, həmin dastanlarda bu və ya digər aşığın özü tərəfindən yazılmış şeirlərindən istifadə etməklə ondan sonrakı dövrdə yaşayan həmkarları tərəfindən yaradılır və el arasında ağızdanağıza keçərək yayılır, dastan statusu alır. Belə dastanlardan biri də "Yaxşı və Aşıq"(7, s.135-168) dastanıdır. Bu dastan Sarı Aşığın qoşduğu bayatılar və haqqında el arasında dolaşan rəvayətlər əsasında yaradılıb.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

“Yaxşı və Aşıq” dastanı bir xüsusiyyətinə görə digər dastanlardan tamamilə fərqlənir. Belə ki, bu dastanda sadəcə üç qoşma var. Bu üç qoşmadan başqa işlənən nəzm nümunələrinin hamısı bayatılardır. Sarı Aşığın özü tərfindən yaradılan bayatılar sujet xəttinə uyğun olaraq obrazların dili ilə dastan təhkiyəsinə daxil edilir. Zəngin söz xəzinəsinə və müdrik təfəkkürə və təxəyyülə malik olan xalq bu dastanda şeir nümunəsi olaraq bayatılardan istifadə etməklə həm də Sarı Aşığın yaradıcılığında bayatı janrının üstünlük təşkil etməsini də diqqətə çatdırır.

“Yaxşı vı Aşıq” dastanında 79 bayatıdan istifadə edilmişdir. Aşağıdakı bayatı isə mətnin daxilində iki dəfə işlənir:

Aşıq günlər uzunu,
Tel sünbüllər uzunu.
Çəkərəm yar həsrətin,
Aylar, illər uzunu(7, s.136; s.143).

Dastanın əvvəlində söylənən hər üç ustadnamə də bayatılardan ibarətdir. Belə ki, birinci ustadnamədə dörd bayatı verilib ki, onların da ikisi cinas qafiyəlidir. İkinci ustadnamədəki üç bayatının hər üçü cinas, üçüncü ustadnamədəki üç bayatının isə sadəcə biri cinas qafiyəlidir. Ümumiyyətlə dastanda işlənən 79 bayatının 32-si cinasdır. Bir bayatı isə istisna hal təşkil edir. Həmin bayatı 6 misradan ibarətdir və aşağıdakı kimidir:

Mən aşıq, dərmə-dərmə,
Dərməni dərmə-dərmə.
Əkilməmiş bostandan,
Tikilməmiş çardaxdan,
Doğulmamış bir oğlan
Çağırır, dərmə, dərmə(7, s.144).

Bu cür nümunələrə bayatılar içərisində çox az-az rast gəlinir. Misraların artıq olması bayatının sadəcə bəlli qanunlarını pozur. Lakin bayatının ümumi struktur poetikasına heç bir zərər və xələl gətirmir.

“Yaxşı və Aşıq” dastanında söylənən 80 bayatının 76-sı əsərin qəhrəmanı Aşıq tərəfindən, 2-si Yaxşı tərfindən, 2-si isə aşiqlə məşuğun ölümündən sonra onların qəbri üstündə Zeynəb tərəfindən söylənilir.

M.Cəfərlinin“eposun şeirlərindəki bənzətmə qrupları Azərbaycan dastançılığının bütün poetik qüdrətini özündə əks etdirir. Döyüş səhnələri, qəhrəmanların portret təsviri bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə o qədər yüksək səviyyədə tərənnüm etdirilir ki, dastanın şeirləri onun nəzm hissəsi ilə bərabər epik səviyyədə çıxış edir. Başqa sözlə, eposdakı şeirlər, sadəcə olaraq, lirik haşiyələr kimi çıxış etmir, epik ideyanın reallaşmasının zəruri struktur səviyyəsi rolunu oynayır”(9, s.100)—fikri məqaləmizin sonunda dastanlarda işlənən bayatıların hansı mövqeyə malik olması haqqında gəldiyimiz qənaəti tamamilə təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. (tərtip edənlər: Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov). Beş cilddə. I cild.Bakı: Lider, 2005, 392 s.
2. Azərbaycan dastanları. (tərtip edənlər: Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov). Beş cilddə. II cild.Bakı: Lider, 2005, 448 s.
3. Azərbaycan dastanları. (tərtip edənlər: Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov). Beş cilddə. III cild.Bakı: Lider, 2005, 328 s.
4. Azərbaycan dastanları. (tərtip edənlər: Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Əhliman Axundov). Beş cilddə. IV cild.Bakı: Lider, 2005, 544 s.
5.Azərbaycan folklor antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru. Tərtib edənlər Təhmasib Fərzəliev, Məhərrəm Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
6. Azərbaycan folklor antologiyası. XI cild. Şirvan folkloru. Tərtib edənlər Hüseyn İsmayılov, Seyfəddin Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 444 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

7.Azərbaycan xalq dastanları. (toplayanı və tərtib edəni: Əhliman Axundov). Bakı: Yazıçı, 1980, 251 s.
8. Babayev Rafiq. Naxçıvan folkloru: bəşərilik, türklür, regionallıq. Bakı: elm, 2008, 144 s.
9. Cəfərli Məhərrəm. Dastan yaradıcılığı (metodik vəsait). Bakı: Elm, 2007, 108 s.
10. Koroğlu. (tərtip edənlər: Bəhlul Abdulla, İsrafil Abbaslı). Bakı: Lider, 2005, 552 s.
11. Qatır Məmməd. (toplayan və tərtib edən və nəşrə hazırlayan: Azad Nəbiyev). Bakı: Azərnəşr, 1985, 232 s.
12. Rüstəmzadə Rüstəm. Koroğlu nəvələri. Bakı: Yurd, 2007, 256 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TRABZON'DA "ŞAH İSMAİL DESTANI"

ƏNVƏR UZUN

Trabzon ve Tebriz arasındaki binlerce kilometrelik mesafede hayat bulan halk kültürünün temel noktası söz konusu coğrafyanın tarihi yönüyle ilgilidir. Trabzon Avrupa'dan Hindistan'a kadar uzanan tarihi ipek yolunun merkez kesişme noktasındadır. Tebriz'e giden en uygun yol Trabzon'dan geçiyordu. Baharat Trabzon'a Tebriz vasıtasıyla Hindistan'dan getirilirdi. Bununla beraber Trabzon Kırım ve Rusya ile de aktif bir ilişki sürdürüyordu. XIII. yüzyılın sonu-XIV. yüzyılın öncesinde Fars tacirleri Trabzon ile doğrudan ticaret ilişkisi içindeydi.

Bu güzergahta hakimiyeti ele alabilmek adına İran ve Osmanlı Türkleri tarihler boyu bir birleriyle savaşmışlardır. Bilindiği üzere Akkoyunlular ile Osmanlılar arasındaki mücadele Karadeniz sahillerine, özellikle de Trabzon'a kadar uzanmıştı. Safeviler ile Trabzon Komnenos Devleti arasındaki yakın akrabalık bağları bu ilişkileri daha da anlamlı kılmaktaydı. Ayrıca Tamar'ın Trabzon İmparatorluğu Şirvan'a kadar uzanıyordu (1089-1125).[1]

Sefeviler Devleti'nin kurucusu Şah İsmail(892/1487)'in annesi Halime Beyim, Trabzon despinesi Theodora ve Uzun Hasan'ın kızıydı. Bu nedenle Trabzon, Safevilerin daima ilişkide bulunduğu bir coğrafya idi. Ayrıca onun babası Şeyh Cüneyd 1456'da yerli askerlerin başında Trabzon sınırına doğru saldırıya geçer. Şeyhin askerleri Khaldiya'dan Trabzon'a girerler. Trabzonlular Cüneyd'in ordusuna karşı ciddi bir direnç gösteremezler. Bu nedenle Cüneyd, Pansevasta Aleksandr Kavasit'in grubuna ağır bir darbe vurur.

Cüneyd'in saldırılarıyla iyice zayıflayan imparatorluk Osmanlıların saldırılarına maruz kalır. Osmanlılar Trabzon'un bu zayıf durumundan yararlanarak söz konusu imparatorluğu kendilerine tabi kılmak istiyorlardı. Osmanlı komutanı Hızır Bey, Cüneyd'in Doğu karadenizdeki faaliyetini haber alır almaz Trabzon'a daha ağır bir darbe vurmaya karar verir. Osmanlıların yaklaştığı haberini alan Cüneyd Türklerle savaşmaktan çekinerek geri çekilir ve Trabzon 1461 yılında Osmanlıların eline geçer.

Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra da şehirde imparatorluğun taraftarları kalmıştı ve Uzun Hasan da onları müdafa ediyordu. Zira o kendini Trabzon'un bir varisi gibi görmekteydi. 1459 yılının yazında David, Tercan yakınlarında, Sarukiya'da bulunan Uzun Hasan'ın karargâhına gelir. Bu konuda iki tarihçi; Bizanslı Halkakondil ve Fars Ebubekri Tahrânî bilgi vermektedirler.[2]

Gerek Safeviler ve gerekse Akkoyunlular dönemindeki bu sıkı ilişkilerin tarihi dayanak noktaları kadar sosyo kültürel boyutu da çok önemlidir. Bu kültürel derinliğin bir sonucu olarak Tebriz ve Trabzon arasında ticari bir bağ olduğu kadar kültürel bir köprü de söz konusudur. Dedekorkut destanındaki Akkoyunlu beylerinin ataları Bayundur Han'dır. Dedekorkut Destanı'nındaki Kanturalı ve Salur Kazan Boyları tamamen Trabzon ile ilgilidir. Trabzon İmparatoru III. Aleksios'un kızkardeşi Despina Maria 1352 yılında Akkoyunlu emiri Turali'nin oğlu Kutlu ile evlenmişti.[3] Her iki örnekten de anlaşıldığı gibi savaş, ticaret ya da aile ilişkileri kültürel bir ilişkiyi de kaçınılmaz kılmaktadır. Nasıl ki Dedekorkut destanında gerek Bayundur Han ve gerekse Kanturalı boyları bir aile ilişkisinin yarattığı kültürel olgu Şahismail Hatayi ile ilgili olaylardan da kenarda kalamazdı ve kalmadı da. Her ne kadar bu ilişkilerin kültürel boyutu herhangi bir şekilde irdelenmemiş olsa da bu mevcut ilişkilerin kültürel bir dayanağının olmadığı anlamına gelmez. Toplumların belleğine yerleşen sosyal olaylar zamanla mitoslaşır. Sözlü söylencede mevcut rivayet ve söylemler esasında geçmişin kültürel birikimlerinin harmanlanması sonucunda destanlar oluşur.

"Halk anlatı geleneğinin en büyük kuralı dikkati baş kahramanın üzerinde toplamaktır. Anlatımda tarihsel olaylar anlatılıyorsa dikkat kahramanın üzerinde toplanır. Bir çok anlatı ögeleri, kişiler arasındaki ilişkileri en iyi şekilde aydınlatmak için bir araya gelir."[4]
Bu bir "*akın söylencesi*" olarak da algılanabilir. Bilindiği üzere akınlar, kahramanlık destanından ziyade aşk konulu destanları anlatan sanatkârlardır. 560 yıllık bir ta

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ve Trabzon İmparatorluğu ilişkilerinden kaynaklanan “*Şah İsmail Destanı*” Trabzon kültür ve edebiyatının saklı kalmış şifahi ürünlerinden birisidir. Bu destan her ne kadar duygusal bir kurguda olsa da şüphesiz temelinde Azerbaycan ve Trabzon ilişkileri yatmaktadır.

Zamanın değişkenliğinde toplumsal yargının kişisel olayları ve gerçek şahsiyetlerin kimliklerini korumakta zorlanır ve bunun sonucunda tarihi unutkanlık ortaya çıkar. Böylece yoğun bir kurmaca sonucunda reel olaylar ya da şahsiyetler ya mitosa dönüşür ya da masalların duygusal büyüsünde yeniden şekillenerek hayat bulur.

“Şah İsmail’in Gülüzara aşık olması Semerkant Masalı (*Azerbaycan*) ve Banu Ayyulduz (*Özbekistan*) nağılları; o cümleden Trabzon’daki “*Şah İsmail Destanı*” buna örnek teşkil ederler.

Şah İsmail Destanı’nın Dedekorkut ve Köroğlu destanlarının harmanlaması şeklinde Trabzon anlatısında ortaya çıkmaktadır. Dedekorkut’ta ad verme, Ali Kişi epizotundaki Köroğlu’nun kıratın atının karanlık bir odada yetiştirilmesi epizotlarına okşar bir sujette ortaya konmuş olması dikkat çekicidir.

Hiç şüphe yok ki Trabzon-Safevi ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan “Şah İsmail Destanı” ortak Türk kültür ve ananesinin zenginliğinden kaynaklanan bir epizottur. Bu bağlamda 560 yıllık şifahi söylenceden günümüze ulaşan “*Şah İsmail Destanı*”nın Trabzon varyantı şöyledir:

[“Şah İsmail’in bubasi Padşaḫ idi. Sarayinin ḳarşisinda bir ḳulübe var idi. Bir gün o bu ḳulübeye baḳıp of of etti. Buni gören veziri Padşaḫa niye of çeḳiysín diye sordi.

Padşaḫ:

- Ha’u ḳarşıki ḳulübenin on iki senedur dumani tütiy. İnanıyrím ~ki orada bir adam ile oğli yaşayi.

O boyle deyup, çeḳup gitti. Yolda gideriken bir adamla ḳarşilaşti. Bu adam çebinden bir elma çıḳarup ikiye böldi. Almayı bana vererek “almanın yarisini bana verup dedi ki buni atına yedur. Diğer yarisini da beni ziyarete gelurken yarisini Arap sultanina ver, diğerini hanumuna yedir. Bunun sonunda doğaçaḳ olan uşağa ad vermayın” deduḳten sonra bir anda gözden ḳayboldi.

Bir aḳşam Padşaḫın ḳarisi uşağa ḳaldi. Zamani gelince bir oğli dünyaya geldi. Onlar o ḳerametli adami beḳlediler~ki gelsinda uşağa ad versín. Uzun zaman boyle beḳlediler ama adami bi türli bulamadiler. Sonunda Padşaḫ tellal çağırdı ki millet toplansın Padşaḫın uşağına ad taḳılaçaḳ.

Millet toplandi. Biri bu ad olsun, diğeri yoḳ bu ad olsun deyip tartışa dursinler ortaya bir adam çiḳti. Dedi ki, bende bir ad diyeyim. Dediler~ki olsun. Adam dedi ki:

-“Adina diyesun ḳaynar ḳuvveti, uşağa diyesun Şah İsmail!.”

Bundan sonra millet dağıldi. O Padşaḫa dedi ki zamani gelince bu uşaḳ yeryüzünde yıḳılmaz. Onun için yerun altinda bir saray yapaçaḳ, hoca tutup oni orada oḳutacaḳsın.

Uşaḳ büyiyince ona yerin altında bir saray yaptiler. İşiḳ vurmasi için yeryüzine bir delik açtiler. Hocasi bir gün camiye gitti. Uşaḳ elindeki lambayi pencereye doğri fırlatti. Cam altina dökilti.Uşaḳ da yeryüzine çiḳti. Padşaḫ ne ettiyse ona yer edemedi. Atina binup sürdi gitti ḳaf Dağı’na. Gördiki orada çadirlar ḳurilmiş ḳoca ḳazanlar ḳaynayi. Padşaḫ dedi ki bu çadirlar buradan ḳaldirilaçaḳ. Ben bir kağıt yazacuğum ve hağu ocağın taşinin altina ḳoyacuğum. Beni arayan olursa buylece beni arayan bu kağıdi oḳur ve arayıp bulur. Ondan sonra da Padşaḫ atina atladi gitti.

Bir süre gittikten sonra baḳti~ki Hindistan’a gelmişim. Orada bir eve rast geldi. Bu evin penceresi ve ḳapisi belli değil, içerisinde ise bir ḳız ağlayi. Padşaḫ nasil ettiysa içeri girmeyi becerdi. ḳıza sordi ~ḳi niye ağlayisin? O dedi ki;

-Biz yedi ḳardaş iduḳ. İḳi ḳardaşum şimdi benim için savaşiyi, diğer ikisi bu gece şehit düşti onun için ağlayirim.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bu cevaba içi yanan Padşaḫ ona yardim etti. Sora hep birlikte ḳızın evine geldiler. ḳızın ḳardaşlari, Padşaḫa dediler ḳi bir savaştayduḳ, ḳardaşumuzun uşağu yoḳ. Senun da paraya ve mala ihtiyacun yoḳ. Onun için habu ḳız ḳardaşumuzi sana verecuğuḳ.

Padşaḫ bu teḳlifi ḳabul etti. ḳızi alıp yola düşti. Oylece epey yol gittiler. Birde gördiler ḳi bir yerde tavşan ḳanı ile pilav pişiriliyi. ḳız pilâv yemeḳ için oturdi ḳazanın yanina. Dediler sen ne yapaysin. ḳimseye sormadan pilâv yiysin, hiç olmazsa bari birimizla güleş. ḳız arabi güleşte yendi, daha sonra Şah İsmayil ile güleştiler. Şah ismayil oni ḳaldurup yere çaldi. Göḳ ḳubbe ḳızun başina yiḳıldi. Ayağa ḳalḳaraḳ dedi ḳi; -Sen yenulduğun için seni alaçuğum, şimdi bir davam için gidiyrum döneyiḳen seni alurum.

Sonra da atina atladi, yel gibi uzaḳlaşti gitti. Bir süre oylesine at ḳoştirdi ve gördi ki bir ḳöyde düğün vardır. O tarafa doğri atini sürdi. Bir çeşmenin yanına geldi. Baḳti ki orada bir ḳocaḳari oturiyi. Ona düğünün kimin olduğuni sordi. O da:

-Padşaḫın uşağunin ancaḳ gelin kimseyi yanina yanaştirmayi ve eve ḳomayi.

Ona dedi:

-Bir şey desem ona sóyler misun?

ḳocaḳari

-Niye demiyim? Elbette derum.

(*oğlana ḳız ónceden bir taraḳ vermişti nişan için*)

- Al bu tarağu ḳapinin araluğundan ona göster. O seni içeri alur.

ḳocaḳari gitti (*ḳızın adı Gülizar idi*).

- ḳızım Gülzar, aç ḳapiyi bişey diycuğum sağa, ḳapiyi arala.

Gülizar ḳapiyi araladi. ḳocaḳari ona tarağu gösterdi. Ona seni istiyirum dedi. Sonra dedi ḳi, dişari çıḳup gezecuğuni sóyle. ḳapida beş yaşindan büyik uşaḳ olmıyacaḳ.

óyle yaptiler. ḳız dişari çiḳti. Şah İsmail oni alup ḳaçti. Onlar köye gelurken peşleri sira asker gönderdiler. Şah İsmail onlar ila uğraşti uğraşti, onları ḳovdi. kökden iki ḳız gelup bizi yayliya getır, bize orada ḳelif yap biz orada oturalum, bizi sora gelıp alurlar dediler. óyle da yaptiler. Sonra Şah İsmail'in nenesi geldi baḳti ki ḳelifte yaḳışiḳli iki uşaḳ. Düşündi ki bunların birisi ḳaynananın, diğeriysa Şah İsmayıl'ın olur. Padşahun ḳarisi dediḳi bu uşağu da sen alaçaḳsun. O, yoḳ yoḳ diye cevap verdi. Ne yaptilersa ḳabul etmedi. Soninda dedi ḳi yüz tane ḳariyi bir çuvala ḳoyup hamalla yollasunlar.

Yüz ḳariyi bir çuvala doldurup yolladiler. O ḳarilari ḳesup bir başḳa çuvala doldurdi. Dedi ḳi, buni alun sarayın ḳapisina biraḳın. Sonra şah ismayil'in bubasi haber yolladi ḳi Şah İsmayil gelsunda onunla görüşelum. Bunun üzerine Şah İsmayıl saraya gitmeye ḳarar verdi. O saraya giderḳen Gülizar ona dedi ḳi:

- Şah İsmayil gidiysun, sana yemeḳ verecekler, habu yüzuğu al, yemeḳlerun üstünde gezdurdiḳten sonra ye. Sora teḳ başina gitma. Habu ḳöpeḳ senunla gelsun. Sen onun izlerine basa basa git.

İsmayil, Gülizar'un deduğu gibi yapti. Ayaḳlarinin ucina basa basa saraya gitti. Köpeğu sarayin ḳapisinda biraḳti, ḳendisi içeri girdi. Ona dedilerḳi burada sen güleş yapaçaḳsun. Şah İsmayil ḳabul etti. Raḳiplerini birer birer yere vurdi. Baḳtilerḳi oni yenmeḳ mümḳun değil, ona dediler ḳi:

- Şah İsmayil seni ne durdurur?

O dedi ḳi;

- Eğer habu paşparmağumi sacımın teli ile arḳaya bağlarsanuz beni durdurursunuz.

Onun paşparmağuni saçının teliyle arḳaya bağladiler. Ancaḳ bi tuhaf olan Şah İsmayil ellerini çözebilmeḳ için çoḳ uğraşti ama saçinin telini bi türlü ḳesemedi. Baḳti çaresi yoḳ başladi beyit oḳumaya:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ala dağa selam eyle,
Gözlerunden döḳma yaşi.
Düşer oldum ben bu derde
Derdumun yoḳtur ilaçi.
***
Güneş suya vurar vaḳti,
Bülbül öter seher vaḳti,
Onun boş ḳalmasın tahti,
Yıḳılır taçi, mihraci.
***
Şah İsmayilun göz yaşi,
Boş mi ḳalaçaḳ taçi?
Düşman bağlamiş ḳolini
Eğuḳ mi duraçaḳ başi?
***
Adalet varmi diyelum,
Nere varacaḳ bilelum,
Allah'a duğa edelum
Belkim bulunur ilaçi.

Sora Şah İsmayil'ın gözlerini çıḳarup bir yere attiler. Şah ismayil dedi ḳi sağ gözumi sağ cebume, sol gözumi sol cebume ḳoyun. Onlar Şah İsmayil'ın sol gözünü sol cebine, sağ gözüni da sağ cebine ḳoydiler.

Şah İsmayil ḳuşdili bilirdi. Üç güvercin gelup onun başinun yanina ḳondiler. Onlar Şah İsmayila bir tas su verup dediler ḳi şu duayı oḳuduḳtan sora gözleruni bu suyla yiḳaduḳtan sora gözleruni yerlerine ḳorsan sağulurlar.

Bu sirada Şah İsmayil'ın bubasiyle Arap Zengi savaşiydiler. Şah İsmayila adini veren adam Şah İsmayil'ın bubasina dedi ḳi ben yaşli bir adamum, sana yardım edemem. Habu uşağu (*Şah İsmayil'i*) sana yardima yollayım.

Arap zenginin adamlari ona dediler ḳi Şah İsmayil ḳarşimiza çıḳarsa na yapaçuğuḳ? Biz ona bir şey yapamazuḳ. O zaman biz senunla savaşiy gibi yapalum seni yenuḳ gösterup padşaḫın yanina geturelum. Ona diyelum ki padşağum habu sağa çoḳ çeḳturdi. Al buni ne yapaysin yap. Senda buylece Padşaḫın yanina gider oni öldirirsın.

Bir süre sora Arap Zengi yere yığildi. Oni oradan alup Padşaḫun yanina geldiler ve dediler ḳi, Padşaḫum bu sağa çoḳ çoḳ çeḳturdi. Bunun cezasini sen ver. Arap Zengi Padşaḫın yanina gelur gelmez ḳılıçini çeḳup bir ḳılıçla Padşaḫı öldürdi. Padşaḫın ölümünden sonra Şah İsmayil oraya geldi. Oradaḳilerden hiç ḳimse oni tanimaydi. O dedi ḳi;

- Şah İsmayil'in ḳılıçini ve atini bana verun.

Oradaḳiler dediler ḳi,

- Hağu uşaḳ mi bizumla savaşaçaḳ?

Aralarinda epiy ağuz dalaşi oldi. Soninda Şah İsmayil ḳılıçini çekerek onlarla savaşmaya başladi. Çoḳ zorlansa da soninda Şah İsmayil onlari yenmeyi başardi ve bubasinin yerine Padşaḫ oldi. ` Şah İsmayil Padşaḫ olinca ona çoḳli sihir ettiler. Ama o bunlarida atlatmayi başardi. ḳızlardan iḳisini alaraḳ burada ḳaldi. Buylece Şah İsmayil'in namini herḳes duydi.]

***Kaynakça*:**

1- Allen, WED. (1932), *A History of the Georgian People*, Londra, s. 87-88.
2- Tahrânî, Ebubekri Abu Bekr (1962/1969), *Kitab-i Diyarbakriya,* C. 2, Ankara, s. 382.
3- Mélikoff, İrène (2008), *Destan'dan Masal'a*, (çev.Turan Alptekin), "Demos Yayınları", İstanbul, s.39.
4- Orlik, Axel (1994), *Halk Anlatılarının Epik Kuralları II*, Milli Fol

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA DASTAN POETİK SİSTEMİ

ƏPOŞ VƏLIYEV

Müasir ədəbiyyat öz inkişafı boyu xalqın bədii yaddaşına, folklora söykənir, onun bədii təcrübəsindən bəhrələnir. Xalqın folklor təfəkkürü mənəvi tərəqqinin əsasıdır. Bütün dünya ədəbiyyatının şəhdi-şirəsi, gözəlliyi məhz onun şifahi ədəbi irsindən qaynaqlanır. Təsadüfi deyil ki, böyük söz sənətkarları şifahi xalq ədəbiyyatı ilə həmişə mütəqabil surətdə bağlı olmuşlar. Onlar öz yaradıcılığında folklordan istifadə etdiyi kimi, özləri də həmin ədəbiyyat xəzinəsinə, şifahi xalq yaradıcılığına təsir göstərmişlər. Dünyanın folklora qayıdışı ilkinliyə, təmizliyə, paklığa dönüş kimi qiymətləndirilir. Bu qanunauyğun ənənənin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı təsiri qabarıq surətdə özünü büruzə vermişdir. Azərbaycan yazıçıları da folklordan yaradıcı şəkildə istifadə etməklə qiymətli ədəbi nümunələr yaratmışlar. Dastanlarımızda xalq öz igidlərini sevə-sevə tərənnüm edir, onların vətən, torpaq təəsübkeşliyini qəhrəmanlıq boyaları ilə təsvir edir, düşmənə qələbə çalmaq yollarını öyrədirdi. Klassiklərimizdən tutmuş müasir sənətkarlarımızın yaradıcılığına nəzər salsaq şahidi olarıq ki, dastanlardan istifadə onların əsərlərinin dolğun və kaloritli olmasına zəmin yaratmışdır. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın həyatı ilə bağlı tarixi hadisələrdən, onun haqq-ədalət və azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur. Belə dastanların qəhrəmanları xalq içərisindən çıxmış mərd və igid insanlar olur. Ən məşhur qəhrəmanlıq dastanları “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və “Qaçaq Nəbi” dir. Bu dastanlardan bəhrələnərək öz yaradıcılığında ondan geniş şəkildə istifadə edən şairlərdən biri də Hüseyn Kürdoğludur. Onun öz yaradıcılığında “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Əsli və Kərəm” dastanlarından istifadə etməsi yeni nəsli ən qədim tariximizə, əsl-kökümüzə, həm də müstəqil bir dövlət kimi gələcəyə aparmaqda əvəzsiz bələdçidir.

Xalq dastanlarının poetik sistemi H. Kürdoğlunun poeziyasında müxtəlif biçimdə təcəssüm edir. O, dastan motivlərini, dastan qəhrəmanlarının əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini qabartmaqla yanaşı, dastan poetikasının təcrübəsindən məharətlə bəhrələnir.

H. Kürdoğlu bayatılarında məhəbbət dastanlarından istifadə motivi də özünəməxsus yer tutur. Burda adətən əsas mövzunu sevən gənclərin saf və təmiz məhəbbəti, düz ilqarı, vəfa və sədaqəti təşkil edir. Qəhrəmanların başına gələn hadisələri o, xalq ruhuna doğma olan formada-bayatı ilə ifadə edir. İşlətdiyi ifadələr, xalq deyimləri, folklor ünsürləri isə bayatıların dilinin axıcılığını və təbiiliyini artırır.

“Əsli və Kərəm” dastanı xalqımızın həyatında milli-mənəvi dəyərlərin, təmiz sevginin, nakam məhəbbətin insan qəlbinə təsirinin ən bariz nümunələrindən biridir. Şair bu dastandan da bəhrələnərək, öz şeirlərində bu barədəki təəssüratlarını ifadə etmişdir:

Karvan tutub, qəm keçib,
Əsli gözü nəm keçib,
Daşda yanıq izi var
Bu dağdan Kərəm keçib.(5, səh.112)

Gecənin taxtı qara,
Kərəmin baxtı qara.
Ərzurum gədiyində
Göz yaşı axdı qara.(5, səh.123)

Şair “Əsli və Kərəm” dastanındakı Kərəmin ağzından çıxan alovun atəşinə yanıb kül olma” motivindən aldığı təəssüratı isə belə ifadə etmişdir:

Əslinin donu qara,
Yol gedər yönü qara.
Kərimin naləsindən
Gecənin günü qara.(5, səh.123)

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Rəşidbəy Əfəndizadə el qəhrəmanları haqqında söz açarkən qeyd edirdi ki, xalq öz düşmənindən intiqam almaq üçün öz qəhrəmanı Koroğlunu ön plana çəkir. Qaçaq nəbilər, qaçaq kərəmlər, leyli-məcnunlar, əsli-kərəmlər, molla nəsrəddinlər el arasında həmişə yaşayır və onların vücudu ilə el hər murada yetişə bilir. Bu qəhrəmanların vasitəsi ilə xalq öz düşmənindən intiqam alır. Dastan qəhrəmanları öz məşuqələri ilə qovuşmaq üçün qərib vilayətlərə gedirlər. Bu yolda onlar min bir əzaba düçar olur, hicran atəşi ilə yanıb-yaxılırlar. Nəhayətdə, ya muradlarina çatır, yaxud nakam, binəsib ölürlər. (10, səh. 104)

Mövzusu qəhrəmanlıq tarixindən bəhs edən "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi" dastanlarından götürülmüş şeirlərində H. Kürdoğlu milli yaddaşın epik nümunələrindən istifadə etməklə xalqın igid, qoçaq, cəsarətli oğullarını sosial ədalət və mübarizəyə çağırır:

Artıb qarnı xaşalar,
Yeni xanlar, paşalar
Koroğlu, sən gəlməsən
Bunlar hara baş alar.(5, səh. 150)

Dağların bəlgəsi var,
Bərəsi, bəlgəsi var.
Bu dağların üstündə
Koroğlu kölgəsi var.(5, səh. 146)

Koroğlu ilə yanaşı onun igid xanımı olan Nigar da H. Kürdoğlu bayatılarında təmiz, saf və igid Azərbaycan qızı kimi tərənnüm olunur:

Nigar bulaq başında,
Koroğlu dağ başında.
Bir qara qartalmıdır
Zirvənin ağ başında?!(5, səh.150)

Öz sözünü " aynalı " nın dili ilə deyən Qaçaq Nəbi də H. Kürdoğlu bayatılarında igidliyin, qəhrəmanlığın rəmzi kimi təsvir olunur:

Əyilərmi ər Nəbi,
Alovlar geyər Nəbi.
Aynalının diliylə
Sözünü deyər Nəbi. (5, səh. 154)

Düşməni teylər Nəbi,
Qana qan eylər Nəbi,
Aynalısız, Bozatsız,
Həcərsiz neylər Nəbi?! (5, səh. 153)

Çıxdınmı qaşa Nəbi,
Söykənib daşa Nəbi,
Keşik çəkir elinə
Həcərlə qoşa Nəbi. (5, səh. 153)

Şair o vaxt öz qəlbi ilə oxucuları arasında qırılmaz körpü sala bilir ki, şəxsiyyəti ilə yaratdıqları bir-birini tamamlayır. Şair o vaxt hamı tərəfindən sevilir ki, özü ilə sözü tən gəlir, başqa sözlə, poetik fikirlərini əməlləri ilə təsdiqləyir. H. Kürdoğlu Azərbaycan qadınlarına xas olan ən nəcib keyfiyyətləri öz şeirlərində tərbiyə etmişdir. "Qaçaq Nəbi" dastanından götürülmüş motivlər əsasında Nəbinin özü qədər igid, qoçaq, vəfalı Azərbaycan qızlarının timsalı olan Həcərin şücaətləri də tərənnüm olunur:

Zirvələr qarı Həcər,
Günəşdən arı Həcər.
Min qoçağın bacısı
Nəbinin yarı Həcər. (5, səh. 156)

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mən Həcərəm, Həcərəm,
Ayaz göylər pəncərəm.
Düşmən qanı tökməyə
Ovxarlı bir xəncərəm. (5, səh.154)

Hüseyn Kürdoğlunun Koroğlunu, Nəbini, Həcəri tez-tez xatırlaması oxucunun qulağında tarixi marş sədası canlandırır. Şairin "Şəhid olan dağlar qızı" şeirinin qəhrəmanı Həcərin nəvəsidir, öz Nəbisinin qisasını almaq üçün əlinə silah götürür. "Yarın da vətən qurbanı, qoymamısan batsın qanı.Yurdumun dişi qaplanı, Könüllər mənzilin sənin" deyə şair bu qoçaq Azərbaycan qadınını vəsf edir. Şairin bir sıra bayatılarında Kirs, Dəlidağ, Savalan, Qaf dağlarının adları çəkilir və bu dağların Nəbinin oylağı, səngəri olduğu göstərilir.

Yağıya yağı Nəbi,
Qeyrət qaçağı Nəbi.
Səngər eylər gah Kirsi,
Gah Dəlidağı Nəbi. (5, səh.157)

Dastan qəhrəmanları H. Kürdoğlunun bütün janrlarda yazılmış şerlərində təsadüf edilir. Qorqud, Koroğlu, Babək, Nəbi, Həcər kimi dastan qəhrəmanları bu poeziyada tarixlə müasirliyin vəhdətilə, tarixin müasir poetik şərhinə çevrilir. Onun "Sarı Aşıq" poeması isə el içində dastana, rəvayətə çevrilmiş, böyük el sənətkarına həsr edilmişdir. Bu poema janr etibarı ilə tamamilə orijinal bir hadisədir. Dastan, rəvayət təhkiyəsi, deyişmə, yazışma forması poemanın quruluşuna orijinallıq verməklə yanaşı tarixi kolorit yaratmaq baxımından da əvəzsiz rol oynayır. Müasir Azərbaycan poeziyasında mövzusu dastanlardan götürülmüş qəhrəmanlıq və məhəbbət motivlərindən istifadə zaman-zaman yeni nəsillərin tərbiyəsi işinə fəallıqla mudaxilə edir. Müasir ədəbiyyatımızda dastan motivlərindən istifadə ilə yazılmış bədii əsərlərin xüsusi yeri və çəkisi var. Bu motivlərdən müasir poeziyada istifadə olunması yeni nəsillərin milli ruhda yetişməsində böyük rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları 5 cilddə, Bakı, " Çıraq" nəşriyyatı-2005
2. Bir şer bulağıydım... Sabah, Bakı-2005, 364 s.
3. Hüseyn Kürdoğlu "Min bir bayatı" Bakı,Gənclik-1992
4. Hüseyn Kürdoğlu. Qaya çiçəkləri. Gənclik, Bakı-1970, 66 s.
5. Hüseyn Kürdoğlu. Min bir bayatı. Gənclik, Bakı-1992, 224 s.
6. Hüseyn Kürdoğlu. Yaralı torpağım, yaralı sevgim. Sabah, Bakı-1997, 248 s.
7. Hüseyn Kürdoğlu. Yurduma qurbandır sözüm. Sabah, Bakı-516 s.
8. Hüseyn Kürdoğlu. Yurdumu gəzə-gəzə. Gənclik, Bakı-1968, 48 s
9. İ.Babayev. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Maarif, Bakı-1970. 263 s.
10. Ulduz Mürşidova. Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor. Kooperasiya, Bakı-2004, 104 s
11. Vaqif Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Maarif, Bakı-1985, 414 s.

Epos poetical system
in the modern azerbaijan poetry

Being from notable respensentatives of Azerbaijan poetry Huseyn Kurdoglu has formed the creative work in the ground of traditions of classic and folklore. System of genre and description has of this poetry to (the) arsenal of rich folk-lore and original poetical praise.

Poetical system of the poetry of tuning peg takes important place of the epic monuments of " Kitaby Dada Gorgud", "Koroghlu", "Asly va Karam", "Gachag Nabi" of the Huseyn Kurdoghlu poetry subject (theme)s of heroism and love in the images system.

Key words: epos poetics, structure of the modern poetry, genre evolution, heroism traditions

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Эпическая поэтика и современная Азербайджанская поэзия

Творчество одного из видных представителей азербайджанской поэзии Гусейна Кюрдоглы формировалось на почве классической и фольклорной традиций. Жанровая и изобразительная система этой поэзии совмещает богатый арсенал фольклора и оригинального поэтического восприятия.

Поэтическая система ашугской поэзии, героическая и любовная тематика эпических памятников «Китаби Деде Горкут», «Короглу», «Асли и Керем», «Гачаг Неби» имеют значительное место в образной системе поэзии Гусейна Кюрдоглы.

Ключевые слова: эпическая поэтика, структура современной поэзии, жанровая эволюция, героические традиции.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İRAN TÜRK FOLKLOR ARAŞTIRMA TARIHI VE ÖNCÜLERINE KISA BIR BAKIŞ

ALI BERAZENDE TÜRK

Giriş:

İran nüfusu içerisinde Farsların yanı sıra başta Azerbaycan Türkleri olmak birçok Türk toplulukları yer almaktadır. Bu gün yaklaşık 25 milyona (1)yakın Günümüzde İran Türkleri başta Tebriz olmak üzere Erdebil, Zencan, Hoy, Marağa, maku, Sulduz(Neğede), Koşaçay (Miyandab), Gazvin, Miyana, Urmiye, Merend, Eher Hemedan, Soğukbulak, Astra, Çulfa, Halhal, Gurve, Tikentepe, Bicar olmak üzere değişik yerlerde meskûnlaşmış olup, İran nüfusunun yakınına yakın bir oranını oluşturmaktadır.

Söz konusu Türkler geçmiş tarihi zenginliğine yakışır şekilde rengârenk ve oldukça zengin bir kültür yapısına sahiptir ki, bu göz alan zenginliği İran coğrafyasının her alanında görmek olasıdır. Azerbaycan halkının halk bilimi zengin olduğundan bu halkın tarihi ile bağlı dır. Dede kurkut destanı edebi ve folklorik bir tarihi yapıt olarak Azerbaycan halkının en gözde gelen folklor göstergelerinden biri sayılır. Bütün bunları göz onüne alarak malesef İran ve Güney Azerbaycan şifahi halk edebiyatı zenginliği ve çok renkliliği rağmen mazlum ve tanınmamş kalıp.

Sunuş:

Dede kurkut destanı Azerbaycan folkloru için başlangıç noktası sayılarak sözlü edebiyat bundan sonra genişlemeye yüz tütürak masal ve hikâyelerin yazılı olarak yüze çıkmaların görmekteyiz. 13cu asırda günümüze kalan masallardan Kise Yüsef (1230) adlı koşma şeklinde, Ahmet Yesevi'den etkilenlenerek var.

15ci asra kader âşıklar Azerbaycan da ozanların yerin tutarak Azerbaycan folklor alanında büyük izler burakmışlar. "Oğuzname: Emsali-Mehemmd ali" (2), adil atalar sözü kitap folklor toplama ürünlerinden en birinic kitap demek olar bu döneme ayıttır. 80ci yıllarında Leningrad arşivinde bulunan şu kitap Semet Alizade tarafından bulunup. Kitabın dili ve işlenilmiş deyimler ve atalar sözlerine bak dikta demek olur kitap Tebriz ve güney Azerbaycan deyişine yakındır. Kitapta yaklaşık 2500 atasözü bulunur.

16-17 asır Azerbaycan folklornun en parlak dönemi adlandırmak olur. Neye ki bu yıllarda aşıklık geleneği genişleyip ve yükselmeye yüz tutmuş . Aşık kurbanı, Şah İsmail (Hatayı) folklor yaradıcılarının sayılırlar ki bu gün bile folklorik destanları dilere destandır. Folklor alanında birinci sayılan folklorik derleme kitabı yazılara göre yene şu yıllarda toplanmış. Mehemmed HebleRudi, dediklerine göre şu dönemde Şah İsmayilin emri ile toplanmış Türk dilinde toplanmış Atalar sözü kitabın gördükten sonra farsça dili için birinci kere olarak yazmağa yüz koymuş. HebleRudi çoklu Tahsin ve Türklerin atalar sözünü toplamlarına önem verdiklerin hatırlatarak iş koyulmuş. Göründüğü gibi birinci kere yıllardan beri Türk dilinde toplanmış bu günkü deyişle folklor kitaplarının olduğun gör uruk (3).

Donemin sözlü edebiyatı o kader etkili oldu ki klasik şiir bile etkiledi. Bu dönemde Azerbaycan'ın en adlım destanları örnek olarak, Köroğlu, Aslı ile Kerem, Âşık karıp, Şah İsmail ve binlerce koşma, mani(bayatı), ağı(Mersiye) yadikar kaldı. Dönemin en adlım Âşık, Âşık Tufarkanlı, Sarı Âşık ve ad vermek mümkündür.

18ci asırda da sözlü edebiyat keçmiş yıllar gibi sürekli olarak genişleyip ve ilerlemeye devam etmiş. Bu donem o kader güçlü folklor alanına sahip olup ki başka halklar ve milletler bile ondan faydalanıp kendi folklorlarına yeni yüz kazandırdılar. Bu halklardan Ermeni ve Gürcü halklarından ad vermek mümkün. Yaklaşık 35 Ermani Âşık Azerbaycan âşık şiirinden etkilenerek ün kazndılar.

Halk destanları ve masalları şu dönemde de yeni ver siyalar kazanarak zenginliğine artırmış olup Aslı ile Kerem, Sayat ve Sayd, Nevruz, Köroğlu, Abdullah ve Cihan, Şah Abbas, Pinedüz gibi halk destanları yarandı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bunlardan başka demek olur ki tüm şairlerin divanlarında halk bilgisi etkisin görmek olur. Bu dönemin folklor kitaplarından birisi sayılan Emsal-el-Türkan dir ki Abbaskulu Merağeyı tarafından Kacar padişahı Ağamehemmed şah kacarın atası, Mazednderan hâkimi Hüseynkulu hana (hâkimiyet yılları 1770-1779) tavsiye olunarak yazılıp. Kitapta yaklaşık 1149 atasözü bulunmaktadır.

19cu asrın birinci yarılarında tarihi uğursuzluklara ve hadiseler sonucunda vahit Azerbaycan ölke iki yere bölünerek dili, dini ve tarihi ve kültürü ve folklor aynı olan bir halk olan bölünüp iki politik ve sosyal rejimde yaşamak mecburiyetinde kaldılar. Araz nehri hükümetlerin sınırı olarak farklı talihlere uğramış oldular.

Kuzey Azerbaycan da tam politik –tarihi ve bilimsel kültürel yaklaşımlar sergilendiği bir halde güneyde tam tersine bir durgunluk ve geri kalmaya sebep ortaya konuldu.

İran'ın 1925 yılından itibaren Kaçar Sülalesinin hâkimiyetinden çıkmasının ardından pehlevi rejiminin uzun süren hâkimiyeti neticesinde İran'da yürütülen istibdat baskısı nedeniyle İran Türklerinin kültürel mirasının, o cümleden folklorunun toplanıp, araştırılması olası olmamıştır denilebilir. Zira söz konusu dönemlerde sadece Tebriz, Erdebil, Urmiye ve Zencan yörelerinde Türk folklorunun toplanması işlemi gerçekleştirilebilmiş olsa da bu daha çok toplamaktan ziyade yaşatmaya çalışmaya dayanmakta idi. Bu daha çok şifahi şekilde gerçekleştirilmekte idi (4).

Tüm sahalarda özelikle folklor sahasında araştırmalar engellenerek durgun bir hal aldı. Amma yene de 19cu asrın son yıllarında Molla Hasan Edib Eheri(Tuti), Molla Mustafa ve Mehemmed Bakir Halhali, Salebiye adlı eserinde birçok halk edebiyatının örneklerinden toplamışlardır. Molla Mustafa âli oğlu yazdığı Türkçe Farsça Nessab da 400 fazla atalar sözü kayd etmiştir. Mehemmed Bakir Halhalinin de Selebiye ya Tilki kitabında bir çok atalar sözüne rastlamak mümkün.

Kaçar döneminden elde olan folklor kitaplarından tekçe Mirza Cafer Sultan-el-kura dan kalan bir farsça-Türkçe atalar sözü çünk başka bir şey yok denilen kader folklor yazı var.

Kaçar döneminin İngiltere baskıları ve Rıza han iş üste gelmesi ile birlikte (1922) Iranda tam Farslaştırma ve fars olmayan halkları dillerinden ve görenek ve geleneklerinden aradan kaldırmak siyasetleri başlandı.

Bununla bile kısa devrilerde özelikle Iran hâkimiyetinin karışık vaziyetlerde olan durumlarda ara sıra bir para Türkçe yazılar ve folklor kitapları yayılmış. Folklorik kitaplardan biri Mir Mehdi Etemad yazdığı Gelinler Bezeğidir ki Azerbaycan da olan gelenekler ve görenekleri bir araya getirmiş. Kitap defalarca basılıp ve manzum bir eserdir. Hatırlatmak gerekir ki 1906ci yıllında Tecrid-el-lüğat adli Ahmet Mirza Ali hacı Mustafa oğlu bakuy adlı farsça dilinde tahranda taş basma olarak bir para atalar sözü toplamış (5).

1924cu yıllarına ayıt bir atalar sözü kitabı Melkum han Ermeni Esfehai (Nazim el dövle lakap ile tanınır) Zurub Emsal Türkan adı ile kendi icat ettiği alfa betle basılmış şekilde 2775 Milet meclisi kütüphanesinde kalır (6).

1941ci yıllarda Pehlevi rejimi zaafa uğradığı dönemi olduğundan dolayı Azerbaycan neşriyatında Azerbaycan, Azatlık yolu, Şafak ve s dergilerde bir çok folklorik ürünleri görmek mümkün olur. Hemen yıllarda Azerbaycan halk Mahnıları adlı kitap Ezari adlı kişi tarafından yarılır. Mir Mehdi Etemadın derlediği Gelinler Bezeyi birçok artırmalarla yeniden basıldı (7).

Şu yıllarda birçok yazar folklora yüz getirip, folklor alanında derlemeler yaptılar ki onlardan Habib Sahir, M.A.Ferzane(1924-2006) , Hüseyin Umit, Sabir Zaman, hanım Daneşiyan, gibi yazarlardan ad çekmek olur. Adları çekilen kişilerden tekçe M.A. Ferzane topladığı yaklaşık 1400 bayatılar (Maniler) adlı kitabın 1956cu yılda yaya bildi ki sonralar şu kitap için mahkemeye çekildi. 1953cı yılında da Ali asker Müctehedi derlediği 2500 atalar sözü adlı kitabı Farsçaya çevirerek yaydı. Hemen yıllarda Ali Tebrizli, Asli ile Kerem destanı ve Kazim Serderudi ile Âşık Karıp ve Şah senem destanların yayınladılar (8).

1944cu yılında Dastane Dustan adlı kitapta bir sıra atalar sözü Ebulkasim Ferahani(1891-1951) tarafından derlenmiştir ki 2000 yılında tez olarak ışık yüzü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mirza Aliguli Tufargani Vaiz(?-1947) tarafından Vatan Dili adlı kitapta Türkçe, Farsça atalar sözü bir para açıklamalarla derlemiş. Şu kitap 1954cu yılında taş basma şeklinde Tebriz de basılmış. Ali asker Müctehedi kitabında şu kitaptan bolu şekilde faydalanmış (9). "Nüsretullah Makuyi" de 1956cı yılında "Camül Temsil" adlı kitap yene Türk atalar sözü derlemesi olarak ışık yüzü gördü.

Milli demokratik hükümeti devrildikten sonra Iranda olan Türklere baskı ve sıkıntılar daha artıp hiç bir şekilde Türkçe yazı ve kitaba izin verilmede. Şu dönemden sonra İran ve Güney Azerbaycan Folkloru tekçe çeviri olarak farsça dergilerinde bir para vatansever ve canların şu yolda feda eden kişiler tarafından folklor korumaya çalışıldı. Bu kişilerden "Samed Behrengi" (1938-1968), "Behriz Dehkan" (1914-1972), "Ali rıza Nabdel" (1945-1972), ve s birçok folklor ürünü derleyip yaymağa çalışsılarda Farsça olarak yaya bildiler. Behrengi'nin hikâyeleri dışında üçü Azerbaycan folkloru, özelikle Koşmalar ve Bulmacalar adlı kitap ve üçü eğitimle ilgili altı eseri bulunmaktadır. Başka Azerbaycan folkloru alanında çalışanlardan birde "Gulamrıza Saedi"(1936-1985) den ad çekmek gerekir. Saedinin yazıları Farsça olduğu halde tüm yazıları Azerbaycan folklorunun yansımaları sayılar. Bundan başka "Hasan Mecitzade (Savalan) "1963 ve 1965ci yıllarında Türkçe Mahnılar ve Bayatılar adlı kitap da yayılıp. "Kemal Bahşipur" 800 ve "Yahya Mirza Ariyanpur" 700 ve "Borzuyi" ve "Ergati" adlı kişiler de Bayatı toplamışlar amma yayınlamamışlar (10). Şu dönemden sonra ağır baskı ve yasaklar olduğundan ne tekçe folklor alanında belki başka alanlarla da nadiren bir çalışma göze değir, "Hüseyin Sedik (Düzgün)"(1946) tekçe 1969cu yılında "Sayalar" ve 1975 de Âşıklar adlı kitapları yaymış.

Pehlevi rejiminin 1978ci yılın sonuna kader şu politika sonucunda hiçbir eser yayınlanmadı. Şu yıldan sonra dergiler ve kitaplar yayını serbest oldu. Folklor alanında da birkaç değerli çalışma o cümleden

1978ci yıldan beri folklor sahasında yayılan kitapları sıralamak uzun olduğundan tekçe folklor alanında çalışanların adını bir sırasın getirmek isterdik, Azerbaycan da bu çalışanlar içerisinde Cevat Heyet, Hüseyin Feyzullah Vahit (Ulduz), Zühre Vefayi, Ali Rıza Serafi, Behruz İmani, Mir Hidayet Hesari, Hüseyin Güneyli, Ali Zari Yekani, Behzad Behzadi, Menzuri Hameni, Ali Zaferhah, Behram Asadi, Tovhit Melikzade, Kazem Abbasi, Yakup Kuds, Ali Asker Hurem, Ali Rıza Zihak, Ali Kemali, Mehemmed Ali Nikabı, M. Kajramanpur, ad vermek olur.

Kaşkay Türkleri içerisinde folklor alanında çalışanlardan Rahim Merdani, Meniçehr Kiani, Menuçehr Hünerperver kimi kişilerden ad vermek olur. Hurasan Türk folkloru üzerinde çalışanlarında da Seyed Ali Mirniya dan ada vermek olur. başka Iranda yaşayan Türkler üzerinde çalışma hal hazırda olmayıp, özelikle Kalç, Kazkalar, Kirman, Sokur, Hamadan, Kazvin ve s.

İslami inkılâp dan sonra Iranda yayınlanan Türkçe dergilerde bir çok folklor materyali görmek mümkündür, demek olur tüm dergiler ve gazeteler Türk folklorundan tüm sayılarında birkaç sayfa yer veriler amma tam folklor için özel olarak dergi tekçe El Dili ve Edebiyatı adlı dergiydi ki Behzat Behzdai başkanlık ile 7 sayı olarak ve sonralar Azeri adı ile yayınlandı. Azeri dergisi 2008 Yıla kader 18 sayıya dek yayınlanmış. 2006. yılın ocak aylarında Dilmaç dergisi ve APAK Derneği tarafından Iranda ilk folklor Sempozyumu Ferzane adile iki gün müddetinde geçirildi. Sempozyum da önemli kararlar alındı ki onlardan biride Azerbaycan ve İran Türk folklor fondu kurulmasıydı. Sonralar dilmaç dergisi adı keçen Sempozyumun makalelerin ve bir özel sayı folklor olarak yayıldı (11).

2007 den sonra Uzun çabalar ve bir kaç toplantıdan sonra Azerbaycan folklor fondu ad ile bir dernek işe başladı. Derneğin kurucu heyeti Ali Rıza Serafi, Ali Halitabadı, Kazım Abbasi, Ali Berazende Türk, Nevit Mehemmedi ad vermek olur. Dernek iki buçuk yıl idari bürokrasi den sonra 2009 yılında resmi olarak tüzel bir şahsiyet kazanarak "Azerbaycan El Bilimi" adi ile İran Türk folklor alanında işe başlayıp ve işlemeye devem etmektedir. Bu güne dek bir para folklor materyali ve kitapları bir araya getirerek kurum olarak İran Türk folklor sahasında çalışanların en uğrak yeri olmuştur. Bu arada dernek aylık olarak "El Bilimi" adlı bir iç dergide yayır. Bu dernek çalışır akademik olarak folklor alanında çalışanları bir araya getirip bu güne dek yapılan çalışmaları akademik olarak çeki düzen versin.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İran folkloru üzerinde başka ülkelerde özelikle Türkiye'de de bir para çalışmalar yapılmış ki onların içerisinde Enver Uzun'un "İran Türk Folkloru" (12), Ali Kafkasyalı'nın, "İran Türkleri Aşık Muhitleri" (13) ve "İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik" (14), Sultan Tulu'nun "Horasan dan Masallar ve Halk Hikâyeleri" (15), ve "Bocnūrd dan Folklor Derlemeleri" (16), Yaşar Kalafat'ın "Türk folklor halk inançları kitapları" ve Ahmet Caferoğlu'nun "Türk Dili Tarihi" (2 cilt, 1958, 1964) ve "Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar-1" (1943) ve NabiKobodarian'nin "Tebriz Aşık Geleneği ve Aşık Edebiyatı" (17) Hamza Kolukısa'nin "15. yüzyıldan günümüze güney Azerbaycan aşık şiirinde vatan, millet (halk) ve azadlık (bağımsızlık) konula" (18) çalışmalarını ad vermek olur.

EDEBIYYAT

[1] CAFEROĞLU Ahmet, "İran Türkleri, Türk Kültürü", Türk Kültürü Araştırma Enst. Yıl. 5,, S.50, Ankara 1966, s. 55.
[2] ALİZADE Samed, Oğuzname (Emsal-i Mehmedalî) XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı, İstanbul1992, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
[3] FEYZÜLLAHİ, Hüseyn, (1990), "Atalar sözü, aklın gözü", Tebriz, Telaş neşriyatı
[4] UZUN, Enver, 2007, İran türk Folkloru, Turbazan, Eser Ofset Matbbacılık
[5] HESARI, Mir hidayet,----- "Tecrid-el-lüğat", "Yol dergisi", S5, s 35-37
[6] http://aghabozorg.ir/Search.aspx 22.08.2009
[7] SERRAFI. Alireza, 2006, "Folklor özel sayı", "Dilmac dergisi", S 21.22.23.24,s 18
[8] HEYET Cevat,-----, Azerbaycan Halk Edebiyati, s 32
[9] BERAZENDE Ali, 2008 "Dehhuvarkanlı Aliguli Tufargani Vaizin Vatan dili kitabı", "Türk Azer dergisi", Kanada,S.7
[10] CAVIT. Sallamullah, 1979, Azerbaycan Folklor Numuneleri,1 Cilt, Tahran
[11] "Folklor özel sayı", "Dilmac dergisi" 2007, S 25-26
[12] UZUN.A, İran Türk Folkloru, Trabzon,2007
[13] KAFKASYALI, A., İran Türkleri Âşık Muhitleri, Erzurum. 2006
[14] KAFKASYALI, Ali, İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik, Erzurum. 2007
[15] *Horasan dan Masallar ve Halk Hikâyeleri*, Ürün Yayınevi, Ankara 2005.
[16] Bocnūrd dan Folklor Derlemeleri, Ürün Yayınevi, Ankara 2005.
[17] Kobodarian. N, Tebriz Aşık Geleneği ve Aşık Edebiyatı,Dr Lis. Tezi, Adana 2008.
[18] Kolu kısa. H,15. yüzyıldan günümüze güney Azerbaycan âşık şiirinde vatan, millet (halk) ve az Devamı... ,2001, Ali Kafkasyalı, Yüksek Lisans, Türkçe

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"ALTIN-ARIĞ" BAHADIRLIQ EPOSUNUN SÖYLƏYİCİ-XAYÇILARI

ƏLİ KƏRİMBƏYLİ

1.Ümumi baxış

Açar sözlər; altın arığ,xay,xayçı,höllü, mənəvi güc, semyon, kurbijekov,xaylar.

Altay-Alatau-Sayan dağlarının füsunkar ətəklərində və Yenisey-ana çayın (bu çayın qədim adı Uluq-Həm idi) sağ-sol sahilində tarixi vətənlərində yerləşən-yaşayan Xakas xalqının zəngin şifahi ədəbiyyatı qəhrəmanlıq və məhəbbət motivləri ilə doludur. Dastan söyləyicilərinin zəhməti, istedadı, bacarıq və qabliyəti, milli fədakarlığı sayəsində xakasların onlarla bahadırlıq və məhəbbət eposu, nağılı-bir sözlə folkloru butun janrlarda əhatə olunmuş, bu günkü xakas xalqının şifahi ədəbiyyat–mənəviyyat xəzinəsi formalaşmışdır. Xakaslar qəhrəmanlıq dastanlarını xüsusi həvəs-hörmət və ehtiramla, emosional vəcdlə, bir az da, bu gün belə XXI əsr olmasına baxmayaraq əsatiri inanc və duyğularla qarşılayır, dinləyirlər. Əlbəttə, xakas türklərinin həvəslə dinlədiyi dastanların sırasında "Altın-Arığ " və digər qəhrəmanlıq eposlarının xüsusi yeri vardır.Xay sənəti iki mühüm cəhəti tələb edir; burada həm ifa texnikası- çatxanda və ya komısda çalmaq istedadı yüksək olmalı, həm də söyləyicilik qabliyyəti-səsin qırtlaqda cismani güc tətbiq etməklə improvizə üsulu- fərqli istedadı olmalıdır. Bir növü iki sənət tipi bir ifaçı şəxsdə yüksək məharətlə birləşməlidir. İfaçı sənətkar hər iki sənət növünü daxili ritm, ahəng və intonasiyalarla bölməli, nizamlamalı daha çox bas-bariton səs üzərində oxumalı, söyləməlidir.Başqa səs epik ənənəyə uyğun gəlmir.Folklorşünaslar söyləyici-ifaçıların folklor mədəniyyətinin təbliğində xüsusi şəxslər olduğunu hər zaman qeyd edir, onları həmmüəlliflik hüquqnda canlı folklor xəzinəsi kimi dəyərləndirirlər.Məsələn, rus folklorşünaslarından V.N.P -utilova görə, söyləyici-dar mənada bilin oxuyan, geniş mənada isə, ümumiyyətlə epik ifaçıdır (Ataş Əhmədli,Söyləyici və janr problemi; tarixi-ənənəvi aspekt və hazırkı durum.Dədə Qorqud, 2009, say-3.səh.78). AMEA Folklor İnstitutunun elmi əməkdaşı A.Əhmədli dastan janrının nəzəri problemləri fonunda söyləyiciliyi və ifaçılığı bütöv bir sistem halında alır və türksoy xalqların ozan kökənli sənəti üçün ümumi səciyyə daşıdığını qeyd edir.Xakaslardakı xayçılıq sənəti də o mənada həmən sistemin tərkib hissəsidir Türksoylu xalqlarda dastan söyləyən şəxslərə verilən adları müəllif öz məqaləsində belə sıralamışdır; söyləyiciyə yakutlarda-olonxosutu, buryatlarda-uliqerçi, qırğızlarda- manasçı, kalmıklarda-canqarçı, qazaxlarda- akın və ya jırsı, özbəklərdə-baxşı, Azərbaycanda- aşıq, Ukraynada-kobzar, Cənubi Slavyanlarda- quslar, bu sıraya əlavə olaraq tıvalarda və altaylarda- kayçı deyirlər. Folklorşünas alim "A.B.Lord "söyləyici-elə ənənənin özüdür"-yazır,lakin nəzərə alsaq ki, söyləyici həm də müəllifdir, o zaman söyləyicinin ənənyə yaradıcı munasibətini də diqqətdən qaçırmamalıyıq". (A.Əhmədli a.g.m.səh.83.).

Qəhrəmanlıq dastanlarını söyləyən şəxs xüsusi istedad sahibi olmalıdır; onlar fenomenal yaddaşa, dramatik obrazlaşdırma qabliyətinə malik olmaqla, komısda və ya çatxanda-bu kiçik simli musiqi alətində çalmaqla özünü müşayət etməyi bacarmalıdır. Dastan söyləyicilərinə xakaslar xay (hay- söyləmək) söylədiklərinə görə-xayçı(söyləyən) deyirlər. Qəhrəmanlıq dastanlarını söyləyənə isə xakaslar xayçı-nımaxçı (qəhrəmanlıq nəğməsi söyləyən) deyirlər. Xayçı-nımaxçılar dastan söyləyərkən səsin normal improvizasiyasından deyil, udlaqda- qırtlaq yuvasında formalaşan xırıltılı, qəsdən sıxılmış bas və ya bariton səslə, boğazlarına qəsdən, məqsədli şəkildə təsir etməklə oxuyur, ifa edirlər. Xayçı-nımaxçılar 1) dastanı söyləməli, 2) komısda və ya çatxanda çalmaqla özünü müşayət etməli, bəlirli, 3)bir heyətdən ibarət dinləyici dəstə olduğu təqdirdə qəhrəmanlıq dastanı söyləyir. Xay söyləmək üçün bu ünsürlərin olması vacibdir(1."Altın Arığ". Hazırlayan Fatma Özkan.bilig, Ankara-1997-ci il, səh11.) Yüksək sənətkarlıqla xay söyləyənlərdən başqa bir növdə-türdə xay söylənir- bu tip xayçılar ritmik musiqi sədası olmadan xay söyləyirlər, onlara çazaq- (piyada) növ-tür xay deyirlər. Başqa sözlə, sadə xayçı-nımaxçı. Bu şəkildə ifa üsulu göstərən xayçı-nımaxçılar əsasən qadınlar olur."Xayçı bahadır səsilə oxumalıdır"- məşhur xakas xayçı-nımaxçısı Semyon

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

deyərmiş. V.Y.Maynoqaşeva,L.Lebedinskinin "İskusstvo uzlyau u başkir, Sovetyskaya muzıka, M. 1948, sayı-4, səh. 51" ("Başkıdrlarda hay sənəti " məqaləsində bir fikirə istinad edərək yazır:"qırtlaqdan çıxan səslə oxumaq qədim ayinlərdən gələn kult inancı ilə əlaqəlidir; bu səs vasitəsilə ruhlara müraciət etmək olur."(2." Altın-Arıq. B.E.Maynoqaşeva.Xakas çonnınq Alıptığ nımağı,Vostoçnaya Literatura,M. 1988, str.578."Altın-Arığ. B.E.Maynoqaşeva.Xakas xalqının qəhrəmanlıq dastanı"). Qeyd etdiyimiz kimi bas səsdən başqa xayçı bariton səslə də qəhrəmanlıq nəğmələri ifa edir, oxuyur. Bas səslə oxuyan xayçılar üçün səs sırasının üst laynda-böyük mi oktavadan- kiçik oktavaya qədərki səslə oxumaq səciyyəvidir, bariton səslə oxuyan xayçılar üçün səsin üst layındakı böyük oktava və aşağı oktavadakı səs sırasının başlanğıcı səciyyəvidir; qaydaya görə böyük oktavadan-lya, kiçik oktavadan re hüdudunda səslə oxunur. Adətən gözəl səslə, gözəl diksiya ilə oxuyan, sözləri daha anlaşıqlı söyləyən xayçı-nımaxçılar xalq arasında daha məşhur və hörmətli olur.Beləları haqqında deyirlər:" Çaxsı çooxtapça, üni mağat, çaxsı istilce"(yaxşı söyləyir, səsi xoşdur, yaxşı eşidilir (anlaşılır))," ol xaylaza, uzıbassın" (o haylasa, yuxulamazsan) (3.a.g.k.səh.579.).

2.Xay və xayçı

Xalq arasında xay sənətini sənətkarlıq dərəcəsinə görə 3 (üç) yerə ayırırlar; uluğ-xay (böyük xay), kiçiq-xay (kiçik xay), xuruğ-xay (quru xay). Xalq söyləyici-xayçını dinləyərkən səsin süjetin inkişafından asılı olaraq azalması və artması, tembri zamanı estetik zövq və tələblərə cavab verməyəndə gileylənir və xayçı-nımaxçını irişxəndlə belə dəyərləndirir;"İnek çili irep tur," (İnək kimi mələyir), "Çabağa çılı kistep tur,"(İki yaşlı dayça kimi kişnəyir), "Aday çılı irepça,"(Köpək kimi mırıldayır) və s.(a.g.k. səh.579).

Xalq sənətinin yüksək zövqü və tələbləri ruhunda tərbiyə alan dinləyicini, yaxşı xayçı tanıyıb, bilir. Ona görə də xayçı xalq sənətinin incəliklərini, ifaçılıq mədəniyyətini, estetik-psixoloji təsir vasitələrini, improvizə xüsusiyyətlərini dərindən bilməli, həm gözəl oxumalı , həm gözəl çatxan və ya komısda (qopız) çalmağı bacarmalı, özünəməxsus artistlik ovqatı yaratmalıdır.Xalqın çox əsrlik ifaçılıq ənənələrini, sənət sirrlərini bilən xayçı dastanın epik məziyyətlərini, poetik-emosional təsirini öz ifa tərzilə sevdirməyi bacarmalıdır.Eynən bizim aşıq sənətində olduğu kimi. Adətən xayçıda ifaçılıq istedadı və mədəniyyəti nə qədər yüksək olursa, o dinləyiciləri bir o qədər dərindən cəlb edir, dinlyici toplumu süjetin inkişafının iştirakçısına çevirir. Məsələn, həyacanlı dinləyici özünü Altın-Arığın tərəfində cinlərə qarşı vuruşda hiss edir. Altın-Arığı böyük məhəbbətlə sevir və Altın-Arığın, Pis-Tumzux-Plö-Xarının, Qız Xanın, Çibeteyin, Xulatayın, Taptaan-Molat və s.obrazların şəxsində yurdu, vətəni, doğma millətini, xalqını sevir, onların cin ruhlu düşmənlərinə Altın-Arığın özü qədər nifrət edir.

Ankara Qazi Universitetinin professoru,dr. Fatma Özkan məşhur xayçı Stepan Yeqoroviç Burnakova xayçılıq istedadının verilməsinin xalq arasında yuxu vasitəsi ilə əlaqəli olması haqqında rəvayəti Anadoluda aşıqlara verilən röya-yuxu motivi ilə müqayisə edir. Fatma Özkanın röya motivini dəyərləndirməsi, folklor qənaəti elmi-məntiqi cəhətdən doğrudur. Fatma xanımın bu fikrinə Azərbaycan folklorunda geniş yayılmış röyada verilən buta motivini də əlavə etməklə-xayçılıq istedadının xakaslarda, aşıqlıq istedadının Anadoluda,baxşılıq istedadının Türkmənlərində o cümlədən Güney Anadolu türkmən elində eşq və istedadın yuxuda buta vasitəsilə verilməsi motivinin Azərbaycan folklorunda mahiyyətcə eynilik təşkil etməsi, bu motivlərin birinin digərinə adekvat olması, bu ortaq irfani sənətin qardaş türk xalqlarında tarixən eyni kökdən doğduğunu sübut edir. Necə deyərlər, eyni şamanist nüvədən üzvlənib ayrılan bu sintetik sənət növü sonralar "yerli xüsusiyyətlər" əxz etməklə,ilkinl "səmərəli toxumunu" saxlamaq şərti ilə forma və məzmunca inkişaf etmiş, özünəməxsus tələblər və təkliflərlə milli-vətəndaşlıq haqqı qazanmışdır.

3.Xay-əsatir inancından Höllüyə

Burnakovun söylədiyi yuxu hadisəsinə inansaq, görürük ki, onun inancına görə xayçılıq istedadını Xay Eezi-nin ruhu vermişdir, Burnakovda bu inanc güclüdür.Burnakovla ilgili başqa bir hadisə də ciddi maraq doğurur.Burnakov təsadüfən eşidir ki, yaxın kənddə İrzeley adlı bir xayçı alıptıx-nımax söyləyəcək. Burnakov eşitdiyi o evə gedir. Otaq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

arxasında bir elə də diqqəti çəkməyən biri var imiş. O, alıptıx-nımağı oxumağa başlayarkən pəncərədən birisi İrzeley buradamı?-deyə soruşur. İrzeley oxumağını saxlayır, evdən bayıra çıxır, lakin o bayırda kimsəni görmür.İçəriyə girib oxumağını davam edir. Dərhal onun səsindəki fövqəladə gözəlik hər kəsin diqqətini çəkir. Burnakov Irzeleyin səsində baş verən bu dəyişikliyi, bu gözəlliyi onu bayıra çağıranın Səsin Ruhu olması ilə əlaqələndirir(4.Fatma Özkan. a.g.k.səh.12).

Dastanı söyləyən zaman xayçılar çalışır ki, səs qirtlaqda formalaşıb gəlsin. Türkmən baxşıları, Qırğız manasçıları, Altay kayçıları, Qazax akınları, və s. kimi mövzudan, hiss və həyacandan asılı olaraq, xakaslar da səsi qırtlaqda qısaraq, musiqinin müşayəti ilə oxuyurlar. Bu tərzdə səslə oxumağa Güney Anadoluda yaşayan Türkmənlərdə də rast gəlinir.Toros dağlarındakı müxtəlif yaylalara çıxanda türkmənlər Höllü adı verilən nəğmələrini Xakas xayçıları, eləcə də Tıva və Altay xayçıları, Qazax akınları (Ə.K.) və s. kimi qırtlaqdan gələn səslə oxuyurlar. (5.F.Özkan,a.g.k.səh.12-13.) Maraqlıdır ki, türkmənlərin oxuduğu höllülər də vətən məhəbbəti, qəhrəmanlıq, igidlik temalarını, mifik ünsürləri əks etdirir. Türkmənlər oxuyarkən barmaqlarını boğazlarına basırlar. Görünür burada onlar səsi özünəməxsus improvizə edir, səsi bas-bariton lada keçirirlər.. Demək səsi barmaq təsiri ilə xırıltılı etmək, Kadışevin dediyi kimi zəhmli bahadır səsinə bənzətmək, daha əski adətin uzantısı olmaqla, çox qədim zamanlarda şaman ayinləri icra edilərkən Şər Ruhları qorxuzmaq-qovmaq fəndinin izlərini özündə hələdə saxlayır. Bəlkədə barmaqla udlağa toxunmağın məqsədini və ya səbəbini bu gün ifaçı türkmən çoxdan unutmuşdur, onu yalnız texniki ünsür kimi icra edir. Əslində əzəmətli, xırıltı qarışıq zəhmli bahadır səsi çıxartmaqla sabah tezdən döyüşə yola düşəcək əsgərlərin yoluna çıxa biləcək Şər Ruhları şamanlar qovmaq üçün istifadə etmişlər. Dolayısıyla, məsələyə bu günün mənəvi ölçüləri ilə baxdıqda, döyüşəcək əsgərlərin qələbəsi öncədən ideoloji baxımdan şamanlar tərəfindən təmin edilmiş olurmuş. Təbii ki, xoş avazla, şirin, dadlı səslə cini hürküzmək, qovmaq, qorxuzmaq ola bilməzdi. II Dünya müharibəsi zamanı döyşdən qayıdan əsgərlər danışırlarmış ki, Stalinqrad və digər cəbhə bölgələrində alman-faşizminə qarşı başlanacaq şıddətli döyüşlərdən öncə əsgərlərə 200-250 qr.araq, spirt içirdirlərmiş. Bu harmonların yaratdığı əzmkarlıq və inadkarlıq hisslərini o zaman şaman araqsız əsgərlərə təlqin edirmiş.Demək, xay sənətinin məzmununda-eləcədə,aşıq-baxşı-jırçı-manasçı-akın-varsaqçı-xayçı-kayçı, və s. bu tip sənətlərin məzmununda, semantik arxetipində şamanaizmin mifopoetik sirrləri,üsulları və formaları qalın zaman pərdəsi altında yaşamaqdadır.

4.Alıptıx-nımax mənəvi gücdür

Xayçılıq sənətinin zirvəsini alıptıx-nımaxı məharətlə söyləmək təşkil edir. Xakas türklərinin bahadırlıq, qəhrəmanlıq dastanlarını alıptıx-nımaxı söyləyib-haylamaq bizim təsəvvürümüzcə bir aşığın məhəbbət mövzusunda oxuduğu qoşma kimi anlaşılmamalıdır. Məhəbbət mövzusunda oxunan bir qoşma onu dinləyənə yalnız könül xoşluğu gətirir,hissləri kövrək planda titrədir və zövqümüzü oxşayır. Xakasların mifik-dini inancına görə alıptıx-nımax isə mənəvi güc mənbəyidir. Toyda-düyündə, yas yerində, ov ayinləri və mərasimlərində, xüsusi məclislərdə xayçıları "Altın-Arığ"dastanından parçalar söyləməyi xahiş edirlər.Məsələn, yas yerində xakas türklərinin inancına görə ölən adamın "kut"-u (ruhu) qırx gün kənd-kəsəyindəki insanların-qohum-əqrəbasının yanında gəzişir. Bu səbəblə ölən adamın evini-ailəsini şər ruhların pis təsirindən və irili-xırdalı fəlakətlərdən qorumaq üçün xayçı sabaha qədər yas düşən evdə alıptıx-nımax oxumalıdır. Belə olduqda cin və şeytanlar, iblis ruhlu şər qüvvələr nə cənazəyə, nə evə, nə ailəyə yaxınlaşmaz, nə də bir pislik edə bilməzlər. Çünki şər ruhlar dastanın bitib-bitməyəcəyini, davam edib-etməyəcəyini bilmirlər. O səbədən yaxınlaşa bilməzlər. Cinlər, şeytanlar, iblislər, şər ruhlar dastan qəhrəmanlarının güclü ruhu qarşısında aciz qalır, cəsarət etmirlər. Qədimdən bu adətin ölən adamın yas yerində icrası bir zərurət, ehtiyc idisə, bu günlərdə bu adətə az-az təsadüf edilir. Alıptıx-nımax oxunarkən xayçı ölünün yanında tək qalmalıdır. Digər insanlar da öz növbəsində ya mənzilin başqa otağında, ya da evin həyətində xayçını mütləq dinləməlidir. Yəni xayçı otağda zahirən təkdir.Əslində o, daxilən dastan qəhrəmanları ilə birlikdə olur. Xayçı sənətkar axşam düşəndən alıptıx-nımax söyləməyə başlayır, bütün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oxuyur. Dinləyicilər bu zaman yata bilməzlər Yatmaq yasaqdır. Yatsalar,yuxuya getsələr yatan kimsənəin ömrünün qısalacağına inanılmaqdadır. Bu adət bu gün Kaçin tirəsinə mənsub əhali arasında hələ də yaşamaqdadır. Xayçılar alıptıx-nımaxı boş yerə və əyləncə kimi oxumazlardı, onunla yanaşı cənazə törənində, ovda oxunarkən yatmazlardı. Belə nəql edirlər ki, bir gənc qız bu ənənəvi qaydaları pozduğuna görə sağlam olmasına rəğmən qəflətən ölmüşdür (6.F.Özkan. a.g.k. səh.13.).

5.Qocaman,məşhur xayçı Semyon...

"Altın-Arığ"dastanının iki variantı mövcuddur. Bir variantı məşhur xakas xayçısı Semyon Prokopyeviç Kadışevdən yazıya alınmışdır. S.P.Kadışev 1885-ci ildə xakasiyanın şimalında yerləşən Şira rayonunun Çooxçıl kəndində doğulmuşdur.Uzun illər Troşkin qəsəbəsində yaşamış, daha sonralar Ağban (Abakan) şəhərinə köçmüşdür. Əsil-nəsili Qızıl boyundandır.S.P.Kadışevin xayçı kimi yetişməsində Ağ Hüs bölgəsinin Tarçı kəndində yaşayan və məşhur xayçı olan əmisi Slo Kadışevin və arvadı Barışevin zəhməti böyük olmuşdur. Semyonun atası Prona də səviyyəli xayçı olmuşdur. Onun əmisi Slo Kadışev məşhur xayçı alıptıx-nımax söyləyicisi Pyotr Vasilyeviç Kurbijekovun (1910-1966) da ustadı-müəllimi olmuşdur.S.P.Kadışev o zamanların çox məşhur xayçı sənətçisi "Altın-Arığ" və digər alıptıx-nımaxları gözəl bilən Qara Matpıydan da çox şey öyrənmişdir. Onlardan başqa Kadışev Yeqor Kondeev və Çakım Abdorindən də onların şagirdi olmasa da faydalanmışdır. Haylama sənətinin gözəl bilicisi xayçı-nımaxçı S.P.Kadışev deyilənə görə 30-a yaxın dastanı əzbərdən bilirmiş, o, 1977-ci ildə vəfat etmişdir**."Altın-Arığ"**eposundan başqa S.P.Kadışevin söyləyişində **" Xan Kiçiqey", "Gün Tenqiz", "Ay Xuuçın"və "Ağ Çibek-Arığ "o**nun ifasında yazıya alınmışdır. Professor T.Q.Taçeeva "Altın-Arığ" dastanını 1955-ci ildə Çooxçıl kəndində S.P.Kadışevdən yazıya almışdır. Dastanın butun mətni nəzmlədir. S.P.Kadışev "Altın-Arığ" dastanını ilk dəfə 1912-ci ildə, ikinci dəfə 1935-ci ildə əmisi Slodan eşitmişdi. Onun adı və xay sənəti, repertuarı və yaradıcılığı xakasiyadan uzaqlarda artıq məşhurlaşmışdı.Xakasiyanın ən yaxşı xayçı-nımaxçısı olduğuna görə S.P.Kadışevi 1958-ci ildə Özbəkstanın paytaxtı Daşkənd şəhərində keçirilən Asya və Afrika yazıçılarının beynəlxalq konfransına dəvət etmişdilər.Təşkilat Komitəsinin dəvəti ilə o Xakas yazıçıları nümayəndə heyətinin tərkibində Daşkəndə gəlmiş beynəlxalq konfransda iştirak etmiş, konfrans iştirakçıları qarşısında qəhrəmanlıq dastanlarından o cümlədən "Altın-Arığ" dan alıptıx-nımax xaylamışdı.1960-cı ildə S.P.Kadışev Moskvada keçirilən Şərqşünasların Beynəxalq konqresində "Altın-Arığ"dan və başqa dastanlardan alıptıx-nımax söyləmişdir. Onu konqresə Beynəlxalq təşkilat komitəsi dəvət etmişdi.Xayçı-improvizatora bu istedad ata xətti ilə uzaq qohumu, ondan təxminən 200 il əvvəl yaşamış zamanının çox istedadlı və məşhur xayçısı Xadısdan keçmişdir. T.Q.Taçeeva ondan yazıya aldığı "Altın-Arığ" eposunu və başqa dastanları 1958-ci ildə Ağbanda "Altın-Arığ" adı altında bir kitabda nəşr etdirmişdir. Bir neçə il sonra 5181 misralıq həmən variantı **"Altın Çüs" ("Ağ-Oy Atlı Alıp Xan")** adlı yeni yazıya aldığı dastanla birlikdə, arxaik xakas sözlərinin lüğətini tərtib edib əlavə edərək 1987-ci ildə təkrar Ağbanda nəşr etmişdir (7.F.Özkan,a.g.k.səh.14.).

6. ...və Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov

Bir qayda olaraq, Xakasiyada söyləyici-xayçılıq sənətinə gənc oğlanlar 10-15 yaşlarında gəlir və 19-20 yaşdan artığ xayçı kimi alıptıx-nımaxı (qəhrəmanlıq nəğmələri) çatxanın və ya komısın müşayəti ilə- ifaçılıq məharətini göstərməklə söyləməyə başlayırlar. Hamı kimi Petr Vasilyeviç Kurbijekov da yeniyetməlik çağından alıptıx-nımax söyləməyə başlamış və tezliklə məşhur xayçı olmuşdur. "Altın-Arığ"ın ikinci variantını professor B.E.Maynoqaşeva məhz P.V.Kurbijekovdan 1964-cü ildə, xakasiyanın Ustınkino (xakasca keçmiş adı Naa aal) kəndində yazıya almışdır.Mətn bütünlüklə nəzmlədir. Mətn 10341 misradan ibarətdir. (8."Altın-Arığ". V.Y.Maynoqaşeva,a.g.k. səh.558).

Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov (1910-1966) Xakasiyanın Şirin bölgəsinin İtemenev (kəndin adı xakasca- Puğalar aalı adlanır.) kəndində anadan olmuşdur.O, Qızıl tayfasının Arqan nəsilindən çıxmışdır.Hələ kiçik yaşlarından atası ilə birlikdə yerli bay-ağaların qapısında batrak işləmiş və ağır zəhmətin nə olduğunu öyrənmişdi. O, dörd yaşında

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

təpik vurmuş,dodağları partlamış-cırılmış və ömrü boyu dodağında cırılmış yerin izi qaldığına görə xalq arasında onu Çrik Pyodr-deyə, çağırmışlar.Yeniyetmə yaşlarında özü müstəqil oxumaq-yazmaq öyrənmiş, sonra 1931-ci ildə Minusində texniki-peşə məktəbində oxumuş,təhsili bitirib İtemen kəndində mağazada satıcı işləmişdir. Daha sonra uzun müddət Saralı kömür mədənində kömürçü-fəhlə işləmişdir.1941-ci ildə onu əsgərliyə çağırırlar.P.V.Kurbijekov Xasan gölü ətrafında hərbi xidmətdə olur.Əsgərlikdən sonra demək olar ki, ömrü boyu doğma kəndi Ustınkinoda öz ailəsi ilə birlikdə yaşadı. O, uzun müddət dövlətə məxsus olan fermer təsərrüfatında-sovxozda işlədi, ömrünün son illərini əlilliyə görə təqaüdə çıxandan sonra "Lenin çolı"(Lenin yolu) vilayət qəzetində ştatdankənar müxbir işləmişdir.Kurbijekovun həm ana , həm ata xətti ilə nəslində çoxlu nağıl-dastan söyləyən şəxslər olmuşdur.Doğma əmisi Sorolax Kurbijekov çoxlu qəhrəmanlıq dastanlarını,nağıllar, rəvayətlər, şifahi ədəbiyyat nümunələrini, taxpaxlar, tapmacalar bilir və onları yüksək ustalıqla söyləməyi bacarırmış.(9.a.g.k. səh.558).Dementiy Kulbisteev-Pyotr Vasilyeviç Kurbijekovun xalq arasında Ede kimi tanınan ana babası da qəhrəmanlıq dastanlarını və digər folklor janrlarında əsərlərin həm gözəl bilicisi, həm də gözəl ifaçısı imiş.Yeniyetməlik və gənclik illərində demək olar ki, onun bəxti gətirmiş, böyük xay ustaları Semyon Abdorini, İlya İtemenovu, Slo Kadışevi, P. Sulekovu, Nastü nənəni,Petruka Taydonovanı, Tıxteevi, Şişxanovu (iki sonuncunun adını xayçılar unutmuşlar) görüb dinləmiş, onlardan heç şübhəsiz faydalanmışdı. Onun xay-alıptıx-nımax repertuarında XX əsrin əvvəllərində xalq arasında Qara Matpıy kimi tanınmış Matpıy Balaxçinin oxuduğu folklor əsərləri də yer tuturdu.

A.K.Stoyanov "Исскуство хакасских хайджи" (Xakaslarda xayçılıq sənəti) məqaləsində yazır :" Xakaslarda xayçılıq sənətinin bir neçə ifa tərzi mövcuddur. Onlardan ənənəvi olaraq daha çox xalq tərəfindən seviləni çatxanın müşayəti ilə ifa edələn tərzdir. Bu ifa tərzi formanı anladan ad almışdır; "**xaylap ızarğa nımax**-"hərfi tərcümədə,qırtlaq səsilə söylənən nağıl. Çatxan və ya komıs musiqi aləti ilə müşayət edilməyən ifa tərzi-deklamasiya formasına az hallarda müraciət olunur. Belə hallarda bu ifa tərzinə deyirlər: **"çazağ nımax çooxtiğa"**, hərfi tərcümədə, piyada(musiqi müşayəti olmadan) söylənən nağıl.Çox nadir hallarda uzlaşma üsulu ilə oxuyan xayçıya da rast gəlinir. Bu ifa tərzində xayçı dastanı adi səslə deklamasiya edir, ancaq dastanın ayrı-ayrı təsirli parçalarını sadə səslə oxusada musiqi ilə müşayət edir. Bu üsulla söylənən ifa tərzinə xalq **"ırlap ızarğa nımax"** hərfi tərcümədə, mahni kimi söylənən nağıl deyir.Dastanı bu üsulla söyləyən xayçılar əsasən qadınlar olur. A.K.Stoyanova Pyotrun qadını A.Y.Kurbijekova Pyotrun xayçılıq sənətinə gəlişi haqqında belə deyibmiş;"biz Pyotrla bir ulusda böyümüşük. Axşamları çox vaxt bir yerdə olurduq.O bəzən axşam yığıncaqlarında adi səslədə çox gözəl oxuyurdu. O lap kiçik yaşlarından balalaykada, çatxanda, komısda çalıb-oxumağı öyrənmişdi. Böyüklər olan məclislərdə xayla oxumağa utanırdı. Özü deyirdi ki, on səkkiz yaşı olanda bir dəfə Saralu kəndinə dayısıgilə qonaq gedibmiş. Orada bir komada ixtyar qarılar və qocalar toplanıbmış. O, tay-tuşları ilə axşam əylancəsinə getmək üçün yığışanda dayisi əlinə bir paya alıb durub qapıda. Ona deyib ki, sən heç yerə getməyəcəksən, mən eşitmişəm ki, sən qırtlaq səslə xay nağıllayırsan, başla oxu, sənə qulaq asacağıq, bizim nəsillikcə təbiətimiz belədir- xayçı oluruq. "Mən onda tərlədim,özümü itirdim,-deyə, Pyotr xatırlamışdı. "Onda mən ilk alıptıx-nımaxımı " Uluğ Xan - Mirqen"-i söylədim,onlar uzun-uzadı təşəkkür edib, çox sağ ol-dedilərDayım isə dedi:"İnnən belə sən Pyotr utanma, söylə, səndə yaxşı alınır." Beləliklə, o, onsəkkiz yaşından xay söyləməyə başladı.O, həm də demişdi ki,"hələ xay söyləməyə başladığı vaxta qədər on beş-on altı yaşından alp-bahadırlar haqqında xay ifa etməyə başlamışdı." Dostları ilə bir yerə yığışarmış, orada qız olmayanda qırtlaq səslə xay oxuyarmışlar.Artıq o zaman o dostları arasında fərqlənir , seçilirmiş.Kurbijekovlar nəsilində Sorolax adlı çox istedadlı xayçı var idi, o,Pyotrun doğma əmisi idi.Sorolaxdan sonra Kurbijekovlar nəsilində güclü xayçı ancaq Pyotr olmuşdur." (10.a.g.k.səh.580,581.).

P.V.Kurbijekov alıptıx-nımax-bahadırlıq dastanları ilə yanaşı, rəvayət (kip çoox), nağıl (nımax), şifahi hekayələr (olanqay cooxtap), nəğmələr (ır), deyişmələr (taxpax), ata sözləri (söspekter), deyimlər (sispekter), tapmaca-bulmacalar (tapçanq nı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bütün janrlarında, gözəl, məlahətli, məxməri səsilə oxuyar, dinləyicilərə həm estetik zövq verərmiş, həm də doğma xakas türklərinə məxsus folklorun müxtəlif janrlarını təbliğ edərmiş.

Xay söyləmək, xayçılıq sənətkarlığı bütün digər-Qızıl qəbiləsindən başqa etnik xakas boyları üçün də- istər Kaçin,Koybal olsun, istərsə də Saqay, Şor, Kamasin və s. boylar olsun mənəvi dəyərlər silsiləsində mühüm yer tutur, alıptıx-nımaxlar xüsusi məhəbbət və sevgi ilə gözəl xayçıların ifasında dinlənilir, sevilir, yaşayır, epik-söz mədəniyyətinin sehrini,ecazını yeni zövqlə cilalayır, estetik-fəlsəfi şüur formalarını qədim türkün kainat KUT-u (RUH) ilə qırılmaz əlaqəyə bu gün də cəlb edir, təsir edir,tərbiyə edir.

Resume

First time in Azerbaijan folklore history khaychi – telling of khacas Turkish heroic epos “Altin Arig” I.M.Kadishev’s (5 000 lines) and P.V.Kurbijekov’s khaychi – telling profession is attracts to scientific investigation.

In article khaychi – telling profession considering common in all-Turkish context, comparing with other tale of Turkish nations and at last came to such sum conclusion that, from khay telling to singing as ashuk this type of profession begins from shamanism period, lives until nowadays dividing into degree and developing.

Key words: Altin Arig, khaychi, telling, I.M.Radishev, P.V.Kurbijekov

Сказатели – хайчи героического эпоса «Алтын Арыг»

И.М.Кадышев (5000 строк) и Т.ВКурбижеков (11 000 строк) являющийся хайчи – сказителями Хакасского тюркского героического эпоса, впервые исследуется хай – сказание научно-теоретической стороны в истории Азербайджанской фольклористикой.

В статье мастерство хайчи – сказателей рассмотривается в обшетюркском контексте, спрашивается в исполнителями других тюркских народов и в следствии этого приходим к мнению, что начиная с хой – сказания и до нения ашугов этой вид искусства восходит корнями и щаманизму, подразделяясь на степени и виды существует и развивается и по сей день.

Ключевые слова: Алтын Арыг, хайчи, сказитель, И.М.Кадышев, Т.В.Курбижеков

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"KOROĞLU" DASTANINA AİD ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

ƏLI MƏMMƏDBAĞIROĞLU

Xalq ədəbiyyatı nümunələri yüz illər ərzində yaranaraq, əksər hissəsi insanların hafizəsinə köçüb, çağdaş dövrümüzə dildən-dilə, nəsildən-nəsilə ötürülməklə şifahi şəkildə gəlib çatsa da, nə vaxtsa onların bəziləri öz dövrünün katibləri tərəfindən kağıza köçürülmüşdür. Bu baxımdan folklor ədəbiyyatımızda geniş yayılmış, aşıqların, dastançıların dilinin əzbəri olub, məclislərdə daha çox söylənilən, xalq arasında geniş yayılmış "Koroğlu" dastanının müxtəlif şifahi variantları ilə bərabər hekayə, nağıl adı ilə böyük və kiçik həcmdə olmaqla vaxtilə qələmə alınmış bir çox yazılı nüsxələri də dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda "Koroğlu" dastanına aid ayrı-ayrı şifr altında saxlanılan üç əlyazmanın (1;2;3;4), eləcə də, müxtəlif mənbələrdə, o cümlədən şəxsi arxivlərdə dastan
qəhrəmanı haqqında bir çox qoşma, gəraylıların (5), həmçinin xalq arasında uzun illər boyu yaranmış bəzi rəvayət və əhvalatların yazılı nümunələrinin mövcudluğu və onların üzərində yeni-yeni tədqiqatların aparılması koroğluşünaslığın daha da zənginləşməsinə səbəb ola bilər.

"Məşhur Koroğlunun hekayəsi", "Hekayəti-Koroğlu" və "Koroğlu" adı ilə xəzinədə saxlanılan əlyazmalardan birincisi 53 vərəqdən ibarət olub, Anadolu türklərinin dilində yaranmış dastanın bu variantı 1913-cü ildə Bakıda "Orucov qardaşları" mətbəəsində əlyazma nüsxəsindən fərqli olaraq, mətninin dilində bəzi dəyişikliklər edilməklə Rza Zaki tərəfindən nəşr etdirilmişdir (6). D-381 şifrli "Məşhur Koroğlunun hekayəsi" adlanan bu nüsxədə əlyazma mətninin katib kolofonu qeyd edilmədiyindən kim tərəfindən və nə vaxt köçürülməsi haqqında fikir söyləmək üçün ayrıca tədqiqata ehtiyac duyulur.

B-206 şifrli "Hekayəti-Koroğlu" adlı ikinci əlyazma isə həcmcə o biri nüsxələrdən daha böyük olub 260 vərəqdir. "Koroğlu" dastanının özbək (cığatay) variantı olan bu nüsxə Mirzə Xəlil Yüzbaşıyev Qarabaği tərəfindən 1936-1937-ci illərdə Rusiya EA Sankt-Peterburq filialının Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılan nüsxədən köçürülmüşdür. Qeyd edək ki, əlyazmanın əsli isə hicri-qəməri tarixlə 1291(m.1874-75)-ci ildə yazıya alınmışdır. Nüsxənin digərlərindən başlıca fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada nəsr hissələr özbəkcə, nəzmi isə Azərbaycan dilindədir. Əlyazmanın bu cür köçürülməsi çox güman ki, dastanın azərbaycancadan özbəkcəyə çevrilməsi ilə bağlı olub, tərcüməçi-katib mətnin nəsrini çevirsə də, şeirlərini əslində olduğu kimi saxlamışdır.

Nəhayət, D-674 şifrli dastana aid üçüncü əlyazma nüsxəsi digər iki nüsxədən həcm etibarilə kiçikdir və bu əlyazmanın üzərində dayanaraq, apardığımız araşdırmalara əsasən mətnin bəzi məziyyətləri haqqında daha ətraflı məlumat verməyi vacib hesab edirik. Əlyazma 16 vərəqdən ibarət olub, 1907-1911-ci illərə aid Bakı bank kredit blanklarının təmiz üzünə nəstəliq xəttilə, qara mürəkkəblə köçürülmüşdür. Bu əlyazmada da katib kolofonu olmadığından mətnin paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında ilk anda məlumat əldə etmək mümkün olmur.

Əlyazma mətninin köçürülmə tarixi haqqında vərəqlərin əks tərəfindəki maliyyə qeydlərinə əsasən dəqiq olmasa da, təxmini fikir söyləmək olar. Bəs əlyazma mətninin xətti kimə məxsusdur? Dastana aid bu əlyazma necə yaranmışdır?

Tədqiqatçılar belə ehtimal edirlər ki, bu əlyazmanın xətti məşhur folklorçu və koroğluşünas alim Vəli Xulufluya məxsusdur. (7, s.38) Onun bu əlyazma mətnini ötən əsrin 20-ci illərində köçürdüyü təxmin edilir. Buna əminlik yaransın deyə Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin nəzdində olan Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində V.Xulufluya aid arxiv materiallarını nəzərdən keçirdik. (8) Alimin orada saxlanılan etnoqrafiyaya aid 83 vərəqlik öz dəst-xəttilə köçürdüyü əlyazmaları ilə haqqında danışdığımız "Koroğlu" əlyazmasının mətninin xətti demək olar ki oxşardır. Yuxarıda söylənən bu fikri həm də o zamanlar, yəni 20-ci illərdə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış beş şöbədən birinə - Folklor şöbəsinə rəhbərlik etmiş V

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

abidələrinin toplanması və nəşri işinə birbaşa nəzarət etməsilə də əsaslandırmaq olar. Tədqiqatçı alim həmin cəmiyyətdə çalışarkən "Koroğlu" və digər folklor əsərlərinin çoxlu sayda nümunələrini şəxsən özü toplamış və eyni zamanda xalq ədəbiyyatına aid başqalarının da topladığı əsərləri kitab halında nəşrə təqdim etmişdir. Bu sahədə görülən işlərin nəticəsi kimi, alim 1927 və 1929-cu illərdə dastanın Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dilindən qələmə alınan variantın birinci dəfə iki qolunu – "Toqat səfəri" və "Bağdad səfəri"ni (9, s.8), sonra isə geniş şəkildə - on müxtəsər qol və Axıska türklərindən Vəlizadə tərəfindən yazıya alınmış mətni (9, s.6) olmaqla nəşr etdirmişdir. Məhz həmin illərdə "Koroğlu"nun nəşri işi ilə əlaqədar olaraq, həm vaxtilə dastanın yazıya alınmış, həm də şifahi nitqdən toplanmış müxtəlif nüsxələri araya-ərsəyə gəlmışdır.

Folklor əsərlərinin həmin illərdə toplanmış nüsxələri ilə bağlı folklorşünas alim Azad Nəbiyev yazır: "Cəmiyyətin (Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti – Ə.M.) 1925-1932-ci illər ərzində Dərbənd və Borçalı da daxil olmaqla Azərbaycan rayonlarına folklor ekspedisiyaları təşkil etməsi barədə rəsmi sənədlər əldədir. Ancaq həmin illər ərzində toplanılıb yazıya alınmış materialların əlyazmalarının taleyi qeyri-müəyyəndir. Onların bir qisminə respublikanın müxtəlif arxivlərində pərakəndə şəkildə təsadüf edilir. Başqa bir qismi isə hələ də keçmiş KQB-nin arxivində zindan həyatını yaşayır..."(9, s.5) Beləliklə, burada belə qənaətə gəlmək olar ki, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan "Koroğlu" dastanına aid haqqında danışılan kolofonsuz materiallar da çox güman ki, elə həmin illərdə əlyazma şəklində toplanmış və ayrı-ayrı şəxslərin dilindən yazıya alınmış, eyni zamanda araşdırıcıların müxtəlif mənbələrdən aşkarladığı folklor nümunələridir.

Professor A.Nəbiyev daha sonra yazır: "Pünhanda qalan zəngin şifahi milli sərvətin heç olmazsa bir qismini yeni dövr folklor informatorlarının yaddaşından yazıya almağa hələ gücümüz çatmasa da, vaxtilə yazılanların müəyyən hissəsini bu gün üzə çıxarmaq imkanını əldən verməməyə çalışmalıyıq". (9, s.5) Folklorşünas alimin bu çağırışı cəfakeş ziyalılarımızın vaxtilə toplayaraq, yazıya köçürdüyü xalqımızın zəngin folklor sərvətindən dövrümüzə gəlib çatmış irsin məhv olmaması və üzə çıxarılması ilə bağlı irəli sürdüyü çox haqlı bir təklifdir.

Yuxarıda söz açdığımız D-674 şifrli əlyazmaya da, məhz "pünhanda qalan" əsərlərdən biri – "Koroğlu" dastanına aid lakonik süjetdən ibarət bir hekayə köçürülmüşdür. 16 vərəqlik bu əlyazma iki hissədən ibarətdır. Əlyazmanın 1–7-ci vərəqlərinə qədim mədəniyyətə, zəngin folklor yaradıcılığına malik olan Azərbaycan xalqının dünya xalqları arasında xüsusi mövqe tutmasından, "Koroğlu" dastanının bir bədii abidə kimi möhtəşəmliyindən, qəhrəmanı ilə bağlı xalq arasında gəzib-dolaşan ifadələrdən bəhs edən ön söz və 7–16-cı vərəqlərinə isə dastana aid geniş yayılmış nağıllardan biri daxil edilmişdir.

Əlyazmanın birinci hissəsində Azərbaycan el ədəbiyyatının zənginliyindən söz açılaraq, onun tarixən çox qədim olmasından, başqa xalqların bu yerlərlə ta qədimdən mədəni əlaqə qurmasından və çoxsaylı yürüşlərdən sonra xalq ədəbiyyatımızda baş verən tarixi hadisələrlə bağlı bəzi epizodların öz əksini tapması, eyni zamanda digər xalqların dastan və əfsanələrində də Azərbaycan folkloruna aid xüsusiyyətlərin təzahür etməsindən bəhs olunur. Ön söz müəllifi "Koroğlu" ilə bağlı yazır ki, bu gün Azərbaycanın uzaq kəndlərinə getsək görəcəyik ki, aşıqların da toylarda, dügünlərdə, yığıncaqlarda, qonaqlıqlarda söylədikləri "Koroğlu" nağıllarıdır... Qoca nənələrin də ocaq başında dörd yanına toylanan nəvələrinə söylədikləri "Koroğlu" nağıllarıdır...(3)

Müəllifin bu yazısında diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri odur ki, burada əgər hər hansı bir məsələ ilə bağlı istilah, toponim, alınma sözdən istifadə edilirsə, ona aid elə həmin səhifənin haşiyəsində ətraflı qeyd və şərhlər də yazılmışdır. Məsələn, "batır", "əsatir", "Promete" və Koroğlunun gəzib-dolaşdığı dağlar, mağaralar və s. haqqında izahlar verilır ki, bu sözlərdən bir neçəsinin izahına diqqət yetirək: "Batır" – qəhrəman deməkdir. Farsların "bahadır"ı, rusların "bağatır"ı (Богатырь) bu kəlmədən götürülmüş olduğu zənn olunur; "əsatir" – xəlqin əski etiqad və dinlərinə dair mühüm fikir və xəyallarına deyilir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tədqiqatçı daha sonra dastanla əlaqəli fikirlərini davam etdirərək Koroğlu haqqında el dilində əzbər olan zərb-məsəllər və ifadələrdən (o burada həmin ifadələri atalar sözü adlandırmışdır – Ə.M.) söz açaraq, onlardan bir neçəsinin şərhini vermişdir.

Məsələn, "Koroğlu üçəcən deyibdir" – Yəni birinci və ikinci dəfələrdə görülə bilməyən bir iş, həll oluna bilməyən bir məsələ üçüncü dəfədə şübhəsiz yapılaraq və həll olunacaqdır, çünki: "Koroğlu üçəcən demişdir";

"Koroğlu kibi adamdır" – Yəni o qədər qoçaqdır, yigitdir ki, Koroğluya bənzəyə bilər.

Nəhayət, ön sözün sonunda tədqiqatçı alim "Koroğlu" dastanı və onun qəhrəmanı haqqında fikrini yekunlaşdıraraq yazır: "El arasında söylənilən dastanlara, nağıllara görə Koroğlu bir çox uğurlu və uğursuz, ağ və qara günlər görmüş, bir çox bəlalara, çətinliklərə, müsibətlərə düçar olmuşdur. Amma axırda yenə əqli və cəsarəti sayəsində xilas olmuş idi. Onun barəsində danışılan nağıllar da elə bunu göstərir. Biz də burada nümunə olmaq üçün Koroğlu haqqında nağıllardan birini söyləyəcəyik". (3) Elə həmin səhifənin haşiyəsində təqdim olunan "Koroğlu" nağılı ilə bağlı belə bir qeyd də oxuyuruq: "Həmin nağıl almaniyalı Baron Avqustun yazdığı "Qara dəniz və Bəhri-Xəzər arasında yaşayan millətlərin ailəvi və ictimai yaşayışlarına dair məlumat" adlı əsərinin ruscaya tərcüməsindən götürülmüşdür. Baron Avqustun Qafqasiyaya səyahəti 19-cu əsrin birinci yarısında olmuşdur". (3)

Ön söz məllifinin dastanın iki qoluna aid olan nağılı burada oxucuya təqdim etməsilə belə qənaətə gəlmək olar ki, V.Xuluflu Baron Avqustun yuxarıda adı çəkilən əsəri ilə yaxından tanış olmuş və XIX yüzilliyin I yarısında yazıya alınmış bu mətni tərcümə edib oxuculara təqdim etmək təşəbbüsü elə onun özünə məxsusdur.

Baron Avqust kimdir və necə olub ki, XIX yüzilliyin əvəllərində xalq arasında yaranan Koroğlu haqqında nağıl onun yazmış olduğu kitaba düşmüşdür?

Avqust Haksthauzen (1792-1866) adlı bu şəxs alman baronu, dövlət məmuru, Prussiya və Rusiyanın aqrar məsələlərinə dair bir çox əsərlərin müəllifi olmuşdur. O, XIX yüzilliyin 40-cı illərində çar I Nikolayın təklifi ilə Rusiyanın bir sıra bölgələrinə səyahət etmiş və "Rusiya xalq həyatının və xüsusilə kənd müəssisələrinin daxili münasibətlərinin tədqiqi" (rus dilinə tərcümə, 1869, I cild) adlı əsər yazmışdır. (10, s.112) V.Xuluflunun istinad etdiyi və o zaman yenicə Rusiyaya birləşdirilən Qafqazda yaşayan xalqların həyatına həsr edilmiş, yuxarıda haqqında danışdığımız əlyazmanın ön sözündə Baron Avqustun adı çəkilən əsərinin tam adı belədir:"Zaqafqaziya diyarı. Xəzər və Qara dəniz arasında yaşayan xalqların ailəvi və ictimai həyatı haqqında məlumat". (11)

Folklorçu alimin tərcümə etdiyi "Koroğlu"ya aid nağılın mətni kitabın 149-153-cü səhifələrindədir. Qeyd edək ki, rus dilinə tərcümə edilmiş nağıl heç də folklor əsərlərinə xas olan şəkildə, yəni dastançılıq ənənələri ilə qələmə alınmamışdır. Haksthauzen nağılı alman dilinə tərcümə edərkən ola bilsin ki, folklor ədəbi ənənələrinə əməl etmişdir, amma rus dilinə tərcüməsini dastanın bədiilikdən uzaq olan yalnız qısa xülasəsi hesab etmək olar. Beləliklə, bildirmək istəyirik ki, tanınmış folklorçu Vəli Xuluflu "Koroğlu" dastanının tədqiqatçısı və bilicisi olduğundan həmin mətni dastançılıq ənənələrimizə əsaslanmaqla böyük məharətlə rus dilindən ana dilimizə çevirmişdir.

Kitabla bağlı əvvəlcə onu deyək ki, bu mənbə həmişə olduğu kimi elə bu gün də ermənilərin ən çox istinad etdiyi məxəzlərdəndir. Demək olar ki, burada əvvəldən axıradək ermənilərlə bağlı fikirlər daha çox qabardılmışdır. Onu müşayiət edənlərdən birinin erməni olması, Tiflisdən çıxıb İrəvana gedərkən yol boyu ermənilərlə görüşü, erməni xalqının mədəniyyəti, həyat tərzi və sair haqqında tez-tez söz açması müəllifin ermənipərəst mövqeyindən xəbər verir. Əsərin ruscaya tərcüməsinə yazılmış müqəddimə və erməni katalikosu Nersesin (Kitabda katalikosun adı Narses yazılmışdır - Ə.M.) Sankt-Peterburqda olarkən kitabın müəllifinə ünvanladığı 1844-cü il 27 yanvar tarixli məktubu və rəssam Viktorun çəkdiyi katalikosun şəklinin kitabın lap əvvəlində verilməsi müəllifin tutduğu mövqeyə aydınlıq gətirir. Müəllif burada nə qədər ermənipərəstlik göstərsə də, yeri gəldikdə arabir bəzi həqiqətləri etiraf etməli olmuşdur. Məsələn, səyahət zamanı bir karvansarada qa

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qeyd edir ki, karvansaranın yaxınlığında bir erməni kəndi yerləşirdi. Həmin kənddəki erməni əhali 32 il əvvəl knyaz Sisiyanovun zamanında İran Ermənistanından (Sözsüz ki, bu inzibati ərazi uydurmadır – Ə.M.) gəlib burada məskunlaşmışdır. (11, s.154) Müəllif kitabın başqa bir yerində isə Tiflislə İrəvan arasındakı ərazilərdə azərbaycanlıların sayca ermənilərdən üstün olduğunu gizlədə bilməyərək yazır ki, tatarlar (türklər – Ə.M.) 100-300 evlik daha böyük kəndlərdə, ermənilər isə 100-dən yuxarı evi olmayan kiçik kəndlərdə yaşayırlar. (11, s.155)

B.A.Haksthauzen ön sözdə qeyd edir ki, o, kitabı 1849-cu ildə artıq nəşrə hazırlamışdı, ancaq müəyyən səbəblərə görə nəşr işi ləngiyir və 1855-ci ildə alman dilində, rus dilinə tərcüməsi isə 1857-ci ildə nəşr olunmuşdur. Kitabda ermənilərin marağı üstün tutulsa da, Qafqazın təbiəti, yerli xalqların həyat tərzi, mədəniyyəti ilə bağlı bir çox məsələlərdən söz açılması olduqca əhəmiyyətlidir. "Koroğlu" ilə əlaqəli kitaba daxil edilmiş nağılı bir çox mənbələrdə qeyd olunduğu kimi Baron Avqust heç də xalq dilindən deyil, yol yoldaşı, regionu daha yaxşı tanıyan, Azərbaycan türkcəsini gözəl bilən Pyotr Ney ona danışandan sonra qələmə almışdır. Qafqazı yaxşı tanıyan və yerli xalqların mədəniyyətinə yaxından bələd olan bu şəxsin haqqında belə güman etmək olar ki, o, XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya çarının icazəsilə Tiflis ətrafında və Azərbaycanın qərbində məskunlaşmış almanlardan biridır.

Müəllif "Koroğlu" nağılını Pyotr Neyin ona necə söyləməsi haqqında kitabın IV fəsilində belə yazır:

Mən Tiflisdə ona görə qaldım ki, İrəvana səyahətə hazırlaşım. Yola düşməzdən əvvəl qubernatordan lazım olan sənədləri – pasport, zəmanət məktubunu aldım. Faytonumuz yaxşı vəziyyətdə olmadığından onun təmirinə xeyli vaxt itirdik. Avqustun 22-də mən, Pyotr Ney və bir rus poçtalyonla İrəvana yola düşdük. Təhlükəsizliyimiz üçün iki kazak bizi müşayiət edirdi. Kürün sahili ilə gedirdik. Sağ tərəfdə hündür qayalar sıralanmışdı. Sonra qarşımıza geniş əkin sahələri çıxdı. Hava qaralanda isə biz meşəyə çatıb, orada gecələməli olduq.

– Pyotr, əzizim, indi gecədir, heç nə görünmür, bəlkə mənə bildiyin nağıllardan birini danışasan – deyə, ondan xahiş etdim.

Beləliklə, əslən alman olan, yerli sakin Pyotr Ney "Kor Übeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar əfsanəsi" adlanan nağılı Baron Avqusta nəql edir.

Nağılda hadisələr İran şahlarından birinin sarayında baş verməsi ilə başlanır. Koroğlunun atasnın adı burada Alı deyil, Übeyd adlanır. Əlyazmanın mətnində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də "Qıratın qaçırılması" qolunun qısa məzmunundan ibarət olan nağılda Qıratı qaçıranın milliyətcə erməni olduğunun qeyd olunmasıdır.

Tanınmış folklorçu Vəli Xuluflunun dəst-xəttilə köçürülərək, bu günümüzə gəlib çatmış Koroğlu haqqında olan bu nağılın necə yaranmasına müəyyən mənada qismən də olsa aydınlıq gətirməklə bərabər, nəhayət, sonda xatırlatmaq istəyirik ki, xalq ədəbiyyatımızın ən parlaq nümunələrindən biri olan "Koroğlu" dastanı və onun formalaşmasında müstəsna rolu olmuş dastanın ayrı-ayrı qollarının, eposa aid nağılların, əhvalatların ilk dəfə XIX yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq toplanmasına, tədqiqinə, müxtəlif dillərə tərcümə edilməsinə, nəşrinə böyük maraq və diqqət göstərmiş avropalı səyyah, diplomat və tədqiqatçılardan İ.Şopen, A.Xodzko, J.Sand, S.Penn və başqaları kimi Baron Avqust Haksthauzenin də bu sahədəki xidməti qeyd olunmalıdır.

ƏDƏBIYYAT:

1. Əlyazma. D-381. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
2. Əlyazma. B-206. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adlna Əlyazmalar İnstitutu.
3. Əlyazma. D-674. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
4. Türk əlyazmaları kataloqu. – Folklor abidələri və müəllifsiz əlyazmalar (Təsvir və tərtib edənlər: filol.e.d.Şamil Cəmşidov, filol.e.n.Əli Məmmədbağıroğlu). Bakı:"Elm" nəşriyyatı, 2007
5. Salman Mümtaz. Koroğlu (qoşma və gəraylılar). Arxiv 38. Fond 24. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

6. Koroğlu (Əski əlifbada). Mühərriri: Rza Zaki. Nəşriyyati-Bəradərani-Orucof. Bakı: h.1331/ m.1913.
7. Şamil Cəmşidov. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi.Bakı: “Nurlan”, 2002. .
8. Vəli Xuluflu. Rustov dairəsində pirlərə dair (Sərlövhəsiz. İ.P.Petruşevskinin rəyiilə). Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsinin nəzdində Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond № 175, siyahı № 1
9. Koroğlu (Vəli Xuluflu nəşri – 1927). Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi: Azad Nəbiyev; Mətni tərtib edən: Məhəmməd Məmmədov; Bakı: “Elm”, 2007.
10. Болъшая Советское Энциклопедия. 10 т., Москва, Государственное научное издателство «Болъшая Советская Энциклопедия», 1952..
11. Барон Август фонъ Гакстгаузен. Закавказский край. О семейной и общественной жизни и отношенияхъ народовъ, обитающихъ между Чернымъ и Каспийскимъ морями. Санкт-Петербургъ, 1857.
.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

PROTECTION AND CONSERVATION OF FOLKLORE AND CULTURAL HERITAGE FOR REGIONAL COOPERATION

AZIM SAHATIMEHR
TOHID SAHATIMEHR
KARIM MOSSAZADEH

Abstract:

Present century is the century of the information and communication. In another words more knowledge and understanding makes better access to greater opportunities. In marketing, study about the folklore, tradition and culture for customer satisfaction is part of obligation which can not be ignored.

Folklore consists of culture, including stories, music, dance, legends, oral history, proverbs, jokes, popular beliefs, customs and so forth within a particular population comprising the traditions (including oral traditions) of that culture, subculture, or group. It is also the set of practices through which those expressive genres are shared. The academic and usually ethnographic study of folklore is sometimes called folkloristic. The word 'folklore' was first used by the English antiquarian William Thomas in a letter published by the London Journal in Athenaeum in 1846[1]. In usage, there is a continuum between folklore and mythology .Stith Thompson made a major attempt to index the motifs of both folklore and mythology, providing an outline into which new motifs can be placed, and scholars can keep track of all older motifs.

Folklore can be divided into four areas of study: artifact (such as voodoo dolls), describable and transmissible entity (oral tradition), culture, and behavior. These areas do not stand alone; however, as often a particular item or element may fit into more than one of these areas.

Folklorist William Bascom states that folklore has many cultural aspects, such as allowing for escape from societal consequences. In addition, folklore can also serve to validate a culture (romantic nationalism), as well as transmit a culture's morals and values. Folklore can also be the root of many cultural types of music. Folklore can also be used to assert social pressures, or relieve them, for example in the case of humor and carnival.

In addition, folklorists study medical, supernatural, religious, and political belief systems as an essential, often unspoken, part of expressive culture.

Folklore and cultural heritage varies from one country in comparison to another.

Republic of Azerbaijan and Islamic republic of Iran due to commonality in many aspects, including in the fields of folklore and culture can make close cooperation for their economical development.

Key Words: folklore-Culture- Conservation-cooperation- economical development

1-Introduction:

Cultural heritage and folklore should be considered as an asset in each country .In the developed countries especial attention has been focused upon it for safeguarding and its protection.

The study of folklore has changed over time. Previously scholars believed that the subjects (texts or culture) were decaying or disappearing but now we consider folklore and culture as efficacious and meaningful processes within our present reality [2].

Fieldwork connects folklorists to the community and provides contextual knowledge for textual analysis.

The new generation of folklorists recognizes the interactions between how an individual tells a story and how the audiences react and interact, and interrelationships between art, architecture and other expressive elements of culture. Folklorists today look at the dynamic relations between the socially given, the traditional, and the creative individual. The field has re-calibrated itself from a focus on the traditional and ready-made, to a focus on the

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

emergent, socially given and creative. Such synthetic work seeks to better understand the world by recognizing the circular system of individual, group, and expression. Folklorists today have and use theories, but they also strive to maintain an empirical richness in their study, letting the fieldwork, the data, and the people involved direct the big picture as much as possible.

Today we appreciate collections and methods of previous generations, but the new insights of performance theory have further opened the field. Performance theory remains a valid and useful perspective but it must be attended to more frequently and fully. The more studies we have from a perspective of performance theory the better because culture is various and dynamic and can be almost infinitely described, analyzed, and appreciated (just as a text in literature can be read and understood from various perspectives).

Today, many folklorists use the word "consultant" rather than "informant" to refer to those with whom we work in the field. The word consultant represents a conceptual shift – giving the folk credit and space as performers and partners in understanding and analyzing material. They are not just a source to use. We work these days not to salvage something about to disappear, but to describe and analyze the present in cooperation with the people with whom we work. Those folklorists attendant to performance theory offer relatively full contextual pictures of the community in which they work. Those contexts aid our understanding of particular narratives or other expressive forms. Remember that folklore embodies a synthesis of the "folk" and the "lore." Ultimately, all of culture and humanity share these foci of folklore – creativity and society.

Looking to folklore from different angles in developed countries give broader ideas about, what the folklore is and how well it should be treated.

Actual problems of folklore in some countries are concerned with this matter.

In the similar sense in the developing state countries keeping the culture and folklore dynamic and live is essential and being aware from international lows could have determinant effect in conservation and protection of cultural heritage.

2-Protection and safeguarding of folklore and cultural heritage;

Recognition of "intangible heritage" as a subject for protection is one of the most significant recent developments of international cultural heritage law, and identifying its character has been a major challenge. Understanding the significance of the transmission of information (e.g., how a carpet is hand-woven) and of the skill of the producer of this heritage is central to its definition. The human (social and economic) context of the production of intangible heritage requires safeguarding as much as the tangible product itself and must be considered in evaluating existing or future protective measures. This perspective addresses the enormous economic and cultural impact of globalization, which is mostly perceived as a threat to the continued existence of this heritage itself, but which also has the potential to aid its preservation. The effects of globalization must be borne in mind when developing any new Convention or other programs for safeguarding folklore. An international standard-setting instrument is a means of countering the economic and cultural effects of globalization, which, while it may reduce the role of states, also increases the importance of local identities in countering global pressures. Giving value to folklore may help states legitimize their role in facing the challenge of globalism by legitimize local cultural identities within the framework of the state.

By considering The 1972 UNESCO "World Heritage Convention" and Recommendation We find out that:

The idea of including folklore within the framework of the 1972 World Heritage Convention (WHC) was raised during its drafting. Such heritage may be undervalued by the state, and the WHC would require the state to protect it and the world community to ensure this happens. Central to this Convention is the characterization of its subject as a "universal heritage" deserving of international protection; and its detailed system for international cooperation to support parties in applying this Convention makes it a potential model for raising national and international awareness of folklore. The composition of any Wo

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

crucial, since this Committee formulates the selection criteria and, if it concerned itself with folklore, would need a broad-based membership that reflects the diversity of interest groups. The flexible character of the selection criteria for sites is useful, allowing for re-evaluation in the light of changing world conditions. The provision of finances is important for empowering cultural communities, while educational programs are a valuable means of safeguarding folklore.

It is difficult to see, however, how folklore could be included within the existing definitional terms and provisions of this Convention, which assume that the subject of protection is a physical entity. This presents a major objection to using the WHC as the basis for safeguarding this heritage, since the Convention would require extensive redrafting to be applicable. Certain provisions, however, could usefully be included in a new Convention. In general, the WHC has had the positive effect of encouraging governments to value protected sites, since their inclusion on the World Heritage List lends them an international prestige.

The 1972 Recommendation, developed alongside the WHC, creates a two-tiered approach to protection that encourages the preservation of certain internationally outstanding examples of this heritage through the WHC, while also urging Member States to safeguard all components of this heritage on a national level. The latter is an important long-term aim, while the former activity raises government and popular awareness of the existence and importance of this heritage. The Preamble and General Principles of this Recommendation contain several ideas highly relevant to folklore and worth considering in drafting a new Convention, in particular, those provisions that reflect the importance of local empowerment and the use of “bottom-up” measures.

Other UNESCO Actions in the Field of Folklore is in the contest of: Living Cultural Properties/Living Human Treasures.

This program proposes the establishment of national systems of “living cultural properties,” who are exponents of folklore. It reflects concern over the effects of globalization of the economy and culture (especially the communications revolution) on oral and traditional culture and the producer communities. States are invited to submit to UNESCO a list of “living human treasures” in their country for inclusion in a future UNESCO World List. The program focuses on the bearers of this heritage and their ability to transmit the skills, techniques, and knowledge to “apprentices” as the most well-directed response to its increasing vulnerability. This recognizes that the continued existence of folklore is inextricably linked to the social and economic well-being of its creators and that it's continued value to them and their way of life must be sustained, even if changed in the modern context. The primary purpose of this system is to preserve the skills and techniques needed for the continuation of this heritage, an element that is missing from international protective measures so far, and that must be included in any future UNESCO instrument. The selection process of exponents of traditional knowledge and techniques for listing them further underlines the crucial role of the practitioners themselves and their apprentices.

Taking into consideration the, UNESCO and WIPO, Intellectual Property Rights and Safeguarding Folklore, it reveals that:

The 1989 Recommendation calls on Member States to draw the attention of the authorities to the work of UNESCO and WIPO in the area of using intellectual property rights (IPRs) to safeguard folklore. It makes an important proviso, however, that this work relates to only one aspect of folklore protection and stresses the urgent need for separate action in a range of other areas. Clearly, protecting the IPRs of creators and performers of folklore/traditional expressions is imperative to prevent its "improper exploitation" and distortion through commercialization, but this should be seen as a relatively narrow form of protection. Overemphasis on this may distort the way this heritage is viewed and the relationship of the creators to its practice by concentrating on protecting their rights in terms of the product and/or its public performance. This is not to deny the real problem of inappropriate commercializati

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

of developing legal protection against unauthorized exploitation. It is rather that IPRs do not adequately address the most central concerns for safeguarding folklore -- its integrity, its role in expressing the identity of the community for the community, its continued practice in traditional forms, and it's valuing by the producer community itself. It is vital to protect legally not only the product (or performance) but also the spontaneous act of creation and the social and cultural context that fostered its production. Furthermore, the definition of the subject of protection in the 1985 Model Provisions excludes many significant aspects of folklore such as beliefs, legends, practical traditions, craft skills, and other know-how.

In considering current moves to develop a new international treaty on the subject, one should bear in mind the limitations of IPRs in relation to folklore. Further examination of the role existing or new IPRs can play in the protection of expressions of folklore is a valuable exercise that may answer a specific need. However, it is potentially damaging to UNESCO's aims in relation to folklore if a new Convention on the IPR issues is drafted independently of one treating this heritage as a whole. If new IPR rules are to be elaborated on folklore, this should be within the framework of a new UNESCO Convention that embraces as broad an understanding as possible of folklore and safeguards not only the product but also the spontaneous act of creation and its social/cultural context. WIPO's exploring innovative ways of using IPRs to protect expressions of folklore in those contexts where this is appropriate would be an important adjunct to UNESCO's work.

3-Rigional cooperation for folklore and cultural heritage

Considering above mentioned facts about folklore and cultural heritage and trying to find methods and solutions to conserve and protect these assets to the future generations, reveals that each nation must have its own plan and full fill its duty in this respect.

Imposed wars and instability could have negative effect. Folklore and cultural heritage should be considered as an impotent income source, from tourist industry.

The commonality of folklore and tradition in Republic of Azerbaijan and in the Islamic republic of Iran especially in Azerbaijan Provinces needs strategic planning and management for economical development in the region.

Studying brief description about Azerbaijan provinces of Iran and its commonality in folklore and cultural heritage with Republic of Azerbaijan clarifies the reasons for mutual cooperation in different aspects including tourism industry in the region.

Iran is home to several ethnic groups, including Kurdish, Azerbaijanis, Assyrian, Bakhtiari and Baluchi peoples.

Between Azerbaijan provinces of Iran, East Azerbaijan has considerable share in folklore and cultural heritage.

East Azerbaijan province covers an area of approximately 47,830 km²; it has a population of around four million people. According to the latest divisions of the country in 1996, the counties of this province are :Ahar, Ajabshir ,Bostan Abad, Bonab, Tabriz, Jolfa, Sarab, Shabestar, Kaleybar, Maragha ,Marand, Malekan,Miyana, Heris, and Hashtrood. The historical city of Tabriz is the most important city of this province, culturally, politically, and commercially. The province has common borders with the current Republics of Azerbaijan, Armenia and Nakhchivan. A fine network of roads and railways connect East Azerbaijan to other parts of Iran. and also to neighboring countries.

The highest peak of East Azerbaijan is Sahand Mountain at 3,722 m of elevation, lying south of Tabriz, whereas the lower lying areas are around Garmadooz (Ahar). The heights of the province may be classified into three sectors, namely: the Qara Daq Mountains, the Sahand and Bozqoosh Mountains, and the Qaflan Kooh Mountains.

East Azerbaijan is one of the most archaic territories in Iran. During the reign of Alexander of Macedon in Iran (331 BCE), a warrior known as Attorpat led a revolt in this area, then a territory of the Medes, and thereafter it was called Attorpatkan. Since then this vicinity has been known as Azarabadegan, Azarbadgan and Azarbayjan.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Islamic researchers proclaim that the birth of the prophet Zoroaster was in this area, in the vicinity of Lake Orumieh (Chichesht), Konzak City.

The most outstanding features from a cultural point of view are the language, Azari/Azerice, and folklore of this region. According to Dehkhoda Dictionary, the language of Azerbaijan is originally "a branch of the Iranian languages known as Azari .However the modern Azeri language is a Turkic language very closely related to the language of West Azerbaijan and Turkey.

Iran's cultural Heritage Organization has registered 936 sites of historical significance in the province. Some are contemporary, and some are from the antiquity of ancient Persia. "Zahak Citadel", for example, is the name of an ancient ruin in East Azerbaijan, which according to various experts, was inhabited from the second millennium BC until the Timurid era. First excavated in the 1800s by British archeologists, Iran's cultural Heritage Organization has been studying the structure in 6 phases.

East Azerbaijan hails from a rich compendium of Azeri traditions. Many local dances and folk songs continue to survive among the various peoples of the province. As a longstanding province of Iran, Azerbaijan is mentioned favorably on many occasions in Persian Literature by Iran's greatest authors and poets.

Tabriz also has an excellent position in the handicraft industry of Iran, having a large share in the exports of the province. Tabriz carpets are widely known around the world and in international markets for their vibrant designs and colors. Without exaggeration, Iranian rugs owe their fame to the creative minds of the designers and the deft hands of the carpet weavers of East Azerbaijan.

At present there are about 66,000 carpet production units in the province, employing some 200,000 people. The annual production of these carpets is roughly 792,000 m^2, which comprises more than 70% of Iran's carpet exports. 35% of all Iranian carpets are produced in East Azerbaijan.

UNESCO has two Biosphere reserves in East Azerbaijan province. One in Lake Urmia and the other at Arasbaran .

About the music of Azerbaijan we have to look to four provinces:

These are the music of provinces of Zanjan, East Azerbaijan, West Azerbaijan and Ardabil in Iran. Azerbaijan like other parts of Iran has a distinct music. On February 21, 1828, under the Treaty of Turkmenchay, Russia seized the control of Iranian territory to the North of the River Aras, which is now called the Republic of Azerbaijan where they share very similar music as Azerbaijanis in Iran. The number of Azerbaijanis in Iran is about three times larger than population of Republic of Azerbaijan.

Well known folklore music in Azerbaijan provinces are as follows:

"Oshari"

Proceeding with a strong and galloping rhythm, Azerbaijan music has an epic and heroic quality both in from and in content. This music is quite stirring and lyrical, abounding in elements of folklore; it is played passionately and enthusiastically in many traditional ceremonies in this region, such as wedding ceremonies, "hennabandan" etc.

Azerbaijan Folk or Asheghi Music: This music is deeply rooted in the rural life and ancient cultural traditions of Azerbaijan people, and it is considered as folk music. "Asheghi" music has been popular in this region since long ago, and the Songs have been transmitted by word of mouth from one "ashegh" to another; thus, they have been preserved through the years. This music is known as the chief root and source of contemporary Azerbaijan music.

Azerbaijan Rural or Radifi Music:

Although this music is deeply rooted in "asheghi" music, it follows special principles, tone, structure, and combination of instruments. I personally believe that Azerbaijan rural music is in fact urban in nature, and it has a great deal of features in common with the traditional " radifi" music.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Azerbaijan Orchestral Music:

This kind of music is not so old, and it has been written and performed in various forms during the recent years. Among these forms are the opera, the symphony, the concerto, the fantasy, and the ditties.

Detailed investigation and extensive study for understanding, presentation, protection and preservation of folklore and cultural heritage in Islamic republic of Iran especially in Azerbaijan provinces are needed. Management and strategic planning plays an important role in this respect. [5].

Republic of Azerbaijan has focused great attention on folklore, art, and cultural heritage in recent years. Most of the artists from this country in different artworks are well known in Azerbaijan provinces of Iran. Mutual interests in the leaders and authorities in these two neighbor countries for cooperation in different fields especially in cultural aspects will make rigid foundation for tourism industry which could lead to economical development in the region.

4-Conclusion and recommendations:

-Folklorists today look at the dynamic relations between the socially given, the traditional, and the creative individual

-Performance theory remains a valid and useful perspective but it must be attended to more frequently and fully.

- Today, many folklorists use the word "consultant" rather than "informant" to refer to those with whom we work in the field.

- In raising international awareness of the value and vulnerability of the cultural heritage should be borne in mind, since such awareness-raising for folklore is needed.

- The UNESCO/WIPO work on applying IPRs to folklore could be very useful if placed within the context of a broad-based Convention on its safeguarding.

-Mutual cooperation between Republic of Azerbaijan and Islamic Republic of Iran in the fields of folklore and cultural heritage will reveal actual problems of the subject, makes plans for implementation of methods of protection and preservation and enhance tourism industry which eventually leads to economical development in the region

5-References:

[1]-Georges, Robert A., Michael Owens Jones, "Folkloristic: An Introduction," Indiana university press, 1995.

[2]- Mary Magoulick, History of Folklore

[3]-Janet Blake, Safeguarding Traditional Cultural and Folklore, Existing International Law and future development, School of law, University of Glasgow Scotland.

[4]- Wikipedia-Iranian folk music

[5]- Azim Sahatimehr-Regional cooperation between Iran and Republic of Azerbaijan for Sustainable Development, International Conference “Culture and Beauty in Islam, Baku 9 -10 November 2009

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DASTAN ƏNƏNƏSI KONTEKSTINDƏ KLASSIK VÜCUDNAMƏLƏR
(Güney Azərbaycandan Toplanmış Yeni Örnəklər)

ELMİRA MƏMMƏDOVA

İnsanın ömür yolunun mərhələlərini mühüm yaşlar üzrə təsvir edən vücudnamələr Türk Dünyasının çeşidli bölgələrində müxtəlif adlarla məlumdur: Azərbaycanda "vücudnamə", Kıbrıs ve Türkiyədə "yaş dastanı" və ya "yaşnamə", Türkmənistanda "sənənamə", Qazaxıstanda "yılnama", Özbəkistanda "həsbi-hal" və s. Bəzən "həyat dastanı" və ya "ömür dastanı" olaraq da adlandırılan bu cür şeirlərin ilk mükəmməl klassik örnəyinə Əhməd Yəsəvinin "Divani-Hikmət"ində rast gəlsək də, orta əsrlər və yeni dövr ədəbiyyatında da bir çox aşıq və şairlər də bu şeir şəklinə müraciət etmişlər. Bu baxımdan Cemal Hocanın, Irfaninin, Pir Sultan Abdalın, Talibinin, Zülalinin və digərlərinin "Yaş Dastanı" başlıqlı şeirləri dastan ənənəsi kontekstində söylənmiş əsərlərdir. Hətta Azərbaycanda nəzmlə nəsrin bir-birini izləməsi ilə yazılan dastanların əvvəlində bəzən ustadnamələrlə birlikdə vücudnamələrin də söyləndiyini görürük. Bu baxımdan "Şah İsmayıl" dastanı diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, İslamdan əvvəlki türk dastanlarında makro və mikrokosmosun yaradılması təsvir edilməkdə və orta əsr dastanlarında isə daha çox qəhrəmanlıq və köç mövzuları qələmə alınmaqdadır. Adətən, böyük həcmli mənzum əsərlər kimi diqqəti cəlb edən bu dastanlarla vücudnamələr arasında mövzu və məzmun baxımından yaxınlıq vardır. Bəzən böyük dastanların da içərisində vücudnamələr bir "xülasə edici" funksiyaya malik olması ilə diqqəti cəlb edir. "Manas" dastanındakı "Er Koşay" şeiri buna örnəkdir.

Vücudnamələrdə də insanın yaradılması, ruhlar dünyasından ana bətninə qədər ruhi seyri "Quran"dan qaynaqlanan motivlər əsasında təsvir edilməkdə, bu dünyaya gəlişindən etibarən həyat dastanı söylənməkdədir. Bundan başqa bəzi vücudnamələrdə də müharibə və qəhrəmanlıq mövzuları qabarıqdır. Kıbrıslı Oğuz Yorgancıoğlunun yaş dastanı (144 dördlük) həcmcə ən böyük yaşnamə kimi diqqəti cəlb etməklə yanaşı, dastan ənənəsinə daha çox bağlılığı ilə də əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Bütün bunları nəzərə aldıqda poetik baxımdan vücudnamələr klassik dastanların kiçik bir modeli olaraq araşdırmaya ehtiyac duyur. Eyni zamanda vücudnamələr həm klassik şeir, həm də aşıq şeirinin xüsusiyyətlərini daşımaqda, müəyyən mənada "vasitəçi" bir ədəbi şəkil olaraq diqqəti cəlb etməkdədir. Məqalədə Güney Azərbaycandan toplanmış [159] və indiyə qədər araşdırmaya cəlb olunmamış müəyyən vücudnamələr əsasında təhlil aparılacaqdır.

Açar Sözlər: Dastan, Yaş Dastanı, Vücudnamə, Azərbaycan, Aşıq

Klassik vücudnamələr [160] içərisində Güney Azərbaycan aşıqlarına məxsus qoşma və gəraylılar da diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri Zənganlı Aşıq Müslüm Əsgəriyə məxsusdur. 12 bəndlik qoşma-vücudnamədə 1-100 yaş arası ömür yolunun müəyyən mərhələ və illəri ifadə edilir. Ad qoyma mərasimi xüsusilə vurğulanır:

On günüm ki geçdi çağırdı anam,
Dedi: " Deyin, gəlsin qocaman babam"
Yemişlər paylandı, səsləndi atam:
"Bircə ad çağırın bu şirxarə".

Böyük babam aldı məni qucağə,
Sağ qulağma əzan sola iqamə

---

159 Güney Azərbaycanın Zəngan, Savə, Təbriz bölgələrindən son dörd aşığın vücudnaməsini bizə Məhəmməd Zənganlı təqdim etmişdir.

160 Bu vücudnamələr üçün xarakterik cəhət insanın bu dünyadakı həyatı ilə yanaşı, ruh şəklində mövcud olmanın və öldükdən sonra dəfn mərasiminin, axirət dünyasının geniş təsviridir. Bu baxımdan aşağıdakı müəlliflərin vücudnamələri bu qrupa daxil edilə bilinər: Aşıq Abbas, Xəstə Həsən, Xəstə Qasın [illegible]
Mədəd, Miskin Vəli, Tilim xan, Mahmud Türkman, Məxdumqulu, Molla Nəfəs, C[illegible]

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dedi : “Allah çox görməsin atamə”,
Gələn gəlir, edir mənə nizarə.

Aşıq qocalıqdan, daha doğrusu, 90 yaşını keçdikdən sonra heç kimin ona baxmadığını və yetim bir uşağa bənzəməsini də maraqlı misralarla dilə gətirir. Bu vücudnamədə qəbir evi, axirət dünyası geniş şəkildə təsvir edilməsə də, on iki imam yad olunur və İmam Əli köməyə çağırılır:

***Yüz** yaşa çatanda gəldi əzrayil,*
Oxudu başımda neçə fəzayıl,
Can çıxmaqlıq oldu zəhri həlahil,
Öz əməlim canda çəkdi şərarə.

Apardılar qəssal quslumu verdi,
Əgnimə kəfəni tez geyindirdi,
Qəbrə qoyulcağın yasaul gəldi.
Yerləşdi bədənim bir dar məzarə.

Oxundu qəbr üstə həqqin kəlamı,
Hördülər məzarım getdilər hamı,
Məlakələr dedi çağır imamı,
Gəldi qəbr evinə bir şəhsəvarə.

*Oniki ada söz yazdı **ƏSGƏRİ***
Çağır dadə yetsın sən ərənləri.
Hər anda tanrıdır dilim əzbəri,
Başarsan namə yaz gül üzlü yarə[161].

Güney Azərbaycandan əldə etdiyimiz daha bir vücudnamə isə Savə bölgəsinə aid olub, Aşıq Tilim xana məxsus 48 bəndlik qoşmadır. Bu vücudnamə yüksək poetik obrazlılığı və ruh aləminin, eləcə də maddi dünyadakı yaşamın mərhələlər üzrə ən geniş, təfsilatlı şəkildə təsvirinin verildiyi bir şeir nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. İlk bənddə “zərrələr aləmi”ndə olduğunu deyən aşıq bəzmi-ələstdə Allaha verdiyi iqrardan bəhs edir:

Aləm-i zərratda məxluqat oldum,
Şükr allaha, müsəlmanə yetişdim.
Məhəmmədə ümmət, Allaha bəndə,
İqrar verdim mən, imanə yetişdim.

Bu iqrardan illər, qərinələr ötdükdən sonra o, insan olaraq dünyaya gəlir, daha doğrusu öncə atada, sonra anada vücud tapır. Ana bətnində əvvəlcə qan şəklində mövcud olur, 40 gün sonra cəsədi yaranır, mələklər gün keçdikcə 360 damar və piyi, 444 sümüyü formalaşdırırlar, 4 ay on gündən sonra isə “can” verilir:

Nəqşbənd eylədi bu cansiz təni,
Bisəmən gövhəri qıldı səməni.
Gecə-gündüz pərvəriş etdi məni,
Dörd ay on gün geçdi, canə yetişdim.

Burada aşıq müxtəlif mələklərdən bəhs edir və onlardan birisi onu doqquz aya yetirir. Bu zaman daha bir mələk gələrək, yenidən ondan iqrar alır:

Bir mələk də xəbər tutdı halımdan,
Danışdırıb iqrar aldı dilimdən,
Hadıvü dəlil tək tutdu əlimdən,
Ta ki gəlib bu xakdanə yetişdim.

Beləliklə, bu vücudnamədə aşıq iki dəfə iqrar etdiyini yazır və məlum olduğu kimi, bu təsdiqetmələr haqqında iki fikir vardır. Məlum olduğu kimi, bəzmi-ələst haqqında tədqiqatçılar

---
[161] Məhəmməd Zənganlının şəxsi arxivindən (Əlyazması hüququnda)

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

arasında iki fikir vardır: “Farsça'daki "söhbet məclisi" anlamına gelen “bezm” sözcüğüyle Arapça'da "ben değil miyim" anlamındaki çekimli bir fiil olan elestü'den oluşan bezm-i elest terkibi "Ben sizin Rabbiniz değil miyim" hitabının yapıldığı ve ruhların da "belâ / evet" diye cevap verdikleri meclis anlamını ifade eder… Bezm-i elestte yapılan sözleşmenin zamanı, yeri ve keyfiyeti konusunda İslam alimleri farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunları iki grupta toplamak mümkündür:

1- Allah'ın insanlardan aldığı ahid insanın türünün fiilen dünyaya gelişinden önce gerçekleşmiş, bütün insanların zürriyeti Âdem'in sırtından zerreler halinde çıkartılmış, onlara ruh ve akıl verilerek kendilerine hitapta bulunulmuş, onlar da buna sözlü olarak cevap vermişlerdir...

2- İnsanların bedenleriyle birlikte dünyaya gelmelerinden önce zerreler halindeki zürriyetlerinden (ruhlarından) topluca alınmış bir ahid yoktur. Nasslarda sözü edilen sözleşme mecâzî anlamda olup, bedenlerin yaratılmasıyla gerçekleşmiştir... İnsanın Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilecek bir nitelikte yaratılması sözlü olmayan, fakat fıtrî denebilecek bir ahid ve misak niteliğindedir... Yukarıdaki iki görüşten ilkini insan türüne ait umumi bir sözleşme, ikincisini de her ferdin bizzat yaptığı sözleşme şeklinde değerlendirilenler de vardır”. (Yavuz, 1992: 106-107)

Göründüyü kimi, Tilim xan hər iki iqrar etməni vücudnaməsində əks etdirmişdir.

Bu vücudnamədə diqqəti cəlb edən başqa bir özəllik müəyyən yaş mərhələri ilə müəyyən hadisə və qəlib adlandırmalarının paralel şəkildə verilməsidir. Buna nümunə olaraq, aşağıdakı misraları göstərə bilərik:

Dörd yaşımda dörd kitabı eşitdim.

...On ikidə on ikini çağırdım.

...On dördümdə on dörd mə'sumu bildim

Bu misralarda ömrün illəri ilə müvafiq dini anlayışlar əlaqələndirilərək, assosiativ şəkildə təqdim edilmiş, poetik quruluşda paralelizm gözlənilmişdir. Aşıq şiə olmasını da xüsusilə vurğulamışdır:

Şeş ğuslü təyəmmüm, vizunu bildim,
Müəllimdən namaz dərsini aldım,
Namaz rəkətlərin on yeddi qıldım
Şiə olub müsəlmanə yetişdim

Tilim xan qocalığın 60 yaşdan başlamasını qeyd edərək, ilk əlamətin belinin bükülməsi və əsa götürdüyü üçün iki deyil, üç əlliyə döndüyünü vurğulamışdır:

Altmışa yetəndə bukuldu belim,
Bir əsa götürdüm üç oldu əlim,
Gözlərim az görür, bilmirəm neylim,
Qocalıqdan bu nişana yetişdim.

Ümumiyyətlə, Tilim xanın vücudnaməsində cavanlıq getdikdən sonra yaşlılıq və xüsusilə də ömrün son illəri yüksək bədii çalarlarla, bənzətmələrlə əks etdirilmişdir:

Doxsana yetəndə çox oldum düşgün,
Təvəqqü eylədim, görmədim xoş gün,
Lənət bu dünyayə, bu imiş beş gün,
İstiğfari paşimanə yetişdim.

Yüz yaşımda bir guşəyə saldılar,
Neçə gündən halım xəbər aldılar,
Qoca deyib danışdırıb-güldülər,
Gülünc olub qız-oğlanə yetişdim.

Yüzdən artıq oldu iyirmi yaşım,
Gedəndə gəlmədi başıma huşum,
Bədən lərzan oldu, ağrıdı başım,
Bir cəlladi-cavidanə yetişdim.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Doxsan yaşında əldən düşən aşıq dünyanın faniliyinə lənət oxuyur və artıq "beş günlük" dünyanın son gününü, qürub zamanını yaşadığı, uzun ömrün bir an içində keçdiyini dərk edərək, bu dünyaya lənət oxuyur. Yüz yaşında isə neçə gündən bir halının xəbər alındığını yazan aşıq bəzi yaşlı insanların tənhalığını və gərəksizlik duyğularını, oğul-uşağın gülüş hədəfinə çevrildiyini təbii şəkildə və emosionallıqla ifadə edir. Yüz iyirmi yaşında isə artıq huşu gedib-gələn aşığın ziyarətçisi Əzrayıldır. Bir çox vücudnamələrdə təsvir edildiyi kimi, Əzrayıl çəngəlini salaraq onun canını alır və aşıq ağlaşma mərasiminin təsvirində "*Qovum-qardaş yığılıban ağladı, Biri canlı, biri cansız çağladı*", - misrası ilə insanların ölənə səmimi və qeyri-səmimi münasibətini ifadə edir. Kəfənə büküldükdən sonra əbədiyyətə yola düşənlərin karvanına tələsir:

Mürdəşurlar qus(ü)l, tədfin verdilər,
Yeddi üzvə sidrü- kafur vurdular,
Başdan başa mənə ağ geydirdilər,
Cəhd eyləyib karivanə yetişdim.

Taxta atın üstündə karvanına qoşularaq qəbiristanlığa gətirilən aşıq məzara qoyulmasını və orada artıq xəyali olaraq baş verənləri də geniş təsvir edərək, Məşriqdən gələn iki səsdən - İnkir-Ninkirdən də bəhs edir. Şiə inancına uyğun olaraq, hz. Əli dada yetişir və aşığın əvəzinə suallara cavab verir. Vücudnamədə hz. Əli ilə yanaşı, digər imamların - Həsən, Hüseyn, Zeynəlabdin, Bağır, Cəfər və Kazim, Rza, Təqi, Nəqi, Əsgərinin də adları çəkilir və sonuncu imam Mehdi "xətm-i Ə'azim" şəklində yad olunur. "Millətim Xəlildir, məzhəbim Cə'fər", – deyən aşıq tərcümeyi-halının dini məqamları haqqında dəqiq məlumat verir. Möhürbənddə isə Qasımın adı çəkilir və onu cənnətə aparması təsvir olunur:

Çəhardəh mə'sumu çağır bigüman,
Söylədiyin başa gələr, Tilim xan!
Apardı behiştə Qasim ol cinan,
Bir kərəmi bipayanə yetişdim.

Tilim xanın nəslindən[162] (dördüncü nəvəsi) olan Mahmud Türkmanın vücudnaməsi 73 bənddən ibarət gəraylı qəlibindən istifadə ilə qələmə alınmışdır. Bu şeir birinci aşığın güclü təsiri altında yazılmışdır. Mahmud Türkman babasının vücudnaməsinə əlavələr edərək, yeni variantda işləmişdir. Fikrimizi təsdiq üçün müəyyən oxşar və fərqli cəhətləri nəzərə çatdırmaq istərdik. Mahmud Türkman vücudnaməsində bəxt ulduzunun yar olmasını, yəni müsəlmanların səfində olmasını diləyir və xüsusilə vurğulayır. Daha sonra dörd ünsürdən xəlq olunduğunu qeyd edən aşıq eyni zamanda şiəliyinin də öncədən müəyyənləşdiyi qənaətindədir:

Xilqət oldum dörd ünsürdən,
Narü baddan, bəhrü bərdən,
Şiyə oldum əzəllərdən,
Düşdüm caddey-imanə.

Gəraylının sonrakı bəndləri Tilim xanın iqrar etmə ilə bağlı misraları ilə uyğunluq təşkil edir:

Əzəl başdan zərrə oldum,
Sur sazını mənzil qıldım,
O yerdə həbs olub qaldım,
Bir müddəti-mədidanə.

Çox qərnələr geçdi ondan,
Bir Xatab endi yəzdandan,
Varindir heç xəbər məndən
Kiməy, heç agəhəy ya nə?

Ərz eylədim xudavəndə:
Sən Allaha mən də bəndə!

[162] Tilim xanın oğlu Qulamhüseyn, onun oğlu Kərim, onun övladı Muradxan, onun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Oldu cari ləfzim ondə,
Cavab verdim qayibanə.

Aşığa görə, bu iqrardan çox müddət keçdikdən sonra Məhəmməd Peyğəmbər dünyaya gəlir. Daha sonra isə aşıq öncə atasında, sonra anasında vücud tapdığını və embriounun ana bətnində inkişafını babasının şerində olduğu kimi xarakterizə edir. Nümunə üçün aşağıdakı bəndi təqdim edirik:

Dörd ay, on gün geçdi ondan,
Ruhu qalıb qıldı yəzdan,
Üç yüz şəstü şeş damardan,
Dörd yüz qırx dörd üstüxanə.

Tilim xanın vücudnaməsində olduğu kimi, burada da 366 damar və 444 üstüxanın (sümük) formalaşmasından bəhs olunur. Bu iki şeir arasında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri nəvənin dilinin ərəb-fars söz və tərkibləri ilə zəngin olmasıdır. Tilim xanın qoşmasında olduğu kimi, bu gəraylıda da bir mələk gələrək ana bətnində iqrar etdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki iqrarın bir şeir daxilində verilməsi Mahmud Türkman yaradıcılığında babasından gələn ənənənin davamı kimi səslənməkdədir:

Bir mələki-digər gəldi,
Danışdırıb, iqrar aldı,
Yol göstərib, yola saldı,
Rəvan oldum xakdanə.

Beləliklə, qeyb aləmindən ana bətninə, oradan da bu dünyaya gələn ruh bu dünyada 120 il ömür sürür. Göründüyü kimi, yaşlar arasında da eynilik vardır. Hətta Tilim xanın vücudnaməsində yaşlarla müəyyən dini motiv və elementlərin əlaqələndirilməsinə də Mahmud Türkmanın da gəraylısında təsadüf edirik:

On yaşımda şəhbaz oldum,
On birdə üz gərdin[163] *sildim,*
On ikidə müştaq oldum
Mən on iki imamanə.

Vücudnamələr arasındakı bənzərlik qocalıq yaşlarının təsvirində də özünü göstərir: 70 yaşda dişlər tökülür, 80 yaşda dərddən bel əyilir, 90 yaşda düşkünləşib bir tərəfdə qalır. Ölüm, meyidin yuyulması səhnəsi, ağlaşma mərasiminin təsviri, tabuta qoyularaq ölülər karvanına qoşulma, "şəhri-xamuşana" gətirilmə və qəbirdəki sorğu-sual, hz. Əlinin imdada yetişib sorğu-suala özü cavab verməsi də üst-üstə düşən məqamlar kimi diqqəti cəlb edir:

Hər nə Nəkir ilən Münkər,
Sual etdi Əli yeksər-
Cavabını verdi əzbər,
O, dəlildir möminanə.

Mahmud Türkman da Xəlilin millətindən, Cəfəri məzhəbindən olduğunu vurğulayır. Bundan başqa, Qəddad ilə Şəddadın adının çəkilməsi, Darüssəlama gəlmə hər iki şeirin oxşarlığını təmin edən cəhətlərdəndir. Ümumiyyətlə, hər iki vücudnamədə axirət dünyasının, qiyamətin müəyyən təsvirləri verilsə də, Mahmud Türkmanın gəraylısında daha geniş əks etdirilmə vardır. İsrafil sur çaldıqdan sonra qiyamət qopur və bütün insanlar dirilərək "əcülanə"yə üz qoyurlar. Aşıq Sirat körpüsünün də əlamətlərini təsvir edərək, hz. Əlinin yardımı ilə buradan keçdiyini qeyd edir:

Tiğdən tiz-o incə qıldan,
Geçmək olmaz üç min ildən,
Hər düşənlər həman yoldan,
Qərq olar nari-neyranə.

Be hovlu qüvvəti-Rəhman,
Geçmək olar mənə asan,

[163] toz

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tutar dəstim şahı-mərdan,
Aparar ali divanə.

Haqdan yaxşı ilə yamanın ayırd edilməsinə dair fərman gəldikdə də aşığın köməyinə Ərbə Əşər çatır, daha doğrusu, ona rəhbərlik edərək, Kövsər şərbətindən içirir və Rizvan bağında məskun edir:

Gələr həqqiy ki fərmanı:
- Ayırın yaxşı-yamanı!
Səvabü barı- üsyanı
Çəkərlər hərdəm bir yanə.

O zəmanda Ərbə' Əşər,
Olarlar çün mənə rəhbər.
Verərlər şərbəti-kövsər,
Salarlar bağı-Rizvanə.

“Quran”ın “Rəhman” surəsindən[164] çıxış edən şair cənnət bağında məskən salan aşığın ətrafında hurilər dolaşdığını bildirir:

Qismət olar təxti- şövkət,
O bəladan ollam rahət,
Başa qoyub tacı- izzət,
Məhrəm ollam hüriyanə.

Türkman Tilim, et əndişə,
Özüy vurma dağə, daşə,
Söylədigi gələr başə,
Sözləri qalar nişanə.

Qeyd etməliyik ki, vücudnamələr arasında bu şeir həcm etibarilə daha böyük olmaqla yanaşı, o dünyanın, cənnətin də geniş şəkildə təsvirinin verilməsi ilə digərlərindən seçilir.

Beləliklə, klassik dastanların kiçik modeli kimi diqqəti cəlb edən vücudnamələrdə insanın ömür yolu geniş şəkildə təsvir edilməsi ilə səciyyələnir və Güney Azərbaycandan toplanmış konkret nümunələr əsasında bunun bariz örnəyini gördük.

[164] “Orada (o cənnətlərin hamısında, dördündə də) xoş xasiyyətli, gözəl üzlü qadınl

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

KOROĞLU HIMASƏSI

ƏKBƏR DÖVLƏTŞAHİ

"qul deyərlər qulun boynun burarlar
qullar qabağında gedən tirəm mən
hesablıya dağda olsam əyilləm
bəd hesaba yaman kinli girəm mən"[165]

Çalışacağam bu yazıda, istəmişəm öz fikrimin gücü qədər Koroğlunun sırrlar dolu dünyasına yol açam, onun dünyasına girə bilərsəmsə türk xalqının alt biliminin bir bölümündə yerləşərək öz etkisini bağışlamış, mütifləri və xalqın epik rollarının təmlini, rivayətlərinin içində əbədiləşdirmiş bir dünyanı açıqlayam.

Ola bilər Koroğlu tarixsəl bir vucud olsun, ancaq məncə Təhmasibi cənabları gətirdiyi rəvaytə dayanaraq Aşıq Cununun yaradıcı və sevgi dolu xəyalından törəmiş olsun.

Bu yazıda adı gedən qaynağa dayanaraq çalışacağam öz fikirlərimi o rəvayətdə olan rol ların mayələrinə görə yazam. Lazımı qədər gücüm olarsa Koroğlu dünyasında olan simbolları zehnim işığı qarşısında qoyarkən onların görünüşünə yardım edəm. Bu işi bacararsam öz istə iymə yaxınlaşıb oxucuya öz baxışımın açısından baxmağa yardımçı olmuşam.

Türk kültüründə Aşıqlar yaradıcı olduqda şifahi xalq ədəbiyyatına ruhla can verib onun qoruqçuları olublar. Onların yaradıcı xəyalları adi kütlənin ruhla cismini ələ gətirmkdə və onları nağıllar, qəhrəmanlar, devlər, pərilər, gözəllər və ruhanı - xəyalı canlılar dünyasına aparmağa bacarıqlıdılar.

Aşıqlar şifahi ədəbiyyata yenilik, axıcılıq və ruh gözəlliyi bağışlayıblar. Onlar insanlar arasında; azadlıq, vətən sevərlik, dostluq, vəfalılıq, qəhrəmanlıq və gözəlliyə vurğundular. şifahi ədəbiyyatda əfsanələr yaratmaqda Aşıqlar əsli rolu oynayıblar, buarada özləridə qalarqı bir əfsanəyə çevriliblər. örnək üçün; Aşıq Qərib, Aşıq Qurbani, Aşıq Ələsgər və s. artırmalıyam bu gündə özlərinə ostürə karakteri almış, xalq arasında sayqılı, Aşıq Çəngiz, Aşıq Məhbub və Aşıq Həsən kimi güneyli aşıqlar var. Quzeyli Aşıqlar içərisində aşıq Ədalət lə Zəlımxandan ad aparmaq olar.

Məncə Koroğlu Aşıq Cununun xəyalından yaranıb, ancaq onun rəvayətlərində ruh çəkici liyi ilə kimliyi səbəb olub xalq tərəfindən maraqla qarşılansın və kütlənin zövq, səliqə və istəklərini özündə yerləşdirdiyi üçün onların dilindən dönə - dönə çeşidli rəvayətlərlə deyilib yenidən yaradılısın, rəvayət edənlərin iç duyğularına görə yuvarlandırılsın. Yaradıcı xalqın xəyal dənizindən, gözəllik simbolu ilə epikini özündə toplasın. Ondan artıq etnik ruhu ilə onlarda olan istəklərlə idiyalları nağıl sayaq özündə yığcamlaşdırsın. Başqa sözlə kütlənin istəklərini iç dünyalarıyla uyğunlaşdıra bilsin. Vəhşi güllərin gözəlliyi, axar bulaqların saydamlığı, göylərə boylanan dağların səlabəti, qartalların iti baxışları, qaflanın qıvraq əməli, Koroğlu metnində olduğu üçün varlığı olduqca zəngındır.

Xalq onun kişiligilə qorxmamazlığına vurğun olduğuna görə ona varlıq bağışlamada sınırları sındırır. Qıləncını yaz buludunun ildırımlarından alarkən, atını dənizin qasırqalarından ələ gətirir. Oylağını dünyanın ən hündür dağı bilir. yardımçılarını aydınca özlərini "tanrı tanımaz" adlandıran tanrılar qarşısında baş əyməyən qururlu kişilərdən seçir.

Könlünü gözəl birisini istəməkdə, Şumerlərin gözəllik tanrısı olan ((İnana))[166] kimi şənlik, yumşaqlıq, gözəllik, yaxşı düşünmə, qürur və seçilmişini istəyən qədər genişləndirir.

Koroğlu hər yerdə və hər zamanda kütlə ilə danışıqda olduğu üçün onların ruhlarıyla birlə şib, hər kimsənin zövqü qaynayıb coşduğu zaman dilindən Koroğlu avazı axar, dağa dırmanan hər bir Türkün ruhuna Koroğlu qavranar. sazını köksünə sıxan aşığın dilindən Koroğlu nəğməsi dinlənir. O indi burada olduqda həyatını bizlərlə yaşamaqdadır. kütlənin birgəlşmiş ruhu ona ölməzlik bağışlayarkən onu xalqın qalarqı bir mifinə çevirib.

---

165 - təhmasbı - koroğlu - s 130
166 - samuel krimer - sümer lövhüləri - s 136

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Koroğlunun yaranışı

Koroğlu kültür karnavalının[167] bir bölümündən başlanıb. Ulusun yaradıcı xəyalı hər bir dışarıda olan başqa mifdən uzaqlaşarkən, qonşu kültürlərdən təsirlənməməyə çalışır. qeyd olunan səbəbə görə kültür baxımından, iki yöndən öz soy kökünü aydınladıb səhmanlamağa çalışır.

A. Xalq öz toplumsal alt biliminə cumarkən tarix dərinliklərində kökü olan mifələrinə ışıq salmaqla çalışır, onu toplum biliyinə çevirdikdə öz kültür varlığını tarix varlığı ilə birləşdirib yenidən yaratısın.

B. Tarixin baş tutmayan vədələrini işə salmaqla, çalışır nostalojik ruhiyyə ilə vuruşaraq, o vədələri yerinə yetirməklə bu çatışmazlıqlardan xalqa yetişən pesikolojik xəstəlikləri aradan qaldırıb öz içini yenilədərək yüngülləndirsin.

Paul Rigor Fıransalı filəsüf "yutopiya"ya görə deyir: "əməl olunmamış vədələrə yenidən əməl etməyə başlamaq yutopiya adlanır"[168]. Çənli belin yutopiyası verilmiş tarix vədələrinə yeni dən əməl etməyə başlaması üçün xalqın iç istəklərindən bir izdir.

Koroğlunun ərsəyə gəlməsi

"Şərq dünyası, bəndə ilə tanrıların ziddiyətli basqını altında olan bir dünyadır, o dünyada zalimlikdən əl götürülməz məyər məzlumluq üçün. orada ilahiləşmək nəsnələrə höküm sürməkdir. Başqa süzlə o dünyada hər bir zad yoxsa objədır" Hegel.[169]

Koroğlu Türk xalqının tarix dövrlərinin ən gərginlərinin birisində Aşıq Cununun tərəfindən gözəlliklə yaranmışdır. O millət ruhunun istəklərinin nağılçısıdır. Ərbablar öz ciblərini doldurmağa görə xalqı, bir - birinin canına salarkən kütlənin birlik ruhunu əlindən alıblar. xalqı nəsnə kimi öz aralarında al - ver edirlər. Koroğlu ərbabların dünyasını danarkən başqa dünyalar istəyir. O xalqın üç önəmli istəyini aydınladaraq onların birliyini dağıdan üç düşmənin varlığını danır.[170]

A. **ağıl sevərlik** "ağıl ilgisi" ətatını istədikdə, xalqa höküm sürən ağıldan boyun qaçırmağı yerli sanır. Hegel ağıl dalısınca gedən insanları iki qrupa bölüb, zalim və məzlum. bundan başqa qrup tanımayır. Koroğlu belə bir ağlı danarkən özünü "dəli" adlandırıb, bu dəliliyə güvənir. O, yaxşı bilir insanın etgiləri ağılsız olan deyil, ancaq o insan ağlını danmadan bəndə ilə tanrılar arasından törənən ziddiyətli ağılı danıb onun qarşısında qardaşlıqla dostluq yayaraq, belə ağılı bağrına basaraq insanlarla insanlığa vürğünlüğü özünə amac seçir.

B. Koroğlu kişilik əxlaqı ilə insanlar arasında dostluq yaratmaq idialını seçərkən ərbab - nökər dünyasını sevənləri pisləyir. O zor gücü ilə insana insanlıq məqamı verməyi yox, insanın öz zatı üçün də yərli olan, bir dünya istəyir. Elə ona görədə Çənli bel yutopiyasını yaraldaraq bu yerdə ağıla sığan dostluq ilgiləri ilə kişilik törəldir.

C. İnsanlar arasında ayrı - seçkinlik salan, ərbabların güclərinin az - çoxu qədər xalqı mal - heyvanlar sayaq öz aralarında bölüşdürmək üçün milləti (şiyə - sünni), (təriqət - şəriət), (səfəvi - osmanlı)-lığa bölüb qardaşı, qardaş qanına yeriklədən "çobandan qorxma" kültürünü hədələyir.

Koroğlu belə bir kültürü kökündən qırağa qoyaraq onun qarşısında kütlənin köklü mifi olan "dostluğu" yaradıb bir daha xalqı dərinləşməyə haylayraq, onu bütün inanclarla tayfalardan üstün sanıb cəmiyti qardaşlığa, dostluğa və birliyə çağırır.

Qəhrəman kimdir ?

Arzuları xalq ilə bir olmayan kimsə qəhrəmandır. O idiyallarını ələ gətirmkdə iradəlıdır. Ulu istəkləri özü üçün yox hamıya ayid olduqda simbollaşan istəkləri aydınlaşaraq xalqın öz arzularıda yaddaşlarında canlanar.

Kültürdə qəhrəmanın olmağının vacibliyi, milləti kütləvi durumlarının gərginliyindən keçirtməyi üçündür. Qəhrəman gərgin durmlarda öz xalqına başçılıq etməkdə bacarıqlı olmalıdır.

---

[167] - sosyoloji ədəbiyyatına başlanış - seçib çevirən: Məhəmməd cəfər puyande - s 188 və xiyal danışığı - Mixayil Baxtin – çevirən: Roya Purazər

[168] - xatirə və unutqanlıq - pol riko – çevirən: Vıktorıya Təhmasbi - vals sitəsi

[169] - Hegel fəlsəfəsində bilgidən sevinmək - Jan Val – s 57

[170] - koroğlu tarix əfsanəsində - Rəhim Rəysnıya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Belə bir qəhrəman olmayan zamanlarda xalq iç ehtiyaclarla tarixə ayid olan istəklərini öz xəyalında əfsanə yönlü qəhrəmanlar yaradmaqla dilə gətirər.

Qəhrəmanlar baş bilən, ış görən insanlardılar, onların ictimayi tanıtımları edimlə davranış biçimləridir. Onları ictimayi davranış biçimlərinə görə bir - birindən ayırmaq olar. ictimayi və tarixi durumlarda olan etkiləri onların davranış biçimlərini billəndirər. Onları ictimayi bağlılıqlarından qırmadan tarixin qaranlıqlarına atmamalıyıq. Tarixədən bizə əmant qalan onların keçmişdəki ayaq izləridir. Onları qoruyaraq ayaq izlərinin kökünə dayanıb öz düşüncəmizdən artıq inanmalıyıq. qəhrəmanlar ulu tanrılar kimi zamanla yerə sığmayan deyillər. Maddi vucudları olduğu üçün ulu güc içərilərinə saçılmaq onları yerdən olmaqlarından qırmaz. Ulu güc saçılmış daşlar sayaq başqa daşlara görə özlərinə məxsus özəllikləri var, ancaq öz daşlıqlarını qörüyüb saxlayıblar.[171]

Tanıtım yollarının biri Fenomenologi elmindən faydalanmaqdır. Bu qıdalanmaqda tanıtım yollarını getmədən öncə görüntülərin (pədidarha) çevrəsində qəzavət etməkdən həzər etmək kərəkir. Fəlsəfədə bu iş "epoche"[172] adlanır, yanı nəsnələrə üz gətirərkən öz inanclarımızı onların üzərində axıtmadan, əfsanələr çevrəsində onlara görə öz fikrimizi dilə gətirmədən simbollarının anlamını rivaytələrinin içindən arayib tapandan sonra rəy verək, məsəla: Koroğlu dastanında, qəhrəmanların adları, qabaqkı işləri ilə yaşayış yerləri və məişətləri rivayətlərdə səbt olunmuş simgələr.

Qəhrəmanlar iş görən insanlardılar. Onları tarix səhnələrində zamanla məkan şəraytində minlər nədəndən asılı olaraq davranış biçimləri ilə görmək olar. Mən burada çeşidli ictimayi kültürlərin çoxunda öz ictimayi yerini tapan qəhrəmanların kütləvi davranış biçimləri əsasında Koroğlunun zamanla yer şəraytini aydınlatmaq üçün qısaca dörd bəlirgəsinə barmaq qoyuram.

1 - Tülkü üzlü kurnaz (hiləgər) qəhrəmanlar:

Bu qəhrəmanlar, qəhrəmana qarşı basqın daha artıq olan zaman, varlıq taparlar. Qəhrəman öz qarşısında duran qudrətlə fiziksəl vuruşmağa gücsüz olduqda "cırıtdan" sayaq kurnaz davranışlı biçimdən faydalanır.

2 - Ovçu itlərə tay qəhrəmanlar:

Bu qəhrəmanlar zamanla məkan şərayitindən asılı olaraq üzə çıxarlar. keçmişlərdə çaylaqların qıraqlarında qumsal yerləşmələrdə yaşayan insanların sayının artmasına görə öz coğrafı hududlarında qumsallıqlardan hamı üçün yemək tapmadıqlarına görə qəhrəmanları yaşam gərginliklərini aradan qaldırım deyə qonşuluqlarında yaşayan başqa cəmiyətlərə basqın edirdilər. Beləliklə onların ictimayi davranış biçimləri qan tökməyə bağlıydı. Basqın zamanı qurdlar sayaq ulayardılar.

3 - Buynuzlu qəhrəmanlar:

Bunlar impiraturluq qudrətlərinin simgələridilər. Rüstəmlə Əfrasiyab kimi çoxu inək sayaq xəyalda törənən devlərə oxşar buynuzları var.

4 - Ekıztayı qəhrəmanlar:

Bunlar şəhər qurucuları yoxsa onun quruqçularıdılar. Fiziki baxımdan iki nəfərdilər, örnək üçün: sümerdə Uruk şəhrində "Enkido - Gilgəmiş", rum da "Remolus - Remus", Təbrizdə "Səttarxan - Baqırxan"[173]. Ancaq, kütlənin düşüncəli bölümü düşüncəsiz bölümünün əlində yenildigi zaman, Koroğlu üzə çıxır. Hököm sürənlər kültür baxımından və gəlişmə yönündən dalı qalmışdırlar. Yasa ilə ədalətə aydın düşüncələri yoxdur. Öz sözlərini qanun sanaraq istəklərini qılınc gücü ilə yeridirlər. Şəhərin çeşidli sinif qatları ilə orta durumlu kəndlilər hakim gücünə qarşı ayağa qalxıb qanunsuzluq, çapqınlıq, xalqın namusuna əl uzatmaq və belənçi uyğarsızlıqların qabağını alarkən öz kimliklərini qoruyub hər işdə qanunla ədalət olsun deyə əllərindən gələni əsirgəmirlər. örnək üçün avrupada "Rabin hud"dan ad aparmaq olar.

Qəhrəmanları mədəni davranış baxımından iki tür, bir - biri ilə tutuşdurmaq olar. Dədə qorqudla Koroğlunu qan ilgisi yönünü örnək gətirsək yerli düşər. Koroğlu dastanlarının

---

[171] - muqəddəs və namuqəddəs - mırça ilyadə (qutsal daşlar üçün bu qaynağa bax)

[172] - görüntü tanıma girişi - s110

[173] -insan və simgələri - doktor yüng və sümer lövhləri - samel krimer

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qəhrəmanlarına qan ilgiliyi önəmli deyil bu açıdan onlar Dədə qorqud dastanlarının qəhrəmanlarından artıq gəlişmiş mədəni bir toplumdular. Dədə qorqud qəhrəmanları sıxıntıya düşdükdə onları azad etmək üçün kiçik qardaşları yoxsa oğlanları olmalıdır.

Dədə qorqud dastanlarında yaxalanmış qəhrəmanlar 16 il dustaqda qalırlar. Bu örnək onların ərginlik (buluğ) bəlirgələridir, ancaq Koroğlu dastanlarında qəhrəman vədə verdiyi vaxtında qayıtmırsa Koroğlu yoxsa başqa qəhrəmanlar onun azadlığı üçün can atırlar. Qəhrəmanın belə davranışı cüzüdən (kiçikdən) küllə (böyüyə) yürüməyini göstərərkən qan ilgiliyi qarşısında atif-i - mədəni bağlılığı göstrir.

Əfsanəvi canlılar:

İnsanlar dünyasında əfsanəvi canlanmışların tapıntı nədənləri, nə ola bilər? Bu sorğuya çeşidli dəlillər sadalanıb, ancaq məncə onun köklü səbəbi insan varlığında başqa dünyaların olduğu ola bilər. "Dünya yaşamlıq" prosəsində, insan təbiətdən ayrılarkən, kültür formalaşıb can tapar. Doğadan ayrılmaq insanı neçə şaqqaya bölər, örnək üçün burada üç tuptan (ümdə) dünyaya barmaq olar.

1 - Zehndən eşikdə öz kökünə bağlı olan dünya.

Bu dünyaya höküm sürən yasalar insan iradəsini izləmədən doğal cəbr onlarda axır, ancaq insan o dünyaların yasalarını tanıyıb öyrənərkən onlara hakim ola bilər və onunla öz yaşam ehtıaclarını ödəyər.

2 - Məntiq dünyasi ilə dənəysəl elmlər (ulum təcrbi):

Insanın heyvana görə ən yuxarı üstünlüyü öz dünyasıyla durumuna tanışlığı və uzun illər boyu bu bilgini artırmasıdır. İnsan yaranmışlar tanıtmını yerli-dibli öyrənməyi dərin düşünmək üçün bir araca çevirdikdə ağıllı dəlillər və dənəysəl elmiləri ələ saldıqlarına dayanaraq özəl bir dünya yaratmağaı bacarır.

3 – Gərçəkləşən dünya:

İnsan başqa canlıların arasında yaşam bacarıqlarını az bilir. O çılpaqdır, doğal baxımından isti - soyuqdan zərər görəndir, düşmən önündə qıvraq deyil, iti dişləri yoxdur, caynaqları gücsüzdür, bunların bərabrində çoxlu işlər görən, dolaşıq və yüsək sistemli beyni var. İnsan tar - taxım (əbzar) yaratmaqla, əl - qolunun uzunluğunu çoxaldarkən özünü gücləndirir. Heyvanları həmilləndirməklə öz ayaqlarının sürətini artırır, ev tikməklə özünü təbiət faktorlarımdan qoruyur. Başqa yöndən insanın davranışı qərizə ölçülərinə bağlı olmadığına görə yaşayış boyu "igu" becərdilib qiç - büdü formalaşır, ardıca kültür alanında insan sayaq əməl etmək doğal və kültürə görə biçimlənir. doğrusu; hər kimsənin durumu, düşüncəsi və biliyi qədər açıqlanıb mənalanır buna görədə "gerçək" bir təbbətli rahibin düşüncəsində, bir amerikalı işçi ya isə filsüfün nəzəri ilə anlam baxımından fərqlidir. Demək hər insanın düşüncəsi, duyğusu, atifəsı, zövqü, bilgisi və kültür alanı "gerçək" dünyaya iz buraxandır[174].

Gerçək dünyada bəzi insanların inanclarının çoxalıb yoxsa dalğalanması osturələr yaratmağa səbəb olar. elə buna görə yunan dilinin kökündə logusla mitosun anlamı fərqilidir. logus kütlə sözüdür, amma mitos tanrılara, sənətkarlara və güclülərə ayid olan özəl bir sözdür. Sonralar bu adlar xəyaldan törənən tanrılar, qəhrəmanlar və mavərayı canlılara ayid dastan və rəvayətələrdə yerləşdirilib[175].

Osturələr qəhrəmanların var olması, bir millətin yoxsa kültürün keçid durmunda ruh gerginliyəndən bir əlamətdir. Şərayitin şiddətlənməsinə görə millətin atifəsı onu özəl bir kismə lərə sarı tulazlayıb sorumluluq yükünü o kimsənin belinə yükləyir. Demək belə bir işin altına girməyə adi kimsələrdə dözüm olmaz. Elə bu səbəbdən kütlənin ruhu osturə karakterləri törə tməyə can atır. Koroğlu; ərbabların yerlə əkınçıləri bölüşdürmək rəqabtını, iç oyumsuzluqu

---

[174] - vaqeiyətin ictimayi quruluşu - petrberg, tumas lokman - lügüsn və mitos məqaləsi - Nasir fəkuhi- insan şünasi və fərhəng sithsi

[175] - mitos və logoş məqaləsi - Nasir Fəkühi. din və mərifət - Nasir Fəkuhi- insan şünası və fərhəng sithsi. logos məqaləsi - Jan Pin - çevirən: əzəm puya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qardaş öldürmə zamanında varlıq tapır. Kütlə belə bir gərginlikdən qurtulmaq üçün öz xəyalında Koroğlunu yaraldır.

Koroğlu üç mərhələdə dünyada var olub

Bir - Koroğlu tanrılar tərəfindən seçilir:

Koroğlu qutsal varlıqlı daşın qarşısında yerləşməsinə görə seçilir. O olay üzrə daşı bir inə yə sarı tolazlayır, daş inəyə dəydikdə ölür bu durum daşın olduqca ağırlığının və özəlliyini göstərərək hər kimsənin belə bir daşı ata bilmədiyini bildirir. Bu iş Koroğlunu heyrətə salıb təəccubləndirir. Olayın nə olduğunu atasıyla danışdıqda, ata daşın qeyri-adılığını başa düşür, oğlundan istəyir o daşı tapıb onun yanına gətirsin. Koroğlu daşı atası üçün tapıb gətirdikdə o bir baxışla daşın dəmirliyi ilə qutsallığını anlayır. Ata daşı dəmirçiyə verib oğluna bir qılınc düzəltdirir. Bu inam kəndlilərin inanclarına daha yaxındır (kəndlilər ınanırlar ildırım bir daşa dəydikdə onu almasa çevirər). Həmin daşdan düzəlinən "misri qılınc"ın qutsal varlığı olduğu üçün dünyanı dəyişdirmək muştuluğuna bir əlamətdir. pisliklərə bulaşan dünyadan qızınan tanrı lar o töhfəni Koroğluya göndəriblər.

Iki - Dəniz atlarının sudan eşiyə çıxmaları:

Köklü kültürlərdə sü, yerdə yaşamaq simgəsidir. Bunu Türklərin yaradılış əfsanələrində görmək olar. Yaradılışdan öncə: (hiç bir şey yociken (tanri qaraxan)la ocsuz – bucaqsiz (su) varidy (tanri qaraxan) dan başqa goran. Sudan başqa goronen yocidy[176]),((dede Qorqud: Dimiş su tanrinen yüzüon gorob)) demək su büsbütün təmizlikdə həqiqət təpkisidir.

O tanrıların qarşiqarşiya bir vucuddur. Atların sudan çıxması bir yeni dünyanın yaranmasına əlamətdir. Buna görə ki, tanrının bütün varlığı süyün içindən yaranıb, yeni bir başlanışın yoldan yetişməsi bəllidir. Başqa tərəfdən Türklərin kültüründə su bütün bulaşıqları yuyub təmizləyəndir. Kütlənin dinində qusl etmək ənənəsi ruhı - cismi təmizlik üçündür. Çox kəndlillərin inancına görə yazda yağan "leysan" yağışı qutsaldır. Xalq onun suyundan yığıb cismi və ruh sağlığı üçün içərlər. Bəlaləri özələrindən uzaqlaşdırsın deyiə həmin süyün altında yuyunarlar.

Atların sudan eşiyə çıxmaq olayı:

Əli kişi atlarını otaranda dənizdən iki at çıxıb ilxıda olan atların ikisi ilə yaxınlıq edirlər. əli kişi o iki atı nişanlayıb atlar doğandan sonra dayçalarını isə nişanlayır. o bu dayçaların başqalarından fərqli olduqlarını yaxşı bilir. Bir müddət sonra Həsən xan ondan istəyir atların içindən dostuna iki yaxşı at seçib peşkeş etməyi üçün ilxını tövlədə saxlasın.

Əli kişinin atlara hamıdan çox tanışlığı olduğuna görə iki dayçanı tövlədə saxlayıb qalanını otlağa aparır. O bu işi ilə iki böyük yanlışa əl vurur.

Birinci - atlar bulaşmış dünyanı təmizləmək üçün qəhrəmana yardımçı gəliblər, amma xanın dostu pisliklərin yayılmasında əli olduğu üçün tanrıları qızındırır.

Ikinci - əli kişi öz durumunu bilməyir, onun seçim haqqı yoxdur, seçmək ərbabların haqqı dır. Kölənin görəvi buyuruqlardan itaətdir. Əli kişi öz seçimi ilə onların işlərinə girib illər boyu zülüm görməyə adət edən kimsə bu işi ilə öz ictimayi durumuna kor olduğunu göstrir. Atların gəliş səbəblərindən biri, durumu düşünməyə baxış işığı bağışlamaqdır.

Əli kişi gözlərini itirdikdə iç gözləri işıqlanır, belənçi bir yoldan iç bilgisi tapmaq ona öz durumunu bəlləndirib osturə atlarını ayinləri gözləməklə becərtməyi düşünür. Demək o atlar ayin siz becərilsələrsə fovqulədə güc tapmayacaqlar. Bu düşüncəyə dayanaraq atların içlərinə qutsal güc enmək üçün Koroğludan istəyir insan gözü onlara dəymədən qırx gün qaranlıq tövlədə saxlasın.

insanla başqa canlılar işıq dünyaya gəldikdə varlıq tapırlar. Insanlar öz bilgilərini doxsan fayız gözləri ilə topladıqları üçün öz dünyalarını bilikləri əsasında formalaşdırırlar. Əli kişinin korluğu onun dünyasının sona çatmasının nişanıdır.

Koroğlu qutsal qılınc ilə sü atına yiyə olduqda yer üzündə qutsal güclərin elçisi olur.

Rovşənin Koroğlu olması:

[176] - türklərin yaradılış əfsanhsi - Nihad Sami - bayquş sitəsi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Koroğlu əfsanəsində çənli bel gənclər dünyasını göstərən bir yerdir. Yaşam nədənləri gənc ləri yaşlarına görə ehtiyatli etmədən onların xəyallarında gələcək yaşadığı üçün yutopiyayı ruhiyələri var. Amma qocalar keçmişlərinə baxaraq anıları ilə artıq ilgidədirlər, yaşam təcrübələ ləri onları ehtiyatli etdikdə yutopiyadan canlarına qorxu düşüb olduqca nostaljik aləmdə yaşayarlar.

Aləmin ortası[177]:

Osturələrdə aləmin ortasının özəl yeri var. Onların bir neçəsində aləmin ortası qutsal dağlardır. Məsələn simorğun yaşam yeri Qaf dağı, Azrbaycanda Savalan dağı, fars kültüründə isə Əlborz.

Həməşə insan üçün mərkz çəkici və vəsvəsə yaraldandır. Elə bu üzdən mərkzə köçüb o yerdə yaşamaq sevimli olub. Demək tanrılar bu yerdə həməşə gəl - getdədirlər. tanrılar bu yerdə şənlik törənləri qurub bir - birinin görüşünə gələrlər. çənli bel tanrıların görüş yeri olduğuna görə orada yaşayan kimsələrin tanrılarla görüşməyə cəsartliliyi onları birgə oturub şənliklərinə qatılmağa güclü edir. Tanrı çaxırlarının sərxoşluğuna dözə bilməlidilər. Çənli belin qəhrəmanlarında olan dəlilik və tanrılarla üz - üzə oturmaq onlarda olan cəsartlə dözümlülükə dən törənir.

Osturələrdə aləmin iki yönü var. batin aləmdə qutsal güclər eşikdən mərkzə sarı axarlar. Görünən aləmədə güclər mərkəzdən eşiyə tərəf yürüyüşdə olarlar[178].

mərkəzdə olmaq qutsal güclərin yürüyüşü bərabrində qərar tapmaqdır. Qüdsi yerlərin ziyarətinə gedənlər inanırlar o yerlərdə olan qutsal güclər bunların vucudlarına qonacaq, gövdə lərinin o yerə dəyməsi adı gedən güclərdən faydalanmaq deməkdir.

Qoşa bulaq:

Əli kişi ilə Rüşən çənli belə yetişəndən neçə gün sonra ata deyir: "Bu dağda qoşa bulaq adlı bir yer var. Yeddi ildən bir cümə gecəsi doğudan bir ulduz, batıdan isə başqa bir ulduz üzə çıxar, onlar bir - birinə toxunub bu toqquşmadan güclübir nur bulaqlara sarı axar, bu nurun təsirində bulaqlar köpüklənib göyə sarı qanadlanarlar. Hər kimsə o köpüklənən sudan içsə, səsi nağməli quşlar qədər gözlləşib, bağırtısı meşə aslanını iradəsiz edər. Birdə hər kismə o suda yuyunsa cismi o qədər güclənər heç zorlu kimsə onun belini yerə vura bilməz. Indi isə verilən "ayin zamanı"nın vədə vaxtı gəlib çatıb, get o yeri tap, köpüklərindən iç sonra çim, gözlərimin açılması üçün bir kasada o sudan mənə gətir.

Koroğlu dədəsinin sözünə görə o yeri aramağa başlayıb çoxlu çalışdıqdan sonra önündə hündür sıldırım qaya görür, belindən kəməndi açıb daşın başına sarı atır. kəmənddən yapışıb özünü yuxarı çəkir. Tanrıların zövqə gəldiyi bir zamanda yaratdıqları canlar sığallayan, gözlər oxşayan bir yer görür, iki saydam bulaqlı səfa dolu bir bağ gözü önündə canlanır. Göylərə boylanan yaşıl təravətli qocaman bir ağac o iki bulağın arasında şənliklə yaşayırdı. Bağın çevrə sində çeşidli ətirlər yayan çiçəklər nazlanırdı. Sanki tanrılar dünyanın büsbütün gözəlliklərini burada bir yerə toplamışdılar. Gecə gəlib çatınca Koroğlu qoşa bulaqda qalır, gecədən bir zaman sürdükdə doğudan bir ulduz, batıdan isə başqa bir ulduz baş qaldırıb bir - birinə sarı axırlar. Qoşa bulaqda olan yaşlı ağacın başı üstə bir - biri ilə toqquşub iki ulduzun toxunmasından parlaq bir işıq bulaqlara axarkən, köpüklənən suları göylərə sarı qanadlarnırdı. Koroğlu o sudan bir kasa içib bir kasa isə doldurub başına tökür, atasının gözlərinin açılması üçün bir kasa su doldurmağa əyildiyi vaxt köpüklərin yox olduqlarını düşünür.

Qoşa bulaq Türklər toplumunun alt bilimində böyük təsiri buraxan bir yerdir. çeşidli varyantlarda bir - birindən fərqli olaraq ancaq eyni motiflə dillərdə dönə - dönə təkrarlanıb. örnək üçün: Gög Türklərdə "ərgənə gün", dastanı ilə, uyğurlarda ilk yaz "büqü kaqan" əfsanəsilə ya iki çay "tula" və "səlıngan" Türkmənlərdə "ağ pambıq" əfsanhəsiylə özünü göstərib[179]. Türklər toplumunun yaddaşında yerləşib dönə - dönə təkrarlanan bu yer millətin ruhunda təsir buraxan tarix köklü bir olayı bəlləndirir. Qoşa bulaq güclü atifələr və duyğularla Türk millətinin

---

177 - siyasi osturələr - Nasir Fəkuhi

178 -fəza, cəhan, əmr qodsi - Məlihə Dərgahı - insan şünasi və fərhəng sitəsi

179 - sumeriyan nıyakan-i torkan - s 98 - 103

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ruhunda qazılıb. Buna görə hər vaxt millət gərgin anlarla qarşılananda öz xəyalında qoşabulağa qayıtmaq istir. O bu yerlə yeni görüşməklə ruh və cisminə vurulan yaraları sağaldıb gərginlikdən mutluluqla geçmək üçün lazımı qədər güc toplayır.

Qudsi əmr[180]:

"Əl çatmazın və çəpərlənmiş varlıq" anlamındadır. "Qutsal" yerlər bir tür bütün başqa aləmlərdən ayrılmış yerdir. Qoşa bulağı qucaqlayan sıldırım qayalar tanrılar qorunan yerin simgə sidir. daş isə ölməzlik, sərtlik və qalarqılıq simboludur. Oyerin önəmli olması, tanrılar ora ölməzlik bağışlarkən sıldırım daşlarla hasarlanmasıdır.

Ağac insan heykəlini xatırladandır:

Ağacın kökləri insanın "ayaqlar" və budaqları isə onun "baş"ının simgəsidir. insan ayaqları üstə durduğu zaman özünün bu işindən o qədər sevincə duydu ki, ayaqlarını yer, başını isə göy sandı. Insanın şüş ayağı üstündə durması onun baxış dünyasını olduqca genişləndirdi. Baxış insan yaşayışında o qədər önəmlidir ki türk sözlüklərində "göz" sözcüyünün anlamına baxdıqda onun yaşayışda önəmi ilə təsirini görmək olur. Insan varlığının sınırla ofuqlarını billəndirəndir. insan baxışla dünyanın təsəvvüründə canlandırır. Baxış gücü ilə şəkillər zehndə yerləşərkən insanın dünyası formalaşar. Başqa yöndən ağac qalarqılıqla yaşayış simgəsi olduqda onun qocalığı bir millətin köklülüyünün simboludur. Ilkin insanların inancına gürə göyün yerə düşməməiynin qabağını alan dirək olduğuna görə ağac dünyanın diərəyidir.

Indı Marağa şəhrinin sunkiş kəndində "tur" adlı bir dirək var. Məhərəm ayının mərasimlərində hacət almaq üçün kənd ara gəzdirərlər. Bu dirək insan aləminin qalarqılığınnın simgəsidir.

Iki ulduz:

Batin aləminin simgəsi olaraq qüdsi güclərlə mərkzə sarı hərəkətdədilər. Hər yeddi ildən bir mərkzə çataraq batin aləmdə birləşərlər. Millət idiyallarının simbolu və xalq xəyalında doğu və batı Türklərinin simgələridir. Bütün insanlar idiyallarının bir - birinə qovuşmasıyla birləşərlər. Iki ulduzun bir - birinə toxunması idiyalları ortaya qoyub, birləşmək üçün danışmaq deməkdir. Millət varlığının qutsal simgəsi ulduzdur.

Köpüklər:

Millətin batini ilə zahirdə olan gücünün bir - birinə qatılmasının simboludur. onlar qəhrəmanın ruhla cismində axarkən onu bütün bulaşıqlardan qurtarır. Qəhrəman isə millətin idiyalları birliyinin və təmizliyinin təmsilçisi olur.

Bulaqlar:

Xalqın görünən aləminin simgəsidir. Bulaqlar mərkəzdən topladıqları qutsal gücləri çevrə lərilə millətin varlığının kökü ilə paylaşırlar. Bulaq bulaşıqlardan təmizləşib saydamlaşaraq xalqın yerdəki ruhunun simgəsidir. Onun ardıcil qaynarlığı yaşam axarlığından bir əlamətdir. Su Türk xalqının təmizlik, axarlıq və coşğunluğunun simboludur.

Qoşa bulağın yaşıllığı:

Bu yerdə nazlanan əlvan güllər bütün gözəlliklərə yiyəlik arzusunda olan türk xalqının əlamətidir. Gözəllikləri pərəstiş edən millət özünü gözəlliklə birgə sanır.

qoşa bulaqda, göydən iki ulduz, yerdən iki bulaq, yerlə güy vasitəçisi olan yaşlı ağac, yenidən doğulub Koroğlu adlanan Rövşən birdə vədə zamanı yeddi varlıq gücü bir - birinə qovuşaraq osturələrdə qoşalıq simgəsi olan "yeddi sayı"sını törəldirlər. Bu yeddi gücün birləşmə si ilə bütün xalqın varlığı birgələşir.

Zaman dolanışı:

Osturələrdə zaman dolanışı köklü bir ehtiyacdan asılıdır. Insan dönə - dönə təkrarlamaq yolu ilə aləm də öz şəklini örnəkələndirir, onun üstündə öz adət - ənənəsini qurur. Yeni ilin başlanışında olan mərasimlər və ayinlər arasındaki gəl - getlər bu görüşlərin önəmli olmasını

---

180 - fəza, cəhan, əmr qodsi - Məlihə Dərgahı - insan şünasi və fərhəng sitəsi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

göstərir. Kültür qalarqılığının nədənlərindən birisi də həmin görüşlərdir. Elə buna görə osturələrdə ilin ilkinə qayıtmağın özəl yeri və şənlik törəni başlanışlarının bir tür xatırlanmasıdır.

Üçüncü mərhlə ; Koroğlunun dünyada üzə çıxması!

yalqızlıq:

Doğal biçimində insan yalqızlıqda korluq çəkəndir. Başqalarının olması ona əminliklə dinclik verər. Başqasıla oturub danışmaq insana huzur bağışlar. Koroğlu isə bütün insanlar sayaq yalqızlığı sevmir, çənli beli arayır özünə ortaq fikir, ruh şəriki olan bir yoldaşlar tapsın. Onun dostlarında, qorxmamazlıq, cəsarət, kişilik, dosta vəfalı olmaq, insanlara vurğunluq, amac yolunda vuruşub dayanacaqlı olmaq özəllikləri olmalıdır. Belə dostların beyninde ərbab nökərlik qanunlarını kökündən danmaq düşüncəsi olmalıdır.

Koroğlu ostürhsində belə ürəkli insanları göstərməyə Aşıq Cununun şairliyi ilə sazı - avazı əsli rolu oınayır. Koroğlunu; "adlım" və "şöhrət axtaran" qəhrəmanların ürəyində yerlşdirən, onunla görüşmək arzusunu könüllərində çiçkləndirən, cümərdliyini, kişiliyini, dost sevərliyini dillərə salan Aşıq Cunun olub.

Beləliklə qəhrəmanlar Koroğlunu tanıyıb iradəsini sınamaq üçün çənli belə sarı yollanırlar. Koroğlunun ulu kimliyi ilə dəyərli idiyalları onları özünə sarı çəkərkən Çənli beldə qalmaqlarına ürəklərində maraq yaraldır. Öz gündəlik təkrarlanan yaşayışlarından sustalıb bezdikdən bu qəhrəmanlar yeni - yeni olaylarla gündəlik qatqısız dənəmələr (təcrübe-i nab) axtarırlar.

İnsanın hər bir təcrübəsi iki qatlı anlam daşıyır. Başqa bölümlər o dingiliyin çevrəsində dulanan iç anlam və durumla ona yüklənən ətraflı anlam.

ancaq yaşayış axımında bir tür iç anlamla ilgilənir. Bu iki anlam həyatda bir organısmı qurarlar. insan təcrübəsini çeşidli qollara bölmək olar. Olay yaşayışın ardıcılığını qıran bir təcrübədir. Bu olay qarşı - qarşıya olan bölümləri uçuruma düşməklərinin qabağını alıb həyatın gündəlik zəncirini qırarkən öz içində özünə anlam tapar. Olay çalışar bütün dünyanı öz içinə çəkib bugünkü taysız təcrübhələri keçmiş təcrübələrdən fərqləndirsin, beləliklə olay tarixsiz adam sayaq indi də əməl edr. O (anıt)i bir anda ələ gətirib və ışından şövqə gələrkən şənligə başlar. Indının kefi onu keçmişilə gələcəkdən quparar. Deməк olay qurxmamazlıqla dünyanı təsxir edr. "Fürsətlərdən qıvraq qıdalanmaq"[181] olay aramaq deməkdir.

çənli belin qəhrəmanları qovğa sevər olaylar arayanlardılar. Bütün vucudları olaya çevrilib açıq qucaqla təhlükəni qarşılayırlar. Olay iç dünyalarına çevrilib güclü iradələrı ilə varlığı özlərinə bağllayırlar. Olay ortıkı ləzətti vucudlarında ayıldarkən onları cismi ləzəttinə sarı çəkir. Bütün işlərdə "burdalıqla, indilik" keçmişlə indini bir an da aparıb, yaşayış şənliklə axıcılığının qarşısını alan hər ışın qabağını alıb onunla döyüşür. Onların ruhlarında çənli belə gəlməmişdən öncə olay axtarlığı olduqda özlərinə görə ad - sanlıydılər. Hər birisinin ictimayi yöntəmini (həncar) pozan adı varımış: Bəlli Əhməd, top dağıdan, halay pozan, tanrı tanımaz, İsa ballı, aşıq Cunun, dəli Həsən və . . .

Koroğlu ostürəsində, əxlaqın arasında qəhrəman və zəddinin doğuşunu görmək olar. Qüdrəti ələ salandan sonra onun nəşehsi təsirində özündən çıxıb xalqın haqqlarını ayaqlayıb onlara olan görəvlə haqqlarından qoruculuğu unudarkən öz qazancına onları siyasi - ictimayi - iqtisadı oyunçağına çevirmək qəhrəmanın ziddədləri edən işlərdir. Ancaq qəhrəmanlar ardı kəsilməz, öz insan sevərlik görəvlərinə dirənərkən özlərini onların yanında yürüşdə bilib, zor deyib hərnəyi özünə istəyən qüdrətlərin varlığına hücüm edrkən ərbat - nökərlikdən bezənlərdilər. ərbablıq qurumlarının içinə girən hər bir nökər özlüyünü itirib nəsnəyə çevriləcək. Ərbab paşanın əlı altında olarkən xalqa ağalıq edər, ancaq öz gücünü həmişəlik qoruyub saxlamaq üçün özbaşınalıq edib hər işdə hamı ona baş əyməlidir deyər. Amma qəhrəman olay arayandır varlığının şərti özgür əməl etməkdir. O özgür işi ilə varlıq tapıb. "eşiklik" formasında olan hər bir buyuruqla döyüşə qalxar. Onun büyürücüsü öz iradəidir.

Başqa yarısı:

---

[181] - macəracu məqaləsı – gevrəg zimel – çevirən: şapur behbəhan - nilgun sitəsi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Əflatunun eşqə görə bir dastanı var[182]. Bu dastanda tanrılar ilkin yaradıcılıqlarında insanları bütüv olaraq yaraldıblar. Onlar dörd əl - ayaqlı olduqda iki cinsili və girdə şekillidilər. ilkin insanların sana gəlməz gücləri olduğu üçün tanrılarına basqın edib onların yerlərini tutmaq istəiyərlər. Tanrılar bu insanların fikrini oxuduqda qəzəblənib onları iki bölürlər. Bu olaydan sonra insanlar güclərini əldən verib zəyifləşirlər və həməşə başqa yarılarının ardında ləmyesir dolanırlar. Bu dastan da insan itirdiyi yarısını tapdıqda bütüvləşəcək. Koroğlu ostürəsində nigar onun başqa yarısıdır. Türk dilində bu dastana daha eyniyət bağışlayan "yar" sözünə görə Mənzuri[183] cənablarının gözəl bir açıqlaması var. Yar "yaralamaq" felindən biçim vəsiləsilə yarmaq anlamındadır. "Yarım" mənim yarımın başqa bölümü, məni bütüvlədən və yarı anlamındadır. Mənim yarım, haman məni bütüvlədən yarım. Bu yarılar bütüvləşdikdə tanrılarla bərabr olaram. Yedi heykəl toplusunda gəncəli nizamının "qara günbəd"[184] adlı bir dastanı var. Orada insanın başqa yarısına çata bilmədiyinə görə bir təmsili var. O qara geyimli kişilərlə dolu olan bir şəhəri zehnidə yaraldır. Onlar xəyal dünyasında bir quşa minib "qara gönbəd"ə gedirlər. Orada bir sürə öz yarılarıla davranıb danışırlar. Sonra oradan ayrılarkən buayrılığın həsrətində qara geyib ömür boyu əzalı qalırlar.

Atalar hokm sürən kültürlərin çoxunda qadının şeytan üzlü bir yaranmışa çevrilməsinə baxmayaraq kütlənin qalarqılığı onun vucudu ilə ilgilənib. Insanın başqa canlılara tay iki cinsi var, bu qarşılığa qələbə çalmaq üçün kültür ınancı ilə varlıq arasında qadın kültürü ikiyə bölünmüş bir movcuda çevrilib və ona iki durumluluq təriflənib. Öncə qadınlığına görə ona alçaq gözlülükələ baxılıb, sonra isə analıq məqamında sıtayiş olunub. Bu ikilik onu doğal bir canlıdan sevməli bir varlığa döndərib. bu əsasda insan vucudun iki bağımsız varlığa bölüb. Bir bölümü bütün yaxşılıqla gözəllik yeri olan ruha və başqa bölümün isə bütün yer ozündə çaşmaqlar nədəni olan maddılığına. Elə bu üzdən insanları da iki yerə bölüb cismləri çalışmaqda olanlarla ruhları çalışanlar. "iqtidar" kültüründə cism gözəlliyindən törənən qorxu insan varlığının birliyindəndir. Birdə insanların bir - birilə fərqili olmadan bir səthdə yerləşməkləri boyuna olan fəzanın yerinə eninə olan, fəzanın dəyişməsindən və insan cisməlḛ ruhunun hər birisi onun vucudunun organısmını formalaşdırmağındandır. Insan vucudunun organısmının hər bir bölümü başqa əzalarından asılı olaraq bağımsızlıqda var olmaq deyil hər bölümdən qırılması onu içinə şumladar.

Ağız ədəbiyyatı "iqtidar" kültürü ilə fərqili olduğunda, insanın zahiri şeklini cism gözəlliyi bilərək təriflǝyir. Onu başqa gözəlliklərdən ayırmır. beləliklə iqtidar kültürü ilə mübarizə edir. Bu düşüncə ağız ədəbiyyatının fərqili yönlərindən birisidir.

Koroğlu osturəsının kökü ağız ədəbiyyatına bağlı olaraq yaradıcı xalqın xəyalından törənib. Koroğluda xalq kültürü əlini bir kültür çılpaqlığına qatır, kültür özünün eşik və iç örtüyünü qırağa vurur. Au osturədə ərbab qızları belə bir çılpaqlığın zirvəsindədilər.

Ərbab qızları, iqtidar kültürünün dörd önəmli yöntəmilə tartışmadadılar:

A -Atalar hokm sürən kültürdə qızlar öz ərkək tayfalarının namusunun bir bölümü olduqlarına görə onlara tabe olmalıdılar. Iqtidar kültürü baxımından qadınların özlüklərinə söykə nən varlıqsızlıqdan sarı, əsgık bir canlılıqlarına görə başqasından asılı olmalıdılar. Amma Koroğluda hakim kültürün qarşısında qadınlar öz bağımsız varlıqlarını göstərərkən çənli bel qəhrəmanlarının dəvətlərinə görə atalarının üzünə dururlar və onları yenildib kiçildən pis adətlərlə vuruşmağa qalxıb öz bağımsız varlıqlarının qalarqılığına dirənirlər.

B -Atalar hokm sürən kültürdə (mütif) qadın cinsilə ilgili gücənmklə şekillənir və qadınlar üçün hər tür özənligi (fəal olmağı) pisləir. Qadınlar ərkəkələr bəzmilərində olmamalı, kütləvi işlərə qatılmamalı və toplumlarda gözə görünmək haqqları yoxdur. Amma Koroğlu osturəsində nigarin düşüncəsi sevgisindən üstün, şənlikələrdə Koroğludan dalı qalmayan, döyüş anlarında da bir döyuşdaş kimi onunladır.

---

182 - ziyafət - Əflatun – çevirən: Əli fəzuği
183 - Dılmac dərgisi - say 34
184 - yeddi günbəd əfsanələrı (qara günb) bölümü - gəncəli Nizamı - rivayət edən: (

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

C - Ərbab, nökərlik ilgilərində bir ictimayi əsl olaraq insan qatları bir - birindən ayrılmalı dır. toplumda hər kimsənin özünə məxsus yeri var. ancaq çənli belin qəhrəmanları ilə evlənməyə könül verən qızlar, iqtidar kültüründən törənən ırənc bir ictimayi ilgi ilə üz - üzə dürüb onun varlığını pozurlar.

D - ərbab, nökr rabitələrində qızlar başqa insanlara tay nəsnəyə çevrilirlər. ancaq onların nəsnə sanılmaqları başqalarından daha artıqdır. Atalarının ınancına görə, atalarının əllərının altında olduqları üçün onlara ərbablar yiyə durmalı ilk nəsnədilər. Oüzdən qüdrtləri təhlükəyə düşən zaman ilk al - ver etdikləri qızları olur. Koroğlu dastanında keçəl həməzənin satrik rivayəti, o dastanın ən şirin gülməli rivayətlərindəndir. Burada qızların atalarının evində dostaq yaşamaqları üzə çıxır elə buna görə onlar çənli belin qəhrəmanları ilə başqalarından artıq yaxınlıq duyurlar.

Koroğlu osturhsində ərbablar qızlarının olay axtarmaq hissləri, qorxmamazlıqları, sünnət sındırmaları, kişilərdən artıqdır. Onlar sevgini paylaşmağa çağırmaqla olay dolu rivayətlər yaraldırlar. Qəhrəman onlara çatmaq üçün bollu təhlükəni canına almalıdır.Karnaval kültürünün çabası cism gözəlliyini kültür alanına qaytarmaqla iqtidar kültürü ilə savaşır.

Nədənsə olay qızların çağırışı ilə başlanır?

Qəhrəman varlıqlı osturhələrdə dünya dəyişkliyi ələ gətirmək qəhrəmanın var olmasının köküdür. Başqa yöndən qəhrəmanın ziddi çalışr, dəyişikliyi dev mağarasında dostaqlandırmaqla qəhrəmanın ona çatmasının qarşısını alsın. elə buna görə qəhrəmanın dünya dəyişikliyini ələ gətirmək arzusundadır. Juliya koystva[185] analıqda iki keyfi dəyərli bilir.

1 - gövdə dəyəri: Boyluluq dövranı balanı gövdəsində saxlaması, oşağı bağrına basıb gövdəsində ona isti bağışlaması, canından çıxan avazlarla balasını nazlaması.

2 - A nanın qoruculuq dəyəri: balasını çevrəsində olan təhlükə ilə başqa insanların xətərindən qoruyub, fikir bağımsızlığı tapınca ona təsmimələrində yardımçı olması.

juliya koystuva deyir: Ana qoruculuq dəyərini başqasına buraxa bilsədə öz analıq dəyərini kimsəyə verə bilməz.

Qəhrəman insan zatının tərsinə, anasının gövdəsinə yiyə olub özünü gövdəsindən doğmaq istəyir. insan bütün yaradıcılığını özünə istədikdə anasının qoruculuq dəyəri ilə döyüşür. O dəyəri qırağa vurub bağımsız bir insan kimi öz istiqlalına dirənir. Oyaşamını öz iradəsilə qurmaq istəyir.

korağlu dastanında qəhrəman qızlara çatmaq və qadınlıq gövəsinə bütovlüklə yiyə olmaq üçün olayları başlayır. Qəhrəman özünü sevən bir canlıdır. O insan varlığının hərnəyinə yiyə durmaq istəiyr. Qadın psikolojıyasında qadın "yerlik" ərkək isə "zamanlıq" imgəsidir[186].

Qızlar nəhədən üstün qatlardandılar?

qəhrəmanın sonsuz həvəsi olduğu üçün bütün çabalardan qıraqda olan "gövdə"ni özününkü eləmək istəyir. Bu qızların cism çabaları olmadığına görə bədən gözəllilkləri büsbütün yerində qorunub qalıb. qəhrəman bütün vucudunun ışığını bu cismin gövdəliginə salıb onu yeni dən tanımaq istəyir. Ruhunu bu güzəl yumuşaq gözəlliklə ilgiləyir. Gözəlliksiz, yaşayış onlara çatışmaz və anlamsızdır. elə bundandır ki Koroğlu nigarin üz döndərməsindən başqa, bütün çətinliklər qarşısında dözümlüdür. Ansuz ixtiyarını əldən verib ruhu öz içinə şumlayır.

gövdəlik alçaq sanılan kültürdə cism gözəlliyini qəbül etmək ruhla cismin pisliklərə bulaşmasından qorxmaq, ruhun şumlamasına səbəb olar. Onunçun belənçi bir kültürün hər cür "madıyət"dən qorxusu var. Amma osturələrdə cism gözəlliyini sevmək istəyi qəhrəmanın bir əsaslı ehtıacı sanılır. Qəhrəman yalnız gözəl ruhunu, gözl cismə calamaqla özünü yenidən tanıya bilir. Örnək üçun: Koroğlunun nigardan uşağı yoxdur. Onun büsbütün gövdəsinə yiyə olmağa görə nigarın cism dəyişikliyindən qorxudadır. Nigar, korağlunun varlığını cizgiləyən anlamındadır. onunla Koroğlu bır kamil vucuddur. Nigar onun (anıma)sidir. Nigar ondan eşikdə

---

[185] - fiministi nəzərlərində araşdırma - juliya kristova - firuzə mahacer. juliya kristova da hünər, aşq və malıxuliya - can ləxt - çevirən: Əli lalə cini - vals sitəsi. pərvəndən - juliya kristova - insan şün

[186] - sərgəştegiye neşaneha, zəmane zənan, juliya kristuva – çevirən: mani həqiqi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yox onun yarısıdır. Uşağı olmadığı onun bağımsız (müstəqil) vucudu olmadığındandır. Koroğlu ilə nigar şekilələ parçanın (bum) ayrılığı mümkünsüz olduğu kimi birgələşmiş bir varlıqdılar.

Koroğlunu nədən oxuyuruq?

Cozef kəmbel[187]; osturələrə dörd ışləklik düşünür.

1-ürfan rolu: Kültürün ilgi növi dünyanın fikirlənilməmiş bölümü ilə dir. Kaenatla ilgi qurmaq insanın tanışlıq meydanından qaçır, onun baxışından uzaqlaşır, bizi qavramlayan bir dünyada bilməməzligimizi bilmək, yaşayışımızda təsirli olan əl çatmaz gizlin güclərə vurğunluq, gözəllikələrin nədənini düşünməmək, kaenatın əngınlık, böyüklük və gizlin sırları qarşısında heyrətə dalmaqdandır.

2-Evrən (keyhan) tanıma rolu: Tarix boyu insan düşüncəsinin gəlişmə növünü osturə bizlərə açıqlaya bilər. Örnək üçün ikisinə barmaq qoymaq istəiyrəm: Bütün kültürlərdə tanrılar yaratmaq insanın evrən tanıma gəlişməsinin növünü öz içində göstərir. Məsəla ovçuluq kütlə sinin tanrıları qürd, qartal, aslan, qaflan və s. heyvanlar şeklində zehnə yerlşdirirlər. Əkınçılik kütləsində; öküz, dağ keçisi, qoç, yaşlı ağaclar və s. Kimi şekiləndirirlər .

Görünüşlə tanımaq növün da; məsələn: Elatların bütün varları gözlərinin önündə olduğuna görə kültürün, görünüş yönünü üstünlüyü var. Orada rəng, nür və doğal mənzərələr önəmlidir. əkınçılər arasında tarla dəninin yerdə əkildiyi üçün gizlənmiş vucudlar önəmlidir. Bu səbəbə elat ların tərsinə görünən nəsnələrə dəyər verməyib zata ınananlardılar. Bunlar bərabrində al - verçilər çoxlu danışığa önəm verndilər.

3-Sosyolojik işləkliyi: Tarix boyu bütün millətələr varlılıqdan öncə yerli və köçəri bölümlərə bölünüb. Cuğrafıya alanı arasında avadanlıqları qurmağın bollu həzinəsi varidi. Köçərilər (elatlar) yoxsulluq üzündən avadanlıqlara basqın edib talan vurardılar, onların bu işlərindən sarı, köylülər içlərinə dalan, ehtiyatlı olub kütləvi baxımından hərəkətsiz insanlardılar. Örnək oçun: Sərdəri danışığı ilə Təbriz danışığında olan fasilə onların hərəkətsizliyini göstərir. Elə bu üzdən siyasi dəyişiklikələrdə edici rollarını qazanabilməyiəblər. rəsmi tarixədə isə onlardan ad aparılmayır. Koroğlunu oxumaqla dastanda olan karakterlərın istək - arzuları ilə tanış oluruq.

4-öyrədib becərtmə rolu: Kütləvi özüdən xəbrsizligi (naxud agahı cəmi), osturələrində göstərərlər. Hər millətin kültür kökləri simgə şeklində öz içində qörünüb saxlanılıbdır. Onlarda olan simgələri tanımaqla hər xalqın kültür kimliyi ilə tanış olub bir - birindən ayırd etməklə yeni dən tanımaq ola

[187] - təhlil tək osturə nəzd-i kəmbel ba negahı be rivayət Yünes və mahı - Fəkohi və Mənijə Kəngərani . qodrət-i osturə - cozef kəmbel – çevirən: əbbas moxber

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

MODERN ANLATI-DESTAN İLİŞİKİSİNİN ARKETİPSEL SEMBOLİZM AÇISINDAN İNCELENMESİ

FATİH KANTER

İnsan yaratılalı beri söz ile kendini geleceğe taşıma ve varolma kaygısını içinde barındırır. Bu kaygı sonucu sözlü kültürel unsurlar ve yazının icadıyla da yazılı edebi metinler toplumların/ milletlerin devamını sağlayan en önemli araç konumunu üstlenmişlerdir. Bu görev içerisinde özellikle en önemli yeri ise destanlar almaktadır. Destanların milletlerin yaratılışları ile ilgili olarak ortaya çıktıkları düşünüldüğünde her milletin kendi oluş sürecinin sözlü ve yazılı destanlar aracılığıyla geleceğe taşınma kaygısındaki önemi de ortaya çıkacaktır. Edebi tür olarak destanın yüzyıllar içerisinde yerini farklı türlere bırakması onların tamamen yok olup gittiği anlamını taşımaz. Zira destanlar günümüz edebiyatında roman, öykü ve şiir gibi türlere ilham veren kaynaklar olarak işlevlerini korumaktadırlar.

Destanlar toplumların kolektif şuurundan doğan ve onları bir arada geleceğe taşıma kaygısı içerisinde oluşturulan eserlerdir. Bu metinler ile modern çağın insanının gereksinimlerini karşılamak üzere kurgulanan romanlar arasında yadsınamaz bir bağ bulunur. Zira ikisinde de merkezde insan yani kahraman vardır. Kahramanın yaşam içerisindeki mücadelesi ise Jung'un "ortak bilinçdışını oluşturan yapısal ögeler olarak nitelediği arketipler"den hareketle çözümlenebilecek bu metinler arasında bir metinlerarasılık ve içsel yolculuk bağlamında uyum vardır. Kahramanın arketipsel dönüşüm aşamalarını gerçekleştirmesi (Ayrılma-Erginlenme-Dönüş) ve diğer arketiplerin görünüm seviyeleri (Anima, Animus, Gölge, Yüce Birey vb.) destandan romana uyarlanan metnin bir katmanı olarak görülebilir. Gerek Türkiye Türkçesi ile yazılan romanlarda gerekse Türkiye dışında yazılan romanlarda bu arketipsel konumlanma ile karşılaşılır. Türk edebiyatlarında konusunu destanlardan alan ya da metin içerisine konumlanan destanlarla zenginleştirilen romanlarda Annaguli Nurmemmet'in Oğuz Yurdu, Büyük Göç, Mevlüt Süleymanlı'nın Göç, Cengiz Aytmatov'un Gün Olur Asra Bedel, Beyaz Gemi vd. gibi eserler bunun en güzel örnekleridir.

Bu çalışmada örnek olarak seçilen eserlerdeki destan unsurları arketipsel sembolizm ve kahramanlık mitosu bakımından incelenecektir.

Halk anlatıları ve modern anlatılar arasında kahramanlık mitosu ve kozmogonik çevrim bakımından büyük benzerlikler görülür. Bir milletin varolma mücadelesi içerisinde tarihi bir dönüm oluşturan olaylar destanları oluşturur. Destanlar "milletin kültüründen kendi kendine doğmuş ortak verimleridir" (Köprülü 1981: 41) Bu ortak ürünlerin ortaya çıkışı için elbette büyük ve olağanüstü olayların olması gerekmektedir. Yaşam yolculuğu içerisinde toplumları/milletleri olağanüstü olaylar karşısında içine düştüğü çıkmazdan kurtaracak bir lider kahraman bulunur. İşte bu lider kahraman anlatı geleneği içerisinde tarihsel kişiliği ile bütünleşerek olağanüstü özelikle donanmış bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Destanların olağanüstülüklerle donanmış kahramanları tarihi romanlarda destan etkisiyle aynı role bürünürler.

Milletlerin kendilik değerlerini ve dünya üzerindeki oluşlarını simgeleyen anlatılarda destanlar ve diğer halk edebiyatı ürünleri kaynak olarak önemli bir görev üstlenirler. Destanların dünyasındaki kahramanlar modern anlatılar içerisinde sembolik olarak ya da bire bir romanın kahramanı olarak görülebilirler. "Arketipsel sembolizm bakımdan kahraman, hepimizin içinde saklı duran, yalnızca bilinmeyi ve yaşama katılmayı bekleyen tanrısal yaratıcı ve kurtarıcı imgenin simgesidir" (Campbell, 2010: 50). Özellikle konusunu tarihten alan anlatılarda tarihi bir şahsiyet olarak varolan bu kahramanlar modern anlatının içerisine montaj tekniği ile yerleştirilmiş ve sembolik anlam yüklenen anlatılarda ise sembolik bir boyutta karşımıza çıkarlar.

Edebi anlatılarda genellikle kahramanın/ başkişinin simgesel anlamda içsel yürüyüşü ele alınır. Anlatının konusu her ne olursa olsun -aşk, yabancılaşma, ölüm, kahramanlık- kahramanın sınavlar yolundan geçerek olgunlaşma süreci içerisine girişi akta

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Jung'un arketip adını verdiği ve toplumun ortak bilinçdışını oluşturan yapıtaşlarının sembolik manalarının okunmasıyla daha iyi anlaşılacaktır. Arketipler; Joseph Campbell'in "mono-mitos" ya da "kahraman mitosu" (hero-myth) olarak adlandırdığı, kökeni ritüel ve mitoslardan kaynaklanan ***"ayrılma-erginlenme-dönüş"*** formülü ile iç içe geçmiş olarak destan ve romans türü anlatılarında sembolik olarak çözümlenebilirler.

1- Ayrılma Aşaması

Kahramanın kendilik değerlerini oluşturabilmek ve yaşadığı halkı içinde bulunulan sıkıntıdan kurtarmak için maceraya bir şekilde başlaması gerekmektedir. Campbell'in "maceraya çağrı" (Campbell 2010: 63) adını verdiği bu süreç kahramanın bazen içten gelen bazen de dıştan gelen bir sese kulak vererek maceraya atılmasıyla başlar. Gerek destanlarda gerekse modern anlatılarda genellikle kahramanın sembolik bir biçimde harekete geçiren olaylar ya da durumlar bulunur.

Oğuz Kağan Destanında kahramanlığını ispat için Oğuz ulu bir ormana giderek karşısına çıkacak olan engelleri aşmak zorundadır. Bu macera Oğuz'un dünya üzerinde kendilik değerlerini varedecek ve onu Türk toplumunda önemli bir simge değer konumuna yükseltecek olan "alp-tipi" (Kaplan 1995:11) kategorisine öncü konuma getirecektir. Türkmenistanlı yazar Annaguli Nurmemmet'in Oğuz Yurdu romanı da Oğuz Kağan Destanına ve özellikle de Oğuz Kağan'a göndermelerde bulunur. Romanın sembolik kahramanı olan Oğuz; üç gümüş ok ve bir altın yayı at üzerinde gözleri bağlı bir biçimde farklı yerlere fırlatır. Böylece yirmi dört torununu da maceraya davet etmiş olur:

"Ataları Oğuz Han, altın yayla üç gümüş oku, gözleri kapalı olarak atmıştı. Her gümüş ok bir tarafa gitmişti, altın yayı ise başının üzerinde çevirerek atmıştı. Gümüş oklarla, altın yayın düştüğü yeri gören bilen yoktu. Oğuz Han eline dönüp geldiğinde şöyle dedi: "Her gümüş ok bir cihan devletidir. Altın yay dünyaya sahip çıkmaktır. Bulanın devleti bereketi bol olsun!" (Nurmemmet 2001:8-9)

Yine romanın destanla olan ilişksini Nurmmemet Yedi Miras adlı bölüm başında Gorkut Ata Türkmen Halk Destanından ve Oğuz Kağan Uygur Destanı epigraflarında görmem mümkündür.

"Türkistan'daki Oğuz el ulusu kısım kısım, boy, boy, aşiret aşiret, uruğ uruğ yaşıyorlardı… O kurultaya Balkan Dağı'nda yaşayan Oğuzlardan, Köpetdağı'nın eteğinde yaşayan Oğuzlardan, Oğuzların uzak ilinden, Tecen, Murgap, Amuderya, kıyısında yaşayan Oğuzlardan, Ural Dağı eteğinde yaşayan Oğuzlardan, Haral Denizi'nin kıyısında yaşayan Oğuzlardan, Sebiz'de, Çıkırlı'da yaşayan Oğuzlar'dan, Hankata'da, Hazarasıp'ta, Kât'de yaşayan Oğuzlardan, Hazar Denizi'nin kıyısında yaşayan Oğuzlar'dan, kısacası İçoğuz'dan, Dışoğuz'dan geldiler…"

"Gorkut Ata" Türkmen Halk Destanın'dan (Nurmemmet 2001:71)

"Oğuz'un veziri Uluğ Türk bir gün rüyasında altın yay ve üç gümüş ok gördü. Altın yay gün doğusundan gün batımına kadar uzanıyordu. Gümüş oklar ise kuzeye doğru gidiyordu. Gümüş oklar ise kuzeye doğru gidiyordu. Uluğ kalkıp rüyasını Oğuz'a söyledi. Oğuz da oğulları Gün, Ay ve Yıldız'ı gün doğusuna, Gök, Dağ ve Deniz'i de gün batısına doğru gönderdi. Gün doğusuna gidenler bir altın yay, gün batısına gidenler üç gümüş ok buldular… Bir gün kurultayı toplayıp şunları söyledi: "Artık çok yaşlandım. Kaç savaşlar gördüm, düşmanları ağlattım, dostlarımı güldürdüm. Tanrıya olan borcumu eda ettim, yurdumu size bırakıyorum."

Oğuz Kağan Uygur Destanı"(Nurmemmet 2001:71)

Azerbaycanlı yazar Mevlüt Süleymanlı'nın Göç romanı da simgesel anlamda Göç destanı ile ilintilidir. Romanın başkişisi İmir'in gördüğü rüyaların gerçekleşmesi üzerine kurgulanan anlatıda Karakellelerin asıl vatanlarından kan davası nedeniyle göç etmeleri ve birkaç nesil sonra anayurtlarına geri dönme/ göç etmeleri anlatılır. Uygurların Göç destanında kuruyan nehirler ve suyu tükenen göller ile verimsiz hale gelen topraklardan insanlar kıtlık, susuzluk nedeniyle vatanından ayrılmak zorunda kalır. Göç romanında ise kan davası

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etmek zorunda kalan insanlar vardır. Bu iki durumda arketipsel anlamda ayrılma aşamasının gerçekleşmesi maceraya çağrı anlamını taşır.

Yine Türkmen yazar Annaguli Nurmemmet'in Oğuz Yurdu romanının devamı olarak kaleme aldığı Büyük Göç romanı da Göç destanından izler taşır. Roman ile destan arasında konular birebir bağlantılı olmasa da göç olgusu maceraya çağrı aşamasının başlangıcı olarak ortaktır. Romanda başkişi Sultan Sancar Tuti Han ile konuşurken "Kılıçla değil göçle yurt edinilsin" (Nurmemmet 2002:24) sözünün ardından yoldan gelip geçen dervişlerin söyledikleri aklına gelir:

"Şu yoldan dervişler geçerken her defasında bu olay tekrarlanıyor. Cümle cihan ezgiyle doluyormuş gibi oluyor. Bizimkiler de onlar geçerken bunu hayırlı bir işaret sayarlar, "Hayır kapına gelir" diye göç etmeye başlarlar. Onların kulaklarında sanki, "Göç! Göç! Göç!.." diye bir ses yankılanır." (Nurmemmet 2002:25)

İşte bu "göç, göç, göç!" sesi kahramanı yolculuğa çağıran ve onun maceraya atılmasını sağlayan dış güç olarak dikkati çeker.

Cengiz Aytmatov'un Beyaz Gemi adlı anlatısında da efsanevi unsurların ve destana ait bazı özelliklerin metin içerisine yerleştirildiği görülür. Anlatının temeline yerleştirilen Maral Ana Efsanesi, Kırgızların yaratılış/türeyişi ile ilgili milli destanları Manas'a göndermede bulunur. Yine aynı anlatıda Mümin Dede torununa "Issık-Kul'da yaşayan herkes bu masalı bilmek zorundadır. Bilmemek günahtır." diyerek hem Manas destanının hem de Maral Ana efsanesinin önemini vurgular.

Anlatı kahramanları kendilik değerlerine ulaşmadan önce birer eksik özen konumundadır. Bu eksikliği tümlemek için maceraya atılmak zorundadırlar. Çağrıya kulak vererek atıldıkları macera onları sınavlar yolundaki erginlenme aşamasına yönlendirir.

2. Erginlenme Aşaması/ Aşama Arketipi

Mono-mitin ikinci aşaması, Aşama ya da Erginlenme adını taşır. Bu aşamada kahraman, yiğitlik ve cesaret göstererek amacına ulaşmak ister. Erginlenme aşaması aynı zamanda insanın kendi ruhundaki "düşman gölge" arketipini de yenmesiyle gerçekleşecektir. Erginlenme sırasında kahramanın cesaretinin yanı sıra zekası da ön plana çıkar. Erginlenme kahramanın hem fiziksel hem de ruhsal anlamda bir dizi zorlu yolculuktan geçerek kendilik değerlerini bulduğu sınavlar yoludur. Campbell bu aşama için; "kahraman bir dizi sınavdan geçmek üzere tuhaf biçimde akışkan, belirsiz biçimlerin düş dünyasına ilerler." (Campbell 2010: 15) demektedir. Kahramanın kendini gerçekleştirmesi ve bireyleşim sürecini tamamlaması için karşısına çıkan engeller, iç ve dış hayatın güçleri tarafından oluşturulan arketipsel sembollerdir.

Gerek destanlarda gerekse modern anlatılarda genellikle kahramanın içsel yolculuğu önemli bir yer tutar. Zira içsel yolculuk ve fiziksel zorluklar bireyi olgunlaşmaya/ erginlenmeye doğru yöneltir.

Annaguli Nurmmemmet'in Oğuz Yurdu romanında sınavlar yolunda ilerleyen kahramanlar Selçuk Ağa ile Çağrı ve Tuğrul Beylerdir. Selçuk Ağa, altın yayın alametiyle/işaretiyle Takkale'ye göç hazırlıklarına girişerek erginlenme yolunda adımlar atar. Selçuk Ağa, Tanrı Dağlarıyla yeni Gök Tanrı inancı ile Cent şehri yani İslamiyet dini arasındaki kararsızlığı sınavlar yolundaki engelerdir. Bu engelleri aşma yolunda ona yardımcı olan kişi ise Aksakal'dır. Anlatıdaki Aksakal aslında Türk anlatı geleneği içerisinde varolan Alp-Bilge tipinin bir yansımasıdır. Jung toplumsal bilinçdışının kodları olarak adlandırdığı arketiplerde Yüce Birey arketipinden söz eder. Bu arketip aslında Dede Korkut ile başlayan ve toplumun yol göstericisi olan "aksaklı bilge" geleneğinin devam ettiren bir kültürün tipleşmiş halidir. *"Birey, ait olduğu toplumun değerler dizgesini, yüce-birey arketipi aracılığı ile edinmeye çalışır. Zira Jung, kişisel bilinçdışının temelinde, insan ırkının geçmiş deneyimlerinin "depoladığı" ve sezgi, algı, idrak gibi doğuştan gelen bir "kollektif bilinçdışı" (collective unconscious) nosyonunu gündeme getirir."* (Korkmaz 2005) Oğuz Yurdu anlatısında da Aksakal, Selçuk Ağa'nın yol göstericisi olarak bu rolü üstlenir. Aslında anlatının tümünde bu rolü üstlenene

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

başlangıcında altın yay ve gümüş okları farklı noktalara fırlatarak torunlarını hem sınavlar yoluna gönderir hem de onların müşkül durumlarında geçmişteki tecrübelerinin aktarımıyla yol gösterici olur. Yine Nurmemmet'in Büyük Göç romanında da Aksakallı ihtiyarlar yüce-birey arketipinin sembolü olarak karşımıza çıkarlar.

Sınavlar yolu bireyin hem içsel hem de fiziksel anlamda bir yürüyüşü olarak nitelendirilebilir. Maceraya çağrılan birey, içinde bulunduğu sınavı başarılı bir şekilde geçmek isterken aslında kendi benliğiyle de yüzleşmektedir. Bu yüzleşme, onun sadece verilen bir görevi sıradan bir başarı ile değil ruhsal bir olgunlaşma kazanarak tamamlanmasını sağlar. Oğuz Yurdu romanında Selçuk Ağa'nın yeni yurt arayışı ve İslamiyet'i kabulü; Büyük Göç romanında Sultan Sancar'ın esaret yaşadığı günler onların erginlenme yolundaki sınavlarıdır.

Aytmatov'un Beyaz Gemi anlatısındaki Maral Ana Efsanesi ve Mümin Dede ile torununun varoluş mücadeleleri bu durumu örneklendirir. Aytmatov anlatılarında dikkati çeken asıl nokta ise kendilik değerlerinden uzaklaştırılan/ koparılan "mankurtlaşmış /ötekileşmiş" insanların ve toplumların "kültürel bellek hafızasında yer alan kültürel kodlarla varoluş dizgesini oluşturma ve kurma çabalarının sembolik boyutta aktarımıdır. Bu aktarımı sağlayacak olan halkın milli hafızasına işlemiş olan destanlar, masallar, efsaneler, türküler vd.ürünler bit toplumu ayakta tutan temel değerlerdir. *"Efsaneler ve mitlerin, toplumların pedagojik eğitimini içeren kültürel kazanımlar olduğunu söyleyebiliriz. Toplumların sağlıklı gelişmeleri, geleceğe güvenle ve dünyayı tehdit etmeden açılmaları bu pedagojik eğitimin niteliği ile doğrudan ilişkilidir."* (Korkmaz 2004: 80) Aytmatov'un Gün Uzar Yüzyıl Olur anlatısındaki Juan Juanlar ile Nayman Ana Efsanesi; Sultanmurat'taki kahramanların zorlu mücadelerinin tıpkı Manas destanından izler taşıması; Yıldırım Sesli Manasçı'da Manas Destanını anlatma geleneğinin sürdürülmesi, Beyaz Gemi'de Maral Ana Efsanesi ve Manas Destanı'nın anlatıların içerisine yerleştirilmesi bu kültürel kazanımların yaşatılması içindir.

Geleneksel anlatılar ve özellikle de destanlar içerisindeki sınavlar yolunda karşılaşılan güçlükler genellikle doğaüstü olaylar ve doğal felaketlerden kaynaklanır. Bu durumda ise gücünü halkın varoluş amacından alan bir kahramanın ortaya çıkarak yol gösterici olması bilgi, beceri, kuvvet ve erk ile yaşanılan sıkıntıdan halkını kurtarması beklenir. Dünya üzerindeki bütün anlatıların temelinde yatan nosyon da zaten budur. Bireyi yaşadığı toplumun özü ve kendilik değerleri kuran bu nosyon "kahramanın sonsuz yolculuğu"ndan hareketle dünya üzerinde yeniden yaşamaya sevk eder. Cengiz Aytmatov'un, Annaguli Nurmemmet'in, Mevlüt Süleymanlı'nın ve efsane, mit, destan gibi anlatıları modern anlatılarla toplumlara sunan diğer yazarların eserlerinde asıl amaç toplumun varouş dizgesini sağlayan kodları toplumların bilinçdışını oluşturan arketipler aracılığıyla bireylere sunmaktır.

3- Dönüş Aşaması

Mitolojik çevrimin son aşaması dönüştür. Kahramanın yukarıda adı geçen üç aşamalı yolda bireyleşim sürecini tamamlayarak geri dönmesi arketipsel sembolizm bakımından ruhi olgunluğu yakalamış olmasını, sınavlar yolunu başarıyla tamamlamış olduğunu gösterir. Maceraya çağrılan ve sınavlar yolunda ilerleyerek erginlenme aşamasını tamamlayan kahraman "ödül olarak kazandıkları" ile birlikte amacına ulaşır. Oğuz Yurdu romanında kahraman, kendine yeni bir yurt edinmesi, Büyük Göç romanında Sultan Sancar'ın Oğuzlar elinde hapis iken yaptığı hataları görmesi ve bunu gelecek nesillere aktarması, Aytmatov'un Gün Uzar Yüzyıl Olur eserinde Nayman Ana'nın oğlu Jolaman'ı özüne döndürmesi olumlu örneklendirirler. Bununla birlikte Aytmatov'un Beyaz Gemi anlatısında Maral Ana efsanesindeki çocuğun, dedesinin Maral Ana'yı öldürmesi sonucu intihar etmesi ise erginlenmenin tamamlanamadan dönüş aşamasının gerçekleştiği anlamını taşır.

Çıkarım

Anlatılar, genel anlamda toplumların kültürel hafızalarını ruhlarında barındıran sembolik söylencelerdir. Bu söylenceler ilkellikten modernliğe değin tüm insanlığın ortak ve farklı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yönlerini içinde barındırarak birlikte yaşama gereklerini nesilden nesile aktarma rolünü üstlenirler. Destandan doğarak romana ulaşan Türk anlatı geleneği Jung'un toplumsal bilinçdışı olarak adlandırdığı insanlığın ortak kültürel kodlarının çözümlenmesi ve Campbell'in kahramanlık mitosu olarak adlandırdığı kozmogonik çevrim yöntemleri ile derinlemesine ele alındığında simgesel ve metaforik boyutta çok katmanlı eserlerle karşılaşılacak ve bu eserlerin gerçek değerleri daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKLAR

CAMPBELL, Joseph (2010), *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (çev.: Sabri Gürses), Kabalcı Yayınevi, İstanbul

GÖKERİ A.İ. (1979), *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması,* Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara

JUNG, Carl Gustav (2001*), İnsan Ruhuna Yöneliş*, (Çev.: Engin Büyükinal), Say Yayınları, İstanbul

KAPLAN, Mehmet, (1995), *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, Dergah Yay., İstanbul

KORKMAZ, Ramazan (2004), *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri,* Grafiker Yay., Ankara

KORKMAZ, Ramazan, (2002) *Oğuz Yurdu Romanında Toplumsal Bilinçaltının Görüntü Düzeyleri*", I. Uluslararası Avrasya Yıldızları Sempozyumu (28 Nisan 2002 Ankara), (Düzenleyen; Uluslararası Ahmet Yesevi Üniversitesi- TÜRKSAV ve TDKM), Ankara, Bilig, Güz 2003, S.27, s.71-83

KORKMAZ, Ramazan, (2005) *Dede Korkut Anlatılarında Alp-Bilge Tipi*, Türk Dil ve Kültürünün En Eski Dönemleri Uluslar arası Bilgi Şöleni, 22-23 Mayıs 2005, Girne Amerikan Üniversitesi, Girne/KKTC

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İst., 1981

NURMEMMET, Annaguli, (2001), *Oğuz Yurdu,* Devran Matbaacılık, Ankara

NURMEMMET, Annaguli, (2002), *Büyük Göç*, Devran Matbaacılık, Ankara

SÜLEYMANLI, Mevlüt, (2000), Göç, Ötüken, Yay., İstanbul

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK VƏ SKANDINAV EPOSLARINDA DÜNYANIN ÜÇLÜ MODELINI EHTIVA EDƏN KOSMOQONIK ÜNSÜRLƏR

FƏRƏH CƏLIL

Dünyanın üçlü modelini özündə ehtiva edən dünya ağacı bəzi hallarda dirək və ya nərdivan, dağ və ya çadır kimi də təsvir olunurdu.

Məsələn, uyğur dastanı “Oğuznamə”də Oğuzun oğlanları üçün dikdiyi dirəklərdən söz açılır. Yaxud “Maaday Qara dastanında” Həyat ağacı funksiyasını daşıyan dirəkdən bəhs olunur. Dastanın araşdırmaçılarından olan türk folklorşünas alimlərindən S. Bekki “Maaday Qara” dastanında yer alan dünya dirəyini belə təsvir edir: “Maaday Qara” dastanının girişində Həyat ağacının qarşılıqlısı kimi “At Çakı” doqquz tərəfli, kənarları gümüşdən təsvir olunur. Doxsan tərəfli möhtəşəm çadırın qarşısında olan “At çakı” hörmətli qonaqların qarşılandığı yerdir. Buraya gələn qəhrəman ağacın yanında atından yenər, qonaq olacağı şəxsin yurduna doğru gedər. Dastandakı Həyat ağacı kimi Ak Çakı da ilahi mənşəlidir. Dünyanın əsasını oluşdurduğuna inanılan bu qeyri-adı təsisin yuxarı hissəsi Ulu Tanrı Üç-Kurbustana doğru uzanır və ona at çakı olur Alt ucu aşağı dünyadadır və Aybıstan ona atını bağlayır. Bu qeyri adı təsisin orta hissəsi qəhrəmanın payına düşür və onun At Çakısı olur (2, s.284).

Dastanda Qara-Qula kağan, Maaday- Qaranın ölkəsini yağmaladıqdan sonra At Çakıyı yerindən çıxarmaq istəyir. Altmış bahadır onun alt ucundan tutaraq yerinə bərkidir. O, üst ucunu aşağı əymək istəyərkən doxsan bahadır onu təkrar göyə dartır. Dastanda həyat ağacı motivi yalnız bir yerdə öz əksini tapsa da At Çakı hər yurdun önündə görtərilir. Yurdda baş verən hadisələr bilavasitə Ak Çakıda da öz əksini tapır. Nümunə olaraq qeyd etmək olar ki, Qara-Qula xaqan öləndə atı da Ak Çakının dibində ölür.

Skandinav folklorunda isə tanrılarla yer arasında belə vasitəçi elementlərdən biri də göy qurşağıdır. “Kiçik Edda” əsərinin “Qulvinin kahinliyi” bölümündə Qanqleri Qulviye belə bir sual verir: “O nədir ki, yerdən göyə aparır?” Müdrik bu suala gülüşlə cavab verdi: ”Məgər sənə bəlli deyil ki, allahlar yerdən göyə qədər körpü çəkiblər? Bu körpü Biverst adlanır. Sən yəqin ki, onu görmüsən. Çox güman ki, sən onu göy qurşağı adlandırırsan. O üç rənglidir, çox möhkəm hazırlanıb. Daha hiyləgərcəsinə və mahircəsinə hazırlanması mümkün deyil. Lakin bu körpü nə qədər möhkəm olsa da Muspell oğullaraı bu körpünün üzərindən

keçəndə o qırılacaq” (6 s.20) Bu söylənilənlərdən aydın olur ki, istər ağac istərsə də körpü özlüyündə dünyanın üçlü modelini ehtiva etməklə yanaşı eyni zamanda dünyanın mərkəzi, digər dünyalarla əlaqə saxlamaq üçün körpü rolunu oynayırdı.

Cəlal Bəydilli “Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya” əsərinin “Türk xalq demonologiyasının obrazlar aləmi” bölümündə dünyanın mərkəzi ilə bağlı fikrini belə ifadə edirdi: “ Arxaik və ənənəvi cəmiyyətlərdə ətraf aləm bir mikrokosm kimi düşünülmüşdür. Bu mikrokosmun hər qarışında sakral enerji mistik güc mövcuddur. Ənənəvi cəmiyyət üçün onun məskunlaşdığı yer sakral enerjinin ən çox toplanıldığı yerdir. Dünyanın orta göbəyi bilinən bu yeri əhatə eləyən dairə içərisində nə varsa nizamlı dünyanın timsalıdır. Buna görə də yaradılışın güc qaynağı dünyanın tən ortasındadır. Həmin yerdən-sakral enerjinin toplanıldığı o dairədən qırağa çıxdıqca və oradan da gedərək uzaqlaşdıqca qalan bütün yerlər özgə məkanı kimi qavranılır (1, s.206). Məsələn, “Maaday Qara” dastanında yerlə göyün birləşdiyi yerdə Ay Toyonun məskunlaşdığı yer də Altay adlandırılır. Lakin bu Altay Maaday Qaranın yaxud Kögütey Mergenin yaşadığı sosiumda mövcud olan Altay deyil. Bu Altay sosiumdan kənarda tanrılara məxsus Altaydır. Mərkəzdən bu yerlə əlaqə saxlamaq üçün isə daha dəqiq desək, bu yerləri bir- birinə bağlayan dirək mövcuddur. İstər səmavi tanrıların məskəninə, istərsə də yeraltı dünyaya yetişmək üçün bəzi əngəlləri aşmaq lazımdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"Maaday Qara" dastanından aydın olur ki, Erlik xanın məskəninə çatmaq üçün şamanların yeddi əngəli aşması lazımdır. Dastanında isə bu əngəllər sürüdən qaçmış dördqulaqlı, dörd hörüklü bir boz ayğır üçün Kara Kula xaqanın hazırladığı əngəllərə bərabərdir.

Dastanda yerlə göyün birləşdiyi yerdə gah birləşən gah da ayrılan **dağdan** söz açılır. Bu dağ düşmən üzərinə hücum edən qəhrəmanın qarşısına əngəl kimi "Buudak" çıxır. Ay qanadlı quşlar buradan uçaraq keçə bilməz, sürü kimi qırılaraq "oboo" kimi üst-üstə qalanırlar (2, s.273). Türk mifoloji təfəkküründə dağ dünyanın üçlü modelini özündə ehtiva etməklə yanaşı dünyanın mərkəzi funksiyasını da yerinə yetirirdi. "Maaday Qara" dastanında dünyanın mərkəzi və başqa dünyaya keçid funksiyasını yerinə yetirən dağ belə təqdim olunur:

1325
Yer üzündə yeddi əngəl var,
O əngəllərdə səni qısnayacağam
Altayda altı əngəl var,
O əngəllərdə səni tutacağam
dedi.
Dəmir dağın ətəyində

Dağ yalnız dünyanın mərkəzi dünyanın üçlü modelini özündə ehtiva edən kosmoqonik element kimi çıxış etmirdi. Dağ eyni zamanda totemizm funksiyalarına sahib idi. Bununla bağlı "Maaday Qara" dastanında deyilir:

37
Ala dağa atam deyən
376
Maaday Qara özü isə dağ ruhundan yaradılmışdı.
Doğulanda sol əlində
Döqquz künclü qara bir daş var idi.
775-758
Dünyaya gələrkən sağ əlində
Yeddi künclü boz daş var idi
38-31
Qış mövsümünün bu zamanında
Qırağı düşməz bəy tayğalı,
Doqquz zirvəli Çeret-Çemet tayğalı,
Doqquz zirvəli, Cemet tayğalı
36-39
Ayın altında yay kimi uzanan
Ala dağa atam deyən
Vadini aydınladan, günəşin altında uzanan
Ala dağa atam deyən
Vadini aydınladan Günəşin altında uzanan
Boz dağa anam deyən
485
Çer Cumardın ətəyində
Bocitinin boz yatağından
1856-1857
Basıb yuxarı çıxdı
1874
Koçdunun qara yamacından
2265
Belə davransan Sümer-Ulom dağını belə yerindən oynadarsan

Dağla yanaşı dünya ilanı da mifoloji təfəkkürdə dünyanın mərkəzi rolunu oynayırdı. Öncəliklə qeyd etməliyik ki, ilan mifoloji təfəkkürdə bir çox funksiy

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ilə bağlı çıxış edirdi. B. A. Uspenski, "Slavyan qədimliyi sahəsində filoloji araşdırmalar" əsərində ilanla bağlı yazırdı ki, İlan- Volosun dünya yumurtası ilə, yaxud kosmik yaradılışla əlaqəsi vardır İkinci bir tərəfdən ilan dünyanın mərkəzini müəyyən edir. Məsələn, "Maaday Qara" dastanında Kara- Kula kağan atını belə təhdid edir.

1330
Pambıq bəyazı çölün tam ortasında,
Demir qovağın altında
Bir-birinə tay iki zəhərli ilana
Seni yedirməsəm, qanını içməsəm"-dedi

Bildiyimiz kimi dağ dünyanın mərkəzlərindən biri kimi müəyyənləşdirilirdi. Çölün ortası da dünyanın mərkəzi kimi dəyərləndirilir. Məhz iki zəhərli ilan burada yəni mərkəzdə bir sözlə dünyanın mərkəzində təsvir olunur.

İlanın dünyanın mərkəzini bildirməsi fikri M. Eliadenin əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Müəllif "Kosmos və tarix" əsərinin "Kosmoqoniyanın təkrarlanması" bölümündə dünya ilanı ilə bağlı fikirlərini belə ifadə edirdi: "Hindistanda tək-vahid daşı yerləşdirmək üçün astroloq özülü müəyyənləşdirir. Özül ilanın üzərinə düşməlidir. Çünki dünya bu ilanın üzərində dayanır. Daş ustası ağacdan taxta yonur və kokos fındığının köməyi ilə dəqiq göstərilən yerə vurur. Bunun mənası ilanın başını bərkitmək məqsədini daşıyır. Daş taxta bərkidilən yerə qoyulur. Bu isə dünyanın dəqiq mərkəzini göstərir. Bu akt kosmoqonik aktın təkrarlanmasını, bir sözlə Somanın yaxud İndranın ilkin jestini ifadə edir. İldirim onun başını qoparmışdı. İlan xaos, aydın olmayan nizamsızlığı ifadə edir. İndra daim, yatan, dərin yuxuya getmiş, oyanmayan, açıq vəziyyətdə Vritranı qarşılayır. Onu ildırımla vurmaq və başını üzmək yaradılış aktına bərabər idi. Bu isə mücərrədlikdən aydınlığa, formasızlıqdan formaya keçid idi" (7, s.44).

Bu təhlillərə nəzər saldıqda aydın olur ki, istər ağac istər, dirək, istər dağ, istərsə də ilan ayrı –ayrılıqda müxtəlif funksiyaları yerinə yetirsələr də ümumilikdə dünya modelinin göstəricisi idilər. Bu nəsnələr eyni zamanda dünyanın mərkəzi rolunu oynayırdılar. Hər iki xalqın dünyanın modeli və teoqoniya anlayışlarını qarşılaşdırdığımız zaman isə gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, onlar arasındakı tipoloji uyğunluq ibtidai inanclardan qaynaqlanan sosial-psixoloji haldır.

Ədəbiyyat

1.Bəydilli C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı, Mütərcim, 2007, 271 s.
2.Bekki S. Maaday Kara Destanı. Manas yayıncılık, 2007, 560 s.
3.Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 266 s.
4.Oğuznamələr Tərtibçilər: Vəliyev G. Uğurlu F. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 90 s.
5.Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. Москва,Худоъественная Литература,1975,750 с.
6.Младшая Эдда. Л., Изд. Наука, 1970, 139 с.
7.Элиаде М. Космос и история. М., Прогресс, 1987, 313 с.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"KOROĞLU" DASTANININ BƏZİ MƏTNLƏRİNDƏ TƏSƏVVÜF ELEMENTLƏRİ

FƏXRƏDDİN BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən möhtəşəm incilərindən biri də məşhur «**Koroğlu**» dastanıdır. «**Koroğlu**»nun təkcə Azərbaycanda yox, bütün Türk dünyasında, Yaxın və Orta Şərqdə ən sevilən sənət abidələrindən olduğu danılmaz faktdır. Bu dastan, tarixi kimliyi hələ də dəqiq bilinməyən bir xalq qəhrəmanı haqqındadır. Koroğlunun obraz olaraq əfsanəvi-mifik, yoxsa real tarixi şəxsiyyət kimi qəbul olunması məsələsi uzun zamandır ki, müxtəlif ölkələrdə, çoxlu alimlər tərəfindən mübahisə predmeti olmuşdur. Onun 17-ci əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində yayılmış məşhur Cəlalilər üsyanının başçısı olaraq görənlər də vardır. Lakin, bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olaraq, «**Koroğlu**» dastanında elə süjet və hadisələr mövcuddur ki, onları nəinki 17-ci əsrə, heç ona yaxın yüzilliklərə belə şamil etmək mümkün deyil. «**Koroğlu**» nun real tarixi şəxsiyyət olması barədəki fikirlər bizim fikrimizcə, konkret elmi dəlillərə söykənmir. Sadəcə, publisistik xarakter daşıyan həmin fikirlər bədii tərtibat və ədəbi tənqiddən o qədər də seçilmir. Məsələ burasındadır ki, tarix elminin nəzəri metodlarıyla əfsanə, mif, dastan süjetlərini təhlil etməyin özü də müşkül məsələdir. Tarix elmi mütləq şəkildə konkretlik tələb edir. Şifahi xalq yaradıcılığı janrı isə bədii olmaqla bərabər, həm də ağız ədəbiyyatı nümunəsi olduğu üçün təbii olaraq, deformasıya və təhriflərə uğramışdır. Bu isə, dastan qəhrəmanlarına, əfsanəvi süjetlərə tarixi mənbə kimi yanaşmağı çətinləşdirir. Ümumiyyətlə, biz bu məsələnin araşdırılmasında tarixiliyin o qədər də əhəmiyyətli olduğunu zənn etmirik. Hər bir dastan süjeti, mif qəhrəmanı mütləq bir tarixi gerçəkliyə, real hadisəyə söykənmək məcburiyyətində deyil. Bu yaradıcılıq nümunələri konkret şəxslərin bədii təxəyyülü də ola bilər. Lakin, bir məsələyə də diqqəti yönəltmək istərdik ki, nə qədər tarixilikdən, zaman və məkan etibarilə reallıqdan uzaq olsalar da əsrlərcə yaddaşlarda yaşayan, xalqın sevimlisinə çevrilən hətta mifik və əfsanəvi qəhrəmanlar belə özündə çox güclü gerçəklik faktoru yaşadır. Bu fikrin müxtəlif tərəfləri mövcuddur. Əsas etibarilə iki məsələ üzərində dayanmaq istərdik. Bunlardan biri yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əsas etibarilə dastan qəhrəmanlarının hansısa tarixi şəxsiyyətin bədii obrazı olması faktorudur. Tədqiqatamıza uyğun şərh edəcəyimiz «**Koroğlu**» dastanında bu məsələ bir qədər mübahisəlidir. Çünki, sözümüzün əvvəlində də vurğuladığımız kimi, bu dastandakı qəhrəmanların varlığı tarixi reallığa o qədər də uyğun gəlmir. Bu fikir, yəni, dastan qəhrəmanları ətrafındakı gerçəklik faktoru əsasən məhəbbət dastanları kimi tanıdığımız aşıq dastanlarına şamil edilə bilər. Əlbəttə, «**Koroğlu**» aşıq dastanıdır. Bizim vurğuladığımız mətləb məhəbbət dastanları qəhrəmanlarının əksəriyyətinin aşıq olmasıdır. Bunlara misal olaraq, Aşıq Qurbanini, Aşıq Abbas Tufarqanlını və başqalarını göstərmək olar.

Haqqında söhbət açdığmız dastan qəhrəmanları ətrafındakı gerçəklik faktoru məsələsinin ikinci tərəfi real tarixi şəxsiyyətlərin əfsanəvi, mifik prototipliyi məsələsidir. Bu məsələ də bizim fikrimizcə, kifayət qədər araşdırılmamış, elmi tədqiqatdan kənarda qalmış bir məsələdir. Bizim bu haqdakı düşüncələrimiz də əsas etibarilə ürfan və təsəvvüf prinsipləri ətrafında formalaşmış detalları əhatə edir. Məsələn, konkret olaraq Koroğlu obrazı, zənnimizcə, müəyyən tarixi, fəlsəfi paralellərə əsasən, Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətainin xalq təxəyyülündəki yaşatma modeli və xalqın onun haqqındakı, belə demək mümkünsə, arzu və diləkləridir. Əlbəttə ki, bu fikir müəyyən qədər subyektivdir və qeyri-elmi mülahizə təsiri bağışlaya bilər. Həqiqətən də biz bu və buna bənzər fikirləri bir ehtimal olaraq ortaya atırıq. Lakin hər ehtimal özündə müəyyən mənada həqiqət gəzdirir və gələcəkdə elmi-nəzəri polemikaların yaranmasına səbəb olur. Biz də bu baxımdan öz düşüncələrimizi paylaşmağı vacib sayırıq.

Şah Xətainin çox mühüm milli atribut olan saz-aşıq sənəti ilə mənəvi-ruhi bağlılığı bu böyük arifin bir xalq insanı olduğunu şərtləndirən keyfiyyətlərdən biridir. Şah Xətai mübarək doğuluşunun müjdəsi öncədən verilən və ölümündən sonra da

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

atributları, dünyəvi şan və izzəti tarixin içərisində əriyib getməsinə rəğmən, xalqın demək olar ki, bütün təbəqələrinin yaddaşında öz varlığını sürdürən nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Bu baxımdan onun xalq arasında gəzən əfsanəvi obrazı özündən sonra dastan, rəvayət, aşıq şeiri, musiqi və incəsənətin digər növlərində həyat vəsiqəsi qazanmışdır. Sonunculara misal olaraq, «Şahsevəni» saz havasını, «Şah Xətai» muğam şöbəsini (Azərbaycan muğamı olan «Bayatı-Qacar»ın tərkibində) xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bütün bunlar onu göstərir ki, bu böyük şəxsiyyətin mənəvi irsi özünün klassik Şərq formatına, ənənəvi təsəvvüf modelinə baxmayaraq, sadə və geniş xalq kütləsinin sərvətinə çevrilmişdir. Əlbəttə, unutmaq olmaz ki, bu klassik formatla bərabər, Şah Xətainin özü də xüsusi səylə dərin ürfani mətləbləri, qəliz təsəvvüf məfkurəsini sadə xalqın dilində, incəsənətində ifadə etməyə çalışmış və bu sahədə tarixdə analoqu olmayan bir uğur əldə etmişdir. Beləliklə, Şah Xətai faktoru Azərbaycan-Türk milli düşüncə sisteminin aparıcı qollarından birinə sahib olmuşdur. Biz məhz bu düşüncə sistemindən çıxış edərək, Şah Xətainin xalq məfkurəsində daha başqa şəkillərdə yaşadıldığı fikrini ortaya atırıq.

«Koroğlu» dastanı və ondakı təsəvvüf elementləri barədə danışarkən, Şah Xətai mövzusu həm qəhrəmanlıq, həm milli-əxlaqi, həm də saz-aşıq faktoru ilə təzahür edən təsəvvüf dünyagörüşü baxımından diqqəti özünə çəkir. Yəni, bir qədər şəxsi təxəyyül məhsulu da olsa, söyləmək istərdik ki, Koroğlunun timsalında xalq Şah Xətaini özünə daha da yaxınlaşdıraraq, onun simasında arzu etdiklərini, görmək istəyib, görə bilmədiklərini yaratmışdır. Bir qədər qəribə də görünsə, adama elə gəlir ki, Çaldıran savaşında zahirən məğlub olan Şah İsmayıl Xətainin intiqamını xalq Koroğlunun timsalında Osmanlı paşalarından alır. Bu cür düşüncələrlə biz hansısa türkçülüyə, milli zəmindəki birliyə zərbə vurmuruq. Əksinə, Şah Xətai ilə, onun bədii-fəlsəfi obrazı ilə müqayisə olunan bir xalq qəhrəmanı daha milli, daha artıq türkçü olaraq şərtləndirilir. Çünki, Şah Xətai qurduğu milli dövlətlə, 14-15-ci əsrlərdə heç bir Türk arealında kimsənin ağlına gəlməyən dövlət dilinə çevirdiyi türkcəyə olan bağlılığı ilə təpədən-dırnağa qədər türkcüdür. Belə bir dövlətə, belə bir şaha malik olan xalq öz məfkurəsi ilə yaratdığı istər yazılı, istər şifahi ədəbi-bədii nümunələrdə onun milli ideologiyasını yaradan dahilərin yolunu ləyaqətlə davam etdirmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının incisi olan **«Koroğlu»** son dərəcə milli, eyni zamanda da bəşəridir.

Bu keyfiyyətləri göz önünə alaraq apardığımız paralellər bizim qənaətimizə görə, müəyyən qədər obyektiv və qəbul olunandır. Elə Koroğlunu Şah Xətaiyə bağlayan ən cəlbedici atributlardan biri də sazdır. Əlbəttə, sazın varlığı Azərbaycan şifahi xalq dastanlarında əvəzedilməz və yoxluğu mümkün olmayan bir məsələdir. Lakin sazın vasitəsilə bədii sujetlərin təzahür olunmasına rəğmən, Koroğlu həm də konkret olaraq aşıqdır, yəni, aşiqdir. Bu «aşiq»liyin məğzində nələrin yatdığı isə bizim ümumiyyətlə tədqiqatımızın baş mövzusudur. Artıq dəfələrlə bəyan etdiyimiz və izahına geniş yer verdiyimiz fikirlərə əsasən, Koroğlunun sazı onun «boş vaxtlarında əlinə aldığı», qılıncı yerə qoyandan sonra götürdüyü bir nəsnə deyil. Biz artıq «saz»deyərkən «aşıqlığı», sənətkarlığı deyil, «aşiqliyi» --- Haqq aşiqliyini düşünürük. Koroğlunun sazı xalqın beynində Şah Xətainin mürşidi-kamilliyinin, pirliyinin, mənəvi şahlığının davamıdır. Bu baxımdan, əslində fani olan, keçici olan Şah Xətainin də, Koroğlunun da zahiri qəhrəmanlığı, dünyəvi qüdrəti, polad qılıncı idi. Əgər belə olmasaydı, qılınc oynatmağı, pəhləvanlığı bir tərəfə atılaraq, Koroğlu dəlisi olmaq istəyən birisini sazla imtahana çəkməzdilər. Bu imtahan həmin «dəliliyə namizəd»in bir tərəfdən türkçülüyünün, digər tərəfdən isə ruhani təkamülün baş atributlarından sayılan saza və beləliklə də ruhani ustada olan məhəbbət və sədaqətinin imtahana çəkilməsidir. Əgər onun qəlbində bu məhəbbət, bu sədaqət yoxdursa, «ondan Koroğlu dəlisi olmaz». Bu cür şərtlənmələr **«Koroğlu»** dastanında, eləcə də şifahi xalq yaradıcılığının əksər janrlarında üstüörtülü, sətiraltı şəkildə də olsa, mövcuddur. Beləliklə, gəldiyimiz qənaətlərə görə, Azərbaycan xalq dastanlarında saz müqəddəslik, hal və zikr simvolu, eyni zamanda da ruhani informasiya daşıyıcısıdır. Koroğlunun sazı, belə demək mümkünsə, Şah Xətainin dövlətçiliyinin, savaşlarının, qarışıq çevrəsinin kölgəsində «yarımçıq qalmış» sazının tam mənada, «ürəklərdən tikan çıxaracaq qədər» davamıdır. Bizə

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qüdsal bir rabitə olaraq görmüş, vəsf etdiyi qəhrəmanın onu heç vəchlə əlindən yerə qoymasına imkan verməmişdir.

«Koroğlu» dastanının çoxtərəfli keyfiyyətləri haqda kifayət qədər deyilib, yazılıb. Bu dastanın əksər məziyyətləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılıb. Demək olar ki, **«Koroğlu»**da qaranlıq heç nə qalmayıb. Fəqət bu, ilk baxışda belədir. Çünki, məlum olduğu üzrə, digər dastanlar kimi, xalq yaradıcılığının digər janrları kimi, **«Koroğlu»** dastanı da Azərbaycanda əsas etibarilə son yüz il ərzində elm adamları tərəfindən araşdırılmışdır. Bu dövr isə ideoloji təbliğat maşınının birtərəfli nəzarəti altında idi. Bu fakt təbii olaraq, xalqın bədii estetik təfəkkürünə elmi yanaşmanı istiqamətləndirirdi. Ən acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, sinfiliyi, yalançı xəlqiliyi təbliğ edən qırmızı imperiyanın süqutundan 20 ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, xüsusilə də humanitar elmlər sahəsində necə deyərlər, «əski hamamdır, əski tas». İdeoloji yanaşma tərzi baxımından demək olar ki, heç nə dəyişməyib. Yenə də Koroğlu sinfi mübarizə qəhrəmanı, «məzlum kütlələrlə hakim feodal sinfi» arasında gedən «mübarizənin» «ön cəbhəsindədir». Düşüncə tərzinin dəyişməməsinin əsas səbəblərindən birisi də, bizim düşüncəmizə görə, uzun müddət ərzində aparılan təbliğat və təlim tərbiyədir. Bu tərbiyənin nəticəsidir ki, bu gün fərqli düşünən araşdırmaçılar orta və yaşlı nəslin nümayəndələri tərəfindən kifayət qədər aqressiv qarşılanır. Bu isə ilk növbədə bizim işimizi – apardığımız tədqiqatları şübhə altına salır. Lakin, hər şeyə rəğmən yeni dövr elmi metodologiyası qarşısıalınmaz bir prosesdir. Bu prosesə qoşulmaq üçün, xüsusilə də humanitar elmlər sahəsində ideoloji baxış tərzini dəyişmək vacibdir.

İdeoloji baxış tərzini dəyişməyin ən mühüm tərəflərindən biri, konkret olaraq bədii-yazılı və bədii-folklor mətnlərinə materialist-ateist düşüncə ilə yanaşmaya son qoymaqdır.

«Koroğlu» dastanının ürfani tərəfləri əsas etibarilə onun şəxsiyyəti ətrafında nəzərə çarpır. Onun Alı kişinin oğlu olması, «Qoşa bulaq»dan su içməsi, Qıratla Düratın səmavi ata dönmələrini qırx gün gözləməsi, bütün bunlar əslində mifik süjetlər olmasına baxmayaraq, batini anlamda ürfanidir. Bəlli olduğu üzrə, **«Koroğlu»**nun Orta Asiya variantlarında bir adı **«Qoroğlu»**, digər adı **«Goroğlu»**dur. «Qoroğlu» heç şübhəsiz ki, «od oğlu», «atəş oğlu»dur. Digər anlamda isə bu, yəqin ki, işıq oğlu, nur oğludur. Uzun zaman aparılan tədqiqatlarda bu keyfiyyətlər mifoloji sayılsa da bizcə bunlar daha çox ilahiyyatla, ruhani rabitə ilə bağlıdır. Əlbəttə, mifdə də ilahi, ruhani keyfiyyətlər mövcuddur. Lakin, mübahisəli olan, mifdə bu keyfiyyətlərin mövcud olub-olmaması deyil. Mübahisəli olan, müasir mifologiyada həmin keyfiyyətlərə baxış tərzidir. Heç kəsə sirr deyil ki, mifologiya elmi səmavi dinlərə qədərki insan təfəkkürünü araşdırdığı üçün ruhani-mistik, dolayısı ilə ürfani görüşlərdən uzaq tutulmuşdur. Burada əlbəttə ki, materialist dünyagörüşün, xüsusilə də elmi ateizmin «xidməti» az olmamışdır. Yəni, daha dəqiq ifadə etsək, çoxlu sayda mətləblər mifoloji metodlarla ilahiyyat prizmasından kənarda tədqiq edilmişdir. Bizim düşüncələrimizə görə isə, istər səmavi dinlərə qədər olsun, istərsə də əksəriyyəti real şəxsiyyət olaraq müasir tarix elmində təsdiq olunmayan peyğəmbərlərin gəlişindən sonra insan təfəkkürü ilahi rabitədən kənarda qalmamışdır. Bu rabitə isə, çoxlarının düşündüyü kimi, təbiət hadisələri ətrafında yaranan qorxu və anlaşılmazlığın nəticəsi deyil, insan oğlunun öz içindən doğan mənəvi-ruhi ehtiyacların göstəricisi olmuşdur. Bu mənada dastan süjetləri müəyyən mənada mifoloji olsa da ruhani-ilahi və xüsusilə ürfani keyfiyyətlərdən xali deyildir.

Bu deyilənləri göz önünə alaraq, **«Koroğlu»**nun əksər türkdilli xalqlarda mövcud olan müxtəlif variantlarında ürfan və təsəvvüf elementləri barədə düşünmək faydalı bir iş olardı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dastanın digər bir adı da **«Goroğlu»**dur. Məlumdur ki, «goroğlu» torpaq oğludur. Orta Asiyada məşhur olan bu variantda qəhrəman qəbirdə, torpağın içində doğulur. Torpağın ürfani, sirli mahiyyəti təkcə təsəvvüfdə yox, eyni zamanda dini qaynaqlarda da mövcuddur. Məsələn, Həzrət Əlinin tarixə məlum olan kunyələrindən biri də «Əbu Turab»dır. «Əbu Turab» ərəb dilində «torpağın atası» deməkdir. Bu adın ona verilməsinin kökündə yenə də ürfani mətləblər yatır. Belə ki, insanın torpaqdan yaranışı birbaşa dini motiv olsa da əksər dünya xalqlarının mistik və mifoloji dünyagörüşündə mövcuddur. Təsəvvüfün «mərifət», əsasə

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Həzrət Əlinin mövqeyi, şəxsiyyəti bu məsələyə yaşıl işıq tutur. Belə ki, onun «Yaradanın məzhəri», «Xudanın zatı» olması torpaqdan yaranan insanın mürşidi, dolayısı ilə atası olduğu xəbərlərini verir. Təsəvvüfdəki başqa bir məsələ Həzrəti Fatimənin «torpağın anası», ümumiyyətlə, torpağın onun bir simvolu olmasıdır. Bu əfkarın içərisində, yəni, Həzrəti Fatimənin «torpaq»la əlaqəsinin bətnində onun da torpaq kimi, dünyaya gətirmək keyfiyyətinin mövcud olması yatır. Bəlkə də dilimizdə məşhur olan «ana torpaq» ifadəsinin kökündə də elə bu mətləb gizlənir. Beləliklə, görünür ki, torpaqla bağlı ürfani mətləblərin **«Koroğlu»** dastanındakı yeri təsadüfi deyildir. Buna bir sübut da dastandakı Alı kişi obrazıdır. Çox güman ki, «Alı» adı «Əli»nin Azərbaycan türkcəsindəki təhrif variantıdır. Elə bəzi bölgələrdə və müxtəlif aşıqların dilində «Alı kişi» sözü «Əli kişi» kimi ifadə olunur. **«Koroğlu»**nun məşhur olduğu Anadolu bölgəsində isə «Əli» adı «Ali» olaraq tələffüz olunur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Koroğlu Əlinin --- «Əbu Turab»ın --- «Torpaq Atası»nın --- torpağın oğludur. Məhz ürfani təhlillər vasitəsilə **«Koroğlu»**nun **«Goroğlü»** ilə batini əlaqəsi meydana çıxır. Bu fikirlər müəyyən qədər subyektiv görünsə də hər halda fərqli düşünməyə və məsələlərə fərqli metodlarla yanaşmağa əsas verir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ürfani qaynaqlarda adı xüsusi məntiqlə «Əbu Turab» kimi keçən Həzrət Əlinin bir mənəvi keyfiyyəti də Həzrəti Adəmin, ümumiyyətlə insan oğlunun ustadı, piri olmasıdır. Koroğlunun kamillik məqamına qədər yüksəlməsində atasının ona mürşidliyi, ustadlıq etməsi dastanın əsas təməl prinsiplərindən biridir. Təhlillərdən də göründüyü kimi, Alı kişinin təsəvvüfi anlamda Həzrət Əlini təmsil etməsi bu məsələdə müəyyən uyğunluq və məntiq yaradır. Biz qeyd etdik ki, Alı kişi obrazı həm də ustadlıq anlayışını özündə ehtiva edir. Alı atadır. Atanın həm də ruhani ustad olması faktoruna biz Dədə Qorqudun simasında aydın rast gəlirik. Qorqud Atanın atalığı, dədəliyi onun məhz ustadlığının, pirliyinin göstəriciləridir. Bu paralel onu göstərir ki, Koroğlunun atası Alı kişi də onun cismani atası olmaqdan daha çox, ruhani atasıdır, yəni, ustadı, mürşididir. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, ustad ruhani olduqda şagird də ruhani olur. Çünki, ruhani ustad ruhi bilgilər ötürür. Dolayısı ilə irşadla məşğul olur və deməli, mürşiddir.

Bu düşüncələrin təməlində dayanan əsas mətləb **«Koroğlu»** dastanının və ümumiyyətlə, Azərbaycan-Türk xalq dastanlarının motivində zahiri qəhrəmanlıqdan, cismani məhəbbətdən, material məişət əhvalatlarından çox, batini, ruhi, ilahi informasiyalar yatır.

«Koroğlu» dastanının son nəşrində maraqlı bir məqama rast gəlirik. **«Koroğlunun iyirminci məclisi»**ndə Koroğlunun məhz Həzrət Əli ilə batini, ruhani ünsiyyəti nəql edilir. Koroğlu onunla yuxuda görüşür. Lakin məlumdur ki, bu, adi yuxu deyil, həvalədir, mürşidin müridə ilqası, pirin öz talibinə ruhani müjdəsidir. Koroğlu isə gördüyü «röyanı» belə nəql edir:

Canım ata, necə türkü söylərəm,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.
Qadir Allah verdi mənim payımı,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli verdi, içdim badəni,
İtirmişdim, yaxşı tapdım caddəni,
Həqq ucaltdı bu türkəman zadəni,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli qurşuyubdur belimi,
Uzun edib düşmən üstə dilimi,
Tərk edirəm Cəlali tək elimi,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli görünübdür gözümə,
Həqq qapusu açılubdur üzümə,
Koroğluyam, bir qulaq ver sözümə,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir. (1, 457)

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Biz bu mətni **«Koroğlu»**nun Təbriz variantından nümunə gətirdik. Bizim məhz bu varianta müraciət etməmiz heç də təsadüfi deyil. Əvvəla onu qeyd edək ki, dastanın Təbriz variantında əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq, dini mövhumatçılıq adı altında unutdurulan mətn və süjetlər mövcuddur. İkincisi isə, bu variant ümumiyyətlə, **«Koroğlu»** nun digər başqa variantlarından həm ideya, həm də məzmun baxımından köklü şəkildə fərqlənir. Məhz bu fərqlilik bizə imkan yaradır ki, dastandakı ürfani, sufiyanə meylləri və elementləri üzə çıxarıb, təhlil edə bilək.

Dastanın bu variantında Koroğlunun atasının adı Alı kişi deyil, Mirzə bəy olaraq keçir. Lakin bu heç də qəhrəmanın Həzrət Əli ilə bağlılığına dair yürütdüyümüz fikirlərə xələl gətirmir. Əksinə, bu variantda həmin məsələ daha da qüvvətli şəkildə təzahür olunmuşdur. Onu da vurğulamaq istərdik ki, Koroğlunun atasının adı məsələsi dastanlardakı variantlılıq məsələsidir ki, bu da bizim araşdırma dairəmizə daxil deyildir.

Yuxarıda təqdim olunan mənzum nümunədə, qeyd etdiyimiz kimi, Koroğlu Həzrət Əli ilə batini əlaqəyə girir. Təbii ki, bu əlaqə ustad-şagird, pir-mürid əlaqəsidir. Bu mənzumədə maraqlı fikirlər yer almışdır. Məsələn, **«Ağam Əli verdi, içdim badəni»** misrasında ənənəvi ürfani meydən, batini sirrləri ortaya çıxaran ruhani məstlikdən söhbət gedir. Bu meyin, bu məstliyin mahiyyətində məhz elə Həzrət Əliyə məxsus olan gizlin təriqət bilgiləri, təsəvvüf elmi yatır. Daha sonra deyilən **«Ağam Əli qurşuyubdur belimi»** misrası özündə bir çox sirləri ehtiva edir. Burada söhbət müəyyən ürfani məqama yetişmiş müridin belinə bağlanan təriqət kəmərindən gedir. Bu kəmər bir mənada da mürşidə bağlılıq rəmzi olan eşq kəməridir. Ümumiyyətlə, istər ürfanda, istərsə də xalq adət və ənənələrində bel bağlamaq xüsusi bir mərasimdir. Belin bağlanması, qurşanması müəyyən yerə, ocağa, müəyyən şəxslərə bağlanmağın, sədaqətin nişanəsidir. Tutaq ki, gəlinin belinin bağlanması onun qədəm qoyduğu ocağa bağlayır, ona bağlılıq və sadiqlik məsuliyyəti yükləyir. Ruhani çevrələrdə isə, bu, xüsusi bir ayindir. Əksər təsəvvüf təriqətlərində həmin mərasim bu gün də icra olunur. Bunun ən bariz örnəyi Əhli-Həq zümrəsindəki cəmxanalardadır. Əhli-Həqlər Cəm ayini zamanı mütləq şəkildə bellərini bağlayırlar. Həmin qurşaq yalnız pirin, Cəm şahının çevrəsində oturanlara, onların öz təbiri ilə desək, «dövrəyə girənlərə» şamil edilir. Yəni, dolayısı ilə, bu bir məqamdır ki, hər kəsə bu məqam nəsib olmur.

Bu amilləri nəzərə alaraq, söyləyə bilərik ki, Həzrət Əlinin Koroğluya badə verməsi, onun belini qurşaması ürfani fəlsəfənin tərkib hissəsidir. Həmin mənzumənin son bəndində ürfani baxımdan daha da irəliyə gedən fikirlər öz əksini tapmışdır:

Ağam Əli görünübdür gözümə,
Həqq qapısı açılıbdır üzümə…

Koroğlunun gözünə Həzrət Əlinin görünməsi iki ayrı mətləbin ortaya çıxmasına şərait yaradır. Bunlardan biri, İslam Peyğəmbərinin Həzrət Əlinin şənində buyurduğu **«Ənə mədinətül-elm, Əliyyən babuha» --- «Elmin şəhəri mənəm, qapısı Əlidir»** məşhur hədisidir ki, bu hədis həmin misrada tam mənası ilə öz bədii əksini tapmışdır. Belə ki, buradakı «Həqq qapısı» ifadəsini «elm qapısı», «elm şəhərinin qapısı» kimi təvil etsək, zənnimizcə, yanılmarıq. Yəni, «Əlini görmək» onu tanımaq, onu tanımaq isə Rəsulallahın mənsub olduğu elm şəhərinə varid olmaqdır. Bu, məsələnin zahiri, yəni, şəriət elmi tərəfindən qəbul olunan versiyasının şərhidir.

Həmin misralarda əks olunan digər məsələ, sırf təsəvvüf dünyagörüşü ilə bağlıdır. Özü də həmin dünyagörüş ürfani zümrələr içərisində ən çox Əhli-Həqlərdə daha qabarıq və aydın şəkildə tərənnüm olunur. Belə ki, Həzrət Əlinin Xudanın məzhəri, Haqqın zati təcəllası olması haqdakı inanc sistemi məhz Əhli-Həqlərdə, ruhani təkamülün «həqiqət» adlanan pilləsində mövcuddur. Beləliklə, gəlinən nəticə budur ki, Həzrət Əlini görməklə, Koroğlu əslində Haqqın özünü görür.

Dastanda Koroğlu sanki bu sözlərlə kifayətlənməyib, ikinci şeiri oxuyur. Həqiqətən də bu parçada həmin mətləblər daha da qabarıq, daha da kəskin şəkildə ifadə olunur:

Ata, məni çox eyləmə məlamət,
Başımda var Ağam Əli havası,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qəni Mövlam badə verüb, içmişəm,
Gecə-gündüz zövq artırır səfası.

Namərdilən bir meydana girmənəm,
Nitq eyləsə, qulaqımı vermənəm,
Xudam qoysa, baş düşmənə vermənəm,
Başımda var Ağam Əli havası.

Ovçu kimi bu dağları gəzərəm,
Qəvvas olub dəryaları üzərəm,
Qərəquştək düşmən başın üzərəm,
Başımda var Ağam Əli havası.

Qoç Koroğlu sığınıbdır Xudayə,
Şahlar Şahı Əli kimi Mövlayə,
Düşmən başın keçirərəm cidayə,
Başımda var Ağam Əli havası. (1, 457-458)

Qeyd etdiyimiz kimi, bu şeirdə ürfani mətləblər daha qabarıq və cəsarətli şəkildə təcəssüm olunmuşdur. Koroğlu burada eşq havasından söz edərək, bunu **"başımda var Ağam Əli havası"** deyə ifadə edir. Bu ifadə həddindən ziyadə məhrəm və istidir. Belə ki, burada sırf dərvişanə və sufiyanə tərzdə "Əli eşqi" tərənnüm edilir. Bu tərz istər-istəməz böyük Şah Xətainin misralarını xatırladır. Biz yuxarıda da qeyd etmişdik ki, dastanın bu variantında ürfani, mistik- ruhani məqamlar daha çox və müxtəlif süjetlər baxımından öndədir. Ümumiyyətlə, biz bu fikirdəyik ki, "Koroğlu" dastanının və özəlliklə də Koroğlu obrazının özünün mahiyyətində ruhani mübarizə, mənəvi mücadilə gizlənmişdir. Əks təqdirdə qılıncla, qanla, yaxud da zahiri məhəbbət, məlum məişət elementləri ilə hər hansı bir dastan və ya xalq yaradıcılığının digər janrları əsrlər boyu yaddaşlarda qala bilməzdi.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dastanları həm zahiri, həm batini şəkilləri özündə ehtiva etməklə, səmavi informasiyaların bədii formatına uyğun olaraq məcazlıq və simvolika keyfiyyətlərinə sahibdir. Bu keyfiyyətlər eyni zamanda şifahi xalq yaradıcılığının digər janrlarına, o cümlədən nağıllara, bayatılara, xalq mahnılarına da sirayət etmişdir. Zənnimizcə, həmin özəllik Azərbaycan Türklərinin və Türk dünyasının mənəvi-ruhi təkamülə, bəşəri
və İlahi sevgiyə olan güclü meylindən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Koroğlu, Bakı, Səda, 2005, 751 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ƏSKİ TÜRK ABİDƏLƏRİNİN YARANMASINDA DASTAN TƏFƏKKÜRÜ VƏ DASTAN ÜSLUBU

FÜZULİ BAYAT

Giriş

Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən məlumatlara, bəzi tarixi və coğrafi vəsiqələrə dayanaraq türk bozkır mədəniyyətinin başlanğıcını e. ə. 2500 il ilə 1700 il arasında qəbul etmək mümkündür. Zəngin folklor mədəniyyətinə sahib türklərin e. ə. Böyük dövlətlər qurmaları dastan dövrünün də başlamasına səbəb olmuşdur. İlk yazılı mətnlərimiz olan Orxon-Yenisey daş kitabələrinin ortay çıxmasına qədər qonar-köçər həyat tərzi keçirən türklərin zəngin sözlü ədəbiyyatı etnik mədəniyyətdə dominant rol oynayırdı. Təbii ki, VII-VIII yüzillərin yazılı abidələrinə qədər dastan mədəniyyəti müəyyən inkişaf yolu keçmişdi ki, bu gün biz bu dastanlara arxaik strukturlu dastanlar deyirik. O baxımdan dastan ənənəsi əski türk kitabələrinin ruhunu və ifadə formasını şəkilləndirmiş, tarixi şüur, yüksək dövlətçilik şüuru dastan təhkiyə üslubu üzərində təqdim edilmişdir. Kitabələrdə keçmişi xatırlama epik ənənə baxımından yox olmamanın təməl şərti kimi təqdim edilir. Bu xatırlama yazılı mətnlərə axtarısla da yazı mədəniyyətinə dayanan xatırlatma deyil, təkrarlarla, örnəkləmələrlə canlı tutulmağa çalışılan xatırlamadır ki, özəlliklə arxaik dastanlarımız üçün spesifik folklor hadisəsi sayıla bilər. Ona görə də Göytürk abidələrindəki xarırlama, geriyə lirik ricətlər sözlü ənənə üzərində şəkillənən bir xatırlamanın növüdür. Bununla birlikdə abidələrin üslubunda dastan təfəkkürü üçün spesifik olan ədəbi-estetik fiqurları və poetik dilin vermiş olduğu axıcılığı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Orxon-Yenisey yazılarının və Uyğur tərcümə ədəbiyyatının ortaya çıxmasında dastanların, xalq mahnılarının, ağıların, atalar sözlərinin, mifoloji düşüncənin təsiri və xalq ədəbiyyatının digər növlərinin daş kitabələrin ideya və ədəbi estetik qaynağı rolunda iştirak etməsi hələ də kifayət qədər araşdırılmamışdır. İlk araşdırmaçılardan başlayaraq son dövrün elm adamlarına qədər bir çox tədqiqatçı abidələrin üslubunda milli türk şeir formasının, atalar sözlərinin, dastan elementlərinin və poetik dilin vermiş olduğu axıcılığı qeyd etmişlər.[188]

Qədim Türk Abidələrinin Məğzində və Üslubunda Duran Dastan Şüuru

Qədim türk yazılı abidələrinin yaranmasında dastan təfəkkürünün və üslubunun rolu Orxon-Yenisey yazılarını oxuyarkən, araşdırarkən açıq şəkildə görünür. Belə ki, burada dastan şüurunun savaş səhnələrinin, təkbətək döyüşlərin təsvir, təqdim təhkiyə üslubunda qorunması daş kitabələri yazanların xalq yaradıcılığı, özəlliklə bu gün arxaik dastan adlandırdığımız epik növdən yararlandıqlarını isbat edir. Orxon-Yenisey yazılarının dilində dastan ənənəsi üçün xarakteristik olan sinonim feillər və sinonim isimlər bol-bol işlənərək mətndə bir canlılıq meydana gətirmişdir. Məsələn, **iş-güç**, **kut-ülük**[189] (vəziyyət, hal), **öl-yit** (məhv olmaq), **içik-yükün** (tabe olmaq, boyun əymək), **it-yarat** (meydana gətirmək, qurmaq), **emgek-tolkak** (kədərlənmək), **çurta-yogla** (ağlamaq) və s. Bu cüt və ya sinonim isim və feillər abidələrin dilinə gözəlilik, şeiriyyət verir. Bununla bərabər sintaktik ifadələrin təkrarlanması ki, folklorun və dastanın başlıca epik qanunudur, Orxon-Yenisey abidələrində sadəcə poetik füqur kimi deyil, həm də folklor ənənəsi kimi işlənmişdir. Həm də poetik sintaktik ifadələr daş kitabələrdə konkret bir məqsəd üçün istifadə edilmişdir.

Bu sintaktik ifadələr simvolik məna bildirməsi ilə dastan mətni kimi çoxfunksiyalıdır. Məsələn, Orxon-Yenisey yazılarında **ot sub kılmatım** (atəşi su etmədim) sülh, sakitlik, əmin-

---

[188] Bax. Melioranskiy, P.M. 1899, "Pamyatnik v çest Kül Tegina", Zapiski vostoçnoqo otdeleniya ruskoqo arxeologiçeskoqo obşestva, vıp.2-3, t.XII, St.Petersburg, 1899; Korş, F.E., "Drevneyşiy narodnıy stih turetskix plemyon!", Zapiski vostoçnoqo otdeleniya ruskoqo arxeologiçeskoqo obşestva, vıp.2, t.XIX, St.Petersburg, 1910; Bernştam, A.N., Sosialno-ekonomiçeskiy story Orxono-Yeniseyskix tyurok VI-VIII vekov, Moskva, 1946; Bayat F., "Sözlü kültür bağlamında eski türk yazıtları", Milli Folklor, sayı 61, Bahar, 2004, s.13-21

[189] Orxon-Yenisey yazılarından gətirilən misallar əsasən Orkun H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1994 və qismən də Rəcəbov, Ə., Məmmədov Y., Orxon-Yenisey abidələri, B., 1993 kitablarından a

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

amanlıq, barışıq mənalarında; **tün uyumatım, kündüz olurmatım** (gecə yatmadım, gündüz oturmadım) işləmək, çalışmaq, məsuliyyət daşımaq mənasında; **erür-berür** (gəlir, gedir) azad olmaq, xilas olmaq, qurtulmaq mənalarında; **közü kuşu yablaç boltaçı** (gözləri və qaşları bir-birinə qarışdı, pozuldu) yas, matəm, ölüm-itim mənalarında; **adak gamşattı** (ayaqlarını çırpdı) narazılıq, üsyan, qiyam, baş qaldırma mənalarında; **közü yukarı koptı** (gözü yuxarı qalxdı) yüngüllük, özünü bilməməzlik mənalarında; **içre aşsız, taşra tonsuz** (içi ac, çölü paltarsız) kasıblıq, yoxsulluq mənasında; **başlıkık yüköndürmüş, tizlikik sökürmiş** (başı olana baş əydirmiş, diz olana diz çökdürmüş) güc, qüvvət və sədaqət, egemonluq mənalarında; **körür közüm körmes teg, bilir bilgim bilmes teg** (görər gözüm görməz oldu, bilər biliyim bilməz oldu) qorxu, təlaş, narahatlıq, naməlumluq mənalarında.

Bütün bu poetik söz birləşmələrindən və cümlələrdən mətndə sintaktik ifadələr kimi istifadə edilmiş, adətən yazı mətndən çox şifahi təhkiyə üslubu yaradılmışdır. Yazılı ədəbi əsərlərə xas olmayan bu tip klişeləşmiş məcazi deyimlərə Orxon-Yenisey kitabələrində çox sıx rast gəlirik ki, bu da abidələrin dastan mətnini örnək alaraq şəkilləndiyini ifadə etməmizə imkan verir. Belə ki, epitafik abidələrdə, özəlliklə də böyük abidələrdə düşüncənin dominant ünsürü dastan yaradıcılığıdır. Qəhrəmanlıq dastanları üçün spesifik olan alliterasiyalar, xüsusilə də ön alliterasiyalar (anaforalar) abidələrin dilində geniş şəkildə işlənmişdir. Ona görə də şeir şəkilli cümlələrdə və ya ön alliterasiya dediyimiz anaforanın ki, bunların sayı da bu gün mübahisə mövzusudur, iki misralıq şeirlərdə daha çox göründüyü bilinir. Əski türk kitabələrində alliterasiyalı dördlüklərin qafiyə quruluşu abbc, abcb, abca, aabb, abaa, abac, aabc, abcc şəklində təsnif edilə bilər.[190] Bu da dördliklərin dastan şeir şəkli örnək alınmaqla yarandığını göstərir. Anaforaya həm xalq şeirində, həm əski dastanlarda, məsələn, xakas, tuva, yakut, çuvaş dastanlarında, həm də klassik dastanlarda, məsələn qırğız və qazak dastanlarında yer verilmişdir. Əski türk şeirinin (allitarasiyalı şeir) strukturnu qoruyan yakut, xakas, tuva, altay dastanlarında anofora şeiri meydana gətirən bədii-estetik funksiya ikən, heca vəznli xalq şeirlərində anafora şeirə əlavə gözəllik verən poetik fiqurdur.[191]

Qədim türk abidələrində arxaik dastanlarımız üçün xarakterik olan paralelizmlərdən geniş istifadə edilmişdir. Hətta paralelizmlər Orxon-Yenisey kitabələrinin şəkillənməsində ən əhəmiyyətli rollardan birini oynamışdır. Paralelizmlər epik əsərlərdəki şəkliylə daş kitabələrdə də istifadə edilmişdir. Paralelizm eyni cümlə quruluşuna sahib iki və daha çox cümlənin birlikdə istifadə edilməsi olub, əsasən xalq mahnıları, atalar sözləri və dastanlarda, xüsusilə yakut, altay, xakas, şor, tuva dastanlarında çox istifadə edilmiş poetik fiqurdur. Bu dastan üslubu Orxon-Yenisey abidələrinin dilində həm sinonim, həm müqayisə, həm sıralama, həm də fərqli paralelizm növlərində özünü göstərir. Məsələn:

Kutum bar üçün
Ülügüm bar üçün
(Bəxtim olduğu üçün
Talehim olduğu üçün) sinonim paralelizmə misaldırsa
Üzə tengri basmasayar
Əsrə yer telinmeser
(Üstdən göy basmasa
Aşağıda yer yarılmasa) da müqayisə paralellizminə aid misaldır.

Əski türk kitabələrində hadisələrin təsviri, savaş səhnələri, ayrı-ayrı təhkiyə növləri, türk dastanları və ümumiyyətlə xalq ədəbiyyatının anonim təhkiyə janrları üçün xarakteristik olan epik klişelər (epik formullar) üzərində qurulmuşdur. Bunun ən yayğın nümunəsinə başlanğıc formullarda rast gəlirik. Məsələn, arxaik yakut, şor, xakas, altay, tuva dastanlarının

---

[190] Stebleva, İ. V., Poeziya tyurkov VII-VIII vekov, Nauka, Moskova, 1965, s.27
[191] Kulakovskiy, A.E., Stati i materialı po yakutskomu yazıku, Yakutsk, 1946; Ungivitskaya, M.A., Xakasskoe stixoslojenie, Avtoreferat kandidatskoy dissertatsi, Abakan, 1950; Toquy-ool, A.S., "Opıt isledovavaniya tuvinskoqo stixoslojeniya", Uçyonıe zapiski tuvinskoqo nauçno-isledovatelskoqo
vıp.1, 1953

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

başlanğıclarında dünyanın yaradılması haqqında mifoloji məlumatlar verilmişdir. Hətta klasik dastan hesab etdiyimiz Manas da (Radlov variantında) dünyanın yaranması haqqındaki mifoloji məlumatla başlayır.

Yer yer bolğanda
Su su bolğanda.[192] (Radlov 1885:61)
(Yer yer olduğunda
Su su olduğunda)

Orxon-Yenisey kitabələrində tarixi şəxsiyyətlər olan Bilgə Kağan, Tonyukuk, Kül Tigin və digər abidələrdəki qəhrəmanlardan bəhs edilmədən əvvəl, dünyanın yaradılması, kainatın laylarının meydana gəlməsi, insanın törəməsi haqqında mifoloji təsəvvürlərə yer verilməsi arxaik dastanların abidələrin formalaşmasında miflərlə, mifoloji düşüncə ilə bərabər böyük rol oynadığını isbat edir. Ona görə də türk mifoloji düşüncəsinin Tanrı, Yer-Sub, Umay, Erlik kimi təməl anlayışları ilk dəfə Orxon-Yenisey epitafik abidələrində yazıya alınmışdır. Məsələn, Moyun-Çur abidəsində başlanğıc formul mifoloji yaradılış aktı ilə təhkiyə edilir və burada zaman tarixi reallığını itirərək epikləşir:

Tengride bolmış
İl etmiş bilge kağan
Tölis...
Ötügen tegresi ili ekin ara olurmıs
Subı Selenge ermis
Anta ili... ermis barmıs...
Su anta kalmısı bodun on uyğur
Tokuz oğuz üse yüz yıl olurdı.[193]
(Tanrıda olmuş
el qurmuş bilimli kağan
Tölis...
Eli Ötükendə ikisinin arasında (göylə yerin) yerləşmiş
Suyu Selengə imiş
Orada eli müstəqil yaşarmış
Su orada qalmış, on Uyqur xalqı
Doqquz oğuz xalqı üzərində yüz il
hökmranlıq etmiş.)

Abidələrdə epiklik (buna epik ümumiləşdirmə də deyilə bilər) o qədər güclüdür ki, Çin salnamələrində ətraflıca bəhs olunan soğd, ming döyüşləri, basmılların, oğuzların üsyanları da ikinci dərəcədən, gərəksiz bir şey kimi təqdim edilir. Bu tip tarixi hadisələri anladan kitabələrdə, əsas diqqət yenə mərhumun tarixi şəxsiyyəti haqqında deyil, onun qarşılaşdığı çətinliklər, bu çətinliklərdən çıxmaq üçün aparılan mübarizələrin tərənnümü, qəhrəmanın hiperbolik gücünün təsviri, atının rəngi, igidliyi və s. haqqındadır. Dastan üslubunu yaxşı bilən yazarların daş kitabələrdə mərhumun döyüş texnikasına, atına və döyüş silahlarına ayırdığı yerləri bir qayda olaraq real döyüş səhnələrinə ayrılan hissələrdən çox yer tutur. Buradan aydın olur ki, Orxon-Yenisey abidələrini məzar daşları üzərinə yazanları tarixi-xronoloji məlumat deyil, epik təhkiyə, döyüş deyil, qəhrəmanlıq, tarixi hadisələr deyil, epik hadisələr maraqlandırmışdır. Bu mənada yazar, sanki real tarixi şəxsiyyət və hadisələrdən daha çox, ozan, bakşı, kayçı (altay dastan söyləyicisi), olonxist (yakut dastan söyləyicisi) kimi ideal bir qəhrəman haqqında dastan ifa edir. Tarixi hadisələrin uyğun təsviri və real tarixi şərtlər yalnız bəzi yerlərdə, məsələn Bilgə Kağanın türk xalqına müraciətində, Kül Tiginin qardaşına kömək etməsində və dövləti gücləndirməsində özünü göstərir:

Ol ödke kul kulluğ bolmıs erti

---

[192] Radlov V., Obraztsı narodnoy literaturı severo-tyurkskix plemyon, t.5. St. Petersburg, 1885, s.61
[193] Rəcəbov, E., Məmmədov Y., Orxon Yenisey abidələri, B., 1993, s.145

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Küng künglik bolmıs erti
İnisi eçisin bilmez erti
Oğlu kanın bilmez erti
Ança kazğanmıs itmis
İlimiz törümüz erti
Türk Oğuz begleri budung esiding
Üze tengri basmasar
Asra yir telinmeser
Türk budung ilining töringin
kem artatı.[194]
(O zamanlar qul qullu
xidmətçi xidmətçili olmuşdu
Kiçik qardaş böyük qardaşını tanımazdı
Oğulu atasını tanımazdı
Nə qədər qazansa da
Elimiz, törəmiz yox oldu
Türk oğuz bəyləri, xalqı eşidin
Üstdə göy basmasa
Aşağıda yer yarılmasa
Sənin elini, törəni kim pozar.)

Ancaq burada da üslub yazı üslubu deyil, dastan təhkiyə formasıdır.

Tarixi Şəxsiyyətlərlə Dastan Qəhrəmanlarının Paralellikləri

Orxon-Yenisey abidələrinin tarixi qəhrəmanları, xüsusən böyük epitafik abidələrin bilinən tarixi şəxsləri - Kül Tigin, Bilgə Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur ve Kuli Çur dastan qəhrəmanları kimi övülür, vəsf edilirlər. Bu tarixi qəhrəmanlar da dastan qəhrəmanları kimi öz düşüncələri, məqsədləri uğrunda mübarizə aparır, üzərlərinə düşən missiyanı yerinə yetirirlər. Bu vəzifə vviə missiyalar dövlət qurmaq, onu qorumaq və sərhədlərini genişlətmək, xalqın həyatını yaxşılaşdırmaq, daxili və xarici düşmənlərə qarşı amansız olmaq, keçmişi, keçmişin dərslərini unutmamaq və s. dir. Epitafik abidələrin tarixi şəxsləri də dastan qəhrəmanları kimi təkbətək döyüşə üstünlük verir, fiziki güc nümayiş etdirir, fövqəladə işlər edir, ağıllı tədbirlərlə düşmənlərin məğlub olmasına kömək edirlər. Məsələn, Kül Tigin çinlilərlə apardığı tarixi savaşda təkbətək döyüşür, Tonyukuk isə ağıllı tədbirləri ilə düşmənin məğlub olmasını hazırlayır. Tonyukuk, Kül Tigin, Bilgə Kağan və Ongin abidələrində mövcud olan mövzuların hamısında dastan üslubundan gələn formullardan, xalq şeirindən gələn ifadələrə qədər bəzi ünsürləri görmək mümkündür.

Önəmli bir paralellik də tarixi şəxsiyyəti ideal qəhrəman sifətlərinə sahib bir səvşəkyyədə təsvir və tərənnüm etməkdir. Məsələn, Bilgə Kağan abidəsində Bilgə Kağanın təsviri tam bir dastan qəhrəmanını xatırladır:

Bilge Kağan ermis
Alp Kağan ermis
Buyruzu yama bilge ermis arinç
Alp ermis arinç
Begleri yeme budunu yeme tüz ermis
Anı için ilig ança tutmıs erinç
İlig tutıp törig itmis
Özünçe kergek bolmıs.[195]
(Bilgə Kağan idilər
Cəsur kağanlar idilər
Onların işləri də elmli idi

---
194 Stebleva, İ. V., Poeziya tyurkov, s.78
195 Stebleva, İ. V., Poeziya tyurkov, s.74-75

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Cəsur idilər
Bəyləri, xalqı doğru idi
Onun üçün el tutmuşdular
El tutub törə qurmuşdular
Özü isə həlak olmuşdu.)

Dastan üslubu və dastan düşüncəsi Orxon-Yenisey kitabələrində o qədər güclüdür ki, hətta bəzi hallarda daş kitabələri dastandan, dastanı da daş kitabələrdən ayırmaq mümkün deyil. Bu səbəblə də həm qəhrəmanların, həm də düşmənlərin təsviri geniş epik planda verilmiş, təbiət təsviri yalnız hadisələrin gedişatını sürətləndirmək məqsədinə xidmət etmişdir. Həm də təbiət hadisələrinin təsviri yalnız qəhrəmanların hərəkətində canlılıq qazanmışdır.

Dastanlar üçün xarakteristik olan epik zaman və məkan birliyi, daş kitabələri yazanların zamanına nisbətlə Orxon-Yenisey kitabələrində xüsusi bir diqqətlə qorunmuşdur. Hadisələr nə qədər tarixi zamanı və hətta tarixi məkanı ehtiva etmiş olsa da təhkiyə baxımından bu bir epik zaman, epik məkan xüsusiyyəti daşıyır. Abidədə təsvir edilən tarixi şəxsiyyətin yürüyüşləri, hərbi səfərləri sanki bizə dastan qəhrəmanının səfərlərini, qəhrəmanlıqlarını xatırladır.

Nəticə.

Orxon-Yenisey abidələrinin və bütünlükdə əski türk yazılı mətnlərinin formalaşmasında sözlü kültürün dominant rol oynadığı araştırma nəticəsində bariz şəkildə görünür. İri həcmli epitafik yazılarda dastan üslubunun, kiçik həcmli yazılarda isə daha çox ağının, xalq mahnısının üsütnlük təşkil etdiyı görülür. Dastan üslubu və epik şüur dedikdə əsasən arxaik dastan yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Klassik qəhrəmanlıq dastanlarımızla məhəbbət (eşq) dastanlarımız qədim türk yazılı abidələrinin formalaşmasında əsas rollardan birini oynaya bilməmişdir. Bu da adları keçən epik janrların gec dönəmlərdə ortaya çıxdığı ilə bağlıdır. Struktur-funksional baxımdan Sibir və Altay-Sayan türklərinin xalq yaradıcılığı, özəlliklə də arxaik dastanları aradan keçən uzun zaman diliminə baxmayaraq forma və məzmun, üslub və dil, təhkiyə və təqdim baxımından əski türk yazılı abidələri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu isə etnik mədəniyyətin davamlılığını daxili dinamiklər hesabına qoruya bildiyi anlamına gəlir.

Qaynaqlar

1. Bayat F., “Sözlü kültür bağlamında eski türk yazıtları”, Milli Folklor, sayı 61, Bahar, 2004
2. Bernştam, A.N., Sosialno-ekonomiçeskiy story Orxono-Yeniseyskix tyurok VI-VIII vekov, Moskva, 1946
3. Korş F.E., “Drevneyşiy narodnıy stix turetskix plemyon!”, Zapiski vostoçnoqo otdeleniya ruskoqo arxeologiçeskoqo obşestva, vıp.2, t.XIX, St.Petersburg, 1910
4. Kulakovskiy A.E., Stati i materialı po yakutskomu yazıku, Yakutsk, 1946
5. Melioranskiy P.M. 1899, “Pamyatnik v çest Kül Tegina”, Zapiski vostoçnoqo otdeleniya ruskoqo arxeologiçeskoqo obşestva, vıp.2-3, t.XII, St.Petersburg, 1899
6. Orkun H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1994
7. Radlov V., Obraztsı narodnoy literaturı severo-tyurkskix plemyon, t.5. St. Petersburg, 1885
8. Rəcəbov E., Məmmədov Y., Orxon Yenisey abidələri, B., 1993
9. Stebleva İ. V., Poeziya tyurkov VII-VIII vekov, Nauka, Moskova, 1965
10. Toquy-ool A.S., “Opıt isledovavaniya tuvinskoqo stixoslojeniya”, Uçyonıe zapiski tuvinskoqo nauçno-isledovatelskoqo instituta yazıka, literaturı i istori, vıp.1, 1953
11. Ungivitskaya M.A., Xakasskoe stixoslojenie, Avtoreferat kandidatskoy dissertatsi, Abakan, 1950

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"KOROĞLU" DASTANI: MİF, TARİX VƏ EPOS

HÜSEYN İSMAYILOV

Folklorun mətn tutumuna görə irihəcmli janrlardan biri olan xalq dastanları həm tarixi baxımdan, həm də forma və məzmununa görə geniş əhatə dairəsinə malikdir. Dastan mətnlərinin əsasında mif, mifoloji düşüncə və bu düşüncənin gerçəkləşdiyi əfsanəvi, əsatir mətnləri durur.

Mif, folklor və tarixin qarşılıqlı münasibətlərində epik mətnlər yaranır və zamanla genişlənməyə dogru inkişaf edir. Janr bütün mümkün ehtiyatları bir növ səfərbər edir və onları özündə birləşdirir. Alqış, qarğış, atalar sözü, öygü, and və başqa janrlar eposun tərkibini təşkil edir.

Azərbaycan folklorşünaslığında mif və dastan münasibətlərinin tədqiqinə, mifin dastana transformasiyasının və bu transformasiyanın ayrı-ayrı motivlər təhlili üzrə öyrənilməsinə həsr edilmiş çox az saylı əsərlər mövcuddur (bax: 1; 2). Belə motivlərə doğuluş, adalma, evlənmə və başqaları aiddir. Əski törənlərlə ilgili olan bu tipli motivlərin dastanlarda və digər epik folklor mətnlərində saxlandığı məlumdur. Məsələn, M.Cəfərlinin "Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası" monoqrafiyasında dastan və onun mifoloji kokləri araşdırılmış, peşəkar dastan söyləyiciləri olan aşıqların yaradıcılığının praktik yönlərinə aydınlıq gətirilmişdir (2).

Əski türk dünəmində mif üzərində yaranmış əfsanələr orta əsrlərdən başlayaraq dastanlaşmağa başlamışdır. Bunlardan biri də "Koroğlu" mifidir. Bu mif üzərində zaman-zaman çoxlu əfsanə və rəvayətlər yaranmış və epik ənənədə inkişaf etmişdir. Əski mifoloji köklərə sıx bağlı olan və türk xalqlarının folklorunda ən geniş yayılmış dastan olan "Koroğlu"da bu əlaqə özünü çeşidli səviyyələrdə göstərir. Xüsusən, şərq versiyalarında kosmoqonik düşüncədən gəldiyi aşkar görünən motivemlər (məsələn, doğuluş-yaranış motivemi) mövcuddur. İstər şərq, istər qərb versiyalarında dastanın mif qatı Koroğlu adının müxtəlf deyilişlərində də (Koroğlu, Goroğlu, Qoroglu, Qaraoğlu, Qurdoğlu və s.) əks olunur. Burada daha çox mifoloji kosmogenez, ilkin kosmoqoniya, kosmoqonik mifin çeşidli təzahürləri özünü göstərir. Dünyanın və insanın yaranışını əks etdirən xaos-kosmos dual qarşıdurması dastanda işıq-qaranlıq oppozisiyasında müşahidə olunur. Dastanın Türkiyə variantında Urüşan baba və Koroğlu (Ali), Azərbaycan variantında isə Alı - Rövşən (Koroğlu) dual sistemində mifin təzahürlərinin şahidi oluruq. Kosmoqoniya özünü fərqli şəkildə göstərir. Göz - işığı, korluq - qaranlığı bildirir. Bunun çeşidli birləşmələri, kombinasiyaları vardır. Koroğlu qaranlıqdan doğulandır, adında qaranlığı və işığı birləşdirir. Çünki o, eyni zamanda Rövşən Əlidir. Buradakı Əli//Ali//Alı dastanın islam, xüsusən şiə mühitlərində xüsusi məna daşıyan, kult səviyyəsinə yüksələn imam Həzrət Əlidir. Bu elə bir mifoloji modeldir ki, ona yalnız ən yüksək dərəcəli kultlar daxil ola bilir. Xızır, İlyas və bu statusda olan digər müqəddəslər bu mifdə gerçəkləşir.

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları üçün təkqəhrəmanlılığa meyl xarakterikdir. Professor N.Cəfərov türk epik ənənəsində tək (bir) qəhrəman obrazını Tanrı ideyasının (təkallahlığın) formalaşması ilə əlaqələndirərək yazmışdır: «Mükəmməl epos təfəkkürü üçün tək bir Allah (tək bir hökmdar, tək bir qəhrəman!) lazım idi. Ona görə də qədim türk eposunun (müxtəlif mənbələrdə bu və ya diər şəkildə mühafizə olunmuş dastanların) əsas qəhrəmanları «Tanrı» obrazının transformları olan hökmdar-qəhrəmanlardır ki, onların iradəsi həmin dastanı yaradan epos təfəkkürünün (xalqın, etnosun, etnik-mədəni sistemin və s.) bilavasitə iradəsidir» (3, s.14). N.Cəfərov həmçinin Koroğlunun övladsızlığının (tənhalığının) genetik səbəbini də buna bağlayır: «Koroğlunun ilahi mənşəyi, Tanrı obrazının özünəməxsus transformu olması onun (Koroğlunun) tənhalığının (övladsızlığının) genetik səbəbidir, ancaq həmin səbəb XVII-XVIII əsrlərdə tamamilə arxaikləşmiş, funksional (cari) məntiqini, poetik semantikasını itirmişdir» (3, s.145).

Tənha qəhrəman arxetipi mifoloji (arxaik) epos qəhrəmanına dayanır. Türk eposunun arxaik elementlərini daha çox saxlamış tənha qəhrəmanlar, bir qayda olaraq, tanrı oğullarıdır. Yakut eposunun məşhur qəhrəmanı Er Soqotoxun adı da həmin mənanı verir: «Tənha Ər».

Epik təfəkkürün inkişafında Tənha qəhrəman motivi uzun əsrlik yol keçərək tarixin və sosial proseslərin təsiri altında «qərib qəhrəmanadək» transformasiy

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sufi təriqətlə bağlı aşıq yaradıcılığının rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Başlanğıcda Koroğlu qapalı şəkildə özündə Həzrət Əliyə xas xüsusiyyətləri, sonda isə Mehdi Sahib Əz-zamana aid İslam esxatologiyasını təcəssüm etdirir. Bu mənada "Koroğlu" dastanı orta çağda geniş yayılmış sufi təriqətləri ilə six bağlıdır. Azərbaycan və Türkiyə variantları isə birbaşa Ələvi təriqətləri çevrəsində formalaşmışdır. Türkiyə variantında bunu açıq şəkildə görmək mümkündür (4). Çünki burada tez-tez Ələvi-Bəktaşi mənqəbələrinə, əhvalat və rəvayətlərinə müraciət olunur. Türkiyə variantında Koroğlu bir qəhrəman igiddən daha çox bir sufi mürşid kimi görünür. Bu da dastanın mifdən uzaqlaşdığı, müstəqil folklor janrı kimi formalaşdığı sonrakı dönəmlərin gerçəkliyidir. Dastan kimi formalaşmada sufi təcrübənin və fəlsəfənin dərin təsiri izlərini saxlamaqdadır.

Bir çox koroğluşünasların – M.H.Təhmasib, B.Qarrıyev, X.Koroğlu və b. əsaslandırdığı kimi, «Koroğlu» dairəsinə daxil olan mətnlərin içərisində mərkəzi mövqeyi Azərbaycan «Koroğlu»su tutur. Bəzi alimlərə görə, bu, ilk öncə Koroğlu mifinin oğuz mənşəli olması ilə bağlıdır. «Orta Asiya və Türküstanda məhz dastançılıq dönəmində oğuz toplumunun azlıq təşkil etməsi «Koroğlu» semanteminin transformativ imkanlarını məhdudlaşdırmış, başqa sözlə, mifin epik təkamülünü təmin edə bilməmişdir. Ona görə də Orta Asiya «Koroğlu»su bölgənin qeyri-oğuz toplumlarında daha çox əsatiri mətnlər şəklində gerçəkləşmiş və oğuzların qərbə doğru hərəkət etməsi ilə o səviyyədən çox uzağa getməmişdir. Yəni miflə onun folklor ifadəsi arasındakı məsafə çox da genişlənməmişdir» (7, s.136-142).

Araşdırıcıların qənaətincə, «Azərbaycan «Koroğlu»su özündə mifoloji məlumatın, sxemin və kodun çeşidli elementlərini mühafizə etmiş, mif, folklor və tarix qatlarını semantik strukturun invariant modellərində, yarandığı epoxal zamanın dil, fikir və sənət gerçəkliyinə uyğun olaraq çoxyaruslu bir sistemdə realizə etmişdir. Onda əski türk dünyagörüşü, inamları ilə paradiqmatik cərgədə dayanan orta əsr folklor gerçəkliyi, sosial-tarixi ovqat, etnopsixoloji emosiya və başqa bu kimi düşüncə və duyğular öz nikbin ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan «Koroğlu»sunda mifoloji dünya modeli oğuz mifoloji sisteminin içərisindədir (5; 6). Göy, Ulduz, Su (dərya, çeşmə, bulaq, dəniz), Dağ və s. Oğuzun oğlanları kimi folklorlaşan mifoloji sxemin törəməsidir. Bu sxem prizmasından baxılsa, Azərbaycan «Koroğlu»sunun daha çox Oğuzun Uc Oq hissəsinə, daha çox güc, mühafizə strukturlarını təşkil edən sol qanadına mənsub olduğu da aydınlaşar. Mətndə daha çox onomastik səviyyədə ifadə olunan qaranlıq - işıq modeli (Kor Alı kişi və oğlu Rövşən – işıqlı) oğuz mifoloji kosmogenezinin sxeminə tam uyğundur (müqayisə et: "Oğuz Kağan"da Qara xan və oğlu Oğuz; burada da qaranlıq və işığın bir qədər fərqli ifadəsi var). Bu baxımdan, «Koroğlu» mifologiyası «Kitabi-Dədə Qorqud" mifologiyası ilə epoxal baxımdan səsləşir. «Dədə Qorqud»dakı zoomorfizm və zoomorfik elementlər «insan-təbiət» binar oppozisiyasında, «Koroğlu»da antropomorfizm "heyvan-təbiət" münasibətlərində müşahidə olunur» (7, s.136-142).

Koroğlu haqqında əfsanə və rəvayətlər dastanlaşma prosesini fərqli mühitlərdə keçirmiş və bu səbəbdən də bəzi məhəlli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Türkiyə varintında mifdən uzaqlaşma və tarixi gerçəkliyə yaxınlaşma meyli daha güclüdür. Bu özünü obrazların və motivlərin Osmanlı dönəminin tarixi gerçəklərini əks etdirməsində göstərir. Burada hadisələr güclü və sabit dövlətçilik şəraitində baş verir. Məkan real olaraq Türkiyədir. Çənlibel də Türkiyənin bir vilayətidir və Toqatla Sivas arasında yerləşir. Zaman da mifdən və ya daha konkret desək, təqvim miflərindən uzaqalaşmışdır. Çünki zamanın ümumi olaraq mifoloji dünya modelini əks etdirən vahidlərlə deyil, saatla, dəqiqəylə hesablanması bunu təsdiqləyir. Qəhrəmanın funksiyaları mifoloji Koroğludan daha çox onun ətrafındakı igidlərə paylanmışdır.

Dastanın başlanğıcı kosmoqonik mif ünsürləri ilə zəngindir. 4, 7, 10, 40, 366, 777, 1000, 1999, 7700, 7777 və b. bu kimi rəqəmlər çeşidli şəkildə təqvim miflərini əks etdirir. «Koroğlu»nun şərq – türkmən, özbək və s. versiyalarında rəqəmdə ifadəsin tapmış mif ünsürü kimi 40 daha aktivdir.

Beləliklə, «Koroğlu» orta çağda epik təfəkkürün inkişaf qanunauyğunluqları çərçivəsində bədii-estetik mahiyyətin dəyər qazanması ilə dastan kimi ortaya çıx

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

intişar tapması prosesində mif-dastan münasibətlərini, əski təsəvvürlərin istər dastanın, istərsə obrazın strukturunda kodlaşaraq ötürülməsini izləmək baxımından xüsusi maraq kəsb edir.

"Êîðîüëó" dàñòàíı òàðèõèëèê áàõûìûíäàí äèããÿòè ÷ÿêÿí ôàêòëàðëà çÿíýèíäèð. Òÿáèè êè, "Êîðîüëó" òàðèõè ñàëíàìÿ éîõ, åïîñ âÿ áÿäèè ñÿíÿò àáèäÿñèäèð. Åéíè çàìàíäà, Êîðîüëóíóí òàðèõè øÿõñèééÿò îëäóüó äà ìöáàùèñÿ ìþâçóñó äåéèë âÿ dastanın müxtəlif âàðèàíòlarûíäà òàðèõè ùÿãèãÿòëÿðëÿ ñÿñëÿøÿí ùàäèñÿëÿð, î úöìëÿäÿí òàðèõè hadisələr, øÿõñèééÿòëÿð, ìÿêàí âÿ ñ. áèçÿ ÿëàâÿ âÿ doëüóí èíôîðìàñèéàëàð âåðèð.

«Koroğlu»nu tədqiq edən alimlərin əksəriyyəti qəhrəmanın tarixi şəxsiyyəti məsələsinə xüsusilə çox yer ayırmışlar. Azərbaycanda aparılan əksər tədqiqatlarda qərb versiyalarının nüvəsini XVI əsrin II yarısında (və ya XVII əsrin əvvəllərində) Azərbaycanda cərəyan edən tarixi hadisələrin təşkil etdiyi iddia olunmaqdadır. Bu mövzuda M.H.Təhmasib, X.Koroğlu, F.Fərhadov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, İ.Abbaslı və digərləri dəyərli mülahizələr yürütmüşlər. Bu mülahizələri ümumiləşdirməyə çalışan İ.Abbaslı yazır: “Dastanın baЋadırlıq maЋijjЃti kЃsb etmЃsi onun jaradı‡ı vЃ daşıjı‡ısının ЋЃjatında, maddi vЃ mЃnЃvi keçmişindЃ, qan jaddaşında baş vermiş tarixi ЋadisЃlЃrin Ѓks-sЃdası ilЃ şЃrtlЃnir. Eposdakı tarixilijin dinamikası tЃsdiq edir ki, xalqın keçmişindЃ baş vermiş tarixi ЋadisЃlЃr dastanın qЃЋrЃmanlıq siqlЃti qazanmasında müЋüm rol ojnamışdır. "Koro‹lu" dastanında epik tarixilijin inkişaf qatlarını izlЃjЃrkЃn başlı‡a olaraq iki ‡ЃЋЃti fЃrqlЃndirmЃk lazım …Ѓlir: eposu daЋa çox Ћansı epik abidЃlЃr qrupuna aid etmЃk lazımdır, o "mifik"dirmi, joxsa daЋa çox tarixi sЃ‡ijjЃmi daşıjır? MЃsЃlЃjЃ kompleks şЃkildЃ janaşılarsa, ‰z…Ѓ s‰zlЃ, büt‰vlükdЃ Koro‹lu-„oro‹lu-Qurqulu silsilЃsi nЃzЃrЃ alınarsa, istЃr mifik, istЃrsЃ dЃ tarixilijin ajrı-ajrı eposların sЃ‡ijjЃlЃrinЃ …‰rЃ birinin o birindЃn fЃrqli üstünlük qazandıqlarını müşaЋidЃ etmЃk mümkündür” (8).

İ.Abbaslıya görə, AzЃrbaj‡an "Koro‹lu"su ‰zünün ideja-mЃzmun axı‡ılı‹ına, daЋa çox isЃ s‰jkЃndiji tarixi ЋadisЃlЃrin epiklЃşdirilmЃsinЃ …‰rЃ ЃsasЃn tarixi maЋijjЃt daşıjır. Bununla bЃrabЃr epos mifik ЃlamЃt vЃ tЃzaЋürlЃrdЃn dЃ xali dejildir. Lakin bu ‡ЃЋЃt dastanda aparı‡ı şЃkil almamış, Ѓsas jeri tarixilijin inikası tutmuşdur.

Son illər dastandakı tarixi-dini motivlərə yeni yanaşma meylləri artaqdadır. Məsələn, F.Bayata görə «çox güman ki, Anadolu və Azərbaycan «Koroğlu»sunda tarixi izləri qalmış Şeyx Cəlali üsyanında da çoxlu türk baba dərvişləri iştirak etmişdir. Koroğlu məhz bu baba dərvişlərin ümumiləşmiş surətidir» (9, 73-83). C.Nağıyevə görə isə, «Koroğlu»da Qərbi Çində baş vermiş An Lu Şan üsyanın izləri mövcuddur.

Bu istiqamətdə türk alimlərinin araşdırmaları da xüsusi maraq doğurur. Zəki Vəlidi Toğan «Koroğlu» dastanının özəyində dayanan rəvayətlərin Göytürklər dönəmində formalaşdığını önə çəkmişdir. Ona görə, Göytürklərin dönəmində Xarəzm-Astrabad hüdudlarını mühafizə edən oğuzların sasanilərlə mücadiləsi bu dastanın təşəkkülünə rəvac vermitşdir. Z.V.Toğanın fikrinə görə, İslamiyyətdən sonra Orta Asiyadan – Xorasan istiqamətindən İrana, Azərbaycana, Anadoluya hərəkət edən oğuz-türkmanlar «Koroğlu» mövzusunu da özləri ilə gətirmiş, lakin zaman ötdükcə dastan da şəklini dəyişmişdir (10, s. 65).

Ziya Göyalp, həmçinin tanınmış türk ədəbiyyatşünası Mehmet Fuad Köprülüzadə Zəki Vəlidi Toğanın «Koroğlu»nu Göytürk dönəmi dastanları sırasına dağlanması fikrini qəbul etmişlər. Ziya Göyalp «Əski türklərdə ictimai təşkilat» adlı böyük məqaləsində Koroğlunun tarixi prototipi kimi Sultan Mahmud Qəznəvini, Eyvazın prototipi kimi isə onun sevimli qulu Ayazı görmüşdür.

A.K.Teçər «Koroğlu»na dair məqaləsində Osmanlı ordusunun sərkərdəsi Özdəmiroğlu Osman Paşanın yanında bir şair Koroğlu olduğundan söhbət açır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

P.N.Boratav da A.Xodzko və başqalarının yazdığı kimi, Koroğlunun Xorasanda doğulub, ikinci Şah Abbas zamanında İran Azərbaycanında quldurluq etmiş bir tarixi şəxs olması və dastandakı bütün şerlərin də ona aid olması fikri ilə də razılaşmamışdır. P.N.Boratavın eposun özbək, tobol, türkmən, İstanbul, Maraş, V.Xuluflu nəşri və s. versiya və variantlarını tarixi-müqayisəli təhlildən keçirərək dastanda əksini tapan hadisələrin Göytürk – Sasani dövründən Osmanlı – Səfəvi müharibələrinədək böyük bir qism tarixi hadisələrlə səsləşdiyini qeyd etmişdir (11, s. 60).

«Koroğlu»nun dastan kimi türkman dönəmində formalaşdığını qəbul edən alim bu hekayətin «sonradan Anadolu və Azərbaycanda bilxassə türk-İran mücadilələrilə» zənginləşdiyi, digər tərəfdən eyni cinsdən mücadilələrin (Qızılbaş-Türkmən, özbək mücadilələri) türkmən rəvayətini də (özbək rəvayəti) zənginləşdirdiyi» fikrinə gəlmişdir.

P.Boratov, bununla yanaşı, üsyançılardan ayrılıb sultanın tərəfinə keçərək onun ordusunda savaşan çoxsaylı Cəlali başçılarının izlərini də görmüşdür.

Fəxrəddin Kırzıoğlunun məqalələrində XVI əsrdə Əfşar və Zülqədərli tayfa başçıları sırasında Koroğlu adı daşıyanlaarın olduğunu və onları epik Koroğlu ilə bağlı ola biləcəyi ehtimal edib.

Şükrü Elçin də XVI əsrdə ordu şairi olan Koroğlu ləqəbli aşıqdan söhbət açıb.

Saim Sakaoğlu və bir çoxları Koroğlunun XVIII əsrin saz şairi (aşığı) olduğunu iddia etmişlər (12, s. 23).

Kamal Yüce «Koroğlu» dastanında təbəqələşmələr» adlı yazısında «Koroğlu» dastanının türk mədəniyyət tarixinin bir güzgüsü olduğunu və günümüzdəki mətnlərdə fərqi dönəmlərə aid izlər ortaya çıxdığını bildirir.

K.Yüce eposdakı təbəqələri bu şəkildə bölür:

1. Mifoloji təbəqə;
2. Göytürk dönəmində islamiyyətin türklər tərəfindən qəbul edildiyi dövrə qədər olan təbəqə;
3. Koroğlunun mənsub olduğu türkman qəbilələrini anladan təbəqə;
4. XVI-XVII əsrlərdən XX əsrə qədər Osmanlı və Azərbaycan torpaqlarındakı hadisələri əks etdirən təbəqə.

Şərq versiyaları, bəlli olduğu kimi, Koroğlunu bir hökmdar, xan, sultan statusunda təqdim edir. Bu xüsusda Koroğlu obrazı Şərqdən Qərbə doğru alp qəhrəman tipindən tədricən uzaqlaşır, Azərbaycan, Anadolu variantlarında daha çox üsyançı, yolkəsən, xanlara, bəylərə, paşalara qarşı vuruşan qaçaq, aşağı zümrələrin himayədarı kimi tipoloji profanasiyaya məruz qalır.

«Koroğlu» mətnləri içərisində xüsusi seçilən Òÿáðèç âàðèàíòûíäà və Paris nüsxəsində Êîðîüëó "Úÿëàëè Êîðîüëó" êèìè òÿãäèì îëóíóð. Òàðèõè áèëýèëÿðÿ ýþðÿ, 1590-úû èëäÿ Îñìàíëû âÿ Ñÿôÿâè äþâëÿòëÿðè àðàñûíäà áàüëàíàí Èñòàìáóë ñöëù ìöãàâèëÿñè èëÿ Øèðâàí, Òÿáðèç, Ãàðàáàü, Ñÿðàá, Ìàðàüà âÿ îíëàðûí ãÿðáèíäÿ éåðëÿøÿí äèýÿð òîðïàãëàð Îñìàíëû èìïåðèéàñûíûí òÿðêèáèíÿ äàõèë îëóð. Ùÿìèí ÿðÿôÿäÿ Øÿðãè Àíàäîëóäà ìÿøùóð Úÿëàëèëÿð Ùÿðÿêàòû áàøëàéûð êè, àç ñîíðà îíóí òÿñèðè Òÿáðèçäÿ âÿ Îñìàíëû èìïåðèéàñûíûí òÿðêèáèíÿ ãàòûëàí äèýÿð òîðïàãëàðûìûçäà ýþðöíöð.

1596-1598-úè èëëÿðäÿ Èñòàìáóëäà ìèíëÿðëÿ öñéàí÷ûíû Ãàðà Éàçû÷û ñÿôÿðáÿð åäÿðÿê ùÿðÿêàòû ÿí éöêñÿê çèðâÿéÿ ãàëäûðûð. Âÿ Ñèâàñ áÿéëÿðáÿéëèíèí ÿìðè èëÿ áèð íå÷ÿ ïàøà - î úöìëÿäÿí Ùöñåéí Ïàøà âÿ Ìÿùÿììÿä Ïàøà Ãàðà Éàçû÷ûíûí áàø÷ûëûã åëÿäèéè öñéàíû éàòûðòìàã ö÷öí ùÿðÿêÿòÿ êå÷èðëÿð. Áàø âåðÿí òîããóøìàëàðäà Ãàðà Éàçû÷û ùÿëàê îëóð, îíóí ãàðäàøû Äÿëè Ùÿñÿí èñÿ áþéöê ãÿëÿáÿëÿð ãàçàíûð. Äÿëè Ùÿñÿí þç ãàðäàøûíûí ãàòèëè Ùÿñÿí Ïàøàíû ãàðøû àìàíñûçëûãëà âóðóøóð, íÿòèúÿäÿ Ùÿñÿí Ïàøà ìÿüëóá îëàðàã Òîãàòà ãà÷ûð âÿ ãàëàëàðûí áèðèíäÿ ýèçëÿíèð. Î äþâðäÿ Èñòàíáóë ùàêèìèééÿòè õàëã ùÿðÿêàòëàðûíû àðäûúûë åòèðàç ÷ûõûøëàðûíû ãàðøûñûíäà àúèç îëäóüó ö÷öí îíó ãàðøûñûíû àëà áèëìèðäè.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ñîíðàäàí ýåíèøëÿíÿðÿê Îñìàíëû èìïåðèéàñûíûí øÿðã ñÿðùÿäëÿðèíÿ î úöìëÿäÿí Àçÿðáàéúàíûí èøüàë îëóíìóø òîðïàãëàðûíà éàéûëàí áó õàëã ùÿðÿêàòëàðû òàðèõäÿ "Úÿëàëèëÿð Ùÿðÿêàòû" êèìè òàíûíûð. Âÿ áöòöí õàëã ùÿðÿêàòëàðûíà, õàëã öñéàí÷ûëàðûíà "Úÿëàëè äÿñòÿñè" àäû âåðèëèð (13, s. 469).

Õàëã ùÿðÿêàòëàðûíûí ùàìûñûíûí Úÿëàëèëÿðèí òÿñèðè àëòûíäà éàðàíìàñû ñÿáÿáèíäÿí "Úÿëàëèëÿð" àäëàíìàñû ôèêðè ìöáàùèñÿëèäèð. Ôèêðèìèçúÿ, ùÿð èêè èìïåðèéàäà ùÿðÿêàòà áàøëàéàí òàéôà åéíè ñîéêþêÿ - Òÿêÿëè òàéôàñûíà ìÿíñóá îëäóüó ö÷öí öñéàí äà åéíè àäëà àäëàíäûðûëìûøäûð.

Äîëüóí òÿñÿââöð ö÷öí ãåéä åäÿê êè, XVI ÿñðèí ñîíëàðûíà äîüðó Îñìàíëû èìïåðèéàñûíûí Àçÿðáàéúàíà - Ñÿôÿâè èìïåðèéàñûíà ùöúóìëàðû ÷îõàëìûøäû âÿ ÷îõ áþéöê òîðïàãëàð èøüàë îëóíìóøäó. Ùÿòòà 1585-úè èëäÿ Îñìàíëû èìïåðèéàñûíûí ãîøóíëàðû Òÿáðèçè ÿëÿ êå÷èðäèëÿð. Òÿáðèçëèëÿð äîüìà øÿùÿðè ãîðóìàã ö÷öí ñèëàùà ñàðûëñàëàð äà, ñîíàäÿê äàâàì ýÿòèðÿ áèëìÿäèëÿð.

Ñàëíàìÿ÷èëÿðèí ãåéä åòäèéèíÿ ýþðÿ, èìïåðèéà ãîøóíëàðûíà ðÿùáÿðëèê åäÿí Îñìàí Ïàøà Òÿáðèçè ôÿòù åòäèéè èëê ýöíäÿí "òàì åùòèéàòëûëûã âÿ òÿìêèí ýþñòÿðèðäè, ÷öíêè î áèð íå÷ÿ äÿôÿ òÿáðèçëèëÿðèí ìÿòàíÿòèíèí âÿ äþéöøêÿíëèéèíèí øàùèäè îëìóøäó" (13, s. 468). Èøüàëäàí ñîíðà èñÿ îñìàíëûëàðûí ùàêèìèééÿòè àëòûíäà éàøàìàã èñòÿìÿéÿí òÿáðèçëèëÿð äîüìà øÿùÿðè òÿðê åòìÿéÿ áàøëàäûëàð. Áó àðàäà Îñìàíëû ãàðíèçîíóíó êîìàíäàíû Úÿôÿð Ïàøà Òÿáðèçèí çÿáò åäèëìÿñèíäÿí 5 àé ñîíðà - 1586-úû èë ôåâðàëûí 7-äÿ Èñòàíáóëà ìÿêòóá ýþíäÿðÿê áèëäèðèðäè êè, ÿùàëè øÿùÿðè òÿðê åäèð, Ãàðàäàüà, Ãÿçâèíÿ öç òóòóðëàð.

1588-úè èëäÿ Ãàðàäàü âÿ Ýÿíúÿäÿí ñûõûøäûðûëàí Ãàúàð âÿ äèýÿð Ãûçûëáàø òàéôàëàðû þç ÿðàçèëÿðèíè ýåðè ãàéòàðìàã ö÷öí ëîêàë ìöùàðèáÿéÿ áàøëàäûëàð. Ìÿùÿììÿä õàí Çèéàä îüëó Ãàúàðûí áàø÷ûëûüû èëÿ ùÿðÿêàò÷ûëàð Ãàðàäàüû àçàä åäÿðÿê Ýÿíúÿíè ìöùàñèðÿéÿ àëäûëàð. Éàëíûç ñöëù äàíûøûãëàðû èëÿ ÿëàãÿäàð Úÿôÿð Ïàøàíûí Øàù Àááàñà õàùèøëÿðèíäÿí ñîíðà ìöùàñèðÿ äàéàíäûðûëäû: Øàù Àááàñ Ãàðàáàüà ãàñèäëÿð ýþíäÿðÿðÿê ùÿðáè ÿìÿëèééàòëàðûí äàéàíäûðûëìàñûíû öñéàí÷ûëàðäàí õàùèø åòäè âÿ áó õàùèø äÿðùàë èúðà åäèëäè.

Ìàðàãëûäûð êè, 1591-úè èëäÿ Òÿáðèç ÿùàëèñè øÿùÿðäÿ éåðëÿøÿí Îñìàíëû ÿñýÿðëÿðè èëÿ áèðëèêäÿ íþâáÿòè öñéàí ãàëäûðäûëàð. Áó ìöòòÿôèãëèêäÿí äÿ ýþðöíöð êè, öñéàíëàð, ÿñàñÿí, Îñìàíëû ïàøàëàðûíûí éåðèòäèéè ñèéàñÿòèí, ÿùàëèíè âàð-éîõäàí ÷ûõàðàí âåðýèëÿðèí, åéíè çàìàíäà, þç ÿñýÿðëÿðèíÿ ãàðøû äöçýöí îëìàéàí ìþâãåëÿðèíèí íÿòèúÿñè èäè. ßäàëÿòñèçëèéÿ ãàðøû èñÿ ùÿì Àíàäîëó òöðêëÿðè, ùÿì äÿ Àçÿðáàéúàí òöðêëÿðè áèðëèêäÿ ìöáàðèçÿ àïàðûðäûëàð. Ìÿãàìû ýÿëìèøêÿí ãåéä åäÿê êè, áó ôàêòûí þçö öñéàíëàðûí "éàäåëëèëÿð" êèìè òÿãäèì îëóíàí àíàäîëóëàðà ãàðøû äåéèë, éàëíûç ñèéàñè ùàêèìèééÿòÿ ãàðøû éþíÿëäèéèíè òÿñäèãëÿéèð.

Òÿáðèç ùàêèìè Úÿôÿð Ïàøà öñéàí÷ûëàðûí ãàðøûñûíäà ýöúñöç îëäóüóíó àíëàéàðàã ùèéëÿéÿ ÿë àòûð âÿ êöðä ôåîäàëëàðûíûí êþìÿéè èëÿ öñéàí÷ûëàðû äàðìàäàüûí åäèð.

Àíúàã Îñìàíëû èìïåðèéàñû Ñÿôÿâè òîðïàãëàðûíû óçóí ìöääÿò èøüàë àëòûíäà ñàõëàéà áèëìèð. 1593-úö èëäÿí åòèáàðÿí ãûçûëáàøëàð Õàëõàë, Çÿíúàí, ßðäÿáèë, Ãàðàúàäàü, Ãûçûëàüàú, Ëÿíêÿðàí, Ãûçûëöçÿí âÿ Êöð ÷àéëàðû àðàñûíäàêû ÿðàçèëÿðè ýåðè ãàéòàðìàüà íàèë îëäóëàð âÿ áó éåàëÿòëÿðèí äÿ äàõèë îëäóüó ÿðàçèäÿ Øàù Àááàñ Àçÿðáàéúàí áÿéëÿðáÿéëèéèíè éàðàòäû. Àçÿðáàéúàí áÿéëÿðáÿéèíè 1595-úè èëäÿ Ôÿðùàä õàí âÿ Çöëôöãàð õàíûí áàø÷ûëûüû èëÿ àðòûã 10 ìèíëèê "Àçÿðáà

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ãåéä åòìÿê éåðèíÿ äöøÿð êè, Úÿëàëèëÿðin hÿðÿêàòûíäa ìèëëè ìÿíñóáèééÿòèí ÿñàñ ýþòöðöëìÿñè ôàêòëàðû äà ìþâúóääóð. Òÿñàäöôö äåéèë êè, öñéàí÷ûëàðà ãàðøû ìöáàðèçÿäÿ Îñìàíëû ïàøàëàðû êöðäëÿðäÿí, åðìÿíèëÿðäÿí ìÿùàðÿòëÿ èñòèôàäÿ åòìèøëÿð. Òàðèõ÷è Àðàêåë Òÿáðèçëè áó “ÿñë ìöñÿëìàí” ùÿðÿêàòûíäàí íèôðÿòëÿ äàíûøûð (14).

1608-úè èëäÿ hÿðÿêàòäà áàøëàíàí éåíè äàëüà èëÿ ìöáàðèçÿ äàùà äà øèääÿòëÿíèð. Ùÿìèí èë ßðçuðóì ÿòðàôûíäà 20 ìèíëèê Îñìàíëû ãîøóíó èëÿ òîããóøìàäà ýåðè ÷ÿêèëìÿéÿ ìÿúáóð îëàí Úÿëàëèëÿð ×óõóð-Ñÿää áÿéëÿðáÿéè ßìèðýöíÿ õàí Ãàúàðäàí èúàçÿ àëàðàã Àçÿðáàéúàí òîðïàãëàðûíà - Èðÿâàíà êå÷èðëÿð. ×óõóð-Ñÿää ùÿìèí äþâðäÿ Èðÿâàí ìàùàëûíûí ìÿðêÿçè ñàéûëûðäû.

Òàðèõè ìÿëóìàòëàðà ýþðÿ, I Øàù Àááàñûí Úÿëàëèëÿðÿ ãàðøû áó ñûúàã ìöíàñèáÿòèíèí ñÿáÿáè îíëàðûí ýöúöíäÿí èñòèôàäÿ åäÿðÿê ÿñêè Àçÿðáàéúàí òîðïàãëàðûíû ýåðè ãàéòàðìàã èñòÿéè èäè. Íÿçÿðÿ àëìàã ëàçûìäûð êè, òÿêÿëèëÿð Ñÿôÿâè õàíÿäàíûíûí ÿí ÷îõ åòèáàð åòäèéè òàéôàëàðäàí áèðè îëàðàã Þí Àñèéàäà øèÿëèéèí éàéûëìàñûíäà áþéöê ðîë îéíàéûáëàð. Ùÿòòà II Ñóëòàí Áÿéàçèäèí ùàêèìèééÿòèíèí ñîíëàðûíà éàõûí (1511-úè èë) Øåéõ Ùåéäÿðèí ìöðèäè Òÿêÿëè Ùÿñÿí Õÿëèôÿíèí îüëó Øàùãóëó Îñìàíëû èìïåðèéàñûíà ãàðøû öñéàí äà ãàëäûðìûøäû.

Øàù Àááàñ Úÿëàëèëÿðäÿí ùÿì äÿ åùòèéàò åëÿéèðäè. I Øàù Àááàñûí ÿí éàõûí ìÿñëÿùÿò÷èñè áþéöê âÿçèð Ùÿòÿì õàí Îðäóáàäèíè ìöøàéèÿò åäÿí Èñýÿíäÿð Ìöíøèíèí ãåéäëÿðèíäÿí áóíó ýþðìÿê ìöìêöíäöð. Èñýÿíäÿð Ìöíøè Ùÿòÿì õàíûí Úÿëàëèëÿðëÿ òÿìàñûíû “áþéöê úöðÿò âÿ ýþðöíìÿìèø úÿñàðÿò” àäëàíäûðûð, ùÿðÿêàò÷ûëàðû “öñéàíà ìåéëëè, ôÿàëèééÿòëÿðèíäÿ àðäûúûë îëìàéàíëàð” êèìè ãÿëÿìÿ âåðèðäè. Øàù Àááàñ Àíàäîëóäàí ýÿëÿí Úÿëàëèëÿðëÿ éåðëè Úÿëàëèëÿðèí áèðëÿøìÿñèíèí ãàðøûñûíû àëìàã ö÷öí áöòöí âàñèòÿëÿðäÿí èñòèôàäÿ åäèð, Òÿáðèçäÿ ãåéäÿ àëûíàí 13800 öñéàí÷ûíû íÿçàðÿòäÿ ñàõëàéûðäû.

Øàù Àááàñ Úÿëàëèëÿðäÿí Òöðêèéÿ äàõèëèíäÿêè áÿçè êöðä òàéôàëàðûíà ãàðøû äà èñòèôàäÿ åòäè. Òÿáèè êè, áóðàäà èíúÿ ñèéàñÿò âàðäû - şàù Úÿëàëèëÿðèí ùÿì Îñìàíëû ïàøàëàðûíà, ùÿì äÿ êöðäëÿðÿ ãàðøû ìÿíôè ìöíàñèáÿòèíäÿí ÷îõ óüóðëà áÿùðÿëÿíèðäè. Áåëÿ êè, Ñÿôÿâè øàùû Àçÿðáàéúàí òîðïàãëàðûíû áèð ùèññÿñèíè êöðä Ìàùìóäè òàéôàñûíà âåðÿí Îñìàíëû èìïåðèéàñûíäàí ãèñàñ àëìàã ö÷öí Úÿëàëèëÿðèí ÿñàñ äþéöøêÿí ùèññÿñèíè Óñòàúëû Ùÿñÿíèí áàø÷ûëûã åòäèéè ãîøóíëà áèðëÿ Ìàðàüàäàí “êöðä âèëàéÿòèíÿ” - Àçÿðáàéúàíûí èøüàë àëòûíäà îëàí òîðïàãëàðûíà ÷ûõàðìàã âÿ ×óõóð-Ñÿää ùàêèìè ßìèðýöíÿ õàí Ãàúàðëà áèðëÿøÿðÿê ìöùàðèáÿíè Îñìàíëû òîðïàãëàðûíûí è÷ÿðèëÿðèíÿ - Äèéàðáÿêðÿ ãÿäÿð àïàðìàã íèééÿòèíäÿéäè. Éåðè ýÿëìèøêÿí, ßðçðóì âèëàéÿòèíäÿ ßìèðýöíÿ õàíûí àïàðäûüû ñîíðàêû ÿìÿëèééàòëàðäà äà 2 ìèíëèê Úÿëàëè äÿñòÿñè èøòèðàê åäèðäè.

Úÿëàëèëÿðèí áó ñÿàäÿòëè õèäìÿòè ìöãààáèëèíäÿ Øàù Àááàñäàí ýþçëÿäèêëÿðè õöñóñè èìòèéàçëàðû àëà áèëìÿìÿëÿðè àç ñîíðà þçöíö ýþñòÿðäè: Úÿëàëèëÿðèí áþéöê ùèññÿñè Îñìàíëû òîðïàãëàðûíà ãàéûòäûëàð, éåðäÿ ãàëàíëàð èñÿ Øàùà õèäìÿòëÿðèíè ÷îõ ñÿäàãÿòëÿ äàâàì åòäèðäèëÿð.

Áöòöí áó òàðèõè ôàêòëàðû éåíèäÿí äèããÿòÿ ÷àòäûðìàããà ìÿãñÿäèìèç îäóð êè, “Êîðîüëó”íóí Òÿáðèç âàðèàíòûíäà áó ùÿãèãÿòëÿð áèðáàøà âÿ éà äîëàéûñûéëà þçöíö ýþñòÿðèð. Ìÿñÿëÿí, "Êîðîüëó" äàñòàíûíäà Êîðîüëó Ñÿôÿâè ùàêèìëÿðè, áÿéëÿðè âÿ õàíëàðû èëÿ äåéèë, ÿñàñÿí Îñìàíëû ïàøàëàðû, î úöìëÿäÿí Îñìàíëû èìïåðèéàñûíûí òÿðêèáèíÿ ãàòûëàí Äÿðáÿíä ùàêèìè, Êöðäöñòàí âàëèñè (Èñòàíáóë ìöãààâèëÿñèíäÿí ñîíðà Ìàðàüà, Îðäóáàä âÿ Øÿðóðó Îñìàíëû èìïåðàòîðëóüó êöðä Ìàùìóäè òàéôàñûíà âåðìè

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ãåéä åäÿê êè, äàñòàíäà Êîðîüëóíóí àòàñû Ìèðçà áÿéèí ýþçöíö ÷ûõàðòìàñû ñÿáÿáèíäÿí îíëàðûí àðàñûíäà äöøìÿí÷èëèê îëìàñûíà áàõìàéàðàã, áöòöí äàñòàí áîéó Øàù Àááàñà îíðìàë ìöíàñèáÿò ìöøàùèäÿ åäèðèê.

Ýþðöíöð, ìÿøùóð “Áèçèì èðñè Àçÿðáàéúàí âÿ Øèðâàí þëêÿñèíè þç ïàäøàùëàðû èëÿ (Îñìàíëû ñóëòàíû íÿçÿðäÿ òóòóëóð - Ù.È.) çèääèééÿòäÿ îëàí Úÿëàëèëÿðèí ùàêèìèééÿòè àëòûíäà ñàõëàìàã ëàçûìäûð” ñþçëÿðèíèí ìöÿëëèôè Øàù Àááàñûí Àçÿðáàéúàí òîðïàãëàðûíû èøüàëäàí àçàä åòìÿñè, ìöÿééÿí ìöääÿò Úÿëàëèëÿðÿ äàéàã äóðìàñû âÿ ñ. òÿñèðñèç þòöøìÿéèá. Ãåéä åòäèééìèç êèìè, Úÿëàëè òàéôàñûíà åòèáàð åòìÿìÿñèíÿ áàõìàéàðàã (áó, ÷îõ èíúÿ íöàíñëà XIX âÿ XX ìÿúëèñëÿðäÿ þç ÿêñèíè òàïûð) Øàù Àááàñ Úÿëàëèëÿð Ùÿðÿêàòûíäàí èòèðèëìèø Àçÿðáàéúàí òîðïàãëàðûíûí ýåðè ãàéòàðûëìàñû ö÷öí ñÿìÿðÿëè èñòèôàäÿ åòìèø âÿ äåìÿëè, ýèçëè äÿ îëñà Úÿëàëèëÿð Ùÿðÿêàòûíà éàðäûì ýþñòÿðìèøäèð. Àíúàã Úÿëàëè Êîðîüëóíóí áöòöí äàñòàí áîéó Øàù Àááàñëà “ýþðöøÿ áèëìÿìÿñèíèí”, íÿùàéÿò, ñîíóíúó ìÿúëèñäÿ Øàùûí éàíûíà ýåäÿí Êîðîüëóíóí éîëäà “õÿñòÿëÿíìÿá âÿôàò åòìÿñèíèí” äÿ ñÿáÿáè Øàùûí Úÿëàëèëÿðÿ ñîéóã ìöíàñèáÿòèíèí äàñòàí òÿçàùöðöäöð. Òàðèõè ôàêòëàðëà çÿíýèí äàñòàíäà õàëã ñåâäèéè ãÿùðÿìàíûíû ñåâäèéè øàùûí éàíûíà ñîíàäÿê àïàðìûð.

Äàñòàíäà Øàù Àááàñ ÿââÿë, éÿíè I Øàù Àááàñ âÿ Øàù Àááàñ ñàíè, éÿíè II Øàù Àááàñ áèð-áèðèíäÿí ôÿðãëÿíäèðèëèð. Åïîñäà áàø âåðÿí ùàäèñÿëÿð Øàù Àááàñ ñàíèíèí äàûéëà áàüëûâäûð. Ùåñàá åäèðèê êè, áó ôàêò äà õàëã éàääàøûíäà Øàù Àááàñ Úÿííÿòìÿêàí êèìè ñåâèëÿ-ñåâèëÿ éàøàéàí I Øàù Àááàñû ãîðóìàã ùèññèíäÿí äîüàí ìöäàõèëÿëÿðäèð.

Úÿëàëèëÿðè Ñÿôÿâè ùàêèìèééÿòèíÿ áàüëàéàí äàùà ìàðàãëû òàðèõè ôàêò äà âàð. Úÿëàëè Êîðîüëó þçöíöí Òÿêÿ-Òöðêìàí-Úÿëàëè òàéôàñûíäàí îëäóüóíó ôÿõðëÿ à÷ûãëàéûð: “Òÿêÿ-Òöðêìàí-Úÿëàëè òÿê åëèì âàð”; “Äåéèí Òÿêÿëèäÿí åëëÿðèì ýÿëñöí” âÿ ñ.

Áèëäèééìèç êèìè, Ñÿôÿâè øåéõëÿðèíÿ öç òóòàí èëê òàéôàëàðäàí áèðè Òÿêÿëè òàéôàñû îëìóøäóð. “Ùÿëÿ XV ÿñðÿ þçöíö Ñÿôÿâè øåéõëÿðèíèí òÿðÿôäàðëàðû ñàéàí òöðê ãÿáèëÿëÿðè èëê þíúÿ 7 òöðê òàéôàñûíäàí - ßôøàð, Óñòàúëû, Ãàúàð, Òÿêÿëè, Ðóìëó, Øàìëû, Çöëãÿäÿðäÿí èáàðÿò èäè. Ùÿìèí ãÿáèëÿëÿð ñîíðàëàí “Ãûçûëáàø” àäû èëÿ ìÿøùóð îëäóëàð. Áó òàéôàëàð ìöãÿääÿñ Ñÿôÿâè øåéõëÿðèíèí èòàÿòèíÿ ýèðÿðÿê þçëÿðèíè “ìöðèä”, “ñóôè”, “äÿðâèø” àäëàíäûðñàëàð äà, ùÿãèãÿòäÿ Ñÿôÿâèëÿðÿ õèäìÿò åäÿí ôåîäàë ãîøóíëàðû ôóíêñèéàñûíû äàøûéûðäûëàð” (15, s. 210.)

Éóõàðûäà ãåéä åòäèééìèç êèìè, òÿñàäöôö äåéèëäè êè, 1608-úè èëäÿ Ñÿôÿâè ùàêèìëÿðè Úÿëàëè òàéôàñûíûí êöðäëÿðÿ âÿ Îñìàíëû ïàøàëàðûíà ãàðøû ùÿðÿêÿò ïëàíûíû úûçàðêÿí îíëàðûí Óñòàúëû Ùÿñÿí âÿ ßìèðýöíÿ õàí Ãàúàðëà áèðëèêäÿ ìöùàðèáÿéÿ ýèðìÿëÿðèíè èñòÿìèøäèëÿð. Äåìÿëè, Øàù Àááàñ áó ìöùöì ÿìÿëèééàòäà ÿí ñÿäàãÿòëè òàéôàëàðäàí - Ñÿôÿâè õàíÿäàíûíûí èëê ãóðóúóëàðû îëàí Ãàúàð, Óñòàúëû âÿ Òÿêÿëè òàéôàëàðûíäàí èñòèôàäÿ åòìèøäè.

Òÿêÿëè òàéôàñûíûí òàðèõè ìþâãåéè ùàããûíäà äîëüóí ìÿëóìàòëàðà áèð ÷îõ ìÿíáÿëÿðäÿ ðàñò ýÿëèðèê. Òÿêÿ âÿ éà Òÿêÿ-töðêìàí òàéôàñûäûð. Áó òàéôàíûí àäûíà èëê äÿôÿ ßáöëãàçè Áàùàäûð õàí Õèâÿëèíèí “Øÿúÿðåè-Òÿðàêèìÿ” ÿñÿðèíäÿ ðàñò ýÿëèðèê. ß.Õèâÿëè Òÿêÿ, Ñàðûã âÿ Éìóò òàéôàëàðûíûí áèðëèêèíè "Òàøêè Ñàëóð" ("Äûø Ñàëîðëàð") àäû àëòûíäà áèðëÿøäèðèð (16).

Òöðêìÿíëÿð àçÿðáàéúàíëûëàðûí åòíîýåíåçèñèíäÿ èøòèðàê åòìèø òöðê òàéôàlarından biri êèìè Ñÿëúóãëàðûí òÿðêèáèíäÿ Àçÿðáàéúàíà âÿ Êè÷èê Àñèéàéà ýÿëìèøëÿð. Òàðèõè ìÿëóìàòà ýþðÿ, Àçÿðáàéúàíäà éàøàéàí âÿ ìàëäàðëûãëà ìÿøüóë îëàí Òöðêìàíëàðûí ÿêñÿðèééÿòè Ìîíãîë-òàòàðëàðûí ùöúóìó çàìàíû Àíàäîëóéà ê

òàéôàñû Òöðêìàíëàðëà áèðëèêâÿ Àíàäîëóéà, Éóõàðû Ñàëóð òàéôàñû èñÿ Õàðÿçìëÿ Ìàíãûøëàã (Òöðêìÿíèñòàí ñàùèëëÿðèíäÿí Âîëãà ÷àéûíàäÿê) àðàñûíäà éåðëÿøÿí ÿðàçèëÿðäÿ ìÿñêóíëàøûðëàð. Áó ôàêò ñöáóò åäèð êè, Àçÿðáàéúàíäà îëàí öñéàíû Úÿëàëèëÿð àäëàíìàñûíûí ñÿáÿáè ùå÷ äÿ Àíàäîëóäà áàøëàéàí åéíèàäëû ùÿðÿêàòûí òÿñèðè èëÿ éàðàíìàñûíäàí èðÿëè ýÿëìèð. Ùÿð èêè ùÿðÿêàò åéíè òàéôàíûí ùÿì Àíàäîëóäà, ùÿì äÿ Àçÿðáàéúàíäà öñéàíà áàøëàìàñûéëà áàüëû îëàðàã åéíè àäëà àäëàíìûøäûð. Òÿáèè, ñóàë éàðàíà áèëÿð êè, îíäà íèéÿ Òÿêÿëè, Éîìóò âÿ éà Òöðêìàí äåéèë, ìÿùç “Úÿëàëè hÿðÿêàòû”?

Òÿêÿëè öñéàí÷ûëàðûíà “Úÿëàëè” àäûíûí âåðèëìÿñè áó òàéôàäàí îëàí Øåéõ Úÿëàëûí 1518-úè èëäÿ Òîãàòäà èëê äÿôÿ ýåíèø ìöáàðèçÿéÿ áàøëàìàñûéëà ÿëàãÿäàðäûð.

XVI ÿñðäÿ Ñàðûã, Éîìóò âÿ Òÿêÿ òàéôàëàðû “Òÿêÿëè” àäû èëÿ òàíûíûðäûëàð. Êàëìûêëàð äà Ìàíãûøëàüà ùöúóì åòäèêäÿí ñîíðà éåðëè Òöðêìàíëàðëà ãàéíàéûá ãàðûøìûø âÿ Òÿêÿëè àäëàíìàüà áàøëàìûøëàð. Ñàëóð, Ñàðàê, ßðçàãè, Òÿêÿ âÿ Øÿêÿð ãÿáèëÿëÿðèíèí Øÿðãè Òöðêìàíëàðäàí, Éîìóò, Êþêëàí, Àòà âÿ ×îâäàð ãÿáèëÿëÿðèíèí èñÿ Ãÿðáè Òöðêìàíëàðäàí éàðàíìàñû ùàããûíäà áèëýè ìþâúóääóð.

Ìÿøùóð ìàúàð ñÿééàùû Âàìáåðè þç ÿñÿðèíäÿ Òöðêìÿíëÿðäÿí áÿùñ åäÿðêÿí áèð ÷îõ ìàðàãëû ôàêòëàðà äà òîõóíóøäóð. Áåëÿ êè, î àðòûã 1863-úö èëäÿ Òöðêìàí àëà÷ûãëàðûíûí ñàéûíû 170 ìèíÿ (Ñàëóð òàéôàñû - 10.000 àëà÷ûã, ßðçàãè òàéôàñû - 50.000 àëà÷ûã, Ñàðûã òàéôàñû - 10.000 àëà÷ûã, Òÿêÿ òàéôàñû - 60.000 àëà÷ûã, Éîìóò òàéôàñû - 40.000 àëà÷ûã) ÷àòäûüûíû ýþñòÿðìèøäèð (17).

Áó “ñàé ñèñòåìèíÿ” äàñòàíäà äà ðàñò ýÿëèðèê. Äàñòàíäà Úÿëàëè Êîðîüëó “40 ìèí åëèì âàð” äåéÿðêÿí, ìÿùç òÿêÿëèëÿðèí 40 ìèí àëà÷ûããàí èáàðÿò îëäóüóíà èøàðÿ åäèð. Òÿáèè êè, XIX ÿñðäÿ Òÿêÿëèëÿðèí àðòûã 170 ìèí àèëÿëèê áþéöê áèð ãþâìÿ ÷åâðèëäèéè àíëàøûëàíäûð. Íÿçÿðÿ àëàã êè, XIX ÿñðäÿ Òöðêìàí òàéôàëàðû äàùà áþéöê ÿðàçèäÿ éàéûëìûøäûëàð âÿ áó ðÿãÿì îíëàðûí ùå÷ äÿ äÿãèã ñàéûíû ìöÿééÿíëÿøäèðìèð. ×öíêè “XVIII ÿñðèí ñîíëàðûíäàí áàøëàéàðàã Òÿêÿëèëÿð Øÿðãÿ òÿðÿô ùÿðÿêÿò åäÿéèðëÿð âÿ Àõàëäà Ãàðàäàøëû (ãÿäèì àäû - Éàçãûð) âÿ Èìðÿëè (ãÿäèì àäû - Åéìöð), Ñåðàõñäà âÿ Ìÿðâäÿ ñàðûêëàðëà ãàéíàéûá-ãàðûøäûëàð” (18, s. 562).

Ýþðöíäöéö êèìè, Òÿêÿëè òàéôàñû ùÿì ýöíäîüàíà, ùÿì äÿ ýöíáàòàíà ùÿðÿêÿò åäÿðÿê ìÿñêóíëàøûðëàð âÿ áó çàìàí ãîùóì òàéôàëàðà öç òóòóð, îíëàðëà éåíèäÿí ãàéíàéûá-ãàðûøûðëàð.

“Êîðîüëó” äàñòàíûíûí Òÿáðèç âàðèàíòûíäà åéíèëÿ áó ðèòóàëûí òÿñâèð îëóíäóüóíó ýþðöðöê. Êîðîüëóíóí øàìàí òèìñàëûíäà “ñÿäðè-ìÿúëèñ” êöðñöñöíÿ îòóðàðàã ìÿúëèñ ãóðìàñû, ñàç-òöðêè ñÿäàëàðûíûí àëòûíäà øÿðàá ïàéëàìûëìàñû, ìÿúëèñ èøòèðàê÷ûëàðûíûí þç ùÿëàëëàðû èëÿ - ×àìëûáåëÿ ýÿòèðèëÿí ùÿð áèð ãûçà Êîðîüëóíóí ýþñòÿðèøè èëÿ òîé åäèëèð - áèðÿý ìÿðàñèì ãàòûëäûüûíû ñåçäèðÿí “åéø-èøðÿòÿ ìÿøüóë îëäóëàð” èôàäÿñè, ìÿðàñèìèí ýåúÿäÿí êå÷ÿíÿäÿê äàâàì åòìÿñè âÿ ñîíäà ùÿð êÿñèí þç ÷àäûðûíà ÷ÿêèëìÿñèíèí õöñóñè âóðüóëàíìàñû âÿ ñ. Øàìàíèçìäÿêè “Êûìûç è÷ìÿ”, ßëÿâèëèêäÿêè Àéèíè-Úÿì âÿ “Êîðîüëó”äàêû “Ìÿúëèñè-àëè” ìÿðàñèìëÿðèíè åéíèëÿøäèðèð.

Êîðîüëóíóí íàìàç ãûëìàñû èëÿ áÿðàáÿð øÿðàá è÷ìÿñè òÿçàäû äà îíóí ßëÿâè äöíéàýþðöøöíöí äàøûéûúûñû îëìàñûíäàí õÿáÿð âåðèð. Ñÿôÿâè-ßëÿâè èäåîëîýèéàñûíûí äàøûéûúûñû Òÿêÿ-Òöðêìàí-Úÿëàëè åëèíèí ðÿùáÿðè êèìè öìóìèëÿøäèðèëÿí Êîðîüëóíóí Îñìàíëû ïàøàëàðûíà ìöíàñèáÿòè äÿ øÿê Ñÿôÿâè èìïåðèéàñû èëÿ ñöííè Îñìàíëû èìïåðèéàñû àðàñûíäà ýåäÿí èäåîëîæè ìöùàðèáÿíèí äàñòàí òÿçàùöðöäöð.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ümumiyyətlə, Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının janr çevrəsinə daxil olan müstəqil bədii fenomen kimi dastan, terminoloji işarəsindən asılı olmayaraq, əski türk xalq ədəbiyyatına bağlanır və ondan qaynaqlanır. "Dastan" adı altında dayanan ədəbi hadisə faktı əski epik ənənənin etnik işarəvi və modelləşdirici sistemini saxlamaqla bu terminlə anlaşılan ədəbi forma və məzmuna – diferensial mətn tipinə transformasiya olunmuşdur. Tipoloji ədəbi hadisə kimi "dastan" IX-XI əsrlərdə formalaşmışdır (19, s. 20-21).

Bu prosesdə islam mədəniyyətinin təsiri və bu təsirdən deformasiyaya uğrayan əski türk, İran və əcəmləşmiş türk ədəbiyyatlarının iştirakı faktoru şübhəsizdir. İslamiyyətin "IV əsrindən başlayaraq İran dil və ədəbiyyatı islami bir şəkil altında inkişafa və yüksəlməyə başladı. Bu islami İran ədəbiyyatı fatehlərin ədəbiyyatından tamamilə geniş bir ölçüdə mütəəssir olmuşdu: dilə yeni dinin gətirdiyi bir çox kəlmələr girdiyi kimi, nəzm şəkli, vəzn, bəlağət qaydaları da geniş bir nisbətdə ərəblərdən alınmışdı. Əski İranın heca vəznindən, əski mənzum şəkillərindən, ədəbiyyat təlakkilərindən həmən heç bir şey qalmamış kimi idi; fəqət çox əski bir mədəniyyətə varis olan əcəmlər, bu müdhiş ərəb nüfuzuna rəğmən, ədəbiyyatlarında öz şəxsiyyətlərini əks etdirdilər; əruz vəznindən yalnız öz zövqlərinə uyğun olanları aldılar, "rübai" şəklini icad və yaxud bəlkə də ehya etdilər (Ağa Ahmed Ali Ahmed, Mecmaus-Sanayiden naklen, Risaleyi-Terane, Kalküttə, 1867 s. 2). Ərəb ədəbiyyatının əski və bilinən bir məhsulu saya biləcəyimiz "qəsidə" şəklinə və "qəzəl"ə bir başqalıq verdilər (F.Köprülü. İslam ədəbiyyatında mərsiyə. Yeni məcmuə, c.I., n.18, 8 kasım, 1917-ci il) və bunların hamısının üstündə olaraq əski mifologiyanı canlandıraraq ərəb ədəbiyyatının tamamilə yad olduğu bir "dastan dövrü" açdılar (19, s. 20-21). F.Köprülü türk ədəbiyyatında mətn diferensiallaşması və janr üzvlənməsi proseslərini islamiyyətdən əvvəlki və sonrakı dövrlərə ayırmaqla, kültür sisteminin əvəzlənməsi ilə ədəbiyyatda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini ümumən doğru aydınlaşdırsa da, İran əcəm kültürünün rolunu xeyli qabartması ciddi arqumentlərə əsaslanmır; həm də İran-türk mədəni mühiti, ümumiyyətlə, diqqətdən kənarda qalır.

Türk xalqlarının əski epik yaradıcılığını əks etdirən bəzi yazılı mətnlər məlumdur: "Alp Ər Tonqa", "Şu", "Erkənəkon", "Köç" , "Mete" və s. Bu tipli mətnləri hələ inkişaf etmiş dastan adlandırmaq olmaz. Amma onlarda dastana xas bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. İlkin orta əsrlərdən başlayaraq türk dastançılıq ənənəsində keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bu dövrlərdə türklər böyük imperatorluqlar quraraq dünyanın böyük bir hissəsini idarə etməyə başladılar. Türk dastanları da məhz bu dönəmlərdə yaranmağa və inkişaf etməyə başladı. O zamanlar dastan daha çox qəhrəmanlıq ideyalarını yaymaqla alplıq epoxasını tərənnüm edirdi. Bu mənada dastanın bir ideoloji funksiyası da vardı. Çünki döyüşə gedən ordunu xalq ozanları tərənnüm edir, ayrı- ayrı qəhrəmanları öyməklə onları bir daha döyüşə, yeni olkələr fəth etməyə ruhlandırıdı.

Türk eposunun məlum mətnləri üzərində ciddi elmi müşahidələr aparan N.Cəfərova görə, "qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarında meydana çıxmışdır. Lakin epos ənənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etnik-estetik əhval-ruhiyyəsi də onlarda öz əksini tapmışdır. Aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik-ictimai emosiya isə məhz dastanların formalaşdığı dövrə aiddir" (20, s. 16). Müəllif onu da əlavə edir ki, "qədim türk dastanları" anlayışı şərtidir, çünki onların həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat yoxdur – mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, "qısa məzmunu" və ya "süjeti" mühafizə olunmuşdur. Belə məzmun və süjetlərin özü də bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da "müasirləşdirilmiş", müəyyən məqamları təhrifə məruz qalmışdır. Çin və İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və İran adları ilə əvəz edilmişdir (20, s. 16). Türk eposunun diferensiyası kontekstində etnik-mədəni çevrələri IX-XI əsrlər dövrü üçün Sibir, Türküstan (yaxud mərkəzi Asiya), Ural-Volqaboyu, Şərqi Avropa, Qafqaz – Kiçik Asiya olmaqla lokallaşdıran N.Cəfərov "Qədim türk eposu ilə təxminən eyni dövrdə təşəkkül tapan və türkçülük təfəkkürünün ideya-estetik əsasını təşkil edən tanrıçılığı mükəmməl ideoloji mənəvi sistem kimi dəyərləndirir və türk mədəniyyətinin (o

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

cümlədən ədəbiyyatının) həmin sistemdən kənarda izah etməyin mümkün olmadığını)" da qeyd edir (20, s. 16).

XI-XII yüzillərdə Türküstanın türklərlə məskun bölgələrində İslam kültürünün və İran ədəbiyyatının güclü təsiri altında qalan bir türk ədəbiyyatı, Qaraxanlı türklərinin ədəbiyyatı meydana gəldikdən sonra İranın bəzi bölgələrində də bir türk ədəbiyyatı, oğuzların ədəbiyyatı inkişafa başladı. Tamamən fərqli coğrafi və etnik şəraitinə görə bu iki bölgədə sözügedən ədəbiyyatların inkişafı təbiətilə fərqli şəkillərdə olmuşdur (21, s. 140).

Türk yazılı ədəbiyyatının inkişafında iki iri kültür çevrəsi – Şərq və Qərb təkcə tarixi-filoloji araşdırmaların aşkarlamasına görə yox, həm də ədəbi ənənənin güclülüyü, ədəbi mətn faktının geniş şəbəkəsi və şifahi ənənədə fasiləsizliyi ilə seçilir; tədqiqatçıların gəldiyi ümumi mülahizəyə görə birinci Türk-Çin, ikinci isə Türk-İran etnik-mədəni əlaqələri ilə şərtlənir. "Türklərin İslamiyyətdən öncə vücuda gətirdikləri ədəbiyyat – Çin, Hind, İran təsiriylə vücuda gətirilən bəzi əhəmiyyətsiz tərcümələr müstəsna olmaq üzrə – sazla söylənən xalq şeirlərindən ibarətdir" (19, s. 11).

Türk xalq şeri və dastan. F.Köprülünün islamiyyətdən öncə xalq şeirinin söylənməsini müşayiət edən "saz"ın mövcudluğu haqqında bilginin hansı mənbəyə əsaslandığı aydın deyil. Mövcud araşdırmalar və tarixi məlumatlar çağdaş mükəmməllikdə olan sazı XVI əsrdən o yana keçirmir.* Türklərin İslamdan öncəki "dövrə aid bütün sosial müəssisələrində, dildə, dində, əxlaq və adətlərdə, hüquqda tamamilə qövmün ruhunu və şəxsiyyətini göstərən ibtidai bir "əsliyyət" vardı. Çin, Hind, İran mədəniyyətləri bəzi sahələrdəki türklər arasında nüfuz etməyə başlamış olmaqla bərabər, bu hallar çox "az" və səthi qalmış, mərkəzdən mühitə – yəni fərdlərdən xalq kütləsinə keçmədiyi üçün cəmiyyət üzərində həqiqi bir təsir göstərməmişdir. Belə ki, o dövrlərdə türk ədəbiyyatını təşkil edən əsərlər də cəmiyyətin başqa ünsürlərinə uyğun olaraq, yad təsirlərdən uzaq olmuş, qövmün bütün xüsusiyyətlərini səmimiyyətlə əks etdirmişdir. Xaqandan ən əhəmiyyətsiz nəfərə qədər bütün fərdlər o şeirlərdə özlərini duyurdular. Bu dövrdəki şairlər hamısı bir-birinə bənzəyən əlləri qopuzlu bəsit adamlardı. Oba-oba dolaşaraq ümumi, yaxud xüsusi toplanışlarda əski qəhrəmanların mənqəbələrini tərənnüm edər, milli dastanlar söylər və ya yeni hadisələr haqqında yeni türkilər bağlardılar. Bunların eyni zamanda qopuzlarıyla sehirbazlıq, falçılıq etdikləri də olurdu, "sığır" deyilən milli ov ayinlərində, "şölən" - yəni ümumi ziyafətlərdə, "yuğ" -yəni matəm mərasimində şairlər mütləq iştirak edirdilər (19, s. 11).

Boy və dastan. Qeyd olunduğu kimi, məhz həmin əski ədəbiyyatı "əlləri qopuzlu adamlar" yaratdığından, onlara "saz şairləri" yox "qopuz şairləri" deyilməlidir. Bu termin fərqi deyildir, öncə qeyd etdiyimiz kimi, etnik-mədəni və ədəbi-bədii fəaliyyət sistemlərində baş verən diferensial tipoloji hadisənin informasiya işarəsidir.

Beləliklə, əski xalq şeiri üstündə yaranan ədəbiyyat tarixi-xronoloji ardıcıllıq və mədəni-genetik əlaqəni itirmədən iki xüsusi tip təşkil edir:

1. Qopuz şairləri
2. Saz şairləri

Birincilərin daşıyıcı subyekti "ozanlar", ikincilərinki isə "aşıqlar" idi. Birincilər, əgər qopuzun yaranma tarixi ilə hesablasaq, "e.ə. V-III minillikdən" (22, s. 17) b.e.-nın XV əsrinədək zamanla bağlı müxtəlif mükəmməllik səviyyələrində fəaliyyət göstəriblər. İkincilər birincilərin tamamilə təkrarı deyildilər, amma onların bəzi keyfiyyətlərini və funksiyalarını yeni sosial-mədəni və ictimai-siyasi şəraitdə davam etdirirdilər. Birincilər Tanrıçılığın tərənnümçüsü, ikincilər isə İslamın (sufi çevrəsində olsa da) təbliğatçısı idi. Ozanın "boyladığı" (yaratdığı) "boy"la (dastanla) aşığın söylədiyi "dastan"ın fərqi "İslam redaksiyası"nda gəlib çatsa da, KDQ mətni ilə "məhəbbət dastanları"nın müqayisəsində aydın şəkildə müşahidə olunur.

"Boy" və "dastan"ın fərqli və oxşar elementləri çox məhdud kəmiyyətdə deyildir. Əski türk dastanı olan "boy" başdan-başa şeirlə söylənmişdir, "yelətmə" qopuz musiqisi ilə müşayiət

---

* Bu mülahizə "saz" adlı musiqi alətinin əskidən mövcudluğu faktının təkzib

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olunmuşdur. "Bütün bu şeirlər türkcənin təbii vəzni olan "heca vəzni" ilə söylənirdi. Türkcənin bəlli və eyni cins hecalarının bəlli vurğulu saylarla ayrılmasından vücuda gələn bu vəznin çeşidli növləri vardı. Bunlar arasında ən az saylı, yəni bəsit olanlar ən əskiləri idi. Bu dövrdə müxtəlif mövzulara aid şeirlərdən hamısının bəlli bir şəkli vardı. Türk şeirinin bu ilk şəkillərində başlıca iki cəhət gözə çarpır: birincisi şəkillərin azlığı və qısalığıdır ki, ilk dövrlərdə ədəbi şəxsiyyətlərin sərbəstcə gəlişməsi mümkün olmamasından və hər şairin mövcud şəkillərə adətən dindaranə riayətə məcbur olmasından irəli gəlirdi. İkincisi, əksərən dörd misradan meydana gələn bəndlərdə ilk üç misranın yalnız bir-biri ilə və dördüncü misranın bütün bəndlərdə qafiyəli olmasındadır ki, bu da, o cins şeirlərin tərənnüm olunmaq üçün bir türkü "nəqarət – bağlama"sı təşkil etdiyi cəhətlə təbii daima eyni qafiyəni mühafizə etdiyini göstərir. Musiqi ilə şeirin hələ ayrılmadığı bu ilk dövr əsərlərində, qafiyə qaydaları da çox bəsit və ibtidai idi. O qədər ki, onlara bu günkü mənada qafiyə adını verməkdənsə yarımqafiyə (assonans) demək daha doğrudur. Onlarda misraların son hecaları arasında uzaq bir bənzərlik qafiyənin varlığı üçün kifayət edirdi və şeirin büsbütün asan təmini üçün bu əksəriyyət etibarilə fellərin təsriflənən formalarından yaradılırdı. Xülasə, məhdud, bəsit, ibtidai olmaqla bərabər bu ilk dövrdəki ədəbi məhsullar bütün bir qövmün ruhundan qopur, onun kədərlərini, nəşələrini tərənnüm edirdi" (19, s. 12).

Əski poetik sistem "dillə birgə yaranmışdır" (23, s. 7). Əski çağın poeziyası "dilin poeziyasına" bərabər olmuşdur. K.V.Nərimanoğluna görə, poetik sintaktik konstruksiyaların yaranmasında "təkrarların rolu aparıcıdır. Səslərin, sözlərin qrammatik forma və konstruksiyaların təkrarı ritm yaradır və həmin ritm ifadə vasitələri arsenalında özünəməxsus qanunauyğunluqlarla çıxış edir" (24, s.16).

Müəllif jazır ki, DQ-də ritm jaradan vasitələr dilin jarusları üzrədir; fonetik, leksik, morfoloji sintaktik. Və hər bir jarusun elementləri o biri jarusların vahidləri ilə dialektik əlaqədədir" (24, s. 16). Türk ədəbi mətnləri və dil materialı üzərində dil stixiyasından və linqvistik poetika nəzəriyyəsindən çıxış etməklə apardığı son dərəcə ciddi və dəqiq elmi müşahidə və təhlillərin nəticəsi olaraq, K.V.Nərimanoğlu əski ədəbiyyatın linqvopoetik əsaslarını aşkarlayır: "Dil ilə bədii təfəkkürün qırılmaz bağlılığı mədəniyyət tarixinin ilkin dövrlərinə nəzər saldıqda daha aydın görünür. Bu dövrdə ibtidai insan öz mənəvi dünyasını, hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün aktiv şəkildə öz dilini zənginləşdirməli, yeni ifadə vasitələri, konstruksiyalar yaratmalı idi. Söz sənətinin bizə bəlli olan ən qədim örnəkləri-alqışlar, dualar, dastanlar və b. tarixin ilkin çağlarında dil yaradıcılığının nə qədər intensiv və mürəkkəb bir proses olduğunu aydın göstərməkdədir. Öz spesifik qanunları olan söz sənəti dili özünəməxsus şəkildə dəyişir, onun müxtəlif vahidlərinin yeni çalarlar qazanmasına, yeni əlaqələrə girməsinə səbəb olur. Bir sözlə, adi danışıq dilindən tam bir sıra cizgiləri ilə seçilən bədii dil yaranır. Bu dil artıq özünün ilkin formalarında kifayət qədər inkişaf etmiş mürəkkəb bir sistemdir" (25, s. 7).

Əski türk dastan tipi kimi "boy"un KDQ mətni islam kültürü və Şərq poetik sistemi layları altında olsa da, poetik strukturu K.V.Nərimanoğlunun aşkarladığı kimi ritm və intonasiyanın aparıcı rolunu təsdiqləyir. Ritm və intonasiya poetik informasiyanın daşıyıcısı kimi əski türk xalq şeirində xüsusi mövqeyi ilə seçilir. Bu kontekstdə iki türk dastan tipi – "boy" və "dastan" arasındakı fərq, tarixi-poetik təkamül kimi aydın şəkildə müşahidə olunur.

Eposun tarixi-mədəni diferensasiyası kontekstində türk epos təfəkkürünün inkişaf meyllərini araşdıran N.Cəfərov yazır: "Epos" sadəcə dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan potensiyasıdır. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyil, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, linqvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir" (20, s. 12).

Dastanın eposla identik vahid olmadığı aydındır. Eyni zamanda dastan epik sistemdə avtonom hüquqlara da malikdir. Əslində dastanın mətn avtonomiyası vardır. Xalq yaradıcılığı örnəklərinin digər elementləri onun strukturunda yalnız kanonik qəliblərə dola və ya hansısa vahidi əvəzləyə bilirlər. Amma dastanın strukturu dəyişmir; çünki o sabit informasiya daşıyıcısı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kimi bir işarə bütövüdür və mətn strukturunun sabitliyi həm də bununla bağlıdır. Təbii ki, şüur-gerçəklik münasibətləri səviyyəsində janr kanonikliyi qətiyyən istisna olunmur.

Türk epik sistemində istər "boy", istərsə də "dastan" türk şüurunun varlığa münasibətinin, poetik dunyaduyum və dünyadərkinin, özünün və dünyanın dildə, fikirdə və sənətdə modelləşdirilmiş, türk kodu ilə şifrələnmiş və yalnız bu kodla anlaşılan, obrazlı motivlənmiş işarələr sistemidir.

Türk folklor ənənəsinin "təbii ədəbiyyat"dan "süni ədəbiyyat"a (26, s. 191), kollektiv sənətdən fərdi və qrup sənətinə üzvlənməsi ilə artıq "süni sənət" səviyyəsində şifahi və yazılı ədəbiyyatın öz spesifik inkişaf qanunauyğunluqları zəminində iki bir-birindən təmamilə izolə edilməmiş müstəsna qolunun formalaşması prosesi başlanır. Xalq ədəbi yaradıcılığının üzvlənməsi prosesində üçüncü bir qol da mövcuddur; bu, aşıq ədəbiyyatıdır. Həmin üzvlənmə prosesinin diaxron sxemi aşağıdakı şəkildədir:

1. Şifahi xalq ədəbiyyatı (folklor)
2. Aşıq ədəbiyyatı
3. Yazılı ədəbiyyat

Məsələ burasındadır ki, bunların heç biri öz funksionallığını itirməyib, Hər üç istiqamət öz çevrəsi daxilində yaşam hüququnu saxlayıb. Folklor əsasına yaxınlığına görə aşıq ədəbiyyatı 1-ci ilə 3-cünün arasında yerləşir. Ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində qeyd olunan 3 qol "Oğuz-türkman ədəbiyyatı" tipini müəyyənləşdirən oğuz-türk ədəbi sisteminin iri struktur vahidlərini təşkil edir

Folklorun bədii yaradıcılıq istiqaməti ənənəvilik, şifahilik, kollektivlik kimi dominant atributiv keyfiyyətlərlə səciyyələnir; folklor mətninin dil kollektivində ya ümumilikdə, ya da ən azı regional kontekstdə toplum üçün anlaşıla bilən semantik kodu və şifrəsinin mövcudluğu folklor faktının mövcudluğunu təsdiqləyən zəruri hadisədir. Konservativ folklor mühitlərində regional spesifikadan başqa, həm də əski ənənə yaxşı qorunur, arxaik elementlərin iştirakı intensiv xarakter daşıyır.

Aşıq yaradıcılığı bir tərəfdən və əsasən folklordan qaynaqlanır; onun kanonik mətn tiplərindən istifadə edir. Digər tərəfdən isə o yazılı ədəbiyyatla qismən təmasda olur. Aşıq yaradıcı şəxsiyyətdir, şairdir və öz intellektual mülkiyyətinin sahibidir. Bu mənada aşıq ədəbiyyatı tam folklor hadisəsi deyildir. Sadəcə olaraq, aşıq yaradıcılığı folklor çevrəsində fəaliyyət göstərir; aşıq poeziyası əsasən, xalq şeiri üslubunda yaradılır.

Yazılı ədəbiyyatın mətn arsenalı məlum olduğundan o daha çox öyrənilmişdir. Bizim araşdırma kontekstində yazılı ədəbiyyata müraciət olunması milli ədəbi sistemin struktur elementlərini bir bütöv halında təsəvvürdə canlandırmaq üçündür. Yazılı ədəbiyyat həm milli, həm də qeyri milli ədəbi sistemlərlə əlaqədə olur və inteqrasiya prosesində iştirak edir. Aşıq yazılı ədəbiyyatın öz kanonlarına uyğun gələ bilən bəzi elementlərindən faydalanır.

Məlum olduğu kimi, "dastan" sözü hadisə, əhvalat, təsvir, tərif, tərcümeyi-hal, bəzən də tarix kimi mənalarda işlənmiş, sonralar isə hekayətnamələr adlandırılmışdır. "Dədə Qorqud kitabı"nda bu, məlum olduğu kimi "boy" adlanır. Aşıqlar, onların dinləyiciləri isə buna "nağıl" adı vermişlər. Aşıq üçün dastan yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyəti olan bir ədəbi hadisədir. Xalq içərisində aşığın necə sənətkar olmasını qiymətləndirməkdə onun "dastan ehtiyatının" xüsusi rolu olmuşdur.

"Ümumiyyətlə, aşıq sənətinin, əgər belə demək mümkündürsə, özünə görə "anketi" vardır. Bu "anket" aşağıdakı suallardan ibarətdir:

a) Ustadın kimdir?
b) Hansı dastanları bilirsən?
v) Hansı aşıq havacatını bilirsən?
q) Neçə qatar şeir bilirsən?
d) Neçə şagird yetirmisən?

Bu suallara alınan cavablar aşığın bir sənətkar kimi dəyərini, qiymətini üzə çıxarır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hər bir ustad aşıq öz yetişdirdiyi şagirdin bütün nöqsanlarına, qüsurlarına da cavabdehdir. Ustad öz şagirdinin əxlaqına, hətta özünü el içərisində necə aparmağına da məsuldur. Ələsgər aşıqlıq sənətinin vacib şərtlərini belə izah etmişdir:

Aşıq olub tərki-vətən olanın,
Əzəl başdan pür kəmalı gərəkdir.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə
Mərifət elmində dolu gərəkdir...

Lakin aşıqlar içərisində bu qanun-qaydaya əməl etməyənlər, onu pozanlar da az olmamışdır. Bir sıra görkəmli aşıqlar isə hələ kamilləşməmiş ustadına kəm baxan, onu saymayıb sərbəst aşıqlığa başlayanların başlarına gələn fəlakəti təsvir edən xüsusi dastanlar yaratmışlar" (27, s. 53-54).

Buradan da göründüyü kimi, dastan bilmək, dastanı ifa etmək aşığın necə bir sənətkar olduğunu qiymətləndirməkdə, üzə çıxarmaqda əvəzsiz bir meyar olmuşdur. Aşıqların bir çoxu yeni-yeni dastanlar düzüb-qoşmuş, bununla yanaşı yaradıcılıq prosesində ənənəvi dastanların da müxtəlif variantlarını yaratmışlar. “Koroğlu”, "Abbas-Gülgəz", "Aşıq Qərib", "Qurbani", "Əsli-Kərəm", "Şah İsmayıl", "Məsum-Diləfruz", "Mügim şah", "Aslan şah", "Seyidi-Pəri" kimi dastanların çeşidli variantları yaranmışdır.

Məlum olduğu kimi dastan yaradıcılığında bir neçə yol olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Belə mülahizələrdən biri prof. F.Qasımzadənindir. Onun fikrincə, dastanların bir qismi ustad aşıqların qoşquları əsasında sonrakı aşıqlar tərəfindən yaradılır: "Beləliklə, dastanda iki üslub yaşayırdı. Dastanın "yurd" adlanan nağıl hissəsi dastanın müəllifinə, şeir hissəsi ustad xalq aşığına aid olurdu" (28, s. 137).

Bir çox folklor araşdırıcıları “Koroğlu”, "Abbas-Gülgəz", "Xəstə Qasım" və başqa dastanların Koroğlu, Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım kimi böyük sənətçilərin şeirlərindən istifadə ilə sonrakı aşıqlar tərəfindən yaradılmış olduğu fikrini irəli sürürlər (29, s. 485-500).

Dastan yaradıcılığının müxtəlif yolları barədə akademik H.Araslı, M.İbrahimov və başqaları da müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bu barədəki mülahizələri ümumiləşdirən prof. M.H.Təhmasib o qənaətə gəlir ki, dastanların ustad aşıqların şeirləri əsasında ad-sanı məlum olmayan başqaları, əksər hallarda isə şagirdlər tərəfindən yaradılmış olduqlarını ümumiləşdirmək, bunu əsas usul kimi qəbul etmək ustadları dastançılıq qüdrətindən məhrum eləmək, dastançılıq qabiliyyətini ustadlardan alıb, ustad olmajan şagirdlərə bağışlamaq kimi bir şeydir. Bu barədəki fikrini davam etdirən tədqiqatçı yazır:

"Lakin bir qədər ətraflı araşdırmalar aydın göstərdi ki, bu, bizim məlum-məşhur ustad aşıqlarımıza qarşı haqsızlıq, dastançılıq kimi mühüm bir yaradıcılıq prosesini isə görkəmli, qüdrətli sənətkarların əlindən alıb, təsadüflərə bağlamaq kimi yanlış bir yoldur. Məgər süjetli, konfliktli, surətli, səciyyəli, aşiqli-məşuqəli, "bağlama" və "açma"lı, "duvaqqapma" və "ustadnamə"li dastan yaratmaq kiçik şeirlər, qoşmalar yaratmaqdan çox asandırmı ki, bu ikincini ustadlara, birincini isə "naməlumlar"a bağlayırıq?"

Akad. H.Araslı aşıq yaradıcılığında bu problemə toxunaraq dastanlarımızın üç yolla yarandığını söyləmişdir. H.Araslıya görə, bu yollardan birincisi budur ki, "bəzi dastanlarda həqiqətən tarixdə yaşamış şəxsiyyətin adı ilə bağlı müasirlərinin yaratdığı şeirlər həmin dastanın əsasını təşkil edir". Tədqiqatçı bu yolla yaranmış dastanlara misal olaraq "Koroğlu"nu göstərir. Bu hökm bir qədər dürüstləşdirilməlidir. Burası doğrudur ki, "Koroğlu" eposunun yaranmasında bir çox aşıq və aşıq məktəbinin rolu olmuşdur. Lakin bu dastanların əsası bizcə, Koroğlu adlı, jaxud Koroğlu ləqəbli, təxəllüslü, ayamalı bir şəxsiyyətin özü tərəfindən qoyulmuşdur.

Dastan, dastan yaradıcılığı barədə ayrı-ayrı əsərlərində, müxtəlif təhlil proseslərində dönə-dönə söhbət açan M.H.Təhmasib bu barədəki fikirlərini dəqiqləşdirməyə çalışmış, mülahizələrini konkret nümunələr əsasında inkişaf etdirmiş, dastan yaradıcılığının orijinal olduğu qədər də çox

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mürəkkəb bir yaradıcılıq prosesi olduğunu göstərmişdir. Müəllif fikirlərini davam etdirərək göstərir ki, məharətli, ustad aşıqların içərisində dastan yaratmayanlar da olmuşdur.

Ənənə və improvizasiya. P.A.Qrinçerin qeyd etdirdi ki, epik söyləyicinin əsas vəzifəsi dinləyici üçün tanış, ənənəvi olan hekayəti ona tanış, ənənəvi yolla nəql etməkdir və «uğurlu, fasiləsiz ifa üçün ifaçı şifahi yaradıcılıq texnikasına, başqa sözlə, ənənəvi dil, ənənəvi tematika, ənənəvi kompozisiya fəndlərinə tam yiyələnməlidir. «Aşıq sənətinin ustad-şagird ənənəsinə söykənməsi, davamlı və qırılmaz olması, epik ənənədəki çeşidli süjet, motiv, kompozisiya, forma və digər elementlərin daha geniş miqyasda əsrlərdən-əsrlərə daşınmasına imkan vermişdir. Aşıq sənəti vahid Oğuz etnik-mədəni çevrəsindən diferensiallaşmış Azərbaycan türk mədəniyyətinin hadisəsi olduğundan aşıqların dastan yaradıcılığı Azərbaycan epik təfəkkürünün inkişaf göstəricisi sayıla bilər».

Məlumdur ki, Azərbaycanda xalq arasında dastançı aşıqlar xüsusi nüfuza malik olmuşlar. Aşıq ədəbiyyatını tədqiq edən bir-sıra alimlər hətta epik ifaçılıq və epik yaradıcılıq qabiliyyəti, məharəti olan bu aşıqları («dastançı aşıqlar») aşıqların ənənəvi klassifikasiyasında (ustad aşıqlar, ifaçı aşıqlar, el şairləri) fərqləndirməyin vacibliyini də vurğulamışlar (30, s. 12).

Dastanlar Azərbaycan epik xalq yaradıcılığının ən mükəmməl örnəkləridir və onun əsas tiplərini qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları təşkil edir. M.H.Təhmasibin təsnifatında üçüncü qrup dastanlar olan ailə-əxlaq dastanları az intişar tapmışdır (27, s. 112).

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları üçün təkqəhrəmanlılığa meyl xarakterikdir. Professor N.Cəfərov türk epik ənənəsində tək (bir) qəhrəman obrazını Tanrı ideyasının (təkallahlığın formalaşması ilə əlaqələndirərək yazmışdır: «Mükəmməl epos təfəkkürü üçün tək bir Allah (tək bir hökmdar, tək bir qəhrəman!) lazım idi. Ona görə də qədim türk eposunun (müxtəlif mənbələrdə bu və ya diər şəkildə mühafizə olunmuş dastanların) əsas qəhrəmanları «Tanrı» obrazının transformları olan hökmdar-qəhrəmanlardır ki, onların iradəsi həmin dastanı yaradan epos təfəkkürünün (xalqın, etnosun, etnik-mədəni sistemin və s.) bilavasitə iradəsidir (20, s. 14). Müəllif Koroğlunun övladsızlığının (tənhalığının) genetik səbəbini də buna bağlayır: «Koroğlunun ilahi mənşəyi, Tanrı obrazının özünəməxsus transformu olması onun (Koroğlunun) tənhalığının (övladsızlığının) genetik səbəbidir, ancaq həmin əbəb XVII-XVIII əsrlərdə tamamilə arxaikləşmiş, funksional (cari) məntiqini, poetik semantikasını itirmişdir (20, s. 145).

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının quruluşu da, alimlərin qeyd etdiyi kimi, ilk öncə ənənə hadisəsidir. Azərbaycan dastanları ənənəvi sintaktik struktura malikdir.

M.Cəfərli yazır: «Məhəbbət dastanlarında məşuqə ilahi gözəlliyin daşıyıcısı, İlahinin təcəllasıdır. Bu baxımdan dərviş – Xızır, Həzrət Əli aşiqlə məşuq arasında, əslində bu dünya ilə o dünya, insanlar dünyası ilə İlahi Dünya arasında vasitəçilik edirlər. Bu vasitəçilik dastanda həm birbaşa vasitəçilikdir (bu yolla qəhrəmanlar dünyaya gəlirlər, bir-biri ilə buta yolu ilə nişanlanırlar), vasitəçilik həm də xilaskarlıq şəklində təzahür edir: mediator bütün qəhrəmanı xilas edir. İşə qarışmalı olur. Orasını da yada salaq ki, onun bütün xilaskarlıqdan möcüzəli olur. Döyüşən qəhrəmanın könlünə söz doldurur, ona verilmiş müəmmaların cavabını şirli şəkildə qəhrəmana «pıçıldayır». Aşıq qəhrəman bütün hallarda öz hamisinin köməyi ilə qələbə qazanır» (2, s. 166-167).

Tərki-vətən olub diyar-diyar gəzməyi özünün missiyası hesab edən aşıq bir ənənə olaraq öz qəhrəmanını səfərə göndərir. Qəhrəmanın macərası (qürbətə getmə) məhəbbət dastanlarının ən uzun hissəsini təşkil edir. «Tahir və Zöhrə», «Miskin Abdal və Sənubər», «Qul Mahmud», «Şah İsmayıl», «Qurbani» kimi onlarla xalq romanlarında qəhrəman buta aldıqdan sonra səfərə yollanır.

Aşiqin qürbətə yollanması «Koroğlu» qollarındakı kimi qəhrəmanlıq məzmunundan nə qədər kənar olsa da, ənənənin inersiyası ilə hətta müasir dastanlarımızda belə bəzən dastanların və aşıq rəvayətlərinin adında əski motivlərini qorumaqdadır. Məsələn: «Aşıq Alının Türkiyə səfəri», «Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri», «Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri», «Növrəs İmanın Tiflis səfəri» və s. «Ələsgərnən Səhnəbanu»da da Aşıq Ələsgər kasıb olduğundan sevgilisinə qovuşa bilmir, Aşıq Alıya qoşulub gedir, kəndinə döndükdə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Məhərrəmin oğlu Mustafaya verildiyini bilir (31, s. 414-431). Səfərə çıxan qəhrəman yol boyu bir sıra maneələrlə üzləşməli, sınaqlardan çıxmalı olur.

Göründüyü kimi, «Koroğlu» dastanında mif, tarix və epos mürəkkəb semantik struktura malikdir. Biz burada məsələnin bəzi əsas hesab etdiyimiz tərəflərini ələ aldıq. Hesab edirik ki, göstərilən istiqamətdə tədqiqatların aparılması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli M. Dastan və mif. B., 2000.
2. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. B., 2000
3. Cəfərov N. Eposdan kitaba, B., 1999.
4. Köroğlu. Ankara, 1973
5. Koroğlu (çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi M.H.Təhmasib). B., 1956
6. Koroğlu (çapa hazırlayan E.Tofiqqızı, ön sözün müəllifləri H.İsmayılov, E.Tofiqqızı). B., 2004.
7. Xəlil A. «Koroğlu»nun tatar-tobol versiyası. «Dədə Qorqud» jur., №4, 2005.
8. İ.Abbaslı. "Koroğlu" eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. "Dədə Qorqud", №1, 2001
9. F.Bayat. Koroğlu obrazının formalaşmasında xalq sufizmi mərhələsi. «Ulduz» jur. Bakı, 1999, №1
10. C.Anadol. Qoçyigit Köroğlu. Ankara, 1993
11. P.N. Boratav. Köroğlu destanı. İkinci basım. İstanbul, "Adam yayıncılık", 1984
12. M.Ekici. Türk dünyasında Koroğlu. Ankara, 2004.
13. Àçÿðáàéúàí òàðèõè, I úèëä. Áàêû, 1994.
14. A.Davrijeüi. Kniqa istoriö M., 1973
15.İ.P.Petruşevskiy. Qosudarstvo Azerbaydjana v XV veke. Sbornik statey po istorii Azerbaydjana, t. I, B., 1949
16. Rodoslovnə turkmen. İzd. Kononova, Soçinenie Abu-l-Qazi xana xvinskoqo, M.-L., 1958.
17. À.Âàìáåðè. Îðòà Àñèéà ñÿéàùÿòè. Ì., 1865
18. V.V.Bartold. Soçineniə. V t. M., 1968
19. F.Köprülü. Türk edebiyyatında ilk mütasavviflar. Diyanet işleri başkanlı‹ı yayınları. Ankara, 1991
20. N.†ЃfЃrov. Eposdan kitaba. B., 1999
21. A.†afero‹lu. AzЃrbaj‡an edebijatı. S. 140-217, Türk dünjası edebijatı I, Türk dünjası araştırmaları vakfı, 1991
22. R. Zaqretdinov. Kubız. Şkola iqrı na Kubıze. Ufa. Belaə reka, 1997
23. Ə.Abid. Heca vəzninin tarixi. "Maarif işçisi" jurnalı. 1927, №4
24. K.Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. B., ADU, 1981
25. K.Vəliyev. Linqvistik poetikaya giriş. B., ADU, 1989
26. A.Bombaçi. Törkskie literaturı, vvedenie v istoriö i stilğ. S. 191-293. Zarubejnaə törkoloqiə, M., Nauka, 1986
27. Təhmasib M.H. Azrbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972
28. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1956, s.137.
29. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, EA nəşriyyatı, 1960, s. 485-500.
30. Dadaşzade K. Gpiçeskaə tradiüiə nak obğektğ praqmatiçeskoqo issledovaniə. B., İPO NA
31. Ələsgərnən Səhnəbanu. – Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri (toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov). B., «Səda», 2001

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ARXETİP ANLAYIŞI VƏ EPİK ƏNƏNƏDƏ MÜDRİK QOCA ARXETİPİ

HİKMƏT QULİYEV

Uzun müddət psixologiyanın tədqiqat obyekti hesab olunmuş arxetip anlayışı gerçəklik, şüur, mətn münasibətləri müstəvisində maraqlı nəticələr doğurmuşdur. Artıq bir sıra tədqiqatlarda istər yazılı, istərsə də şifahi yaradıcılığa məxsus mətnlər bu yöndən araşdırılmaqdadır. Nəzərə alsaq ki, həm şifahi, həm də yazılı məhsullar insan şüurunun gerçəkliyə münasibəti əsasında formalaşır, onda bunların "insanlığın ümumi mirası" (4, 11) kimi söz kodu ilə mətnləşmiş olduğunu deyə bilərik .

Psixologiyada arxetip anlayışına münasibət fərqli məcrada inkişaf etmişdir. İlkin dövrlərdə bəzi alimlərin K.Q.Yunq tərəfindən elmə gətirilmiş "arxetip" anlayışına münasibəti birmənalı olmamışdır. K.Q.Yunq yazır: "Onlar sadəlövhcəsinə hesab edirlər ki, belə yanaşma fərdin daxilindəki ikili "subyektin" yaxud ikili şəxsiyyətin mövcudluğunun gözdən qaçırılmasına gətirib çıxarır. Gerçəklikdə isə bu, elə belədir. Və müasir insanın kabuslarından biri də şəxsiyyətin parçalanması ilə bağlıdır. Və bu heç bir halda patoloji simptom deyil, bütün məkan və zamanlarda izlənilən normal faktdır (normal hadisədir). Sağ əlin etdiyindən sol əlin xəbərsizliyi təkcə nevrotiklərdə deyildir. Bu xoşagəlməz hal kollektiv şüursuzluq simptomu kimi mübahisəsiz olaraq bəşəriyyətin ümumi mirasıdır" (4, 11). Əslində isə yaşadığı regiondan, aid olduğu xalqın mənşəyindən asılı olmayaraq, insanlığı birləşdirən ümumi, qeyri-şüri aspekt vardır ki, bu konkret situasiyalarda fərdin gerçəkliyə emosiya əsasında münasibəti ilə meydana çıxır. Emosiya isə bu mənada yardıcılığın ilkin qaynağını təkil edir. Təsadüfi deyildir ki, foklorun janrlar üzrə təsniflənməsi də emosiyaya münasibətdə baş verir. Emosiyanın gerçəkliyə əsaslanan mahiyyəti onun janr tipologiyasını bəlli edir.

Müxtəlif psixoloji hallarda özünü göstərən bu detallar psixikanın elə dərin qatlarından qaynaqlanır ki, bunun da əsasını arxetiplər təşkil edir. Yəni gerçəkliyə münasibətin hər hansı bir forması olan arxetip simvol və obrazlar əsasında formalaşır. Bunu mətnin təqdim etdiyi informasiya əsasında bərpa etmək mümkündür. Məsələn, nağıl mətnlərində geniş şəkildə yayılmış obrazlardan biri olan dərviş obrazı özündə müdrik qoca arxetipinin xüsusiyyətlərini yaşadır. Başqa sözlə, bu obraz həmin arxetip əsasında qurulmuşdur. Nağıl, eyni zamanda digər janrlarda yer alan bu obraz funksional-semantikası baxımından arxetipik mahiyyət daşıyır. Müxtəlif situasiyalarda bu obrazın həyata keçirdiyi fəaliyyətlər onun dərin mifoloji strukturu barədə düşünməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, K.Q.Yunqa qədər sosial-antropoloji və psixoanalitik təhlillər aparılmışdır. Xüsusi ilə bu sahədə Kembric məktəbinin görkəmli nümayəndəsi C.C.Freyzerin apardığı araşdırmalar bu sahədə mühüm mərhələni təşkil etmişdir. Freyzerin tədqiqatlarında insanın bütün zaman və məkanlarda istək və arzularının oxşarlığı ideyası diqqəti cəlb edir ki, bu ideya sonradan təhtəlşüur anlayışının araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Sonradan K.Q.Yunqun tədqiqatlarında kollektiv şüursuzluq, şüuraltı və ya qeyri-şüri və s. kimi anlayışlar geniş şəkildə öyrənilmişdir. "Arxetiplər və Kollektiv Şüursuzluq" məqaləsində müəllif şüuraltını fərdi və ortaq olaraq iki qrupa bölür (1, 3-4). Fərdi və ortaq şüuraltı anlayışlarını izah edərkən müəllif yazır ki, "...Ancaq bu fərdi şüuraltı fərdi təcrübələrdən törəməyən və fərdi bir qaynağa deyil, doğuluşdan mövcud olan bir mənbəyə malikdir. Bu daha dərindəki mənbəni mən ortaq (yaxud başqa adla "kollektiv" – H.Q) şüuraltı adlandırıram. "Ortaq" terminine üstünlük verməyimin səbəbi odur ki, şüuraltının bu qismi fərdi deyil, universaldır" (1, 3-4). Yunq arxetip anlayışına otraq şüursuzluq faktı kimi baxır. O yazır: "Fərdi qeyri-şüurinin mahiyyətini fərdin mövcudluğu ərzində əldə edilənlər, ortaq qeyri-şüurinin mahiyyəti isə əzəldən var olan sabit arxetiplər təşkil edir" (2, 36**)**. Əslində bu tərifə nəzər yetirdikdə arxetip anlayışı və şüuraltı və ya qeyri-şüuri ifadələrinin mahiyyəti aydınlaşmış olur. Müəllifə görə yaşadığı zaman və məkandan asılı olmayaraq insanın daşıdığı ümumi təcrübə və bilgilər mövcuddur ki, bunun da qaynağını ortaq şüuraltı təşkil edir. Ortaq şüuraltının əsasında isə sabit arxetiplər durur.

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bu mənada arxetip simvol, obraz kimi mətndə informasiya yükünə çevrilir. Başqa sözlə desək, arxetip obraz və simvol statik haldan dinamik hala (xüsusi hallarda) keçərək mətnin mexanizmini yaradır.

Arxetip anlayışı barədə danışarkən bir məsələni də diqqət önünə gətirmək lazımdır. K.Q.Yunqun da tədqiqatlarında fərqləndirdiyi kimi, arxetiplə onun simvol və obrazları fərqli mahiyyətə malikdir. Belə ki, arxetip anlayışı özündə geniş məna və mahiyyəti ifadə edir. Müəyyən arxetipin simvol və obrazları hər hansı bir mədəniyyət daxilində yüzlərlə ola bilər. Məsələn, müdrik qoca arxetipdir. Lakin bu arxetipin cizgilərini özündə əks etdirən çoxsaylı təzahür formaları vardır. Yaşlı və bilikli, müdrik statusunda dərviş, qoca, lələ, baba, ata, qarı, münəccim və başqa obrazlarla yanaşı, yardımçı-köməkçi statusunda çıxış edən qeyri-adi informasiya və bilgi təqdim edən heyvan obrazlar – at, ilan, quş və s. də ola bilər. Yaxud ana arxetipinin təzahür formaları kimi ana, dayə, qarı kimi obrazlar, eyni zamanda özündə saxlama, qoruma, hifz etmə kimi cəhətləri əks etdirən mağara, quyu, dərə, ağac koğuşu, qaya (döl tutmaq) və s. də ola bilər. Şüuraltı faktı kimi mövcud olan arxetiplər universal xarakter daşıyır və heç bir zaman unudulmur. O müəyyən obraz və simvollar vasitəsi ilə şüurlu sahəyə daxil olur. Və burada şüursuzluq faktının şüurlu şəkildə ifadə olunması özünü göstərir. K.Q.Yunq arxetiplərin şüurluluq sahəsinə daxil olmasının məhsulu kimi yuxu və mifləri göstərir (3, 6). Təbii ki, yuxu və mif mətnlərinin yaşatdığı qeyri-şüurinin faktları müxtəlif janrların tərkibində "ərimiş"dir. Bununla əlaqədar olaraq nağıl, dastan və s. tipli mətnlərdən müdrik qoca arxetipinin obraz və simvolikasını, eləcə də təzahür formalarını müəyyənləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir.

Məsələyə yanaşmada obraz və simvolların paradiqmatik strukturu diqqət önündə saxlanılmalıdır. Bu mənada müdrik qoca arxetipinin Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin, dərviş (obraz kompleksi və s. kimi obraz paradiqmaları şəklində təhlili məqsədəuyğundur. Bunun əsasında obrazın arxetipdən qaynaqlanma səviyyəsi, mətnin strukturunda tutduğu yer, obrazın hərəkət sxeminin formalaşması kimi məsələlər aydınlaşdırılmış olur. Bir məsələni də qeyd edək ki, müdrik qoca arxetipinin mədəni qəhrəman və trikster kontekstində təhlili də vacibdir. Belə ki, Azərbayacan lətifələrinin əsas obrazlarından olan Molla Nəsrəddinin strukturunda ikili mahiyyət, hadisələrə fərqli yanaşma özünü göstərir ki, bu da komik situasiyada qeyri-şüurinin yaşaması əsasında olur. Məsələn, Molla Nəsrəddin lətifələrindən birinə diqqət yetirək. Belə ki, qonşu kəndlərdən birinə qonaq gedən Molla Nəsrəddin yediyi yeməyin adını soruşur ki, evdə də həmin yeməkdən bişirtdirsin. Yolda bu sözü təkrarlayan Molla Nəsrəddin arxdan keçərkən yeməyin adını unudur. Və yerində dayanaraq arxda həmin sözü axtarır. Suyu o qədər qarışdırır ki, su bulanır. Yoldan keçənlər ondan nə axtardığını soruşduqda o, sözü bu arxa saldığını deyir. Mollanın bu hərəkətinə gülən yolçu ona deyir ki, sən lap suyu "horra" elədin ki. Molla sevinir ki, hə bax mənə elə bu söz lazımdır.

Mətnə diqqət etdikdə Molla Nəsrəddinin sözü arxda axtarması gülüş doğuran fakt kimi özünü göstərir. Amma məsələnin mahiyyəti elə məhz burada qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, komik planda özünü göstərən bu fakt əslində arxaik yaddaşda suyun (arxın) malik olduğu semantika əsasında izah oluna bilər. Bəllidir ki, mifoloji şüurda su keçid məkan xarakteri daşıyır. Bunun vasitəsi isə xaosdan kosmosa, yaxud kosmosdan xaosa keçid baş verir. Və kosmosdan xaosa hərəkət edən qəhrəman kosmosda mailk olduğu bilgiləri unudur. Bu mənada mollanın məhz arxdan keçərkən bu sözü unutması təsadüfi hal deyildir. Mətndə arxetip simvolun qorunması ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Carl Gustav Jung "The Archetypes and The Collective Unconscious". Princeton, Princeton University Press, 1977.
2. Carl Gustav Jung "Psychological reflections; an anthology of the üritings of C.G.Jung", New York, Harper, 1953.
3. Steven F. Walker "The Jung and The Jungians On Myths", New York, Garland Publishing, 1995.
4. К.Г.Юнг. Архетип и символ. // http://www.razumei.ru/files/othe

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»DA QARAVƏLLİ

İBADƏT RÜSTƏMOV

Qaravəlli Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında yumoristik janr kimi ta qədimdən yaşamaqdadır. Qaravəllilər, adətən, aşıq məclislərində söylənilir. Demək, onların yaradıcısı da söyləyicisi də aşıqlardır. Bəzi müəlliflər qaravəllilərin yaranma tarixini orta əsrlərə aid etsələr də (3-34), qaravəllilərin bu gün də yarandığını inkar etmək haqsızlıq olardı.

Qaravəlli-həcmcə kiçik, özündə nağıl elementləri saxlayan, daha çox lətifəyə bənzəyən, novellavari bədii əsərlərdir ki, aşıqlar və nağılçılar bunlardan geniş istifadə edir.

Qaravəlli danışmaq dinləyicilərin əhvalına uyğun edilir. Qaravəllini ya dastanı (nağılı) başlamazdan əvvəl, ya da danışarkən söyləyirlər. Qaravəlli dinləyicidə dastanda olan mətləbə meyli daha da gücləndirmək üçün söylənilir. Aşıq dastanın ən maraqlı yerində söhbəti dayandırır. Dinləyicidə intizar yaradır. Ustad aşıqlar, adətən, qaravəlli söyləməyi şagirdinə həvalə edir. Bu da şagirdin, bir növ, məclisdə danışıq aparmaq, söhbət etmək, dinləyicini cəlb etmək səriştəsini artırır. Dastançılıq, nağılçılıq vərdişlərinə yiyələnməyə kömək edir. Qaravəllinin əsas məqsədi incə yumorla dinləyiciləri əyləndirməkdir. Qaravəlli qəhrəmanları, adətən, sadə adamlar olur; yetim, kasıb, cütcü, naxırçı və s.

Qaravəlli söyləyən aşıq şagirdi obraza girir, həmin obrazın dili ilə danışır və özünün hərəkətlərini obrazınkına uyğunlaşdırır. Həm də nə qədər gülüş doğrucu səhnə olsa da, qaravəlli ifaçısı özü gülmür. Aşıq sənətində məclisdə aşığın davranışına çox diqqət yetirilir. O məclisdə nümunəvi davranış nümayiş etdirməlidir. Çox yəqin ki, ulu ustadlar öz salğarlarını saxlamaq üçün, bir priyom kimi, qaravəlli danışmağı şagirdə həvalə edirlər. Deyək ki, aşıq özü bir neçə dəqiqə əvvəl Koroğlu obrazında idisə, daha Keçəli özü yox, şagirdi oynayır.

Qaravəllilərdən Azərbaycanda «Kukla», «Qaravəlli» teatrlarında, Novruz şənliklərində «Kosa və Keçəl» meydan teatrlarında geniş istifadə olunur. Əsrlərin sınağından çıxmış bu janrın yaşamağa və lazımınca tədqiq olunmağa haqqı var.

Aşıq sənətində daha bir kiçik janr mövcuddur – pişro «Pişro» sözü, çox yəqin fars dilində olan pişvaz sözündən əmələ gəlib. Pişrolar qaravəllilərdən fərqli olaraq, nəzmlə deyilir. Kiçik müqəddimə ilə başlanan şeirdən ibarət olur. Pişronu, adətən, hansısa bir şadyanalıqda bəyin, yubilyarın, mənsəbə yetənin şərəfinə və s. söyləyirlər. Pişrolar da qədimdən bir janr kimi yaşamaqdadır. Dədə Kərəm də pisro söyləyib.

Təəssüf doğuran odur ki, orta məktəblərin 10-cu sinifi üçün əvvəllər nəşr olunan dərslikdə «Aşıq yaradıcılığı» bölməsində qaravəllilərin adı çəkilirdi. Haqqında bir neçə kəlmə yazılırdı. Yeni 2009-cu il nəşrində aşıq yaradıcılığı haqda səthi yazıların arasında qaravəllilərə yer verilməyib. Pisro haqda deyilən bir neçə söz varsa, orada da janrın adını «Pisron» kimi veriblər. Görəsən bölməni yazan müəllif aşıq sənəti kimi bir xəzinəyə niyə belə münasibət göstərib? (8-17)

Təəssüf doğurucu haldır ki, qaravəlli kimi oynaq folklor janrının toplanması və nəşri 20-ci əsrin ikinci yarsına təsadüf edir. Ancaq biz qaravəlli nümunəsi ilə bəşəriyyəti heyran qoyan «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində rastlaşırıq. Nə səbəbdənsə bu indiyə kimi tədqiqatçıların nəzərindən qasıb. Ustadnamələr haqda söhbət gedəndə, kitabı çapa hazırdayan H.Araslı yazdığı girişdə «Kim bilir, bəlkə də bu boyların yazıya alındığı əsrlərdə ozanlar bunları hər dastana başlamazdan əvvəl demişlər. Toplayıcı kaitib öz işini asanlaşdırmaq üçün onların hamısını bir-birinin dalına düzərək kitabın əvvəlinə yerləşdirmişdir» (1-11).

Ustadnamələr haqda biz də bu fikirdəyik. Ancaq, inanmaq olmur, gülüş doğuran qadın davranışlarından ustadnamə kimi hansı ozan ya aşıq istifadə edə bilərdi? Ustadnamə – ustad sözü, ustad kəlamı anlamındadır. Bu şeirlərdə ustad sözü mənəviyyat formalaşdırmaq, əxlaqi keyfiyyət aşılamaq üçün nəğmədir, nəsr deyil, gülüş də doğurmur. Abidənin «Müqəddimə» hissəsinə yerləşdirilən, bizim fikrimizcə, qaravəlli olan parçanı bütövlükdə təqdim edirik.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«Ozan ajdır: «Qarılar dörd dürlidü: Soldıran soydır, birisi toldıran toydır, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır».

Ozan, evin, tayağı oldır ki, yarıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər, içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayişə, Fatimə soyıdır, xanım. Anun bəbəkləri biesün. Ocağına bunsılayın övrət gəlsün... Gəldin, ol kim soldıran soydır. Sapadanca yerindən uru turar, əlini-yüzini yumadan toguz bazlamac ilən bir küvlət yoğurd cəvəzlər, toyunca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: «Bu evi xarab olası! Ərə varalıdan bərü dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi». Deyər: «Ah noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydim. Umarımdan yaxşı-uyar oleydi» - deyər. Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün. Ocağına buncılayın övrət gəlməsün. Gəldin, ol kim doldıran toytoydır, dəpdiicə uru turdı, əlin-yüzin yumadan obanın ol ucından bu ucına – ol ucına çarpışdırdı. Quv quvaladı, din dinlədi. Öyləyədəncə gəzdi. Öylədən sonra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini biri-birinə qatmış-tauq komasına, sığır tamına döndərmüş. Qonşularına çağırar ki Yetər! Zəlixa, Zübeydə! Uruydə-can qız-can! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə-itməyə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı. Noleydi, bənim evimə bir ləhzə baqaydınız! «Qonşı həqqi-tənri həqqi», deü söylər. Bunın kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün. Gəldin ol kim necə söylərsən, bayağıdır. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün; disə, bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: «Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələk yoq. Dəvə dəgirmandan gəlmədi», - diyər, Nə gəlürsə, bənim sağrıma gəlsün» deyü əlüyün… urur, yönin anarı, sağısın ərinə döndərür. Bin söylərsən, birisini guymaz, ərin sözini qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşşəği əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, allah saqlasun. Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün» (2, 33). Göründüyü kimi parçanın həcmi, dili, abidəylə heç bir əlaqəsi olmaması söyləyici ozanın sərbəst danışığı, parçada olan yumor, xeyir-dua parçanın qaravəlli olmasına heç bir şübhə yeri qoymur.

Bu parçada işlənən bəzi əksi sözlər bu gün də Qazax-Borçalı ləhcəsində canlı danışıq dilində abidədə işləmiş sonur «n» səsi uşaqdan böyüyə hamının dilindədir: «evin», «yazıdan-yabandan» (yazı əski dilimizdə «çöl» deməkdir, Kürün sol tərəfindəki qədim meşə zolağı Qarayazı təsadüfən adlanmır. Qarayazı meşəsi Qazaxla borçalının ərazisində yerləşir. Gürcüstanda yerləşən Qardabani rayon mərkəzinin əski adı da Qarayazı adlanırdı). «Ağırlar-əzizlər» (bu ibarə rəğmən qarşılayar, hörmət və izzətlə yolla salar mənasında işlədilir). «Ölməgə-itməyə getməmişdim». (haradasa gecikən adam özünə bəraət qazandırmaq üçün bu ibarəni işlədir» və s. Onu qeyd etmək istərdik ki, abidənin özündə də yüzlərlə söz, ibarə bu gün də Qazax-Borçalı camaatının aktiv lüğət fondunu təşkil edir. Demək abidə yazya köçürülərkən ya dastançı ozan, ya da abidəni yazya alan toplayıcı mirzə bu yerlərin sakini olub.

Demək istəyirik ki, bu qəbildən olan qaravəllilər bu gün də Qazax-Borçalı nahiyəsində aşıqların dillərindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Kitabi Dədə Qorqud». B., 1962.
2. «Kitabi Dədə Qorqud». B., 1988.
3. «Qaravəllilər». B., 1967.
4. «Dədə Qorqud» jurnal №3, 2008.
5. İbadət Rüstəmov. «Dədə Qorqud»da insan gözəlliyi. B., 1978.
6. Xalq dastanları. I., B., 1961.
7. Borçalı lətifələri. B., 2008.
8. Ədəbiyyat. 10-cu sinif üçün dərslik. B., 2009.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK DASTANLARININ ALP İGİDLƏRİ XETT VƏ URARTU PANTEONUNDA TANRI OĞULLARI KİMİ

İLHAMİ CƏFƏRSOYLU

Türk xalqlarının şifahi yaddaşından süzülüb gələn qəhrəmanlıq dastanları yalnız ədəbi abidələr deyil. Onlar eyni zamanda qiymətli tarixi mənbələrdir. Türk dastanlarının alp igidləri Ön Asiyanın mixiyazılı mənbələrində tanrı oğulları kimi yazıya alınmışdır.

Həm tarix elmimiz, həm folklorşünaslığımız üçün maraqlıdır ki, e.ö. XIV-XIII əsrlərə aid Xett və e.ö. IX-VI əsrlərə aid Urartu yazılarında eponimlərimizin arxaik variantları dinqir və dinqir şe sillabik formantları altında göstərilir (1, 438). Dinqir «tanrı», dinqir şe «tanrı övladları» deməkdir (2, 272).

Ön Asiyanın ölü dillərində yazıya al[illegible]ın eponimlərdən biri Tumandır. Dədə Qorqud Kayı İnal xanın oğluna *Tuman,* yəni Duman adı verir (3, 11, 4[illegible]uman eponimi Çin salnamələrində *Teoman* formasında yazıya alınmışdır. Tuman tari[illegible]ksiyyət olub, böyük Xun xaqanı Metenin atasıdır (4, 56, 63). Bundan 2 əsr öncə Elam dövlətini *Urtakla* birlikdə *Tuman* adlı hökmdar idarə edirdi (5, 68; 6, 323-325).

İqrarın və Sumbatzadə Əlisöhbət Sumbatoviçin davamçıları iddia edirlər ki, Türkiyə ilə Çin arasında 10 min km məsafə var. Ona görə də Tanrı dağlarındakı duman nəsli ilə Anadoludakı Duman ölkəsi arasında tarixi bağlar ola bilməz. Onlar nəzərə almırlar ki, kainatda hər şey hərəkətdə olduğu kimi, insanlar da daim hərəkətdə olmuşdur. Avrasiyada bir-birinin xarabalıqları üzərində yüksələn sivilizasiyalar etnosların miqrasiyaları nətijəsində yaranmışdır.

Duman etnosu haqqında bizə məlum olan ilk bilgilər e.ö – XIV-XIII əsrlərə aid Xett gil lövhələrindədir. Həmin mixiyazılı kitabələr Kızıl İrmak çayı sahilindəki Boğazköy kəndindən tapılmışdır (7, 3-12). Lövhələrin birində göstərilir ki, tumanlar xettlərin qonşuluğunda yaşayırlar. Onların ölkəsi Babil mənşəli Xett yazılarında *Tummania* adlandırılır (8, 104, 180). Başqa bir lövhədə qeyd olunur ki, *Dumanna* vilayəti və şəhəri Bala tayfasının yaşadığı düzənlikdə yerləşir (9, 128).

Xett yazılarında son hejalar daha çox samitlərlə başlayır. Ona görə də duman etnonimi gah dumanna, gah da tummania şəklində yazıya alınır. Sözlərin sonundakı -a, -ia sillabik formantları totem tanrıların adlarından etnonimlər yaradır (9, 41, 133; 10, 22, 57). Məlum olur ki, Dumanna, Tumania «totemi duman olan», «dumana tapınan nəslin yurdu» deməkdir.

Oğuzlar da monoteizmə qədər dumana sitayiş edər, öz oğlanlarına duman adı qoyardılar. Bu etiqadın izləri Əbülqazi Bahadur xanın türkmən qojalarının dilindən qələmə aldığı şəjərədə qalmışdır. Kayı İnal xanın oğluna ad qoyarkən Dədə Korkut deyir ki, düzdür, duman olanda ətrafı görmək olmur. Anjaq duman çöllərə nəmlik gətirir, otlar göyərir, sürülər otlayıb çoxalır (3, 11; 11, 71). Dumana olan ikili münasibət başqa antroponimlərdə də özünü göstərir. Çobanilərin *Kor Duman* (XIV əsr) adlı xanı olmuşdur. Övliya Çələbi (XVII əsr) yazır ki, onun qəbri Ərzincan yaxınlığında indi də durur (12, 246).

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Tumanın qalası Dədə Qorqud dövrünün toponimidir. Əslində isə duman şəhəri, qalası və ölkəsi indiki Türkiyə ərazisində «Oğuznamə»lərin yaranışından 2 min il qabaq mövcud idi. Bir zaman Orta Anadoluda yaşayan duman nəsli makedoniyalılar və sasanilər tərəfindən Qafqaz dağlarının şimal və qərb ətəklərinə sıxışdırılmışdır.

Fikrimizcə, Gürcüstanın Dumanisi rayonu dumana tapınan soydaşlarımızın qədim yurdudur. 1721-ci ildə Osmanlı ordusu qərargahının tərtib etdiyi vergi dəftərində göstərilir ki, *Tumanis* qala və nahiyədir (13, 157). -is, -os yunan mənşəli şəkilçidir (15, 201; 24, 163). Gürcülər sonradan Duman mahalının adına -i səsi artırıblar. Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin tərtib etdiyi lüğətdə Axalsix qəzasında qeydə alınan gölün adı Dmanisi və ya Tumanis yox, Tuman şəklində göstərilmişdir (16, 256).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Sasanilər Duman nəslinin bir hissəsini Bizans sınırlarından Dağıstana köçürtdülər. A.Bakıxanova görə, Dağıstandakı Tumanlar kəndi Ənuşirəvanın bura köçürtdüyü *Tuman* tayfasından qalmadır (17, 21). Tarixçi yazır: «Ənuşirəvan Səməndər, Sulak, Koysu, Balk, Tarku və başqa qalaları Tuman tayfasına tapşırıb, oranı *Tuman şah* adlandırdı (17, 44).

IX-X əsr ərəb səyyahlarının yazdıqlarına görə, Tuman qalası Dağıstanın şimal-qərbində yerləşmişdir. Əhməd ibn-Asam əl-Kufi (-926) yazır: «Mərvan ibn Məhəmməd Sərirdən sonra Tuman qalasını tutdu. Qalanın hakimi hər il Dərbəndə gəlib, xilafətə xərac verməli idi (18, 55).

Tarixi mənbələrin tədqiqi göstərir ki, dumana tapınan soydaşlarımız Gürcüstanda gürcülərin hakim milləti olan baqrationlardan – İudeya çarı Davidin törəmələrindən qabaq yurd salmışdır.

Paralelləri Ön Asiyanın mixiyazılı kitabələrində mövcud olan «Oğuznamə» eponimlərindən biri kürdür. Əbülqazi Bahadur xanın yazdığına görə, Oğuzun bir əmisinin adı *Kür xan* olmuşdur (3, 63; 19, 41). Bundan əlavə, Səlcuq Məhəmməd Taparın və oğlu Sultan Mahmudun dövründə (XIII əsr) Aşağı Zab çayı sahilindəki Bəvaric qalasının hakimi *Kür* Yavı bəy idi (27, 145).

Azərbaycanın 2 ən böyük çayının – Kür və Arazın adları teonim mənşəlidir. E.ö. I minilliyin mixiyazılı kitabələrində Kür çayının yuxarı axarında *Kür* (1, 330; 5, 36), Araz çayının yuxarı axarında *Araz* ölkəsi (1, 417; 2, 272) yerləşirdi. Urartu qayaüstü yazılarında həm Kür (mətndə *Quria*), həm Araz (mətndə *Araza*) nəsillərinin adları dinqir, yəni tanrı ideoqramı altında göstərilir (2, 272; 20, II). Dinqir Quriani «tanrı Kürə sitayiş edənlərin ölkəsi» deməkdir.

Skiflərin də Kürə və Araza uyğun tanrıları vardı. Kür yaradan – Araz məhv edən, Kür gözlərə işıq verən – Araz gözləri kor edən, Kür çöllərə nəmlik gətirən – Araz quraqlıq yaradan, Kür insanlara gənclik verən – Araz adamları qocaldan tanrılar idi (21, 413).

Tarixi mənbələrdən görünür ki, Kür ilahə, Araz tanrı kimi təsəvvür olunmuşdur. Qırğızlar mifik cənnət qızını *Kur kızı* adlandırırdılar (22, 447). Koroğlu obrazının arxaik versiyası olan Goroğlu gorda doğulur. Gor sözünü dar mənada – qəbir anlamında başa düşmək doğru olmazdı. Yer altında, yəni gorda, cənnətdə Kur kızı alp igidləri doğurdu. Onların gözlərinə işıq, qollarına qüvvət verirdi. Dastanın son versiyalarında ilahə Kur kızı unudulmuşdur. Çünki o, İslam təfəkkürünə uyğun gəlmirdi.

İlahə Kur xristianlıqdan öncəki h'ayların (indiki ermənilərin yox) panteonunda da vardı. Assur kitabələrində *Qur,* Urartu yazılarında Kur (8, 123) adlandırılan həmin ilahə «yeraltı dünyanın sahibəsi» sayılırdı (9, 25, 89). Özlərini Ayküz xanın övladları sayan h'aylar (23) ilahənin bütlərini də *Kur* adlandırırdılar (26, 143; 28, 15-16). Q.B.Caukyan belə hesab edir ki, Urartu kitabələrindəki *dinqir Qur* h'ay teonimidir (25, 63). Nikita Emin yazır ki, *kurq* kurların – bütlərin cəmidir. H'aylar əcdadların kur adlandırdıqları bütlərini daşdan və metaldan düzəldərdilər (26, 255-256).

Q.A.Melikişvili belə hesab edir ki, mixiyazılı kitabələrdəki *Kur* və *Quria* ayrı-ayrı ölkələrdir. Qur ölkəsi Çıldır gölü yaxınlığında, Kur ölkəsi isə Kiçik Qafqazda yerləşmişdir (1, 427, 438). İ.İ.Meşşaninov belə hesab edir ki, Gur (mətndə *Guriani*) mixiyazılı kitabələrdə «gölün o tərəfində», yəni Albaniyada yerləşən 19 ölkədən biridir (33, 56).

Bizim fikrimizcə, assurların gur, xaldların kur adlandırdıqları eyni etnosdur. Onlar 2 yerə bölünərək bir hissəsi Qərbi Gürcüstana, bir qismi Albaniyaya köçmüşdür. Onlar Göyçə gölü yaxınlığındakı Alçalı və Atamxan kəndlərindən tapılan kitabədə Urartuya düşmən olan etnos kimi xatırlanırlar (1, 330; 5, II, 31, 45, 54; 32, 70).

Orta əsr mənbələrində Qərbi Gürcüstandakı kurların ölkəsi *Quria* və *Quriel*, onların Albaniyadakı soydaşları isə *kur*, *kur tarqar*, nəhayət *kür* adlandırılır. Övliya Çələbi yazır ki, Gürcüstanda yaşayan quriellər David peyğəmbərin nəslindəndirlər (12, 184). Müqayisə üçün bildiririk ki, bəzi qazaxlar da Çingiz xanın nəslindəndirlər. Bu, o demək deyil ki, qazaxların hamısı monqol, qurların hamısı yəhudidir. Quriada baş verən etnik çarpazlaşmalarda yəhudi ünsürü üstünlük təşkil etdiyindən qurların dili gürcü dilinə xeyli yaxınlaşmışdır. Cənubi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dağıstandakı Kür dili isə Yafəs dillərindən biridir (32, 57; 35, 8-9; 36, 153). Kür dilində keçən əsrin 20-ci illərində yüzlərlə türk sözü qeydə alınmışdır (35, 6-19).

Qərbi Gürcüstandakı Qur elindən fərqli olaraq Albaniyadakı Kür eli IV-VI yüzil Suriya kilsə salnamələrində köçəri tayfa kimi göstərilir. Mitilenli Zaxari yazır ki, *Kur Tarqar* tayfası Dadu (Dağıstan hüdudlarında çadırda yaşayır (44, 165).

Kür tayfası indi də həmin ərazidə – Dağıstanın Kür bölgəsində yaşayır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ikinci xanımı Kür bəylərindən birinin qızı idi. Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi yazır: «Kür ölkəsi Dağıstanla Gürcüstanın arasındadır. Əhalisi müsəlmandır. Onlar boy-buxunlu, yaraşıqlı adamlardır. Qadınları adətə görə evdən çölə çıxa bilməzlər.

Kürlərin bir boyu Azərbaycan, bir boyu qazax xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur. V.V.Radlov 1861-ci ildə qazaxların ulu cüz tayfa birliyinin tərkibində *Kur ulus* boyunun yaşadığını görmüşdü (34, 730). XX əsrin əvvəllərində Bakı qəzasında köçəri Kür elinin bir binəsi qeydə alınmışdı (36, 9). Yəqin ki, onların yaylağı Dağıstanda olmuşdur.

Paralelləri Ön Asiyanın ölü dillərində qeydə alınan ən dəyərli eponimlərimizdən biri Manasdır. Bu eponim həm türk dastanlarında, həm mixiyazılı kitabələrdə iki cür – *Manas* və *Manak* formalarında yazıya alınmışdır.

Bizim üçün xüsusilə maraqlıdır ki, Manna dövlətinin adı Assur mənbələrində daha çox Manas, Urartu kitabələrində Mana kimi göstərilmişdir (1, 223; 38, 30). III Salmanasarın Urmiya bölgəsinə yürüşünü təsvir edən kitabədə hökmdarın dilindən deyilir: «Manalı Udaki canını qurtarmaq üçün qaçdı. *Manaş* ölkəsindən çıxıb, onların şəhərlərini tutdum (37, 30).

Yaxşı olardı ki, tarix dərsliklərimizdə Manna dövlətinin adı tarixi mənbələrdə olduğu kimi yazılsın. Belə olsa, onun türk etnotoponimi olduğu açıq-aydın görünər. Öz dərs kitabında Azərbaycanın ən qədim dövlətinin adının Manas olduğunu görən tələbə istər-istəməz düşünəcək: «Nəyə görə mənim dövlətimin və dastanamın adı eynidir? Nə üçün həm Xəzər xaqanı, həm də Qəbələ yepiskopu Manas adı daşıyırdı? Hansı səbəbdən «ermənilərin» bir şəhəri Manaskert adlanırdı?

İuda dininə iman gətirən bir Xəzər xaqanının soyadı Manas (yəhudi mətnlərində *Manassiya*) olmuşdur (38, 8, 64). Manassiya «ərvahı Manas olan», «Manas övladı» deməkdir. Bundan 450 il öncə – 488-ci ildə Bərdə yaxınlığında keçirilən kilsə məclisində Kapalak (Qəbələ) yepiskopu *Manas* iştirak etmişdi (39, 58, 72; 40, 24).

Balaca Sumbatzadələr hələ də iddia edirlər ki, qədim Albaniyada bircə nəfər türk olmayıb. Onlar bizə inanmırlarsa, yəhudi tarixçisi Yusifə – İosippona müraciət etsinlər. İosippon min il bundan öncə yazıb ki, Xəzər xaqanı Manas yəhudi dinli türkdür (38, 8-12).

Folklorşünaslar Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun (41, 79) boyu ilə yunanların Teqenis əfsanəsi arasında bir çox uyğunluqlar görmüşlər (42, 199). Ancaq tarixi mənbələrin tədqiqi göstərir ki, bu sadəcə şifahi xalq ədəbiyyatına xas olan sücet oxşarlığı deyil. Duxa nəslinin müsəlman qolu türklərin, xristian qolu yunanların arasında yaşamışdır. İslam dininə iman gətirənlər Tuva və başqurd xalqlarının formalaşmasında iştirak etmiş, xristian duxalar yunanlar arasında assimilyasiya olunmuşdur. Bizansın yekcins xalq olmadığını yaxşı bilən Göytürk xaqanının qardaşı Bizans səfirinə demişdi: «Siz yunanlar 10 tayfasınız və bizimlə 10 dildə danışırsınız».

V.V.Bartold yazır ki, *Duka* məşhur Bizans nəslidir (42, 199-201). Bizim fikrimizcə, Duxa türk nəslidir. Onların Anadoluda yaşayan hissəsi xristian olduğundan yunanlarla siyasi ittifaqa girmişdir. V.V.Bartold 1862-ci ildə müşahidə etmişdi ki, tuvalar özlərini *Tuxa* adlandırırlar (42, 633). Vaxtilə Tatarıstanın Aktanış rayonunda Töke kəndi vardı. Q.F.Sattarov belə hesab edir ki, *Toke* başqurd nəslidir (43, 18).

Duxa Qoca eponiminin paralelləri Urartu qaya yazılarında *Duka,* Xett gil lövhələrində *Dukama* formasında yazıya alınmışdır. Babil mənşəli yazılarda -ma, -na hecaları teonimlərdən etnik adlar yaradır (9, 41, 58, 133, 146). Deməli, *dinqir Dukama* «tanrı Dukanın övladı» kimi başa düşülməlidir.

Urartu çarı I Argişti e.ö. VIII əsrin əvvəllərində *Duka* şəhərinə basqın etmişdi. Duka şəhəri o zaman Urmiya gölünün cənubunda yerləşirdi (37, 126).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türk dastanlarına yalnız əcdadlarımızın obrazlı təfəkkürünün məhsulu kimi baxmaq olmaz. Onlar keçmişimizin tarixi mənbələrlə təsdiq olunan salnaməsidir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М.,Изд-во АН СССР,1960,504 с.
2. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1944, 364 с.
3. Rəşidəddin Fəzlullah. «Oğuznamə». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 72 s.
4. Bahaeddin Ögel. Böyük Hun imperiyası. I cild, Bakı: Gənclik, 1991, 330 s.
5. Никольский М.В. Клинообразная надписи Закавказья/Материалы по археологии Кавказа. вып. X, под ред. графинии Уваровой, М., 1896, 133 с.
6. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1983, 486 s.
7. Гиоргадзе Г.Г. Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства. Тбилиси: Мецниереба, 1973, 310 с.
8. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ы, Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1985, 310 с.
9. Капанцян Гр. Хаяса-Колыбель армян. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1947, 290 с.
10. Капанцян Гр. Общие элементы меъду урартским и хеттским языками. Ереван: Государственное Издательство Арм. ССР, 1936, 76 с.
11. Рашидаддин Фазлуллах. Джами ат-таварих. М-Л., Наука, 1957, 361 с.
12. Эвлия Челеби. Книга путешествия. вып. 3, М., Наука, 1983, 376 с.
13. Məmmədov H. «Dəftəri müfəssəli – Tiflis»də yer adları/Azərbayjan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.106-114.
14. Патканов К.П. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О Древней грузинской хронике. Ш №-3160 (АМЕА Мяркязи Елми Китабханасы).
15. Абаев В.И. Осетинский язык и его фольклор. Л., Наука, 1949, 257 с.
16. Географическо-статистический словарь Российской Империи. Т. ЫВ, СПб., Изд-во Имперского Русского Географического Общества, 1868, 1000 с.
17. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Elm, 1991, 200 s.
18. Ахмад ибн-Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. Баку: Элм, 1982, 84 с.
19. Кононов А.Н. Родословная Туркмен. Сочинения Абул Гази хана Хивинского. М-Л., Изд-во АН СССР, 1958, 212 с.
20. Никольский М.В. Клинообразная надпись Русы Ы в Келаны-Алусалу на берегу Гокчи в Эриванской губернии/Оттиск из Археолог. Изв. и Зам. 1893, №12, М., 1893, с.1-78.
21. Zaur Həsənov. Çar skiflər. Bakı, 2005, 480 s.
22. Киргизско-русский словарь. М., 1965, 973 с.
23. Шопен И. Кавказ и его обитатели. СПб., 1866, 501 с.
24. Абегян М.Х. История древнеармянской литературы. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1976, 606 с.
25. Джаукян Г.Б. О соотношении хаясского и армянского языков/Историко-филологичес-кий журнал. №1, Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1998, с.60-79.
26. Моисей Хоренский. История Армении. М., пер. Н.О. Эмина, 1893, 323 с.
27. Faruk Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 432 s.
28. Марр Н.Я. Доклады. Археологическя экспедиция 1916 года в Ван/Изв. Русск. Археолог. Общ-во. Петербург, 1922, 67 с.
29. Мещанинов И.И. Циклопические сооружения Закавказья/Изв-я Гос. Академии Истории Материальной Культуры. вып. 4-7, Т. ХХЫЫЫ, Л., 1932, 105 с.
30. Мещанинов И.И. Географические названия верховьев Аракса по халдским надписям/ФП №3166 (АМЕА Мяркязи Елми Китабханасы).
31. Яковлев Н. Языки и народы Кавказа. Тифлис, Заккнига, 1930, 70 с.
32. Марр Н.Я. Из Пиринейский Гурии/Изв-я Кавказского История-Археологического Института. Т.Х, Тифлис, 1927, 62 с.
33. Мещанинов И.И. Язык Ванской клинаписи. вып. 2, Изд-е АН СССР, Л., 1935, 349 с.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

34. Радлов В.В. Из Сибири. М., Главная Редакция Восточной Литературы, 1989, 747 с.
35. Услар П. Кюринский язык/Этнография Кавказа. Языкознания. Т.ВЫ, Тифлис, 1896.
36. Список населенных мест Азербайджана. Баку: Изд-во Наркомпрода, 1922, 89 с.
37. Solmaz Qaşqay. Qədim Azərbayjan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.
38. Pletneva S.A. Xazarı. M., Nauka, 1986, 92 s.
39. Musa Kaqankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 241 s.
40. Mamedov T.M. Kavkazskaə Albaniə v IV-VII vv. Baku: Marif, 1993, 216 s.
41. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
42. Bertolğd V.V. Kniqa moeqo Deda Korkuta. Baku, 1999, 319 s.
43. Sattarov Q.F. Gtnotoponimı Tatarstana/Sovetskaə Törkoloqiə, Baku, 1989, №3, s. 28-37.
44. Piqulevskaə N.V. Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR. M-L., İzd-vo AN SSSR, 1971, 171 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«KOROĞLU»NIÑ YAÑI QIRIMTATAR VERSİYASININ ÑEŞRİ PROBLEMLERİ

ILGAR KASUMOV (GASIMOV)

«Koroğlu» türk xalqları arasında eñ keniş darqalğan, sevile-sevile oqulğan ve mükemmel araştırılğan qaramanlıq destanlarından biri sayıla. Xususen, oğuzlar ve qıpçaqlar arasında daa da meşur olğan bu eposnen bağlı yuzlerle ilmiy eserler buyuk oquyıcı auditoriyalarına artıq çoqtan belli. Bayağı bir yıllardan berli «Koroğlu» folklorşınaslarımıznıñ diqqat merkezinde tura. Şimdiniñ ozünde de eposnıñ yañı-yañı variantları aşkârlanalar ve çeşit türk tillerinde olar dünya yüzü koreler. Aynı zamanda olar uzerinde alıp barılğan muvafaqiyetli ilmiy araştıruvlar, muxtelif tüşünce ve mulâhazalar folklor medeniyetimizni zenginleştire, ağız edebiyatımıznen bağlı bilgilerimizni terenleştire, onı il-ilvan tüslernen renkleştire.

Şunı da qayd etmek kerek ki, alâ keçken asırnıñ 30-ncı seneleriniñ başında bir çoq qardaş türk respublikalarında olğanı kibi Azerbaycanda da folklor numüneleriniñ toplanmasına ve neşir olunmasına buyuk diqqat ayırıldı. Şu sırada ağız edebiyatınıñ epik janrları xususiy ve buyuk meraq doğura edi. Çünki epik numüneler folklorşınaslıqnıñ merkezi janrları dep sayılalar. Elverişli fursattan yararlanğan azer alimleri «Koroğlu» eposınıñ mukemmel surette ogrenilmesine ciddiy adımlar atalar. Eposnıñ Azerbaycan, türk, ozbek, tatar, qırımtatar ve Kavkazda belli olğan diger variantları qolda etilip, tedqiqatçılar tarafından araştırıldı.

Şu devirde Bakuda neşir olunğan «Edebiyât» gazeti «Folklor toplanılır» maqalesinde yuqarıda añdığımız mevzunen bağlı xaber berip yaza: *«AZOZFAN-nıñ folklor sektsiyası, meşur xalq qaramanı Kor oğlunıñ muxtelif variantlarını toplamaqta. Azerbaycandan ğayrı Türkiye, Gurcistan, Ozbekistan, Tatarstan ve Krım variantları qolda etilgendir.*

Krımda 20 yıl Kor oğlu uzerinde çalışqan Çibanov arqadaş Bakuğa davet olunğan ve ondan Krım variantı yazılıp alınğandır.

Eposnıñ butün variantları toplanğan soñ olar uzerinde işlenilecek ve bir destan ilmiy kommentariya ile nefis surette neşir etilecektir. Alâ bu aqta Ermenistanda da material olğanı malümatı alınğandır». «Edebiyât gazetesi», 1935, 18 mart, №9 (29), saife 4. (Amma ne içündir maqalede söyleyiciniñ soyadı Çobanov degil de, Çibanov şeklinde yazılğan. İ. K).

«Koroğlu» eposınıñ qırımtatar variantını Ivan Çobanoğlu Çobanovdan bu devirde Bakuda yaşap-yaratqan qırımtatar qalem saibi Yaqub Zeki tarafından latin grafikasında yazılıp alındı. Lâkin qolâzma on yıllar devamında ne Bakuda, ne de Qırımda neşir olunmadı.

Umumen alğanda, Yaqub Zeki folklorşınaslıqnıñ qanunlarına riayet etip destannıñ metinni eşitkeni kibi, yani şivede aytılğan ağız nutqını saqlap qalmağa areketlengen ve aynı zamanda söyleyici aqqında da daqiq malümat bermekni unutmağan. Doğru, kimerde bu qanunlarnıñ bozulğanını sezmek mumkündir. Metinniñ bazı bir qısmınıñ edebiy tilge yaqın şekilde yazılğanı açıq-aşkâr korünip tura. Lâkin, zanımızca, destannıñ esas qısmı qırımtatar tiliniñ yalıboy şivesine daa da yaqın. Söz kelimi, şunı da qayd etmek kerek ki, qırımtatar xalqınıñ qaramanlıq destanları arasında faqat «Koroğlu»nı yalıboy şivesinde rastketirmek mumkündir. Diger qaramanlıq destanları ise çöl şivesindedir.

Azerbaycan Milliy Ilimler Akademiyasınıñ (AMIA) «Dede Qorqut» adına Folklor Institutında çalışqan vaqıtımda folklorcı zenaatdaşlarımdan birisi Qolyazmalar Institutında qırımtatar tilinde Koroğlunen bağlı bir efsane olğanını qayd etti. Men tez bir zamanda barıp, ağız edebiyatınıñ bu numünesinen yaqından tanış oldum. Tahminen yuz saifege yaqın olğan qolyazmanı tekrar-tekrar oqup çıqtım. Onıñ efsane degil de, destan olmasına tam emin oldım. 2003-nci senesiniñ kuzinde destan tarafımızdan originalında olğanı kibi koçürilip alındı. Aynı zamanda destannıñ birinci ve soñuncı saifelerini foto resimge almağa muvaffaq oldıq. Şunı da maxsus qayd etmek kerek ki, bu eserniñ aşkârlanıp yuzge çıqmasında folklorşınas alim Şelâle Hümmetliniñ emegi emiyetli derecedir. Men Şelâle xanımğa ve şu cumleden, AMIAnıñ M. Fizuli adına Qolyazmalar Institutınıñ xadimlerine oz teren teşekkürimni bildirem. Oquyıcılarğa ilk kere taqdim etilgen şu destannıñ qolyazması (originalı) azırda Qolyazmalar Institutınıñ arxivinde saqlanıp tura.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Eposnı tertip etkenimizde oquyıcılarımızğa añlayışlı olması içün eserni eki şekilde, yani latin grafikasında originalında olğanı kibi ve em de kirill ariflerinen nisbeten zemaneviyleştirilgen tarzda neşirge azırlamaqnı qararlaştırdıq. Fikrimizce, destannıñ nisbeten sadeleştirilgen şekli oquyıcılarımızğa eserniñ originalınen daa da yaqından tanış olmağa keniş imkânlar yaratacaq. Tedqiqatçılarğa eposnıñ uzerinde temelli ve muvafaqiyetli ilmiy araştıruvlar alıp barmasında yardımcı rolüni becerip, onıñ ogrenilip talil olunmasına emiyetli xızmet etecektir.

Yuqarıda qayd etkenimiz kibi biz destannı originalında olğanı kibi koçürip aldıq. Amma onı neşirge azırlağanımızda eserni belli bir tertipke ketirmege mecbur oldıq. Eposnıñ kolemi buyuk olğanı içün metinde imlâ xataları ve yazı qusurları yeterli derecededir. Aynı zamanda bu meselede bizni bir sual de raatsızlandıra. Yaqub bey söyleyiciniñ nutqunı butünley yazıp yetiştirgenmi? Er alda metinnen yaqından tanış olğanda yazıp alğannıñ ıntıluvlarınıñ alğışqa lâyıqlığına quvanmamaq mumkün degil. Zanımızca, onıñ yapqan savap işiniñ degeri sıñırsız, ilmiy maiyetiniñ qıymeti ise ğururlandırıcıdır.

Elbette, metindeki yetişmemezlikler onı doğru oqup añlamağa bayağı manialar yarata. Lâkin bu meselede, sözsüz ki, biz Yaqub Zekini qabaatlamaq fikrinde degilmiz. Bakuda Folklor Institutında çalışqanımda boyle allarnı şahsiy tecribemden keçirgen edim. Ağız edebiyatınıñ numünelerini toplağanımda çoqyıllarnıñ devamında nutqlarına alışdığım, telâfuz tarzları maña aydın ve pek yaqın olğan adamlarnıñ aytqanlarını diktofonğa yazıp aldım. Amma itiraf etem ki, bu numünelerni yazığa alğanımda bayağı qıynaldım, defalarca nutqlarını eşittigim adamlarnıñ söylegenlerini yazmaq içün diktofonda yazılğanlarnı qaç-qaç kereler eşitmege mecbur oldım.

Buña esaslanıp qayd etmek mumkün ki, söyleyicige nisbeten, metinni yazıp alğannıñ vazifesi, mesüliyeti ve emegi daa da qıyın, em de ağır. Çünki ağızda aytılğanı, onıñ peşinden kerekli şekilde qolnen yazıp yetiştirmek daa da muşkül meseledir. Şunı da kozde tutmaq kerek ki, söyleyici aytıp kete ve oz ağız nutqunda tilniñ qanunlarına riayet etmey. Söyleyici metinni söylegen vaqıtta cumlelerniñ sintaktik tizimin boza. Şifai nutqta söyleyiciniñ fikri añlaşıla. Lâkin biz söyleyiciniñ lafını atta onıñ aytqanı kibi yazıp alğanımızda bile, bu metinni oquğan vaqıtta bazı bir fikir añlaşılmamazlığı meydanğa çıqa. Çünki yazıda til qanunları oz ukümranlığını kostere. Şimdi adamlar edebiy tilde yazıp-oqumağa daa çoq alıştılar. Bu sebepten de biz epimiz bazan ağız nutqunı da edebiy til normalarına yaqınlaştırmağa ıntılamız. Kuçük bir misal ketirmek isteyim. Şifai nutqumızda biz fikrimizniñ añlaşılması içün cumlelerniñ tiziminde esasen fiillerden, daa doğrusı, predmetniñ areketini belgilegen sözlerden faydalanamız. Söz kelimi, bu alnı «Koroğlu»nıñ yañı variatında sezmek mumkün. Muselâ: «*Vardı tuttu erkegi. Bastı soydu. Astı pişirdi, ketirdi xoydu sofraa, babasınıñ ögüne de dedi; ya da «Vardı, urdu, yıxtı çadırını»; yaxut da «O saat Eyvaz xalxtı yerinden. Vardı tuttu attarı, ketirdi egerledi. Mindiler ekisi de birden. Çıxtılar, kiteyler yolnen»*. Edebiy tilde ise fikrimizniñ mukemmel, cazibeli em de canlı olması içün biz esasen isimlerden ve diger söz çeşitlerinden yararlanamız. Bularnı yazmaqta maqsadımız Yaqub Zekiniñ emegini yeterince qıymetlendirmek, yañı variantnıñ metininde texniki qusurlarnıñ sebebini kostermek ve aydınlaştırmaqtan ibaret edi.

Destannıñ originalında bazı sözler bir qaç şekilde yazılğandır. Misal içün: *maa-maña-mağa-baña-bana; ama-amma; enger-eger-endiyer; padişa-padşa-padişah; padişaa-padişağa; kibik-kibi-tyibik; nas-nasıl; diy-dey; şini-şimdi; çine-içine; bu-bo; onıñ-onuñ-ouñ; vahıtta-vahta-vahıt-vaht; attar-atlar; kunner-kunler; isap-esap; koçmek-goçmek; keçti-geçti; kene-gine-gene; içun-çun; meem-menim; seeñ-seniñ; saa-saña-sağa; bir-br* ve ilâhre. Oquyıcılarnı şaşmalatmamaq içün biz bu sözlerden metinde eñ sıq rastketirgen şeklini qaldırdıq ve eserni belli bir tertipke ketirdik. Aynı zamanda metinniñ originalındaki bir cumlede eki sözniñ yerini deñiştirmege mecbur oldıq. Originalda *«Çox Alla razı olsun»*, yerine *«Alla çox razı olsun»*, dep yazdıq. Şu cumlede *«çox»* sözüniñ manası bizge añlaşılmay olıp qaldı. Belki de *«çoq»* sözüniñ eski zamanlarda başqa bir manası olğan. Misal içün bu söz uzaq keçmişte belki de ulu ya da buyuk manasında işletilgen. Lâkin bu bizge belli degil. Şuna kore de biz *«Alla»* ve *«çox»* sözleriniñ yerini cumleniñ manasına kore uyğunlaştırdıq.

Aynı zamanda eposnıñ originalında, em de zemaneviyleştirilg

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

coğrafiy adlarnıñ ve şu cumleden manası añlaşılmağan (Meselâ: *tumbuyuq, añğıc, tosun, ıncıhırlar* ve il.) sözlerni originalında olğanı kibi qaldırdıq.

Yuz-yuz yıllarnıñ devamında Qırımda ve onıñ çevre-çetinde qırımtatarlarnıñ ulu dedeleri yaşap keldiler. Asırlar devamında bu topraqlarda olar pek zengin folklor numünelerini yarattılar. Yazılı edebiyattan farqlı olaraq ağız edebiyatınıñ inci daneleri ana tilinde (daa doğrusı, qırımtatar türkecesinde) yaratıldı ve keniş bir mıqyasta darqaldı. Bu folklor numüneleri uzun yıllar devamında qırımtatar türkcesi vastasınen Qırımda ve onıñ çevre-çetinde yaşağan diger xalqlarnıñ içtimaiy-turmuşına ve olarnıñ medeniyetine sinip ketti. Şu xalqlar qırımtatar medeniyetinden ve folklor numünelerinden keregince faydalandılar. Bayağı yıllar devamında qırımtatar medeniyeti ve ağız edebiyatı bu xalqlarnıñ medenietinde ozüne degerli yer aldı ve olarnıñ medeniyetleriniñ terkip issesine çevrildiler. Olar bu folklor eserlerine yalıñız kuçük bir de-bir milliy elementlerni kirsetmege nail oldılar. «Koroğlu» destannıñ yañı variantında urum elementlerini sezmek mumkün.

Kommunistlerniñ ukümranlığı devrinde diger folklor numünelerinen yanaşı «Koroğlu» eposınıñ bazı bir variantları zamannıñ ehval-ruhiyesine kore ve kimerde ise goñyulli surette tertibatçılar tarafından yeterli derecede deñişmelerge oğratıldı. Eserniñ metinne toqundılar, onı bediiyleştirdiler, yırlarına yır qoştılar, destannı yazılı edebiyatnıñ imkânlarından yararlanıp bediiy cehetten daa da güzelleştirmege areketlendiler, epik qaramannı tarixiy qaraman numünesine çevirdiler. Destannı qızıl tüske boyamaqnen onı siyasiyleştirmege ıntıldılar. Neticede ise suniy yollarnen bediiyleşken, guzelleşken eposnıñ bazı bir variantları oz eski koloritini ve ezelki sımasını coymaq telükesine maruz qaldı. Bu sebepten de bazı tedqiqatçılar tarafından alınıp barılğan bir sıra ilmiy araştıruvlar da oz istiqametlerinde başqa yonelişke doğru yol aldılar. Eposnen bağlı asıl aqiqatlarnı beyan etmek iqtidarından yan keçtiler.

Folklorşınaslarğa artıq çoqtan belli ki, asılında Koroğlu xalq tefekkürinde yaratılğan epik qaramandır ve ulu tarixniñ saifelerinde onı bir de-bir tarixiy şaxsiyet kibi qıdırıp bulmağa iç bir ihtiyac duyulmay. Ister uzaq, isterse de yaqın keçmişimizniñ tarixinde Koroğlunıñ tarixiy bir şaxsiyet kibi degil de, yalıñız «Koroğlu» eposınıñ varlığı bir aqiqattır. Şunıñ kibi Koroğlunıñ qaramanlığınıñ adden ziyade efsaneleştirilip kopürtilmesini, bu qaramanlıqnıñ ideallaştırılmasını, aynı zamanda onıñ etrafında biñlerle canbazlarnıñ (yigitlerniñ) toplanmasını da bazı bir koroğluşınaslar absurd seviege koterdiler. Elbette, xalq tefekkürinde doğğan qaraman bir de-bir fevqulade kuçke ve becerikke malik ola. Amma bu kuç de, bu becerik de real ayatqa yaqın olıp, belli bir çerçivenen sıñırlana.

Söz kelimi, şunı da qayd etmek kerek ki, bir taraftan Yaqub Zeki tarafından yazılıp alınğan qolyazmanıñ uzun yıllar devamında neşirden uzaq tüşmesine afsuslanasıñ. Amma ekinci taraftan ise bu adisege bir az da quvanasıñ. Çünki bu eser qızıl terrornıñ amansız alevinden ve kommunistlerniñ murekkep ayın-oyunlarından xatasız-belyasız yaqasını qurtardı ve demek mumkün ki, iç bir deñişmelerge oğratılmadan bugunimizge yetip keldi. Elbette, bu qolyazmada da kommunistik ğayelerniñ tesirini kormek mumkündir. Misal içün Aley oğluna nasiat berip dey: *«Ax, oğlum, sen buları etsen, sen anılarsañ canbaz, ğaripleri acıyıcı. Sen, oğlum, öle xavi axılına tut ki, bu bağlı ğaripler şu yaramaz mırzaların elinden bir kun xutulsunnar. Tek te, oğlum, olara ög verme. Bu canbazlığını da xaranığa xaldırma».* Şubesiz ki, eserde rejimniñ tesiri, devrannıñ ab-avası kuçük bir epizodlarda duyula. Amma bu siyasiy xarakter taşımay ve sınfiy kureşni aks ettirmey. Sadece, butün bular devri-zamannıñ adaletsizligini ve fuqarelerniñ baylarğa olğan nefretini ifadeley. Bu ise butün devirlerge aittir.

Bu epos eski variantına kore daa da kolemli ve mukemmeldir. Biz şartlı surette olaraq onı sekiz qolğa (qısımğa) ayırdıq. Şu qolyazmağa istinaden boyle ihtimal etmek mumkün ki, Azerbaycanda, Turkmenistanda, Ozbekistanda, Türkiyede ve diger yerlerdeki kibi Qırımda da bir zamanlar «Koroğlu»nıñ acimce daa da kolemli variantı olğan ve o keniş bir mekânda xalq arasında yayılğan, sevile-sevile yırlanıp aytılğan. Aynı zamanda epos tek Qırımda degil, em de onıñ etrafında da sevildi ve başqa-başqa xalqlar arasında da darqaldı. Bilgenimiz kibi epik numünelerniñ professional, mearetli ve guzel söyleyicileri em de bu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yayğan, olarğa can berip yaşatqanlar kedaylar (aşıqlar) olğanlar. Çar Rusiyesi Qırımnı zapt etken soñ, xalqnıñ ekseri qısmı, şu cumleden, serbestlikke alışqan kedaylar da yurekleri sızlaya-sızlaya, sazlarını omuzlarına keçirip, tuvğan vatanını terk etmege mecbur oldılar. Dertli, kederli kedaylar ecdatları tarafından ana topraqta yaratılğan, ulu dedeleriniñ ruhunı yaşatqan, asırlarnen cilâlanıp kelgen xalq ağız edebiyatınıñ nadir incilerini, afızalarğa ebediy singen biñyıllıqlarnıñ yadikârlıqlarını koküslerine sıqıp, feryat içinde ğurbet diyarlarğa alıp kettiler. Mına bu sebepten de yazığa koçürilip alınmağan buyuk kolemli folklor numüneleri tedricen unutıldı.

Koroğlunıñ adınıñ manasınıñ qaydan kelip çıqqanı araştırıcılarnıñ diqqat merkezinde tura. Bir sıra alimler onıñ manasını «kor oğlu» (soqur oğlu), digerleri ise «qabir oğlu» olmasınen alâqalendireler. Boyle olğan tarzda ya ne içün til qanunlarını bozıp, onda Kornıñ oğlu degil de, Koroğlu dep aytalar. Aynı zamanda bunı da qayd etmek kerek ki, qırımtatar tilinde (em ağız nutqunda, em de yazılı edebiyatta) «kor» sözünden degil de esasen «soqur» sözünden faydalanalar. Demek, buña uyğun olaraq epik qaramannıñ, em de destannıñ adı da xalq yaratqan söznen bağlı olmalıdır. Amma bir kimse Koroğluya Soquroğlu dep aytmay.

Bilgenimiz kibi Koroğlunıñ adı em ağız yaratıcılığında, em de yazılı edebiyatta ozüne qaviy yer aldı. Onıñ adına artıq yırlar qoşuldı, şiirler yazıldı, atta real ayatta bile bu adda adamlarnı da rastketirmek mumkün. Türk xalqları arasında tillerde ezber olğan epik qaramannıñ adınıñ manasınıñ boyle izalanması, fikrimizce, mantıqiy manağa uyğun kelişmey. Zanımızca, epik qaramannıñ adı doğrudan-doğru onıñ batırlığı, cesürligi ve yigitliginen bivasta bağlıdır.

«Koroğlu» eposınıñ yañı variantı bu tüşüncelerle bağlı bazı bir araştırmalar alıp barmağa şarait yarata. Mundericesi itibarınen azer versiyasına daa da yaqın olğan bu variantta Koroğlunıñ yaşlıq çağlarındaki adı Uşandır. Metinde onıñ adı Aley Uşan, Aley oğlu Uşan, Aleyuşan, Aloşan ve Uşan kibi şekillerde yazılğan. Fikrimizce, ya söyleyiciniñ, ya da metinni yazıp alğan adamnıñ nutqunda bazı bir til qusurları olğan. Destannıñ metinindeki çoqsayılı nuqsanlar bizge boyle tüşünmege esas bere. Metinde bir qaç yerde bazı bir ariflerniñ, şu cumleden, *«r»* arifiniñ de tüşüp qalmasını sezmek mumkün. Bazı bir alimler epik qaramannıñ yaşlıq çağlarındaki adını (Rovşan) «nur» manasında izah eteler. Qadimiy türk ananesine kore ise epik qaramannıñ adı onıñ bir de-bir şaxsiy keyfiyetlerini belgilegen alâmetnen bağlı olmalıdır. Bu nazar noqtasından koz taşlasaq, onda onıñ adınıñ manasında qaramannıñ digerlerinden farqlandırıcı alâmetlerini çizgilegen xususiyetleri yeterli derecede degil. Çünki «nur» sözü batırlıq manasını ifadelemey. Bizimcesine, boyle ihtimal etmek mumkün ki, qaramannıñ yaşlıqtaki asıl adı Rovşan degil de, Uruşan (*uruşmaq* sözünden kelip çıqqan, *uruşqan, dögüşken, kureşken, cenkâver* manasını añlata) olğan. Itiraf etmelimiz ki, bu tüşüncege tek biz malik degilmiz. Bazı bir araştırıcılar da epik qaramannıñ yaşlıqtaki adınıñ *«uruşqan»* sözünden kelip çıqqanını qayd eteler. Sadece, metin yazığa alınanda ya söyleyici tarafından qaramannıñ adı qısqadan telâffuz olğan, ya da yazıp alğan bu elementge kerekli derecede emiyet kostermeyip, onı lâzım şekilde yazıp almağan. Aynı zamanda tillerden tillerge keçken numüne asırlar devamında belli bir deñişmelerge oğratıldı. Şu sıradan epik qaramannıñ da adınıñ bazı bir deñişmelerge oğrap, çeşit şekillerde aytılıp kelmesi de istisna degil.

Zanımızca, epik qaramannıñ yaşlığındaki ve kelecekteki adları arasında uzviy bağ mevcuttır ve buña yeterli seviyede diqqat ayırılmağan. Koroğlu adınıñ asıl manası *«kor»* sözünen bivasta bağlıdır. Zemaneviy qırımtatar tilinde *«qora»* (ograda, izgorod) sözü alâ de işletilmekte devam ete. Bugun Qırımda, Azerbaycanda, Orta Asiyada, Rusiyede qadimiy türkler yaşağan yerlerde sözniñ tamırı *«qora» (kora, kor)*, ya da «kura» *(kur)* olğan coğrafiy adlarnı rastketirmek mumkündir. Bu sözniñ tarixınen bağlı belli şair ve araştırıcı Oljas Suleymenov meşur «Aziya» kitabında qayd etip kostere: «Yest türkskoye slovo *«kura»* stena, ograda (v sovremennom tatarskom kura, v kazahskom kora). Drevnost yego dokazıvayetsâ türkskimi pamyatnikami -XI vekov. Proisxojdeniye yego prozraçno ot kornya «kur» stroy, vozdvigay; (*kurgan* krepost, postroyka; *kurma* to je; *kuran* to je, *kurm* to je). (O. Suleymenov «Aziya», Alma-Ata, «Jazuşı», 1975 g.)

Destanle yaqından tanış olğnımızda bu variantnen «Koroğlu»nıñ

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

beñzer ve farqlı cehetler sezilip tura. Şu variantta Koroğlunıñ babası Aley (Alı) adiy bir yılqıcı degil de, xannıñ veziridir. Xan oz vezirine pek işanıp, daim onı sağ tarafında oturta. Yani Aley Temirxannıñ sağ qolu edi. Xan oz yılqısını oña itibar etken. Qadimiy türkni ise atsız tasavur etmek mumkün degil. Lâkin Aley xanğa lâyıq at saylamağanı içün cezalanıp, soqurlana ve oz toprağından quvula. Aley oğlu Uşan Temirxannıñ başından tacını almaqnen onı askerlerine masxara etip, babasınıñ intiqamını ala. Mından soñ Aley oz muradına yete ve oğluna nasiat berip dey: *«Oğlum, men ölgen sora, sen burada otursan bir tlim ökmek bulup saa yemege pek tar kelir. Meni saxlağan sora, köçersiñ, vararsañ Kervan yolu yağasına. Xurarsañ çadırını. Kelen kervanı da basarsañ, keçken kervanı da basarsañ. Öle yığarsañ malı. Bazirgyanlar arşinnen ölçep bergende malı, sen mırzaxnen ölçep vererseñ. Xasapçı oğlu Eyvazı da özüne xardaş alarsañ. Ondan sora bilip yurseñiz dunya siziñ».*

Uşan babasınıñ nasiatını yerine ketire. O, Kervan yolu ustünde (Çamlı Bel) oturıp, kelip keçken tolu kervanlarnı basıp ala, toplağan parasını fuqarelerge paylaştıra. Yalıñız mından soñ oña Koroğlu deyler ve o, xalq arasında bu adnen meşur ola. Demek, boyle olıp çıqa ki, Koroğlu Kervan yolunıñ ustünde baylarğa ve zenginlerge keçilmez divar, basılmaz bir qale olıp tura. Bu ad da oña xalq tarafından berile. Boyle farz etmek mumkün ki, «kor» sözüniñ manası da mantıqen «qora» (kora, kor, kur) sözüne yaqın manadan, ya da aynı bir tamırdan kelip çıqqan ve mania, sed, sıñır, divar, qale kibi manalarnı añlatqan.

Demek, xalq Koroğlu degeninde fuqarelerni qayğırğan, baylarğa ve zenginlerge boyun egmegen, olarnıñ yolunda keçilmez bir sed kibi turğan batırnı, uruşqan yigitni aşılmaz dağdayın tasavurlarında canlandırğanlar. Xalq Koroğlu dep aytqanda, Qıratnıñ ustünde misriy qılıçınen duşmanlarğa amansız olğan yeñilmez cenkâverni basılmaz bir qale oğlu, divar oğlu kibi mananı kozde tutqanlar. Zanımızca, tefekkürde yaratılğan epik qaramannıñ adı mantıqen bu mananı ifadelegen. Destannıñ mevzusı da esasen bu qaramanlıqnı aks ettirmekten ibarettir. Belki de, şu nazar noqtasına kore de keçken yuzyıllıqnıñ birinci yarısında epik qaramannıñ adındaki eki söz qoşulıp degil de, ayrı-ayrılıqta Kor oğlu (Kor oğlu) şekilinde yazılğandır. (Aynı zamanda bu al bazı bir türk xalqları arasında alâ de devam etmekte.) Elbette, bir çoqları kibi bizim de tüşüncelerimizniñ yañlış olması istisna degil. Inşallah, kelecekte bu yonelişteki araştırmalarımıznı ilmiy esaslarnen devam ettirmege tırışacaqmız.

Şu yerde bir sual de meydanğa çıqıp tura. Ya Koroğlunıñ babasınıñ soqurlanması sanasını nasıl izalamaq mumkün? Zanımızca, bu destanda ya duşmançılıqnıñ başlanğıçını tasvirlegen adiy tesadufiy adiselerden biri, ya da Koroğlunıñ adınıñ manasını qolay yolnen añlatmaq içün soñradan tüşünilip tapılğan bir uydurmadır. Bizimcesine, bu sananıñ epik qaramannıñ adınıñ tayinlenmesinen bağı yoq.

Boyleliknen, 74 yıldan soñ, niayet ki, «Koroğlu»nıñ yañı bir variantınıñ eski qolyazması dünya yuzü kordi. Elbette, kitapta bazı bir xatalarnıñ ve qusurlarnıñ olmasını istisna etmeymiz. Lâkin bu eserniñ umumtürk medeniyetiniñ ayrılmaz bir terkip issesine çevrilecegine işançımız qaviydir. Destannıñ faqat qırımtatar folklorınıñ degil de, türk xalqlarınıñ zengin ağız edebiyatınıñ ogrenilmesinde faydalı xızmeti olacağına niyet etemiz. Onıñ folklorşınaslar, em de tilşınaslar tarafından ilmiy surette adaletli araştırılacağına ve ogrenilecegine buyuk umüt besleymiz.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ФОЛЬКЛОРНО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ТЮРКСКОГО ЭПОСА. ОБРАЗЫ ЖЕНЩИН.

ИМПЕРИЯТ ХАЛИПАЕВА

В тюркском фольклорно-литературном наследии есть ряд памятников, в которых «концепт» женщина выражен как религиозно-мистический символ. Это касается эпохи средневековья, когда на востоке распространяется ислам.

Значительный интерес в этом плане представляет недавно обнаруженный памятник булгарского средневековья «Сказание о дочери Шана» (882г.), принадлежащий перу булгарского поэта и общественного деятеля Микаиля Башту, подготовленный к изданию проф. З.Н. Акавовым (Махачкала: 2003 г). Эту поэму можно назвать первым тюркским литературным произведением, в котором фольклорно-мифологическая форма используется с просветительской целью - для популяризации ислама – тогда еще малознакомой тюркам религии. И что примечательно – главными проповедниками ислама оказываются женщины – Фатима и Боз-би. По сути дела, именно они обращают главного героя Аудана Дуло в ислам. По замыслу автора обе эти женщины символизируют ислам, а любовь Аудана Дуло и Боз-би символизируют любовь к Аллаху.

Еще одним ярким примером использования образа женщины в качестве символа любви к Аллаху является поэма «Кысса-и Йусуф» известного булгарского поэта Кул Гали, и огузский эпос «Китабы дадам Коркут» (Книга деда нашего Коркута).

В 1212 г. Кул Гали завершает первую редакцию своего произведения, а в 1233 - вторую. Поэтому в рукописях встречаются обе даты. Обе редакции «Кысса-и Йусуф» были распространены во всех пределах обитания тюркских народов, в том числе и на территории Дагестана. Ученым известен 161 список «Кысса-и Йусуф» [Бахши Иман: 1993, 120].

В поэме, основанной на известной коранической суре «Йусуф» речь идет о пророке Йусуфе, который в процессе своей эволюции проходит путь от несчастного и обманутого мальчика до величественного правителя Египта. В течение своей жизни он испытывает немало бед: родные братья, желая разделаться с любимцем отца, бросают Йусуфа в глубокий колодец, затем его продают в рабство, но юноша избавляется от неволи. В Египте Йусуф вновь попадает в заточение, из которого, казалось бы, нет выхода, но избавление приходит и в этот раз. Каким бы образом ни складывалась ситуация, Йусуф всегда выходит победителем. Кул Гали рисует его человеком, который никогда, ни при каких обстоятельствах не позволяет себе сомневаться в Величии и Силе Аллаха. Зулейха, вторая главная героиня поэмы, видит Йусуфа во сне и влюбляется в него. Но прежде чем они встретятся, девушка тоже испытает немало бед и лишений. Любовь юноши и девушки - не что иное, как любовь человека к Аллаху, стремление приблизиться к нему.

Другой литературно-эпический памятник литературы средневековья – «Книга нашего деда Коркута» - является единственным достоверным письменным памятником средневекового эпоса у тюркоязычных народов. Написан он в 1482 году. Особый интерес представляют концовки составляющих его двенадцати песен, В.М.Жирмунским эти концовки были названы прорицаниями (или благословениями) Коркута, обращенными к хану. В их основе «может быть, сохранились архаические, домусульманские по своему происхождению мотивы магического заклинания, но они перекрываются формулами, подсказанными вероучением ислама» [Жирмунский: 1974, 535]. Эти

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

отражением картины мира, которая сложилась у западных тюркских племен и эволюционировала в процессе их исламизации и постепенного продвижения на запад до Малой Азии. Важно учитывать, что «Книга отца нашего Коркута» является книжным эпосом, поэтому в прорицаниях Коркута можно обнаружить и следы устной традиции. Традициям ислама в этом случае будут соответствовать в основном элементы книжной традиции, тогда как домусульманские элементы скорее связаны с устным бытованием текста.

Прорицания Коркута можно рассматривать как магическую формулу в том смысле, что они изначально имеют устный характер и основаны на вере в магическую силу слова (именно эти прорицания в первую очередь и указывают на прежнее устное бытование сказаний, составляющих «Китаби дедем Коркут»). Сказания, составляющие «Китаби дедем Коркут», хронологически неоднородны: принято разделять их на ранние и поздние. К наиболее поздним относятся «Рассказ об удалом Домруле, сыне Дука-коджи» (V) и «Рассказ о Кан-Турали, сыне Канлы-коджи» (VI): сложившись уже на территории Малой Азии после переселения огузов в Закавказье, они «по содержанию… связаны с малоазиатскими сказаниями с центром распространения греческого Трапезунта» [Жирмунский: 1974, с. 575]. Кроме того, в этих сказаниях отсутствуют упоминания и о Баяндур-хане, и о Салор-Казане, что, по мнению В.В.Бартольда, также свидетельствует о чисто формальном включении их в «Китаб-и дедем Коркут» [Жирмунский: 1974, с. 575]. В то же время наиболее ранним и сохранившим в себе следы архаической богатырской сказки можно считать «Рассказ о Бамси-Бейреке, сыне Кан-Буры» (III) [Жирмунский: 1974, с. 584]. В концовке VI сказания благопожелательные формулы отсутствуют, что, с одной стороны, дополнительно свидетельствует о их домусульманском происхождении, но, с другой, говорит и о значительной устойчивости благопожелательных формул - раз они сохранились во всех других сказаниях. Таким образом, в тех сказаниях «Китаб-и дедем Коркут», которые исследователи относят к наиболее поздним (сложившимся уже после прихода огузов в Малую Азию), такого благопожелания нет (есть сугубо мусульманские формулы), что, вероятно, также говорит о сохранении в прорицании архаических, доисламских элементов. Действительно, элементы этого благопожелания, возможно, имеют древнетюркские корни.

Важное место в огузском эпосе принадлежит женщине. Однако она предстает перед читателем уже в несколько ином плане, чем женщины-героини раннего тюркского эпоса, хотя схожие черты в их характерах имеются. К примеру, «амазонское» начало прослеживается в праве жены принимать судьбоносные решения, если есть угроза семье, потому что в сказаниях «Китаби дедем Коркут» женщина характеризуется преимущественно с точки зрения ее отношения к семье. Это определялось ролью женщины-хозяйки, которая была особенно велика в условиях кочевой жизни. Жена являлась вторым лицом в семье, а в отсутствие мужа заменяла его, вплоть до ратных дел. «Нередко, например, вопреки феодальным обычаям, не спросясь у мужа, она седлала коня и в сопровождении сорока девушек-наездниц, отправлялась в боевой поход; часто она спешила выручить из беды мужа, сына и пр.», - отмечает известный исследователь памятника профессор Х. Короглу [1989: 14].

Однако в остальном женщина уже полностью подчинена мужчине-мужу – хозяину ее собственной судьбы. Она никогда не перечит мужу и не осуждает его, даже если он поступает очень плохо, никогда не присутствует на мужских советах. Это соответствует распространенной в ту пору традиции: женщина не советчица в ратных делах. И еще одна особенность изображения женщины в этом произведении – у нее есть идеал, к которому ее обязывают

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

на него во всем. Этот идеал – Айша и Фатима – жена и дочь пророка Мухаммада. В Предпослании к своим Песням Коркут говорит о четырех типах жен:

Вот жены – их четыре образца.
Одна напасть, породой обдирала
Другой – чтоб всласть наесться – свадьбы мало.
Одна – и дом, и столп, опора мужу.
Другая – как о ней ни скажешь плохо - хуже.

«Та жена и дом, и столп, и опора мужу – которая если из степей и пустынь гость явится, а мужа дома не окажется, так гость все равно уважится… Эта из рода Айши и Фатимы… Пусть такая жена, хан мой, к твоему очагу придет!..» [Книга деда нашего Коркута: 1989, 21].

Таким образом, объекты, и, прежде всего, женщины, упомянутые в прорицаниях Коркута, обрамлены формулами мусульманского характера, однако много в них фольклорно-мифологических клише. Такое понимание мира подкрепляют также образы, характерные для мусульманской моралистической литературы (т.е. книжные по происхождению), и специфическая лексика, заимствованная из арабского и персидского языков. Арабские лексические заимствования в «Китаб-и дедем Коркут» так или иначе связаны с исламом. В рассматриваемых нами концовках сказаний их не столь много, но они достаточно регулярны. Можно перечислить основные: Kaadir («всемогущий»), fani dunya («тленный мир»), ahir dunya («потусторонний мир»), dua («молитва»), kabul (olmak) («принятие, согласие, принимать, признавать»), Kur'an («Коран»), ecel («смерть, кончина»), vakit («время»). Все они входят в устойчивые словосочетания, некоторые из них почерпнуты непосредственно из Корана. Так, противопоставление земной жизни, т.е. тленного, бренного, преходящего мира, и той жизни, находящее выражение в словосочетаниях fani dunya (т.е. тленный мир, человеческая жизнь) или hayat-at-dunya (т.е. земная жизнь) очень распространено в Коране (суры 6:32, 7:51, 29:64, 31:6, 47:36, 55:26).

В прорицаниях Коркута, как мы уже заметили, понятие dunya встречается неоднократно в обоих значениях. В некоторых прорицаниях Коркута присутствуют не только лексические заимствования из арабского языка (которые не всегда связаны с Кораном и коранической лексикой), но и явно мусульманские по своему происхождению образы или метафоры. Такова, например, метафора жизни как каравана: «Дед мой Коркут сложил песнь, сказал слово; эту былину он сложил, он составил. Так он сказал: они пришли в этот мир и прошли; так караван останавливается и снимается; их похитила смерть, скрыла земля; за кем остался тленный мир?» (Anlar daha bu dunyaya geldi gecdi; kervan gibi kondu gocdu. AnlarI daha ecel aldI, yer gizledi. Fana dunya kime kaldI). По мнению исследователей, источники этих образов различны, но большинство восходит к письменной книжной литературе - хадисам, моралистической литературе [Кононов: 1958, 89]. Жизнь и поступки человека трактуются как преходящее, тленное, тогда как неизменной представляется вера во всемогущего Бога.

Таким образом, прорицания Коркута иллюстрируют действительно синкретичную картину мира тюрков, в которой выделяются разные компоненты: наиболее древний - тюркский и иранский субстрат и более поздний - мусульманский, причем, скорее всего, в его шиитской разновидности.

Завершая главу, следует отметить, что персонажи женского начала играли важную роль в мироустройстве и миропонимании древних тюрков. Просветители и собиратели тюркского фольклора и мифологии обрабатывали мифологические и фольклорные сюжеты и использовали черты женских перс

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

произведениях. Особенно это касается той просветительской литературы, которая идейно направлена на популяризацию ислама.

ЛИТЕРАТУРА

16. Абдуллатипов А.К-Ю. Древнебулгарский памятник «Сказание о дочери Шана» Микаиля Башту как свидетельство древнейших связей народов Евразии и их словесной культуры. // Вестник ДГУ. М-ла 2004.
17. Баранов И. Легенда о дочери Шана: новый источник по истории народов Восточной и Центральной Европы YII - IX веков. - (Интернет издание).
18. Ветры Великих Булгар (легенды, предания, баиты и исторические материалы) - Казань, 1993 .
19. Гумилев Л. Древняя Русь и великая степь. СПб 2001.
20. Кадыраджиев К.С. Древнекумыкский теоним Хорс. Вести КНКО. - М-ла 2003.
21. Коран - перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой, Москва, 1997.
22. Кул Гали. Хон Китабы. 1242. -. Оренбург, 1997.:
23. Книга отца нашего Коркута: Огузский героический эпос. Баку, 1989.
24. Бахши Иман. Джагфар тарихы. Т.1. Свод булгарских летописей. 1680 - Оренбург, 1993 г.
25. Акавов З.Н. «Сказание о дочери Шана». Поэма. Раннесредневековый художественно-литературный памятник и исторический памятник народов Древней (Киевской) Руси и Северного Кавказа. - Махачкала, 2003, 260 с.
26. Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, Москва, 1983.
27. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Ленинград, 1955.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ŞUMER VƏ TÜRK YARADILIŞ DASTANLARI

İSLAM SADIQ

İnsan dünyaya göz açdığı ilk gündən bəri iki sualın cavabı onu daim düşündürmüşdür:

1. Dünya necə yaranmışdır?
2. İnsan necə yaranmışdır?

Həm də insanları bu sualların ikisi də eyni vaxtda düşündürmüşdür. Heç cür ola bilməzdi ki, dünyanın necə yarandığını bilmək istəyənlər insanın necə yaranması ilə maraqlanmasınlar. Yaxud əksinə! Niyə? Çünki qədim insanlar da yaxşı başa düşürdülər ki, dünyanı və insanı bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Dünya formadır, insan məzmundur. Əgər dünya varsa, insan yoxdursa, bu məzmunsuz formadır. Yox, əgər dünya yoxdursa, deməli, forma yoxdur və artıq məzmundan söhbət gedə bilməz. Məzmunu forma yaradır, məzmun formadan doğur. Deməli, insanın yaradılmasını dünyanın varlığı özü zəruriləşdirmişdir. Dünya-insan modelində forma-məzmun vəhdəti təmin edilmişdir. Ona görə də Şumer və türk yaradılış dastanlarında əvvəlcə dünya, sonra insan yaradılır. Bu da yuxarıdakı məntiqə tamamilə uyğundur.

Dünyanın və insanın yaranması bütün xalqların əfsanə və miflərində öz əksini tapmışdır. Hər bir xalq dünyanın və insanın necə yarandığı barədə düşünmüş, bu məsələləri öz bədii təfək-kürünün süzgəcindən keçirib ədəbi-mifoloji mətnlərdə qəlibləşdirmiş, yaddaşlarda yaşada-yaşada nəsildən-nəsilə ötürmüşdür. Bunların hamısını sadalamaq fikrində deyiləm. Bircə şeyi xatırlatmaq istəyirəm ki, dünyanın və insanın yaranması haqqında ən uzaq xalqların belə mifik düşüncələri bir-birinə çox yaxındır. Bu da həmin düşüncələrin eyni qaynaqdan süzülüb gəldiyini göstərir.

İnsandan öncə tanrılar dünyanı- yeri, göyü yaratdılar. Dənizləri, gölləri, çayları, dağları, dərələri yerbəyer elədilər. Gecəni-gündüzü nizama saldılar, ayları, illəri düzüb qoşdular, illəri fəsillərə, fəsilləri aylara, ayları həftələrə böldülər.

Məkan da olmayanda,
Zaman da olmayanda.
Nə yer, nə quru, nə su,
Cahan da olmayanda.
Nə göylər, nə də göydə
Ulduzlar, işıqlı Ay,
Nə Yerlər, nə də yerdə,
Dəniz, bulaq, axan çay.
Nə günlər, nə həftələr,
Nə aylar, nə də illər,
Nə isti, nə də soyuq,
Nə dəyişən fəsillər.
Yay, payız, şaxtalı qış,
Bahar da olmayanda.
Rənglər əlvan-əlvan
Çalar da olmayanda.
O olmayan zamanda,
Tarixdən qabaq anda.
Yoxdu nə uca dağlar,
Nə də dərin dərələr.
Nə axşamlar, gecələr,
Nə gündüz, doğan səhər. (1, s.79)

Bu, kainatın xaos dövrüdür. Heç bir nizam-intizam, qayda-qanun, simmetriya yoxdur. Kainatda heç bir şey öz yerində deyil. Planetlər arasında bugünkü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olmamışdır. Əslində, xaos yoxluq, boşluq deməkdir. Yoxluqda, boşluqda hər hansı bir nizam, qayda, qanunauyğunluq ola bilməz. "Dədə Qorqud Kitabı"nda oğuzlar xaosu "yalançı dünya" adlandırırdılar (2,s.70). "Yalançı dünya" ifadəsinə kitabın "Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu"nda rast gəlirik: "Yalançı dünya üzündə bir ər qopdu. Yaylımında Oğuz elin qondurmadı. Qara polad üz qılıclar kəsən dilini kəsdirmədi. Qarğu cida oynadanlar ildirəmədi. Qayın oxu atanlar kar qılmadı" (3,s.118).

Bu sözləri Basata iki oğlundan birini Təpəgözə vermiş, ikincisinin də novatı çatmış qarıcıq deyir. Əlbəttə, həmin anda sinəsinə oğul dağı çəkilmiş bu qarının gözündə dünya qarışıb xaosa çevrilmişdir. Ona görə də həmin anda dünyanı yalançı adlandırmışdır. Bu ifadə kitabdakı çox qədim dövrlərin qan yaddaşında ilişib qalmış çoxsaylı motivlərindən biridir.

Dünyanın yaranması xaosdan kosmosa keçidlə gerçəkləşdirilmişdir. Şumer mətnlərindən aydın görünür ki, tanrilar dünyanı yaratmağa Xəzər dənizini göydən yerə endirməklə başlamışlar. O zaman Xəzər dənizi Absu adlanırdı. Tanrı Ab göyün yiyəsiydi. Ab tanrı adı sonralar Göy tanrı adına çevrilmişdir. Ab adı hazırda göy rəngin abı çalarında dilimizdə saxlanmışdır. Absu adı da onun adına uyğun qoyulmuşdur. Ab Göyün tanrısı, Absu (Xəzər) dənizi səma-göy dəniziydi. Alman alimi Erix Seren də Xəzərin həqiqətən səma dənizi olduğunu söyləmişdir. Onun fikrini olduğu kimi verirəm: "Второе дерево, местонахождением которого также было Каспийское море (первоначально это, несомненно, было «Небесное море»), называлось Хаома Гокорд (или Тао керена)" (4, s.124).

Xəzər dənizinin Səma dənizi olması bir çox qaranlıq mətləblərin açılmasına imkan verir. Aparılan hərtərəfli tarixi-filoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, dünyanın da, ilk insanın da yaranması Xəzər dənizilə bağlıdır. Şumer miflərində bu barədə yetərincə bilgilər var. Özü də onlar yazılı şəkildə gil lövhələrdə gəlib bizə çatmışdır. Burda türk "Yaradılış" dastanından bir parçaya diqqət yetirməyi lazım bilirəm. Dastan belə başlayır: "Daha heç bir şey yoxkan "Tanrı Qara Xan"la "su" vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yoxdu" (5,s.43). Bu parça artıq Absu/Xəzər dənizinin göydən ayrıldığını göstərir. Lakin hələ dünya yaranmayıb, yalnız Yerlə Göy bir-birindən ayrılıb.

Qara Xan təklikdən sıxılır. Bu zaman Absu/Xəzər dənizi dalğalanır. Dalğalar arasından Ana çıxır və Qara Xana "yarat" deyib yenidən suya girir. Bu səhnə Şumer mətnlərindəki Absu-Tiamat cütlüyünü və onlardan doğulmuş Laxmu, Laxamu tanrılarını yada salır. Bundan sonra Qara Xan bir "kişi" yaradır. Kişinin kimliyi açılmır. Qara Xanla ikisi suyun üstüylə uçurlar. Kişi Qara Xandan yuxarıda uçmaq istəyir, onu sezən Qara Xan kişinin uçmaq qabiliyyətini əlindən alır. İlk insanın sudan yaranması bu dastanda öz ifadəsini tapmışdır. Lakin hələ o kişi də, onun hansı sudan və necə yaranması da sirr olaraq qalır.

Burdakı "uçmaq" məsələsinin üstündən ötüb keçmək olmaz. Burda Şumer mətnlərilə yaxından səsləşən və maraq doğuran ciddi mətləblərin üstünə işıq salmaq üçün yaxşı ipucu verilmişdir. Şumer mətnlərində tanrıların uçduqları tez-tez vurğulanır. Onlar əksər hallarda qanadlı təsvir olunurlar. Qanad Göyə bağlılığın, səma mənşəli olmağın rəmzidir. Tanrı Qara xan və onun yaratdığı kişi də dənizin üstüylə uçurlar. Bizə elə gəlir ki, türk "Yaradılış" dastanını düzüb-qoşan və onu yaddaşlarda yaşadan insanlar çox qədim zamanlarda tanrıların və onların yaratdıqları ilk insanların uçduqlarına həqiqətən inanmışlar. Nağıllarımızdakı "uçan xalça" da uçmağın sonrakı təsəvvüründən başqa bir şey deyil. Görünür, tarixin müəyyən dövründə insanlarda sözün həqiqi anlamında uçmağın mümkünlüyünə şübhə yaranmış və "uçan xalça" obrazı uydurulmuşdur. Bütün hallarda Şumer miflərində və türk "Yaradılış" dastanında tanrıların və insanların uçmasının təsviri eyni etnik düşüncənin məhsulu sayılmalıdır.

Qara Xan dünyanı yaratmaq istəyir. Kişiyə deyir ki, dənizin dibinə enib ordan torpaq çıxarsın. Kişi suyun dibinə enib torpaq çıxararkən gizlincə özü üçün də ağzında torpaq gətirir. Kişi ovcunda gətirdiyi torpağı suyun üzünə səpir, Qara Xan torpağa böyü deyir. Torpaq böyüyür və dünya yaranır. Qara Xanın "böyü" buyruğundan sonra kişinin ağzında gizlətdiyi torpaq da böyüməyə başlayır və az qalır kişini boğub öldürsün. Qara Xan işi başa düşüb ona "tüpür" deyir,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kişi tüpürür və bayaqdan dümdüz olan dünyada dağlar, dərələr, təpələr, uçurumlar, yarğanlar əmələ gəldi. Dünya bax belə yarandı.

İstər Şumer, istərsə də türk yaradılış dastanlarında dünyanın yaranması yalnız xaosdan kosmosa keçid nəticəsində reallaşmışdır. Şumer və türk yaradılış dastanlarının süjetindən çıxış edərək dünyanın yaranma modelini aşağıdakı formulada səciyyələndirmək olar:

DÜNYANIN YARANMA MODELİ

	Şumerlərə görə	türklərə görə
1. Başlanğıc	xaos	xaos
2. Mövcuddur	su tanrilar	su tanrı
3. İnkişafın yönü	xaosdan kosmosa	xaosdan kosmosa
4. Dünyanın yaranması	yerlə Göy bir-birindən ayrilir	yerlə Göy bir-birindən ayrılır
5. Yerin yaranması	Suyun dibindən torpaq çıxarılır	Suyun dibindən torpaq çıxarılır
6. Dünyanı yaradan	tanrı Enlil	Tanrı Qara Xan
7. Dünyanın idarə Edilməsi	tanrılar	tanrı
8. Dünyanın quruluşu	Dünya üç qatdan iba-rətdir: Göy, Göylə Yerin arası və Yer	Dünya üç qatdan iba-rtdir: Göy, Göylə Yerin arası və Yer

Göründüyü kimi, Şumer və türk yaradılış dastanlarında dünyanın yaranma modeli tamamilə bir-birinin üstünə düşür. Bu da hər iki xalqın kosmoqonik-mifoloji düşüncəsinin eyni olduğunu göstərir. Bu model Şumer-türk qaynağından Bibliyaya, ordan da əksər şərq, hətta bir çox hind-avropa xalqlarına keçmişdir. Avropa alimləri bu həqiqəti dönə-dönə vurğulamışlar ki, dünyanın yaranması haqqındakı miflərin və modelin ilkin vətəni İkiçayarası olmuşdur (6,s.122-123). İndi böyük inamla demək olar ki, bu model ilk dəfə şumer-türk mifik-kosmoqonik düşüncəsinin məhsulu kimi ortaya çıxmış, sonra digər xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdir.

İlk insanın yaranması haqqında Şumer yazılı qaynaqlarındakı bir çox bilgilər gəlib bizə çatmışdır. Öncə deyim ki, o qaynaqların da bəzilərində ilk insanın Quranda və Bibliyada olduğu kimi, gildən-palçıqdan yaradıldığı vurğulanır. Lakin Şumer qaynaqlarının əksəriyyətində insanın tanrıların övladları olduğu, ilk insanın məhz insan kimi doğulduğu qabarıq şəkildə gözə çarpır. Ayrı-ayrı Şumer qaynaqlarında insanın necə yaranması məsələsinə ara-sıra toxunulsa da, "Atraxasis haqqında nəğmə"də ondan geniş danışılır.

Türk "Yaradılış" dastanında Kişinin pis niyyətləri Qara Xana xoş gəlməmiş və onu ərlig (şeytan) eləyib işıqlı dünyadan qovmuşdur. Bundan sonra Qara Xan doqquz budaqlı ağacın hər budağından bir insan yaratmışdır. "Yaradılış" dastanına görə, Tanrı Qara Xan insanı yaradandan sonra göyün on yeddinci qatına qalxıb dünyanı ordan idarə edir. Yeddinci qatda Gün ana, altıncı qatda Ay Ata oturmuşdur.

Burdan aydın olur ki, ilk insanı Tanrı Qara Xan yaratmışdır. Şumer qaynaqlarında da ilk insanı tanrıların yaratdığından söhbət gedir. Öncədən deyək ki, Şumer mifləri yazılı şəkildə ya ilkin variantda – şumer dilində yaxud sonrakı variantlarda – akkad ləhcəsində gəlib bizə çatmışdır. Hazırda insanın və dünyanın yaranmasıyla bağlı bir neçə mifoloji mətn tapılmışdır. Onlardan üçü daha qədimdir və ilkin variant hesab edilir. Hətta onların üçünün də e.ə.III minillikdə yazıya alındığı düşünülür. Bu üç qədim mətndən ikisi ABŞ-ın Filadelfiya universitetində , biri isə Parisin Luvr muzeyində saxlanır.

Bu qədim mətnlərin sonrakı mətnlərlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri var. Bütün miflərdə insanları yaratmaqda məqsəd eynidir: Tanrılar özləri ağır işlər görürlər, onların öhdəsindən gələ bilmirlər, çox əzab-əziyyət çəkirlər. İnsanı yaradırlar ki, bütün bu ağır işləri onlara tapşırsınlar.

Qədim mətnlərdə ağır iş görən tanrılar tanrı Enkiyə müraciət edirlər. O dərin yuxuya gedib heç kəsi eşitmir. Bu zaman bütün tanrıların və Enkinin anası Hamı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xahiş edir ki, tanrıları bu ağır yüklərdən azad etmək üçün insanları yaratsın. Enki onun sözünə qulaq asır və insanı yaratmağa razılıq verir. Tanrıların anası Nammu və Yerin tanrısı Ninmax insanı yaratmağa başlayırlar, Enki özü də onlara kömək edir. Sonrakı mətnlərdən fərqli olaraq burada insanın yaranmasında Anın, Enlilin, Mamanın, Nintinin adları çəkilmir.

Başqa bir mifdə isə ilk insanı tanrı Arurunun yaratdığından söhbət açılır. Bu artıq Şumerə qədərki dövrə aiddir. Bu mətn sözsüz ki, ən qədim motivləri qoruyub saxlasa da, sonralar üzü köçürülərkən güclü şəkildə təhrif olunmuşdur. Bu mətnə görə, guya yeri Xıdır (Marduk) yaratmışdır. Halbuki şumerlər dövründə Xıdır (Marduk) böyük tanrı olmamışdır. O yalnız Vavilyon dövründə böyük ad qazanmışdır. Mətn də həmin dövrə uyğunlaşdırılmışdır.

Nəhayət, ən böyük mətn bir poema şəklindədir. Burada əsas motivlər eyni olsa da, süjet bir qədər başqadır. Burda məsələ belədir ki, tanrılar dünyanı yaradandan sonra özləri ağır işlərə qatlaşır və əziyyət çəkirlər. Bu ağır işləri görmək onları heç cür razı salmır:

Bir vaxt tanrılar insan
kimi yaşayırdılar,
Ağır işlər görərək,
zənbil daşıyırdılar.
Onların zənbilləri
o qədərmi böyükdü,
Bir zaman gördülər ki,
bunlar çox ağır yükdü.
Onda Annunakların
yeddi böyük tanrısı,
Mələklərə verdilər
bu işi axırısı.
Böyük rəhbər seçildi
An-özcə ataları,
Oldu məsləhətçisi
əsgər Enlil onların.
Mələklərin üstündə
böyük oldu Ninurta,
Nəzarətçi qoydular
üstəlik Nerqalı da.
Əllərini üst-üstə
qoyub bir gün tanrılar,
Püşk atıb bu işləri
hamıya payladılar.
Göylərin ağalığını
götürdü Anın özü,
Enlilin oldu bütün
göyün altı, yer üzü.
Suların çəkilməsi,
Okeanın qapısı,
Hökmdar kimi Enkiyə
tapşırıldı hamısı
An öz işini görüb
qalxdı uca göylərə,
Enki də ordan birbaş
endi dərinliklərə.
Onlar uca göylərdən
gələn annunaklar,
Mələklərin boynuna

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ağır işlər qoydular.
Mələklər başladılar
çay yatağı qazmağa,
Ölkəyə can verəcək
kanallar yaratmağa.
Çayların yatağını
mələklər qazırdılar
Kanallar çəkməyə
can-başla hazırdılar.
Onlar Dəclə çayını
gencə-gencə qazdılar,
Sonra Fərat çayını
pəncə-pəncə qazdılar.
Mələklər çalışdılar
suların lap dibində,
Bir məbəd ucaltdılar
onlar da Enki üçün,
Abzunu ucaltdılar
sularda Enki üçün

***

Onlar həmin məbədi
göylərə qaldırdılar.
Ağır-ağır işlərə
dözdülər onlar on il,
Ağır-ağır işlərə
dözdülər iyirmi il.
Ağır-ağır işlərə
dözdülər düz otuz il. (8, s.95-96)

Mələklər düz iki min beş yüz il bu ağır işlərə birtəhər dözürlər, lakin artıq bezirlər. Palçıqda, bataqlıqda, tozda, torpaqda işləmək onlarda mələklik qoymur. Yavaş-yavaş Enlildən şikayətlənirlər, onun vəzifəyə düzgün qoyulmadığını dilə gətirirlər, onu dəyişmək tələbləri səslənir. Külünglərini sındırıb, bellərindən tonqal çatıb, zənbillərini oda atıb Enlilin məbədinin qapısına yığışırlar. Mələklər burda əməlli-başlı üsyan qaldırırlar, hətta bu işlərdən ölüm qoxusu gəlir. Enlil yubanmadan böyük tanrıları yanına çağırır. An gəlir, Enki gəlir. Ninurta, Nerqal gəlir. Hətta böyük tanrıların burdakı söhbətlərindən bəlli olur ki, mələklər Enlilin öz oğlanlarıdı. Enlilin məsləhətçisi Nusku Enlilə deyir ki, sən öz oğlanlarından niyə qorxursan?”

Mələklər özləri də bir-birini qardaş sayırdılar. Ağır işlər görüb bezdikdə mələklərin ağsaqqalı öz yoldaşlarına “qardaşlarım” deyə üz tutmuşdur. Bu məqamları ona görə xatırladıram ki, onlarda insanın yaranmasının çox incə sirləri gizlənmişdir. Bunlar yeri gəldikcə öz-özünə çözələnəcək. İndi görək tanrılar yığışıb nə qərara gəldilər?

Enlil xaraktercə davakardı, biz bunu onun bütün əməllərində görürük. Hətta Tufanı da o törətmiş, bütün insanları o məhv etmişdir. Burda da eyni fikrə düşür, mələkləri öldürmək istəyir, An da, Enki də onunla razılaşmırlar. Mələklərə doğrudan da ağır işlər tapşırdıqlarını, əslində onlara işgəncə verdiklərini boyunlarına alırlar. Axı mələklər çox zərif, çox incə varlıqlardı, onların gördükləri işlər mələk işi deyil. Enlil davakarlığından dönmək istəmir və deyir:

Çağırtdırdı Anı da,
göydən endi yanına,
Gözlərinin önündə
Enki baxırdı ona.
Oturdu aşağı An
bu göylərin yiyəsi.

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qulaq kəsildi Enki-
o Absunun yiyəsi
Böyük Annunaklar da
oturdular sırayla,
Danışdı bu mətləbdən
Enlil qalxıb harayla.
Enlil açdı sandığı,
tökdü pambığı necə,
O böyük tanrılara
söylədi bax beləcə:
“Burda nələr baş verir,
mat qalmışam bu işə,
İndi mən atılmalı
deyiləmmi döyüşə?!
Nələr görür gözlərim,
inana bilmirəm mən,
Kəsib mənim qapımı
dava gəlib indidən.” (7, s.98)

An Enlili sakitləşdirir, o atasının tapşırığıyla Nuskunu mələklərin yanına göndərir ki, onların dərdini öyrənsin. Nusku öyrənir ki, onların bircə dərdi var- ağır işlərdən beziblər, o çətinliklərə daha dözmürlər. An da, Enki də mələklərin işinin ağır və dözülməz olduğunu təsdiqləyirlər.

“An açaraq ağzını,
qəlbində bir xoş dilək,
Tanrı qardaşlarına
nələr söylədi görək:
Niyə, niyə onlara
pislik etməliyik biz?
İşləri lap ağırdı,
əzabları böyükdü,
Hər gün zənbil daşımaq
onlara ağır yükdür.
Ahlarını eşidir,
Göz yaşlarını görrük.
Yaratsın insanı öz
ulu nənəsi gərək,
Tanrıların yükünü
biz də onlara verək.” (7, s.100)

İnsanın yaranması ilk dəfə burda ortaya çıxır. Ata tanrı An insanın ulu nənəsini yada salır. Deməli, insanı yaratmaq problemi yoxdur. Onun ulu nənəsi var, qadın var, ana var. Əsərdə həmin “ulu nənə”, insanı yaradacaq ana Nintidir. Onu çağırır və insanı yaratmağı tapşırırlar:

Enki açdı ağzını
qəlbində bir xoş dilək,
Tanrı qardaşlarına
nələr söylədi görək:
Niyə, niyə onlara
pislik etməliyik biz?
“İşləri lap ağırdı,
əzabları böyükdü,
Hər gün zənbil daşımaq
onlara ağır yükdü.
Ahlarını eşidirik,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

göz yaşlarını görrük.
Dursunlar qabağında
qoy Annunaklar yenə,
Tanrıların nənəsi
Nintu çıxsın qoy önə.
O yaratsın insanı,
yaratsın qoyun görək,
Tanrıların yükünü
biz də onlara verək.
Tanrılar görən işi
tapşıraq insanlara.
Qoyun insanlar çəksin
boyunduruğu daha
İnsanların nənəsi
Nintu öndə duranda
İnsanların nənəsi
insanı yaradanda,
Tanrıların zənbilini
daşıyarlar insanlar."
Qışqırıb çağırdılar
tanrı ananı onlar,
Allahlar mamaçası
o ağıllı Mamanı:
"Ay insanın nənəsi,
yarat, yarat insanı!
Yarat insanı, verək
ağır yükləri ona,
Enlilin tapşırdığı
işi çəksin boynuna:
Daşısın tanrıların
zənbilini insanlar!" (7, s.100-101)

Ən maraqlısı odur ki, Ninti insanı yaratmağa razı olur, ancaq onu təkbaşına yarada bilməyəcəyini söyləyir. O, "insanı yalnız Enki ilə birlikdə yarada biləcəyini" vurğualyır. Ninti qadındı-anadı! Enki kişidi-atadı! Deməli, insan bic deyil, anası da var, atası da:

Ninti açdı ağzını
qəlbində bir xoş dilək,
O, böyük tanrılara
necə söylədi görək:
"İnsanı təkbaşına
yarada bilmərəm mən,
Lakin Enkiylə birgə
gələrəm öhdəsindən." (7, s.101)

Bu kiçik parçada insanın ata və ana başlanğıcından yarandığı öz aydın ifadəsini tapıb. Doğrudur, poemanın sonrakı parçalarında insanın gildən-palçıqdan yaradıldığı vurğulanır, ancaq orda çox gizli, örtülü saxlanmış bir mətləbə göz yummaq olmaz. Bu da ondan ibarətdir ki, Ninti tanrılardan birinin qanını gillə yoğurur və insanın mayası tanrı qanı ilə gildən qoyulur. Tanrı qanı burda geni bildirir: İnsan tanrı qanından, tanrı genindəndi. Gil məncə, ana bətnini ifadə eləyir. Buna poemanın sonrakı parçlarında rast gəlinir. Yoğrulmuş palçıq, mayalanmış rüşeymdən başqa bir şey deyil. O doqquz ay, doqquz gün ana bətnində qalır, böyüyür və bu da uşağın ana bətnində qaldığı müddətə tam uyğun gəlir. Bəs gilin sirri nədədi? Niyə məhz gil?

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Poemanın başlanğıcında mələklərin Enlilə qarşı necə qəzəbləndiklərini, üsyan, hətta qiyam qaldırdıqlarını gördük. Mələklər tanrıların öz övladlarıdır, onlar ağır işlərə, əzab-əziyyətlərə dözməyib öz atalarından-Enlildən intiqam almağa qalxırlar. İndi həmin ağır işlər, əzab-əziyyətlər boyunduruq kimi insanların boynuna taxılacaq. İnsan tanrı övladı olduğunu bilsə, o da sabah qiyama qalxacaq. Bax bu qiyamın baş verməməsi üçün tanrılar insanın guya gildən yarandığını önə çəkiblər. Lakin poemada təkcə o gildən yoğrulma səhnəsini bir kənara qoysaq, insanın elə bu gün bizim bildiyimiz qaydada ana bətnində mayalanmağından tutmuş doğuluşuna qədər hər şeyi aydın şəkildə təsvir edilmişdir. Gildən yoğrulma ana bətnində mayalanmanın obrazlı, poetik ifadəsindən başqa bir şey deyil.

Misir miflərindən danışan R.Antes də yazırdı ki, insanlar çox vaxt tanrıların övladı hesab edilmişdir. O, insanın gildən düzəldilməsi haqqındakı Misir mifinə belə münasibət bildirmişdir: “İnsanların tanrı Xiuma tərəfindən ayrı-ayrılıqda gildən yaradılması haqqında təsəvvürləri sonrakı dövrlərə aiddir və kosmoqonik deyil, yəni bu ilk insanın gildən yarandığını nəzərdə tutmur” (8, s.68). Bizə elə gəlir ki, Şumer miflərindəki gil də sonradan artırılmışdır. İlk miflərdə gil olmamışdır.

“Enki və Ninmah” əsatirində də insanların tanrılara qulluq etmək üçün yaradıldığını görürük. Bu mifdə də ilk insanı Ninmah düzəldir və Enki onun taleyini müəyyənləşdirir (9, s.61-62).

Şumer mifinə görə, ilk dəfə yeddi kişi və yeddi qadın yaranmışdır. Sonra onlar cüt-cüt evlənmişlər və görünür, onlardan hərəsi bir tayfanın başlanğıcını, əsasını qoymuşdur.

Poemada insanın doğulması da bədii boyalarla verilmişdir. Lakin bu boyalar həqiqi mənzərəni gizlətmək yox, daha gözəl ifadə etmək məqsədilə seçilmişdir. Aşağıdakı parça bunu aydın göstərir:

Doğacaq tanrıları
bir yerə toplayaraq,
Nintu özü oturub
günləri sayırdı bax.
Taleyi gözləyirdi-
tale o doqquz aydı.
Elə ki gəlib çatdı
o doqquzuncu ay da
Qoyulmuş həmin vaxtda
qucaqlar da açıldı,
Sevinc işıq saçırdı,
şadlıq işıq saçırdı.
Başını bağlayaraq,
mamaçalıq edirdi
Belini sarıyaraq
xeyir-dua verirdi.
Nintu unu da səpdi,
kərpicləri də qoydu.
“Bunu özüm yaratdım,
öz əllərim yaratdı.
Mamaça gəlib kahin
qızın evinə çatdı.
Doğmağa başlayarlar
o vaxt boylu qadınlar
Yükünü yerə qoyub
azad olarlar onlar.
Doqquz gün qabağına
mütləq kərpic qoyarlar
İnsanların nənəsi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Nintunu da öyərlər.
Onun bacısı tanrı
Mamanı çağırarlar,
Mamanı da öyərlər,
Keşi də uğurlarlar.
Keş də arvad alanda,
qız da ərə gedəndə,
İştar şadlıq eləsin
qayınata evində.
Doqquz gün, doqquz gecə
bu şənlik də uzanar,
İştarı da İşxara
adıyla çağırarlar.
Hər taleyin adına
bir tarix yazılıbdı.” (7, s.103)

Bu parçada kişinin arvad alması, arvadın ərə getməsi, onların bir yastığa baş qoyması, uşağın ana bətninə düşməsi, doqquz ay, doqquz gün orda böyüməsi, boylu qadının öz yükünü yerə qoyması, bu doğumun şadlıqla, şənliklə keçirilməsi o qədər real bədii ifadəsini tapmışdır ki, elə bil poema beş min il öncə yox, lap bizim günlərdə yazılıb. Poema beş min il öncə yazıya alınsa da, onun tarixi daha qədimdir. Əsər yəqin ki, neçə min il də ağızlardan ağızlara ötürülə-ötürülə yaşamışdır. Çünki yazı kəşf ediləndə bu əsərlər bizim oxuduğumuz şəkildə yaddaşlarda mövcud olmuşdur. Bu cür bitkin, gözəl bir şəklə düşənə qədər də sözsüz ki, min illərlə yaddaşlarda cilalanma, püxtələşmə yolu keçmişdir.

Tanrı Ninmax doğduğu ilk uşağı göstərir ki, bunu mən yaratmışam

Poemadakı Mama adı çox maraq doğurur. Doğum işinə məhz o baxır, daha doğrusu, mamaçalıq edir. Dilimizdə işlənən mamaça sözü məhz onun adına “ça” sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır. Deməli, mamaça alınma yox, təmiz türk sözüdür.

Doğumu və körpə uşaqları sevgi- məhəbbət tanrısı İnannanın himayə etdiyi də öz əksini tapmışdır ki, bu digər Şumer qaynaqlarında İnannanın vəzifəsiylə üst-üstə düşür.

QAYNAQLAR

1. Arif Əliyev. Şumer dastanları. Bakı, 2007.
2. Rzasoy Seyfəddin. Oğuz mifi və ata sözləri. “Dədə Qorqud”, 2005,№1, s.66-72.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı,1978.
4. Эрих Церен. Лунный бог. Москва. 1976.
5. Böyük Türk klassikləri. Ötükən.
6. Афанасьева В.К., Дьяконов И.М., Вейнберг И.П. Культура Передней Азии к первой половине 1 тысячелетия до н.э. //История Древнего мира. Москва, 1982, с.92-127.
7. Я открою тебе сокровенное слово. Москва. 1981.
8. Антес Р. Мифология в Древнем Египте. МДМ, с.55-121.
9. Nağıyev Cəlil. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. “Asiya” nəşriyyat

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

RUMINİYA TÜRKLƏRİNİN DASTANLARINDA İGİD VƏ AT MOTİVLƏRİ

JALƏ İSMAYILOVA

Dobrucada (Rumıniya və Bolqarıstanda türkmənşəli xalqların məskunlaşdığı ərazi) yayılmış dastanlar digər türk xalqlarının folklorunda mövcud olan dastanların bir qədər fərqli süjetə malik qollarından ibarətdir. «Koroğlu», «Edige Batır», «Çora Batır», «Kozı Körpeş», «Adil Sultan» və digər dastanların motivlərinə Altaydan Qafqaza, Anadoludan Balkanlara bir çox türk xalqlarında rast gəlinir. Bu fakt özlüyündə Rumıniyada yaşayan türklərin əcdadları haqqında lazım olduğundan artıq məlumat verir.

Rumıniya türklərinin ədəbiyyatı müxtəlif türk mədəniyyətlərinin sintezindən ibarət olduğu üçün maraqlı bir xarakterə sahibdir. Belə ki, Krım tatarları və Anadolu türkləri üstünlük təşkil etməklə müxtəlif türk tayfaları əsrlər boyu bu əraziyə köç etmiş və özlərinə məxsus mədəniyyətin, o cümlədən, folklorun bölgədə yayılmasına səbəb olmuşlar.

Dobrucada yayılmış dastanlar öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bizə məlum olan, məsələn, bir çox Azərbaycan dastanları ilə ciddi fərqlərə malik deyillər. Hətta mübaliğəsiz demək mümkündür ki, bütün türk məskənlərində türkün tapındığı dəyərlər eyni olmuşdur. Bu səbəbdən də dastanlarda tanış motivlərə (at, silah, igidin xanımı, qeyri-adi varlıqlar, gələcəkdən xəbər verən falçılar və s.), oxşar süjet xəttinə (sevgilini axtarıb tapmaq, yuxuda gələcəyini görmək, kasıblara əl tutmaq, əzilən xalqı müdafiə etmək, vətən üçün ölümə getmək və s.), başqa dastanlarda qarşılaşdığımız qəhrəmanlara (Koroğlu və s.) rast gəlinir. Dastanların araşdırılmasında rast gəlinən başlıca problem onların çoxvariantlı olmasıdır. Təkcə «Koroğlu»nun 500-dən artıq versiyası mövcuddur (1). Dobruca türklərində də bu dastanın bir neçə variantı vardır. Həmçinin, «Çora Batır», «Edige Batır» dastanlarının bir neçə – Kazan, Dobruca, qaraqalpaq, çərkəz və s. – versiyası məlumdur (2). Biz əldə etdiyimiz variantlar üzərində igid və at motivləri haqqında danışacağıq.

Bütün türk dastanlarında olduğu kimi Dobrucada yayılmış dastanlarda da xalq içindən çıxmış qəhrəman və onun atı haqqında geniş danışılır, dastan boyu onların vəsfinə xüsusi yer ayrılır. Onlar həm də əsərin əsas qəhrəmanları olurlar. İgidin üstünlükləri sırasında da onun yaxşı at sürməyi diqqətə çatdırılır. «Edige Batır» dastanında falçı qarının Toxtamış xan üçün Edigeni təsvir etməsinə baxaq:

Bu oğlanın kürəyi geniş
Yaxşı yay çəkər bu oğlan
Gözləri qıyıq bu oğlanın
Yaxşı at minər bu oğlan
Alnı çıxıq bu oğlanın
Çox cəsurdur bu oğlan
Ovcu böyük bu oğlanın
Mərdanədir bu oğlan
Tezliklə çarəsini tapmasan
Tezliklə sürgünə göndərməsən
Ailəni yıxar (yox edər bu oğlan) (3)

Göründüyü kimi, qəhrəmanın fiziki göstəriciləri onun hər hansı bir qabiliyyətilə xarakterizə olunur və bu əlamətlər onun başqalarından seçilməsi anlamına gəlir. Ümumiyyətlə, dastanlarda qəhrəmanın adi insanlardan seçdirilməsi – onların qeyri-adi gücə, qeyri-adi fiziki ölçülərə sahib olması, cəsarət göstərmələri, ağıllı və uzaqgörən olmaları bir qayda olaraq geniş istifadə olunan üsullardır. Hətta dastan tarixi şəxsiyyətlərin qəhrəmanlıqları üzərində yaradılsa da, real həyatda yaşamış insanların qabiliyyətləri də şişirdilir.

Sevgi dastanı hesab olunan «Kozı Körpeş» dastanının variantlarının birində qəhrəmanın təsvirini arvadının dilindən eşidirik. Ədalətli xanlıq dövründən sonra vəfat etmiş Kozının arvadı Bayan Sultan onun türbəsinə girir və dünyadan köçmüş ərini bu cür x

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Aslan ürəkli, fil kimi güclü,
Bütün düşmənlərindən intiqam almış
Bədəni polad, beyni qızıl,
Tələb ilə el almış
Könlü saray, qorxu ziyadə,
Nəsli nurdan yaradılmış
Gözəlliyilə nurunu görən insanın,
Ağlı başından gedib baxmış
Xasiyyətini, ağlını bilən insan,
Əlində olmadan bağlanmış

Bəzi məqamlarda qəhrəman özü-özünün kimliyini nişan verir. «Edige Batır» dastanında Edigenin oğlu Nuradin buna misal ola ilər. Qan düşməni Kadırberdi ilə döyüşdən əvvəl başlayan deyişmədə deyir:

Mən anamdan qapqara doğulmuşam
Sabunlayıb yusan ağarmaram
Mən gurlaramsa çox sərt
Borandan sərt gurlaram.
Düşmənə gələn buludam
Yağmasam durmaram

Yaxud «Koroğlu»nun özünü Bolu bəyinə tanıtması məqamına baxaq:

Koroğludur axıdır düşmən qanını
Sağ buraxmaz heç bir bəyin canını
Qırar vəzirlərini, tutar xanını
O da çətin deyil, mən Koroğluyam

İgid sevgidə sədaqətlidir. «Kozı Körpeş» dastanında qəhrəman öz göbəkkəsdisi Bayan Sultanı tapmaq üçün uzaq bir səfərə çıxır, bir çox mərhumiyyətlərə dözərək Bayana qovuşur. İgid vətənin dar günündə öndədir. «Çora Batır»ın qəhrəmanı ata-anasının, bacısının və arvadının yalvarışlarına baxmayaraq, Kazanın müdafiəsinə qoşulur və qalib gəlir. «Adil Sultan»ın qəhrəmanı Adil döyüşə atılmamışdan öncə ordusuna müraciət edir:

Qorxaqlar çadırda qalsınlar
Analarından doğulduqları günü düşünsünlər
Qoçaqlar düşmən üçün ayrılsın
Qorxaqlar çadırda otursun
Qorxmayanlar mənimlə
Qızılbaş deyilən düşmənə
Günorta vaxtı hücum etsin.

Bir qayda olaraq, qəhrəmanlar mükəmməl təsvir olunur. Onlar hər zaman ədalətli qərar çıxarır, xalqla mehriban davranır, yalnız düşmənlərini incidir. Fikrimizcə, bu cür təsvirlər həm də xalqın ədalətli rəhbər arzusu ilə əlaqələndirilməlidir - arzuladıqları kimi bir başçı görmək.

Türk dastanlarında igidə tay tutula biləcək yeganə personaj atdır. Hətta sevgi dastanlarında belə sevglisini tapmaq üçün aşiq mütləq yaxşı bir atla yola çıxır. Dastanlarda igid atla xatırlanır, atı igidə görə tanıyırlar. Bəzi nümunələrə baxaq: Oğuz Xaqan və Alaca At, Alpamış və Baysubar, Alp Manas və Ağ Boz At, Ər Töstük və Çal Quyruq, Edige və Tim Çuvar, Ural Batır və Ağ Boz At, Koroğlu və Qırat...(4)

Türklərin ata bu qədər önəm verməsi təbii ki, onların həyat tərzlərilə birbaşa bağlıdır. Köçəri həyat tərzi keçirən türklər atdan həm minik vasitəsi, həm yük daşımaq üçün, eyni zamanda, ətindən, südündən istifadə edirdilər. Dastanlara gəlincə, at döyüş meydanında igidin ən yaxşı köməkçisidir, düşmən hiyləsindən daha tez duyuq düşərək sahibinə xəbər verir, igidə sadiq qalaraq belinə onun düşmənlərini almır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dastanların hamısında igidin olacaq at onunla eyni zaman kəsiyində böyüyür və əksər hallarda onunla bərabər də ölür. «Çora Batır»da Çoranın atası Narik yeniyetmə vaxtı bir bəyin yanında nökər işi tapır. Bəylə belə bir şərt kəsir. İşinin əvəzində 25 yaşına çatanda bəydən istədiyi bir atı alacaq və istədiyi yerdən qızla evlənəcək. Vaxt çatdıqda Narik ilxının içinə girib atları bir-bir quyruqlarından tutub atır. Heç bir at ayaqları üstündə yerə düşmür. Sonunda bir dayça ayaqları üstündə düşür. Maraqlıdır ki, dastanda Narikin atı niyə məhz bu üsulla seçməsi açıqlanmır. Yaxud «Koroğlu»da yeniyetmə Rövşənlə Qıratın həddi-buluğa çatması eyni vaxta təsadüf edir. Müəyyən vaxtda eyni çaydan su içdikləri üçün qeyri-adi gücə də bərabər olaraq yiyələnirlər.

Adətən qəhrəman özü atının qulluğunda durub böyüdür. Atı düşmən əlinə keçərsə, bunu özünə böyük dərd edir, hətta atını sazla-sözlə xatırlayır və mütləq ən yaxın dostunu düşmənin əlindən almaq üçün özünü təhlükəyə atır. Buna ən göəzl nümunə «Koroğlu» dastanıdır. Hansı bölgədə yayılmasından asılı olmayaraq, bütün variantlarda Koroğlu və Qırat ayrılmaz yoldaşdırlar.

Qəhrəmanların özlərindən başqa digər şəxslər də, əsasən elin ağsaqqalı və ya aşığı tərəfindən igidin atı mədh olunur. İstər qəhrəmanın özü, istərsə də başqa şəxslər tərəfindən ata qafiyəli formada (bu nümunələrin əksəriyyətini bitkin şeir kimi qəbul etmək çətindir) müraciət də diqqət çəkir. «Çora Batır»da Çoranın dilindən öz atı haqqında oxuyuruq:

Sarımsaq kimi azı dişli
Böyük qulaqlı
Bardaq kimi
Daim hərəkətdə olan ayaqlı
Yalı, quyruğu qaytan kimi
Qaçması şeytan kimi
Sağrısı qara təpə kimi
Qarşı tərəfi qara təkər kimi
Azava başını baxdırmış
Bəyə saçını daratmış
Yüyənli atı davayla minib getdi.

İgidin qəhrəmanlığı, at çapıb, ox atıb gözəl qılınc oynatması, bəzən düşməninə qarşı belə mərhəmətli olması kimi xüsusiyyətləri vəsf edildiyi halda atın qaçışı, duruşu, kişnərtisi, yalı təriflənir. Bu zaman gözəl təşbehlərdən istifadə olunur, bir at bir gözəl qadın qədər tərifə layiq görülür.

Qəhrəmanların və atların təsvirində, təbii ki, şişirtmələrə yer verilir. Bu da mədh obyektinə sonsuz sevgidən və hər bir dastanda reallıqla əfsanənin birgə yoğrulmasından irəli gəlir. Lakin istənilən halda bu dastanlar tamamilə uydurma deyildir, alt qatlarında xalqın keçmişini, yaşam tərzini, təfəkkürünü qoruyub saxlayır. Bu baxımdan hesab edirik ki, Rumıniya türklərinin dastanları ilə tanış olmaq, onları araşdırmaq Dobrucada yaşayan qardaş türk xalqlarını daha yaxından tanımaq üçün əvəzolunmaz vasitə və mənbədir.

QAYNAQLAR:

1. www.shahidov.com/?p=210
2. www.nogai.blogspot.com
3. http://nogai.blogspot.com/2008/06/blog-post_08.html
4. Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s.110.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA YER ALAN OBRAZLARIN SEMANTİKASI

JALƏ QARAYEVA

Şifahi yaradıcılığın əsas özəlliyi ibtidai düşüncədən qaynaqlanan mifoloji təsəvvürləri özündə ehtiva etməsi ilə bağlıdır. Dastanlar da bu mənada böyük informasiya qoruyucusudur. Dastanlar şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olduğu üçün zamanla dəyişmələrə məruz qalaraq yeni interpretasiyalarda təqdim olunmuşdur. Dastanlarda arxaik motiv və süjetlərlə yanaşı obrazların da transformasiyası baş verir. Belə ki, ibtidai düşüncədən qaynaqlanan, totemistik, animistik düşüncə ve bır çok kult seciyeli elementlər motiv və süjetlərlə yanaşı qəhrəmanların adlarında da kodlaşdırılır

Türk dünyasının monumental əsərlərindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da belə personajlar mövcuddur. Buna nümunə olaraq Dədə Qorqud, Beyrək, Basat, Sarı donlu Selcan Xatun, Bəkil obrazlarını qeyd etmək olar.

Bu obrazların adlarındakı məna çalarlarına nəzər saldığımızda aydın olur ki, Beyrək, Bəkil, sarı donlu Selcan xatun totemistik düşüncəni özündə ehtiva edir. Bu obrazlar zamanla dastan yaradıcılığına yeni interpretasiyalarda təqdim olunsa da onların ilkin funksiyaları adlarında kodlaşdırılmışdır.

Təhlilə cəlb etdiyimiz ilk obraz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanın önəmli personajlarından olan Dədə Qorquddur. Dədə Qorqud dastanda belə təqdim olunur: "Resul alehıselam zamanına yakın Bayat boyundan, Korkut ata deyerler, bir er kopdı. Oğuyun ol kişi temam bilicisiydi,-ne derse, olurdu. Ğaibden türlü haber söylerdi. " (2. s.31).

İlk ifadədə Dədə Qorqudun Rəsul Əleyhissəlam zamanında doğulduğu qeyd olunur. Dədə Qorqudla bağlı yaranan ilk rəvayətlər islamdan çox öncələrə məxsusdur. İslamın türk dünyasına yayılmasından sonrakı dövrlərdə təbii ki, ozanlar qədim rəvayətləri yeni formada, yəni islami çalarlardan istifadə edərək interpretasiya edirdilər. Bunun ardınca dastanda Dədə Qorqudun Bayat boyundan olması söylənilir. Türk tarixdən bəllidir ki, Bayat boyu 24 oğuz boyundan birinin adıdır. (7. s. 170). Türk dünyasının müxtəlif bölgələrində bu gün də bu boya məxsus tayfalar yaşamaqdadır.

Dədə Qorquduntəqdimatında maraqlı məqamlardan biri də 'Oguzun ol kişi temam bilicisiydi,-ne diyerse olurdu. Ğaıbden dürlü daber söylerdi' ifadəsi iolə bağlıdır.

Bu ifadə Dede Qorqudun kimliyindən və onun ictimai funksiyasından xəbər verir. Türk etnomədəni araşdırmalarından aydın olur ki, türklər ibtidai inanc sisemi baxımından şamançı dünyagörüşünə sahib idilər. El bilicisi şamanın əsas məziyyəti onun öncedenörme qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət onlara varisliklə de keçə bilərdi. Amma bu mütləq deyildi. Çünki Şaman olacaq şəxs bu statusu yuxuda buta vasitəsi ilə qazanırdı. Söyləmələrə görə şaman olacaq şəxs bir neçə günlüyə ağır yuxuya dalardı. O yuxuda ikən ruhlar ona müxtəlif əzablar verirdilər, o yuxudan oyandığı zaman isə artıq şaman statusuna sahib olurdu. (4, 14). Onun başçılığı altında eldə müxtəlif mərasimlər icra olunurdu. Şaman mərasim zamanı transa girər, özünə gələn zaman isə tayfasının başına gələcək olaylardan xəbər verərdi.

Şamanın funksiyası bununla bitməzdi. O eynı zamanda advermə ayininə de qatılar, igidlik göstərmiş yeniyetməyə ad verərdi.

'Kitabi-Dede Qorkut' destanının "Dirse han oğlu Bugac boyu'nda igidlik göstərərək buğanı yenən Dirsə xanın oğluna Dədə Qorqud ad verir: 'Bayandır hanın ağ meydanında bu oğlan ceng etmişdür. Bir buğa öldürmüş senin oğlun, adı Buğac olsun. Adını ben verdüm yaşını allah versün (2, s. 36).

Dede Qorkut eyni zamanda evlilik mərasiminə də dəvət edilir, yaxud Dədə Qorqud elçiliyə göndərilir "Qamböre oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Beyreye elçilik etmək vəzifəsi Dede Qorkuta həvalə edilir. Banuçiçəyin qardaşı Deli Karcar isə bacısını istəyən hər kəsi öldürür. Dede Qorqud elçiliyə getmək üçin Bayandır xanın axurundan iki

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bunda məqsədi budur ki, qaçma -qovma olursa birini minsin, digərini isə yedəkləsin. Onun getdiyi məkan adi yer deyil. Bura ayaqlıların gəlmədiyi, ağızlıların su içmədiyi yerdir. Bu söyləmədən belli olur ki, Dede Qorqudun getdiyi məkan onun soyundan kənarda yerləşir. Bu üzdən de buraya sadəcə Dede Qorkutun mistik atları ilə getmək olar.

Söylədiklərimizdən belli olur ki, el ağsaqqalı Dede Qorqud şaman obrazı ilə bağlıdır. Ayin zamanı ekstaza girən şaman ruhlarım məkanına mistik atla səyahət edərdi. Deli Qarcar isə Banuçiçəyi qoruyan ruhdur. Şamanın ruhlarla savaşması, yaxud ruhlarla deyiklənmə, şamançı düşüncədə geniş yayılmışdı. Dede Qorqudla ilgili maraqlı məqamlardan biri də onun adını etimologiyası ilə bağlıdır. M. Seyidov akademik araşdırmalarında bu adla ilgili qiymətli məlumatlar vermişdi.

Qorqud adı iki sadə sözün birləşməsindən yaranıb. Qor kəlməsi odla, işıqla bağlıdır. Bu isə özlüyündə ocaq, yəni əcdad kultuna işarədir. Kut müqəddəslik, xoşbəxtlik, rifah anlamlarını verir. O zaman aydın olur ki, Qorqud müqəddəs işıq anlamındadır. Od, işıq özlüyündə mədəni qəhrəmanla, ecdadla bağlıdır. Əvvəldə söylədiyimiz kimi, odun işığın əcdad kultu ilə əlaqəsi olduğu üçün Dədə Qorqud əcdad kultunu özündə ehtiva edər.

“Kitabi Dede Korkut” dastanının digər personajlarından biri də Beyrekdir. Dastanda Beyrəklə bağlı diqqət çəkən ən maraqlı məqamlardan biri onun doğumu ilə bağlıdır. Beyrəyin doğumu mifoloji kontesdə möcüzəvi doğum motivinə aiddir. Qazan xan Kam Gan oğlu Bayandırın düzənlədiyi məclisə gələn Kam Börədən niyə dərdli soruşur. O isə Qazan xana evladsızlıqdan şikayət edir. Destanda deyilir: ‘Kazan aydır’ ‘Maksudun bumıdır Bayböre beg’. Aydır: ‘Beli, budır’. Menim dahi oğlum olsa olsa, han Bayandurın karşısın alsa, tutsa, kulluk eylese, men dahi baksam sevinsem, qıvansayum, güvenseyim... ‘-dedı’. Böyle digec kalın oguz beyleri yüz göye tutdular. El kaldırıb dua eyledıler: ‘Allah teala sana bir oğul versin’- dediler!’(2, s. 52).

Beyrəklə bağlı digər maraqlı məqam onun doğumu münasibəti ilə Beyrəyə alınan atla bağlıdır. Beyrəyin atı digər atlardan fərlənir. Onun atı dəniz qulunu boz ayğırdır. Beyrəyin evlənmə motivi də digər evliliklərdən fərqlidir. Onun deyiklisi Baybican bəyin qızı Banuçiçəkdir. Banuçiçək də bəylərin xeyir –duası ilə doğulmuşdur. Bu qız döyüşçü olması ilə digərlər qadınlardan seçilir. Mifoloji düşüncədə isə o, başqa eldən, yəni başqa dünyadandır. Beyrək Dede Qorquddan ad almadan öncə Boz oğlan kimi tanınır. Dede Qorqud isə Boz oğlana ad verməden öncə onun atasına belə deyir: ‘Sen oğlanı bamsun diye okşarsın; Bunun adı Boz aykırlık Bamsı Beyrek olsun’ (2. s.54).

Beyreyin adının təhlilinə keçmədən öncə onun atasının adına diqqət yetirək. Dastanda Qam Böre adıyla tanınan bu obrazın adının qarşısındakı qam kəlməsi diqqət çəkir. Qədim türklər türklər şamanı qam adlandırırdılar. Börə sözünə gəlincə Böre ve Beyrek sözü əslində eyni kökdəndir. Börü, Börte Orta Asya türklərində qurt anlamını verir. Börük kiçiltmə, əzizləmə mənasında işlədilir və qurt balası, yaxud qurt oğlu mənasını verir. Demək Qam Böre oğlu Beyrək Qurt oğlu anlamına gəlir. Onun öncə boz oğlan adlandırılması və atının da boz rəngli olması da onun qurt kultundan olmasından xəbər verir. Boz qurt türk mifoloji düşüncesinde kurtarıcı, mediyator, yəni yerlə göy arasında vasitəçi anlamında idi.

“Kitabi-Dede Qorqud destanının maraqlı personajlarından biri də **Bekil** obrazı ilə bağlıdır. Öncə Bekilin Bayandır xanın ordusundakı roluna nəzər salaq. Bekilə Bayandır xan tərəfindən at, qılınc və çomaq verilmiş və vətəni qoruması üçün Gürcüstan elinə keşikçi təyin edilmişdir. Buradan da belli olur ki, Bekil sərhəd qoruyucusudur. Bəkilə verilən çomak onun çoban kultuyla əlaqəsindən xəbər verir. Bəkilin diger funksiyası ov kultuyla bağlıdır. Dastanda deyilir: “Üç yüz altmış altı yigit altı ova atlansa, keyik üzerine yürüş olsa, Bekıl yay kurmaz, ok atmazdı. O yayı bileginden çıkarıp, buğanın sığırın boynuna atardı, çekip durdurardı. Arık olsa qulağını delirdi ki, ovda belli olsun. Ama kök olsa boğazlayıb keserdi. Beyler kulağı delik keyık ovlayanda ‘Bu Bekilın nişan etdigidir diye ona gönderirlerdi” (2, s.104).

Mətndə diqqət çəkən motivlərdən biri də Bəkilin ovu nişanlaması ilə bağlıdır. F. Cəlilin təhlillərinə görə ovun Bəkilə göndərilməsi ovla bağlı keçirilən məras

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

hadisə ov ayinin dastan yaradıcılığına transformasiyası ilə bağlıdır. E.S. Novik "Sibir şamanizmində ayin ve folklor" əsərində yazırdı ki, ovçu ova çıxmadan öncə hami ruhları yedirirdi. Yəni ruhların hami ruhların müqəvvasının dodağına yağ çəkərdi (6, s. 165). Bu mənada Bəkil mifoloji obrazını təhlil edərkən belə qənaətə gəlirik ki, qəhrəman ov hamisinin özüdür. Ov hamisinin ovunu nişanlaması zəyif heyvanların ovlanmaması üçün düşünülmüş yasaqlardan idi.

Bəkilin daha arxaik variantı adının adının etimologiyası ilə bağlıdır. Öncə Azerbaycan folklorunda yer alan bir deyimə nəzər salaq:

Ekil -Bəkil quş idi
Divara qonmuş idi.
Getdim onu tutmağa,
O məni tutmuş idi

Bəkil burada quş kimi təqdim olunur. Quş ayin zamanı şamanı hər iki dünyaya götürən mistik quş olaraq düşünülürdü. Cabbar Bəydilli 'Qam-şamancılığın etnomədəniyyətimizdə yeri' adlı əsərində şamanın ruhları çağırmasıyla ilgili yazırdı: "Bu ruhlar arasında Börküt də var. Şaman qartalı " Tanrı quşu qartal, bakır dırnaklı, müthiş quş, sağ qanadı günəş qatlar, sol kanadi ayı qatlar" deyə tərif edər. Bu quşla Bəkil obrazı arasında uyğunluqlar var"

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qəhrəmanı Bəkilin ov zamanı qolunun qırılması və uçurumdan yıxılması onun havada ov edən qartalın qanadlarının qırılması kimi də yozula bilər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında kişi personajlarla yanaşı, qadın obrazlarının da semantik yozumuna böyük ethiyac var. Bu obrazlardan biri də Sarı Donlu Selcan Xatundur.

Türk epik yaradıcılığında mistik qadın obrazlarında sarı, qırmızı rəng elementlərindən çox istifadə olunur. Belə qadın obrazlarından biri də Qanturalının sevgilisi Sari Donlu Selcan Xatundur. Qəhrəman Selcan Hatunu əldə edə bilmək üçün buğa və aslanla savaşır. Onun buğa və aslanla savaşı Selcan Xatunun kimliyinin açılmasına xidmət edir.

Öncə buğa və aslan kimi mifoloji personajların simvolik deyərlərinə nəzər salaq. Fadlun Əfəndi "12 simvol və canlandırmalar" eserində bu mifoloji varlıqların simvolik dəyərlerini açmağa çalışmışdır. O buğayla bağlı yazırdı ki, Şumerlərdə, Qafqaz Albanıyasında, Orta Asyada, Azərbaycanda eski çağlarda bu varlıq Ay tanrıçasının simvoluydu (4, s. 6). Müəllif şir obrazıyla bağlı yazırdı ki, əski çağlarda aslan odun, aydınlığın günəşin simvolu olaraq düşünülürdü. Söylənilənlərdən belə aydın olur ki, qəhrəmanın Selcan xatunu əldə etməsi üçün öküz və aslanla savaşması Günəşi qoruyan hami ruhlarla savaşması motivi ilə bağlıdır. Sarı, qızılı rəngin qadın obrazıyla bağlılığı "Dirse xan oğlu Buğac boyu"nda da belli olur. Burada Bayandır xanın əmrinə görə qızı olanlar qızılı çadırda oturdulur. "Kİtabi-Dədə Qorqud" dastanında yer alan bu adların semantik yozumuna nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmiş oluruq ki, xalqımız zamanla formalaşdırdığı dəyərləri folklorda kodlaşdıraraq yaşatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydilli C.C. Qam-şamançılığın etnomədəniyyətimizdə yeri. Bakı, Ağrıdağ, 2000, 204 s.
2. Kitabi -Dədə Qorqud, Baki, Yazıçı, 1988, 266 s.
3. Cəlil F. Türk və slavyan xalqlarının folkloklorunda mifoloji elementlərin müqayisəsi (Azərbaycan və rus eposunda) Baki, 2004, 132 c.
4.Şaman əfsanələri və söyləmələri. Baki, 1993, 144 c.
5. Efendi F. 12 simvolov i olisetvoriniy. Bakı, Gənclik, 1988, 108 s.
6. Novik E.S. Obryad i folklor v sibirskom şamanizme. M., Nauka, 1984, 304 s.
7. Faruk Sümer. Oguzlar, İstanbul, 1992

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ANDALYBYŇ "ÝUSUP-ZÜLEÝHÄ " DESSANYNYŇ DIL AÝRATYNLYGY

KAKAJAN JANYBEKOW

Türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde esasy çeşmeleriň biri ýazuwly edebiýatdyr. Ýazuwly edebiýat halk döredijilik eserlerinden tapawutlylykda eseriň döredilen döwründäki dil aýratynlygyny üýtgetmän saklamaga ukyplydyr. Şu nukdaýnazardan hem nusgawy edebiýatymyzyň eserleriniň irki ýazuwly nusgalarynyň diliniň häzirki zaman türkmen dili bilen deňeşdirilmegi diliň ösüşindäki bolup geçýän hadysalary ýüze çykarmaga mümkinçilik berer. Biz muňa XVIII asyryň beýik şahsyýetleriniň biri Nurmuhammet Andalybyň „Ýusup-Züleýha" dessanynyň dil aýratynlygyny öwrenenimizde hem anyk göz ýetirýäris. „Ýusup-Züleýha" dessanynyň dil aýratynlygy diýlende örän giň möçberi öz içine alýanlygy üçin biz bu ýerde diňe dessanda ulanylan frazeologizmlere ünsi çekýäris. Diliň taryhyny giňişleýin beýan etmekde frazeologizmleriň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi, frazeologik birlikler belli bir döwürde döräp, göçme mana eýe bolup öz bitewiligini saklap gelýärler. Frazeologizmleriň esasy özboluşlylygy olaryň millilige eýe bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Frazeologik birlikler taryhyň belli bir döwürlerinde aýratyn alnan halkyň, milletiň durmuşynda meňzetme esasynda döreýärler. Olar janly gepleşik diliniň, halk döredijiliginiň, edebi diliň çeşmeleriniň esasynda ýüze çykmak bilen, dilden-dile geçip pikiri has täsirli beýan etmek üçin dilde giňden ulanylýar. "Ýusup-Züleýha" dessanynda gabat gelýän frazeologizmlere seredip geçenimizde olaryň arasynda köpmanyly, sinonimleşýän frazeologizmleriň gabat gelýändigine göz ýetirýäris.

Polisemiýa, ýagny köpmanylylyk meselesi, aýratyn alnan sözüň mysalynda ýeterlik derejede öwrenilendir. Ýöne, polisemiýa hadysanyň frazeologizmlerde ýüze çykyş özboluşlylygy soňky ýyllarda öwrenilmäge başlandy. Frazeologizmleriň, esasan, bir manyda bolýandygyny, ýöne käbir frazeologizmiň birnäçe mana eýe bolup bilýändigi barada ýigriminji asyryň kyrkynjy ýyllarynda professor A.I.Ýefimow öz makalasynda ýatlaýar.[196] Şol döwürden başlap, frazeologizmlerde köpmanylylygy ýüze çykaryşy dilçi alymlaryň ünsüni özüne çekipdir. Rus we nemes dilleriniň frazeologiýasyny deňeşdirip öwrenen A.E. Binowiç köpmanylylygyň frazeologizmlere hem mahsusdygyny degişli mysallaryň üsti bilen subut edýär. [197]

Köpmanyly frazeologizmleri öwrenmäge türkologiýada soňky ýyllarda başlandy. Frazeologizmleriň köpmanylylygy has dolulygyna Ş. Rahmatullaýewiň "Özbek frazeologiýasynyň käbir meseleleri" atly doktorlyk dissertasiýasynda öwrenilipdir. Özüniň derňewleriniň netijesinde Ş. Rahmatullaýew frazeologik polisemiýanyň ýaýraýyş çäginiň leksiki polisemiýa baglydygyny nygtaýar.

Türki dilleriň mysalynda frazeologizmleriň köpmanylylyk hasiýetlerini derňemäge basga-da birentek alymlar synanyşypdyrlar. Olardan, başgyrt dili boýunça Z.G.Uraksin[198], azarbaýjan dilinden N.R.Ragimzade[199], gyrgyz dilinden J.Osmanowa[200] türki dilleriň frazeologiýasynyň köpmanylylygyny öwrenmekde belli bir ylmy netijeleri öňe sürdüler.

Türkologiýada frazeologik köpmanylylyga ünsüň güýçlenmägi bilen türkmen diliniň frazeologiýasynda hem bu mesele dilçileriň ünsüni çekdi. Ýöne, frazeologik polisemiýa entek özbaşdak derňewiň obýekti bolmazlygynda galýar. Türkmen frazeologiýasy boýunça edilen

---

[196] А.И. Ефимов. Фразеологическое новаторство Салтыкова – Щедрина. Ж. "Русский язык в школе", 1940, № 1, 37 стр.

[197] Л.Э. Бинович. О многозначности идиом. Ж. "Иностранный язык в школе" , 1952, № 5, 29 – 35 стр.

[198] З.Г.Ураксин. Фразеологические синонимия в современном башкирском языке. Автореф. канд. дисс. Уфа. 1996 г.

[199] Н.Р. Рагимзаде. Идеоматические вражения в азербайджанском языке. Автореф. ланд. дисс. Баку, 1967 г.

[200] Ж.Османова. Идиомы в киргизиском языке. Автореф. канд дисс. Фрунзе, 1

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

işleriň köpüsinde köpmanylylyk meselesi bilen belli derejede gyzyklanylýar. A.Annamämmedow "Hydyr Derýaýewyň "Ykbal" romanynyň frazeologiýasyny" öwrenende romanda duş gelýan frazeologizmleriň köpmanylylygyna seredip geçýär. A.Annamämmedowyň "Häzirki zaman türkmen dilinde frazeologik polisemiýa we frazeologik antonimler" atly kitaby bolsa, frazeologik kopmanylylyga bagyşlanylan ýörite işdir.

Türkmen dilindäki frazeolizmleriň kopmanylylygyna K.Amangeldiýewanyň dissertasiýa işinde [201] has giňişleýin üns berlipdir. Munuň sebabi, alymyň öňünde goýan meselesi frazeologizmleriň leksikografik tarapy bolany üçin, polisemiýa esasy nazarda tutulmaly aýratynlyklaryň biri bolup durýar. Köpmanyly frazeologizmleri derňemäge M.Abdyrahmanowanyň işinde uly üns berlipdir. Awtor bu meselä öz dissertasiýa işiniň tutuş bir bölumini bagyşlapdyr.[202]

Andalybyň "Ýusup-Züleýha" dessanynda köpmanyly frazeologizmler seýrek hem bolsa duş gelýär. Mysallara ýüzleneliň:

El götermek- Bu frazeologizme "Türkmen diliniň frazeologik sözlüginde" (369 sah) 1. Umyt üzmek, el çekmek, terk etmek; bes etmek, taşlamak, daşlaşmak. 2. Urmak, jeza bermek- manylary berilýär. Dessanda onuň "Haka ýalbarmak, Hudaýa ýüzlenmek" manylary bar. *El göterip* haka doga çaglasa... (Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. Aşgabat. Ylym.1987, 162 sah).Görnüşi ýaly, bu ýerde üçünji many ýüze çykýar.

El degmedik- 1.Ulanylan bolmazlyk, täze bolmak. El degmedik zat. 2.Päk, arassa. Dessanda frazeologizmiň ikinji manysy göz öňünde tutulýar. *El degmedik* pygamberiň bagyýem...(Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. Aşgabat. Ylym.1987, 114 sah).

Leksiki birlikleriň, ýagny sözleriň sinonimleşip gelmegi dil biliminin nazary we tejribe tarapdan işlenilen pudagydyr. Leksik sinonimleşme bilen bir hatarda durnukly söz duzumleriň hem sinonimleşip bilýändigi alymlaryň ünsüni çekdi we durnukly söz düzümleriniň, şeýle-de olaryn frazeologizm görnüşindäkileriniň sinonimleşmegine degişli birnäçe işler edildi.Frazeologik sinonimler barada ýazylan Ý.D.Apresýanyň [203] , Ş.Rahmatullaýewiň [204] , Ý.Riskeriň[205], L.I.Spridonowanyň[206], W.N.Şanskiniň [207] makalalarydyr ylmy işleri bu meseläni aýdyňlaşdyrdy.

Andalybyň "Ýuzup-Züleýha" dessanynda gabat gelýän frazeologizmleriň arasynda sinonimleşýän frazeologizmler hem bar. Mysallara ýüzleneiň:

Ganyna galmak-öldürmek. Al, indi *ganyma galdyň*, Züleýhanyň halyn bildiň. (Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. Aşgabat. Ylym.1987, 110 sah).

Janyna hanjar çekmek-öldürmek. Her biri bir *hanjar çeker janyma*. (Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. Aşgabat. Ylym.1987, 62 sah)

Oduna köýmek-ugrunda jebir çekmek, biri ýa-da bir zat üçin kösenmek, biriniň ýa-da bir zadyň yzasyny çekmek; derdini bölüşmek. Zireke niçe ýyldan bäri Züleýha meniň *odumga köýer*.
(Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. Aşgabat. Ylym.1987, 114 sah).

Ýürek-bagry kebap bolmak- biriniň ýa-da bir zadyň ugrunda jepa çekmek, azap görmek, ýanyp bişmek, horlanmak. *Ýürek-bagrym kebap oldy...* (Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. Aşgabat. Ylym.1987, 116 sah).

---

[201] К.Амангельдыева. Принципы подачи фразеологических единиц в "Туркменско-русском словаря". Автореф.канд.дисс.Ашхабад, 1971, с 13
[202] М.Абдырахманова. Устойчывые словосочетание с числительнымы в туркменском языке. (рукопис, канд дисс.) Ашхабад -1971 г, с 148.
[203] Апресян. Ю.Д. "Фразеологические синонимы типа глагола существительное в современном английском языке". Автореферат на уч. степ.канд.фил.наук. М.,1956.
[204]Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореферат на.докт.дисс.Ташкент 1966.
[205] Рицкер Я. Гак В. Французско-русский фразеологический словарь. М.,1963.
[206] Спридонова Л.И. Русская фразеология. Ростов –на Дону.1989.
[207] Шанский В.М. Проблемы лексико –фразеологической синонимии и ее типа, китапда : Лексикология и фразеология: новый взгляд. М., 1990.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ýokarda görkezilen „ganyna galmak“, „janyna hanjar çekmek“ frazeologizmleri, „oduna köýmek“ we „ýürek-bagry kebap bolmak“ frazeologizmleri biri-biri bilen sinonim-many taýdan meňzeşlik gatnaşygyna girýärler.

Biziň pikirimizçe, Andalybyň “Ýusup-Züleýha” dessanynda duş gelýän sinonim frazeologizmleri şeýle häsiýetlendirmek bolar:

a) olar dürli leksiki birliklerden düzülip, golaý many çäginde yerleşip, köplenç bir söz toparyna degişlidirler;

b) sinonimleşen frazeologizmler many öwüşginleri bilen tapawutlanyp ýa-da bir-birine gönüden-göni gabat gelip bilerler;

ç) sinonim frazeologizmler stilistik nukdaýnazardan hem tapawutlanyp bilýarler.

Nurmuhammet Andalybyň „Ýusup-Züleýha“ dessanynda ulanylan frazeologizmleri häzirki zaman türkmen edebi dilinde işjeň ulanylýan we häzirki zaman türkmen edebi dilinde dessandaky ýaly görnüşde gabat gelmeýän frazeologizmler görnüşinde iki topara bölmek bolar.

Dessandaky zähresi ýarylmak (48 sah),ýüregine ot düşmek (49 sah), bagryna basmak (50 sah), jepa çekmek (54 sah), gulak salmak (63 sah), bagry kebap bolmak (70 sah), aýagyna ýykylmak (84 sah), myradyna ýetmek (96 sah),duzuny iýmek (106 sah), janyndan umyt üzmek (111 sah),günäsini boýnuna almak (127 sah), jan bermek (72 sah), köňli jaý bolmak (126 sah), gol gowşuryp durmak (150 sah), gaşyna barmak (155 sah), boýnuna düşmek (159 sah), bil baglamak (164 sah), bagyny daglamak (55 sah), gözi ýolda galmak (61 sah) ýaly frazeologizmler häzirki zaman türkmen edebi dilinde işjeň ulanylyşa eýedir.

Gulak tutmak-diňlemek, eşitmek islemek (157 sah), janyna ýanar ot düşmek-gapagopluga düşmek, biynjalyk bolmak (52 sah), göz tutmak-göz öňünde tutmak, kimdir birine daýanmak (72 sah),akyly gitmek- maýyl bolmak, erkini aldyrmak (78 sah),umydyn elden üzmek (83 sah), öz başyna goýmak-öz ygtyýaryna goýbermek, azar bermezlik (100 sah), gulagyna ýetişmek-eşitmek (111 sah), duzuny içmek-çöregini iýmek, kimdir biriniň goldawynda ýaşamak (123 sah),içine ot düşmek-biynjalyk bolmak, howsala düşmek, rahatlygyny bozmak, ynjalyksyzlanmak (126 sah),el gowşurmak-tabyn bolmak, hormat goýýandygyňy bildirmek (148 sah), gaşyndan aýyrmazlyk-ýakynynda, ýanynda saklamak, golaýynda bolmak (49 sah),köňli eremek-rehimi gelmek, nebsi agyrmak, gynanmak (142 sah) frazeologizmleriniň aňladýan manylary häzirki zaman türkmen edebi dilinde başga frazeologizmler arkaly aňladylýan hem bolsa, olar ýokardaky görnüşde edebi dilde gabat gelmeýär.

Diýmek, diliň sözlük düzüminde leksiki birlikler-sözler babatynda bolup geçýän özgerişlikler frazeologizmlre hem degişlidir. Sözleriň könelmegi, ýagny arhaizmleşmegi frazeologizmlere-de mahsusdyr. Nusgawy edebiýatymyzyň dil aýratynlygyny öwrenmek belli bir taryhy döwürlerde ulanylan frazeologizmleri ýüze çykarmaga, olary täzeden dolanyşyga girizmäge ýardam berer.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

OĞUZ KAĞAN DESTANINDA EPİK TEFEKKÜR BAĞLAMINDA ZAMAN VE MEKÂN ANLAYIŞI

KEMAL ÜÇÜNCÜ

Giriş: Türk destanlarının teşekkül ettiği dönem Avrasya'daki Neolitik devrimle ilişkilendirmek gerekir. Malum olduğu üzere tarım, hayvanın evcilleştirmesi buna bağlı olara büyük hayvancılık ağırlıklı olarak Neolitik devrimle beraber başlamıştır. Neolitik dönem ayrıca insanlığın boylar halinde örgütlendiği bir dönemdir [Asya'da Neolitik dönem MÖ. 5000-/7000 arasında tahmin edilmektedir].Avrasya'da göçer evli iskan tipine bağlı olarak yaşayan Türkler kadim zamanlardan Orta Çağın sonuna kadar Karadeniz'in kuzeyinden Sibirya içlerine oradan Ordos Nehrine Altay Dağlarına kadar olan coğrafyada geniş bir sahada bulunmuşlardır. Bu anlamda Türklerde siyasal teşkilatlanma geleneği ve devlet düşüncesi bu coğrafyanı dayattığı disiplinli olarak bir arada yaşama gerçeğinden etkilendiği görülür.

Yapılan arkeolojik araştırmalar da bu fikri teyit eder niteliktedir. Türklere ait en eski arkeolojik ve antropolojik buluntu, bu sahada -Güney Sibirya'da- bulunmuştur. Bu yerlerde yapılan kazılar neticesinde M.Ö. IV. bin yıllarına kadar giden kültürel kalıntılara rastlanmıştır. Bunların başlıcaları, Abakan yöresinde Afenesyova kültürü [M.Ö. 3000-1709]; Tanrı Dağları, Balkaş Gölü ve Yayık nehrine kadar uzanan bölgede Andronova kültürü [M.Ö. 1700-1200]; Yenisey Irmağı çevresinde Karasuk kültürü [1200-700]; Abakan ve Minusinsk bölgelerinde Tagar ve Taştık kültürü [M.Ö. 700-100] ve batı Türkistan'da [M.Ö.4000-1000] Anav kültürüdür (İsmail, 2002:12-13).

Arkeolog M. Ungvitskaya'ya göre kahramanlık destanlarının ilk şekilleri MÖ. III ve I. asırlar arasında Tagar Kültürü devri MÖ. II-I. ve MS. I-II. asırlar arsındaki Taştık devrinde ortaya çıkmıştır. E. D. Tursınov'un kanaatine göre destan anlatıcılarının bugünkü şekillerinin ve tiplerinin ortaya çıkışı MÖ. VIII. asır ile MS.VI-VII. asırlar arasında ortaya çıkmaya başlamıştır." (Yıldırım, 1998: 148; Ayrıca bk. Mannay, 1970: 97; Ungvistkaya, 1973: 34; Tursınov, 1976: 176; Esin,1978: 3).

Türk destancılık geleneğine ait elimizde bulunan en eski metin Oğuz Kağan Destanının Uygurca versiyonudur [=UOKD]•. Destandaki siyasal teşekkül ve teşkilatlanma düzeyine baktığımızda boydan millet anlayışına çok erken bir dönemeçte geçildiğinin izleri görülür. Cihan hakimiyeti ideali , halk karşısında töre önünde hesap veren Kağan , sosyal norm düzeni Türk epik tefekkürünün sistematik düşünme aşamasına evrildiği bir süreci gözleriz.Bu manada zaman ve mekan anlayışı destanın arkaik köklerini ışık tutan verile sunar.

1. Oğuz Kağan Destanında Epik Mekân Anlayışı

Türk destanlarında mekanın oluşumu, anlatıcı bakış açısı ve muhayyilesinin geçerek dolayımla bir şekilde dinleyiciye ulaşır. Anlatıcı Hakim/İlahi bakış açısıyla üçüncü tekil şahıs ağzından metni anlatır. Bazı destan metinleri tek bir tarihsel olay etrafında şekillense de umumiyetle farklı tarihsel devirler ve medeni seviyelerdeki olaylar aynı metin içerisinde bazen anakronik bazen zincir şeklinde birbirine sebep sonuç ilişkisi içerisinde eklenerek destan oluşturulur. Bu oluşumda "esas itibarıyla destanların teşekkülü ve tabakalaşması çok uzun bir süreyi gerektirir. Tarihi bir hadisenin tam bir destan olabilmesi için o olayın ağızdan ağza nesilden nesile yüzyıllarca aktarılması yeni tarihi hadiselerin ve coğrafi mekanların ona ilave edilmesi gerekir. Nesiller arasındaki kültür ve dini telakki değişikliklerinin de olay örgüsünün şekillenmesinde yer alması gerekir. Bütün folklor eserlerinde olduğu gibi destanlarda da hatırası zayıflayan " yer

• Bu tebliğde ,BANG, W, R. ARAT (1936). **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul: Burhaneddin Basımevi ,adlı neşirden istifade edilmiştir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ve şahıs isimleriyle" , hatırası zayıflayan tarihi olaylar, yerlerini daha yakın dönemde olan taze isimlere ve olaylara bırakırlar. Destanın teşekkülünse sebep olan ilk olay kısa tarihi manzume haliyle veya destanlaşmış bir halde değişik milletlere veya bir milletin farklı coğrafyalarda yaşayan boylarına yayılmış ise yeni coğrafyasında hafızasında yaşadığı milletin veya boyun sonraki tarihi maceralarına göre tabakalaşabilir (Ergun, 1997:73).

Bütün bu süreç destan metinlerindeki mekan isimleriniz ve kompozisyonun ağırlıklı olarak kurmaca bir mahiyette sunulmasına zemin hazırlar. Elbette yer yer kullanılan yer isimleri etnonim, toponim ve hydronimler reel dünyadan seçilirler. Fakat mekan sırf bunlarla sınırlı değildir. Vakanın üzerinde geçtiği zemin mekan düzenini zorunlu kılar.

Destanlarda yer alan "mekanların" bir kısmı gün değmez, Kar yağmaz , yer altı gibi tamamen hayali, kurgusal olarak nitelendirebileceğimiz mitolojik mekanlar iken , büyük bir çoğunluğu gerçek yer adlarından hareket edilerek kalıplaşmış ve tipolojik özelliklere sahip "gerçeğimsi mekanlardır.Ancak inandırıcılık ve ele alınan konunun içeriği varsayılan yeri görmek ve bilmekten kaynaklanana nedenlerle destancıların daha fazla detay bilgisini bir araya getirerek gerçeğimsiliğin dozajını artırdıkları destanlar da vardır.Köroğlu ve Alpamış örnekleri başta olmak üzere çeşitlenmeler belli bir yayılım hattı düşünülemeyecek kadar çok yönlü olarak gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir.Söz konusu destan konularına bağlı olarak oluşan yerel efsane unsurlarının destanlarda anlatılan maddi kültürel hatırlatıcılar olarak geniş yığınların nezdinde onların gerçekliğine dair inandırıcılığı artırıcı fonksiyonlara sahip oldukları da eklemeliyiz. Şüphesiz bu tür mekana bağlı olarak oluşan efsaneler yumağının beraberinde yatır veya kutsallaşan kahramanın eşyalarının mistik iyileştirici işlevleriyle taşıdıkları kültleştirici ve ritüelistik işlevler de unutulmamalıdır (Çobanoğlu,2003:115-116).

Mekan temel niteliği itibarıyla kapsamlı bir kavramdır. İçinde toplumsallaşmanın temel değerlerini barındırır. En geniş anlamıyla mekan uygarlığın ve uygarlaşmanın vitrinidir.(Tekin, 2006: 132-134 2006). Destanda mekan statik bir karakterdedir. Mitolojik ve arkaik destanlarda mekan irreel ve fanteziye dayalı Altın Dağ yer altı vb. olurken tarihi destanlar vadisinde mekanlar daha gerçekçidir. Çevresi ve bağlamıyla bir nevi kahramanın içinde bulunduğu durumu betimler.

Oğuz Kağan Destanında mekanda sürekli bir hareket vardır. Mekanı tanımlamak anlamak için üzerinde durmak ve bakmak lazımdır.Destanlarda olay olay ve epizotlara bağlı olarak bir sahne ve mekan tasarımı söz konusudur. Bu anlamda sahne anlatıcı tarafından konuya ve kahramanların fiziki psikolojik durumuna göre düzenlenir.

Kaplan'a göre " Oğuz Kağan ve Dede Korkut kahramanları ile kendisini idealize eden eski Türk insanı tamamıyla dışa dönük, mekanda genişlemek isteyen ve maddi kuvvete inanan bir insandır.Alp tipi için dünya fethedilecek yer, diğer insanlar galebe çalınacak, tabi kılınacak düşmanlardır (Kaplan:1985: 14). Destanın dışa dönük karakteri, mekânın sınırsız bir bütün olarak işlenmesini sağlamıştır.

Bu bütünlük içinde mekân, destan için önemli bir unsur olmaktan uzaktır. Efsaneler de mekânı, destan gibi düşsel bir formda karşımıza çıkarır. Günümüzde dağ, orman, mağara gibi kimi mekânsal kavramların kutsal anlamlarla yüklü bulunmaları, efsane ve menkıbelerde geçmelerinden dolayıdır (Elçin, 1993:315).

Bireyin ve toplumun anıları zamandan ziyade mekana tutunarak kalıcılaşırlar. Bu açıdan topluluğun muhayyel kuruluşunda ortak anısı ve yaşanmışlıkları, hatıraları barındıran mekanlar kolektif hafızayı inşa edici ve devam ettirici niteliktedir.

Oğuz Kağan destanında geçen mekanla ilgili kavramları şu şekilde tasnif edip değerlendirmek mümkündür:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

a. Yurt

Oğuz Kağan Destanı'nda tanımlı olmayan kavramsallaştırılamayan mekanlar arasında bu kavrama bazı yerlerde rast gelinir. Özel olarak sınırlandırılmış bir yer bir yer değildir. Sınırları nerede baslar ve nerede biter, bundan söz edilmez; sadece "yurt" ifadesi vardır". "Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi ve:Ey Oğullarım, ben çok astım; çok vurumsalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım; atla çok yürüdüm;düşmanları ağlattım; dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı'ya (borcumu) ödedim. Simdi yurdumu size veriyorum dedi…"[UOKD]

b. Dört Bir Taraf / Dört Bir Köşe

Destanda "dört bir taraf" ya da "dört bir köşe" ifadesiyle kadim Türk tefekküründeki dünyanın bütünü ifade edilmektedir. Bunlar yüzümüzü doğuya çevirdiğimizde ön, arka , sağ ve sol yanları ifade eder [Kün toğusı, Kün batısı, Tün ortası, Kün Ortası] şeklinde yön olarak da ifadelendirilir.

c. Sağ Yan / Sol Yan

"Yine o zamanlarda sağ yanda Altun Kağan adında bir kağan vardı.. Sol yanda Urum adında bir kağan vardı. Bu kağanın askeri ve şehirleri pek çoktu. Bu Urum Kağan Oğuz Kağan'ın emrini dinlemezdi. Onun arkasından gitmezdi. Ben onun sözünü tutmam diyerek emrine bakmadı. Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi; bayrağını açarak, askeriyle ona karsı yürüdü." [UOKD]

Sağ ve sol Türk teşkilatlanma düzeninde ve idari taksimatında önemli iki mekanı temsil eder. Siyasi teşekkülün tamlığı ve siyasi iradenin pekiştirtmesi sağ ve sol yanlara olan hakimiyeti öncelikli kılar.

d. Batı ve Doğu Tarafı

Oğuz'un yanında bulunan aksakallı ihtiyar Uluğ Türük bir rüya görür ve tabiri ile Oğuz'a bazı nasihatlerde bulunur. Oğuz bu nasihatleri dinledikten ve kabul ettikten sonra oğullarını batı ve doğuya gönderir. "Benim gönlüm avlanmak istiyor. İhtiyar olduğum için benim artık cesaretim yoktur; Gün, Ay ve Yıldız doğu tarafına sizler gidin; Gök, Dağ ve Deniz, sizler de batı tarafına gidin dedi. Ondan sonra ucu doğu tarafına ucu de batı tarafına gittiler." [UOKD]

Tengricilik inanç sisteminde güneşin doğduğu yön olması münasebetiyle "kün toğısı" yani doğu yön kutsaldır. Bu nedenle oğullarını göndereceği istikametleri seçerken bir hiyerarşi gözetir.

e. Bir Yer/ Bir Şehir

Burası anlatıcının muhayyilesinde tasarladığı kurmaca bir mekandır. Mekanın neresi olduğundan çok üzerinde gerçekleşen olay önemlidir. Burada mekan sadece üzerinde dramatik aksiyonun tutunduğu gerçekleştiği yerdir. "Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrıya yalvarmakta idi. Karanlık bastı. Gökten bir ışık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki;" Destanda isim verilmeden bir şehir de geçer." Urum Kağan'ın bir kardeşi vardı. Adı Uruz Bey idi. Bu Uruz Bey oğlunu dağ basında, derin ırmak arasında iyi tahkim edilmiş bir şehre yolladı ve: Şehri korumak gerek, sen şehri bizim için koru ve savatsan sonra bize gel, dedi." [UOKD].

f. Orman / Ağaç Dibi / Göl

Oğuz'un ilk kahramanlık deneyiminin gerçekleştiği yer bir ormandır. Oğuz gergedanı burada "bir ağacın" dibinde öldürür. Gölün ortasında başka bir ağacın içindeki kızla evlenir. " O çağda, orada büyük bir orman vardı; birçok dereler ve ırmaklar vardı" [UOKD]

Mekanın belirsizleştiği yerlerde mitik anlatının etkisi görülür. Mitik anlatılardaki mekanın belirsizliği ilkesi sözlü gelenek içerisinde epik geleneği de etkilediği bir vakıadır. Ağaç ve göl/su Türk tefekküründe insanın türediği temel maddeler olarak

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kutsaldırlar.yaşamın bütünselliği anlayışı içerisinde bir nevi canlı olarak telekki edilirler. Sub/suv iyeleri onun koruyucu elemanlarıdır.

h. Buz Dağ

Bu isim iki farklı yerde geçmektedir. Birincisinde, Oğuz Kağan, kendisine itaat etmeyip, emirlerini dinlemeyen Urum Kağan üzerine saldırıya giderken burada çadır kurdurur ve tan ağarınca da kurt ortaya çıkar. "Kırk gün sonra Buz Dağ adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu." İkinci yerde savaştan dönerken yolda Oğuz'un atı Buz Dağ'a kaçar ve Karluk onu yakalayıp getirir. "Oğuz Kağan her zaman bir alaca ata binerdi. O bu atı pek severdi. Yolda bu at gözden kaybolup kaçtı.

Burada büyük bir dağ vardı. Üstünde don ve buz vardı.Onun bası soğuktan ap ak idi. Onun için adı Buz Dağ idi. Oğuz Kağan'ın atı bu Buz Dağ'ın içine kaçtı, gitti."

Bu sahnelerde mitsel retorik ve tefekkür devreye gire kılavuz bozkurtun zuhuru ve yol göstericiliği bir yeni başlangıç mekanının tanımlanmasıyla ortaya çıkar. Mitik tefekkürde mekanlar tanımlandığı bir "ıssı" ya kavuşturulduğu zaman güvenlidirler. Issı olmayan yerler "ıssız" yani tekinsizdir.

ı. İtil Müren/İtil Irmağı

Oğuz Kağan, Urum Kağan ile savasını, İtil Müren kenarında yapar."Gök tüylü, gök yeleli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu. Oğuz Kağan da askeri ile durdu. Burada İtil Müren adında bir deniz vardı. Bu İtil, Muren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı.". Bu ifadenin çok arkaik bir yorumu içerdiği söylenebilir.Türklerin ırmak ve okyanus gibi bazı su kütlelerini isimlendirmelerinde bazı istikrarsızlıklar görülür. Bu esnada İtil nehrine büyüklüğünden dolayı deniz yakıştırması yapıldığı söylenebilir.itil havzası kadim Türk uygarlığının yeşerdiği mekanlardan biridir.

i. Ev

"Kırk gün sonra Buz Dağ adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu.Yine bir gün gök tüylü, gök yeleli erkek kurt durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdurdu. Oğuz Kağan Urum Kağan'ın hanlığını ve halkını aldı. Onun ordugahına pek çok cansız ganimet duştu. Oğuz Kağan büyük ordugah.... Sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi. .. Sol yanına kırk kulaç diktirdi.". Oğuz Karluk'a beylik ve yer verdikten sonra yolda ilerlerken bir eve denk gelir." Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu."

Destanların oluşumunda farklı medeni seviyelerin ve tarihsel dönemlerin tabakalaşmış olduğu bilinmektedir. Metinde yerleşik yaşamın köy kent yaşamı ve aile biriminin kurumsallaştığı mekan olarak "ev" den bahsedilmektedir. Ev düzeni ve mekanı toplumsal işbölümünün ve sınıfsal yapının belirginleştiği bir döneme işaret eder.

j. Çürcet Sehri / Barkan Yurdu

"Yine bir gün gök tüylü, gök yeleli erkek kurt durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdurdu. Bu,tarlasız ve çorak bir yerdi. Buraya Çürcet diyorlardı.Büyük bir yurt idi; atları çok, öküzleri ve buzağları çok, altın ve gümüşleri çok, cevahirleri çoktu. Burada Çürcet Kağan ve onun halkı Oğuz Kağan'a karsı geldiler."

Çürcetler; Moğol boylarından birisidir.Barkan "kum yığını " anlamına gelen bir etnonim veya antroponimlerden toponomiye geçmiş bir isimdir.Yapılan tasvir ve ayrıntılar Moğolların tarihel coğrafyasını andırmaktadır.

2. Oğuz Kağan Destanında Zaman Anlayışı

Destanlarda esasında kullanılan zaman dinsel zaman ve dindışı zamandır. Mitolojik dönemde hiçbir ölçü biriminin olmadığı varsayımsal bir zaman söz konusudur. Bu genellikle varlığı ilk yaratıldığı anla ilgilidir. Kutsal zaman aynı zamanda döngüseldir. Tarihsel zamanın herhangi bir önemi yoktur.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İnsanı anlamak, insanla ilgili temel sorunlardan biridir. Bunu gerçekleştirmek için çeşitli yollara başvurulmuştur. İnsanın zamanla ilişkisi de, onu anlamada başvurulan önemli kaynaklardan biri olmuştur. "İnsan üç boyutlu -geçmiş, şimdi, gelecek- bir varlıktır"; tanımı, zamanın, insanın temel niteliklerinden biri olduğunu gösterir. İnsanı temellendirme çabalarının hemen hepsi, onun geçmiş boyutuna büyük önem vermişlerdir; daha doğrusu, insan, geçmiş boyutu üzerine oturtularak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu vazgeçilemez unsurun çeşitli özellikle-rine yakından bakmak gerekir (Bıçak, 2004:103-114).

Zaman, insanın dünyasını düzenlemede ve bu düzen içinde kendini güvende hissetmesini sağlamada vazgeçilmez bir unsurdur. Zamanın ortaya çıkışında iki temel faktör rol oynamıştır. Bunların başında, mevsimler ve ona bağlı olarak beslenme, ikinci olarak da dinî törenler gelir. Bu faktörlerin, insanın tarihinin neresinde başladığını bilmek oldukça güçtür. Dolayısıyla, zaman duyusunun, bilincinin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı da bilinememektedir.

Değişim, oluş, büyüme gibi kavramlar da, hareket içerdiklerinden dolayı, zamanla içten bir bağ kurmaktadırlar. Zamanla ilişki kurulmadan bu kavramlar yeterince açıklanamazlar. Oluş, bir nesnenin potansiyel olarak kendinde bulundurduğu amacı gerçekleştirmek için geçirdiği değişimlere denir. Hem organik nesnelerde hem de kültürel dünyada ortaya çıkan değişmelere oluş denir. Ağırlıklı olarak kültürel dünyada içerilen her bir olayın oluş halinde olduğu söylene-bilir. Değişme amaçsız farklılaşmadır. Değişme dönüşme anlamını da içermektedir. Nesnelerin yapıları gereği ortaya koydukları farklılaşmalara, değişim denir. Her farklılaşma süre içinde gerçekleşir. Farklılaşmaların bütünü ve sürelerin toplamı, nesnedeki değişimin büyüklüğünü ve zamanı verir (Bıçak, 2004:103-114)..

Zaman, filozoflar tarafından, insanın a priori yetenekleri arasında kabul edilmiş ve bilme sürecinde belirleyici unsur olarak tanımlanmıştır, Kant'a göre, zaman, a priori olan ve kendi kendini belirleyen, bilginin oluşmasında ilk sırada yeralan temel unsurlardan biridir. Dış dünyadan gelen izlenimler, sezginin (intu-ition) iki temel ilkesi olan mekan ve zamanla düzene sokulmaktadır. Zaman, kendi üzerine eğilebilmesi ve kendini belirleyebilmesinden, mekana göre daha aktiftir. Zaman, sezgide belirleyici bir ilke olarak iş görür. Dış dünyaya ilişkin herşey iç yapı, yani zaman tarafından belirlenir (Kant 1965, 67). Zaman duyumlar aracılığıyla oluşturulan bir kavram değildir. Duyumlarla sadece bir takım olayların gerçekleştiğine ilişkin verileri elde ederiz. Yani, dış dünyadaki değişmelere ilişkin izlenimlere sahibiz. Geçmişe ilişkin algılarımız da benzer durumdadır. Geçmişle olmuş bitmiş ya da geçmişte başlayıp bu günde devam eden olaylara ilişkin izlenimlerdir. Zaman deneyle elde edilen yani deneysel bir kavram değildir. Ne bizim duyumlarımızla birliktedir ne de onların ardınca gelir; zaman tasavvuru a prioridir (Kant 1965, 74). Ayrıca, zaman bütün sezgilerin altında yatan gerekli (zorunlu) bir tasavvurdur. Zaman görünüşlerin boşluğudur. A priori verilmiştir. Gerçekte, sadece zaman içinde görünüşler mümkün olabilmektedirler. Görünüşler tek tek ya da hep birlikte yok olabilirler, onları mümkün kılan ve evrensel ilke olan zaman yok olmaz (Kant 1965,74-75).

Zaman, duyu sezgilerinin salt formudur. Farklı zamanlar, aynı zamanın parçalarıdır (Kant 1965, 75). Zamanın sonsuzluğu, zamanın herşeyi belirleyen büyüklüğü, tekil zamanın sınırlarının belirlenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle orijinal zaman tasavvuru sınırsızdır (Bıçak 2004:103-114; Kant 1965, 75). Zaman iç duyumların formu, yani, iç anlamların ve kendimiz hakkındaki sezgiden başka bir şey değildir. Zaman, dış görünüşlerin determinasyonu olmadığı gibi, ne onların biçimleri ne de durumlarını sağlayan bilgilerin gerçekleşmesinde birinci dereceden rol oynar.

Zamanın efsane temelli kültürlerde nasıl oluştuğu ve nasıl yorumlandığı söz-konusu kültürleri anlamak için çok önemli kavramlardan biridir. Çünkü insan, kültür dünyasını kurmaya başladığında, ilk uğraştığı sorunlardan biri de zaman olmuş ve zamanı kültürün temel ilkelerinden biri olarak kullanmıştır. Kültürün başladığı ya da insanın ilk ortaya çıktığı andan beri, zaman kültürdeki önemli yerini korumaktadır. Hatano, zamanın kültürdeki önemini şöyle belirtmiştir: "'Biz zamanı, hemen hemen günlük hayatımızın tümünü düzenleyen, bütün şeyleri, varlığı ve dünyadaki bütün eylemleri idare eden şey olarak tasavv

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

insanlarda ortak ve geçerli olan düşünme yasası ve ölçünün zamanla paylaşıldığını düşünürüz" (Hatano, 1-2). Öte yandan, teorik çalışmalarımızın ve dünya görüşlerimizin temellendirilmesinde de zaman birinci dereceden yer alır. Böylesine önemli bir kavramın, kültür dünyasında nasıl oluştuğuna yakından bakmak gerekir.

Kültürel bir varlık olarak insanın ortaya çıkışı, birbirleriyle bildirişimi sağlayan ve nesneleri adlandıran dili oluşturmakla mümkün olmuştur. Anlamlandırma, adlandırma ve tanımlama, dilin başlamasını sağlayan başlıca unsurlar arasında yer aldığı gibi, zaman sorunuyla ilk karşılaşan alanlardan biri olarak görülebilir. İnsanın etrafında gördüğü değişiklikleri açıklamaya başlamasıyla birlikte, ilk bilgiler de ortaya çıkmıştır. Bilgi üretmedeki amaç, değişmeyi durdurarak ya da dondurarak, konu edinilen şeyin anlamını ortaya koymak ve anlaşılmasını sağlamaktır. Bu süreç bir tür anlamlandırmadır. Anlamlandırma şu temele dayanır: "İdeal varlık olarak nesneler, öznenin gerçek varoluşuyla ilişki içinde bulunduklarından 'anlam' kazanırlar. Anlam, içkin olanın, saklı olanın ifadesidir. Aynı zamanda anlam, genel bir merkez tarafından yönlendirilir ya da sınırlandırılır. Ayrıca, anlamlar kendi aralarında bir ortaklığa ve bağa sahiptirler. Bu anlamın temel niteliğidir" (Hatano, 16). Anlamlandırılan şeyin anlamını sürekli kılmak için, onu adlandırmak gerekir. Adlandırma, bir tür tanımlamadır. Adlandırmayla yapılan tanımlama, dondurmanın ilk adımıdır. İkinci adımıysa, nesnede keşfedilen anlamları adla birlikte kullanmaktır. Ayrıca adlandırma, adlandırılan şeyi kültüre kazandırdığından, şeyin kültür içinde varoluşunu da sağlar. Dolayısıyla birşeyi varetmek için onu adlandırmak ve tanımlamak gerekir. Adlandırma ve adları nitelikleriyle birlikte kullanma, doğal düzene paralel kurulan kültürel düzenin en önemli dayanaklardan biri olarak kültürdeki temel yerini almıştır (Bıçak, 2004:103-114).

Adlandırma ve anlamlandırma beraberinde, kavramlaştırmayı da getirmektedir. Kavramların zamanla ilişkisi nedir? sorusu çerçevesinde, zaman kavram ilişkisi belirgin olarak ortaya çıkar. Kültürün göreceli bir durağanlığa sahip olmasında büyük rol oynayan kavramlar, kültürün temelini de oluştururlar. Kavram, karşılık geldiği durumların ya da içeriğin dondurulmasıdır; dondurduğu şey içeriğin çerçevesidir. İçerikte ne türden şeylerin olması gerektiğinin belirlenmesi ve onların sınırlarının çizilmesidir. Sınırların belirlenmesi, zamanla eş anlamlı kullanılan değişkenliği durdurmadır. Ancak kavramın içeriğinde büyük değişiklik olabilir. Bu kaçınılmazdır. Bununla birlikte, her değişiklikle ortaya çıkan yeni anlamlar, kavram çerçevesinde değerlendirilir.

Kültür hem insanın iç dünyasında hem de dış dünyasında vardır. İnsan kültür içinde yaşamak zorunda olduğundan, doğumundan itibaren onu özümser ve kendini onunla tanımlar. Bireyin dışında bulunan kültür dünyası birey tarafından algılanıp yorumlanır. Biçimlendirilmiş ve tasvir edilmiş ya da tanımlanmış kültürü, kendine göre algılayıp yorumlamak, bireysel kimlik için kaçınılmaz bir görevdir. Kültürün algılanıp özümsenmesi zaman süzgecinden geçerek olmaktadır. Kültürel bir nesne, değer ya da gelenek üzerinde düşünüldüğünde, onun belli bir dönemin ürünü olduğu ve belli süreçlerden geçtiği görülür. Konunun oluşu da, oluş süreci de zaman boyutunu gösterir. Değerlendiren kişinin yaşadığı dönem ve dönemin sorunları, bakış açısı ister istemez değerlendirilen olaya yansır. Gelecek kaygısı da elde edilen sonuçları belirleyen unsurlar arasındadır. Böylelikle, bir yandan ele alınan nesnenin zamansallığını öne çıkarırken, öte yandan yaşanılan zaman nesneye yüklenir.

Anlamlandırma, adlandırma ve kavramlaştırma süreci, insanlaşma ya da kültür dünyasını oluşturma sürecinin temelinde yer almaktadır. Bu süreçte belirliyici görev alan zamanın yorumlanış tarzlarının bazıları aşağıda ele alınmıştır.

Leach zaman kavramının beş genel anlamı olduğunu belirtmiştir. 1- İlkel Zaman: İlkeller, zamanın doğal olaylar gibi dairevî.hareketler şeklinde döndüğünü düşünmüşlerdir. 2- Tarihî Zaman: Tarih olarak düşünülen zaman. Bu tür zamanda üzerinde durulan önemli özellik, olayların bir defa ortaya çıkması ve belli bir sıra takip etmesidir. Fakat olayların bir çizgi üzerinde olma zorunluluğu yoktur. 3- Büyü-sel (Magical) Zaman: Tamamıyla dinî ve büyüsel niteliktedir. Olayları etkileyen, ama uygun kuttörenlerle (ritüel) kontrol altına alınabilecek bir unsur olarak düşünülmüştür. Bu tür zaman anlayışı büyüsel-dinî s

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oluşturmuştur. Doğaüstü ve insan düzenlerini bir uyum içinde buluşturmanın gerektiği düşüncesinden kaynaklanmıştır. Bu, bir tür bilimsi tutumdur. Çünkü yaptığı, tanrısal yasaları keşfetmektir. Gelişigüzel olduğu düşünülen olayları tanrısal yasaya bağlama kaygısından hareket etmiştir. Bu zaman anlayışını benimsemiş olanlar, çeşitli doğa olaylarını gözlemleyerek, zamanı ölçülebilir olduğu düşüncesini geliştirmişlerdir. 4-Bilimsel Zaman: Sadece süre olarak kabul edilir. Hiçbir şekilde onun ekonomik, tarihî, astronomik yahut büyüsel özelliklerine başvurulmaz. 5- Siyasî Zaman: Bir siyasî önderin hırs ve isteklerine uyan zamanı belirleme girişiminden kaynaklanır. Avrupa zaman anlayışının gelişiminde bu faktör önemli bir yere sahiptir. Takvimle ilgili yapılan yenilikler bu düşünceyi çağrıştırmaktadır (Leach 1967,114-115).

Efsane temelli kültürlerin zaman anlayışlarını anlamak için başvurulacak alanlardan biri takvimdir. Takvim, insanlığın ilk ürünleri arasında sayılır; çünkü beslenme ve barınma ile mevsimler arasındaki ilişki, takvimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hayatın devam etmesi için zorunlu unsurlar olan beslenme ve barınmanın zamanla ilişkilendirilmesi, zaman bilincinin ne kadar eski olduğunu göstermektedir. Ayrıca takvimin gelişmesinde dinî inancın da büyük yerinin olduğu bilinmektedir (Eliade 1991,84). Gece ve gündüz, ayın görünüşündeki değişiklikler, mevsimlere bağlı olarak görülen bitkilerdeki değişikliklerle hayvanların göçleri gibi doğal olaylar, beslenme ile barınmayla ilişkili durumlar ve inançla ilgili eylemler takvim fikrini oluşturan unsurlardır. Adı anılan unsurların temel özellikleri, düzenli tekrarların olmasıdır. Özellikle, doğa olaylarının düzenli tekrarı, zaman fikrinin ve buna bağlı olarak takvimin oluşmasında etkili olmuşlardır. Tekrarlanan olaylar arasındaki süre, zamanı ölçme birimi olarak kabul edilmiştir. Bahardan bahara olan süre yıl, ayın dolunay olmasından sonrakine kadar olan süre ay, güneşin doğuşundan sonraki doğuşuna kadar olan süre gün olarak adlandırılmıştır. Bu süreler, zamanı ölçme birimi olarak kabul edilip, daha uzun süreler hesaplanmaya başlanmıştır.

Takvim bir koordinat sistemini gerektirir. İki tür zaman koordinat sistemi vardır: Döngüsel ve Doğrusal (Çizgisel de denir). Döngüsel sistem, zaman içinde aynen tekrar eden, gece ve gündüz, ayın döngüleri gibi olaylara dayanır (Şengör 2000,7). Doğrusal olan, birbirine bağlı olarak gelişen süreçtir. Burada bir geri gidiş söz konusu değildir. Takvimin düzenlenişiyle birlikte, önemli olaylar zaman çizelgesinde yer almaya başlar. Böylelikle, tarihsel zamanın esas unsurlarından biri kurulmuş olur. Tarihsel zamanla ilgili terimler, takvim çerçevesinde yer alırlar.

Takvim, büyük ölçüde mevsimler esas alınarak yapıldığından, mevsimlerin bir döngüsünün süresi, bir yıl olarak kabul edilmiştir. Yılın başlangıcı olarak ya bahar ya da güz kabul edilmiştir. Yılın başlangıcı olarak baharı tercih eden toplumlar, doğanın uyanması anlamında, bitkilerin yapraklanıp ve çiçeklenmesini, yeniden doğuşu esas almışlardır. Güzü tercih eden toplumlar ise hasadın toplanmasını esas almışlardır. Eliade'ye göre, ilkel toplumlarda yeni yıl tüm topluluk için yeni hasat üzerindeki tabunun.kaldırılmasına eşdeğerdir. Böylece hasat tüm topluluk için yenebilir hale gelmektedir. Birden çok yeni yıl kutlayanlar yiyecek rezervlerini düzenleme kaygısını gütmüşlerdir. Böylece toplumun sürekliliği sağlanmıştır (Eliade 1994, 61).

Takvimin ayinsel zamanı, kapalı bir daire şeklinde akmaktadır. Kuttörenier, tanrıların eserleri tarafından kutsallaştırman yılın kozmik zamanıdır. Dünya bu kozmik zamanda yaratılmış olduğundan, yeni yıl kozmik yaratılışın gerçekleştiği günde başlatılmış ve evrenin zamansal boyutu olarak kabul görmüştür. Yıl bittiğinde, dünya geçti (ya da bitti) denilmektedir (Eliade 1991, 84-85). Bu anlayış Kuzey Amerika yerlilerinde görülür. Dünya ile yıl eş anlamda kullanıldığından, yılın tamamlandığını ifade etmek için "dünya geçti" demektedirler (Eliade 1991, 53). Bu kültürlerde zaman ile dünyanın örtüştüğü görülmektedir. Kutsal takvim, zamanı döngüsel olarak canlandırmaktadır; çünkü onu güçlü ve saf kökenin zamanı ile çakıştırmaktadır (Eliade 1991, 85).

Efsane temelli kabile kültürlerinde zaman, kozmogoninin oluştuğu anda başlar. Zaman anlayışları, oluşun gerçekleştiği köken sorunu çerçevesinde temel-lendirilir. Oluşun varolduğu yerde zamanı anlamada kullanılan temel terimler kendiliğinden c

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

zaman anlayışlarında sabit bir ilke ve ilkeden hareketle oluşan evrenin kuruluşu esastır. İnsan eylemleri için zamanın anlamı, zaman anlayışının temel kaygısı olarak ortaya çıkmaktadır.

Zamanın bir köken sorunu olduğunu Husserl şöyle belirtmiştir: Zamanın özü sorusu bizi zamanın "kökeni" sorusuna götürür. Köken sorusu, zaman bilincinin ilkel biçimlerine yöneliktir ve burada zamansal olanın ilkel farklılıkları, sezgisel ve otantik bir şekilde, zamanla ilgili bütün kesinliklerin kökensel kaynağı olarak kurulur (Husserl 1997, 21). Konu edindiğimiz kültürlerde köken, merkezi bir konuma sahip olduğundan, zaman anlayışının da köken kavrayışları çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir.

Efsaneler yapıları gereği, zaman ağırlıklı olarak kullanırlar. Her efsane geçmişteki bir olayı konu edindiğinden, anlatılarına, 'yeryüzünün yaratılmasından önce', 'yeryüzü yaratıldıktan sonra', ya da hiç değilse 'çok eski zamanlarda' gibi ifadelerle başlarlar. Efsanede saklı olan asıl değer, bir yandan belli bir tarihte meydana gelmiş olan bu olayları ifade ederken diğer yandan da süreklilik gösteren bir yapıya sahip olmalarıdır. Bu süreklilik geçmiş ve şimdiki zaman için olduğu gibi gelecek için de geçerlidir (Levi-Strauss 1975, 157).

Evren, Tanrı tarafından yapıldığından kutsaldır. İlk ata ve kutsal merkezdeki yaşama şartları, sonraki bir deyimle, altıııçağ olarak kabul edilmiştir. Efsane temelli zihniyette ilke, kutsal evren modeline, yani altıııçağ şartlarına tam olarak uymaktır. Ancak sonraki nesiller ilk ataları gibi mükemmel olmadıklarından, Tanrı tarafından konulan kuralların gereğini yerine getirirken, ister istemez bazı aksamalar meydana gelmektedir. Sözkonusu zihniyette değişme, bozulma olarak değerlendirildiğinden, değişmeye neden olacak şeylerden kaçınmayı, ilke edinmişlerdir. Ancak ne kadar dikkatli davranırsa davransınlar yine de bir değişme, dolayısıyla bozulma, yaşadıklarının farkında olmuşlardır. Bozulmayı ortadan kaldırmak ve evren modeline tam olarak tıyabilmenin yolu olarak, yılın belli dönemlerinde kuttörenler düzenlemişlerdir (Eliade 1994, 26-40).

Efsanelerin döngüsel olarak okunmaları, dindışı varoluşun yanılsamalarının diktiği duvarları yıkmaktadır. Efsane, büyük zamanı sürekli olarak yeniden güncelleştirmekte ve bunu yaparken de, dinleyicileri, bu dinleyici kitlesine diğerleri arasında, dindışı bireysel varoluş düzleminde ulaşılması olanaksız bir gerçeğe yaklaşma olanağı veren insanüstü bir düzleme aktarmaktadır (Eliade 1992, 47). Zamanda geriye gidebilme becerisi, bu kültürlerin evren tasavvurundan kaynaklanmaktadır. Evren tasavvurlarında belirlenen insanın evrenle ilişkileri, evrenin ve zamanın döngüsel olması nedenleriyle geri gidişler gerçekleşmektedir.

Efsanelerin sunduğu tanrısal modeller şu sonuçlan getirmektedir: 1- Bir yandan insan tanrıları taklit ederek kutsalda ve bunun sonucunda hakikate tutunmaktadır. 2- Öte yandan, örnek alınacak tanrısal hareketlerin kesintisiz yeniden güncelleştirilmesiyle dünya kutsallaştırılmaktadır. İnsanların dinsel davranışı dünyanın kutsallığının devamına katkıda bulunmaktadır (Eliade 1991,79).

Tanrı'nın kurduğuna inanılan düzen ve Tanrı'nın gözetiminde iş yapmasından dolayı ilk atanın yaptıkları mükemmel olarak kabul edilmişlerdir. Yapılan işler kutsal merkezde meydana geldiğinden ve sonraki olup biten herşey ilk ata ve kutsal merkezden türediğinden, insanlar ister istemez bu geçmişe bağlanmışlardır. Geçmişteki mükemmel yaşantıyı vazgeçilmez unsur olarak kabul etmiş ve mümkün olduğunca ona bağlı kalmaya çalışmışlardır. Böylelikle geçmiş duygusu en önemli zaman boyutu olarak kültüre girmiştir.

Oğuz Kağan destanını mitten destana evrilen süreçte zaman kavramının kullanımı bakımından şu şekilde değerlendirilebilir:

a. "..sonra sabah oldu"

b. "..yine günlerden bir gün/günlerden,gecelerden sonra"

c. "Karanlık geldi/çöktü"

d. "Bu çağda"

e. "birkaç gün sonra"

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

f. "kırk gün sonra"

g. "Tan ağarırken"

h. "Dokuz gün sonra"

Yukarıdaki ifadelerden Oğuz kağan Destanında tarihsel zaman anlayışı ile döngüsel zaman anlayışının iç içe olduğu görülmektedir.Kökenlere ilişkin efsaneler açıklanırken zaman kutsallaşmakta, gündelik tarihsel olaylar anlatıldığında ölçülebilen tarihsel zamana dönülmektedir. Zaman telakkisinin oluşumunda da yine çok katmanlı bir medeni ve tarihsel tabakalaşmanın izleri vardır.farklı tarihsel kesitlerdeki zaman algıları üst üste gelmektedir.

Dokuz gün sonra,Kırk gün sonra ifadelerinde hem kutsal formülistik sayılar hem de aritmetik ölçülebilir takvimsel zaman algısı söz konusudur.Bu aritmetik ifadelerden takvim anlayışının ve zamanın taksimatının bilindiği açıktır.Fakat zamanın belli belirsiz olması mitsel retoriğin bu destanın oluşumundaki kuvvetli tesirini gösterir.Anlatıcı belirli bir tarih vermeyerek farklı tarihsel kesitleri birleştirme imkanı kazanmaktadır.

Sonuç:

Oğuz Kağan Destanında "Kün tuğ olsun kök kurikan" ilkesi ebedileşme ve üniversallaşma idealinin temel siyasi düşünsel ilkesidir. Mekan onun epik tefekküründe ilahi mesajı taşıyacağı/ilahi düzen adına yöneteceği bir varlıktır. Böylece tarihe yön veren temel insani dürtülerden biri olan "güç istenci" veya "hegemonya arzusu" temellendirilmiş olur.

Bu anlamda mekanın bizzat kendiliği değil zerindeki hakimiyet ve siyasal anlayışın çok daha önemsendiği görülmektedir. Mekan Tanrı mesajının hakim kılınacağı bir alan gibi tasavvur edilir. Böyle bir temellendirme örtük olarak millete kendi siyasal hakimiyetinin tesisinde güçlü bir meşruiyet zemini üretmektedir.

Bu manada Tanrısal otoritenin her anlamda kendini hissettirdiği bir metinde zamanında kutsallığı kaçınılmazdır. Bu mitsel zamanın kendine özgü döngüsel yapısı ile görüntü düzeyine çıkar.Destanın vakasını oluşturan çekirdek tarihsel vaka bizi kutsal dışı tarihsel zamanla yüzleştirmektedir.

KAYNAKÇA

AKTAS, Serif (1998). Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giris,Ankara :Akçağ Yayınları,

BANG, W, R. ARAT (1936). Oğuz Kağan Destanı, İstanbul: Burhaneddin Basımevi

BIÇAK, Ayhan (2004). Tarih Düşüncesi I –Tarih Düşüncesinin Oluşumu, İstanbul: Dergâh Yay.

CAMPHELL, Joseph. 1992, Batı Mitolojisi-Tanrının Maskeleri, çev.: Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları

CAMPHELL, Joseph (2000) Kahramanın Sonsuz Yolculuğu, çev.: Sabri Gürses, İstanbul: Kabalcı Yayınevi

CEFEROV, Nizami, Kitabi Dede Gorgud ve Türk Epik Tefekkürü Gaynaglar ve Kökler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [2004] 1998, C: II, S: 41, s. 21-26.

ÇETİŞLİ, İsmail (2004).Metin Tahlillerine Giris 2, Hikaye-Roman-Tiyatro, Ankara: Akçağ Yayınları

CHADWİCK, K.N - JİRMUNSKY, V.M. (1969), Oral Epics of Central Asia, Cambridge: Cambridge Universty Pres

ÇOBANOĞLU, Özkul (2003) .Türk Dünyası Destancılık Geleneği, Ankara:Akçağ Yay.

ELÇİN, Şükrü (1993). Halk Edebiyatına Giriş, Çev.M. Ali Kılıçbay ,Ankara: Akçağ Yayınları.

ELİADE ,Mircea (1991). Kutsal ve Dindışı, Çev.M. Ali Kılıçb

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ELİADE ,Mircea,(1992).İmgeler ve Simgeler,Çev.M. Ali Kılıçbay, Ankara:Gece Yay
ELİADE ,Mircea, (1993), Mitlerin Özellikleri, çev.: Sema Rifat, İstanbuI: Simavi Yayınlar
ELİADE ,Mircea,(1992).Ebedi Dönüş Mitosu,Çev. Ümit Altuğ, Ankara:Gece Yay
ERGUN, Metin (1997) Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş, Konya: Cemre Yay.
GRYAZNOV,M.P (1950), Perviy Pazırsky Kurgan, Leningrad
HATANO, Seiichi (1998). Time and Enternity, New York:Greenwood Press
HUSSERL, Edmond (1997)." İçsel Zaman Bilinci",çeviren, Doğan Şahiner, Cogito,S. 11,s.17-28
İSMAİL, Zeyneş (2002), Kazak Türkleri, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
KANT, Immanuel (1965). Critique of Pur Reason, Mew York: St Martin Press
KAPLAN, Mehmet (1985) " Oğuz Kağan- Oğuz Han Destanı",Tük Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri, İstanbul:Dergah Yayınları,
LEACH, E.R. (1967). "Primitive Time Reckoning", A History of technology,V.I, Ed. Charlse Singer,E.J Holmayard, London:Oxford at The Clarendon Press
LEVİ-STRAUSS; Claude (1975). "Mitlerin Özellikleri", Çev. Fatma Akerson,Felsefe Arşivi S.19,s.153-180.
ÖGEL, Bahaeddin (2006). Türk Mitolojisi (II cilt), Ankara :Türk Tarih Kurumu Yayınları
ÖZCAN, Tarık. "Oğuz Kağan Destanı'nın Kahramanlık Mitosu Bakımından Çözümlenmesi", Millî Folklor, 57, 76–81, (Bahar 2003).)
ÖZLEM, Doğan (2010), Tarih Felsefesi, İstanbul: Say Yay.
ŞENGÖR, Celal (2000). "Jeolojik takvim", Cogito ,S. 22, [kitapçık]
TEKİN, Mehmet (2006).Roman Sanatı, İstanbul:Ötüken Yay.
YILDIRIM,Dursun(1998),"Türk Kahramanlık Destanları",Türk Bitiği, Ankara, Akçağ Yay. s.149-157

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ÂŞIK PAŞAZÂDE TARİHİNDE DESTANİ UNSURLAR: OSMAN GAZİ DÖNEMİ

KENAN ZIYA TAŞ

Konuyu şu plân çerçevesinde ele alacağız. 1- Konunun kapsamı ve sınırları, 2-Konuyla ilgili kavramlar, 3-Âşıkpaşazâde ve eserinin önemi, 4-Belirlenen zaman dilimi içinde eserdeki menkıbe örnekleri üzerinden değerlendirmeler ve 5-Sonuç. Konuyu ele alırken yukarıda bahsettiğimiz plânı bir tez uygulaması gibi işlemek şeklinde olmayacağı açıktır. Nihayet kısa bir bildiri yazısı çerçevesinde bazı kısımlar kısa bazı kısımlar uzun fakat gerekli ve yeterli tanımlamalar ve açıklamalar şeklinde olacaktır.

Konumuzla ilgili değerlendirmeleri, incelememize esas teşkil eden eserin, 2007 yılında yapılmış yeni bir Âşık Paşazâde neşri/ yayını üzerinden yapacağız.[208] Bu tercihte esas sebep ise anlaşılacağı üzere en son ve diğerlerine nazaran daha eksiksiz ve en sıhhatli neşir kabul edilmesi sebebiyledir.[209]

Konunun kapsamı: Âşık Paşazâde'nin eserine göre Osman Gazi üzerinde ve etrafında cerayan eden destani unsurlar veya anlatımlardır. Daha sonraki dönemler bu inclemede dikkate alınmamıştır. Konun uzmanlarınca da malum olduğu üzere, konun destani unsurları bakımından da en belirgin dönemdir. Batılı bir Osmanlı tarihi araştırıcsının ifadesiyle, Osmanlı tarihinin erken döneminin sır ya da sihir bulutları arasında belirsiz haldedir.[210] Bu dönem, Osmanoğullarının menşeine ait tartışmalar ile Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi için ortaya konulan problemler ve tartışmalar için esrarlı ve kilit bir dönemdir. Osmanlı hanedanının menşei ve devletin kuruluşu yine bilindiği üzere pek çok çalışmaya konu olmuştur. Üstelik bu çalışmalara Türk Tarihçilerinin en şöhretlileri veya tabiri caizse en ağır topları damga vurmuşlar, bir o kadar da yabancı tarihçiler bu guruba dahil olmuşlardır.[211] Bu yazıda, bahsettiğimiz eserde Âşık Paşazâde'nin destani anlatımlarını ve bununla ilgili kendi değerlendirmelerimizi ortaya koyacağız.

Şu notu hemen burada düşmeliyiz: Temel kavramlarımız *destan*, *menkıbe* ve *efsane*dir. Bugün hem yazı dilinde hem konuşma dilinde kullanıldığı gibi geçmişte de gerek tarihi veya edebi eserlerde gerekse günlük dilde bu kavramlar bazen biribirinin yerine hikâye, masal, macera, sergüzeşt gibi genel anlamlarda kullanılırlar.[212]

Bir edebi tür olarak *efsane*, tabiatüstü özellikleri olan kişiler ile başlarından geçen ve hayal gücünün mahsülü olarak ortaya konulan olayların anlatıldığı hikâyelerdir. Dilimize Farsça'dan giren efsane için ayrıca Arapça'dan geçen *ustûre* çoğulu *esâtir* ile Yunanca'dan geçen *mit*, *mitos*, *mitoloji* tabirleri de kullanılmaktadır. Efsaneler toplumun ortak malı olmak itibariyle onların inançlarını yansıtan ve sözlü olarak aktarılan hikâyelerdir. *Destanlar* ise, toplumun tamamını derinden etkileyen toplumun hafızasında iz bırakmış tarihî ve sosyal olayların anlatıldığı genellikle manzum olarak ifade edilen ve tarihen yazılı kaynakların olmadığı devre ait hikayelerdir. Batı dillerinde Grekçe'den geçen *epope* tabiri kullanılır. Destanlarda olağan ve

---

[208] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, Hazırlayanlar, Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, İstanbul, 2007, Gökkube yay.

[209] Âşık Paşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osmân eserinin nüshaları ve neşirleri ile ilgili geniş bilgiye yukarda künyesini verdiğimiz kitabın giriş bölümlerinde kolayca ulaşılabilir.

[210] Colin J. Heywood, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Problemi: Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı I*, Editör Güler Eren, Ankara, 1999, s.137.

[211] Bu kişeler ve çalışmalar için aşağıdaki eserlere ve onların bibliyografyalarına müracaat edilebilir.*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler Tartışma ve Panel Bildirileri*, Ankara, 2000, İmge Kitabevi; *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Derleyenler, Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara, 2000; *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör, Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1997 Tarih Vakfı.

[212] Kâzım Yetiş, "Destan", *DİA*, C.9, s.204. Efsane ve menkıbelerin fonksiyonu ile ilgili şu değerlendirme veya tespit dikkat çekicidir: "*Devletin temel fonksiyonların yerine getiren mekanizmalar olmayınca menkıbeler veya efsaneler devreye girer. Bunlar da hepsinin toplamı diyebileceğimiz bir resmi tarih anlayışı meydan getirir... devlet adamları, politikacılar bunu kullanırlar. Fakat tarihçinin, sosyal biimcinini göre*[illegible] *bir tarih anlayışını yerleştirmektir.*" Taner Timur, "Kurucu Efsaneler ve Devlet", [illegible]

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olağanüstü olaylar iç içedir. Destanlar, efsanelere nazaran daha umumi olaylardır ve olaylar gerçektir ve gerçekleşme biçimi olağan üstüdür. Menkıbe de ise hikayelerin olağanüstülüğü yanında yer ve zaman bakımından belirli bir düzeyde gerçeklik söz konusudur. Başka bir ifade ile menkıbeler, toplum nazarında belli bir kıymet taşıyan insanların ve onların üstün yanlarının ibret veya örnek alınması düşüncesinin ön plâna çıkarılarak anlatılmasıdır. Batı dillerinde karşılığı "*legende*"dir[213]. Çoğunlukla yazılı hale getirilmişlerdir. Menkıbenin çoğulu menâkıbdır ve menkıbelerin yer aldığı eserlere de menâkıb-nâme denir. Tarih incelemelerinde önemli bir yere sahip olan menâkıb-nâmeler, içerisinde bulunan bazı zayıf rivayetler ve uydurma haberler çıkarıldıktan ve târihî tenkid metodu ile ele alındığı zaman, tarihin kaynakları arasındaki gerekli yerlerini alırlar. Menkıbeler, cereyan ettiği sahaların fikrî, kültürel ve sosyal hayatı ile tarih yönünden incelenmelerinde önemli birer târihî vesikalardır. Menkıbe kitapları, tarih, dil, din, edebiyat, düşünce, sosyal ve iktisat tarihleri bakımından da önemli olan bir çok bilgileri içerirler. Osmanlı tarihinde, özellikle Fatih devrinden sonra, Osmanlı hanedanının tarihinin yazılması düşünce ve anlayışı ortaya çıkmıştır ki, burada kullanılan metot uzun süre uygulanmıştır. Yani, Anadolu'da her hangi bir büyüğün yahut ta bir din bilgininin, tarikat erbabının adına yazılan "Menâkıb-nâmeler" ele alınarak, varsa râvileri tespit edilerek, olayların içinde yaşamış olanlar da karıştırılmadan, bir Osmanlı tarihi yazma modası ortaya çıkmıştır . Bu yönüyle de menâkıb-nâmeler çok önemli bir yere sahiptirler.[214]

Destan ve menkıbe kavramlarını dönemimizin temel kaynaklarının adlarında baktığımızda görüyoruz. Osmanlı tarihinden bahseden bilinen en eski eser olan , Ahmedî'nin İskender-nâme adlı eserindeki Osmanlı tarihi bahsi veya bölümünün adı "*Dâsitân ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i 'Osmân*" adını taşımaktadır.[215] Keza bildirimizde ele aldığımız Âşık Paşazâde'nin, *Tevârih-i Âl-i Osman* yaygın adıyla bilinin eserin orjinal adı veya başlangıcı "*Hâzâ Menâkıbu Tevârih- Âl-i Osmân*"dır. Tarihe bugünden bakanlar da meseleye ad veririken benzer ifadeleri kullanıyorlar. Meselâ, Osmanlı Beyliği adlı kitapta yer alan yazıların birinin başlığı "*Oğuz Efsânesi" ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme*"[216] adını taşırken bir diğeri "*Osman Gazi Efsanesi*" adını taşımaktadır. Başka bir örnek ise bu kitabın editörünün, "*İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler*" adlı incelemesidir.[217] Örnekleri artırmak mümkündür. Bu nevi kaynakar ve araştırma ve incelemelerde konu, Osman Gazi'nin soyu, hanedân veya aşiretinin menşei, Oğuz Han ile irtabatı, kayın pederi ve diğer önde gelen şahısların varlığı ve kimliği üzerinde nakledilenler ile bununla ilgili değerlendirmeler üzerinde düğümlenir.

Âşık Paşazâde ve eseri ile ilgili olarak kısaca şunları söylemek mümkündür. Asıl adı Derviş Ahmed Âşıkî olan yazarımızın mensub olduğu sülale, Türk kültür hayatına 13. yüzyıldan başlayarak 15. yüzyıla uzanan zaman içinde üç yüz yılı bulan bir süre zarfında hizmet etmiştir. Aşıkpaşazade (1393-1481), Çorum'un Mecitözü ilçesine Elvançelebi'de 1393'te dünyaya gelmiştir. (Tarihi idari yapıya bağlı olarak bu bilgi Atsız'da 1393 yılında Amasya'ya bağlı Ulvan Çelebi köyü şekilnde verilmiştir.) Derviş Ahmed, 1239'da Selçuklulara karşı büyük bir hareket

---

[213] İlber Ortaylı "Menkıbe", *Efsaneler ve Gerçekler*, s. 11.

[214] İsmail Hakkı Mercan, "Türk Tarihinin Kaynaklarından Olan Bazı Menakıb-name ve Gazavatnameler Hakkında", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Balıkesir Aralık 2003, Cilt: VI, Sayı: 10, s. 107-130.

[215] İskendernâme, 8754 beyitten oluşan manzum ve uzun bir mesnevî tarzında bir eserdir. İskendernâme, umumi bir tarihtir. Hz. Âdem ile başlar, Makedonya kralı Büyük İskender'in hayatı ve kahramanlıklarını anlatır. 1390 yılında tamamlanmış ve Germiyanoğlu Süleyman Bey'e sunulmuştur. Ahmedî, daha sonra bu eserinin sonuna Yıldırım Bayezid'e kadar gelen bir Osmanlı tarihi eklemiş ve bunu 1410 yılında I .Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'a takdim etmiştir. *"Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i 'Osmân"* adını taşıyan 340 beyitlik bu bölüm, Ertuğrul Gazi'den başlayarak Emir Süleyman'a kadar gelen ilk 200 yıllık Osmanlı tarihi hakkında bilgi verir. İsmail Ünver, Ahmedi, *İskender-nâme: İnceleme-Tıpkı-basım,* Ankara, 1983,Türk Dil Kurumu Yayınları: 504, Türk Tarih Kurumu Basımevi; Eserin Dâstân kısmı Osmanlı Tarihleri serisi içinde Atsız tarafından neşrolunmuştur. Ahmedî, *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân*, Düzenliyen, Çiftçioğlu N. Atsız, İstanbul, 1949, Türkiye yayınevi.

[216] Aldo Gallotta, "Oğuz Efsânesi" ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme", *Osmanlı Beyliği*, s. 41-61.; Colin İmber, "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği*, s. 68-77.

[217] Elizabeth A. Zacharriadou, "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", *Söğüt'te* [illegible] *Kuruluşu*, s. 341-394.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olan Babai isyanının önderi olan meşhur Baba İlyas'ın soyundan gelmektedir. Çok uzun yaşamış ve eserini 86 yaşında yazmıştır. Derviş Ahmed, II. Murat'ın Balkan seferinde bulunmuş ve II. Mehmet'in bütün seferlerini yakından takip etmiştir. Yaygın olarak *Tevarih-i Âl-i Osman* veya *Âşık Paşazâde Tarihi* olarak bilinen eserimiz, gerçek anlamda yazarı bilinen ilk Osmanlı Tarihi kabul edilir. Düzyazı, nesir, tarzında kaleme alınan eser, adeta bir tarih musahebesidir. Dolayısyla karşılıklı konuşma, sohbet uslubunda yazılmıştır. Eser adeta gazaya giden ordunun maneviyatını artırmak için destani bir şekilde kaleme alınmıştır ve Osmanlı padişahlarını birer gazi olarak gösterir.[218] Eserini nasıl oluşturduğunu da kendi ifadeleri ortaya koymaktadır. "*O vakit padişaha dua eden biri olarak ben köyde kaldım. Orhan'ın imamı oğlu Yahşi Fakih'in evinde, Geyve'de hastalandım Menâkıb-ı Âl-i Osman'ı kaldığım bu yerde, Yıldırım Han'a gelinceye kadar o imamın oğlundan alıp yazdım. İşte burada haberini veriyorum.*"[219] diye belirten Âşık Paşazâde, gayesinin Osmanlı ailesinin kökenini (neseb ve nesl, asl), asıl yurtlarını, göçlerini ve fetihlerini anlatmak olduğunu söyler.[220]

Âşık Paşazâde tarihinde destanı unsurlar veya menkıbe örnekleri:

Eserinin girişinde yer alan nazmın içindeki,

Nesl u nesebüme Âl-i Osmân
Âşıkî diyüb iderler ihsân
... ...
Evvel bu âle duâ idelüm
Andan menâkıbı zikr idelüm[221]

mısraları ile belirttiğimiz hususları aşağıda kısmi özet veya kısmi nakiller şeklinde şöyle örneklemek mümkündür: ...

Oğuz Han Soyu: Türkmen geleneği için de Oğuz Han'ın soyuna bağlı olmak ayrı bir üstünlük alâmeti ve hakimiyetin meşruiyetinin esası sayıldığından, Osmanlılarda diğer Türkmen beylikleri gibi kendi soylarını Oğuz Han'a dayandırırlar.[222] Âşık Paşazâde eserinin *Esâmi-i Nesl-i Âl-i Osmân* adını taşıyan 1. Bab'ında Osman Gazi'nin soyunu verirken babasının adını Ertuğrul onun babasının adını Süleyman Şah olarak verdikten sonra Gök Alp yolu ile Oğuz Han'a oradan da Nuh oğlu Yafes'e kadar çıkarmaktadır. Burada o dönem için müverrihlerin yaygın olarak kullandıkları Oğuzname'nin[223] bizim eserimiz üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. İlhanlı sarayının meşhur tarihçisi Reşidüddiin'in Cami'ü't-Tevârih'in'de yer alan bu Oğuzname'nin dolaylı olarak Anadolu Selçuklu'sunda da yaygın olarak bilinmesi gayet tabiidir.[224] Burada Oğuz boylarının en muteberi kabul edilen Kayı boyu ile Osman Gazi'nin soyunun irtibatlandırılması en önemli unsurlardan biridir ki, yine bu da bir Oğuzname kabul edilen Dede Korkut'da; "*Korkut Ata ayıttı: Ahir zamanda hanlık girü Kayı'ya değe, kimesne ellerinden almaya, ahir zaman olup, kıyamet kopunca. Bu dediği Osman neslidür...*"[225] biçiminde yer alır.

Osman Gazi'nin Rüyası: Özetle, Osman Gazi ziyaret gittiği Şeyh Ede Balı'nın dergahında gördüğü rüyayı yorumlayan Şeyh Edebalı kendisine ve soyuna padişahlığın erişeceğini müjdeledikten sonra kızı Malhun Hatun ona nikâh etmesi, hadisesidir.[226] Benzer bir rüyayı başka bir kaynak Ertuğrul Gazi'ye Osman Gazi'nin doğumu için anlatır. Ertuğrul Gazi bir gece

---

[218] Âşık Paşazâde'nin hayatı ve eseri için şuralara bakılabilir. Âşıkpaşaoğlu/Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Düzenliyen, Çiftçioğlu N. Atsız, İstanbul, 1949, Türkiye yayınevi, s. 77-90; Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, Hazırlayanlar, Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, İstanbul, 2007, Gökkube yay, 23-40.

[219] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s.128.

[220] Halil İnalcık, "Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalıdır", *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.127.

[221] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s.273

[222] Üçler Bulduk, "Osmanlı Beyliğinin Oluşumunda Oğuz/Türkmen Geleneğinin Yeri", *Osmanlı I*, s.161-166.

[223] Oğuzlar ve Oğuznameler için bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, İstanbul, 1992.

[224] Reşidüddin'in eseri için bkz. Zeki Velidi Togan, *Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972.

[225] Bu ifade Dede Korkut kitabının mukaddimesinde yer almaktadır. *Dede Korkut Kitabı I*, Neşr., Muharrem Ergin, Ankara, 1989, s.73.

[226] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s.276-277.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

rüyasında, ocağındaki bir tencerinin kaynadığı ve taşan suyunun dört bir yanı tuttuğunu fakat hiç eksilmediğini ve nihayet bir deniz haline gelerek cihanı kapladığını görür.[227]

Kandilli Çam: İkizce savaşı olarak da ifade edilen, Domaliç Beli'nde yapılan savaşta şehit düşen Osman Gazi'nin kardeşi Saru Yatı (Batı)'nın şehit düştüğü yerde yeşermiş olan çam ağacında, zaman zaman bir ışı görülmesi dolayısıyla bu adın verildiiği ifade edilmektedir ki, buradan murad ilahi bir ışığın yansıması şeklinde olduğudur.[228]

Bilecik hisarının fethi hadisesi: Yarhisar tekfurunun kızı ile evlenecek olan Bilecik tekfurunun düğününe davet edilip orada Osman Gazi ve arkadaşlarına bir suikast hazırlığını öğrenmesi üzerine, kadın kılığına girerek kaleye sızan Osman Gazi'nin askerlerini Bilecik kalesini feth etmesi hadisesidir.[229] Böyle bir hikâye adeta bir edebi mazmun gibi tarihi anlatımlarda karşımıza sık çıkar. Neredeyese tıpatıp benzeri bir anlatımı, 20. yüzyılda Güneydoğu Anadoluda Dicle nehri kenarında bir kalenin ve buranın hakimi bir eşkiyanın ele geçirilmesinin anlatılmasında da görüyoruz.[230]

Aydoğdu'nun Mezarı: Bursa, Adranos, Bedenos, Kestel ve Kite tekfurlarının birleşik kuvvetlerine karşı yapılan Dinboz savaşında şehit düşen Osman Gazi'nin kardeşi Gündüz Alp'in oğlu Aydoğudu'nun, mezarı, şifa veren bir makam haline gelişi hadisesidir. Sancılanan atlar, Aydoğudu'nun mezarı etrafında üç kere dolandırıldığında atlar şifa bulmaktadır.[231] Türk kültüründe veya folkloründe mezarlar veya türbeler gibi benzeri makamlardan şifa bulma anlayışı yaygın bir gelenektir. Bugün de gerek Anadolu'da gerek Balkanlarda mevcut türbe, mezar ve yatırlar etrafında oluşan bu şifa bulma anlayışı bütün canlılığı ile yaşamakta ve devam etmektedir.[232]

Aydos Hisarı'nın Fethi: Tarihi anlatıma göre, Aydos kalesi tekfurunun kızı bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Yine bu rüyasında düştüğü çukurdan kendisini kurtaran bir yiğit'e âşık olur. Böyle bir durumda kaleyi kuşatmaya gelen Türk askeri arasında bu yiğit kişiyi görür. Bu kişi Gazi Rahman olarak bilinen kişidir. Alınması çok zor olan bu hisarın fethini, bu kızın Gazi Rahman ve arkadaşlarını gizlice içeri alıp, kale kapısının muhafızlarının bertaraf edilip açılması sağlanarak, hisarın fethedilmesi hadisesidir. Aynı anlatımda, Bu kız fethi müteakip Gazi Rahman ile evlenir ve onun soyundan gelen Karaca Rahman ise kahramanlığı dolayısıyla Bizanslıların çocuklarını korkuttukları bir figür olarak karşımıza çıkar.[233] Türk İslâm tarihinin farklı dönemlerine ait benzer hadiseleri kaynaklarda görmek mümkündür. Hz Peygamber'in ruhaniyetinden istifade etmek ve rüyanın bir müjde ve gelecekte olması beklenen veya istenen şeylere dair haber veren unsur olarak kullanılması çok aşina olduğumuz bir üsluptur.

İncelediğimiz Âşık Paşazâde'nin eserinde mevcut olan Osman Gazi dönemi ile sınırlı tuttuğmuz bu nevi efsanevi ve menkıbevi anlatımların, benzeri hadiseler ve kişilerle ilgili olarak aynı tarzda anlatımları Orhan Gazi dönemi ve çevresi için de eserimizde görebiliriz. Bu tip anlatımların tarihi kaynak olarak kullanımı ile ilgili hususları aşağıda sonuç olarak ifade edeceğiz. Bunun yanında bu nevinden anlatımlar, tarihin yanında edebiyatımızın, folklorumuzun zengin unsurlarından olduğunu hatırdan çıkarmamamız gerekeir.

---

[227] Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't- Tevârih*, İstanbul, 1338, C.1, s. 373; Âlî, *Künh'l-Ahbâr*, IV, s. 24-25; İbrahim b. Kemaleddin, *Tevârih- Âl-i Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2705, v96b.'den naklen Ahmed Şimşirgil, Kayı I, İstanbul, 2006, s.19-20.

[228] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 278.

[229] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 285-287.

[230] Alo Kalesi denilen kalenin alınması hikâyesi için bkz. Kenan Ziya Taş, *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır*, Ankara, 2009, s. 16.

[231] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 292.

[232] Bu konuda özel bir bibliyorafya vermeye ihtiyaç yoktur. Çok sayıda araştırma olduğu basit bir bibliyografik tarama ile karşımıza çıkacaktır.

[233] Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi /Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 304-306.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Sonuç olarak; meseleyi doğru ya da yanlış veya tarihi olarak kritize etmeden ele alırsak; Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili olarak ortaya çıkan efsanevî veya menkabevî unsurlar hanedan ve onun hemen etrafındaki kişiler üzerinde yoğunlaşır. Hanedan Oğuzlardan başlayarak ele alınır; onun Oğuz Han ile irtibatı kurulduktan sonra Anadolu'ya gelişleri hikâye edilir. Sonra siyasi bir birlik oluşturma ve bunun tanınma süreci içinde yaşananlar özetlenir. Bu yapının ortaya çıkmasına destek veren birinci veya ikinci dereceden şahısların faaliyetlerinden söz edilir. Modern tarihçiler açısından mesele, anlatımların veya nakillerin kaynak değeri bakımından derecesi ile anlatılanların üslub bakımından ve olayların gerçekliği bakımından değeridir. Bu noktada şu yorum ve onunla ilgili tespit çok önemlidir: "*Osmanlıların kökenleri hakkındaki eski ya da çağdaş kuramların hiç biri kesinlikle kanıtlanamaz. Osman Gazi hakkındaki geleneksel hikâyelerin neredeyse tümü hayal ürünüdür. Çağdaş bir tarihçinin yapabileceği en iyi şey, Osmanlı tarihinin başlangıcının bir kara delikten ibaret olduğunu kabul etmek olacaktır. Bu deliği doldurmak yönündeki her girişim, yalnızca yaratılan masalların sayısını artırmakla sonuçlanacaktır.*"[234] Bu değerlendirmeye itiraz şu şekildedir: "*Colin İmber'in falan yazdıkları palavradır. Yani ele alıyorsunuz. Karanlıkta gayet kolay kılıç salladığını veya Fransızların tabiriyle açık kapı omuzladığını görüyorsunuz, ki bu anlatılanların ve nakledilenlerin hepsi yalandır, efsanedir bunlar, gerçekle ilgisi yoktur, diyor. Bunu söylemek çok zordur. Çünkü gerçekle ilgisi olmadığını tesbit için, hakikaten gerçeği nakleden veriler bulmanız lâzımdır.*"[235] Eser, tarihi kaynak olarak kullnaıldığında tarihçi şu hususların farkında olmalıdır: Âşık Paşazâde'ye kaynaklık eden "Yahşi Fakih'in *Menâkıbnâme*si Türkmen veya Rum, muhtelif kökenli halk hikâyeleri ile gerçek tarihi bilgileri karıştırıp birleştiren bir türün, popüler destani (epik), üslubunun özelliklerini taşıyor olması normaldir. Menâkıbnâmeler, sırf efsâneler olarak görülüp bir tarafa bırakılma yerine, gayretler, onlardan tarihi mesajları ve bilgileri ayıklayıp çıkarmaya yöneltilmelidir."[236]

Dolayısıyla konun can alıcı noktası kullanılan destan, efsane ve menkıbe tabirlerinin tarif ettiği manânın, anlatılmak istenen dönemin tarihi kaynaklar bakımından yetersizliğine delalet etmesidir. Bu anlamda orta zamanların ve 14. yüzyılın karanlıklarına giden Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili anlatımlar hep bu menkıbevî karakteri taşıyacaktır. Ancak bu durum anlatıların tamamen yanlışlığı, yetersizliği ve çarpıtılması olarak yorumlanamaz veya değerlendirilemez.

---

[234] Colin İmber, "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği*, s. 77.
[235] İ. Ortaylı, "Menkıbe", *Efsâneler ve Gerçekler*, s.17.
[236] V. L. Ménage, *The Menâkıb Yakhshi Fakih*'ten, Halil İnalcık, "Âşıkpaşazâd [illegible]
İstanbul'a, s.121, 4n.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDAKİ OLUMSUZ KAHRAMANIN TEMEL NİTELİKLERİ

KÜRŞAT ÖNCÜL

Yaratıcıları, dinleyicileri ve işlevleri bakımından dinamik bir yapıya sahip olan sözlü halk kültürü ürünlerinin en belirgin özelliği, yaratıldıkları toplumda meydana gelen sosyal, ekonomik ve kültürel değişmelere paralel niteliklere sahip olmalarıdır. Bu yaklaşım, sözlü kültür ürünleri konusundaki araştırmacıların hemen tamamı tarafından kabul edilip vurgulanmakla birlikte, Türkiye merkezli çalışmalarda Türk destanlarının büyük bir bölümünün, özellikle siyasal nedenlerle tespit edilip incelenememesi yıllar boyunca araştırmaların sınırlı bir çerçevede yapılmasına yol açmıştır. Yakın tarihten itibaren yaşanan siyasal hareketler araştırıcıların önüne geniş bir coğrafya ve binlerce yıllık bir tarihsel sürecin doğurduğu bir kültür dünyasının açılması, Türk edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturan destanlar hakkında kapsayıcı tasniflerin yapılmasını gerekli kılmıştır. (Yakıcı 2003) Ancak edebiyat tarihçilerinin, Türk edebiyatını "destan"la başlatması (Atsız, 1992:31) ve destan devrinin XII. asra kadar uzandığı kanaati (Yıldırım, 1998:149) bu düzenlemelerin zorluğunu da beraberinde getirmiştir. Buna karşın Türk dünyasına yönelik çalışmaların destanlar üzerine yoğunlaşması sınıflandırma çalışmalarının kısa sürede belirli bir yere oturtulmasına imkan tanımıştır. İlk etaptaki sınıflandırma çalışmalarının belirli oranda tamamlanması yeni bakış açılarının geliştirilmesine ve konunun farklı boyutlarının ele alınması gerekliliğine zemin hazırlamıştır. Bu anlamda kültürel ortaklığın ve sürerliliğin vurgulanmasına yönelik olarak ortaya konulan önemli çalışma yöntemlerinden biri de kahraman kalıbına yönelik söylem ve çalışmalardır. Konuyla ilgili çalışmalar (Çobanoğlu, 1996; Ekici, 1998; Oğuz, 1998) ile başlamış ve bugün belirli bir hacme ulaşmış olmasına karşın Oğuz tarafından belirtilen "Başta destan ve hikayelerimiz olmak üzere, masal, efsane, menkabe, fıkra vb. anlatılardaki kahramanların kalıplaşan ve farklılaşan özellikleri ile bunların kültürümüzün niteliği bakımından tahlili gerekmektedir. Bu bakımdan Lord Raglan'ın son derece metotlu yaklaşımının Türk geleneksel kahraman kalıbının ortaya çıkarılmasında iyi bir başlangıç olacağı" (Oğuz 1998 2) istek bugün hedeflenen noktaya ulaşmamıştır. Türk dünyasının 1990'lı yıllarda yaşadığı siyasal gelişmelere hazırlıksız yakalanan Türkiye ve Türk dünyası bu anlamda destanların incelenerek kahramanların ortaklığını gösterecek metinlere dahi sahip değildir. Büyük öngörülerle yapılan projeler bu sıkıntıyı gidermede belirli bir aşama kaydetmekle birlikte destanların anlaşılabilirliği ve yorumlanması açısından destanın doğum ve gelişim nedenlerinin bölgesel anlamda taşıdığı farklılıkların belirlenmesi ve Türk dünyasını kapsayıcı kültür çalışmalarının henüz olgunlaşmaması incelemelerin lokal bazda yapılmasına neden olmuştur.

Türkiye'de kahraman tipolojisinin oluşturulmasına yönelik ilk ciddi çalışmanın Kaplan tarafından ortaya konulmasının ardından geçen sürede bu anlamda yeni elde edilen metinlerin ve bu metinleri yaratan sosyal sürecin irdelenememesi sıkıntının sürmesine yol açmıştır. Birbirinden belirli ölçüde farklı kültür dairesi içerisinde yetişen ve büyük oranda farklı eğitim biçimlerinden geçen akademisyenlerin bu anlamda kurulacak araştırma komisyonlarında birbirinden farklı sonuçlara ulaşacağı muhtemeldir. Türkiye merkezli çalışmaların uzun yıllar boyunca belirli destan metinleri üzerinden yapılması ve tek merkezli bir akademik yaklaşıma sahip olunması, kahraman tipolojisinde Kaplan'ın ortaya koyduğu alp, alp eren ve gazi tipleri üzerinden incelemelerin yapılmasına yol açmıştır. Türk destanlarının yalnızca kahramanlık konulu destanlardan oluşmadığı ve farklı sosyal ve siyasal süreçlerdeki destan kahramanlarının birbirinden farklı amaçlar doğrultusunda mücadelelerde bulundukları göz ardı edilmiştir. Türk destan geleneğinin büyük bir kolunu teşkil eden kahramanlık destanları, boylar federasyonu ve atlı göçebe hayat tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve gelişmiş olduğundan Türklerin epik dönemdeki toplumsal yapısı ve yaşayışını yansıtmaktadırlar. Bu destanlarda büyük oranda dış tehlikelere karşı savaşan ve dağılmış halde olan boyun birliği, büt

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kahramanın başarıları etrafında gelişen olaylarda kahramanın şahsî başarısından ziyade toplumsal istek ve beklentiler konu edilir. Kuzey ve Güney Sibirya bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının destan kahramanlarının fonksiyonlarının ve işlevlerinin bu anlamda diğer kahramanlık destanlarından farklılıklar taşıdığı, bazı destanların derin bir şekilde mitolojiye bağlı ve önemli ölçüde mitolojik anlamlar ve tiplemeler içerdiği görülmektedir. (Kirişçioğlu 2003) Bu nedenle Altay, Hakas, Tuva, Saha, Kırgız, Kazak, Başkurt, vs. Türklerinin destancılık geleneklerini sosyal ve tarihî süreci dikkate alarak incelemek ve kahraman tipolojisini bu doğrultuda incelemek gerektiği belirtilmiştir. (Aça 2000) Bu doğrultuda sosyal şartların değişimine paralel olarak anlatıların konu ve içeriğinde çeşitli değişikliklerin doğabileceği, kahramanın arzu ve isteklerinin ön plana çıkmasına yol açabileceği ve bunların neticesinde toplumdaki mücadelenin dıştan içe yöneleceğini belirtmek mümkündür. Bu tespitlerin yapılması ve belirtilen hususların göz önünde bulundurulması halinde alp tipi için öngörülen tanımlamaların yeniden gözden geçirilmesi gerekeceği ortaya çıkmaktadır.

Belirtilenler çerçevesinde Türk dünyası kapsamındaki destanlardan hareketle kahraman tipolojisine ulaşmak, sosyolojik veriler noktasında, çeşitli sıkıntılar taşımaktadır. Raglan tarafından ortaya konulan metodolojik yaklaşım sosyolojik ve tarihsel birlikteliği esas almadığından destanların doğumuna neden olan tarihsel ve siyasal yapılanmaları göz ardı ederek farklı sonuçları çıkarabilecektir. Aynı kökten beslenerek şekillenmiş ancak farklı medeniyet dönemlerinin ve tarihsel gelişim çizgilerinin izlerini barındıran destanların sorulara ortak cevaplar vermesi mümkün olmadığından Türk dünyası destanlarında olumsuz/kötü kahramana yönelik temel yaklaşımların neler olduğu sonucu ortaya çıkarılamayacaktır. Destanların anlatıcı dinleyici ve kabulleniliş öğelerinin bölgesel çalışmalarla ortaya çıkarılması bir anlamda Avrupa'lı folklorcuların kültür kökenlerine yönelik çalışmalarının günümüzdeki yansıması olacağından, bu çalışmalar toplumların yönlendirilmesi noktasında nelerin göz önünde bulundurulmasına dair kaynak veriler sunacaklardır. Bu anlamda bölgesel niteliklerinden soyutlanarak yapılacak çalışmalar üzerinden elde edilecek sonuçlar daha ziyade genel çerçevedeki algılamaları belirleyecektir. Bu genel çerçevenin çizilmesi için Türk dünyası sözlü kültür geleneği içerisinde;

Altay destanlarından Oçı Bala, Ösküs Uul, Kan Kapçıkay, Kan Altın, Kan Taacı Kıs, Altın Ergek, Buuçay, Kökin Erkey, Malçı Mergen ve Er Samır Destanı incelenmiş, destanların masalsı ve mitolojik yönlerinin baskınlığı nedeniyle somut bir olumsuz kahraman portresi çizmenin mümkün olmadığı görülmüştür. (Dilek 2002;Dilek 2007)

Kırgız destanlarından Eşimkul Menen Zuura, Er Eşim, Kozuke ve Bayan, Şırdakbek ve Kocacaş destanları ele alınmış bu destanların modern edebi türlerden oldukça uzak bir zaman dilimine ve yaşam dünyasına ait düşüncelerin ve sıkıntıların ürünü olmaları nedeniyle destan kahramanın mücadele ettiği varlıkların niteliğinin de kaçınılmaz olarak mitolojik dönemin özelliklerini yansıttığı belirlenmiştir. (Turgunbayer 2007; Naruzbayev 2007; Türkmen 2007)

Kazak Destanlarından Anşıbay Batır, Parpariya, Kuttukıya, Edige, Nuradın, Musahan, Er Begis ve Mırkı Batır Destanları ele alınmış, bu destanlarda olumsuz/kötü kahraman için daha ziyade güçlü ve cesurluğunu gösteren

"O da cesur bir yiğitmiş,
Yalvarmadı boyun eğip,
Yiğit Orakşı, Akoral da yiğitti
Gururla önüne dikildi,
Çekinip cesaretsizlik göstermedi,
Kalmuk güçlü bir düşmanmış,
Şaştöbe de yiğit idi,
O zaman iki yiğit kapıştı

İkisinin de eşittir neredeyse, kuvvetlerinin ölçüsü, gibi sözler tespit edilmiştir. Ancak destanlarda bu sözlerle birlikte olumsuz/kötü kahramanın zalim ve korkaklığını belirten,

Zalim Orakşı, Zalim Kalmuk,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Karabalta zangır zangır titreyip
Yağmacı kara kalmuklar,
Şamakan gibi kurnaz düşman,
Zalim şamakan, korkuya kapılıp telaşlandı,
Aklını o şaşırdı, zalim han Şaştöbe,
Zalim Toktamış, Toktamış Han çıkmaza girdi,
O çok kötü korktu,
Koyun gibi kalmuklar,
Ölenleri görüp korkuya kapılır,
Tarkas kaçar sürüp dört nala,
Şappaz han kaçıp gider,
Kaçar o bozkıra, Kalmuklar korkup dururlar,
Dört bir yana dağılıp kaçarlar,
Kaçtı o zaman bozkıra doğru,

Dinin yok it Kalmuksun kanın kara, şeklinde olumsuz ve korkaklık ifadeleri beraber verilmektedir.

Tatar destanları içerisinde kahramanlık destanı olarak belirtilen Mişek Alıp, Yestey Mönki, Kara Kükil ve Alpamşa anlatıları (Urmançı 2007) büyük ölçüde epik yapısını yitirmiş ve masalsı niteliklerle donanmış, bu anlatılardaki olumsuz kahramanların belirgin bir özelliği verilmemiş sadece kahramana yönelik çıkardığı sıkıntılar masalsı bir formla vurgulanmıştır.

Tıva kahramanlık destanları daha ziyade istilacı hanlara karşı yürütülen mücadele üzerine kurulmuş olup, bu destanlarda "alıptığ nımahlarda" yabancı istilacıların tarihi kimlikleri dile getirilmemiş bunun yerine ayna çikter, körünmester, çir çabızındagılar diye adlandırılmışlardır. (Ergun , Açа; 2004 33)

Özbek destanı Melike Ayyar'da düşmanların özel bir niteliklerinin görülmediği ve düşmanların masalsı öğelerle süslendikleri (Yücel 2007) Ayçınar Destanında ise olumsuz/kötü kahraman Nazarbay ve Şeybani Han zengin, cimri, cesaretsiz, güçsüz ve yalancı olarak sunulmuştur. Bu özellikler fiziksel olarak verilen "çenesinde dört tüy sakalı vardı o da tütünden sararmıştı,…Altmışını aşmıştı, dişleri düşmüştü" şeklinde tanımlanmalarla desteklenmiştir. (Solmaz, 2007)

Türk dünyasının zengin sözlü kültür geleneği içerisinde yer alan destanlardan hareketle olumsuz/kötü kahraman ile ilgili elde edilen temel çıkarımlar şunlardır:

1. Destan kahraman kalıpları içerisinde Türk dünyası destanlarına uyarlanacak Raglan'ın kahraman kalıbı, Türk destanlarındaki olumsuz/kötü kahramanlar için istendik sonuçlar vermekten uzaktır. Bu anlamda Türk destanları için yapılacak çalışmalar, Türk dünyası merkezli olmalı ve yaklaşımlar bu çerçeveden gerçekleştirilecek kuramlardan hareketle yürütülmelidir.
2. Destanların olumsuz/kötü kahramanlarını doğuran temel algılama tarihsel bir süreklilik ve ortaklık göstererek kolektif bilincin yansıması şeklinde ortaya çıkan kabullerin şekillendirdiği bir yapıya sahiptir.
3. Olumsuz kahramanların büyük bir bölümünün dış boylardan oluşması destanların birçoğunda görülen boy milliyetçiliğinin yansımasıdır.
4. Olumsuz kahramanların geçmişine, ailesine ve başarılarına yönelik bilgilerin oldukça sınırlı olması ve Tıva destanlarında mücadele edilen kişinin adının dahi verilmemesi bu kişilerin niceliklerin değil işgalci konumlarının esas alındığını gösterir.
5. Olumsuz kahraman, kendi ideallerinin savunucusu ya da koruyucusu olmaktan uzaktır.
6. Türk destanlarında görülen olumsuz/kötü kahramanlar ayrı birer kimlikten ziyade ülkeye zarar veren, yağmacı, huzur ve güveni bozan, ülkenin zenginliklerini sömüren kişiler olarak görülmektedir. Bu anlamda yapılan mücadele, kişisel bir kimlik probleminden çıkarılarak sosyal bir gerçekliğe dönüştürülmüştür.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

7. Türk destanları, kendini yönlendiren ve mutluluğa götüren kahramanları idealize bir tipe dönüştürürken düşmanına bu anlamda bir değer yüklememiştir.
8. Olumsuz destan kahramanının bireysel yetkinliklerinden ziyade toplumsal kimliklerinin ön planda olması işgal toplumlarına karşı olan mesafeden ve kendindeki olumlu sıfatları diğer toplumların yöneticilerine vermeme düşüncesinden kaynaklanmış olabilir.
9. Düşman kimlikler fizyolojik olarak güçlü görünmelerine karşın gerektiğinde savaş meydanından kaçabilecek, çeşitli hilelere imkan tanıyabilecek özellikleri barındırmaktadırlar.

KAYNAKLAR

Aça Mehmet, Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve "Alp" Kavramı Üzerinde Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri, Millî Folklor, 6 (48), Kış 2000,
Akmataliyev A, Mukasov M, Orozova G, Kırgız Destanları II, (Anlatan: Caştegin Turgunbayer) TDK Yayınları Ankara 2007
Arıkan Metin, Türkmen Fikret, kazak Destanları 4, Kırım'ın Kırk Batırı, TDK Yay. Ank. 2007
Atsız, Hüseyin Nihal, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Baysan Yayınları.1992
Çelebi Fatma, Kırgız Destanları V Eşimkul Menen Zuura, (Anlatan: Cumagül Naruzbayev) TDK Yayınları, Ankara 2007
Çobanoğlu, Özkul, Lord Raglan'ın Batı Halk Kahramanı Kalıbı Açısından Oğuz Kağan ve Er Töştük Destan Kahramanlarına Bakış", Umay Günay Armağanı. Ankara, 1996
Dilek İbrahim, Altay Destanları 2, TDK Yayınları, Ankara 2007
Dilek İbrahim, Altay Destanları I, TDK Yayınları, Ankara 2002
Ekici, Metin (Çev.) Lord Raglan 1998. "Geleneksel Kahraman" Milli Folklor, s. 126-138. Ankara.1998
Ergun Metin, Aça Mehmet, Tıva Kahramanlık Destanları I, Akçağ Yayınları 2004
Kaplan, Mehmet, Türk Edebiyatı Üzerinde Arastırmalar-3 Tip Tahlilleri, İstanbul, 1991.
Kirişçioğlu Fatih, Olonkho Metinlerinin Toplanması ve Araştırılması, Türkiyat Araştırması, 2003
Oğuz M. Öcal, Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve Boğaç Han, Milli Folklor S.40 s.2-7 Ankara 1998
Sakenov Seyilbek, Ayaspayeva Pakizat, Kazak Destanları 6, (Çev: Oktay Selim Karaca), TDK Yay. Ankara 2009
Solmaz Ayşe, Özbek Destanları III, (Anlatan: Kadir Rahimov) TDK Yayınları Ankara 2007
Türkmen Fikret, Arıkan Metin, Kazak Destanları IV, Kırımın Kırk Batırı, TDK Ankara,2007
Türkmen Fikret, Uzun Gülsine, Hança Baki Bora, Kırgız Destanları III, Kocacaş Destanı, TDK Yayınları, Ankara 2007
Urmançı Fatih, Tatar Destanları I TDK Yay. Ankara 2007
Yakıcı Ali, İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.13, s. 411-420 Bahar 2003
Yıldırım Dursun, Türk Bitiği, Ankara, Akçağ Yayınları.1998
Yücel Dilek, Özbek Destanları, 2, Melike Ayyar, TDK yay, 2007

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DEDE KORKUT DESTANI’NIN ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN SANATINDA YERI

LALE AVŞAR İSKENDERZADE

Günümüze ulaşabilen destan metinleri Türk edebiyatının temel taşlarını oluşturmakta ve Türk kültürünün zengin mitoloji, kozmogoni ve kozmoloji kaynağından beslenmektedir. Homeros’un “İlliada” ve “Odise”, Firdevsi’nin “Şahname”, Valmiki’nin “Ramayama” eserleri gibi bunlar belli bir yazar tarafından kaleme alınmış olsalar da, aslında bütün bir milletin maneviyatından, ruhundan, tarihi ve bedii varlığından doğmuş “maşeri” verilerdir ve “milli destan” şeklinde nitelendirilmelidirler (Köprülü, 1980: 41-45). Milli destan veya epopeleri tam anlamıyla tarihi eser olarak değerlendirmek mümkün değildir, bunlar “milletin yüksek milli duyguları” ile yüklü kısmen veya tamamen tarihi olaylara bağlı canlandırılmış “ideal” dünyanın aktarımı ve anlatımıdır (Toğan, 1931: 4-5). Milli destanlar üç önemli evreden geçerek oluşmaktadırlar. Birinci merhalede bir milletin yaşamış olduğu çeşitli maceralar halk şairleri tarafından dile alınarak şiirsel biçim kazanmakta ve bağlantısız parçalar halinde sözlü edebiyat olarak nesilden nesile aktarılmaktadır. İkinci aşamada milleti toptan sarsan bir vaka, atlattığı hayati derecede tehlike, büyük savaş, göç ve kıtlık gibi olaylar neticesinde bu çeşitli metinler bir çekirdek etrafında toplanarak destan hüviyeti kazanmaktadır. Zaman içinde bu çekirdeği yaşatan millet onu çok sayıda ayrıntılar ile zenginleştirerek geliştirmektedir. Destanın sözlü gelenekten yazılı devreye geçirilmesi ise henüz daha canlı olduğu dönemde bir aydın veya halk şairi tarafından gerçekleştirilmektedir (Atsız, 1951).

Bilindiği gibi “Dastan” veya “Destan” sözü Farsça’da “efsane, mesel ve hikaye” manasındadır (Elçin, 1968: 14-23). Türk Dil Kurumu sözlüğünde destan kelimesi şu şekilde açıklanmaktadır; 1. Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope; 2. Bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri; 3. Çağdaş Türk edebiyatında biçim ve içerik yönünden, geleneksel destanlardan ayrılık gösteren uzun kahramanlık şiiri (Türk Dil Kurumu).

Foto. 1. Elçin Mamedov, Baki, Azerbaycan; http://azgallery.org/artgallery/artists/mammadov.elchin-57/mammadov.elchin/mammadov_5702.html; 10.10.2010.

Prof. Dr. Saim Sakaoğlu “İslamiyet Öncesi Türk Destanları” kitabının sunuş kısmında Türk destanlarının çağdaş edebiyatımızdaki yeri konusundaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “Edebiyatımızın, üzerinde pek az durulan konulardan biri de destanlarımızdır. Zengin bir destan edebiyatına sahip olmamıza karşılık üzerinde etraflıca durabileceğimiz destanlarımızın sayısı üçü beşi geçmez. Özel konumu ile Dede Korkut Kitabı’nı, özel yıldönümü Manas Destanı’nı, eskiliği Oğuz Kağan Destanı’nı gündemimize yerleştirmiştir. Öbür destanlarımız ile bağımız ise nedense istenilen noktaya getirilmemiştir” (Sakaoğlu ve Duymaz, 2003: 9). Yakın zamanlarda Türk Mitolojisi üzerine yazılmış en geniş antolojilerden kabul edilen Bahaeddin Öğel’in “Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamalar ile Destanlar)” adlı iki ciltli eserinde günümüze ulaşabilen bu zengin kültürel birikimin geniş manzarası gözler önüne serilmektedir (Öğel, 2003; Öğel, 2002). Kitapta sözü geçen Kurttan Türeyiş mitleri, Ergenekon Destanı, Er-Sogoton efsanesi, Oğuz ve Manas Destanı, kutsal Geyik, Kartal, Ağaç ile ilgili metinler arasında Dede Korkut Kitabı’nın çağdaş edebiyatımızda kapsadığı yer ve ağırlık gerçekten tartışılmaz derecede büyüktür. Prof. Fuat Köprülü’nün söylediği gibi; “Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u öbür gözüne koyarsanız yine de Dede Korkut ağır basar” (Engin, 2005: 5).

Foto. 2. Mezahir Avşar, “Gazan Han”, şamot, oksitler, yüksek pişirim, 40x50 cm., 2003.

Türk Oğuz boylarının yaşamını konu alan Dede Korkut’u değerlendiren Prof. Dr. Muharrem Engin, bu destanın en önemli vasıflarına dikkati çekmektedir. Dede Korkut destanının müellifi millet olduğu için muhtevasını da millet hayatı teşkil etmektedir. Bu nedenle bir milli destan olan Dede Korkut Türk toplumunun “kültür değerlerinin hazinesidir”. Destanda kahramanlığın en yüksek insani vasıf olarak sunulması Dede Ko

Created with nitroPDF professional download the free trial online at nitropdf.com/professional

olduğundan ireli gelmektedir. Destanın “dilindeki yüksek coşkunluğun” ve “hızlı bir hayat tarzının hüküm sürmesini” de aynı nedenden kaynaklanmış olmalıdır. Yarı manzum, yarı mensur dil ile yazılan eserde tabiat unsurunun ve hayvanların geniş bir yer kapladığı görülmektedir. Bir kahraman etrafında dönen hikâyelerin belli bir coğrafyaya sahip olması da tarihi açıdan son derece önemlidir. Eserin dilini ise Engin “Türkçenin emsalsiz bir şaheseri” olarak nitelendirmektedir (Ergin, 2005: 5-10).

Dede Korkut Destanı'nı Azerbaycan için özel kılan eserde kullanılan lehçedir. Bilindiği gibi destanın günümüze ulaşan üç nüshası arasında içeriği ve hacmi nedeniyle uzmanların daha çok dikkatini çeken Vatikan yazmasında eski Osmanlıcaya yakın dil kullanılmış, Dresden örneği ise Azeri şivesi özelliklerini taşımaktadır (Gökyay, 2004: IV).

Foto. 3. Mezahir Avşar, “Garagüne oğlu Garabudağ”, fayans üzerine lüster boya, 25x30 cm., 1999.

Çağdaş Azerbaycan edebiyatında Dede Korkut Destanı bir masaüstü kitap haline gelmiş, okullarda ders müfredatına girerek Azerbaycan Türk insanının manevi kimliğinin en değerli ve köklü kaynağını teşkil etmektedir. Destanda canlandırılan “alp”, “yiğit” ve “eren” kişilerin yaşam tarzı, idealleri ve kahramanlıkları Azerbaycan ailelerinde erkek çocuklarının terbiyesinde örnek alınan davranışlar, kadın kahramanlarına has sadakat ve fedakârlık duygusu ise Azerbaycan Türk kadınlarında günümüzde de en takdir elden meziyetlerden kabul edilmektedir. Prof. Dr. Engin'in Dede Korkut için söylediği “Türk çocuklarının ruh ve kafa yapısını tek başına sağlam tutacak kudrette ve karakterde eserdir” sözleri bu anlamda kendini tamamen doğrulamaktadır (Ergin, 2005: 5-10).

Foto. 4. Cavad Mircavadov, “Madonna”, 1987, http://azgallery. org/artgallery/artists/mirjavadov.javad-66/mirjavadov.javad/mirjavadov_6603.html; 09.10.2010.

Oğuz Türklerinin “etik ve estetik bakışlarının hafıza kitabı” olan Dede Korkut'ta devlet kurmak, onu idare etmek, toprak, yurt, millet sevgisi gibi konuların işlenmiş olması onun değerini gün geçtikçe daha da artırmakta, bu eseri çağdaş Türk dünyası için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı haline getirmektedir (Bayat, 2003: 1).

Milli kültürün değer hazinesi olan destan yüzyıllardır Türk sanatının kaynağı olmağa devam etmektedir. Yaşar Çoruhlu'ya göre bir toplumun mitlerini onun sanatından ayırmak mümkün değildir. Geçmişten süzülerek biriken bu mitler sanatı geri planda besleyen en önemli unsurlardandır (Çoruhlu, 2006: 12). Bu eserlerde sanatın yansıttığı tüm öğelerin ilkel hali kadar saf, katkısız ve canlı örneklerini görmek mümkündür. Mitolojik kaynakların sanat eserleri üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Türk kültüründe bu yansıma ve etkileşim ilkel çağlardan başlayarak tüm tarihi dönemlerde kolaylıkla gözlemlenebilir. Kutsal dağ, kutsal ağaç, kurt, geyik, kuş gibi sayısız canlı tasvirleri, av, savaş gibi sık sık karşımıza çıkan motif ve sahnelerin referans noktası Türk mitolojisidir.

Foto. 5. Rasim Babayev, tuval üzerine yağlı boya, http://azgallery.org/artgallery/artists/babayev.rasim-22/babayev.rasim/babayev_2205.html; 13.10.2010.

Çağdaş sanattaki durum ise biraz farklıdır. XX. ve XXI. yy. sanat ürünlerinin anlamını çıkarmak daha erken dönem natüralist sanat yapıtlarını yorumlamağa benzemez. Bu yapıtlarda gerçekçi nesneleri ve objeleri aramak faydasız olabilir, bunlara daha çok “düşünce sürecini” görsel dille ifade eden sanat olarak yaklaşmak ve ona göre yorumlamak gerek (İpşiroğlu, N., ve İpşiroğlu, M., 2010: 190). Günümüzdeki geniş bilgi ağı ve sınırsız iletişim kolaylığı çağdaş insanın kültürel altyapısını bir taraftan zenginleştirip çeşitlilik kazandırmakta, diğer taraftan ise onu kendi öz değerlerinden uzaklaştırmaktadır. Bu durumda ortak milli değerlerin aileden aileye, bölgeden bölgeye, kent merkezlerinden kırsal kesime farklı yaşatıldığı gözlemlenmektedir. Yaşamımızda olduğu gibi, çağdaş sanat eserlerinde de geleneksel kültürel değerlerin yeri ve ağırlığı da sanatçıdan sanatçıya farklılık sergilemektedir. Soyut bir sanat anlayışının hâkim olduğu bu çağda milli kültür yankıları genelde daha derin anlam katlarına gömülmüş durumdadır ve bunların tespiti ve ortaya çıkarılması belli bir yorum ve çözümleme işlemleri sonucu mümkündür.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Foto. 6. Adalet Bayramov,”Kaynaklarımız”, seramik tabak, sırüstü boyama, D=22 cm., http://azgallery.org/artgallery/artists/bayramov.adalat-25/bayramov.adalat/bayramov_2503.html; 08.10.2010.

Sanat eserinin oluşmasında faydalanılan öğelerin veya sanatçının dayandığı kaynakların niteliği ve niceliğine bağlı olmadan, tüm yararlanılan veriler sanatçının zihin süzgecinden geçirilip ve duygu âleminde yoğrularak eserde yeni yaşam bulmaktadır. Her bir insan onu yetiştiren aile, kültür, millet, ülke, zamane ve coğrafyanın “ürünü” olduğu gibi, her bir sanat eseri de onu yaratan ortamın ürünüdür. Bir yapıtın oluşumunda yukarıda sözü geçen temel ilkeler dışında, sanatçının üretim sürecindeki duygu ve düşünceleri, bulunduğu ortam ve bu ortamla olan karşılıklı etkileşimi gibi pek çok etmenin yaratıcılık olayına karıştığını varsaymak mümkündür. Aslında sanatçıları ve eserleri birbirinden farklı ve özel kılan işte tüm bu çeşitli unsur ve etkilerin tekrarlanmaz zenginlik ve çeşitlilik oluşturan bütünü olmalıdır.

Foto. 7. Kamal Ahmet, “Yaşam”, tuval üzerine yağlı boya, 100x60 cm., 1986. http://azgallery.org/artgallery/artists/ahmad.kamal-10/ahmad.kamal/ahmad_1006.html ; 11.10.2010.

Anna Ahmatova’nın ünlü şiirindeki “*Когда б вы знали, из какого сора Растут стихи, не ведая стыда, Как желтый одуванчик у забора, Как лопухи и лебеда*” mısraları da sözü edilen kaynak ve etkilerin şaşırtıcı derecede geniş yelpazesi ile beklenmedik oluşum ve içeriğine işaret etmektedir. Yaşadığı dünyanın aynası ve belli bir anlamda tarafsız izleyicisi olarak sanatçı soluklamakta olduğu havanı sanatında aksettirmekte olsa da, bu yansıma onun hiç de nesnel davranmayan dâhili dünyasından süzülerek yorumlanmaktadır. Bu durumda sanatçı ona doğuştan verilen yeteneklerine dayanarak çevresinde uçuşan duygu ve düşünceleri, hayal ve isyanlarını, beklenti ve sorunlarını, hafızasının derinliklerinde saklanmış olan hatıraları, çocukluk korkularını, babaannesinin anlattığı masalları ve dedesinin okuduğu destanları kendine özgü bir yaklaşımla harmanlayarak eserlerinde yeniden canlandırmaktadır. Sanatçının hayalinde yaşayan bu dünya bazen geniş ve önceden belirlenmiş bir “otobandan” kendi özgün isteği üzerine yapıta aktarılırken, bazen de beklenmedik patikalarla ve izinsiz şekilde çalışmalara sızmaktadır. Bu son durum sanatçının iradesi dışında gerçekleşmekte ve burada o mükemmel bir “aygıt” olarak “aktarılması gerekeni” aktarmaktadır. Yoğun duygu ve zihin gerilimi yaşanan yaratıcılık anında sanatçılar bazen bilinmeyeni hatırlamakta, unutulduğu zannedilen olayları hayallerinde canlandıra bilmektedirler. Yıllar önce görülen bir manzara, okunmuş kitap, yaşanmış sarsıntı, karşılıksız aşk, acı, hepsi, ama hepsi bu anda etkili olabilmektedir ve ne zaman hangisinin ortaya çıkarak seni yöneltmeğe başlayacağını gerçekten bilemezsin.

Foto. 8. Elçin Mamedov, Bakı, Azerbaycan http://azgallery.org/artgallery/artists/mammadov.elchin-57/mammadov.elchin/mammadov_5717.html, 10.10.2010

Azerbaycan ressamlarından Elçin Mamedov Dede Korkut kitabını resimlendirmiş, Mezahir Avşar ise bu konuya mezuniyet çalışmasında başvurmuş ve daha sonra ondan vazgeçememiştir. Seramikte yaptığı Dede Korkut serilerinde destanın kahramanları canlandırılmakta, Dede Korkut dünyası hamasi ve yalın bir dille anlatılmaktadır. Bu portrelere baktığım zaman kendimi sanki ulu ecdadımın dünyayı titreten o güzel ve “korkunç” yüzüne bakıyormuşum gibi hissediyorum.

Elçin Mamedov’un yaptığı grafik çalışmaları bizi destanın masal dünyasına götürmektedir. O eski çağların kahramanlıklarla dolu günlük yaşamından alınan kareler tiyatro sahnesinde oynanırmışçasına önümüzden geçmektedir. Eserlerdeki mistik ve biraz ürkütücü hava seyirciyi kendine çekmekte, akıllarda tutkulu bir imrenme duygusu bırakmaktadır.

Adalet Bayramov, Kamal Ahmet, Mircavad Cavadov, Rasim Babayev’in eserlerinde de çocukluk hayallerimi zorlayan, rüyalarımı aksiyon olayları ile canlandıran, fantastik görünümleri ve büyük sevdaları ile yüreğimi hoplatan Dede Korkut dünyasını görebiliyorum. Muhtemelen bu kahramanlar onları da bir zaman ziyaret etmiş, rüyalarına girmiş ve yaşamlarına karışmıştır. Defalarca eserden esere yeniden tekrarlanan bu fantastik yaratıkların, devlerin ve perilerin, tuvalde kişilik kazanmış kartal, deve ve kurtların menşeini çağdaş yaşamımıza bağlamak mümkün değildir. Bunlar milli kültürümüzün temel taşlarını teşkil

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

çağımızdaki yankıları olmalı, dünü bugün vasıtasıyla yarına bağlayan değerlerimizin esintilerinden.

KAYNAKLAR

Atsız, H.Nhal (1951). Türk destanını Sınıflandırma Tecrübesi. Orkun, 32, 11 Mayıs 1951.

Bayat Fuzuli (2003). Korkut Ata Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut. Ankara: KaraM Yayınları, 1.

Çoruhlu, Yaşar (2006). Türk Mitolojisinin Anahatları. İstanbul: Kabalcı, 12.

Elçin, Şükrü (1968). Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu. Türk Kültürü, VI (63), Ocak 1968, 14-23 (158-167)’dan Asim (1287/1799), Burhan-i Katı Tercümesi, I, İstanbul: Matbaai Amire, 236.

Ergin, Muharrem (2005). İnceleme Dede Korkut Kitabı. 31. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 5-10.

Gökyay, Orhan Şaik (2004). Dedem Korkudun Kitabı. 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, IV.

İpşiroğlu, N., ve İpşiroğlu, M., (2010). Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi. 3. Baskı, İstanbul: Hayalbaz Kitap, 190.

Köprülü, M. Fuat (1980). Milli Türk Destanı. Türk Edebiyatı Tarihi 2.baskı İstanbul, 41-45.

Öğel, Bahaeddin (2002). Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamalar ile Destanlar. II. Cilt, 2.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Öğel, Bahaeddin (2003). Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamalar ile Destanlar. I. Cilt, 4.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi;

Sakaoğlu, Saim ve Duymaz, Ali (2003). İslamiyetten Öncesi Türk Destanları. İncelemeler-Metinler. İstanbul: Ötüken, 9.

Toğan, Zeki Velidi (1931). Türk Destanının Tasnifi (I). Atsız Mecmua, 1, 15 Mayıs 1931, 4-5.

Türk Dil Kurumu, 14.10.2010, http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.

Резюме

Эпос Деде Коркут является одним из важнейших столпов Тюркской литературы. В нем ярким, богатым и красочным языком отражены моральные и эстетические основы тюркского мира, образ жизни, нравы и обычаи Тюрков-Огузов.

История рождения эпоса Деде Коркут состоит из устного сказительного периода и времени перевода его в письменную форму. Особенно на втором этапе влияние эпоса на культуру и искусство тюркских народов значительно возрастает.

Как кладезь материальной и духовной жизни древних тюрков эпос является важнейшим источником культуры и искусства тюркских народов. В докладе делается попытка исследования связи между эпосом Деде Коркут и культурой Азербайджана, а также его роль и влияние на современное искусство на примере таких художников, как Елчин Мамедов, Расим Бабаев, Камал Ахмет, Джават Мирджавадов, Мезахир Авшар и Адалет Байрамов.

Цель доклада заключается в желании еще раз привлечь внимание к эпосу Деде Коркут как к общему историческому и культурному наследию всех современных тюркских народов, а также показать степень его влияния на современную культуру и искусство.

Ключевые слова: Тюркская литература, эпос Деде Коркут, современное Азербайджанское искусство.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ ДАСТАНОВ В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШИХАЛИ КУРБАНОВА

ЛЯМАН БАЙРАМОВА

Курбанов Шихали Курбан оглы был не только выдающимся политическим и государственным деятелем, но и яркой творческой личностью – крупным ученым-литературоведом, доктором филологических наук, профессором, тонким и проницательным публицистом, талантливым драматургом, мастером великолепных сатирических рассказов и даже поэтом. Именно с Ш.Курбанова началась новая эпоха в критике и литературоведении, когда исследователи стали прослеживать азербайджанские традиции и мотив не только в русской, но и в западноевропейской литературе, опровергая теорию Запада когда-то о «неполноценности» тюркских народов. Эта проблема, которая была поднята Ш.Курбановым в 60-е годы прошлого века, – самая актуальная проблема и сегодня. Всесторонне, детально осветить связь русской классической литературы с Азербайджаном, с азербайджанской литературой и фольклором, раскрыть истоки интереса к азербайджанским традициям русских поэтов и писателей, проследить историю этих связей и дать анализ с позиций современных автору критериев и теоретических основ литературоведения, – все это являлось задачей сложной, почетной и весьма актуальной. В подобном контексте Шихали Курбанов и касался проблемы исследования азербайджанских дастанов. Впервые к этой теме он обращается в своей курсовой работе «Ты песней стал Саят-Нова», посвященной кавказскому ашугу. Так он, по его мнению, первые образцы устной народной поэзии певцов-ашиков, которые сочиняли мелодии к своим стихам и исполняли их на музыкальном инструменте – сазе или кеманче, относятся к 15–17 вв. (Курбани, Диварганлы Аббас, Сары-ашик), но расцвета она достигает в 18 в. (Хаста Касум, Дилгам Валех, Шиксте Ширин,) Однако он один из первых в свое время отмечал, что несмотря на то, что Саят-Нова творил на трех языках: армянском, грузинском, но более всего оставил песен на азербайджанском языке и большинство из них являются заимствованиями из азербайджанского фольклора.

Внимание Ш. Курбанов уделял изучению дастанов в своей статье «Ведущая тема», опубликованной на страницах «Литературного Азербайджана», автор отмечает, что в замечательной галерее героев гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви главествуют герои любимых народом дастанов. «Семь красавиц», «Лейли и Меджнун», «Хосров и Ширин», «Искендернаме»- по сути дастаны получивши новую стихотворную форму.

«Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке» цельное монографическое исследование, где прослеживается развитие литературных связей двух народов на различных исторических этапах XIX века. Тема Кавказа, Востока с конца XVIII века получает особое распространение в русской классической литературе и усиливается в XIX веке. Шихали Курбанов детально рассматривает дастан Ашиг Гериб, пересказанный М.Ю. Лермонтовым. Отмечая, что дастан в переводе с персидского слова "дестан" означает "рассказ"— эпическое произведение в фольклоре или литературе Востока и Юго-Восточной Азии, Шихали Курбанов указывает на то, что Лермонтов выступил в качестве переводчика данной «сказки» Однако, если эта сказка – просто малозначительная для творчества М.Ю. Лермонтова этнографическая запись, некий черновой набросок будущего сюжета, то необходимо рассматривать ее в качестве инварианта международной композиционной схемы, не имеющей прямого отношения к философии ислама: услышанная, возможно, осенью 1837 года от М.Ф.Ахундова, у которого Лермонтов брал уроки «татарского» (азербайджанского) языка, в русской литературе эта сказка функционирует как одно из стили

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

произведений, со свойственной им «восточной» стилистикой и восточными именами и понятиями: ага (господин), ана (мать), сааз (балалайка), гёрурсез (узнаете), восклицаниями «о всемогущий аллах!» и т.п. С другой стороны, есть вполне обоснованная возможность допустить самостоятельную ценность текста для Лермонтова, и, таким образом, причастность его к осмыслению художественного мира сказки, ее образно-символической системы, то осуществленная проекция данного текста на традицию поэтики азербайджанской, персидской и тюркской суфийской литературы заставляет по-новому оценить данное произведение.

Нельзя не обратить внимание и на тот факт, что возвращая национальный азербайджанский праздник Новруз байрамы, Шихали Курбанов вернул и любимых героев одного из первых азербайджанских дастанов – Деде Горгута, Плешивого Кесу, Бахар гыз (Девушку Весну)

К сожалению, ранняя смерть оставили неоконченными как эти так и многие другие исследования Шихали Курбанова, иначе кто знает, может быть он привнес бы еще много новаторских идей и заложил иные глубокие традиции в изучении азербайджанского фольклора, в частности дастанов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Курбанов Ш.К. А.С.Пушкин и Азербайджан. Баку: Детиздат, 1959.
2. Курбанов Ш.К. Ведущая тема // «Литературный Азербайджан», 1964, № 3
3. Курбанов Ш.К. Азербайджанско-русские литературные связи. Баку: изд-во АН Азерб.ССР, 1964.
4. Курбанов Ш.К. Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке. Баку: Азгосиздат, 1969.
5. Курбанов Ш.К. Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке. М.: Восточная литература, 1976.
6. Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар. Тифлис, 1903.
7. Пушкин А.С. Полн. собр. соч. Т. II. М.: АН СССР, 1956,.III. М.: АН СССР, 1957
8. Пушкин А.С. Путешествие в Арзрум. Полн.собр.соч. Т.VI. М.: АН СССР.
9. Лермонтов М. Полное собр.соч. . М. «Детская литература» 1997
10. Садыхов М.З. Азербайджан в декабристской литературе: Автореф. дис. …канд.филол.н. Тбилиси, 1961.

PROBLEMS OF EPİC STORİES (DASTANS) İN SCİENTİFİC ACTİVİTY OF SHİKHALİ GURBANOV

Shikhali Gurban oghlu Gurbanov was a prominent political and public figure as well as vivid creative personality – great literary critic, Doctor of Philology, professor, delicate and penetrating publicist, talented dramatist, master of magnificent satirical stories and even a poet. He belonged to a number of outstanding representatives of Azerbaijani literature of second half of 20th century. He sacrificed most part of his life to the deal of development of national literature. Gurbanov is an author of three monographs and more than fifty other published scientific works. Shikhali Gurbanov's thorough skills were displayed not only in scientific, but also in literary capacity. His splendid plays and libretto were acknowledged by spectatourbanowas awarded with Uzeyir Hajibayov prize. Shikhali Gurbanov was elected a member of Central Committee of Communist Party of Azerbaijan in 27th Congress of the Communist Party in February 1966 and a member of Bureau and secretary of Central Committee of Communist Party of Azerbaijan.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DƏLİ DOMRUL MOTİVLƏRİ XALQ YARADICILIĞINDA (ŞƏKİDƏN QEYDƏ ALDIIMIZ FOLKLOR MATERİALLARI ƏSASINDA)

LƏMAN SÜLEYMANOVA

Hal-hazırda Dəli Domrul obrazına birbaşa adı çəkilən mətnlərdə təsadüf etmək çətin olsa da, bu boyun motivlərinə müasir dövrümüzdə qeydə alınmış folklor materiallarında rast gəlmək mümkündür. Daha tez-tez üzləşdiyimiz motivlər isə «can yerinə can vermə», «Əzrayılın quş donuna girməsi», «Tanrı tərəfindən bağışlanan ömür» motivləridir.

Can yerinə can vermə motivi. Bildiyimiz kimi, sözügedən boyda Dəli Domrulla İslamın 4 əsas mələyindən biri olan Əzrayılın mübarizəsi təsvir olunur. Əzrayıl obrazına indiyədək nəşr olunmuş folklor toplularında epizodik şəkildə təsadüf edirik. Şəki ərazisindən topladığımız mətnlərdə isə bu mifoloji obrazla tez-tez rastlaşırıq. Əzrayıl obrazı müxtəlif folklor janrlarında özünə yer almışdır. Bunlardan ən geniş yayılanları mifoloji rəvayətlər, nağıllar, lətifələr, deyimlər, qarğışlar, inamlardır. Biz həmin ərazidən ümumilikdə 36 mətn qeydə almışıq (11). Onun iyirmi səkkizi mifoloji rəvayətdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu mətnlərin bir qismi tam formada deyil. Hiss olunur ki, bunlar yaxın vaxtlara qədər kamil sənət nümunələri olmuş, ancaq folklor vaxtında və lazımi səviyyədə toplanmadığı üçün tədricən unudulmuşdur. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər” boyunun əsas motivlərindən biri olan can yerinə can vermə motivi ilə daha çox lətifələrdə rastlaşırıq. Şəki bölgəsindən Əzrayılla bağlı dörd lətifə qeydə almışıq. Həmin lətifələrdən birinin digər 2 variantı da "Şəki folkloru" antologiyalarında Hacı dayının və şəkilinin adı ilə bağlı getmişdir. Həmin lətifələrdən biri olduqca maraqlı süjetə malikdir. Hacı dayı (digər variantda şəkili) onun canını almağa gəlmiş Əzrayılı mat qoyur (1, 245; 3, 200). Bu lətifənin bizim qeydə aldığımız variantında isə Hacı dayını (yaxud şəkilini) Molla Nəsrəddin əvəz edir. Hacı dayı və şəkili müasir folklorun lətifə qəhrəmanları olduğu üçün deyə bilərik ki, həmin lətifə əvvəllər Molla Nəsrəddinə məxsus olsa da, sonralar Hacı dayıya, eləcə də şəkiliyə transformasiya olunmuşdur. Professor Y.Qarayev haqlı olaraq qeyd edir ki, burada müxtəlif folklor örnəklərimizdə rast gəlinən "ölümdən qaçma" motivinin yumorlu şəkildə ifadə olunduğunu görürük (1, 41). Həmin lətifənin digər variantı isə Qarabağdan qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, bu variantda şəkilinin ticarət təfəkkürü öz əksini tapmışdır. Əzrayılın canını almaq istədiyini bilən şəkili ondan soruşur: «Neçəyə alacaqsan?» (2, 313).

Əzrayılla bağlı topladığımız bir mətnin isə ərazidə həm rəvayət, həm də lətifə kimi söyləndiyinin şahidi olduq. Qeyd edək ki, eyni süjetin müxtəlif folklor janrlarında özünü göstərməsi halı ilə bir neçə dəfə üzləşmişik. Həmin süjetə görə, bir oğlan Əzrayılla dostlaşır və ondan nə vaxt öləcəyini soruşur. Əzrayıl ona sudan uzaq olmağı məsləhət görür, çünki onun əcəli suda tamam olacaq. Oğlan evlənəndən sonra arvadı ilə dəniz səyahətinə çıxır. Dənizdə qəflətən onun gözünə Əzrayıl görünür. Oğlan tək ona görə bu qədər adamın öldürülməsinin haqsızlıq olduğunu söyləyir. Əzrayıl deyir ki, dənizdəki adamların hamısının əcəli suda bitəsidir. Odur ki, mən neçə illərdi əziyyət çəkib sizi bura güclə yığmışam.

Həm folklor toplularında, həm də dialektoloji materiallarda ölümdənqaçma motivli lətifələrlə tez-tez rastlaşmaq mümkündür (15,367)

Ancaq ölümdənqaçma motivli digər janrlar da bölgədə geniş yayılmışdır. Topladığımız mətnlərin birində Əzrayıl canını almağa gələcəyi adama yuxuda xəbərdarlıq edir ki, sabah heç yerə getməyib onu gözləsin. Kişi xəbərdarlığa məhəl qoymayıb evdən qaçır. Əzrayıl onu uzaq bir meşədə yaxalayır və canını alır. Gördüyümüz kimi, bu, türk xalqları arasında geniş yayılan «ölümdən qaçma» motividir. Bu tipli mətnlərin hamısında olduğu kimi, bu mətndən də çıxan nəticəyə görə, ölümdən qaçmaq qeyri-mümkündür.

Bu obrazla bağlı qeydə aldığımız daha bir mətn isə "Əzreyilin xəbərdarrığı" adlanır. Mətnə görə, Əzrayıl əvvəlcə canını almağa gəldiyi kişiyə namaz üstə olduğu üçün möhlət verir. Sonra isə zorla Əzrayılı onunla çörək kəsməyə məcbur edən kişi yenə də möhlət qazanır. Bu dəfə Əzrayıl ona söz verir ki, gəlməzdən qabaq xəbər göndərəcək. Kişi ar

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sonra Əzrayılı evində görəndə təəccüblənir. Əzrayıl deyir ki, arxa tərəfdəki, qabaq tərəfdəki qonşunu öldürdüm, sağdakı, soldakı qonşunun canını aldım. Bunlar hamısı sənə xəbərdarlıq deyildimi? Bu rəvayətin digər bir variantını da Bakıdan qeydə almışıq.

Şəkidən qeydə alınmış bir mətni daha arxaik süjet saymaq olar. Həmin mətn «Aşıq Rustamın ölümü görməsi» adlanır. Adından da göründüyü kimi, bu mətndə Əzrayılı Ölüm əvəz edir. Əzrayıl obrazı islamdan gəldiyi üçün deyə bilərik ki, Ölüm obrazı daha əvvəlki dövrlərin məhsuludur. Ölüm burada «ağpaltar» kimi təsvir olunur. Ancaq bu mətn də islamın təsirindən kənarda qala bilməmişdir. Aşıq Rustama görünən ağpaltar «Kəlmeyi-şəhadətini de, canını alacam» deyir (8, 111).

Şəkidən qeydə alınmış bir qarğışda da ölümün adı keçir: «Canın$_1$a ölüm olsun» və ya «Ölüm olsun canın$_1$a» (11).

Bu obrazla bağlı qeydə aldığımız iki mətn isə nağıldır. Nağıllardan biri beynəlxalq göstəricidə 1199-cu nömrə altında gedən süjetdir. Həmin mətnə görə, vaxtı çatan adam Əzrayılın gözündən yayınıb başı ilə ayağının yerini dəyişə bilsə, Əzrayıl onun canını ala bilmir. Daha bir oxşar süjet «Zəngəzur folkloru» kitabında getmişdir. Həmin süjet «Əzrayılın kirvəliyi» adlanır. Bu mətnə görə, Əzrayıl xəstənin baş tərəfində dayanarsa, ona əlac yoxdur. Yox, əgər ayaq tərəfində durarsa, xəstə sağalacaq (4, 219).

İnama görə, xəstə kəlmeyi-şəhadətini deməsə, onun ölməyi çətin olur. «Zəngəzur folkloru» kitabında gedən «Əzrayılın kələyi» adlı mətndə də Əzrayıl qardaşlığının canını ona görə ala bilmir ki, o, kəlmeyi-şəhadətini bütöv demir (4, 220). Bununla bağlı daha bir süjetə görə, Əzrayıl uşağa çevrilərək vaxtı bitmiş adama görünür və hiylə ilə ona şəhadətini bütöv dedirdir (4, 212). Bir qədər fərqli süjet isə "Azərbaycan mifoloji mətnləri" kitabında verilmişdir. Həmin mətnə görə, Əzrayıl Ucubılığın canını almaqda ona görə çətinlik çəkir ki, onu yerə yıxa bilmir (6, 88).

Ərazidə yayılmış digər bir inama görə isə can verən adamın nə baş, nə də ayaq tərəfində oturmaq olmaz. Bu zaman Əzrayıl onun canını ala bilmir. Xəstənin çox əzab çəkməməsi üçün böyründə dayanmaq lazımdır.

Digər mətnə görə, Allah Əzrayılı əkiz uşaqlı qadının canını almağa göndərir. Əzrayıl əvvəlcə onun canını almaq istəməsə də, sonra əmrə itaət etməli olur. Bu hadisədən iyirmi il sonra Əzrayıl yolla gedərkən ağ atlı iki oğlanla rastlaşır. Onlar atlarını sürüb gedəndə Əzrayılın üstü palçığa batır. Qayıdanda Allah ondan nə gördüyünü soruşur. Əzrayıl başına gələn hadisəni danışanda Allah onların həmin əkiz uşaqlar olduğunu söyləyir.

Əzrayılın quş donuna girməsi. Ərazidən qeydə aldığımız mətnlərin dördündə Əzrayıl quş formasındadır. O, mətnlərin birində bülbül, birində sərçə, birində ağ toyuqdur. Dördüncü mətndə isə quşun növü göstərilmir. Onu da qeyd edək ki, Əzrayılın quş donunda təsviri çox arxaik süjetdir. Əski türk dastanlarında da həmin süjetlə üzləşirik. Bulqar abidəsi «Şan qızı dastanı»nda ölülərin ruhunu daşımaq qartala həvalə olunmuşdu (9, 125). Bu süjetlə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da rastlaşırıq. Dəli Domrul Əzrayıla hücum edən zaman Əzrayıl göyərçinə dönür və pəncərədən uçub gedir (10, 80). Burada Əzrayıl "Al qanatlu" epiteti ilə xatırlanır (10, 79) və o, yalnız Dəli Domrulun gözünə görünür. Daha bir mətn də «Dedem Korkudun kitabı»nda verilmişdir. Janr etibarı ilə lətifə olan bu mətndə tükləri yolunmuş toyuğu Əzrayıl sayan ana ona oğlunun yerini nişan verir (14, DLXXIV).

Qeydə aldığımız mətnlərdə də Əzrayıl canüstə olan adamın gözünə görünür. Xəstənin ətrafına toplaşanlar isə onu görmək imkanından məhrumdurlar. Qeydə aldığımız mətnlərin bir neçəsində Əzrayıl gəlib qapını döyür, canüstə olan xəstə yanındakılara qapını açmağı tapşırır, ancaq ətrafdakılar qapının səsini eşidə bilmirlər. Qapı açılanda pərdələr tərpənir və bir az sonra isə xəstə canını tapşırır.

Bu tipli mətnlərin bir qismində göstərilir ki, vəziyyətlə barışmaq istəməyən xəstənin sahibləri qapını bağlayırlar, ancaq Əzrayıl içəri keçmək üçün özünə yer tapa bilir (sobanın borusundan, bacadan və s. içəri keçir).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bölgədən qeydə aldığımız mətnlərdə Əzrayıla ancaq quş kimi deyil, cürbəcür formalarda rast gəlirik. Mətnlərin ikisində Əzrayıl ilan formasındadır. Bu süjeti də qədim süjetlərdən biri saymaq olar. Sözügedən süjet türk xalqları arasında geniş yayılmışdır (13, 33-35).

Əzrayıl mətnlərin birində ölümdən qaçmaq istəyən gəlini camış cildinə girərək divara sıxıb öldürür. Həmçinin ərazidə geniş yayılmış inama görə "Yuxuda camış görmək Əzrayıldı". Qeyd edək ki, Salyan rayonunda yayılmış inama görə də, "Yuxuda camış vuran adam tezliklə öləcək"(11). Eyni inamla "Azərbaycan mifoloji mətnləri", «Şəki-Zaqatala folkloru» kitablarında da rastlaşırıq (6, 160; 5, 21).

Digər bir mətndə isə camış inəklə əvəz olunur. «Dedem Korkudun kitabı»nda verilmiş bir lətifədə də Əzrayılın inək formasında təsvirinə rast gəldik (14, DLXVIII).

Mətnlərin bir qismində Əzrayıl insan formasındadır. Bir mətndə deyilir ki, Əzrayıl adicə adamdı, ağzında iki dənə dişi var. Dişlərini qıcayıb adamın üstünə gələndə qorxudan canı çıxır. Bu mətnə görə, Əzrayılın qılıncı da olur. O, bəzən canını almağa gəldiyi adamı qılıncı ilə çalır.

Bir neçə mətndə göstərilir ki, Əzrayıl adamı mişar ilə kəsib öldürür. Bu zaman evin divarları, ətrafdakı adamların üst-başı qan olur. Odur ki, ölü çıxan evin divarları yarıdan aşağı şirələnməli, yuyulmalı, ölünün yanında oturmuş adamlar da çimməlidirlər. Yalnız bundan sonra həmin evdə yemək yeyilə bilər.

Bu tip mətnlərə görə, Əzrayıl pis adamı mişar ilə kəsib öldürür, yaxşı adamlara isə gül iylədib canını alır. "Bu yurd bayquşa qalmaz" kitabında "Ölüm də bir yuxuymuş" başlığı altında gedən mətnlərin birində də oxşar süjetlə rastlaşdıq. Bu mətndə oğlan cildində olan Əzrayıl pis əməllərin sahibi olan adamı kərənti ilə kəsib öldürür, yaxşı adama isə gül iylədib canını alır (7, 10). Əzrayılın oğlan kimi göründüyü digər bir mətni də Şəkidən qeydə almışıq. Onu da qeyd edək ki, yuxarıdakı mətn qeydə aldığımız mətnə nisbətən bitkindir. Eyni proses bu gün başqa xalqların folklorunda da özünü göstərir. Bu barədə rus folklorşünası N.İ.Plotnikova yazır: «Süjetin deformasiyası indi ənənəvi folklorda gedən proseslərdən biridir » (17, 167).

Ərazidən qeydə aldığımız bir mətnə görə, Əzrayıl uşaq kimi, digər mətndə isə qadın kimi görünür. Əzrayılın uşaq kimi görünməsi ilə "Azərbaycan mifoloji mətnləri" kitabında da qarşılaşdıq. Həmin mətnə görə, Əzrayıl vədəsi çatmış adama uşaq kimi görünür və aldadaraq onun canını alır (6, 112).

Maraqlıdır ki, qadın formasında görünən Əzrayılın adı Humaydır. V.Verbitski Sibir türklərindən Umayın «Ölüm mələyi» (Anqel smerti) anlamını qeydə almışdır (18, 79). Eləcə də B.N. Basilov Əzrayıl sözünü «Ölüm mələyi» kimi izah edir (16, 28). V.Radlov türk xalqlarından biri olan şorlarda Umaya uşaqları qoruyan ilahə və «ölünün ruhunu yola salan» anlamına tuş olmuşdur (12, 109).

Qeydə aldığımız digər nağıl isə beynəlxalq göstəricidə 950-ci nömrə altında gedən nağıl süjetidir. Həmin nağıl "Dayiynən bacoğlu" adlanır. Burada Əzrayıl keçi cildində, üstü zınqırovlu təsvir olunur.

İslam dinində Əzrayılın yuxarıda saydığımız atributları yoxdur. Həmin atributlar türk mifologiyasına məxsus hansısa obrazın atributları olmuşdur. İslam dininin təsiri altında həmin mifoloji obraz sıradan çıxsa da, ona məxsus atributlar Əzrayıl obrazına keçmişdir. Çox güman ki, İslam mifologiyasında Əzrayılın yerinə yetirdiyi funksiyanı türk mifologiyasında həmin obraz yerinə yetirmişdir. Məhz funksiya eyniliyi nəticəsində həmin atributlar Əzrayıl obrazına keçmişdir.

Mətnlərin bir neçəsində göstərilir ki, bəzən Əzrayıl müəyyən səbəblərdən vaxtı çatmış adamın canını almaq istəmir (çox cavandır, evin tək uşağıdır və s.). Bu zaman Allah-taala özü ona elə şərait yaradır ki, ölü sahibləri günahı Əzrayılda görmürlər. Bununla bağlı olaraq Şəkidə belə bir deyim işlənir: "Əzrayıl özünə qarğatmiyifdi".

Söyləyicilərdən birinin verdiyi məlumata görə, Əzrayıl özü də peyğəmbərdir, ona görə də ona qarğımaq olmaz.

Şəkidə işgüzar, çox cəld hərəkət edən adamlar haqqında "Filankəs elə bil Əzrevıldı" deyirlər. Bu deyimin digər ekvivalenti isə belədir: «Filankəs elə bil Ə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ərazidən qeydə aldığımız iki mətnə görə isə Əzrayıl harada qəmginlik, peşmanlıq görsə, yönünü o tərəfə tutur. Mətnlərin birində göstərilir ki, Əzrayıl bir evə gəlir. Evdə də iki gəlin varmış. Əzrayıl gələndə onlardan biri mahnı oxuyur, o birisi isə əlləri qoynunda, peşman dayanıbmış. Əzrayıl mahnı oxuyan gəlinin canını almağa gəlsə də, əli qoynunda dayananın canını alıb gedir.

İkinci bir mətndə də Əzrayıl deyib-gülmək, şənlik olan evə yaxın düşmür, əvəzində gedib ağlaşma olan evdən can aparır.

Tanrı tərəfindən bağışlanan 40 illik həyat. İnsanın hansasa yaxşı əməlinin müqabilində Allahın onu bağışlaması, onun ömrünü uzatması kimi motivlərə də folklor mətnlərində tez-tez rastlaşırıq. Ərazidən bu mövzu ilə bağlı bir neçə mətn qeydə ala bildik. Həmin mətnlərdən birinə görə, oğlanın toy gecəsinə qədər ömrü varmış. Toy günü Allah tərəfindən göndərilən ilan onu çalıb öldürəcəkmiş. Amma gəlinin ac bir adama verdiyi xonçanın müqabilində Allah oğlanın ömrünü uzadır (11).

Ərazidən topladığımız başqa bir mətn isə bir qədər fərqlidir. Belə ki, həmin mətndə kişinin ömrünü Allah yox, Əzrayıl uzadır. Bu mətnə görə, böyük ailəsi olan bir kişi evdə bişirilən yeməkdən doymur. O, özü üçün yemək götürüb dağa çıxır ki, tək yesin. O, dağda süfrə açarkən qəflətən bir kişi peyda olur və Allah tərəfindən göndərildiyini deyir. Kişi Allahın ədalətsiz olduğunu söyləyərək ona yemək vermir. Süfrəni ikinci dəfə açanda yenə də bir kişi peyda olaraq Əzrayıl olduğunu söyləyir. O, Əzrayılı ədalətli saydığı üçün süfrəyə dəvət edir. Əzrayıl isə bunun müqabilində kişinin ömrünü iyirmi il uzadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cilddə. IV c. Şəki folkloru (tərtib edənlər: Əbdülhəlimov H., Qafarlı R., Əliyev O., Aslan V.). Bakı, Səda, 2000

2. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cilddə. V c. Qarabağ folkloru (toplayanlar: Abbaslı İ., Fərzəliyev T., Quliyev N.). Bakı, Səda, 2001

3. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cilddə. VI c. Şəki folkloru (toplayıb tərtib edən: Əbdülhəlimov H.). Bakı, Səda, 2002

4. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cilddə. XII c. Zəngəzur folkloru (toplayanlar: Nəbioğlu V., Kazımoğlu M., Əsgər Ə.). Bakı, Səda, 2005

5. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cilddə XIII c. Şəki-Zaqatala folkloru (tərtibçilər: İsmayılov H., Əliyev O., Abdullayeva M.). Bakı, Səda, 2005

6. Azərbaycan mifoloji mətnləri (tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A.). Bakı, Elm, 1988

7. Bu yurd bayquşa qalmaz (toplayıb tərtib edənlər Nəbioğlu V., Qaradaşlı M., Əsgər Ə.). Bakı, Yazıçı, 1995

8. Dədə Qorqudla bağlı rəvayətlər silsiləsindən. Toplayanı: Ə. Şamil. «Dədə Qorqud» jurnalı. 2003, № 4

9. Hacıyev T. Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı, Təhsil, 2005

10. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Zeynalov F. və Əlizadə S.). Bakı, Yazıçı, 1988

11. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr müəllifin şəxsi arxivindədir.

12. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik, 1994

13. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsərlər). Bakı, Elm, 1972

14. Dedem Korkudun kitabı (hazırlayan Gökyay O.Ş.). İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 2000

15. Şirəliyev M. Azərbaycan dialetologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1968

16. Басилов Б.Н. Культ святых в исламе. Москва: Мысль, 1970

17. Бикбулатов Н.Б., Фатыхова Ф.Ф. Семейный быт Башкир ХЫХ–ХХ вв.. Москва, Наука, 1991

18. Вербицкий В.И. Алтайские инародцы. Москва: Дом Левенс

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Мотивы, связанные с образом Дели Домрула в народном творчестве
(на основе фольклорных материалов, собранных в Шеки)

Статья посвящена исследованию мотивов, с образом Дели Домрула – одного из легендарных героев эпоса «Деде Коркут», которые к сожелению не так часто присутствуют в различных жанрах азербайджанского фольклора. Автор статьи на основе анализа таких мотивов как «отдать жизнь за жизнь», «преодевание Азраиля в облик (одеяние) птица» (превращение Азраиля в птицу»), «жизнь, даренная Танры (Богом), которые встречаются в недавно собранных фольклорных материалах в Шеки строит свои суждения по структуре образа Дели Домрул.

Deli Domrul motivations in folklore
(on the fundamental materials gathered in Sheki)

Nowdays it is difficult to meet (to come across) the character. Deli Domrul in those texts, but we can come across the motivations in this part of the folklore materials of the modern time. The motivations we meet more often are: “to give life for life”, “Azrail in fird’s clothes” and “The life presented by God”.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK DASTANLARINDA İŞLƏNƏN BƏZİ TERMİN VƏ ORTAQ KƏLMƏLƏRİN AÇIQLANMASI

MAARİFƏ HACIYEVA

Türk dünyasının ortaq mədəniyyətinin ifadəsi olan türk dastanlarında işlənən termin – sözlərin açıqlanması, müqayisəli şəkildə izahı, türk xalqlarının ortaq keçmişinə işıq tutar, milli-mənəvi dəyərləri bir daha bütün parametrlərlə ortaya çıxarar, ortaq mənəvi mədəniyyətin tarixi köklərinin daha dərindən incələnməsinə imkan yaradar.

Türk dastanlarında işlənən termin – kəlmələr folklor elmində geniş şəkildə araşdırılmamış və ya az araşdırılmışdır. Dastanlarımızın mətnlərindəki termin – kəlmələrin sistemli şəkildə araşdırılması folklor elminin qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

Türk dastanlarında milli xüsusiyyətləri ifadə edən termin – kəlmələri təxminən belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Qəhrəmanlıq ifadə edən adlarla bağlı kəlmələr;
2. Toponimlərlə bağlı termin – kəlmələr;
3. Etnonimlərlə bağlı kəlmələr;
4. Şəxs adları ilə bağlı kəlmələr;
5. Astronomik termin kəlmələr;
6. Təbabətlə bağlı kəlmələr;
7. Dini terminlər;
8. Mifoloci terminlər;
9. Silah-sursatla bağlı terminlər;
10. Titullarla bağlı termin- kəlmələr;
11. Heyvandarlıq, ovçuluqla bağlı kəlmələr;
12. Oyun, əyləncə, evlənmə ilə bağlı terminlər;
13. Əl sənətkarlığı ilə bağlı termin - sözlər;
14. Adət-ənələlərlə bağlı termin- kəlmələr və s.

Türk dünyasında yaranan dastanların bu səpkidə adlandırılması çox vacibdir. Bir məqalədə bunların araşdırılıb ərsəyə gətirilməsi mümkün olmadığı üçün fikrimizi iki türk dastanı üzərində cəmləşdirmək niyyətindəyik: «Oğuz xan» və «Koroğlu».

Məlumdur ki, qədim türk epos təfəkkürü müxtəlif mənbələrdən gəlib zəmanəmizə çatmışdır. «Yaradılış dastanları», «Alp Ər Tonqa», «Oğuz Kağan», «Göy türk», «Ərgənəkon», «Şu», «Siyenpi», «Köç» kimi türk dastan mədəniyyətinin bir çox nümunələrini müxtəlif qaynaqlardan öyrənmişik. Ona görə də dastan mətnlərində işlənən termin – kəlmələrin bu mətnlərdə bəzi dəyişikliklərlə ifadə edilməsinin nəzərə alınması da tamamilə qanunauyğun bir haldır.

O da məlumdur ki, Oğuzların atası Oğuz xan və oğullarının dastanını anladan başlıca iki mənbə vardır. Bunlardan birincisi Paris Milli Kitabxanasında olan Uyqur yazısı ilə yazılmış, tam olmayan əlyazmasıdır. Bu nüsxə Rza Nur tərəfindən tapılmış, elmi olaraq W.Banq və R.R.Arat tərəfindən öncə alman dilində (1932), daha sonra türkcə «Oğuz Kağan dastanı» (1936) adı ilə nəşr edilmişdir.

İkinci önəmli qaynaq isə İlhanlı sarayında yaşamış doktor Rəşidədinin yazıya aldığı Oğuz xan və oğullarına aid rəvayətlərdir.

XV əsrdə yaşayan Yazıçıoğlu və XVII əsrdə yaşayan Əbülqazi Bahadır xan (1643-1665) Rəşidəddinin rəvayətlərini qərb və şərq türkcəsinə çevirmişdir. Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xan Rəşidədinin «Jamiüt-təvarix» əsərindəki məlumatlara əsaslansa da «Səcəreyi-Tərakimə» əsərinə dastanın birinci və ikincisində görünməyən «Kazan Alp» mədhiyyəsini daxil etmiş, beləliklə, dastandakı alp-qəhrəman tiplərini zənginləşdirmişdir. «Kazan Alp» mədhiyyəsi ilə birlikdə əldə olan hər iki mətn «Oğuz xan» dastanının tam mətni deyildir və dünya kitabxanalarında dastanın işıq üzü görməmiş mətninin mövcudluğuna şübhə doğurmur. Vaxtilə bu cəhətə diqqət yetirən

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

prof. Məhmət Kaplan yazırdı: «Oğuz Kağan» dastanı uzun illər şifahi olaraq yaşamış, müxtəlif bölgələrdə bəzi qisimləri yazıya alınmışdır (1, 12).

Yuxarıda adı keçən mətnin şifahidən yazıya, yazıdan nəşrə keçərkən önəmli dəyişiklikliyə, fərqli dil, din və mədəniyyət çevrələrində nə kimi dəyişikliyə uğradığını ehtimal etmək mümkündür. Bununla belə bir-birindən ən az yüz il sonra yazıya alınmış olsalar da dastanın hər iki mətninin bir çox cəhətdən yönünün ortaq olduğu, çox fərqli yer və zamanlarda təsbit edilməsinə baxmayaraq aralarında coğrafi və mədəni dəyişikliklərin dastana çox da təsir etmədiyini görə bilərik.

Göründüyü kimi, dastanın tam mətni əlimizdə yoxdur və ldə olan mətnlər isə fars və uyqur yazısı ilə yazılmış Çin mənbələrindən alınmışdır.

«Koroğlu» dastanının da türk dünyasında yayqın olan mətnləri də tədqiqatçını uzaq və geniş bir tədqiqat obyektinə yönəldir.

Türk xalqlarının ortaq dəyərlərini ifadə edən «Oğuz xan» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq dastanları arasında mənəvi bağlılıq, milli-mənəvi cizgilər ortaq türk mədəniyyətinin bir çox yönlərini açıqlamaqdadır.

Bu məqalədə hər iki dastanda rast gəldiyimiz toponim (yer adları), qəhrəmanlıq ifadə edən termin –sözlər, at, silah, sursat, yer adları ilə bağlı sözlərin ortaq yönlərini incələməyə çalışmışıq.

Türk dünyasının tarixi coğrafiyasının öyrəniləmsində dastanlarda adı çəkilən yer adlarını ifadə edən termin kəlmələrin araşdırılması tarixin uzaq keçmişində saxlanan izlərin qatının açılmasında uğurlu material verir. Yer, yurd, şəhər, dağ, daş ifadə edən toponimlərin bir qismi müəyyən tarixi səbəblər üzündən qorunub saxlana bilməsələr də onların dastan mətnlərində yaşayan adları tarixin qaranlıq yerlərinə işıq sala bilir və bir çox problemlərin açılmasına yardımçı ola bilər. «Oğuz xan» və «Koroğlu» dastanlarında adı keçən toponim kəlmələr də tariximizin bir parçasını ifadə etməkdədir. Bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda incələnməsinə böyük ehtiyac vardır.

«Oğuz xan» dastanında türklərin uzun müddət içində yaşadıqları «atlı köçəri mədəniyyəti» haqqında dərin təsəvvürlər var.

Bu barədə əlimizdə olan «Oğuz xan» dastanının hər iki nüsxəsi bir-birindən fərqlidir. Belə ki, uyqurca olan «Oğuz Kağan» dastanında Oğuzun anayurdu sayılacaq bir yer yoxdur. «Tarixi Oğuzxan və Türkan»da isə Oğuzun ana yurdu Türküstanda **Lpranç** şəhəri yaxınlığındakı **Ortak** və «Kurtak» yaylaq, Karakurumdakı **Borsuk** isə qışlaq kimi göstərilir.

Dastanda göstərilir ki, burada iki şəhər vardı. Birisi **Talas**, birisi **Karı Sayran** ki, bu son şəhərin qırx qapısı vardı (1, 17).

«Tarixi Oğuzxan və Türkanda məkan ilə insan arasındakı münasibətə diqqət edilməsi əsəri tarixə yaxınlaşdırır. Məsələn, Oğuzxan **Şirvan** tərəfdən qalxaraq **Aran** və **Muğana** gəldiyi zaman sıcaqlar başlayır» (1, 21).

Dastanda göstərilir ki, hava son dərəcə isti və istidən dolayı burada qalmaq mümkün olmadığından, onlar yaylaq olan dağlara getdilər. Qış gəlincə təkrar enərək bu vilayətləri alar, yağma edərik dedilər. Yaz aylarında bu vilayətlərin bütün yayla və dağ məntəqələrini **Sebelan** dağlarına, **Altak** və **Ağdıbori** dağlarına qədər işğal etdilər (1, 30).

Nümunələrdən göründüyü kimi dastanda türk tarixi coğrafiyasının bir çox qədim yer adlarının adı çəkilir.

Dastanın bir nüsxəsinə görə Oğuz xanın özü, oğulları və nəvələri Çin, Hindistan, İran, Misir və İrakı fəth etmişlər.

Dastanda adı çəkilən Şirvan, Aran, Muğan, Sebalan, Altak, Ağrıböri kimi toponimlər bu mənada diqqət çəkməkdədir.

Prof. Məhmət Kaplan «Oğuz Kağan» – «Oğuz xan dastanı» adlı məqaləsində yazır ki, «Bu dövrdə Oğuzlar və digərtürk qəbilələri qərbdə Rum ölkəsindən şərqə – Çin və Çüçitə (Mancuriya) qədər uzanan cahanşümul bir dövlətin başında göstərilmişlər. Bunun coğrafiyası Monqolustanda, Qafqaz, Baalbek, Kiluye, Dimavend və Hindukuş dağlarına yayılmış qışlaq və yaylaq yerləri olduğu təsbit edilmişdir (1, 12).

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Məlumdur ki, Türk dünyasının hər bölgəsində yayqın olan «Koroğlu» da yarandığı dövrdən başlayaraq dəfələrlə yazıya alınsa da onun vahid bir mətni yoxdur. Böyük ədəbi salnamə olan «Koroğlu» mətnlərinin bir araya gətirilib onun müqayisəli araşdırılması da öz həllini gözləməkdədir. Belə bir çalışmanın ərsəyə gəlməsi «Koroğlu» mətnlərindəki ortaq dəyərlərin açıqlanmasına geniş material verə bilər.

Dastanın tarixi coğrafi sərhədləri böyükdür. Bunu elə dastanın mövcud olan qollarında adı çəkilən yer adlarından da görmək olar. «Koroğlunun Qars səfəri», «Koroğlunun Dərbənd səfəri», «Koroğlunun İstanbul səfəri», «Koroğlunun Bağdad səfəri» və s.

Bu adlar türk dünyasının tarixi coğrafiyasından xəbər verdiyi kimi adı çəkilən Koroğlu səfərlərinin içərisində olan yurd, dağ, daş, şəhər, kənd, tayfa adları da tədqiqat üçün maraqlı material verir. Çənlibel, Qoşabulaq, Bolu, Ərzurum, Təkə-Türkman, Kağızman, Muş, Bağdad, Çanaqqala, Sarıqamış, Ağqaya, Rum, Toqat, Təbriz, Çin Maçin, Çardaxlıbel və s.

Koroğlunun digər türk xalqları versiyasında olan toponim kəlmələr maraqlı araşdırma mövzusu verə bilər.

Bir çox türk qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi «Oğuz xan» və «Koroğlu» dastanlarında da ideal igid tipi, qəhrəmanlığı ifadə edən Alp, Alp Ərən, Ər kimi termin sözlər ön planda görünməkdədir.

Hər iki dastanda bu termin – kəlmələrin mənası savaş, comərdlik, fövqalədəlik kimi milli xasiyyətlər ifadə edir. İgid, cəsur, savaş qəhrəmanları olan alplar at üstündə yaranmış türk mədəniyyətinin idealizə edilmiş nümunəsidir.

Aralarında böyük tarixi fərq olması ilə bağlı olaraq hər iki dastandakı alp tipini sosyal, siyasi, iqtisadi, coğrafi, mədəni dəyişikliklər səbəbi ilə iki qrupda öyrənmək daha məqsədəuyğun olardı:

1. Böyük dövlət qurma idealları ilə yaşayan Alp-ərənlər. Buna «Oğuz xan» dastanındakı cahangirlik, cahan hakimiyyəti məfkurəsi ilə dövlət qurmaq istəyən alp-qəhrəmanları misal gətirmək olar.

«Oğuz xan» dastanındakı Oğuz xan doğuşdan igid olma ehtirası ilə dopdolu olan bir alp tipidir.

Prof. Mehmet Kaplanın yazdığı kimi «Oğuz Kağan» alp tipinin zirfəyə ulaşmış və islamiyyət təsiri ilə təşəkkül edən türk dastanlarının bir təmsilçisidir» (A.K.Ə.).

2. Xalqının uğradığı haqsızlığa qarşı mübarizə eşqi ilə yaşayan, xalqı uğradığı haqsızlıq və əsarətdən qurtarmaq üçün qəhrəmanlıq göstərən alplar, ərənlər. Buna türk dünyasında mövcud olan «Koroğlu» dastanlarında da rast gəlirik. Dastanda alp, ərən kəlməsi ilə yanaşı, bu kəlmələrlə eyni mənanı ifadə edən «dəli» kəlməsi ilə də rastlaşırıq.

Türk xalqlarının sevimli qəhrəmanı türk alp-ərənlərinin uca abidəsi olan Koroğlu mənəvi şəxsiyyət kimi comərd, cəsarətli olmaqla bərabər aman istəyəni bağışlamış, gücsüzlərə «dəliləri» (qəhrəmanları) ilə bərabər kömək etmişdir.

«Koroğlu» ərənləri dosta, təmiz, sadə insanlara nə qədər səmimidirlərsə, haqsızlıq edənlərə qarşı bir o qədər sərt və amansız «dəli»lərdir.

Hər yana getsən yolundu,
Ərənlər sağın-solundu (2, 151).
Koroğlu eydür gülbangı yetürdik,
Ərənlərin sancağını götürdük.
Qatar-qatar mayaların gətirdik,
Gedən Mevlanındır, qalan bizimdir (3, 117)

Prof. Məhmət Kaplan Koroğlunu belə xarakterizə edir:

«Həyatın mənasını qüvvətli olma və qələbə çalmada görməsi baxımından heç şübhəsiz o da Oğuz Kağan və Dədə Qorqud qəhrəmanları soyundan gəlir. O da onlar kimi igidliyi ən üstün qiymət sayan aktiv, savaşçı bir tipdir. Şəxsiyyətinin ayrılmaz bir parçası və başarılarının təməli olan məşhur Qıratı, açıq məkan adamı olması, köçərilərdə olduğu kimi dağlarda yaşaması ilə də

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

o, Alp tipinə yaxınlaşır. Türk xalqının bu gün belə Koroğlunu bir qəhrəman olaraq ucaltması ilə, əlbəttə ki, onun şüurunda yaşayan Alp tipini xatırlamasının böyük payı vardır» (1, 101).

Alp termini ilə yanaşı dastanlarımızda at adları ilə bağlı kəlmələr də müstəsna səciyyə daşıyır. Orxon yazılarındakı şahzadə Gültəkinin atlarından birinin adı Alp Salçıdır. İgid fövqəladə bir ata sahib olmaqla, hər zaman atlıdır, taleyini öz atı ilə birlikdə yaşayır və atın onun sosial həyatında yeri böyükdür. Koroğlunun Qıratı, Düratı, Oğuz xanın Buz dağından Karlukun tapıb gətirdiyi atın, Giziroğlu Mustafa bəyin Alapaçasının, Eyvazın Ərəb atının qəhrəmanların həyatında heç bir varlıqla ölçülməyən qədər böyük önəmi var.

«Oğuz xan» dastanında Oğuzun həyatının at sürüləri ətrafında keçdiyi söylənilir. Dastanda deyilir ki, «Oğuz Kağan hər zaman bir alaca at minərdi. O, bu atı çox sevərdi».

«Koroğlu» dastanında xüsusi vurğulanan Qırat, Dürat, Ərəb at, Alapaça qəhrəmanlar kimi bir şəxsiyyətə sahib atlardır. Bu atlar da dastan qəhrəmanları kimi öz adları ilə məşhur olub müstəsna xüsusiyyətlərə malikdirlər.

At odu üstündən ər aşırmağa,
Dərə dolandırıb yal aşırmaya,
Üstündə əl-ətək dolaşdırmaya,
Qoç igidin atı dəli gərəkdi (2, 90)

Bir atı var Alapaça,
Macal verməz Qırat qaça.
Az qaldı ortamdan biçə,
Giziroğlu Mustafa bəy (3, 203).

Dastanlarımızda at vəfalı və fədakardır. Torpağa və sahibinə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən bir haşiyə:

Məşhur Qarabağ atları dünyada öz xisləti ilə tanınmışdır:

«Qarabağ atı ilə bağlı ən təsirli tarixçələrdən biri Zaman adlı atın İngiltərədəki taleyidir. Zaman yad eldə heç kimi yaxına buraxmayıb və dərddən çərləyib ölmüşdü…» (4, 238).

Şair Bəxtiyar Vahabzadə 1956-cı ildə İngiltərə kraliçasına hədiyyə göndərilən bu atın sahibinə, torpağına sədaqətini belə poetikləşdirir.

Zaman keçdi,
Zəmanətdə «Qırat», «Dürat», «Zaman» oldu,
…Kraliça Yelzaveta
Meyil salıb Qarabağdan
Töhfə gətirilən
Kəhər ata.
Zaman yatmır ipə, sapa,
Dirək olub kişnətrtisi yerə, göyə.
…O yemədi, o içmədi,
Arıqladı o günbəgün.
Xiffətini çəkirdi at,
Şahbulağın,
Jıdır düzün.
…O dözmədi, yox dözmədi.
Bu xiffətdə çox hikmət var.
Yad iqlimə dözə bilməz,
Öz-özünü tanıyanlar! (5, 165).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz «Oğuz xan», «Koroğlu» kimi türk dastanlarında silah, «mizraq», «qalxan», «sursat», «qılınc», «ox», «süngü», «şeşpər» kimi döyüş ləvazimatlarının adı çəkilir.

«Oğuz xan»da «yay», «ox», «qalxan», «qılınc» kəlmələri dastanda təkrar-təkrar işlədilir. Dastanda deyilir ki, Oğuz xanın vəziri Uluk Türük bir yuxu görür: Qızıldan olan bir yay gündoğandan günbatana qədər getməkdə, üç gümüş ox da quzeyə (

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türük yuxusunu Oğuz xana belə yozur: «Göy Tanrı röyamda göstərdiyini həqiqət etsin, bütün dünya sənin uğurlarını görsün». Dastanın başqa bir yerində isə deyilir: «Oğuz Kağan» cəsur bir adamdı. Bu gərgədanı ovlamaq istədi. Bir gün ova çıxdı. Qarğı, yay, ox, qılınc və qalxanla ova getdi: «Burada İtil Müren adında bir dəniz vardı. Bu İtil Mürenin kənarında bir qara dağın önündə savaş başladı. Oxla, qarğı ilə və qılıncla vuruşdular».

«Koroğlu» dastanında da milli silah-sursatlarının adı çəkilir.

Müxənnət özün öyəndə,
Bənövşə boynun əyəndə,
Şeşpər qalxana dəyəndə,
Yəhərdən aşdığın varmı? (6, 54).

Məndən salam olsun Bolu Bəyinə,
Çıxıb şu dağlara yaslanmalıdır.
Ox çığırtısından, **qalxan** səsindən,
Dağlar gümbür-gümbür səslənməlidir (3, 202).

«Koroğlu» Türkiyə versiyasında da milli silah-sursat adları eynən təkrar olunur.

Bir yigit oxunu almış əlinə,
Başın qoymuş yigitliyin yoluna.
Qalxan paralana zırhlar dəlinə,
Qanlı köynək qoç igidə don olur (3, 121).

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, böyük tarixi dəyəri olan türk dastanlarında, o cümlədən müqayisəli şəkildə örnək götürdüyümüz «Oğuz Kağan» və «Koroğlu» kimi milli dastanlarda türk qəhrəmanlıq dastanlarına məxsus toponim, etnonim, astronomiya, titul, qəhrəmanlıq titulları, adət-ənənə, mifoloci təfəkkür, dini anlayış və s. ilə bağlı işlədilən termin-sözlər tariximizin dərinliklərindən gələn milli kimliyimizi təsdiq edən türk xalqlarının tarixi keçmişi haqqında mühüm məlumatı verən sözlərdir.

Nəinki müqayisəli şəkildə örnək götürdüyümüz «Oğuz xan» və «Koroğlu» dastanları, həmçinin türk dünyasının əvəzsiz milli dastanları türk xalqlarının ortaq mədəniyyətindən xəbər verən türk tarixinin bir parçasıdır. Bu dastanlar kökü dərinlərdə olan bir ulu ağacın qol-budaqlarıdır.

Dastanlarımız müxtəlif zamanlarda müxtəlif mühitdə toplanıb yazıya alınmasına baxmayaraq, onlar vahid özəkdən ayrılmamışlar. Bunu örnək olaraq müqayisəli şəkildə araşdırdığımız «Oğuz xan» və «Koroğlu» dastanlarındakı termin - kəlmələrin anlamlarından da görməkdəyik.

Türk xalqlarının tarixinə işıq tutan türk dastanları bu xalqların tarixi və tarixi coğrafiyası, etnoqrafiyası, mifik təfəkkür tərzi, qəhrəmanlıq anlayışı, etnik mədəniyyətin daşıyıcısı olan tayfa, soykökü, qəbilə adları, adət-ənənələr kimi milli xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsində əvəzsiz tədqiqat mənbəyidir. Bu dastanlar bəzən tarixin uzaq keçmişdə saxlanan izlərinin qatını aça bilir, dürüst və uğurlu materialların əldə edilməsinə vəsilə olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehmet Kaplan. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar. 3 tip tahlilleri, İstanbul, 1985
2. «Koroğlu» Paris nüsxəsi, Bakı, 1977, səh. 151
3. Şükrü Elçin. Halk Edebiyyatına giriş. Ankara, 1981
4. Sabir Rüstəmxanlı. «Ömür kitabı», Bakı, Gənclik, 1989
5. B.Vahabzadə. Əsərləri, IV c. Bakı, 2002
6. «Koroğlu». Bakı, Gənclik, 1982

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"KITABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANI "VARLIQ" JURNALINDA

MƏRYƏM SƏBRİ

"Kitabi-Dədə Qorqud" boyları türdilli xalqların ədəbiyyat tarixində özünəməxsus bir yer tutur. Bu dastan türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin və ən ulu qaynaqlarından biridir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un hər boyu el-obaya, ata-anaya, qardaş-bacıya ülvi məhəbbətin canlı salnaməsidir: mərdlik və qəhrəmanlığa, yer üzündə səadət və bəxtiyarlığa qüdrətli himndir. Ona görə də bu dastanların tədqiq, nəşr və təbliğ edilməsi təbii görünür (9. s. 5).

Dastanın tədqiqi ilə Cənubi Azərbaycanda da məşğul olmuşlar. Belə ki, bu tədqiqat işini "Varlıq" jurnalı böyük məhəbbətlə həyata keçirmişdir. Jurnal 1979-cu ildə Cənubi Azərbaycanda nəşr edilən jurnallardan biri və ən əsasıdır. Doktor Cavad Heyətin təşəbbüsü ilə Tehranda işıq üzü görməyə başlayan bu jurnal tez bir zamanda böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur. Jurnal Azərbaycan ictimai fikir tarixində xüsusi bir mövqeyə malikdir. Dərgidə Azərbaycanın istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatı geniş şəkildə tədqiq və təbliğ edilir.

Folklorun tədqiqi, təbliği və nəşrinə xüsusi yer verən jurnalda bu sahədə aparılan tədqiqatlar böyük marağa səbəb olur. Burada folklorun ayrı-ayrı növ və janrlarına çoxlu tədqiqat xarakterli məqalələr həsr edilmiş və toplayıcılıq sahəsində də bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir.

"Varlıq" jurnalında "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı məqalələrin nəşri də diqqəti cəlb edir. Bu dastana, onun ayrı-ayrı qollarına həsr edilmiş nəşrlərin sayı çoxdur və bunlar arasında olduqca maraqlı məsələlərə rast gəlinir. Bu məsələlər də qorqudşünaslıq sahəsində mühüm addımlardan sayıla bilər. Burada ilk növbədə tanınmış tədqiqatçıların bu sahə ilə bağlı məqalələri diqqəti cəlb edir. Məsələn, Cavad Heyətin "Dədə Qorqud haqqında düşüncələrim", "Dədə Qorqud dastanlarının dilində Türkiyə türkcəsi özəllikləri", Mirhidayət Hesarinin "Dədə Qorqud kitabının yazılışı və dastanların yaranma tarixi", Hüseyn M. Güneylinin "Dədə Qorqud kitabının Drezden nüsxəsi də köçürülmədir", Həmid Nitqinin "Türklüyün ərən ozanı Dədə Qorqud", Əhməd Bican Ərcilasunun "Dədə Qorqud" kitabı ilə oğuz dastanı arasında əlaqə", Sadiq Turalın "Dədə Qorqud" dastanlarında ailə", M.E.Fərzanənin "Dədə Qorqud boylarının dil və üslub özəlliklərini Azərbaycan türkcəsində aramalıyıq", Əhməd Şəmidənin "Dədə Qorqudu tərcümə edərkən" və s. araşdırmalarda bu qədim abidə barəsində maraqlı fikirlərə rast gəlmək olar.

Ümumiyyətlə, "Varlıq" jurnalının müxtəlif saylarında "Dədə Qorqud"la bağlı araşdırmalar zəngin və çeşidlidir. Dərgini araşdırarkən görürük ki, dastanın araşdırılması ilə Doktor Cavad Heyət, M.Fərzanə, H.Nitqi və b. xüsusi ciddiyyətlə məşğul olmuşlar. Onların nəşr etdirdikləri məqalələr qədim dastan haqqında olduqca maraqlı fakt və fikirlər ortaya qoyur. Məsələn, Doktor Cavad Heyət "Dədə Qorqud dastanlarının dilində Türkiyə türkcəsi özəllikləri" adlı məqaləsində Dədə Qorqud dastanlarının dilinin Azərbaycan və Anadolu türkcəsinə digər türk dil və ləhcələrindən daha yaxın olduğunu qeyd edir. Bildirir ki, Dədə Qorqudun dili bugünkü dilimizdən bir az fərqlidir, lakin 11-12-ci əsrlərdə bu bölgələrdə yaşayan oğuzların danışdığı dilin eynidir. Müəllif qeyd edir ki, Dədə Qorqudun dilində farsca və ərəbcə sözlər çox azdır, onların yerinə türkcə sözlər işlənmişdir. Məsələn, "aşıq" yerinə "ozan", "dua" yerinə "alqış", "xəstə" yerinə "sayru" və s. işlənmişdir. Bəzi sözlərin tələffüzü bugünkündən fərqlidir. Məsələn, "hansı" yerinə "qansı" və s. kimi. Müəllif Dədə Qorqud dastanlarının dilində Türkiyə türkcəsi özəlliklərini müqayisəli şəkildə araşdıraraq, bunlar arasındakı yaxınlığı müəyyən müqayisələr əsasında verməyə çalışmışdır (6, s. 3-7).

E.M.Fərzanə isə "Dədə Qorqud boylarının dil və üslub özəlliklərini Azərbaycan türkcəsində aramalıyıq" adlı məqaləsində Məhərrəm Ərgin və Orxan Şaiq Gökyayın Dədə Qorqud boyları ilə bağlı məsələlərdə və xüsusilə əsərin dil və üslubunda olan azəri türkcəsi özəllikləri və uyğunluqları barədə ayrı-ayrı və bəzən də bir-birinə uyuşmayan görüşlər və mülahizələr yürütməklə fərqli qənaətlərə gəlib çatdıqlarını qeyd etm

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

hər iki müəllif yaydıqları Dədə Qorqud mətnlərində bu gün azəri türkcəsi sahəsində olduqca açıq-aydın duyulan və heç cür dəyişdirilməsi və bayağılaşdırılması gərəkli olmayan sözləri də dəyişdirib və onların yerinə şübhəsiz duyulması və anlamı Türkiyə türkcəsində daha əlverişli olan sözlər yerləşdirmişlər (4, s. 7-11).

Bu qədim abidənin İranda daha geniş tanınması və nəşri "Varlıq" jurnalı ilə çox bağlıdır. Jurnalın 1997-ci ildə çıxmış sayında dastanın bu tarixi haqqında Əlirza Sərafinin "İranda "Dədə Qorqud" kitabının tanınması və nəşri tarixindən" adlı məqaləsi ilə rastlaşdıq. Müəllif İranda "Dədə Qorqud"la bağlı keçirilən simpozyumun yekunu olaraq nəşr etdirdiyi bu məqaləsində "nə üçün "Dədə Qorqud"u layiqincə tanımırıq" mövzusunda maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Bu mövzuya açıqlıq gətirməyə çalışan Ə.Sərafi fikirlərini tutarlı dəlillərlə sübut etməyə çalışmışdır. Müəllif də yuxarıda bəhs etdiyimiz alim M.Fərzanənin "Dədə Qorqud" kitabının nəşri sahəsindəki yorulmaz fəaliyyətindən böyük fərəhlə bəhs etmişdir. O, yazır ki, "məlum olduğu kimi, "Dədə Qorqud" ilk dəfə türkcə 1916-cı ildə İstanbulda çap edilmiş və onun nüsxəsi həmən illərdə başqa kitablarla birlikdə Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərindən sayılan Məhəmmədəli Tərbiyətin əlinə çatmış və onu bir çox kitablarla Təbrizin, ya daha doğrusu İranın ilk yeni üslubda qurulmuş tərtib kitabxanasına vermişdi.

1921-ci il Rzaxanın hökumət başına keçirilib və onun ardınca aşırı nasionalizm və asimilasion siyasəti Azərbaycanda yürüdülüncə "Dədə Qorqud" kitabı da sıradan çıxarılır və "Oraq balta" adı ilə başqa kitablar, nəşrlər və qəzetlərlə birlikdə anbara yığılıb qapısı möhürlənir. "Dədə Qorqud"un Təbrizdə zindanda olduğu sırada hələ əsər müəyyən səbəblər üzündən Bakıda çap edilmir və Türkiyədən İrana kitab gətirilmirdi.

Ikinci dünya savaşı Cənubi Azərbaycanın sovet orduları tərəfindən işğal edilməsilə nəticələnir və burada müvəqqəti olaraq asimilasion siyasəti zəifləyir və "Dədə Qorqud" kitabı da bir çox kitablar və nəşrlər kimi oraq balta zindanından azad edilir.

Bu gün M.E.Fərzanə adı ilə tanınmış ədib və araşdırıcı o vaxtlar kitabxanada məsul vəzifədə olduğundan Təbrizdə çıxan "Azərbaycan" ruznaməsində "Azərbaycan milli dastanları" ünvanlı ardıcıl məqalələrdə "Dədə Qorqud" dastanlarının böyük hissəsini başqa dastanlarla birlikdə buraxır və bu buraxılış dastanların yayılma və tanınma işinə yardım edir" (3, s. 23).

"Kitabi Dədə Qoqud" dastanının ilk dəfə 1939-cu ildə Həmid Araslı tərəfindən Bakıda nəşr edilməsindən sonra başlayaraq, İranda da bu sahədə irəliləyişlər başlayır. Ə.Sərrafi Azərbaycanın milli şairi B.Q. Səhəndin bu sahədəki fəaliyyəti haqqında yazır: "...B.Q. Səhənd "Dədə Qorqud" boylarına şeir donu biçməyə başlayır və onun birinci altı dastanı 1964-cü ildə "Sazımın sözü" ünvanı ilə çapa hazır olur. Lakin heç bir çapxana kitabın çapına boyun qoymur. Ən sonda bir çapxana bu işi qəbul edir, o da bu şərtlə ki, bütün çap işləri ancaq gecələr başa gəlsin. Kitab gecələr düzülsün, gecələr təshih edilsin, gecələr çap olsun və səhər tezdən çap olmuş qurumlar çapxanadan aparılsın. Beləliklə kitab çap olub yayılır. Kitaba M.E. Fərzanə tərəfindən yazılmış ön söz əsərin xalq arasında tanınmasına yardım göstərir. Kitabın ikinci çapı zamandan asılı qalır.

Kitabın çıxıb yayılması ilə hamıdan əvvəl Təbriz ona səs verir. Səməd Behrəngi və onun əməkdaşı kitabı qiymətləndirirlər və Səməd "Dədə Qorqud və sazımın sözü" haqqında başlıca bir məqalə yazır.

1976-cı ildə "Dədə Qorqud"un farsca tərcüməsi Əli Əkbər Həriri və Təriba Əzbədfətri tərəfindən Təbrizdə çapdan çıxır. Bu tərcümə Cəfəri Löisin ingiliscə tərcüməsindən farscaya çevrilmişdir. Bununla yanaşı Anarın "Dədə Qorqud" üzrə yazdığı bədii əsəri də farscaya tərcümə edilib yayıldı.

İslami inqilabın qələbəsi ilə yaranan imkanlar üzündən "Varlıq" jurnalının ikinci il (1359) saylarında mənim ardıcıl surətdə 8 məqaləm "Dədə Qorqud" haqqında nəşr edildi. Ondan bir il öncə (1358) də kitabın əsl mətni hörmətli alim Doktor Məhəmmədəli Fərzanə tərəfindən yazılmış ön sözlə yayıldı" (3, s. 23-24).

Sərrafinin bu məqaləsi göstərir ki, dastan İranda yayılarkən nə kimi çətinliklər keçməli olmuş, hansı əngəllərlə qarşılaşmışdır. Belə ki, dastan siyasi səbəbl

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

da, bir sıra çətinliklərdən sonra, Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubda da ona böyük hörmət və qayğı göstərilmiş, görkəmli tədqiqatçılar, alimlər tərəfindən bəzən ayrı-ayrı məqalələr, bəzən də tədqiqat xarakterli kitablar şəklində nəşr edilmişdir. Bu sahədə isə "Varlıq" jurnalının müxtəlif saylarında tanınmış tədqiqatçı alimlər tərəfindən çap edilmiş nəşrlərin xüsusi yeri olmuşdur.

"Dədə Qorqud" dastanının tədqiqi məsələləri ilə məşğul olan Nəzakət Rzaqızı jurnalın bir sayında bu sahə ilə bağlı araşdırma aparan, müəyyən işlər görən tədqiqatçılar barəsində söhbət açmış və bu tədqiqat və nəşrlərin səmərəsindən bəhs etmişdir (11, s. 65-67).

Qeyd etdik ki, jurnalda "Dədə Qorqud" dastanı müxtəlif cəhətləri ilə tədqiqata cəlb edilmişdir. Belə ki, dərginin başqa bir sayında prof. Əhməd Bican Ərcilasun "Dədə Qorqud kitabı ilə oğuz dastanı arasında əlaqə" adı ilə dərc etdirdiyi məqaləsində oğuznamələr arasında qarşılıqlı şəkildə müqayisələr aparmışdır. Müəllif bu tədqiqatda Oğuz Xaqan və Dədə Qorqudun yaşadığı dövrlər üzərində dayanmış və bunların Dədə Qorqud kitabındakı qarşılıqlarını axtarmışdır. Məqalənin sonrakı gedişində dastandakı yer adları ilə bağlı araşdırma aparan müəllif bildirir ki, Şərqi Anadoluya və Azərbaycana aid yer adlarının "Dədə Qorqud" kitabında özünə yer tapması "Dədə Qorqud" boylarının heç olmazsa birinin məntəqədə baş verdiyini göstərir. Bununla bağlı olaraq, o, F. Sümerin fikrini təsdiqləyir. Onu da göstərir ki, yer adlarından başqa bəzi motiv və ad yaxınlıqları bəzi boyların mənbələrini Anadoluda və Azərbaycanda axtarmağa imkan verir (2, s. 59).

Həmin sayda dərc edilən başqa bir məqalədə isə dastanda ailə məsələləri araşdırılmışdır. Prof. Sadiq Tural tərəfindən "Dədə Qorqud dastanlarında ailə" başlığı altında dərc edilən bu məqalədə "Dədə Qorqud" boylarında ailənin əhəmiyyəti və əxlaqlı olması barədə fikirlər ifadə edilir. Müəllif bunu belə izah edir: "Ailə və xüsusilə qadının rolu məsələsində "Dədə Qorqud" dastanının ən mühüm cəhəti, islamlaşdırılmasına baxmayaraq, tək qadınlı evlilik, ailə qurmaq anlayışıdır. "Dədə Qorqud" dastanları tək kişi, tək qadından ibarət ailəni aşılayan və qadını bir ailə üçün "qurucu", "əsl üzv" sayan bir özəl mətndir... Qadın və kişi arasında münasibətdə, tanış olma, bəyənmə, sevmə, aşiq olma mərhələlərini yaşadanın, hər şeydən əvvəl, duyğu mübadiləsi olması bəllidir. Kişi və qadın arasında bu duyğuları və nəticəni açıqlayan hadisə arxasında milli mədəniyyətimiz yerləşmişdir. "Dədə Qorqud" dastanlarında ifrat duyğuya, xəyalpərəstliyə imkan verməyən bir əsas var...

Dünyadakı heç bir dastanda "Dədə Qorqud"da olduğu kimi qadını kişi ilə bərabər sayan, qadını sədaqət, namus simvolu hesab edən, ailə quran və qoruyan, yüksəldən, qadını qəhrəmanlıqları ilə önə çıxaran, əxlaqi dəyərləri ailəvi dəyərlərlə eyniləşdirən tək arvadlılığı aşılayan bir əsər yoxdur. "Dədə Qorqud" dastanı bir əxlaq, ailə dastanı, ailəni milli mənlik və kimlik mərkəzi sayan, artıq qəhrəmanlıq öyrədən eposumuzdur" (12, s. 63-64).

"Varlıq" jurnalında daima maraqlı məqalələri, araşdırmaları ilə tanınan doktor Həmid Nitqi "Türklüyün ərən ozanı Dədə Qorqud" məqaləsində kitab haqqında ağızdolusu danışmışdır. Müəllif kitabın türk mədəniyyəti və türkdilli xalqların daimi ilham qaynağı olmasını, ona qarşı istər türk, istərsə də xarici ölkələrdə rəğbətin artığını ifadə etmişdir. Tədqiqatçı "Dədə Qorqud" haqqındakı fikirlərini, onun nəşri tarixi barəsində geniş məlumat verdikdən sonra belə ümumiləşdirmişdir: "Belə təsəvvür etmək olar ki, Dədə Qorqud türk tarixinin ruhu kimi əfsanələşmişdir. O zamanın oğuzlarının həmişə imdadına yetdiyi kimi, indi belə onun müqəddəs xatirəsi altaylardan bura və ötələrə qədər türklərin həyat mənbəyi olmuşdur" (8, s. 8).

Bu sayda dastanla bağlı çap edilən bir məqalə isə H.M.Güneyliyə məxsusdur. O, "Dədə Qorqud kitabının Drezden nüsxəsi də köçürülmədir" adlı araşdırmasında Dədə Qorqud kitabının bu günə qədər tapılan və əldə olan nüsxələrinin ən əskisi Drezden nüsxəsinin də köçürülmə olduğu barədə öz fikirlərini irəli sürmüşdür. Əsərin ön sözündən başlayaraq, bütün boylarını bu cəhətdən araşdıran tədqiqatçı əsərin köçürülmə olduğunu ön söz və boylardan anlaşıldığı kimi, tarixi sənədlərdən də duyulduğunu bildirmiş, buna aid bir çox nümunələr gətirmişdir (5, s. 41-45).

Dastanın yaranma tarixi ilə bir çox tədqiqatçılar məşğul olmuşdur. Belə tədqiqatçılardan biri də yuxarıda adını çəkdiyimiz Mirhidayət Hesaridir. O, "Dədə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dastanların yaranma tarixi" adlı araşdırmasında bir çox tarixi müqayisələr apararaq, sonda belə bir fikir irəli sürür ki, Dədə Qorqud kitabının inşa tərzi və bir para nişanələr onun qədim zamanlara aid olduğunu göstərir. Eyni halda dastanların baş vermə tarixi onların yazıya alınmalarından (kitabın yazılış tarixindən) qədim də ola bilər (10, s. 21-25).

"Dədə Qorqud dastanları, Dədə Qorqud kitabının əvvəlində də yazıldığı kimi, oğuz türklərinin dastanıdır. Bu dastanlar oğuz ellərinin yaşamlarının bir aynası və qədim kültür və folklorumuzun zəngin xəzinəsidir" – deyən Dokrot Cavad Heyət dastan haqqındakı düşüncələrini jurnalın 2003-cü ildəki sayında geniş br məqalədə ifadə etmişdir. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında bir çox məqalə müəllifi olan C.Heyət bu araşdırmasında dastandakı hadisələr, onların baş verdiyi ərazilər, yer adları, adət-ənənələr, abidənin dili və s. haqqında geniş tədqiqat apararaq, dastan haqqındakı öz düşüncələrini belə ifadə etmişdir: "Dədə Qorqud dastanları oğuzların milli dastanları və ən qiymətli milli ədəbi abidələridir. Dastanlar qərbi Azərbaycan (o tay-bu tay) və Türkiyənin şərqi oxunda baş verən hadisələrlə son şəklini almışdır. Dastanların dili oğuz türkcəsi olmaqla yanaşı bugünkü Azərbaycan türkcəsinə daha yaxındır. Yer adları və dil xüsusiyyətlərini də diqqət-nəzərə alarsaq, dastanların son şəkillərinin min ili keçmədiyi qənaətindəyəm" (7, s. 13).

"Varlıq" jurnalında diqqəti cəlb edən araşdırmalardan biri də tədqiqatçı alim Seyfəddin Altaylının "Dədə Qorqudda sağ-sol anlayışı və bunun türk dövlət gələnəyi baxımından əhəmiyyəti" adlı məqaləsidir. Bu məqalədə müəllif bildirir ki, dastanın tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar xüsusilə dil, ədəbiyyat, adət-ənənə, məişət və s. mövzularda araşdırma aparmışlar. Müəllif isə fərqli bir tədqiqat obyekti seçərək, türk dövlət gələnəyində sağ-sol anlayışı və onun "Dədə Qorqud"da tutduğu yerə işarə etmişdir (13, s. 72-75).

Bildiyimiz kimi, dastanda qadına xüsusi hörmət göstərilir. Bu haqda çoxlu məqalələr yazılmışdır. Belə məqalələrdən biri də R.Eyvazovaya məxsusdur. Onun "Dədə Qorqud dastanlarında qadın mənəviyyatı" adlı araşdırması dastanda qadına göstərilən münasibətə həsr edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, "...Müqəddimədən başqa kitabın 12 boyunda da qadınlar hadisələrin ən çalışqan aparıcı qüvvələrindən biridir. Bu mövzunu vurğulayarkən hər şeydən öncə eposda qadınların ümumi mövqe, analıq şərəfi, ailə namusu, saf məhəbbət nümunələri, fədakarlıq, döyüş igidliyi və s. xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə göstərmək lazımdır" (1, s. 55).

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, dərgidə qədim abidə ilə əlaqədar olduqca müxtəlif məzmunlu məqalələrə rast gəlmək mümkündür. "Varlıq" əsasən İranda yaşayan tədqiqatçıları öz ətrafında birləşdirsə də, dərgidə tez-tez Türkiyənin, Şimali Azərbaycanın və b. ölkələrin də tanınmış alimlərinin araşdırmaları dərc edilir ki, bu da dərginin əhəmiyyətini daha da artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazova R. Dədə Qorqud dastanlarında qadın mənəviyyatı / "Varlıq", 1999, № 3-4.
2. Əhməd Bican Ərcilasun. Dədə Qorqud kitabı ilə oğuz dastanı arasında əlaqə / "Varlıq" dərgisi, 1999, №1-2.
3. Əlirza Sərafi. İranda Dədə Qorqud kitabının tanınması və nəşri tarixindən / "Varlıq" dərgisi, 1997, № 105-2, 106-3.
4. Fərzanə M.E. Dədə Qorqud boylarının dil və üslub özəlliklərini Azərbaycan türkcəsində aramalıyıq / "Varlıq",1998, №1-2.
5. Güneyli H.M. Dədə Qorqud kitabının Drezden nüsxəsi də köçürülmədir / "Varlıq", 2001, № 123-4.
6. Heyət C. Dədə Qorqud dastanlarının dilində Türkiyə türkcəsi özəllikləri / "Varlıq", 1998, № 109.
7. Heyət C. Dədə Qorqud haqqında düşüncələrim / "Varlıq", 2003, № 2.
8. Həmid Nitqi. Türklüyün ərən ozanı Dədə Qorqud / "Varlıq", 2001, № 123-4.
9. "Kitabi-Dədə Qorqud", Yazıçı, 1988.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

10. Mirhidayət Hesari. Dədə Qorqud kitabının yazılışı və dastanların yaranma tarixi / “Varlıq”, 2001, № 4.
11. Nəzakət Rzaqızı. “Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi məsələləri / “Varlıq” dərgisi, 1999, №112-1, 113-2.
12. Sadiq Tural. Dədə Qorqud dastanlarında ailə / “Varlıq” dərgisi, 1999, №1-2.
13. Seyfəddin Altaylı. Dədə Qorqudda sağ-sol anlayışı və bunun türk dövlət gələnəyi baxımından əhəmiyyəti / “Varlıq”, 1999, № 114-3, 115-4.

Эпос «Китаби-Деде Коркут» в журнале «Варлыг»

Журнал «Варлыг», издаваемый в Тегране на азербайджанском языке, играет важную роль в изучении и пропоганде азербайджанской культуры, истории и литературы.

Вопросы фольклористики тоже занимают важное место в журнале. В данной стате говорится об исследованиях, которые были опубликованы в журнале «Варлыг» об огузском героическом эпосе «Книга моего деда Коркута». В статье особенное внимание удалено исследованиям таких известных авторов, как Джавад Хейят, Мирхидайет Хисари, Гусейн Гюнейли, Хамид Нитги, Ахмед Биджан Арджиласун и др.

“Kitabi-Dede Gorgud” epic in “Varlig” magazine

“Varlig journal” published in the Azerbaijani language in Tehran plays an important role in learning and propagating of Azerbaijan culture, history and literature.

Folklore-studies matters also play an important role in the magazine. The article deals with investigations about oguz heroic epic “Kitabi-Dede Gorgud” which were published in “Varlig” journal.

In the article investigations of Javad Heyat, Mirhidayet Hesari, Huseyn Guneyly, Hamid Nitgi, Ahmad Bejan Arjilayun and other well-known authors are specially stated.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DASTANLARDA VƏ GƏMİQAYA TƏSVİRLƏRİNDƏ MARAL OBRAZININ İFADƏSİ

MƏHSƏTI İSMAYIL

Qədim türk mədəniyyətinin köklü izləri əski inanclar dastanlarda- silinməyən yaddaş sferasında qorunmuşdur. Maral- keyik gözəllik simvolu ilə yanaşı müqəddəsliyi də ifadə edir.

Günümüzdə xalq arasinda ovlarla (xalq av şəklində tələffüz edir) bağlı xeyli sayda inam, əfsanə, rəvayət, mif, nağıl və sair mətnlər söylənməkdədir. Bu gün ov deyərkən əsasən dağ keçisi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, keçmiş zamanlarda mifoloji maral obrazını xarakterizə edən xeyli sayda folklor materialları toplanmışdır. İqlim dəyişilmələri, təbiətdə gedən proseslər müasir yaddaşötürücü -söyləyicidə maralı və dağ keçisini ümumiləşdirilmiş obyekt kimi- av deyə təqdimatına səbəb olmuşdur.

Məlum olduğu kimi Gəmiqayada qayalar üzərində xeyli sayda maral təsvirləri vardır. Şərur rayonu, Ovçulartəpəsində aparılan arxeoloji qazıntılarda eneolit dövrünə aid heyvan sümükləri ilə yanaşı yabanı qırmızı maralın sümükləri də tapılmışdır (7, s. 56). Maral sümükləri II Kültəpə və Qızılburun yaşayış yerindəki arxeoloji qazıntılar zamanı da aşkar olunmuşdur (2, s. 155). Yaycı nekropolundan aşkarlanmış qablar üzərində dağ keçiləri və maral təsviri mövcuddur (3, s. 37). Obrazın mifoloji yükünü, qayaüstü lal təsvirlərin dilini dastanlardakı sözlü ifadə mənaları ilə anlamaq mümkündür.

Türk boylarında maral müqəddəslik ifadə etdiyi üçün simvollaşdırılmışdır. Simvollaşdırılan hər hansı bir nəsnə əslində bir çox keyfiyyəti ilə mifoloji anlamda sərgilənməkdədir. Mifoloji sistemdə inancın əsas qaynağı çoxşaxəli baxışdan yaranır. Maral təbiətin yaradılışın gözəlliyin, zərifliyin rəmzidir. İnsanın təsəvvüfi düşüncəsində bütün gözəlliklərdə fövqəladə güc Tanrı –yaradıcı yaratdıqlarında təcəssüm etmişdir.

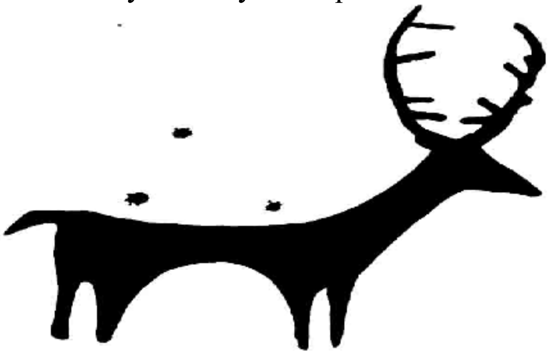

Təbiətin sonsuz rəngləri və müxtəlifliyi içərisində canlı və sonsuz nəsnələrdə, varləqlarda onun yəni yaradıcının bəxş etdikləri durur. Gəmiqaya təsvirlərinin bir çoxunda da maral zərif cizgiləri ilə məsum, incə kövrək təsir bağışlayır. Ovçuluq səhnələrindəki bir sıra təsvirlərdə isə sıradan heyvan görüntüsü verilmişdir. Qayaüstü təsvirlərin ümumi xarakterində belə təzadlar aydın oxunmaqdadır. Ümumiyyətlə Gəmiqaya təsvirləri sənət baxımından təsvir gözəlliyi və müxtəlifliyi ilə yanaşı fikir ifadəsində də daha çox söz deyir. Kompozisiyalı təsvirlərin hər birinin mifik inanç qaynağı vardır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tarixçi arxeoloq V.Baxşəliyev maralın nəinki qədim insanların mifik düşüncəsində həmçinin təsərrüfat həyatında da rol oynadığını qeyd etmişdir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda maral sümükləri və maral sümüklərindən hazırlanmış əmək alətləri aşkar edilmişdir (4, s. 664). Maral təsviri Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərlə yanaşı Altay Hun çağından qalma qabartma və fiqurlarda xalı, kilim, bəzək əşyalarında təsərüffat məişət qablarının üzərində görülməkdədir. Mifoloji sistemin zəncirvari halqasını təşkil edən keyik-maral mifik düşüncədən daş təsvirlərə sonra şifahi sözə və əl bacarığı olan sənətə köçürülmüşdür. Mifoloji yaddaşda maral müqəddəsliyi onun insanlara süd verməsi ilə də bilinməkdədir (1, s.61-62-63). Mifoloji mətnlərin əksəriyyətində ana maral onu qoruyan insanlara öz qoruyuculuğu ilə qarşılıq verir. Təsvirlərdəki ovçuluq səhnələri qədim insanların təsərrüfat həyatını aydın şəkildə göstərir.

Mətnlərdə isə ovlanmaqda olan maralın mifoloji gücü verilir. Əfsanələrin də əksəriyyətində marallar ocaq adlandırılan yerlərə ziyarətə və ya sağına gedirlər. Burada isə qadın sağıcı və maral arasındakı qoruyuculuq qarşılıqlı şəkildə biri-birini tamamlayır. Xalq kültürü araşdırmacısı Y.Kalafat şamanların qadın doğumu mərasimində buynuzlu maskalar istifadə etməsini keyiklərin qadınlarla bağlandığına sübut olduğunu qənaətinə varmışdır. Alim həmçinin maral fəsiləsindən olan karacanın çaptı türklərinin müqəddəs heyvanı olduğunu inama görə isə karacanın bəzi heyvanlarla birlikdə dünyanın yaradılışına qatıldığını yazmışdır (10). Ümumiyyətlə Azərbaycan mifologiyasında maral, Divani-i luğati türkdə ıvuk, keyik, Orxon abidələrində sıbun, kiyik, keyik, Kitabi-Dədə Qorqud dastanında boğa (buğa) adlanmaqdadır. Türklərin kültür və ədəbiyyatında keyik motivini araşdıran Dr.Qiyasəddin Aytaş məsnəvi tərzində yazılan keyik dastanını əski Anadolu türkcəsinin bütün keyfiyyətlərini daşıdığı qənaətinə varmışdır. Dastan əski mifoloji düşüncəni ifadə etməkdədir. Dastanda deyilir ki, Məhəmməd (s.ə.s) Həzrət Əli (ə) və səhabələr məsciddə söhbət edərkən qırx atlı gəlir. Bizim bütlərə qarşı çıxanı göstərin deyə peyğəmbəri istəyərlər. Səhabələr müdaxilə etmək istəyəndə Həzrət Məhəmməd(s.ə.s) mane olur və onların qarşısına çıxır. Peyğəmbər atlıların ovlamış olduğu marala işarə ilə deyir ki, onu azad edərlərsə peyğəmbərliyini elan edəcəkdir. Kafirlər maralı açınca o peyğəmbərin önünə gəlir və dil açaraq hörmətlə necə yaxalandığını iki balasının anasız qaldığını əgər izin vərərlərsə onları əmizdirib geri gələcəyinə söz verir. Həzrəti Məhəmmədin zamin durması ilə ona ikindiyə qədər vaxt verilir. Maral balalarının yanına gedib başına gələnləri danışır

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Yolda tələyə düşən maral sözunu tuta bilmədiyinə üzülüb Allaha yalvarır. Bu yalvarış üzərinə Cəbrayıl(ə) gəlir maralı düşdüyü tələdən qurtarıb peyğəmbərin hüzuruna gətirir. Kafirlər bu möcüzə qarşısında müsəlman olurlar (9). Ana maral, dişi maral qoruyucu obrazı Qazax “Kozi-Köpəş” və “Bayan Sulu” dastanında da verilmişdir. Qarabay və Sarıbay övladsızdırlar ov zamanı dişi maral vasitəsilə övladlarının olacağı əlamətinə rast gəlirlər. Qarabay rəhm etsə də Sarıbay onu ovlayır. Burada boğaz dişi maral övlad verilməsi üçün əlamət kimi qəbul olunur. Folklorşünas M.Cəfərli bu dastanın türk variantı ilə fərqli cəhətlərini müqayisə etmişdir. Dastanın bu variantında obrazların yeri dəyişikdir. Ov zamanı Qarabay və Sarıbay dərdləşərək deyirlər ki, əgər övladları olarsa evləndirsinlər. Bu vaxt dişi bir maral görürlər. Qarabayın israrına qarşı Sarıbay maralı öldürsəm hamımıza zərər gələr desə də maralı öldürür. Bu zaman eyni ox maraldan geri qayıdıb Sarıbayın özünü öldürür. Onlar ovda ikən hər ikisinin övladı olur. Prof. M.Cəfərli dişi boğaz maral obrazını sakral gücü ilə əcdad kultunun qalıntıları kimi dəyərləndirmişdir (5, s. 79-80). Kitabi- Dədə Qorqud dastanında “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər” boyunda ov zamanı Beyrəyin önünə bir sürü keyik gəlir. Bamsı Beyrək birini qovalayır və göy çimənlikdə nişanlısının otağı ilə qarşılaşır (6, s. 46). Keyik dastanların əksəriyyətində vasitəçi, yolgöstərən obrazdır. B.Ögəl dastanlarda maralın dağlarda, vadilərdə, sərt qayalarda sirli şəkildə görünüb yox olmasını insanı heyrətləndirən və xəyala salan səbəb olaraq görmüşdür. Ala keyiği yerin simvolu ruhu adlandırmışdır (8, s. 103).

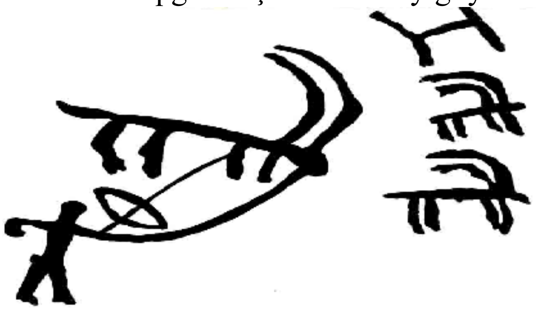

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Gəmiqaya üzərindəki qədim ovçuluq təsvirlərində də maralla keçinin ov səhnələri bir arada verilmişdir. Bölgədə ovların ziyarət etdikləri yerlər olaraq bilinən pirlərə dair əfsanə və inanclarda əslində hər iki obraz -həm keci həm də maral kultunun izləri görülməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана.Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Belli O. Bahşaliyev V. Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü.İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
4. Baxşəliyev V. Azərbaycan folkloru və qədim sənət nümunələrindəki maral obrazının mifoloji xüsusiyyətləri // "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" V uluslararası folklor konfransı materialları, Bakı: Səda, 2007, s. 664-665.
5. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
7. Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi(Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua, 2009, XVII, p. 31-87.
8. Ögəl B. Türk mitolojisi. II cilt, Ankara: TTKB, 2002, 610 s.
9. www.gazi.edu.tr/web/giyaytas/turkkulturgeyik.htm
10. www.yasarkalafat.info

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

XALQ HEKAYƏTI “DÜZD VƏ QAZI” HAQQINDA

MÖHSÜN NAĞISOYLU

Azərbaycan folklorunun epik növünün maraqlı janrlarından biri də xalq hekayətləridir. Bu janrın “Kəllənamə”, “Keyiknamə”, “İbrahimnamə” və s. kimi nəzmlə məsnəvi şəklində qələmə alınmış çeşidli nümunələri günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Adlarından da göründüyü kimi bu xalq hekayəti nümunələri dini, dini-əsatiri və dini-əfsanəvi məzmun daşıyır. Məhz buna görə də onlar məlum səbəblər üzündən indiyədək diqqətdən kənarda qalmış və ayrıca olaraq nə tədqiq olunmuş, nə də nəşr olunmuşdur. Əlyazmaşünas alimlər Şamil Cəmşidov və Əli Əliyev bir sıra dastanlarla yanaşı, adı çəkilən xalq hekayətlərini də doğru olaraq yazılı folklor nümunələri kimi dəyərləndirmiş və ayrıca bir əlyazma kataloquna daxil edərək onların yığcam elmi-paleoqrafik təsvirini vermişlər (1). Əsasən, orta yüzilliklərə aid olan Azərbaycan xalq hekayətləri sırasında “Düzd və qazı” (“Oğru və qazı”) adlı folklor nümunəsinin özünəməxsus yeri və çəkisi vardır. “Düzd və qazı” digər xalq hekayətlərindən bir sıra özəl cəhətləri ilə seçilir. Birincisi, Azərbaycan xalq hekayətlərinin çoxu nəzmlə olduğu halda, “Düzd və qazı” nəsr şəklindədir. İkincisi, hekayətin məzmunu bilavasitə islam dininin hüquq qaydalarını özündə birləşdirən şəriət məsələləri ilə bağlıdır. Üçüncüsü, hekayətin qəhrəmanı, müəyyən qədər təəccüb doğurmasına baxmayaraq, oğrudur. Bəri başdan qeyd edək ki, bu oğru adi oğrulardan deyil, varlı ailədən çıxmış, atasının sağlığında yaxşı təhsil almışdır, Qurana, hədislərə incəliyinə qədər bələddir. Bununla belə, atasının ölümündən sonra onun var-dövlətini dağıtmış və oğurluqla məşğul olur. Əsərdən məlum olur ki, oğru şəriət məsələlərini bu sahədə ad çıxarmış məşhur Bağdad qazısından daha yaxşı bilir.

“Düzd və qazı”nın digər Azərbaycan xalq hekayətlərindən daha bir fərqli cəhəti onun indiyədək müəyyən qədər öyrənilməsi, hətta nəşr edilməsidir (bax: 2)

“Düzd və qazı” haqqında ilk dəfə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası akademik Həmid Araslı məlumat verərək onu XVIII əsrə aid tərcümə nümunəsi – hekayə adlandırmış və əslinin ərəbcə olduğunu güman şəklində söyləmişdir (**3**, 299). Əsərdəki hadisələr məşhur xəlifə Harunərrəşid zamanında, xilafətin paytaxtı Bağdadda baş verir və görünür, məhz bu cəhəti nəzərə alan akademik H.Araslı belə bir mülahizəni irəli sürmüşdür. “Düzd və qazı”da Quran ayələri və ərəb dilində olan hədislər, ayrı-ayrı cümlələr, sonra isə onların türkcələri də verilmişdir ki, fikrimizcə, bu amil də akademik H.Araslının belə bir qənaətə gəlməsi üçün əsas ola bilərmiş. Biz də belə bir qənaətdəyik ki, “Düzd və qazı” hekayəti ilk olaraq ərəb dilində yaranmış, sonralar o, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək yayılmış və əsərin həm farsca, həm də türkcə müxtəlif variantları ortaya çəxmışdır. Bir sıra müsəlman Şərqi xalqlarında analoji halın-oxşar məzmunlu folklor nümunələrinin olması (“Koroğlu” dastanının türk, Azərbaycan, özbək, tacik variantlarının mövcudluğunu yada salaq) belə bir fikrə gəlməyə əsas verir.

“Düzd və qazı”nı XVIII əsrin bədii nəsr nümunəsi kimi nəşr etdirmiş Araz Dadaşzadə və Qasım Cahaninin fikrincə isə, hekayə orijinal əsərdir və onun müəllifi Əbdülqəni Xaşmazidir (**2**, 190). Ədəbiyyatşünas Əlyar Səfərli də “Düzd və qazı”nı hekayə adlandırmış, lakin onun müəllifinin Əbdülqəni Xaşmazi deyil, Vəli Ərəşi olduğunu qeyd etmişdir (**4**, 171). Tədqiqatçı alim onu da əlavə etmişdir ki, Vəli Ərəşi bu əsərini Əbdülqəni Xaşmazi üçün qələmə almışdır. Digər bir tədqiqtçı – Altay Məmmədov da “Azərbaycan hekayəsi” adlı monoqrafiyasında Ə.Səfərlinin bu fikrini eynilə təkrar etmişdir (5,9)

Süjeti oğru ilə qazının şəriət məsələləri ilə bağlı mübahisəsi üzərində qurulan “Düzd və qazı” Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış folklor nümunəsi – xalq hekayətidir (**6**,42). Bu fikrin sübutu olaraq təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, “Düzd və qazı”nın Azərbaycan türkcəsindən başqa farsca (**6**,37-38; 7, 3713-3714), türkcə (**8**,369-370), özbəkcə (**9**, 242-243) və tatarca da (**9**, 243) müxtəlif variantları vardır və onların hamısı, təbii ki, müəllifsizdir – folklor nümunəsidir. Bundan əlavə Azərbaycan türkcəsində olan “Düzd və qazı”nın üç, farsca “Dozd və

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qazi[+]"nın isə ən azı iki variantı bizə məlumdur. Çoxvariantlılıq isə, bəlli olduğu kimi, əsasən, yazılı ədəbiyyat üçün deyil, şifahi xalq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi bir xüsusiyyətdir.

Bundan əlavə Azərbaycan türkcəsində olan "Düzd və qazı"nın bütün variantlarının dil və üslub özəllikləri üzərindəki müşahidələr də əsərin məhz folklor nümunəsi – xalq hekayəti olmasını bir daha əyani şəkildə sübut edir.

"Düzd və qazi" hekayətinin Əbdülqəni Xaşmaziyə və Vəli Ərəşiyə aid edilməsinə gəldikdə isə bu yanlışlıq əsərin Bakıda – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan B-2228 şifrli əlyazmasının sonunda ənənəyə görə ərəb dilində olan aşağıdakı katib qeydi ilə bağlıdır:

تمت حکایت دزد و قاضی سنه ۱۱۸۰ سودهو ولی عرشی لاجل اخی العزیز ملا عبدالغنی خشمازی
(10,19[b])

"Oğru və qazi" hekayəti sona çatdı hicri 1180-ci ildə (miladi 1766-67-də - M.N.). Vəli Ərşi onu əziz qardaşı molla Əbdülqəni Xaşmazi üçün köçürdü.

Katib qeydindən göründüyü kimi,Vəli Ərəşi hekayətin müəllifi yox, yazıya alanı - katibidir. Molla Əbdülqəni Xaşmazi isə Vəli Ərəşinin yaxın dostudur ("əxi-qardaş" sözü burada məhz bu mənada işlənmişdir). Deməli, istər A.Dadaşzadə və Q.Cahani, istərsə də Ə.Səfərli yuxarıdakı qeydə lazımı diqqət yetirmədikləri üçün Əbdülqəni Xaşmazini və Vəli Ərəşini yanlış olaraq "Düzd və qazı" hekayətinin müəllifi hesab etmişlər. Qeyd edək ki, B-2228 şifrli əlyazmadakı yuxarıdakı katib qeydi eyni xətlə, lakin çox kiçik fərqlə M-315 şifrli, 1179/1765-ci il tarixli əlyazmanın sonunda da vardır (11, 168b), deməli, hər iki əlyazmanı eyni katib-Vəli Ərəşi köçürmüşdür. Sadəcə olaraq M-315 şifrli əlyazmada Molla Əbdülqəni Xaşmazi əvəzinə digər bir şəxsin adı yazılıbmış. Həmin şəxsin adı sonralar, görünür, müəyyən səbəblərə görə qəsdən pozulmuş, buna görə də oxunmur, lakin adın ilk hərfi - "əlif" açıq-aşkar görünür. Bundan əlavə pozulmuş yerə Molla Əbdülqəni Xaşmazi antroponimi heç cür yerləşə bilməzdi. Qeyd edək ki, "Düzd və qazı" hekayəsinin çapı əsərin B-2228 şifrli nüsxəsi əsasında hazırlanmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda Azərbaycan türkcəsində olan "Düzd və qazi" hekayətinin on üç əlyazma nüsxəsi saxlanılır ki, onlar içərisində ən qədimləri Vəli Ərəşinin köçürdüyü, yuxarıda adları çəkilən iki nüsxədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Düzd və qazı"nın bu iki əlyazması, şübhəsiz ki, akademik H.Arazlıya da bəlli imiş, əks halda görkəmli ədəbiyyatşünas hekayəti XVIII əsrə aid etməzdi.

"Düzd və qazı"nın on bir əlyazmasından doqquzunun mətni məzmunca Vəli Ərəşinin köçürdüyü nüsxələrə əsasən uyğun gəlir. Bu nüsxələrin hamısı XIX əsrin müxtəlif illərində hazırlanmış əlyazma toplularıdır ki, onlardan birinin (şifri: A-517, tarixi 1244/1828) katibi Vəli Ərəşinin həmyerlisi, bəlkə də onun nəslindən olan Mustafa bəy İmanqulu bəy oğlu Ərəşidir.

Beləliklə, "Düzd və qazı" nın Bakı nüsxələrindən on birinin mətni, əsasən bir-birinə uyğun gəlir və onları şərti olaraq əsərin birinci variantı adlandırırıq.

"Düzd və qazı"nın Bakı nüsxələri içərisində B-2456 şifrli əlyazma isə həcminə görə əvvəlkilərdən təxminən ikiqat artıqdır. 10 vərəqlik bu nüsxədə birinci variantda olmayan epizodlar da vardır. Bundan əlavə əsərin final hissəsi də birinci variantdan azacıq fərqlidir. Əlyazmada hekayətin köçürülmə tarixi göstərilməsə də, onu paleoqrafik əlamətlərinə görə XIX əsrin 20-30-cu illərinə aid etmək olar. Hekayətin bu variantı ilə demək olar ki, üst-üstə düşən bir daşbasma çapı da Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (şifri: XVI-1091/5229). "Hekayeyi-oğru ilə qazı" adlandırılmış bu kitabın çap yeri və ili qeyd olunmasa da, dil xüsusiyyətlərinə görə, o, çox güman ki, Türkiyədə basılmışdır. Burada bir maraqlı faktı da qeyd etmək yerinə düşər. "Düzd və qazı" hekayətinin osmanlı türkcəsində olan bir variantında (**7**, 369-370) hadisənin baş verdiyi yer Bağdaddan Rum vilayətinə köçürülür: *"Rəvayət olunur ki, vilayəti-Rumda bir qazı var idi, elm ilə arastə idi. Bir gecə kitab mütaliəsində görmüş ki..."* (**8**, 370). Bu fakt hekayətin dildən-dilə

[+] Fars mənşəli "düzd" sözü "oğru" deməkdir və bu sözün dilimizə uyğunlaşdırılmış tələffüz formasıdır. Əsərin farscası ilə türkcə variantlarını fərqləndirmək üçün fars dilində [illegible] olduğu kimi – "Dozd və qazi" şəklində verməyi məqsədəuyğun saydıq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

keçdiyini və müəyyən dəyişikliyə uğradığını sübut edir. Hekayətin bu variantının sonluğu Vəli Ərəşi nüsxəsi ilə üst-üstə düşür: qazı qızını oğruya ərə verir: *"Oğru çələbi ol düxtəri-pakizənin dürri-nasüftəsin siftə edüb, aləmi-təəssüfdən qurtardı. Anlar bu təriqlə muradlarına irdilər, siz də böylə. Amin, ya Allah"* (**8**,370). Göründüyü kimi, hekayətin son cümləsi eynilə xalq nağıllarını xatırladır.

D-5955 şifrli əlyazmadakı "Düzd və qazı" hekayəti isə fars dilindən tərcümə olunmuşdur və əsərin bu – üçüncü variantı həcmcə əvvəlkilərdən daha böyükdür – 24 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın müqəddiməsində göstərilir ki, Məhəmməd Tağı ibn Qasım Qudyali fars dilində olan "Dozd və qazi" kitabını türkcəyə tərcümə etmişdir. Əlyazmanın sonunda əsərin 1263/1846-ci ildə mütərcimin öz xətti ilə köçürüldüyü də göstərilmişdir. Qudyalinin bu tərcüməsini Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan farsca bir daşbasma çapı olan "Düzd və qazi" kitabı ilə (şifri: VI-335/31023) müqayisə etdik, onların mətnlərinin tam üst-üstə düşdüyü aydın oldu. Qudyalinin tərcüməsi ilə eyni vaxtda – 1263/1846-cı ildə Təbrizdə basılmış bu kitabda 11 şəkil-miniatür də verilmişdir. Maraqlıdır ki, kitabın ilk səhifələrindəki şəkillər eyni ilə Qudyalinin avtoqrafında da vardır. Əsərin bu Təbriz çapının sonunda qeyd olunub ki, "Dozd və qazı" kitabı əvvəllər çap olunmuşdu (1262/1845-ci il Tehran çapı nəzərdə tutulur – M.N), Abbas Ütarid onu genişləndirdi və öz şeirlərini ora daxil etdi (12). Abbas Ütarid "Dozd və qazi"nin bu variantına bir sıra yeni epizodlar, kiçik hekayət və lətifələr əlavə etmişdir. Maraqlıdır ki, bu hekayətlərdən birində o, türkcə bütöv bir cümlə işlətmişdir.

Kitabın Təbrizdə çap olunduğunu da nəzərə alsaq, Ütaridün Azərbaycan türkü olduğunu söyləyə bilərik. Qudyali "Dozd və qazi"nin bu çapını dəqiq tərcümə etmiş, ondakı şeirlərə isə toxunmamış, olduğu kimi – fars dilində vermişdir. Qudyalinin tərcüməsində "Düzd və qazı"nın digər variantlarından fərqli olaraq, ərəb və fars söz və ifadələrinə daha geniş yer verilmişdir. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Vəli Ərəşinin nüsxəsindəki *"Yuxu ölümün qardaşıdır"* cümləsini Qudyali bütövlüklə fars dilində vermişdir: *"Xab bəradəri-mərgdir"* (13, 2a).

Azərbaycan dilində müəllifli "Düzd və qazı" əsəri də vardır. Mirzə Mahmud Zövi Şirvaninin eyni adlı bu hekayəsi 1913-cü ildə Tiflisdə "Şərq" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. 19 səhifəlik bu kitabça məzmunca Vəli Ərəşinin "Düzd və qazı" nüsxəsinə uyğun gəlir. Bununla belə, burada oğrunun ertəsi günü qazının yanına gəlməsi səhnəsi yoxdur. Mirzə Mahmud Zövi Şirvani hekayəyə azərbaycanca və farsca bir neçə şeir parçası və kiçik rəvayətlər də artırmışdır. Kitabçanın bir nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (şifri: II – 109/553). Beləliklə, istər Abbas Ütaridün farsca qələmə aldığı "Dozd və qazi"sı, istərsə də Mirzə Mahmud Zövi Şirvaninin eyni adlı kitabçası sübut edir ki, folklor materialları əsasında müstəqil əsər yazmaq ənənəsi Şərqdə əski zamanlardan bəri mövcud olmuş və geniş yayılmışdır.

"Dozd və qazı"nın farsca əlyazma nüsxələri daha çoxdur. İran alimi Əhməd Münzəvinin "Fars əlyazmaları kataloqu"nda əsərin on səkkiz əlyazması (**7**, 3713-3714), rus şərqşünası N.Tumanoviçin tərtib etdiyi kataloqda isə on altı əlyazması (**6**, 37-38) qeydə alınmışdır. Həmin əlyazmalar içərisində ən qədimi hicri XII əsrin əvvəllərinə (miladi tarixilə XVII yüzilliyin əvvəllərinə aiddir (**13**, 68-69). Farsca "Dozd və qazı" hekayətinin köçürülmə tarixi bəlli olan ən qədim əlyazması isə 1199/1784-cü ildə köçürülmüşdür və Oksford kitabxanasında saxlanılır (**7**, 3713).

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda da farsca "Dozd və qazi"nin iki əlyazması saxlanılır ki, onlardan biri (şifri: B-4902, 58^b-60^b), fikrimizcə, XVII yüzilliyin ikinci yarısına aiddir. Əlyazma toplusunda olan əsərin sonunda (**14**, 60^b) nüsxənin köçürülmə tarixi qeyd olunmasa da, toplu içərisindəki digər bir əsərdə tarix vardır: 1084/1673-cü il (**14**, 47a). Bundan əlavə əlyazma toplusunun müxtəlif vərəqlərində ayrı-ayrı şəxslərin vəfat ili kimi qeyd olunmuş 1075/1664, 1077/1066 və 1090/1679-cu il tarixləri də vardır ki, bu yazıların xətti "Dozd və qazı"nın B-4902 şifrli əlyazmasının xətti ilə eynidir. Əlyazmanın səciyyəvi paleoqrafik əlamətlərinə əsasən də (kağızı, imla xüsusiyyətləri və s.) onu XVII əsrin 70-80-cı illərinə aid etməyə əsas verir. Bu isə o deməkdir ki, "Dozd və qazı"nın bu Bakı əlyazması hekayətin farsca variantının ən qədim nüsxəsidir. Burada bir maraqlı məqamı da qeyd etməyi vacib sayırıq. Əsərin istər türkcə, istərsə də farsca variantlarının çoxunda oğru ilə qazının şəriət məsələləri il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bitir: qazı qızını oğruya ərə verir. "Dozd və qazı"nın B-4902 şifrli Bakı nüsxəsində isə əksinə, oğru qazı ilə mübahisə etdikdən sonra ertəsi gün də qazının yanına gələrək ondan pul tələb edir. Oğrunun dəlilləri qarşısında aciz qalan qazı ona yüz dirhəm qızıl pul və bir dəst paltar verərək yaxasını ondan qurtarır. Əsərin həcmcə nisbətən kiçik olan bu variantındakı sonluğa heç bir kataloqda rast gəlmirik.

Fikrimizcə, daha məntiqi təsir bağışlayan bu sonluq da "Dozd və qazi"nin Bakı nüsxəsinin qədimliyini bir daha sübut edir. Farsca "Dozd və qazi"nin ikinci Bakı nüsxəsində (şifri: B-855, vərəq 47a-50b) əlyazma toplusu içərisindədir. Burada hekayətin sonunda da tarix yoxdur, lakin topludakı eyni xətlə köçürülmüş bir əsərin mətninin sonunda (vərəq 43a) tarix vardır: 1199/1784-cü il. Əlyazma toplularında bu cür hallara rast gəlindiyindən həmin tarixi "Dozd və qazi"yə də etmək olar. Hekayətin bu variantı həcmcə daha böyükdür və məzmunca Vəli Ərəşinin köçürdüyü nüsxələrə uyğun gəlir.

"Düzd və qazı" xalq hekayətində bir çox lətifələrdə, xüsusilə də məşhur Molla Nəsrəddin lətifələrində olduğu kimi, hazırcavablıq və çoxbilmişlik, zirəklik və fərasətlilik kimi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Əsərin süjeti olduqca maraqlı bir əhvalat üzərində qurulmuşdur: Bağdadın ən savadlı və tanınmış qazılarından biri bir gecə evdə mütaliə zamanı belə bir hədisə rast gəlir: "Bağlarda olan ibadəti sevirəm". Qazı ulağına minib şəhərin kənarındakı səfalı bağına gedərək orada ibadət etmək qərarına gəlir. Gecə vaxtı yolda qazının qarşısına bir oğru çıxır və ondan üstündəki əşyalarını çıxarmağı və paltarlarını soyunub ona verməsini tələb edir. Qazı özünün kim olduğunu bildirərək oğruya bu işin yaxşı olmadığını deyir və fikrinə sübut olaraq bir hədis söyləyir. Oğru da bu məsələ ilə bağlı başqa bir hədis söyləyərək qazının qazandığı malların haram yolla – rüşvətlə əldə edildiyini deyir. Burada xalq hekayətinin yaradıcıları hələ o dövrdə bir çox qazıların rüşvətxor olduqlarına işarə edirlər. Qazı ilə oğrunun hədislərə, ayələrə əsaslanan mübahisəsi ikincinin qələbəsi ilə bitiri və şəriət hakimi cavan oğlanın möhkəm dəlil-sübutları qarşısında çarəsiz qalaraq təslim olur və paltarlarını soyunaraq oğruya verir. Ertəsi gün oğru özü qazının yanına gəlir və yenə də öz biliyini, hazırcavablığını göstərir. Qazı qızını oğruya ərə verir, bununla da hekayət bitir.

Hekayətin digər bir variantında isə oğru yenidən qazının yanında gələrək onun bütün var-dövlətini ələ keçirir.

Qeyd edək ki, hekayətdəki Quran ayələri və hədislər əvvəlcə orijinalda olduğu kimi ərəbcə verilir, sonra isə onların türkcəyə tərcüməsi göstərilir.

Son olaraq onu da qeyd edək ki, biz hələ 1988-ci ildə nəşr etdirdiyimiz bir məqaləmizdə (15) "Düzd və qazı"nın yazılı ədəbiyyat nümunəsi deyil, folklor örnəyi – xalq hekayəti olması fikrini söyləmişik.

QAYNAQLAR

1.Türk əlyazmaları kataloqu. Folklor abidələri və müəllifsiz əlyazmalar. I cild. Təsvir və tərtib edənlər: Ş.Cəmşidov, Ə.Məmmədbağıroğlu. Bakı, "Elm", 2007.

2.Araz Dadaşzadə, Qasım Cahani. XVIII əsrin bədii nəsr nümunəsi. – "Azərbaycan", 1970, №1.

3.Həmid Araslı. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1956.

4.Əlyar Səfərli. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeri. Bakı, 1982.

5.Altay Məmmədov. Azərbaycan hekayəsi. Bakı, 1984.

6.Туманович Н.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института Востоковедения. Москва, 1981.

7.احمد منزوی. فهرست نسخه های خطی فارسی، جلد پنجم، تهران، ۱۳۵۱

8.Arabishe, türkische und persische handschriften der Universitats bibliothek in Bratislava. Bratislava 1961

9.Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР, т VII, Ташкент, 1964

10. Əlyazma məcmuəsi: B-2228, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

11. Əlyazma məcmuəsi: M-315, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmala

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

12. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: VI-335/31023 دزد و قاضی. تبریز ۱۲۶۳
13. احمد گلچین معانی. فهرست خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. جلد هفتم، مشهد، ۱۳٤٦
14. Əlyazma məcmuəsi: B-4902. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
15. M.Z.Nağıyev. “Düzd və qazı” hekayəsinin əlyazma və variantları. – “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri”, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1988, №3, s.105-108.

О народном хикайете «Дузд ва кази»

О народном хикайете «Дузд ва кази» («Вор и судя») до сих пор имелись разные сведения, противоречащие друг другу. Один и тот же вариант хикайета сперва считался переводом с арабского языка, далее он был представлен как оригинальное сочинение Абдулгани Хашмази. По последнему же существовавшему мнению рассказ написан неким Вали Араши для друга Абдулгани Хашмази.

На основе сопоставительного анализа рукописей сочинения впервые установлено, что азербайджанских вариантов рассказа три: два из них являются продуктом устаного народного творчества, третий же – перевод с персидского языка. В статье рассмотрены также персидские списки хикайета, хранящиеся в Институте Рукописей НАН Азербайджана, один из которых является древнейшим в мире (70-80-ые годы XVII столетия).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AŞIQ QURBANİ İLƏ PƏRİ XANIM
(TƏBRIZ TÜRÜ)

MƏHƏMMƏD ƏLİPUR MUQƏDDƏM

Azərbaycanın Qaradağ mahalının diri kəndində Fərəməz bəyin iki oğlu varıdır, birinin adı Fərzi Əli bəy; o birisinin adı Mirzə Əli kişi. Mirzə Əli kişinin Şah İsmayıl sarayında böyük məqamı varıdır. Bir gün mirzəli kişi şahdan izin alıb, ailəsini görmək üçün diri kəndinə gəldi. Bir neçə gündən sonra istədi getsin, xanımın çağırıb dedi: mən şah tərəfindən Hindistanın elçiliyinə seçilmişəm, ona görə Hindistana getməliyəm, işdi uzun illər bir - birimizi görənməsək səndən istəyirəm boyundakı uşaq qız olsa heç, oğlan olsa bu qol bağını qoluna bağlayasan. Mirzə Əli kişi qohum - qardaşıyla halallaşıb, yola düşdü.

Çox zaman keçmədi Mirzə Əli kişinin xanımı qurban bayramında yükünü yerə qoyub, bir gözəl oğlan uşağın işıqlı dünyaya gətirdi. Qurban bayramı günü olduğuna oğlanın adın "Qurban " qoydular. İllər ötdü, günlər keçdi. Qurbanı böyüyüb yeddi yaşına çatdı, onu məktəbə qoydular. İllər bir - birinin dalınca yel kimi keçib, Qurbanı on yeddi yaşına çatdı. Bir gün cuma axşamı Qurbanı məktəb yoldaşların da götürüb, kəndlərinin yaxınlığında olan ərənlər yatağı adlanan ocağa getdilər. Gecəni orada qaldılar. Səhər, ban vaxtı yuxudan durub, namazların qılıb, yenə yatdılar. Qurbanı təzə yuxuya girmişdi gördü mövlası (Həzrəti Əli) əlində bülül bir cam ,başının üstündə durub. "Oğul Qurbanı, al bu badəni iç!" Qurbanı badəni alıb içdi. Mövlası dedi: oğul bir bu yana bax gör nə görürsən? Qurbanı baxdı gördü bir güllü - çiçəkli bağ görünür, bağda çarhovuzun qırağında bir ay parçasına bənzər qız əyləşib. Mövlası dedi: oğul bu gəncə bəyinin bacısı Pəri xanımdır, atasının adı Ziyad xan, qardaşının da adı Abdullaxandir . Onu sənə görsətdim, səni də ona görsətmişəm. Borda sənə aşıqlığı da vergi verdim, gedib, onu alarsan. Bu anda birdən yuxudan oyanıb, ağlamağa başladı , səsinə yoldaşları yuxudan oyanıb, gördülər Qurbanı ağlayır" sənə nə oldu bəs niyə ağlayırsan?" Qurbanı dedi: qulaq asın deyim :

Yatmışıdım xabi qəflət içində,
"Qəfil, nə yatıbsan? Oyan!" Dedilər.
Dül - Dülün sahibi, qənbər ağası,
Bu gələnə, şahı Mərdan dedilər.

Yoldaşları dedilər: diyəsən Qurbanı şer deyir, bu ki şer bilməzdi!
Qurbanı şerinin dalısını dedi:

Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Ərənlər payına sürtdüm üzümü,
Dindirdilər, haqq söylədim sözümü,
Doxsan min kəlməni bəyan dedilər.

Biri dedi: görəsən bona nə oldu? Qurbanı sözünün sonunu belə dedi:

"Qurbanı", batıbsan qəm dəryasına!
Ovçunun məskəni dağ arxasına,
Bir sığal çəkdilər könül pasına!
Aşiqi, məşuqa qurban dedilər.

söz qurtardı, Qurbanının yoldaşları dedilər: bura bax yazıq Mirzə Əlinın var - yox bir oğlu varıdır, onun da başına hava gəldi, biri dedi: Qurbanı bir aydın de görək sənin başıva nə gəldi?!
Qurbanı dedi:

Laməkan şəhərində gəldim cana mən,
Canlar əhli, bir canana yetişdim.
Əldən, ələ; qabdan, qaba süzüldüm,
Qətrə idim, bir ummana yetişdim.
***
Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Gövhəri axtardım, yol - ərkana yetişdim.
***
İxlas kəmərini vurdum belimə,
Həqiqətdən su bağlandı gölümə,
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Gövhəri axtarırdım, kana yetişdim.
***
"Qurbanı"_ yam budur söz müxtəsəri,
Ağam Əldə tutub abi kövsəri,
Ənbiyalər, övliyalar sərvəri,
Pirim olan şah Mərdana yetişdim.
***

söz qurtarıb, hava işıqlandı. Uşaqlar əl üzlərin yuyub, Qurbanını da götürüb evlərinə gəldilər. Qurbanının anası, onu bu halda görəndə qorxdu " ay bala sənə nə olub?!". Dedilər: gecə ərənlər yatağında yatmışdıq, diyəsən cin vurub, öz - öz ünə danışır, şer deyir. Fərzi Əli bəyi çağırdılar, Fərzi Əli bəy gəlib, gördü Qurbanı öz - özünə şer deyir. Bir nəfəri yolladı" get bizim evdən mənim sazımı gətir! Saz gəlincə bir ayrısını da məktəb mirzəsinin dalınca yolladı. Saz gəldi, mirzə də gəldi. Eşidən Qurbanının evinə yığışdı. Fərzi Əli bəy dedi: oğul Qurbanı bu saz, dur ürəyindən keçəni bizə sazınan de! Qurbanı qalxıb ayağa sazın zilini zil, bəmini isə bəm kökləyib, bağrına basdı:

Cuma günü vardım könül şəhərinə,
Gördüm, o şəhərdə şahlar şahı var.
Uç yüz altmış küçəsini seyr etdim,
Qırx səkkiz məhəllə, bəndərgahı var.
***
Bir seyidləri var başı bələkli,
Qiyamətdə o da bizə köməkli,
Bir məscidləri var min bir dirəkli,
Hər yana qılasan; qibləgahı var.
***

söz qurtardı, mirzə işi bildi. Fərzi Əli bəy dedi: ay mirzə! Qurbanı ya bu şerləri sən öyrədibsən? Mirzə dedi: Fərzi Əli bəy, Qurbanıya vergi verilib, indi o haqq aşığıdır. Fərzi Əli bəy mirzə ilə Qurbanının haqq aşıqlığın hamıya bilindirdi ki sonra deməsinlər Qurbanının başına hava gəlib. Fərzi Əli bəy Qurbanıya dedi: oğul sözün varsa de biz bilək! Qurbanı dedi:

Yatmışdım üstümə gəldi ərənlər,
Yazılı, şəninə "ya mən əl_ta" (1) .
İmam ola, damadı" Əhməd Mürsəl",
Doldurub camını eylədi əta.
***
Tərəhhüm eylədi abi kövsərdən,
Onun çün keçmişəm can ilə sərdən,
İstədim mətləbim şahı qənbərdən,
Kəramət eylədi mənə bir buta.
***
Eşq əlindən namus, arım qalmadı!
Nə, bir səbrim; nə, qərarım qalmadı!
"Qurbanı"_ yam, ixtiyarım qalmadı!
Dönmüşəm kamana, qəddimdir do ta.
***

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Sözlər qurtardı. Dövrədən dedilər: Qurbanı nə gözəl sözlər oxuyursan, sən Allah qurtarma varsa birin də oxu. Qurbanı sazı bağrına basıb, oxudu:

Yer ilə göy yox kən bir nəzər qıldı,
Əritdi gövhəri, dürr eylədi şah (2).
Yox yerdən aləmi bərqərar etdi,
Bütün yer üzünü nur eylədi şah.
***
Gətirdi kəlamı cümlə cahana,
Qırx ları göstərdi əhli ürfana,
Peyğəmbər xitabın gətdi dəhana,
Həbibin söhbətin şur eylədi şah.
***
" Dirili Qurbanı " götür din indi,
Boynumdadır məhəbbətin kəməndi,
Dərya üstə oynadırdı səməndi,
Özün " Cəbreyil "_ə pər eylədi şah.
***

Fərzi Əli bəy dedi: Qurbanı oxuduqların büyün üçün bəsdir gəl otur, yorğunsan dincəlginən! Sonra da hamını yola saldı məclis dağıldı. Hər kəs öz evinə qayıtdı,. Qurbanı üzün tütdü anasına:

Könül qalxdı, mərdə (3) sarı yeridi,
Orda bir şəhər var adı "Gəncə" hey!
Gözəlləri, məhbubları, xubları,
Xub batıblar mala, mülkə gəncə hey!

Anası:

Başiva (4) mən dönüm gül üzlü oğul,
Dərd çəkməyə heç kəs olmaz məncə hey!
Gözəl sevib, abdal olub, çaşıbsan,
Tayın yoxdur sultanca hey, xanca hey!

Qurbanı:

Qarışqalar yuvasını qayırdı,
Gözəl kəhlik balasını doyurdu,
Fələk vurub, məni yardan ayırdı,
Aram düşüb nazlı yardan gencə hey!

Anası:

Mən "banu" yam, əldən getdi varımız!
Kimlər çəkər namus ilə arımız?!
Çünki olduq xeyrə, şərə yarı biz (5),
Gəl, sən ilə borcu verək səncə hey!

Qurbanı:

"Qurbanı"_ yam Musalaya varmadım!
Əl uzadıb qunca gülün dərmədim!
"İran" gəzdim, "Turan" gəzdim görmədim!
gözəllikdə məhbubluqda onca hey!
***

Gecə oldu, yatdılar. Səhər açıldı Fərzi Əli bəy gəldi Qurbanı gilə gördü Qurbanının anası narahatdır." Niyə narahatsan? Qurbanının anası ağlaya - ağlaya dedi: Qurbanı istəyir məni borda tək qoyub, Gəncəyə gedə. Fərzi Əli bəy Qurbanını çağırdı " oğul, Gəncəyə nəyə gedirsən? Orda nə işin var? Qurbanı dedi: əmi qulaq as deyim!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dust bizi buyurdu xidmət şərifə,
Dedik ki baş üstə " gaf " o " lam " o " kaf " (6).
Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim,
Çoxların eyləyib " ha " o " lam " o " kaf " (7).
***
Sidqi durust olan yetişər haca,
Kimsə də kimsəyə etməz iltica,
Peyğəmbər ki qədəm basdı meraca,
Pişvazına gəldi "mim" o "laf" o "kaf" (8).
***
" Məhdi" görər qoşununun sanını,
İnsan üçün qurar haq mizanını,
Bir gün alar "Qurbanı"_nın canını,
Bir gözləri cəllad "kaf" o "lam" o "kaf" (9).
***

Qurbanının oxumağı qurtaranda Fərzi Əli bəy dedi: oğul sən bir qız almağa, Gəncəyə gedirsən, sənə elə bir qız alaram ki üstünə qız olmaz. Qurbanı dedi: əmi mən getməliyəm." Axı niyə?" Qurbanı:

Gündüzün mehridir, gecənin mahı,
Qüdrət üçün sirri ilahi zülfün.
Ucun tutan gedər həşri behiştə,
Möminlərin puştu pənahı zülfün.
***
Şəmsi mat eylədi camalın şövqü,
Zülmətdə qalmadı qəmlərin zövqü,
Katibin ərzəsi, cənnətin foqu,
Nurdan sənə çəkmiş kulahı zülfün.
***
"Qurbanı" deyir: gözüm, yuxudan oyan!
On iki adı et gilən sən bəyan,
Sərasər yazılıb ayeyi "Quran",
Katiblər şərh edər anahı zülfün.
***

Fərzi Əli bəy gördü Qurbanı dediyindən çönən deyil, odur ki Qurbanının anasına dedi: Qurbanını saxlamaq olmaz o haqq aşığıdır, Ona zaval yoxdü qoy getsin. Qurbanı gilin yaxınlığında Saleh sövdəgər adlı bir tacir varıdır anası Qurbanını o tacirə tapşırıb Gəncəyə sarı yola saldı. Qurbanı anasından ayrılan zaman ağlaya - ağlaya dedi:

Başıva mən dönüm gül üzlü ana,
"Gəncə" deyib, yana - yana gedirəm!
Südüvü əmmişəm mən qana - qana,
"Gəncə" deyib, yana - yana gedirəm!
***
Haca gedər hacıların hacısı,
Yaman olar şirin dilin acısı,
Adı "Pəri", "Abdullaxann " bacısı.
"Gəncə" deyib, yana - yana gedirəm!
***

Anası bir dönə də Qurbanıya üz tutub, dedi: ay oğul gəl bu yoldan qayıt, sən o qızı görmüyübsən ki, bəlkə sən dediyin olmaya. Qurbanı dedi: yox ay ana mən onu görmüşəm, dediyim kimidir, anası dedi: ay bala axı sən onu harda görübsən? Qurbanı dedi:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ay ana! can gedib, qalıbdı qəfəs,
Bu nişanda belə yarı görmüşəm.
Bunca bir gözəli tapmadı könül,
Ah çəkibən intizarı görmüşəm!
***
Gözəllikdə kimsə yoxdur təhərində,
Onunçün çəkirəm yarın qəhrində,
Nə, "İran"; "nə" Turan" ,"Gəncə" şəhərində,
Canlar alan ol nigarı görmüşəm.
***

Qurbanının anası gördü yox, oğlu dayanan deyil, odur ki, oğlun tapışırdı tacirə:

Başıva mən dönüm gül üzlü tacir,
Amandır, can oğlumun, can sənin.
Alışıb oduna, biryan olmuşam,
Amandır, can oğlumun, can sənin.
***
Mənim dərdim günü - gündən ziyada!
Çağıram mövlanı yetişər dada,
" Mirzə Əli "_nin bir oğlu var dünyada!
Amandır, can oğlumun, can sənin.

Söz qurtardı. Karvan yola düşdü. Qurbanı çönüb arxasında qalan dağlara baxdıqda ötən günlərin xatırladı. Dözənməyib sazın bağrına basdı:

Əzəl xilqətimiz torpaqdan, sudan,
Sən bizə atasan, anasan, dağlar.
Pərvəriş verirsən məhdi zəminə,
Açırsan gül - çiçək, lala, sən, dağlar.
***
Rəhmi mürüvvət qalıb ixtiyarına,
İnsaf, iman bağlı etibarına,
Gözüm həsrət baxır burcu barına,
Qüdrətdən yapılmış qalasan, dağlar
***
Çətin daha qalam, çoxdur üzarım!
Matahım dürrüdür, yoxdur bazarım!
Düşə ya düşməyə bir də güzarım!
Səfərdir, salamat qalasan dağlar.
***
Canım səndə qalır, gedir nişanam!
Xəstəyəm, əhvalı çox Pərişanam!
Söyləyib bir kəsə, nə, danışanam!
Sən bilib dərdimi, qanasan, dağlar!
***
Baxıb seyrangaha, qan ağla gözüm!
Bu qədər cəfaya mən necə dözüm!?
Budur iltimasım, müxtəsər sözüm!
" Qurbanı "_ nı yada salasan dağlar.
***

Sözün qurtarıb, karvana qatıldı. Get ha get, bunlar gəlib, bir çimənliyə yetişdilər, Qurbanı tacirə dedi: icazə versən atımla bir gəzim, gəlim. Qurbanı çıxıb gəzməyə, bir yerə çatdı ki orda yol uç yerə ayrılırdı, qayıdıb gəldi tacirin yanına" ay tacir bu getdiyimiz yol uç yola ayrılır, bu yolların hər birisi hara gedir? Tacir dedi: oğul sağ yoldan Gəncəyə uç günl

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

adamı orada tutub, öldürəllər. Sol yoldan Gəncəyə beş günlük yoldur, amma orda adamı tutub, mal - matahın alıb, ancaq özün öldürməzlər, diri yola salallar. Orta yoldan da Gəncəyə qırx günlük yoldur, oradan gedən, sağ - salamt gedib, çatar. Qurbanı dedi: ay tacir mən uç günlük yoldan gedəcəyəm, tacir dedi: ay oğul səni anan mənə tapşırıb, gedərsən tutub, öldürəllər. Qurbanı çox yalvardığına, tacir hirslənib dedi: dur atını sür, haraynan gedirsən get. Qurbanı atın minib, sağ yandakı yolunan, yollandı. Gəl ha gəl gəlib, bir dağın ətəyinə çatdı. Gördü, önündəki dağın başında bir qalaça var. Yolun üstündə iki nəfər dayanıb, sən demə bunlar yol kəsən imişlər. Yol kəsənlər gördülər, bir atlı oğlan gəlir, amma deyəsən yola tanış deyil. Dedilər: ay sultan, ay xan, gəl yaxına bizə qonaq ol! Qurbanı tacirin sözün xatırladı, sazın bağrına basıb, oxudu:

Dəli könül, sənə sultan dedilər,
Öz - özünə sultan olmaq yanı nə?
Əzəl danışanda bir az fikr eylə,
Sonrasında peşman olmaq yanı nə?
***
Bir adam dağda bir gülü əkməyə,
Əkib, onun cəfasını çəkməyə,
Tanış loğman xəstəyə baş çəkməyə,
Özgələrə loğman olmaq yanı nə?
***
"Qurbanı"_ yam çağıraram imdada,
Şahlar şahı özü yetsin fəryada,
Anam yoxdur, tək qalmışam dünyada,
Birdən birə suzan olmaq yanı nə?
***

Qurbanı atı çapıb, qaçdı. yol kəsənlər də dalına düşdülər. Qurbanı arazın qırağına yetirdi, gördü yol kəsənlər yetirirlər özünün Araza vurdu. Yol kəsənlərin başçısı dedi: bu oğlan dəlidir, bu su adamı boğar, Qayıdın! Qurbanı Arazda burulğana düşdü, gördü boğulur, üzün göyə tutub ağasın dada çağırdı:

Dərməndə (10) qalmışam yetiş dadıma,
Özünü "Xeybər"_ə yetirən "Əli"!
Do dəm Zülfüqarı çəkən zəbanə,
Dinsizləri dinə gətirn "Əli"!
***
Necə " Zülfüqar " dı, nə yerdə qaldı?
Neçə min ənbiya səndən dərs aldı?
Üzündə niqabı bir ərəb gəldi,
Özü, öz tabutun götürən "Əli"!
***
Şiə tək əyil sən "Əli", "Vəli" yə,
Şahı vilayətə, huri Cəlilə,
İşart eylədi göydə ki günə,
Günü, gün ertədən qaytaran "Əli"!
***
Mənim pirim kövsər üstə saqıdır,
Möminlərin yeri cənnət bağıdır,
" Qurbanı "_nın bu gün müşkül çağıdır,
Cəmi müşkülləri bitirən "Əli"!
***

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qurbanının sözü qurtaran, gördü bir atlı ərəb Arazın o tayından əlin uzadıb, dedi: oğul əlini ver əlimə! Qurbanı əlin verib, mövlasının əlinə, sudan çıxdı. Düşdü mövlasının ayaqlarına " ya mövla bura haradır?"
_ oğul bu yolu düz getsən gəncə şəhərinə çatarsan. Qurbanı gözün yoldan çəkib, mövlasına baxanda, gördü, gözdən qeyb olub, Qurbanı yola düşdü, bir az gəlmişdi gördü camaat yolun qırağında yığılıb. camaatı bura yığan dərviş İbrahim idi, dərviş İbrahim ömrünü hoqqa bazlıq la keçirtmişdi. Yoldaşı Heydərə dedi: çiynində saz bir aşıq gəlir. Qəbul eləsə, bonu da özümüzünən dolandırardıq, yaxşı pul yığılar, bir, iki qıran özünə verib, qalanın özümüzə götürərdik. Qurbanı yığıncağa yaxınlaşanda, dərviş İbrahim dedi: ay aşıq istəsən gəl bizinən yoldaş ol! Sənə də yaxşı pul çıxar, Qurbanı gördü, bu kişi düz adama bənzəmir, dedi: baba dərviş, allahı lən öz aramızda düz ilqar bağlayax kı bir - birimizə xəyanət eyləməyək mən qəribəm. Belə deyəndə dərvişin rəngi atdı. İşi belə görəndə, Qurbanı dedi: icazə versən birin oxuyum? Dərviş dedi: oxu bular da qulaq assın! Qurbanı sazını, köynəyindən çıxartdı:

Fənd eyləmə, feli dərviş!
Belə, kar eyləmək olmaz.
Yıxıbsan könlüm şəhərini;
Murğuzlar eyləmək olmaz!
***
Söylə dərdin, bilənlərə,
Dərd başına, gələnlərə,
Hər üzüvə gülənlərə;
Etibar eyləmək olmaz.
***
" Qurbanı "_ ya gətir məzə!
Dərd üstündə dərdim təzə!
Dərd biləni, dərd bilməzə;
Giriftar eyləmək olmaz.
***

Dərviş İbrahim dedi: bala haralısan?
_ Baba dərviş, Qaradağdanam.
_ Qaradağın harasından?
_ Soruşmasan yaxşıdır, sən əyri, mən düz.
"Allah sizə yaxşı yol versin" deyə Qurbanı onlardan ayrılıb, yolun tutdu. Gəlib, bir bulağın başına çatdı. Əyilib bulaqdan su içirdi gördü bir dəstə qız - gəlin gül dərib, əldən ələ verirlər, gülmək səsi göyə qalxıb, Qurbanı bir daşın üstündə oturub, sazın aldı köksünə:

Ay ariflər! bu dünyanın üzündə,
Təzəcə açılan güllər sevinsin.
Baş - ağzı ləçəkli, gülgəz yanaqlı,
Telləri dağıdan yellər sevinsin.
***
Gəlsin bahar fəsli, açılsın yazlar,
Göllərə tökülsün ağ quba qazlar,
Bəy nişan oğlanlar, xan zada qızlar,
Onlarla danışan dillər sevinsin.
***
"Qurbanı"_ yam mən sevərəm narıncı,
Yar - yar deyib, oldum axır zarıncı!
Almanı, heyvani, narı, turuncu,
Bu dördünü dərən əllər sevinsin.
***

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qızlar Qurbanının səsin eşidib, araya aldılar " aşıq bir az bizim üçün çal, oxu!" Qurbanı çalıb, oxuyandan sonra qızlardan soruşdu: bordan Gəncəyə nə qədər yoldu?
_ Bir saat.
Qurbanı qızlardan ayrılıb, yola düşdü. Söz borda qalsın gedək Gəncəyə. Nazir Məmmədəli, Abdullaxann vəziri idi. Özü də Pəri xanımın elçiliyin eləmişdi, qardaşı da Pərini ona vermişdi.
Bir gün Nazir Məmmədəli Abdullaxannın yanına gəldi: qurban icazə versən toyu başlayaq. Abdullaxann dedi: qoy Pərinin özündən soruşum, görüm nə deyir. Abdullaxann Pərini yanına çağırıb, dedi: Nazir Məmmədəli deyir toyu başlayaq, nə deyirsən?
_ Bir qızı birinə ərə verəllər, ikisinə yox! Abdullaxann baş tapmadı.
Dedi: nə oldu?
_ Mən qaradağlı aşıq Qurbanını yuxumda görüb, ilqar bağlamışamı, ona gedəm.
_ Yuxu, düz olmaz!
_ O bu tezlikdə gələcək. Abdullaxann Nazir Məmmədəli çağırıb, Pəri xanımın dediyini ona dedi. Nazir Məmmədəli fikirləşib, öz - özünə dedi: gəl, bu şəhərdə Qurbanı adınan, Pəri adının deyilməsin qadağan elə. Belə də oldu şəhərdə car çəkildi indidən belə heç kəsin haqqı yoxdur, Qurbanı la Pəri kəlməsini ağzına gətirsin, hər kəs bu adları desə dara çəkiləcək.
Bu işdən sonra Qurbanı gəlib, gəncə şəhərinə çatdı, sazı yaxşı olmadığına şəhəri axtarıb, bir saz bənd tükanını tapdı. İçəri girib, bir saz istədi. Saz bənd hansı sazı gətirdi Qurbanı sevmədi.
_ Bə usta, sənin bir yaxşı sazın yoxdü?
_ Təzə bir saz düzətmişəm onu da xanın qızı düzətdirib ki aşığım gələcək.
_ Usta onu da gətir baxım!
Usta, sədəfli sazı gətirdi, Qurbanı bir mizrab vurduqda, sazın səsi tükanı bürüdü, elə bu vaxt ustanın Nərgiz adlı qızı, tükana nahar gətirdi, usta dedi:
cavan, birin oxu görüm, necə oxuyansan?
Qurbanı sazı basdı bağrına:

Usta! bir qız sevdim sizin diyarda,
Cəmi gözəllərə o da yarıdı.
Aydı, maşallahı, gündü şöləsi,
Mələklər şahının sitəmkarıdı.

Usta, öz nəzərində tutdu ki, yəqin Qurbanı onun qızı Nərgizə vurulub, odur ki dedi: sağ ol aşıq o sazı elə sənə verəcəyəm. Pəri xanıma ayrısını düzəldərəm. Yaxşı oxuyursan dalısını oxu! Qurbanı:

Usta! sənə kar eyləycək bu sözlər,
Bağçanızda bitər gülü nərgizlər,
"Pəri"m çıxıb dam üstündə yol gözlər,
O da mənim üçün intizarıdı
***
Əcaib gözəldir nə xoş dilbərdir,
Camalına cümlə aləm əfzəldir,
Ağzında dişləri ləl o gövhərdir,
Sinəsi dağların təzə qarıdı.
***

_ Aşıq çox yaxşı oxuyursan, sazı sənə pulsuz verəcəyəm,
Qurbanı dalısını oxudu:

Mənim dərsim " əlif " dədi, " bey " dədi,
Bir gözəl sevmişəm cana faydadır,
Desələr: "Qurbanı" bu nə sevdadır?
Söylə: bir " Pəri "-nin yadigarıdır (11).
***

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qurbanı la Pəri adı gələndə, usta Qurbanının üstünə qısqırdı: nə danışırsan, tez dur sazı da götür, bordan çıx, Abdullaxannın adamları eşitsələr, mənim tükanımı dağıdallar. Qurbanı istədi sazın pulonu versin, usta yavaşca dedi: Pəri xanım bu sazı sənə göra düzətdirib, pulonu da verib, şəhərdə Qurbanınan Pəri adını çəkmək qadağadır, bir də bu adları dilinə gətirmə, yoxsa tutub, öldürəllər. Qurbanı "sağ ol usta" deyə tükandan çıxdı. Şəhərin bir küçəsində gördü, bir yığıncaq var, bu yığıncaq Aşıq Əhmədin şagirdlərinin oxu maqlarına görəydi. Camaat gördü bir cavan aşıq saz çiynində gəlir, dedilər: qoyun Aşıq Əhməddən icazə alaq, bu cavan aşıq da bir az oxusun. Məhəmməd adlı bir oğlan Qurbanıya sarı yönəlib, dedi: aşıq, icazə alsaq bizə oxuyarsan?
_ Oxuyaram.
_ Haralısan?
_ Qaradağlıyam.
_ Biz də qaradağlıyıq. Aşıq Əhməd icazə verməyə bilməz. Məhəmməd sonra, gedib Aşıq Əhmədən icazə aldı, Qurbanı meydana girdi, sazını sinəsinə basıb, oxudu:

İbtida eyləyib, girdim meydana,
Aşıqlar ustadı görün handadır?
Pünhanı dərdlərim çoxdur canımda,
Dürrü - gövhərlərim hələ kandadır.
***
Nazlı yar əlindən sinəsi dağam,
Süreyya (12) tək yatmamışam oyağam,
Şahindən ayığam, qazdan sayığam ,
İki gözüm gözlər sübhi dandadır.
***

cavan aşığın oxuması hamının xoşuna gəldi. "Sağ ol" səsi göyə qalxdı. Belə olanda Aşıq Əhməd hirsli - hirsli aşıq Qurbanı ya baxdı. Qurbanı son bəndi oxudu:

Mənə badə veribdir "Həzrət Əli ",
O nə ki buyurub demişəm bəli,
"Qurbanı"nın fikri, zikri, xəyali,
Axır ki mətləbi "Pəri" xandadır.
***

hamı "var ol aşıq" dedi. Aşıq Əhməd qabağa yeriyib, dedi: gərək sənnən deyişəm. Qurbanı dedi: Aşıq Əhməd sən on səkkiz aşığın ustadı san, mənnən deyişmək elə bir iftixar dəyir, Aşıq Əhməd əl çəkmədi. Hamı dedi: olsun deyişin, görək nə olur? Qurbanı dedi: olsun, Aşıq Əhməd başla görək nə soruşacağ san?
Aşıq Əhməd başladı:

Səndən xəbər alım ay cavan aşıq;
O nədir ki göydən haça gəlibdi?
Kimiyidi gəşt etdi merac evini?
Minib buraqını (13) necə gəlibdi?

Qurbanı:
Sənə cavab verim ay aşıq "Əhməd",
Zülfiqardı göydən haça gəlibdir.
Peyğəmbər dolandı, gəzdi meracı,
Minib buraqını, gecə gəlibdir.

Aşıq Əhməd:
O nədir ki, tapılmadı çarası?
O nədir ki, düzəlmədi yarası?
" İsmayıl"a gələn qoyun balası,
Nə gündə, nə ayda qoça gəlibdir.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dövrədən hamı nigaran baxırdı, "görəsən bona da cavab verəbiləcək ?!"

Qurbanı:
O ölümdür tapılmadı çarası,
Tənə sözdür düzəlmədi yarası,
"İsmayıl"a gələn qoyun balası,
Şəvvalın onunda qoça gəlibdir.

Aşıq Əhməd:
" Əhməd " deyər: kimdir getdi meraca?
Kimdir təam verdi fəqirə, aca?
Yalan sözlər gəlməz hesaba, vəcə,
Kimdir meracdan gecə gəlibdir?

Qurbanı:
"Qurban"(14) deyir: "Məhəmməd" getdi meraca,
"Əli" təam verdi fəqirə, aca,
Yalan sözlər gəlməz hesaba, vəcə,
"Məhəmməd" meracdan gecə gəlibdir.

***

hamı aşıq Qurbanını alqışladı. Aşıq Əhməd gördü cavan aşığı bağla yanmadı . Dedi: aşıq səndən birində soruşacam.

_ Usta soruş!

Aşıq Əhməd sazın kökləyib, üzün tutdu aşıq Qurbanıya:

Aşıq Əhməd:
Səndən xəbər alım ay cavan aşıq,
Mənasını bilsən; de barakallah.
Nə qaladı dörd tərəfi dəryadır?
Əsasını bilsən; de barakallah.
Qurbanı:
Al sözün cavabın, ay kamil ustad,
Mənasını deyir dil, barakallah.
Qala, bədən, dörd tərəfi dəryadır,
Yolu anılmazdı, bil, barakallah.
Aşıq Əhməd:
Arxamızda olan de necə yükdür!?
Nədən xalq olunub, bir qətrə tökdü?
Nə şəxsidi, hər şəxsidən böyükdür?
Sevdasını bilsən; de barakallah!
Qurbanı:
O, günahdır, arxamızda bir yükdür,
Uşaqdır, yaranıb, bir qətrə tökdü,
Xaliq özü hər kimsədən böyükdür,
Qəlbindən, kədəri sil, barakallah!
Aşıq Əhməd:
Necə beşdir gözəllərdə dəstədir?
Necə güldü, tamam güldən üstədi?
"Əhməd" bu sözlərə cavab istədi,
Röyasını bilsən; de barakallah!
Qurbanı:
"Ali əba" gözəllərə dəstədi,
"Hüseyn" şəhid, şühədadan üstədi,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"Əhməd", " Qurbanı "_dan cavab istədi,
Sözə əhsən desin, el, barakallah.

***

camaat Qurbanının başından pul yağdırdı,
_ Aşıq Əhməd, indi aşıq Qurbanı soruşacaq sən cavab verəcəksən.
Qurbanı sazın bağrına basıb meydanı bir o baş - bu baş elədi:

On iki gözəlin seyrinə vardım,
gözüm düşdü gözəllərin dördünə.
Altısı bəd xislət dindirmək olmaz,
ikisi mehriban, de! bəs dördü nə?

Aşıq Əhməddən cavab olmadı. Dedi: oxu hamısına birdən cavab verəcəm. Qurbanı gülüb oxudu:

Ay ağalar dərdim yaman artıbdı!
Çarxı fələk, eldən daşım atıbdı!
Səkkiz şeydən bu dünyanı tutubdu,
Ab o ataş, xak o badır dördü nə?
(ab ; su- ataş ; od-xak; topraq-bad ; yel.)

***

Sən demə Abdullaxann, kiçik vəziri Hüseyn bəy lə ovdan qayıdırmışlar yığıncağı görüb, gəlib, iki aşığın deyişməsinə qulaq asırmışlar. Abdullaxan öz qəlbində bu cavan aşığa məhəbbət bəslədi, Qurbanı son bəndi soruşdu:

"Qurbanı" sözünü eyləyir tamam,
Sizə də xoş gələr bu şirin kalam,
Səkkiz şey insana verildi ənam,
Ağıl, mərifət, hüş, kamal dördü nə?

***

Aşıq Əhməd cavab verənmədi. Aşıq Qurbanı qabağa yeriyib, dedi: Aşıq Əhməd qaydadır aşıq, aşığı bağlayanda sazın alar, mən sənin sazını almıram, bu saz neçə oğlanları, qızları bir - birinə qovuşdurub. Day indən belə heç kəsə dolaşma.
Abdullaxan Qurbanı adın eşidəndə, öz - özünə dedi: bu, bacım Pəri xanım deyən aşıq olacaq. Odur ki, Hüseyn bəyə dedi: mən getdim, sən o cavan aşığı mənim yanıma gətir. Hüseyn bəy qabağa keçib, Qurbanıya dedi: mənim lə saraya getməliyik. Camaat mayıflandı " bu aşıq Qurbanı adını dilinə gətirdiyinə saraya aparırlar " Qurbanı qəbul eyləyib, Hüseyn bəy lə yola düşdü. Gəlib sarayın bağına girəndə, Hüseyn bəy dedi: aşıq, sənə bir sözüm var, o da budur ki, bağdan çıxınca dövrə bərə baxmayacaqsan! Qurbanı dedi:

Əziziyəm yar anlar,
Yar sözünü yar anlar,
Sözü işarə eylə;
Arif olsa; yar anlar.

Öz özünə dedi: bura Pərinin bağıdır.
_ Hüseyn bəy sən dedin, qoy mən də deyim.
_Nə deyəcəksən?
_ Mənim uşağlığdan bir qarın sancım var, bağdan keçəndə tutar, sancım tutsa mən bir addım da ata bilmərəm,
_ Allah qoysa sənə heç zad olmaz.
Bir az gəlmişdilər Qurbanı gördü, Pəri xanım eyvanda əyləşib barmaqlarına xına qoyur. Oturdu yerə. Hüseyn bəy dedi: niyə oturdun?
_ Sancım tütdü.
Pəri xanım bu səsi eşidəndə , dərindən qulaq verdi. Hüseyn bəy dedi: ay sənin son aşıqlığın olsun.
İndi Abdullaxan sənin oturmağını bilsə səni də, məni də öldürər. Pəri xanım dedi: Hüseyn bəy kiminən danışırsan?

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

_ Bir cavan aşıq var, onnan danışıram. Pəri xanım yaxşı baxıb, gördü, sevgilisi Qurbanı dır. Özünü sındırmayıb, dedi: aşıq sənin sancının dərmanı nədi?
_ Bir iki kəlmə oxusam, düzələrəm.
_ On da bəs oxu!
Qurbanı sazın köynəyindən çıxardıb köklədi:

Hayıl - mayıl pəncərədən baxan yar,
Baxan dilbər, məni candan eylədin!
Şirin canı atəşlərə yaxan yar,
Yaxan dilbər, məni candan eylədin!
***
Qurban olum sənin kimi həmdəmə,
Arif olub bir qulaq as bu dəmə!
Açıldı düymələr, göründü məmə,
Baxan dilbər, məni candan eylədin!
***
Bakım yoxdur sultanından, xanından,
Öldürsələr; qorxum yoxdur canımdan,
Ağ əlin lə " Qurbanı "_ nın qanından,
Yaxan dilbər, məni candan eylədin!
***

Pəri xanım dedi: Hüseyn bəy bu aşığı hara aparırsan?
_ Xanım, bu Abdullaxanın xoşuna gəlib, odur ki istəyir özünə aşıq eyləsin. Hüseyn bəy aşığı Abdullaxanın yanına gətirdi. Dalısınca Pəri xanım da kənizlərlə birgə qardaşının yanına gəldi. Nazir Məmmədəli dedi: xan bu kimdir? Abdullaxan dedi: bu Qaradağlı dır, özüdə haqq aşığıdır. Nazir Məmmədəli dedi: bu yaxşı aşıq olanmaz. Abdullaxan dedi: oxumağın görmüşəm yaxşı aşıqdır. Nazir Məmmədəli dedi: onda sınayaq. Abdullaxan Xan dedi: Qurbanı razısan?
_ Hə .
Nazir Məmmədəli Qurbanının gözlərin bağladıb, qabağında quranı açdı. Barmağın bir ayənin üstünə qoyub, dedi: əgər haqq aşığısan bu ayəni de! Pəri xanım gil də qapının dalından qulaq asırdılar. Elə bu anda Qurbanının mövlası gözünə görünüb, dedi: oğul səni bu yola çağıran səni darda tək qoymaz. Ayə peyğəmbərin meracıdır, qorxma sözünü de! Pəri xanım da qapının dalısından qulaq asır. Qurbanı sazın basdı bağrına:

Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
"Küllü şey xalıq allah" deyibdir (15),
İki qabı qövsün (16), qurətoleyn (17),
Bilmirəmm qanıma nə susayıbdır?

Hamı Qurbanının sözlərinə mat qalıb, Nazir Məmmədəli Qurbanının sözündən seçdi ki qızlar qapının dalına yığılıblar. Odur ki qapını açıb, dedi: xanım gəlin yaxından qulaq asın, qızlar məclisə girdilər. Pəri xanım dedi: aşıq nə əcaib cavablar verirsən?! Qurbanı sözünün dalısını oxudu:

Peyğəmbər gedəndə ərşi əlayə,
Kimə nəzər saldı, kim gəldi sayə?
Ərşin mələkləri ol tamaşayə,
Söylədi nə gözəl, nə əcayibdir!"

Nazir Məmmədəli gördü, qızlar bura gələndən Qurbanı lap coşa gəlib. Pəri xanıma üz tutub, dedi: xanım tamaşa elədiyiz bəsdir. Borda naməhrəm var məclisdən çıxın, gedin qapının dalından qulaq asın! Deməli Qurbanının gözü bağlıdır amma mövlası hər zadı onun gözünə görsədir. Qızlar məclisdən çıxıb, qapı dalısına getdilər. Qurbanı sözünün ardın tütdü:

Peyğəmbər qayıtdı ərşi əladən,
Bizə xəbər verdi ol hüveydadan,
Camalın şöləsi təfsir ayədən,
Ayı şəq eyləyib, gün də qıyıbdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

***

Təbəssüm eyləyir hərdən nazənin,
Mərifət anlayıb, mənasın bilin!
Ya, müşkü ənbərdir siyah kakilin;
Ya, şəbi yaldadır (18) , ya rəğayıbdır (19).

***

Bu anda mövlası yenə Qurbanıya dedi: oğul sən borda həqiqətdən danış sonra Pəriyə şer deməyə vaxt var. Qurbanı oxudu:

Elmin mədənisən, kərəmin kanı,
Sən - sən bu dünyanın darda amanı,
"Qurbanı"! Bəsdir, sən həddini tanı,
Məlayik üzünə durma! ayıbdır.

***

Abdullaxan dedi: Nazir Məmməd Əli, aşıq Qurbanı sınaqdan çıxdı. Abdullaxan Hüseyn bəyə dedi: aşıq Qurbanını apar otaqların birində dincəlsin. Qurbanı gedib, otaqda yatdı, Pəri xanım kənizi Axsaq Xubanını götürüb, gizlicə Qurbanının otağına girib, gördü Qurbanı yatıb. Pəri xanım tellərin dən on ikisini ayırıb barmaqların da mizrab eləyib Qurbanını oyatmağa başladı:

Şirin yuxusuna qurban olduğum,
Dur yuxudan, mehribanım ay oğlan!
Bu həsrət gözlərim baxsın gözünə,
Təzələnsin din - imanım, ay oğlan!

***

Kənardan baxmaqla doya bilmirəm,
Bu, nə həqiqətdir duya bilmirəm,
" Xuban " yanımdadır, deyə bilmirəm,
Aç gözünü, çıxdı canım ay oğlan!

***

Artırma könlümün dərdi sərini!
Yaxşı var, yaman var borda görünür,
Başına dolandır məzlum " Pəri "ni,
Aç gözünü, yox tavanım, ay oğlan!

***

Qurbanı yuxudan ayılıb, özün yuxuluğa vurdu. Pəri xanım kənizindən utanıb, Qurbanının yanında çox qalanmadı. İstədi qayıtsın Qurbanı ayağa durdu:

Qurbanı
Dolanıb dağları, yetişdim sənə,
Çöllərdə məcnun tək qalan, mən oldum!
Göstərmədi səni bir kimsə, mənə,
Dağlarda sərgərdan olan, mən oldum

Pəri xanım:
Sənə qurban olum qurban gecəsi,
Yolunda saralıb, solan mən oldum!
Çəkmişəm qəmləri hicran gecəsi,
Min qəmə, qüssəyə dalan mən oldum!

Qurbanı:
Gözlərinin şövqü, qaşın xəyalı,
Könlümü eylədi qəmdən yaralı!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Düşdüm "Fərhad" kimi səndən aralı!
Ürəyi titrəyib, vuran mən oldum!
***
Pəri xanım Qurbanının yanına qayıtdı. Aşıq dedi: xanım icazə ver sinəmə yenə söz gəlib, deyim! Pəri xanım dedi buyur! Qurbanı sazın bağrına basdı:

Ay salatın! aşiqlərin sərində,
Sənin zülfün kimi biştab olmaz.
Cəmalına "Pəri" müştaq olalı;
Bidar olan, gözlərimdə xab olmaz.
***
"Misir" şəhəri deyirlər, ona varmışam,
"Yusif Kənan" sevdasına girmişəm,
Mən fələk ayini göydə görmüşəm,
Yerdə sənin kimi mahitab olmaz.
***
"Qurbanı"_ yam, bu dur sənə nəzərim,
Mən səni sevmişəm gül üzlü yarım,
Tək sən sağ ol, şirin dilli nigarım,
Mən ölsəm; bu aləm heç xarab olmaz.
***
Pəri xanım Qurbanıya dedi: sabah gecə mənim qonağımsan kənizimi yollaram gələrsən. Pəri xanım durub getdi .Sabah, Pəri xanım kənizin Qurbanının dalınca yolladı özü də bağbana tapışırdı: bağın qapısını açıq qoy! Kəniz özü də Qurbanını sevdiyinə Qurbanını çağırandan sonra gəlib, bağın qapısını örtdü. Qurbanı gəlib bir qədər gəzəndən sonra bağa yol tapanmadı. Bağın bir təhər divarından aşıb, bağa girdi. Xeylək gəzdi, bir zad tapanmadı, yorulub, hovuzun qırağında yatdı. Pəri xanım bir az gözlədi Qurbanıdan soraq çıxmadı. Durub qızları da, götürüb bağa çıxdı. Hovuzun yanına çatanda, gördü Qurbanı yayıb. Qızların səsin eşidən Qurbanı durdu.

Pəri xanım zülfündən on iki tel ayırıb, başladı:

Altı yol gəlmişdim, bu da yeddidir,
Öldüm bu bağçanı gəzə - gəzə mən!
Dedim: yar sevmişdim unutdu, getdi,
Öldüm bu bağçanı gəzə - gəzə mən!

Qurbanı:
Şəb neşin eyləyib, yola düşmüşəm,
Yar! mənim gəldiyimi bilmədinmi?
Dərdini çəkməkdən dəli olmuşam!
Yar! mənim gəldiyimi bilmədinmi?

Söz qurtarıb, Pəri xanım dedi: gəl gedək otağıma! Pəri xanım nazlana - nazlana otağına sarı yönəldi. Qurbanı Pəri xanımın yerişin görəndə səsləndi:

Sallana - sallana gedən salatın,
Gəl, belə sallanma! göz dəyər sənə.
Al - yaşıl geyinib qarşımda durma,
Yayın bəd nəzərdən! Söz dəyər sənə.
***
Getmə - getmə, görüm kimin yarısan?
Hansı bir iyidin vəfadarısan?
Kölgədə dayanmış dağlar qarısan,
Səhərin günəşi tez dəyər sənə.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

***

"Qurban" deyir, kimsə yarın öymәsin,
Əl uzadıb, açım yaxan düymәsin,
Dәstә lә zülflәrin yerә dәymәsin,
Yollar qubarlanar, toz dәyәr sәnә.

***

Qurbanı sözün qurtarıb Pәri xanım la әl - әlә verib gecәni Pәri xanımın otağına gedilәr. Bu yandan Nazir Mәmmәdәli sәhәrә yaxın yerindәn durub, yavaşca gәldi, Qurbanının otağına, gördü, Qurbanı yoxdur. Tez qaçdı Abdullaxanın yanına "Qurbanı gecәni gedib, Pәri xanımın yanına". Abdullaxan tapışırdı: gedin görün Qurbanı yerindә ya yox? Baxdılar, dedilәr: "Qurbanı yerindә yoxdur". Abdullaxan cәlladlarına buyruq verdi: gedin Qurbanını tutun, gәtirin. oyandan da Pәri xanım dedi: Qurbanı daha sәhәr açılır, dur bordan get, bilsәlәr sәni dә öldürәllәr, mәni dә. Qurbanı sazın köklәyib, basdı bağrına:

Sәhәr bülbüllәri nә fәğan eylәr,
Düşәndә güzarı çimәndәn ayrı!
Sәhәr - sәhәr qonçasından ayrılan,
Şәqayiqlәr gülmәz çimәndәn ayrı!

***

Yanında dayanan yoldaşların var,
Sirrini saxlayan sirdaşların var,
Sәnin, elin, günün, qardaşların var,
Mәnim kimsәnәm yox, yar sәndәn ayrı!

***

Söz qurtarıb, bağa çıxdılar. Bәnәüşәlәrin içindә gәzә - gәzә, Pәri xanım әyildi bәnәüşә dәrmәyә. Qurbanı dedi: gözәl borda bir iki kәlmә söz demәliyәm. Sazın bağrına basıb, başladı:

Başıva mәn dönüm ay qәşәng " Pәri ",
Adәtdir dәrәrlәr yaz bәnәüşәni.
Ağ nazik әllәrlә dәr, dәstә bağla,
Tәr sinәn üstünә düz bәnәüşәni!

***

Başına döndüyüm bağa gәl, bağa!
Üzün hörmәtindәn bağa nur yağa,
Dәstә - dәstә dәrib taxır buxağa,
Bәnәüşә qız iylәr, qız bәnәüşәni.

***

Sözü qurtarıb, Qurbanı, cәlladlar gәlincә özünü otağına yetirdi. Dedilәr: Abdullaxan sәni axtarır. Abdullaxanın yanına gәldi. Abdullaxan dedi: haradaydın?

Qurbanı:

Dolanırdım mәn dә mәlul, sәrgәrdan,
Bir Pәri cәmalı heyran eylәdi!
Ayaq qoydum girdim dostun bağına,
Könül o bağçanı seyran eylәdi.

***

Vuruldum o qızın ala gözünә,
Şirin söhbәtinә , şirin sözünә,
Alәm mat qalırdı lalә üzünә,
Axır, mәn qәribi mehman eylәdi.

***

Abdullaxan Qurbanını çox sevdiyinә göz ilә andırdı dinmә Qurbanı dedi: Abdullaxan icazә ver sözümü deyim:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

" Pəri "_ min bağında şeydan eylədim,
Sanasan bağında güllər açılmış.
Çıxartdım könüldən dərdi qubarı,
Xoş güftarlı şirin dillər açılmış.
***
Sifətdə "Züleyxa" yarı" Yusif "_in,
Xubların xubudur eylrəm vəsfin,
Boyu uzun, beli incə məhbubun,
Buxağında gözəl xallar açılmış.
***
Hasil oldu " Qurbanı "_ nın diləyi,
Tanımaram nə sultanı, nə bəyi,
Mirvari qol bağı, bayaz bilyi,
Dal gərdəndə siyah tellər açılmış.
***

Nazir Məmmədəli saldı - çıxdı gördü Qurbanı ilə bacarmayacaq. Evinə qayıtdı. Neçə gün ötdü günlərin birində Abdullaxanı qonaq çağırdı. Dedi: sən ki deyirsən Qurbanı haqq aşiqidir gərək onu sınayaq Abdullaxan dedi: o haqq aşığıdır nə qədər sınasan da sına. Nazir Məmmədəli Qurbanını çağırıb, dedi: səni yenə sınayacam.

_ Sözüm yox, sına!

Nazir Məmmədəli beş qız saldı ortaya

_ Buların adların de!

Qurbanı sazın kökləyib, üzün tutdu qızlara:

Nə əcəb sevdaya düşdüm,
Sız yol verin " Pəri "_m gəlsin!
Əcəlin şərbətin içdim,
Sız yol verin " Pəri "_m gəlsin!

Üz tutdu qızların birinə:

Dağların başı dumandı,
Didəmin yaşı ummandı,
Bu gələn şahı " Xuban "_dı,
Sız yol verin " Pəri "_m gəlsin!

Bir ayrı qız gəlib, keçəndə Qurbanı dedi:

Yolunda qoymuşam canı,
Kiprikləri tökür qanı,
Bu gələn də " Şəhrəbanı ",
Sız yol verin " Pəri "_m gəlsin!

Vəzirin qızı yanından keçəndə dedi:

Əyninə geyib qırmızı,
Alma kimi yanır üzü,
Bu gələn vəzirin qızı,
Sız yol verin " Pəri "_m gəlsin!

Pəri xanım üzünə yaşmaq vurub Qurbanının qabağından keçəndə, dedi:

Mən ağlaram zarı - zarı!
Bu zülmü götürməz tarı!
Bu gələn "Qurbanı" yarı,
Sız yol verin " Pəri "_m gəlsin!
***

Hamı Qurbanının bu işinə mat qalmışdı. Nazir Məmmədəli dedi: biri qaldı. Nazir Məmmədəli yavaşca Abdullaxanın qulağına dedi: mən cəlladları ayrı otağa çağıracağam, əli qılınclı dursunlar, yalandan Qurbanının ölümünə buyruq verəcəm, əyər haqq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bu anda Qurbanı dedi: ürəyimə bir neçə söz gəldi icazə verin deyim! Dedilər "de"!. Qurbanı sazın bağrına basıb dedi:

Dedim: könül uyma xublar xubuna,
Onun hər muyində yüz min hal olar!
Səni min bəlaya giriftar eylər,
Qaşı fitnə, qəmzəsində al olar!
***
Qırxlar məclisində söylənir adım,
Ərşə bülənd olub dadı fəryadım!
Su yerinə qan içıcı cəlladım!
Əlindəki üryan qılınc dal olar.
***

Söz qurtardı gördülər Qurbanı işı bildi hələ Pərinin zininxdanda ki xalların da dedi. Qurbanı bu sınaqdan da çixdi. O biri otaqda qızlar məclisində qızların əlində bıçaq meyvə yeyirdilər. Bir an qapı açıldı. Qızların birinin gözü Qorbanıya düşdü. Meyvənin yerinə əlini kəsdi, istədi dönüb Qurbanını Pəri xanıma görsətsin, qanlı əli Pəri xanımın üzünə toxundu. Məmməd Əli Nazirin Əsmər adında kənizi gəlib, dedi: Qurbanı indiki haqq aşığısan de görüm o qızlar olan otaqda nə oldu? Qurbanı sazın bağrına basıb, oxudu:

Başına döndüyüm ala göz "Pəri",
Eyşin qurub otağında saqının.
Çahar zülfü bir - birinə vuruldu,
Qanlar oynar buxağında saqının.
***
Ay ilə gün bir - birinə çatılı,
Sevdicəyim yağı nan bala qatılı,
Doğram - doğram olub gözə tutulu,
Qara bağrım bıçağında saqının!
***

Hamı heyran qaldılar. Nazir Məmmədəli dedi: mən çaşmışdım Qurbanı haqq aşığıdır. Buyruq verdi şərab paylandı. Qurbanı haqq aşığı olduğuna içmədi, Abdullaxan sa o qədər içdi ki hüşü başından çixdi. Nazir Məmmədəli öz qəlbində dedi: indi vaxtıdı. Gəlib Abdullaxanın yanına yavaşca dedi: qurban ənamı ver. Abdullaxan dedi: nə istirsən? üç dəfəə təkrar edəndən sonra Nazir Məmmədəli dedi: Qurbanının ölümün. Abdullaxan kefli - kefli götürüb Qurbanının öldürülməsinə buyruq verdi. Nazir Məmmədəli cəlladı çağırdı" apar Qurbanını öldür!". İş belə olanda Qurbanı dedi:

Xəstə düşüb, qürbət eldə yataram,
Bir kimsənəm yoxdur oyada məni!
O siyah telləri, şirin dilləri,
Salıbdı sönməyən o oda məni!
***
Evinin dalında çeşmədə su var,
Gözüm gördü, könlüm eylədi qubar!
Məndən qeyri bəlkə bir sevgisi var?
O səbəbdən salmır o yada məni!
***

Qurbanı gördü Abdullaxandan səs çıxmadı, cəllada istəyir, bonu apara, üzün tutdu Abdullaxana:

Ay ağalar, ay qazılar,
Yar, yaman aldatdı məni!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Əl atdım yarın dəstinə,
Yar, kənara atdı məni!
***
Göydə də buludlar durdu,
Zalım fələk sana durdu,
Eylə camaat buyurdu
Qəm çulğadı, tutdu məni!
***

Söz qurtarıb, Nazir Məmmədəli cəllada dedi: apar! Cəllad Qurbanını yaxalayıb apardı. Gedəndə Qurbanı dedi: ay cəllad! Sən allah qoy Pərini görüm. Pəri Qurbanının yanına gəldi. Gözlərindən yaş neysan kimi yağırdı. Qurbanı üzün tutdu sevgilisinə:

Gözəl " Pəri "_m allahı sevirsən sə;
Daldalanma, birdə göstər yara yüz!
Astana gör yarın astanasında,
Qulluq eylə - xidmət eylə yara yüz!
***
Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,
Sağ qoşundur, sol ləşkərdir sağ ələm,
Nagumanam mən bu dərddən sağalam,
Təbib birdir, dərd min birdir yara yüz!
***
"Qurbanı"_ yam bura gəldim yar üçün,
Kəs ciyərim, doğra bağrım yar üçün,
Yar odurku yardan sonra, yar üçün,
Zülf dağıda, yaxa yırta yara yüz.
***

Qurbanı dedi: ay cəlladlar qoyun birin də deyim! Cəlladlar bir söz demədilər. Qurbanı dedi:

İstəyirsən gəlib, mənə yetəsən,
Ayaq götür ta ki yara yetincə!
Ömrüm bağçasının gülün dərərlər,
Dost bağından az kənara yetincə!
***
Hər iyidin sığınmayın başına,
Əl aparmaq olmaz haqqın işinə,
Su gəlib, yığılıb novun başına,
Həsrət çəkir ta ki yerə yetincə!
***

Qurbanı dedi: ağam qoymaz bular məni öldürsün. Gözlə! Qayıdacam. Cəlladlar Qurbanını götürüb, bir dağın ətəyinə gətirdilər. Qurbanı cəlladları anda verdi ki qoyun bir oxuyum, ondan sonra öldürün! Cəlladlar əl saxladılar . Qurbanı sazın basdı bağrına:

Gəl, gəl cəllad əlin saxla, qan etmə,
Mənə dəymə, yaradanın eşqinə!
Miskinin məkanı çöl, biyabandır,
Mənə dəymə "Mustafa" _nın eşqinə!
***
Kimi şaddır, kimi qəmli qaldadır,
İnsanların məhəbbəti dildədi,
Atamın - anamın gözü yoldadır,
Mənə dəymə ol mövlanın eşqinə!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

***

Cəlladlar bir - birinə baxıb, biri dedi: bonun nəyin öldürək? o birisi dedi: cavan, səni boşlayaq bordan çıx, get Təbrizdə şah İsmayılın sarayına Nazir Məmməd Əlinin əlindən şikayət elə! Qurbanını buşladılar. Qurbanı yola düşüb gəldi. Xeylək yol gəlib Gəncənin qırağındakı dağlara çatdı kədərlənib, üz tutdu dağlara:

Yeriyin dağlar, sizlə həmdəm olmaram,
Dağlar! əsirgədiz qarı da məndən!
Seyrağıbın tənə - tənə sözləri,
Vurdu, cüda saldı yarı da məndən!

***

Bu köynəyin, bu yaxası, bu bağı,
Bu sinənin bu düyünü, bu dağı,
Bağbanıdım mən becərtdim bu bağı,
Bağban əsirgədi narı da məndən!

***

Sözü qurtarıb, düşdü yola. Gəl ha gəl gəlib, çatdı Təbrizə. şeyx oğlun(şah İsmayıl) görənməyib, mehtər başından soruşdu
_ Şah nə vaxt eşiyə çıxar?
_ Üç aydan bir gəlib atlara baş çəkər.

Qurbanı mehtər xanada qaldı. Üç ay keçdi, xəbər olmadı .On bir aydan sonra, şəhərdə hay düşdü ki, Hindistana gedən elçi irmi ildən sonra gəlir. Şəhəri bəzəyib, onun qarşına çıxdılar. Şeyx oğlu şah da çölə çıxmışdı mehtər başı Şeyx oğlun Qurbanıya görsətdi. Hələ Qurbanı bilmir bu gələn elçi onun öz atasıdır. Hamı yığıldı şəhərin meydanına Qurbanı keçdi Şeyx oğlunun qabağında dayandı üz tutdu ona:

Başıva dolanım ədalət şahım,
Mürşüdü kamıldan aman istərəm.
Anamı qoymuşam gözləri yaşlı!
Gözəl şahdan mən bir fərman istərəm.

***

Bir kamil ovçuyam şikar gəzirəm,
Mahal itirmişəm diyar gəzirəm,
Ol Gəncə şəhərində nigar gəzirəm,
Zalımlar bağrını al qan istərəm.

***

Oğul dərdin nədir? aydın de başa düşüm!
Qurbanı sazın kökləyib, basdı bağrına:

Mürşüdü kamilim, "Şeyx oğlu" şahım,
Bir ərzim var qulluğuna şah mənim.
On bir aydır sər tövləndə bəklədim,
Olsana dərdimə bir agah mənim (20).

Mehtər başı Şeyx oğluna dedi ki: qurban bu oğlan on bir aydır sızı görmək istəyir, gəncədən gəlib, şikayəti var. Şeyx oğlu dedi: bəs o yekəlikdə Gəncədə, sənin dərdinə çatan olmadı? de görüm sənə kim zülm eyləyib?

Dərin - dərin dəryalara boyladı,
Xəncər alıb, qara bağrım doğradı!
Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz damağımdan dudi ah mənim!

***

Yiğılıban bir araya gəldilər,
Şirin canım eşq oduna saldılar,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Döydülər, söydülər, yarım aldılar!
Axırtdılar göz yaşım billah mənim!
***
Talıb olan, dərsin alar pirindən,
Qəvvas olan dürr gətirər dərindən,
Gözü yaşlı keçdim "Xudafərin” dən!
Yüküm oldu qəm o hicran, ah mənim! (21)
***
Oxuyur bülbüllər: budur gəldi yaz,
" Qurbanı "_nın canı yolunda niyaz,
Sərim sadağadır, üzüm payəndaz,
Candan qeyri yoxdur bir matah mənim! (22)
***

Şeyx oğlu gördü, Qurbanı ağıllı - başlı adamdır. dedi: oğul baş tapmadım dərdindən aydın de! Qurbanı dedi: qulaq ver deyim:

Gəncə dağlarından, uzaq yollardan,
Əlbəttə ki bir murada gəlmişəm (23).
Eşqin sitəmindən, çarxın əlindən,
Bir şahım var, ona dada gəlmişəm.
***
Fəraqət evimdə otduğum yerdə,
Oxuyub elmimə çatdığım yerdə,
Bir şirin yuxuda, yatdığım yerdə,
İçirdiblər mənə badə, gəlmişəm.
***
Bülbül idim ayrı düşdüm gülümdən!
Fələk vurdu, cüda saldı elimdən!
"Qurbanı"_ yam, o "Nazir"_ in əlindən,
" Şeyx oğlu "_na mən imdada gəlmişəm (24).
***

Elə bu an xəbər gətirdilər: qurban! Mirzə Əli bəy gəldi. Mirzə Əli bəy deyəndə, Qurbanı öz - özünə dedi: görəsn mənim atam olmaya? Mirzə Əli bəy gəlib, Şeyx oğluyla görüşdü. Qurbanının gözü ona düşəndə, qanı qaynayıb, gözlərinə yaş doldu. Mirzə Əli bəy gördü şahin yanında bir oğlan durub gözləri qəhərlənib. Mirzə Əli bəy dedi: qurban bu oğlan niyə ağlayır? Şeyx oğlu dedi: bona zülm olub, Mirzə Əli bəy dedi:

_ Oğul haralısan?
_ Qaradağdanam.
_ Qaradağın harasından?
_ Diri kəndindən.
_ Diri də kimin oğlusan?
_ Mirzə Əli bəyin oğlu.
_ Onda gərək qol bağın ola.

Qurbanı anası bağladığı qol bağın görsətdi. Mirzə Əli bəy oğlun tanıyıb, ata, oğul qucaqlaşdılar. Mirzə Əli bəy Qəhərləndi. Şeyx oğlu dedi:

_ Niyə Qəhərləndin?
_ Qurban mən, irmi il qürbətdə olam. Sən mənim tək övladımın harayına çatmayasan? Şeyx oğlu, Becanı çağırıb, üç yüz atlı qoşub Qurbanı ilə Gəncəyə yolladı. Bir də bir namə yazdı ki, "Gəncənin valisi Abdullaxan atan Ziyad xan öləndən sənin əlindən çox xətalar çıxıb, qızı el qaydasıla Qurbanıya ver! Toy Təbrizdə olacaq". Atlılar yola düşüb Gəncəyə sarı yollandılar. Günlər ötdü, Arazı keçdilər. Yolda gəlirdilər Qurbanı gördü gəncə yolundan bir karvan gəlir özünü tacir başına yetirdi:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bir sözüm var sənə, ay, tacir başı,
Söylə görüm, nə məkandan gəlirsən!?
Usta ol işində, gəl, olma naşı,
Söylə görüm, nə məkandan gəlirsən!?

Tacir başı:
Sənə cavab verim gül üzlü cavan,
Gəncə deyib, ol məkandan gəlirəm.
Sənə kömək olsun səni yaradan,
Gəncə deyib, ol məkandan gəlirəm.

Qurbanı:
Atamın, anamın daşın atmışam!
Gözüm yaşın eşq oduna qatmışam!
İndi gəlib, bu məkana çatmışam,
Söylə görüm, nə məkandan gəlirsən!?

Tacirbaşı:
Gəncə şəhəri, şəhərlərin gözüdür,
Gözəlləri xubdur, şirin sözlüdür,
Orda nigar var adı duzludur,
Gəncə deyib, ol məkandan gəlirəm.

Qurbanı:
"Qurbanı"_ yam, bu diyara yetincə,
Hər yetən insanla qoymaram pəncə,
Elim " Qaradağ " di, getdiyim "Gəncə",
Söylə görüm, nə məkandan gəlirsən!?

Tacirbaşı:
"Tacir başı" səni görüb ağlamaz,
Ağılsız adamlar ədəb saxlamaz,
Bərə bərkitməsə; ovun oxlamaz,
Gəncə deyib, ol məkandan gəlirəm.

***

Qurbanı bildi ki tacir gəncədən gəlir öz - özünə dedi : gəl Bundan soruş gör Pəri xanım necədi? Sazının kökün Dəyişib üzün tutdu tacir başına:

Səndən xəbər alım gül üzlü tacir,
Sən, mənim " Pəri "_mi necə görübsən?
Gündüzüm olubdur qaranlıq gecə,
Sən, mənim " Pəri "_mi necə görübsən?
Tacir:
Sənə cavab verim ay gələn aşıq,
Mən, sənin yarını belə görmüşəm.
Ağlayıb, tökürdü gözündən yaşı!
Mən, sənin yarını belə görmüşəm.
Qurbanı:
" Pəri "_m al geyinib, yoxsa qaralar?
Bir baxışı bağrım başın paralar!
Onsuz mənim güllü rəngim saralar!
Sən, mənim " Pəri "_mi necə görübsən?

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tacir:
" Pəri "_də çox olub yarın havası,
Yarından ayrılıb, tutubdu yası!
Geyinib əyninə matəm libası!
Mən, sənin yarını belə görmüşəm.

Qurbanı:
" Pəri "_nin yoldaşı ol "Axsaq Xuban",
" Pəri "_ yə, deyirəm bu canım qurban,
"Qurbanı" dərdinə ol eylər dərman,
Sən, mənim " Pəri "_mi necə görübsən?

Tacir:
" Tacir "_ in canına saldın atəşi!
Varıdır yanında ətləs qumaşı,
Onu talan edib çərxin gərdişi!
Mən, sənin yarını belə görmüşəm.

***

Belə olanda Qurbanı tacirdən ayrılıb, qoşuna qatıldı. Bunlar neçə gün yol gəlib gəncə şəhərinə çatdılar. Şah adamlarının gəlməyi Nazir Məmməd Əli yə çatdı. Qaçıb, Abdullaxana xəbər verdi" bunlar gəlib, bizi hökumətdən çıxartsınlar yaxşısı budur yalandan bir keçi öldürüb tabuta qoyub aparıb qəbiristanlıqda quylayaq, deyək ki Pəri xanım ölüb. Bunlar belə elədilər. Yalandan qəbiristanda oturub, ağlamağa başladılar. Qoşun yetişdi gördü, hamı qara geyib. Abdullaxan, qoşunun qabağına çıxdı, naməni Becandan aldı. Naməni oxudu, Abdullaxan dedi: Nazir Məmməd Əli özün cavab ver. Nazir Məmməd Əli dedi: Pəri xanım bu gün dünyadan köçdü. Dəfən elədik Qurbanının halı pozuldu. Bu anda mövlası hazır olub dedi: oğul inanma səni bu yola çağıran var.

Qurbanı dedi: yalan deyirsiz Pəri xanım ölməyib. Elə bu vaxt Nazir Məmməd Əli Becanı çəkib, bir çox rüşvət boyun aldı. Becan Qurbanının üstünə qısqırdı" bunların adamı ölüb, sən nə deyirsən? Qurbanı işi belə görəndə, sazın bağrına basıb, oxudu:

Zina əhli bihəyalar; şərm həyanı atdılar.
Adam oğlu yoldan çıxıb; bir - birin aldatdılar.
Qazılar rüşvət alıb şərm həyanı satdılar,
Bu divan kən divan deyil; ədalət divan gözəl.

***

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə gülgünlə düşdü ki ta oldu səhər,
Bir hüsnü camal gördüm mən; ağlım itdi əsrar,
" Pəri "_m girib ol niqaba; yanında canan gözəl.

***

Gərək, beçara "Qurbanı" sən bu cəbrə dözə sən!
Əl uzadıb, o yasəmən bağdan bir gül üzə sən,
Yaşın yetirdin əlliyə, indi üz tut yüzə sən,
Əslimiz turabdır, məskənimiz olsun kan gözəl.

***

Qurbanı dedi: Pəri xanım indi sarayda bizi gözləyir, inanmırsız, saraya gedək. Bunlar gəldilər saraya gördülər Pəri xanım diridir. Otağında ağlaya - ağlaya oxuyur:

Gecə - gündüz intizarın çəkirəm,
Aman allah, yar niyə bəs gəlmədi!?
Həsrətindən "əlif" qəddim büküldü,
Aman allah, yar niyə bəs gəlmədi!?

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

***
Gəlləm dedi, vədə eylədi, getdi!
Sözü xilaf oldu, vədədən ötdü!
Səbəb nədir, niyə bizi unutdu?
Aman allah, yar niyə bəs gəlmədi!?
***
"Pəri" deyər: bir kəs onu gördümü?
Varım, ərz eyləyim kimə dərdimi?
Bəlkə özgəsinə vədə verdimi?
Aman allah yar niyə bəs gəlmədi!
***

Soruşdular niyə ağlayırsan?

Dedi: mənim sevgilim Qurbanını Nazir Məmməd Əli bir il olar əlimdən alıb, ona ağlayıram. Bu yandan Qurbanı özünü Pəri xanıma görsətdi. Pəri xanım Qurbanını gördükdə qanadı olmadı uçsun. Odur ki sevincindən onu yenə ağlamaq tutdu. Baxdılar gördülər, Abdullaxan la Nazir Məmməd Əli nin rəngi saralıbdı, Becan gördü, daha işin üstü açılıb, dedi: şahin buyruğudur gərək Pəri xanımı Qurbanıya verəsən! Bir molla gətirdilər iki sevginin kəbinin kəsdi. Becan dedi: gedək Təbrizə toy tutaq. Mirzə Əli bəy dedi: yox toyu kəndimizdə tutacağıq. Becan, bəy lə gəlinin əlin Mirzə Əli bəyin əlinə verib diriyə sarı yola saldı. Düşdülər yola gəlib diri kəndinə çatdılar. Mirzə Əli bəy, oğluna qırx gün, qırx gecə toy tutub, Aşıq Qurbanıyla Pəri xanım Qaradağda şən yaşadılar.[237]

QEYDLƏR

1. Ey o ki bəxşiş (verən) edənsən.("يا مَن العطا")
2. Mənzur Həzrəti Əli dir.
3. "BƏRDƏ" Gəncə yaxınlığında şəhər adıdır. Təbrizdə yanlış " mərdə" oxunub.
4. İran türklərinin danışığında qayıdış şəxs əvəzlig (zəmir) inin yönlük halında işlənən «V» hərfi, Azərbaycanda qıra mer kitablarında yazılmadığına, bizim də yazılarımızda işlədilmir. Hal bu ki yönlük halında «V» hərfinin yerinə «n» hərfinin yazılması bais olur yazılarda ikinci ilə üçüncü şəxsin yönlük qayıdışı bir formada yazılsın, bunun da təsiri bu olur ki ikinci şəxsin qayıdış halı bəlirsiz bir şəxs olsun.
A. 1.Dolanım başına ay nazlıca yarım, bəri bax!
2. Mən bu sözü sənin özünə dedim.
B. 1.Dolanım başıva ay nazlıca yarım, bəri bax!
2. Mən bu sözü sənin özüvə dedim .
Birinci cümlələrdə kimsənin başına dolanmaq, söz deyilən şəxs bəlirsizdir; amma ikinci cümlələrin müxatibləri bəlli şəxslərdilər. Bu qayda qabaqca yazılarımızda işlənib, necə ki bəzi şairlərimiz bunu şerlərində işlədiblər:
Almısan yanıva, gördüm gecə röyada məni,
Özüm, öz bəxtimi billəm, bu yuxu, yanə vurar. *(Sərraf)*

Heydər baba gün dalıvı dağlasın *... (Ustad şəhriyar)*

Mışo dağı! el qədrini bilənlər,
İgidə xoş danışıb, gülənlər,
Söylə görüm! xatiryvə gələnlər, *... (Misgin)*
və ...
Rəhmətlik doktor Məhəmməd Taqi Zehtabı bu qanunu öz kitabında yazıb özü də çox çalışmışdı ki danışığımızda olan bu incəlik ədəbi yazılarımızda da yazılaraq qıra merimizdə olan bu axsaqlıq götürülsün .
Azərbaycan türkcəsində iki səsli yan _ yana gəlməz buna görə də səsli lə bitən sözə səsli lə başlanan şəkilçi artırılsa söz lə şəkilçinin Arasına bir birləşdirici(Yardımçı ünsüz) səssiz qoşular, bu birləşdiricilər qıra mer kitablarında (S , Y , N) hərfləridirlər. Amma güneyin bir də Iraq türklərinin danışığında (V) hərfi var ki ikinci şəxsə ayıda sözə şəkilçi artırılanda ikinci şəxsin özəl birləşdiricisi (V) hərfi sözə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qoşulur.. belə yazılanda ikinci şəxsin yönlük qayıdışı üçüncü şəxsidən ayrılır. (Örnək: Elman kitabivi ver mənə)

Təəssüflə bu günə kimi bu haqda bir iş görülməyib.

**(müasir ədəbi azəri dili s 179 – 175 doktor Məhəmməd Taqi Zehtabı)*

5. *Bu deyişməni aşıq İmran, Qurbanıla atasının adına oxuyub . Qurbanı əmisindən iki öküz borc alır onları da itirir. Atası borcu ödəməyə bu sözləri deyib.*
6. *Gələk.*
7. *Həlak.*
8. *Mələk*
9. *Kələk*
10. *Dərmande* : *Aciz .*
11.

"Qurbanı deyir: zülfün ucu xətdir,
"Quran" da ki "qulhu əllaho əhəddi",
Desələr: sərində bu nə halətdi?
De ki: bir " Pəri "_nin yadıgarıdır.

12. *Süreyya ulduzuna işarədir.*
13. *Həzrəti Məhəmmədi meraca aparan ata oxşar mərkəb*
14. *Aşıq qurbanını adı qurban olmuş , qurban adıla da şer deyib . Şah İsmayıl Xətayının sarayına yol tapandan sonra adının axırına " y" artırıb şerlərinin son bəndin "qurbanı" adıla bağlayıb. Necə ki bir para şerlərində "qurban" adi gedib. onun şerlərində yazılmış " qurbanı der " düz deyil " der " sözü bizim aşıq nağıllarımızın heç birində yoxdur*

" qurbanı deyər " yazılsa bir heca artıq olur. Amma " qurban dyir " də düz olur şerdə də heç bir dəyişiklik üz vermir. Necə ki Pərinin " öldüm bu bağçanı gəzə - gəzə mən! şerində " dirili qurban" adı gedir:

"Pəri" sənə qurban dirili "qurban",
Yolunda fədadır bu baş ilə can,
Bir əlimdə fanus, yanımda "Xuban",
Öldüm bu bağçanı gəzə - gəzə mən!

**"Aşıq Qurbanı həyatına bir baxış" Q.Kazımov s 29*

15. *Bütün yaranmışlar allahın tərəfindəndir. Düzü(küllü şey xələqə hovəllah) dır.* (كلّ شئي خلق هوآللاه)
16. *İşarədir Nəcm surəsinin 9 _ cu ayəsinə « fəkan qab qövsün ö ödni» «* فكان قاب قوسين أوأدني *» iki yay qədəri ya ondan daha yaxın oldu. Bu ayədə Həzərti Məhəmmədin meracda tanrı ilə görüşdügündən söz gedir. Peyğəmbərdən nəql olunur: mən meraca gedəndə tanrıma yaxınlaşdım elə ki aramızda iki yay arası fasilə varıdır.*
17. *Göz işığı.*(قرةالعين)
18. *Çillə gecəsi.*
19. *Qəməri ilinin Rəcəb ayının əvvəl cuma axşamısı Azərbaycanda tutulan rəğayıb (irağayıb) bayramı.*

20 .
Mürşüdü kamilim, "Şeyx oğlu" şahım,
Bir ərzim var qulluğuna şah mənim.
Əziz başın üçün oxu yazımı(yazğumu),
Agah ol halımdan qibləgahım, mənim!

21.
Şair olan, dərsin alar pirindən,
Baş açmadım seyrağıbın sirrindən!
Qolu bağlı keçdim "Xudafərin" dən!
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah mənim!

22.
" Qurbanı " der: bahar olur, gəlir yaz,
Göllərdə üzüşür ördək ilə qaz,
Sərim tavalladır, üzüm payəndaz,
oxdur bundan qeyri bir matah mənim!

23.
"Diri" dağlarından uzaq yollardan,
əlbət də ki bir murada gəlmişəm.

24.
"Qurbanı"_ yam, qara vəzir əlindən,
" Şeyx oğlu "_na şikayətə gəlmişəm!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

25. Burda Qurbaniyla Pərinin toyu tutulub. 2008 inci ilində Xudafərin Bölgəsinə getdim. bölgənin kəndlərində(Diri, Suceyli , Sarıcalı) yaşlı kişilərlə Qurbanıya görə danışdığımda onlar ki keçmişdə Arazı keçib quzeyə getmisdirlər Qurbanının Diri dağlarında qəbrini görmüşdürlər. Belə bir söz var ki Qurbanı Pəri Xanımı doğma kəndinə(Diri kəndi) qayıdanda Araz çayına çatmamış yolda ilan vurur. Diri dağının başında da basdırılır. Görənlərin necəsi Qurbanının qəbrinin yanında bir daşın üstündə bir tala yerin qaraldığını deyirdilər .

Onların zənnicə Qurbanı ilanın zəhərindən zəhərlənəndə o daşın üstünə qusur, qaralmış yer də onun qusduğu yerdir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

HALKEVLERİNİN KÜLTÜR FAALİYETLERİNDE EPİK GELENEKTEN YARALANILMASI MESELESİ

MEHMET OKUR

Kültür kavramı, günümüzde değişik amaçlar doğrultusunda farklı şekillerde yorumlanmakla beraber genel olarak; bir milletin belli bir coğrafî alan ve tarihsel süreç içersinde, kendi şartlarına ve ihtiyaçlarına göre meydana getirdiği bir medeniyet[238] ve yaşama tarzı[239] olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla her kültürün bir milleti temsil ettiği dikkate alındığında, milletlerin ancak kültürleri sayesinde var olabildiği, kültürün bulunmadığı yerde milletin de mevcut olamayacağı ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle, millet ve kültür öyle iki kuvvettir ki, birbirlerinin hayat kaynağını teşkil ederler. Millet kültürü meydana getirir, kültür de milleti yaşatır.[240] Kültür millet tarafından zenginleştirilip yükseltilirken, kültür de millet topluluğuna hız vererek onu yeni aksiyon ufuklarına doğru iter.[241] Nitekim Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde devleti kurtarmak adına ortaya atılan 'Osmanlıcılık' ve 'İslâmcılık' gibi o devre göre büyük siyasal projelerin işe yaramadığı anlaşılınca, kurucu unsur olan Türk milletin uyandırılmasını amaçlayan bir akım ortaya çıkmıştır. Türkçülük olarak adlandırılan bu akımın temsilcileri kurdukları çeşitli siyasî ve ilmî cemiyetler (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*, *Türk Derneği, Türk Yurdu Derneği* ve *Türk Ocağı vb.*) vasıtasıyla bir taraftan Türk kültürünü geliştirmeyi, diğer taraftan da bu kültüre dayanarak Türk devletini yükseltmeyi tasarlamışlardır.[242]

Osmanlı Devleti'nin son on yılına damgasını vuran bu politika cumhuriyetin ilanından sonra milli politika halini almış, hatta bu amaçla başta Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Halkevleri olmak üzere bazı yeni kurumlar da kurulmuştur. Bu kuruluşlar arasında özellikle Halkevleri, Türkiye Türklüğünün millet kimliğinin güçlendirilmesinde ve benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.

19 Şubat 1932'de kurulan Halkevleri[243], Misak-ı milli sınırları içinde doğan yeni Türk devletinin asıl temelini oluşturan ve ortak bir kültüre sahip olan halk unsurunu; eğitim-öğretim ve sosyal düzeyini yükseltmek, kaderde-kıvançta ortak ülküler etrafında kenetlemek, ulusal bilinç içinde kaynaştırmak ve dinamik bir toplum yaratılması amaçlayan bir kültür müessesi idi. Nitekim halkevleri hakkında Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey şunları söylemektedir:

"Arkadaşlar biz halkevlerinin samimi ve bütün Türk vatandaşlarını eşit şeref mevkiinde gören zihniyetle kurulmuş çatıları altında bütün vatandaşları toplamaya ve itinalı bir kültür çalışması içinde milli birliğe yükselmeye azmetmiş bulunuyoruz. Bir milletin yetişip istikbale

---

[238] Müjgan Cunbur, *Atatürk ve Milli Kültür*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1981, s. 31.

[239] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri-Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, 3. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997,s.37.

[240] Atatürk, kültürün bir millet için taşıdığı önemi şu sözlerle vurgulamaktadır: "…Bugün yasayan uluslar, varlıklarını ispat ve sürdürmek için çalışırlar. Fakat onların dayanacağı bir esas, kökünü kendisinden alacağı bir kültürleri bulunmazsa, temel sağlam olmaz. Onun içindir ki, tarihlerinde kültür izi bırakmayan ulusların en nihayet adları kalmıştır…" Ahmet Halûk Yüksel, "Atatürkçü Düşünce Sisteminde Kültürel İletişimin Modele Dayalı Boyutları", I. *Uluslararası Atatürk Sempozyumu,* Ankara 1994, s. 1040.

[241] İbrahim Kafesoğlu, " Milli Kültürün Kudreti", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sayı: 79, Yıl: VII, Mayıs 1969, s. 449.

[242] Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yılı Yazıları* (Yay. Haz: Nejat Sefercioğlu), Ankara, 1981, s. 60-62; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt:1, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, 1998, s.440; Özkul Çobanoğlu, "Türk Halk Bilimi Çalışmaları Tarihinde Türk Ocaklarının Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler", *Uluslararası Tarih- Dil-Edebiyat Sempozyumu: Bildiriler Kitabı-II (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon: Trabzon Valiliği Yay., s.1-11

[243] İlk olarak; Ankara, Afyon, Samsun, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa, İstanbul ve Adana olmak üzere 14 ilde açılan Halkevleri 1950 yılına g[illegible] 4.332'ye ulaşmıştır (*Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963),*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

hazırlanması için klasik vasıtalar ve müessesler mekteplerdir. Fakat muasır milletler, milli bir mevcudiyet olarak yetişip teşkilatlanmak için mekteplerin yalnız usuller, nizamlar altında çalışmasını kâfi görmüyorlar. Gerçi tam şuurlu ve kuvvetli vatandaşlar yalnız mektep sıralarında iyi ve ciddi programlarla ve ameli tatbik usulleriyle yetişmiş olabilir. Fakat bu sırada milletleşmek için milletçe kütleleşmek için mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Halkevleriyle takip ettiği gaye; milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır. Bu mahiyette bir halkevi teşkilatını bütün halk için esas olarak yetiştirecek olgun insanlardan mürekkep bir rehber unsura ihtiyaç vardır. …Halkevleri yetişmiş bir vatandaşın kendisi gibi yetişmeye fırsat bulamayan vatandaşları da yetiştirmesi için bir zaman tahsis etmesi talebini ortaya koyuyor. Bu cemiyetleşmek fikri bütün halkevleri faaliyetlerinin esas temelidir."[244]

Türk inkılâbını Türk milletinin kuruluş savaşı olarak niteleyen[245] İsmet (İnönü) Paşa da Halkevlerinin açılış nedenlerini şöyle ifade etmekteydi:

"Halkevleri vasıtasıyla memleket içinde takip edilen kültür politikası, ilim ve fenni, güzel sanatları yaymak, bu memleketin siyaseti, iktisadiyatı hakkında en yeni, en doğru malumatı ortaya dökmektir. Halkevleri, vatandaşların külfetsiz toplanacakları yer olduğu gibi, vatandaşların memleket ve millet işlerini bilhassa milletin yüksek kültür işlerini, düşündükleri, zahmetsizce konuşabilecekleri yerler olacaktır."[246]

Atatürk'ün yakından tanıyan kişilerden birisi olan Hasan Rıza Soyak da hatıralarında Halkevlerinin kuruluş amaçları hakkında şunları belirtmektedir:

"Halkevleri dil kolları vasıtasıyla Türkçe'nin güzel kelime ve terimlerini aslı ve orijinal kaynaklarından çıkarıp yayacaklardı. Dilimizin en güzel en temiz konuşulduğu yerler bu evler olacaktı.

En yeni piyesler oralarda temsil olunacak, en ince yerli ve içli şiirlerimiz oralarda okunup dinlenecekti.

Tarih kolu da birkaç medeniyetin üst üste geldiği memleketimizde mahalli tarih ve genel olarak Türk tarihi üzerinde araştırma ve incelemeler yapacaktı. Bu bakımdan Halkevleri, dil ve tarih kurumlarıyla daima temas halinde bulunacaklardı.

Diğer taraftan oralarda, edebiyat, resim, musiki ve folklor gibi bir milletin medeni seviyesini, irfanını, milli zevkini, kısaca hüviyet ve varlığını belirten güzel sanatların genişlemesi ve yayılması için çalışılacaktı.

Esasen sağlam bünyeli bir millet olan Türk ırkının rasyonel tekniğe dayanan sistemli çalışmalarla sıhhat, kuvvet ve güzelliğini artırmak Halkevlerinin başlıca hedeflerinden biriydi. Buralarda en çok ehemmiyet verilecek sporlar, milletimizin tarihi ananesinde büyük yer tutan güreş, binicilik ve avcılık olacaktı.

(Halkevlerinin) esaslı işlerinden biri de, çevrelerindeki köyleri gezerek bir taraftan oraları tanımak, köylülerimizle yakınlık sağlamak; diğer taraftan da onların umumi bilgisini artırmak, iktisadi durumlarını ıslah etmek yolunda kendilerine yol gösterici ve yardımcı olmak, çocuklarına ve hastalarına bakmak ve baktırmak idi.

Köycülük kolu, köylerde öğretmenler ve askerlikte çavuş ve başçavuş olarak yükselmiş okuryazar köylülerden teşkil edilmiş olan eğitmenler ile işbirliği yapacak, onların varlığında emellerini gerçekleştirmek yolunda pek büyük destekler bulacaklardı…

Mahallinde mevcut veya yeniden bulunacak olan her türlü eski eserlerden-küçük de olsa-bir müze tedarik edilecek, kitaplarla mümkün mertebe zengin bir kütüphane kurmak, halk dersaneleri ve vakit vakit kurslar ve sergiler açmak, konserler, konferanslar, tiyatrolar tertip etmek, halkevlerinin başarmaya gayret edecekleri görevlerdendi.

---

[244] *Ülkü*, 1933, 1/1, ss. 6-8.
[245] İsmet İnönü, *Yeni Türk Dergisi*, Yıl: 1934, 1/19, 1389.
[246] *Ülkü*, Cilt: 1, Sayı: 2, Mart 1933, 1/1, s. 99

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Halkevlerini yaşlı veya genç fedakâr ve idealist aydınlar idare edeceklerdi. Oraları, kızı, kadını ve erkeğiyle bütün vatandaşların samimi bir hava içinde, hep beraber, el ele çalışıp eğleneceği, Türk cemiyetinin yeni ve ileri hayatının kökleşip olgunlaşacağı yerler olacaktı. Aynı zamanda gençlik kahvehanelerden, meyhanelerden ve avarelikten kurtarılacaktı."[247]

Görüldüğü gibi Halkevleri kendisine yüklenen misyon ile ülkenin eğitim ve kültür politikalarını destekleyen en önemli kuruluş olarak ortaya çıkmıştı. Bu kuruluşlar aracılığı ile halk eğitimi yaygınlaştırılacak, cehalet ortadan kaldırılacak, cumhuriyete sahip çıkılacak, milli ve modern bir toplum yaratılabilecekti.[248]

Bütün bu hedefler ışığında halkevlerinin üzerine aldığı en önemli vazife eğitim ve kültür alanında yapacağı faaliyetler olacaktı. "Halkevi Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi"[249]ne göre 9 ayrı şube halinde teşkilatlanan halkevlerinin[250] her bir şubesi kendi alanında halkı kültürlendirecekti. Belirlenen bu talimat doğrultusunda örneğin "Dil-Edebiyat", "Tarih ve Müze" şubeleri, Türk dilini ve tarihini araştırmaya ve düzenlediği konferanslarla halkın eğitim-kültür seviyesini yükseltmeye çalışırken, Temsil (Tiyatro) Şubeleri ise, Dil-Edebiyat, Tarih ve Müze şubelerinin araştırmalarından hareketle Türk milletinin kökleri, Orta Asya Türklerinin yaşamları, yurtlarından göçleri, savaşları, yazıtları, kurdukları devletleri, meydana getirdikleri medeniyetleri, tarihi şahsiyetleri yeniden yorumlayarak ve temsil edilerek halka sunmuş ve cumhuriyet tarihi ile ilişkilendirmiştir. Yine başta dürüstlük ve ahlak kavramı olmak üzere, Türk tarihinde kadın-erkek ilişkileri gündeme getirilmiş, kalkması veya yerine getirilmesi istenen alışkanlıklar konusunda halka örnekler sunulmuştur.[251] Bu özelliği ile Osmanlı döneminde ortalama Türk halkını temsil etmekten uzak[252] genelde batı kültürünün ve aydın kesimin tekelinde olan tiyatro görüşü cumhuriyetle birlikte değişmiş, Türk tarihinden ve medeniyetinden hareketle halkın kültür düzeyini yükseltmeyi amaçlayan bir unsur olarak görülmeye başlanmıştır.[253] Bu süreçte Atatürk'ün sanata ve sanatçıya büyük önem vermesi[254] ve yeni kurulan devletin kıt ekonomik imkânlarının kültür-sanat kurumları için seferber edilmesi belki de

---

247 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 2005, s.457-458.

248 Firdevs Gümüşoğlu, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, İstanbul, 2005, s. 131-132.

249 1940 yılında Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi'nin dili sadeleştirilerek, Halkevleri Çalışma Talimatnamesi olarak güncelleştirilmiştir. Ayrıca şube toplantıları, şube teşkilatı, ceza hükümleri gibi konuları bir düzene sokan Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi çıkartılmıştır. Bu talimatname ile birlikte Halkevi başkanlarının parti yönetim kurulu üyeleri arasından seçilmesi zorunluluğu kaldırılmıştır. Ayrıca Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi "Dil ve Edebiyat Şubesi"; Sergi ve Müze Şubesi de "Tarih ve Müze Şubesi" ismiyle yeniden teşkilatlandırıldı.

250 Bu şubelerin isimleri şöyleydi: Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi, İçtimaî (Sosyal) Yardım Şubesi, Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Kütüphane ve Neşriyat (Yayın) Şubesi, Ar (Güzel Sanatlar) Şubesi, Temsil Şubesi, Spor Şubesi, Köycülük Şubesi, Müze ve Sergi Şubesi. *C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, Ankara, 1932, s. 6

251 Özgür Şahap Varnalı, *Türkiye'de 1932-1950 Sürecinde Halkevleri Temsil Şubelerinin Yurttaş Eğitimine Katkıları,* (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), İzmir, 2008, s. 146-154.

252 Türk halkının tiyatro ile ilk tanışması Tanzimat döneminde mümkün olmuştu. Ancak bu tanışma değil Anadolu halkı devletin merkezi olan İstanbul'da bile çok sınırlı kalmıştı. İlk Türkçe oyun sarayın ısmarlaması ile Şinasi tarafından kaleme alınan "Şair Evlenmesi (1859)" adlı oyundur. Şinasi bu oyunda halk dilinden ve kültüründen örnekler vermeye çalışmış, bu amaçla bol bol atasözü ve deyim kullanmıştır. Mitolojiye değer verip oyunlarında en çok kullananı Abdülhak Hamit Tarhan olmuştur. Tarhan'ın konusunu mitolojiden, efsane ve masallardan, tarihî olaylardan alan oyunlarından bazıları şunlardır: Nesteren (1877), Eşber (1880), Zeynep (1908) ve İbn-i Musa (1917). Musahipzâde Celâl ise oyunlarında Türk Halk Edebiyatından, halk tiyatrosundan, gelenek ve göreneklerinden hareketle "İstanbul Efendisi (1913-14)" ve "Kaşıkçılar (1920)" kaleme almıştı. Metin And, "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 6*, İstanbul, 1985, s. 1610; Tan, a.g.m., s. 257-258.

253 Sema Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları,* Ankara, 2010, s. 457.

254 Tiyatro sanatçılarına büyük önem veren Atatürk, 1930'da Ankara'da bulunan Darülbedayi sanatçılarına hitaben yaptığı konuşmasını şu sözlerle bitirmiştir: "…Efendiler, hepiniz mebus olabilirsiniz, vekil olabilrisiniz; hatta cumhurbaşkanı olabilirsiniz; fakat, sanatkâr olamazsınız. Hayatlarını büyük
sevelim…" Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1999, s

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türk milletinin en önemli kazancı olmuştur.[255] Zira o Avrupa'ya karşı asıl mücadelenin şimdi başladığını ve bu mücadelede Türk milletinin varlığını devam ettirmesinin ancak kültürünü çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarmakla mümkün olabileceğini belirtiyordu.[256]

Büyük bir devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda bir kültür adamı olan ve Avrupa medeniyetinin yaratılmasında antik Yunan tiyatrosunun, Shakespeare'in eserlerindeki mitolojinin, destan ve efsanelerin büyük rol oynadığını çok iyi bilen, Ziya Gökalp gibi iyi bir kültür kuramcısını tanıma fırsatını bulan[257] Atatürk, konusunu; Türk tarihinden, Türk halk kültüründen alan oyunlar yazdırarak veya yeniden yorumlatarak Halkevlerinde sahnelenmesini sağlamış, Türk kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Öyle ki Türk halkının büyük bir kesimi Türk milletinin siyasi ve medeniyet tarihinde oynadığı rolünü, siyasî ve edebî şahsiyetlerini Halkevlerinin Temsil (Tiyatro) şubelerinin sergilediği oyunlar dolayısıyla öğrenmiş, tiyatro üzerinden tarih bilinci kazanmıştır.[258]

Halkevlerinin kuruluşunun daha ilk yılında 55 Halkevi'nde 511 temsil verilmiş, bu sayı 1937 yılında 167 Halkevi'nde 1549 temsile yükselmiştir. 1942 yılına gelindiğinde ise, telif ve tercüme olarak Halkevleri oyun dağarcığındaki eser sayısı 77'ye ulaşmıştı.[259]

Halkevlerinin faaliyetlerini yakından takip eden Atatürk, Temsil Kolu'nda gösterilecek oyunların konularının belirlenmesinde dikkatli olunmasını, Türk tarih ve medeniyetinden yararlanılmasını veya toplumsal hayatın sorunlarının irdelenmesini istemiş, bazı oyunların konularını bizzat kendisi vermiş, bazı oyunların metinlerini inceleyip düzeltmiş, hatta temsillerinde hazır bulunmuştur. Örneğin, Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in "Akın" oyununun yazılışını denetlemiş ve sonunu değiştirmiştir.[260]

1930'lu yıllarda konusunu Türk Tarihinden, uygarlığından, destan ve efsanelerinden halk kültüründen alan birçok oyun yazıldı. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Faruk Nafiz Çamlıbel: Akın, (1932), Özyurt (1932), Kahraman (1933), Yangın, (1933), Münir Hayri Egeli: Bayönder (1932), Öz Soy, Bir Ülkü Yolu (1932), Behçet Kemal Çağlar: Çoban (1933), Ergenekon (1933), Attilâ (1935),Yaşar Nabi Nayır: Mete {1932}, İnkılâp Çocukları (1933), Beş Devir (1933), Köyün Namusu (1933), İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci: Şeriye Mahkemesinde (1933), Belkıs (1934), Halit Fahri Ozansoy: On Yılın Destanı (1933), Necip Fazıl Kısakürek: Tohum (1933), Aka Gündüz: Beyaz Kahraman (1932), Yarım Osman (1933), Atatürk Çocuklar İçin (1933), Köy Muallimi (1933), Mavi Yıldırım (1934), O Bir Devirdi (1938), Abdullah Ziya Kozanoğlu: Kazanoğlu (1932), Vedat Nedim Tör: Yirmi Dokuz Birinciteşrin (1933), Vehbi Cem Aşkun: Oğuz Destanı (1935), Atatürk Köyünde Bir Uçak Günü (1936), Reşat Nuri Güntekin: İstiklâl (1933), Vergi Hırsızı (1933), Nihat Sami Banarlı: Kızıl Çağlayan (1933), Vasfi Mahir Kocatürk: Yaman (1933), Peyami Safa: Gün Doğarken (1937), Abdülhak Hâmit Tahran: Hakan (1935), Nahit Sırrı Örik: Sönmeyen Ateş (1933), Galip Naşit: Destan (1933), Ziya Boral: Yaşayan Ölü (1936), Ferit Celâl Güven-Raşit Rıza Samako: Çakır Ali (1937), Burhan Cahit Morkaya: Gavur İmam (1933), Celâl Tuncer: Devrim Yolcuları (1937), Saim Kerim Kalkan: Vatan ve Vazife (1938), Ahmet Naim -Celâl Edip: Uzun Mehmet (1938), Şükrü Halil Tuğal: Kartal (1936), Yusuf Sururi Eruluç: Yanık Efe (1936), Bir Gönül Masalı (1938), Musahipzâde Celâl: Atlı Ases (1936), Köprülüler (1936), Lâle Devri (1936), Bir Millet Uyanıyor, Aziz Nogay: İstibdattan Cumhuriyet'e (1933), Sevr'den Lozan'a (1933), Şinasi Okur: Gâzi'nin Yolu (1935), Kadın Saylav (1935), Naci Tanseli: Zafer İçin (1933), Yunus Nüzhet

---

255 Sevda Şener, Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Tiyatrosu, Ankara, 1998, s. 13; Özdemir Nutku, "Cumhuriyet Tiyatrosu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 9*, İstanbul, 1983, s. 2511.

256 Yüksel, a.g.m., 1041-1042

257 Tan, a.g.m., s. 257.

258 Zeki Taştan, "Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Tarihi Tiyatroları", *Mustafa Necati Sepetçioğlu*, Editör: Hülya Argunşah, Ankara, 2007, s. 279.

259 Saim Sakaoğlu, "Atatürk'ün Türk Sanatına Verdiği Değer", *Erdem*, Sayı: 10, 1/1988, s. 21.

260 Nail Tan, "Atatürk Dönemi Tiyatro ve Opera Çalışmalarında Türk Halk Kültüründen Nasıl Yararlanıldı*?", I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 6-7 Ekim

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Unat: Hedef (1934), Haydi Suna (1938), Halit Fahri: Ali Baba ve Kırk Haramiler (1936), Feyzi Kutlu Kalkancı: Timurhan (1934), Osman Cemal Kaygısız: Üfürükçü (1935), Necmeddin Veysi: Güneş (Destan, 1934), Nüzhet Haşim Sinanoğlu: Sakarya (1934), Bir Zâbitin 15 Günü (1934), Ali Mustafa Soylu: Cem (1931), Hüseyin Hüsnü: Vatandan Vatana (1933), Kâzım Naim Duru: Uyanış (1933), İbrahim Tarık Çakmak: Bozkurt (1935), M. Kemal Ergenekon, Atilla, S. Behzat Butak: Atillâ'nın Düğünü (1935), Ana (1936), Osman Sabri Adal: Vatan Uğruna (1931), Namık Kemal, Vatan Yahut Silistre, Hüsnü Hüseyin: Vatandan Vatana, Fuat Edip Altan: Tarih Anlatıyor (1935), Vedat Ürfi Bengü: Kanun Adamı (1938), F. Şemsettin Benlioğlu: Albayrak (1935), N. Kemal-Cemal Muharrem: Cengizhan.[261]

Bunlardan başka Karagöz oyunları günün şartlarına göre yeniden yazılmıştır.[262] Bu oyunlardan özellikle öne çıkanlar; İsmail Hakkı Baltacioğlu'nun Karagöz Ankara'da (1940), ve Ercüment Behzat Lav'ın Karagöz Stepte (1940) oyunlarıdır.[263] Örneğin "Karagöz Stepte" oyununda yeni Türkiye'de cumhuriyetin ilanından beri uygarlık yolunda yapılan işleri sergiliyor. İzmir'de Nazilli'de, Karabük'te açılan fabrikalar, fuarlar, uçaklar, elektrik santralleri, köy enstitüleri gibi simgeler işlenmektedir.[264]

Halkevlerinde sergilenen oyunlardan Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in Akın, Özyurt; Behçet Kemal (Çağlar)'ın Çoban, Attilâ, Ergenekon; Yaşar Nabi (Nayır)'ın Mete; Münir Hayri (Egeli)'nin Bayönder oyunları Türk tarihinin Osmanlı öncesindeki olaylardan kaynaklanıyordu. Bu oyunlarda Türklerin, Türk uygarlığının çağı içindeki konumu sergileniyor ve halka kökü Türkistan'a dayanan bir Türklük bilincini aşılanmaya çalışılıyordu.[265] Örneğin Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in "Akın" adlı oyununda Türk tarihinin derinliklerinden Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya kadar geçen süreçteki olaylar anlatılmaktadır.[266] Bu olaylarda anayurttaki iç denizin kuruması üzerine gelişen olaylar, yeni neslin çalışkanlığı ve dürüstlüğü üzerinde durulmakta, vatana ve töreye ihanet eden insanların karşısına çocuklarının çıkması ve onların yanlışlarına itiraz etmelerine dikkat çekilmektedir.[267] Eser bu yönüyle hem Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi yönetim anlayışını karşılaştırmakta hem de milli bilinç verilmeye çalışılmaktadır.

Manzum bir destan olan Akın'ın konusu kısaca şöyledir:

"Orta Asya'da yıllarca süren kuraklığın sona ermesi için, ihtiyar Hakan İstemi Han, yasa gereğince, kurban edilecektir. Gün, Batı ve Doğu Beyleri bu hükmü yerine getirmek üzere İstemi Han'a gelirler. Bu üç beyin oğulları da, devlet yönetimini öğrensinler diye, Hakan'ın yanındadırlar. Üç başbuğ hileye başvurur ve kuraklık devam edeceği için, kurban edilme sırasının İstemi Han'dan sonra kendilerine de geleceğini düşünerek, Han yerine kızı Suna'nın öldürülmesi için baş bakıcıyı kandırırlar. Gün Başbuğu'nun oğlu Demir, Suna'yı sevmektedir, bu

---

261 Behçet Kemal Çağlar, *Çoban*, Ankara, 1930; Faruk Nafiz Çamlıbel, *Akın*, İstanbul, 1932; Yaşar Nabi Nayır, *Mete,* İstanbul, 1932; Halit Fahri Ozansoy, *On Yılın Destanı*, İstanbul, 1933; Münir Hayri Egeli, *Bay Önder*, Ankara, 1934; Aka Gündüz, *Mavi Yıldırım*, Ankara, 1934; Behçet Kemal Çağlar, *Attila*, Ankara 1935; Peyami Safa, *Gün Doğarken*, İstanbul, 1937; Celal Tuncer, *Devrim Yolcuları*, Ankara, 1937; Saim Kerim Kalkan, *Vatan ve Vazife*, Ankara, 1938; Ercüment B. Lav, *Karagöz Stepte*, Ankara, 1940; Faruk Nafiz Çamlıbel, *Özyurt*, İstanbul, 1965; Aka Gündüz, *Yarım Osman*, *Okullarda Milli Piyesler Antolojisi* (Haz: Mustafa Yılmazkaya), İstanbul, 1968; Reşat Nuri Güntekin, *İstiklal, Okullarda Milli Piyesler Antolojisi* (Haz: Mustafa Yılmazkaya), İstanbul, 1968; Nurhan Karadağ, "Halkevleri Oyun Dağarcığı 1932-1951", *Erdem*, Sayı: 13, Yıl: 1989, s. 81-122; Nurdan Karadağ, Halkevleri Tiyatro Çalışmaları (1932-1951), Ankara, 1998, s. 125-163; Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Ankara, 2006, s. 50-65.

262 Halkevleri, sahnelerinde karagöz ve kukla oynatılmasını sağlamakla kalmıyor, bu oyunların araştırılması ile ilgi çalışmalarda yürütülüyordu. Mevlüt Özhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Geleneksel Türk Tiyatrosu*", I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 6-7 Ekim 2000, Ankara, 2001, s. 215.

263 Tan, a.g.m., s. 262.

264 Ercüment B. Lav, *Karagöz Stepte*, Ankara, 1940, s. 49.

265 Karadağ, a.g.m., s. 103; Hüseyin Nihal Atsız, "Türk Destanını Sınıflandırma Tecrübesi", *İslamiyet Öncesi Türk Destanları (İncelemeler-Metinler)*, (Hazırlayanlar: Saim Sakaoğlu-Ali Duymaz), Ankara, 2006, s. 52-55.

266 Hatta perde açıldığı zaman, sahnenin önünde, ikinci ve geniş bir atlas perde görünür. Bu atlas perdenin üstünde büyük bir Asya, Avrupa ve Afrika haritası çizilmiş ve oklarla Türklerin akın yolları gösterilmiştir. Çamlıbel, a.g.e., s. 7-8.

267 Çamlıbel, a.g.e., s. 47.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yüzden hileyi meydana çıkarır. Mertliğe sığmayan bu tutumları yüzünden, halk üç başbuğu öldürür. Bunların oğulları Bumîn, Bayan ve Demir başbuğ olur ve İstemi Han'ın "Akın" ülküsünü gerçekleştirmek için boylarıyla birlikte üç yöne dağılırlar."

4 Ocak 1932 gecesi Ankara Halkevi'nde sahnelenen ve Atatürk tarafından da izlenilen "Akın" daha sonra şehir tiyatrolarında da temsil edildi.[268]

Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in "Özyurt" adlı destanında ise akıncıların önce anayurttan öz yurda daha sonra da deniz kıyısına gelişleri, kıyılarda ilkel yaşayan yerlilere sevgi ve uygarlık öğretmeleri anlatılmaktadır.[269]

Behçet Kemal (Çağlar)'ın "Çoban" adlı oyunu ise, Türk tarihini öğrenmeye çalışan fakat bunda pek başarılı olamayan bir çocuğun esneyerek ve uyuklayarak yaptığı bir konuşmayla başlamakta ve oyunun diğer kahramanı dedenin ona yardımını konu edinmektedir. Oyunda tarih dede, Türklerin tarihte başkalarına boyun eğmeyen tek halk olduğunu söylemekte, çocuk ta Türklerin yeni ve bilinmeyen eserleri konusunda sürekli olarak ona sormaktadır. Oyunun sonunda, tarih öğrenmek isteyen çocukla tarih dede arasında tek bir kişi olmayıp, Türk ırkını ve kahramanlarını temsil ettiğini belirtir. En sonunda da çoban yeni Türkiye'nin büyük kurucusu ve önderi olan Atatürk'le özdeşleştirilir.[270]

Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarında oynatılan Yaşar Nabi (Nayır)'ın "Mete" isimli oyunu Türk'ün özgürlük aşkını işlemektedir. Eserde Mete ile Atatürk özdeşleştirilmekte, çöken bir Osmanlı Devleti'nden genç bir Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkması anlatılmaktadır.[271] Türk tarihinin ve erdeminin anlatılmaya çalışıldığı eser, Mete'nin babası Teoman ve karısının öldürüleceğini ve halkın Mete'yi baş tacı edeceğini haber veren büyücü sahnesiyle başlamakta ve gelişen olaylar bu kehaneti doğrulamaktadır. Eserin sonuna doğru tekrar ortaya çıkan büyücüler bu kez Türk tarihinin nasıl olacağını, Mustafa Kemal'in Türk milletini nasıl kurtaracağını anlatırlar. Oyunun esas temasını oluşturan Türk milletinin özgürlük ve uygarlık konusundaki hassasiyeti ise Mete'nin ağzından şu mısralarla verilir:

Çünkü alışkın değil bir Türk esir olmaya
At üstünde büyüyen çünkü yürümez yaya.[272]

Behçet Kemal (Çağlar)'ın "Ergenekon" bu manzum oyunuyla, Türk milletini uygarlığın kurucusu olarak takdim etmekte ve ozanın ağzından Türk milletini şöyle anlatmaktadır:[273]

Türk kalbinden geçti ilk tanrıların kanları
Öbür ırklar sürüyken Türklerdi çobanları
Gün görmezden öteki insanların inleri
Kafalarında güneş Türklerin bilginleri
...
Hey Rab!Çıkmam gerekti arşındaki kürsüne
Madem ki ilk demiri koymuştu Türk örsüne
…
Madem ki ilk kıvılcım sıçramıştı toprağa
Hacet yoktu bir yeni büyüklük yaratmaya
Doldurunca bir demir sapı Türkün elini
Yere diktin demekti etten bir heykelini
...
Ne çok gecikecekti insan olmakta insan
Olmasa Türk ilk seven, ilk inanan, ilk yazan.

---

268 Çamlıbel, a.g.e.; Tan, a.g.m., s. 259-260.
269 Çamlıbel, a.g.e.
270 Çağlar, a.g.e.
271 Nayır, a.g.e.; Hayati Asılyazıcı, "Yaşar Nabi Nayır'ın Tiyatroya Bakışı Üzerine", Yaşar Nabi'ye Saygı, İstanbul 1982, s. 126.
272 Yaşar Nabi, a.g.e., s. 17.
273 Behçet Kemal Çağlar, "Ergenekon", *Ülkü,* Cilt:1, Şubat 1933, s. 14-15.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Diğer oyunlar ise, konularını daha çok Osmanlı'nın son döneminden, İstiklâl Savaşı'ndan, Atatürk'ün hayatından ve devrimlerinden alıyordu.[274] Örneğin Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in yazdığı "Kahraman" adlı manzum destan, vatan ve Atatürk sevgisinin tüm aşkların üstünde olduğu temasını işlemektedir. Kahraman Destanı'na göre; 1920'lerde asker kaçağı Aşık Hüseyin, hancının kızını seviyor. Hancı kızını asker kaçağına vermek istemiyor. Aşık Hüseyin'in kardeşi Hasan ise düşmanla işbirliği halindedir. Hana gelen binbaşının evraklarını çalıyor. O sırada hanın önünden "Kahraman" (Mustafa Kemal Paşa) geçiyor. Aşık Hüseyin Mustafa Kemal'e su veriyor ve tümüyle ona bağlanıyor. Hüseyin, düşmanla işbirliği yapan kardeşi Hasan ile çatışıyor, Hüseyin kardeşini öldürmek zorunda kalıyor. Binbaşı durumu öğrenince Hüseyin'i gönüllülerin başına geçiriyor. Aşık Hüseyin, sevgilisi ile birlikte artık savaşa gidecektir.[275]

Saim Kerim Kalkan'ın "Vatan ve Vazife" adlı eserinde ise düğün gecesi karısını bırakıp aldığı emir gereği cepheye giden bir teğmenin vatan ve vazife konusunda yaptığı fedakârlıkları anlatmaktadır. Oyunda teğmen ölümü pahasına düşman cephaneliğini havaya uçuruyor, tek kolunu ve gözünü yitiriyor.[276]

Milli bilinci ve vatan sevgisini işleyen oyunlardan biri de Peyami Safa'nın "Gün Doğarken" adlı eseridir. Bu eserde kurtuluş savaşının Mustafa Kemal Paşa'nın izinde iç ve dış düşmanlara karşı kazanıldığını konusu işlenmektedir. Oyunda başkahraman Murat Bey, Anadolu'ya silah ve asker kaçırıyor. Üvey babası ise İstanbul Hükümeti ile ilişki kuruyor, "nerede rahat edersem orası benim vatanımdır" diyor. Murat Bey yakalanıyor, divan-ı harbe götürülürken nöbetçiyi ulus sevgisi ile ikna ediyor. Birlikte Anadolu'ya kaçıyorlar. Anadolu'da düşman cephaneliğini havaya uçururken yakalanıyorlar. Savaş kazanılıyor, üvey babası pasaport alıp İngiltere'ye giderken, Murat Bey yaralı olarak İstanbul'a dönüyor.[277]

Halit Fahri Ozansoy'un "On Yılın Destanı" adlı manzum destanında da, fen ve güzel sanatların vatanı parlatacak güneş olduğu üzerinde durulmakta ve Avrupalıların sömüremeyeceği bir ulus yaratılması hedeflenmektedir.[278]

Münir Hayri (Egeli) tarafından yazılan ve Aydın Saygun tarafından bestelenen "Öz Soy" adlı eser ise Türk ve İran halklarının kardeşliğini konu almaktaydı.[279] İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti vesilesiyle ilk olarak 19 Haziran 1934'de Ankara Halkevi'nde sahnelenen bu eserde izleyenlere dört bin yıl öncesinden Mustafa Kemal Paşa'ya ve Rıza Pehlevi'ye uzanan bir süreç sunulmuştur.[280] Eserde insanlığın etrafındaki karabulutları yırtan Kave ve Bozkurt inkılâbından sonra büyük hükümdar Feridun'un iki oğlu dünyaya gelmiş ve bunların isimleri "Tur" ve "İraç" olarak koyulmuştu. Daha sonra bu iki çocuk tarihin her safhasına hâkim olmuş olan iki neslin cedleri olmuştu. Gökten inen melekler ise onlara ve nesillerine büyük istikballer vaat etmişti. Bu suretle hiç ölmeyecek olan "Tur" ve "İraç" nesilleri her defa yeni bir ümitle kuvvetlendikçe gençleşecekler ve birbirine bağlı kaldıkça insanlık için bir nur kaynağı teşkil edeceklerdi. Üç defa büyük medeniyet kurmuş olan bu iki kavim son olarak İslam medeniyetini kurmuş fakat bundan sonra kara günler başlamış ve iki kardeş kavim ayrı düşmüşlerdi. Nihayet aradan uzun zaman geçmiş ve "Tur"un vatanındaki kara günlere Mustafa Kemal ismindeki kurtarıcı son vermiştir. Aynı şekilde "İraç"ın vatanının kurtarıcısı da Rıza Pehlevi olmuştu.[281]

---

274 Sakaoğlu, a.g.m., s. 30.
275 Karadağ, a.g.e., s. 135.
276 Kalkan, a.g.e.
277 Peyami Safa, a.g.e.
278 Karadağ, a.g.e., s. 140.
279 "Öz Soy" adlı oyun, Mustafa Kemal Paşa'nın, İran Şahı Rıza Pehlevi gelmeden önce Münir Hayri Bey'i çağırtarak Türklerle İranlıların soy ve kültür itibarıyla kardeş olduğunu sırf mezhep mücadelesi yüzünden birbirinden ayrılmış olan bu iki kardeşin aslında bir olduğunu gösteren bir piyes yazmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştı. N. Ahmet Banoğlu, *Nükte ve Fıkralarla Atatürk*, İstanbul, 1976, s. 312.
280 Ömer Erden, *Atatürk Dönemi Türkiye'yi ziyaret Eden Yabancı Devlet Başkanları*, Ankara, 2006, s. 232; Müzeyyen Buttanrı, "Atatürk Dönemi Tiyatro", *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü, Atatürk Dönemi (1920-1938), Cilt: 2*, Ankara, 2009, s. 956.
281 *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1934, No: 3635.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Halkevleri Temsil Şubelerinde gösterilen ve yukarıda birkaç örnek sunduğumuz gösteri faaliyetleriyle Türk tarihini bir bütün olarak sunulması, Türk halkının tarihi derinliğini öğrenmesi, milli kimlik kazanması, karşılaşacağı zorlukları vatan, millet sevgisi ve sosyal yardımlaşma ile aşabileceği, her toplumda var olabilecek yanlışlıkların ve kötü alışkanlıkların gösterilmesi ve erdemli bir toplum yaratılması amaçlanmıştır.

Halkevlerinde izlenen bu yeni kültür politikası ile aynı zamanda aydınların halktan kopması ve ulusal kültürden uzaklaşarak kozmopolitleşmeleri önlenmek istenmiş, bir başka ifadeyle, aydın-halk ikiliği ortadan kaldırılarak aydın halk kucaklaşmasını hedeflenmiş, kısa sürede önemli başarılar elde edilmiştir.

Bu süreç o tarihe kadar bu tür etkinliklere yabancı olan Anadolu halkı için bir kültürlenmeden başka sosyal yaşamda bir dönüm noktası olmuş, o zamana kadar uzak kaldığı bir alanda boy göstermeye başlamış, çok sayıda sanat, siyaset, bilim ve kültür adamı yetişmiştir.[282]

Ne var ki, Türk kültüründen güç alarak yeni bir toplum inşa etmeyi amaçlayan ve bu konuda önemli çalışmalar yapan halkevleri II. Dünya Savaşı sonrası değişen dünya şartları ve bu şartların iç politikaya yansıması sonucu kapatılmış, yerine benzer faaliyetleri yürütebilecek başka bir kurum da kurulmadığı için Atatürk'ün büyük önem verdiği milli ve modern bir toplum yaratma projesi yarım kalmıştır.

282 Nitekim Halkevi temsil sahnelerinde kendilerini tanıtma fırsatı bulan birçok genç arasından, daha sonraki dönemin büyük tiyatro ustaları çıkmıştır Örneğin Münir Özkul, Renan Fos[illegible]
Halkevi'nden yetişmişlerdi. Firdevs Gümüşoğlu, *Ülkü Dergisi ve Kemalist To*[illegible]

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

KÖROĞLU DESTANININ AZERBAYCAN KOLUNDAKİ KAHRAMAN VE KARŞI KAHRAMAN TİPLERİ ÜZERİNDE DEĞERLENDİRME

MUSTAFA SEVER

Tip; destanlarda, masallarda, efsanelerde, fıkralarda, ve. türlerde belirli kişilik özellikleriyle bir insan grubunu temsil eden varlıktır. Genel özelliklerin yansıtıcısı olması sebebiyle anlatılarda değişmez, kalıp özellikleriyle yer alır ve bu yönüyle belli bir devirdeki bir toplumun değer yargılarını temsil eder. Toplumun iyi-kötü, doğru-yanlış, olumlu-olumsuz, vb. şekildeki anlayışını, değerler sistemini ifade etmede somut bir araçtır. Destan anlatıcısı, anlatımında bu kalıp kişiliği gelenekte hazır bulur; ki bu yönüyle bu kalıp kişilik, stereotip[283] olarak da adlandırılabilir. Çünkü, kişiliğin anlatımı bir genellemeyi içerir.

Tebliğimizde, Köroğlu destanının Azerbaycan kolunda[284] yer alan kahramanlar (asıl kahraman ve karşı kahraman), bunların tipik özellikleri ve temsil ettikleri toplumsal değerler üzerinde durulacaktır.

Bilindiği üzere, destanlarda kahraman/lar/ın gerçekleştirdiği eylemlerin ulvîleştirilmesi söz konusudur. Bu ulvîleştirmenin gerekçesi, kahramanın yaptığı eylemlerin bir millet veya bir topluluk adına gerçekleştirilmiş olmasıdır. Yapılan iş, toplumun çıkarına, yararına, iyiliğinedir. Yaşanılan tarihî gerçeklikler kahramanın penceresinden değerlendirilir, olması gereken tepkiler kahraman aracılığı ile verilir gözükürken aslında arka planda kamunun bakışı, değerlendirişi söz konusudur. Burada “*genel amaçların, tekil kişiliklerin eylemlerine dönüşmesi, yaşamdaki kahramanlığın özünü karakterize etmektedir*.” (Pospelov 1995: 139).

Toplumsal değerler açısından doğru ve haklı kabul edilen eylemleri gerçekleştiren ve dolayısıyla haklı tarafta yer alan, eylemlerini şahsî olmaktan öte toplum yararına gerçekleştiren destan kahramanı, yaptığı hareketin amacı hususunda kararlı ve sorumluluk duygusuna sahip bir kişidir. Destan kahramanları, toplumsal değerler adını verdiğimiz ve milletin ortak hafızasında saklanıp nesilden nesile aktarılan değerlerin dile getiricisi, uygulayıcısı rolündedir. Toplumsal değer sözü, toplum hayatında toplumu meydana getirenlerce doğru-yanlış, olumlu-olumsuz, gerekli-gereksiz, vb. şekilde adlandırılan inanç ve uygulamalardır. Bu inanç ve uygulamalar, toplumsal hayatın düzenlenmesini, işlemesini sağlayan toplumun temel normlarıdır. Geleneksel olan bu normlar bin yıllar öncesinden kalıp düşünceler, davranışlar şeklinde güncele taşınmıştır. Aileden başlayarak millete kadar genişleyen topluluklar tarafından üretilir, benimsenir ve paylaşılır. Ailenin, soyun, boyun, milletin değerleri, toplumsal normlar olarak gündelik hayatta uygulanır ve aileyi, soyu, boyu, milleti öteki aileden, soydan, boydan, milletten farklı kılan anlayışlar, düşünceler, davranışlar (bilgi, inanç, namus, ahlâk, yardımlaşma, hoşgörülülük, vatana bağlılık, milletini sevme, adalet, vb.) şeklinde ortaya çıkarlar.

Çalışmamıza esas kabul ettiğimiz Köroğlu destanının Azerbaycan kollarında, başta Köroğlu olmak üzere kahramanların (kahraman ve karşı kahramanlar) gerek fizikî gerekse ruhî özellikleri, toplumun değer yargılarının dile getirilişi, ideal özellikteki insan tipinin somutlanışıdır.

Köroğlu destanının çeşitli kollarında yer alan kahramanlar, destandaki adlandırma ile deliler, kendilerine özgü nitelikleriyle, dolayısıyla işlevleriyle tarif edilirler. Köroğlu ise, “*çok farklı görünüşlere sahiptir. O, kahramanca işleri, kuvvet ve cesareti ile oldukça etkileyicidir; fakat aynı zamanda her zaman ona mal edilmeyen utanılacak durumlarda da bulunabilir.*” (Reıchl 2002: 309).

Köroğlu ve delileri birer eşkıya görünümündedirler ki bunun nedeni, “*Köroğlu ve arkadaşlarının kendilerini destekleyen tabiî bir topluma ve normal bir iktisadî temele dayanmayışları]*” (Kaplan 1985: 102), Çamlıbel’de Köroğlu’ya bağlanmakla oluşmuş ve ilk

---

283 Etimolojik olarak stereotip, stereos (katı) ve typos (nitelik, tip) kelimelerinden müteşekkildir ve bir anlamı da “kalıp hüküm, yargı”dır.

284 Çalışmamızda, metin olarak “Tehmasîb, M.H., Azerbaycan Dastanları, c.4, Çıraq ı
alınmıştır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

başlarda erkeklerden meydana gelen bir topluluk olmaları, yol keserek baç/haraç almalarıdır. Pekiyi, bu durumda utanılacak bir hareket yapan, yol kesen, haraç alan kişiler halkın nasıl olur da sevgilisi olabilir? Bilindiği üzere "*Türk boylarının töresinde haksızlık ve eşkıyalığın onaylandığı durumlara rastlanmaz.*" (Özkan 1997: 233). Dolayısıyla Köroğlu ve delileri, eğer eşkıya olsalar, halka haksızlık ve zulüm yapsalardı kahramanlaştırılmazlardı. Köroğlu'nun eşkıya olmayışını, "Köroğlu'nun Qocalığı" boyunda, onun İran padişahının hazinesini soyan hırsızları yakaladıktan sonra onlarla konuşması izah edici niteliktedir:

"*-Balam, senin ki ele işin, peşen şahların, paşaların var-yoxunu çalıb-çapıb yemek olub. İndi haradan olubsan bele əməli saleh, Allah adamı?*

Köroğlu dedi:

-Düzdü. Men hemişe şahların, paşaların var-yoxunu çalıb-çapmışam. Amma men sizin kimi oğurluq eləməmişəm. Men meydan açmışam. Dava eləmişəm, düşmen öldürmüşəm. Sonra da varını-yoxunu çalıb-çapıb aparmışam. Men her ne eləmişəmse, açıq eləmişəm, merd eləmişəm. Amma siz it kimi oğurluq eleyirsiniz. Siz namerdsiniz." (Koroğlunun Qocalığı, s. 384).

Şahların, paşaların düşmanı olmak, mevcut otoriteye asî olmaktır; ancak asîlik halk üzerinde zulüm uygulayanlara karşı olduğu için meşruluk kazanmıştır. Halk bu anlamda Köroğlu ve yiğitlerini yüceltmiş, idealleştirmiştir. Eric Hobsbawm'a göre (Çobanoğlu 1999: 185) bu tür kahramanlar kariyerlerine bir suçla değil, adaletsizliğin kurbanı olarak başlarlar ve yaptıkları halk nezdinde suç olarak değerlendirilmez. Köroğlu'nun asîliği "*yerel yöneticilere ve kısmen de kendi hükümdarına karşı (tabiî ki, devlete karşı değil)*" (Bayat 2003: 9) bir asîlik olup toplum beyninde idealize edilmiş, doğruluğun, adaletin, huzurun hakim olduğu bir toplumsal düzeni sağlamayan, kendi çıkar ve emelleri doğrultusunda halkı soyan, sömüren yerel idarecilere yöneliktir. Yerleşik ve Müslüman bir toplumda halkın gerek gelenek yoluyla sahip olduğu değerlerin, gerekse dinî anlamda İslâmiyet'in öngördüğü değerlerin hakim olduğu ve tatbik edildiği bir yaşama şeklini görmek istemesi ve var olan toplumsal yaşamdaki aksaklıkların, çarpıklıkların da giderilmesini beklemesi pek tabiîdir; yerel yönetimlerin bu beklentiyi karşılayamamaları, halkın yönetene olan güvenini sarsmış; ki bu durumda Köroğlu, halkın beyninde kurtarıcı bir kahraman tipi olarak görülmüştür. Köroğlu ve yiğitlerinin halkla bir alış-verişleri olmamıştır. Bunu "*Tacir deyilem bac alasınız, paşa deyilem öç.*" (s.32) sözünden anlamak mümkündür.

Kahraman tipi olarak, gerçekçi çizgilerle betimlenen Köroğlu, "*kâh saf, mert bir destanî kahraman –bir Oğuz beyi- kâh kuvvetin para etmediği yerlerde hileye de müracaat eden dessas bir adam gibi tasavvur olunmuştur. Çok defa düpedüz giremeyeceği yerlere âşık kıyafetinde girer.*" (Boratav 1984: 75). Amaç, halkın vicdanında doğru olunca, amacın gerçekleştirilmesinde kullanılan yöntem konusunda halkın hoşgörüsü devreye girmekte, dolayısıyla Köroğlu'nun kılık değiştirmesi, hatta Köroğlu olduğunu inkar etmesi normal karşılanmaktadır. Çünkü halk biliyor ki Köroğlu, "*mağdur bir babanın oğludur. Zulmü, haksızlığı daha küçüklüğünde görmüş[tür].*" (Boratav 1984: 100). Bu mağdurluk ve zulme uğrama nedeniyle, onu mağdur edenlerden ve ona zulmedenlerden alacağı intikam, artık Köroğlu'nun şahsî intikamı olmaktan çıkmış, halkın intikamı haline gelmiştir. Yani, ortaya çıkışında bireysel bir hareket olan Köroğlu hareketi, bir süre sonra toplumsal bir mahiyet kazanmıştır.

Köroğlu yiğitlerine/delilerine gelince, aslında fizikî ve ruhî açıdan birbirlerinden pek farklı olmayan, anlatıcının gelenekte hazır bulduğu kalıp tipte (stereotip) insanlardır. Fizikî özellikler açısından güçlülük, irilik, pehlivanlık gibi olağanüstülüklerle; ata binme, silah kullanma ve saz çalma gibi özelliklerle tasvir edilen deliler, toplumsal değerler açısından ideal özellikler olan doğruluk, yiğitlik, mertlik, vefâlılık, saflık, paylaşma, vb. gibi ortak karakter özellikleri ile vasıflandırılmışlardır. Sözgelimi, Belli Ahmet tanıtılırken onun hem fizikî özellikleri hem de karakter özellikleri, "*bığ yerleri hele tezece terleyirdi. Amma gücde, qüvvetde Rüstem pehlivana bac vermezdi. Özü de çoq gözü-könlü tox adamdı. Ömründe bir defe de olsun eline düşeni tek yememişdi. Kasıbca sürfesi hemişe dostların qabağında açıq olardı.*" (Koroğlunun İstanbul Seferi, s.28) şeklinde belirtilir. Demircioğlı

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bahsederken Kırat'ı babası nallarken onun Kırat'ın arka ayaklarını tuttuğu ve atın kımıldayamadığı bilgisi verilir. Yine Durna Teli anlatısında Demircioğlu ve Belli Ahmed, bağlı oldukları darağaçlarını ellerine alarak düşmana saldırırlar ve her vuruşlarında on-on beş adamı hurd-heşil eylerler. Köroğlu delileri Ayvaz, Tüpdağıtan, Tanrıtanımaz, Gürcüoğlu, İsabalı, vd. savaş meydanında adeta aslana dönüşürler; kendilerinden daha güçlü kişileri, çok kalabalık orduları yenerler. Mesela, Ayvaz'ın Arap Reyhan'la vuruşması şöyle anlatılır: "Eyvaz birden ərep Reyhan'ın çiyinlerini buraxıb yapışdı bel kemerinden. Bir "Ya meded" deyip dik qaldırdı göye, vurup yere, çökdü sinesine." (Köroğlu'nun Qars Seferi, s. 335). Böylesi fizikî olağanüstülükleri yanında, yiğitler/deliler ahlâken son derece ölçülü, saygılı ve Köroğlu'na, çevrelerindeki insanlara itaatkârdırlar. Her ne görev olursa gönüllü giderler. Tabir yerindeyse gözlerini budaktan esirgemezler. Diğer bir söyleyişle Türkün töresi ve değerlerine uygun düşünüş ve hareketlere sahiplerdir

Halk anlatılarının her türünde (destan, masal, efsane, vd.) olduğu gibi, Köroğlu kollarında da acımasızlık, bencillik, riyakârlık, kalleşlik, adaletsizlik, vb. özellikleriyle toplum değerlerinin karşısında yer alan kahramanlar da vardır ve bunlar anlatılarda karşı kahraman olarak değerlendirilir. Bunlar, toplum değerlerini temsil eden kahramanların tavır ve davranışlarının olumlanmasını pekiştirici işlevdedirler. Dinleyici veya okuyucu, her anlatıda toplumun benimsediği kahramanlarla dinleyici/okuyucu duygusal bir bağ kurar, yani özdeşleşir. Özdeşleşme, kişinin kendisini davranış, düşünüş yönünden ideal gördüğü, beğendiği bir kişinin veya bir grubun yerine koyması, kişiyi veya grubu içselleştirmesidir. Olumsuzluklarıyla anlatılarda öne çıkan karşı kahramanlarla dinleyici/okuyucu bu içselleştirmeyi yaşayamaz, yani özdeşlik bağı kuramaz, onları benimseyemez. Köroğlu kollarını bir bütün olarak ele aldığımızda her anlatıda farklı isimlerle ortaya çıkan ve genel olarak da yönetici (paşa, han, vb.) olan kahramanlar ortak özellikleriyle karşı kahraman tipini meydana getirmektedirler. Namert, hilekâr, açgözlü, bencil, kalleş, vb. özellikleriyle anlatılarda yer alan karşı kahraman tipi, Türk ahlâk anlayışında adeta "Edebi edepsizden öğren" sözünü açıklar mahiyette, ideal ahlâkî kuralların hatırlanmasında, özlenilen insanî ilişkilerin idrak edilmesinde araç rolü görürler.

Örnekleyecek olursak, bunlardan Bürcü Sultan (Köroğlu'nun İstanbul Seferi, s. 50), güçlü olduğunda, daha doğrusu arkasında askerleri olduğunda küstahlaşan, ancak yalnız kaldığında zavallılaşan biridir. Aslan Paşa, "*[ç]ox namerd, çox müxennet, çok da hiyleger adamdı[r]*" (Durna Teli, s. 143). Hasan Paşa, Köroğlu'nun babasının gözlerini çıkarttıracak denli zalim; Halil Paşa, mertçe savaşamayacak denli korkak ve hilekâr, Alemkulu (Qulun Qaçmağı, s. 266) ve Rum Paşası (Mehbub Xanımın Çenlibele Gelmeyi, s. 206), kendi iradeleriyle karar veremeyen aciz yöneticilerdir. Yine, Kara Han anlatıda, "*ezazil bir xan idi. Çox az adam tapılardı ki, onun elinden sinedağlı olmasın. Özü de yaman tamahkâr idi. Kimde bir yaxşı şey görseydi ya xoşla ya hilye ile ya da ki, bunların heç birisi baş tutmayanda, zorla tutub elinden alardı.*"(Köroğlu Düratın İtmeyi, s. 279) şeklinde tasvir edilirken Bolu Beyi, (Köroğlu İle Bolu Bey, s. 298), sözünde durmayan, zorda kalınca aman dileyen, ancak fırsatını bulunca da kalleşçe davranabilen bir kişidir. Karşı kahraman olarak anlatılarda yer alan kişiler, padişahın kendilerine takdir ettiği yöneticiliği layıkıyla yapmayan, iktidarı kendi çıkar ve amaçları yönünde bir araç olarak kullanan olumsuz nitelikte insanlardır.

Sonuç olarak, Köroğlu destanının Azerbaycan kolunda yer alan olumlu ve olumsuz kahraman tipleri, Türk milletinin değerler sistemini yansıtan tiplerdir. Anlatıda olay ve durumlarda takındıkları tavır, karşılıklı ilişkilerdeki düşünüş ve eylem biçimi, okuyucu veya dinleyicide belli etkiler uyandırır. Bu etki ile, bireyden topluma kadar herkeste var olan potansiyel değerler harekete geçirilir. Toplumsal yapının özlenilen şekilde oluşturulması ve işletilmesi, değerler sisteminin güncellenmesini ve işletilmesini gerektirir. Halk anlatıları bu açıdan toplumun ahlâkî eğitiminde başvurulacak en önemli kaynaklardan biridir. Tipler ise, anlatılar yoluyla örnek edilmesi gerekenle şerrinden kaçınılması gerekeni bir arada göstermeleri nedeniyle önemlidir.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

KAYNAKÇA

BAYAT, Fuzuli 2003, Köroğlu, Şamandan Âşıka, Alptan Erene, Akçağ Yay., Ank.
BORATAV, Pertev, N 1984, Köroğlu Destanı, adam Yay., İst.
ÇOBANOĞLU, Özkul 1999, Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Akçağ Yay., Ank.
KAPLAN, Mehmet 1985,
ÖZKAN, İsa 1997, "Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu İle iLgili Motiflerin Tahlili", Türk Dili, sayı: 549, Eylül 1997, s. 223-233.
POSPELOV, Gennadiy .N. 1995, Edebiyat Bilimi, Evrensel Kültür Kitaplığı, İst.
REICHL, Karl2002, Türk Boylarının Destanları, TDK Yay., Ank.
TEHMASİB, M.H. 2005, Azerbaycan Dastanları, c. 4, "Koroğlu Dastanı", Çıraq neşriyatı, Bakı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK EPIK ƏNƏNƏSINDƏ DINI DASTANLARIN YERI: "BATTAL QAZİ" DASTANI

MEHMET TURMUŞ

Türk dastançılıq ənənəsinin çox qədim tarixi kökləri və folklor qaynaqları vardır. Türk dastanlarının əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri onların gerçəkliklə xəyalın, miflə reallığın, həqiqətlə sənətin qovuşuğunda olmasıdır. Bura o da əlavə olunmalıdır ki, türklərdə uzun müddət şifahi tarix rolunda dastanlar çıxış etmiş və əsrlərlə bu vəzifəni yerinə yetirmişdir.

Türk dastanlarının ilkin nümunələri özündə kiçik xalq hekayələrinin hələ tamamən bitkinləşməmiş nümunələrini əks etdirən "əski dastanlar"dır. Bunlara "dastan süjetləri" və ya "əski türk dastanları" da deyilməkdədir. Bu kateqoriyaya aid olan "Törəyiş", "Boz qurd", "Köç", "Şu", "Alp Ər Tonqa", "Mete Kağan" və s. kimi epik mətn silsiləsi türk dastançılıq ənənəsinin ilkin örnəklərini təşkil etməkdədir. Qeyd olunan dövriyyəyə aid olan mətnlərin əsas ideyası yaradılış, köç və xilaskarlıq kimi mifoloji təsəvvürlər üzərində qurulur. Bu mətnlərin adı da, əlbəttə ki, dastan olaraq keçməməkdədir. Dastan adlı mətnlərlə onun altında ifadə olunan dastan anlayışının uzlaşması sonrakı dönəmlərə aid məsələdir.

Orta çağ oğuz türkləri epik yaradıcılıqlarının bu sahəsini "boy" termini ilə ifadə etməyə başladılar. Bu dönəmin ən mükəmməl epik yadigarı "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsidir.

İslam dönəmində mədəniyyətlərarası inteqrasiya sürətləndiyindən xalq yaradıcılığı sahəsində əlaqələr və qarşılıqlı təsirlər çoxalmış oldu. Belə ki, fars mənşəli termin olan "dastan" janrı öncə yazılı ədəbiyyatda, daha sonra isə şifahi xalq yaradıcılığında istifadə olunmağa başladı. Türk ədəbiyyatşünaslığında "dastan" termini birdən çox şeir şəkli və janrı üçün istifadə olunan bir anlayış kimi izah edilir. Xalq yaradıcılığındakı "dastan" da şeirlə verilən uzun xalq hekayələri kimi anlaşıla bilər. Amma, məsələ burasındadır ki, folklorda dastan, tamamən şeirlə, tamamən nəsrlə və ya qarışıq (növbəli) şəkildə ola bilir.

Məlum olduğu kimi dastanlarımızın təsnifatı məsələsində də müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu barədə Azərbaycan xalq dastanlarının tədqiqi ilə uzun müddət məşğul olmuş professor M.H.Təhmasibin apardığı təsnifatı əhatəliyi ilə seçilir (7, 112

İslami türk dastanları haqqında Azərbaycan eposşünaslığında çox az məlumata rast gəlmək olar. Məmməd Hüseyn Təhmasib bu təsnifatında dini dastanlar adlı kateqoriya göstərməsə də, onun "Dastanlarımızın bir növü haqqında" məqaləsi (8) bu mövzuda Azərbaycanda ilk araşdırmalardan sayıla bilər.

Bu məqalədə əsas tədqiqat obyekti seçdiyimiz "Battal qazi" dastanı M.H.Təhmasibin təsnifatda tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı yaranan dastanlar qrupuna da aid oluna bilər. Cünki bu dastan real tarixi hadisələrlə – Bizans-Ərəb müharibələri ilə səsləşir və onun qəhrəmanının real tarixi prototipi vardır. Dastanda ümumən xalqın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər yer alır. M.H.Təhmasib "Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)" adlı monoqrafiyasında qəhrəmanlıq dastanlarını məhəbbət dastanları ilə müqayisə edərkən onların ümumxalq, siyasi-sosial məzmunlu olmasını xüsusi vurğulamışdır:

"Məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlıq dastanlarından fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, ən əsasları aşağıdakılardır:

1. Adlarından da göründüyü kimi, bizim qəhrəmanlıq dastanları əsasən, bahadırlıq, alplıq, qəhrəmanlıqdan, məhəbbət dastanlarımız isə sevgidən, məhəbbətdən danışır, bunları təsvir və tərənnüm edir.

2. Qəhrəmanlıq dastanları daha çox ümumxalq mənafeyi uğrunda aparılan mübarizələrdən bəhs edir, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, dəstələrin, qrupların, kütlələrin basqınçı, işğalçı qüvvələrə, yaxud daxili zülmə, istismara qarşı fədakar mübai

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

edirlər. Məhəbbət dastanları isə belə iqtisadi, siyasi məsələlərdən daha çox, azad sevgi məsələsi qoyur, iki gəncin, iki butanın bir-birinə matmasına mane olan qara qüvvələrə qarşı mübarizədən danışır.

3. Elə buna görə də mübarizələrin özü də bir-birindən fərqlənir. Burada nəinki məna, məzmun, məqsəd, hətta vasitələr, silahlar belə başqa-başqadır (7, 177).

M.H.Təhmasib dini məzmunlu dastanlara ayrıca yer verməsə də, son zamanlar Azərbaycan alimi Füzuli Bayatın Türkiyədə capdan cıxmış "Oğuz dastan dünyası" adlı kitabında biz bu məsələyə toxunulduğunu görə bilirik (1, 177-188).

Keçmiş Sovet türk respublikalarında da dastanların bölgüsü ilə bağlı aparılmış bəzi tədqiqatlarda da orujinal baxış ifadə olunsa da dini-epik dastanlar yer almır.

Dastan təsnifatı ilə bağlı Türkiyədə daha geniş araşdırmalar mövcuddur. Həm də burada dastan mətnlərinin daha geniş şəbəkəsi tədqiqata cəlb olunur. Belə ki, həm zaman baxımından, həm də məkan baxımından bu genişliyin miqyası bütün türk dünyasını əhatə etməkdədir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında və folklorşünaslığında, məlum olduğu kimi, türk dastanları "tarixi-qövmi" prinsirə əsaslanaraq, iki böyük qismə bölünür: İslamiyyətdən əvvəlki dastanlar və İslamiyyətdən sonrakı dastanlar. Bu təsnifat Mehmet Fuat Köprülü, Faruk Kadri Timurtaş, Pertev Naili Boratav, Şükrü Elçin, Necati Sebetçioğlu kimi böyük alimlərin əsərlərində yer almışdır. P.N.Boratav "Battal Qazi"ni "Danişməndnamə" ilə birlikdə "İslamiyyətdən sonrakı əsərlər" içərisində ayrıca "Anadolunu istila dastanları" kimi qeyd etmişdir. F.K.Timurtaşın bölgüsündə isə "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" kimi qəhrəmanlıq dastanları İslamiyyətdən öncəki, "Battal Qazi" və "Danişmənd Qazi" dastanları isə İslamiyyətdən sonrakı dastanlar sırasında göstərilmişdir (3, 223-225). Doğan Kaya "Battalnamələr"i dini-təsəvvüfi türk xalq ədəbiyyatı içində "Dini-dastani mətnlər" kimi klassifikasiya edib, bu sıraya aşağıdakı "kitablaşmış" dastanları daxil etmişdir:

1. Battalnamə;
2. Danişməndnamə;
3. Əbu-Müslimnamə;
4. Həmzənamə;
5. Həzrəti Əli "Cəngnamə"ləri;
6. İbrahim Ədhəm hekayəsi;
7. Müseyyib Qazi;
8. Saltuknamə;
9. Kəsikbaş hekayəsi;
10. Mənaqibül-Qüdsiyyə;
11. Mənaqibnamələr (Mənaqibi-Hacı Bektaş Vəli, Mənaqibi-Kayğusuz Baba, Mənaqibül-Arifin, Vilayətnameyi-Abdal Musa, Vilayətnameyi-Hacim Sultan, Vilayətnameyi-Otman Baba, Vilayətnameyi-Seyyid Əli Sultan, Vilayətnameyi-Sultan Şücaəddin) (3, 245).

Hələ vaxtilə Zəki Vəlidi yazırdı ki, «Battal Gazi ve Dânişmend Gazi destanları, Ebamüslim ile Hamza destanları kadar îslâmî'dirler. Bunlar, Oğuznâme ve Dede Korkut'la bir silsileye dâhil olmazlar» (9, 53).

Amma bütün təsnifatlar dastanın iki böyük və əsas tipini inkar etmir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Qəhrəmanlıq dastanları.
2. Məhəbbət dastanları (Eşq dastanları).

Qəhrəmanlıq dastanları da iki yerə bölünür:

1. Alplıq dastanları.
2. Ərənlik dastanları.

Türk dastanlarının bu şəkildə bölgüsü nə qədər mübahis

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"Battal Qazi"nin dini-epik məzmun daşıdığının birmənalı şəkildə qəbul olunduğunu sərgiləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriyada göstərilən dastanların bir qismi, ələlxüsus "Battalnamə", "Danişməndnamə", "Əbu-Müslimnamə", "Həmzənamə", Həzrəti Əli "Cəngnamə"si və "Kəsikbaş" dastanı orta əsrlərdə Balkanlardan Orta Asiya və Volqaboyunadək türk dünyasında kifayət qədər yayğın olmuşdur.

"Həmzənamə" və ya "Qissət əl-Əmir Həmzə Pəhləvan" kimi tanınan dastanda, "Battal Qazi"dən fərqli olaraq, əsasən, ərəblərin İranla apardığı müharıbələrdən bəhs olunsa da, oxşar və ya eyni süjetlər, motivlər və obrazların yer aldığını görürük. Həm Battal, həm də Əmir Həmzə Pəhləvan peyğəmbər soyunu təmsil edir, hər ikisinin silahları mağarada tapılır, hər ikisi dərya ilə səfərə yollanır, hər ikisinə islam müqəddəsləri (xüsusən Xızır) kömək edir, hər ikisinin atının adı Əşqər-Divzaddır, hər ikisi şəhzadə qızlarla evlənmişlər və s.

Eyni tipli oxşarlıqları biz "Danişməndnamə", "Müseyyibnamə", "Həzrət Əli dastanı" və "Saltuknamə"də də tapa bilərik. Bu hal onların eyni ədəbi və folklor mühitlərində ərsəyə gəldiyinə dəlalət edir. Adı cəkilən dini dastanların orta əsrlərdə islam xalqları arasında yayğın olması türk, ərəb və İran xalqlarının qarşılıqlı folklor əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Əksəri ərəb kitab eposundan qaynaqlanan bu dastanlar, XI-XVI əsrlərdə oğuz türkləri arasında populyarlıq qazanarkən, əsasən şifahi funksional olan türk eposunun böyük təsirinə məruz qalmışlar.

Bu dastanlar ortaya çıxması, din (islam) qəhrəmanlarının şücaətləri haqqında xalq arasında dolaşan hekayələrin yazıya alınmaqla folklorla paralel olaraq, "kitab" ənənəsində də gələcəyə ötürülməsini təmin etmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz kitab dastanlardan Əmir Həmzə Pəhləvanın Azərbaycan daha çox yaygın olduğunu qeyd etməliyik. "Deyilənlərə görə, bu nağıl onuncu Hicri əsrində Əkbərşah tərəfindən toplanmışdır. Elə buna görə də istər məzmun, istərsə də yazı üslubu baxımından öz orijinallığını saxlaya bilməmişdir. Başqa-başqa xalqların terminləri əsərə daxil edilmiş, onu dəyişmişdir. Elə həmin səbəbə görə də bəzən oxucunu yorur. Lakin bu, heç də bunun mütaliəsini azaltmır. Baxmayaraq ki, əsəri bərpa edərkən ona əl gəzdirilmişdir, lakin onun mifik çərçivəsini dəqiq nəzərdən keçirdikdə, əsərin türkdilli xalqlara aid olması açıq-aydın özünü göstərir. Əgər ilkin təfəkkürə əsasən Koroğlu Çənlibel dağında oturmaqla ruhla birləşirsə və öz əsli olan təbiətə qovuşursa, Həmzə də Azərbaycanda əfsanəvi Qaf dağına gedərək güc qazanır və bir rəvayətə görə on səkkiz il orada Əhrimən qüvvələri, yaxud divlərlə vuruşur. O, Koroğlu kimi dağdan yuxarı qalxaraq çiçəklənmənin və özdəndoğuşun zirvəsinə çatır. Çünki dağa qayıtmaq, anaya və əslə qayıtmaq deməkdir. Müəllifin fikrincə, "Həmzənamə"də adı çəkilən İrəm bağı Qoşabulaqla bir olmasa da, cəsarətlə demək olar ki, mifoloji baxımdan Çənlibel və Qoşabulaq keyfiyyətlərinə malik olmuşdur.

Əgər Koroğlu Alı kişi vasitəsilə Çənlibelə aparılıb, tanrılar məkanında oturursa, Həmzənin də oğlu Qaf dağında su pərilərinin südündən qidalanaraq böyüyür. O, yeddi yaşında ikən at sürməyi, döyüş paltarı geyib ox atmağı və divləri öldürməyi öyrənir. Ədədlərə (rəqəmlərə) pərəstişin mifoloji bölümündə izah edildiyi kimi, yeddi rəqəmi, Həmzənin oğlunun həddi-buluğa çatıb, formalaşmasının göstəricisidir. Bu isə ilkin təfəkkürə əsasən, fürsət və təyinedici deməkdir.

Bunlardan başqa, "Məzdəkin hakim Əmirəlmöminin Həmzəni kor etməsi" adlı əlli yeddinci dastanında, Həmzə Koroğlunun atası Alı kişi kimi kor edilir, lakin Həsənpaşa əlilə deyil, Məzdək adlı bir hakimin əlilə görməkdən məhrum olur. "Koroğlu" mifində Alı kişi kor ediləndən sonra mübarizəni davam etdirdiyi kimi, Həmzə də kor edildikdən sonra kafirlərə qarşı vuruşur.

Həmzə, Xacə Xızırın yardımı ilə görmə qabiliyyətini bərpa edən bir yarpaq əldə edir. Bu dastanda Həmzə Əlburz dağının kənarından mifo

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

müqəddəs sayılan və dünyanın mərkəzi hesab olunan Savalana doğru hərəkətə başlayır. O, Ərdəbildə ikən Ənuşiravana qarşı döyüşür. İran əsatirinə əsasən, Zal, cəmiyyətdən və öz ailəsindən qovulduqdan sonra Simurğ onu qəbul edir və dağda natiqlik və elmlə məşğul olur (2, 232-233).

Prof. M.F.Köprülüzadənin yazdığı kimi "...tamamilə milli bir mahiyyətə hayiz olan qəhrəmanlar, islamiyyətdən sonra təbii əski şəkildə qala bilməzdi, binaiəleyh qəhrəman xatirəsi türklərin hafizəsində yaşayan xorasanlı Əbu Müslim cəngləri, Həzrəti Həmzənin qəhrəmanlıq mənqəbələri, sonra Koroğlu və Şah İsmayıl kimi mövzular xalq arasında yaşanmaya başladı" (6, 86-87).

"Dədə Qorqud" boyları nə qədər əski yaradıcılıq nümunəsi olsa da, orada alplıq və ərənlik tiplərinin qovuşduğu müşahidə olunmaqdadır. Görünür, mətnlər məhz islama keçid dövründə yazıya alınmış və beləcə özündə din mücadiləsi verən türk qəhrəmanlığı ünsürlərini də əhatə etmişdir. Burada iki böyük dönəm-islam öncəsi və islamın ilk dönəmi öz ifadəsini bu və ya başqa şəkildə tapır.

Oğuz türklərinin bir neçə dövlət qurub ayrıldıqları dönəmlərdə onların siyasi coğrafiyalarında baş verən gerçəklikləri əks etdirən bir qrup dastanlar da yarandı. Türkiyə sahəsi üçün belə bir dastan "Battal Qazi" dastanıdır. Azərbaycanda daha çox "Koroğlu", Türkiyədə isə mərkəzi mövqeyə məhz "Battal Qazi" dastanı çıxmış oldu.

Həm "Battal Qazi" dastanı, həm "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı inkişaf etmiş, möhkəm dövlətçilik ənənələrinə sahib oğuz-müsəlman cəmiyyətini, daha doğrusu dövlətini tərənnüm edir. Dastandakı bu bu dövlətdə hər şey öz yerindədir. Kitabda qorunan mətnlər sivil bir cəmiəti işarələyir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da görürük ki, oğuzlar heç kimə təcavüz etmir, yalnız təcavüzə məruz qalanda savaş başlanır və düşmən darmadağan edilir. Həm "Battal Qazi", həm "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında təsvir olunan Oğuz-müsəlman cəmiyyətində Tanrı nizamına uyğun olaraq yüksək səviyyəli haqq ədaləti hökm sürür; haqq ədaləti pozan isə layiq olduğu cəzanı alır. Burada dövlətçilik mədəniyyəti, əxlaqı, sədaqəti və başqa davranış qaydaları çağdaş cəmiyyət üçün çox gözəl örnəkdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Qazan xanın əmiri-axuru Qaraca Çoban dövləti əsas ərzaq ehtiyatını təşkil edən qoyun-quzunu düşməndən mərdliklə qoruyur, döyüşdə qardaşlarını itirir, dövlətçiliyə sədaqətini itirmir. "Battal Qazi"də də sadə müsəlmanlar Qeysərin atəşinə atılsalar da, öz dinlərindən və dövlətə sədaqətlərindən əl çəkmirlər.

Söylənənələrə görə, Battal Qazi 680-740-cı illər arasında yaşamış, Malatyada doğulmuş, Seyyidqazidə vəfat etmiş və üçlər təpəsində dfən olunmuşdur. Sonra məzarını Əlaəddin Keyqubadın anası Ümmühan Sultan tapmış və türbə tikdirmişdir. Türbə zamanla ziyarətgaha çevrilmişdir. Battal Qazinin XI, XII və XIII əsrlərdə yaşadığını təxmin edənlər də vardır.

Battal Qazi gerçək olduğu qədər də əfsanəvi bir xalq qəhrəmanıdır. Məzarı səkkiz metrədir. Söylənənlərə görə, boyu 2 metrə 40 sm. Olmuşdur. Onun fiziki və mənəvi şücaətləri, qəhrəmanlıqları xalqın dilində əfasənləşmiş, ona şeirlər qoşulmuş, romanlar yazılmışdır. Həyatı haqqında bir neçə film çəkilmişdir. Ona dastanlar söylənmiş, qəhramanlıqları 1888-ci ildə Kazanda kitab şəklində nəşr edilmişdir.

Sosioloqlar üçün Battal Qazi bir modern örnək, şəxsiyyət, müdrik, cəsur, səxavətli, güclü və s. keyfiyyətləri özündə birləşdirən tam bir türk xalq qəhrəmanıdır. Bu dastanın əsasında Əməvilərin Bizansa etdikləri yürüşün və Əməvi ordusuna mənsub olan Battal adlı bir qəhrəmanın olması dastanın türk dastanı olmasına mane olmur. Çünki bu dastan Osmanlı coğrafiyasında uzun illər dillərdən dillərə, nəsillərdən nəsillərə ötürülərək yaşadılmışdır.

Battal ərəbcə "qəhrəman" deməkdir. Dastanda adlar ərəbcədir. Amma bu dastanın bir türk dastanı olmadığı anlamışna gəlməz. Dastan bütün məzmunu, ideyası və ruhu etibarilə bir türk dastanıdır. Dastanda əsas ideya İslamı yaymaqdır. Buradan da aydın olur ki, dastan türklərin islamı qəbul etdikləri və başqa xalqalara da yaydıqları dönəmlərin gerçəkliklərini əks etdirməkdədir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Görkəmli alim Fuat Köprülü Battal Qazi dastanını türk ədəbiyyatı tarixində Anadolu türk dastanlarının ilk nümunəsi kimi səciyyələndirmişdir.

Türklərin islamı qəbul etməsindən sonra qısa bir zaman içində bu dastan oxşar dastanları gölgədə qoyaraq insanların könül dünyasına daxil olmuş və sonsuz bir sevgi ilə sevilmişdir. Uzun qış gecələrində səhər qədər insanlar bu dastanı söyləyərək yaşamışlar. Uşaqlarını bu dastanın ruhu ilə böyüdmüşlər. Hətta fəthlərin azaldığı dövrlərdə türk ordusu Battal Qazinin türbəsinə gələrək duasını alaraq savaşlara çıxmışdır. Bu dualarla alınan ruhi-mənəvi enerji ilə bir çox qələbələr qazanılmışdır.

Osmanlılar dönəmində “Battal Qazi” dastanı Anadolu insanları arsında çox geniş bir şəkildə yayılmışdır. Hətta əsarət altında olan Orta Asya xalqları arasında belə bu dastan populyarlıq qazanıb. Dastan insanları ruhlandırmış, doğruluğa, təmizliyə aparmış, milli hisslərin qabarıq şəkildə coşmasına səbəb olmuşdur. Vaxtilə Anadoluda kəndin hər evinin divarında “Battal Qazi” dastanının asılı olması bu dastanın xalq tərəfindən nə qədər mənimsənildiyinin göstəricisidir.

Həsən Köksal “Battal Qazi” dastanının formalaşdığı və yayıldığı çevrəni belə ümumiləşdirir: “Her destan, çekirdeğini meydana getiren tarihi olaylar zincirinin teşekkülünden en az 500 yıl sonra ortaya çıkar. Malatya Emiri Ömer’in ölümüne kadar (863) süren, Malatya Emirliğinin en parlak devirlerine ait Arap-Bizans çatışmalarının akisleri, Battal Gazi destanınındaki tarihi olayların en önemlilerini temsil etmektedir. Destanın coğrafyası; Malatya merkez olmak üzere, Amasya, Kayseri, Ankara, İstanbul, Fırat Boyları, Tarsus, İskenderun, Suriye, Kıbrıs və tam mevkileri üzerinde kesin bir tayine varamadığımız birçok yer adlarını içine alan yakın doğudur. Destanın son kısmına doğru, Çin, Maçin, Kaf Dağ və masal alemini dolduran harkülade yerler büyük bir epizodu meydana getirmektedir.” (4, 12).

Lakin Anadolu türkləri arasında Battal obrazının böyük populyarlığına baxmayaraq, “Battal Qazi” dastanı kitab eposu nümunəsidir və onda yazılı ədəbiyyat ənənələrinin təsiri aşkardır. “Battal Qazi” dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi qəhrəmanlaq eposlarından fərqli olaraq, ozan, aşıq kimi xalq nəğməkarları tərəfindən yaradılmamışdır (və ya ifa edilməmişdir). Əl-Battal haqqında ərəb “sirə”lərindən qaynaqlanan və XII-XIII əsrlərdə Anadolu türkləri arasında yenidən populyarlaşan rəvayətləri dini savadlı ravilər və ya katiblər “kitab” halına salmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Oğuz destan dünyası. Ankara: Ötüken, 2006, 328 s.
2. Həqqi B. “Koroğlu” – tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı, Nurlan, 2003, səh. 232-233
3. Kaya D. Ansiklopedik Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü. Ankara: Akçağ, 2007, 822 s.
4. Köksal H. Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı. Ankara: Milli Folklor Araştırma dairesi yayınları, 1994.
5. Köksal H. Battal Gazi Destanı. Ankara: Akçağ, 2003.
6. Köprülü M.F. Edebiyat Araştırmaları. İstanbul.
7. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972.
8. Təhmasib M.H. Dastanlarımızın bir növü haqqında / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatəna dair tədqiqlər, IV kitab. Bakı: Elm, 1973.
9. Toğan Z.V. Türk Destanının Tasnifi / Atsız Mecmua, N: I (3), 1931.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

SƏNƏT SAHƏLƏRİNİN DASTAN İFAÇILIĞINDAKI SİNKRETİZMİNƏ KULTUROLOJİ BIR BAXIŞ

MÜBARIZ SÜLEYMANLI

Türk millətinin ruhunda, qəlbində, mənəvi aləmində, dünyagörüşündə özünə möhkəm yer tutmuş sinkretik mahiyyətli aşıq sənəti əsrlər boyu saz-söz sənətinə yeni-yeni musiqi əlvanlığı və poetik boyalar qazandırmışdır. Əvəzsiz xidmətləri ilə adları hörmətlə anılan, isimləri mədəniyyət tariximizə qızıl hərflərlə həkk olunmuş ustad aşıqlarımızın bu xəzinəyə bəxş etdikləri sənət inciləri neçə-neçə araşdırmaçının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Çünki həm yaranma tarixinə, həm də bədii əhatə dairəsinə görə monolit incəsənət toplusu olan aşıq sənəti milli-mədəni irsimizin ən canlı və emosional nümunəsidir.

Sinkretik bir yaradıcılığın daşıyıcısı olan aşığın fəaliyyətində türk milli folklorunun bütün nümunələri cəmləşmişdir. Bu özünəməxsusluq ondan irəli gəlir ki, aşıq yaradıcılığında qədim sənətin bir sıra xarakter xüsusiyyətləri bu və ya digər dərəcədə mühafizə olunmuşdur.

Əslində bu sənətə xas olan sinkretizm müxtəlif sənət növlərinin bir sənətdə çarpazlaşması, birləşməsidir. Burada şairlik, xanəndəlik, bəstəkarlıq, rəqs, aktyorluq və s. üzvi surətdə birləşir ki, bu cəhət yalnız klassik aşıq sənətində deyil, onun indiki inkişaf mərhələsində də özünü göstərməkdədir. Bu onu göstərir ki, aşıq sənəti öz köklərini çox qədim zamanlardan, ibtidai icma dövründən götürmüş və sonralar müəyyən inkişaf mərhələləri keçirmişdir (4, s. 173-174).

Sinkretik sənət sahəsi olan aşıq yaradıcılığında dastançılıq öz funksionallığı baxımından xüsusi yer tutur. Mövzu-mətn, süjet və motivlərin vahid milli-etnik düşüncə çevrəsində təqdimatı, peşəkar ifaçılıq baxımından hazır hala gətirilməsi üçün dastan böyük inkişaf yolu keçmiş, bəlkə də bütün aşıq yaradıcılığının ifadə keyfiyyətləri bir janrda formalaşmışdır.

Özündə bir neçə sahəni birləşdirən bu qədim sənət janrlarının yaradıcısı və ifaçısı olan aşıq şifahi xalq ədəbiyyatını dərindən bilən şairdir, instrumental ifaçıdır, aşıq havaları bəstələyən yaradıcı sənətkardır, gözəl səslə yerli dialektdə oxuyan sənətkardır, milli rəqslərə xas hərəkətlərlə öz ifası zamanı rəqs edən icraçıdır (10, s. 295-299).

Aşıq sənəti poeziyanın inkişafına və bu sahədə bir sıra janrların yaranmasına böyük təsir göstərmişdir. Qoşmaların, təcnislərin, divanların, qıfılbəndin, dodaqdəyməzin və başqa şer formalarının yaranmasında və inkişaf etməsində aşıq poeziyasının rolu çox böyük olmuşdur. Aşıq yaradıcılığı şifahi ədəbiyyatda geniş yayılmış xalq dastanlarının yaranmasında və şifahi şəkildə nəsldən-nəslə ötürülərək itib aradan getməməsində, onların gənc nəslə çatdırılmasında, qorunmasında böyük, həlledici rol oynamışdır. Aşıq yaradıcılığının sayəsində qədim dövrlərdən dövrümüzə qədər onlarla dastan, klassik aşıq havası və müasir dövrün tələblərinə uyğun çoxsaylı aşıq havası yaranmışdır. Aşıq yaradıcılığının sayəsində milli musiqi sənətində bir sıra yeni musiqi janrları yaranmışdır. Aşıq yaradıcılığı teatrallıq baxımından əhəmiyyətli sayılan ən mühüm ünsürləri yaşadaraq müasir teatr sənətinin təşəkkülü və inkişafına təkan vermişdir.

Dastan mətninin dramaturji imkanlarına və bunun əməli təzahürü olan dastan məclislərindəki söyləmələrə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, iş, hərəkət, hadisə dramda olduğu kimi, aşıq məclisləri üçün əsas materialdır. Ona görə də söz də, fikir də, hisslər də burada işgüzar olmalı, müəyyən məqsədə yönəldilməli, nəticə etibarı ilə dastandakı hadisələri, xarakterləri şərh etməli, onların dialektik inkişafına təkan verməlidir. Sadalanan bu cəhətlərin hamısı isə xalq oyun və dramlarında olduğu kimi dastanların da canı-cövhəridir.

Fikrimizcə, əgər əvvəllər dastan söyləmələri saatlarla, günlərlə davam edirsə, müasir dünyanın sürətli dinamikası şəraitində aşıq iki-üç saatın ərzində tamaşaçıya tamam və bitkin bir həyat parçası göstərilməlidir. Buna görə də müasir aşıqlar dastan mətninin dramaturji imkanlarını götür-qoy etməli, vaxta qənaət etmək üçün hadisələrin və xarakterlərin ən əhəmiyyətlisini, ən vaciblərini seçməli, onları bir fikir, bir ana xətt ətrafında toplamalıdırlar. Ona görə ki, mətndə dramatik hərəkətin düzgün təşkili və məqsədə doğru istiqamətləndirilməsi kompozisiyanın yaranmasında fəal iştirak edir. Dastan mətnində b

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yalnız dinamik hərəkət vasitəsilə məna kəsb edə bilər. Hərəkət zamanın, şəxsiyyətin əqidəsinə, həyat idealının tələblərinə doğru ardıcıl bir irəliləyişdir. Hərəkət qəhrəmanların arzu və istəkləri, xeyirlə şərin mövqeyi, ideal uğrunda gedən mübarizə prosesidir. Deməli, teatral hərəkət dastan məclislərinin canıdır və belə bir hərəkətin zaman-məkan anlayışı, xarakter və məna çaları müxtəlifdir. Dramatik hadisələrlə zəngin olan dastanlarımızda iş və hərəkətin bilavasitə göz qabağında olmadığı epizodlarda belə güclü dramatizm hiss edilir.

Dastan mətnləri dram və tamaşa üçün ən vacib element-komponentlərdən olan ziddiyyət, mübarizə, konflikt baxımından bitkin və dolğundur. Burada hadisələrin hərəkətverici qüvvəsi olan ziddiyyət (latınca konflikt) dramaturji toqquşmanı nəzərdə tutur. Bir-birinə əks olan fəaliyyət, əməl, istək, ideya və mənafenin toqquşması dramaturji hadisələri əsərin ali məqsədinə tabe etdirir. Dramaturji ziddiyyət qarşıdurmanın bədii inikasının forması kimi ayrı-ayrı sosial və sinfi qrupların mübarizə prosesini və qəhrəmanların etik-əxlaqi mövqeyini əks etdirir.

Aşıq dastanlarında teatrallıq üçün əsas şərtlərdən olan ritm və dramatizm özünü qabarıqlığı ilə büruzə verir. Bu elementi ona görə dəyərləndiririk ki, teatrallıq, oyun – hərəkət etmək, oynamaq, tamaşa göstərmək mənalarını ifadə edir. Bu o deməkdir ki, dramaturji mətndə hərəkət hadisələrin inkişaf prosesində nəzərə çarpır, dinamika ifadə edir, hərəkət hadisələrin mahiyyəti və əsasıdır, canlı və dinamik prosesdir. Bu da özü ilə birlikdə xarakterlərlə əlaqələnir. Dramatik mətndə müəyyən işarələr və simvollar da fikrin izahedicisi, ifadəçisi və obrazlı təcəssümü kimi səciyyələnir.

Bu təkzibolunmaz bir faktdır ki, dastan söyləmələrində özünü qabarıqlığı ilə büruzə verən hərəkət, dramın spesifik forması və daxili hərəkətverici qüvvəsidir. Həmin hərəkət dastanın bütün tərkib hissələrini öz ətrafında birləşdirir, müəyyən məqsədli ritmə və dinamikaya tabe edir, konkret idealın tərənnümünə şərait yaradır. Bu zaman hərəkət özü həyat prosesinə çevrilir. Konkret olaraq dastan mətnindən söhbət getdiyinə görə, burada həm xalqın mənəviyyatı, varlığı, hissi, düşüncəsi, həm də ictimai mühit, həyat fəlsəfəsi, insanların əqidəsi, mənəvi ləyaqəti, etik və sosial münasibətləri öz əksini tapır. Əgər dastan mətnləri bu keyfiyyətlərdən məhrum vəziyyətdə məclisə gətirilmiş olsaydı, təbii ki, teatral hərəkətdən imtina etməklə özünün daxili bütövlüyünü, onun vəhdətini, qanunauyğunluğunu pozmuş olardı, sənətlə həyatın qarşılıqlı rabitəsini aradan götürərdi.

Dramaturji əsərdə o şey hərəkət hesab edilir ki, o bilavasitə meydanda, göz qabağında baş vermiş olsun, burada şahid olduğumuz hadisələrə qədər baş verən hərəkətlər isə – bütün bunlar, həmin hərəkətləri anlamağa imkan yaradan və onları əvəz etməyə qadir olmayan informasiyalardır. Nəinki dastan mətnini, ümumiyyətlə, istənilən materialı dramaturji prinsiplərə uyğunlaşdırarkən, mətni başdan-başa informasiya üzərində qurmaq, əsərdəki hərəkət xəttini və onun tamaşaçıya emosional təsir gücünü xeyli zəiflədir. Ona görə də dastanın əsas süjet xəttinə – ana xəttə sadiq qalmaq, xırda, əhəmiyyətsiz informasiyalardan qaçaraq "magistral" hərəkət xəttinə mühüm diqqət yetirmək tələb edilir (13, s. 14-15).

Dastan mətnləri üçün də hələ qədim yunan dramaturji modelindən məlum olan kompozisiya – ekspozisiya, düyün, inkişaf, zirvə, açılış və final problemi də səciyyəvidir. Ta qədimdən üzü bəri, aşıq əvvəlcə danışacağı dastanın ümumi ruhuna müvafiq saz çalır və mahnı oxuyurdu. O, dastana başlayanda isə bir neçə obrazın adından danışır, onların psixoloji sarsıntılarını, sevinc və kədərini təsvir edirdi. Lakin bu təsvir adi seyrçilik xarakteri daşımırdı. Aşıq mahir bir aktyor kimi tamaşaçıların psixologiyasını da nəzərə alırdı. Adətən, söhbəti dramatik bir nöqtədə saxlayıb fasilə verməklə tamaşaçılarda intizar yaradır, dramatizmi qüvvətləndirirdi. Aşıq hər bir söhbətində konkret məqsəd izləyir, mərdliyi, cəsurluğu, vətənpərvərlik və qəhrəmanlığı, pak məhəbbəti tərənnüm edir, xəyanətə, mənəvi eybəcərliyə nifrət hissi oyadırdı. "Aşıq xalqın ruhuna, qəlbinə və düşüncəsinə təsir etməyi bacaran orijinal və çoxcəhətli bir yaradıcı idi. O, Azərbaycan xalq tamaşalarının inkişafında da fəal iştirak etmişdir. ... O, danışdığı dastanın bütün obrazlarını ifa edərkən, bilavasitə obrazlara çevrilmir, obrazların başına gələni danışır, sözlə, sazla ümumi əhval-ruhiyyə yaradırdı. Lakin bu bədii ifadə ehtirasla, aşığın yaradıcı münasibətilə müşayiət edilirdi. Buna görə də əhali a

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

inanır və onu hörmətlə qarşılayırdı (2, s. 122). Məhz bu xüsusiyyətlərinə görədir ki, aşıq məclisləri ən izdihamlı, ən intizamlı keçən bir məclis idi. Burada ictimai etikadan kənar heç bir münasibət olmazdı. Aşıq dastan başladıqda sonra həm yumorla dolu, gülməli, kiçik bir nağıl başlayır, bir qədər danışdıqdan sonra süjetin maraqlı bir yerində onu dayandırıb yenidən dastanı davam etdirir. Hər iki süjeti belə məharətlə paralel şəkildə aparmaq mümkün olmadıqda kiçik, gülməli əhvalatlardan, hətta qaravəllilərdən də istifadə edirdilər.

Müasir teatr aktyorlarından fərqli olaraq, aşıqlar tamaşaçılar qarşısında özlərinin xarakterik geyimlərindən başqa heç bir geyim və qrimdən istifadə etməzdilər. Lakin, onlar hadisələrin emosionallığını artırmaq üçün jest və mimikalarını obrazın tələbinə tabe edirdilər. Tamaşaçılar isə vəcdə gəlib öz razılıqlarını bildirərkən "sağ ol", "sən yaşa, aşıq" deyirdilər. Bu isə aşıqlara nəinki mane olur, əksinə onları daha da ruhlandırırdı. Əksər tədqiqatçılar bu qənaətdədirlər ki, aşıqların fəaliyyəti tək aktyor teatrına bənzəyir, onun oxuduğu mahnı, danışdığı dastan çox zaman özününkü olurdu. Aşıq danışır, hər sözün, cümlənin, ümumi hadisənin məntiqi mənasını yaradıcı surətdə, obrazlı bir tərzdə canlandırır, tamaşaçıları valeh edirdi. Saza qulaq asan başqa xalqlar belə, onun zərif, ahəngdar, harmonik və ehtişamlı səsindəki dərin mənaya, dramatizmə heyran qalırdılar (2, s. 124-125).

Aşıq sənətindəki sinkretizmdən bəhs edən M.H.Təhmasib yazır ki, bu sənət həmişə sinkretik olmuş, indi də sinkretizmin bütün xüsusiyyətlərini özündə yaşatmaqdadır. Yəni hələ bu gün də aşıq həm şair, həm bəstəkar, həm dastançı, həm müğənni, həm çalan, həm oynayan, həm aktyor, həm də nağılçıdır. Başqa şəkildə deyilsə, o, həm şer, həm dastan, həm də musiqi havaları yaradan, yaratdıqlarını isə öz məlahətli səsi, məharətli barmaqları ilə ifa etməyi bacaran bir sənətkardır" (14, s. 27-28).

Bəzən aşıq yaradıcılığındakı sinkretizmi sənətin üç əsas sahəsinin – şeirin, musiqinin və rəqsin vəhdətində, daha doğrusu, hələlik ayrılmamış birgəliyində görürlər. Bu, əsasən düzgündürsə də, tam deyildir. Aşıq əgər yalnız bu üç sahəni özündə birləşdirən bir sənətkar olsaydı, misal üçün, onunla məharətli bir xanəndə, yaxud bir operetta aktyoru arasında heç bir fərq qalmazdı. Məlum olduğu üzrə, mahir xanəndələr də çox zaman həm çalır, həm də oxuyurlar. Eləcə də istedadlı aktyor çalmağı da, oxumağı da, oynamağı da bacarır. Bəzən hətta bu sənətkarlar öz çalıb oxuduqlarının müəllifi də olurlar. Lakin bütün bu nadir bacarıq və istedadlarına baxmayaraq, belə sənətkarlarla ustad aşıq arasında çox böyük fərq vardır (14, s. 45). M.H.Təhmasibə görə "aşığın sənəti daha geniş, daha əhatəlidir. O, həm şair, həm bəstəkar, həm müğənni, həm çalan, həm oynayan, həm aktyor, həm dastançı, həm aparıcı, həm də rejissordur. Aşığın oxumağı, hətta oynamağı da bacaran xanəndədən fərqi odur ki, xanəndə ancaq oxuduğu halda, aşıq oxuduğunu həm də bir aktyor kimi ifa edir. (...) Aktyordan fərqi budur ki, hər bir aktyor, hər hansı bir tamaşada ancaq bir rol ifa edirsə, aşıq danışdığı dastandakı bütün surətləri canlandırır, eyni zamanda həm əsərin nağılçısı, həm aparıcısı, həm də rejissoru olur (14, s. 45).

Aşıq sənətinin canı və cövhəri improvizədir. İmprovizə ifa edə-edə yaratmaq, yarada-yarada ifa etmək deməkdir. Az-çox qoşmaq, düzmək, yaratmaq qabiliyyətinə malik olan hər bir aşıq improvizatordur. Aydındır ki, zəiflərin improvizəsi elə oradaca da unudulur. Qüvvətli ustadların improvizəsi isə gözəl variantların, versiyaların, nəzirələrin, bəzən isə hətta eyni mövzuya həsr edilmiş yeni orijinal əsərlərin yaranmasına səbəb olur. İmprovizə deyişmə məclislərində daha aydın, daha qüvvətli və maraqlı olur ki, bu barədə əvvəlki fəsildə geniş bəhs etmişik.

Sinkretizm istər variantlılıq məsələlərində, istərsə də aşıq sənətinin digər ünsürlərində özünü həmişə göstərir. Təbii ki, bunlar içərisində hər zaman aydın hiss olunan teatrallıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dastan söylədikdə və bəy tərifi zamanı aşıq meydana girəndə xalq teatrının elementləri aydınca hiss olunur. Hər aşığın da bir cür təhkiyə üsulu və özünün toy aparma üslubu olur. Burada aşığın hazırcavablığı və improvizasiya qabiliyyəti də olmalıdır. Bir də görürsən aşıq zaman və məkan anlayışına öz "ilmə"lərini toxuyur. O, dastan qəhrəmanlarını bu günümüzə, lap elə olduğumuz məkana gətirir. Aşıq dastanı elə n

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bu saat hansısa gülüstanın kənarında iki sevgilini seyr edirsən. O, dastanları danışanda elə bil ki, buta onun özünə verilib. Sanki bu saat toyxanadan çıxıb gedəcək. Lakin ya balabançıyamı, ya da ki, mağarda ərki çatan bir kimsəyə etdiyi şirin zarafatla dastan dünyasından qopursan və özünü hiss edirsən. Hiss edirsən ki, sən XVII əsrdə Tokatda deyil, XXI əsrin Şamaxısındasan.

Aşıq dastanlarımız bədii fikrin inkişafının və ustad aşıqlarımızın yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi olub onların istedad və təcrübələrinə əsaslanır. Aşıq sənətində əhatəli, hərtərəfli bir janr hesab edilən dastan çox geniş mənalar ifadə edir. Burada aşıq hər hansı bir əhvalatı, və yaxud müəyyən bir rəvayəti nəql edir. Ustadnamə söyləyir, dastanda olan şerləri münasib havalar üstə ifa edir. Bu proseslərin mərkəzində əlbəttə ki, aşıq özü dayanır. Məhz aşıq, dastanda olan hadisələri tədricən inkişaf etdirib kulminasiya həddinə gətirib çatdırır. Nəhayət bu hadisələri dramatik vəziyyətdən çıxarıb öz yoluna qoyur.

Sinkretizmin ən mükəmməl nümunələrinə rast gəldiyimiz aşıq sənətinin məhsulu olan dastan – poeziya, nəsr və musiqini, nitq mədəniyyətini, bədii qiraət, vokal və instrumental ifaçılığı qanunauyğun bir formada birləşdirib, təbii surətdə ardıcıllaşdırır. Bu baxımdan dastan aşıq ifaçılığı sənətində ən mükəmməl və ən mürəkkəb bir formadır. Məhz aşıq dastanlarında poeziya, musiqi, nəsr, habelə ifaçılıq sənəti birləşir. Dastanlardakı hadisələr həm nəsrlə, həm nəzmlə, həm də musiqi ilə, o cümlədən də ifaçılıqla, yəni havaları sözə münasib çalıb-oxumaqla, həmçinin də mahir bir aktyor kimi emosional diksiya ilə ifa etməklə inkişaf edir. Aşıq yaradıcılığının bir qolu olan dastanlarımızdakı hadisələr dastan qəhrəmanının psixoloji vəziyyətini əks etdirir. Buradakı hadisələrin dramatik inkişafı məhz dastan qəhrəmanı ilə bağlıdır. Ona görə də hadisələrin mərkəzində dastan qəhrəmanı dayanır. Onun düşdüyü çıxılmaz ağır vəziyyətlər, keçirdiyi iztirablar, sarsıntılar hadisələri daha da dramatikləşdirir, daha da gərginləşdirir. Bütün bunlar dastanın həm nəsr hissəsində, həm də poeziya hissəsində, həmçinin də musiqi hissəsində öz əksini tapır. Beləliklə də dastanın ümumi dramatik inkişafına xidmət edir. Fikir dolğunluğu ilə zəngin olan dastanlar məzmunca dərin, mövzuca rəngarəngdir və bitkin sujetliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Burada xalqımızın gözəl adət-ənənələri, arzu-istəkləri, müqəddəs vətənimizin qanlı-qadalı keçmişi, ulu babalarımızın dərdli-ələmli günləri, güzəranları, əhval-ruhiyyələri təsvir olunur.

Dastan ifaçılığının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də danışıqla jest, hərəkət, mimika arasındakı uyğunluqdur. Dastan ifaçılığındakı hərəkətin səciyyəvi xarakteri, obrazın daxili aləmi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Ona görə də dastan ifaçılığında aşığın icra etdiyi hər bir hərəkət yerli-yerində, təbii və inandırıcı olmalı, obrazın daxili aləminin açılmasına xidmət etməlidir. Aşığın bir aktyor kimi hərəkət və davranışı dastan ifaçılığı zamanı musiqidən gəlmə ritmə, ahəngə münasib olması ilə də özünü göstərir. Bu xüsusiyyət aşığın musiqi duyumu ilə bağlıdır. Havaları çalıb ifa edən sənətkar musiqini necə duyub hiss edirsə ona münasib də təbii jestlərdən, mimiki nüanslardan istifadə edir. Bütün bunlar dastan ifaçılığı zamanı sazın müşayiəti ilə daha cilalı və təbii olur. Əgər aşıq dastanın əsas obrazının xarakterini, daxili aləmini hiss edib duya bilirsə, bununla belə çaldığı havanın ruhu ilə yaşamağı bacarırsa onda həmin sənətkarın hər bir hərəkəti, davranışı daha təbii, mənalı, məzmunlu, canlı və inandırıcı olur. Bütün bu məziyyətlər obrazın xarakterinin, əhval-ruhiyyəsinin açılmasına imkan yaratmış olur. Aşığın söylədiyi dastanda müəyyən bir hadisə ilə bağlı qəhrəmanın mübarizəsi, çıxılmaz vəziyyəti, dərdi, qəmi, kədəri, iztirabları, istəyi, diləyi, arzusu təsvir olunursa, deməli ustad sənətkar bütün imkanlardan, jestlərdən, mimikalardan, aktyorluq məharətindən bacarıqla, yerli-yerində istifadə etməlidir ki, özünün timsalında obrazın hisslərini, düşüncələrini, surətini, görkəmini və xarakterini yarada bilsin. Bütün bunlar dastan ifaçılığına məxsus xüsusiyyətlərdir (7, s. 117).

Müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətlərin dastan ifaçılığında öz funksiyası və əhəmiyyəti vardır. Bunlardan birinin yaxud da digərinin olmaması dastan ifaçılığına xələl gətirmiş olur. Bu cəhətlərin birgə fəaliyyəti aşıq sənətinin sinkretikliyi ilə əlaqədardır.

Aşıq sənətinin sinkretik təbiəti onun janr-forma, mətn-mühit münasibətində də özünü göstərir. Əgər şeirin bölgüləri yeni saz havalarının yaranmasına təsirli olursa, mətn-musiqi təsiri şeir şəkillərində yeni sistemləri formalaşdırır. Bu qarşılıqlı demokrat

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sürətli inkişafı üçün geniş perspektivlər açmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusən aşıq poeziyası, səslə sazın, musiqi ilə poetik fikrin harmoniyasından yaranan özünəməxsus dil sistemidir. Aşıq yaradıcılığı və onun yaratdığı ifadə vasitəsi də folklorun tərkib hissəsi kimi öyrənilir (12, s. 240).

Aşıq sənətinin zənginliyi, təsirliliyi, koloriti canlı danışıq dilinə əsaslanmasındadır. Bu dil yüz illərdir ki, bədii gücünü xalqın məişət dilindəki zəngin söz fondundan alır. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin təbiiliyi və dəqiq işlədilməsi də bununla əlaqədardır. Başqa bir tərəfdən bu dilin saz pərdələri və saz köklərinə uyğunlaşdırılmasındadır. Məlumdur ki, canlı danışıq dilində bədiilik, gözəllik əsas ifadə vasitəsidir. İfadələri çeşidləmək, onu saz melodiyaları ahənginə sıralamaq, dinləyiciləri qulaq və melodik qafiyələr ilə sətirləmək aşıq poeziyasının ümdə şərtlərindəndir. Buna görədir ki, geniş fikrin konkret, təsirli şəkildə oxucu-dinləyicilərə çatdırılmasında, təsvir olunan lirik fikir və təsvir obyektinə, sözsüz, hüsn-rəğbət aşıq poeziyasında əsrlər boyu təravətini, bakirəliyini itirməmişdir (5, s. 175).

İfaçılıq – aşıq sənətinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Saz, söz sənəti ifaçılıq vasitəsilə öz əzəmətini əyani göstərməklə, gücünü və qüdrətini xalq qarşısında daha qabarıq təcəssüm etdirir. İfaçılıq sənətini sinkretizm, vəhdət olmadan düşünmək qeyri-mümkündür. Hansı sənət olursa-olsun ifaçılıq varsa vəhdətin olması orada labüddür. Vəhdət olmayan yerdə ifaçılıq sənətindən söz açmağa dəyməz, ifaçılıq sənətində vəhdət olmasa aşıqlar öz bacarığını və istedadını doğru-dürüst göstərə bilməz. Çünki vəhdət prosesində saz sözə qovuşub, şeir musiqiyə çevrilir, bənd melodiyada, havacat misrada, ahəng də məna və məzmunda qaynayıb-qarışır. İfaçılığın mahiyyəti də bu zaman özünü büruzə verir. Vəhdət dedikdə, sazın sözə ruhən bağlı olması nəzərdə tutulur. Əgər saz sözə qaynayıb-qarışmayıbsa, şeir musiqiyə ruhən bağlı deyilsə, onu vəhdət kimi qəbul edə bilmərik. Sazın-sözün bir ahəngdə, bir mənada, bir əhval-ruhiyyədə qovuşub, biri-digərini tamamlaması aşıq ifaçılığı sənətinin mahiyyətidir.

Aşıq ifaçılığı zamanı iştirak edən vasitələrdən ən başlıcası saz, söz, və səsdir. Bu üç ünsürün qarşılıqlı bir halda, eyni məqamda qanuna müvafiq hərəkətə gətirilməsi, ünsiyyəti sayəsində aşıq ifaçılığı sənəti fəaliyyətə başlamış olur. Aşıq ifaçılığında olan vəhdətin bir xüsusiyyəti özünü səslə söz arasında tərənnüm edir. Aşıq havalarının hər hansı bir münasib şeirlə ifa olunması sözlə səsin, habelə səslə sözün vəhdətini yaradır. Tempindən və ruhundan asılı olmayaraq hər hansı aşıq havasının ifası zamanı səslə söz bir ahəngdə qovuşduğu üçün vahid bir proses kimi özünü göstərmiş olur. Bu vəhdət həmçinin sözlə səs arasında olan əlaqə deməkdir (9, s. 60-61).

Sazın səsi ilə aşığın səsinin ifa zamanı uyum saxlaması vəhdətin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Saz havalarının instrumental şəkildə çalınması bu alətin səsini nümayiş etdirdiyi kimi, aşıq havalarının münasib bir söz ilə ifa olunması da aşığın özünəməxsus tembrə malik səsinin nəyə qadir olduğunu aşkara çıxarır. Aşıq havalarının çalına-çalına münasib bir sözlə birgə oxunması, sazın səsi ilə aşığın səsini bir-biri ilə qovuşdurur. Bu qovuşma anı saz səsi ilə aşığın səsi, habelə ifaçı sənətkarın səsi ilə saz səsi arasında yaranan tembr əlaqəsidir (9, s. 62).

Sözün melodiya, onun ritminə, ahənginə, ölçüsünə uyğunlaşdırılması, habelə musiqinin ritmik ölçülərinin şeirin formasına, misradakı hecaların sayına tabe edilməsi, sözün hava ilə, musiqinin poeziya ilə olan vəhdətinin səciyyəvi bir xüsusiyyətidir. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, ifa zamanı o yerdə ki, saz aparıcı rol oynayır, onda söz melodiyaya tabe olur və bu zaman melodiyaya uyğun halda oxunur. Yəni söz bir növ musiqiləşir. O yerdə ki, söz aparıcı funksiya daşıyır bu məqamda melodiya sözün qəlibinə, formasına tabe olur. Beləliklə də, bir ifa prosesində söz musiqiyə, melodiya isə şeiriyyətə qaynayıb-qarışır, təbii olaraq bir-birini qanunauyğun şəkildə əvəz edir. Ustad aşıqlarımız ifa zamanı yalnız sazı və sözü ayrılıqda nümayiş etdirmir. Onlar həm də sazla sözün vəhdətini ifa prosesində seyirçilərinə göstərir.

Deməli, aşıq sənətinin subyekti olan aşıq da sinkretik funksiya daşıyır: xalq şeiri üslubunda şeir qoşur; saz musiqi havası üzərində mahnı ifa edir; ənənəvi aşıq musiqisini ifa edir; ifa zamanı rəqs edir; məclis idarə edir və s." (3, s. 14; 11, s. 9).

Bəs aşıq sənətində gözəl danışığın əsas mahiyyəti nədədir? Bu, fitri keyfiyyətdir, anadangəlmə istedaddır, yoxsa müəyyən sənətkarlıq, təcrübə

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

keyfiyyətdir? Bu mənada aşıq bir sıra qeyri-adi fitri keyfiyyətlərə malik olmalıdır. O, gur, ahəngdar və melodik səsi, bədəncə möhkəmliyi və sağlamlığı ilə fərqlənməlidir. Heç şübhəsiz, aşıqların fitri istedadının əhəmiyyətini inkar etmək olmaz. Lakin bununla yanaşı, yaxşı aşıq kimi yetişməkdən ötrü, hər şeydən əvvəl, yaxşı öyrənmək, işləmək və cəsarətli olmaq lazımdır. Lakin hər bir elm, həmçinin aşıqlıq qabiliyyəti sahəsində, hər şeydən əvvəl, əməyin çox böyük rolu vardır (6). Hər şeydən əvvəl, aşıqdan yaxşı diksiya (tələffüzün aydınlığı) tələb olunur. Aşıq ucadan danışmalıdır ki, onun səsi məclisin arxa sıralarına gedib çata bilsin. Lakin bu ucadan danışmaq qışqırığa çevrilməməlidir. Həmişə aydın səslə danışmaq lazımdır ki, hər bir söz, səs dinləyicilərə çata bilsin, burada, xüsusən cümlənin sonundakı sözün tələffüzünə diqqət edilməlidir. Aşıq nə qədər canlı, təsirli və qüvvətli danışsa, dinləyicilər ona bir o qədər maraq və inamla qulaq asar və danışdıqlarının düzgünlüyünə əmin olarlar.

Diksiya və templə yanaşı, intonasiya da danışığın ən mühüm cəhətlərindən biridir. İntonasiya – danışıqda sözün canıdır. İntonasiya mürəkkəb bir hadisədir. Buna səs tonunun alçaldılıb yüksəldilməsi, danışığın sürəti, tələffüzün qüvvətləndirilib zəifləndirilməsi, cümlə daxilində fasilənin olub-olmaması və s. daxildir. İntonasiyadan düzgün istifadə etmək, söylənilən mətnin mənasını yaxşı başa düşməyə kömək edir. Görkəmli aşıqların danışarkən və oxuyarkən intonasiyadan nə qədər böyük bacarıqla istifadə etdikləri bizə məlumdur. Onlar intonasiyadan düzgün istifadə edərək, dastanların məzmun və mənasını, eyni zamanda onları yaradarkən qəhrəmanların keçirdikləri hiss və həyəcanları məharətlə tamaşaçıların şüuruna çatdıra bilirlər.

Dastan söyləməsi zamanı aşıq dinləyicilərə yalnız öz çıxışındakı ekspressivliklə deyil, eyni zamanda müəyyən jest və mimikalar vasitəsi ilə də təsir göstərir. Bu jest və mimikaların təlimi şübhəsiz, daha çox teatral baxımdan öyrənilsə də, buna baxmayaraq aşıq bilməlidir ki: “jestin ifanı canlandırmasına baxmayaraq, ondan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İfadəli jest danışıqda irəli sürülən fikirlərə, söylənilən cümlə və ya ayrı-ayrı sözlərə uyğun olmalıdır. Unudulmamalıdır ki, jest danışığın tonu ilə hərəkət edildikdə effektli ola bilər” (1, s. 107-108). Bu mənada dastan söyləmələrində bir sıra jestlərdən, yəni əl-qol hərəkətlərindən düzgün istifadə etmək bacarığı da müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda aşığın müvəffəqiyyət qazanması üçün yalnız onun səsi deyil, həm də xarici görünüşü, pozası, jesti və mimikası mühüm rol oynayır. Amma gərək jest və mimikalar da öz-özlüyündə, təbii şəkildə meydana çıxmalıdır. Jest və mimika aşığın təfəkkürü və hissləri ilə üzvi şəkildə bağlı olmalıdır. Allah tərəfindən bəxş edilən hündür boy, qədd-qamət, əzəmət – ümumiyyətlə xarici gözəllik, görkəm; gur, təsirli, yapışıqlı səs; möhkəm məntiq kimi keyfiyyətlərin heç birisini heç bir aşıq sonradan qazana bilməz, bunlar insana ancaq ilahinin mərhəməti ilə verilir – aşıqlıq üçün tələb olunan qalan şeylər isə insanın özündən, qazandığı təcrübədən, keçdiyi məktəbdən asılıdır.

Dastan ifaçılığını diksiyasız təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Çünki diksiya olmasa aşıq ifaçılıq sənəti bir növ kəm-kəsirdə qalar. Aşıq ifaçılığı sənətində diksiyanın istifadə edildiyi əsas sahələr isə bunlardır: dastanların nəsr hissələrinin diksiya ilə söylənməsi; aşıq deyişmələrinin bəzi məqamlarında olan diksiya; saz havalarının adının diksiya ilə elan edilməsi; şerin diksiya ilə deyilməsi; diksiya ilə olan xeyir-dualar; diksiya ilə olan müraciətlər; diksiya ilə olan yekun sözlər.

Diksiyanın mahiyyəti aşıq ifaçılıq sənətində müəyyən bir sözün, kəlmənin anlaşılmazlığına son qoymaq, həm də dinləyicilərin ifaçı sənətkardan narazı qalmasının qarşısını almaqdır. Bir məclisdə dinləyicilər aşıqdan narazı qalırsa, demək bu sənətkarın ifaçılığında nə isə bir çatışmazlıq. Belə bir situasiyanın baş verməməsi üçün isə aşıq istedadından, qabiliyyətindən, söz ehtiyatından, ifaçılığından və təcrübəsindən bacarıqla və məharətlə istifadə etməklə ustadlığını sübut etməyə çalışır (6; 8, s. 830-831).

Aşıq sənətinin həm tarixiliyi, həm də müasirliyi onunla ölçülür ki, incəsənətin müxtəlif növləri aşıq yaradıcılığından nə qədər bəhrələnsə də, onun musiqisindən, dram ünsürlərindən, teatr elementlərindən, danışıq tərzindən, improvizə xüsusiyyətlərindən nə qədər genə-bol istifadə edilsə də, canlı aşıq söyləmələrinə maraq bu gün belə azalmamışdır. Dastan ifaçılığında sinkretizm özünü orijinal bir axıcılıqda, tədrici əvəzlənmələrdə

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

danışacağı dastanın ümumi ruhuna müvafiq saz çalır və mahnı oxuyur. O, dastana başlayanda isə bir neçə obrazın adından danışır, onların psixoloji sarsıntılarını, sevinc və kədərini təsvir edir. Lakin bu təsvir adi seyrçilik xarakteri daşımır. Aşıq mahir bir aktyor kimi tamaşaçıların psixologiyasını da nəzərə alır. Adətən, söhbəti dramatik bir nöqtədə saxlayıb fasilə verməklə tamaşaçılarda intizar yaradır, dramatizmi qüvvətləndirir. Aşıq hər bir söhbətində konkret məqsəd izləyir, mərdliyi, cəsurluğu, vətənpərvərlik və qəhrəmanlığı, pak məhəbbəti tərənnüm edir, xəyanətə, mənəvi eybəcərliyə qarşı nifrət hissi oyadır. Ümumiyyətlə, aşıq tarixən geniş tamaşaçı kütləsinin həm müəllimi, həm onun tarixçisi, həm nəğməkarı və həm də poetik tamaşa ənənələrinin davametdiricisi olmuşdur. Bir sözlə, müasir tamaşası üçün vacib olan ən mühüm teatral ünsürlər, incəsənət sahələri aşıq sənətində sinkretik halda cəmlənmişdir. Bu mənada aşıq ifaçılığında obraza girmə, özünütəlqin və ekstaz momenti aktyor oyunu baxımından diqqəti cəlb edir. Çox vaxt da aşığın yan-yörəsində ona ruh verən, onu "qızışdıran" sazəndələr qrupu olduqda və ya rəqib aşıqlarla üz-üzə gəlmə məqamlarında vəcdə gəlmə halları daha coşqun xarakter alırdı. Məlahətli oxu, məharətli çalğı və ustad söyləmələri sayəsində özünü inandırma, özünütəlqin sayəsində ekstaz məqamına çatmaqla tamaşaçını ovsunlamaq, ələ almaq, onların sevgisini, alqışlarını qazanmaq hər aşığa müyəssər olmamışdır.

Mütəxəssislərin ümumi qənaəti belədir ki, aşıq sənəti kiçik bir tamaşadır və bu özünü musiqi, söz və şer mətnlərinin müəllifi, saz ifaçısı və rəqs edən bir improvizatorçu simasında göstərir. Bir çox saz-söz ustadları öz yaradıcılığında şair, xanəndə, musiqiçi və aktyor xüsusiyyətlərini cəmləşdirmişlər. Ustad aşıqlar öz ifalarında şairlik və bəstəkarlıq istedadı, kamil müğənni, çalğıçı, aktyor, hətta rəqqaslıq sənətkarlığı nümayiş etdirərək bu müxtəlif sənət sahələrinin dastan ifaçılığındakı sinkretizminə möhür vurmuşlar.

ƏDƏBIYYAT

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1968.
2. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Bakı: Maarif, 1978.
3. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XX c. Bakı, 2006.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981.
5. Həkimov M.İ. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1983.
6. İbrahimova T.M. Azərbaycanda natiqlik sənətinin tarixi-kulturoloji problemləri və Heydər Əliyevin natiqlik təcrübəsi. Kulturologiya elmləri nam. … dis. avtoref. Bakı: ADMİU, 2008.
7. İmamverdiyev İ.C. Azərbaycan aşıq ifaçılığı sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri (Qərb bölgəsi üzrə). Bakı: Şirvannəşr, 2004.
8. İmamverdiyev İ.C. Azərbaycan və İran aşıq sənətinin qarşılıqlı əlaqələri. Bakı: Nafta-Press, 2008.
9. İmamverdiyev İ.C. Aşıq ifaçılığı sənətində vəhdət məsələləri. "Yeni mədəni-maarif" jurnalı, 2008, № 3, s. 57-63.
10. İmrani R. Azərbaycanın aşıq sənəti. Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə III uluslararası folklor konfransı. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, 13-16 noyabr 2005, s. 295-299.
11. Qəniyev S. Şirvan aşıqları. Bakı: Nurlan, 2007.
12. Mirzə A. Şirvan aşıq yaradıcılığı (təşəkkülü və inkişaf tarixindən). Bakı: Elm, 2007.
13. Orucov F.C. Azərbaycan teatr mədəniyyətində dastan janrının təzahür formaları. Sənətşünaslıq nam. … dis. avtoref. Bakı: ADMİU, 2005.
14. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ARXAİK TÜRK DASTANLARININ MİFOLOJİ-KOSMOQONİK MAHİYYƏTİNƏ DAİR

NAIL QURBANOV

Məlumdur ki, mifoloji şüurun parçalanması nəticəsində miflər öz sakral mahiyyətini itirmiş, lakin mifoloji təsəvvürlər «mifopoetik mərhələdən» sonra da, yəni tarixi və epik şüurün hakim kəsildiyi dövrdə belə sonunculara öz güclü təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan, mifoloji təsəvvürlər əfsanə, rəvayət, nağıl kimi, epik şüurun digər forması olan dastan mətnlərinə də transformasiya etmişdir. Bunu dastan mətnində bu və ya digər şəkildə öz mövcudluğunu sürən mifik motiv, obraz və s. aşkar göstərir. Dastan mətni, ümumiyyətlə, öz poetik strukturu etibarilə mifdən qaynaqlanır. Məsələn, E.M.Meletinski göstərir ki, mədəni qəhrəman haqqında olan miflər, bir qayda olaraq, qəhrəmanlıq eposlarının kökündə durur (1, 21-94). Başqa sözlə desək, qəhrəmanlıq dastanları elə mədəni qəhrəmanlar haqqında olan miflərdən qaynaqlanır.

Fikrimizcə, mifin dastanlara keçidi və ya təsiri daha çox bu cür baş vermişdir: ya əski mif mətnləri dövrün, çağın dəyişməsi (mifoloji şüur tipindən epik şüur tipinə keçid) ilə bağlı olaraq yeni keyfiyyət və ünsürlərlə zənginləşərək dastana çevrilmişdir, ya da sonralar müstəqil şəkildə yaranmış dastan süjetinə mif motivləri daxil olaraq onu zənginləşdirmişdir. Bu hadisə arxaik dastanlar və qismən müasir (başqa sözlə, klassik) dastanların müqayisəli tədqiqi zamanı aşkarlanır. Arxaik dastanlarda mif-dastan keçidi daha qabarıq görünür.

F.Bayat bu barədə yazır: «Mif və dastanın iç-içə girdiyi dönəm arxaik dastanlar dönəmidir... Arxaik dastan miflə klassik dastan arasında bir növ keçid mərhələsidir» (3, 112). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, «arxaik dastanda qəbilənin, toplunun keçmişindən həqiqi tarix kimi bəhs edilir və insanın mənşəyi, yaranması, mədəni ünsürlərin əldə edilməsi və onların fantastik varlıqlardan – əjdaha və divlərdən qorunması məsələsi qarşımıza çıxır... Arxaik dastanlarda epik zaman mifoloji özəlliyə də sahibdir. Məsələn, «Gilqamış» dastanında hadisələr yerin göydən ayrıldığı və insan nəslinin ad qoyulduğu bir dövrdən başlar... » (3, 105).

A.Şükürov sözü gedən məsələnin arxaik fəlsəfi əsaslarını nəzərdə tutaraq yazır: «Eposun arxaik formaları mifə gedib çıxır. Burada epik mənzərə hələ də tanrılarla, ruhlarla doldurulmuş, epik zaman isə ilk yaradılışın mifik zamanı ilə üst-üstə düşür. Epik düşmənlər çox vaxt qorxunc əjdahalar olur, qəhrəman özü isə əcdadların ilkin cizgiləri ilə təsvir olunur (valideynləri olmayan, göylərdən enən ilk insan – qəhrəman kimi). Sonra epik qəhrəman ilk mədəni obyektləri kəşf edən kimi (odu, balıqçılıq və əkinçilik alətini, musiqi alətləri və s.) göstərilir və nəhayət, epik qəhrəman yer üzündə qorxunc mənfi qüvvələrin, əjdahaların təmizləyicisi ro-lunda çıxış edir» (6, 140).

Göründüyü kimi, sonradan epik mətnə transformasiya etmiş, yəni dastana çevrilmiş mətnlərdə kosmosun, konkret obyektlərin yaradılması və ümumilikdə kosmik nizamın bərpası kimi ilkin fəaliyyətlərin, yəni mifin izləri aşkar görünməkdədir. Həmin fəaliyyət arxaik türk dastanı olan «Oğuz kağan» dastanında da aşkar görünməkdədir. Dastanda Oğuzun göydən günəş şüası ilə enən qızdan Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Dünya ağacının bəlgəsi olan qızdan Göy xan, Dəniz xan, Dağ xan adlı oğlanlarının olduğu göstərilir. Bu özü göstərir ki, Oğuz xanın oğlanları kosmik obyektləri təcəssüm etdirir. Doğrudur, kosmik obyektlərin adlarını daşıyan obrazların varlığından çıxış edərək mətnin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətli olmasını iddia etmək mübahisə doğura bilər. Lakin yada salaq ki, dastan belə başlayır:

Olsun dedilər. Onun şəkli budur (burada isə bir göy öküz şəkli verilir – F. B.).

Bundan sonra sevinc tapdılar.

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yarıdı, bir oğlu oldu (4, 35).

Göründüyü kimi, dastan mətninin əvvəlində «olsun» deyilir və məhz bu əmrdən sonra «onun şəkli budur» deyə göy öküzün təsviri verilir. Qeyd edək ki, nümunə kimi verdiyimiz parçada mifin dastana keçid hadisəsi transformativ yox, transmissivdir. Yəni burada mifdən dastana keçid hadisəsi birbaşadır, heç bir şəkildəyişmə hadisəsi baş verməmişdir. F.Bayat dastandakı öküz şəkli haqqında yazır: «Oğuz kağan» dastanında çəkilən göy öküz şəkli Oğuzun yox, Tanrının yaratdığı yerin simvoludur» (4, 37). Müəllif buna

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

miflərindəki, eyni zamanda dini kitablardakı «olsun» və ya «yaransın» tipli əmrlərin yerin yaradılmasına yönəldilmiş sözlər olduğunu göstərir. Məlum olduğu kimi, islam və xristian dinlərində Allahın dünyanı «olsun» deyə əmr verməklə yaratdığı göstərilir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək F.Bayat yazır: «Yaradılış miflərindəki «yarat» və ya «olsun» hökmü «Oğuz kağan» dastanındakı «bolsun kıl» (olsun) hökmünə adekvatdır. Məntiqi baxımdan dünyanın yaranmasından sonra Oğuzun doğulması da yaradılış miflərindən gəlir. Mifoloji mətnlərdə bu Ülgenin yaratdığı ilk insandır və ya Kayrakanın doqquz ağac budağından yaratdığı doqquz adamdır. Bibliyada və İslamda ilk insan olan Adəmdir» (4, 36).

Dastanda verilən öküz təsvirinin Yerlə bağlı olması tezisi bir sıra xalqların, eləcə də islam və türk mif mədəniyyətində mövcud olan yerin öküzün üzərində saxlanılması motivi ilə də səsləşir. Bu qəbildən olan miflər Qafqazdan tutmuş Volqaboyuna kimi, Krımdakı türklərin mifoloji dünyagörüşlərində mövcud olmuş və qeydə alınmışdır. Təbii ki, bu mifoloji təsəvvürlərin bir çox variantları Azərbaycan türklərinin də mifoloji düşüncəsində özünə yer etmişdir (9, 779; 10, 7-9).

Bundan başqa, dastanın bəzi variantlarında göstərildiyi kimi, Oğuzun xtonik keyfiyyətlərə malik olması – ayağının öküz ayağına, belinin qurd belinə, kürəyinin samur kürəyinə, köksünün ayı köksünə bənzəməsi, bədəninin hər yerinin sıx tüklə örtülməsi, oxu, yayı yaratması, müəyyən əşyalara ad verməsi (məsələn, arabaya, türk tayfalarına və s.) onun ilkin əcdad, mədəni qəhrəman statusundan xəbər verir. Beləcə, dastanın zamanının da ilkin, sakral çağı, yaradılış çağını əks etdirməsi meydana çıxır. S.Rzasoy dastanın uyğur versiyasında mövcud olan mifoloji informasiyalara istinad edərək yazır:«… bu dastan məzmunu və ideologiyasına görə daha arxaik-dir və bu mənada onda təqdim olunan kosmoqonik mif daha canlıdır» (11, 93). Məhz bu dəlillərin mövcudluğu bizə imkan verir ki, «Oğuz kağan» dastanındakı yaradılış motivinin kosmoqonik mif mətnindən qaynaqlandığını qeyd edək. Dastan mətnində müşahidə olunan digər epik elementlər isə sonrakı çağlarda epik şüurun diktəsi ilə əmələ gəlmişdir. Bu baxımdan, Oğuz kağanın mif çağında kosmik obyektlərin antropomorfik təcəssümü olan oğlanlarının da sonradan dastan mətnində adi insanlar səviyyəsinə enmələri epik məntiqin «yozumudur».

Xatırladaq ki, eyni süjet A.Nəbiyevin aşkarlayıb üzə çıxardığı Boz Öküz haqqında olan Azərbaycan mifində də özünü göstərir. Burada da kosmik düzən Oğuz və onun övrəti Fatının uşaqları – Göy xan, Dəniz xan, Qodu xan, Yel xan, Sel xan, Dağ xan, Torpaq xan vasitəsilə bərpa olunur. Lakin bu mif mətnində Yaradıcı-Tanrı statusunda Boz Öküz iştirak edir (5, 34-38). Analoji kosmoqonik təsəvvür digər arxaik dastanlarda da müşahidə olunur. Məsələn, Bulqar-tatar qəhəmanlıq salnaməsi olan «Şan qızı» dastanında tanrının dünyada ilk dəfə alpları – ölümsüz varlıqları, onların vasitəsilə isə insanları necə yaratması, şər qüvvələrin himayəçisi Albastının (Tama-Tarxanın) Yeraltı dünyaya hakimlik etməsi və s. kimi mifoloji-kosmoqonik təsəvvürlər özünü göstərir:

Qədim zamanlarda,
Hələ Yer üzündə
İnsanlar olmayanda
Ulu Tanrı alp-divləri yaratdı.
Əvvəl yaratdı
Böyük alpları:
Günəşi və Ayı,
Və bəzi başqalarını.
... Tanrı onlara cəza verdi –
Elə etdi ki,bu alplardan
Ancaq ölümlü insanlar doğulsun.
Yer üzünə insanlar belə gəldi (7, 104-105).

Altaylardan qeydə alınan «Yaradılış» dastanında da kosmik düzənin, həmçinin Yer üzünün yaradılışı ilə bağlı olan mifoloji görüşlər əks olunmuşdur (yakut və çuvaşlarda da oxşar mif mətnləri mövcuddur):

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dünya bir dəniz idi, nə göy vardı, nə bir yer,
Ucsuz, bucaqsız, sonsuz sular içrəydi hər yer.
Tanrı Ülgen uçurdu, yoxdu bir qonmağa,
Uçurdu, axtarırdı bərk bir yer, sığınmağa.
... Ülgen hey düşünmüşdü ta göylərə baxaraq:
– Bir dünya istəyirəm, bir soyla yaradayım.
Ülgen aşağı baxaraq «Yaransın yer!» demiş,
Bu istək əsasında dənizdən yer törəmiş.
…Torpağın üzərində bir qədər gil dururdu.
Torpaq üstündəki şey dedi nədir, əcəba,
İnsan oğlu bu olsun, insana olsun ata,
Görünməyə başladı insan kimi bir şəkil,
Birdən insan olmuşdu torpaq üstündəki gil (2, 428-431).

Göründüyü kimi, Altay türklərindən qeydə alınmış «Yaradılış» dastanı öz arxaik məzmununu mühafizə etməklə türklərin əski mifoloji-kosmoqonik dünyagörüşünü – dünyanın yaradılışı, onun necə üç balıq vasitəsilə dünya suları üzərində dayanması (dastanın Verbitski topladığı variantında yaradılmış dünya üç balıq üzərinə qoyulur (2, 429)), insanların yaradılışı barədə təsəvvürləri özündə əks etdirir.

Dastanda kosmoqoniya prosesi davamlı şəkildə özünü göstərir. Burada qədim türklər tərəfindən Yerin relyefinin əvvəllər hamar, sonra isə nahamar olmasının səbəbləri özünəməxsus şəkildə izah olunur:

Tanrı insanoğluna «tüpür» deyə bağırdı,
Tüpürdü, tüpürcəyi yer üzünə dağıldı.
Yer üzü dümdüz ikən qırışıb birdən soldu,
Sanki yoxdan yaranıb hər yan təpə-dağ oldu (2, 449).

Daha sonra dastanda digər kosmoqonik akt – yerin digər təbii landşaftının, heyvanların yaranma formaları göstərilir:

Şeytan qutu alınca göstərdi öz xislətin,
Yer altında düzəltdi bir körük, bir kəlbətin.
Çəkic alıb əlinə başladı örs vurmağa,
Örslə çəkic zərbindən yarandı bir qurbağa.
Bir vurdu, ilan çıxıb qıvrılaraq qeyb oldu,
Bir vurdu, ayı çıxdı, qaçıb toz-duman oldu.
Bir vurdu, donuz çıxdı, donuzların vəhşisi,
Bir vurdu, dəvə çıxdı, tanrının səbri daşdı (2, 457).

«Yaradılış» dastanında, həmçinin Ülgenlə Erliyin timsalında yaradıcı-xeyir başlanğıcla yaradıcı-şər başlanğıcın (kosmos-xaos) qarşıdurması, bu qarşıdurma nəticəsində şərin – Erliyin məğlub olması, onun yeraltı dünyaya qovulması və yeraltı dünyada qalaraq bütün şər qüvvələrə himayədarlıq etməsi kimi mifoloji-kosmoqonik görüşlər də əks olunmuşdur.

Göründüyü kimi, yuxarıda gətirilən nümunələrdən aydın olur ki, «Yaradılış» dastanı da arxaik dastanın tipik nümunəsidir və dastanın əsas məzmununu dünyanın yaradılışının mifo-poetik cəhətdən izah olunması təşkil edir. Bu isə özlüyündə həmin dastanın mifoloji-kosmoqonik düşüncədən qaynaqlandığını göstərir. Sözsüz ki, bu tipli arxaik dastanlar müəyyən bir mif-arxetipə söykənməkdədir. Lakin klassik dastanlar fərqli zaman və düşüncənin – epik düşüncə dövrünün məhsulu olduğundan onlarda olan mifoloji dünyagörüşü bəzən itmiş, bəzən isə relikt (gizli qalıq) şəkildə müasir zamana gəlib çatmışdır. Müşahidələr nəticəsində aşkarlanan belə mifoloji qalıqlara nümunə olaraq dastan qəhrəmanlarının möcüzəli şəkildə doğuluşu motivlərini, qəhrəmana buta verilməsi motivlərini və s. misal göstərmək olar. «Yaradılış» tipli arxaik dastanların isə bir sıra səbəblərdən «müasirləşmə» imkanı olmadığından onlar öz mifoloji kök-lərinə bağlılığını itirməmişdir. Məsələn, Sibirdə yaşayan türklər digər türk xalqlarına nisbətən daha az xarici təsirlərə (eləcə də müasirləşməyə) məruz qalmış, tarix

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dayanmış, bir növ, təcrid olunmuş şəraitdə yaşamışlar. Buna görə də bu arxaik dastanın verdiyi mifoloji informasiya türk xalqlarında yaradılış haqqındakı digər mifoloji informasiyalara nisbətən daha təmiz (yəni yad ünsürlərsiz), daha ilkindir. Dünya xalqları ilə, yeni ideologiyalarla daha çox təmasda olmuş digər türk xalqlarında (qaqauz, özbək, türkmən, azəri, osmanlı türklərində) isə vəziyyət başqa cürdür. Bu xalqlarda mifoloji motiv və süjetlər, eyni zamanda dünyanın, insanın yaranması ilə bağlı olan kosmoqonik görüşlər xarici təsirlərin, eləcə də başqa xalqlarla mədəni əlaqələrin nəticəsində əksər hallarda ya digər mifoloji təsəvvürlərlə çulğaşmış, ya da yeniləri ilə əvəz olunmuş şəkildə bizə çatmışdır.

Yuxarıda adı keçən türk dastanlarından gətirdiyimiz nümunələrdən göründü ki, arxaik dastanlar bir sıra mifoloji özəlliklərə sahibdir: burada zaman sakraldır, hadisələr ilkin yaradılış çağında baş verir, xaosdan kosmosa keçid təcəssüm olunur. Bütün bunlar bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həqiqətən də, arxaik dastanlar, əsasən, kosmoqonik mif mətnlərindən qaynaqlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М., 1963
2. Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild (II nəşr) (Tərcümə edən, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi Ramiz Əskər), Bakı, 2006
3. Bayat F. Mifolojiye giriş. Karam, Çorum, 2005
4. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı, Sabah, 1993
5. Nəbiyev A. Azərbaycan mifologiyası. Folklorşünaslıq məsələləri. V buraxılış. Bakı, Bakı Universiteti, 2002. səh. 6-92
6. Şükürov A. Mifologiya (I kitab). Bakı, Elm, 1995
7. Hacıyev T. Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı, Təhsil, 2005
8. Atsiz. Türk edebiyati tarihi. İstanbul, Türk tarih kurumu, 1943
9. Потанин Г.К. Очерки Северо-Западной Монголии. В 4-х т., т. 4. С-Пб., Из-во Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883
10. Архангелский А. Мухаммеданская космогония. Казань, 1899
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı, 2009

About the mythological-cosmogonic aim of archaic turk eposes

In the article it is said about the theoretical bases transition forms of mythological-cosmogonic thoughts transmitted into Turk eposes and the definite results are got. As in investigation object “Oghuz Kagan”, “Yaradilish”, “Shan gizi” and other archaic Turk eposes are used.

Key words: archaic Turk eposes, mythological-cosmogonic world view, Oghuz Kagan, Yaradilish, Shan gizi

О Мифологическо-Космогонической Сущности Архаических Тюркских Дастанов

В статье рассматриваются проблемы трансформации мифологическо-космогонических мировоззрений в архаических тюркских дастанах. И объектом исследования являются тюркские архаические дастаны – «Огуз каган», «Сотворения», «Шан кызы» и др.

Ключевые слова: архаические тюркские дастаны, мифологическо-космогонические мировоззрения, «Огуз каган», «Сотворения», «Шан кызы»

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ORTAK TÜRK GEÇMİŞİNDEN ORTAK TÜRK GELECEĞİNE DESTANLAR

NECATI DEMİR

Giriş:

Türk milletinin ortak bir tarihî geçmişi ve doğal olarak ortak bir kültürü bulunmaktadır. Türk milleti tarih içerisinde geniş coğrafyalara yayılmış olmasına rağmen ortak geçmişini ve ortak kültürünü büyük oranda korumuştur. Dil birliği, tarih birliği, edebiyat, aile yapısı, müzik,... bunlardan bazılarıdır.

Türk milletinin iki türlü sınırı vardır. Bunlardan ilki ve daha çok üzerinde durulanı siyasî sınırlardır. Siyasî sınırlar, Türklerin üzerinde bağımsız devleti olan topraklardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk cumhuriyetlerinin siyasî sınırları, bugün bildiğimiz haritadır. *Türkiye Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*'ne ait topraklar, Türk milletinin siyasî sınırları içerisinde kalmaktadır.

Türk milletinin bir de kültür sınırı bulunmaktadır. Tarih içerisinde ve günümüzde Türklerin yaşadığı her yer bu sınıra dâhildir. Doğal olarak Türk milletinin kültür sınırı, siyasî sınırından çok geniştir. Asya kıtasının hemen hemen tamamı, Avrupa kıtasının büyük bir bölümü ve Afrika kıtasının bir kısmı, Türk kültür sınırları içerisindedir. Bu kadar geniş alana yayılan Türkleri bugün birbirine bağlayan en önemli bağ, dil, tarih ve kültürdür. Yani Türkçe ve Türkçe ile şekillenen edebiyattır.

1. Ortak Türk Geçmişinde Türk Destanları:

Destanlar, olağanüstü olayların ifadesidir. Hareketsiz toplumların ve milletlerin destanları olmaz. Türkler, tarih boyunca çok geniş coğrafyalara yayıldıklarından, hareketin âdeta sembolü olmuşlardır. Anavatanlarında ve gittikleri yerlerin çoğunda, değişik unsurlara karşı mücadeleler etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelelerin bir kısmı, destanlaşarak tarih boyunca milletin hafızasından silinmeyip ebedîleşmiştir. Çeşitli dönemlerde edebiyatımıza yansıyan bu önemli tarihî olaylar, yazıya da geçirilmiş ve destan olarak adlandırılmıştır.

Destanların kültür tarihimizde çok önemli bir yeri vardır. Onlar; edebî bir mahsul olmakla beraber, tarihin kırık dökük aynalarıdır. Konuları, çoğunlukla tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Geçmiş zaman içerisinde yaşanmış olaylar ve yaşamış kahramanlar hakkındaki bilgileri, hiç değilse ana hatlarıyla öğrenmemizi sağlamaktadırlar. Bu türdeki yazılı metinler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, uzak geçmiş ile ilgili çok kıymetli malzemeler elde edilmektedir.

Destanlar, milletlerin ansiklopedileridir. Tarihî unsurların yanında, milletlerin geçmişteki gelenek, görenek ve yaşayış tarzları ile ilgili olarak belki de hiç bir kaynakta bulunamayacak bilgiler, destanlarda yer almaktadır. Geçmişte Türklerin yedikleri yemekler, çaldıkları çalgılar, kullandıkları savaş âletleri, ağırlık ölçüleri, giydikleri elbiseler, ... hakkındaki ayrıntılı gerçekleri, destan yazarları farkında olmadan bizlere kadar ulaştırmıştır.

Destanlar, zoru başarmanın belgeleridir. Başarılması imkânsız hadiselerin zekâsı ve gücü ile bir kahraman tarafından olumlu bir sonuç ile bitirilmesi, destanların genel olarak konusudur. Bu hadiseler, bazı destanlarda bir milletin yok olması veya varlığını sürdürebilmesi gibi hayatî meselelerdir. Bazılarında ise olağanüstü başarılar anlatılmaktadır.

Bu eserler aynı zamanda yazı dilinin önemli belgeleridir. Türkçenin tarihî gelişmesinin araştırılmasında çok önemli malzemelerdir. Genellikle halk ağzından derlenip yazıya geçirildiği için dilin özelliklerini çok yönlü yansıtan bu yazılı metinler, tarihî Türkçe açısından âdeta birer hazine durumundadır.

Türk destanlarının çok büyük bir bölümü yazıya geçirilmemiş olmalıdır. Yazıya geçirilen veya bilinen önemli Türk destanlarını iki grup altında incelemekteyiz.

1.1. İslâmiyetin Kabulünden Önceki Türk Destanları: İslâmiyet öncesinde teşekkül etmiş destanların bir kısmında ağırlıklı konu Türklerin yok olması veya varlıklarını sürdürmesi iken bir kısmında da çeşitli unsurlarla mücadeledir. Mücadele edilen unsurlar tabiat veya çeşitli

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

milletlerdir. İslâmiyet öncesi destanlardan en önemlileri; *Alp Er Tonga Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanı, Uygur Destanı*'dır.

Dede Korkut Destanı ve *Manas Destanı* geçiş dönemine aittir denilebilir. Yani bu destanlarda İslâmiyet öncesi ve İslâmî unsurlar iç içedir.

1.2. İslâmî Türk Destanları: Bu devir içerisinde yer alan destanlar, Anadolu'da Türk kültürüyle şekillenmiştir. Fakat bir kısmının kahramanları, konusu ve coğrafyası Türklükle ilgili değildir. Konuya birkaç açıdan bakmak zorunlu olduğu için İslâmî daire içerisinde teşekkül etmiş destanların tasnifi oldukça zordur.

Destanlar, mücadelelere konu olan idealin büyüklüğüne göre şekillenip daha sonraki nesillere intikal ederler. Bunun en güzel örneği, Anadolu'da görülmektedir. Tarihî olayların edebiyatımıza yansıyışını inceleyen ve İslamî Türk Destanları’nın tarihî olaylarla ilgisini inceleyen Müjgân Cunbur, konuyu:

"*1. İslâm dinini yayma dönemi,*
2. Yurt edinme, devlet kurma, geliştirme dönemi,
3. Durgunlaşma, bir bakıma idealde güçsüzleşme dönemi,
4. Kurtarma ve koruma dönemi"[285] olarak dört bölümde inceler.

Birinci dönemin destanları; *Hazret-i Ali Cenkleri*[286]*, Hamza-nâme, Müseyyeb-nâme*[287]*, Ebâ Müslim-nâme*[288] ve *Battal-nâme'*dir[289]. İkinci dönemin destanları ise *Dânişmend-nâme*[290] ve *Saltık-nâme'*dir[291].

Üçüncüsünde ise destan geleneği durmuştur. Bu devre; padişahların savaşa gitmediği, yerine birini tayin ettiği, maksadın da daha önce fethedilen yerlerin kaybedilmemesi olduğu Osmanlı Devleti’nin duraklama, gerileme ve dağılma dönemleridir. Bu dönemde devletin otoritesi sarsılmış, halk düzenli yaşama umudunu halkın içinden çıkacak kahramanlara bağlamıştır. *Köroğlu Destanı* bu dönemin mahsulüdür.

---

285 Müjgân Cunbur, “Anadolu Gazileri ve Edebiyatımız”, *Erdem*, C. 3, S. 9, Eylül 1987, s. 780.

286 Geniş bilgi için bk. Necati Demir-M. Dursun Erdem, *Hazret-i Ali Cenkleri*, Ankara 2007; aynı yazarlar, *Hazret-i Ali Destanı*, Ankara 2007; İsmet Çetin, *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Cenknameleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Baslımamış Doktora Tezi), Ankara 1995; aynı yazar, *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Cenknameleri*, Ankara 1997.

287 Müseyyeb Gazi ile ilgili menkıbelerden bahseden tespit ettiğimiz en eski kaynak, *Saltık-nâme* (Millî Kütüphane nüshası, 167/b ve sonrası)'dir. Konu ile ilgili hiçbir edebiyat tarihinde bilgiye rastlanmamıştır. Eldeki bilgiler ışığında *Müseyyeb Gazi Destanı*’nın yazma nüshaları araştırılmış, tek yazma nüshasına Divriği Halk Kütüphanesi’nde ulaşılmıştır. *“Der-Beyan-ı Müseyyeb Gazi”* başlığını taşıyan yazma, C. 6086/37 numarada kayıtlıdır. Bu eser; Eski Türkiye Türkçesi ile (M. Dursun Erdem, *Müseyyeb-nâme*, Ankara 2007) ve Türkiye Türkçesine aktarılarak (Necati Demir, *Müseyyeb Gazi Destanı*, Ankara 2007) yayımlanmıştır.

288 Geniş Bilgi için bk. Irène Melikoff, *Ebû Muslım*, Paris 1962.

289 Geniş Bilgi için bk. Necati Demir-M.Dursun Erdem, *Battal-nâme*, Ankara 2006; aynı yazarlar, *Battal Gazi Destanı*, Ankara 2006.

290 Necati Demir, *Dânişmend-nâme*, Part One, *(Critical Edition),* Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard 2002; aynı yazar, *Dânişmend-nâme*, Part Two, *(Turkish Translation),* Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard 2002, 216; aynı yazar, *Dânişmend-nâme*, Part Three, *(Linguistic Analysis and Glossary),* Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard 2001; aynı yazar, *Dânişmend-nâme,* Part Four, *(Facsimile)*, Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard 2002.

291 Saltuk-nâme için bk., Necati Demir-M. Dursun Erdem, *Saltık Gazi Destanı*, Ankara 2007; aynı yazarlar, *Saltık-nâme*, Ankara 2007; Şükrü Halûk Akalın, *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî - Saltuk-nâme* Ankara 1987, 534 s; aynı yazar, *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî - Saltuk-nâme II,* Ankara 1988, 371 s.; aynı yazar, *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî - Saltuk-nâme III,* Ankara 1990, 456 s.; aynı yazar; "Ebu'l-Hayr-ı Rûmî'nin Saltuk-nâme'si", *TDAY Belleten 1992*, Ankara 1195, s. 37-59; Kemal Yüce, *Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efasnevî Unsurlar,* Ankara 1987. Necati Demir, “Saltuk-nâme'nin Giriş Kısmına Göre Sarı Saltuk'un Şeceresi ve Anadolu’daki Bazı Şehirlerin Müslüman Türkler Tarafından Fethi”, *Revak* (Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Dergisi) "Saltuk-nâme'nin Yeni Bulunan Altıncı Nüshası Üzerine", *Bilge*, S. 15, Kış

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Son dönem ise Millî Mücadele'dir. Millî Mücadele'yi işleyen destanlar vardır[292]. Ancak bu destanlar, anonim değer taşımadıkları için geleneği devam ettirecek özelliklere sahip değildir. Dağınık ve çok çeşitlidir.

Anadolu'da vücut bulmuş destanî hikâyeleri, "*İslâmî Türk Destanları*" başlığı altında incelemek yerinde olacaktır.

Hazret-i Ali Destanı, Müseyyeb Gazi Destanı, Ebâ Müslim Destanı ve *Battal Gazi Destanı* Arap, Türk ve İranlı Müslüman kahramanlar çevresinde vücut bulmuştur. Bu eserlerin mekânları Türkistan, Horasan, Arabistan, İran ve Türkiye coğrafyasıdır. Metinler; sade dille kaleme alınmış, metinler oluşturulurken Türk muhayyilesinin ilâvesiyle zenginleştirilmiştir.

İslam dinini yayma dönemi içerisinde yer alan *Ebâ Müslim Destanı;* diğer İslamî Türk destanlarına göre, kahramanının Türk olması bakımından farklı bir durum arz etmektedir. Ebâ Müslim Horasânî/ Ebâ Müslim Mervî, Türktür. Destan özetle, Hazret-i Ali'yi sevenlerle Muaviye taraftarları arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır.

Yine İslâmî destanlar arasında inceleyebileceğimiz *Battal Gazi Destanı'*nın da yukarıdaki eserlere göre bazı farklılıkları vardır. *Battal Gazi Destanı'*nın coğrafyasının Anadolu, konusunun İslâmiyeti üstün kılmak olması sebebiyle Türk insanı bu esere ayrıca önem vermiştir. İslâmî Türk destanlarının da bizzat kaynağı olarak kabul etmiştir.

Anadolu'da, Malatya'dan başlayıp İstanbul'a kadar uzayan çizginin kuzeyinde kalan kısmın Dânişmend Gazi ve gaza arkadaşları tarafından fethini anlatan *Dânişmend Gazi Destanı* ise İslâmî-Türk Destanları'nın ilk örneğidir.

Bu destanların Anadolu coğrafyasındaki son örneği ise *Dânişmend Gazi Destanı* ile konu açısından benzerlik gösteren *Saltık Gazi Destanı*'dır. *Saltık Gazi Destanı'*nın birinci derecede kahramanı "*Sarı Saltuk; Anadolu'da, özellikle Rumeli'de Müslümanlığı yayan büyük velî-kahraman sıfatıyla asırlarca tebcil edilmiştir. Şahsiyeti etrafında yalnız Müslümanlar arasında değil, Türk hâkimiyetinin ulaştığı birçok sahada, bilhassa Balkanlar'da etraflı bir menkıbe hâlesi teşekkül etmiştir*"[293]. Bu menkıbelerin halk ağzından derlenerek yazıya geçirilmesiyle *Saltık Gazi Destanı* ortaya çıkmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yazıya geçen veya şekil alan bu metinler, Müslüman Türklerin maddî ve manevî fetihlerini konu edinmesinden ve sade dille vücut bulmasından dolayı devletin en uzak köylerinden sarayına, ordusundan edebiyat dünyasına kadar her muhitinde ilgi görmüş ve okunmuştur.

a. Ortak Türk Geçmişinde Hazret-i Ali Cenkleri'nin Yeri

Hazret-i Ali Cenkleri'nin Türk kültüründeki yeri birkaç bakımdan çok önemlidir. Her şeyden önce Hazret-i Ali Cenkleri, Anadolu'da yazılmış ilk eserlerden biri, belki de ilki olduğu rahatlıkla söylenebilir. Eserin yazıldığı dil ise günümüzde Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Irak Türkiye, Suriye, KKTC, Balkanlar ve Gagauz Türklerinin konuştuğu ve yazdığı Oğuz Türkçesidir. Dolayısıyla eser, geniş anlamada Müslüman Türk dünyasının tamamını, daha dar anlamda Oğuz Türklerinin yaşadığı bütün coğrafyanın ortak eserdir.

Hazret-i Ali Cenkleri'nin bütün Türk Dünyasını ilgilendiren bir başka yönü de eser içerisinde anlatılan Hz. Ali'nin Turan Seferi ve Turan diyarının Müslüman olmasıdır.

Hazret-i Ali Cenkleri'nin yazılış tarihi ise, galiba, Battal Gazi Destanı'ndan önceki yıllara rastlamaktadır. Zira metinler incelendiğinde *Hazret-i Ali Cenkleri*'nin hem konu hem de üslûp bakımından diğer destanlara kaynaklık ettiği görülecektir.

Diğer bir unsur da okunma meselesidir. Alan araştırmalarımız sırasında üzerinde durduğumuz konulardan birisi, hangi destanın en yaygın olarak bilindiği idi. Şimdiye kadar yaptığımız soruşturma bize gösterdi ki *Hazret-i Ali Destanı,* diğer isimiyle *Hazret-i Ali Cenkleri*, halk arasında en fazla bilinen ve okunan destandır.

---

[292] Geniş bilgi için bk. Necat Birinci, "Millî Mücadele Edebiyatı", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1986, s. 360.

[293] Mehmet Demirci, "Târih Şuuru ve Derviş Gâziler Hakkında", *Türk Dünyası*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hazret-i Ali Cenkleri'nin ikinci önemli şahsı, kahramanlığı ve âlimliği ile dünya tarihinde yer almış olan Hazret-i Ali'dir. Destanın konusu da, bizzat Hazret-i Peygamber'in himayelerinde, Hazret-i Ali'nin kahramanlığı ile yüzlerce kaleyi fethetmesi; Arabistan ve çevresi, İran ile Türkistan'da İslamiyeti yaymasıdır. Destanın konuları içerisinde Hazret-i Peygamber'in sevgili torunları ile Hazret-i Ali'nin sevgili oğulları Hazret-i Hasan ve Hazret-i Hüseyin'in kahramanlıkları da yer almaktadır.

Hazret-i Ali Cenkleri'nin en önemli coğrafyası, İslamiyetin doğduğu Mekke ve Medine çevresidir. Yani Arabistan coğrafyasıdır. Olaylar Arap yarımadasına yayılır. İslamiyetin yayılması ile birlikte destanın coğrafyasına İran ve Türkistan da dâhil edilmiştir.

b. Ortak Türk Geçmişinde Müseyyeb Gazi Destanı'nın Yeri

Müseyyeb Gazi Destanı, konusu Türklük olmamakla birlikte, muhtemelen Türk muhayyilesiyle vücut bulmuştur. Bu destanın Arapça bir eserden çeviri mi, telif mi olduğu henüz belirlenememiş, bu yüzden Anadolu'da kaleme alınmış eserler arasında sayılmıştır.

Müseyyeb Gazi Destanı'nın tarihî olaylar göz önüne alındığında, *Hazret-i Ali Cenknameleri'*nden sonra yer aldığı anlaşılmaktadır.

Müseyyeb Gazi, Hazret-i Hasan ile Hazret-i Hüseyin'in intikamını alır. İmam Zeynelabidin'in de halife olarak hilafete oturmasını sağlar. Fakat ihanet ve Frenklerle işbirliği yapılarak halifelik tekrar Yezid tarafına geçer. Bu zor ve çetrefilli olaylardan ancak Ebu Müslim sayesinde kurtuluş sağlanacaktır.

Müseyyeb Gazi ve arkadaşları bin kişilik bir güce sahiptir. Haricîlerle aralarında çok şiddetli bir savaş olur. Abülvehhâb Gazi, beş bin kişilik bir ordu ile başka bir gazadan dönmektedir. Savaş sırasında tesadüfen olay yerine gelir, Müseyyeb Gazi'ye yardım ederek Haricîlerin yenilmesini sağlar[294].

Müseyyeb Gazi Destanı'nın coğrafyası, Ön Asya'nın güneyidir. Günümüz idarî taksimatı bakımından değerlendirecek olursak olaylar; *Suudi Arabistan, Suriye, Irak, Ürdün'*ün sınırları içerisinde geçmektedir. Önemli mekanlarından birisi *Kerbela*'dır. Ancak eserde, Kerbela Vahşeti dolaylı olarak anlatılmaktadır. *Medine* ise din ulularının evlatlarının yaşadıkları yer olarak sık sık zikredilmektedir. Savaşlar ve olaylar, *Mekke* ile *Şam* arasında geçmektedir diyebiliriz. Destan kahramanları zaman zaman *Mısır*, *Irak* ve *İran*'a gitmektedirler. *Musul, Kerkük* ve *İsfahan* gibi şehirler de zaman zaman çeşitli nedenlerle zikredilmektedir. *Türkistan, Hindistan* ve *Rum* (Anadolu) ise çeşitli sebeplerle destanın coğrafyasına dahil edilmiştir.

Müseyyeb Gazi Destanı'nın bir özelliği de kutsal toprakları ve çevresini Türk milletine tanıtmasıdır. Bilindiği gibi destanlar; halk ve ordu tarafından okunmuş, Türkiye dışındaki coğrafya da Türk halkına ve ordusuna tanıtılmıştır. Böylece bir milletin üç kıtaya hâkim olma hayâli oluşturulmuştur. 15. yüzyıldan itibaren de hayâl gerçekleşmeye başlamıştır.

Müseyyeb Gazi Destanı'nda *Müseyyeb Gazi* ile ilgili olarak verilen en ilgi çekici bilgilerden birisi de Türk olduğudur: "*Yezid buyurdu, bir mektup yazdılar: 'Ey köylü oğlu!* ***Türkmensin.*** *Bu yaptığın iş midir? Kimse duymadan şehre gelirsin. Kimse duymadan camiye girersin. Bu işi edersin. Erlik bu mudur? Erlik, asker toplayıp başa baş cenk etmektir. Gel, şimdi cevap ver. Ama yine başaramazsan ben sana cevap vereyim. Fakat gel, şimdi cenk etmeden önce sana ben bir nasihat vereyim. Eğer kabul edersen et. Yaptıklarına tövbe eyle. Turabîliğini bırak, benim yanıma gel. Seni hoş tutayım. Eğer sözümü kabul etmez isen sana bir iş edeceğim ki âlem sana gülecek, dedi"*[295].

c. Ortak Türk Geçmişinde Ebâ Müslim-nâme'nin Yeri

Eserin adı; edebiyat tarihlerinde, nüshalarda ve değişik kaynaklarda *Ebâ Müslim-nâme, Kıssa-ı Ebâ Müslim-nâme, Ebû Müslim-nâme, Kıssa-ı Ebû Müslim-nâme* olarak geçmektedir. Halk arasında *Ebâ Müslim Destanı* olarak da bilinmektedir. Destanın kahramanı, Emevî Devleti'nin sona ermesinde önemli bir rol oynayan ve Halifeliğin Abbasîler'e geçmesini sağlayan *Ebû Müslim-i Horasânî*'dir.

---

[294] Necati Demir, *Müseyyeb Gazi Destanı*, Ankara 2007, metin, 40/13.
[295] Necati Demir, *Müseyyeb Gazi Destanı*, Ankara 2007, bk. metin, 116/8-117/1

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ebâ Müslim-nâme, Ebâ Müslim Horasânî'nin çevresinde gelişen olaylara dayanır. Onun çocukluk ve gençlik yıllarını, gösterdiği kahramanlıkları, yaşadığı dönemde geçen bazı olayları içerir. Özet olarak, Hazret-i Ali ile Muaviye taraftarları arasındaki mücadeleleri ve Abbasîlerin zaferlerini anlatır. Hazret-i Ali sevgisi, ön plandadır.

Ebâ Müslim Horasânî'nin İslam dini ve Ehlibeyt hakkında gösterdiği yararlılıklar, halk arasında efsaneleşmiştir. Bu efsaneler, dilden dile yayılarak bütün İslam dünyasında ön sıralara çıkmıştır. Özbekistan, Dağıstan, Türkmenistan ve özellikle de İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da halk arasında üzerinde çok durulan bir konu olmuştur.

Ebâ Müslim'in efsaneleri anlatıldıkça halk hikâyeleri olarak kaleme alınmış; ahiler, yeniçeri ocakları ve halk arasında yaygın olarak okunmuştur. Zaman içerisinde Türkçe konuşup yazan halk arasında Hazret-i Ali Cenkleri, Hamza-nâme, Battal Gazi Destanı, Dânişmend Gazi Destanı gibi yaygın hâle gelmiştir.

Ebâ Müslim Horasânî, Abbasi dönemi devlet adamıdır. Adı, tarihî kaynaklarda ve hakkında yazılmış *Ebâ Müslim-nâme'*de; *Ebâ Müslim, Ebâ Müslim Mervî, Ebâ Müslim Horasânî, Ebâ Müslim el-Horasânî, Ebu'l Müslim, Ebu'l Müslim Mervî, Ebu'l Müslim Horasânî, Ebu'l Müslim el-Horasânî*, *Nâkilü'd-Devle, Nâfizü'd-Devle, Sâhibü'd-Devle, İbrahim b. Osman, Gevderz ve Büzürg Mihr'in torunu İbrahim...* olarak geçmektedir. Kendi bastırdığı sikkelerde adı, Abdurahman b. Müslim şeklinde geçmektedir. Bütün bunlardan başka, tarihî kaynaklarda onun üç adına daha rastlamaktayız: İbrahim b. Osman b. Beşşar b. Seddûs b. Gurdes, Büzürcümihr, Vendâd Hürmüz'ün oğlu Behzâdân[296].

Ebâ Müslim'in 718-19'da İsfahan, Horasân veya Merv'de doğduğu ve Türk olduğu tahmin edilmektedir[297]. Hayatının ilk yılları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklara göre, köle olup at uşaklığı yapmıştır.

Ebâ Müslim, 745'te Horasân'a giderek ihtilal hareketini yönetir. Daha sonraki yıllarda, ihtilalin lideri durumuna gelir. İki yıllık bir hazırlıktan sonra 747'de, ihtilal hareketini resmen başlatır. Çok kısa bir zaman içerisinde, büyük bir ordu toplar ve batıya doğru ilerlemeye başlar.

Görüldüğü gibi Ebâ Müslim Horasânî, diğer Türk destanlarında da anılmaktadır. Destanî kişiliğinde, Halifeliğin Haricilerden alınıp asıl sahibine verilmesi öne çıkmaktadır. Dânişmend Gazi'nin Anadolu'yu fethettiği yıllarda, Ebâ Müslim Horasânî'nin sancağını bizzat taşıması ise dikkat çekici başka bir unsurdur.

ç. Ortak Türk Geçmişinde Battal Gazi Destanı'nın Yeri

Battal Gazi Destanı, VIII. yüzyılda Emevî-Bizans savaşlarında meşhur olmuş Battal Gazi isimli bir kahramanın din için yaptığı savaşları konu edinen destan veya destanî halk hikâyesidir. *Menâkıb-ı Gazavât-ı Seyyid Battal Gâzi*, *Hikâyet-i Seyyid Battal Gâzi, Seyyid Battal Gâzi Menkıbeleri, Kitab-ı Battal Gâzi* gibi pek çok isimle de bilinmektedir.

Anadolu'da teşekkül etmiş destan zincirinin ilk halkasıdır. Yukarıda da söylendiği gibi, diğer Anadolu Türk destanları olan *Dânişmend-nâme* ve *Saltuk-nâme*'ye kaynaklık etmiştir. Konu bakımından Türklerle ilgili olmamasına rağmen, Türk muhayyilesiyle şekillendiği için millî bir destan kimliği kazanmıştır. Türkler tarafından çok sevilmesinin sebebi, Battal Gazi'nin İslâmiyetin yayılması uğruna kahramanlık göstermesinden ve kahramanlığın mekânının Anadolu olmasından kaynaklanıyor görünmektedir.

Battal Gazi Destanı, muhtemelen XI-XIII. yüzyıllar arasında teşekkül etmiş, XIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. İlk şeklinin mensur olduğu bilinmektedir. Darendeli Bekâyî 1183 (M. 1769-70)'te eseri özetleyerek manzum olarak yeniden yazmıştır. Baştan başa ikili dünya görüşüne dayanmakta, dinî farklılıktan kaynaklanan mücadeleleri tek taraflı olarak ele almaktadır. Şimdiye kadar hiçbir dinî kaynakta rastlanılamayan ve doğrulanamayan bir rivayetle destana giriş yapılmıştır.

---

296 Geniş bilgi için bk. Nadir Karakuş, *Ebû Mûslim El-Horasânî' Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s. 16; Ahmet Bilgiç, *Ebû Müslim Horasânî Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998, s. 6; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasâni", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İ

297 Nadir Karakuş, agt, s. 22.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Battal Gazi Destanı'nın konusu kısaca Müslüman – Hristiyan savaşlarıdır. Bir tarafta Bizans kayseri, diğer tarafta İslâm dünyasının halifesi vardır. Kayser, sık sık ordu hazırlayıp Malatya üzerine sefer düzenler. Kayser'in arkasında her defasında çok güçlü bir ordu vardır. Ancak Battal Gazi önderliğindeki İslâm ordusuna her defasında yenilirler.

Battal Gazi Destanı'nda cereyan eden olayların mekânı çok geniş bir coğrafyayı göstermektedir. Hareket merkezi Malatya'dır. Battal Gazi buradan hareket eder. Anadolu'nun hemen her bölgesinde ve bazı ülkelerde faaliyet gösterir. Yer isimleri hem yeni hem de eski isimleriyle kaydedilmiştir. Bununla birlikte *Firengistan* (Avrupa ülkeleri), *İran* (Acem Ülkesi), *Irak, Gürcistan, Çin, Mısır, Türkistan, Yemen, Şam, Maçin, Suriye, Bağdat, Hindistan, Çerkes, Rum* (Anadolu), *Medine, Kudüs, Hicaz, Habeş, Kıbrıs*'a kadar uzayan geniş bir bölge Battal Gazi'nin mücadeleler ettiği veya çeşitli sebeplerle kısa süreler bulunduğu yerlerdir.

İsimleri günümüze kadar ulaşmış *İsfahan, Tebriz, İskenderiye, Buhara, Harezm, Horasan*, *Semerkand* da Battal Gazi Destanı'nın mekânları arasındadır. *Medine, Mekke, Kudüs, Hicaz, Hayber, Ka'be, Beytülmukaddes* (Kuduü), … gibi İslâmiyet açısından son derece önemli olan yerler de Battal Gazi Destanı'nda geçmektedir. Battal Gazi Destanı'nda geçen *Hun, Hunnan, İsfahan, Tebriz, İskenderiye, Buhara, Harezm, Türkistan, Maçin, Horasan*, *Semerkand* gibi Türklük coğrafyası ile ilgili yer adları ise Türk tarihi ve Türk kültürü açısından dikkat çekicidir. Olayların VIII. yüzyılda geçtiği ve XIII. yüzyılda eserin kaleme alındığı dikkate alınırsa durum biraz daha ciddiyet kazanmaktadır.

d. Ortak Türk Geçmişinde Dânişmend Gazi Destanı:

Hem tarihî olayların hem de metinlerin yazıya geçirilişi açısından Dânişmend Gazi Destanı, Battal Gazi Destanı ve Saltuk Gazi Destanı zincirinin ikinci halkasını oluşturur. Dânişmend Gazi Destanı, Battal Gazi Destanı'nın tamam olduğunu, Battal Gazi ve gaza arkadaşlarının ebediyete intikal ettiğini bildiren cümlelerle başlar[298]. Lidersiz kalan Malatya ileri gelenleri bu konuya bir çare aramaları neticesinde tesbit ettikleri isimlerin yine Battal Gazi'nin soyundan gelmesi bu destanın, Battal Gazi Destanı'nın bir devamı olduğunu ortaya çıkartmaktadır. Ayrıca Dânişmend Gazi Destanı'nın muhtelif yerlerinde bazı tarihî hâdiselerin öncesinin Battal Gazi zamanına indirilmesi bu bağlantıyı güçlendirmektedir[299].

İlk dönem Anadolu gâzileri içerisinde yer alan Battal Gazi'nin kahramanlıklarını konu edinen ve Arap-Bizans savaşlarını anlatan Battal Gazi Destanı'nın ilk defa ne zaman ve kim tarafından yazıya geçirildiği kesin olarak bilinememektedir. Dânişmend Gazi Destanı'nda, Battal Gazi Destanı'ndan bahsedilmesi ve Saltuk Gazi Destanı'nın giriş kısmında tarihî çizginin Battal Gazi'den başlatılıp Saltuk Gazi'ye kadar getirilmesi[300] dikkate alınırsa, Battal Gazi Destanı, yazıya geçirilen bu türdeki ilk metindir.

Anadolu'nun maddî ve manevî olarak fethedilmesini konu olarak işleyen destanların sonuncusu ise *Saltuk Gazi Destanı*'dır. Saltuk Gazi Destanı, Battal Gazi ve Dânişmend Gazi gibi "*alp*" tipini "*alp-eren*" tipine dönüştürenler arasında bulunan Sarı Saltuk Gazi'nin hayatını, kerametlerini ve savaşlarını anlatan üç ciltlik büyük bir eserdir[301].

Battal Gazi'nin Anadolu'daki fetihlerinden sonra Hristiyanlar Anadolu'ya tekrar hâkim olurlar. Dânişmend Gazi bu toprakların bir bölümünü tekrar alır ve Müslüman Türklere vatan yapar. Sarı Saltuk ise Anadolu'da kalan Bizans ve Rumlarla işe başlar. Daha sonra Rumeli'ye

298 *Kıssa-i Dânişmend Gâzi*, Paris nüs., 2b

299 *Hikâyet-i Melik Gâzi*, Muallim Cevdet nüs., "Battal Gâzi'nin Sivas kalesini aldıktan sonra Musa bin Cu'de'yi buraya bey olarak tayin etmesi, kafirlerin Sivas'a saldırması sırasında Battal Gâzi'nin silâh arkadaşları olan Abdülvehhap Gâzi, Abdülmüminin, Abdüsselam, Muhammet Fellah, Ahmet-i Turan'a haber verilmesi ve yarıdıma çağrılması (7a-7b). Battal Gazi Hindistan'a gittiğinde kayserin Malatya'ya saldırması (14a), Battal Gâzi'nin Çankırı yakınlarındaki Tamasun köyüne gelip Tamasun adlı papazı öldürmesi (152a). v.d. ...

300 Necati Demir, "Saltuk-nâme'nin Giriş Kısmına Göre Sarı Saltuk'un Şeceresi ve Anadolu'daki Bazı Şehirlerin Müslüman Türkler Tarafından Fethi", *Revak*, (Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü), Sivas 1992, s.83-91.

301 Ebu'l Hayr-Rumî, *Saltuk-nâme*, (Hazırlayan: Şükrü Halûk Akalın), C. I, An[illegible] III, Ankara 1990.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

geçer ve fetihlerini buralarda sürdürür. Eserde anlatılan olaylar genel olarak XIII. yüzyılda geçmektedir.

Anadolu'da Türk-Bizans ya da İslâm-Hristiyan mücadelesini anlatan eserin içerisindeki konular kısaca şöyledir: "Battal Gazi ve arkadaşları öldükten sonra Malatya halkı, Dânişmend Gazi ve Sultan Turasan'ı yönetici seçer. Halifenin iznini aldıktan sonra ordu toplayıp Anadolu'ya sefere çıkarlar. Sivas'ta ordu ikiye ayrılır. Sultan Turasan, İstanbul tarafına giderken Dânişmend Gazi bugünkü Orta Anadolu'nun Karadeniz kıyısına kadar olan bölümünü fethetmek için işe başlar. Sivas'ı harabe hâlinde bulan Melik, burayı imar ettirmek için askerlerini görevlendirir. Kendisi dolaşmaya çıktığında Artuhî isimli bir kâfirle karşılaşır ve ona Müslümanlığı kabul ettirir. Oradan Artuhî'nin âşık olduğu Amasya Beyi Şattat'ın kızı Efrumiye'yi almak için Amasya'ya giderler. Efrumiye'yi alıp dönerken Turhal yakınlarında Şattat arkadan yetişir ve ilk savaş başlar. Bu üç kişi ve yardıma yetişen Türk ordusu Turhal'da kâfir ordusunu yener. Oradan Tokat'a gelirler, burayı ve Gümenek'i (günümüzde harabe halindedir) fethederler. Bunu hazmedemeyen Şattat ile kayserin veziri ve Anadolu beylerbeyi Nastor, büyük bir orduyla onların üzerine yürür. İki ordu Turhal yakınlarında karşılaşır. Müslümanlar kâfirleri yener ve Turhal'ı alırlar. Türkler, Turhal'dan sonra Zile'yi fetheder. Tekrar Tokat'a döndüklerinde Artuhî ile Efrumiye'nin düğününü yaparlar. Arkasından Amasya'ya sefere çıkarlar. Çevre illerden asker toplayan kâfirlerle Türk ordusu Amasya'da karşılaşır. Türkler çok kayıp verir. Efrumiye esir düşer. Melik Dânişmend, kâfir ordusuna yardım olarak gelen beş yüz yük malı ele geçirir, tekrar savaşa başladıklarında da kâfir ordusunun ileri gelenlerinden pek çoğunu öldürür. Kâfirler kaçmaya başlar. Artuhî, Çankırı Kalesi'nde zindana atılan hanımı Efrumiye'yi kurtarmaya gider. Yolda, Hz. Peygamber'in mucizatıyla Müslüman olan Kara Tigin'e rastlar. İkisi Çankırı'ya gider. Meryem isimli bir kadının yardımıyla Çankırı Kalesi'ne girerler. Efrumiye'yi ve diğer esirleri kurtarırlar, kaleyi de alırlar. Kara Tigin, kale beyi olarak burada kalır. Çankırı'dan yola çıkan Artuhî ve Efrumiye, önce yeni Müslüman olmuş Ahmet Serkis'le, sonra da Ankara beyi Kaytal'ın kızı Gülnuş Banu'nun kervanı ile karşılaşır. Amasya kuşatması hâlâ devam etmektedir. Kâfirler her defasında yenilirler. Her yenilgiden sonra tekrar asker toplayıp Müslümanlara saldırırlar. Yardıma gelen çevre ülkelerin askerleri Niksar'da toplanır, Gümenek'i alırlar ve Tokat'a saldırırlar. Amasya'daki kâfirlerin zor duruma düşmesinden dolayı Tokat'tan kuşatmayı kaldırarak Amasya'ya gelirler. Savaşlardan sonra Amasya fethedilir. Türk ordusu oradan Çorum'a geçer. Kâfir ordusu çok büyük kayıplar vererek buradan da çekilir. Çorum'dan Gümüş şehrine geçen Melik, buradaki gümüş madenlerini ele geçirir. Bu arada İstanbul tarafına giden Sultan Turasan ve arkadaşlarının İstanbul'u yağmaladığı ve kayseri öldürdükleri zikredilir. Melik, Amasya'ya tekrar gelir. Burada orduyu üçe böler. Bir kısmını Kastamonu, bir kısmını Samsun istikametine gönderirken, kendisi üçüncü kez isyan çıkan Gümenek'e gelir. Dânişmend Gazi'nin görevlendirdiği ordular buraları alır. Gümenek ise Allah'ın hışmına uğrayarak yere batar. Tekrar toplanan Türk ordusu Niksar'ı fetheder. Ordu burada tekrar üçe bölünür. Biri Samsun, diğeri Ermenistan tarafına sefere çıkar. Melik Dânişmend ise önce Canik'i, daha sonra da Trabzon'u fethedecektir. Ermenistan tarafına gidenler zaferle dönerken diğer iki ordu yenilirler. Üçe ayrılan Müslüman ordusu Niksar'da tekrar bir araya gelir ve Canik seferine çıkar. Gazilerin çoğu ve Dânişmend Gazi burada şehit olur. Kâfirler, Melik Dânişmend'in fethettiği bütün yerleri ele geçirir. Selçuklu Sultanı Süleyman Şah kaybedilen toprakları tekrar geri alır."

Dânişmend Gazi, büyük bir devletin kurucusu, Anadolu'nun çok karışık yapıya sahip olduğu bir devirde devlet başkanı, Türklerin cihan hâkimiyeti mefkuresinde bir dönemde önder olan, ayrıca adına bir destan yazılan Dânişmend Gazi'nin babası Azerbaycanlı bir Türkmendir[302].

---

[302] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 112-142; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Sekçuklular Devri, Anadul'nun Fethi*, İstanbul 1944, s.89-103; *Urfalı Meteos Vekayı-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162) (Türkçeye çeviren: Hrant B. [illegible] 202. v.d. ...

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dânşmend Gazi Destanı'nda olayların geçtiği rivayet edilen mekânların tamamının gerçek olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yer isimleri incelendiğinde hâdiselerin tamamının Anadolu'da geçtiği görülür ve büyük bir kısmı da tarihî hâdiselerle uyum içerisindedir. *Horasan, Bagdat, Halep ve Şam* ise Türklerin ilişki içerisinde bulunduğu mekânlardır. Bu bölgenin dışında kalan ve eserde ismi geçen *Gürcistan, Tiflis, Sincar, Karabağ, …* gibi yerler kâfirler tarafından asker vaya yardım istenilen yerlerdir.

e.Ortak Türk Geçmişinde Saltık Gazi Destanı'nın Yeri

Oğuz Türkleri 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya girmişler, uzun süre bu coğrafyayı vatan yapma mücadeleleri vermişlerdir. Bizans Devleti'nin direnci, Malazgirt Savaşı'nda büyük ölçüde kırıldığı için Türkler, çok kısa bir zaman içerisinde İstanbul Boğazı'na yaklaşmışlardır. Ancak genel anlamda durum böyle iken Anadolu içlerinde kalan çok sayıdaki Bizans topluluğu bu coğrafyayı Türklere teslim etmemek için uzun yıllar direnmiştir. Ayrıca Anadolu'nun pek çok yöresine Türkler girmekte zorlanmışlardır. Bizanslar ile Türkler arasında bu mücadeleler devam ederken pek çok insan maddi ve manevi anlamda insan üstü faaliyetlerde bulunmuş; Hacı Bektaş-ı Veli, Ahi Evran, Mevlana Celaleddin Rumî, ... gibi bazı şahsiyetlerin faaliyetleri efsaneleşmiştir.

Bu alışılmışın üzerindeki mücadelelerde Dânişmend Gazi ve Saltık Gazi'nin olağan üstü gayretleri ise destanlaşmıştır. Dânişmend Gazi ve Saltık Gazi'nin çevresinde gelişen olaylar daha sonra yazıya geçirilmiş, böylece *Dânişmend-nâme* ve *Saltık-nâme* gibi çok önemli iki destan ortaya çıkmıştır.

Türk destan geleneği içerisinde Dânişmend-nâme'den sonra yer alan *Saltık-nâme*, ayrıca bu gelenek içerisinde son halka olma özelliği de taşımaktadır. Türk kahramanlığının destanîleşmiş eserlerinden biridir. *Sarı Saltık* isimli bir Türkün çevresinde teşekkül etmiştir.

Hikâyeler, Sarı Saltık'ın şeceresini, çocukluk yıllarını, daha sonraki hayatını, savaşlarını, üç kıtaya Tanrı'nın âdaletini götürüşünü, kerametlerini ve XIII-XIV. yüzyılda cereyan etmiş bazı olayları içermektedir. Üç ciltten oluşan bu dev eser, kuruluş itibariyle Battal-nâme, Dânişmend-nâme ve Dede Korkut Hikâyeleri'ne benzemektedir.

Saltık-nâme'nin mekanı çok geniştir. Daha açık bir ifade ile Anadolu'dan başlayıp Avrupa, Asya ve Afrika'nın en uç bölgelerine uzayan bir sahayı içerisine almaktadır.

Saltık-nâme'den anlaşıldığına göre *Sarı Saltık*, XIII. yüzyılda yaşamış, Anadolu ve Rumeli'nin Türkler adına fethinde birinci derecede rol almış bir Türk kahramanıdır. Sarı Saltık, *Sinop*'ta doğmuş, hayatta olduğu süre içerisinde üç kıtaya âdaleti, doğruluğu ve aydınlığı bu ilimizden hareket ederek götürmüştür. Hayatının daha sonraki yıllarında *Edirne*'ye taşınmış, burayı fetih kapısı durumuna getirmiştir. Sarı Saltık'ın faaliyet alanı, yukarıda da bahsedildiği gibi, Anadolu'dan başlar. Daha sonra haksızlık, kanunsuzluk, zulüm ve kötülüklerin bulunduğu bütün yeryüzüne kadar uzar. Yani Sarı Saltık, nerede kötülük, kanunsuzluk ve zulüm varsa düzeltmek için oradadır.

Bu çerçeve içerisinde Saltık-nâme'ye göre Sarı Saltık, Rumeli'ye yani Avrupa'ya, Asya'ya ve Afrika'ya çok sayıda seferler düzenlemiş, uzun süre bu coğrafyalarda kalmış, çeşitli güçlerle mücadele etmiş, Tanrı'nın da kendisine verdiği insan üstü yetenek ve güçlerle başarılı olmuştur.

Saltık-nâme, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelişlerinden kısaca bahsettikten sonra Sinop'u ön plana çıkarır. Destana göre Saltık Gazi, Sinop'ta doğmuştur. Saltık Gazi ile ilgili olaylar da Sinop'ta başlar. Saltık Gazi, başlangıçta Sinop'tan hareket ederek çevre illerde cenk ve gazalarda bulunur.

Saltık-nâme'nin Anadolu'daki en önemli mekanları; Sinop, Amasya, Sivas, Kastamonu, Çankırı, Ankara, Konya, Kırşehir, Niğde, Bor, Trabzon, Bursa, İzmir, Antalya, Alanya, Finike'dir. Rumeli tarafında ise Edirne ve İstanbul ön plandadır.

Saltık-nâme'nin ilerleyen bölümlerinde coğrafya gittikçe genişler. Öyle ki Saltık Gazi, Sinop'tan hareket ederek Afrika'nın güneyine, Asya'nın doğu ucuna, Avrupa'nın batı ucuna kadar gider; Tanrı'nın adaletini götürür, zalimler, hilebazlar, fesatçılar, karanlık işler çevirip

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

insanları yanıltanlar, halkına kötü davrananlar, doğru yoldan sapanlar, zina batağına düşenler, … ile mücadele eder.

Kısaca belirtmek gerekirse Saltık-nâme'nin coğrafyası; Asya, Avrupa ve Afrika'nın tamamıdır, diyebiliriz. Bir başka söyleyişle Saltık-nâme, üç kıtada yaşayan bütün milletleri ilgilendirmektedir. Bu bakımdan Saltık-nâme, diğer Türk destanlarına göre Coğrafyası en geniş olanıdır.

f. Ortak Türk Geçmişinde Dede Korkut Destanı'nın Yeri

Dede Korkut Destanı ise Oğuz Türklerinin ortak geçmişi olup Azerbaycan, Türk Cumhuriyeti, İran Türklüğü, Irak Türklüğü, Suriye Türklüğü, Balkan Türklüğü arasında ortak bir geçmiş, ortak bir gelecektir. Destanın coğrafyası ise Azerbaycan ve Türkiye'dir ve bu iki kardeş ülkeyi birbirine bağlamaktadır.

Dede Korkut Destanı'nın Türkiye Cumhuriyeti içerisinde kalan ve günümüze ulaşan miraslarının bazıları: Bayburt'taki Dede Korkut Türbesi, Bayburt şehir merkezindeki Bayburt Kalesi, Bayburt'taki Bamsı Beyrek Türbesi, Selcen Hanım'ın diyarı Trabzon, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Bey'in diyarı Bayburt Çayıryolu köyü, …

Dede Korkut Türbesi: Dede Korkut'un Türk dünyasının çeşitli yerlerinde türbesi olduğu rivayet edilmektedir. Çalışmanın amacını aşacağı için biz diğer türbeler konusuna girmeyeceğiz[303]. Dede Korkut'un türbesi Bayburt'un *Masat* köyündedir. Önceki mezar, yığma taş olduğu bilinmektedir. Köy halkı tarafından "Korkut Ata Kümbeti" olarak bilinen türbe 1994'te onarılmıştır. Günümüzde halk tarafından ziyaret edilen türbeler arasındadır.

Bayburt Kalesi: Dede Korkut Destanı'na göre Bayburt Kalesi kafirlerin elindedir. Oğuz Beyleri, Bayburt Kalesi'ne saldırır. Kafirlerden ismi kaydedilenler *Şökli Melik*, *Kara Tekür*, *Kara Arslan Melik*'tir. Bayburt Kalesi, şehrin kuzeyinde yüksek bir tepe üzerindedir. İlk defa kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Selçuklu hükümdarı II.Kılıçarslan'ın oğlu ve Erzurum Meliki olan Tuğrul Şah (Ö.622/1225) bu kaleyi âdeta yeniden inşa ettirmiştir. Kale üzerinde 20 adet kitabe mevcuttur. Daha çok kapılarla şehre bakan cephelerdeki burçlarda yoğunlaşan kitabelerin 17. si Tuğrul Şah dönemi, 1 adeti Kanûnî dönemi, diğer iki adeti okunamamıştır. Bir müddette Akkoyunlular'ın elinde kalan kale 1514 yılında Osmanlılar tarafından alınmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman ve III. Murat dönemlerinde de büyük onarımlar görmüştür. 1647'de Bayburt'u ziyaret eden Evliya Çelebi kale içinde 300 evlik bir mahalle ile Ebü'l Feth Camii'nin bulunduğunu yazmaktadır. Zaman zaman işgal ve tahribata uğrayan kale en son olarak 1828 Osmanlı – Rus savaşı sırasında Ruslar tarafından büyük çapta tahrip edilmiştir.

Trabzon Kalesi: Dede Korkut Destanı'nın Türkiye'deki önemli miraslarından birisi de Trabzon Kalesi'dir. İki kez "Kanlı Koca oğlu Kan Turalı" bölümünde[304], bir kez de "Salur Kazan Tutsak olup Oğlu Uruz'un Çıkarması" bölümünde[305] geçmektedir. Her iki bölümde de Oğuzlar ile Trabzonluların ilişkilerinin iyi olduğu görülmektedir. Birincisinde Kanlı Koca, oğlu Turali ile evlendirecek kız aramak için Trabzon'a gelir. İkincisinde ise Trabzon tekürü, Kazan Han'a hediye olarak şahin gönderir. Dolayısıyla Oğuzlar ile Trabzonluların komşuluk ilişkileri iyi görünmektedir.

Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki "*Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyını Beyan İder Hanum Hey*" başlıklı bölüm, Kanturalı'nın Trabzon tekürünün kızı Selcen Hatun'u almak için Trabzon'a geldiğini ve Selcen Hatun'u Trabzon'dan alıp gittiğini anlatır. Daha sonra olaylar özetle şöyle gelişir: "*Kanlı Koca oğlu Kan Turalı'yı evlendirmek ister. Oğuz'da uygun kız bulamazlar. Trabzon tekürünün kızı Selcen Hatun tam istedikleri gibidir. Ancak tekür bu kızı almak için üç canavarı öldürmeyi sart koşmaktadır. O zamana kadar kim Selcen Hatun'u istediyse daha birinci canavara yenilerek can vermiştir. Kan Turalı Trabzon'a gelir, üç canavarı yenip Trabzon tekürünün kızı Selcen Hatun'u alıp döner. Düğün yapıp evlenirler*"[306].

---

[303] Geniş bilgi için bk. Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2000, s. CXIV-CXLI.
[304] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1989, s. 185.
[305] Ergin, age, s. 234.
[306] Ergin, age, s. 184-199.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Trabzon Kalesi, Trabzon il merkezinde, şehrin en yüksek kesimindeki kale, Trabzon'da günümüze en iyi durumda ulaşabilen eserlerin başında gelmektedir. Deniz kıyısından başlayarak şehrin arkasındaki tepelere kadar uzanan Trabzon kalesi, Yukarı Hisar, Orta Hisar ve Aşağı Hisar olmak üzere üç ayrı bölümden meydana gelmektedir.

Bamsı Beyrek Türbesi: Beğ Böyrek' in mezarı Bayburt Kalesi'ndeki "Zindan"ın tam karşısındaki Bayburt'un 2 km. doğusunda bulunan Erenli köyünde Duduzar Tepesindedir. Halk arasında ziyaret olarak da bilinen bu mezar, sonradan ilave edilen dikdörtgen şeklinde bir taş binadan oluşmaktadır.

Düzmürd Kalesi: "Kazılık Koca oğlu Yiğenek Boyu"nun başlıklı bölümde Bayındır Han'ın veziri Kazılık Koca, fethetmek üzere Karadeniz kıyısındaki *Düzmürd Kalesi*'ne gelir. Direk Tekür, Kazılık Koca'yı esir alır ve 16 yıl *Düzmürd Kalesi*'nde esir tutar. Kazılık Koca'nın oğlu Yigenek büyür ve babasını kurtarmak üzere Düzmürd Kalesi'ne gider. Düzmürd Kalesinin yeri tam olarak belli değildir. Trabzon'un batısında olduğu muhakkaktır. Kırzıoğlu, bu kalenin Harşit ile Yeşilırmak arasında olabileceğini söylemektedir [307]. Harşit Çayı'ndan sonra Karadeniz kıyısında Giresun Kalesi, Kutyora Kalesi (Ordu il merkezinin 2 km batısında) ve Ünye Kalesi bulunmaktadır.

Boğa Güreşleri: Türklerin boğa güreşlerini bildiklerini ve böyle bir uygulama ile şölen yaptıklarını 15 yy. da kaleme alınmış *Dede Korkut Hikâyeleri*'nden, Dede Korkut Kitabı'nın "Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyını Beyan Eder" başlıklı hikâyesinden öğrenmekteyiz. Hikâye'ye göre Dirse Han'ın bir oğlu olur. Bu genç oğul on beş yaşına gelir ve Bayındır Han'ın ordusuna katılır. O devirde çocuklar başarılı bir iş yapmadan isim alamazlardı.

Hikâye şöyle devam eder: "*Bayındır Han'ın bir boğası var idi, bir de buğrası var idi. Ol boğa katı taşa boynuz vursa un gibi öğütürdü. Bir yazın bir de güzün boğa ile buğrayı savaştırırlardı. Bayındır Han ile diğer Oğuz beyleri seyrederlerdi. Bir gün sultanın boğasını yazın saraydan çıkarırlar. Üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demir zincir ile boğayı tutmuşlardı. Getirip meydanda saldılar. O sırada Dirse Han'ın oğlu orada aşık oynamaktaydı. Yanındaki çocuklar kaçtı. O kaçmadı. Boğa oğlanın yanına geldi. Diledi ki helâk ede. Oğlan yumruğunu boğanın alnına dayadı. Boğa götün götün gitti. Tekrar geldi. Oğlan tekrar yumruğunu alnına dayadı. Ne oğlan yener ne boğa. Oğlan düşündü. Bir dama direk vurulur, o dama dayanak olur. Ben bunun alnına neye dayanak duruyorum. Oğlan boğanın alnından yumruğunu aldı, yolundan savdı. Boğa gidip tepesinin üzerine düştü. Oğlan bıçağı alıp boğayı kesti*". Bu olaydan sonra Dede Korkut gelir, Dirse Han'ın oğluna Boğaç adını verir.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin bazı bölümleri Bayburt ve çevresinde, Trabzon ve çevresinde geçmiştir. Boğa güreşlerine başka bir coğrafyada rastlanmadığına göre bu hikâye de Artvin ve çevresinde gerçekleşmiş olmalıdır. Boğa güreşleri Türkiye'de yalnızca Artvin ilinde düzenlenmektedir. Yusufeli Sarıgöl köyünde, mayısın 1. haftası Yusufeli Derekapı köyü ve Murgul Özmal köyünde, mayısın 3. haftası Yusufeli Kılıçkaya beldesinde, … boğa güreşleri yapılmaktadır. "Kafkasör Boğa Güreşleri" ise diğer ilçelerideki yarışı kazananlar ile haziran ayının 3. haftasında yapılmaktadır.

2. Ortak Türk Geleceğinde Türk Destanları:

Türkler islamiyeti kabul ettikten sonra Türkiye'de ve Türk Dünyası'nın diğer yurtlarında teşekkül etmiş destanların en önemli unsuru İslamiyettir. *Hazret-i Ali Cenkleri*'nin konusu, İslamiyetin yayılma dönemini, bizzat Hazret-i Peygamber'in yaşadığı zamanları içermektedir. *Hazret-i Ali Cenkleri* bu bakımdan diğer Türk destanlarının öncüsü durumundadır. *Müseyyeb Gazi Destanı, Battal Gazi Destanı, Dânişmend Gazi Destanı* ve *Saltuk Gazi Destanı*'nda da İslâmî kültür çerçevesi içerisinde gelişmiştir. Türk dünyasının tamamına yakını günümüzde Müslümandır. Bu bakımdan İslâmî Türk Destanları, bütün Türk –İslâm aleminin ortak kültür varlığıdır, gelecekte de ortak kültür varlığı olarak kalacaktır. Bir başka söyleyişle Türk Destanları; Türk dünyasının tamamına yakınının ortak mirası ve ortak geleceğidir.

---

[307] Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Dede Korkut Oğuznameleri*, Ankara 2000, s. 83.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türk Destanları, genellikle 12-15. yüzyıllar arasında kaleme alındığı için ortak Türkçenin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla dil planlaması yapacak olan Türk ülkeleri için Türk destanları çok önemli birer kaynak durumundadırlar. Bununla birlikte Türk destanlarında masallar, efsaneler, söz varlığı, atasözleri, deyimler, benzetmeler, ifade biçimleri Türk dünyasının ortak bir hazinesidir. Bu konularda araştırma yapacak her Türk ülkesinin bu ortak hazineden yararlanması mümkündür.

İslâmî Türk Destanlarının çoğu Anadolu'da kaleme alınmakla birlikte coğrafyası Türk Dünyasının tamamını içerisine almaktadır. Hazret-i Ali Cenknemeleri'ne göre Hazret-i Ali, Turan'a yani Türk dünyasına sefer düzenler ve İslamiyetin kabul edilmesine zemin hazırlar. Eba Müslim-nâme'nin kahramanının Horasan veya Merv doğumlu olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Türkmenistan ve İran Türklüğü ile diğer Türk dünyası, bu konudan dolayı birbirlerine bağlıdır. Battal Gazi Destanı'nda Battal Gazi, sahte peygamber Babek konusunu çözmek üzere Azerbaycan ile yakından ilgilenir. Dânişmend Gazi Destanı'nın kahramanı Dânişmend Gazi, Azerbaycanlıdır ve Anadolu'ya Azerbaycan'dan göçmüştür. Saltık Gazi Destanı'nın konusu Selçuklu Dönemi'dir. Dolayısıyla Saltık Gazi Destanı'nın coğrafyası, Selçuklu Devleti'nin bir bütün olduğu dönemi de kapsadığı için, Türkmenistan, Azebaycan, İran, Irak, Suriye ve Türkiye'dir. Hatta Saltık Gazi Destanı'nın coğrafyası içerisine Kırım, Kazakistan, Nogay, Kırgızistan, Sincan, Türkistan, Tataristan, Balkan Ülkeleri de dahildir. Saltık Gazi, çeşitli sebeplerle defalarca Azerbeycan'a gelmiştir. Bütün bunlar dikkate alındığında Türk dünyasının Türk destanlarında da geçmişte hep birbiri ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Bu durum dikkate alınarak gelecekte de bu bağlantılar güçlendirilip ortak bir Türk geleceği kurulmasında temel taşlarından birisi olarak kullanılabilir.

Türk Destanları, 11. yüzyılda geçekleşen büyük Türk göçlerinden hemen sonra kaleme alınmaya başlanmıştır. 15. yüzyılda kaleme alınan Saltık Gazi Destanı da dahil bütün eserlerde anlatılan kültür unsurları, örf, adet ve gelenekler ortak Türk geçmişinin mahsülleridir. Gelecekte ortak Türk geçmişi ile yapılacak her türlü çalışmaya Türk destanları kaynaklık edecektir.

Anadoluda kaleme alınan İslâmî Türk destanları, Oğuz Türkçesi ile kaleme alındığı için Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Türkiye, KKTC, Balkanlar ve Gagauz yerindeki herkesin anlayabileceği; okuyup tarihini ve kültürünü öğrenebileceği eserlerdir.

Sonuç:

Yeni Türk Harfleri'nin kabulünden sonra bu eserler; eski yazı bilenler tarafından bir süre okunmuş, yeni yazıya aktarılmadığı için daha sonra kütüphanelerin tozlu rafları arasında ve şahsî kütüphanelerde âdeta mahsur kalmıştır. Dolayısıyla yeni nesiller, Türk destanlarından yeteri kadar yararlanamayacak duruma gelmiştir.

1999 yılından itibaren tarafımızdan başlatılan bir çalışma ile destanların tamamının yeni yazıya ve Türkiye Türkçesine aktarılması ve Türk lehçelerinde de yayımlanması planlanmıştır. 2004-2007 yılları arasında bu destanların tamamı tarafımızdan Türkiye'de yayımlanmıştır. Ayrıca Dânişmend-nâme 4 cilt olarak Amerika Harvard Üniversitesi yayımları arasında yer almıştır.

Anadolu'da teşekkül etmiş destanların özellikle Azerbaycan ve Türkmenistan'da olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yayımlanması ortak Türk geleceği için çok faydalı olacaktır. Böylece ortak Türk geçmişi ortak Türk geleceğine ışık tutacaktır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK XALQ DASTANLARI QARAÇAY-MALKAR «NART» DASTANLARINA BİR NƏZƏR

NİZAMİ TAĞISOY

Zəngin və rəngarəng dastançılıq ənənələrinə malik türk eposunda qaraçay-malkar «Nart» dastanları xüsusi yer tutur. Digər türk xalqlarında analoqu olmayan bu dastan qaraçay-malkar türklərinin epik təfəkküründə olduqca önəmli mövqedə dayanır. Uzun əsrlər ərzində Şimali Qafqaz xalqları ilə vahid etno-coğrafi məkanda yaşayan qaraçay-malkarlar digər xalqlarla iqtisadi, mədəni-mənəvi və hərbi çəkişmələrdə və əlaqələrdə olduğundan onların epik təfəkkürü də bu arealda formalaşmış, inkişaf etmişdir. Bununla belə qaraçay-malkar «Nart» dastanları Şimali Qafqaz xalqlarının mənəvi mədəniyyətinin epik nümunəsini heç də olduğu kimi təkrarlamamış, onu özünəməxsus – sırf türk təfəkkürünün məhsulu ilə zənginləşdirmişdir. Qaraçaylılar və malkarlar çoxsərlik tarixi dövründə müxtəlif və rəngarəng-epik sərvətinə çevrilmiş bu söz sənətinə böyük məsuliyyətlə yanaşmışlar.

Qaraçay-malkarların şifahi yaradıcılığında ümumi Qafqaz Nartiadasının milli versiyalarından olan «Nartlar» tədqiqatçı-alimlərin fikrincə lap qədim ibtidai icma quruluşu dövründə yaranmışdır. Doğrudanda nart dastanları ilə tanış olarkən oradan sonrakı əlavə və kontominasiyaları təcrid etdikdə, eposun nüvəsində ibtidai düşüncə və təfəkkür tərzi üçün xarakterik olan mifologiyalaşdırılmış təbiət və cəmiyyət hadisələrini, etnosun və tayfanın bütpərəst düşüncə tərzini görmək mümkün olur.

Belə ki, eposun mərkəzi qəhrəmanı Satanayın adı ilə dastanlarda muxtəlif mənşəli yarımmifik canlılar geniş şəkildə təqdim olunmuşlar. Məsələn, suu gəlimauuz-nartların düşməni rolunda çıxış edən dənizlər və dəryalar əjdahası; suu anası – sular, çaylar sahibi; almastı – meşələrdə, bəzən muxtəlif saraylarda yaşayan qəddar və küpəgirən yalançı qarılar; ağac kişi – meşə insanı; obur – vampir, oboroten və b. geniş şəkildə əks olunur.

Satanay Günəşin və Ayın qızının mənşəyi olan ilahi qüvvədəndir (1,22). Lakin əjdaha tərəfindən oğurlandıqdan sonra o yer allahı – Yer Tanrısına (Cer Teyrisinə) baş əymək məcburiyyətində qalır. Eposun qəhrəmanları Sosuruk və Şauayın doğuluşu da möcüzələrlə, qeyri-adiliklə müşayiət olunmaqla, fantastik və qeyri-təbii möcüzələrlə bağlıdır: Qaraşauayın anası – adamyeyən – əjdaha emegenlər qəbiləsindəndir; atası isə cəsur nart Alauqandır; Qaraşauayın özü körpəlikdə buzlaqlarda açılmış yırtıqda vəhşi heyvanlar tərəfindən yedizdirilmişdi, qidalandırılmışdı. Sosuruk daşdan doğulmuşdu, onu körpə uşaq ikən altımış gənc külüngçülərin köməyi ilə müdrik Satanay daşın arasından çətinliklə çıxara bilmişdi.

Adətən, nart qəhərmanlarının mənşəyi – nəinki Sosurukun, Şauayın, Satanayın, həm də digərlərinin dünyaya gəlməsi möcüzəli hadisələrin nəticəsidir, eyni zamanda nartın valideynlərindən biri daim ya ilahi, yaxud qeyri-təbii mövcudatla bağlıdır. Və belə olduqda nart-qəhrəman, bir tərəfdən, insan, bəşər dünyası ilə, real həyatla və nartların məişəti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, qeyri-təbii qüvvələrlə, allahlarla, emegenlərlə və s. bağlıdır. Folklorşünas-alimlər bunu belə izah edirlər ik, insanlara irili-xırdalı dərd-sərlərini bölüşməyə və allahlarla ünsiyyət yaratmağı bacarmağa yarımilahi bacarığı ilə seçilən bir qüvvənin olması zəruridir.

Bunun şahidi olmaq üçün «Sosuruk» dastanında verilmiş hekayətdən fraqmentə nəzər salaq: «Keçmiş zamanlarda Sosuruk adlı bir çoban yaşayırmış. Bir dəfə o, Adil çayının (Adil, Edil, İtil muxtəlif türk xalqlarında bu günkü Volqa çayının adıdır. – N.T.) sahillərində qoyun otararkən çayın o biri kənarında Satanay adlı bir kübar gözəl görür. Qız paltar yuyurmuş. Qızın əllərinin ağlığı Socurukun gözünü qamaşdırır. O, göz qırpmadan özünü daşa sıxaraq ona baxa-baxa əsir, az qalır onun dərdindən ölsün. Bəlkə də qız çobanın bu vəziyyətini hiss edir. Çoban baxıb-baxıb, nəhayət, qoyunların dalınca gedir. Socuruk buradan aralandıqdan sonra onun durub-dayandığı daşda uşaq yaranmağa, böyüyüb inkişaf etməyə başlayır. Satanayın övladı olmadığından buna çox sevinir və daşın nə vaxt uşaq doğacağını gözləmək üçün günləri sayır. Satanay nart dəmirçi Debetə altmış külüng sifariş edir. Nəhayət, gün yetişir ki, daşdan uşaq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

doğulmalıdır. Satanay yanına altımış gənci dəvət edib həmin cəngavər daşın (Soslan daşın) yanına yollanır. Bu zaman orada dəbdəbəli qonaqlıq hazırlanır.

Cəngavərlər hazırlaşıb daşı dörd tərəfdən qaşımağa başlayırlar. Lakin bunu nə üçün etdiklərini bilmirlər. Satanay gördükdəki daşın qaşınmaq vacib olan hissəsi qaşınıb qurtarmağa yaxınlaşır və bir az da davam etsə külüng uşağa toxuna bilər, bu zaman Satanay onları yeyib-içməyə dəvət edir. Yeyib-içmək ləzzətli və nəşələndirici olduğundan, gənclər xoşallanıb, bihuş olub yuxuya gedirlər. Satanay isə bu vaxt əlinə külüng götürüb satikcə daşa yaxınlaşır, onun üzərinə əyilərək daşı deşib körpəni oradan çıxarır. Bu, başı xoruz pipiyinə oxşayan bir oğlan idi. Onun ayaqları cəhrə iyi kimi nazik idi…» (2,66).

Onun belə ikili mənşəyi ondakı xüsui keyfiyyətlər olması izah edilir: burada məğlubedilməzlik, cəsurluq, cəldlik, cəngavərlik və s. vardır.

Lakin eposun elə qəhrəmanları da vardır ki, onlar tamamilə ilahi mənşəlidirlər. Onların sırasında nart dəmirçi Debetin adı ilk növbədə qeyd edilməlidir. Onun atası-od allahıdır – Od Tanrısı (Ot Teyrisi), anası isə yer allahı – Yer Tanrısıdır (Cer Teyrisi). Maraqlıdır ki, eposun bu dastanında hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövr konkret olaraq göstərilir. Məsələn, göstərilir ki, bütün bunlar insanlar daş mağaralarda, daş tabaqlardan, taxta ələklərdən istifadə etdiyi dövrdə baş vermişdir (4,302).

Nart eposunun qəhrəmanlarını öz mənşəyinə və nartlarla qarşılıqlı münasibətlərinə görə bir neçə qrupa bölmək olar. Birinci qrupa aid edilən allahlardır ki, onlar nartların üzərində dayanmaqla, ya onlara kömək edir, ya da bütün hərəkətlərində laqeyd olmalarına baxmayaraq, onlara doğru yol göstərici allahdır ki, o birinci nartı, qızılsimalı Debeti, onunla da birgə insanı yaratmışdır. İkinci qrupa yenə də mənşəyi etibarı ilə allahlar aiddirlər (Debet, Satanay) ki, onlar nartlara yaxın olmaqla, insanlar içində yaşayır, onlara yüksək mövcudat olaraq, bir-birinə bərabər kimi kömək edir. (Debet ilk nart köməkçi kimi ilk dəfə fildən dəmir qayırır, insanlara dəbilqələr geyindirir, silah və ox düzəldir, gəncləri dəmirçi sənətinə öyrədir, insanların bədəninə dəmir qüvvəsi yeridir). Üçüncü qrupa öz mənşəyi etibarı ilə yarımallahlar aiddirlər, onların sırasında Sosurukun adını çəkə bilərik. Dördüncü qrupa aid olan sadə nartlardır ki, onların mənşəyi insanlarla, yerlə bağlıdır. Onların sırasında nart və emegen oğlu Şauay xüsusi çəkiyə malikdir.

Bütün bu obrazlar lap qədim zamanlarda yaransa da, zaman keçdikcə onların mifoloji nüvəsi xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, Sosuruk, Yeryüzmək kimi qəhrəmanlar xalq düşüncəsində mifik xüsusiyyətlərini itirib, xalq idealı daşıyıcılarına çevrilir, onun xarici və daxili işğalçılardan azad olması uğrunda azadlıq mübarizəsinə qoşulurlar. A.Qarayevanın fikrincə, mifik, qəzəbli və eybəcər əjdahaların obrazında isə əməkçi xalqın həyatda mövcud olan düşmənləri öz əksini tapmışdır (3,101).

Nartlar eposu bütün detal və hissələri ilə sırf ümumQafqaz xalqlarının dastanı olsa da, onun məzmun və ideyasında oturan xeyli məqamlar vardır ki, bu eposu həm də digər türk xalqlarının, məsələn, qırğızların «Manas» və «Canıl Mırza»sı, özbəklərin «Alpamış»ı, qazaxların «Koblandı-Batır»ı, «Kız-Jibek»i, qaraqalpaqların «Qırx qız»ı, ilə müqayisəli öyrənib, xeyli oxşar, üst-üstə düşən məqamlar tapmaq mümkündür. Söylədiklərimiz ilk növbədə adlarını çəkdiyimiz əsərlərdəki kimi nartlarda da etnosun mübarizə motivinin ortaya çıxması ilə izah edilməlidir. Bu isə təbiidir. Məsələn, nartlarda nart qəbiləsi ilə daim düşmənçilikdə olan böyük fiziki gücə malik, lakin öz gicbəsərliyi ilə seçiləni emegenlərə qarşı mübarizə əksini tapır. Eposun məzmunundan göründüyü kimi, emegenlər öz uzaqgörənliyi ilə fərqləndiklərindən hər dəfə nartlarla mübarizədən məğlub ayrılırlar. Eposda onların ağılsızlıqlarını, eybəcərliklərini sübut edən xeyli məqamlarla rastlaşırıq. Emengenlərin qadını da, qızı da - hamısı nəhəng və eybəcərdir, dişləri o qədər böyükdür ki, aşağı çənədəkilər buruna, yuxarı çənədəkilər boğazın altına qədər çatır. Uşaq görən kimi isə emegenlər onları çeynəyib udurlar. Onlar insanlar məskunlaşmadığı yerlərdə yaşayırlar.

Eposda hiperbolizə edilmiş düşmən obrazları ilə yanaşı, həm də fantastik xüsusiyyətləri ilə seçilən real, həyatı obrazları da vardır. Bu obrazlar onların x

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

analogiyalarını axtarıb tapmağa imkan verir. Bu baxımdan saqqalını daim xına ilə rəngləyən Fuk obrazı səciyyəvidir. O, xalqı hədsiz töycü və vergi ilə yükləyən yadelli işğalçı obrazının konkret təcəssümüdür.

Nart qəbiləsinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan nart bahadırları (qəhrəmanları) eposda böyük fiziki qüvvə, hədsiz ruh yüksəkliyi, olduqca zəngin mənəvi keyfiyyət, doğma torpağa bağlılığı, dostluğa sədaqəti ilə (yeri gəlmişkən bu keyfiyyətləri biz «Koroğlu»da, «Koblandı-batır»da, «Alpamış»da, «Manas»da, «Canıl Mırza»da, «Qırx qız»da və digər türk dastanlarında da yaxşı görürük) fərqlənirlər.

Nartlarda eposun baş qəhrəmanlarından biri Sxurtukun oğlu Yeryüzmək – sadə insanlar içindən çıxan cəngavər keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Sxurtukun davranış və hərəkətlərində cangavər rəşadəti vardır. Onun bütün fəaliyyəti işğalçılarla, zülmkarlarla qanlı döyüşlərdə və mübarizələrdə gedir və fantastik xüsusiyyətli möcüzəli-emegenlər dəfələrlə həyatını təhlükə altında qoyurlar. Təsadüfi deyildir ki, qəbiləsi onu nart hərbiçilərinin atası, arvadını və onun köməkçisi Satanayı nartların anası adlandırır. Yeryüzmək heç zaman dilinə yalan gətirmir, o, elə nart qəhrəmanları arasında böyüyür ki, onlar onun doğrudanda böyük cəngavər olacağına inanmırlar. Məsələn, Yeryüzmək hələ uşaq vaxtı nartların qırmızı saqqal, lakin qorxaq Fuka böyük məbləğdə töycü verdiyini gördükdə and içir ki, öz qəbiləsini onun əlindən xilas etsin. Belə də olur. Satanaydan məsləhət alan Yeryüzmək Fuku göydə öz şüşəli sarayında qətlə yetirir. Fuk öldükdən sonra isə yeddi həftə bir üzünün üstündə qanlı yağışlar yağır. Bu yağışlar yerə bərəkət gətirir. Elə bundan sonra da Yeryüzmək nartların başçısı seçilir. Yeryüzmək nartlar arasında ən sərrast ox atan olduğundan onun tayı-bərabəri yox idi. Onda olan böyük gücü nəinki nartlar, həm də onların düşmənləri olan emegenlər yaxşı bilirdilər.

Sosuruk eposun ikinci əsas qəhrəmanıdır. Onun obrazı ilə nartın möcüzəli doğuluşu motivi bağlıdır. O, həddibuluğa çatdırdan sonra Yeryüzməyi ölümdən, qaraçayları beşbaşlı emegendən xilas edir. Sosuruk emegenlərdən gücdən çox ağılının və düşüncəsinin köməyi ilə xilas olunur. Sosurukun emegenlərlə mübarizəsi bu sözlərlə sona çatır: «Bax, Sosuruk qaraçay xalqını emegenlərdən azad etdi». Biz həm Yeryüzmək, həm də Sosuruk dastanlarında eposdakı obrazların təkamülünü görürük. Onlar konkretləşməklə və real məzmunla doldurulmaqla, öz şərtiliklərini itirirlər. Bu dastanların aparıcı motivi nartların düşmənlərə qarşı vuruşu, qəhrəmanların mübarizələri əksər hallarda ölümlə nəticələnə biləcəyinə baxmayaraq, onların xalqın xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparmaları ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, qarçay-malkar nart dastanlarının sonrakı sikl qəhrəmanları o qədər də zəngin mənşəli deyildirlər. Yeryüzmək sadə təbəqədəndir, Şauay nart yarışlarında iştirak etsə də, özü kasıb mənşəlidir. Şauay haqqında dastanda nartlar bahadır simasını qoruyub saxlaya bilmirlər. Onlar lovğa, xəsis, qorxaq və yalançıdırlar. Möcüzəli Gemuda at Şauaya nartlara onların üzərində özünü göstərməyə kömək edir.

Nart eposunda özünü əks etdirən tarixi motivlər və realist meyllər sonra inkişafını xalq yaradıcılığının digər janrlarında göstərmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl tarixi-qəhrəmanlıq nəğmələrində daha geniş şəkildə öz əksini tapır. Qeyd edək ki, «Nart» dastanlarının muxtəlif motivləri nəinki qaraçay-malka, həm də Şimali Qafqaz xalqları poemalarının yaranması üçün orijinal mənbəyə çevrilmişdir (5,22-42).

Тюркский героический эпос.
Карачаевско-малкарское эпическое сказание «Нарты»

Тюркские народы являются носителями богатой эпической традиции. В отличие от других произведений («Китаби-Деде Коркуд», «Манас», «Алпамыш», «Короглу», «Кырк кыз» и др.) карачаевско-малкарские сказания «Нарты» менее изучены в общей русле тюркских эпических традиций. Исходя из этого, мы привлекли к изучению именно этот дастан карачаевцев и малкарцев, так как он по всем параметрам (идейно-художетсвенным, образно-сюжетной специфики и т.д.) достоин более глубокого анализа.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ƏDƏBIYYAT:

1. Хаджиева Т.М. Нартский эпос балкарцев и карачаевцев.- Нартла. Малкъар-къарачай нарт эпос.-М., Восточн.лит., 1994.
2. Карачаево-балкарские нартские сказания. – Нальчик, 1966.
3. Караева А.И. Фольклор и литература карачаевцев. – Литература народов Карачаево – Черкесии. – Черкесск, Карачаево – Черкесское государственное республиканское книжное издательство, 1999.
4. Нартла. Малкъар-къарачай нарт эпос.-М., Восточн.лит., 1994.
5. Узденова Ф.Т. Поэма в литературах Северного Кавказа.-Нальчик, «Полиграфсервис и Т», 2001.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

GÜNGÖR DILMEN'IN DELI DUMRUL VE HALDUN TANER'IN KEŞANLI ALI DESTANI ADLI OYUNLARINDA DESTAN MOTIFLERI

ÖZDEN AYKAÇ

Giriş

Bu bildiride, önce gelenekli anlatılarla tiyatro arasındaki bağa dikkat çekilecek, sonra gelenekli anlatıların modern tiyatro kurgusunda üstlendiği role temas değinilecek ve bu çerçevede Güngör Dilmen'in Deli Dumrul ve Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı adlı tiyatro eserlerinin destandan yararlanma tarzları ele alınacaktır.

Kültürel, sosyal, ahlakî kabulleri yansıtan halk anlatıları, sahip oldukları dinamik yapıyla ortak kültürü yaşatırlar. Edebî ve estetik nitelikleriyle halk anlatıları iletişimi sağladıkları gibi, bu iletişim sonucunda sosyal norm ve değerlerin nesiller arası aktarımını da gerçekleştirmiş olurlar. Duygu ve düşünceleri aktarma, eğitim, hoş vakit geçirme, öğüt verme, ulus olma ve ortak bir tarih ve kültüre sahip olma bilincini kazandırma gibi işlevler halk anlatılarının işlevlerinden bazılarıdır. Destanlar da bu anlatılar içinde yer alır ve sözü edilen bu özellikleri yansıtır.

Destanlar, insanlık tarihinin ilk ürünleri olarak tanımlanabilecek olan mitlerden sonra ve çoğunlukla onların izlerini taşıyarak gelişmiştir ve kahramanlarının olağanüstü eylemlerini coşkulu, törensel bir üslupla anlatan ve genellikle birkaç bölümden oluşan manzum yapıtlardır. Bilinen en eski edebiyat türlerinden biridir. Mitoloji, efsane, folklor ve tarihi öğeler içerir. Manzum olması, bir milletin millî iradesinin direnme gücünü yansıtması bu türün başlıca özelliklerindendir.Destanlar ve destansı öyküler ilkçağlardan beri dünyanın her yerinde gelenekleri sonraki kuşaklara aktarmak için kollektif olarak yaratılmış edebi biçimlerdir.(1)

Milli destanlarda; Türk milletinin acılarını, hasretlerini,sevgilerini, inançlarını, umutlarını, kısacası geçmişten geleceğe uzanan değerler bütününü bulmak mümkündür. Bu nedenle yeni nesillerin eğitiminde,destanların önemli bir kaynak olduğunu yadsıyamayız. Batılı toplumların, kendi destanlarını sinema, tiyatro ya da roman gibi türlere uyarlamalarının nedeni şöyle belirtilebilir : Gençliğe milli kültür değerlerini kazandırmak, sanat ürünleri aracılığıyla başka milletlere kendi milli kültürlerini tanıtmak. Bu noktada gençliğe sadece akademik destan metinleriyle hitap edilemeyeceği, bu eserlerin yeni bir dil ve anlatımla tekrar yorumlanarak çağdaş yöntemlerle destan konulu filmlere, tiyatro eserlerine uyarlanmasının büyük önem taşıdığı görülmektedir.

Günümüzde modernist avangart açılımdan postmodern yönelişe kadar gelenekli anlatılardan yararlanan; destan, masal, efsane gibi türlerin motiflerini yahut olay örgüsünü montaj tekniği veya metinlerarasılıkla modern anlatının dünyasına taşıyan eserlerle karşılaşırız. Bazı yazarlarda destan motifleri, modern anlatıdaki belirli bir duyguyu veya düşünceyi kuvvetlendirici öge olarak kullanılırken, kimi yazarlarda bir estetik ögeye dönüşerek estetik fonksiyonu öne çıkarır. Bazen de destan, masal ve efsane gibi kolektif anlatılardan kurgu unsuru olarak faydalanılarak, bu yönüyle modern eseri anlamca desteklemesi, derinleştirmesi ve zenginleştirmesi beklenir. Gelenekli anlatılardan hangi ölçüde ve teknikle, hangi amaç ve işlevle yararlanılırsa yararlanılsın bu anlatıların edebî esere zenginlik kattığını, onu genişletip içeriğini yenilediğini söylemek mümkündür. (2)İşte bu çerçevede yaklaştığımızda araştırma-inceleme konumuz; Güngör Dilmen'in Deli Dumrul adlı oyunu ile Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı adlı oyunudur. Her iki yazarın da mitolojik ve tarihsel malzemeden yararlanarak çağının eleştirisini yapmaya çalışmalarının yanısıra, iki oyunda da tematik bir ortaklık bulunmaktadır; "kendini arama", "kendini gerçekleştirme".

Deli Dumrul

Oğuz Türkleri'nden günümüze gelen tek destan metni Dede Korkut Kitabı'dır. Yaklaşık bir asırdan beri süregelen Dede korkut, yarı mensur yarı manzum şekilde yazılan on iki hikâyeden oluşmaktadır. Tarihin derinliklerinden gelen ve Türk yaşantısının yansıtılmasıyla şekillenen Dede Korkut, Türklüğün özünü, ahlaki,sosyal ve insa

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ruhunu, geleneklerini, kahramanlık, şeref ve onur anlayışlarını dile getirir. Bir kültür ve tarih varlığına dönüşmüş olan bu eser, günümüz sanat ve bilim adamları için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.(2) Farklı dönemlerde, çeşitli üsluplarda, değişik malzeme kullanarak Türk sanatçıları bunları yeniden biçimlendirip farklı düzeyde yaşatmışlar. Bunlardan biri de Güngör Dilmenİn, 1979 yılında yazdığı Deli Dumrul adlı tiyatro eseridir.(3)

Güngör Dilmen, Dede Korkut Hikayeleri içinde yer alan Deli Dumrul'u tiyatro eserine konu olarak alırken, geçmişi ve bugünü birlikte değerlendirerek, bilinen olayların ardında yatan gerçekleri sorgulamıştır. Bunu yaparken de destansı kimlikleri, geçmişin görüntüsünden ayırıp; çelişkilerini, zaaflarını, tutkularını, mutluluklarını, özlemlerini çoğaltarak onları duyan, düşünen gerçek birer tiyatro kişisi olarak karşımıza çıkarmıştır.

Güngör Dilmen'in Deli Dumrul adlı eseri manzum olarak yazılmış, ayrıca Dede Korkut'taki gibi şiirsel bir dil kullanılmıştır. Destandan yararlanılarak, güncel olan soyutlanarak verilebimiştir. İnsanın ölüm karşısındaki duruşu, üzerine kurulu olan Duha Kocaoğlu Deli Dumrul Hikâyesi'nde en yüksek duygularından biri yiğitlik olan şamana, Tanrı ve Tanrı'nın sonsuz gücünü ve bu güç aracılığı ile insanoğlunun sonluluğunu göstermek için isminin önüne "deli" sıfatının yerleştirildiği Dumrul aracılığı ile bir simge olarak verilmiştir.(4) Hikâyede Dumrul, fanilikle ölümsüzlük çatışmasının tam ortasındadır. Bu anlamda iç içe geçmiş olan fanilik,boyun eğme ve bağışlanma, Tanrı ile insan arasındaki sınır, teslimiyet simgelerinin taşıyıcısıdır. Deli Dumrul'da sahnede önce kızıl bir ışık olarak temsil edilen Azrail, ardından hep insan kılığında görünür. Azraile dik başlılık ve direnme gösteren Deli Dumrul, annesinden,babasından can ister ancak olumsuz yanıt alır. Deli Dumrul'a sadece eşi Elif can vermek ister. Elif, insanları mutlak iyiler ve mutlak kötüler diye kategorize etmeyen, her türlü insani değere eleştirel yaklaşan bir kadındır. Adını deliye çıkarmış, halkın zorba diye tanımladığı Dumrul'un özündeki iyiliği derinden kavramıştır. Dedesi Dede Korkut'a da benzer bir yaklaşım gösterir onun da bazen ölçüyü kaçırabileceğinin ayırdındadır. Elif'in,Annesinin,babasının Dumrul'dan esirgediği canı, tereddütsüzce Deli Dumrul'a vermesi noktasında düş, mutlak gerçekle karşılaşarak yerini gerçeğe bırakır; simgesel düşün direnişi ile gerçeğin uzlaşması Deli Dumrul'un teslimiyetiyle sonuçlanır.

Dede Korkut'ta düğün alayıyla köylülerin köprü üstündeki karşılaşmaları, yaşanan kargaşa ve gelinin "ay gelin uçtu" nidalarıyla omuzlarda havalanması, Dede Korkut'la Deli Dumrul ve Azrail'in dövüşmelerinin vurmalı sazlar eşliğinde kareografik danslarla verilmesi, yiğitlerin özelliklerinin sloganlaştırılarak yazıldığı tabelaları boyunlarına astıkları yiğit pazarı sahnesi gibi unsurların tümü görsel açıdan zengin sahnelerdir.

Deli Dumrul'un Azrail'e kılıç çekmesi, soyut bir varlıkla mücadeleye girişmesi, can imtihanı,aslında simgesel bir niteliğe sahiptir. Metinlerin derin dokusunu kuran, birbirine bağlayan da bu yapılardır Dilin bu çok yönlü aracılığı, kültürün zenginliği ile birleşince mitik bilinç ve geleceğe dair görünümler başarı ile sunulmuştur.. Deli görünüş ile niyet arasında çok yönlü bir ilişki vardır.Bu ilişki, bizi düş ile gerçek arsındaki çatışma/ karşıtlık ilişkisine götürür. Nitekim Deli Dumrul Hikâyesi'nde gerçek görününce, direnme ortadan kalkmış ve Deli Dumrul aracılığı ile çok ciddi bir bilgiye de gönderme yapılmıştır. "İnsan ölümlüdür. Çünkü başlangıç zamanda (in illo tempore) bir şey olmuştur. Eğer bir şey gerçekleşmeseydi, insan ölümlü olmazdı."(Eliade, 1993)

Bu eserde, Azrail'e kılıç çekme, soyut bir varlıkla mücadele, can imtihanı, aile bağları, yaşamın kıymeti, yas törenleri.vb. ile ilgili milli bilinç de sunulmaktadır. Anlatı düzleminde Deli Dumrul ve değerler dünyası, hikâyenin dramatik aksiyonuna yön veren bir güçtür. Onun sembolik anlamda yaptığı yolculuk, aslında insanlığın kendini gerçekleştirmek için yaptığı yolculuklar düzlemidir.

Keşanlı Ali Destanı

Ele alınacak olan diğer tiyatro eseri 1962'de yazılmış olan Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı'dır.(5) Bu eser iki perde, on beş tabloluk bir müzikli komedidir ve giriş müziği ile baslayıp, "Kıssadan Hisse" başlığını taşıyan manzum sözlerle sonuçl

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Türk tiyatrosu olarak nitelendirilen bu eserinde modern epik tiyatroyla halk tiyatrosunu birlestirerek yeni bir üslûp oluşturmuş, konu, dil ve söyleyiş bakımından bütünüyle yerli özellikleri yansıtmıştır. Taner, Türk seyircisinin seyretme alıskanlığı içinde yer alan bu tanıdık, göstermeci biçimleri, toplumsal-politik elestiriye yönelen akılcı, ilerici, uyarıcı bir içerikle kaynaştırarak özgün bir Türk 'epik-göstermeci' tiyatrosu birleşimi oluşturmuştur.(6)

Kesanlı Ali Destanı'nda, senelerdir ağaların hâkim olduğu sömürü düzenine baş eğmek zorunda kalan halk, kendi çıkarlarını kollayacak bir kahraman yaratmak zorundadır. Kahraman yaratma yönüyle, bu eserle Türk destan geleneği (Köroğlu) arasında bağdaşıklık görülür.Sinekli'nin aradığı ve ürettiği kahraman Ali'dir. Keşan'dan gelme olan Ali, sevgilisi Zilha'nın dayısı Çamur İhsan'ı öldürme suçundan dört yıl hapis yatmıştır. Yokluğunda etrafında olusan efsaneyle halk arasında "şerbetli", "kurşun işlemez" özelliği kazanmış, adına "destan" yazılmıs yoksul, sahipsiz bir kişidir. Halkın arasında onun şöhretinin yayılmasında Çamur İhsan'ın fesat ve kötü bir karakter olmasının da rolü vardır. Aslında Çamur İhsan'ı gerçekten öldürüp öldürmediği de oyunun başında ve gelişme bölümünde pek belirlili değildir. Yazar, böyle bir düğüm atar ve eserinin sonuna kadar bunu izleyicide merak uyandıracak bir unsur olarak sürdürür. Ancak, bütün umudunu ona bağlayan Sinekli halkının gözünde, Kesanlı Ali kimsesiz, halkın, , korunma ihtiyacının yarattığı bir düş kahramanıdır. Bu kimliği ile Ali, halk için polisin, kanunun, politikacının, hukukun, kısacası bütün devlet otoritesinin yerini tutan bir destan kahramanına, sembolik kişiliğe dönüşür.(7) Şehrin uzağında gecekondu yerlesiminde kaderine terk edilmis insanlar, otorite bosluğunun zeminini olusturduğu güvensizliği ve düzensizliği umut bağladıkları ve kendilerinin yarattıkları içlerinden çıkan destanlaşmıs Keşanlı Ali'de ararlar. Cafer, gecekondu evlerinden birini atese verir. Zilha'nın bütün çabasına ve itirazlarına rağmen Ali, korksa da, çıkmak ve Cafer'i durdurmak zorundadır: Zilha şart koşar:"Ya ben ya destan." Ali:"Kaderim beni çağırıyor. İnsanlar ölür, destanlar kalır. Ben gidiyorum." (s. 98) diyerek dısarıya çıkar, Cafer'le kapışır. Bir el tabanca sesi duyulur ve Cafer yere düşer. Polis gelir ve Ali'nin eline kelepçe vurur. Ali'nin özgürlüğünü ve sevgilisini, Zilha'nın kavuştuğu sevgilisini ve mutluluğunu kaybetmesi pahasına da olsa, yalan gerçek olmuş ve destan doğrulanmıstır. Sineklidağ,tekrar korumasız kalmıstır. Mahalleli, olayla ilgili duygu ve düsüncelerini dile getirirken, Genç Osman Destanı'nı çağrıştıran bir ifade kullanılır: (8)

"K o r o : Of, off..
Sinekli'de durulmuyor yastan,
Sağından vuruldun, soluna yaslan
Hey, Ali, koç Ali, babamız Ali
Analar doğurmaz böyle bir aslan
Morgol gömlek giyerdi
Gümüs köstek takardı
Hafif sehla bakardı
Yaktı mı kalpten yakardı.
(s. 99)

Oyun, kıssadan hisse çıkarılarak sonuçlandırılır.

Kesanlı Ali Destanı'nın bir destan kahramanı olarak adlandırılmasıyla, Köroğlu Destanı'nın kahramanının ismi arasında bağ kurulabilir. Köroğlu'nun asıl adı Ruşen Ali'dir. Ayrıca Türk-İslâm kültüründe halk arasında Hazreti Ali menkıbeleri de önemli bir yer tutar. Kesanlı Ali ismi ile bu menkıbeler arasında da bağlantı kurulabilir.(9)

Yazar, manzum ve mensur karışık olarak kaleme aldığı eserinde manzum kısımlarda müziğin de eşliğinde canlı hayat tabloları kurmaya çalısır ve bu konuda basarı sağla dığı görülür.Eserin dil ve üslûbunu kurmada yazar, argo, deyim, atasözü gibi halk dilinde yaygın kullanım alanı olan söz varlığından ve yine halk arasında yaygın olarak başvurulan benzetme unsurlarından geniş ölçüde yararlanır. Halk arasında kullanılan iyilik duaları ve beddualar da metin içerisinde yer alır.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Sonuç

Araştırma-inceleme konusu olarak ele aldığımız Güngör Dilmen'in Deli Dumrul adlı oyunu ile Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı adlı oyunlarında, her iki yazar da modern anlatı türü tiyatronun dünyasında destan olarak karşımıza çıkan metin halkalarını, tiyatronun kurgusunda teknik ve estetik bir öğe olarak kullanmıştır. Her iki oyunda da kolektif bilincin şimdiki zamanda sürekliliği durumundaki destan öğeleri, tiyatro eserinin kuruluşunun teknik bir unsuru durumundadır. Bu, aynı zamanda kökleri geçmiş zamanın derinliklerine uzanan destanın, modern anlatım türü olan tiyatroyla bir noktada metin içi buluşmasını, tiyatro metninin anlamını zenginleştirmesini sağlar. Böylece dilin bu çok yönlü aracılığı, kültürün zenginliği ile birleşince mitik bilinç, modern ve görsel ögelerle bütünleştirilerek her iki eserde de başarı ile sunulmuştur.

Destanların farklı türlere kaynaklık etmesinin bir diğer nedeni de şudur: Mitolojik ve tarihsel malzemeden yararlanarak çağının eleştirisini yapmaya çalışan Güngör Dilmen'in Deli Dumrul ve Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı adlı oyunlarında tematik bir ortaklık daha göze çarpar; "kendini arama", "kendini gerçekleştirme". Umberto Eco'nun ifade ettiği gibi, "neden dünyaya geldiğimizi ve yaşadığımızı söyleyecek bir ilk öykünün arayışı" içindeyiz.(10) Bu sebeple insanlığın değişimi ve gelişimi sürdükçe, yazarların da farklı metin türleri ve bu farklı metin türleriyle de yeni kahramanlar, yeni ifadeler ortaya koyma ihtiyacı duydukları görülmektedir.

KAYNAKÇA:

(1)Sakaoğlu Saim, (1998), Dede Korkut Kitabı,İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar, Konya
(2)Togan Z. Velidi, (1972), Oğuz Kağan Destanı,İstanbul
(3)Dilmen Güngör,(1998), Deli Dumrul, Mitos Boyut Yayınları,İstanbul
(4) Çobanoğlu Özkul ,(1998) Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, c. I, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., s. 6
(5) Taner Haldun ,(2000) Kesanlı Ali Destanı, Bilgi Yayınevi, 8. Baskı, Ankara
(6)Anamur Hasan,(1989) "Keşanlı Ali Destanı Üzerine Bir inceleme", Tiyatro Anadolu, s. 92-107.
(7)And, Metin, (1992)"Tiyatroda 'Açık Biçim' ve Türk Tiyatrosu Bakımından Önemi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tiyatro Arastırmaları
(8)Gürel, Zeki, "Haldun Taner'in Kesanlı Ali Destanı Üzerine", Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,nr. 6, Ankara, Ocak 1991, s. 307-323.
(9)Enstitüsü Tiyatro Arastırmaları Dergisi, nr. 1, Ankara 1970, s.19-31.
(10)Çalıslar, Aziz, (1995), Tiyatro Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ŞİRVAN DASTANLARININ JANR SƏCİYYƏSİ; AŞIQ RƏVAYƏTLƏRİ VƏ AŞIQ ƏHVALATLARI

QALİB SAYILOV

Yazılı irsimizi kimi folklor da xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı, qoruyub yaşatdığı mənəvi sərvətlərdəndir. Folklor hər şeydən öncə, məxsus olduğu xalqın istək və arzusunu, gələcəyə ümidini, tarixə münasibətini insan və zaman haqqında dünyagörüşünü poetik şəkildə ifadə edir. Xalq yaradıcılığı janr etibarilə çox rəngarəngdir. Belə ki gerçəklikdə olan müxtəliflik öz bədii ifadəsini folklor janrlarında da tapır. Hər bir janrın isə özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Folklor üzərində yaranan xalq şeiri yazılı ədəbiyyata öz təsirlərini göstərir və şeir nümunələrinin daha mükəmməl olması üçün qaynaq rolunu oynayırdı. İkinci minilliyin ilk əsrlərində türkdilli şeir inkişaf edirdi. Artıq Yusif Has Hacib Balasaqunlunun "Qutadqu bilik", Mahmud Kaşqarlının "Divani-lüğət-it-türk", Əhməd Yuqnəkinin "Divani-hikmət" kimi əsərləri mövcud idi. Təsəvvüf dünyasında Xoca Əhməd Yəsəvi vardı. Xalq şeirinin Yunis Əmrə nümunəsi var idi. Bu dövrdə Şirvanda türkdilli xalq şeirinin mövcudluğu haqqında məlumatlar bu gerçəklikləri nəzərə aldıqda tamamilə təbii və real görünür.

Aşıq yaradıcılığı da öz əhatəsi və ya repertuarı etibarilə olduqca zəngindir. Çünki aşıq peşəkar bir folklor söyləyicisidir və onun xalq yaradıcılığındakı rolu böyükdür. Aşıq xalq yaradıcılığının anonim hissəsindən yaradıcı şəkildə istifadə edərək öz repertuarını daha da zənginləşdirir. Aşıq yaradıcılığının belə qovuşuq sahələrindən biri də aşıq rəvayətləridir. Çünki burada xalq yaradıcılığından bizə yaxşı məlum olan "rəvayət" janrı yeni bir səciyyə qazanır və öz məzmununu və əhatə dairəsini genişləndirmiş olur. Rəvayətin aşıqla əlaqələnməsi hələ aşıq haqqında ənənəvi rəvayət demək deyildir. Bu xüsusi bir yaradıcılıq hadisəsidir və aktiv aşıq mühitlərinə xas xüsusiyyətdir. Şirvan zəngin aşıq mühiti olduğu üçün aşıq rəvayətlərinin bu mühitə məxsus materiallar əsasında öyrənilməsi daha məqsədəuyğun sayılır.

Musiqi repertuarından fərqli olaraq, Şirvan aşıq mühitinin söz repertuarı digər mühitlərdən özünəməxsus əlamətlərlə seçilmir. Ənənəvi klassik aşıq dastanları, eləcə də saz-söz ustadlarının poetik irsi burada da öz yükünün əsasını təşkil edir. Bir sıra hallarda bəzi dastanların ("Abbas-Gülgəz", "Xəstə Qasım", "Alıxan-Pərixanım", "Şah İsmayıl" və s.) süjet xəttində variant dəyişiklikləri nəzərə çarpır ki, bu da aşıq mühitlərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir və folklor mətninin şifahi şəkildə mövcudluğundan irəli gələn təbii bir haldır"

Aşıq rəvayətlərinin janr səciyyəsini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onu anonim folklordan bildiyimiz "rəvayət"lərlə müqayisə etməliyik. Bu halda oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, rəvayət olmuş, baş vermiş həyat hadisələrinin yığcam inikasıdır. Doğrudur, o da dəyişir, vaxt ötdükcə törədiyi yerdən başqa bir yerə, əraziyə keçdikcə nəyisə itirir və ya nə isə yeni bir hadisə əlavə olunur. Beləliklə, rəvayət müəyyən dərəcədə öz ilkin mənbəyindən uzaqlaşmış olur. Lakin bununla rəvayətin reallıq əsası aradan qalxmır. Rəvayətlər daha çox tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və hünərləri ilə bağlı olur və buna görə də onun gerçəkliyi uzun müddət hifz olunur.

O da məlumdur ki, rəvayətlər ağızdan-ağıza keçərək ilkin dəqiqliyini, təfərrüatını itirmiş söhbətlərdir. Buna görə də həmişə *"rəvayətə görə", "deyilənə görə", "belə rəvayət edirlər ki"* ifadələri ilə başlanır və ibrətamiz həyat faktını əhatə edir. Rəvayətlərdə cəmiyyət həyatının aktual problemləri, onu sağlamlaşdırmaq, estetik dəyərlərə etimad meylləri, normal düşüncə və ibrətamiz əxlaq özünü göstərir.

Əfsanələrdən fərqli olaraq rəvayətlərdə mifikləşmə və əfsanəviliyə meyl yoxdur, rəvayətlərdə real zəmin üstünlük təşkil edir. Rəvayətlər həcmcə konkret və yığcam olur.

Araşdırma göstərir ki, əfsanə və rəvayətlər arasında bir ortaq məsələ də onlarda tarixi şəxslərin iştirakı məsələsidir. Rəvayətlər üçü bu hadisə tipik və xarakterikdir. Əfsanələrdə bu baş verə bilir. Lakin bu zaman həmin əfsanə və rəvayətin məzmun və si

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

nəzər salmaq lazımdır. Məsələn, esxotoloji təsəvvürləri özündə əks etdirən əfsanələr vardır ki, onlarda tarixdən adı bəlli olan Nuh, Musa və s. kimi şəxslər iştirak edir və ya əbədi həyat verən abi-kövsər suyunun axtarıb tapılması kimi məlum olan əfsanə süjetində də İskəndər kimi tarixi şəxsin iştirakı bəllidir. Burada əsasən bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, I tip əfsanələrdə mövcud kosmosun məhv olub yenidən qurulması kimi, II tip əfsanələrdə isə abi-kövsər suyunun axtarıb tapılması mifoloji təsəvvürləri özünədə əks etdirən hadisələr təsəvvür olunur. Məlum olduğu kimi, hər iki hadisənin heç birində həqiqətin, reallığın heç bir işartısı görünmür. Bu əfsanələrdə adları keçən tarixi şəxslərin əfsanələrdə iştirakı nisbidir. Həmin tarixi şəxsin adının yerinə digər ixtiyari bir ad qoysaq, əfsanənin süjet və məzmununa heç bir xələl gəlməz. Bu baxımdan onların əfsanə olduqları şübhəsizdir. Başqa sözlə, rəvayətdə əfsanədən fərqli olaraq tarixi reallıqla bağlılıq mütləq olmalıdır.

Rəvayətlərdə obrazlar tarixi və mifoloji olmaqla iki qrupa bölünür. Eyni mövzulu rəvayət mətnlərinin müxtəlif tarixi şəraitdən asılı olaraq məzmunu ikiləşir, üçləşir və s. Tarixi hadisələr bəzən bir-birinin oxşarı olduğu üçün düşüncədə olan model strukturu həmin mətnləri tipoloji cəhətdən də yaxınlaşdırır. Deməli, oxşar süjetlər bir-biri ilə tipoloji bağlılıqda olur. Tipoloji bağlılıq janrı mövzu cəhətdən bir-birindən ayıran xüsusiyyət kimi də önə çıxır (5).

Folklorun başqa janrları kimi rəvayətlər də tarixi, sosioloji, etnik, məişət mövzuları ilə sıx bağlıdır və həmin mövzularla təmasda yaranmışlar. Epik növün nağıl, əfsanə, dastan, hekayət janrlarından fərqli olaraq rəvayətlər başlıca olaraq dinləyicilərinə daha çox dünyəvi, tarixi, dini və həyat tərzi ilə bağlı biliklər aşılayır.

Ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə dildə-ağızda dolaşan rəvayətlər çox vaxt janrdaxili xüsusiyyətlərindən, poetik fiqurlarından uzaqlaşmış, məzmun çalarlarına görə nağıl səciyyəsi daşımışlar.

Türk xalq ədəbiyyatı ensiklopediyasında aşığın söylədiyi mətnləri məzmun baxımından aşağıdakı şəkildə təsnif edirlər:

1. Qəhrəmanlıq hekayələri
2. Məhəbbət hekayələri
3. Dini-təsəvvüfi hekayələr
4. Aşıqların yaşadığı macəralar (6, 27).

Bu təsnifatda "aşıq rəvayətləri" sonuncu maddəyə aid edilə bilər.

Rəvayət burada janrı müəyyənləşdirən əsas forma kimi seçilir. Bu janr məzmun baxımından inkişaf edir və yeni məzmunda yeni mətnlər törədir. Çünki aşıq olmamışdan öncə də rəvayət olmuşdur. Aşıq sənəti meydana gəldikdən və aşığın mədəniyyətdə məlum bir mövqeyi formalaşdıqdan sonra isə aşıq da bir rəvayət çevrəsini təşkil etməyə başlamışdır.

Rəvayətlərin müxtəlif folklor janrları ilə əlaqələri olduqca sıxdır. Çünki o, epik növün əsas dinamik və hərəkətverici nüvəsini təşkil etməkdədir. Təxəyyülün gücündən asılı olaraq gerçəklikdən uzaqlaşanda əfsanə, geçəkliklə əlaqəsini tamamilə kəsməyəndə isə rəvayət olaraq öz janr xarakterini mühafizə edir.

Azərbacan xalq rəvayətləri lətifələrlə də qaynayıb qarışmışdır. Ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər, onların fəaliyyətləri, mübarizələri barədə söz açan rəvayətlər bəzən şifahi gələnəkdə dolşa-dolaşa satirik yumotistik boyalara bürünmüş, beləliklə də qismən gülməcələrə doğru istiqamət götürmüşdür. Belə ki Sultan Mahmud, Bəhlul Danəndə, Nəsrəddin Tusi, Molla Nəsrəddinin adları ilə bağlı rəvayətlərlə yanaşı külli miqdarda lətifələr də formalaşmışdır.

Başqa xalqların rəvayətləri kimi Azərbaycan rəvayətləri də məzmun və ideyalarına, səciyyə və mahiyyətlərinə görə ayrı-ayrı formalarda müşahidə olunur. Bu formalar içində əsas yeri milli rəvayətlər tutur. Bu qəbil rəvayətlər özlərinin coğrafi çevrəsinə, iştirakçıların kimsəliyinə, qəhrəmanlarının ad-sanlarına görə məxsus olduğu xalqın, yaşadığı tarixi dövrlə, onu inam və etiqadları ilə, təsərrüfat münasibətləri ilə, həmçinin də məişət həyatı, tarixi keçmişi, mədəniyyəti, xarakteri, psixologiyası ilə bilavasitə yaxından bağlanır. Elə rəvayətlər də vardır ki, onlar mövzu və ideyalarına görə daha çox beynəlxalq mahiyyət daşıyır. Süjet və motivləri, mövzu və obrazları etibarilə bu rəvayətlər əksr xalqlar arasında eyni

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dünya, ay, günəş, ulduz haqqında olan kosmoqonik rəvayətlər demək olar ki, əksər xalqlar arasında eyn məzmuna malikdir.

Rəvayətlərin toplanması və nəşri uzun və çətin bir mərhələni keçmişdir. Bu sahədə bir çox tədqiqatçıların təşəbbüsü olmuşdur.

XX yüzilliyin 20-ci illərinə qədər rəvayətlərin tədqiqi əsaslı və ardıcıl şəkildə olmamışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə isə folklorumuzun digər janrları ilə yanaşı rəvayətlərlə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Bu dövrün araşdırmalarında rəvayətlərin tarixi təşəkkülünə, milli xüsusiyyətlərin izahına daha çox önəm verilmişdir.

Rəvayətləri xalq arasında yaşadığı kimi, yazılı ədəbiyyatın tərkibində də yaşamaqdadır. Ümumiyyətlə, yazılı ədəbiyyat xalq ədəbiyyatından bəhrələnməklə yanaşı, həm də xalq ədəbiyyatı nümunələrini qoruyub saxlayır.

Rəvayətlərdə məxsus olduğu xalqın dünyagörüşü, mübarizliyi, humanist keyfiyyətləri əks olunur. Bu folklor janrı müasir dövrdə də insanların mənəvi cəhətdən zənginləşməsində, kamilləşməsində əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Rəvayətlər əsasən iki şəkildə özünü göstərir:

1. Müstəqil janr kimi.
2. Digər janrın tərkb hissəsi kimi.

Rəvayətlər üç yolla yayılır və mövcud ola bilir:

1. Şifahi yolla, müstəqil bir sər kimi.
2. Dastanların daxilində, onların tərkib hissəsi kimi.
3. Yazılı qaynaqlarda.

Ə.Axundovun 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan folkloru anto-logiyası"nın ikinci cildində əfsanə və rəvayətlərdən nümunələr verilmişdir. Amma burada əfsanə və rəvayətlər vahid bir janr kimi birləşdirilmişdir.

Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin bir küll halında toplanması, nəşri və tədqiqi XX əsrin 60-70-ci illərindən balayır.

Azərbaycan Sovet folklorşünaslığında əfsanə və rəvayətlərə dair ilk geniş təsnifatı Vaqif Vəliyev aparmışdır. Vaqif Vəliyev əfsanələri əsasən dörd qrupa bölmüşdür:

Birinci qrupa təbiət hadisələri, ayrı-ayrı canlılar, bitki və ağaclarla əlaqədar olaraq yaranana əfsanələr;

İkinci qrupa təbiət qüvvələrinin insanabənzər təsəvvür edilməsi nəticəsində, yəni antropomorfizm nəticəsində yaranan əfsanələr;

Üçüncü qrupa tarixi hadisə, şəxsiyyət və abidələrlə bağlı olan əfsanələr;

Dördüncü qrupa isə dini əfsanələr daxildir (1).

Bu təsnifata görə aşıq rəvayətləri üçüncü qrupa aid edilə bilər. Çünki aşıq tarixi şəxsiyyətdir və xalq tərəfindən də sənəti ilə sevilir. Yəni onun şəxsiyyəti ətrafında yaranan rəvayətlər və əfsanələr də ola bilər.

Əfsanələri xalq ədəbiyyatında epik növün ilkin janrlarından sayan P.Əfəndiyev onları belə qruplaşdırmışdır:

1. Heyvanlar, quşlar haqqında əfsanələr;
2. Yer adları, qalalar, abidələr və s. ilə bağlı olan əfsanələr;
3. Tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə bağlı olan əfsanələr;
4. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı olan əfsanələr;
5. Ailə-məişət, xalqın istək və arzuları haqqında əfsanələr (bunlara ictimai məzmunlu, bəzən də utopik əfsanələr də deyilir);
6. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr;
7. Səma cisimləri – Ay, Günəş, Ulduz və səyyarələr haqqında əfsanələr;
8. Dini əfsanələr (2, 165).

Burada qeyd olunan "tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr" qrupu aşıq rəvayətlərinə məhz tarixilik və şəxsiyyət prinsipi baxımından yaxındır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İ.Abbaslı "Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu" adlı araşdırmasında əfsanə və rəvayətləri folklorun müstəqil janrı kimi tədqiq etmiş və onların bir-birindən seçilən səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, sərhədlərini müəy-yənləşdirməyə çalışmışdır. Əfsanələrin janr özünəməxsusluğundan danışan müəllif qeyd edir ki, "əfsanələr bir janr kimi əsasən kosmoqonik, toponimik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq səciyyəsi daşıyır" (3, 3). O, rəvayətləri isə ayrılıqda aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

1. Etimoloji rəvayətlər.
2. İzahlı rəvayətlər.
3. Real və yarımtarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər (3, 9-15).

İ.Abbaslı etimoloji və izahlı rəvayətlərin təsnifində bu bölmələrin də olduğunu qeyd etmişdir: "Günəş, ay, ulduzlar haqqında; Dağlar, qayalar, dərələr, səhralar; Göllər, çaylar, bulaqlar, şəlalələr; Bitkilər və heyvanlar aləmi; Mahallar, şəhərlər, kəndlər; Qalalar, körpülər, yollar; Sərdabələr, qəbirlər, qəbristanlıqlar və s." (3, 15).

İ.Abbaslı mindən artıq Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərini nəzərdən keçirildikdən sonra onları aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. Əsatiri təbiətli əfsanələr.
2. Mifoloji qaynaqlı qəhrəmanlıq əfsanələri.
3. Tarixi qəhrəmanlıq rəvayətləri.
4. Qədim abidələrlə bağlı rəvayətlər.
5. Məhəbbət rəvayətləri.
6. Ailə-məişət rəvayətləri.
7. Tarixi və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər.
8. Dini rəvayətlər (4, 47).

Burada da aşıq rəvayətlərinin aid ola biləcəyi qrup aydın görünür. Amma məsələ bu qrup rəvayətlərin gerçək təbiətini və hanr xarakterini daha da aydın təsəvvür etmək üçün onların geniş mətn materialına malik olmaqdan və onların üzərində təhlil aparmaqdan ibarətdir. Aşıq rəvayətləri canlı aşıq tarixidir və eyni zamanda aşıq şəxsiyyəti ilə yanaşı xalqın böyük bir mədəniyyətini özündə yaşadan sənət salnaməsi və bədii yaradıcılıq nümunəsidir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığında özünün xüsusi mövqeyi ilə seçilən aşıq yaradıcılığı olduqca geniş əhatəli və zəngindir. Aşığın söz repertuarında zəngin poeziya nümunələri, rəngarəng şeir şəkilləri, dastan yaradıcılığı olduğu kimi aşıq rəvayətlərinin də özünəməxsus yeri vardır. Aşıq rəvayətlərinin yaranması, ümumiyyətlə, rəvayətlərin yaranması ilə eyni qanunauyğunluğa əsaslanır. Amma rəvayət janrının məzmun baxımından belə şəkillənməsi, əlbəttə ki, ilk növbədə yerli şərait və mühitlə bağlı məsələdir. Aşıq rəvayəti o yerdə yarana bilər ki, ilk növbədə orada aşıq mədəniyyətinin mühüm bir hadisəsi olsun. Aşığın fəaliyyəti zamanı onun sərgüzəştləri, başına gələn əhvalatlar olmalıdır, onları da bədii miniatürlərə çevirən sənətkarlar olmalıdır ki, onlar folklorlaşsın. Şirvan uzun müddət dövlətçilik ənənələrini yaşatdığı üçün burada mütəfəkkir yazıçılar, dai alimlər, diplomatik elita ilə yanaşı elat mədəniyyəti də, eləcə də təriqət mədəniyyəti də inkişaf edirdi. Təriqətdən gələn aşiqlər də rəvayətlər yaradırdı. Butavermə, butaalma, eşq badəsi və sair kimi təsəvvüf anlayışları geniş əks olunurdu. XV əsrdən Aşıq Şirvan mədənyyətinə nüfuz edirdi. Artıq mədəniyyətin digər hadisələri onun məhvərinin ətrafında və ya cazibəsində hərəkət edirdi.

Şirvanda musiqi və şeir ənənəsinin tarixi qədim olduğu kimi, dastan-təhkiyə sənətinin də qədim və zəngin ənənələri vardır. Şirvanda inkişaf edən dastan mədəniyyəti aşıq sənətinin inkişafına təkan vermiş, onun bədii imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir.

Əlbəttə, aşıq yaradıcılığında rəvayətlərin yeri və mövqeyi məsələsi ciddi maraq doğurur. Rəvayətin xalq yaradıcılığında ən qədim janrlardan biri olduğuna baxmayaraq, aşığa münasibətdə yeni bir hadisə kimi müşahidə olunur. Onun dastan yaradıcılığının bi şəkli olması da istisan olunmur. Çünki dastan dövrü bitdikdən sonra aşıq yaradıcılığında onu yerini daha real məsələləri əhatə edən formalar yaranması düşünülə bilər. Bu da bir həqiqətdir ki, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının söylənməsi xüsusi bir situasiya, mərasim v

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qısa ölçülü rəvayətlərin söylənməsi belə bir hazırlığa və auditoriyaya ehtiyac duymur. Söylənməsi rahat olduğu üçün, real həyat lövhələrini əks etdirdiyi üçüm aktiv aşıq mühitlərində geniş yayıla bilmişdir. Deməк, aşıq rəvayətlərinin yaranması hər şeydən öncə dövr, zaman və şəaraitlə bağlıdır. Digər mühüm səbəb isə, yerli şəraitlə əlaqəlidir. Daha sonra bu, əlbəttə, müasir dünyagörüşlə bağlıdır.

Azərbaycan dastançılıq ənənələrinin tarixi çox qədimdir: kökləri ümumtürk dastançılığına gedib çıxır. Milli epos ənənələrimiz "Dədə Qorqud kitabı"ndan tutmuş bu günə kimi zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə dastançılıq ənənəsində məhəbbət motivləri çox güclənmiş və eşq-məhəbbət dastanları sürətli inkişafa başlamışdır. "Qurbani", "Abbas-Gülgəz", "Əsli-Kərəm" və s. kimi klassik məhəbbət dastanlarının meydana çıxması qəhrəmanlıq dastanlarının inkişafını dayandırmadı.Tədqiqatlar aydın göstərir ki, milli dastançılıq ənənəmizdə məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yanaşı yaşamış və heç vaxt öz inkişaflarını dayandırmamışdır. Möhtəşəm "Koroğlu" eposu məhəbbət dastanları ilə yanaşı ifa olunmuş və inkişaf edərək zənginləşmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dastançılıq ənənəsində məhəbbət və qəhrəmanlıq motivləri paralel olaraq yaşamış və heç vaxt inkişafdan qalmamışdır. Bunun iki əsas səbəbi vardır:

Birincisi: Azərbaycan dastançılıq ənənəsi çox böyük və əzəmətli ümumtürk eposu bünövrəsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Epik ənənənin tükənməzliyi, milli-epik düşüncədə dastançılıq kodunun üstün yer tutması onun folklorumuzda daim yaşamasının və inkişaf etməsinin əsas qaynaqlarındandır.

İkincisi: orta əsrlərdə aşıq sənətinin meydana çıxmasının ictimai-ideoloji, fəlsəfi-estetik əsaslarını təşkil etmiş təsəvvüfi dünyagörüşü Azərbaycan dastançılıq ənənəsində məhəbbət dastanlarının təşəkkülü və inkişafını şərtləndirdiyi kimi, qəhrəmanlıq dastanı ənənəsinin də inkişafını şərtləndirmişdir.

Şirvan dastanları Türk dastan janrının çevrəsi daxilindədir; onun inkişaf qanunauyğunluğu mexanizmi ilə işləyir; passiv epik imkanlar da onda reallaşa bilir. Yəni türk dastançlığı fasiləsiz şəkildə yaşayır və müxtəlif səviyyələrdə ransformasiya olunur.

Şirvan aşıqlarının dastan-rəvayətləri bir tərəfdən rəvayətdirsə, digər tərəfdən də bir dastan şəklidir. Bunların hər ikisinin (rəvayət və dastan) epik növdə birləşdiyini və bir-biri ilə əlaqəli yaradıcılıq hadisəsi olduğunu da təsəvvür etmək çətin deyil. Bunların arasında diaxron-zama ardıcıllığı əlaqəsi vardır. Çünki əvvəl rəvayət mövcud olub, sonra isə dastan yaranıb. Məsələn, Haşiyə: Aşıq bəzən dastanın arasında rəvayət danışır. Bu o deməkdir ki, rəvayət dastanı inkişaf etdirir. Aşıq öz sənətini, necə deyərlər öz mətahını baha satmaq üçün dastanı şirin yerində rəvayət danışır. " – Deyirlər bir gün Musa peyğəmbər Allah-təala ilə Tur dağında söhbət edib ayrılarkən Allah-təala Musaya deyir: "Ya Musa, bizim söhbətlərimizi bir kimsə bilməsin. Həzrəti Musa Allah-təalaya təzim edir və geri dönür. Tur dağının ətəyinə düşəndə orada ozanları görür. Maraqlı hal o idi ki, ozanlar Musa ilə Allah arasında olan söhbəti oxuyurlarmış.

Musa bu hadisədən bərk pərişan olur və tez-tələsik geri dönür. Səcdəyə gedərək Allaha yalvarmağa başlayır. Allah-təala soruşur ki, nə olub, Musa? Musa buyurur ki, Ya Rəbbim, mən səndən ayrılıb gedərkən ozanların bizim söhbətimizi çalıb oxuduqlarını gördüm. Gəldim ki, məni bağışlayasan. Mən heç bir sirri açmamışam. Uca Rəbbimiz Musaya deyir ki, sən narahat olma, onlar mənim aşiqlərimdir. Mənim onlarla bir könül bağlılığım var.

Bu rəvayətlər dastanlardan çox öncə yaranmışdır. Dastan özündə özündən öncəki bir sıra janrların imkanlarını da ehtiva etməkdədir. Bu baxımdan aşıq rəvayətlərinə rəvayət prizmasından yanaşıldığı kimi, dastan yaradıcılığı gerçəkliyindən də nəzər yetirmək lazımdır. İlk növbədə M.H.Təhmasibin dastan təsnifatına diqqət edək:

I. Qəhrəmanlıq dastanları.

a) Qədim bahadırlıq nağılları, sehirli nağıllar və tarixi görüşlərlə səslənən qəhrəmanlıq dastanları.
b) Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.
c) Adi qəhrəmanlıq dastanları.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

II. Məhəbbət dastanları.

1) Məhəbbətlə qəhrəmanlığın hüdudunda dayanan dastanlar
2) Əsil məhəbbət dastanları
a) Nağıllarla basğlı məhəbbət dastanları
b) Qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları
c) Yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları
d) Orijinal məhəbbət dastanları

III. Ailə-əxlaq dastanları (6, 373).

Bu təsnifatda aşıq rəvayətlərinin yerini müəyyənləşdirmək çətindir. Amma burada biz aşıq rəvayətlərinin məzmununa görə bu sistemin hansı həlqəsinə aid ola biləcəyini müəyyənləşdirə bilərik.

"Soltan Kösər" dastanını bu bölgüdə birinci qrupa, tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları qrupuna aid tmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, dastranda bir çox tarixi hadisələrin əksi, tarixi qəhrəmanlıq dastanlarının əsasında qəhrəmanlıq motivi durur. Bu dastanın baş qəhrəmanı isə ustad sənətkar, haqq aşığıdır. Burada əsas yeri saz, söz tutur, ona görə də bu dastanı qəhrəmanlıq dastanları bölümünə aid etmək olmazdı.

V.M.Jirmunski və H.T.Zərifov özbək dastanlarını aşağıdakı kimi təsnif etmişdir.

1. Bahadırlıq eposu.
2. Əsgəri-hərbi povest
3. Tarixi məzmuna malik dastanlar
4. Roman dastanlar
5. "Koroğlu" silsiləsi
6. Mənşəyi yazılı ədəbiyyatdan götürülən dastanlar (6, 374).

Bu təsnifatda da

Biz yeni yaradıcılığındakı yeni təmayülləri müşahidə etmirik. Əlbəttə, təsnifat materialı da buna imkan verməmişdir. Çünki Şirvanda müşahidə olunan epik yaradıcılıq faktı öz müvafiqü təsnifini zəruri edir.

Şirvan aşıq mühitində ustada dastan bağlama ənənəsi də mövcuddur. Bu baxımdan diqqəti çəkən bir sıra dastanlar var. Aşıq Əhməd ustad Mirzə Bilalın adına eyni adlı dastan bağlayıb. Bu dastanın qəhrəmanı müasir Şirvan aşıqlarının atası ustad Mirzə Bilaldır. Dastan tarixi motivlərlə zəngindir. Müasir dövrdə yaranması dastanın məzmunundan müşahidə olunur. Burada Mirzə Bilalın Sabirlə münasibətlərinə də yer verilmişdir.

Şirvan aşıqlarının repertuarında olan dastanları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) Şirvan aşıq dastanları
2) Ustad aşıqlar haqqında yaradılmış dastanlar
3) Digər tarixi şəxsiyyətlər haqqında dastanlar
4) Şirvan dastan-rəvayətləri
5) Aşıqlarla bağlı dastan-rəvayətlər

Şirvan dastanlarını təhlil etdikdə biz rəvayətdən dastana, dastandan rəvayətə doğru bir hərəkət müşahidə edirik. Bunlar əslində dastana bənzər rəvayətlərdir. Başqa deyilişlə, aşıq rəvayəti "dastan-rəvayət" şəklində yenidən öz başlanğıcına, mənşəyinə qayıdır. Digər tərəfdən də bu formanın elə qədimdən mövcud olması və mühitdə mühafizə olunaraq yaşaması da istisna olunmur. Əlbəttə, mövcud gerçəkliyi rəvayətin dastana doğru genişlənməsi hadisəsi ilə yanaşı, buna əks olan, dastanın rəvayətə doğru daralması hadisəsi kimi epik qanunauyğunluqla da izah etmək olar. Azərbaycan dastanlarının Şirvan variantlarından əlavə Şirvan aşıq repertuarını Şirvan aşıqlarının özlərinin yaratdığı dastan və rəvayətlər zəngin-ləşdirir. Şirvan aşıqlarının yaratdığı dastan-rəvayətlər mövzusuna görə həm məhəbbət, həm də qəhrəmanlıq dastanlarına bölünür.

"Soltan Kösər", "Seyfəlmülk" qəhrəmanlıq, "Səhər və Təbriz", "Bilal və Badam", "Canbaxışın elçiliyi", "Şakir-Ceyran", "Soltanmurad-Albuxara" dastan-rəvayətləri isə məhəbbət dastanlarına aiddir. "Aşıq Şakirin Tovuz səfəri" isə aşıq əhvalatı kimi səciyyələndirmək olar.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyatı, 1970.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif" nəş., 1992.
3. Abbasslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin özünəməxsusluğu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər, XI kitab, Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2002.
4. Sədnik Paşa Pirsultanlı. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi. Bakı, "Nurlan" nəş., 2007, s. 47
5. Qəniyev S.
6. Folklor terminləri. Bakı, 2009.
7. Ansiklopedik Halk edebiyyatı Sözlüğü. Ankara, LM, 2004.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

QƏDİM DASTANLARIN İZLƏRİ

QARA NAMAZOV

“Türklər dastan yazmadılar, dastan yaratdılar” məşhur kəlamında deyildiyi kimi, qədim türk xalqları, eləcə də Azərbaycan xalqının öz torpaqlarında yaranan dövlətlərin qurucuları haqqında min illərdən bəri yaşanan dastanların öyrənilməsi problemi həm tarixə yenidən dönüş, həm də soy kökümüzə qayıdış baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qaynaqlardan bəllidir ki, m.ö. VI-II minilliklərdə İkiçayarası və onun şimalında, Urmiya gölünün cənubunda yaranan şəhərtipli dövlətlərin mədəniyyəti, sonrakı yüzilliklərdə Şərqdə törəyib Qərbə doğru genişlənən türk dövlətlərinin özlərindən sonrakı nəsillərinin yaratdıqları epik mədəniyyət tarixi qaynaq kimi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Buna görə də, həm “Aratta-Şumer dastan məktəbi”ni özündə ehtiva edən, həm də sonrakı türk dövlət quruculuğunu məzmununda yaşadan islamaqədərki dastan nümunələrini, şərti olaraq iki tarixi epoxanın epik mədəniyyət ənənəsini, izləmək məqsədəuyğundur.

Birinci “Aratta-Şumer dastan məktəbi”nə İkiçayarasında və Güney Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlətlərin bir-birilə münasibətlərindən və münaqişələrindən bəhs edən tarixi dastanlar daxildir.

M.ö.VI-II minilliklərdə İkiçayarasının quzeyində və Güney Azərbaycanın (Urmiyanın cənubunda) bölgələrinə müstəqil dövlətlər (Uruq, Aratta, Lullubi, Kiş, Turruki, Kuntum, Eredu, Larsa, Ur, Laqaş, Umma, İsin, Sippar, Şuruppak, Nippur) meydana gəlib yaşamış, bir-biri ilə münasibətdə və münaqişələrdə olmuşlar. Bu dövlətlər üç min ildən çox fəaliyyət göstərib bəşər mədəniyyəti tarixində silinməz iz buraxmışlar.

Şumer əfsanələrinə görə, onların dövlətləri Nuh daşqınından əvvəllərə - təxminən 30 min il qabağa aiddir. İslam dinində Nuh, Tövratda Noy, Akkad əsatirlərində Utnapiştim kimi yaşanan hadisə Dəclə və Fərat çaylarının güclü daşqını ilə əlaqələndirilir. Bu daşqının təfsilatı “Bilqamıs dastanı”nda daha ətraflı təsvir olunmuşdur.

Şumer tarixinə, mədəniyyətinə, dininə, ədəbiyyatına, şifahi xalq yaradıcılığına dair zəngin qaynaqlar və onların nümunələri m.ö. III minillikdə gil lövhələrə köçürülmüş, beş minillik bir tarixi yol keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Onların arasında Şumer əfsanələri və dastanları xüsusi yer tutur. Və sonrakı minilliklərdə yaranan əfsanə və dastanlarda əbədi iz buraxmış, dini kitablara da daxil olmuşdur.

Şumer dastanları daha çox tarixi hadisələri və xatirələri, dövlətlər arasında baş verən müharibə və münaqişələri, qarşılıqlı münasibətləri özündə ehtiva etmişdir. Bu dastanlardan “Uruq və Aratta”, “En Merkar və Aratta”, “Luqalbanda və En Merkar”, “Luqalbanda və Hurrum”, “Bilqamıs və Aka (Anqa)”, “Bilqamıs haqqında dastan” və s. xatırlamaq olar.

Tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, dastanlarda adı çəkilən En Merkar, Luqalbanda, Bilqamıs və Aka tarixi şəxsiyyət olmuşlar.

“En Merkar və Aratta” geniş məzmunlu dastandır. Dastan Urmiya gölünün cənub-şərq (Güney Azərbaycan) torpaqlarında Aratta hökmdarlığından, onun Uruq dövlətilə münasibətlərindən, mübahisə və müharibələrindən bəhs edir.

Yeddi dağ arxasında yerləşən Aratta (Aratta cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi. Bax: «Azərbaycan tarixi», 1994, səh.61) ölkəsini Uruq hakimi En Merkar öz ölkəsinə tabe etmək istəyir. Bu məqsədlə En Merkar Aratta ölkəsinə qasid göndərir. Qasid Qara dağı (Yeddi dağ, Qara dağ e.ə. bu adı daşımışlar) aşıb, Yeddi dağı köçüb Aratta ölkəsinə daxil olur. En Merkarın tələblərini Aratta hakiminə bildirir (Aratta- Ər dağı deməkdir).

Aratta En Merkarın tələbini rədd edir, bildirir ki, “Səma hökmdarının özülü Kainat hökmdarəsi, bütün qanunlar hakiməsi müqəddəs İnanna ...məni pak adət-ənənələr ölkəsi Arattaya gətirdi, dağlarda onun (Arattanın) önündə böyük qapı kimi məni qoydu. Necə ola bilər k, Aratta Uruqa boyun əysin”. Aratta hakimi Er Merkarın elçisinə sülh təklif edir. Uruq hakimi En Merkar bu təklifi qəbul eləmir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"En Merkar və Aratta" dastanında hökmdarların münaqişəsi əvvəlcə bir-birlərinə göndərdikləri tapmacalarla müşayiət olunur. Arattanın En Merkara göndərdiyi birinci tapmacada deyilir: "Hakimiyyət rəmzi" qoy ağacdan olmasın, ağacın adını da deməsin, qoy sidr olmasın, sərv olmasın, ağcaqayın olmasın, lacivərd olmasın. Hakimiyyət rəmzini hazırlasın, özüylə götürsün. Əqiqi bir ağac kimi, lacivərdli bir ağac kimi gülabın ali kahin hökmdarı əlinə alsın və mənim yanıma gəlsin".

En Merkar müdriklik Allahı Enkinin köməyilə tapmacanı açır. Aratta tapmacanın açılmasından kədərlənsə də, ruhdan düşmür, yeni tapmaca göndərir. Eyni zamanda, külək allahı İşgur Aratta üzərinə yağış yağdırır, hər yerdə buğda, noxud göyərməyə başlayır. Arattalılar taxıl anbarlarını doldururlar. En Merkar İnannanın Arattanı himayə etdiyini bilir, o da səbətlər dolu taxıl, sonra qurbanlıq qoyun, keçi, inək götürüb Arattaya yola düşür. Arattalılar İkiçayarasından gətirilən məhsulla qızıl, gümüş, lacivərdi mübadilə edirlər.

Xatırladaq ki, qədim nağıl və dastanlarımızda dövlətlərarası münaqişələrdə tapmacalardan geniş istifadə olunmuşdur. Dastanlarımızda bağlama – deyişmələr də, şübhəsiz, bu qədim ənənə ilə bağlıdır. "En Merkar və Aratta hökmdarı" dastanı Şumer dastanları arasında həm zəngin məzmun və mündəricəsi, həm də zaman və məkan baxımından bizim üçün çox əhəmiyyətli dastandır. Belə ki, bu dastandakı hadisələr həm Azərbaycan ərazisində baş verir, həm də tarixən ən qədim dastanlardan sayıla bilər. Çünki "En Merkar və Aratta" dastanı yeni eradan əvvəlki III minilliyin əvvəllərində – yəni 2800-cü illərdə, başqa cür desək, 4800 il bundan əvvəl yaranmış və yazıya alınmışdır. Dastanda Yeddi dağ arxasında Aratta ölkəsinin zənginliyi təsvir olunur: "Dağ məharətlə dolu qəhrəmandır. O, öz evinə yollanan axşam şəfəqidir. Onun üzərində qaranlıq yayılır. O, üzü şölə ilə dolu olan fəzaya qalxan Aya bənzəyir. O, dağlara çəpər olan ağaclara (meşəyə) bənzəyir. Pak adət-ənənə ölkəsinin lütfkar Laması (Aratta ilahəsi) – Arattanın tacı, şəfəqli səma tacı (İnanna) kimi Arattaya yol göstərdi, mən öz əzəmətliyimi həqiqətən dərk etdim". Dastanda Aratta ölkəsində zəngin sərvətlər olduğu xatırladılır.

Tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, dastanlarda adı çəkilən En Merkar, Luqalbanda, Bilqamıs, En Suküşiranna, Aka (Ağa) tarixi şəxsiyyət olmuşlar.

Dastanlardakı adların bəziləri bu gün də dilimizdə işlənən sözlərdir: Uruq sözünün "Oğuz Kağan" dastanında, Dədə Qorqud boylarında, Mahmud Qaşqarlının "Türk dili" lüğətində soy, kök, hətta toxum mənasında işləndiyi qeyd olunur.

"Bilqamıs" dastanında uruq sözü – Uruq şəhəri, Uruq qalası, həm də uruq xalqı kimi mənaları daşıyır: uruq türklərin qədim "Erkənqon" dastanında soy-nəsil və yurd-oymaq anlamında işlənmişdir.

Uruq sözü bu gün də Qafqaz və Asiya türk xalqlarında "uruq-turuq" – soy, nəsil, kök mənasını bildirir.

Bu baxımdan şumerlərin soy adını daşıyan uruq sözü ilə eyni dilli xalqları birləşdirən türk sözünün bir kökdən olması diqqət çəkir. Buradan belə anlaşılır ki, uruq-turuq türk sözü şumerlərdə bugünkü mənasını daşımaqla İkiçayarası mədəniyyətində bir sıra başqa sözlərlə yanaşı (Yeddi dağ, Qara dağ və s.), uruq sözü (türk sözü də eyni mənanı daşıyır) türk mənşəli sözdür. Aratta sözü professor Y.Yusifovun qeyd etdiyi kimi, Ər dağı anlamındadır. Hurrum-Hərum Nizaminin "İsgəndərnamə" poemasında Bərdənin qədim adı kimi təqdim olunur. "Bilqamıs bilən – hər şeyi bilən, vaqif olan, Aka-Ağa-qağa-qədim kağan sözünün el arasında işlənən variantıdır və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dastanlar şübhəsiz miladdan öncəki III-II minillklərin hadisələrini özündə yaşatmış, sonrakı dastanlarda da iz buraxmışdır.

Bilqamıs haqqında dastanın bir çox motivləri və izləri Dədə Qorqud boylarında müşahidə olunmaqdadır.

Dədə Qorqudun da Bilqamıs kimi hər şeyi bilməsi, keçmişdən və gələcəkdən xəbər verməsi, müdrik ağlı ilə böyük hörmət və nüfuz qazanması, nəhayət, əbədi yaşamaq arzusu, demək olar ki, eynidir.

Bilqamısla Enkidunun birlikdə sidr meşəsinə səfər edib ş

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

öldürmələri Basatın Təpəgözü öldürdüyü səhnəni yada salır.

Ümumiyyətlə, e.ə. minilliklərdə İkiçayarasında və Urmiya gölünün cənubunda yaşamış şəhər dövlətlərindən miras qalmış müxtəlif janrlı ədəbi nümunələrin bir çoxu sonrakı folklor qaynaqlarına köçərək yaşanmışdır.

Bütün bu ümumi qeydlərimiz qədim Urmiya və İkiçayarası mədəniyyətin bir çox əyalətlərinin sonrakı ozan-aşıq dastançılığının ruhunda iz qoyub yaşanması bu sənət məbədinin bütövlükdə yenidən öyrənilməsinə təkan verir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

QARDAŞ TÜRK DASTANLARININ «DƏDƏ QORQUD» TOPLUSUNDA ÇAP TƏCRÜBƏSİNDƏN

QUMRU ŞƏHRİYAR

2001-ci ildən bu günə qədər «Dədə Qorqud» jurnalının 35 sayı işıq üzü görmüşdür. Bu illər ərzində jurnalın «Qardaş türk folkloru» bölməsində müxtəlif türk xalqlarının folklorundan nümunələr – atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar, ninnilər, oxşamalar, türkülər (notlarla), lətifələr, əfsanələr, nağıllar, dastanlar çap olunmuşdur. Jurnalda bütün nümunələr əvvəlcə orijinalda oluduğu kimi, qarşısında isə Azərbaycan dilində tərcüməsi verilmişdir. Əsasən irihəcmli folklor nümunələri (xüsusilə dastanlar) sətri tərcümə, nisbətən kiçik olanları isə (məsələn, atalar sözləri) bəzən Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə verilmişdir.

S.Reyser yazır ki, təcrübi iş zamanı mətnşünasların qarşısına ən müxtəlif və ən gözlənilməz problemlər çıxır. Bu problemlər hər yeni mətn üzərində işə başlayarkən üzə çıxır desək, yanılmarıq. Heç bir təlimat qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə yardım edə bilməz (10, səh. 3). Burada müxtəliflik o qədər böyükdür ki (hər yeni folklor materialının nəşrində ayrı-ayrı problemlər – dil, mətn və s.), bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, «heç bir mətnşünaslıq prinsipləri, heç bir qayda ümumi ola bilməz» (11, səh. 24). «Mətnşünaslığın problemləri təcrübi iş zamanı meydana çıxır və nəzəri təfəkkürdən çox uğurlu təcrübə sayəsində həll olunur» (12, səh. 22-23).

D.Lixaçev əbəs yerə məntşünaslığı «qaydasız oyun» (13, səh. 15) adlandırmamışdır. Nəşrə başladığımız ilk gündən «Dədə Qorqud» toplusunda çap olunan ayrı-ayrı folklor nümunələrinə müxtəlif cür yanaşılmış, hər mətnin öz dili, quruluşu, informasiya bazası saxlanılmağa çalışılmışdır. Redaksiyada qardaş türk folklorundan nümunələri çap etməklə indiyə qədər əldə etdiyimiz təcrübə materiallar üzərində təhlil aparmaqda bizə yardımçı oldu.

Bu məqalədə «Dədə Qorqud» jurnalında çap olunan dastanların tərcüməsi, çapı və bu zaman ortaya çıxan problemlər üzərində dayanacağıq. «Dədə Qorqud» jurnalında çap olunan müxtəlif dastanlar bəzən türk, bəzən rus və bəzən də orijinaldan tərcümə olunmuşdur. Bu da, təbii ki, hər dastanda tərcümə zamanı müxtəlif problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, dastanların tərcüməsi zamanı mətnin məzmunundakı formal hüdudları müəyyənləşdirilərək informativ tutumuna diqqət yetirilir. Məntşünaslığın qaydalarına ciddi əməl olunur, yəni dastanın informativ strukturu və təşkili mexanizmi, mürəkkəb sintaktik vahidlərin bədii mətn vahidi kimi dastanda özünə yer alması, dastan üçün səciyyəvi olan funksional-məzmun, struktur-forma elementləri, nəzm və nəsr formalı mətnlərin fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətləri, dastanın dili üçün xarakterik olan sintaktik quruluşlar, bədii təsvir və ifadə vasitələri sistemi, fonem, heca, intonasiya, ahəng qanunu və s. bu kimi qanunlara riayət olunur.

Bildiyimiz kimi, türk dastanlarında forma və məzmun göstəricilərinin özünəməxsus əlamətləri mövcuddur. Məlumdur ki, türk bədii mətninin strukturu özündə iki əsas komponenti birləşdirir: informasiya və informasiyanın ifadəsi. İnformativ struktur şeir və ya nəsr mətninin bazisini təşkil edir. İstənilən mətn və ya sintaqmatik hüdudları olan dil vahidi informasiyasız mümkün deyil (1, səh. 11).

«Dədə Qorqud» toplusunda çap olunan dastanları yuxarıda sadaladığımız göstəricilərə əsaslanaraq tərcümə edilir. Dastanların nəsrlə ifadə olunan hissələri informasiya xarakterlidir. Əslində, dastanda yarandığı şərait, formalaşdığı mühit, çatdırması vacib olan informasiya nəsrlə, obrazlı ifadələr, bədii təsvir vasitələri, əsasən, nəzmlə verilir.

Bununla yanaşı, bədii mətnin təşkilində informasiya nə qədər zəruri sayılırsa, onun ifadə forması bir o qədər əhəmiyyətli hesab edilir. Bu ifadə formalarına bütün sintaktik vahidləri (söz birləşməsi, sadə cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütöv) aid etmək mümkündür (1, səh. 27).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«Dədə Qorqud» toplusunda çap edilən dastanlarda mətnlər mümkün qədər orijinala yaxın tərcümə olunur, bəzən söz birləşmələri, ifadələr, hətta cümlələr də olduğu kimi saxlanılaraq mətnin sonunda izahı verilir. Bu yalnız o halda baş verir ki, bir çox sözlərin və ya ifadələrin tərcüməsi zamanı dastanın dilinə, sintaktik quruluşuna, fonetikasına, orfoqrafiyasına, hətta qafiyə quruluşuna xələl gəlir. Elə türk xalqları var ki, onların dilindən çevirmələrə ehtiyac duyulmadığından (məsələn, Osmanlı imperiyası ilə bağlı yaranan əfsanələr. «Dədə Qorqud» toplusu, 2008 (III) mətn olduğu kimi verilir. Bu zaman, təbii ki, çətin anlaşılan sözlər, söz birləşmələri, cümlələr, hətta bəzən fikirlərə də izahlar verilir.

Topluda çap olunan dastanların təhlilinə keçək.

2002-ci ilin II nömrəsindən etibarən «Dədə Qorqud» jurnalında vaxtaşırı qardaş türk xalqlarının folkloruna aid dastanlar nəşr olunur. İlk çap olunan krım-tatar qəhrəmanlıq dastanı «Çorabatır»dır. Dastan haqqında onu deyə bilərik ki, onun üç variantı mövcuddur və hər üç variantı V.V.Radlov toplayaraq 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirmişdir. Jurnalda təqdim olunan mətn isə 1999-cu ildə Türkiyə türkcəsinə çevrilərək nəşr olunan variantdır (2, səh.149). Tərcüməçi dastanın dilini olduğu kimi saxlamaqla yanaşı, axıcılığı da qoruya bilmişdir.

Dastandan bir parçaya diqqət yetirək:

Key tor atqa mingensiħ (7)
Quyruğuħnu, calnıħnı (7)
İpek bilen tüygensiħ (7)
Ağam qayda ketesiħ? (7)

Azərbaycan dilində:

Kəhər ata minibsən (7),
Quyruğunu, yalını (7),
İpək ilə hörübsən (7),
Ağam, hara gedirsən? (7)

Göründüyü kimi, dillərin bir-birinə yaxınlığı misradaxili hecaların quruluşuna heç bir xələl gətirməmişdir. Dastan boyu hecaların sayı bəzən 8, bəzən 10 olur. Bu da müvafiq olaraq Azərbaycan dilində 8 və 10 hecalı verilir. Çox nadir hallarda dastanda bəzi misraların sayı 6, 9 və ya 11-dir. Düşünürük ki, bu, söyləyicinin nitqindəki əlavə səslərin və ya əlavə cümlələrin mətndə olduğu kimi saxlanılmasından irəli gəlir. Məsələn, əvvəldəki misradaxili hecaların sayı 7 olan bir parçada:

Çora cevap bere (6)
Töre degil, qaraman (7)
Köyümniħ adını sorasaħ (9)
Köküşlü kök tamalıman (8).

Bu şəkildə misradaxili hecaların sayının qarışıq olması dastan boyu bir neçə yerdə müşahidə olunur.

Dastanın nəsrlə olan bölməsində də yuxarıda qeyd etdiyimiz mətnşünaslığın tələblərinə əməl olunaraq obrazlı ifadələr olduğu kimi saxlanılmış, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur. Məsələn:

Sarımsaq tək iri dişli,
Dovşan tək qulaqlı (Dovşan qulaqlı olmalıdır – Q.Ş.),
Hərəkəti uzun-uzadı,
Uzun saçları qaytan tək,
Oturuşu, duruşu şeytan tək,
Budları qara təpə tək,
Qarnı qara təpə tək,
Azacıq başın burub,
Bəyə saçın daradıb…» (2, səh. 162-163).

Bu dastanın dili, mətni və s. üzərində işləmək yalnız dilçilərin deyil, düşünürük ki, elə folklorçuların da marağına səbəb olacaqdır. Folklorşünaslar dastanın

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kontaminasiyanın da şahidi olacaqlar. Dastanda üzə çıxan bu fakta «DədəQorqud» toplusunda çap olunan dastanların heç birində rast gəlinməyib.

Toplunun sonrakı nömrəsində «Axısqa türklərinin iman yeri – kobilyanlı Aşıq Səfi» adlı məqalə dərc olunmuşdur. Məqalədə Aşıq Məhəmməd Səfilinin «1915 – Ardahan kırğını destanı»ndan parçalar və «Aşıx Sefilinan dəqirmançının dastanı» verilmişdir (3, səh. 133). Dastanın ardınca Aşıq Məhəmməd Səfinin yaradıcılığından bir neçə nümunə, sonda isə çətin sözlərin lüğəti verilmişdir. Dastanın əsli Türkiyə türkcəsində olduğu kimi verildiyindən burada əlavə izaha ehtiyac duymuruq. Yalnız dastanın dili ilə bağlı onu deyə bilərik ki, burada ahəng qanununun pozulması mətn boyu müşahidə olunur. Düşünürük ki, bu, şivə xüsusiyyətindən irəli gələn amildir. Çünki hər iki dastanın fonetik quruluşu elə mürəkkəbdir ki, dastanda dil baxımından tədqiqata ehtiyac duyulur. Burada qalın və incə səslərin bir-birini sürətlə əvəzləyir. Məsələn, «Məzəristan bir əl qaxdi da aşıx Səfiliya göstərib dedi ki, sanin qardaşluğun İbrahimin türbəsi deho türbədir». Yaxud da:

Hani qələmqaşli gəzi nargözlər,
Aglar qohum-qardaş, analar sızlar,
Nişanli gəlinnər, köçəcax qızdar,
Ölüm baxmaz cəhil-sivana, qardaş (3, səh. 139).

Qafiyə quruluşu hər iki dastanda sabitdir. Dastanlar 11 hecalıdır, birinci bəndində birinci ilə üçüncü misraları, ikinci ilə dördüncü misraları həmqafiyə, sonrakı bəndlərdə isə əvvəlki üç misra həmqafiyə, sonuncu misra isə birinci bəndin sonuncu misrası ilə qafiyələnir. Bu cür qafiyələnmə qoşma janrına xasdır və hər iki dastanda bu prinsipə riayət olunur.

Dərginin digər sayında «Koroğlu» dastanının tatar-tobol versiyası dərc edilmişdir (4, səh. 136). Mətni akademik V.V.Radlov tobol tatarlarının Sala kəndində yazıya almışdır. V.V.Radlovun qeydinə görə, mətni İsəli Rusi oğlu söyləmişdir.

Mətn «Hekayəti-Koroğlu Soltan» adı ilə Kazan nəşriyyatında 1889, 1890, 1894, 1895, 1901, 1903, 1906, 1909, 1911, 1915, 1916-cı illərdə çap olunmuşdur. V.V.Radlovun yazıya aldığı mətn Kazanda tatar xalq dastanlarının fundamental nəşri olan «Dastanlar – 1984»-ə də daxil edilmişdir (4, səh. 138).

Bildiyimiz kimi, «Koroğlu» dastanının bir neçə variantı mövcuddur. Ümumiyyətlə, qardaş türk xalqlarının ağız ədəbiyyatında yalnız dastan deyil, eyni zamanda Koroğlu obrazı ilə bağlı çoxlu əfsanələrə, rəvayətlərə, nağıllara da rast gəlmək olar.

Dərgidə çap olunan bu versiya M.H.Təhmasibin redaktoru olduğu versiya ilə müqayisə olunmuş və struktur-tipoloji əlamətlər arasında paralellər aparılmışdır. Burada obrazlar, xüsusi isimlər qruplaşdırılmış, tatar-tobol versiyasındakı variantla qarşılaşdırılmışdır. Bu zaman aşkar olunmuşdur ki, tatar-tobol versiyasındakı Kük biyan (göy madyan), Qart kişi kimi obrazların qarşılığı Azərbaycan versiyasında yoxdur və yaxud əksinə, Ərəb Reyhan, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Giziroğlu Mustafa bəyə məxsus bəzi xüsusiyyətlər Aqasaus adlı obrazda cəmləşmişdir.

Dastanda, eyni zamanda, buta motivinə də rast gəlmək mümkündür ki, bu da Azərbaycan nağıl və dastanları üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Mətndə «İstanbul qalasında Nigar xanım adlı bir qızın Küerin (korun – Q.Ş.) oğluna layiq olmasını xəbər verən qocanın funksiyası nağıllarda və xüsusilə məhəbbət dastanlarında sehrli alma verən dərvişin funksiyası ilə uyğundur» (4, səh. 141).

Dastanın dilinə gəlincə, türk dilləri üçün xarakterik olan cümlə quruluşunun tam əksinə olaraq xəbər əvvəldə gəlir, yəni burada artıq yenə də söyləyicilik ənənəsi özünü digər qaydalara nisbətən daha üstün göstərir ki, biz bunu fərdi üslub hesab edirik. Məsələn: Gedirəm indi bu yerdən İstanbul qalasına. Bir ay sizə müddət, bir aydan sonra mən gəlməsəm, gəlin, məni axtarın! (4, səh. 147) Dastanda digər diqqətəlayiq məsələlərdən biri də ahəng qanunudur. Burada ahəng qanunu əvvəldən sona qədər bir qayda olaraq qorunmuşdur. Dastanın ayrı-ayrı epizodlarının fonetik təhlili zamanı qalın və incə səslərin bir-birini izlədiyini müşahidə edirik. Əgər İstanbul, Nigar xanım, namə və s. bir neçə bu kimi sözləri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, dastanda bir dəfə də olsun ahəng qanunu pozulmayıb. Məsələn: Gird

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qız var, bu qıza (qalın) him elədi (incə), qız (qalın) gəldi… Yəhərin, yüyənin (incə), qılıncın (qalın) götürdü (incə). Bul (qalın) Bək (incə) yatıb qalmışdı. Sarayın qapısın açdı, qara atını da çıxardı (qalın) (4, səh. 149).

Maraqlısı budur ki, müəllif tərcümə zamanı «onomastik fondun fonetik variantlarına toxunmadığını, adların fərqli deyilişinin araşdırma üçün material verdiyini» (4, səh. 141) nəzərə alaraq olduğu kimi saxladığını qeyd edir. Müəllifin bu qeydi bizim yuxarıda göstərdiyimiz ahəng qanunu prinsipini təsdiqləmiş olur.

Dərgidə çap olunan digər bir dastan da Baraba tatarlarının folklorundan «Kozıkörpəç və Bayansılu»dur (5, səh.156). Burada «Kozıkörpəç və Bayansılu» dastanının baraba tatarlarından İ.V.Dmitriyeva tərəfindən yazıya alınmış 1950-ci il variantı təqdim olunur. Qeyd edək ki, İ.V.Dmitriyeva bu dastanın üç variantını yazıya almışdır (9, səh. 25). O, dastanın iki variantını 1967 və 1968-ci illərdə yazıya almışdır. Hər iki mətnin sonra yazıya alınmasına baxmayaraq, 1950-ci il nəşri tamdır.

Dastan orijinaldan tərcümə olunmuşdur. Ona görə də tərcümə zamanı bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdır. Müəllif yazır ki, Azərbaycan dili ilə baraba tatarlarının dilində bir sıra söz və ifadələr, xüsusilə də cümlə quruluşu və təhkiyələr arasında uyğunluq olduğundan bir qohum dildən digərinə tərcümə zamanı tez-tez orijinalın təsirinə düşmək təhlükəsi yaranmışdı (5, səh. 157). Lakin bəzi xırda qüsurların olmasına baxmayaraq, düşünürük ki, mətnin tərcüməsi uğurlu alınmışdır.

Dastanın dili axıcıdır, sözlər ahəng qanununa tabe olur, tərcümə zamanı obrazlı ifadələrdən yerli-yerində istifadə olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, bəzən dastanın dilinə, onun üçün xarakterik olan sintaktik quruluşlara, şeirlərin qafiyə quruluşuna, nəzm və nəsr formalı mətnlərin fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətlərinə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə xələl yetirməmək üçün sözlər orijinalda olduğu kimi saxlanılır, mətnin sonunda izah verilir. «Kozıkörpəç və Bayansılu» dastanında da bu ənənəyə sadiq qalınmış, bəzi sözləri tərcümə etmək lazım bilinməmişdir. Məsələn:

Süyinçi Bayan, süyinçi Bayan,
Süyinçilərin məndədir, Bayan.

Bu iki misralı şeir olduğu kimi, mətnin sonunda isə izahı verilmişdir: süyinçi – hədiyyə, müjdə, muştuluq.

Orijinalda işlənən frazeoloji birləşmə və ifadələrin isə dilimizdəki qarşılığı verilmişdir (məsələn: «aş aşamayın, su içməyin, yütip qaldı» ifadəsini «yemək yemədi, su içmədi, saralıb-soldu» kimi) (5, səh. 157).

Dastan mətnşünaslığın qaydalarına riayət edilərək tərcümə olunmuşdur. Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur. Məsələn, «Kozıkörpəcin saçındakı qızıl muncuq günəş kimi parıldadığından bu otaqda şam yandırmağa ehtiyac olmadı» (5, səh. 167).

Dastan bu kimi obrazlı ifadələrlə zəngindir. Belə misallardan onlarla çəkmək mümkündür. Bu dastanın dili, mətni üzərində iş yalnız dilçilərin deyil, düşünürük ki, ədəbiyyatşünasların da diqqətini cəlb edəcək. Mətn klassik dastançılıq ənənəsi üzərində qurulmuşdur. Dastanda ənənəvi olmayan yeni motiv diqqəti cəlb edir. Burada ağ vedrə ilə bulaqdan su götürən gözəl qadın Kozıkörpəcə «ertə gedən deyikli»si olduğunu deyir. Kozıkörpəc onu axtarmağa getmək üçün anasından izn alır. Amma anası onun getməsinə izn vermir. Əvvəlcə yatıb yuxuda onun getməsinə izn verib-verməməsini öyrənmək istəyir. Ana yuxu görməyə başlayanda oğul onu yuxudan oyadır. Ana izn vermir, deyir: «Otur, balam, döşümün südünü sağım, əgər südüm ağzına yetsə, gedərsən». Oğul bir neçə dəfə cəhd etsə də, ana izn vermir, döşünün südünü sağır, südü ağzına çatmır, nəhayət, oğul ananın razılığı olmadan deyiklisini axtarmağa gedir.

Göründüyü kimi, bu, ənənəvi dastançılığa xas olmayan bir mövzudur.

Dərginin başqa nömrəsində həcmcə digər dastanlardan çox olan Altay dastanı «Kozın Erkeş»dir. Dərgidə çap olunan «Kozın Erkeş» dastanı 1940-cı ildə P.V.Kuçiyak tərəfindən qələmə alınmış versiyadır (6, səh. 174). Bəzi alimlər bu dastanın «Kozıkörpəç və Bayansılu»nun bir variantı olmasını qeyd edirlər. «Kozıkörpəç və Bayansılu» kimi «

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bir neçə variantı mövcuddur. Tədqiqatçıların fikrincə, «Kozın Erkeş» dastanının məhəbbət dastanı olmasına baxmayaraq, dastan qəhramanlıq motivləri ilə zəngindir (8, səh. 21).

Qeyd edək ki, dastan Türkiyə türkcəsindən çevrilmişdir. Orijinal mətndən Türkiyə türkcəsinə tərcümə zamanı olunan səhvlər, təbii ki, Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məsələn, dastanın orijinal mətnində «Ćastaranga ćeŋ eledi, Ćabınarga ton eledi» misraları Türkiyə türkcəsində «Yaslanmaktan yen yıprandı, Giyinmekten palto yıprandı» (8, səh. 258) kimi tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə yanlış olaraq bu misralar «Uzanmaqdan yer də bezdi, Geyinməkdən palto üzüldü (köhnəldi)» (6, 2008 (IV), səh. 182) kimi verilmişdir. Əslində birinci misrada «Yaslanmaqdan paltarın qolu köhnəldi» (bu, Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirmə zamanı edilən səhvdir), ikinci misrada isə «Geyinməkdən don köhnəldi» (bu da orijinaldan Türkiyə türkcəsinə çevrilmə zamanı edilən səhvdir) olmalı idi. Çevirmə zamanı Türkiyə türkcəsini əsas götürdüyümüz üçün mətndəki ifadələri də o şəkildə vermişik.

Dastanda diqqəti çəkən digər bir məsələ də al tin – altın sözləridir. Mətnin orijinalında «At ölböskö altın emes, Er ölböskö möŋkü emes» (8, səh. 260) misraları Azərbaycanca «At ölməyincə, altın deyil, İgid ölməyincə əbədi deyil» (6, 2008 (IV), səh. 184) kimi tərcümə olunmalıdır. Təbii ki, Türkiyə türkcəsində də bu söz «altın» kimi tərcümə olunmuşdur. Amma bu fikrin türk təfəkkürünün məhsulu olmadığını düşünərək araşdırma apardıq və belə məlum oldu ki, əslində bu söz qədim türkcədə «al tin»dir ki, bu da «qırmızı dəri» (qədimdə bu dərilər qiymətli hesab olunarmış) mənasını verir. Görünür, V.P.Kuçiyak bu ifadənin ilkin mənasını itirməsinə fikir vermədən söyləyicinin dilində olduğu kimi saxlamışdır.

Mətnin başqa bir parçasında: «Sen tastarakay bolup kubul, Menile kojo atanıb bar» (8, səh. 264) misralarındakı «tastarakay» sözü olduğu kimi saxlanılaraq «Sən tastarakay olub cildini dəyişdir, Mənimlə bərabər gəl» kimi tərcümə edilmişdir. Tastarakay sözü Altay dastanlarında qəhrəmanların təğyir-libas olub keçəl və dilənçi libası geyinmələrinə verilən addır (6, 2008 (IV), səh. 188). Həm də bu ifadə atrıq Altay dastanlarında bir obraz kimi formalaşdığından olduğu kimi saxlanılmışdır. Dastanda: «Onı ukkan Karatı Kaan, Altı ikiliçi uuldar taldattı» misraları Türkiyə türkcəsində «Bunu işiten Karatı Kağan, Altı ikilici oğul seçtirdi» kimi tərcümə olunmuşdur. Yanlış olaraq bu ifadə olduğu kimi saxlanılaraq «ikilici» (6, 2009 (I), səh. 169) kimi yazılmışdır. Türkiyə türkcəsində «-cı^4» şəkilçisi çox işlək olduğu halda, Azərbaycan dilində bu söz say+sifət+isim stukturu (iki+li+çi), başqa sözlə desək, adlardan isim düzəldən şəkilçi kimi yazılmalı idi.

Dastanın bir neçə yerində cümlələr orijinalda, yaxud da Türkiyə türkcəsində olduğu kimi verilmişdir (6, 2009 (II), səh. 52, 53). Baxmayaraq ki, mətn sətri tərcümə olunmuşdur, belə cümlələrin izahı, yaxud Azərbaycan dilindəki qarşılığı səhifənin sonunda göstərilmişdir. Bu, mətnin orjinal formasına xələl gətirməmək üçün edilmişdir.

Dərgidə ən sonuncu nəşr olunan dastan Xakas türklərinin qəhrəmanlıq dastanı «Altın-Arığ»dır. «Altın-Arığ» ilk dəfə sovet dövründə – 1955-ci ildə T.Q.Taçeyeva tərəfindən, ikinci varintı isə 1964-cü ildə folklorşünas alim V.E.Maynoqaşeva tərəfindən yazıya alınmışdır. Hər iki variantın süjeti təxminən eynidir. Bəzi epizodlar, personajların adları, sehrli alətlər, hadisələrin ardıcıllığının düzülməsi fərqlənir. T.Q.Taçeyevanın yazıya aldığı variant 5181 misradan, V.E.Maynoqaşevanın yazıya aldığı variant isə 10341 misradan ibarətdir.

Bu dastan həcm etibarilə «Kozın Erkeş» dastanından da çoxdur və «Dədə Qorqud» toplusunun bir neçə nömrəsində çap olunub.

Burada ənənəvi türk dastançılığı – hadisələrin bir-birini izləməsi, qəhramanların mübarizəsi, cəngavər qadın obrazı özünü qabarıq şəkildə göstərir. Dastan təşəkkül tapdığı dövr və mənsub olduğu xalq haqqında çox geniş informasıya verir. Həm etnoqrafik, həm folklor materialları ilə zəngin olan dastanın orijinalı qədər tərcüməsi də çox qiymətli mənbədir.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, dastanın tərcüməsi zamanı dilindəki fonetika, heca, ahəng qanunu pozulmuşdur. Amma buna baxmayaraq, bədii təsvir və ifadə vasitələri sistemi çox axıcı və dolğun şəkildə dastan boyu müşahidə olunur, məsələn, «Güdülən malların yiyəsi, Xalqın-elin xanı, bəyi, Altı qulac boylu, Ağ-sabdar atlı, Arıq, gözəl Piçen-Arığ» (

Created with nitroPDF professional download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dastanın davamı hal-hazırda «Dədə Qorqud» toplusunda çap olunmaqdadır.

«Dədə Qorqud» toplusunda çap olunan bütün qardaş türk folkloru nümunələrini yuxarıda sadaladığımız mətnşünaslığın qəlibinə salınır, müəlliflərlə sıx əməkdaşlıq edilir. Dərgidə materialların iki dildə – orijinal və Azərbaycan dilində verilməsi türk xalqlarının dilini, etnoqrafiyasını öyrənən alimlər üçün əvəzsiz mənbədir. Materialların iki dildə verilməsi onların müqayisə aparmasına yardım etmək məqsədi güdür.

Bizim bu məqaləni «Dədə Qorqud» toplusunun Qardaş türk folkloru bölməsinə həsr etməyimiz oxucuların diqqətini bu istiqamətə yönəltmək, tədqiqatçılar üçün maraqlı tədqiqat obyektinin olmasını dilə gətirmək idi. Burada çox maraqlı faktları, çap zamanı qarşımıza çıxan çətinlikləri, xırda qüsurları dilə gətirməklə əslində çox ciddi araşdırmalara ehtiyac duyan məqamların olduğunu qeyd etmək istədik və bundan sonrakı işi tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Y. Ümumi mətnşünaslıq («Kitabi-Dədə Qoqud» mətnlərinin linqvopoetik təhlili əsasında). Dərs vəsaiti, Bakı, 2007
2. Qasımov İ. «Çorabatır dastanı» haqqında. «Dədə Qorqud» toplusu, 2002 (II)
3. Kazımov İ. Axısqa türklərinin iman yeri – kobilyanlı Aşıq Səfi. «Dədə Qorqud» toplusu, 2002 (IV)
4. Xəlil A. «Koroğlu» dastanının tatar-tobol versiyası. «Dədə Qorqud» toplusu, 2004 (IV)
5. Fərhadov F. Baraba tatarlarının folklorundan «Kozıkörpəç və Bayansılu». «Dədə Qorqud» toplusu, 2005 (III)
6. Şəhriyar Q. Altay dastanı «Kozın Erkeş». «Dədə Qorqud» toplusu, 2008 (IV); 2009 (I); 2009 (II)
7. Kərimbəyli Ə. Xakas türklərinin qəhramanlıq dastanı «Altın-Arığ». «Dədə Qorqud» toplusu,
8. Altay Destanları (hazırlayan: Dilek İ). I cild, Ankara, 2002
9. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар (материалы и исследования). Ленинград, 1981
10. Рейсер С. Основы текстологии. Ленинград, 1978
11. ***Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. Т. X, ч. 1, СПб., 1906***
12. ***Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т.III, Москва, 1953***
13. Лихачев Д.С. Текстология: на материале русской литературы X-XВЫЫ вв. М.-Л., 1962

Резюме

Каждый дастан из сборника «Деде Горгут», напечатанный в разделе братского тюрксого фольклора имеет свои самобытные особенности. Здесь анализируются язык дастанов, композиции дастанских текстов, информации, доставляемые ими, проблемы, возникающие во время перевода на Азербайджанский язык, прпинципы сохранение в текстах фразеологизмов, сложных предложений, средства художественных изображений и выражений. Иногда приводятся примеры из братского тюркского фолклора, проводятся сравнения с вариантами на Азербайджанском языке.

Ключевые слова: тюркский фольклор, особенности языка, принципы текстоведения, опыт печатания

Summary

Each dastan from “Dede Gorgud” published in Turkish folklore has its specific features. The language of the dastans, compositions of their texts, information, given by them, problems, appeared during the thanslation into Azerbaijani; principles of keeping phraseological sentences, complex sentences, means of literary description and expressions are analyzed here.

Sometimes examples from Turkish folklore are given, they give comparison with the variants in Azerbaijani.

Key words: Turkish folklore, pecularities of the language, the principles of texts, experience of publication

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AZƏRBAYCAN-TÜRK MİFOLOJİ DÜNYA MODELİNİN REKONSTRUKSİYA QAYNAQLARI

RAMAZAN QAFARLI

Mif öz çağının (mifoloji-kosmoqonik düşüncə epoxasının) şüur hadisəsi kimi tarixi düşüncəyə keçid zamanı transformasiyalara uğrayır. Bu baxımdan, tarixi düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə ona «təmiz» şəkildə rast gəlmək mümkün deyildir. Öz çağının hakim dünyagörüşünü təşkil edən mifologiya tarixi şüura keçiddən sonra ictimai şüurun müxtəlif formalarını təşkil edir. Buna görə də hər hansı etnik-mədəni sistemin mifoloji təsəvvürlər sisteminin öyrənilməsi kosmoqonik-mifoloji dünya modelinin müxtəlif mətnlərdən bərpasını nəzərdə tutur. Bu halda folklor mətnləri, ilk növbədə dastanlar, nağıllar, əfsanələr, mərasimlər və s. rekonstruksiyanın qaynaqları sayılır.

Azərbaycan-türk miflərinin bərpası, araşdırılması, mənbələrinin üzə çıxarılması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Lakin A.Acalovun irəli sürdüyü bəzi tezislərlə razılaşmaq mümkün deyil. O yazır: «Terminoloji baxımdan «Azərbaycan xalqının mifoloji görüşləri», «Azərbaycan mifoloji görüşləri» və bu kimi ifadələrin həm məzmunu, həm də sərhədləri aydındır, heç bir etiraz doğura bilməz. Burada söhbət müasir və tarixi (bugünkü «Azərbaycan» adlı xalqın mövcud olduğu müddət) azərbaycanlıların mədəniyyətində yer almış mifoloji strukturlardan gedir. Bəzən bu terminlərə sinonim olaraq «Azərbaycan mifologiyası» ifadəsi də işlənir. Lakin burada müəyyən dəqiqlik gözə dəymir. Belə ki, mifologiya konkret etnik-mədəni birliklərin arxaik dövrlərdə meydana çıxan universal sistemi olduğuna görə bu termin təzadlı səslənir. Bəlli olduğu kimi, hər bir xalq özünün mövcudiyyəti ərzində sabit və dolğun birlik halında qalmayaraq, daim dəyişir... Digər halda isə bir neçə nisbətən kiçik etnos birləşərək daha böyük etnik birliyin meydana çıxmasına səbəb olur (məsələn, XII yüzillikdə monqol etnosunun formalaşması). Və hər bir yeni yaranan etnos öz sələfindən tam bir sıra cizgilərinə görə fərqlənir. Bu fərqlər nə qədər dərin olsa da, onların hər ikisi eyni bir xalqın ayrı-ayrı inkişaf (etnogenez) mərhələləri kimi anlaşılır. Bu mülahizələrdən çıxış edərək, Azərbaycanın etnik tarixinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, bugünkü azərbaycanlılar millət olmaq üzrə son 500-600 ilin məhsuludur (bir daha qeyd edirik ki, burada azərbaycanlılardan bir xalq kimi yox, XIV - XVI yüzillərdə başlanmış etnogenez prosesinin nəticəsi olan konkret millət olaraq danışılır. Həmin yüzillərə qədərki bir neçə min il ərzində bu ərazidə eyni, yaxud çox yaxın dildə danışan etnosların mövcudluğu bizdə heç bir şübhə oyatmır və onların hamısı vahid Azərbaycan xalqı anlayışı altında təbii olaraq birləşir)» [1, 19-20]. Bu müddəalarda, *ilk növbədə,* məsələnin terminoloji cəhətdən izahı etiraz doğurur. Belə ki, «mifoloji görüşlər» anlayışı «mifologiya»ya qarşı qoyulur, belə çıxır ki, mifoloji görüşlər bir şey, mifologiya isə tamamilə başqa şeydir, əslində isə mifologiya mifoloji görüşlərin toplusu və sistemidir. Necə ola bilər ki, bir xalqın mifoloji görüşləri mövcud olsun, amma mifologiyası, mifoloji sistemi olmasın. Birincisi, ona görə ki, Azərbaycanda türklərin əsaslı şəkildə kök salmasının - millətləşməsinin tarixini 500-600 il əvvəldən başlanmasını deməklə keçmiş sovet tarixşünaslığının «nailiyyətlərinə» haqq qazandırılır.

İkincisi, Azərbaycan tarixinin XIV -XVI əsrlərə qədərki tarixini şübhə altına almaq ənənəsinə xidmət edən fikirləri müasir terminlərlə yüklənməsi baxımından yaraşıqlı görünür, lakin ululuğunu, qədimliyini xarici alimlərin belə tutarlı dəlillərlə dəfələrlə təsdiqlədikləri Azərbaycan türklərini bu qədər «cavanlaşdırmaqla» öz mifologiyasının olmaması qənaətinə gəlir: «Göstərilən dövrdə formalaşmış olan Azərbaycan etnosu aydın məsələdir ki, mifoloji düşüncə ilə yaşamırdı və deməli, mifoloji sistem yarada bilməzdi» [1, 20].

Üçüncüsü, həmin qənaətlərlə razılaşsaq, onda eyni qayda ilə yunan mifologiyasını şübhə altına alıb ona da «mifoloji görüşlər» adı verməliyik. Çünki bizə məlum olan antik mifoloji sistem yunanların millət kimi formalaşmasından çox-çox əvvəlki dövrlərin məhsuludur. Hətta buraya dil faktorunu da əlavə etmək olar: mifləri meydana gətirən

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

şəkildə (millət halına düşən yunanların anlamadığı əski yunan və ölü latın dillərində) danışırdılar. Hətta miflərin yazıya alındığı dövrün dili belə yunan milləti üçün anlaşılmaz olmuşdur.

Dördüncüsü, A.Acalovun gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, «türk mifologiyası» termini daha məqbuldur və anlayışın mahiyyətini daha düzgün ifadə edir» [1, 21]. Lakin əvvəldə verdiyi hökmlər («Bir qədər qədimlərə getdikdə isə artıq nəinki ayrıca Azərbaycan dilindən, ümumiyyətlə, heç bir müstəqil türk dilindən söhbət gedə bilməz») olmasaydı, qarşısına «Azərbaycan» sözünü artırmaqla bu fikrə bəraət qazandırmaq olardı. Beləliklə, A.Acalovun tezislərində bir-birini inkar edən üç qənaətlə rastlaşırıq: a) əvvəl Azərbaycanda türkün əsaslı şəkildə möhkəmlənib guya XIV-XVI yüzilliklərdə millətə çevrilməsi «faktı»na söykənərək mifologiyanın yoxluğundan, «mifoloji görüşlərin» (?) isə varlığından danışır, b) sonra, ümumiyyətlə, türk dilinin qədimlərdə Azərbaycanda mövcudluğuna etirazını bildirir, v) nəhayət, tezliklə bunu da unudub «türk mifologiyası» terminini daha məqbul sayır. Belə alınır ki, Azərbaycanda 500-600 il əvvəl millət formalaşanda gəlmə türk etnosu üstünlük təşkil etmiş, ya yerli əhalini tamamilə sıradan çıxarmış, ya da qısa müddətdə öz dilini və əski mifologiyasını hansı yollasa onların yaddaşlarına yeritmişdir. Bu, Qrimm qardaşlarının arilərin Avropada yaşayan başqa xalqların içərisinə yayılarkən allahlar haqqındakı miflərini özləri ilə aparıb onlara bağışlaması ideyasına bənzəyir.

Bu məsələ üzərində geniş dayanmağımızın səbəbi odur ki, belə mülahizələrə əsaslanaraq «Azərbaycanın mifologiyası yoxdur» (mifologiyası olmayan xalq isə öz ululuğundan, qədimliyindən danışa bilməz) kimi əsassız qənaətlər tez-tez söylənilir. Əslində isə dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan türklərinin də bir sıra cəhətləri ilə başqalarınınkından seçilən mifologiyası mövcuddur. Qədim mənbələrini müəyyənləşdirib onları bərpa etsək, böyük bir xəzinəni bataqlıqdan çıxarmış olarıq. Azərbaycan miflərini özündə əks etdirən qaynaqlar olduqca çoxdur. Hətta onları sistemləşdirib qruplaşdırmaq mümkündür. Beləliklə, Azərbaycan miflərini ilkin ədəbi-tarixi abidələrdə, dini kitablarda, arxeoloji qazıntıların yekunlarında, dini təsəvvürlərdə, yurdumuzun qədim tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyasına aid yunan, ərəb, İran, hind və Çin mənbələrindəki məlumatlarda, nağıl, dastan, əfsanə və başqa folklor qaynaqlarında, yazıya alınmış qəhrəmanlıq eposlarında, klassik ədəbiyyatda və qədim dövr şair, filosof və mütəfəkkirlərimizin əsərlərində, dünya xalqlarının mifologiyasını tədqiq edən Avropa və Asiya alimlərinin tədqiqatlarında, XIX-XX əsr rus və Azərbaycan mətbuatında, Azərbaycan folklorşünaslarının araşdırma və toplularında, xalq ritual və inanclarında axtarmaq lazımdır.

Əsatiri-mifik qaynaqların Azərbaycan xalqının ululuğunu, dünyanın ilk sakinləri sırasında durduğunu göstərən ilk insan məskənlərində (Azıx mağarası, Qobustan qayalıqları və s.) yaranması şübhəsizdir. Oradakı daşlar, qayalar ulu babalarımızın ən əski rituallarının, kultlarının şahidləridir. Şahid qayaların bir neçəsinin üstündə ibtidai əcdadlarımızın əlləri ilə yonulan günəş, insan, heyvan şəkilləri və qəribə fiqurlar, naxışlar bu günədək qorunub saxlanmışdır. Ulu əcdadlarımız rəsmləri qayalara cızmaqla müxtəlif mifləri həmişəlik yaşatmışlar.

İlkin ədəbi-tarixi abidələrdə, dini kitablarda, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan müxtəlif məişət əşyalarının, silah və sursatların üstündə mif motivlərini əks etdirən işarə, naxış və qrafik şəkillərə təsadüf olunur ki, onların mif sistemlərinin bərpasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu işarələr nənə-babalarımız tərəfindən sonralar xalçaların üzərinə köçürülmüşdür. Azərbaycanın qədim toxumalarında dünyanın yaranması haqqında mifik təsəvvürün bütöv mətnlərinin əks olunması şübhəsizdir. Onların kodunun açılması yolunda uğurlu addımlar atılır.

Ancaq buna baxmayaraq, təəssüf ki, torpaqlarımızda aramsız qanlı müharibələr getdiyindən, ox-yaydan, qılıncdan daha çox musiqiyə, şeirə, sənətə üstünlük verən ulularımızla yanaşı, onların yaratdıqları abidələr də ya məhv edilmiş, ya da başqa ölkələrə aparılmışdır; bu zaman ancaq yadların özlərinə sərf edən hissələr perqamentlərdən, əlyazma kitablardan götürülmüş, orijinal mətnlər isə oda qalanmışdır. Məsələn, ilkin olaraq on iki min inək dərisi üzərində qızıl hərflərlə Azərbaycan ərazisində yerləşən qədim Midiy

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etnosudur) dilində yazıya alınan «Avesta» Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Yunanıstana göndərilmiş, avropalıların ürəklərinə yatan hissələr yunan dilinə çevrildikdən sonra orijinal mətn məhv edilmişdir. Sonradan midiyalılara məxsus bu nəhəng abidənin cüzi hissəsi ancaq qədim pəhləvi və sindi dillərində bərpa edilmişdir. Bununla xalqımızın neçə min illik tarixinə kölgə salınmışdır. Ona görə də yurdumuzun qədim tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyətinə aid məlumatları yunan, ərəb, İran, hind, Çin və b. ölkələrin əski sənədlərinin arasından axtarmaq, damcı-damcı da olsa, tapıb illərlə boş qalan susuz gölləri doldurmaq lazımdır.

Azərbaycan öz geopolitik mövqeyinə görə Şərqlə Qərbi birləşdirən karvan yolunun üstündə olduğundan tacirlər, səyyahlar, bilicilər, şeir-sənət hamiləri yurdumuzda yaşayan insanların adət-ənənələri, dünyagörüşü, yaratdıqları barədə əldə etdiklərini də özləri ilə bir üzü Şərqə, bir üzü Qərbə daşımışlar. Ona görə də başqa xalqlara aid bir sıra mötəbər kitablarda yurdumuzla bağlı maraqlı yazılara rast gəlirik. Herodotun, Strabonun, Plutarkın və başqalarının qələmi ilə ulu babalarımızın həyatının ən qədim çağlarına az da olsa, aydınlıq gətirilir. İlk «Tarix» (Herodot) kitabına düşən «Astiaq» və «Tomris» rəvayətləri ilə bir sıra mif sistemlərinin (xüsusilə tale mifi) ömrü uzadılır. Roma mifologiyasında ilkin dövlətçilik görüşləri əks olunur ki, bunu mədəni aləmin başlanğıcı hesab edirlər. Romul və Rem Romanı düşmən hücumlarından və daxili xəyanətkarlardan qorumaq üçün xüsusi icra mexanizmi olan yeni birlik yaradırlar. Astiyaqın ulu babası Deiyokun Midiya dövləti qurması haqqında Herodotun verdiyi məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan mifoloji təsəvvüründə dövlətin daha mükəmməl modeli qurulmuşdur.

Əski Şərqin ən əski mifoloji-dini sistemi olan atəşpərəstliyin və onun banisi, peyğəmbər Zoroastrın yurdumuzla bağlamasını nəzərə alsaq, «Avesta» miflərimiz toplanan əski qaynaqlar sırasında ən mötəbər yerlərdən birini tutur. Doğrudur, «Avesta»nın Azərbaycanda (Midiyada) yaranan orijinalı Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən yandırıldığından, çox-çox sonralar zoroastrizmi dövlət dini kimi qəbul edən iranlılar yaddaşlardan toplayıb, yenidən peyğəmbərin ana dilində deyil, qədim pəhləvicə bərpa etdiyindən, midiyalıların mənafeyinə uyğun hissələr atılaraq pəhləviləşdirilmişdir. Buna görə də bütün dünya «Avesta»nı yalnız İran abidəsi kimi tanıyır. Lakin «Avesta»da olan mifik görüşlərdə ulu torpaqda midiyalıları əvəz edən azərbaycanlıların da payı vardır.

Alim-yazıçı Y.V.Çəmənzəminli mifləri nağıllar əsasında bərpa etməyə (bu klassik üsulun baniləri «Mifoloji məktəb» və «İqtibas» nəzəriyyələrinin nümayəndələridir) təşəbbüs göstərən ilk Azərbaycan tədqiqatçısıdır. Onun qənaətinə görə, miflər məhz zərdüştçülüyün işığında aydınlaşdırıla bilər. Bəzi tədqiqatçılar isə, yalnız türk faktorunu ortaya atırlar. «Avesta»da olan ikili dünya formulu öz rüşeymlərini türkün Urgen-Yerlik qarşılaşmasından götürə bilər. Yaxud əksinə. Əslində xeyir-şər qarşılaşmasının mənşəyi daha dərinlərdə – qışla yazın mübarizəsi motivlərində axtarılmalıdır. Ona görə də folklorumuzdan və yazılı ədəbiyyatımızdan qırmızı xətlə keçən arxetipik simvolların - xeyir-şər, qaranlıq-işıq, soyuq-isti, yerüstü-yeraltı dünya, və s. mifik təsəvvürlərin kökünü təkcə şamançılıqla və atəşpərəstliklə əlaqələndirmək heç də uğurlu nəticə verməz.

Folklor yaradıcılığının elə bir janrı yoxdur ki, miflərdən mayalanmasın. Atalar sözündən tutmuş çoxşaxəli süjetə malik eposlaradək hər bir folklor nümunəsini diqqətlə saf-çürük etsək və əski kitablardan («Avesta» və «Dədə Qorqud» kimi) bizə məlum olan görüş sistemlərinin süzgəcindən keçirsək Azərbaycan türklərinin mifoloji modelləri haqqında tam təsəvvürə malik olarıq.

Azərbaycan-türk mifoloji dünya modelinin bərpasının ən mühüm qaynaqlarından birini Oğuznamə eposu təşkil edir. Mifoloq S.Rzasoyun yazdığı kimi: «Oğuznamə eposu Oğuz mifinin transformativ paradiqmalar sistemi kimi çox geniş və zəngin material verir Bunu bütövlükdə əhatə etmək nəhəng işdir. Təkcə Oğuznamə eposunun janr strukturu, hər bir janrı əhatə edən mətnin poetik strukturu, bu strukturu təşkil edən qatlar, onlardakı elementlər, onların düzüm prinsip və mexanizmləri, nəhayət, funksional dinamikası (necə işləməsi) son dərəcə zəngin informasiya vermək qüdrətindədir» [2, 6-7].

Miflərimizi özündə əks etdirib yaşadan «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələri ən gərəkli mənbədir. Həm ilkin türk təsəvvürləri, həm də Qafqaz mü

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mifologiyasını belə qidalandıran ən arxaik görüşlər onun içərisində sintez edilir. Bu mənada «Kitabi-Dədə Qorqud»u Azərbaycan türk mifologiyasının «İliada»sı, «Odisseya»sı, «Bilqamış»ı, «Riqveda»sı hesab etmək olar.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının qədim dövrlərinə nəzər salanda diqqətdən yayınan bir məsələyə heyran qalmamaq mümkün deyil. İndiyədək yazılı epik ənənədə «rəsmi hissə» kimi qəbul edilən (minacat, tövhid, nət, sitayiş, yaradan haqqında) poema, dastan başlanğıclarına dini don geyindirib təhlildən kənarda qoymuşduq. Lakin Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Əvhədi, Füzuli kimi klassik söz sənətkarlarının poetik irsinin həmin hissəsində islam mifoloji görüşləri ilə yanaşı, dünyanın yaranması haqqında xalqımızın daha qədim spesifik inamlarına rast gəlirik. Onların əsərlərinin süjetində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələrin də əksəriyyətinin miflərdən yoğrulduğunu görməmək mümkün deyil. Azərbaycanın Gəncə şəhərində doğulub yaşamış, Türk Atabəylər sülaləsinin vəliəhdlərinin müəllimi olmuş Əbu-Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın (XII əsr) «Munisnamə» əsərində (1920-ci ildə Azərbaycandan aparılan yeganə əlyazma nüsxəsi Londonda saxlanılır) bütöv bir mif sistemindən ibarət - göy cisimləri, dünya, kainat, varlıqların yaranması, təbiət hadisələrinin, heyvanat, bitki aləminin mənbəyi, insan nəslinin mənşəyi haqqında təsəvvürlər verilmişdir. Bura Nizaminin, Məsihinin astral görüşlərini də əlavə etmək olar. Deməli, klassik ədəbiyyat mif modellərinin bərpasına zəngin material verən qaynaq kimi də qiymətlidir.

Öz strukturunda zamanının mifoloji mahiyyətini nəzərdə tutan bölgünü Məhəmməd Füzuli beş yüz il qabaq aparmış və özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir. Onun «Mətləül-etiqad» əsərində oxuyuruq: «Aləm qədimdir; çünki o tam səbəbdən dərhal nəşət etmişdir. Buna görə də aləmdən əvvəl yoxluğun olmaması (yəni mifik zamanın - R.Q.) lazım gəlir; çünki ilkinlik zaman tələb edir. Zaman isə varlığa aid olunduğundan, yoxluqla bir araya sığmaz» [3, 110]. Şair demək istəyir ki, zamandan söz açılırsa, nəyinsə mövcudluğu təsəvvürə gətirilməlidir. Məkan, varlıq yoxdursa, zaman da yoxdur. Mifik zamana münasibət də bu şəkildədir. Mifik zaman yoxluq zamanı deyil, dünyada mövcud olanların meydana gəlməyə başladığı zamandır. Füzuli Yunan filosoflarının fikirlərini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, sonradan törəyən öz yoxluğundan qabaq mövcud ola bilməz. Bu mənada varlığı iki qismə ayırır: birincisi, mütləq varlıqdır ki, Tanrının varlığı buna misaldır. Belə varlıq dəyişilməzdir və başqasından alınmamışdır. İkincisi, əldə edilən, sonradan alınan varlıqdır. Belə varlıq dəyişilləndir və başqasının yardımı ilə meydana gətirilir. Miflərin dili ilə desək, dünyanın və onun ayrı-ayrı elementlərinin yaranması «mütləq varlığın» - tanrının yardımı ilə həyata keçirilir. Füzuli zamanı müasir alimlər kimi təsnif edir:

ELMİ BÖLGÜ	FÜZULİNİN BÖLGÜSÜ
1.Mifik zaman 2.Emprik - tarixi zaman	Qədimi-zamani Qədimi-zati

Şairin verdiyi izahatı mifoloji zaman haqqındakı çağdaş bilgilər kontekstində dəyərləndirsək, E.M.Meletinskinin «mifik zaman» anlayışı haqqında söylədikləri ilə üst-üstə düşən qənaətləri görməmək mümkün deyil: «Qədim iki cürədir. Bunlardan birisi zatən qədimdir («qədimi-zati»), yəni o öz varlığı etibarilə başqasına möhtac deyildir.

Füzulidə mifologiya dünya haqqında bilgilər sistemi kimi, «tanrı elmi» mənasına gəlir: «Elm iki cürdür: birisi, Hüzuri - yəni bildirmə vasitəsindən asılı olmayan elmdir (Şair bəlkə də mifik görüşlərdən, əsatirlərdən doğan bilgiləri nəzərdə tutur). Məsələn, Tanrının bütün məfhumlar haqqındakı elmi (dünya modeli, zaman və məkan haqqındakı mifik məlumatlar) və yaxud bizim öz varlığımız (ilk insanın yaranması barədəki miflər) haqqındakı elmimiz belədir. Digəri Hüsuli, yəni vasitədən asılı olan elmdir. Məsələn, bizim bəzi şeylərin mahiyyətləri haqqındakı elmimiz belədir. Belə bir elmə bilik də deyilir; çünki bu elmin bir bildirənə ehtiyacı vardır». Şair düzgün olaraq insanın topla-dığı hər cür məlumatı, yaxud müxtəlif yollarla, vasitələrlə əldə olunan biliklərin hamısını elm hesab etmir, kon

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mürəkkəb şeyləri dərk etməyi», «təfərrüat və yaxud sadə şeyləri anlamağı», dünyadakı varlıqların mahiyyətinə varmağı əsl bilik (mərifət) və elm sayır: «Demək olmaz ki, təfərrüatın dərk edilməsi biliyə (mərifətə) xasdır, belə bir bilik tanrıya mənsub edilməzsə, belə nəticə çıxır ki, guya tanrı təfərrüatı dərk etmir; bu, filosofların fikridir. Halbuki, tanrı külliyyatla birlikdə və eyni zamanda ayrı-ayrı təfərrüatın biliyindən asılı olmadan, hərtərəfli olaraq dərk edir. Həmçinin (bəziləri) demişlər ki, təfərrüatın dərk edilməsi ilə külli bir məfhum da dərk edilir; çünki külli məfhum həmin məfhumun təfərrüatının biliyindən ibarətdir. Bu mənada olan bilik elm adı daşıyır və insana alim deyildiyi kimi, arif də deyilir» [3, 108].

Diqqətçəkicidir ki, antik çağın yunan tarixçiləri və mifologiyanı dünya miqyasında araşdıran Avropa tədqiqatçıları da öz əsərlərində, cüzi də olsa, azərbaycanlıların ibtidai görüşlərinə yer ayırmışlar. C.Frezer «ikinci doğuşdan» danışanda bildirirdi ki, «Qafqaz türklərində oğulluğa götürmə adi hadisədir, mərasim ondan ibarətdir ki, oğulluğa götürülən yeni ananın köynəyindən keçirilir, ona görə də türkcə «adamı köynəyindən keçir» anlayışı «oğulluğa götür» mənasını verir» [326, 256]. Məgər bu, «Koroğlu» eposundakı Nigarın Eyvazı oğulluğa götürməsinin analoqu deyilmi? Alim nağıllarımızda tez-tez rastlaşdığımız «kiçik qardaşa üstünlük verilməsi» məsələsinə aydınlıq gətirən orijinal fikirlər söyləyir və yas mərasimi haqqında yazır ki, «qədimlərdə türklər ölüləri üçün ağlayanda üzlərini bıçaqla elə kəsirdilər ki, qan damcıları yanaqlarında göz yaşları ilə yanaşı axırdı» [4, 450]. Azərbaycanlıların qamlara aid mifik görüşlərində göstərilir ki, insanın ruhu bədənindən ayrılıb yeraltı dünyaya gedir və orada şər qüvvələr ona olmazın əzab-əziyyət verir. Yer üzündə qalan qohumları ağlayıb üz-gözlərini dırnaqları ilə, ya da iti bıçaqla yaralayırdılar. Duzlu göz yaşları fışqıran qana qarışıb üz-gözünə yayılır və torpağın üstünə axırdı. Bununla elə zənn edirdilər ki, isti qanlarını qara yerdəki şər qüvvələrin üstünə səpirlər. Qan şər ruhları gücsüzləşdirdiyindən ölənin üstünə cuma bilmirlər. Xalq arasında indi də geniş işlənən «gözdən qan çıxartmaq», «gözü qanlı», «gözlərindən qan damar» ifadələrinin kökü C.Frezerin nişan verdiyi adətlə və mifik təsəvvürlə bağlıdır. Əslində duzlu göz yaşı üzün kəsilmiş hissəsini yuduqda insan bərk ağrı çəkir, ulu əcdad bununla mərhumun o dünyadakı acılarına şərik çıxdığını anlayırdı. Klassik saz-söz ustalarının qoşma, təcnis və ustadnamələrində həmin təsəvvürə əsaslanan ifadə vasitələrindən sənətkarlıqla istifadə olunduğunun şahidi olunur. Aşıq Abbas Tufarqanlı «Nə baxırsan, gözü qanlı haramı?» misrası ilə başlanan qoşmasında yarının qapısında üzünün qanını tökdüyü üçün daha heç kəsə pis nəzərlə baxmır:

Yarın qapısında yüz qan eylədim,
Əl uzatdım, çəkdim, üz qan eylədim,
Bir könülə dəydim, yüz qan eylədim,
Daha bir kəsinən yaman deyiləm. [5, 18]

Yaxud yarını zorla ayırıb hökmdarın hərəmxanasına aparılmasını biləndə düşdüyü halı ölüsünün üstündə üzünü yarıb göz yaşı yerinə qan axıdan ulu babalarının çəkdiyi acı ilə müqayisə edir:

Şah hökmüylə xan üstünə xan getdi,
Ağlar didəm, yaş yerinə qan getdi... [5, 19]

XIX əsr etnoloqu C.Frezerin «Qızıl budaq» və başqa əsərlərində yurdumuzla bağlı ilkin mif sistemlərinin şərhinə aid onlarla fakta rast gəlirik. C.Frezer az qala, xristian xalqlarının əksəriyyətinin dilində işlənən «Buraxılmaq üçün seçilən keçi» («Козель для отпушения») anlayışının əsasında duran mifin də köklərini Azərbaycanda axtarır. O, yazır ki, Şərqi Qafqazda yaşayan albanlar* Ay məbədində «müqəddəs» qullar saxlayırdılar ki, onların çoxu peyğəmbərlik xəstəliyinə tutulurdu.

Qullardan hansında hond tayfalarında olduğu kimi (hondların təsəvvüründə allah bayram vaxtı bir nəfəri seçir, tayfanın bütün günahlarını onun üstünə yıxıb çöllərə salır, ağlını başından alır) havalanmaq nişanələri birinci üzə çıxırdısa, məbəddən çıxıb meşədə özbaşına gəzib dolaşırdısa, baş kahin onu müqəddəs zəncirlə bağlayırdı [4, 535]. Bir il bu qulu yağ-bal içərisində bəsləyirdilər, sonra onu aparıb tanrılara həsr olunan mərasimdə qurban edirdilər. Belə ki, kütlənin içərisindən çıxan əli nizəli şəxs əvvəl nişan alıb «r

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

vururdu. İcmanın gələcəkdə uğur qazanıb-qazanmayacağı nizənin qulun düz ürəyinə dəyib yıxılmasından, canını o dəqiqə allaha tapşırmasından asılı olurdu. Sonra cəsədi xüsusi ayrılmış yerə aparırdılar və orada günahlarını yumaq üçün icma üzvlərinin hamısı meyiti tapdalayıb o tərəfə keçirdi. Ay məbədində olan başqa qulları isə aparıb meşənin dərinliklərində sərbəst buraxırdılar. C.Frezer həmin mərasimin keçi ilə əvəzlənən formasının başqa xalqlara keçdiyini bildirir. Mənbələrdə yəhudi və xristianların *«Козель для отпущения»* (bu kəlmələr hal-hazırda rus dilində məsəl kimi işlənir) ritualı geniş şərh olunur və Qafqaz albanlarının insanla bağlı keçirilən adətini xatırladır. Böyük «Günahları bağışlama günü» yəhudilər xüsusi mərasim təşkil edirdilər: iki keçi gətirib Tanrının (yəni bütün) qarşısına qoyurdular; sonra püşk atıb keçilərdən hansının qurban verilməsini, hansının səhraya aparılıb sərbəst buraxılmasını müəyyənləşdirirdilər. Birincini onlar qandallayıb günahlarının əvəzinə qurban edirdilər. Yəhudilərin baş kahini əlini kəsilən keçinin başına qoyub öz xalqının günahlarını onun üzərinə köçürürdü, digər heyvanın səhradan sağ-salamat qayıtması Allah tərəfindən bağışlanmaları, susuzluqdan ölməsi isə əksinə ikiqat cəzalanacaqları kimi anılırdı .

XIX yüzilliyin ikinci yarısında xalq yaradıcılığına böyük marağın oyanması ilə külli miqdarda mif mətnləri yazıya alınıb etnoqrafik və folklor materialları ilə bir sırada rusdilli SMOMPK və başqa məcmuələrdə nəşr olunmuşdur. O dövrdə bu iş ənənəvi xarakter daşıyırdı, ona görə də miflərin digər mətbuat orqanı səhifələrinə də yol tapması şübhəsizdir.

Bu cəhətdən, adı çəkilən və yüzlərlə hələ araşdırılıb üzə çıxarılmayan qaynaqlara baş vurulsa, Azərbaycan türklərinin mifologiyasının bərpasına tam nail olmaq mümkündür. Və qəribədir ki, təxminən 150-180 il bundan qabaq Qrimm qardaşları, E.Taylor, F.Dits, C.Frezer və A.Düma kimi dünyaşöhrətli tədqiqatçılar, yazıçılar Avropada əyləşib Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olan əsas etnosun adət-ənənələrini, ilkin dünyagörüşlərini, miflərini araşdırdığı halda bizdə bəziləri mifologiyamızın olmadığını elan etməyə özlərində cəsarət tapırlar.

QAYNAQLAR

1.Acalov A. Ön söz. «Azərbaycan mifoloji mətnləri» kitabına. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi. – B., Elm, 1988.
2.Rzasoy S. Oğuz mifinin paradiqmaları. B., «Səda», 2004.
3.Füzuli. Əsərləri. V cilddə. V cild. - B., Elm, 1985.
4.Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Пер. с англ. М.К.Рыклина. – М.: Политиздат, 1980.
5.Aşıqlar. - B., Azərnəşr, 1960, 197 s. (təkrar nəşr).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TUVA VƏ ŞOR QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA MIFOLOJI MOTIVLƏR

RÖVŞƏN ƏLIZADƏ

Tuva və Şor qəhrəmanliq dastanlarındakı zəngin mifoloji motivlər, türk dünya modelinin etnik-mədəni ənənə ölçüləri daxilində bərpasına, yaxud onun kosmoloji ve ya mifopoetik dövr olaraq dəyər qazanmasına təkan verən önəmli faktlardan sayıla bilər.

Öncə Tuva qəhrəmanlıq dastanlarına nəzər yetirsək məlum olar ki, Altay, Xakas, Şor türklərində olduğu kimi Tuva türklərində də dünya, Həyat Ağacı, ya da Kosmik Ağac vasitəsiylə birbirinə bağlanmış üç təbəqədən ibarətdir (Yuxarı-göy, orta-yer, aşağı-yer altı). Kosmoqoniya aktının ilkin motivi olaraq qeyd edilən ağacın mifik anlamı Tanrıya qovuşmağın yolu kimi yozulur. Bu halda ağac Tanrının maddi dünyadakı müqəddəs rəmzinə çevrilir, digər məqamlarda isə insanların, təbiət və cəmiyyətin bir-biriylə bağlılığını təmin edir.

Tuva türklənin mifik inamlarına görə, yuxarı dünyada Xan-Xurbusdu və xalqı; orta dünyada insanlar (xanlar və xalqları); aşağıda, yəni yeraltı dünyasında isə Erlik (Erlik-Lovun- Xan) və xalqı yaşamaqdadır (1, 8-60). Buradan aydın olur ki, Tuva türklərinin mifik təsəvvürlərindəki dünya modeli üfüqi dünya modelidir və bu da şaquli dünya modelinə adekvat olan ən əski təqdimatdır. Şaquli dünya modeli yer, yerüstü, və yeraltı dünyalara bölünməklə öz zaman-məkan ölçülərinə görə də üfüqi dünya modelindən fərqli bir paralellikdə yer alır.

Güney Sibir Türklərinin qəhrəmanlıq dastanlarında Erlik, orta dünyadakı insanlara xətər yetirdiyi üçün qəhrəmanlar vəhşilərlə dolu olan yeraltı dünyaya gedib Erliki məhv etməyə çalışırlar. Qəhrəmanların yer altına enərək Erlik və onun xalqıyla mübarizə aparması motivi "Er Töştük", "Aq Taycı" kimi digər türk etnoslarına aid olan qəhrəmanlıq dastanlarında da əksini tapır (2, 30). Qəhrəmanlıq dastanlarında Xan-Xurbusdu və Erlik-Lovun-Xandan başqa Albıs, Şulbus kimi bədxahlığı təmsil edən varlıqlardan da bəhs edilir. Xüsusilə də "Alday-Buuçu" və "Boqdu-Kiriş, Bora-Şeley" dastanlarında Erlik-Lovun-Xan, Albıs və Şulbus xeyirsiz varlıklar kimi göründüyü halda Xan-Xurbusdu, üç göyün üstündəki üç kağan- Ay-Xan, Xün-Xan və Uluq-Ege-Xan xeyirxah qüvvələr olaraq təmsil olunurlar (3, 109). Qeyd edək ki, Tuva türklərində (Tuvada və Monqolustanın Sengəl bölgəsində yaşayanlar), həm dastan, həm də nağıl janrını ifadə etmək məqsədiylə "tool" terminini işlədirlər. Qəhrəmanlıq dastanlarına "maadırlıq tool" yaxud "maadırlıq epos" deyərkən dastan üçün ayrıca "tooju" terminini də istifadə edirlər (3,25).

"Alday-Buuçu" dastanında göy, yer və yeraltından əmələ gəlmiş üç təbəqə çox aydın cizgilərlə görünür. Göyün üçüncü qatında Xan-Xurbusdu yaşayır. Alday-Buuçu, usta bir ovçu və minici olan Xan-Buuday adındakı tək oğlunu evləndirməyi düşünür və açıb baxdığı müqəddəs kitab vasitəsiylə oğlunu Xan-Xurbusdunun ən kiçik qızı ilə evləndirməyə qərar verir. Alday-Buuçunun atı Çeeren-Demiçi, yuxarı dünyaya, göyün üçüncü qatına çıxaraq qızı qaçırır və qız, təşkil olunmuş toy mərasimi ilə Xan-Buudayla evlənir. Ancaq qız, gecə vaxtı üç dəfə yoxa çıxır və şaman olmaq istəyi məlum olduqdan sonra gəldiyi yerə, yəni yuxarı dünyaya geri göndərilir (3, 109). Dastanın bu parçasındakı Xan-Xurbusdu obrazı statusu, parametrləri baxımından "Göy oğlu" mifinə yaxınlaşır. Və müyyən cizgiləriylə Bay Ülgenlə birləşir, çünki Ülgen də "əbədi göy"ün oğludur. Xan-Xurbusdu birinci xaqan kimi Göy Tanrının təmsilçisi və orta dünyanın qoruyucusu kimi çıxış edir. Xan-Xurbusdunun qızı da bu parçada göy qızı olaraq görünür ki, bu mifik element də Ülgenin qızları olan "Tanrı qızları"(4,138) ilə eyni semantik cərgədə dayana bilir. Eyni zamanda Xan-Xurbusdunun qızı ilkin qadın şamanla bağlı olan mifdən qaynaqlanan arxetipdir. Mifin gerçəkliklə iç-içə olması anlamında da qızın, yaxud qadının qam-şaman olaraq rolu təsiredici və dastandakı olayların yönünü dəyişdirməsi baxımından ciddi hadisədir. Bizcə, Prof. Ö.Çobanoğlunun ifadəsi də iddiamızı daha aydın şəkildə isbatlamış olar: "Buna bağlı olaraq da, ilk qadın şamanların miflərin və mifologiyanın ortaya çıxmasındakı yeri və rolu daha dürüst qavranıla bilir. Şamanlığı qadın inhisarından çıxaran və kişi müstəqilliyini təsis edən, mis, dəmir və digər metallurgiya texnologiyasına əsaslanan inkişafların sakrallaşdırdığı "dəmirçilik" bu çevrilmənin izlərini dastanlarda saxlamışdır" (5, 115).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"Alday-Buuçu" dastanında ümumaltay mifologiyasının cizgilərini özündə əks etdirən əsas obrazlardan biri də Erlik-Lovun-Xandır. Monqol şaman mətnlərindən hətta "Erlik Tenqri"(6,131) olaraq bilinən bu obraz dastanda fövqəladə özəlliklər daşıyan gücə sahibdir. Erlik Xanın Buudayın arvadını qaçırması, bir dəfə bağırmasıyla Xan-Buudayı öldürməsi (3, 99), Albıs, Şulbus kimiköməkçilərinin olması, qızıl sarayda yaşaması və digər diqqəti çəkən təsvirlərdə görünməsi onun yeraltı səltənət sahibi kimi statusunu büruzə vermiş olur. Xakaslarda adına İrlik deyilən bu mifoloji obraz Altay-Sayan türklərinin şamanist inanclarında ilk dəmirçidir. Q.Potaninin elmi fikirlərində qeyd edilir ki, altaylılar Erliki əldə ilan tutmuş kimi təsəvvür edirdilər (7,157). Bəzi tədqiqatçıların onu türk mənşəli varlıq hesab edə bilməməsinə dair fikirlər isə ciddi faktlara deyil, subyektiv, qeyri-elmi mülahizələrə istinadən irəli sürülmüşdür. Erlik xanın türk mənşəli mifoloji obraz olmasını saqay mifləri və altay şaman duaları da təsdiqləyə bilir. Saqay miflərindən bəlli olur ki, "Erlik" sözü yer altındakı bütün xtonik güclərə verilən ümumi adı ifadə edir və başçıları Erlik xan adı ilə tanınır (8,117). Altay şaman dualarında Erlik xanın "Kayraxan" adı ilə şifrələnməsi də (9,20) bu obrazın türk mənşəli mifoloji varlıq olaraq bilinməsində əsas faktlardan sayılmalıdır. Altay inanclarında Ülgendən fərqli olaraq Erlik şər başlanğıcı təmsil etməsiylə, eyni zamanda ilk şaman sferasında yer alır. Bu inancların bəzisində Erliki Ülgenin yaratması, bəzilərində isə onların qardaş olmasıyla bağlı izlərə də rast gəlinir. Erlikin özü və idarəsi altında olanların sözügedən dastandakı təsviri isə şamanizm elementləriylə bağlıdır ki, bu da onu funksiyasına görə qarışıq və ziddiyətli şəklə salır. Bu mürəkkəbliyin səbəblərindən biri kimi, Erlik obrazının müxtəlif mətnlərdə fərqli paradiqmalarda görünməsini, yaxud onun məruz qaldığı transformasiyaları göstərmək mümkündür.

Tuva qəhrəmanlıq dastanlarında ən qabarıq mifoloji cizgilərdən biri də ölüb-dirilmə motividir. Dastanlardakı düşmənlər, qısqanc bacı və qardaş arvadları tərəfindən öldürülən kişi və qadın qəhrəmanlar, cadu-sehr, şəfalı otlar, ölümə səbəb olan nəsnələrin ortadan qaldırılması kimi vasitələrlə yenidən dirilərək mübarizələrinə qaldıqları yerdən davam edirlər (3, 188). "Alday-Buuçu" dastanında Xan-Buuday geri döndüyü zaman ər-arvada söz verdiyi kimi öldürdüyü oğullarını şəfalı otlarla sağaldıb təkrar həyata qaytarır. Dastanda Erlik-Lovun-Xan tərəfindən bağrı çatladılıb öldürülən Xan-Buuday, öncə Erlik-Lovun-Xan tərəfindən yarı canlı vəziyyətə gətirilir, sonra arvadının üstündən iki dəfə atılmasıyla dirilir (3,188). Digər tuva türk dastanı olan "Boqdu-Kiriş, Bora-Şeeley" dastanında isə qardaşı Bora-Şeeley Amırga-Qara-Moos tərəfindən öldürülən Boqdu-Kiriş, qardaşını ardıç ilə təmizləyib baldırının ətini kəsərək qanını sürtür, dərman otunu ağzına tutub yedirdərək diriltdir (3,189). Ölüb-dirilmə motivinin fərqli bir şəklini qırğızların "Manas" dastanından da izləyə bilirik: "Manas zəhərli balı yedikdən az sonra yuxusu gəlir. Kiliminin üstündə qıvrılaraq yatmağa başlayır, amma bir daha bu yuxudan oyana bilməz. Manas ölmüşdür. Onun ölümünün ardından anası, atası, bacıları yaşamlarına qarğış yağdırırlar. Maddi vəziyyətləri pisləşir. Məcbur olub əkinçiliyə başlayırlar. Belə bir vaxtda gəlin kimi gəlmiş amma hələ gəlinlik edə bilməmiş Kanıkey, Manasın ailəsinə kömək etməyə başlayır. Manasın məzarı başından atı, quşu və tazısı heç ayrılmır və dayanmadan göz yaşı tökürlər. Onların bu əzabına dözə bilməyən Allah axırda mələklərinə Manası diriltmələri üçün əmr verir. Həmin gecə Kanıkey bir yuxu görür. Ertəsi gün yuxusunu danışdığında bunu Manasın dirilməsi şəklində yozaraq gedib onun məzarına baxırlar. Həqiqətən Manas dirilmişdir" (10,98). Qırğızlara aid edilən "Ər Töştük" dastanında da ölüb-dirilmə mifologemini görə bilirik: "İkisi savaşmağa başlayır, Çoin Qulaq, Ər Töştükü məğlub edib onun başını kəsir. Atı Çal-Quyruğu, arvadı Ağ Çenamı alır. Urum Xanın taxtına oturur. Ağ Çenamın, Çoin Qulaqdan bir oğlu olur. Çal-Quyruq sahibi Ər Töştükün müsibətinə dözməyərək onun olduğu yerə gedir, diz qapağından bir parça qoparıb udur, sonra qusaraq geri tüpürür, Ər Töştük dirilir, yatıb oyandığını sanır, atına minib evinə geri dönür. Baş vermişləri öyrənir, arvadından özündə könlü olub olmadığını soruşur" (11,45). Xakas türk dastanında isə, Altın Arıq öldürüldükdən sonra onun və atının sümüklərini tapırlar, edilən dua və mərasimlərdən sonra, Altın Arıq və atının əsllərinə görə vücud ölçüləri çox kiçik olaraq dirilmələri baş verir (12,37. Bu dastan mətnlərində yaradılışın özünəxas nizamı və həyatın əbədiliyi düşüncəsinin izləri görünməkdədir.Tuva türkl

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ölüm həyatın ziddi olan akt kimi deyil, onun davamı olaraq qəbul edilir. Əski türk xalqlarının mif, əfsanə, nağıl və dastan mətnləri ölüb-dirilmə mifologemi əsasında təşəkkül tapmış və tanrıçılıq sisteminin də ilkin məzmununu ehtiva etmişdir.

Şor dastançılıq ənənəsində digər Güney Sibir türk xalqlarının ənənəsində olduğu kimi, dastanların əvvəlində "başlanğıc"a, yəni yaradılış anına varılmaqla dastandakı hadisələrin ən qədim çağlarda baş verdiyinə diqqət yönəldilir. Ümumiyyətlə, uzun giriş formullarında, yerlə göyün birbirindən ayrıldığı, obyektlərin ilk dəfə yaradıldığı bir dönəmdən bəhs edilir, sonra isə dastanın mövzusunu təşkil edən şəxs və hadisələrin izahına keçilir (13,65). Şor dastanlarını ifadə etmək üçün əsas olaraq "kay" termini işlədilir. Əlavə olaraq "nartpaq", "nıbaq", "narpaq" və "şörcek" terminlərinin də dastan qarşılığında istifadəsi müşahidə edilir (13,23). "Kay", dastan söylərkən çıxarılan səsə və dastan söyləmə üsuluna, yəni icra üsuluna verilən addır. "Kay" sinədən və ya qırtlaqdan çıxarılan boğuq və amiranə səsdir. Sinədən çıxarılan səsə sinə kayı, qırtlaqdan çıxarılana qırtlaq kayı deyilir. "Kay" termini, Şorlardan başqa Altay, Xakas kimi türk boylarında da vardır. Bu türk boylarının kayları təməl baxımından eyni olsa da, üsulu və çıxış nöqtəsinə görə qrupdan qrupa bəzi fərqlərlə diqqəti çəkir. Hətta tayfaları əmələ gətirən qrupların kayları öz içində müxtəlif fərqlərlə görünür. Məsələn, Altay türklərini əmələ gətirən Altay-Kiji, Tuba və Telengitlərin kayları sinədən çıxarılarkən, Kumandin, Şalkandu və Bayatların kayları qırtlaqdan (damaqdan) çıxarılır. Bu vəziyyət Xakasları əmələ gətirən tayfalara da aiddir. Şorlarda daha çox qırtlaq/damaq kayı ilə qarşılaşırıq (13,24). Dastanda yer alan nümunələrdə "Yer yaradıldığı zaman, Qızıl dağ buluddan keçib böyüyərkən, Ağ dəniz sahilini aşıb daşarkən, Qızıl ququ quşu oxuduqdan sonra, heyvan quş yaradıldıqdan sonra, kürək ilə yer bölünərkən, qamış ilə su bölünərkən" (13,65) kimi ifadələr bizi doğrudan da yerin və göyün yaradıldığı ana, yəni, "başlanğıc"a aparır. Şor qəhrəmanlıq dastanlarında Tanrı, (Ülgen, Quday, Üç Yaradıcı, Doqquz Yaradıcı, Şeytan (Erlik) və yeraltı ruhları önəmli bir sahəni əhatə edir. Bəzi zaman kəsimlərində dastan qəhrəmanlarını göyün qatlarından yerə endirən; alplara, bahadırlara minəcəkləri atları göndərən, daşıyacaqları adları verən Tanrı, bəzi hallarda da evlənəcək qızları üçün göydə yarışlar təşkil edir, alpların amansızcasına savaşmalarına səbəb olur. Şor qəhrəmanlıq dastanlarında yaradıcılar, bəzi hallarda müqəddəs qayın ağaclarının təpələrində, bəzi hallarda isə göyün yeddinci qatında yaşayırlar. Dastanlarda Ülgen ilə Erlik, göyün ən yüksək hissəsi ilə yerin ən altından, yəni, ən uzaq məsafələrdən bəhs edilərkən də önümüzə çıxırlar. Belə vəziyyətlərdə, Ülgen ilə Erlikin hər hansı bir funksiyasının olmadığı; alpların, bahadırların səslərinin, hayqırtılarının göyün ən yüksək nöqtəsi ilə yerin ən altına çatdığının ifadəsi zamanı olduqları məkanlar təsvir edilir (13,68).

Şor dastanı "Altın Sırık" dastanında Altın Çıltısın oğlu Altın Şappaya arvad olacaq qadın, doqquz qat göyün üstündə oturan Doqquz Tanrının (Toğuz Çayan) ən kiçik uşağıdır. Doqquz Tanrı, qız üçün yarış təşkil etmək məqsədiylə razılaşmaqdadır. Yarışda, ata zamanından ox və at tuta bilməz doqquz tüklü oxu atacaqlar, bu oxları bu dünyada doğulmamış və böyüməmiş bir at tuta bilər. Bu oxları kim tutarsa qızı o alacaqdır. Doqquz Yaradıcının atdığı doqquz tüklü mavi oxu qardaş atlar tutub gətirirlər və Altın Şappa, Doqquz Yaradıcının ən kiçik qızları Altın Torkul ilə evlənir. Altın Sırık, Doqquz Yaradıcının atdığı doqquz tüklü mavi oxu gətirdikdən sonra Doqquz Yaradıcıya oxları atdıqları üçün hirslənir. Doqquz Yaradıcının ən kiçik qızıyla evlənən Altın Şappaya Doqquz Yaradıcı tərəfindən bahadır gücü verilir. Altın Şappaya bahadır gücü verən Doqquz Yaradıcı, Altın Şappa ilə Altın Sırıka yer altı dünyasına enmələrini və orada təşkil ediləcək yarışlara qatılmalarını deyir. Yeraltı dünyasında Yeddi Erlikin uşaqları Torulvasta Ton Molot (İtməz Ton Molot) ilə Çarılvasta Ças Molot (Yıxılmaz Çaş Molot) orta dünyada (yer üstündə) Altın Şappa ilə Altın Sırıkdan başqa özlərinə meydan oxuyacaq bahadır olmadığını deyərək Altın Şappa və Altın Sırıkla döyüşmək istəyir. Altın Sırık, Yeddi Erlikin oğullarından İtməz Ton Molotla Kün Kanın yerində, Altın Şappa isə Alaca Atlı Yıxılmaz Çaş Molot ilə Ay Kanın yerində savaşacaqdır (13,76).

"Altın Sırık" dastanındakı Doqquz Yaradıcı kosmik nizamın bütövlüyünü şərtləndirən, türk millətini yüksəltmələri üçün igidlərə "kut" verən Göy Tanrıd

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

islamaqədərki ulu əcdadın da əsas inancı Göy Tanrıya ünvanlanmışdır. Bu baxımdan, Göy Tanrı inancı ətrafında təşəkkül tapmış monoteist dini, yalnız Göy Tanrı dini kimi səciyyələndirmək mümkündür. Göy üzünün sonsuzluğu, dərinliyi Göy Tanrıda cəmlənmiş, onda ehtiva olunmuşdur. Qədim türklər Göy Tanrının rəsmini çəkməmiş, heykəlini düzəltməmişlər, Ulu Tanrının – Göy Tanrının ucalığını dərk edərək, ona səcdə etmişlər"(14,26). Türk inanc sistemində geniş yayılmış göyə tapınma motivləri, Şor qəhrəmanlıq dastanının bəhs edilən mətnində yenə də türk etnik-mədəni ənənəsinin qanunauyğunluqları kimi əksini tapır. Bu reallığa söykənərək iddia edirik ki, qədim türk təsəvvüründə göyün maddi anlamının, rənginin get-gedə sakrallaşması onun dini mahiyyət qazanmasına səbəb olmuş və nəhayət "Göy-Tanrı"nı tək türk Tanrısı olaraq tapınma yerinə çevirmişdir. Mif mətnlərində göylə yerin bir olması və insanın (xaqanın) bu bütövlükdə düşünülməsi sonucu, bu üçlü vəhdət idraklarda ayrılmazlıq təşkil etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Göytürklər xaqanlarını "Tenqridə bolmuş", yəni "göydə olmuş" kimi təqdim edirdilər.

"Altın Sırık" dastanındakı göyə ox atma ritualı isə qam-şaman mərasimlərindəki epizodlardan qaynaqlanır. "Araşdırıcılar folklor, etnoqrafik materiallar əsasında bu qənaətə gəlirlər ki, ilkin çağlarda şamanlar qamlıq etmə mərasimini davulla deyil, məhz oxla keçirərmişlər" (4,287). Qədim türklərin Tanrının başlıca silahı zənn etdikləri ildırımın çaxmasını xeyrə yozmaları və şadlıqlarını göyə ox atmaqla bildirmələri aktı bu baxımdan kult mənşəli ayinlərdən sayılır ki, bu da qam-şamanların ruhlardan yardım istəmələri kimi izah edilə bilər. İ.D.Xlopina şorların dini mərasim və görüşləriylə bağlı yazırdı ki, bütün şaman ruhları yalnız qam-şamanın özünün anladığı dildə danışır (15,79). Prof. Füzuli Bayatın şaman haqqındakı fikirləri də bu sferanın aydınlaşması üçün maraq doğurur: "Şaman olma mərasimində dəmirçinin mərasimdən keçən şamana qılınc verməsi bir daha sübut edir ki, əski çağlarda şaman həm tayfanın, həm də öz tayfasından olan döyüşçülərin başçısı imiş. Qamlıq vaxtı şamanın dəmir zireh geyməsi döyüşçü şamandan qalan çoxsaylı atributlardan biridir"(16,62). Əlavə olaraq qeyd edək ki, şor mətnlərində adı keçən müqəddəs qayın ağacları yenə öz semantikası baxımından "Həyat Ağacı"nın törəmə vahidləri olaraq dünya modelinin mətndəki bərpaçıları statusunda çıxış edirlər. Bu ağacların üstündə yaşayan "Yaradıcıların" bir çoxunun şamanların transformasiyası olmadığına dair fikir irəli sürmək də yanlış olardı. Tanınmış amerikan alimi J.Campbell ağacla şamanın bağlılığına dair aşağıdakı dəqiq fikirləri yazmışdır: "Ağac işarəti Sibir şamanizminin xarakterik özəlliklərindəndir. İşarət güneyin böyük ənənəsindən alınmış ola bilər, fəqət fərqli şamanlıq sınaqlarının tərtibinə uyğunlaşdırılmışdır. Votanın ağacı Yggdrasil kimi o da dünyanın mehvəridir, zirvəyə çatır. Şaman bu ağacda bəslənir və onun ağacından düzəldilən davulu transformasiya anında şamanı yenə ora aparır. Eliadenin dediyi kimi şamanın gücü özünü istədiyi zaman transformasiya vəziyyətinə gətirə bilməsində yatar. O transformasiyanın qurbanı deyildir; uçan quşun havanı istifadə etməsi kimi ona hakimdir. Davulunun sehri onu ritmin qanadlarında daşıyır, ruhani yolçuluğun qanadlarında. Davul və oyun şamanın ruhunu yüksəldir və onu ruhlarına çatdırır – başqalarına görünməyən, fəqət ona güc verən və uçmağında ona yardım edən heyvan və quşlara doğru. Və özündən getmiş transformasiya vəziyyətində olan şaman möcüzəvi işlərini reallaşdırır. Transformasiya vəziyyətində quş kimi yuxarıdakı dünyalara uçur və ya kariqu maralı, buğa və ayı kimi yerin altındakı dünyaya enir"(17,278). Bu fikirlərdə adı keçən davulun özünəməxsusluğuna diqqət yetirdiyimiz zaman onun sakral mahiyyəti aşkar olur: "Davulun düzəldildiyi material da çox zaman rəmzi mənalar daşıyır. Əsas maddəsi, ümumilikdə müqəddəs sayılan bir ağacdan alınır; nümunə olaraq türklərdə davulun halqasının düzəldiləcəyi ağac, bütün hallarda qayın və sidr ağacındandır. Eyni şəkildə davulun iç tərəfdəki sapı da bu ağaclardan düzəldilir. Bu ağac müqəddəs olan Dünya ağacına işarə etdiyi üçün, bu işə görə istifadə ediləcək ağacın insan əli dəyməmiş, ya da, hər hansı bir heyvanın murdarlamadığı bir ağac olması arzu edilir"(18,78). Bu təqdimatdan isə məlum olur ki, şamanın əski çağlardakı sözügedən missiyası sonradan hami ruh obrazına variasiya olunmuşdur. Mifik mətnlər ilkin şamanın göylərdən gəldiyini ehtiva etdiyi kimi onun yenidən göylərə yüksəlməsi hadisəsini də bildirir. Şamanlar insanla təbiət arasında mediator funksiyasını yerin

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

məkana dönməyə məhkum olurlar və bu yerdəyişmənin izlərinə bəhs etdiyimiz mətnlərdə rast gəlməkdəyik.

"Kağan Pergen" dastanında, Kara Mös ilə evlənmiş qız qardaşı tərəfindən xəyanətə məruz qalan Kan Pergen, qırx göyün yüksəkliyindən enmiş Kan Alıpın yardımlarından faydalanır, onun yardımları sayəsində obasını azad edir, Kara Mösü məhv edir. Kan Pergenin dağa ova getdiyi bir gün, bacısı Argo Xanın otağına Kara Mös gəlir və ondan özüylə evlənməsini istəyir. Qızın etirazına baxmayaraq israr edən Kara Mös, qızla toy edib evlənir. Kara Mös, atının gübrəsiylə bir yer düzəldir, gündüzləri orada gizlənir, axşam olduğu zaman yuxarı çıxıb arvadıyla birlikdə olur. Yenə bir gün qızın otağına bir bahadır girir və Kan Pergenin harada olduğunu soruşur. Qız qardaşının ova getdiyini, fəqət, ardan doqquz il keçməsinə baxmayaraq geri dönmədiyini deyir. Adı Kan Alıp olan bahadır, Kan Pergenin ölmüş ola biləcəyini deyir və qızı şeytanla evləndiyi üçün qınayır. Qız bahadıra kim olduğunu soruşduğu zaman, bahadır: "Abam çok, içəm çogul-ok, men kırık tegirenin üstündən tüşkenmın Kan çergen attıg Kan Alıppın" (13,422) deyir. Qırx göyün yüksəkliyindən enən Kan Alıp, ova gedib doqquz il ərzində dönməyən və öldüyü sanılan Kan Pergeni axtarır və onu Cez Alıpla döyüşərkən tapır. Cez Alıp qarşısında yenilmək üzərə olan Kan Pergeni kənara çəkir və onunla təkbətək döyüşə girir. Cez Alıpa məğlub olur və döyüşə təkrar Kan Pergen başlayır. Kan Alıp, Cez Alıpı məğlub edərək öldürmək istəyən Kan Pergenə onu öldürməməsini, gözəl qızını almasını, əgər öldürürsə özü üçün yaxşı olmayacağını deyir. Dastanın sonunda Kan Alıp yenidən qırxıncı göyə doğru qalxır (13,84). Bu dastan mətnində Kan Pergenin bacısı öz davranışıyla qadın arxetipini üzə çıxaran obrazdır. O Kara Mösün israrlarına qarşı müqavimət göstərə bilməməsiylə təhtəlşüurdakı dəyişməzliyi büruzə verir. Qadın dünyasının, psixologiyasının dərin qatlarını araşdırmış amerikan alimi Clarissa P. Estesin müşahidələri bu baxımdan önəmlidir: "Ümumilikdə qadınlar təcavüzkarın hücumlarıyla bağlı məsələdə son dərəcə ikifikirlidirlər, çünki bunun "aşağı tüpürsəm saqqal, yuxarı tüpürsəm bığ" vəziyyəti olduğunu düşünürlər. Qaçmazsa, qaranlıq adam nəzarətçisi, özü isə onun köləsi halına gəlir. Yox əgər qaçarsa, sanki sahibiymiş kimi amansızcasına onu təqib edər. Qadınlar, onun, yenə boyun əydirmək üçün izləməkdən vaz keçməyəcəyindən qorxarlar və bu qorxu, yuxularına da sirayət edər. Və beləcə, qadınların yox edəndən gələn hədələr qarşısında özünəxas, yaradıcı, mənalı və vəhşi olan təbiətlərini öldürmələri, sıx görülən vəziyyətdir. Qadınların Mavi saqqalın zirzəmisində skelet və cəsəd olaraq yatmalarının səbəbi budur. Tələdən xəbərdar olduqlarında iş işdən keçmişdir. Bu çətin vəziyyətdən, bu işgəncədən çıxış yolu, ancaq şüurlanmaqla (maariflənməklə) mümkündür"(19,85). Amerikan aliminin bu fikirlərində mifik qadın obrazının transformasiyalara uğramış şəklini görürük. Bu baxımdan Anadolu türk folklorundakı Sarı qız obrazının variasiya olunmuş izlərinə də rast gəlinmişdir. Ö.Çobanoğlunun bu obraz haqqında gəldiyi qənaətlərin ən qısası belə variativliyin işarəsidir: "...Sarı qız; bizim evin bərəkəti ondan gəlir..."(20,139). Məlum olur ki, Sarı qızın bərəkət hamisi olaraq şifrələnməsi hadisəsi, onun məruz qaldığı transformasiyalara baxmayaraq, mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Və bu kimi hadisələr qadın arxetipini araşdıran, onun çözümünə çalışan psixoanalitik alimlərə istinad nöqtəsi kimi ciddi əsaslar hesab olunur.

Tuva və Şor qəhrəmanlıq dastanlarındakı mifoloji motivlərin təhlil obyektinə çevrilməsindən sonra, bu qənaətə gəlinir ki, dastanlarda bu dünya ilə o biri – yeraltı dünya arasında olan bağlantılar, ruhlar aləminin real dünyayla təmas yaratması, o biri dünyaya aid güclərin dönərgə təbiətli olaraq şəkil dəyişdirmələri daha çox ön planda təsvirini tapır və bu hadisələr mifik elementlərlə müşayiət olunur. Arxaik mifoloji köklərə dayanan obrazlar (Erlik, Şulbus və s.), dastanlarda yeraltı dünya güclərinin özəlliklərini daşımaqla bərabər dünyalar arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirən varlıqlar kimi də görünə bilirlər. Dastanlarda kosmos və xaosu rəmzləndirən surətlərin qarşıdurmalar halında (Buuday – Erlik və Altın Sırık – İtməz Ton Molot) verilməsi kosmoloji dünya modelinin ayrı-ayrı elementləri olaraq epik təhkiyə formullarında təqdim edilir. Bu epik müstəvinin təqdim etdiyi ümumtürk dünya modelinin sözügedən mətnlərdəki variantları isə mifik substansiyalar statusunda mövqelərini qoruya bilirlər.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ƏDƏBİYYAT

1. Puxov İ.V. Altayskiy Narodnıy Geroiçeskiy Epos, Maaday Kara, Altayskiy Geroiçeskiy Epos. Moskva, 1973. 8-60.
2. Sarıpbekov, Raykul, Muratalı Musakov. El Adabiyatı Seriyası II Cild. Er Töştük, II Cild. Bişkek: “Şam” Baspası, 1996.
3. Metin Ergun.Mehmet Aça. Tıva kahramanlık destanları.I Cild. Ankara: Akçağ, 2004.
4. Cəlal Bəydili. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003. 418 s.
5. Özkul Çobanoğlu. Türk Dünyası Epik Destan Geleneği. Ankara: Akçağ, 2007.
6. Mifı narodov mira: Ensiklopediya, 2 tomax. T.2 / Ql.red. S.A. Tokarev, Moskva: Sov.ensiklopediya, 1982, 720 s.
7. Potanin Q.N. Qromovnik po poveryam Yujnoy Sibiri i Severn. Monqolii // Jurn. Min. Nar. Prosv., ç.SSXIX, SPb., 1882, s.116-231.
8. Alekseev N.A. Tradisionnıe reliqioznıe verovaniya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri. Novosibirsk, 1992, 242 s.
9. İnan A. Eski türk dini tarihi. İstanbul: MEB, 1976, 256 s.
10. Yıldız N. Manas Destanı ve Kırgız kültürü ilə İlgili Tespit ve Tahliller. Ankara, TDK Yayınları, 1995.
11. Radloff V. W. (Akt. Nurten Akça) “Er Töştük Destanı” Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Anabilim Dalı (Basılmamış lisans tezi). 1993.
12. Özkan F. Altın Arığ Destanı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı, 1997.
13. Metin Ergun. Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ, 2006.
14. Rövşən Əlizadə. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan,2008.
15. Xlopina İ.D. İz mifoloqii i tradisionnıx verovaniy şorsev (po polevım materialam 1927 q.) / Etnoqrafiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri. Novosibirsk: Nauka, 1978, s.70-89.
16. Füzuli Bayat. Oğuz Epik Ənənəsi və Oğuz Kağan dastanı. Bakı,Sabah, 1993.
17. Joseph Campbell. İlkel Mitoloji (Çeviren: Kudret Emiroğlu). 3.Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
18. Yaşar Çoruhlu. Türk mitolojisinin anahatları. 2.Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi,2006.
19. Clarissa P. Estes. Kurtlarla koşan kadınlar (Çeviren: Hakan Atalay). 3.Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları,2007.
20. Özkul Çobanoğlu. Türk halk kültüründə memoratlar ve halk inançları. Ankara: Akçağ, 2003.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DASTANI VƏ TÜRK QADINI MƏNƏVİYYATI

ROZA EYVAZOVA

1988--ci ildə «Yazıçı» nəşriyyatı tərəfindən buraxılan «Kitabi-Dədə Qorqud» (tərtibçi-lər: F.Zeynalov, S.Əlizadə) dastanının əvvəlində oxuyuruq: «Kitabi-Dədə Qorqud» çiçəkləri solmaq bilməyən, əbədi təzə-tər qalan, zaman-zaman nəsilləri heyran qoyan bir sənət gülşənidir. Bu kitabı cəsarətlə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası adlandırmaq olar. Qədim ədəbiyyatımızın təlqin və təqdir etdiyi müdrik, mənalı fikirlər, zərif bəşəri duyğular öz başlanğıcını böyük «Kitabi-Dədə Qorqud» nəhrindən götürür. «Kitabi-Dədə Qorqud» lakonik olduğu qədər də monumentaldır. Artıq sözdən, xaric səsdən uzaq, öz qurğuşun siqləti ilə torpağın dərinliyinə işləyən, öz dadı-duzu, şirinliyi ilə əcdadımızın zəngin idrak və təxəyyülünün məhsulu olan möhtəşəm bir abidədir. /1.5/

Müqəddimə və on iki boydan ibarət olan bu dastan Azərbaycan xalqının dilini, qəhrəmanlıq tarixini, adət-ənənəsini, mənəvi aləmini öyrənmək üçün çox dəyərli bir mənbədir.

Müqəddimədə qadınlar ozanın dili ilə belə səciyyələndirilirlər:

Qarılar dörd dürlidü: birisi soldıran soydır, birisi toldıran toydır, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır." /1.33/

Ümumiyyətlə «Kitabi-Dədə Qorqud»da qadınlar hadisələrin ən fəal aparıcı qüvvələrindən biridir. Bu mövzunu vurğulayarkən hər şeydən öncə eposda qadınların ümumi mövqeyini, analıq şərəfini, ailə namusunu, saf mə-həbbət nümunələrini, igidliyini və s. xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə göstərmək lazımdır.

Bəzi boylarda qəhrəmanların sırf şəxsi macəraları əks olunmuşdur. Qəhrə-man öz sevgilisinin arxasınca gedir, lakin bu şəxsi macəraların son nəticəsi axırda ümumi oquz həyatının təbii axını ilə birləşdirilir. «Qanlı Qoca oğlı Qanturalı boyu» və «Duxa qoca oğlı Dəli Domrul boyu» demək olar ki, qəhrəmanlıqa əsaslanan məhəbbət dastanıdır. Ancaq öz ruhu və ideyası ilə onlar aşiqanə dastanlardan fərqlənir. Burada sevgililərin məhəbbəti real, həyati fikirlər üzərində yaranıb inkişaf edir. «İlahi vergi», «yuxuda görüşüb vurulmaq», «məhəbbət əsiri olmaq» kimi poetik vasitələr burada yoxdur. Qəhrəman sadəcə olaraq özünə ürəyi istədiyi qızı arayıb tapır, bəyənir, qız da onun qəhrəmanlıq şücaətini görüb qəlbdən sevir. Qanturalının sevgi macərası məhz real həyat yolu üzərindən keçir. Əsərdəki ən poetik səhnə bizim qənaəti-mizə görə Qanturalın Selcan xatunu alıb gətirərkən, onunla yolda vuruşduğu səhnədir /2.98/ Özünün xəbəri olmadan düşmənlə savaşda Selcanın köməyilə qalib gələn Qanturalı bunu qüruruna sığışdıra bilmir, qüruru sevgisinə üstün gələrək deyir:

Sən orada turasan ögyəsən, «Qanturalı zəbun aldı,
At ardına addım.çıqdım»-deyəsən
Gözüm döndü, könlüm getdi.
Öldürəlim səni! - dedi /1.92/

Selcan xatun cavabında:

Bəg yikit, ögünərsə, ər ögünsün - aslandır!
Ögünməklik övrətlərə böhtandır.
Ögünməklə övrət ər olmaz...
Tez sevdin, tez uslandın, qavat oğlu, qavat!
Qadir Allah bilür, mən sana
Munisəm, yaram, qıyma mana!-dedi /1.92/

Qanturalı isə «*Yoq, əlbəttə öldürsəm gərəkdir*»-deyir.

Fədakarlıq və döyüş igidliyini özündə cəmləşdirən, Selcan xatun deyir: *«Mərə, qavat oğlı, qavat! Mən aşağə qulpa yapışuram, sən yuqarı qulpa yapışursan. Mərə, qavat oğlı, oxınlamı qılıcınlamı? Gəl bərü, söyləşəlüm!"*-dedi. Atın dəldi. Bir yüksək yerə çıqdı. Sadaqından toqsan oxın yerə dökdi. Eki oxın dəmrənin çıqardı: birin gizlədi, birin əlinə aldı. Dəmrənlü oxla atmağa

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qıyamadı. Aydır: «*Yigit, at oxunı*!» Qanturalı aydır: *Qızların, yolı əvvəldir, əvvəl sən at!* Qız bir oxla Qanturalıya atdı... /1.93/

Sevgilisinin döyüş məharətinə heyran qalan Qanturalı söyləyir:

Yalab-yalab yalabıyan incə tonlum!
Yer basmayıb yüriyən,
Qan üzərinə qan tammış kibi qızıl yanağlım!
Qoşa badam dar ağızlum!
Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!
Qurması qırq tutam qara saçlım!
Aslan uruğı, sultan qızı, eldürməgə mən səni qıyarmıdım?!
Öz canımı qıyam, mən sana qıymıyam,
Mən səni sınardım- dedi. /1.93/

İgidlik, mərdlik, məhəbbətinə sədaqət kimi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən Selcan xatunun dilindən:

Qalqubanı yerimdən turar idim,
Yelisi qara Qazlıatuma binərdim,
Babamın ağ ban evindən çıqardım.
Arqu beli, Ala tağı avlar idim.
Ala-gen sığın - keyig qovar idim.
Tarıyanda bir oxla nəmlərdim?
Dəmrənsüz oxla, yigit, səni sınar idim!
Öldürməgə, yigidim, mən səni qıyarmıdım?! /1.93/

Burada qarşılıqlı sevgi qəhrəmanlıqla çulqalaşır və ən ülvi bir məhəbbətə çevrilir.

«Duxa qoca oğlı Dəli Domrulun boyu»nda Dəli Domrul insanları ölümdən, fəlakətdən qurtarmaq üçün tanrıya etirazını bildirir, bəşəriyyət üçün ölümsüzlük arzulayır. Nəticədə özü ölüm təhlükəsi ilə üzləşir. Yalnız sədaqətli, sevimli ömür-gün yoldaşının sayəsində bu təhlükədən sovuşur.

Boyun bir yerində ata-anasının öz canını onun əvəzinə vermək istəmədiyini görən Dəli Domrul Əzrayıla müraciətlə deyir:

«*Həsrətim vardır, bulışayım*» Əzrayıl soruşur: «*Mərə dəli, həsrətin kim-dir?*» Cavabında: «*Yad qızı həlalım var, andan mənim iki orlancığım var, əmanətim var, ısmarlaram anlara, andan sonra mənim canım alasan*», - deyir. Halalının yanına gələrək deyir:

Bilürmisən, nələr oldı?
Gög yüzindən al qanatlu
Əzrayıl uçub gəldi.
Aqca mənim göksümi basub qondı.
Tatlu mənim canımı alur oldı.
Babama «ver» dedim, can vermədi,
Anama vardım, can verмədi,
«Dünya şirin, can tatlu!» -dedilər,
İmdi
Yüksək-yüksək qara tağlarım
Sana yaylaq olsun!
Souq-souq sularım
Sana içət olsun!
Tavla-tavla şahbaz atlarım
Sana binət olsun!
Dənlügi altun ban evin
Sana kelgə olsun!
Qatar-qatar dəvələrim
Sana yüklət olsun!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ağayildə ağca qoyunım
Sana şülən olsun!
Gözün kimi tutarsa,
Könlün kimi sevərsə,
Sən ana varğıl!
İki oğlancığı öksüz qomağıl! - dedi /1.82-83/

Heç bir mal-dövlət hərisi olmayan, ərinin yolunda onun əvəzinə Əzrayıla can verməyə hazır olan sədaqətli, ləyaqətli halalının dediklərindən:

Nə dersən, nə söylərsən,
Göz açub gördügim!
Könül verib södügüm!
Qoç yigidim, şah yigidim,
Qarşu yatan qara taqları
Səndən sonra mən neylərəm?
Yaylar olsam, mənim gorum olsun!
Souq-souq sularun içər olsam,
Mənim qanım olsun!
Altun-ağcan xərcləyür olsam,
Mənim kəfənim olsun!
Tavla-tavla şahbaz atun, binər olsam,
Mənim tabutum olsun!
Səndən sonra bir yigidi sevib
Varsam, bilə yatsam.
Ala yılan olub, məni soqsun!
Sənin ol müxənnət anan-baban
Bir canda nə var ki, sana qıymamışlar?
Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun,
Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun,
Qadir tənri tanığ olsun,
Mənim canım sənin canına qurban olsun!/1.83/

Sevimli halalının sədaqətindən, ləyaqətindən, dəyanətindən ruhlanan Dəli Domrul tanrıdan aman diləyir, bir daha ona qarşı çıxmayacağına və onun yolunda yaxşı işlər görəcəyini vəd edir, yalvarır:

Alursan, ikimizün, canın bilə alğıl!
Qorsan, ikimüzün canın bilə qoğıl!
Kərəmi çox qadir tənri! /1.83/

Ailə sədaqətini və xoşbəxtliyini uca tutanlara qiymət verən tanrı Dəli Domrula və ömürgün yoldaşına yüz qırx il ömür bəxş edir.

Qadın məsləhəti, ailədə qadının mövqeyi, yeri «Dirsə xan oğlı Buğac xan boyu»nda özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Uzun müddöət övlad həsrətində olan Dirsə xan öz hisslərini incə, zərif ifa-dələrlə xatununa belə çatdırır:

Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıqub yüriyəndə səlvi boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sırmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yanağlım! /1.35/

Lakin övladının olmamasına dözə bilməyən Dirsə xan qəzəbləndikdə deyir:

Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana /1.35/

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bunun müqabilində xatunun ona təmkinlə verdiyi məsləhət nə qədər səmimidir!
Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə!
İncinib acı sözlər seyləmə!
Yerindən uru turğıl!
Ala çadırın, yer yüzünə dikdirgil!
Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!
İç Oruzun, Taş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil!
Ac görsən, toyurğıl! Yalıncığ görsən, tonatğıl!
Borcluyı borcundan qutarğıl!
Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!
Ulı toy elə, hacət dilə!
Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə
Tənri bizə bir yetman əyal verə - dedi /1.35/

Nəzir-niyazdan sonra dünyaya gələn oğlan yeniyetməlik çağında Bayandur xanın ağ meydanında savaşıb bir buğa öldürdüyündən Dədə Qorqud ona Buğac adını vermişdir. Bir gün oğlu ilə ova çıxan Dirsə xan özünün qırx namərd, paxıl nökəri tərəfindən oğluna qarşı qızışdırıldığından oxla oğlunu vurur və atıb gedir. Oğlunun ilk dəfə atası ilə ova çıxmasından sevinən Dirsə xanın xatunu qonaqlıq vermək üçün qırx incə qızla onları qarşılamara gedir. Oğlunu görməyən ana təşvişə düşməsinə baxmayaraq mehribanlıqla, nəvazişlə, qadın ədəb-ərkanı ilə Dirsə xana müraciət edir. Bu mürciətdə oğul məhəbbəti vəhdət halında götürülür:
Bərü gəlgil, başım bəxti, evim təxti!
Xan babamın, göygisi!
Qadın anamın, sevgisi!
Atam - anam verdigi,
Göz açuban gördügim,
Könül verib sevdigim, a Dirsə xan!
İki vardın, bir gəlürsən, yavrum qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğul qanı? /1.38/

Oğlunu nəyin bahasına olursa-olsun azad etməyə hazır olan ana, hətta savaşdan, döyüşdən belə çəkinmir və ərinə müraciətlə deyir:
Xan babamın, qatına bən varayım,
Ağır xəzinə, bol ləşkər alayın.
Azğun dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yönümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olub yer üstinə düşməyincə,
Yalnuz oğul yollarından dönmiyəyim.
Yalnuz oğul xəbərin, a Dirsə xan degil mana!
Qara başım qurban olsun bu gün sana /1.38/

Ərindən cavab ala bilməyən qadın yaralı oğlunu çox çətinliklə tapır və sağaldır. Dirsə xanın onların xainliyindən xəbər tutacağından qorxuya düşən qırx namərd onu tutur və yad yerə aparırlar.

Ailə tərbiyəsi, ailədə kişinin yeri, mövqeyi, ana tərəfindən oğula aşılanan ata hörməti, məhəbbəti əsl qadın sədaqətini göstərən xüsusiyyətlərdəndir. Bunu qadının öz sözləri ilə nəzərə çatdıraq:
Görərmisən, ay oğul, nələr oldı?!
Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldı.
Eldə yağı yoğkən sənin, babanın üstünə yağı gəldi.
Ol qırq namərd-babanın yoldaşları babanı tutdılar.
Xanım oğul! Qalqubanı yerindən urı turğıl!
Qırq yigidin, boyına alğıl!

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Babanı ol qırq namərddən qurtarğıl!
Yüri, oğıl!
Baban, sana qıydısa, sən babana qıymağıl! /1.40/

Dastanda «Salur Qazanın *evi* yarmalandığı boy»da qadın namusu, qadın şərəfi ən yüksək mərhələdədir. Anasının namusunun ləkələnməməsi naminə oğlu Uruz ölümə hazırdır. Buna görə anasına təsəlli verən oğul deyir:

Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?
Nə bozlarsan, nə ağlarsan?
Bağrımla yürəgim nə tağlarsan?
Keçmiş mənim günimi də andırarsan?
Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə
Bir qulunı olmazmı olur?
Qızıl dəvələr olan yerdə?
Bir köşəgi olmazmı olur?
Ağca qoyunlar olan yerdə?
Bir quzıcığı olmazmı olur?
Sən sağ ol, qadın ana! Babam sağ olsun!
Bir mənim gibi oğul bulunmazmı olur!/1.47/

Təqdim etdiyimiz bu boyda ana müqəddəsdir, toxunulmazdır. Evini yağmalayan Şökli Məlikə Salur Qazanın dediklərindən aydın olur ki, o, anasının yolunda hər şeydən keçməyə hazırdır. Dastandan verdiyimiz parça bunu bir daha sübut edir:

Mərə Şökli Məlik!
Dənlügi altun ban evlərimi götürüb durursan,
sana kölgə olsun!
Ağır xəzinəm, bol ağcam götürüb durursan,
sana xərclıq olsun!
Qırq incə belli qızla Burla xatunı götürüb durursan,
sana yesir olsun!
Qırq yigidlən oğlum Uruzı götürüb durursan,
qulun olsun!
Tavla-tavla şahbaz atlarım götürüb durursan,
sana binət olsun!
Qatar-qatar dəvələrim götürüb durursan,
sana yüklət olsun!
Qarıcıq anam götürüb durursan, mərə kafər,
anamı vergil mana
Savaşmadın, uruşmadın qayıdayım - gerü dönəyim,
gedəyim, bəllü bilgil / 1.48/

Ailədə ananın müqəddəsliyini, özündən sonrakı nəslə nümunəvi olmasını Dədə Qorqud yığcam şəkildə aydınlaşdırır:

«Qız anadan görməyincə ögit almaz» /1.31/

Yeri gəlmişkən qeyd etməg lazımdır ki, Azərbaycan xalqının folklorunun, şifahi yaradıcılığının müxtəlif janrlarında bacı-qardaş münasibətləri, bacının qardaş qüruru, qardaş vüqarı ilə fəxr etməsi, həmişə onu özünə arxa, dayaq sayması öz əksini tapmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında qadın mənəviyyatını ucaldan bu xüsusiyyətlər özünü parlaq surətdə göstərir.

«Qambürənin oğlı Bamsı Beyrək boyu»nda qardaşı Beyrəyin yoxa çıxmasından sonra bacının keçirdiyi iztirablar, müsibətlər qardaşa olan sonsuz məhəbbətin təcəssümüdür.

Çalma, ozan, ayıtma, ozan!
Qaraluca mən qızın, nəsinə gərək, ozan?!
Qarşu yatan /qara / tağı sorar olsan,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ağam Beyrəgin yaylasıydı,
Ağam Beyrəg gedəli yayladım yoq.
Souq-souq suları sorar olsan,
Ağam Beyrəgin içədiydi.
Ağam Beyrək gedəli içərim yoq.
Tavla-tavla şahbaz atlarını sorar olsan,
Ağam Beyrəgin binədiydi.
Aqam Beyrək gedəli binərim yoq.
Qatar-qatar dəvələri sorar olsan,
Ağam Beyrəgin yüklədiydi.
Ağam Beyrək gedəli yüklədim yoq.
Ağ ayılda ağca qoyunı sorar olsan,
Ağam Beyrəgin şüləniydi.
Ağam Beyrək gedəli şülənim yoq.
Qaralu-göglü otağı sorar olsan,
Ağam Beyrəgindir.
Ağam Beyrək gedəli köçərim yoq. /1.61/

Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı Azərbaycan qadınının mənəvi keyfiyyətlərini özündə əks etdirən əhvalatlar, hadisələr islamiyyətdən öncəki V-VI yüzilliklər və ondan da əvvəlki dövrlərlə, əsrlərlə səsləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Kitabi-Dədə Qorqud" /tərtibçilər: Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə/.-Bakı, Yazıçı, 1988.
2. Şamil Cəmşidov. Kitabi-Dədə Qorqud.-Bakı, Elm, 1977.

Feminine morality in "Kitabi-Dede Gorgud" epos

Women are the most active and leading force of the evens in epos of "Kitabi-Dede Gorgud". During discussion the subject the you can see in the epos is general position, materinty and family dignty, pure love, bravery and other women characteristics which analyzed vividly in samples.

Женский дух в эпосе «Китаби-Деде Горгуд»

Женщина является самой активной и ведущей силой событий в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Обсуждая эту тему можно заметить, что в эпосе больше всего в ярких и жизненных примерах описана позиция женщины в целом, материнское достоинство, честь семьи, пример чистой любви, храбрость и другие особенности.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ФОРМЫ ОТРАЖЕНИЯ РЕАЛЬНОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ И СЮЖЕТНО-ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА ДАГЕСТАНСКИХ ДАСТАНОВ

САМИЛЯ ХУРДАМИЕВА

Вопросы форм отражения реальной действительности в фольклоре не разработаны в достаточной степени однозначно, потому что они не могут быть адекватными повсеместно. Каждый народ выработал своеобразные и самобытные формы художественного отображения окружающего мира. Художественные формы дастана тесно связаны с историей поэтапного возникновения и развития разных видов дастана. Этот вопрос рассмотрен нами отчасти в свете решения проблемы классификации дастанов.

Пытаясь вывести суммарные суждения по проблемам, связанным с определением различных форм отражения действительности в фольклоре, мы не претендуем на освещение всех вопросов, что и невозможно. Разумеется, нельзя охватить весь арсенал фольклора, поэтому мы обращаемся только к материалам эпоса.

В азербайджанском народном эпосе можно отметить проявления разных форм отражения действительности, которыми характеризуются классицизм, романтизм, натурализм и др. Но все же в своей основе эпос был романтическим с реалистическими элементами.

В конце XIX в. появляются дастаны с чисто романтическим направлением, которые В. М. Жирмунский и X. Т. Зарифов называют романическими (3; 43). По специфическим особенностям романические дастаны в корне отличаются от старинных героических дастанов, созданных на реалистической почве. Основу романических дастанов составляют фантастика и сказочные мотивы.

Эволюция мировоззрения трудового народа и его выразителей — создателей эпоса — ясно проявляется в дастанах в особенностях художественного изображения, что и определяет их творческий метод. Так, героическим дастанам присущ гиперболический показ героического подвига идеального героя. Справедливо считается, что героический эпос складывался на основе реальных жизненных событий в очень древние времена, поэтому в его формировании велика была роль мифологии, народных преданий. Нельзя не согласиться с мнением В. М. Жирмунского и X. Т. Зарифова о том, что присущие сказкам мотивы появились в сюжетах героических дастанов позднее, когда основная фабула их уже сформировалась (4; 60-120). Это подтверждается тем, что в героических дастанах сказочная фантастика служит лишь вспомогательным целям — для более полного раскрытия героического характера главного персонажа дастана.

Иная поэтика и, следовательно, художественные формы романических дастанов, в которых главная тема – любовь. Фантастика, волшебство, чувствительные излияния души в романических дастанах зачастую становятся основным стержнем сюжетно-композиционного построения. В изображении героев и их подвигов во имя любви важное место имеет не столько гиперболизация, сколько красочный вымысел, романтические элементы (экзотический антураж, возвышенность чувств, некоторые двоемирие и индивидуализм). В романических дастанах бытовой фон, жизнь показаны реальнее и многостороннее, чем в героических дастанах. Точное сочетание реалистического и романтического, присущее именно романическим дастанам, заметно отличает их от героического эпоса.

Реалистическое отражение действительности в социально-бытовых дастанах неоспоримо, что логически выражено и в самом их определении.

Дагестанский дастан неоднороден по своему составу. Разновидности его отличают не только по содержанию, но и по системе художественно-выразительных средств, образов, сюжету и композиции. В количественном отношении п

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

дастаны, которые можно разделить на две группы: 1) дагестанские версии известных на Востоке дастанов и произведений классиков восточной литературы; 2) собственно дагестанские дастаны.

Из глубины веков до наших дней протягиваются нити связей национального развития дагестанских азербайджанцев с духовной жизнью других народов. Дагестанские тюркоязычные народы не только участвовали в создании общетюрских духовных ценностей, литературных памятников, но и обогащались фольклором и наследием великих классиков Востока. Восточный романический дастан, сложившийся на стыке фольклорного и литературного творчества, синкретический по форме бытования, возник в Персии в Средневековье (6). Затем он пересёк пограничные, этнические, языковые барьеры, утвердился в фольклоре и литературе народов Востока, Кавказа, Средней Азии и был осознан в них как самобытная национально-художественная форма. При этом каждый народ заимствовал восточные сюжеты в соответствии со своими художественными и нравственными критериями, пропускал через национальное мировоззрение, насыщал местным колоритом. Естественно, что у дагестанских азербайджанцев в условиях живой сказительской традиции дастаны также получили своеобразное преломление. Дагестанские дастаны на восточные сюжеты зачастую представляют собой переработки и переложения применительно к местным нравам, с использованием местных реалий. Почти все ашуги в прошлом так или иначе обращались к классической восточной литературе, разрабатывая восточную тематику как в «перепевах», так и в своих оригинальных произведениях. (5; 324-325, 363, 129).

Качество и достоинство воспроизводимого произведения зависели от таланта и творческой позиции автора переложения. Следуя традиции «ответа» можно было создать и совершенно самостоятельное, оригинальное произведение. Тут уместно вспомнить, что гениальный памятник грузинской литературы «Витязь в тигровой шкуре», например, также представляет собой переработку персидского оригинала, о чем сообщил сам Шота Руставели.

Такие дагестанские ашуги, как Фатали из Великента, Кунакбек из Бильгади, Халиль из Джалгана, Дадаш из Гимейди, обладая незаурядным поэтическим и сказительским талантом, создали на восточные темы оригинальные произведения, которые стали достоянием народа. Их же усилиями созданы и собственно дагестанские дастаны, не имеющие аналогов в эпосе других народов и ныне почти неизвестные читательской и научной общественности как с точки зрения знакомства с текстами, так и изученности. Сюжеты таких дастанов основываются на реальных событиях, происходивших в XVII-XIX веках в местах проживания азербайджанского населения Дагестана. В некоторых указывается точно местность, где действие происходило («Овчу Пирим», «Кёр-оглу в Бильгади»). Если же связь произведения с реальным, когда-то имевшим место фактом утрачена, сказитель ограничивался ссылкой на давность происходившего. К сожалению, в паспортных данных рукописей этих произведений в большинстве случаев не сообщаются ни имя, ни другие данные сказителя, который первым переложил в дастан сказ-предание, бытовавшее в народе. Дагестанские дастаны можно назвать народными, потому что, оставаясь в ряду фольклорных произведений и не прерывая дастанной традиции, несут на себе печать личности своего создателя и затем, будучи усвоены другими сказителями-ашугами, закрепляются в устной народной традиции. Народ помнит талантливых ашугов-сказителей, творцов дастанов, но конкретной авторской соотнесенности произведений с определенными ашугами нет (за исключением Кунакбека из Бильгади, авторство которого закреплено за дастаном о Кёр-оглу).

Таким образом, факт создания дастанов конкретными авторами подтверждает известное положение о том, что «произведения фольклора создаются не без участия отдельных личностей, не помимо творческих усилий отдельнь

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

последним, по творческой инициативе наиболее одаренных личностей» (2; 172). Необходимо отметить, что здесь речь идет о позднее развившейся стадии коллективности, поэтому приводимая концепция не противоречит другой, по которой «...генетически фольклор должен быть сближаем не с литературой, а с языком, который также никем не выдуман и не имеет ни автора, ни авторов» (7; 22). По мнению Б.Н. Путилова, эти две концепции, отражающие многообразие точек зрения в вопросе понимания коллективной природы фольклора, внешне противоречива, на самом деле рассматривают разные стадии единого процесса развития фольклора (8; 178).

В русле этих концепций дастаны порой рассматриваются то как оригинальные творения выдающихся ашугов и сказителей, то как достояние фольклора. Мы склонны считать, что они все-таки фольклорные произведения. Основные причины, сформировавшие это мнение, в следующем: ашуги и сказители, вышедшие из народа, и в основной своей массе неграмотные (особенно в прошлом веке) не являются представителями профессиональной литературы, они создают свои творения устно, в фольклорном стиле.

Дастаны как духовное наследие народа являлись в прошлом одной из главных форм художественного познания действительности. «В течение веков поэтическое творчество народа служило средством самовыражения, оно заменяло народу почти все виды искусства» (1; 223).

Связь поколений ашугов в условиях устной традиции — залог жизни эпоса. Угасание этой связи, упадок живой сказительской школы ведет к отмиранию устного сказа, к переходу бытования эпоса в ином качестве, к письменной фиксации, а это — к утрате специфических свойств (своеобразия речитации, мимики, жестов), к потере аудитории, которая служила важным фоном, катализатором событий далекой старины. Слушающая аудитория и развитие сюжета устного сказа были неразрывным целым.

Доброжелательный, но взыскательный суд слушателей не позволял сказителю резко нарушать границы традиции. Одобряя и поощряя виртуозные и удачные стилистические находки ашуга, он тем самым воздействовал на формирование и совершенствование ряда эпизодов эпоса. В процессе сказа эпос одновременно и воспроизводился и заново рождался. Каждое талантливое исполнение эпоса было своего рода его частичным творением. В таком взаимосвязанном живом процессе эпос создавался, воспринимался и жил. В процессе бытования не все сюжетные линии, мотивировки и поэтические формулы доходят до последующих поколений сказителей. Закономерно отмирают какие-то устаревшие, архаические элементы, линии, мотивы; другие прекращают свое бытование в зависимости от индивидуальных вкусов сказителей, их забывчивости или неопытности, в результате прерывается какое-то звено.

У каждого сказителя могут быть свои особенности в манере сказа, в последовательности построения сюжета, способах исполнения традиционного текста и поэтики, но остается незыблемым главное – движение основного сюжета и используемая традиционная поэтика («общие места», либо формульный стиль эпоса).

Формульный стиль эпоса — один из важнейших принципов создания сюжета, способов изложения и наращивания сюжета. Отшлифованная временем и поколением сказителей словесная формула эпоса — это тот художественный костяк, который позволяет эпосу сохранить определенную стабильность его бытования.

Список использованной литературы

1. Базарбаев М. Эстетическое богатство нашей литературы. - Алма-Ата, 1976.
2. Гусев В.Н. Эстетика фольклора. - Л., 1967. - С. 172.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - М.. 1947.
4. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. - Там же. - С. 60-120.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

5. Конрад Н. И. Запад и Восток. - М., 1972; Бертельс Е.Э. Избранные труды: Навои Джами. - М., 1965; Аджиев А.М. Кумыкская версия о Кер-оглу и некоторые закономерности трансформации заимствованного сюжета // Вопросы советской тюркологии. - Ашхабад, 1988.
6. О влиянии персидского дастана см.: Жирмунский В.М. и Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - М., 1947; Гвахария А.А. Грузинские версии персидских народных дастанов.- М., 1960; Рабинович И.С. Сорок веков индийской литературы М.,1969.
7. Пропп В.Я. Специфика фольклора //Фольклор и действительность. - М., 1976.
8. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. - Л.. 1979.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK EPIK ƏNƏNƏSINDƏ KIŞI TIPAJLARI VƏ QADINA MÜNASIBƏT (“Kitabi-Dədə Qorqud” və dastanın müasir versiyası sayılan K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanı əsasında)

SARA ABDULLAZADƏ

Kişilər dünyanı, qadınlar isə həmin
dünyanı idarə edən kişiləri idarə edir.
***İspan kəlamı** (4, səh. 8)*

Ta qədim zamanlardan indiyədək yazıya köçürülmüş və milli tarixin bir parçasına çevrilmiş ədəbi nümunələrdəki qadın obrazlarına diqqət yetirsək, qadınlara daim namus və ləyaqətin qoruyucuları kimi yanaşıldığının şahidi olarıq. Hətta qadınlara böyük imtiyaz qazandıran İslam dinində belə cənnətin anaların ayağı altında olduğu açıq-aşkar qeyd olunur. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, cəmiyyət cüzi bir səhvi qarşı cinsin nümayəndələrinə keçsə də, zərif cinsin nümayəndələrini, ən əsası isə qadınları –müqəddəs varlıq adlandırılan anaları belə bir imtiyazdan daim məhrum edib. Güman ki, cəmiyyətdəki etik dəyərlər də elə gələcəyin anaları sayılan qadınların qol qoya biləcəyi səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə ortaya atılıb. Amma bu, həqiqətən də, belədir, yoxsa bunun başqa səbəbləri vardır? Əgər belədirsə, qadınlara bu cür münasibət nədən qaynaqlanır? Çox maraqlıdır ki, dinlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, qadınlara belə yanaşmaya həm şərq, həm də qərb ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür. Bəlkə qadınlara bu cür münasibət bütün dinlərin eyni mənbədən qaynaqlanmasından irəli gəlir?

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələləri ədəbi kontekstdə araşdırmaq və bəzi cavabsız suallara aydınlıq gətirmək məqsədilə tədqiqatımızda əsas diqqəti bu dəfə qadın obrazlarına deyil, əksinə kişi obrazlarına yönəltmək qərarına gəldik. Niyə məhz kişi tipajları? Bu bir danılmaz faktdır ki, ədəbiyyat hər bir cəmiyyətin mədəniyyətini əks etdirən bir güzgüdür. Son zamanlara qədər isə biz bu güzgüdə yalnız qadın obrazlarını görməyə vərdiş etmişik. Məhz bu səbəbdən tədqiqatımızın bu dəfəki obyekti türk epik ənənəsində cəmiyyətin etik dəyərləri kontekstində kişi tipajlarıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən biz türk xalqlarının dünyaca məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və dastanın müasir versiyası sayılan, eyni zamanda K.Abdullanın müasir Azərbaycan ədəbiyyatında xeyli mübahisələrə səbəb olmuş “Yarımçıq əlyazma” romanına müraciət etmişik.

Tariximizin ayrılmaz bir hissəsi – böyük türk xalqlarının eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”a nəzər salsaq, burada həm qadın, həm də kişilərə şamil olunan və hər iki cinsin nümayəndələrinin tabe olduğu etik dəyərlərin mövcudluğuna şahid olarıq. Şərqin qədim sivilizasiyaların beşiyi sayıldığını nəzərə alsaq, burada əsas diqqəti qədim türklərin qadına digər xalqlardan fərqli, müsbət münasibəti cəlb etmiş olur. Buna sübut isə elə qədim türklərin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Dastanda Banıçiçəkdən tutmuş Burlaxatuna kimi bütün qadın obrazlarına nəzər yetirsək, onları hər zaman ərlərinin, nişanlılarının yaxın sirdaşı, silahdaşı kimi görürük. Burada qadın evinin xanımı olmaqla yanaşı, lazım gəldikdə, vətəninin müdafiəçisi, düşmənlərin qənimidir. Lakin bu doğrudanmı belədir, yəni doğrudanmı qədim türklərdə qadın kişiyə bərabər tutulurdu? Çox maraqlıdır ki, əsl türk üçün üç dilək hər zaman müqəddəs sayılıb: birincisi, atı yəhərləmək, ikincisi, ət yemək, üçüncüsü isə, arvadını sevmək. (3, səh. 101) Əsrlər boyu qadınlar türklərin namusu sayılıb. Bunu İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərində Cahandar ağanın sözləri də təsdiq edir: “Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad və papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi. Onu diri gözlü qəbrə soxmaq, sinəsinə çal-çarpaz dağ çəkmək idi” (11, səh. 333). Bundan əlavə, türklərin qadına – anaya müqəddəs bir varlıq kimi sitayişi danılmaz bir faktdır. Bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy” (8, səh. 145) və “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da (8, səh. 217) Xanlar xanı Bayındır xanın bəylərbəyisi və kürəkəni Salur Qazanın oğlu Uruzun dilindən çıxan və oğlunun anası Burla xatuna əl qaldırmasını yasaq edən “Ana haqqı – tanrı haqqıdır” kəlmələri sübut edir. “Salur Qazanın du

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

onu xilas etdiyi boy"da Uruz bəyin ona yalan danışmaqda suçlu saydığı anasına dediyi sözlərə nəzər yetirək:

"Ana həqqi, tanrı həqqi degilmişsə,
Qara polad uz qılıcum tartaydım,
Ğafillicə görklü başın kəsəydim,
Alca qanın yer yüzinə dökəydim". (8, səh. 119)

Hər iki boyda ana haqqının tanrı haqqına bərabər tutulması, etdiyi günahın böyüklüyündən asılı olmayaraq, qadına əl qaldırılmasına bir növ qadağa qoyur. Eyni zamanda, dastanın 1-ci ("Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"), 2-ci ("Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"), 3-cü ("Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"), 4-cü ("Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy") və 6-ci ("Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu") boylarında müraciət forması şəklində işlənən "qadın ana" kəlamı ananın cəmiyyətdə el başbiləni, nəslin qoruyucusu mənasını daşımaqla yanaşı, "kaqan ata" qədər sonsuz ehtiram göstərilən ulu şəxsiyyət mərtəbəsinə yüksəldilir. (8, səh. 260) Qədim türklərdə ananın yüksək izzətə layiq olması "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da Salur Qazanın anasına göstərdiyi ehtiramda da əks olunur. Belə ki, kafirlər Salur Qazanın yurdunu talayıb ailəsini, təbəəsini əsir götürdükdə Qazan xan xanımı Burla xatundan da, oğlu Uruzdan da keçib kafirlərdən yalnız qoca anasını istəyir:

"Qırq incə bellü qızla Burla xatunı götürüb durursan, sana yesir olsun!
Qırq yigidlən oğlum Uruzı gətürüb durursan, qulun olsun!...
Qarıcıq anam gətürüb durursan, mərə kafər, anamı vergil mana
Savaşmadın, uruşmadın qayıdayım-gerü dönəyim, gedəyim, bəllü bilgil." (8, səh. 48)

Kafirlər buna etiraz etdikdə isə, Qazan xan onlara hücum etməkdən çəkinmir.

Çox maraqlıdır ki, dastanda qadına münasibət anaya münasibətlə bitmir. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"na nəzər salsaq, burada atasının "Nə cür qız istəyirsən?" sualına türk oğlunun cavabı özünəməxsusluğu ilə seçilir: "Baba, mən yerimdən turmadın ol turmış ola! Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlu kafər elinə varmadın ol varmış, mana baş gətürmüş ola!" (8, səh. 85) Eyni vəziyyət "Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da öz əksini tapır. Bamsı Beyrək evlənəcəyi qızın özəlliklərini atası Baybörə xana bu cür sadalayır: "Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək! Mən qaraquc atıma binmədin ol binmax gərək! Mən qırıma varmadın ol mana baş gətürmək gərək!" (8, səh. 55) Buradan belə məlum olur ki, qadının at capması, qılınc oynatması qədim türklər üçün qadının evdə oturub yemək bişirməsindən daha böyük önəm daşıyırdı. Onlar öz ərlərinin sirdaşı və silahdaşı olmalıydılar.

Bəs dastanın K.Abdulla tərəfindən işlənmiş yeni versiyası – "Yarımçıq əlyazma" romanında qadına münasibət öz əksini necə tapmışdır? Onu da qeyd edək ki, romanda biz təkcə Qorqud Dədənin yox, digər ad qazanmış kişilərin də qadına fərqli yanaşmasının şahidi oluruq. Götürək elə dastanın söz söyləyəni Qorqud Dədəni. Casus məsələsində Bayındır xanın qızı, Salur Qazanın eşi Burla Xatunun Beyrəyi yoldan çıxardığını düşünən Qorqud Dədənin fikirlərinə diqqət yetirək: "Öysəl olmuş dananın ağzından su nə zaman axar – əlbəttə, qavat oğlu qavat, həyatında qız görməyən qavat oğlunun gözəl-göyçək qız gördüyündə dəxi ağzından suyu öylə axar... "Öysəl olmuş dana" söylədim ya, gözümün önündə bir Beyrək yox, başqa neçə-neçə gənc Oğuz bəyləri dəxi gəldilər, durdular"(2, səh. 29). Romanın əsas süjet xətlərindən birini təşkil edən və xanlar xanı Bayındır xanın casus məsələsi ilə bağlı apardığı istintaq zamanı da Oğuzun düşünən beyni Qorqud Dədənin fikirləri belə olur: "Fatma qarı ilə Aruz, Xan sorğu-sualının ən zəif həlqəsidi. Yenə Xatundu, Fatmanın başını birtəhər aldatmaq olar..." (2, səh. 30)

Qeyd edək ki, Dədə Qorqud obrazı romanda bir qədər başqa yöndən işlənib. Dastanda ədalətli qərarları və məsləhətləri ilə Oğuz elini yönləndirən Qorqud Dədə əsərdə hər bir məsələnin əslini bilən, bununla belə, Oğuz elinin mənfəəti naminə bəzi fəndlərə əl atan bir kişi tipajı kimi qələmə verilib. Belə ki, o, xan qızı Burla Xatunla Beyrəyin ortaya atdığı casus məsələsini ört-basdır etmək məqsədilə Boğazca Fatmanı yönləndirməklə qalmır, həm də bu məsələdə əsl kişi kimi davranan Aruz Qocanı ortadan qaldırmac

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

məsləhətlər də verir. Belə dəyərli məsləhət xanlar xanı Bayındır xana da sərf edir, çunki hansı tərəfdən baxsa, Qalın Oğuzun artıq uzun zamandan bəri ikiyə bölünməsinin əsas təqsirkarı kürəkəni Qazan xandır. Ona qarşı tədbir görməkdənsə, həmin anda Qalın Oğuz üçün artıq təhlükə törədən və İç Oğuzla Dış Oğuzu bir-birinə düşmən edənlərdən qurtulmaq daha tədbirli sayılır. Qorqud Dədə üçün bu, elə də çətin deyil, çünki onun suçlu siyahısında adlar artıq hazırdır. Bunlardan biri Qazan xanın doğmaca dayısı, bir oğlu Qalın Oğuz naminə şəhid olmuş, lakin ara vuranların hesabına artıq İç Oğuza düşmən kəsilən Aruz Qoca, digəri isə İç Oğuzla Dış Oğuzu bir-birinə düşmən etmək naminə Qazanı istədiyi kimi yönləndirən Beyrəkdir.

Həm dastanda, həm də romanda Beyrəyin halalca nişanlısı Banıçiçək qarşısında əhdinə xilaf çıxması azmış kimi, Bayburd qalasında əsirlikdə ikən sevdalandığı kafir qıza da verdiyi sözə əməl etmir. Romanda Beyrəyin, əsirliyi Təpəgözlə döyüşdən üstün tutması dəfələrcə vurğulanır. Onun bu günahına münasibət isə birmənalıdır. Xanlar xanı Bayındır Xanın söylədiyi sözlər buna sübutdur: "Bu Beyrək var ya? Gül kimi evində halalı. Baybecanın qızın derəm. On altı il bunun yolunu gözləmədimi? Evində halalını qoyub nə düşmüsən Oğuzu pinar-pinar gəzirsən? Bu qavat oğlu qavat bir də gördün qızı başından elər, mən bilirəm." (2, səh. 279) Bu günahlarının üzərinə Beyrəyin Oğuzdakı davranışları da gəlincə, Bayındır Xan onu öz evi üçün təhlükə sayıb buna bir əncam çəkməyi qərara alır.

Gördüyümüz kimi, dastandan fərqli olaraq, əsərdə Aruz Qoca daha müsbət, Beyrək isə mənfi tipaj kimi əks olunub. Lakin sonuc etibarilə, hər ikisi istər özlərinin, istərsə də kənar şəxslərin qurduğu qurmaların qurbanına çevrilir. Suçlu isə hər zaman olduğu kimi, qadındır. Bütün qurmaların "başında" yenə də qadın durur. Xanlar xanı Bayındır Xanın sözlərini yada salaq: "Burla Xatun qurğu qururmuş. Xatunda ağılmı olar? Öysəl olmuş dananın ağzının suyu axan kimi Basat derkən bunun ağzının suyu da öylə axdı. İndi Basata görə Aruzdan intiqam almaq dilər. Nə Qazan bunu anlar, nə Beyrək. Xatunda ağıl olmaz söylədim ya?! Amma Xatunda ağıl yerinə bir türlü başqa şeylər olar – onu dəxi biz anlamarız. Hələ Qazan, Beyrək heç anlamaz..." (2, səh. 279) Bu sözləri isə Bayındır xan yox, müasir kişi cəmiyyəti deyir. "Xatunda ağıl olmaz" sözlərinə dastanda yox, məhz romanda rast gəlməyimizə səbəb də məhz bu cəmiyyətdir. Romanda qadınlarla bağlı rast gəlinən bir məqam da Beyrəyin Bayburd qalasındakı sevgilisi ilə etdiyi söhbətdə öz əksini tapır. Sevgilisinin "sizin oğlanlarla at çapan, qılınc tutan qızlarınız olur" (2, səh. 75) sözlərinə Beyrək "sənə çatanı olarmı onların?!" (2, səh. 76) cavabını verməklə qadınlara "əyləncə" nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Bununla da, artıq dəyişən kişi cəmiyyəti öz yeni tələblərini bəyan etmiş olur.

Beləliklə, dastan boyu qadınların kişilərin gözündə tutduğu yüksək mövqe zaman keçdikcə, dastanın müasir interpretasiyası sayılan "Yarımçıq əlyazma" romanında cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranan proseslərdən asılı olaraq tədricən dəyişir. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində İstanbulda "Türk gücü" cəmiyyətinin yığıncağında Quzuçu oğlu Təhsin bəy türk qadınlarının millətin inkişafında rolunu vurğulayaraq demişdi: "Nə qədər ki, xanımlar bizimlə bərabər idilər, qüvvət də, qüdrət də bizdə idi. Qadını atdan endirdik, yanımızdan ayırdıq, qüvvət də, qüdrət də bizdən ayrıldı. Erkək ictimai həyatda aciz qaldı. Kor, topal, çolaq oldu, yarım qaldı. Yarım erkəklərdən təşkil edilən millətlər yarım millətlərdir". (7, səh. 13)

Bəziləri bu dəyişikliyi İslam dini ilə bağlasalar da, unutmayaq ki, qədim türklərdən sonra qadının hüquqlarını məhz İslam dini tanıdı. L. E. Obbaldın sözləri ilə desək, "Qadınları əsarətdən xilas edib onlara məhrum edildikləri hüquqları geri qaytarmaq ancaq İslamiyyətlə gerçəkləşmişdir" (5, səh. 7). İslam dininin qadına bəxş etdiyi üstünlüklərin çox olmasına baxmayaraq, sonralar İslam dininin təbliğinə müxtəlif fikirlər, nəzəriyyələr öz təsirini göstərdi. Bu isə qadınların əxlaq və fiziki cəhətdən zəif məxluq olduqları, buna görə də, cənnətə buraxılmadıqları haqqında yanlış fikirlərə yol açmış oldu, qadın ilə kişi arasında süni fərqlər yarandı.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, insan günahsız, saf bir məxluq kimi artıq şərtləşdirilmiş bir cəmiyyətin üzvü kimi dünyaya göz açır. Ailə cəmiyyətin kiçik bir parçası olduğundan, ilk öncə onun valideynləri, daha sonra isə bütövlükdə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qeydlərini aparmağa başlayır. Cəmiyyətin yuxarıda qeyd etdiyimiz etik normaları da, beləcə, insanların beyninə işləmiş olur. Məşhur hind filosofu, Oşo təxəllüsü ilə tanınmış Bxaqavan Şri Radjnişin sözləri ilə desək, "bunun qarşısını almaq üçün isə həmin cəmiyyəti kökündən dəyişmək lazımdır. Lakin cəmiyyəti dəyişməyin yeganə yolu onun ayrı-ayrı individuumlarını dəyişməkdir. Başqa çıxış yolu yoxdur." (9, səh. 62) Çünki Çin fəlsəfəsində deyildiyi kimi, kainatda hər bir şey İn və Yanın ahəngi ilə yaradılıb. Yan (kişi) İn (qadın) ilə ahəngdə olarsa, cəmiyyətin bütün problemləri öz həllini tapar. (10, səh. 189) Buna nail olmağın ən asan yolu isə, kişi cəmiyyətinin professor Ü. Dökmenin dəyərli fikirlərini dərk etməsinə böyük ehtiyac vardır: "Zəka və ya gücdə qadınlarla başa-baş olduğumuza görə inciməyək və qadınları qadınlıqları ilə vurmayaq." (6, səh. 154).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Sirriçində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, "Elm" nəşriyyatı, 1999.
2. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı, "XXI" – YNE, 2004.
3. Аджи М. Европа, тюрки, Великая Степь. – М.: Мысль, 1998.
4. Akpınar A., Bakay G., Dedehayır H. Kadın ve mekan. Tutsaklık mı Sultanlık mı? İstanbul, Turkuvaz Kitap, 2010.
5. Dar çərçivədə qadın. – "Bizim dünyamızda qadın" jurnalı. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009.
6. Dökmen Ü. Nüanslar... – Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007.
7. Gəncəli Məmmədov S. Qadın, gözəllik və ülviyyət. (Ensiklopedik toplu). – Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. B.: Yazıçı, 1988.
9. Ошо. О Женщинах: Соприкосновение с женской духовной силой. / Перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2009.
10. Правдина Н. Б. Я люблю себя! Триумф Новой женщины. Издание второе, исправленное и дополненное – СПб.: Издательский дом «Нева», 2005.
11. Şıxlı İ. Dəli Kür. – B.: Yazıçı, 1982.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AŞIQ ŞİKARİ DASTANINDA İŞLƏDİLƏN XALQ DEYİMLƏRİ

SEYFƏDDIN ALTAYLI

Günəy Azərbaycan, Türk dünyasının folklor nümunələri, zerbi meseller, orijinal ifadeler, dil və deyimlər yönündən bəlkə də ən zəngin mühitlərindən biridir.

Azərbaycan torpaqlarının şərq və qərb dünyasının qovşağında olması münasibətilə burdakı mədəniyyət şərqdən və qərbdən götürdüyü hər bir ünsürü dəyərləndirib və öz mədəniyyətini daha üstün bir mövqeyə çatdırmışdır. Hun dövründən başlayan ozan gələnəyi, müxtəlif dövrlərdə çeşidli adlarla anılsa da yüzillər boyu Azərbaycan xalqı arasında həmişə hörmət görüb və bugün də görməkdədir. Əslində aşıqlara şifahi xalq ədəbiyyatının canlı daşıyıcıları desək bəlkə də onların mədəniyyətimiz üçün nə ifadə etdiklərini daha yaxşı dilə gətirmiş olarıq. Onlar şifahi ədəbiyyatımızın zəngin nümunələrini nəsildən nəslə ötürərək nəsillər arasında körpü rolunu oynayıblar və oynayırlar.

Azərbaycan torpaqlarının 1828-ci ildə Türkmənçay sazişi ilə ikiyə bölünməsindən sonra hər iki yaxada iki yad mədəniyyətin təzyiqi altında qalan Azərbaycan mədəniyyəti, bu xalqların asimilyasiya xarakterli təzyiqinin, öz güclü mədəniyyətinə təsir etməsinə imkan verməmişdir. Bunun ən canlı nümunəsi də aşıqlıq gələnəyidir.

Güney Azərbaycan aşıq mühitinin ən önəmli məktəbi Təbriz aşıq mühitidir və bu mühit Xəzər dənizi, Araz çayı və Urmiyə gölü arasında qalan sahədir (Kəbutəryan, I. Cild; 46). Təbriz məktəbi əslində Göyçə Aşıq Məktəbinin davamı kimidir.

Güney Azərbaycandakı aşıqlıq gələnəyinin ən böyük ustadları Dirili Aşıq Qurbani (1470-1535), Aşıq Abbas Tufarqanlı (17-ci əsr), Tikmədaşlı Xəstə Qasım (1684-1760) və Meşkinli Məhəmmədдir (18-ci əsr). Bunların davamçıları Aşıq Nemət, Aşıq Qərib, Gərgərli Aşıq Məhəmməd və Aşıq Taqi 18-ci yüzilliyin ustad ozanlarıdır. (19-cu əsrdə isə Aşıq Cəfər və Aşıq Miskin Əsəd, 19-cu əsrin sonu ilə 20-ci yüzilliyin başlarında yaşayan Aşıq Nəcəf Binisli, 1901-1989-cu illər arasında ömür sürən Aşıq Qəşəm Cəfəri (Kəbutəryan, I. Cild; 48-49) Güney Azərbaycanın Türk mədəniyyətinə bəxş etdiyi ölməz dəyərlərdir.

Bu ustad aşıqların davamçılarından biri də Təbrizli Aşıq Yadullah Eyvazpurdur. Deyimlərini çıxardığım Şikari dastanı Aşıq Yadullah Eyvazpur tərəfindən ifa edilmiş və 55 audio kasetə köçürülmüşdür. Bu dastan Çukurova Universitəti Sosyal Bilimlər Ənstitüsü Türk Dili və Ədəbiyyatları Ana Bilim Dalında oxuyan Güney Azərbaycanlı Nəbi Kəbutəryan tərəfindən 2008-ci ildə yüksək lisans (magistr) dissertasiyası kimi hazırlanmışdır. Mən bu dastanın sadəcə olaraq bir yönünü araşdırdım. Dastanın mifoloji çağlarla bağlı yönləri, nağılvarı söyləmləri və dil xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Güney Azərbaycandakı mədəni dəyərlərimizin araşdırılıb araya çıxarılmasıyla xüsusilə folklorumuzun daha da zənginləşəcəyi fikrindəyəm.

Aşıq Şikari Dastanında tapdığım xalq deyimləri aşağıda təqdim edilmişdir. Bu deyimlərdən bəziləri Farscaya məxsus bir sözün Türkcə bir sözlə birləşdirilməsindən yaradılmışdır. Bunların içində mifoloji çağlarla bağlı bir iki deyim də vardır.

Aman əlindən kəsilmək: Özünü itirmək.

Asta qaçana göy imam qənim olsun: Ani yaranan qorxulu bir hadisə səbəbilə sürətlə qaçışa işarə edir.

Atları qulaxlaşdırmaq: Atları cıdıra qaldırmaq.

Bang vurmaq: Səsləmek, çağırmaq.

Başını dolandırmaq: 1-Başını tovlamaq. 2-Birtəhər yaşamaq, çətinliklə güzəran etmək.

Bavər eləmək: İnanmaq.

Bədrəqə eləmək: Yola salmaq.

Bir dəstərxanda çörək yemək: Əlaqə qurmaq, ünsiyyət yaratmaq.

Bir günün sarısıca ömrü qalmaq: Ömür günəşi batmağa yaxın olmaq, ölümü yaxınlaşmaq.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bizimki qaldı qurd ilə qiyamətə: Aramızdakı haqq hesabı çəkmək məsələsində heç nə edə bilmərik, hər şeyi əldə itirdik.

Cəng odu şöləvər olmaq: Döyüş atəşi alovlanmaq, döyüş qızışmaq.

Cəşn tutmaq: Qeyd etmək.

Dabanların çəkmək: 1-Fit vermək. 2-Getmək üçün silahlanmaq, yaraqlanmaq.

Dalı əyləndirmək: Geri çekilməyə məcbur etmək.

Dari vari demək: Ağzına gələni demək.

Daş donuna düşmək: 1-Daşa dönmək. 2-Daş kəsilmək, yerindən tərpənə bilməmək. 3-Matı-qutu qurumaq.

Daşı ətəyindən tökmək: 1-İnadından əl çəkmək. 2-Mənfi davranışından və fikrindən imtina etmək.

Dava eləmək: 1-Dalaşmaq. 2-Döyüşmək.

Dedin sözüvü, saxla sazıvı: 1-Ürəyindəkini dedinsə səsini kəs, artıq dinmə. 2-Sözünü dedinsə artıq əskik danışma.

Dil eləmək: Yalvarmaq, yalvarıb dil tökmək.

Dil xoşluğu eləmək: Bir qızla və ya oğlanla gözəl anlar keçirmək.

Dilində cari eləmək: Yad etmək, adını çəkmək.

Döneklik eləmək: Səf deyişdirmək, dönük çıxmaq.

Dövrana gətirmək: Döndərmək, fırlatmaq.

Döyüş ağzı açmaq: Cəbhə açmaq, yeni döyüş xətti yaratmaq.

Dünyaya pərçəm vurmaq: Dünya miqyasında tanıtmaq.

Ehsas eləmək: Hiss etmək, anlamaq, başa düşmək.

Əcəb yerdə dükan açmaq: 1-İşi pis gətirmək. 2-Uyğun olmayan yerə düşmək.

Əl məndən (mənim) ətək səndən (sənin): 1-Bütün ümidim sənsən. 2-Mən ettim sən etmə.

Əl suya yetirmək: Çölə çıxmaq, tualetə getmək.

Əl tapmaq: 1-Çatmaq, yetişmək. 2-Vasitəçi tapmaq, adam görmək.

Əl vermək: 1-Təsir etmək. 2-Çətin vəziyyətdə qoymaq. 3-Münasib olmaq.

Əldə başda dolandırmaq: 1-Aldatmaq. 2-Cilovnu, ovsarını əlinə almaq, özünə tabe etmək, özünə ram etmək.

Ələ gətirmək: Əldə etmək.

Ərsəni təng eləmək: Çətin vəziyyətdə qoymaq, meydanı ona dar eləmək.

Əzadarlıq eləmək: Yas tutmaq, yas saxlamaq.

Faş eləmək: İfşa etmək, meydana çıxarmaq.

Fürsəti fövt eləmək: Fürsəti bada vermək, fürsəti əldən vermək.

Fəramuş etmək: Unutmaq, yadından çıxmaq.

Göz əymək: 1-Yan baxmaq, çəpəki baxmaq. 2-Üz çevirmək.

Gözünün quyruğuyla baxmaq: Yan gözlə baxmaq.

Gül eləmək: 1-Təsir etmək. 2-Yarıtmaq, işi layığınca görmək.

Güzəşt eləmək: Bağışlamaq, əff etmək.

Hala gətirmək: Özünə gelməsini təmin etmək, oyatmaq, özünə gətirmək.

Himi bir yerə qoymaq: Fikir birliğinə varmaq, eyni fikrə gəlmək.

Hökm sadir olmaq: Hökm vermək.

Huşa gəlmək: Özünə gelmək.

Həb əvəzində atasan ağzın(v)a qırx gündən sonra dadı gələr damağın(v)a: Çox gözəl qız, qadın, yaraşıqlı gənc.

İbür eləmək: Keçib getmək.

İdamə vermək: Davam etmək.

İhzar etmək: Dəvət etmək, səsləmək.

İki əli olmaq bir başı (təpəsi): Nə edəcəyini bilməmək, çaşıb qalmaq.

İmanı qırğı imanına dönmək: Çox sevinmək.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İpini qırmaq: 1-Çətin vəziyyətə salmaq, pis vəziyyətdə qoymaq. 2-Canını boğazına yığmaq.

İst vermək: Dayandırmaq.

Kami dil almaq: Könlünün istədiyini almaq.

Kar kəsmək: Təsir etmək.

Keşik vermək: Keşik çəkmək.

Kirnuş (korneş, kürnüş) eləmək: Baş əymək, baş əndərmək.

Kəm ehtiramlıq eləmək: Hörmətsizlik eləmək.

Qabağında gül eləmək: 1-Əngəl olmaq, mane olmaq. 2-Qarşısında hünər göstərmək.

Qara qorxu vermək: Hədələmək, hədə-qorxu gəlmək.

Qırınvış salmaq: Hay-haray salmaq, səs-küy salmaq.

Qiyməti qail olmaq: Dəyər vermək.

Qulağını yatırtmaq: Diqqətlə qulaq asmaq.

Maliş vermək: Sığallamaq, ovmaq.

Meyməni meyçəriyə, meyçərini meyməniyə qatmaq: Hər şeyi bir-birinə qatmaq, işi bərbad eləmək.

Məntər oxumaq: Bir sözü, duanı dönə dönə oxumaq.

Mırt vurmaq: 1-Söhbət etmək, çənə döymək. 2-Zarafatlaşmaq.

Muqəyyəd olmaq: Utanmaq.

Mültəfit olmaq: Anlamaq, idrak etmək, başa düşmek.

Nişan vermək: Göstərmək, işarə etmək.

Nəqşə çəkmək: 1-Tələyə salmaq. 2-Tələ qurmaq, kələk hazırlamaq.

Nəsb eləmək: Yaratmaq, qurmaq.

Od odunda, su suyunda qalmaq: Hər şey (kəs) öz yerində olduğu yerdə qalmaq, nizam intizam pozulmamaq.

Ökütmə çəkmək: İçini çəkmək.

Özünə ayrı mərziyəxan gör: Bu işi özgəsinə gördür, mənə təklif etmə.

Pişvaz eləmək; **Pişvazına çıxmaq**: Qarşılamaq, qabağına çıxmaq.

Pərakəndə eləmək: Darmadağın etmək, dağıtmaq.

Pəsdah yemək: Peydah olmaq, ortaya çıxmaq, meydana çıxmaq.

Pəziralıq eləmək: Hörmət izzətlə qonaq etmək.

Rəhnümalıq eləmək: Yol göstərmək.

Rəvaney-i rah olmaq: Yola düşmək.

Rəxnə salmaq: Gizli şəkildə daxil olmaq.

Sazax mazax eləmək: Ağlayıb sıtqamaq.

Səhtə eləmək: 1-İnfark keçirmək. 2-Səmər verməmək, nəticəsiz qalmaq.

Sözə tul vermək: Sözü uzatmaq, uzunçuluq eləmək.

Suya dönmək: Heç ummadığı şeylə üzləşərək çaş-baş qalmaq, heyrət etmək.

Süvar olmaq: Ata minmək.

Şirzə vurmaq: Cummaq.

Taxtın tabutun olsun: Öləsən, üstündə oturduğun şahlıq taxdın tabutun olsun anlamında bir qarqış.

Tov yemək: Zədələnmək, əzilmək.

Təbabətlik eləmək: Müalicə eləmək.

Tədbir tökmək: 1-Çarə tapmaq. 2-Bir işin görülməsi barədə qərarar yetişmək. 3-Bir işin görülməsi üçün yol tapmaq.

Təğyir tapmaq: Dəyişmək.

Təsmim tutmaq: Qərar vermək, qərara yetişmək.

Təşkil vermək: Qurmaq, yaratmaq.

Ürəyində buxl eləmək: Ürəyinə atmaq, kin tutmaq.

Ürəyində toy tutmaq: Ürəyində sevinmək.

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Üz dolandırmaq: Üzünü dönmək.
Vəhşətlik eləmək: Qorxub hürkmək.
Yerə göyə çəngəl salmaq: İtən biri və ya bir şey üçün hər yanı axtarmaq.
Yığva yığmaq: Mərasim təşkil etmək.
Yolun damarın(ı) çəkmək (yığmaq): Sürətlə yol getmək.
Yurd yuvasına su bağlamaq: Ocağını söndürmək, yurdunu alt üst etmək.
Yük çatmaq: Yük yükləmək.
Yəhərin qanla dolsun: “Atının üstündə öldürsünlər” anlamında bir qarqış.
Yəqin bilmək: İnanmaq, əmin olmaq.

ƏDƏBIYYAT:

Nebi Kebuteryan, Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı C. I-C. II, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Adana 2008

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK DESTAN ŞAİRİ NİYAZ YILDIRIM GENÇOSMANOĞLU'NUN MALAZGİRT DESTANI VE TARİHİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

SEBAHATTİN ŞİMŞİR

a. Hayatı:

Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, kesin olmamakla birlikte 25.8. 1929 tarihinde Ağrı'da dünyaya gelmiştir. İlkokula Ağrı'da 1935-1936 eğitim-öğretim yılında başlamış ve 1940-1941 eğitim öğretim yılında mezun olmuştur. Daha bu yıllarda güzel söz söylemeye ve şiir yazmaya başladığı bilinmektedir. Babası Mehmet Sabit Beyin, Samsun Akpınar Köy Enstitüsünde memur olarak çalışması dolayısı ile, Niyazi Yıldırım'da buraya kaydedilmiştir. Niyazi Yıldırım ikinci sınıfta iken babası, Malatya, Akçadağ Köy Enstitüsüne tayin olunca ağabeyi ile birlikte onların kaydını da buraya aldırmıştır. Niyazi Yıldırım, 1945-1946 eğitim-öğretim yılında buradan mezun olmuştur. (Yılmaz, 2000, 20-22)

Mezuniyet sonrası öğretmenlik mesleğinde ilk görev yeri Elazığ, Bizmişen köyü öğretmenliği olmuştur. Bu köyde, Romanya'dan göç eden Türkler ikamet ettiğinden, burada tanıştığı göçmen kızı Naciye Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten iki oğlu ve bir kızı olmasına rağmen Naciye hanımla anlaşamadığından, Elazığ'ın Palu kazasına bağlı Kirve köyünde öğretmenliği sırasında tanıştığı ve Kürt kökenli olup, kardeşlerinin ifadesi ile Türkçe dahi bilmeyen Kıymet hanım ile ikinci evliliğini yapmıştır. Bu evlilik üzerine ilk eşi evi terk ederek baba evine dönmüş olup, daha sonra da mahkeme kararı ile nafaka ödemeye başlamış, boşanmaları ise ancak 1990 yılında gerçekleşmiş, bundan sonra Kıymet hanım ile resmi nikah yapabilmiştir.. İkinci evliliğinden Ayhanım, Aygün, Aybek, Murat ve Gökbörü ismini verdiği beş evladı olmuştur. (Yılmaz, 2000, 22)

Askerlik görevine 1.7.1959 tarihinde Ankara Muharebe okulunda Yedek Subay öğrencisi olarak başlamış, 6 ay sonra da Balıkesir-Edremit ilçesinde kıta görevine gelmiş olup, 31.12.1960 tarihinde terhis olmuştur. Terhis sonrası Elazığ'ın Hüseynik (Ulukent) Köyünde göreve başlamıştır. Burada 1965 yılına kadar öğretmen ve idareci olarak görev yapmıştır. 3.6.1965 tarihinde Aveulu köyüne tayin edilmiş, 1.3.1966 tarihinde ise 8. dönem İlköğretim müfettişlik kursu"na katılmak üzere Ankara'ya gitmiştir. Kursu başarı ile bitirerek, Samsun'a İlköğretim müfettişi olarak atanmıştır. Kısa bir süre sonra da, 24.10.1966 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Yayımlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri Genel Müdürlüğü şube müdür yardımcılığına getirilmiştir. 22.9.1970 tarihinde şube müdürü, 1.3.1975 tarihinde de İstanbul Devlet kitapları Müdürlüğü görevine getirilmiştir. Bu dönem Türkiye'nin iç bünyesinden kaynaklanan ve değişen iktidarlarla bazı insanların görev ve kurum değiştirme mecburiyeti Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun da başına gelmiş ve 7.2.1977 tarihinde tayini İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Genel sekreterliğine çıkmıştır. Bu görevde iken, 3.1.1978 tarihinde de kendi isteği ile emekli olmuştur. (Yılmaz, 2000, 25)

Milli meselelerden ve Türklük davasından da uzak durmayan Gençosmanoğlu, daha Elazığ il merkezinde bile şubesi olmayan Türk Milliyetçiler Derneği'nin bir şubesini öğretmenlik yaptığı Bizmişen'de açmıştır. Bu dernekteki faaliyetleri ve Ankara'da Genel Merkez toplantılarına katıldığında tanıştığı Sait Bilgiç, Osman Yüksel Serdengeçti, Fethi Tevetoğlu, Necdet Sançar ve İsmet Tümtürk gibi milliyetçiliğin önde gelen isimleri ile yakınlşama sonucu 1969 Erzincan ve 1972 seçimlerinde de Malatya'dan olmak üzere MHP milletvekili adayı olmuştur.

1990'larda Sovyetler Birliği'nin dağılmasının gerçekleştiği günlerde, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın önderliğinde bir grup aydın ile birlikte, 28 Ağustos 1990 tarihinde başlayan bir Türk Dünyası seyahatine de katılmıştır. Mart 1991'den itibaren ise rahatsızlığı başlamıştır. Önce baş ağrısı olarak başlayan şikayet, detaylı olarak incelenip, beyin tomografisi çekilince, beynin konuşma ve hafıza merkezinin üzerinde büyük bir tümörün olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda konuşma zorlukları da başlamıştır. Ne

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ameliyat edilmiştir. Ancak, hakkında yazılan şu satırlarda bir vakıadır ve görgü tanıklarından birinin ifadesi ile: "Acilen kaldırıldığı hastanede, o kızgın Ağustos güneşinin olanca sıcaklığı ile dolduğu üç kişilik oda da 38-39 derece ateşle ve koma halinde yatıyordu.. yatmıyor adeta ecelle boğuşuyordu. Hemşire hanımlara bu durumdaki bir hasta için, böyle bir odanın uygun olup olmadığını sorduğumda, onlar da imkanların ancak bu kadar olduğunu söylüyor ve yapılabilecek bir şeyin olmadığını belirtiyorlardı. Doğrusunu söylemek gerekirse, normal bir insan bile böyle bir odada, o boğucu sıcakta, kısa sürede hasta olabilirdi. Ailesi de perişan ve çaresiz idi. Hiç kimseye bir şey diyemiyor, hiç kimseden bir şey istemiyorlardı. Hocamız adeta kaderine terkedilmiş gibi idi. Ve zaten doktorlar da tıbbın yapabileceği bir şey kalmadı diyordu. Hoca hiç layık olmadığı bir ilgisizlik ve vefasızlıkla karşı karşıya kalmış ve adeta yapayalnız bırakılmıştı". (Karabay, 1992, 11)

Ağustos 1992 başlarında aniden tekrar başlayan rahatsızlık sonucu tekrar hastaneye kaldırılan Gençosmanoğlu, bu kez fazla dayanamaz ve 21 Ağustos 1992, Cuma günü sabaha karşı Hakk'a yürümüştür. Cenazesi ertesi gün, Karacaahmet mezarlığına defnedilmiştir.

b. Malazgirt Destanı:

Şüphesiz Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun hayatındaki en önemli kırılma noktalarından en birincisi Malazgirt Marşı'dır. Bu şiir, Türklerin Anadolu'ya girmelerini sağlayan ve 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt Ovasında Selçuklu kuvvetlerinin Bizans kuvvetleri ile yaptığı ve Sultan Alp Arslan'ın askerlerinin kazandığı büyük zaferin 900. yıl dönümünde, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü tarafından açılan şiir yarışmasında bu eser birincilik ödülü almıştır. Şiir daha sonra Malazgirt Marşı olarak kabul edildiği gibi, Bahri Yüzlüer tarafından da bestelenmiştir. (Gençosmanoğlu, t.y., 277) Bu şiirin sözleri şöyledir:

Aylardan, Ağustos, günlerden Cuma,
Gün doğmadan evvel İklim-i Rum'a
Bozkurtlar ordusu geçti hücuma…

Yeni bir şevk ile gürledi gökler…
Ya Allah… Bismillah… Allahuekber!...

Önde Yalın kılıç Türkmen Başbuğu,
Ardında Oğuz'un ellibin tuğu…
Andırır Altay'dan kopan bir çığı,

Budur Peygamber'in övdüğü Türkler…
Ya Allah… Bismillah… Allahuekber!...

Türk, ulu Tanrı'nın soylu gözdesi,
Malazgirt, Bizans'ın Türk'e secdesi,
Bu ses, insanlığa Hakkı'ın müjdesi…

Bu seste birleşir bütün yürekler…
Ya Allah… Bismillah… Allahuekber!...

Nağramızdır bugün gök gürültüsü,
Kanımızdır bugün yerin örtüsü…
Gazi atlarımın nal parıltısı

Kılıçlarımızdır çakan şimşekler…
Ya Allah… Bismillah… Allahuekber!...

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Yiğitler kan döker, bayrak solmaya,
Anadolu başlar, vatan olmaya…
Kızılelma'ya hey… Kızılelma'ya!..

En güzel marşını vurmada mehter,
Ya Allah… Bismillah… Allahuekber!...

c. Destanın Tarihi açıdan değerlendirilmesi:

Şüphesiz, Anadolu'nun bir Türk vatanı haline gelmesi önemlidir. Zira Ata yurdumuz Türkistan'dan batıya doğru muhtelif sebeplerden başlayan göç dalgası, bazen planlı bazen de plansız bir şekilde yüzyıllarca sürmüştür. Bu göç dalgalarının içinde belki planlı bir hareket olarak önce Hun Türklerinin 375'lerde Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa ortalarına kadar olan ve Başbuğ Attila'nın öldürülmesinden sonra ancak etkisiz hale getirilebilen ve Avrupa'yı yaklaşık 70 yıl sarsan olaydan sonra, en dikkat çekici göç dalgası Selçuk Oğuzlarının 1000'li yıllarda başlayan hareketidir. Burada muhtemelen, Türk milletinin büyük bir çoğunluğunun İslam Dini'ni kabul etmeleri yanında, daha Tuğrul Bey döneminde gelinen Bağdat'ta Halife'nin ve mevcut devletin siyasi ve askeri varlığının pek de güçlü olmamasından da istifade edilerek, İslam Dininin cihat anlayışını harekete geçirmek üzere bir fetih politikası oluşturan Selçuklular, Anadolu'daki Bizans topraklarının ele geçirilmesini planlamışlardır.

Muhtemelen bu planların en önemli uygulayıcısı Sultan Alp Arslan olmuştur. Onun komutasında, 26 Ağustos 1071 tarihinde Bizans orduları karşısında daha az bir kuvvete sahip olan Selçukluların kazandığı bu muazzam zafer, Türklere Anadolu'nun kapılarını ardına kadar açmıştır. Dolayısı ile yine devletlerin ve milletlerin tarihlerinde 100'lü sayıların önemine binaen 1971 yılı bu zaferin 900. yılı olması hasebi ile, Türkiye'de büyük bir şekilde kutlanması takdire şayandır.

d. Sonuç:

Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, kendisini Türklüğe adamış bir şair olarak, yetiştiği Malazgirt'in 900. yıl dönümüne katıldığı şiir ile kazandığı derece sadece o günün değil bugünün ve yarının da Malazgirt Destanının ölümsüzleşmesine vesile olmuştur. Ciltler dolusu kitapla anlatılamayacak bilgiyi bir şiir ile ölümsüzleştirmiştir. Bundan dolayı, destanların halk arasında daha çok yaygınlaştığı ve anlatıla anlatıla ölümsüzleştirildiği de düşünülürse, bugün sadece Türkiye'de değil Türk Dünyası'nın birçok yerinde kutlanan Malazgirt zaferi başta olmak üzere Türk zaferlerinde okunan bir marş olması da önemlidir. Çünkü, Türkler zaferleri kazanan kahramanlarını unutmadığı gibi, o kahramanları halka hatırlatan şairleri de unutmayacaklardır.

KAYNAKÇA:

Gençosmanoğlu, Niyazi Yıldırım, *Destanlar Burcu*, İstanbul, yty.

Karabay, Muhsin, "Bir Yıldırım Düştü Tanrı Dağına", *Türk Edebiyatı*, No: 211, Ekim 1992, s.21.

Yılmaz, Arif, *Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu Hayatı ve Şiir Sanatı*, Ankara, 2000.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

XX ƏSR DASTAN YARADICILIĞINDA KLASSİK ƏNƏNƏLƏR
(Aşıq Şəmşirin yaradıcılığı əsasında)

SƏBİNƏ İSAYEVA

Dastan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, aşıq sənətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Belə ki, dastanlar Azərbaycan aşıqlarının repertuarında həmişə üstün mövqeyə malik olmuşdur. Lakin məlumdur ki, XX əsrdə sosializm ideologiyasının təsiri ilə klassik ənənələr zəifləmişdir. Bu, özünü dastançılıq sahəsində də göstərmişdir. Belə ki, yaradıcı aşıqlar daha çox dövrün tələbindən doğan «məcburi mövzulara» müraciət edirdilər. Bu dövrdə sovet quruluşunu, sosialist ideologiyasını, kolxoz quruculuğunu əks etdirən dastanlar yaradılır və aşıqların da repertuarında əsas yer tuturdu. Bununla belə sovet dövründə yaranan dastanlarda klassik ənənələr tamamilə itməmiş, bu və ya digər formada inkişaf etdirilmişdir. Klassik ənənələri davam etdirən belə sənətkarlardan biri XX əsrin yaradıcı və ifaçı sənətkarlarından olan Aşıq Şəmşirdir. Şəmşirin zəngin yaradıcılığının az bir hissəsini onun dastanları təşkil edir. Bunlar «Şəmşir və Sənubər» dastanı və «Şair Həsən Xəyallı ilə Ağdabanlı Aşıx Şəmşirin görüşü» dastan-rəvayətidir. Folklorşünas M.Həkimovun qeyd etdiyinə görə, bunlardan əlavə Şəmşirin «Cəlal və Minayə» və «Misir və Sənəm» dastanları da olmuşdur (5, 46). Lakin həmin dastanlar haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur.

Aşıq «Şəmşir və Sənubər» dastanını 1960-cı ildə yaratmışdır. Dastan daha çox avtobioqrafik mahiyyət daşıyır. Burada aşığın doğumundan başlamış həyatı, sevgisi, bu sevgi yolunda çəkdiyi məşəqqətləri, iztirabları, xoşbəxtlik arzuları öz bədii təzahürünü tapmışdır. Şəmşir əsərdə dastançılıq ənənələrinin bütün elementlərindən ustalıqla istifadə etmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, dastan Aşıq Şəmşirin özü tərəfindən yaradılmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan dastançılığında hər hansı bir sənətkarın adı ilə bağlanan dastanın onun özü tərəfindən yaradılması üsulu da mövcuddur. M.H.Təhmasib bu xüsusda yazmışdır: «Aşıq, yaxud aşıq tərzində yazıb-yaradan şair özü haqqında dastan qoşur. Burada əhvalatın, macəranın, süjetin doğrudan da baş vermiş real hadisəlik yaxud «uydurma»lıq, məşuqənin – butanın real sevgilimi, yaxud xəyali surətmi olub-olmamasının fərqi yoxdur. Əsas məsələ budur ki, belə dastanların qəhrəmanı onu yaradan «müəllif»in özüdür. Yəni bu tipli dastanlarda dastançı – «müəllif» öz adını aşıq-qəhrəmanın adında yaşatmaq yolu ilə gedir, bu üsuldan istifadə edir» (7, 88). Bu cəhətdən «Şəmşir və Sənubər» dastanı da deyilən üsulla yaradılmışdır.

«Şəmşir və Sənubər» dastanı klassik məhəbbət dastanlarında olduğu kimi ustadnamə ilə başlanır. «Ustadnamələrin ustad sözü, böyük sözü, ustad nəsihəti, öyüdü olduğunu nəzərə alsaq, bunların dastanın ifasında başlıca funksiyası birbaşa dinləyiciyə yönəldilmişdir. Başqa sözlə, aşıq dinləyiciyə nəsihət verir» (2, 16). Adətən, dastanlarda ustadnamələr klassik aşıqların şeirlərindən verilir. Lakin onlardan fərqli olaraq burada hər üç ustadnamə Şəmşirin öz şeirlərindən ibarətdir. Dastanın süjet xətti ənənəvi klassik məhəbbət dastanlarında olduğu kimidir. Bildiyimiz kimi, dastan şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Eynilə burada da klassik məhəbbət dastanlarında olduğu kimi şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. «Şəmşir və Sənubər» dastanının ana xəttini məhəbbət motivi təşkil edir. Həmin motiv prof. M.H.Təhmasibin modelləşdirdiyi süjet formuluna uyğundur. Alim bu barədə yazmışdır: «Məhəbbət dastanlarımızın, demək olar ki, hamısının, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın da bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yəni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir» (7, 65).

Klassik məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, burada da dastan qəhrəmanın anadan olması ilə başlayır. Məhəbbət dastanlarında olduğu kimi burada da Şəmşirlə Sənubər mollaxanada oxuduğu vaxt sevişirlər. Lakin kasıbçılıq Sənubərin təhsil almağına mane olur. Onların sevgisinə mane olan valideynləri zorla Sənubəri Hidayətə vermək istəyirlər. Bu motiv bizə «Leyli və Məcnun» dastanında Leylinin məktəbdən çıxarılması, ev dustağı edilməsi, zorla İbn Salama verilməsini xatırladır. Məcburi şəkildə Hidayətə verilən Sənubər kənddən qaçmağa məcbur olur. Yol boyu Çoban Heykəl, ovçu Məhəmməd, həkim Sani ona köməkli

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

klassik dastanlarda rast gəldiyimiz qəhrəmana çətin anlarda yardım edən müsbət obrazları xatırladır. Sənubərin eşqi ilə dostu Bəybuludla çöllərə düşən Şəmşirin də başına çox işlər gəlir, çox sınaqlardan, məşəqqətlərdən keçməli olur, müxtəlif insanlarla qarşılaşır.

Dastanda klassik ənənənin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öz təzahürünü tapmasını aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Burada diqqətçəkən məqamlardan biri də Şəmşirin yarını durnalardan xəbər almasıdır. Bildiyimiz kimi, durna obrazı həm yazılı ədəbiyyatda, həm də aşıq poeziyasında, xüsusilə dastanlarda çox müraciət olunan obrazlardan biridir. Belə ki, «Əsli-Kərəm», «Ağ Aşıq və Süsənbər», «Aşıx Musaynan Mələknisə xanım» dastanlarında da qəhrəman sevgilisini durnalardan soraqlayır. «Şəmşir və Sənubər» dastanında da Şəmşirin neçə il həsrətində olduğu yarını durnalardan xəbər alması ənənədən gəlir:

Bir mələk misallım itibdir çoxdan,
Siz də gedin baxa-baxa durnalar.
Bizə də bu yazı yazılıb haqdan,
Qarşınıza xoş gün çıxa, durnalar (1, 298).

Dastanda hadisələrin inkişafı prosesində Şəmşir obrazının bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri təcəssüm olunur. Belə ki, Şəmşir qazamata salınır, ona qarşı təzyiqlər başlanır. Lakin qəhrəman ümidini itirmir. Mənfi tiplər olan qazıya və onun Mürsəl Əfəndi, Sarı Şəmil kimi havadarlarına qarşı sazın, sözün gücü ilə mübarizə aparır:

«Beş söz deyər dördü hədyan, biri şər,
Elin arasına salar kin-kədər.
Yalan nöqsan söylədiniz nə qədər,
Aləmi çalxadı ruhani qazi» (1, 324).

Burada Aşıq Şəmşirin öz obrazını bütün ömrü boyu əsaslandığı, həmişə uca tutduğu mənəvi-əxlaqi dəyərlərin daşıyıcısı kimi yaratdığının şahidi oluruq. Sənətkar Şəmşir obrazını yaradarkən məhəbbət dastanlarının aşiq qəhrəmanlarının obrazına əsaslansa da, dastandakı qəhrəman sözün tam mənasında klassik məhəbbət dastanlarındakı aşiq qəhrəmanların təkrarı deyildir. Əksinə, Şəmşir burada klassik ənənələrlə öz yaradıcılıq keyfiyyətlərini birləşdirməklə orijinal məzmuna malik dastan obrazı yaratmağa nail olmuşdur.

Dastanın diqqətçəkən cəhətlərindən biri də burada vətən, yurd sevgisinin parlaq bədii təcəssümüdür. Şəmşir el-el, oba-oba, diyarbadiyar gəzdikcə vətənini, elini bir an da olsun unutmur, şeirlərində də bunu tez-tez xatırladır:

Əslim Miskinlidi, elim Ağdiyar,
Mənim üçün mehribandı vətənim.
Bu diyarda səndən qeyri kimim var,
Nə şirindi mənə candan vətənim (1, 304).

Dastanın digər baş qəhrəmanı – Şəmşiri saf və ülvi bir məhəbbətlə sevən Sənubərin qəlbindəki hisslər dastanın şeirlərində yüksək bədii sənətkarlıqla öz ifadəsini tapmışdır:

Gecələr ah çəkib, gündüz ağlıyan,
Var Leyli, Əslinin parəsi məndə.
Sinəm yaralıdı, tapılmır loğman,
Eşqin, məhəbbətin yarası məndə (1, 306).

Məhəbbəti yolunda hər cövrü-cəfaya dözən Sənubər özünü Leylinin, Əslinin xələfi saymaqla onların sevgisini davam etdirdiyini, onlar kimi sevgiyə sədaqətli olduğunu izhar edir. Lakin Sənubər öz «sələflərindən» fərqli olaraq, sevgisi uğrunda daha mübarizdir:

Çoxdu bu dünyada var sevən insan,
Bağça sevən insan, bar sevən insan.
Sənubər tək doğru yar sevən insan,
Cəfadan ovsanıb dinər, inanma» (1, 312).

Buradan da görünür ki, neçə illər Şəmşirdən ayrı gəzib-dolanan Sənubər bir an da olsun onu unutmur, əhdinə sadiq qalır. Sənubər öz xarakterik cizgilərilə əsl el qızının ümumiləşmiş obrazıdır. Sənətkar bu obrazla xalqımıza məxsus olan sevgiyə səda

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

təcəssüm etdirmiş və sevginin bizim həyatımızın mənası olduğunu, varlıq aləminin sevgisiz bir heç olması həqiqətini vurğulamışdır.

Dastanda diqqəti cəlb edən digər xarakterik surətlər də vardır. Bunlar ikinci dərəcəli obrazlar olsa da səciyyəvi cəhətləri ilə yadda qalırlar. Belələrindən biri Şəmşirin dostu Bəybuluddur. «Əsli-Kərəm» dastanında rast gəldiyimiz Sofi Lələ surətinin burada, bir növ, Bəybuludun simasında təcəssüm olunduğunu görürük. Sofi Lələ Kərəmlə bərabər el-el, oba-oba gəzdiyi kimi, burada eyni funksiyasını Şəmşirlə bərabər Bəybulud yerinə yetirir və Sənubəri axtarıb tapan, Şəmşirə çatdıran da məhz Bəybulud olur.

Dastanda diqqəti cəlb edən müsbət obrazlardan biri də qarabağlı Ələkbərdir. O da hər iki gəncin qovuşmasına köməklik edir. Şəmşir bu obrazın simasında klassik qəhrəmanlıq dastanları üçün xarakterik olan köməkçi obrazların bir sıra cizgilərini təcəssüm etdirmişdir. Ona görə də Ələkbər epizodik surət olsa da haqq-ədalət tərəfdarı kimi daha çox yadda qalır. O, qazıya, onun tərəfdarlarına qarşı çıxır, gənclərə köməklik edir.

Maraqlıdır ki, dastanda Şəmşirin aşıqlıq etməsi, toylara getməsi, məclis aparması barədə danışılmır. Onun aşıqlığı haqqında məlumata yalnız dastanın aşıq məclisində deyişməsi səhnəsində rast gəlirik. Deyişmə dastanın süjet gərginliyini, epik kolliziyanın poetizmini daha da artırmışdır. Aşıq Şəmşirin Aşıq Soltan, Mürsəl Əfəndi ilə deyişmələrində bağlamalardan, qıfılbəndlərdən bacarıqla istifadə etməsi və onları məğlub etməsi dastanın xüsusilə yaddaqalan hissələrini təşkil edir. «Şəmşir tək-tənha gəlib Səngən qalasına aşıq məclisinə çıxdı. Aşıqları görəndə çox sevindi. Onların böyüyü Aşıq Soltan dedi:

– Sənin əgər aşıqlıqdan xəbərin varsa, bir neçə sözüm var, ona cavab ver. Şəmşir razı oldu.

Aşıq Soltan:

Səndən xəbər alım, ay gəzən aşıq,
Söylə görüm üç yüz altmış beş nədi?
On iki qardaşdı, qırx səkkiz otaq,
Dolu nədi, yarım nədi, boş nədi?

Aldı Şəmşir:

Verim cavabını, ay aşıq Soltan,
Bir ildə gün üç yüz altmış beş olur.
Məhsulat bol olur yay, payız, hər an.
Qışda yarım, yayda dolu, boş olur» (1, 316).

Dastanda bağlamadan istifadə olunması onu həm də klassik ənənə ilə bağlamışdır. Bu cəhətdən Aşıq Şəmşirin yaratdığı dastanın poetik strukturunun hər bir elementində klassik ənənələrlə müasirlik üzvi şəkildə bir-birinə qovuşmuşdur.

Dastan nikbin sonluqla – haqqın nahaq, xeyirin şər üzərində qələbəsi, Şəmşirlə Sənubərin qovuşması ilə başa çatır. «Şəmşir və Sənubər» dastanı məzmunu etibarilə avtobioqrafik mahiyyət daşısa da, əsas qayəsini məhəbbət, həmçinin qəriblik, vətən həsrəti və bundan doğan kədər hissləri təşkil edir. Zamanın ictimai-sosial münasibətləri, ziddiyyətləri də Şəmşirlə Sənubərin məhəbbəti fonunda öz əksini tapmışdır. Sevgililərin qovuşmasına maneçilik törədilməsi, Sənubərə zor tətbiq edilərək Hidayətə verilməsi mövcud dövrün, zamanın azad sevgini qəbul etməməsini göstərir. Şəmşirlə Sənubərin sevgisində ictimai bərabərsizliyin əzabları əks olunmuşdur. Klassik məhəbbət dastanlarına xas olan ənənəvi motiv – sevgililərin bütün maneələri dəf edərək şər qüvvələrə qalib gəlməsi və nəticə etibarilə qovuşması ideyası bu dastanın da leytmotivini təşkil etməklə onu klassik dastançılığın ən gözəl ənənələri ilə bağlamışdır.

Aşıq Şəmşir haqqında ikinci dastan «Şair Həsən Xəyallıynan Ağdabanlı Aşıx Şəmşirin görüşü» adlanır. Bu dastan Şəmşir tərəfindən yox, çox güman ki, sonrakı aşıqlar tərəfindən yaradılmışdır. Dastan ilk dəfə folklorşünas H.İsmayılovun toplayıb tərtib etdiyi «Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri» kitabında işıq üzü görmüşdür. Tərtibçi dastanı Daşkənd kənd sakini Aşıq Hacı Bayramovdan topladığını qeyd etmişdir. H.İsmayılov yazır ki, Göyçə dastanları müasir şəraitdə də inkişafda davam etdiyinə görə daha çox tarixi istiqamətə meyllənir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

lıynan Ağdabanlı Aşıq Şəmşirin görüşü», «Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü» tamamilə real hadisə zəminində yaradılmış dastanlardır (5, 139).

Tədqiqatçı Göyçə dastanlarını aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

«1. Kanonik məhəbbət dastanları (Göyçə variantları);

2. Göyçə aşıq dastanları;

3. Göyçə dastan-rəvayətləri;

a) Aşıqlarla bağlı dastan-rəvayətlər;

b) Başqa görkəmli şəxsiyyətlər haqqında dastan-rəvayətlər.

Bunlardan üçüncüsünü a) «rəvayətlər»; b) «əhvalatlar»; c) «səfərlər» adı altında mətn tiplərinə bölmək olar» (5, 139). Bu bölgünü tətbiq etdikdə «Şair Həsən Xəyallıynan Ağdabanlı Aşıx Şəmşirin görüşü»nü dastanların 3-cü tipinə və onun «səfərlər» bölməsinə aid etmək olar. Müəllifin fikirlərinə istinadən demək olar ki, təhlil edəcəyimiz bu dastanı sırf dastan yox, dastan-rəvayət adlandırmaq daha düzgündür. Burada klassik dastan ənənəsində olan ustadnamə yoxdur və dastan belə başlanır: «Qulluğunuza hardan ərz eliyək Göyçə mahalının Daşkənd kəndində Şair Xəyallıdan. Şair Həsən Xəyallı öz dövrünün savaddı adamı kimi hər tərəfə səs-sorax salmışdı. …Bu səs-sorax Kəlbəcər mahalının Ağdaban kəndində Şair Qurbanın oğlu Aşıx Şəmşirə də çatmışdı» (3, 648). Girişdən də göründüyü kimi, dastan-rəvayət ustadnamə ilə yox, adi təhkiyə üsulu ilə nəql olunur. Dastanın süjeti çox sadədir. Burada iki ustad sənətkarın – Aşıq Şəmşirin və Şair Həsən Xəyallının görüşmələri, deyişmələri, bir-birinə olan münasibəti və Göyçə-Kəlbəcər vəhdətinin birliyi haqqında maraqlı məqamlarla rastlaşırıq. Göstərilir ki, dövrünün məşhur sənətkarı Həsən Xəyallının şöhrəti hər tərəfə yayılıbmış. Bu soraq Kəlbəcərdə Şəmşirə də çatmışdı və aşıq şairlə görüşmək qərarına gəlir. Dastanda bunun hətta dəqiq tarixi də qeyd olunmuşdur. «1953-cü ilin payız ayıydı. Aşıx Şəmşir Kəlbəcərdən aşıf Göyçə mahalının Daşkənd kəndində Şair Həsən Xəyallının qonağı oldu» (3, 648). Konkret tarixin göstərilməsi dastanın real hadisələr əsasında yarandığını söyləməyə əsas verir. Şair Xəyallı aşığı çox böyük hörmətlə qarşılayır, onu bayatı ilə salamlayır. Bayatı ilə başlayan deyişmə daha sonra qoşma, divani ilə əvəz olunur və onlar sənət ənənəsinə uyğun olaraq deyişirlər. Hadisələrin sonrakı mərhələsində Aşıq Şəmşir Həsən Xəyallıyla bərabər Sarıyaqub kəndində Miskin Abdalın ocağını da ziyarət edirlər. Hər iki sənətkar bir-birinə qabaq olaraq «Dürüst» rədifli divani söyləyirlər. Daha sonra eyni rədifdə bir-birinə təcnis deyərək deyişirlər. «Götürüf görək Aşıx Şəmşir nə dedi: Biz də deyək, eşidənnər sağ olsun.

Əsri min əllahi aləmində var,
Bir adı lam əlif, ayə sin dürüst.
Yeri, göyü xəlq eliyən sənətkar,
Nə gözəl yaradıb ayə sin dürüst.

Görək Şair aldı nə dedi:

Bismillahdı ismi pakın kalamı,
Cəm olub ayələr sini-sin dürüst.
Hikmət bir nöqtədi elmin Nizami
Şini-şin göstərir, sini-sin dürüst» (3, 655).

Hər iki sənətkarın ərəb-fars tərkiblərindən istifadə etməsi, islamı, şəriəti, Quranı mükəmməl bilməsi onların biliklərini göstərir. Dastan-rəvayətdəki deyişmələrdən hər iki sənətkarın bir-birinə olan böyük ehtiramı, məhəbbəti, hər ikisinin qüdrətli söz sərrafı olduğu aşkarlanır. Sənətə və sənətkara hər zaman yüksək qiymət verən Göyçə mahalı Aşıq Şəmşiri də böyük hörmətlə qarşılayır:

Nə varsa taledə, baxtda görünür,
Qismətlər vədədə, vaxtda görünür.
Şair tacidarı taxtda görünür,
Oyanıb qəbirdən Ələsgər gəlib (3, 656).

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qoşmadan aydın görünür ki, Göyçə mahalı və göyçəlilər aşığı hərarətlə, böyük məhəbbətlə qarşılamışdır. Həsən Xəyallı bu görüşü Allahın ən böyük payı hesab etmiş, onu Göyçənin öz doğma övladı kimi tərənnüm etmişdir. O, Şəmşiri Ələsgərin ən layiqli xələfi hesab etmiş, aşığın timsalında Ələsgərin sanki yenidən dirildiyini, zühur etdiyini poetikləşdirmişdir.

Dastan-rəvayətdə əsrin ortalarında baş verən müəyyən tarixi hadisələrə də işarələr vardır. 1937-ci illərin qanlı repressiya, sürgün illərində azərbaycanlılar öz doğma yurd-yuvalarından sürgün olunurdular. Bu hadisə dastan-rəvayətdə epizodik şəkildə olsa da xatırlanmışdır. «Mənim əzizdərim, Dədə Şəmşir sübh tezdən qalxıb özünü Göyçə mahalının təmiz havasına verirdi. Gördü kəndin yarısının işığı yanmır, bajasınnan tüstü çıxmır. Aşıx Şəmşir Həsən Xəyallıdan soruşdu ki, sizin qonşularınızın niyə işığı yanmır? Həsən Xəyallı buyurdu ki, onnar Stalinin, Mircəfər Bağırovun göstərişinnən Azərbaycana köçüflər. Aşıx Şəmşirin xəyalınnan nələr keçmədi. Dərinnən köks ötürüf sazı sinəsinə sıxdı. Aldı görək nə dedi:

Eşidəndə od töküldü başıma,
Aman Allah, «Göyçəm köçür» dedilər.
Ağlamağım yaraşmayır yaşıma,
Aman Allah, «Göyçəm köçür» dedilər (3, 657).

Aşıq Şəmşirlə Şair Həsən Xəyallının bir neçə gün davam edən görüşü dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək dastanlaşmış, rəvayət donuna bürünmüşdür. Dastandakı deyişmələr, aşıqla şairin bir-birinə qabaq olaraq söylədikləri bayatılar, qoşmalar, təcnislər hər iki sənətkarın poetik istedadını, şairlik qüdrətini və sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirir.

Dastan-rəvayət kiçik həcmli olsa da, öz süjetinə, quruluşuna, dilinə, məzmununa görə orijinaldır. «Şair Həsən Xəyallıynan Ağdabanlı Aşıx Şəmşirin görüşü» dastan-rəvayəti dilinə görə də diqqəti cəlb edir. Əsərdə xalq danışıq dili ifadələrindən istifadə olunmuşdur. Dastan dilinin sadəliyi, təbiiliyi, orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, burada dastan mətni söyləyicinin – informatorun dilindən olduğu kimi verilmiş, onun dil və üslubuna toxunulmamış, özünəməxsusluğu qorunub saxlanılmışdır. «…Müxtəlif səbəblər üzündən toplama nümunələrində uzun müddət söyləyicinin dil və üslubunun, danışıq tərzinin özünəməxsusluğunu, təbiiliyini qoruyub saxlamaq bir növ yaddan çıxarılmış, bir çox folklor nümunələri kimi aşıqların dilində də yazıya alınmış örnəklər, o cümlədən dastanlar bir növ bədiiləşdirilmişdir. Dastanı hansı regionun aşığının söylədiyi bu nümunələrdə demək olar ki, hiss olunmur» (3, 60). «Şair Həsən Xəyallıynan Ağdabanlı Aşıx Şəmşirin görüşü» dastan-rəvayətində isə bütün bu qaydalara riayət olunmuşdur, yəni həm nəsr, həm nəzm hissəsində Göyçə ləhcəsi – dialekti qorunub saxlanmışdır. Dastan-rəvayətdə aşıqların dilindən söylənən ənənəvi formullara, qəlib ifadələrə də rast gəlinir. Məsələn; «Bəli, mənim əzizdərim adəti üzrə məclis yenə əzəlki gün kimi gejənin bir əyyamına çəkdi. Amma nə ustad Aşıx Şəmşirdən doyulasıydı, nə də qaynar təbli Şair Həsən Xəyallıdan» (3, 657).

Sözügedən dastan, həmçinin, Əlqəmə Əmrahoğlunun toplama və tərtibində «Şair Həsən Xəyallı ilə Aşıq Şəmşirin görüşü» adı ilə nəşr olunmuşdur (6). H.İsmayılov dastanı konkret olaraq hansı aşıqdan topladığını qeyd edirsə, ondan fərqli olaraq, digər toplayıcı dastanın şəxsən onun iştirak etdiyi məclisdə yarandığını söyləyir. Hər iki variantı tutuşdurduqda müəyyən fərqlərin olduğu ortaya çıxır. Birincidən fərqli olaraq, Ə.Əmrahoğlu dastanın nə vaxt, harada, hansı məclisdə söyləndiyini göstərmir, hansı aşıqdan və yaxud söyləyicidən eşitdiyi haqqında heç bir məlumat vermir, yəni burada söyləyicinin kim olduğu məlum deyil. Bu halda ortaya belə bir sual çıxır: o dastanı kimdən və harada toplayıb? Birinci dastan-rəvayətdən fərqli olaraq ikinci çox böyük müqəddimə ilə başlayır. Amma bu müqəddimə dastanın poetik strukturuna o qədər də uyuşmur. Bundan başqa, Həsən Xəyallı çox təriflədiyi halda, Aşıq Şəmşir haqqında heç bir məlumat verilmir. Görünür, bu «toplayıb-tərtib edən»in improvizasiyasıdır. Dastan-rəvayətin dilinə gəldikdə deməliyik ki, birincidə xalq danışıq dilinin təbiiliyi, sadəliyi, danışıq dilinin sintaksisi qorunub saxlanıldığı halda, ikincidə buna qətiyyən riayət olunmur və dastan mətni ədəbi dil normasında verilmişdir ki, bu da onu tamamilə folklor dilinin koloritindən məhrum etmişdir.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hər iki dastan – «Şəmşir və Sənubər» və «Şair Həsən Xəyallıynan Ağdabanlı Aşıx Şəmşirin görüşü» kifayət qədər maraqlı süjet xəttinə, məzmuna malik olmaqla Aşıq Şəmşirin dastan yaradıcılığı sahəsində də istedadlı bir sənətkar olduğunu göstərir. Həmçinin bu dastanlar Şəmşirin XX əsrdə dastançılıq sahəsində klassik ənənələri uğurla davam etdiridiyinin bariz nümunəsidir.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. V cild (tərtib edəni: Axundov Ə.). Bakı, 1972
2. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı. 2000
3. Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri (toplayıb tərtib edəni: İsmayılov H.). Bakı, 2001
4. Həkimov M. Haqq aşığı Dədə Şəmşir. Bakı: 2004, 160 s.
5. İsmayılov H. Göyçə dastanlarının janr spesifikası və təsnifi prinsiplərinə dair. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XIII kitab, Bakı, 2002, səh. 135-140
6. Şair Həsən Xəyallı ilə Aşıq Şəmşirin görüşü (toplayıb tərtib edən: Əmrahoğlu Ə.). Bakı, 2005
7. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972

Summary

The eposes take important place in Ashug Shamshir's activity. As the master had some eposes only two of them exist and they are analyzed in details in this article. In the article the main characters of epos creation by Shamshir are investigated.

Резюме

В статье говорится о том, что в творчестве Ашуга Шамшира особое место занимают также и дастаны. Несмотря на то, что его перу принадлежали несколько дастанов, но из них остались только два дастана, которые привлечены в данной статье всестороннему анализу. Здесь также исследуются главные особенности дастанного творчества Ашуга Шемшира.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Dastanlarımız xalqımızın söz sahibi olmaqdan başqa, saz sahibi də olduğunu, sazla sözün vəhdətindən yaranan yüksək bədii-estetik zövqünü, düşündüklərini şövqlə, nəzakətlə ifadə etmək bacarığını göstərən folklor örnəklərimizdəndir. "Ozan oğuznaməçi"liyinin davamçısı olan "aşıq dastançılığı" ədəbi dilimizin özülünün – ümumxalq dilinin yüksək ruhunu yaşadaraq, nəsildən-nəslə, əsrdən-əsrə ötürərək türk epik-lirik estafetini ləyaqətlə daşımışdır.

Dastanlarımızın əsas dəyəri onların özünəxas sənət keyfiyyətində, bu keyfiyyətin əsas göstəricilərindən olan canlı dilindədir. Qədim türk folklorunun nadir incilərindən olan Azərbaycan dastanlarının dili xalqımızın nitq mədəniyyətinin onun təfəkkür mədəniyyəti qədər zəngin olduğunu təcəssüm etdirir.

Azərbaycan ədəbi dilini folklor dilindən ayrı düşünmək mümkün deyil. Folklor dili ədəbi dilin milli baxımdan ən təmiz və keyfiyyətli qoludur. Belə ki, yazılı ədəbi dilimizdə yad dillərdə yazılan örnəklər olduğu halda, folklor nümunələrimiz söz inciləri xəzinəsində - xalqımızın doğma ana dilində düzülüb-qoşulmuşdur. Dastanlarımızdakı poetik ahəng, söz axarı, xalq frazeologiyası, həyat tərzi və adət-ənənlərimizlə bağlı ifadələr, şairanə nəsr və s. onların üslub mənzərəsini canlandıran faktlardandır. Ümumi sayı yüzü keçən, variantları üç yüzə çatan dastanlarımızda "başına döndüyüm", "dərdin alım", "qurban olduğum" kimi uzaq yüzillərdən bəri mehriban bir xalqın isti ürəyindən gələn nitq etiketləri, qarğış, alqış və dualar, hikmət saçan ifadələr, xüsusi ritm yaradan təkrarlar və s. onların leksik-qrammatik zənginliyini təsdiq etməkdən başqa, dil-üslub özəlliyini də müəyyənləşdirir.

Dastanlarımızın dil-üslub mənzərəsində türk dillərinə xas məcazlıq diqqəti çəkən faktlardandır. Bu baxımdan, "yekəlik bilmək", "mənlik davalamaq", "könül quşu", "nəzakət vaxtı", "can bazarından salamat qurtarmaq", "səndən xəbər alım", "fələk kəməndinə saldı" və s. kimi söz və idadələr səciyyəvidir. Bu leksik-qrammatik dil faktlarının ifadəsində böyük və qədim bir xalqın nəzarəti var. Xalqın dilində işlənən sözlər təkcə leksik vahidlər deyil, onlar həm də semantikası i9lə güclü dil vahidləridir. "Dilin leksik sistemi sadəcə olaraq leksik-semantik birliklərin qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələri sistemidir" (2, 7).

Sözsüz ki, xalq bir yerə yığışıb söz yaratmır. Söz bir nəfərin ağzından çıxır, dildən-dilə düşür, yayılır, çoxluq tərəfindən qəbul edilir, bu prosesdə ilkin müəllif unudulur və beləliklə, o, xalqın malı olur, ayrı-ayrı fərdləri birləşdirən amilə çevrilir. Xalq yazıçısı M.İbrahimov dili məhz bu cəhətinə görə "xalqın mənəvi birləşməsində, həyat və mübarizəsini təşkil etməsində qüdrətli vasitə və silah" adlandırmışdır(4,53).

"Ədəbiyyatın əbədi qanunu" – şeirdə də, nəsrdə də sözün boğazda ilişib qalmaması, fikrimizcə, daha çox dastanlarımızda qorunur. Maraqlıdır ki, yazılı ədəbi dil üçün qüsur hesab olunan bir sıra faktlar folklor dilində təbii qəbul edilir. Məsələn, uzlaşma əlaqəsinin pozulması fakti ədəbi dilin qrammatik normasının pozulması əlaməti hesab edilən məsələdir. Lakin dastan dilində o, normativ fakt kimi görünür. Bu baxımdan, "Əsli və Kərəm" dastanından alınmış aşağıdakı örnək səciyyəvidir:

Durnam, gedər olsaz bizim ellərə,
Qürbətdə bir xəstə gördüm, deyərsiz (1, II c., 28).

Burada "durna" təklik bildirən xitabdır və qrammatik qaydalara görə, "deyərsiz" xəbəri "deyərsən" şəklində işlənməliydi. Lakin dastanların, ümumiyyətlə, folklorun dili elə düzümlü, isti və axıcıdır ki, onun qrammatikasında nöqsan axtarmaq haqqında düşünmək belə olmur. Bu, onunla bağlıdır ki, dastan dilində ifadə tərzi, fikir dərinliyi qrammatikadan daha yüksəkdə dayanan anlayışlardır. Dastanlarımızdakı dialoq mədəniyyəti, nəzm hissələrindəki ifadələr bunu təsdiq edən faktlardandır.

Dastanlarda diqqəti daha çox çəkən budur ki, onlar qoşma, gəraylı, atalar sözü, məsəl, alqış, qarğış deyimləri və s. ibarət janrlar toplusu olduğundan dili

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

janrın öz üslubu var və hər bir üslub özünəxas leksikaya malik olduğundan, bu, dastanlarda seçkin cəhətlərin yaranmasına səbəb olur. Dastanlarımızda dil-üslub özəllikləri, bunların kəmiyyət çoxluğu və keyfiyyət yüksəkliyi bununla bağlıdır.

Azərbaycan dastanlarının dilində "niyə" və ya "necə" əvəzinə "nə" sual əvəzliyinin işlənməsi faktı da qabarıqdır:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Sədil, *nə* yatmısan oyan dedilər (1,Ic., 43).

Səhər olcaq *nə* bülbüllər oxuşdu,
Hökm olundu, Süleymanlar yerişdi,
Qurbani der: gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmərik biz bənövşəni (1,Ic.,85).

Dastanlarımızın dilində "bəs" sual ədatında son samitin düşməsi əlaməti də vardır:

Qardaşım yox, deyə sözüm,
Anam yoxdu çəkə nazım,
Bu üstü sədəfli sazım
Bə kimlər çalacaq oldu (1, Ic.,133).

Dastanlarımızın dilində *könül quşu, nəzakət vaxtı, əcəl meydanı, can bazarı, səndən xəbər alım, fələk kəməndinə saldı* və s. kimi ifadələr tez-tez işlənir:

Ellər köçdü yaylağına, dayandı,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm.
Könül quşu dövr eləyir bu bağda,
Zənbur mənəm, bar almağa gəlmişəm (1, Ic., 73).

Nəzakət vaxtında, xublar çağınd
Baxdım yar yanağı sayalanıbdı (**1,** Ic.,78).

Əzəl başdan sənlə sevda eylədim,
Çox da verdim sənə nəsihət, könül!
Əcəl meydanından, can bazarından
Qurtarmaq lazımdır salamat, könül! (1, Ic., 126).

Könül qalxdı, vətən sarı yeridi (1, Ic.,146).

Səndən xəbər alım, ay bala aşıq,
O nədi ki, göydən haça gəlibdi? (1, Ic.,116).

Küfrdən qəlbində bərkitmə barı,
Top dəyər, dağıdar burcu, hasarı;
Çox sənintək çöldə gəzən şahmarı
Fələk kəməndinə saldı dünyada (1, Ic., 197).

Dastanlarımızın dilində rənglərin də müəyyən qədər yeri vardır. Bu anlamda, daha çox *qara* və *qırmızı* sözləri işlənir:

Səni görüm, *Qara* Vəzir,
Haq işini bitirməsin.
Göydən min bir bəla gəlsə,
Birin səndən ötürməsin (1, Ic., 119).

Əyninə geyib *qırmızı*,
O gündən yandırır bizi (1, Ic., 119)

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dilimizdə hər bir rəngin həm müsbət, həm də mənfi anlamları vardır. “Qara” güc və əzm rəmzidir, həm də diqqəti toplayır. Lakin “Qurbani” dastanında “qara” həmin anlamları ifadə etmir. “Qırmızı” xoşbəxtlik, şadlıq rəmzidir, iştah açır. Təsadüfi deyildir ki, “məşhur qida firmalarının loqoları qırmızıdır” (5). El ağzında “Fatma nənənin hanası” adlanan rənglərin elmdə (fizikada) və sənətdə (rəssamlıq, memarlıq) dərk və duyumu haqqında maraqlı fikirlər vardır. Fizika elminə görə, spektrdəki rənglərdən ilkin gələnləri dalğa uzunluğuna görə fərqlənir və əsəb oyadan rənglərdir. Yəni qırmızı, narıncı və sarı əsəbə mənfi təsir göstərir. Sonrakı rənglər isə (yaşıl, mavi, göy, bənövşəyi) insanın qəlb aləminə müsbət təsir edən rənglərdir. Ədəbiyyatda rənglərin çoxlu anlam çalarları mövcuddur. Xalq şairi Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində bunun şahidi oluruq. Xalqımız ağız ədəbiyyatında da rənglərə özəl mənalar vermişdir.

Hər bir xalqın özünəxas nitq mədəniyyəti vardır. Bu mədəniyyət örnəklərində nitq yarlıqlarının önəmli rolu vardır. Belə ki, nitq yarlıqları nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Azərbaycan nitq mədəniyyətində xalqımızın nitq vahidləri içərisində seçilən, onun milli təfəkkür və etnoqrafiyasını təcəssüm etdirən nitq yarlıqları əsas yer tutur. Dastanlarımızın dilində daha çox müraciət yarlıqları ilə qarşılaşırıq. Bu baxımdan, “ay ağalar” müraciəti bol-bol işlənməsi ilə seçilir:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Gör necə yad oldu ellər mənimlə (1,Ic., 141).

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Əsilzadə qəm-diyarə düşübdü (1, Ic., 250).

“Başına döndüyüm” ifadəsi də dastanlarımızın dilində gözəl bir nitq yarlığı olaraq şirinliyi ilə seçilir:

Başına döndüyüm ay Pərizadə,
Can içində cana verməram səni.
Neynirəm bostanı, neynirəm bağı,
Yüz bağü bostana verməram səni (1, Ic.,52)

Dastanlarımızın dilində alqış və qarğışların da müəyyən yeri və rolu vardır:

Yaxşı adam bu dünyada ölməsin,
Yaman adam uzun ömür sürməsin,
Kişinin övladsız varı olmasın,
Hər sabah malını sanar, qocalır (1, Ic., 169).

Mən gedirəm, Allah səni saxlasın,
Ağlaya-ağlaya qal indən belə! (1, Ic., 138).

Qurbani də çıxdı taxta,
Qan qusasan laxta-laxta!
Əzirayıl gələn vaxtda
Üstündə Quran olmasın (1, Ic., 119).

Dastanlarımızın dilində “ikiqat mənsubiyyət” adlanan qrammatik hadisə ilə də qarşılaşırıq:

Yığın otağın xalısın,
Neynirəm dünya *malısın,*
Ağ qolundan *qolbağısın*
Açıb, oyanmaz, oyanmaz (1, Ic., 150).

Bundan başqa, mücərrəd anlayışın konkret şəxs kimi işlənməsi əlaməti də özünü göstərir:

Mən səni *ədalət* bildim,
Yar, qapına dada gəldim – (1, Ic., 152)

Dastanlarımızın dilində məkan bildirən isimlə eyni anlamı daşıyan şəkilçinin yanaşı işlənməsi faktı da vardır ki, bu, yazılı ədəbi dil üçün normal deyil:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qızlar, gəlin sizə halım söylüyüm,
O keçən günlərim yadıma düşdü.
Tahirin yanında *məktəbxanada,*
Yarla oxuduğum yadıma düşdü (1, Ic., 148).

"Məktəb" sözü anlamına görə məkan bildirir və məkan anlayışı verən şəkilşi ilə işlənmişdir. "Xana" bizim dilimizdə, əsasən şəkilçi kimi daha fəaldır və o, yalnız bir xalq mahnısında əsas nitq hissəsi kimi özünü göstərir:

Evləri var xana-xana

Həmin örnəkdə də o, tək işlənmir, təkrar işlənərək mürəkkəb söz kimi diqqəti çəkir. Qalan halların hamısında "xana" şəkilçidir və məkan bildirən səzlərə qoşulmur, qoşulduğu sözlərdə məkan anlamı yaradır. Bu baxımdan, onun "məktəb" sözünə qoşularaq işlənməsi qrammatik cəhətdən düzgün deyil. Lakin dastanlarımızın dilində oqədər təbii və yerinə düşərək işlənir ki, normal təsir bağışlayır. Dastanlarımızın dilində yazılı ədəbi dil normaları ilə üst-üstə düşməyən faktların çoxu alınmalarla, yəni ərəb-fars sözləri ilə bağlıdır. "Ədəbi dilimizdə ərəb-fars sözlərinin uzunömürlü olması ədəbi dil üslublarının səciyyəsi ilə əlaqədardır" (3,11).

Dastanlarımızın dili hikmətli ifadələrlə doludur. Xalqımız insan və cəmiyyət haqqında dərin düşüncələrini hikmətli sözlərlə ifadə etmişdir. Bu baxımdan, dastanlarımızın əvvəlində verilən ustadnamələr müdrik fikirlər qaynağıdır.

Beləliklə, dastanlarımız ulu xalqımızın düşüncə və nitq mədəniyyətini təcəssüm etdirən, sös demək bacarığını, sözün qüdrətini açmaq, onun sehrini, sirrini göstərmək qabiliyyətini təzahür etdirən dəyərli folklor janrıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları I, II c. Bakı, Lider Nəşriyyat, 2005.
2. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984.
3. Əlizadə S.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, ADU, 1966.
4. İbrahimov M. Ana dili - hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
5. "Zaman" qəzeti, 8-9 noyabr, 2005.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AZƏRBAYCAN XALQ DASTANLARI NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ÜZEYİR HACIBƏYLİ YARADICILIĞINDA

SƏDNİK PAŞA PİRSULTANLI

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dastan yazılmamış tarixdir. Mənə görə tarixə yoldaşlıq edən dastan folklorun iri həcmli epik-lirik növünə daxil olan və xalqın dildə, ağızda söylənən, ürəklərdə yaşayan ən canlı tarixidir. Dastanların hər birisi ölməz bir abidədir. Dastanların tarixi əhəmiyyətini izah etmək üçün dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin və böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığına müraciət etmək buna əyani sübut ola bilər.

Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında söylədiyi fikirlər dastanın hansı qüdrətə malik olduğunu təsəvvür etməyə və gözəl nəticələr əldə etməyə bir örnək ola bilər. Nizami "Xosrov və Şirin"-i qələmə alarkən Bərdə qocalarından maraqlı bir dastan eşitdiyini və bundan sonra "Xosrov və Şirin" poemasını qələmə aldığını söyləyir:

Bundan əvvəl Nizami "Sirlər Xəzinəsi"(məxzənül-əsrar) əsərini yazmışdır. Lakin "Sirlər Xəzinəsi" poema deyildir. "Sirlər Xəzinəsi" epik planda işlənmiş hekayətlərdən və şairin qeyd etdiyi kimi 20 məqalətdən ibarətdir. Bu nöqteyi nəzərdən yanaşdıqda Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeması xalq dastanı əsasında yaranmış bir poemadır. Nizami "Xosrov və Şirin" poemasını yazarkən öz əsərində bütün dastan ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Bizə görə, bu dastanın adı "Xosrov və Şirindir".

Xosrov adı Firdovsinin qələmə aldığı "Xosrov və Şirin" hekayəti poemaya əlavə edilmişdir. Nizami poemasında xalq dastanımızda püxtələşmiş Məhinbanu, Fərhad və Şirin obrazları öz varlıqlarını dastan həyatlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Məlumdur ki, Məhinbanunun əsatiri adı Şamramatadır. Hətta Şamramatanın əri ölür. Şamramata Zəngibaba adı ilə onu quşların qanadında uca bir dağın zirvəsində dəfn edir. Əfsanəyə görə Şamramatanın üzündəki gözəlliklər bir zaman Şirinin üzünə köçürülür. Hətta, Nizami Bərdədə eşitdiyi dastandakı aşıq vücudnaməsini də poemasına gətirmişdir. "Xosrov və Şirin" dastanında qəhrəmanın 10 yaşından 100 yaşına qədər keçirdiyi fizioloji, psixoloji hallar etab-etab poemada təsvir olunur. Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasını, hazır dastan sujetindən, onun motivlərindən yaradıcılıqla istifadə edildiyi üçün bu poemanı öz tipinə görə "dastan-poema" adlandırırıq. Hətta "Xosrov və Şirin" poemasında Nizami bir çox muğam havaları ilə yanaşı "Novruzi" saz havasından da bəhs edir ki, həmin hava indiki "Yanıq Kərəmi" havasının ilkin nümunəsidir.

Nizami ikinci dəfə olaraq "Leyli və Məcnun" poemasını yazarkən xalq dastanına müraciət etmişdir. Nizami bu poemanı yazarkən ərəb mənbələrindəki məlumatlar, Azərbaycan xalq əfsanələrindəki "Qanlı göl" və "Pərvanə" əfsanələri kifayət etməmişdir. Nizami aşıqlar tərəfindən yaradılmış əski "Leyli və Məcnun" dastanından istifadə etmişdir. Şirvanşah Axsitan Nizamiyə "Leyli və Məcnun" poemasını yazmağı təsadüfən sifariş verməmişdir. Görünür, Yunis Əmrənin XIII əsrdəki müasiri Şirvanlı Molla Qasımdan əvvəl bu yerlərdə "Leyli və Məcnun" dastanını söyləyən, yayan, məşhurlaşdıran ozanlar, aşıqlar var imiş. Belə olmasa nə Şirvanlı Molla Qasım kimi dastan yaradıcısı yetişə bilməzdi, ("Molla Qasım və gürcü qızı" adlı dastanı mövcuddur) nə də "Leyli və Məcnun" kimi məşhur bir dastanın səsi-sədası Şirvanşah Axsitana çata bilməzdi. Həmin "Leyli və Məcnun" dastanının bir variantı xalqda bu gün də yaşamaqdadır və həmin dastan Nizaminin "El variantları" kitabına daxil edilmişdir.[1]

Qədim "Leyli və Məcnun" dastanında Məcnunu qoruyan və hamilik edən başı taclı bir ilandır.

Nizami əsərlərindəki nu yaradıcılıq ənənəsi özündən sonra da daha yeni, daha maraqlı şəkildə davam etmişdir.

---

[1] Nizami əsərlərinin el variantları, toplayanları H.Əlizadə, M.H.Təhmasib. Azərnəş

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli yazılı mənbələrlə yanaşı, xalq dastanlarından da yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. "Leyli və Məcnun" dastanı, "Əsli və Kərəm", "Koroğlu" dastanları Üzeyir Hacıbəyliyə poetik və melodik qaynaq kimi onun imkanlarını qat-qat artırmışdı. Üzeyir Hacıbəyovun özü qeyd edir ki, "Koroğlu" operasını yaradarkən mən başdan-başa "Koroğlu" dastanından istifadə etmişəm, bunun şeirlərindən və musiqisindən əzəmi dərəcədə faydalanmışam.

Deməli, Nizami xalq dastanlarımızdan faydalandığı kimi, Üzeyir Hacıbəyli də dastanlarımızın poetik və melodik imkanlarından faydalanaraq dastan-operalar yaratmışdır.

İki böyük sənətkarın - Nizami kimi dahi şairin, Üzeyir Hacıbəyli kimi böyük sənətkarn Azərbaycan xalq dastanlarından istifadə etmələri milli ənənələrimizi öz əsərlərində yaşatmaları dastanlarımızdakı hazır obrazı, öz əsərlərinə gətirmələri Azərbaycan dastanlarının qüdrətini, tarixi rolunu bir daha nümayiş etdirir. Tarixə yoldaşlıq edən dastanlarımızın əzəmətini göz önünə gətirir.

V.Q. Belinski yazır:

"Tarix həmişə hər xalqda olmuşdur. Tarixsiz xalq yoxdur və bu tarix bir xalqın yaradıcılığında əfsanə şəklində, başqasında nağıl, üçüncüsündə poema, (dastan-Sədnik Paşa Pirsultanlı) dördüncüsündə isə xronika şəklində olmuşdur".[2]

Qaqauz folklorşünası N.V.Kidayş Pokrovskayanın yazdığı kimi "dastan geniş mənada epik janr əsəridir, o böyük həcmi, mürəkkəb quruluşu, içərisinə üzvi surətdə daxil olan janrların (epik nağıl, rəvayət, nəğmə, atalar sözləri, zərbül-məsəl, hərbə-zorba ustadnamə və. s.) müxtəlifliyinə görə başqa folklor növlərindən fərqlənir.[3]

Kidayşin dastan haqqında dedikləri bir daha sübut edir ki, az qala dastan xalq yaradıcılığı örnəklərini özündə cəmləşdirən və yaşadan epik-lirik əsərdir... Dastan məclislərdə söyləndiyi üçün xalqın dərsliyi şeir və musiqi rolunu oynayır. Bizim "Ozan aşıq sənətinin nəzəri məsələləri" adlı iri həcmli monoqrafiyamızda 100-dən artıq saz havası yazıya alınmışdır.[4] Orada "sazın yüz möcüzəsi"[5] adlı məqalədə qeyd olunur ki, hər bir dastanda ifa zamanı 5-10 saz havasından istifadə olunur. Lakin "Əsli və Kərəm" dastanı ilə 12, "Koroğlu" dastanı ilə 14 saz havası bağlıdır. Bu o deməkdir ki, məhəbbət və qəhrəmanlıq mövzusu dastan yaradıcılığında aparıcı rol oynamışdır. Böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli bunları dərindən duymuş, bu ilham dənizinə baş vurmuş və oradan qiymətli incilər çıxartmışdır. Biz təkcə iki böyük sənətkarın yaradıcılığına müraciət etdik. Dastan yaradıcılığının yazılı ədəbiyyatımıza və musiqimizə nə böyük təkanlar verdiyinin şahidi olmalıyıq. Əlbəttə bundan sonra biz dastanlarımızı bəstəkar yaradıcılığında, yazılı poeziyamızda, nəsrimizdə axtarmağımız yeni nəzəri əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olacaqdır. Əlbəttə bu bir məruzədə dastan yaradıcılığının böyüklüyünü, qüdrətini və əzəmətini əhatə etmək olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin", Bakı, 1962.
2. Yusif Ziya Şirvani "Leyli və Məcnun" əsərlərinin meydana gəlməsi məsələsinə dair, "Nizami", üçüncü kitab, Bakı, 1941. səh 119-120

---

[2] В.Г.Белинский. Сочинения в трех томах. II Том. Москва, 1943, 226-227
[3] Н.В.Кидайш-Покровская. О дастане «Рустамхан», Москва, «Наука», 1972
[4] S.P.Pirsultanlı. "Ozan-aşıq sənətinin nəzəri məsələləri", Bakı, 2002
[5] "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 12 avqust, 1977

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

3. Üzeyir bəy Hacıbəyov "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları", AEA Nəşriyyatı, Bakı, 1950.
4. Sədnik Paşayev. "Azərbaycan xalq yaradıcılığının inkişafı", Bakı, 1981.
5. Nizaminin el variantları, Bakı, 1941
6. S.P.Pirsultanlı. "Ozan-aşıq sənətinin nəzəri məsələləri", Bakı, 2002
7. S.P.Pirsultanlı. "Nizami və xalq əfsanələri"
8. Nizami və folklor, Bilik, 1976
9. S.P.Pirsultanlı. "Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları"
10. S.P.Pirsultanlı. "Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar", I cild, Gəncə, "Pirsultan", 2002
11. S.P.Pirsultanlı. "Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar", II cild, Gəncə, "Pirsultan", 2002
12. Azərbaycan xalq əfsanələri, Yazıçı, Bakı, 1985
13. Azərbaycan xalq dastanlarının tədrisinə dair, Bakı, 1989
14. "Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı" Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1989
15. "Novruz və Qəndab" və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi", Bakı, Azərnəşr, 2009
16. В.Г.Белинский. Сочинения в трех томах. II Том. Москва, 1943
17. Н.В.Кидайш-Покровская. О дастане «Рустамхан», Москва, «Наука», 1972

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

TÜRK EPIK ƏNƏNƏSINDƏ XAOS ANLAYIŞI VƏ ONUN SEMANTIKASI
(Yaradılış dastanı əsasında)

SƏFA QARAYEV

"Xaos" bir termin olaraq iki mənanı ifadə edir:

1. Qarmaqarışıqlıq, nizamsızlıq 2. Kosmoqoniyanın tərkibi kimi onun əsasını təşkil edən əsas vahidlərdən biri .

Abrams bu barədə belə yazır: "Xaos indiki halda nizamsızlığı ifadə edir, amma antik miflərdə bu anlayış xüsusi mənalı vahid idi ki, indiki halda bu anlayışın mənası dəyişmişdir" (1).

Amma bu yazıda əsas məqsəd mifoloji xaosu araşdırmaq, onun məna qruplarına nəzər salmaqdır.

Ümumilikdə götürdükdə, mifoloji dünya modeli əsas iki hissədən - xaos və komosdan ibarətdir. Bu anlayışlar (kosmos və xaos) mifoloji şüurun parçalanmasından sonra öz yaşamını tarixi şüura transfer etdi ki, burada artıq o estetik dəyərləndirmə kontekstində yaşamağa başladı. Belə ki, xaos-kosmos qoşası tarixi şüurda estetik kateqoriyalara uyğun olaraq yaxşı-pis, mərd-namərd, haqlı-haqsız və s. qarşıdurmalar silsiləsində öz yaşamını davam ertdirdi. Amma mifoloji şüur üçün bu anlayışa münasibət heç də yaxşı və pis kimi estetik çərçivəni özündə ifadə etmirdi. O zaman xaos anlayışı daha çox kasmoqoniyanın digər bir qütbünü təmsil etməklə bütövləşmənin, tamlanmağın bir vasitəsi idi.

Xaos anlayışını necə başa düşür və bu ad altında hansı anlayışlar tədqiqata cəlb olunur?

Burada xaos anlayışının ənənəvi ədbiyyatda dəfələrlə vurğulanan əlamətlərindən danışmaq istəməzdik. Belə ki, bu ədəbiyyatlarda xaos boşluq, qaranlıq, su və s. ilə simvolizə olunması vurğulanmışdır. Biz hər şeydən öncə xaos adı altında cəmləyə biləcəyimiz anlayışlara tezislər şəklində nəzər salaq:

1. Kosmik nizamın başlanğıcı kimi.
2. Ritual bütövləşmədə xaos bir faza kimi.
3. Kosmik nizamla qarşıdurma kimi.

Kosmik nizamın başlanğıcı kimi xaosa nəzər saldıqda aydın olur ki, bütün kosmik nizam xaosdan törəmişdir. Kosmik nizamın xaosdan törəməsi haqqında olan mifoloji mətnlərdə metoforik olaraq bir çox informasiyalar reallaşır. B.Y.Burdin bu tip çevrilmənin (kosmosdan xaosa) ardıcıllıq modelini özünəməxsus şəkildə izah edir: "İlkin olan hərəkətdir, hərəkət olmadan zaman və məkan meydana gələ bilməz... bunlarsız yalnız Xaos yaxud ilkin boşluq mövcud olur" (2).

Bu məsələni daha dərindən anlamaq üçün mifoloji mətnlərə, eləcə də qədim türk yaradılış dastanlarına müracitə edək. Çoxsaylı yakut-türk yaradılış dastanlarından birində bu məsələ belə əks olunur:

"Böyük Ağ yaradan Ürüngı Ayığ Toyun lap əvvəldən böyük dənizin üzərində yüksəklərdə dayanıb-durarakən suyun üzərində üzən bir köpük gördü. Tanrı durdu, bu köpükdən soruşdu: "Sən kimsən? Köpük Tanrıya baxıb dedi: "Mən bir şeytanam, suyun lap dibindəki yerdə yaşayıram. Tanrı şeytana üz tutub: " Bilmirəm bu söz doğrudurmu? Suyun altında yer varmı?" Elədirsə o yerdən mənə bir parça torpaq gətir! Şeytan dənizə daldı. Xeyli vaxt keçdikdən sonra şeytan göründü. Əlində bir az torpaq var idi. Tanrı qara torpağı ondan aldı, əlindən tutub baxdı, torpağı təqdis etdi və suya atdı. Sonra şeytan düşündü ki, bu Tanrını necə suda batırım, boğulsun! Lakin elə bu vaxt torpaq böyüyüb, ətrafa yayılmağa başladı. O, sərtləşdi, bərkidi. Dənizin böyük bir hissəsi həmin torpaqla doldu" (3, 443).

Bizə görə, burada bir çox uyğunsuzluqlar vardır ki, məsələnin kökünü də elə burada axtarmaq lazımdır.

Burada böyük Ağ yaradan Ürüngı Ayığ Toyun suyun üzərində üzən köpük görür. Köpükdən kim olduğunu soruşanda o, şeytan olduğunu deyir. Yəni burada köpüyün cavabı – özünü şeytan kimi təqdim etməsində bir uyğunsuzluq vardır. Daha

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dibində yaşadığını bildirir. Bundan sonra böyük Ağ yaradan Ürünğı Ayığ Toyun ona yerin altından torpaq gətirməsini əmr edir. Daha sonra isə o, torpağı onun əlindən alaraq suyun üzərinə səpir. O, bərkiyir, böyüyür. Dənizin üzərində beləcə torpaq yaranır.

Bu mifoloji mətndə bizə görə, katastrofik hadisədən bəhs olunur. Daha sadə şəkildə desək, katastrofik hadisədən doğan köpük, sonra dəniz üzərinə çıxan torpaq simvolik şəkildə mifoloji mətnin əsasını təşkil edir. Bir daha B.Y.Burdinin yaradılış konsepsiyasına baxaq: enerji, məkan və zaman. Kosmoqoniyanın yaradılışının təməl mahiyyətini ifadə edən bu ardıcıllığı yuxarıda verdiyimiz mətndə də görmək olar.

Katastrofik hadisədən enerji yaranır ki, bu enerjidən öz növbəsində məkan (yuxarıdakı mətndə dəniz üzərində torpaq) formalaşır. Bu da təbii olaraq zamanın mövcudluğunu zəruri edir. Beləliklə, bu izahdan aydın olur ki, burada katastrofik hadisə simvolizə olunur. Amma unutmaq olmaz ki, bu simvolizə arxetip şüurdan, insanlığın qazandığı təcrübədən doğur. Yəni yaradılmaq, meydana gəlmək, törəmək üçün bir təkanın olmasının vacibliyi arxetip şüurun diktəsindən doğur.

Yaradılışın sudan, torpağın yaranması ilə başladığını irəli sürən mətnlərlə yanaşı, yaradılışın bir gün torpaqdan suya çevrilməsi ilə sona çatacağını iəli sürən mətnlərin də olması diqqəti cəlb edir. Məsələn, Azərbaycan mifoloji mətnləri içərisində Nuhla bağlı olan informasiyalarda bu məsələ xüsusi ilə vurğulanır: "Dünyanın üzünü su alanda Allahdan səda gəlir ki, ey Nuh bu gəmini sənə verdim, özünü xilas elə" (6, 44), yaxud digər bir mətndə deyilir: "Nuh xəbər tutur ki, dünyanın üzünü su alacaq. Əl-ayağa düşür, gəmi hazırlayır" (6, 45). Bundan əlavə xalq arasında geniş yayılmış inama görə, dünyanın üzünü su alacaq və bu zaman İsrafilin suru çalıncaq.

Burada yaradılışın, ümumilikdə, mövcüdatın bir gün dünyanın üzünü su alaması ilə məhv olcağı ideyası açıq şəkildə əks olunmuşdur. Bizə belə gəlir ki, dünyanın sonunda İsrafilin surunun çalınması yenə də dünyanın katastrofik şəkildə məhvini işarələyir. Yəni İsrafilin suru dünyanın məhv olacağı zaman baş verəcək tufan, zəlzələ və s. kimi katastrofik hadisələrin səs kodunda işarəsidir. Biz əvvəlki tədqiqatlarımızda müəyyən etmişik ki, xaosun əsas əlamət və işarələrindən biri də yüksək səsdir.

Yaradılış özü su-torpaq-su kimi halqalanaraq daima yaradılır, daha sonra yenə məhv olur. Əslində, bu düşüncə psixi aktla əlaqədardır. İnsan şüurunda təbiətin yaratdığı ritmlər bu cür yaranma və məhv olma modeli əsasında isanlığın qazandığı ümumi təcrübə kimi arxetip şüurda daşlaşmış və bütün fəaliyyət zamanı bu formul öz gücünü göstərmişdir.

Kosmik nizamın xaosla əvəz olunacağı zamanın əlamət təsvirlərindən aydın olur ki, kosmosun xaosa keçəcəyi zaman insanın bütün nizamlı faktları antinizamla əvəz olunacaq. Hətta bu arxetip düşüncə layının qəlibi əsasında onun sosial, əxlaqi-mənəvi, bioloji və s. sahələrin gətirə biləcəyi konkret halların da arxetip şüurda yatan təsivri mövcuddur. Buna nümunə olaraq yaddaşda canlı şəkildə yaşayan bəzi inancları misal göstərmək olar. İnsanlar ona da inanırlar ki, bu halın baş verməsi üçün zəmin hazırlanmaqdadır. Həmin gün kosmik nizama aid olan dəyərlərin, düşüncələrin hamısının aradan qalxacağına inam da bu qəbildəndir. Ümumilikdə götürdükdə, bütün bu düşüncənin təməli üzərində gələcəyə nisbətən keçmişin idealizə olunması düşüncəsi yüksəlmişdir. Gələcəkdə hər şey keçmişə nisbətdə fərqli olacağına olan inamı qarşılaşdıracağımız iki kiçik mətn hissəsindən də görmək mümkündür. "Köhnə vaxtlar insan çox yekə olub. Abazər adlı bir kişi varmış – ayağının birini bu taya, birini o taya qoyub. Araz boyda çayı adlayıb keçərmiş" (4, 7). Keçmişdə yaşayan nəhəng, güclü adamlar haqqında belə fəxarətlə bəhs edildiyi halda, başqa bir mətndə gələcək insanlar barədə belə təəssüflə söhbət açılır: "İnsan get-gedə cılızlaşır. Vaxt gələcək, insan o qədər balacalaşacaq ki, tüfəngin yovşan kolundan asıb deyəcək: bu nə uca ağacdı?" (4,13). Əslində, keçmişə qəhrəmanlıq, nəhənglik, gələcəyə cılızlıq və qorxaqlıqlığın şamil edilməsi özü kainatın yarandıqdan sonra kosmosdan xaosa doğru istiqamətlənməsi təsəvvüründən doğur.

Ritual bütövləşmədə xaosun bir fazanı təşkil etməsi mədəniyyətdə geniş şəkildə yer almışdır. Xaosu (xaosu işarələyən obraz və məkan timsalında) ram etməyən qəhrəman, obraz natamam və özünü təsdiqləməmiş olur. Bu məsələni izah etmək üçün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qısa şəkildə nəzər salaq. Nağılda təsvir edilir ki, böyük və ortancıl oğul almaları oğurlayan divi tapmadığı halda, məhz onu kiçik oğul Məlik Məmməd bacarır. İki qardaş yeraltı dünyaya istidən düşə bilmədiyi halda, Məlik Məmməd bu addımı atır. Divi öldürdükdən sonra isə qardaşarı tərəfindən yeraltı dünyada-xaosda tərk edilir. Hamıya bəlli olan süjetdən də aydın olduğu kimi, o qaranlq dünyada bir çox şər qüvvələrlə vuruşaraq qalib gəldikdən sonra qırx gün Zümrüd quşu belində yol gələrək işıqlı dünyaya çatır.

Bu süjeti belə başa düşmək olar ki, o xaosa düşməklə öz hakimiyyətini təsdiqləyir. Onun yeraltı dünyada əjdahaya, işıqlı dünyada xəyanətkar qardaşlara qalib gəlməsi onun xaosu və kosmosu ram etməsini simvolizə edir. Bu fakt Oğuz Kağanın da sakral hakimiyyətini təsdiqləməsi zamanı baş verir.

Bu cür düşüncə bütöv mədəniyyət üçün xasdır. Sufizmdə də sufi kamilləşmək, haqqa qovuşmaq üçün psixoloji cəhətdən bu mərhələləri keçərək tamlaşır, bütövləşir və haqqa qovuşur.

Beləliklə, xaosun bu cür dərkini qısaca belə xülasə etmək olar: Xaos burada ali mövcüdatın əsas aparatından biri olmaqla mifologiyada tanrıların, epik düşüncədə qəhrəmanların, ruhi-mənəvi kamillik yolçuluğunda (məs, sufilər, şamanlar) subyektlərin qazanmaları (və ya keçmələri) vacib olan iki aparatdan biridir. (digəri kosmos).

Xaosun bu cür dərkinin də gələcək tədqiatlarımızda araşdırmaya cəlb etməyi düşünürük.

Kosmik nizamla qarşıdurma kimi xaos-kosmos binar oppozisiyası bütün epik mətnlərin əsasını təşkil edir. Bir qism mətinlərdə bu birbaşa mifoloji yaddaşa əsaslanaraq ortaya çıxırsa, digər mətnərdə bu, xaos kosmos qarşıdurması qəlibinə əsaslanır.

Biz bu qarşıdurmanın araşdırılması zamanı iki səviyyəni biri-birindən fərqləndiririk:

1. Xaosun folklor mətnlərindən bərpası (xaos-kosmos modeli).

Bu mövqedən xaosun öyrənilməsinə aid Azərbaycan folklorşunaslığında bir çox tədqiqatlar vardır ki, onların tədqiqat zamanı nəzərə alınması da çox vacibdir.

2. Xaosun canlı-funksional sistemdən bərpası.

Müxtəlif affekt hallarında insanın gözünə görünən şər dünya, qaranlıq dünya varlıqları ilə bizim dünya "sakinləri" arasında yaşanan, ayrı-ayrı insanların yaşantılarına aid edilən faktlardan (qarabasma mətnləri) xaos-kosmos qarşıdurmasını araşdırmaq. Belə ki, müxtəlif tədqiqatlardan aydın olur ki, affekt, halisünasiya və şizofreniya hallarında arxaik yaddaşın (mifik yaddaşın) bərpası halı baş verir ki, bu zaman ortaya çıxan materialın da əsasını xaos və kosmos qüvvələri arasındakı oppozisiya təşkil edir (5).

Düşünürük ki, bu qısa nəzərdən keçirmə ilə mövzunun nə qədər mürəkkəb və çoxtərəfli oması barədə qısa təsəvvür yarada bildik.

ƏDƏBIYYAT

1. Ralph H. Abrahams "Choas in the myth and science. www.ralph-abraham.org/articles-/MS%2346.Myth/ms46.pdf
2. www.sciteclibrary.ru/texsts/rus/stat/st2941.pdf
3. Bahəddin Ögəl Türk mifologiyası. I cild, Bakı, "MBM", 2006, 626 s.
4. Bu yurd bayquşa qalmaz. Folklor nümunələri B. "Yazıçı" ədəbi nəşrlər evi, 1995, 240 s.
5. М.П.Чередникова "Индивидуалъные галлюцинации как факт этнопсихологии http://www.ruthenia.ru/foklore/cherednikova1.htm
6. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 304 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DASTAN DİLİNİN BƏZİ LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SƏNUBƏR ABDULLAYEVA

Dialekt və ədəbi dil arasında keçid vəziyyətində duran müxtəlif tipli dialektfövqü formalar daxilində folklor dili xüsusi yer tutur. Folklor dilinin ədəbi dil və dialektlə müqayisəsi göstərir ki, folklor dili milli dilin yarımsistemlərindən biri kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dastanlarının dili üçün dialektfövqü əlamət kimi aşağıdakıları göstərmək olar: polidialeklik; çoxvariantlılıq; dastan mətnini yaradan orijinal, xüsusi nitq klişelərinin mövcudluğu; arxaik leksika və arxaik qrammatik formaların mümkünlüyü; daimi epitetlərin özünəməxsus funksiyası.

Dastanlar eldən-elə, obadan-obaya keçdiyi üçün onun dilində müxtəlif ərazilərə məxsus dialekt ünsürlərinə təsadüf etmək olur. Ona görə də dastan dilində dialekt ünsürlərinin iştirakı normativ hesab olunur. Adətən, dastan dilində geniş yayılmış dialekt xüsusiyyətləri özünü göstərir. Dar, məhdud ərazi arealından kənarda mənası başa düşülməyən, ancaq müəyyən hüdud daxilində fəaliyyət göstərən formalar dastan dilində işlənmir. Dastanların miqrasiyası folklor dilinin formalaşması səbəblərindən biridir. Azərbaycan dastan dilinin təmərküzləşməsi pillə-pillə getmiş, ağırlıq mərkəzi məhəllədən-məhəlləyə, bir ərazidən digərinə keçmiş, folklor dilinin dialekt bazası da buna uyğun olaraq daim dəyişmişdir. Dastan dilinin formalaşması zamanı müxtəlif dialekt materiallarından ən əsası, ən lazımlısı seçilmiş və onların mətn daxilində birləşməsi baş vermişdir. Folklorun ümumi əlamətlərindən hesab edilən şifahilik dastan dilinin çoxvariantlılığına, ənənəvilik isə dastan dilində arxaik qrammatik formaların qalmasına zəmin yaratmışdır.

Tədqiq edilən folklor örnəyinin dilində köməkçi nitq hissələri üçün də əsas xüsusiyyətlər çoxvariantlılıq, polidialektlik və arxaik qrammatik formaların olmasıdır. Dastanların dilində ədəbi dildə işlənən köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, müxtəlif dialekt qrupları üçün səciyyəvi olan nümunələrə təsadüf edilir. Bunlar ədəbi dildən fonetik variantlılığı və folklor dilinə məxsus məna çalarlıqlarının olması ilə fərqlənir.

Dastan dilində müşahidə edilən köməkçi nitq hissələrini iki qrupa bölmək olar:

1. Dastan dili üçün norma səciyyəsi daşıyan, yüksək işlənmə tezliyinə malik olan köməkçi nitq hissələri.
2. Müasir dil baxımından arxaik hesab olunan, ancaq dastanların nəzm hissəsinin dilində özünü göstərən köməkçi nitq hissələri.

Dastanların dili danışıq dilinə yaxın olduğu üçün onlarda ədatlardan çox istifadə olunmuşdur. Danışıq nitqində daha çox özünü göstərən ədatlar ya bir sözə, ya söz birləşməsinə, ya da bütöv cümləyə aid olub müxtəlif mənalar ifadə etməklə dastanların dilini daha canlı, daha ifadəli etmişdir.

Dastan dili üçün norma səviyyəsində olan *ki, axı, lap, elə, belə, ha, bax, qoy, gör, hə, bəli, xeyr, barı* və s. ədatlar yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bu ədatların bəzisində dastan dilinə məxsus məna çalarlıqları müşahidə olunur.

Dastan dili üçün maraqlı xüsusiyyətlərdən biri *–cığ, -cik, -cuğ, -cük, -cığaz, -ciyəz* ədatlarının işlənməsidir. Bu ədatlar bütün əsas nitq hissələrinə, eləcə də bəzi köməkçi nitq hissələrinə qoşulur, əzizləmə, kiçiltmə, mərhəmət və başqa məna çalarlarını ifadə edir:

Yandı *ciyərciyim* döndü büryana,
Axdı çeşmim yaşı, döndü ümmana.
Gətirdilər məni ulu divana,
Bağladılar ayağımı, əlimi («Əsli və Kərəm», s.97)

Murada yetirsin səni yaradan,
Səgrəqiblər görüm çıxsın aradan,
Sevdiciyim köçlə keçdi buradan,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Baxmadı Əsli xan nə sağ, nə sola («Əsli və Kərəm», s.116)

Mustafa bil, ilqarında bütündü,
Yeri, oğul, mənzilinə yet indi,
Axtarıb Pərini tapmaq çətindi,
Duam budu: *sevdiciyin* alasan. («Qurbani», s.213)

-*Ca, -cə* ədatı da bütün nitq hissələri ilə işlənə bilir, əzizləmə, kiçiltmə mənalarını ifadə edir:

Bu dünyada *üççə* şeydən qorxum var:
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm («Əsli və Kərəm», s.76)

Pəri xan, qulaq as, *bircəsini* də deyim, sora gedim («Qurbani», s.154).

Qədim ədat formalarının biri kimi bunlar ədəbi dilimiz üçün arxaik olsa da, keçid şivələri üçün səciyyəvidir (6, s.309).

Dastan boyu işlənmiş, böyük intensivliyə malik olan *görə, özgə, sarı, - can, - cən, kimi, tərəf, bəri, başqa* və s. qoşmalar istər məna, istərsə də forma cəhətdən müasir dildən seçilmir. Canlı danışıq dilində, dialekt və şivələrimizdə kök salmış *tək // təki // təkin, üçün // - çın, - cın,- çün, -çün, // için, dək // - tan, -tən, ötrü // otəri, savayı // suvayı* və s. qoşmalar çoxvariantlı olub folklor dili üçün normativ hesab edilir.

Qoşmalar da tarixən müəyyən inkişaf prosesi keçirmişdir. Bunlardan *ilə* qoşması çox variantlığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu qoşmanın – *ilən // - inən, // lan, -lən //-nan, nən* variantları dastanların nəzm hissəsində qorunub saxlanmışdır. Bu variantların hər birindən dilimizin bütün dövrlərində intensiv şəkildə istifadə edilmişdir [2; 3].

Tək qoşması da qədim qoşmalardan olub, adlıq və bəzən də yiyəlik halda işlənən adlara qoşularaq bənzətmə mənasını ifadə edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *tək* qoşması yalnız bir variantda işləndiyi halda dastanlarda bu qoşmaya *tək//təki* və *təkin* şəklində təsadüf olunur.

Zöhrəyəm canlar alaram,
Bulanıq sel *tək* çağlaram («Tahir və Zöhrə», s.51);

Salamatkən üzün məndən aralı,
Sağ cəsədin etməginən yaralı,
Sən tək ovçu tuta bilməz maralı,
Yan çevirib Kişmir deyə gedirəm
(«Məhəmməd və Güləndam», s.260).

Tək qoşmasının *təki* və *təkin* variantları tarixən dilimizdə işlənmiş, indi də dialektlərimizin əksəriyyətində qalmaqdadır (1; 6, s.307). *Təki* variantı isə canlı danışıq dilində də geniş yayılmışdır.

Adlıq və yiyəlik halı ilə işlənən qoşmalardan biri də *üçün//-cın, -cin, -cun, -cün* qoşmasıdır. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq dastanlarda *üçün* qoşmasının şəkilçiləşmiş variantı daha çox yayılmışdır. Bu da təsadüfi deyil. Orta əsr yazılı abidələrində, Nəsimi, Kişvəri, Həqiri, Qövsi Təbrizi və başqalarının dilində *üçün* qoşması şəkilçiləşmiş variantda işlənmişdir [2, 312].

Əcəb ayrı düşdüm nazlı yarımdan,
Yolunda keçdiyim, canü-sərimdən,
Yazıldı bizimçin Mövla Kərimdən
Aşiq gərək min bəlaya tuş olsun («Əsli və Kərəm», s.20).

Röşən Qıratın belinə sıçradı, axırıncı sınağçun Çənlibelin sıldırım daşlığına saldı («Koroğlu», 1941, s.9).

«Qurbani» dastanında müasir dildən fərqli olaraq *üçün* qoşmasının *için* variantına təsadüf etmişik. Orta əsr yazılı abidələrində *üçün* qoşmasının işləndiyi məlumdur. Güman etmək olar ki, *için* forması *üçün* qoşmasından da qədimdir. Bu hal *üçün* qoşmasının -ın instrumental hal şəkilçisi ilə düzəldiyinə bir daha əsas verir.

Qurbani der: bura gəldim yar *için*,
Kəs ciyərim, doğra bağrım, yar *için*,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Yar odu ki, yardan sonra yar *için*,
Yaxa yırta, zülf dağıda, yara yüz! («Qurbani», s.247).

Azərbaycan dastanlarında *üçün* qoşmasının sinonimi kimi istər yazılı abidələrimizdə, istər dialektlərimizdə, istərsə də canlı danışıq dilində geniş yayılmış *ucundan//ucbatınnan* sözü işlənir:

Kərəm çəkər yar *ucunnan* zilləti,
Bivəfa dost heç eyləməz mürvəti,
Üzün görən neylər dünya ləzzəti,
Yolçunu yolundan eylər bu gələn! («Əsli və Kərəm», s. 40).

Dastanlarda müxtəlif fonetik variantlarda işlənən *ötrü//ötəri* qoşması özündən əvvəl gələn sözün çıxışlıq halda olmasını tələb edir. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq dastan dilində *ötrü* qoşması *ötəri* variantı daha çox işləkdir:

Bağçalar titrəşir bardan *ötəri*,
Almadan, heyvadan, nardan *ötəri,*
Abbas, ağlayırdın yardan *ötəri,*
Dur Şahi-Mərdanın ayağından öp! («Abbas və Gülgəz», s.305);

Ötrü qoşmasının *ötəri* variantı canlı danışıq dilində və Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində işlənir (6, s.306).

Azərbaycan xalq dastanlarının dilində *ötrü* qoşmasının *ötrün* variantına da təsadüf edilir:

Gəlmisiz, ağır oturun,
Paşaya xəbər yetirin,
Ölürəm Tahirdən *ötrün*,
Cəbr elədi atam mənə! («Tahir və Zöhrə», s. 66).

Ötrün qoşmasının sonundakı *n* samiti ola bilər ki, qafiyə xatirinə artırılsın; digər tərəfdən dil tarixinə həsr edilmiş ədəbiyyatda *ötrün* variantı qeydə alınmasa da, Şəki dialektində bu qoşmanın işləndiyi göstərilir [4, s.158].

Dastanlarda müasir dilimizdə işlənməyən, lakin orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrində, həmçinin dialekt və şivələrimizdə qalan qoşmalara da təsadüf edilir. Belə qoşmalardan biri *ilə* qoşmasıdır.

İlə qoşmasının *ilən//inən* variantları Nəsiminin, Füzulinin, Xətainin, S.Təbrizinin, daha sonralar M.P.Vaqifin, Q.Zakirin dilində çox işlənir [2, 322]. *İlən* qoşması xalq dastanlarının nəzm hissəsində bu günə kimi mühafizə olunmuşdur. Məlumdur ki, dastanların nəzm hissəsi arxaik formaları saxlamaq xüsusiyyətinə malik olduğu üçün çox qiymətlidir.

Mərd odu ki, işin tuta *mərdilən*,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən,
Rəmz anlayan, söz düşünən, dərd bilən,
Aləmlərdə şöhrətlənir, bəllənir («Qurbani» s.221);

Mən tutaram ətəyindən *dadınan*,
Pərvanəyəm, qovrulmuşam *odunan,*
Məni rüsvay etmə bədnam *adınan,*
Çıxma yoldan, qardaş, aman günüdü! («Alıxan və Pəri», s.13).

İlən qoşmasının *-lən* variantı yazılı abidələrimizdə, xüsusilə Nəsimi, Füzulinin əsərlərində, Şühədanamənin dilində müşahidə edilmişdir. Dastanların nəzm hissəsində *-lən* variantına az da olsa, tüsadüf edilir:

Koroğlu heç əyməz boyun,
Tutacam *Telliylən* toyun,
Kəsəcəm tuncu, qoç, qoyun,
Dəmirçioğlu sağalacaq («Koroğlu», 1949, s.125);
Aşıq *biriylən* gərək,
Sədəf *dürüylən* gərək,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dünyada gözəl çoxdu,
İlqar *biriylən* gərək («Yaxşı və aşıq», 1980, s.135)

Canlı danışıq dilində bu qoşma çox zaman *-nan, -nən* şəklində işlədildiyindən dastanların dilində bu variant çox yayılmışdır:

Dilnən dərdimi desəm, dilim yanar, bir saz gətirin, saznan deyim (Azərbaycan xalq dastanları, 1980, s.36); Eyvaz *işareynən* dedi («Koroğlu», 1941, s.102).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dastanlarında işlənən *ilə* qoşması çox variantlılığı ilə başqa qoşmalardan seçilir.

«Sayat və Əmrah» dastanından bir misala fikir verək:

Söhbəti saz *ilən* belə,
Ördəyi qaz *ilən* belə,
Qırx incə qız *ilən* belə,
Gəl, Sayat bağdadı, bağda (s.67)

Bu misalda *ilən* qoşmasından sonra *belə* sözü işlənir ki, bu *birlikdə* mənasını ifadə edən *bilə* qoşmasıdır. Orta əsr yazılı abidələrində geniş işlənən bu qoşma mühayiət, birgəlik bildirir, mənasına görə *ilə* qoşmasından fərqlənmir. Yazılı abidələrdə bu qoşmaların paralel işləndiyi müşahidə edilir (3, s.23). *Belə* qoşması müasir dildə həmin məna ilə *bununla belə, sizinlə belə* və s. bu kimi ifadələrdə qalmaqdadır. Bu qoşma dastan dili üçün səciyyəvi deyil, bu qoşmaya aid başqa bir misala da təsadüf etmişik:

Tüşməl eşidib ki, biz təzə xan tikmişik, gəlib xanımızı *bizinən belə* qonaq aparsın («Xan Çoban», s.448).

Və, həmçinin, hətta, habelə, lakin və s. bağlayıcılar canlı danışıq dilində işlənmədiyi üçün folklor dilində də müşahidə edilmir. *Amma, da, də, ya, elə ki, həm, gah* və s. bağlayıcılar adlarını çəkdiyimiz folklor örnəklərinin dili üçün normativ hesab oluna bilər. Çoxvariantlı bağlayıcı kimi *əgər // əyəm // əgərçi // gər, yəni // yanı, həm // həmi, gah // gahi, deyə // deyin* bağlayıcılarını göstərmək olar. *Onunçün, onunçun ki, ta ki* bağlayıcıları dialektlərimizin əksəriyyətində yayıldığı üçün dastan dilində də müşahidə olunur.

Məlumdur ki, bağlayıcılar cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında leksik, qrammatik və məntiqi əlaqə yaratmağa xidmət edir. Birləşdirici bağlayıcılardan *həm//həmi, həm də//həmi də* bağlayıcısı dastanlarda çox işlənən bağlayıcılardandır. Bu da təsadüfi deyil, çünki bu bağlayıcısı canlı danışıq dilində və dialektlərimizdə geniş yayılmışdır. *Həm, həmi* forması qərb qrupu dialektlərində və keçid şivələrində hələ də işlənməkdədir (6, s.300).

Kərəm saxlar onun həmişə yasın,
Yanına almışdı ata-anasın,
Həm içib, *həmi* də doldurdu tasın,
Atların suyuma saldı da getdi («Əsli və Kərəm», s.60).

Yuxarıda göstərdiyimiz misalda işlənən *da* bağlayıcısı da maraq doğurur. Dialekt və şivələrimizin qərb qrupuna məxsus olan bu xüsusiyyətə dastanların nəzm hissəsində təsadüf etmək olur.

Yarın saldı səni olmazın qəmə,
Dayanmazmı yaxşı igid bu dəmə,
Günəş kimi qondu mənim sinəmə,
Əsli məndən gülü aldı *da* getdi («Əsli və Kərəm», s.60);

Hər gecə, hər gündüz Hələb şəhrində,
Qüdrət şərabını içdim *də* gəldim,
Yar mənə göndərdi bir gözəl namə,
Oxudum qarasın, seçdim *də* gəldim («Aşıq Qərib», s. 200);

Bizə belə gəlir ki, bu misallarda *da//də* bağlayıcısı «və» bağlayıcısı əvəzinə işlənmişdir. Danışıq dilində da//də bağlayıcısının «və» bağlayıcısı əvəzinə işlə

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olur. Bu bağlayıcı həmcins sözlər arasında işlənir və sadalama məzmunu kəsb edir:

Ağa dərviş, allaha *da* qurban olum, qonağına *da*! (Azərbaycan dastanları, III c., s.77); Bir gün İbrahim gördü, şəhərdə bir sandıq satırlar, amma satan deyir, alan *da* peşmandır, satan *da* (Azərbaycan dastanları, s.118).

Həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında əlaqə yaradan bağlayıcılardan biri də *gah//gah* bağlayıcısıdır.

Bu qoca dünyanın yoxdu vəfası,
Gah boşalıb, *gah da* dolan görmüşəm.
Qızıl gül açılıb heç xəndan olmaz,
Xəzan deyib, birdən solan görmüşəm («Kərim və Süsən», s.199);

Haldan-hala düşən viran könlümün,
Hər yanında iki cahan əyləşmiş,
Gah şah, *gəda, gahi* dana, *gah* nadan,
Gah hər məhləsində zindan əyləşmiş. («Əsli və Kərəm», s.105)

Gahi forması orta əsr Azərbaycan dilində işlənmiş, xüsusilə, Xətainin, Nəsiminin və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Əgər bağlayıcısı müasir ədəbi dildə olduğu kimi, dastanların dilində də şərt budaq cümləsinin tərəflərini bir-birinə bağlayır. Məlumdur ki, bu bağlayıcı fars dilindən alınmışdır. Əgər bağlayıcısı ilə yanaşı *əgərçi* və *gər* formaları da fars dilində işlənir. *Əgərçi* bağlayıcısı güzəşt mənası ilə Nəsiminin, Füzulinin dilində də geniş yayılmışdır. *Əgər* bağlayıcısının bu variantına dastanların nəzm hissəsində təsadüf edilmişdir:

Qara qaşın oxdu, kirpiyin almaz,
Haramdan oxlasan, yaram sağalmaz,
Gedər bu gözəllik, sana da qalmaz,
Əgərçi sərxoşsan, ayıl, a Yaxşı! («Yaxşı və Aşıq», s.140).

Əgər mal istəsən, dövlət, varım var,
Namusum var, qeyrətim var, arım var,
Gər qalarsan, gözüm üstə yerin var,
Bir qızım var, ona həmdəm olasan («Qurbani», s.133).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, Azərbaycan dastanlarında geniş yayılmış bağlayıcılardan biri də *–deyə//-deyin* tabelilik bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində səbəb-məqsəd bildirən qoşma kimi qeyd olunur. Bütün qoşmalar adlarla və ya substantivləşmiş nitq hissələri ilə müəyyən hallarda işlənir, *deyə* sözü isə təsriflənən fellə işlənir və qoşmalardan fərqli olaraq budaq cümləni baş cümləyə bağlayır [4, 68]. *Deyin* sözü dastanlarda da səbəb-məqsəd mənalı bağlayıcı kimi özünü göstərir. Müasir ədəbi dildə *deyin* bağlayıcısı *deyə* şəklində işlənir. *Deyin* bağlayıcısı da səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini biri-birinə bağlayır:

Çox yorulmuşdu *deyin* xan bağçaya girib, əyləşdi çarhovuzun başında («Tahir və Zöhrə», s.39).

Məni ağlar qoyduz cavan vaxtımda,
Qaralar yazdınız mənim baxtımda,
Atam tar-mar olsun taci-taxtında,
Ana, Kərəm yandı *deyin* ağlaram («Əsli və Kərəm», s.118).

Deyin bağlayıcısı müasir Azərbaycan ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunsa da, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində, həmçinin Nuxa dialektində işlənməkdədir (1, s.5).

Nümunələrdən göründüyü kimi, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələri öz əsas funksiyalarından əlavə, emosionallıq yaradan üslubi vasitə kimi çıxış edir, dastanlarda fikrin bədii şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Söylənilən fikirlə bağlı müəyyən emosional münasibətləri ifadə etmək, gerçəkliyin həqiqi və ya şübhəli olduğunu daha qabarıq göstərmək, müəyyən fikrə diqqəti daha da toplamaq, sadalama məqsədi ilə modal sözlərdən geniş istifadə edilir. Dastanların dili dialoji nitq ilə əlaqədar olduğundan modal sözlərlə zəngindir. Azərbaycan dastanlarının dilində dialoji nitqdə iştirak edənlərin qarşılıqlı münasibətlərindən doğan razılıq, şübhə, ehtimal, zəruriyyət və s. kimi münasibətləri bildirmək üçün ədəbi dildə olduğu kimi *doğrudan, doğrudan da, doğrusu, güman ki, deyəsən, bəlkə, yəqin* və s. modal sözləri işlədilir. Tədqiq etdiyimiz folklor örnəyinin dilində müxtəlif şivələrin fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən *əlbəttə // əlbət // həlbətdə // həlbətdə ki, bəlkə // bəlkəm* və s. modal sözləri müşahidə edilir. *Qərəz // əlqərəz, sən demə // demə, belə-belə, xülasə, müxtəsər, müxtəsər kəlam, nə başını ağrıdım* modal sözləri dastan dilinə məxsus söz və ifadələr kimi özünü göstərir.

Dastanlarda *əlbəttə* modal sözü bəzən *əlbət, həlbətdə* şəklində işlədilir:

Qoydu bir xəlvət yerə, dedi, *həlbət* kəlbətin taparam, sonra açaram («Qul Mahmud», s.319);

Gizli sevda çəkib, eşqə düşənlər,
Bir gün olar, *əlbət,* əyanə çıxar.
Çəkəlim möhnəti səbr ilə, könül,
Görək bunun sonu nə yanə çıxar («Əsli və Kərəm», s.108);

Əl atma mənim nəbzimə,
Yoxdu məndə can, ay həkim.
Həlbətdə ki, sən bilirsən,
Dərdimi pünhan, ay həkim («Məsum», s.287);

H samitinin sözlərin əvvəlində işlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Odur ki, heç şübhə yoxdur ki, orta əsr Azərbaycan dilində *əlbəttə* sözü elə məhz *həlbət* şəklində işlənmiş, indi də bəzi dialektlərdə qalmaqdadır.

Folklor mətnlərində diqqəti cəlb edən, xüsusilə, müasir ədəbi dil üçün normadan kənara çıxma kimi qiymətləndirilən bəzi modal sözlər cümlələrə müxtəlif məna çalarları verməklə dastan dilini daha dolğun, daha canlı edir.

Arxaik formaların işlənməsi daha çox dastanların nəzm hissəsində özünü biruzə verir. Arxaik formalar müxtəlif dialektlərdə özünü göstərir. Müxtəlif dialekt formalarının dastanların nəzm hissəsində işlənməsi qədim Azərbaycan epik dilinin zəruri xüsusiyyətidir. Hər hansı dastanın dilinə yeni elementlərin daxil edilməsi və onların seçilməsi təkcə onların miqrasiyası ilə izah edilmir. Həm də bu proses artıq yaranmış, formalaşmış milli poetik ənənələrin tələbi ilə baş verir. Dialektdaxili əlamətlər məhdud ərazidən kənara çıxmaqla onun bir sıra xüsusiyyətləri cilalanır, təkmilləşir, bəzən isə artıq formalaşmış poetik ənənələrin tələbi və metrikanın təsiri ilə olduğu kimi qalır. Real dialektdə mövcud olan bu formalar poetik dildə başqa formalarla birlikdə fəaliyyət göstərir, yaşayır. Müxtəlif dialekt formalarının poetik məna daşıması dastan dilinin emosional gərginliyini artıran amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962.
3. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1981.
4. Əhmədov İ. Feli bağlama və digər nitq hissələri / Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri. Bakı, 1982.
5. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968.
6. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Summary

The main characteristics for the auxiliary parts of speech in the language of the investigated folklore resources are multivariation, polydialectic and archaic forms. In dastans, besides the auxiliary parts of speech which are used in literary language one can meet the examples being characteristics for the different dialectal groups.

The auxiliary parts of speech observed in dastans can be divided into two groups:

1. The auxiliary parts of speech used frequently and being normal for the language of dastans;
2. The auxiliary parts of speech observed in the prose part of dastans and considered archaic from the point of view of the modern language.

Некоторые Лингвистические Особенности Дастанов

Основными особенностями служебных частей речи в языке исследуемых фольклорных источников являются много вариантность, полидиалектность и наличие архаичных грамматических форм. В языке дастанов наряду с употребительными в литературном языке служебными частями речи встречаются и такие, которые характерны для различных диалектных групп. Они отличаются фонетической вариантностью и наличием смысловых оттенков, присущих языку фольклора.

Служебные части речи, используемые в языке дастанов, можно подразделить на две группы:

1. Служебные части речи, обычные для языка дастанов и имеющие высокую частоту употребления.

Служебные части речи, считающиеся архаичными с точки зрения современного языка и встречающиеся в стихотворной части дастанов.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"KITABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ DILINDƏ SADƏ CÜMLƏ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

SEVINDIK VƏLIYEV

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sadə cümlənin tarixi çox qədimdir. Qədim türk abidələrinin öyrənilməsi zamanı sadə cümlənin struktur-semantik tiplləri geniş müşahidə olunur ki, bunlarında bir çoxu müasir türk dillərindəki cümlələrdən az fərqlənir.

Professor Əlisa Şükürlünün fikri bu cəhətdən səciyyəvidir: "Maraqlıdır ki, göytürk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşu ilə bəzi orta əsr türk yazılı abidələrinin, xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının sintaktik quruluşu arasında müəyyən oxşarlıqlar ortaya çıxarmaq mümkündür. Bu isə orta əsrlərdə ortaya çıxan bəzi türk yazılı ədəbi dillərinin birbaşa göytürk ədəbi dilinin əsasında əmələ gəldiyini göstərir" (5, 194).

Professor Ə. Dəmirçizadə göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının sintaksisində müasir Azərbaycan dilindən fərqli elə bir xüsusiyyətə təsadüf olunmur (3, 133).

Bu faktlar da göstərir ki, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əsrlər boyu öz sabitliyini saxlamış, ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Fikrimizi subuta yetirmək məqsədi ilə Gültəkinin şərəfinə yazılmış əski türk yazılı abidələrində və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sadə cümlənin struktur-semantik tiplərinə diqqət yetirək:

Cüttərkibli sadə cümlə: *Kültigin Basğu boü at binip təgdı* (KT) (Gültigin boz başqu atını minib hücuma keçdi).

Dərsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi (KDQ).

Təktərkibli sadə cümlə: *Türk bodun, ökön* (KT) Ey türk xalqı peşman ol.

Yumru-yumru ağladı, yanıq cigərcigim tağladı (KDQ).

Nəqli cümlə: Bilgə kağan ermiş, alp kağan ermiş, vuyurukı yəmə bilgə ermiş, alp ermiş erinç (KT). O bilici xan olmuş, iyid xan olmuş, buyruqçusu da bilici olmuş, iyid olmuş.

Dərsə xan oğlana bəglik verdi (KDQ).

Sual cümləsi: **Yaraklığ kantan kəlıp yana eltdi, sünüglüg kantan kəlipən sürə eltdi? (KT)**. Silahlı (adamlar) haradan gəlib (səni) məğlub etdilər, süngülü (adam).

Bayandır xan bənim nə əksüglügüm gördi? (KDQ).

Sadə cümlə pratürk dövründə də hakim mövqe tutmuş, həmin dövrdə də aparıcı rol oynamışdır. Bunu müşahidə etmiş N. Z. Hacıyeva yazır ki, pratürk dövrünün əsas əlamətlərindən biri dilin sintaktik sistemində sadə cümlənin hakim mövqeyə malik olmasından ibarətdir.

Professor Ə. Dəmirçizadə "Dədə Qorqud" dastanlarının sintaktik quruluşu ilə müasir Azərbaycan dilinin, xüsusən də, ümumi danışıq dilinin sintaktik quruluşu arasında oxşarlığın, yaxınlığın daha çox olduğunu göstərərək yazır ki, dastanda mürəkkəb cümlələrlə müqayisədə sadə cümlələr daha çox işlənmişdir. Bunun səbəbi, dastanlarda belə əlamətdar xüsusiyyətin olması isə, bir tərəfdən, ümumiyyətlə, dildə mürəkkəbləşmənin dilin inkişafı nəticəsində son zamanlar çoxalması ilə, digər tərəfdən isə, bu əsərin janr və üslubu ilə də əlaqədardır (3, 119-120).

Qeyd etmək lazımdır ki, professorlar Y. Seyidovun, R. Məhərrəmovanın, M. Cahangirovun, N. Cəfərovun "Dədə Qorqud"un dilində sadə cümlə konstruksiyalarına həsr edilmiş araşdirmaları dilimizin tarixi inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, türk dillərinin sintaksisində iki təkamül meyli vardır. "Dədə Qorqud"un sintaksisi, xüsusən də cümlə sintaksisi sanki analitiklikdən sintetikliyə doğru təkamül prosesi keçirmiş, əvvəllər mürəkkəb şəkildə yaranmış konstruksiyalar paradiqmatik sıxılmaya məruz qalmış, sadə şəklə düşmüşdür. Ona görə də, N. Cəfərovun doğru olaraq göstərdiyi kimi "Kitabi-Dədə Qorqud"da sadə cümlə sərhəddini müəyyənləşdirmək üçün tam uğurlu meyar tapmaq çətindir. Bu özünü daha çox tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmış konstruksiyalarda hiss etdirir. Hətta

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

belə düşünmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” sözlərdən, söz birləşmələri və cümlələrdən deyil, daha mürəkkəb model sintaktik bütövlərdən təşkil olunmuşdur” (2, 324).

Dasatan üzərində aparılmış tədqiqat göstərir ki, burada cümlənin cüttərkibli növü daha çox işləkdir. Cüttərkibli sadə cümlənin mübtədalı və mübtədasız növündən dastanın dilində geniş dairədə istifadə olunmuşdur.

a) Mübtədalı cüttərkibli cümlə: Qazan görklü çəmənə çadır otaq dikdirdi * (121),
Bəglər Qazanla oğlının üzərinə at saldılar. Basat anasının əlini öpdi. (121).

b) Mübtədasız cüttərkibli cümlə: *Görüşdilər*, bozlaşdılar, Ava getdi və s. (100).

Mübtədası xəbərdəki şəxs sonluğuna görə müəyyənləşən cüttərkibli sadə cümlələr dastanın dilində geniş yayılmışdır: Gökdən ildırım ağban evim üzərinə şaqır *gördüm*. Düm qara pusarıq ordımın üzərinə tökülü *gürdüm*. Quduz qurtlar evimi dəlir *gördüm*. Qara dəvə ənsəmdən qarvar *gördüm*. Qarqu kibi qara saçım uzanır *gördüm*. Biləcümdən on barmağımı qanda *gördüm* (44).

Xəbərin təkrarı ilə əmələ gəlmiş bu sadə cümlələrdə “bən-mən” şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtəda buraxılmışdır.

Daha çox üslubi məqamlarda cüttərkibli sadə cümlənin mübtədası da təkrar edilir: Qazan bəgin dünlügü altun ban evlərini biz yıqmışuz. Tölə-tölə şahbaz atlarını *biz* binmişüz. Qatar-qatar qızıl dəvəsini *biz* yetmişüz. Qaracıq anasını *biz* götürmişiz. Ağır Xəzinə, bol aqçasını *biz* yaqmalamışuz. Qaza bənzər qız-gəlini *biz* yesir etmişüz (43).

---

*Nümunələr “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, Yazıçı, 1988-kitabından götürülmüşdür.

Dastanın mətnlərindəki cüttərrkibli sadə cümlənin birincisinin subyekt-mübtədası iştirak edir. Sonra sıralanan sadə cümlələrdə “ol-o” şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunması mümkün olan mübtəda buraxılır: Məsələn: Dirsə xan dişi əhlinin sözilə ulu toy elədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstünə yığnaq etdi. Borcluyı borcından qurtardı. Dəpə kibi ət yığdı. Göl kibi qımız sağdırdı (35).

Dastanın dilində xəbəri nominativ quruluşda olan sadə cümlələr də özünü göstərir. Belə cümlələrin bəzilərinin xəbəri “dır” xəbər şəkilçisi ilə, bəziləri isə şəkilçisiz (sıfır variantda) müşahidə olunur. Məsələn: Saç *qayğudur*. Qan *qaradır*. Qar ilə yağmur *ləşkərindir* (44). *“Gög ıraq, yer qatı”* - sonuncu xəbəri nominativ quruluşlu sadə cümləni dildə qədim quruluş hesab edirlər. Çünki belə modellərə yazılı abidələrin dilində də təsadüf olunur. Professor N. Cəfərov bu tip modellər (O, saz ağası-söz ağası. Qız yükü-duz yükü. Dağ yeri-duman yeri-atalar sözlərini nümunə göstərir-S.V) ilkin nominativlik kimi tədqim edilməsini düzgün saymır və yazır ki, bu, dilin əvvəlki dövrü üçün səciyyəvi olan normativ strukturların sonrakı üslubi-nitq təzahürüdür. “Əvvəlki dövr” dedikdə, dil təfəkkürünün o inkişaf səviyyəsi nəzərdə tutulur ki, bu zaman cümlənin feli xəbəri ilə ismi xəbəri arasında dinamiklik və statiklik baxımından semantik diferensiasiya yox idi.

Biz də bu cümlə konstruksiyalarını üslub təzahürü hesab edirik. Çünki cümlə modellərində hər hansı bir elementin (sözün və ya şəkilçinin) ellipsisi üslubi hal doğurur.

Maraqlıdır, dastanın dilində “dır” xəbər şəkilçisi “var” sözündə işləndiyi halda, “yoq” sözündə “sıfır variant”da özünü göstərir.

1. Qazanın qapulu Dərvəndə on bin qoyunı *vardır* (43).
2. Qazanın bu işlərdən xəbəri yoq (43).

Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlədə sabitləşmiş *“-ıb+fel”* strukturu “Dədə Qorqud”un dilində *“-dı+fel”* strukturunda çıxış edir. Biz belə bir modeli adi danışıq dilinin təsiri hesab edirik. Müqayisə et: “Kitabi-Dədə Qorqud” da: Ağ meydanın ortasında *baxdı turdı* (baxıb durdu), Buğa dəxi oğlana *sürdü gəldi* (sürüb gəldi) (36).

Müşahidə olunan cümlə modellərindən biri də müasir dilimizdə birinci komponentlə işlənən feli xəbərin, ikinci komponentdə üslubi cəhətdən buraxılmasıdır. “Dədə Qorqud”un dilində belə sadələşmiş model yoxdur, yəni hər iki komponentdə eyni xəbər təkrar edilir, bu cümləyə sanki ağırlıq gətirir. Məsələn: Nə oğlan *yenər*, nə buğa *yenə*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dastanın dilində sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə nəqli, sual, əmr və nida cümlələri də işlənmişdir.

1. Nəqli cümlə: Qazana qeyrət gəldi. Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı. Atlandı (46).

2. Sual cümlə: Bayandır xan bənim *nə* əksüglügüm gördi? Qilucumdanmı gördi, süfrəmdənmi gördü? (34). Xan qızı, yerimdən turayınmı? (35). Biz sənin oğlanı *necə* götürəlim? (37). Mərə çoban, bu ağac *nə* ağacdır? (46). Fani dünya kimə qaldı? (126) və s.

3. Əmr cümlə: "Qalqubanı, yigitlərüm, üzdən uru turun! (34). Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə!, İncinib acı sözlər söyləmə! (35). Mənim avımı bozma, ləşkərimi tağıtma! və s." (44).

Dastanın dilində müşahidə olunan həmcins üzvlü sadə cümlələrin bəzilərində müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq həmcins üzvlər bir-birindən intonasiya ilə yox, "və" bağlayıcısının bir neçə dəfə təkrarı ilə ayrılır. Məsələn, müqayisə et: Qılıç və sügü *və* çomaq *və* sairə cəng alotin geydirüb tonatdılar (120).

Dastanın dilində sadə cümlənin *müxtəsər* və *geniş* növlərinə rast gəlmək olar.

Müxrəsər cümlə sistemində bir sıra struktur modifikasiyalar mövcuddur:

1. X (xəbər-predikat): Endilər (46), Yedilər (46), And inçdilər (125).
2. M. (subyekt) – X (predikat): Borılar çalındı. Tavullar dögildi. Alaylar bağlandı (121), Qoşunlar düzüldi (126)

Geniş cümlə sistemində olan struktur modifikasiyalar:

1. M. (subyekt) – T (obyekt) – X (predikat): Bəglər Beyrəgə qıyamadı (124), Qazan at dəkdi (121).
2. T. (obyekt) – X (predikat): Çadır tikdirdi (120)
3. M. (subyekt) – Z (zaman) – T (obyekt): Aruz qoca meydana at dəpdi (126)
4. T. (obyekt) – T. (obyekt) – X (predikat): Qazana geyim gətürdilər (120)
5. Təyin – M (subyekt) – X (predikat): Körpü-körpü tavıllar çalındı (120)
6. Təyin – M (subyekt) – T (obyekt) – X (predikat): Boz atlu Beyrək at dəpdi (98)
7. M. (subyekt) – Zaman – Z (yer) – X (predikat): Oğuz bir gün yaylaya keçdi (98)

Sadə cümlənin maraqlı quruluş modellərindən biri yarımçıq cümlədir. Dastanların dilində yarımçıq cümlənin iki tipi-dialoji nitqdə və kontekstual şəraitdə işlənən tiplərinə rast gəlmək olur. Basatla Təpəgözün dialoqunada dialoji nitqin replika şəklində verilmiş (sual-cavab modelinə) yarımçıq cümləyə təsadüf olunur. Məsələn: Dəpəgöz aydır: "Oğlan yüzügi olub taqındınmı?" Basat aydır: "Taqındım" (101). "Oğlan, şol günbədi gördünmü? – "Gördüm" (101), Aydır: "Günbədə girdinmi?" Basat aydır: "Girdim" (101), "Şol mağarayı gördünmü?" – "Gördüm" (102), "Bu hünər atınmıdır, ərinmidir?" – "Ərindir" (104) və s. Cavab yarımçıq cümlələr, əsasən, sual cümləsinin özündə olan eyni sözün təkrarından ibarət olub *təsdiqedici* xüsusiyyətə malikdir.

Yarımçıq cümlənin kontekstual şəraitdə işlənən bir tipi qoşulma yarımçıq cümlədir. Bu tip sadə cümlə parselyasiya hadisəsi nəticəsində formalaşır. Porselyasiya zamanı əvvəlki-bazis qoşulan hissə cümlədən ayrılıb yeni bir cümlə təşkil edir. "Dədə Qorqud"un dilində bu tip sadə cümlənin yalnız bir nümunəsinə rast gəlmək olar: Anda eki qılıç var:biri qınlı,biri qunsuz (102).

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində təktərkibli sadə cümlələr də işlənmişdir. Adlıq cümlə istisna olmaqla bu abidənin dilində qeyri-müəyyən şəxsli cümlə, müəyyən şəxsli cümlə, şəxssiz cümlə bu və ya digər miqdarda işlənmişdir.

Təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən biri iştirak etməyən və konkret şəkildə meydanda olmayan sintaktik konstruksiyalardan ibarətdir. Təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən biri-ya xəbər, ya da mübtəda əsasında formalaşır. "Dədə Qorqud"un dilində əsasən xəbər əsasında formalaşan tərktərkibli cümlələr işlənmişdir.

a) Qeyri-müəyyən şəxsli cümlə. Təktərkibli cümlənin bu novündə mübtəda təsəvvür olunsa da, konkret şəkildə ortada deyildir. Bu cümlə tipinin əsas xüsusiyyəti budur ki, içraçı, subyekt hüququnda olan mübtəda bir növ kölgədədir, onu konkret üzə çıxarmaq mümkün deyil. "Dədə Qorqud"un dilində qeyri-müəyyən şəxsli cümlə o biri tərktərkibli cümlə növləri ilə müqayisədə xeyli miqdardadı. Professor Y. Seyidovun dəqiq he

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

cümlələrin sayı "Dədə Qorqud"un dilində 70-ə qədərdir. Həmin nümünələrdən bəzisinə diqqət yetirək: Tölə-tölə şahbaz atlarını bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, bol ağçasını yağmaladılar (42), Beygə kağıd göndərdilər (124), Ağ-boz atının quyruğını kəsdilər (125), Qazanın Qonur atın çekdilər(125)və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, dastanların dilində təktərkibli cümlənin bu növü mübtədasız müəyyən şəxsli cümlələrdən diferensiallaşmışdır. Bu iki cumlə tipinin yalnız mətin daxilində fərqləndirmək lazım gəlir. Ancaq bu cümlə tiplərini mübtədasız müəyyən şəxsli tipi ilkindir, başlanğıçdır, qeyri-müəyyən şəxsli cümlə isə sonradan yaranmadır. İkinçi tip dilimizin inkişafının sonrakı dövrlərinə aiddir.

b) Ümumi şəxsli cümlə. Bu tip cümlələrdə işin icrası bütün şəxslərə aiddir. Xəbərin hansı şəxsdə ifadə edilməsinə baxmayaraq, mübtəda həm birinci, həm ikinci və həm də üçüncü şəxslər təsavvür olunur. Ümumi şəxsli təktərkibli cümlələrin xəbəri, bir qayda olaraq, felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanında, ikinci şəxsin təkində, habelə, üçüncü şəxsin tək və cəmində ifadə olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində bir neçə ümumi şəxsli cümlə növünə təsadüf olunur:

...ata dururkən oğul əliнi öpərlər? (45); Sizin dinə nə derlər? (130); Yağı deyu nəyə derlər, baba? (71); Qara eşək başına uyən ursan, qatır olmaz. Qaravaşa don geyirsən , qadın olmaz və s (112).

Şəxssiz cümlə. Bu cür cümlələrdə subyekt-mübtəda qramatik cəhətdən təzahür etmir. Eyni zamanda, onun qramatik əlaməti xəbərdə də öz inikasını tapır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilinə 30-dan cox şəxsiz cümlə növü işlənmişdir. Həmin cümlələrdən bəzi nümunələr: Kafərlərin gözünə qorxu düşdi (43); Qazana qeyrət gəldi (46); Yürəyi ilə canına odlar düşdü (35); Başından əqli getdi (42); Ər malına qıymayınca adı cıxmaz (65) və s.

Beləliklə, "Dədə Qorqud" dastanlarının dilinin faktları əsasında sadə cümlə modellerinin təhlili göstərir ki, илк təşəkkül dövründə ədəbi dilimiz həm sabitliyi, həm də funksional imkanlarının geniş və zənginliyi ilə təzahür edir. Orta yüzilliklərdə yazıya alınmış bu dastan epik dilin bir sıra arxaik xüsusiyyətlərini, o cümlədən, ən tipik sadə cümlə sintaksisi konstruksiyalarını mühafizə edib qorumuşdur.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990
2. Cəfərov N. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990
3. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959
4. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı. "Yazıçı", 1988
5. Şükürlü Əlisa. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı. "Maarif", 1993

Summary

On the simple sentence syntax in the "Kitabi-Dada Gorgud" epics. In the article have been chosen simple sentences in the "Kitabi-Dada Gorgud" epics, they have been grouped and analysed according to aim and intonation, and use of the parts of a sentence.

Резюме

В языкох эпоса «Китаби-Дада Горгуд» относителыно синтаксиса простых предложений. В статье избраны использованные в языках эпоса «Китаби-Дада Горгуд» простые предложения, они группированы и анализировони по значению и интонации, по наличии членов предложения.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

OĞUZ MİFOLOGİYASINDA FRATRİAL ƏCDAD PARADİQMASI

SEYFƏDDIN RZASOY

Oğuz mifologiyasının paradiqmalar sisteminin öyrənilməsi zamanı ***üç cəhət (prinsip)*** nəzərə alınmalıdır:

1. «Oğuz (kağan)» modelinin kosmik böyüməsi «ölüb-dirilmə» mexanizmi ilə baş verir;
2. «Ölüb-dirilmə» ritual mexanizmidir: mifoloji böyümənin öyrənilməsi bütün hallarda ritual modelinin aşkarlanması (bərpası) üzərində qurulmalıdır;
3. Vahid «Oğuz» model-semantemi sonrakı pillələrdə dual-binar modelləşmə prinsipi ilə böyüyür.

Kosmik böyümənin (funksional hərəkəti) tarixi strukturu aşağıdakı sxemi nəzərdə tutur:

OĞUZ
Yay oğullar ---------------------------------- Ox oğullar
Yuxarı oğullar ----------------------------- Aşağı oğullar
Sağ oğullar ---------------------------------- Sol oğullar
Boz Oq -------------------------------------- Ucoq
Daş Oğuz ------------------------------------ İç Oğuz
Aruz -- Bayındır xan
Aruz -- Qazan xan

Bu paradiqmanı Ağqoyunlular-Qaraqoyunlular və s. oğuz etnokosmik hərəkət səviyyələri üzrə davam etdirmək olar. Belə ki, prof. M.Seyidov Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimləri ilə bağlı ardıcıl şəkildə apardığı araşdırmalarda çoxsaylı faktların, o cümlədən bozoqların altun toyuq, ağ qoyunla, ucoqların isə gümüş toyuq, qara qoyunla bağlı olması ritual faktlarının təhlili nəticəsində qoyunun hər iki tayfanın totemi olduğunu üzə çıxarmışdır (1, s. 14-23; 2, s. 17-21; 3, s. 59-66). «Oğuz kağan» ritual-mifoloji dünya modelinin zoosəviyyələrindən birinin qoyun olduğunu yada salsaq, Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu səviyyəsi «Oğuz» etnokosmosunun qoyun zoomodeli əsasında funksional paradiqmasıdır. İndiki halda bizim üçün aktual olan Vahid Oğuzun Aruz-Qazan dual səviyyəsidir. Oğuz mifinin fratrial əcdad paradiqması bu səviyyədə daha aydın bərpa olunur.

Yuxarıdakı paradiqmatik sxemdə birinci pillədəki vahidin («1») növbəti pillədə ikiləşməsi («2») rasional məntiqlə anormal bərabərlik yaradır: 1 = 2. Ancaq mifoloji düşüncənin qeyri-xətti, qeyri-səlis, sinergetik məntiqlə işlədiyini nəzərə alsaq, bu qeyri-səlis bərabərlikdir. Burada «1» növbəti pillələrdə üfüqi şəkildə hansı kəymiyyət ölçüsü ilə böyüməsindən asılı olmayaraq, bütün hallarda vahidliyini («1») qoruyur. Dual pillələrin hamısında sağ-sol qütblərdən yalnız biri mərkəz funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, KDQ-dəki Bayındır xan və Qazan xan etnokosmik bölgüyə (törəyə) görə «ucoqlar», başqa sözlə, sol oğullarıdır. KDQ mətninin özündə «Oğuz» semanteminin vahidliyi məhz Oğuz xan-Bayındır xan-Qazan xan etnosiyasi zəncirində, başqa sözlə, sol oğullar üzrə böyümə paradiqşmasında təqdim olunur. A.İslamzadə «Oğuz xan» paradiqmasını daha çox elementlər çərçivəsində aşkarlayaraq yazır ki, «oğuznamələrəin KDQ-də izlənməsi baxımından Oğuz xanın tarixi statusu və epik düşüncədə oturuşmuş sistem olmasının səbəbləri ortaya çıxır. Daha sonrakı mərhələni və yaxud dərəcəni Qazan xan tutmuş olacaq. Oğuz xandan Qazan xana qədər gələn inanclar sistemi, mif, epik təzahürlər və tarixi gerçəklik vahid bir invariant düzümünü təşkil edir» (4, s. 104). Tədqiqatçı son araşdırmalarında «Oğuz xan – Ata Qorqud – Qazan xan» silsiləsini transformasiya yox, transmissiya hesab etmişdir (5, s. 51).

Ümumiyyətlə, Oğuz kağan obrazının dual paradiqmaları Salur Qazan və Alp Aruz obrazlarının mifoloji mənşəyi haqqında bir çox tədqiqatçılar dəyərli fikirlər söyləmişlər. Məs., prof. B.Abdulla Salur Qazan obrazını tarix və mif paradiqmalarında öyrənən tədqiqatında bu obrazın mifoloji görüşlərlə bağlı olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq etmişdir (6, s. 23, 63 və s.). M.Kazımoğlu Qazan xanın mifoloji dünya modeli ilə bağlılığını orijinal kontekstdə – «mif norması ilə davranan obrazın bəzən mif normasına qarşı çıxması» mi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

s. 8-9). KDQ-nin on birinci boyunda Salur Qazanın kafirlərin öz ölülərini dəfn etdiyi quyuda olması motivini şərh edən alim göstərir ki, «quyunun yeraltı dünya sayılması ilə bağlı mifoloji inam... ironik yöndə təqdim olunur. İroniya ümumən o dünya inamına qarşı yox, konkret olaraq kafirin o dünya təsəvvürünə qarşı yönəlir» (7, s. 9).

KDQ-nin ikinci boyunda Salur Qazanın yurd, su, qurd və köpəklə xəbərləşməsi onun qam (şaman) – mediator funksiyasını ortaya qoyur. Bu elementlər uyğun olaraq oğuz ritual-mifoloji dünya modelinin müxtəlif qatlarını bildirir:

Yurd (***toposfera***)
Su (***hidrosfera***)
Qurd (***zoosferası***)
Köpək (***zoosfera***).

Bunlara canlı varlıqlar kimi müraciət olunması həmin elementlərin mifoloji obrazlar olduğunu ortaya qoyduğu kimi, Qazanın da öz mənsub olduğu antroposferadan fərqli sferalara mediasiya etmək (adlamaq) qabiliyyətini göstərir. Fəqli sferalara mediasiya etmək üçün o, bir qam-şaman kimi həmin sferaların təsvir kodlarını – dillərini bilməlidir. Qazanın qurdla xəbərləşməsi qurdun dilini bilməsi deməkdir. Düzdür, Salur Qazanın müraciət etdikləri onunla «danışmır». Lakin Qazanın həmin elementlərlə danışdığını prof. Ə.B.Ərcilasun bərpa etmişdir: «Cameət-təvarix»ə görə, Tuman (Duman – S.R.) xan heyvanların dilini bilir və qurdlar tərəfindən qaçırılan qoyunları köpəyi Qara Baraqın yardımı ilə qurtarır. Salur Qazan da yurd ilə, su ilə, qurd ilə və Qaraca Çobanın köpəyi ilə xəbərləşir; yəni onlarla danışır və qara köpəyin yardımı ilə Qaraca Çobanın yanına gedir. Üstəlik Qara Baraq qara köpək deməkdir» (8, s. 7).

Prof. M.Cəfərli Qazanın mediator-şaman funksiyasını xəbərləşmənin ritual konteksti ilə təsdiqləyərək yazır ki, ÊÄÃ-íèí èêèí‡è áîjóíäà Ãàçàíûí sójà, yóðäà, k‰ï j , ù ì÷èíèí qóðäà ìƒðà‡è òè áƒòƒí äèíè, ì í âè, ïîåòèê òðàíñôîðìàñèjàëàðû èë áèðëèêä ñêè êóëò-ðèòóàë ìîäåëèíä í ãûðà‹à ÷ûõìûð. Ìƒíàñèá òë ð ÷ ð÷èâ ñè ‰ç ñåìèî…åíåòèê ñòðóêòóðóíäà äàâðàíûø ôîðìóëó îëàðàã áó ìîäåëè âåðèð (9, s. 107).

Salur Qazanın totem əcdadla bağlılığı KDQ-də açıq şəkildədir: «Qazan bəg burada bir dəxi soylamış, aydır: Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var... // Aq sazın aslanında bir köküm var... // Əzvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var... // Ağ sunqur quşı erkəgində bir köküm var... (10, s. 118-119)

KDQ-də digər məqamlarda Ağ sunqur quşu Tulu quşu ilə paralelləşir. Bu, totem münasibətlər modelidir. Burada Qazan dünya modelinin üç səviyyəsinə bağlıdır. Onun həmin səviyyələrlə totem «valideyn-övlad» münasibətləri «kök (əcdad) – yavru (övlad)» modelində gerçəkləşir:

1. Bel atası Ulaş (Ulaş oğlu Salur Qazan) – ***antropoloji sfera.***
2. Heyvan əcdadı Qaplan//Aslan//Qurd – ***zoosfera.***
3. Quş əcdadı Tulu quşu//Ağ sunqur – ***astral-zoosfera.***

Yaxud yenə də KDQ-də Basatın üç səviyyədə valideyni var:

1. Bel atası Alp Aruz – ***antroposfera.***
2. Qağan Aslan – ***zoosfera.***
3. Qaba Ağac – ***bitki (təbiət) sferası.***

Yeri gəlmişkən, prof. M.Seyidov Tulu quşunu ulu dağa inancın zoomorfik ifadəsi kimi səciyyələndirmişdir (11, s. 111). Prof. B.Abdulla Tulu quşunu mifoloji quş kimi dəyərləndirib, Simurqla müqayisə etmişdir (12, s. 61). Prof. İ.Vəliyev Simurqu mifoloji quş hesab edib, onu konkret olaraq hər hansı gerçək quşla əlaqələndirməyin mümkün olmadığını söyləməklə yanaşı, həmin quşun oxşar mifoloji səciyyəsinə görə Humayla eyniləşməsinə diqqət çəkmişdir (13, s. 43). A.Hacıyev «Tulu quşu» semantemi ilə bağlı, demək olar ki, bütün izahları nəzərdən keçirərək, onu birbaşa Qazan xanın tayfasının onqonu hesab etmişdir (14, s. 68). Prof. P.Xəlilov Tulu quşunu, o cümlədən aslan və qaplanı Qazanın ulu babalardan qalma nəsil kökü kimi yox, «totem-kökü üzərində boy atmış sələf mənasında» izah etmişdir (15, s. 137).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

KDQ-nin ikinci boyu Qazanı belə təqdim edir: Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin ümüdi, Amit soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın köygüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan.

Bu adda Qazanın oğuz kosmoloji dünya modelində tutduğu fərdi-bioloji, siyasi, sosial, psixoloji, etnik, inzibati, hərbi, demoqrafik, sakral-mifoloji və s. səviyyələr işarələr modelinə çevrilmişdir. Həmin adı təhlil etməklə oğuzların dünya modelinin hansı səviyyələri əhatə etdiyini aşkarlamaq mümkündür:

1. Ulaş oğlu – antropoloji-bioloji mənsubiyyət səviyyəsi.

2. Tulu quşun yavrusu – zooastral totem mənsubiyyəti səviyyəsi.

3. Bizə miskin ümidi – etnopsixoloji mənsubiyyət səviyyəsi.

4. Amit soyunun aslanı – zooklan mənsubiyyəti səviyyəsi; «aslan» burada metafora kimi çıxış etsə də, mifoloji çağda Amit klanını və onun üzvlərini birləşdirən zooişarə, totem klassifikatordur.

5. Qaraçuğun qaplanı – Qazanın zoototem mənsubiyyəti (mənşəyi) ilə bağlı səviyyə; «qaplan» metaforasının arxetipində Qaraçuq çölü ilə bağlı qaplan obrazı (totemi) durur.

6. Qonur atın yiyəsi – indiki halında metafora olub hərbi mənsubiyyət səviyyəsini işarə edir; bu ad arxetipi baxımından «iyə» inanclarını əks etdirməklə, Qazan obrazının mifoloji mənşəyi baxımından heyvan iyəsi ipostasını da aşkarlamağa imkan verir.

7. Xan Uruzun atası – sosial və ailə münasibətlərini əks etdirən mənsubiyyət səviyyəsi. ***8. Bayındır xanın kürəkəni*** – sosial və siyasi münasibətləri ifadə edən mənsubiyyət səviyyəsi.

9. Qalın Oğuzun dövləti – siyasi, hərbi, inzibati, sosial hakimiyyət (idarəçilik) mənsubiyyəti səviyyəsi.

10. Qalmış yigit arxası – hərbi mənsubiyyət səviyyəsi [bəziləri bu ifadəni yanlış olaraq yuxarıdakı ifadə ilə bir sintaktik tərkib («Qalın Oğuzun dövləti qalmış yigit arxası») hesab edirlər. Lakin KDQ mətni bunu təsdiq etmir. Bax: 10, s. 63].

11. Salur (Qazan) – oğuzdaxili tayfa mənsubiyyəti səviyyəsi.

12. Qazan – inisiasiya ritualı baxımından mənsubiyyət səviyyəsi.

O, beləliklə, «Qazan» adını oğuzun ritual dünya modelindən keçmədən, başqa sözlə, ritual modelinin konkret yarusunda yer tutmadan, oğuz kosmoetnik modelində öz yerini ad səviyyəsində təsdiq etmədən ala bilməzdi. «Qazan» vahidinin mənsub olduğu bütün səviyyələr onun adında işarələnmişdir. Oğuz kosmosunun Qazanın əlaqələndiyi (aid, mənsub olduğu) elə bir səviyyəsi qalmır ki, onun adında semiotik baxımdan əks olunmasın (söz-işarəyə çevrilməsin). Bu, «Qazan» adını Oğuz «ad-modeli» kimi oğuz dünya modelinin nominativ modeli saymağa və öz növbəsində Qazanı Oğuzun paradiqması kimi bir daha təsdiq etməyə imkan verir.

Salur Qazan və Alp Aruz obrazlarının fratrial mifoloji əcdad paradiqmaları KDQ-nin sonuncu boyunda daha aydın bərpa olunur. Sonuncu boyun mövzusunu kosmosdaxili konflikt və onun həlli təşkil edir. KDQ-də mövcud ikili idarəçilik sisteminə diqqəti cəlb edən A.İslamzadə bu idarəçilik sisteminin törə ilə ziddiyyət təşkil etməsini göstərmişdir (16, s. 23). Tədqiqatçıya görə, eposda siyasi idarəçilik uğrunda mubarizə struktur-semantik situasiyanın təzahürü olaraq üzə çıxır (17, s. 26).

Qazan və Aruzun fratrial-totem əcdad paradiqmaları da «struktur-semantik sitasiyanın təzahürü olaraq» totem kultu kontekstində aşkarlana bilir. Áóíó ÊÄÃ ñ âèjj ñèíä êîñìîëîæè ñòðóêòóðóíà ò äãèãàò÷ûëàð ò ð ôèíä í àç äèãã ò âåðèëìèø î‹óç êîñìîíèìë ðè ä àjäûí íƒìàjèø åòäèðèð. Áåë êè, î‹óç è…èäë ðèíèí àäëàðûíäà îíëàðûí êîñìîëîæè ìàùèjj òè èôàä îëóíóð (àäûí êîñìîãîíèê êîíòåêñòä ñåìèî…åíåçèí èøàð ñè îëìàñû). Ñîíóí‡ó áîjóí ä‰ðä ñòðóêòóð îáðàçûíäàí (Ãàçàí, Àðóç, Ãîðãóä, Áåjð ê) èêèñè – Ãîðãóä â Áåjð ê áèðáàøà ãóðä êóëòó èë áà‹ëûäûð. Ãàëàí èêè îáðàçà äèãã ò åä ê. Ìàðàãëûäûð êè, áó ã ùð ìàíëàðûí äà òîòåì ñåìèî…åíåçè îíëàðûí àäëàðûíäà äàøûíûð (èøàð ë íèð). Ãàçàí åïîñäà: «Àçâàj ãóðä íèjè åðê …èíä áèð

Ãàçàíûí ùåjâàí ‡äàä áàõûìûíàë ãóðäëà áà‹ëàíàû‹ûíû …‰ñò ðèð. Áaşqa sözlə, Ãàçàí çîîñ âèjj ä ù ì ä ãóðäàóð. Ãàçàíûí eposda ãóðäëà õ á ðë øì ñè õƒñóñè ðèòóàë ìîäåëè ÷ ð÷èâ ñèíä äèð â áó da Ãàçàíûí çîîñ âèjj ñèíè ò ñäëã åäèð. Áåë áèð çîîñ âèjj Àðóç ƒ÷ƒí àòàûð. Îíó åïîñäà «at ağızlı» åïèòåòè ìƒøàjè ò åäèð. «Àò à‹ûçëû» – àò ñèô òëè äåì êäèð. Áó èñ Àðóçóí àò òîòåìè èë áà‹ëû èêè ñ âèjj ñèíè îðòàjà ãîjìóø îëóð:

1. Áåjð jèí ãóðä êîñîì…åíåòèêàñû ïîó åïèê îáðàçûíäà íèãàá åëåìåíòè èë ì ùç ñèô òèíä (ñèô ò òàõûëàí ãóðä íèãàá-ìàñêàñûnda) èøàð ë ídiyi kimi, Àðóçóí äà «àò à‹ûçëû» åïèòåòè îîóí ì ùç ñèô òè èë áà‹ëûäûð. Åjíè åëåìåíòèí ò êðàðëàíìàñû …‰ç ãàáà‹ûíäààûð və bu, Ê.Ëåâè-Ñòðîñóí ì øùóð òåçèñèíä îëäó‹ó êèìè, õƒñóñè ôóíêñèjà äàøûmaqla ìèôèí ñòðóêòóðóíó àøêàðà ÷ûõàðûð. Oğuzdakı dörd niqab-maskalı igiddən biri olan Qırqınuqun 40 qın-maskasını da yada salsaq, dåì ê, çîîåëåìåíòèí ñàêðàë êîíòåêñòä î‹óçëàðûí ñèô òè ñ âèjj ñèíä ò êðàðëàíìàñû ìèôèí ñòðóêòóð ùààèñ ñèäèð. Ìèôèí ðèòóàë êîíòåêñòè Àðóçóí «àò à‹ûçëû» (àò ñèô òëè) åïèòåòèíä àò òîòåì ìàñêàñûíû və bu maskanın gerçəkləşdiyi qam-şaman funksiyasını aşkarlamağa imkan verir.

2. Òîòåì êîñìî…åíåòèêàäûð, ñòðóêòóð ò‰ð ì ñè, ç í‡èðè jàðàäûð. Ì ñ.: Ãàì Á‰ð î‹ëó Áåjð ê (Ãàì Ãóðä î‹ëó Ãóðä). Áóðààà ãóðä ñòðóêòóð åëåìåíòè ù ì àòàíûí (Ãàì Á‰ð), ù ì ä î‹óëóí (Áåjð ê) àäëàðûíäà êîñìî…åíåòèê ò‰ð ì âåðèð. Àðóç äà åjíè òèïëè êîñìî…åíåòèê ç í‡èðèí ù ëã ñèäèð. Îíóí î‹ëó Áàñàò äà «àò óðàð», «àò áàñóààí ãàí ñƒìƒð ð». Ì.Ñåjèäîâ áó àäû «Áàñàò» – «àòà ãàëèá … ë í, àòû jåí í» êèìè èçàù åòìèøäèð (18, s. 87). Åòèìîëî…èjàíûí í ä ð ‡ ä äî‹óó îëàñûíäàí àñûëû îëàjàðàã, «at» êîñìî…åíåòèê åëåìåíòè Àðóçóí àä-åïèòåòèíä , Áàñàòûí èñ ù ì àäûíäà, ù ì ä åïèê ôóíêñèîíàëëû‹ûíäà ò êðàðëàíàí ñòðóêòóð åëåìåíòè, êîñìî…åíåòèê ò‰ð ì íèí êîððåjàòèâ ñàñû êèìè ÷ûõûø åäèð. Àò áó ùàëäà …åíåòèê ïàðàäèãìàíûí èíâàðèàíòûíäà äàjàíàãëà òîòåìäèð. Aruz buna uyğun bir qam-şaman kimi at kultu sisteminin daşıyıcısıdır.

Êîíôëèêòèí ò ð ôë ðèíè ò øêèë åä í åëåìåíòë ðè î‹óç äƒíjà äƒç íèí ójãóí äƒçƒêä òîòåì òàïûíûø ñèñòåìèíèí ì íòèãè ì íç ð ñè àèûíîûø îëóð:

Ó‡ Îã ---------------------------- Áîç Îã
È÷ Î‹óç --------------------------- Äàø Î‹óç
ÃÓÐÄ Ãàçàí ------------------ ÀÒ Àðóç
ÃÓÐÄ Áåjð ê ----------------- ÀÒ Àðóç

Äåì ê, Ãàçàí âÿ Áåjð ê ñèjàñè-ñîñèàë ãàðøûäóðìàíûí åjíè ãƒòáƒíä äóðóðëàð. Îíëàðû ò ê‡ ó‡îãëàðäàí îëìà jîõ, ù ì ä åjíè áèð êóëò ñèñòåìèíèí (ãóðä òîòåìèíèí) íƒìàj íä ë ðè îëìà äà áèðë øäèðèð. Îíëàð ãóðä òîòåìèíè ò ìñèë åòì êë àò òîòåìèíèí äàøûjû‡ûñûíà (Àðóçà) ãàðøû äóðóðëàð. Áó ùàëäà êîíôëèêòèí òîòåì êîíòåêñòè àøêàðëàíûø îëóð. Êîíôëèêòèí ñàêðàë ñ âèjj ñèíä Qurd-At áèíàð îïïîçèñèjàñû äóðóð. Oppozisiya qurd və at kultlarının daşıyıcısı olan qam-şamanlar arasında münasibətdə gerçəkləşir. Bu Qazan və Aruzu qam-şaman funksiyasında aşkarlamağa, daha doğrusu, hər ikisinin «Qam-Xan» statusunu bərpa etməyə imkan verir.

Rekonstruksiyanın nəticələrinə görə, ó‡îãëàðûí ñèjàñè ùàêèìèjj òè áîçîãëàðûí ñàêðàë (ìèñòèê) ùàêèìèjj òè èë òàðàçëàøäûðûëûð. Sèjàñè ùàêèìèjj ò ó‡îãëàðûí, äèíè-ìèñòèê ùàêèìèjj ò (êóëò ñèñòåìèíèí èààð ñè) áîçîãëàðûí ëèíä îëóð. Áó, … ð…èí ò äãèãàò ò ë á åä í â ãèñì í ä åùòèìàë îëóíàí ïëàíäûð, àí‡àä ù ãè …

ñàëàã êè, ùàêèìèjj òè ò ìñèë åä í Ó‡ Îã Ãàçàí, ñàêðàë ñôåðàíû ò ìñèë åä í Ä ä Ãîðãóä â Ó‡ Îã Áåjð ê ùàìûñû åjíè áèð ñàêðàë êóëòà (ãóðä òîòåìèí) àèääèð. Áó ùàëäà áîçîãëàðûí èíäèêè äóðóìàä áàø÷ûëàðû Àðóç ñ âèjj ñèíä àèä îëäóãëàðû àò òîòåìè (êóëòó) òàáå â çèjj òä äèð. Áó, ñàêðàë kult konfliktini îðòàjà ãîjóð. Àðóçóí ñƒæåòƒñòƒíä ì ùç Áåjð j j‰í ë í ò ‡àâƒçƒ áó ùàëäà äàùà áèð àñïåêòä í ì íòèã ... ëèð. Áåjð ê î‹óç òèð áàø÷ûñû îëìàñà äà, î, ñàêðàë êóëò ñ âèjj ñèíä Àðóçëà ãàðøûäóðìà ãîøàëû‹û ò øêèë åä áèëèð. Áåjð jèí ãóðä íèãàá-ìàñêàñûíû â Àðóçóí àò íèãàá-ìàñêàñû êèìè á ðìàjà ... ë í «àò à‹ûçëû» åìèòåòèíè jàäà ñàëàã. Áàøãà jàíäàí yada salaq ki, ñêè í í ä ñèjàñè ùàêèìèjj òë ìèñòèê ùàêèìèjj ò ñèíêðåòèêäèð: Qam-Ğan èíñòèòóòó. Áàjûíäûð õàí ù ì Ãàëûí Î‹óçóí, ù ì ä Äàø Î‹óç òèð ñèìèí áàø÷ûñû êèìè, Qam-Ğan í í ñèí àèääèð: Ãàì‹àí î‹ëó Áàjûíäûð õàí. Àðóçóí àò íèãàá-ìàñêàñû îíóí ñàêðàë ñòàòóñóíó – qàì-şàìàí ñòàòóñóíó á ðïà åòì j èìêàí âåðèð. Àðóçóí àò ìàñêàñûíäà èøàð ë îëóø Qam ñòàòóñó èë îíóí Äàø Î‹óçóí áàø÷ûñû êèìè, Xan ñòàòóñóíó áèðë øäèðèëè **(Qam+Xan = Qam-Ğan)** îíóí Áàjûíäûðëà åjíè ìƒãàjèñ ñàñûíäà («qamğan» êîððåëjàñèjà ëàì òè) ãàðøûëàøìà ãîøàñû ò øêèë åòäèjè àjäûí îëóð. Îíó äà ãåjä åä ê êè, «Qam-Ğan» ñåìàíòåìè «Çar-Jreç» ñåìàíòåìèíèí î‹óç-òƒðê åêèâàëåíòè îëìàãëà áó òèòóë sahiblərinin ù ì ä ñàêðàë ùàêèìèjj ò äàøûjû‡ûëàðû (**"ñâjàøåííûj ÷àð"**) îëäó‹óíó ...‰ñò ðèð. Äåjèë íë ðè áèð ìƒñò âèj ... òèðñ ê, êîíôëèêòèí ñòðóêòóðóíó áåë áèð ìîäåë-ì íç ð ñè àëûîûø îëà‡àãäûð:

QAZAN ------------------------ ARUZ
Qurd Qazan -------------------- At Aruz
Ãàì-şàìàí Qazan ----------- Ãàì-şàìàí Àðóç

ÁÀJÛÍÄÛÐ -------------------- ÀÐÓÇ
Õàí Áàjûíäûð ------------------ Õàí Àðóç
Ãàì‹àí î‹ëó Áàjûíäûð ------ Ãàì‹àí Àðóç

ÁÅJÐ Ê ---------------------- ÀÐÓÇ
Ãóðä Áåjð ê ------------------ Àò Àðóç
Ãàì-şàìàí Áåjð ê --------- Ãàì-şàìàí Àðóç

Qazanın qam-şaman statusu Aruza nisbətən çətin bərpa olunur. Lakin o, fratrial əcdad paradiqmasında qam statusu ilə bağlı olmalıdır. Çünki Qazan oğuz-türk mifoloji yaddaşının dərin qatları ilə bağlıdır. Arxaik etnokosmik ənənədə siyasi və mistik hakimiyyətlərin qoşalaşıb (qam+xan), eyni mərkəzdə birləşməsi (Qam-Ğan) şərtdir. Digər tərəfdən, prof. H.İsmayılov aşkarlamışdır ki, qədim oğuz ənənəsində əcdad Ata və qam Ata eyni subyekti təşkil edir (19, s. 46-47).

Ümumiyyətlə, Qazan obrazı türk etnokosmik yaddaşında diaxron və sinxron səviyyələrdə geniş paradiqmalar yaratmışdır. Məsələn, o, qazax qəhrəmanlıq eposu «Koblandı batır»da qızılbaşların 40 minlik ordusuna başçılıq edir (20, s. 298). Obrazın diaxron dərinliklərinə gəlincə, burada indiki halda bizim üçün ən qiymətli qaynaq KDQ-nin nəğmələri – soylamalarıdır. B.N.Putilov süjetşünaslıqda epik mətnin elə nəğmələrinə diqqəti cəlb edir ki, onların hər biri müstəqil bütövü təşkil edir və bir epizodun sərhədləri çərçivəsində qapanıb qalır (21, s. 15-16).

KDQ-nin on birinci boyunda Salur Qazan əsirlikdə olarkən özü haqqında 6 nəğmə – soylama söyləyir. «6» burada ritual davranışın ritm vahididir. 3-cü nəğmədəki «6» semantemi bunu təsdiq edir:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Altun aşıq oynar Sancıdanın bəgləri.
Altı qatla Oğuz vardı, alımadı.
Ol qələyi ***altı baş ərlə*** mən Qazan vardım (10, s. 118).

«6-lıq»lara diqqət edək. Onlar bütün hallarda hərbi ritualla bağlıdır:

6 soylama – əsirlikdə olan Qazanın kafirlərlə sözlə döyüşünün (onlara magik sözlə ritual hücumunun) ritmik struktur vahidi;

6 qat//dəfə – Oğuzun (Oğuz xan//Oğuz eli) qalaya hücum ritminin hərbi struktur vahidi;

6 baş ər – Qazanın hücum edən dəstəsinin daxili strukturunun ölçü-tamlıq vahidi.

Maraqlıdır ki, 2-ci nəğmədə Qazanın mifoloji semantikası aydın və bizə artıq tanış olan semantemlər səviyyəsində bərpa olunur:

Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər idim.
Yedi başlı əjdərhaya yetüb vardım.
Heybətindən sol gözüm yaşardı.
Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm.
Bir yılandan nə var ki, qorxdun! – deyü ögünmədim.
(10, 117-118).

Nəğmədə Qazının əjdaha ilə döyüşü mifoloji süjeti təsvir olunmuşdur. Nəğmədə qorunub qalmış bu süjet eposun Qazanla bağlı təhkiyə süjetlərində yoxdur (transformasiya olunmuşdur). Burada Qazan obrazının indiyədək bərpa olunmuş mifoloji semantikası bir daha təsdiq olunur:

1. ***«Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər»*** ifadəsi Qazanın birbaşa qam-şaman funksiyasını təsdiq edir. Təbii ki, xaosda yerləşən əjdahanın üzərinə getmək istəyən hər hansı ər igidə bələdçi//şaman (nağıllarda yol göstərən müdrik qoca) lazımdır. Lakin Qazanın buna ehtiyacı yoxdur. Çünki o, özü bu sakral-ezoterik bilgilərə sahib qam-şamandır.

2. ***«Yeddi başlı əjdərha»*** xaos sakini ilandır. Prof. M.Seyidov xalçalarda əjdaha motivinin mifoloji köklərini araşdıraraq əjdaha mifinin əski türk-oğuz mədəniyyətinin, demək olar ki, bütün qatları ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (22, s. 20-23). V.V.İvanov mifoloji «əjdaha» semantemi haqqında yazır ki, o, qanadlı (uçan) ilan, müxtəlif heyan elementlərinin birləşməsi şəklində təsəvvür olunan mifoloji varlıqdır... Əjdaha ilan obrazının sonrakı inkişafı sayıla bilər. Əjdaha ilə bağlı əsas əlamət və mifoloji motivlər əsas cizgiləri etibarilə mifoloji ilanı səciyyələndirən əlamət və motivlərlə üst-üstə düşür. Əjdaha da ilan kimi, məhsuldarlıqla və sahibi (əyəsi – S.R.) kimi çıxış etdiyi su stixiyası ilə bağlıdır (23, s. 394). «İlan, demək olar ki, bütün mifologiyalarda bir tərəfdən məhsuldarlıq, qadının doğum-artım gücü, su, yağış, digər tərəfdən ev ocağı, (xüsusilə səmavi) od, həmçinin kişi dölləndirici başlanğıcı ilə bağlı təqdim olunan simvoludur» (24, s. 468).

Azərbaycan mifik düşüncə yaddaşında ilan//əjdaha paradiqması M.Abdullayevanın toplayaraq tədqiqata cəlb etdiyi inanc paradiqmasında hətta metaforik kodlaşması səviyyəsində qorunub qalmışdır:

«Yuxuda ilan görmək ziyarətdir»;

«Yuxuda ilan görmək əjdahadır» (25, s. 15).

Qazan da sözün həqiqi anlamında əjdaha//ilanla qarşılaşır və bu, mifoloji yaddaşla bağlıdır. Prof. F.Bayat yazır: «Salur Qazının əjdaha ilə vuruşması haqqındakı əfsanələr XIX yüzilin sonlarına qədər türkmənlərin arasında qalırdı. Bunu A.Tumanskinin verdiyi məlumat da təsdiq edir (26, s. 30). O, beləliklə, «Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər» – qam-şaman kimi əjdaha//ilanın məkanına adlayır – mediasiya edir. Vuruşaraq onu məğlub edir. Bu, Qazan obrazının mifoloji strukturunda iki qatı aşkarlamağa imkan verir: qam və alp igid.

3. ***«Sol gözün yaşarması»*** semantemi Qazanın qam statusunu bir daha təsdiq etməklə onun xaosa hansı mexanizmlə adladığını aşkara çıxarır. «Gözün yaşarması» – onun görməməsi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

anlamındadır. «Gözün görməməsi» – onun çıxarılması//korluq deməkdir. Bu – gözdəndoğulmadır. Demək, Qazan xaosa gözdən doğulma mexanizmi ilə adlayır.

Qazan obrazının mifoloji strukturunun qam və alp igid səviyyələri eyni ilə Aruz obrazının da strukturunu təşkil edir. Hər ikisi qam və döyüşçüdür. Obrazların hər ikisi fratrial əcdad paradiqmasında totem-modelidir. Qazan ãóðä, Aruz at totem-modeldir. Totem-model onların fratriual totem ‡äää ‡èç…èë ðèíè (ñòàòóñóíó) îðòàjà ãîjìóø îëóð. Áó ‡èç…èë ð onların O‹óç êà‹àí ñàêðàë èíâàðèàíòûíın fratrial (dual) paradiqmaları olması ilə bağlıdır. Alp-igid â ‡äää ‡èç…èë ðè Qazan və Aruzu Î‹óç êà‹àí invariantına, mediativ funksiyaları ãàì-øàìàí invariantına qoyur. Bu onu göstərir ki, kosmoqonik əcdad və totem əcdad funksiyaları eyni invariantda konsentrasiya olunmuşdur. Əslində, Qazan və Aruzun alp-igid statusu öz animistik strukturunda qam-şaman mənşəlidir. Şamanlar alp-igid kimi yerin altına mediasiya edib ø ð ðóùëàðëà âóðóøurlar.

Beləliklə, Salur Qazan və Alp Aruz Oğuz kağanın fratrial əcdad paradiqmalarıdır. Oğuz kağan Qalın Oğuzun əcdadı olduğu kimi, növbəti kosmoqonik Bozoq-Ucoq pilləsində vahid əcdad funksiyası dual prinsiplə təşkil olunur. Aruz – bozoqların, Qazan – ucoqların fratrial əcdadlarıdır. Onların bərpa ilə üzə çıxın totem-əcdad statusları Aruz-Qazan fratrial əcdad modelinin Oğuz kağan əcdad modelinin tam ekvivalenti olmasını göstərir. «Oğuz kağan» oğuz kosmosunun bütöv modeli olduğu kimi, Aruz-Qazan fratrial modelində də oğuz kosmosu zoosəviyyəni (heyvan, quş totem sferalarını da) çevrələməklə bir bütövdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov M. Opıt gtimoloqiçeskoqo analiza etnonimov i toponimov Aqqoönlu i Qaraqoönlu // Nauçnıe trudı Azerb. Qos. Universiteta im. S.M.Kirova (Ser. «Əzık i literatura»). 1977, № 6, 14-23.

2. Seyidov M. Opıt analiza gtnonimov i toponimov «Aqqoönlu» i «Qaraqoönlu» // Nauçnıe Trudı Ministerstva Vısşeqo i Sredneqo Obrazovaniə Az. SSR, 1977, 17 s.

3. Seyidov M. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması // «Qobustan» toplusu, 1979, № 3, s. 59-66.

4. İslamzadə A. «Dədə Qorqud kitabı»nda oğuznamə / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXV kitab. Bakı: Səda, 2007, s. 96-105

5. İslamzadə A. Oğuz epik ənənəsində transmissiya: Oğuz kağan, Ata Qorqud, Qazan xan // «Ä ä Ãîðãóä» æóð., 2008, ¹ 4, ñ. 51-70

6. Abdulla B. Salur Qazan tarix, yoxsa mif... Bakı: Ozan, 2005, 223 s.

7. Kazımoğlu M. Qazan xan və Molla Nəsrəddin, yaxud mif və antimif // «Ä ä Ãîðãóä» æóð., 2006, ¹ 2, ñ. 3-11

8. Ərcilasun Ə.B. Salur Qazan kimdir? // «Dədə Qorqud» jur., 2003, № 2, s. 3-18

9. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.

10. Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadənindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

11. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

12. Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»da quşlar / «Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 60-66

13. Vəliyev İ. Azərbaycan mifik təfəkküründə sehrli quşlar // «Dədə Qorqud» jurnalı, № 1, 2005, s.42 – 53.

14. Hacıyev A. «Dədə Qorqud kitabı»: oxunuşlar, açımlar. Bakı: Elm, 2007, 215 s.

15. Xəlilov P. «Kitabi-Dədə Qorqud» – İntibah abidəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 176 s.

16. İslamzadə A. Qazan xan epik düşüncə və tarixi gerçəklikdə // «Ä ä Ãîðãóä» æóð., 2005, ¹ 2, ñ. 20-27

17. İslamzadə A. «Dədə Qorqud kitabı»nda siyasi idarəçilik uğrunda mübarizə və varis problemi // «Ä ä Ãîðãóä» æóð., 2002, ¹ 4, ñ. 26-33

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

18. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
19. İsmayılov H. Göyçə dastanları: Türk epik sistemində dastan informasiyasının fasiləsizliyi / «Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri». Toplayanı, tərtib edəni, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2001, s. 3-82
20. Koblandı-batır. Kazaxskiy qeroiçeskiy gpos. /Sost., issled. i komm. N.V.Kidayş-Pokrovskaə i O.A. Nurmaqambetova. Moskva: Nauka, 1975, 446 s.
21. Putilov B.N. Qeroiçeskiy gpos i deystvitelğnostğ. Leninqrad: Nauka, 1988, 225 s.
22. Seyidov M. Xalçalarımızdakı əjdaha motivinin mifoloji kökləri // «Elm və həyat» jur., 1984, № 3, s. 20-23.
23. İvanov V.V. Drakon / Mifı narodov mira. V 2-x tomax. Tom 1. Moskva: Sovetskaə gnüiklopediə, 1980, s. 394-395
24. İvanov V.V. Zmey / Mifı narodov mira. V 2-x tomax. Tom 1. Moskva: Sovetskaə gnüiklopediə, 1980, s. 468-471
25. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında): Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.
26. Bayat F. Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut. Ankara: Kara M, 2003, 89 s.

Fratrial Ancestors Paradigm In The Oghuz Mythology

Research is dedicated to the problem of reconstruction of the fratrial ancestor model in the Oghuz mythology. Research shows that, in the epos "Kitabi-Dede-Gorgud" Salur Gazan and Alp Aruz, the head of the klan are fratrial ancestor paradigms of the Oghuz khakan in the Oghuz mythology. As Oghuz khakan in the ancestor of All Oghuz, unique ancestor function is arranged by dual principle in the next cosmoginical step of the Bozog-Ucog. Aruz is a fratrial ancestor of the bozogs, Gazan is a fratrial ancestor of ucogs. Their totem ancestor statuses, becoming clear by restoration show that, the model of Aruz Gazan fratrial ancestor is a complete equivalent of the model of Oguz khakan ancestor. As "Oghuz khakan" is a whole model of the oghuz cosmos, oghuz cosmos surrounding all the zoolevel (animal, bird totem spheres) is whole in the Aruz-Gazan fratrial model.

Парадигма Фратриального Предка В Огузской Мифологии

Статья посвящена вопросам реконструкции модели фратриального предка в огузской мифологии. В ходе исследований выясняется, что Салур Казан и Алп Аруз, как главы своих клан, одновременно являются фратриальными парадигмами первопредка Огуз каган. Огуз каган первопредок Калын Огуза (Всего Огуза). В следующих стадиях мифотворчества функция первопредка разделяется между кланами Боз ок и Уч ок, т.е. монально- космогонический образ трансформируется в дуальный. Впоследствии Аруз выполняет роль предка бозогов, а Казан – учогов. Их социальный статус тотема-предка отождествляется с моделью превопредка Огуз кагана. Как огузский космос в целом отражается в модели мира «Огуз каган», так и в фратриальной модели «Аруз-Казан» воплошаются все реалии огузского космоса, включая зоо-, тотемические и другие элементы космоса.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AŞIQ HÜSEYN BOZALQANLININ DASTAN YARADICILIĞI

SƏYYARƏ QASIMOVA

XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdır. O, Qərb aşıq mühitinə söykənən Tovuz aşıq mühitinin davamçısıdır. Ustad sənətkarın çox zəngin və əhatəli irsi vardır.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığı öz bəşəriliyi və xəlqiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bəşəri məhəbbətin, təmiz və ülvi sevgi duyğularının, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mərdlik, dostluq kimi yüksək insani keyfiyyətlərin tərənnümü, acgözlük, xəyanət, xəbislik, pislik və s. bu kimi rəzil sifətlərin tənqidi aşığın yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun yaradıcılığının ən mühüm və geniş bir sahəsini dastan yaradıcılığı təşkil edir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Azərbaycanın bir çox əyalətlərini, eləcə də, qonşu ölkələri: Ermənistan, Qərbi Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanı gəzmiş, müxtəlif məclislər keçirmiş və bir çox sənətkarlarla qarşılaşmışdır. Bütün bunlar isə aşığın dastan yaradıcılığı üçün müəyyən bir zəmin yaradırdı. Onun yaradıcılığından məlum olur ki, ustad həyatda qarşılaşdığı hadisələrdən və deyişdiyi adamlardan aldığı böyük təəssüratlar nəticəsində yaddaqalan bir neçə dastan yaratmışdır.

Dastan yaradıcılığı ilə əlaqədar Azəbaycan folklorşünaslarının maraqlı elmi-nəzəri fikirləri vardır. M.H.Təhmasib, H.Araslı, F.Qasımzadə, P.Əfəndiyev, M.Həkimov və başqaları dastanın yaranmasında fərdin subyektiv roluna xüsusi qiymət vermişlər. Dastan yaradıcılığında fərd ilkin yaradıcı, kollektiv isə həm yaradıcı, həm də təbliğatçıdır. Professor M.H.Təhmasib dastançılığın özünəməxsus səciyyəsindən söz açarkən yazır: "Dastanların ustad aşıqların şeirləri əsasında ad – sanı məlum olmayan, başqaları , əksər hallarda isə şagirdlər tərəfindən yaradılmış olduqlarını ümumiləşdirmək, bunu əsas üsul kimi qəbul etmək, bizcə ustadları dastançılıq qüdrətindən məhrum elan etmək, dastançılıq qabiliyyətini ustadlardan alıb, ustad olmayan şagirdlərə "bağışlamaq" kimi bir şeydir.

..."Bizcə" "Qurbani" elə Qurbaninin, "Abbas və Gülgəz" elə Abbasın özü tərəfindən yaradılmışdır". (4, 19-20).

Şair – publisist Şəmşəd Rza ustad sənətkarın dastan hekayətlərini toplayaraq 1978 – ci ildə kitab şəklində çap etdirmişdir. Həmin kitabda çap olunan dastanlar "Aşıq Ələsgərlə görüş" ,"Qara Tanrıverdi", "Aşıq Hüseynin Tiflis səfəri" , "Qazaxlı Mirzə Səmədlə olan hekayət" "Aşıq Hüseynin Gəncə səfəri" və "Hacı Tağı dastanı"dır. Hekayətlərsə "Xəyyat Mirzə ilə bağlı hekayət", "Göyçəli Aşıq Mehdi ilə görüş"dür. Bunlardan başqa "Dağıstana gedən yollar" və "Qara Asdan" dastan - rəvayətləri də vardır. Sonuncu iki dastan – rəvayət Ş.Pzanın arxivindən tapılmışdır. Adlarını çəkdiyimiz bu dastan və hekayətlərin xalq arasında bir neçə variantları vardır. Ancaq bütün variantlarda Aşıq Hüseyn Bozalqanlının güclü və qüdrətli bir sənətkar olduğunu, həyatı dərindən bildiyini, xalq həyatını hərtərəfli və bütün cizgiləri ilə təsvir etdiyini görürük. Çünki o, daima həyatla bağlı olmuşdur. Gördüyünü, bildiyini sazla-sözlə ifadə etmişdir. Necə deyərlər, ustad sənətkar sanki "Aşıq gördüyünü çağırar" atalar sözünə istinad edərək öz ictimai dərdini sazla demiş, şəxsi dərdini ictimai dərddən uzaq tutmuşdur. Məhz buna görə də bu el sənətkarını xalq arasında daha da şöhrətləndirən onun yaratdığı və yuxarıda adı çəkilən dastan, hekayət və rəvayətləri olmuşdur.

Ustad sənətkarın yaradıcılığı haqqında konkret əyani təsəvvür əldə etmək üçün onun bu sahədə olan əsərlərinin bəzilərini nəzərdən keçirək. Bu dastan hekayət və rəvayətlərin ideya məzmunu heç də ədəbi tarixi əhəmiyyəti ilə məhdudlaşmır. Onlarda təsvir edilən qəhrəmanlıq, müdriklik, xəlqilik, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, irəli sürülən ictimai mətləblər bu gün də aktualdır.

XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində Zaqafqaziyada baş verən və geniş vüsət alan kəndli üsyanları, eləcə də qaçaqçılıq hərəkatı dastan yaradıcılığında əlvan boyalarla əksini tapmışdır. Aşıqlar elin mərd, mübariz oğullarını el-obada təbliğ etməklə onları xalqa daha da

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yaxından tanıtmışdır. Bu cəhətdən Aşıq Hüseyn Bozalqanlının "Qara Tanrıverdi ", "Hacı Tağı" və "Nəriman " dastanları çox diqqətəlayiqdir.

Ustad sənətkarın yaratdığı dastanlardan ən önəmlisi "Qara Tanrıverdi"dir . Bu dastanda Aşıq Hüseyn Bozalqanlı həmyerlisi İsmayılın oğlu Tanrıverdinin nəyin üstündə qaçaq düşməsini və onun bir el qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlməsini təsvir edir. Aşıq bu dastanda qəhrəmanlıq dastanlarına xas olan qəhrəmanlıq, döyüş bacarığı, xalqa arxalanmaq və onun mənafeyini müdafiə etmək kimi dəyərləri önə çəkir. Dastanda epik və lirik lövhələr bir – birini əvəz edir və hər ikisi vəhdətdə götürülür.

Ümumiyyətlə, XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində ölkədə baş verən ictimai - siyasi hadisələr dastanda öz əksini tapmışdır. Dastan mülkədar və bəylərə qarşı kəndlilərin mübarizəsini əks etdirir. Bu mübarizənin başında isə kəndli balası Tanrıverdi durur. Heç təsadüfi deyil ki, onu "Koroğlu nəvəsi " (R.Rüstəmzadə) adlandırmışlar .

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının qəhrəmanlıq mövzusunda yaratdığı dastanlardan biri də "Hacı Tağı " dastanıdır. Bu dastan ustad sənətkarın yaradıcılığında mühüm yer tutur. Dastanda Aşıq Hüseyn Bozalqanlı dövrün mürəkkəb ictimai – siyasi şəraitini əks etdirməklə yanaşı , Qazax qəzasında Ağstafa ərazisinin Göyçəli kəndində yaşayan, əliaçıqlığı, səxavəti, mərdliyi, qonaqpərvərliyi ilə el – obadan çox – çox uzaqlara şöhrəti yayılan Hacı Tağını bir daha xalqa tanıdır. Hacı Tağının yoxsulların arxası, köməyi, pənahı olması, dosta mehribanlığı, düşmənə yağı olması, igidlikdə, şücaətdə, Makedoniyalı İsgəndərə bərabər bir igid olması təsvir edilir, hünərli bir el qəhrəmanının mənəvi - əxlaqi portreti, onun insani keyfiyyəti təqdim olunur.

Yaxşılığı və səxavəti ilə bu el qəhrəmanının şöhrəti Süleyman Peyğəmbər kimi hər yana yayılıb. İsgəndər kimi neçə - neçə əyalətlərə: Dağıstan, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Solmaz, Marağa, Həştərxan və s. yerlərə səsi - sorağı yayılıb, xalq içərisindən çıxmış neçə - neçə igidlər: Məşədi Hilal, Məhərrəm və başqaları onun başına yığılıb. Düşmənə qarşı amansız olan bu igidlər xalq arasında çox böyük nufüz sahibləridir.

Hacı Tağı Mehmandar (coğrafi yer adı) on rus qazağı (Kazak) və onlara başçılıq edən bir uryadniki təkbaşına tərksilah edir, silahlarını və atlarını əllərindən alır. Onun bu qəhrəmanlığı və cəsarəti dildən – dilə düşür.

Günün günorta vaxtında
Mehmanda meydan elədi.
Xod verdi on açılana
Aləmi rövşən elədi.
Görənlər təəccüb qaldı
Cənginə heyran elədi.
On qazax, bir rodnik
Dad çəkib aman elədi
Atını, silahını
Tutub alması söylənir.

Dastanda Azərbaycan xalqına xas olan qəhrəmanlıq və qonaqpərvərlik kimi nəcib hisslər və azadlıq ideyaları təsvir olunur.

Aşıq Hüseyn Bazalqanlının yaradıcılığında "Nəriman" dastanı da mühüm yer tutur. Ustad sənətkar bu dastanı Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Nəriman Nərimanova həsr etmişdir. O, çox böyük vətənpərvərlik hissi ilə müəllim, həkim, yazıçı və dövlət xadimi N.Nərimanovun həyatını, siyasi görüşlərini, həkimlik fəaliyyətini təsvir etmişdir. Dastanda ədalətsizliyə, zülm və haqsızlığa qarşı dərin nifrət hissi vardır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda rus çarizminə, yadelli işğalçılara, istibdada, istismara, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə geniş vüsət almışdı. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı çarizmin Zaqafqaziyada apardığı siyasətin mahiyyətini, yerli sadə xalqa, zəhmət adamlarına qarşı amansızlığını rus padşahının dili ilə belə təsvir edir:

İstəkli, dostlarım, şanlı knyazlar ,
Fikriniz bir olsun, aralanmasın,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hər yerdə rəiyyəti sıxın, əzilsin,
Günləri xoş keçib havalanmasın.

Xalqın birliyindən, insanların bir – birinə arxalanmasından qorxan hakimi-mütləq çar “ parçala – hökm sür ” və ya “ayır - buyur” siyasəti yürüdüb keşişlərə ciddi tapşırıq verməklə mükafat vəd edir ki, kəndlilərin bir yerə yığışıb mübarizə aparmaq üçün tədbirlər keçirməsinə imkan verməsinlər. Bəylərə isə vəd edir ki, bütün torpaqları onların arasında bölüşdürəcək: Siz yeyin, için, kef çəkin, ancaq yoxsul balalarını məktəbə getməyə qoymayın, çünki onlar oxuyub elmlənər və öz haqqını tələb edər, hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxar.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı öz dövründə çar üsul-idarəsinin haqsızlıqlar üzərində qurulan siyasətini pisləməklə yanaşı, gələcəyə nikbin baxır və dastanda bütün zülm və haqsızlıqlara bir gün, nəhayət, son qoyulacağına qəti inamını ifadə edir.

Azadlıq uğrunda mübarizə aparanların daima təqiblərə məruz qalması, həbs olunması, sürgün edilməsi, ailəsinin çəkdiyi ağır iztirablar və onlara verilən işgəncələr də ustad aşığın diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Ümumiyyətlə, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı bu dastanda öz qəhrəmanını vətənpərvər, xalqını sevən, möhkəm iradəli, mərd və cəsur, heç nədən çəkinməyən, heç kimdən qorxmayan, çətinliklər qarşısında özünü itirməyən bir tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edir. Görkəmli ictimai xadim və ədib olan doktor Nəriman Nərimanov öz real xarakterik keyfiyyətləri ilə yanaşı, bir növ nağıllaşan qəhrəman kimi verilir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Aşıq Ələsgərlə görüş” , “Aşıq Hüseynin Tiflis səfəri ” , “Aşıq Əsədullah ilə görüş ” , “Qazaxlı Mirzə Səmədlə olan hekayət ”, “Aşıq Hüseynin Gəncə səfəri ” dastan – rəvayətlərində və “Xəyyat Mirzə ilə bağlı hekayət”, “Göyçəli Aşıq Mehdi ilə görüş” hekayətləri, eləcə də “Aşıq Hüseynin Balakən səfəri ” dastan – rəvayətlərində müxtəlif sənət adamları ilə deyişmələrini və bu deyişmələrin uğurlu nəticələrini təsvir etmişdir.

Haqqında danışılan və həmçinin burada yalnız adı çəkilən dastan, hekayət və rəvayətlərin hamısından məlum olur ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı hazırcavab, sinədəftər, sadə və təvazökar, dosta sadiq, rəhmdil, qonaqpərvər, bədahətən şeir deyən və qabaqlaşdığı, deyişdiyi adamların hamısına sözlə üstün gələn bir şəxsiyyətdir. Bu dastan - rəvayətlər XIX - XX yüzilliklərdə Aşıq yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Ustad sənətkarın öz sağlığında bu ədəbi – bədii nümunələrdən bir çox el sənətkarları bəhrələnmiş, həmin sənət nümunələrini toy, nişan məclislərində söyləmişlər. Hal – hazırda da ustad aşıqlar öz repertuarlarını bu dastan – rəvayətlərlə zənginləşdirirlər. Ona görə də heç şübhə yoxdur ki, dildən – dilə, eldən – elə yayılan bu dastan rəvayətlərin bir çoxları hələ də kimlərinsə qəlbində yaşayır və zaman-zaman gələcək nəsillərə ötürülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəmşəd Rza. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Dastan-hekayətlər. Bakı, Yazıçı, 1987, 173 s.
2. Şəmşəd Rza. Ustad aşıqlar. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Bakı, Gənclik, 1973, 105 s.
3. Koroğlu nəvələri / toplayanı R.Rüstəmzadə. Bakı, Gənclik, 1967, 88 s.
4. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, 399 s.
5. Mahmud İsmayıl. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997, 320 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DASTAN YARADICILIĞINDA İFAÇININ ROLU

ŞAKIR ALBALIYEV

Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının formaca ən böyük janrı olduğundan, onu obrazlı şəkildə «xalq romanı» da adlandırırlar və təbii ki, bu gün bizim başa düşüb qəbul etdiyimiz müasir dastan («roman») janrı öz səviyyəsinə birdən-birə gəlib çatmamış, özünəməxsus inkişaf və təşəkkül yolu keçmişdir. Belə ki, ənənəvi olaraq qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları adı altında qruplaşdırılan dastanlarımızla qədim dastan nümunələrini yan-yana qoyub, həcm və forma etibarilə onları müqayisə etsək, böyük fərqi hiss edərik. Özünün «Rus qəhrəmanlıq eposu» adlı əsərində V.Y.Propp məhz bu məsələlərə rəğmən yazırdı: «Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifaçılığa qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığının erkən zəminini yaratmışdır." (s.64).

Biz «Alp Ər Tonqa», «Oğuz xaqan», «Şu», «Ərgənəkon», «Köç» kimi qədim türk dastanlarını «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Əsli və Kərəm», «Novruz və Qəndab» və başqa bu kimi nisbətən son dövrlərin xalq yaradıcılığının məhsulu olan dastanları ilə həcm və təhkiyə strukturu baxımından bir qəlibə sala bilmərik. Əlbəttə ki, bunun əsaslı və köklü səbəbləri vardır. Bu prosesi «təhkiyənin mərhələli yollar keçməsi» kimi izah edən görkəmli folklorşünas akademik Azad Nəbiyev qədim türk dastanları ilə bağlı maraqlı açıqlama verir:

«Qədim türk dastanı» şərti bədii formuladır. Bunun əvvəl qatı – qədim türk mifologiyasıdır ki, onun meydana gəlmə və yekunlaşma sərhədlərinin müəyyənləşməsi özü də şərtidir. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif türk qövmləri arasında davam edən, bəzən intibaha, bəzən də tənəzzülə gedib söykənən mifologiyalarda müəyyən mif formulalarını tədqiqatçılar «qədim türk dastanı» vahidi kimi qəbul edir və onları dastan mətni kimi də araşdırmalara cəlb edirlər. Bu, təbiidir, çünki birincisi, dastan yaradıcılığı ərəfəsində yaranan mif mətnləri, rəvayətləri və ya süjetlərində yeni doğulacaq «qədim türk dastanı»nın cizgiləri, əlamətləri artıq əks olunmaqda idi. İkincisi, hər iki formula epik təsəvvürün modeli idi, üçüncüsü isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müxtəlif türk qovmləri arasında uzun müddət ərzində davam edən mif yaradıcılığının müxtəsər bir zaman hüdudunda bütün türk tayfaları içərisində funksiyalarını itirməsi nəzərə çarpan mümkün hadisə deyildi. Müxtəlif ictimai-siyasi, coğrafi faktlar, demoqrafik və miqrasiya prosesləri ayrı-ayrı türk tayfaları içərisində mif yaradıcılığının tərəqqi və tənəzzülünün zaman hüdudlarını müəyyənləşdirmişdir. Ona görə də bu kəsimin bütün tarixi inkişaf dövrləri şərtiliklərə əsaslanır» (s. 483-484).

Artıq Azərbaycan dastan yaradıcılığı prosesi o qədər geniş və sürətli inkişaf yolu keçmişdir ki, bu gün demək olar ki, bu dastançılıq ənənəsində müəyyən sabit prinsiplər də formalaşmışdır. Bu sabit qəlib özünü məhəbbət dastanlarının nümunəsində daha əyani nümayiş etdirir. Bu mənada ki, necə ki, ədəbiyyatşünaslıqda lirik növün janrlarının özünəməxsus qəlib prinsipləri var və bu janrları həmin yuvalara əsasən təyin edə bilirik, eləcə də lirik növdə olduğu kimi, epik növə daxil edilən məhəbbət dastanlarının da quruluş xüsusiyyətlərində bu cür sabit ənənələr formalaşmışdır. Məhəbbət dastanlarının üç ustadnamə ilə başlaması və duvaqqapma ilə sona yetməsi dediyimizə ən bariz nümunədir. «Sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifaçılığa qədər yol gələn» bu məhəbbət dastanlarımızın mahir ifaçıları isə azan-aşıq sənətinin azman nümayəndələri olmuşlar. Məlumdur ki, ozan, aşıq, baxşı və başqa adlar ilə tanınan bu sənətkarlar öz yaradıcılıqları etibarilə nə qədər fərdiliyə söykənsələr də, elə o qədər də, ondan da artıq dərəcədə xalq ruhunun daşıyıcıları olmaqla ümumxalq yaradıcılığının baniləridirlər, təmsilçiləridirlər. Çünki aşığı el saxlar deyiblər, çünki aşıq elə məxsusdur, xalqı təmsil edəndir. Onlara ilahi tərəfindən buta verilməsi amilində də, onların xalq məclislərində qıza, gəlinə məhrəm br sima kimi iştirak etmək hüquqlarına malik olmalarında da, müqəddəs hesab olunan saz alətindən istifadə etmələrində də və s. bu kimi cəhətlərində də – bir sözlə, məhz aşığın-ozanın özünün də müqəddəs sayılması məsələsində də bu incə xüsusiyyətlər dayanır. Yəni aşıq elin adamıdır, xalq ruhunun ifadəçisidir. Bu səbəbdən də dastan yaradan, yaxud dastan söyləyən aşığın dastana fərdi müdaxilələr etməsi də təbiidir, bu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

əlavələr isə təkcə fərdin psixoloji keyfiyyətlərini əks etdirmir, eyni zamanda ümumi mənəvi dəyərlərin inikası kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizi Molla Cumanın «Baxış bəy və Leyla xanım» dastanı üzərində davam etdirək. Dastanın iki variantı var, variantın birində Baxışın aşiq olduğu Leyla xanımın atası molla Humay Türkmən vilayətindəndir. Professor Paşa Əfəndiyevin verdiyi məlumata görə, "Molla Cümənin biliciləri «Baxış bəy və Lelya xanım» dastanında aşığın tərcümeyi-halı ilə əlaqəli əhvalatların olduğunu söyləyirlər. Xüsusilə mədrəsə illəri, Baxışın öz müəlliminin qızına aşiq olması və s. Deyildiyinə görə, burada aşıq özünün mədrəsədə dərs aldığı müəlliminin qızına aşiq olduğunu və s. epizodları dastana salmışdır» (səh. 613).

Göründüyü kimi, haqq aşığı olan Molla Cumanın söylədiyi dastandakı əhvalatlar nə qədər ümumxalq yaradıcılığı xarakterinə malikdirsə, elə o qədər də söyləyici aşığın həyatının bədii tərcümanı kimi anlaşılır. Burada bir incə məqam da aşkara çıxır: dastandakı Baxış adı fonetik transformasiya ilə türkmənlərdə aşığa verilən baxşı adına uyğun gəlir, dastanın ifaçısı da mənşəyi etibarilə aşıqdır – başqa sözlə, aşıq Molla Cumanın görükməyən (yəni ümumiləşmiş) obrazıdır. Lakin Molla Cuma öz sevdiyi qızın adını hallandırmayıb, onu şeirlərində «İsmi-pünhan» çağırdığı kimi, dastanda da bu cür hərəkət edərək öz məşuqəsinin adını aşiq-məşuqluqda məhəbbətin ümumiləşmiş rəmzi adı ilə – «Leyli – Məcnun»dakı Leyli surətinin uyğun ad şəkli ilə Leyla adlandırmışdır. Beləcə, öz lirikasında gizlin adla tərənnüm, vəsf etdiyi sevgilisini (ismi pünhanı) epos yaddaşında da gizli kodla ifadə etməyə nail olmuşdur.

Dastanda başlanğıcda söylənən ustadnamələrin arasında söylənən keçid cümlələrində də bir daxili qafiyələnmə prinsipi özünü göstərir: «Ustadlar ustadnaməni bir deməz, iki deyər, biz də deyək iki olsun, düşmənin gözü tökülsün» ifadəsindəki «iki olsun» və «gözü tökülsün» tərkibləri cümlə daxilində nəsr dilində qafiyələr kimi özünü göstərir. Eləcə də ikinci ustadnamədən sonra deyilən «Ustadlar ustadnaməni iki yox, üç deyər, biz də deyək üç olsun, düşmənin ömrü puç olsun» cümləsində də «üç olsun» və «ömrü puç olsun» ifadələri bir-birlərinə həmqafiyələr kimi səslənməklə dastanın poetik səslənməsini təmin edirlər, bu texniki şərtlər də təkcə bu dastan nümunəsində yox, ümumilikdə məhəbbət dastanlarında vahidləşmiş strukturlardır. Bu cür texniki cəhətlər ümumiliyə – folklor yaradıcılığına xas cəhətlərdir. Dastanın epik hissəsi belə başlayır:

«Mənim əzizlərim, sizə hardan xəbər verim, Yəmən şəhərindən. Yəmən şəhərində Əmir şah adlı bir padşah vardı. Əmir şah yanında Humay adlı bir molla saxlayırdı. Özü də Humayı Əmir şahın özü oxutmuşdu, özü də evləndirmişdi. Bəli, bir gün gəlir Əmir şahın bir oğlu, Molla Humayın da bir qızı olur. Aləm yığılır, onların hər ikisinə gözaydınlığı verir. Oğlanın adını Baxış, qızın adını isə Leyla qoyurlar»...

Bu epik təhkiyə üsulu da ənənəvi başlanğıcı əks etdirməklə həm də ümumxalq danışıq tərzini səciyyələndirir ki, bu da folklor mətni üçün xarakterik haldır. Lakin burada bir fərdi cizgi gizlənib: aşıq sevdiyi qıza hörmət əlaməti kimi Leylanın atasının adını Humay kimi təqdim edir. Halbuki xalq mifologiyasında Humay xeyirxahlıq timsalıdır, dövlət quşunu, səadəti təmsil edir. Burada isə əksinə olaraq Humay adını daşıyan Molla Humayın «Leylanı Baxışdan ayırdığının»-aşiqlə məşuqu bir-birindən ayrı salmaq niyyətinə düşdüyünün şahidi oluruq. Ümumxalq məntiqinə görə ya Humay xeyirxahlığı təmsil etməli, ya da Humay obrazı başqa adla təqdim olunmalı idi. Dastanda Leyla ilə Baxışın deyişməsində «Mən sənin eşqindən gəlmişəm dilə, Dərdini dastana yaz, Leyla xanım» beytindən də Molla Cumanın «Leylanın – Molla Cumanın adını gizlin saxladığı ismi-pünhanın» dərdini – sevgi macərasını dastana salmaq istəyi mətndaxili ünsiyyət vasitəsilə ifadəsini tapıb ki, burdan da yenə fərdi yaradıcılığın xalq təfəkkürü ilə qovuşmasını təsdiqləyirik.

Dastandakı hadisələrin gedişatını ümumi dastançılıq əhvalı ilə izləyirik. Qiymətdə ağır, çəkidə yüngül var-dövlətini yığıb-yığışdırıb alatorandan qızını da Yəməndən götürüb Tehrana tərəfə qaçan Molla Humayın arxasına düşən Baxışa atası Əmir şah:

Sənin getməyinə olmaram razı,
Qoyma gözüyaşlı sən ağlar bizi.
Gəl alım mən sənə ən gözəl qızı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Getmə, oğul, getmə, aman günüdü, - deyərək yalvar-yaxar edirsə də, xeyri olmur, dastançılıq ənənəsinə uyğun olaraq yolda bir çox qəzavü-qədərə rast gəlirsə də, axır ki gəlib Tehranda bir ipəyi qarıya qonaq olur.

Aşiqin yolda təkcə həramilərə yox, həm də aşiq-məşuqluğun rəmzi əksetdiricisi olan təbiət hadisələrinə rast gəlməsi və bundan aşiqlər üçün ibrətamiz nəticələr çıxarılması kimi hallar da xalq yaradıcılığının məxsusi keyfiyyətlərindəndir. «Baxış bəy və Leyla xanım» dastanında da bu cür təbiət lövhələri yaradılıb: «Baxış... xeyli yol getdikdən sonra azacıq durub dincəlmək istəyir. Bir də görür ki, bir qırğı bir quşu caynağına vurub havaya qalxdı. Baxışın ürəyi yandı. Aldı görək qırğıya nə dedi:

Havalanıb göylə gəzər,
Görər dağı, düzü qırğı.
Bülbüllərin bağrın əzər,
Olar hakim özü qırğı.

Fağır quşlar gəlib təngə,
Şiqan edib alar həngə.
Bülbülü keçirib cəngə
Necə alıb gözün qırğı.

Baxış deyər dünya haldır,
İşin-gücün qalmaqaldır.
Bülbülləri alhaaldır,
Bilməz həngi, nazı qırğı. (səh. 568)

Bu lirik təsvirdə ictimai motivlər ifadə olunub. Bir qırğının quşu - bülbülü caynağına vurub ovlaması kimi təbiət səhnəsinə Baxışın – aşiqin acıması ictimai kədər kimi mənalandırılır: Qırğının bülbüllərin bağrını əzməsi (1-ci bənddə), yaxud Bülbülü cənginə keçirib gözünü (gözünün odunu) alması – fağır quşların təngə gəlməsi – (2-ci bənddə), habelə həngi, nazı qanıb-anlamayan qırğının bülbülü ovlaması (3-cü bənddə) – bütün bunlar hamısı zalımın məzluma elədiyi zülmkarlıqlar kimi anlaşılır, metaforik bir şəkildə təbiət hadisələri canlandırılır və insanlar üzərinə köçürülür. Başqa sözlə, mətnin dilindən çıxış etsək, qırğı güclü, qoluzorlu, nadan adamı, fağır bülbül isə aciz, fağır aşiqi işarə etməklə Baxış bəyin dastanda düşdüyü ağır halı bildirir. Bir sözlə, aşiqlər dünyanın aciz, ürəyi təmiz və qəlbi zərif bəndələri, sevgi hissindən xəbərsiz olanlar isə hır-zır qanmayan kobud, nadan adamlarıdırlar.

Bir daha göründüyü kimi, dastanı yaradan, söyləyən aşıq Molla Cuma xalq eposunda öz obrazını da gizli pərdəli şəkildə verməyə müvəffəq olur və bu heç də xalq yaradıcılığı nümunəsinə heç bir xələl gətirmir. Xalq sənətinin daşıyıcısı və yaşadanı olan aşıq-aşiq obrazı da ümumxalq malının – folklor örnəyinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dastan yaddaşında ölməzlik tapıb əbədiləşir, xalq aşığının ruhu xalq dastanının canına-mayasına hopub, ayrılmaz vəhdət təşkil edir.

Tehranda sevgilisi Leylanı ipəyi qarının vasitəsilə tapan Baxış bəy ata süvar olub geri qayıdarkən, Molla Humay arxalarınca həramibaşını göndərir, lakin məhəbbət dastanlarının ənənəvi yekun finalında olduğu kimi, burda da aşiqlər çətinliklərdən qurtulub bir-birinə qovuşurlar. 40 gün 40 gecə toy çalınır, bəylə gəlinlərin şəninə deyilən dastanla (əslində duvaqqapma ilə) dastan sona çatır.

Dastanda oğul üçün ağlamaqdan gözləri tutulan Əmir şaha oğlu Baxışın gəldiyini mehtər muştuluq xəbəri verən kimi, oğlunun pişvazına çıxır, uzaqdan oğlunu görcək gözlərinə nur gəlir. Bu motiv «Kitabi-Dədə Qorqud»da Beyrəyin atası Baybörə ilə görüşü səhnəsini xatırladır, oradakı «oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir» məsəlinə işıq salır.

Göründüyü kimi, dastançı aşıq bütün hallarda xalq ruhunun daşıyıcısıdır, istər ora öz obrazını daxil etsin, istər öz arzusunu əlavə eləsin; yazılı ədəbiyyatda şai

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oxucular özlərini görüb, tapdıqları kimi, folklor örnəklərinin, o cümlədən dastanların da ruhunda, məğzində xalq öz ruhunu yaşadır.

ƏDƏBIYYAT:

1. Azad Nəbiyev , «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı», I hissə, Bakı, «Turan» nəşrlər evi, 2002, 680 səh.
2. Molla Cümə, «Əsərləri», Bakı, «Şərq-Qərb», 2006, 648 səh.
3. Пропп В.Я , «Русский героический эпос», М.1958

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

"DƏDƏ QORQUD"un BORÇALI İZLƏRİ

ŞURƏDDIN MƏMMƏDLİ

"Dünya sivilizasiyasının incilərinə məxsus olan" [11, s. 13], qədim yazılı ədəbi abidələrimizin, oğuznamələrin şahı sayılan "Dədəm Qorqud Kitabı"nın Borçalıya bəlirli dərəcələrdə bağlılığı olqusu (faktı) önəmlidir.

"Dədə Qorqud"un Borçalı izləri əsas üç yöndə sərgilənər:

1) tarixi olayların səsləşməsi,
2) tarixi-coğrafi onomastik uyğunluq,
3) ləhcə-ağız identliyi.

Birinci məqam, yəni eposdakı hadisələrlə Borçalı ərazisində baş vermiş tarixi olayların identliyi araşdırılmamış, dəqiqləşdirilməmişdir, ancaq maraqlı məsələdir.

Bu baxımdan Türkiyəli tanınmış tarixçi-ədəbiyyatşünas alimi, o sıradan Borçalılıların keçmişinə aid "Karapapaklar (Borçalı–Kazak Uruğunun Kür–Araz Boylarındakı 1800 Yılına Bir Bakış") adlı kitabın yazarı Məhməd Fahrəddin Kırzıoğlunun araşdırmaları, mülahizələri öz elmi əsaslılığı və özgünlüyüylə xüsusi ilgi çəkər. O, "Dədə Qorqud" dastanlarının özünün məhz miladdan öncə 149-cu ildən miladın 429-cu ilinə qədər Balaərşahlar dövlətini qurmuş, Borçalının qədim keçmişində iz qoymuş əski Oğuzlara aid olduğunu sübut edən mühüm dəlillər gətirmişdir. Belə ki, müəllif Dədə Qorqud Oğuznamələrindəki Salur Qazan sülaləsinin atası Ulaşı tarixdəki Xəzər-Barsıllarla vuruşan, döyüşdə öldürülən Balaərşahla identləşdirmişdir.

Xatırladaq ki, adı çəkilən Ərşah sülaləsinin Xəzər gündoğarındakı Parı boyundan gəlib Xorasan tərəflərdə hakimlik etmiş, Bərç, Parallı qövmlərini də içinə alan qədim Sak Oğuzlarından törədiyi Məhəməd Fahrəddin Kırzıoğlunun, Mirəli Seyidovun, Vəli Həmidoğlunun... araşdırmalarında təsdiqlənər [10, s. 9–10].

M. F. Kırzıoğlu öz cəsarətli fikirlərində daha irəli gedərək, "Dədə Qorqud" kitabında Ulaş oğlu Salur Qazanın evi yağmalanmağı boyundakı hadisələrin miladın başlarında Taron–Borçalı bölgəsində getmiş iki savaşın, yəni dədə Balaərşahla nəvə Üçüncü Təridat çağında quzeylilərdən Xəzər, Barsıl (Qazax, Borçalı) adlı iki boy vəya uruğun birgə axınlarından son ikisinin əks olunduğunu, Ərşahlar tarixindən Xəzər-Barslı (Borçalı) və Hunlarla savaşların Qıpcaq Məlik, Buğaçuq Məlik, Qara Toqan Məlik adlarıyla anıldığını bildirmişdir [7, s. 2–3]. Türkiyəli başqa bir alim Orhan Yeniaras da "Salur Qazan" boyunda Ərşahlarla Qarapapaqların miladdan sonra 200-cü ildə savaşının əksini tapdığını qeyd etmişdir [15, s. 17].

Gerçəkdən, tarix göstərir ki, miladdan öncə 127-ci ildə və ondan sonra indiki Borçalı çökəyinə uyğun gələn, Berduci / Bördüzü çölü, Qarqar ovası kimi anılan ərazilərdə Xazər–Barsılların Balaərşahlar üzərinə yürüşləri olmuşdu. Süryani (Assur) müəllifi Bardaysanın, Gürcü salnaməçisi Leonti Mrovelinin, Alban tarixçisi Musa Qalakətlinin bu xüsusda soraqları var [10, s. 10–11]. Barsılların Ərşahlı şahı Təridatın ləşgəriylə savaşını tarixçilər 215-ci (yaxud 216) ilə aid edirlər [7, s. 2]. Barsılların bu yerlərə axınları o tarixi aşamalarda olmuşdu. Ona görə M. F. Kırzıoğlu Borçalı – Qazax əkiz uruğunun yaşını həmin vaxtdan götürmüşdür [7, s. 3].

"Dədə Qorqud"un Salur Qazan boyunda, həqiqətən də, Qazan "Gürcüstan ağzında oturar", doqquz tümən (bölgə) Gürcüstandan xərac alar, o, yağı üstünə gedəndə bu yerlərdən keçər, haqq didarın görən sudan, mübarək üzlü qurddan soraq tutar [8]. Görkəmli alimimiz Pənah Xəlilovun yazdığı kimi, "Oğuz elləri hüdudlarında şimal-qərb qonşularımızın ölkəsi Gürcüstan dayanır" [6, s. 28].

Borçalı ellərindən yazıya alınmış mifoloji mətnlər, nağıllar, alqışlar (dualar), zərb-məsəllər arasında Dədə Qorqud motivləriylə səsləşən örnəklər çoxdur.

"Dədə Qorqud"un Borçalıya bağlılığının daha bir diqqət çəkici ünsürü də antroponimlərin (insan adlarının), etnonimlərin (etnik adların), toponimlərin (yer adlarının) uyğunluğudur. Bu yöndə də ciddi faktlar gətirmək olar.

Qeyd edək ki, ağ alınlı Oğuz bəylərbəyi Bayındır Xanı [8, c. 2, s. 50–51] miladdan öncə Borçalı civarlarına Türk elləri köçürmüş Bulğarlar sərvəri Vahəndı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

identləşdirmək mümkündür; “Dədə Qorqud”dakı qəhrəman Aruz oğlu Qıyan Səlcuqun qardaşı aslankürəkli Basat və Bayburd qalasının hakimi Parasar adlarıyla [8, c. 2, s. 49, 428] Barsıl etnonimi arasında yaxınlıq var. 18-ci yüzilə aid qaynaqlarda Borçalı sakinlərinin adları arasında Oğuz, Uruz, Qorqud, Qazan, Bayandur, Qarabudaq, Qaragünə, Dondar, Becan, Bamsı... adlarına rast gəlməyimiz [13; 1, s. 78] önəmli haldır.

Oğuznamələrdə, o sıradan “Dədə Qorqud”da Oğuzun öncül qismlərinin Daşoğuz – Bozox, İçoğuz – Üçox verilməyi diqqəti çəkər [8, c. 2, s. 71, 145]. Bozoxlar adı Borçalılıların boykökü Barsılların Bozərlər / Börərlər adını [10, s. 7], həmçinin Bozoxların doqquz oxdan ibarət olmağı Barsılların qohum tirəsi Doqquz Oğur, On Oğurları [10, s. 12] yada salır. Borçalı ərazisində Üçox (Gürcücə: Samşvilde) şəhəri var olmuşdu [10, s. 14]. Və elmi-tarixi qaynaqlarda Dədə Qorqud Oğuznamələrindəki Şəmsöldin Borçalıdakı Şəmşöldə (Şəmşədli) qəsriylə ilgiləndirilmişdi, Qoqalet Qoca Şəmsöldin xanədanının, Göyərlərin atası qəbul edilmişdi [7, s. 5].

Oğuznamələrin, “Dədə Qorqud”un Borçalı izləri qədim toponimlərdə də sərgilənər. Bu baxımdan bir neçə toponimi qeyd etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Dədə Qorqud yurdu xəritəsində Borçalı ərazisi İç Oğuzdadır [7, s. 6].

Oğuznamələrdəki Ağzıbörü (Börü Ağzı) toponimiylə bağlamda qeyd edək ki, hələ erkən orta yüzillərin tarixi məxəzlərində, o sıradan Gürcü xronikaçıları Cavanşirin, Sumbat Davitisdzenin salnamələrində, Ərəbcə “Aləmin Hüdudu” kitabında, başqa mənbələrdə Borçalı məkanında Bördüzü (Berduci) çayının, Bördiki dağının, Corabör mahalının adlarına rast gəlirik [10, s. 14]. Və Borçalı (Barsıl) etnoniminin əsasında məhz börü (börcə) rəmzinin durduğunu bir daha xatırlatmaqda fayda vardır düşünürük.

Oğuznamələrdəki “zülmət ölkəsi”, Musa Qalakətlidəki “gecəyarısı ölkəsi” və Borçalı ərazisiylə identləşdirilən Qoqarendəki (Göyərən) Qaranlıq Dağ (Qara Dağ), Başkeçidin o üzündəki Qaranlıq Dərə arasında uyğunluq da diqqəti çəkər.

“Dədə Qorqud”dakı Dəmirqapı Dərbəndin, Qapılar Dərbəndin, Qapılı Qara Dərbəndin, Qanlı Qara Dərbəndin [8, c. 2, s. 85–86, 168–169] eyni məkan olmadığı, onların mətndəki coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsi yönündə gərəkli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Qazan Xanın min qoyun saxladığı Qapılı Dərbəndi Türkiyəli Qorqudşünas Orhan Şahin Gökyay Daryal (Darboğaz) qapısı hesab etmişdir [6, s. 24]. Pənah Xəlilov ikinci boydakı Dərbəndlə ilgili qeyd edir: “Qazan Xan Gürcüstan ağzında (sərhədində) otursarmış. Demək, Qazan ovda olanda gecə ikən onun ordusunun üstünə gələn Şöklü Məlik yalnız Gürcüstan tərəfdən hücuma keçə bilərdi... Şöklü Məlik bir gecəyə yağma yerinə çatdığı kimi, Qazan xan da təcili geri dönəndə ov yerindən səhər tezdən çıxıb öylə (günorta) vaxtı ordusuna çatmışdı. Dastanın bu boyunda Qazan Bəy Kür – Araz qovşağındakı qışlaq ordusuna deyil, Göyçə dağlarında yerləşən Altuntaxt adlı yaylaq yurduna qayıdır” [6, s. 23]. Demək ki, görkəmli alim də bu Dərbəndi “Gürcüstan ağzına” yaxın qəbul edir.

Və üstəlik, iki tarixi-coğrafi faktı xatırlatmaq istəyirik. Birincisi, orta yüzillər qaynaqlarında Borçalıdakı Xram (Anaxatır) çayının yuxarı yarğanının adı Darbənd verilmişdir [14, s. 34, 60; 10, s. 51]. İkincisi, Faxralı yaxınlığında Dərvənddərə toponimi əzəl qaynaqlarda da, bu gün də var olmaqdadır [4, s. 96].

Onu da xatırladaq ki, Bəkil Oğuzdan köç eləyib, təzə yurd yeri seçməkdən ötrü “doqquz tümən Gürcüstan ağzına varıb qonur”, Bozdağı aşıban iki çay arasında vətən tutur [8]. Qazaxla Borçalı arasındakı dağa Bozdağ deyilir və Borçalı çökəyi Ehram, Dəvədöy (Borçalı) nəhrləri arasındadır, burada Çayqovuşan toponimi də var...

Daha bir ilginc fakt: Orta yüzillərə aid qaynaqlarda Soğanlıq kəndinin günbatar səmtində böyük bir ərazinin adı Qorqud anılmışdır. Belə ki, Səfəvi hakimi Şah Səfinin Borçalıya yürüşünü təsvir edən salnaməçi Vaxuşti yazmışdı: “O, Soğanlıqdan günbatar səmtdə Qorqud adlanan yerdə təpə üstündə şah evi tikdirdi...” [14, s. 34]. Həmin salnaməçinin coğrafi əsərində belə bilgiyə rastlayırıq: “Kürün sahilində Korkut (Qorqud) adlı bar-bərəkətli vadi var və indi ona Soğanlıq deyilər, bu vadidəki Kürdən Yağlıcaya qədər uzanan sahə burada şah dəvələri dayandığı səbəbindən indi Karvan adlanar” [14, s. 52]. Yen

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Baqrationinin 1721 ilinə aid siyahısında Qorqud adlı oba, yenə o çağlara aid Gürcü dilindəki "Dəsturüləməl"də (təlimatnamədə) Soğanlıq–Qorqud, 1794–1799 illəri arasında Gürcü şahzadəsi İoannın (Yuhanın) yazıya aldığı əhalisayımında da Qorqudoba toponimi xatırlanmışdı [10, s. 46–51]. Qorqud obası Tiflislə Borçalı arasında çox mənzərəli, arxa tərəfi dağlı, ön tərəfi düzəngahlı yerdir, buradan baxanda bütün Borçalı ovuc içi kimi görünər...

Borçalı mahalının Saral kəndi yörələrində Sürüdaş dağlarının güney yamaclarının da adı Qorqudlu keçər...

Dolayısıyla, müdriklik, ululuq rəmzimiz Qorqud Dədəmizin adı doğma məkanımızın bir obasının adında əbədiləşmişdir; sonralar qəlbi, möhtəşəm dağlarımıza, qalalarımıza, qayalarımıza Koroğlu adı verildiyi kimi...

Dədə Qorqud ünvanlı Ağbaba, Ağcaqala, Ağılğan, Ağqaya, Ağsaqa, Aladağ, Altuntaxt (Altunqala), Azgəyliyən, Babakər, Bayat, Baydar, Baytallı, Bəytəkər, Bozdağ, Cabbağca, Cızıxlar, Çaxmaxlı, Çayqovuşan, Darbənd, Darvazqala, Dəllər, Dəliklidaş, Dumanaşan, Əyrək, Gümüş, İmir, Keçəlqora, Keşəli, Kəpənəkçi, Kolayır, Kosalı, Qabal, Qaçağan, Qamışlı, Qaracıq, Qaradərə, Qaraqala, Qaranlıqdağ, Qaratikən, Qazan, Qazançı, Qazılıq, Qocalı, Qombor, Qorqudoba, Quşçu, Lök, Ormeşən, Oruzman, Ovdərə, Port-port, Sadaxlı, Sallaxana, Sarıyal, Sarpdərə, Sarvan, Saulğar, Sənəkuçan, Sığnaq, Sürməli, Şeytanlı, Şindi, Şirək, Talavarı, Tapan, Təkəli, Tumanin, Turan, Tüllər, Ulaşlı, Üçox, Yağlıca, Yavıqlı, Yırğanca... yer adları [3, s. 13–14; 9, s. 146–226; 8, c. 2; 2, s. 15–34; 1, s. 74–79] eyni və oxşar biçimlərdə Borçalı mahalında da görülməkdədir. Borçalıdakı Ulaşlı kəndinin adı da Dədə Qorqud soraqlıdır. Oğuzların ov yeri Tumanin (Dumanis), yaylağı Ağlağan, Qazan Xanın yurd yeri Altuntaxt adları Borçalıda da var.

Türkiyə Qorqudşünası Məhərrəm Ərgin haqlı olaraq yazmışdır: "Bu gün Azeri sahasında Dede Korkut diline en yakın ağız Dede Korkut kitabındaki coğrafi sahanın ortasına yayılmış bulunan Terekeme–Karapapak ağzıdır" [5, #22–23, 2000, s. 7]. Başkeçidin Qarabulaq kəndindən olan Qorqudşünas Əzizxan Tanrıverdi "Dədə Qorqud" mətnində öz ifadəsini tapmış tarixi qrammatika identliyini daha çox Qərb ləhcəsində, öncəliklə də, Qazax–Borçalı şivəsində əsaslandıra bilmişdir [12, s. 4]. Bu, tarixi söz xəzinəsi baxımından daha qabarıqdır; belə ki, "Dədə Qorqud"dakı bir çox kəlmələr variativ ayrılıqlarıyla (axça, çözmək, qıyma-qıyma, yemşək, ilkindi, yəyax, qılıc...) Borçalı şivəsində saxlanar.

Ümumiyyətlə, "Dədə Qorqud"un məkan lokalizasiyası ilə bağlı ən sensasiyalı sürprizləri, bəzi araşdırıcıların fikrincə, yaxın gələcəkdə məhz Borçalı səmtdən gözləmək olar [1, s. 74]. "Dədə Qorqud"un Borçalı izlərinin belə önəmli cizgiləri həm milli ədəbi irsimizin bütünlüyünə dəlalət edər, həm də bu möhtəşəm yazılı abidəmizin coğrafiyası, tarixiliyi problemlərinə aydınlıq gətirilməsinə dəstək verər.

QAYNAQLAR:

1. Azərbaycan Araşdırmaları Jurnalı. Bakı, Xəzər Universitəsi, 2001, # 3–4.
2. Çobanlı M. M., Hüseynova-Taleh A. A. Borçalıda Dədə Qorqud İzləri. Bakı, Təhsil, 2000, 40 s.
3. Çobanov S. M. Mənim Əzəl, Gözəl Saraçlım. Sumqayıt 2001, 111 s.
4. Faxralı (Hüseynov) R. M. Oğuz Eli Faxralı (tarixi, bədii, etnoqrafik toplu). Bakı, Əbilov, Zeynalov və Oğulları, 2002, 432 s.
5. "Gürcüstan": Gürcüstan azərbaycanlılarının ictimai-siyasi, elmi-kütləvi, ədəbi-bədii qəzeti. Tbilisi, 2000, #22–23, s. 7.
6. Xəlilov P. İ. Kitabi-Dədə Qorqud – İntibah abidəsidir. Bakı, Gənclik, 1993, 176 s.
7. Kırzıoğlu M. F. Karapapaklar. Borçalı–Kazak Uruğunun Kür–Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1972, 36 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. Bakı, 2000, cild 1, 624 s; cild 2, 568 s.
9. Məmmədli H. M. Dədəm Qorqud Keçən Yerdi Bu Yerlər. Bakı, 1999, 330 s.
10. Məmmədli Ş. B. Alın Yazımız. Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi, mədəni irsi. Tbilisi, Dayaq–Samşoblo, 1997, 104 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

11. Rəhimova E. A. Ölməz Sənət İncisi. Bakı, Təbib, 2000, 238 s.
12. Tanrıverdi (Tanrıverdiyev) Ə. Kitabi-Dədə Qorqud və Qərb Ləhcəsi. Bakı, Təhsil, 2002, 172 s.
13. Tiflis Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri (Borçalı və Qazax, 1728-ci il). (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Ş. Mustafayev). Bakı, Pedaqogika, 2001, 256 s.
14. Вахушти. Географія Грузіи. Тифлисъ, 1904, 241 с.
15. Yeniaras O. Karapapak ve Terekemelerin Siyasi ve Kültür Tarihine Giriş. İstanbul, 1994, 200 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DASTANIMIZIN ADI HAQQINDA

TOFIQ HACIYEV

Əlimizdə 12 boyu olan və əslində daha çox boylarının fəsilləri, qolları olmuş olması qəbul edilən abidənin adı nədir – onu bilmirik.

«Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi oğuzan» adı ilə Drezden kitabxanasında qeydə alınmışdır. Yə'ni bu, onu kitabxanadakı kitablar siyahısına sal verdiyi şifrədir, koddur, nişandır ki, lazım gələndə onu tapmaq istəyən adam həmin işarə ilə gedib onun üstünə çıxsın. Heç olmasa, zahirən ona diqqət edək ki, bu qədər təmiz türkcə əsərin bu qədər qəliz, əcnəbi dildə – yarı farsca, yarı ərəbcə adı ola bilməz. Adsızlığın nəticəsidir ki, əsərin yarısı Vatikan kitabxanasında bu nişanla fond siyahısına salınmışdır: «Hekayəti-oğuznameyi-Qazan bəy və qeyri».

Bu abidənin mütləq adının mə'lum olmadığı bütün şərqşünaslara, xüsusilə qorqudşünaslara mə'lumdur. Buna görə də çox sərbəst şəkildə onu müxtəlif isimlərlə adlandırırlar. Dədə Qorqud dastanları, Dədə Qorqud dastanı, Kitabi-Dədə Qorqud, Kitabi-Dədə Qorqud dastanları, Dədə Qorqud boyları, Dədə Qorqud kitabı dastanları və s.

Görkəmli, çox mö'təbər qorqudşünasların özləri də vahid ad üstündə durmurlar. Əsərin bir adı olar, hər yerdə də onu göstərərlər, o adla çağırarlar. Məsələn, ustad qorqudşünas M.Ərgin əsəri nə müxtəlifliklərlə təqdim edir: 1958-ci il nəşrində «Dədəm Qorqud kitabı», 1991 və 1994-cü il nəşrlərində «Dədə Qorqud kitabı» adlarını işələdir; bundan əlavə: Dədə Qorqud çoğrafiyası, Dədə Qorqud hekayələri, Dədə Qorqud kitabının dastanı hekayələri, nüsxədə Oğuz hekayələri və s. şəkillərdə ifadələrdən istifadə edir. Orxan Şaiq «Dədəm Qorqud kitabı», Ə.Dəmirçizadə «Kitabi-Dədə Qorqud dastanları» kimi verirlər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud» forması ən'ənəvidir. Bir dəfə Ş.Cəmşidov bütöv qeydiyyat ünvanı ilə nəşr etdirib. Hətta Azərbaycanda ilk tənqidi mətnin müəllifi S.Əlizadə bu adlardan hansı birini olsa, işlətməyi məqbul sayır: «Dədə Qorqud boyları», «Dədə Qorqud oğuznamələri», «Dədə Qorqud dövrünün oğuznamələri».

Samət müəllimin təklif etdiyi birinci varianta uyğun bir ad işlətmək təsəvvür edirəm, bu, abidənin məzmununa uyğundur. Ancaq bu ad şifahi abidə təəssüratı doğurur.

Fakt odur ki, bu qəhrəmanlıq məcmuəsədir və onun da qəhrəmanı təbii ki, Dədə Qorqud deyil. Qəhrəmanlar, qorqudşünaslıqda, şərqşünaslıqda işlənən terminologiyadan çıxış etsək, boylarda və ya hekayətlərdədir. Hər boyun və ya hekayətin öz qəhrəmanı var ki, bu da sərlövhədə əks olunur. Demişik ki, bu boylar və hekayətlər sayca yüzü keçir. Eyni qəhrəman adlarının çəkilməsi, bütün boylarda Qalın Oğuz Elinin qorunması, möhkəmləndirilməsi kimi ümumi cəhətlərlə yanaşı, şübhəsiz, bütün bu boyları əlaqələndirən ən möhkəm bağ Dədə Qorquddur. Bu quruluşda əsər Şərq üçün doğma poetik faktdır. «Mahabharata», «Min bir gecə nağılları» və s. xatırlamaq kifayətdir. İndi dünyada dəbə düşən serial süjet təzahürü Şərqdə, o cümlədən türkün bədii yaradıcılığında, dastan quruculuğunda tarixin, dünya sivilizasiyasının çox dərinliyinə gedir.

Bütün dünya e'tiraf edir ki, türkün yazılı şəkildə gələn ilk abidəsi, yə'ni daha ilkin yazıya alınmış şəkildə müasir mədəniyyətə çatan eposu «Dədə Qorqud kitabı»dır. Yə'ni burada söhbət yazıya alınmış nüsxədən gedir. Burada əsas olan şey kitablıqdır. Bu anlayış bizdə tarixən üç şəkildə ifadə olunub: ərəbcə *kitab* və *divan* sözlərindən, farsca *namə* sözündən. Bizdə ən çox *namə* işlədilib: *Oğuznamə*, *Səlcuqnamə, Tutinamə, Sələbnamə* və s. Bu istiqamətdə «Dədə Qorqud kitabı» «Qorqudnamə» kimi də yazıya alına bilərdi və həmin bugünkü məzmununda qavranardı. Ancaq *kitab* və *divan* ərəb sözləri ərəbcənin elm dili kimi şərqdəki mə'lum avtoritetinə görə daha mö'təbər olmuşdur. Və «-namə»lərdən daha əvvəl işlənib. Sonralar xilafətin tədricən zəifləməsi «-namə»ni dəbə mindirmişdir. Bu, özü də özlüyündə bir faktdır, deyək ki, bizim Dədə Qorqudumuz daha səlahiyyətli elm dövründə *kitab* olmuşdur.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İki şeyi demək istəyirəm. 1. Bu əsərin adı şərtidir və hamı Drezdendə qeydə alınmış geniş təsvirdən ilk sözləri əsas götürür: «Kitabi-Dədə Qorqud»… (əslində bu sözlərdən sonra üç nöqtə qoymaq elmi baxımdan daha çox dəqiqlik olardı). Burada ad üçün əsas Dədə Qorquddur və «kitab» sözü tərcümə olunur – rucsa «kniqa…», ingiliscə «the book…» və təbii ki, türkcədə də türkcənin qrammatik quruluşu çərçivəsində kitab sözü işlənməlidir. Təəccüblü budur ki, türkiyəli qorqudşünaslar məhz tələb olunan şəkildə «Dədə Qorqud kitabı» yazdıqları halda, bizimkilər «Kitabi-Dədə Qorqud» yazıblar. Niyə? Bilmirəm. Ya gərək Ş.Cəmşidov kimi tam qeydiyyat adı ilə verəsən, ya gərək «Kitabi-Dədə Qorqud…» şəklində yazasan, ya da gərək türk qrammatikasını ilə «Dədə Qorqud kitab»ı işlədəsən.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və ya «Dədə Qorqud kitabı dastanları» deyilməz, bu, qəti yanlışdır: kitab kitabdır, dastan da dastandır. Yə'ni əslində bu əsər dastandır, yaxud dastanlardır. Ancaq əlimizə gəlib çatan kitabdır. Dedik ki, Oğuznamə qəlibi ilə buna Qorqudnamə demək olar. Bu halda əgər *Oğuznamə dastanı, Qorqudnamə dastanı* deyilərsə, «Dədə Qorqud kitabı» dastanı da deyək. Abidəmizə dırnaqsız şəkildə Dədə Qorqud dastanı // dastanları (Ancaq bu iki addan «Dədə qorqud dastanları» daha məntiqlidir, çünki boylardan hər biri bir dastan hüququndadır), Dədə Qorqud boyları demək olar. Əlimizdə olan yazılı abidəyə ixtisarla dırnaqda «Dədə Qorqud» deyilməz, ancaq təkcə dırnaqda «Kitab» demək tam elmi ifadə tərzidir. «Kitab»ımız da demək olar və dırnağı başlayıb ismin bütün hallarında işlətmək olar. Çünki bizim abidəmiz kitabdır, cildlənmiş yazılı səhifələrdir.

Bütün bu deyiliş və yazılış müxtəliflikləri ilə yanaşı, abidənin bir vahid adı təsbit olunmalı, rəsmi məqamlarda – kitab halında nəşrin üstündə, ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında, elmi mənbələrdə əsər bir adla tanınmalıdır. Abidənin üstündə onun adında türkcə qrammatika görünməli və oxunmalıdır.

Özü ən təmiz türkcəmizdə olan, lüğəti, qrammatikası, bütöv təhkiyəsi saf türkcə olan abidəmizin adı niyə türkcə olmasın? Anarın tə'yinatı ilə desək, «Ana kitabımızın adı niyə anna dilimizdə olmasın? Dilimizin tarixi qədər qədim olan, ən qədim türk şe'r forması ilə düzülüb-qoşulmuş dastanımızın adı nədən başqa dildə söylənsin? Ən doğma kitabımızı niyə özgə dilin qrammatikası ilə ifadə edək? Biz ulu Ata Qorqudumuzu, ondan da qədim Dədə Qorqudumuzu, bir az da səmimi desək, Atamız Qorqudu, Dədəmiz Qorqudu nədən yabançı qrammatikaya salaq, niyə türkün Oğuzun qəhrəmanlığına özgə adı verək? «Koroğlu» kimi elə sadəcə «Dədə Qorqud» deyə bilərik, ancaq kitab halında gəldiyi, yazılı olduğu üçün «kitab» sözü olmalıdır. Məhz «kitab» olduğuna görə biz yazılı ədəbiyyatımızın «ədəbi» dilimizin tarixini XIII əsrdən VII əsrə, tarixin altı əsr dərinliyinə keçirmişik.

Dastanımızı, Ana kitabımızı belə tanımalı və belə yazmalıyıq: «Dədə Qorqud kitabı». AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun altı cildlik Ədəbiyyat tarixinin birinci cildində dastanımızın adı məhz belə əks olunmuşdur: «Dədə Qorqud kitabı».

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

AŞIQ QƏRIB DASTANININ TƏDQIQ TARIXINƏ BIR NƏZƏR
("AYB" materialları əsasında)

ÜLKƏR ƏLIYEVA

"Azərbaycan Yurd Bilgisi" səhifələrində geniş tədqiq olunan məhəbbət dastan-larından biri də "Aşıq Qərib"dir. Bu dastan təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazın və Orta Asiyanın bir çox başqa xalqları içərisində də geniş yayıl-mış-dır. Dastanın Orta Asiyada türkmən, özbək, uyğur, qaraqalpaq, Qafqazda isə Azərbaycan, gürcü və s. milli variantları vardır. "Aşıq Qərib" dastanı Krımda karaimlər və Şimali Qafqazda kabardinlər tərəfindən də yazıya alınmışdır. Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə də geniş şəkildə yayıldığı məlumdur.

Azərbaycanda "Aşıq Qərib"in ancaq beş variantı yazıya alınmışdır. Bunlardan birincisi hələ keçən əsrdə Kelviya gimnaziyasının müəllimi M.Mah-mudbəyov tərəfindən Şamaxının Tircan kəndində Aşıq Orucdan yazılıb SMOMPK-in 13-cü cildində çap edilmişdir. Bu variantın qısa məzmunu "Şamaxı qəzasından yazılmış sevimli aşıq nəğməsinin sərbəst təbdili" sərlövhəsi ilə "Kavkaz" qəzetinin 1911-ci il 7-ci nömrəsində də çap olunmuşdur

Qeyd etməliyik ki, XIX əsrdə "Aşıq Qərib" Şərqdə ən populyar dastanlardan olmuşdur. Hətta böyük rus şairi Lermontov da həmin dövrdə Qafqazda sürgündə olarkən bu dastan üzərində qələmini sınamışdır. Tədqiqatçı S.Yaqu-bova bu dastanın "Türkiyə biblioqrafiyası"nda 11 yerdə adı çəkildiyini və üç xüsusi nəşrini qeyd etmişdir. Bunlardan "Aşıq Qərib hekayəti" adlanan birinci variant 1851-ci ildə, "Hekayəti-Aşıq-Qarib" isə 1880-ci ildə İstanbulda çapdan çıxmışdır. "Hakiki Aşik Garip" adı ilə Adanada nəşr olunan üçüncü variant latın əlifbası ilə buraxılmışdır.

Usanmaq bilməyən tədqiqatçı Ə.Cəfəroğlu bu nəşrləri olduqca kiçik populyar və məsuliyyətsiz yazılar adlandıraraq "Aşıq Qərib"in Türkiyədə çox zəif araşdırılmasından gileylənirdi. Elə bu səbəbdən professor dastan üzərində apardığı kiçik tədqiqat işi ilə bərabər yuxarıda qeyd etdiyimiz M.Mahmudbəyov variantını kiçik ixtisarlarla dərgidə çap etdirmişdir.

Ə.Cəfəroğlu bu nəşrdə əvvəlcə öz münasibətini bildirmişdir. "Lehce hususiyyet-lerine, burada küçük bir itina bile gösterilmediyi gibi, Aşıq Qaribin kendisi hakkında da aşıklar ağzında dolaşan menkebevi hikayeler nazari dikkata alınmamışdır". "Aşıq Qərib" dastanına yaxından bələd olduğunu bildirən Ə. Cəfəroğlu daha sonra yazır:

"Mamafih, aşıka ait şerlər arasında da bazı nakıs malumatlar verilməsinə çalışmışsa da, fakat, mevzula yakından aşna olmuyanlar Mahmudbekofun neler söylemek istediyini çox zorlukla anlıya bilerler. Biz, burada, mezkur Azeri metnini lehcesi ile yenidən neşrederken, kabil olduğu kadar mövzunun izahına ehemiyyet verdik ve küçük bir transkripsionla metni aynen aldık. İbride elde edilecek yeni rivayetlerin tamamlanmasında bu metnin pek büyük hizmeti olacağına, şuphesiz yokdur. Ayrıca Azeri lehcesi tetkiki ve luğatcesi için de burada ipiyce mevat vardır".

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqədar olan hər nə varsa və onun nümunələrinə heç vaxt biganə qalmamış. Rast gəldiyi naqislikləri elmi əsaslarla aradan qaldırmışdır. M.Mahmudbəyovun "Aşıq Qərib"in müəyyən qüsurlarını qeyd etsə də, mətnin gələcək tədqiqatçılar üçün dəyərli örnək olacağına inanır. Mətni redaktə etməyib səhifənin sonunda əski ibarələrin, kəlmələrin izahını verib.

Qeyd etməliyik ki, dastanın yaranması ilə bağlı bir neçə fərqli araşdırmalar mövcuddur ki, bunlardan prof. Ə.Cəfəroğlu və prof. M.H.Təhmasib fikirləri üzərində dayanmağa bizcə lüzum vardır. Prof. Ə.Cəfəroğlu "Aşıq Qərib"i "Koroğlu" ilə eyniləşdirərək yazırdı: "Zengin bir halk destanları edebiyyatına malik Azerbaycan Aşıklarının-Aşıxlarının, hala bugüne kadar yaşattıkları "Koroğlu" destanından sonra, en mühimi "Aşık Qarib" teşkil etmekdedir. Menşeni Azerbaycan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

motifleri itibarile üç, hemcivar ve kardeş Azerbaycan, Gürcüstan ve Türkiye halk edebiyyatında yer bulmuş ve üç muhtelif kavim halk rivaetleri ile zengin, tetkike deger mevzu mahiyyetini almışdır. Eger yanılmıyorsam "… her iki destanın kahramanları, Azerbaycanı terkle sevgililerine Gürcüstanın paytaxtı Tifliste kavuşuyorlar, ve aile hayatını kurabilmek için maddi qidalarının Rum elinde yani Türkiyede buluyorlar. Hele, Tebriz, Tiflis ve Erzurum yahut Halep gibi şehirlerin methi, buralarının, üç kavminin tarihinde oynadıkları rolü göstermesi itibari ile çok şayanı dikkatdir. Bu yüzden, ancak üç, muhtelif ülkeler rivayetleri mukayesesi, Azerbaycandan doğma, bu Milli Türk halk edebiyyatı nevinin tamamlanmasını temin edebilecekdir"

Lakin M.Təhmasib "Aşıq Qərib"i "Koroğlu" ilə deyil, "Kitabi-Dədə Qorqud"la daha dəqiq desək, dastanın "Bamsı Beyrək" boyu ilə eyniləşdirir. Bunun üçün müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün bir neçə dəyərli müqayisə aparmışdır. Məsələn, dastan dəqiq mənada "ər arvadının toyunda" səpkisində deyil, "Bamsı Beyrək"də olduğu kimi, orijinal səpkidə, yəni sevgilinin öz sevgilisinin, aşiqin öz məşuqəsinin toyuna gəlib çatması şəklində işlənmişdir. Daha dəqiq deyilsə, boyda oxlu öz oxlusunun, dastanda da buta öz butasının toyuna gəlib çatır.

Bu əsas məsələdən başqa boy və dastanın süjet təfərrüatında da əsaslı yaxınlıqlar vardır ki, başlıcaları aşağıdakılardır:

a) istər boyda, istərsə də dastanda oğlanla qız birinci dəfə qızın yaşadığı evin yanında, özü də əksərən qızın kənizinin vastəsi ilə görüşürlər;

b) Bamsı bahadırlıq müsabiqəsində qalib çıxdığından sonra öz üzüyünü Banıçiçəyin barmağına taxır, Qərib də Şahsənəmdən ayrılıb səfərə getdiyi zaman öz üzüyünü ona verib deyir:

Dön bəri, dön bəri, bir üzün görüm.
Ala gözlərinin qurbanı olum.
Bircə nişanəm var, qoy sənə verim,
Getdim, yar, əyləndim, bəlkə gəlmədim.

v) "Bamsı Beyrək"də Yalançıoğlu Bamsının, "Aşıq Qərib"də isə Güloğlan - Kaloğlan Qəribin köynəyini qana batırıb, yalan xəbər gətirir;

q) buna baxmayaraq, nə Sənəm Qəribin, nə də Banıçiçək Bamsının ata-anası ilə əlaqəni kəsmir. Bamsı gəldikdən sonra Banuçiçək hətta at minib qaynatasına, qaynanasına muştuluğa da gedir;

ğ) Bamsının atasının da, anasının da gözləri ağlamaqdan kor olur. Əldəki əsas varianta görə, Soltana Məmmədovadan yazılmış variantda Qəribin atası da sağdır, onun da gözləri kor olmuşdur;

d) hər iki dastanda qəhrəmanları tapıb vəziyyəti xəbər vermək üçün bazirganların köməyindən istifadə olunur;

e) Bamsının arğışlarla, Qəribin isə bazirganla deyişməsi də bir-birinə son dərəcə bənzəyir;

ə) Bamsı qardaşından "Yey" bildiyi atı ilə vətənə gəlir, Qəribi isə Xızır öz tərkində gətirir.

j) Bamsı vətənə çatdıqda ilk dəfə "Yolunun üstündə daş yığan" çobanlara rast gəlir. Nə üçün belə etdiklərini soruşduqda cavab alır ki, Bamsı itkin düşüb, onun nişanlısı indi Yalançıoğluna ərə gedir, daşı yığırlar ki, gəlin gəlib keçəndə onun daşa basıb öldürsünlər, başqalarına ibrət olsun. "Aşıq Qərib"in də gürcü variantında Qərib Tiflisə girəndə hələ heç kəsi görməmişdən körpü düzəldənlərə rast gəlir, Qəribin sualına cavab olaraq onlarda körpünü Xurşud bəyin əmri ilə düzəltdiklərini deyirlər. Bəlkə elə bu da ilk variantda gəlini suya salmaq məqsədi daşıyırmış, sonradan bu şəkildə "təshih" edilmişdir. Lakin belə olmasa da, hər halda, hər iki dastanda da bu hazırlıq toy ilə bağlıdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

z) Bamsı paltarını Dəli Ozanla dəyişdirdikdən sonra evlərinə gəlir. İlk əvvəl bulaq başında ağlayan bacısını görür. “Aşıq Qərib”də də eyni ilə belədir. Özü də dastanların heç birində bacılar qardaşı tanıya bilmirlər;

i) hər iki qəhrəman öz sevgilisinin toy məclisinə gəlir, hər iki dastanda da Ozan kimi, aşıq kimi qarşılanırlar;

ı) Bamsı saz çalıb, qadınları oynadır. Bu, “Aşıq Qərib”də yoxdur, səbəbi də məlumdur. Lakin görünür, daha qabaqkı variantlarda bu da var imiş. İndi ondan ancaq qoşmalarda əlamətlər qalmışdır. Misal üçün, Qərib deyir:

Sərim qurban qamətinə, boyuna,
Bir saz tutdum, xublar girdi oyuna,
Aşıq Qərib, Şahsənəmin toyuna,
Nə əcəb vaxtına düşdüm də gəldim.

j) “Bamsı Beyrək”də axırı ki, Banuçiçək oynamağa məcbur olur. Bamsı öz üzüyünün onun barmağında olub - olmadığını, yəni vəfalımı, vəfasızmı olduğunu yoxlamaq üçün xüsusi bir şeirlə ona sataşır. Banuçiçək də ona cavab verir. Bu səhnə “Aşıq Qərib”də də vardır və eyni ilə belədir. Aydındır ki, vəziyyətə görə bu deyişmələr bir-birinə bənzəməlidirlər. Lakin, bənzərlik o dərəcədədir ki, hətta hər iki dastanda “evin dalındakı təpələrdən” danışılır ;

k) məsələ aydınlaşdıqdan sonra Bamsı Yalaçıoğlunu, Qərib də Güloğlan-Kaloğlanı bağışlayır;

g) hər iki dastanda kor olmuş valideynin gözləri açılır. Dədə Qorqud bunu Bamsının barmağının qanı ilə eləyir ki, bu qədim, hətta ibtidai inamlar, etiqadlarla bağlıdır. “Aşıq Qərib”in “müəllif”i isə qatı müsəlman olduğuna görə bu qədim etiqada “cahillik dövrünün aldanışları” kimi baxmış, onu aşığın hamisi olan Xizrin atının ayağı altından götürülmüş torpaqla əvəz etmişdir;

l) bir-birinə çox bənzəyən, daha dəqiq deyilsə, bir-birinin qədim və yeni mərhələsi olan ünsürlərdən biri də budur ki, Beyrəyin yayını özündən başqa heç kəs gərib, oxunu heç kəs ata bilmir. Qəribin də sazı özündən başqa heç kəsin əlində çalınmayır;

m) bütün məsələlər qurtardıqdan sonra Bamsı öz bacılarını, Qərib də öz yeganə bacısını ərə verir, toylar da bir gündə olur;

n) hər iki dastanda hətta göy rəng matəm-yas rəngi hesab edilir ki, bu da qədim adətlərlə əlaqədardır:

Al duvağım qara olsun,
Çək əlin məşşatə, bəzəmə məni!
İndən belə ölüm mənə yey olsun,
Çək əlin məşşatə, bəzəmə məni!

Belə bənzərliklərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Lakin, bizcə, elə bu nümunələrdən də aydın şəkildə görünür ki, “Aşıq Qərib-Şahsənəm” özündən daha qədim olan “Bamsı-Beyrək boyu”ndan bilavasitə istifadə yolu ilə yaranmış yeni tipli məhəbbət dastanıdır.

Dastanın müəllifi və yaranma tarixini araşdıran H.Araslı 1956-cı ildə çap etdirdiyi “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında “Aşıq Qərib”ə həsr etdiyi məqaləsində yazmışdır: “Aşıq Qərib” dastanı Təbrizli Qərib təxəllüslü şairin (aşığın) qoşmaları əsasında düzəlsə də, bu şerlər ağızlarda dolaşdığından çox dəyişdirilib dastanın ümumi ahənginə uyğun bir şəkil almışdır. Burada Qəribdən çox başqa naməlum aşıqların əsərlərindən, qoşmalarından da istifadə edilmişdir”

Aşıq Qəribin hələ də Təbrizli və ya Tiflisli olduğu mübahisə mövzusu olaraq qalır. Onu əlavə edək ki, “Aşıq Qərib”in ən geniş və şeirlərlə zəngin variantını rəhmətlik Borçalı Aşıq Kamandar Əfəndiyev ifa edirdi. Aşığın ifası lentə alınsa da çap olunmayıb. Bu variant çap olunsaydı, tətqiqatçılar üçün müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirərdi.

Həmin fikrə “Aşıq Qərib”in tətqiqatçılarından S.Yaqubova

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Göründüyü kimi, məşhur “Aşıq Qərib” dastanının araşdırıcıları arasında prof. Ə.Cəfəroğlu baş redaktoru olduğu “Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin xidmətləri az olmamışdır.

Lakin qeyd etməliyik ki, «Aşıq Qərib» dastanının tədqiqatçılarından heç biri dastanın Gəncə variantınının adını çəkməmişdir. Məlum olduğu kimi professor Ə.Cəfəroğlu əslən Gəncəli idi və o mühacirət edərkən Gəncədən topladığı bir çox folklor nümunələrini özü ilə aparmışdı. «Aşıq Qərib» dastanının bir dastan kimi az yayılmasından gileylənən professorun və variantdan xəbərsiz olması bizdə təəcüb doğurmaya bilmir. Halbuki bu variant Azərbaycanda «Aşıq Qərib» dastanının 1912-ci ildə nəşr edilən ilk nümunəsidir.

Sözügedən dastan uzun yüzilliklər boyunca Azərbaycanın elm, mədəniyyət və ədəbiyyat mərkəzlərindən olan Gəncədə Əbilov və Haqverdiyevin mətbəəsində nəşr edilmişdir. Kitabın üz qabığındakı qeyddən dastanın Ə.H.Ə tərəfindən nəşrə hazırlandığını öyrənirik.Dastanın yalnız kimin dilindən, ifasından yazıya alınması haqqında burada hər hansı bir bilginin olmaması təəssüf doğurur.

Folklorumuzun, dastan yaradıcılığımızın əvəzsiz örnəyinin Gəncə nəşri şifahi xalq ədəbiyyatımızın təbliği, onun unudulmaqdan qorunması baxımından böyük önəm daşımaqdadır. Digər tərəfdən də hər hansı bir ideoloji, siyasi təsirlərdən uzaq və «təmiz» olan bu nəşrin bir önəmi də ondan ibarətdir ki, o bizə onu uzun zaman kəsimindən sonra bu dastanın fərqli iqtisadi, siyasi və mədəni şəraitlərdə həyata keçirilən nəşrləri ilə müqayisədə burada mətn, poetik struktur və obrazlar sistemi səviyyəsində nə kimi dəyişikliklərin baş verdiyini izləmək imkanı verir. Dastanın Gəncə nəşri ilə tanışlıq onun naşirlərin hər hansı bir müdaxiləsinə uğramadığını göstərməkdədir.

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

OZAN YARADICILIĞINDA «DƏDƏ QORQUD» SÜJETININ FORMALAŞMASINA DAIR

ÜLKƏR NƏBIYEVA

«Dədə Qorqud» süjetinin ozan yaradıcılığında tarixi formalaşması müəyyən özünəməxsusluqlarla əlamətdar olmuşdur.

Qədim türk dastanları özünün inkişaf mərhələsində türk eposunun yaranması üçün zəruri, ilkin zəminin əsasını qoymuşdur. Birincisi, qədim türk dastançılığı epik üslubun peşəkar təhkiyəçiliyini yaratdı. Bu isə mifoloji düşüncə ənənələrindən uzaqlaşmağa əsaslı təkan oldu və qədim türk dastançılığı öz yerini yeni eposçuluq ənənəsinə verdi.

İkincisi, bu ənənə müəyyən zaman kəsimində yeni ifaçı sənətkar tipi olan ozanı meydana çıxardı, onu oğuz cəmiyyətinin peşəkar ifaçısı zirvəsinə yüksəldib formalaşdırdı.

Üçüncüsü, qədim türk dastanları oğuz eposunun forma, mövzu və məzmun çevrəsini müəyyənləşdirdi və sonrakı mərhələdə həmin struktur sxemi ozan yaradıcılığının başlıca repertuar silsiləsini yaratdı. Ozan yaradıcılığı bu mərhələdə təkcə peşəkar ozan ifaçılığının formalaşması ilə şərtlənmədi, o, eyni zamanda ifa mədəniyyətini yeni mərhələyə çatdırıb, oğuz eposunu formalaşdırdı, onu epik düşüncənin zirvəsinə ucaltdı.

Xalqın yaddaşında yaşayan oğuz eposu məhdud çərçivədə qalmadı. Ozanlar, türk dastançılığının ən mükəmməl süjetlərini rekonstruksiya etdi, onları yenidən işləyərək repertuara daxil etdi, bununla da epos yaradıcılığının ilkin formalaşma mərhələsi başladı. Ova çıxmaq, ovda qəzaya rast gəlmək, ölüb-dirilmək, şərtlə qız almaq, köç zamanı itki vermək, itkin düşən uşağın vəhşi heyvanlar tərəfindən böyüdülməsi və s. kimi arxaik süjetlərin dastanlaşma prosesi repertuara gəldi.

M.H.Təhmasibin göstərdiyi kimi, bu dövrdə Şərq və Qərb süjetlərindən qarşılıqlı bəhrələnmə, dünya süjetlərinin türk eposuna transiləsi də özünü göstərirdi (5, s.217). Eposun yaranmasının birinci dövründə obrazlaşan Təkgöz-Təpəgöz- Kəlləgözün mənşəyində nə qədər Qafqaz koloriti var idisə, Polifem, Siklop və qərb Təkközlərində qarşılıqlı təsirin izləri bir o qədər güclü idi (4, s.49).

Cəmiyyətin həyatında baş verən mühüm ictimai-siyasi faktorlar, qarşılıqlı təmaslar, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin çarpazlaşmaları bu mərhələdə oğuz eposunu zənginləşdirdi.

Amma ozan repertuarı bütövlükdə bu təsir altına düşmədi, əksinə, həmin qaynaqlardan bəhrələnməklə daha qüdrətli ifa mədəniyyətinə yiyələndi.

Boyların birinci dövr yaradıcılıq mərhələsində oğuz məişəti, qədim dövr oğuz həyatının, adət-ənənələri yaddaşda daha geniş əksini tapdı. Bəzən burada daha arxaik təsəvvürlərin, - ərənin döyüş meydanında yuxuya getməsi, oxlanmış qəhrəmanın yarasına dağ çiçəyi ilə ana südündən düzəldilmiş məlhəm qoymaqla insanın həyata qaytarılması və s. kimi motivlər önə çıxdı.

Eposun ikinci dövr yaradıcılıq nümunələrində isə islamdan əvvəlki təsəvvürlər əksini tapdı. Suya, ağaca, oda tapınma, qurda, quşa xitab və s. tanrıçılıq görüşləri qorunub saxlandı.Həm də bu dəyərlər süjet daxilində yox, ondan kənar məqamlarda göründü. Məsələn, su ilə qəhrəmanın üz-üzə gəlməsində, qurdla rastlaşmasında və s. özünü göstərdi (2, s.49-51). Bəzən bu nümunələrin üzərindən sükutla keçilsə də, yaxud onları islami etiqad və rituallarla bağlamağa cəhdlər göstərilsə də, Dədə Qorqud hekayətlərində tanrıçılığın əlamətləri diqqətdən yayınmır (4, s.71). Hətta bəzi hallarda Tenqri təkallahlığının islam təkallahlığı ilə çarpazlaşdırılması fonunda ifrata vararaq onları eyniləşdirmə və yaxınlaşdırma meylləri nəzərə çarpır.

Oğuz hekayətlərinin ozan repertuarına gəlməsi islamdan xeyli əvvəlki dövrlə bağlı olduğundan qədim dünyanın rəngarəng dünyagörüşləri oğuz eposundan kənarda qalmamışdır. Əski dünyanın istər simvolik, istər totemist, istərsə də animist baxışları epik yaddaşda olduğu şəkildə qədim türk eposunda, eləcə də onun xələfi olan oğuz eposunda özünü qoruyub saxlamışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, yeddi yüz ilə qədər müddətdə ozan repertuarında yaşayan Dədə Qorqud özü də yeniləşmələrdən, təkrar işlənmələrdən v

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qalmamışdır. Oğuz bəyləri, onların həyatı, dünyagörüşü, adət-ənənələri, yaşadığı coğrafi mühit dəyişdikcə eposda kı hadislər də dəyişib yeniləşmişdir. Bu proses ərəb istilasından sonrakı mərhələdə daha güclü şəkildə davam etmişdir. İslam dəyərləri oğuzlar içərisində yayıldıqca, ərəb istilacıları peşəkar ozan ifaçılığını milli çıxarmağa çalışdıqca ozanların oğuz hekayətlərini islamlaşdırmaq meylləri də güclənmişdir. Dədə Qorqud boylarının islam dəyərlərini qəbul etməsi, süjetdə islam dəyərlərinin əksi heç də kortəbii proses olmamışdır. Bu, oğuz elinin öz daxilindən gəlmiş, islamı qəbul edən oğuzların istəyi ilə milli repertuarda özünü əks etdirə bilmişdir (4, s. 68-74).

İlk öncə, bizcə Dədə Qorqud boylarının islami dəyərlərlə qaynayıb qarışması süjetin ozan repertuarında formalaşıb başa çatmasından sonra, yəni XI əsrdən başlamışdır. Bu dövrdə artıq Dədə Qorqudun adı ilə bağlı silsilə oğuznamələr mükəmməl repertuar həyatı yaşamaqda idi. Onların sayı isə qeyri-müəyyən idi.

Bu dövrdə artıq Dədə Qorqud hekayətlərində islami dəyərlər qəbul etmənin ərəfəsində, istilaçı ərəblərin təzyiqi ilə repertuar dəyişmələrin başlanğıc çağı idi.Bu həm də yeni improvizatorçu sənətkarların yeni ifa repertuarı yaratdığı ərəfə idi.Bizcə bu proses iki mərhələdə həyata keçirilir.

Birinci mərhələ ozan repertuarında Dədə Qorqud üslubunu yaşadan ozanların yaradıcılığı ilə şərtlənirdi. İkinci mərhələ isə süjetin yazıya köçürülməsi işinə başlayan və mətni yazıya alan katiblərin fəaliyyəti ilə bağlıdır (3, s. 64-81).

Birinci qrupa daxil olanlar ilkin süjet sxemini (bütün erkən dünyagörüşlər, tanrıçılıq və totemist baxışlar və s.) böyük mühafizəkarlıqla qoruyub saxlayanlar idi. İkinci qrup ozanlar isə ifa mətninə islami dəyərləri, Allah və peyğəmbərlə bağlı deyimləri və tərifləri əlavə edənlər idi. Kitabi-Dədə Qorqud» mətni göstərir ki, eposda islami dəyərlərin əksinin bu mərhələsi heç də ağrısız keçməmişdir. Həmin prosesdə üç mühüm amil fəaliyyətdə olmuşdur. Birincisi, ərəb istilasından sonra Dədə Qorqud epik düşüncəsinin yayıldığı ərazidə xilafət zorakılığı idi. Bu mərhələdə ozan ifaçılığı institutu bir tərəfdən həm də yuxarıda deyildiyi kimi, özü daxili yeniləşmə sorağında idi (2, s. 65). Digər tərəfdən zorakılıqlara müəyyən dövr ərzində davam gətirmək və ənənəni qorumaq üçün ozanların öz ifa repertuarında korrektə etmək təşəbbüsləri ilə ələqədar idi.

Ozanlar cəmiyyətdə xilafət boyunduruğunun zorakılıqlarını gördükcə epik repertuarda ərəblərin baş ideoloji xəttinə rəğbət göstərmək, islam düşüncəsini eposda bərqərar etmək yolunu seçdilər.

Bu prosesdə mühafizəkarlarla yenilikçilər arasındakı qarşıdurma sonuncuların qələbəsi ilə yekunlaşdı. Mühafizəkarlar öz mövqelərindən geri çəkilməli oldular. Yenilikçi ozanlar isə islama rəğbətlə bağlı görüşlərini epik repertuara gətirdilər.

Epik repertuardakı rekonstruksiyaya təsir göstərən üçüncü amil isə oğuzların ümumilikdə islami dəyərlərə artan sürətlə yaxınlaşması, öz əski dünyagörüş və baxışlarındakı təkallahlılıq – tanrıçılıq görüşlərini yeni islami dəyərlərlə çarpazlaşdırmaq istəklərinin reallaşması üçün münbit ictimai-siyasi şəraitin yaranması ilə əlaqədar idi. Türk epik düşüncəsində tanrıçılıq qabaqcıl günyagörüş idi, tək Tenqriyə sitayiş türkləri islamın Allahın təkliyi sitayişinə yaxınlaşdırdı, onları bu etiqadın ilk tərəfdarlarından birinə çevirdi.

Mətn üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, süjetin mətnaltı məzmu-nuna, ümumi ruhuna və qayəsinə islami dəyərlərin Allah və Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam etiqadının daxil edilməsi qismən sonrakı dövrlərə məxsus yaradıcılığın nəticəsi olmuşdur.

Bu proses eposun yazıya alınma dövründə müxtəlif katiblər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Amma katiblərin düzəlişləri o qədər geniş olmayıb ayrı-ayrı söz, ifadə və müxtəsər mətn əlavələrindən ibarət olmuşdur .

Bu gün eposun yazıya köçürülmə dövrü ətrafında fikir ayrılıqları mövcuddur.

Drezden əlyazmasının daha əvvəlki əsrlərdə yazıya alınma ehtimalları çoxdur. Onların müəyyən qismi ilk mətnin XI əsrdə yazıya alındığını göstərirlər. Belə mülahizələrdən yalnız biri üzərində dayanmağı vacib hesab edirik. Bu Ş.Cəmşidovun müşahic

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yazır: «…Abidənin sonunda «bitdi» mənasına gələn «təmmət» sözündən sonra, adətən sonluqda əlyazmanın yazıldığı tarix göstərilən yerdə, vərəqin aşağısına doğru uzanan sivri buçaq içində, bir-birinin altında sıralanan üç hərf – rəqəm yazılmışdır. Bunu cəsarətlə rəqəm oxumaq olar. Çünki əlyazmaların sonunda bu cür alt-alta rəqəmlə tarix qoyulması üsulu vaxtilə mövcud olmuşdur… Ərəb əlifbasında «ayn» hərfinə oxşayan bu rəqəmi aydın şəkildə 4 rəqəminin üç dəfə qısala-qısala yazılan şəkli kimi 444, yaxud 466 kimi oxumaq tamamilə mümkündhür. Biz 1985-ci ildə çap olunmuş doktorluq dissertasiyası avtoreferatında sonuncu variantı götürmüşdük. Lakin dərindən diqqət etdikdə birinci variant daha real görünür. 4 rəqəmi sivri bucaq üzrə aşağıya doğru kiçilə-kiçilə təkrarlanmışdır. Yuxarı hissə hamısında eynidir. İkinci birincidən, üçüncü ikincidən ancaq hündürlüyünə görə fərqlənir. Odur ki, abidənin ilk yazıya alınma tarixini birinci variantla hicri 444, miladın 1452-53-cü il tarixi olaraq qəbul edirik. Bu, abidənin XI əsrdə yazılması fikrini dəqiq surətdə təsdiqləyir…». Əlbəttə bu mülahizə təsdiqlənərsə qorqudşünaslıq tarixində mühüm bir açıqlama hesab edilə bilərdi. Lakin məsələ ilə bağlı mövcud olan digər ehtimallar onu hələ ki, təkzib etməkdədir. Belə ki, T.Hacıyevin, X.H.Koroğlunun və başqalarının fikirlərində fərqli mövqelər özünü göstərir.

Əlyazma nüsxələri içərisində Drezden mətni şübhəsiz ki, bizə gəlib çatmayan nüsxələrin birindən üzü köçürülmüşdür. Həmin tarix XIII əsrdən əvvəl ola bilməzdi. Drezden mətni oğuzlar içərisində islamlaşma prosesindən sonra eposun repertuardan düşməsi mərhələsində yazıya alına bilərdi. Bununla eposun peşəkar ifadakı şifahi həyatı sona çatmış, Kitabi-Dədə Qorqudun yazılı dövrü başlamışdır.

Eposun yazıya alınma tarixi ilə bağlı başqa bir faktı da xatırlatmaq vacibdir. Qorqudşünas X.H.Koroğlu yazır ki, abidənin, bizə gəlib çatan son əlyazma nüsxəsi «Kitabi-Dədəm Qorqud-alə- lisani- tayfeyi oğuzan»dır. Bu əlyazmanın 887-ci ildə (1482) Abdullah İbn Fərəc tərəfindən üzü köçürülməsi barədə X.H.Koroğlunun ehtimallarının bir daha dürüstləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Qorqudşünaslıqda bu əlyazmanın Drezden kral kitabxanasına düşmə səbəbi və şəraiti də hələ müəmmalı şəkildə qalmaqdadır. Bununla bağlı X.H.Koroğlunun bir ehtimalını da nəzərə çatdırmaq istərdik. X.H.Koroğlu 1986-cı ildən «Yazıçı» nəşriyyatında ikinci müəlliflə nəşrə hazırladığı «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu» (rus dilində) monoqrafiyası üzərində işlərkən Azərbaycan nəşriyyatlarının birindən hər iki müəllif V.V.Bartoldun 1952-ci ildə Azərbaycanda rus dilində nəşr edilmiş mətnini yeni tərtib, redaktə və ön sözlə çapa hazılamaq təklifi almışdılar. X.H.Koroğlu bu nəşrə 25 səhifəlik geniş şərh yazmış və mətni əsaslı şəkildə redaktə etmişdi. İzahın birinci qeydində göstərir ki, «Əlyazmanın Drezden kral kitabxanasına düşməsinin maraqlı tarixi vardır. V.M. Jirmunskinin verdiyi məlumata görə üzərində şah xəzinəsinin möhürü olan əlyazma qızıl üzlüklü dörd «Azərbaycan nağılları» əlyazma cildləri ilə birlikdə əntiqfürüş Əhməd İbn Yəhya tərəfindən Azərbaycana səyahətə gələn Adam Oliariyə hədiyyə edilmişdir. Qızıl üzlüklü kitablara görə əlli qızıl pulu isə Həsən İbn Mahmud adlı tacir ödəmişdir.

Şah kitabxanasında qızıl üzlü nağıl cildlərinin olmasının və onların Azərbaycana gələn hörmətli adamlara hədiyyə edilməsi barədə akademik Ziya Bünyadov da məlumat vermişdir.

X.H.Koroğlu izahının ilk səhifələrində bu barədə yeni bir məqalənin çap ediləcəyini də qeyd etmişdir. Lakin təəssüf ki, eposun V.V.Bartold nəşrinin bu çapı sonradan yarımçıq qalmış, çapa hazırlanan əlyazma bu gün Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının arxivində saxlansa da X.H.Koroğlunun əlyazmanın Drezden kitabxanasına düşməsi ilə bağlı məqalənin yazılıb-yazılmadığı, nəşr edilib-edilmədiyi hələ də naməlum qalmışdır. X.H.Koroğlunun M.F. Axundov adına kitabxanasına hədiyyə edilmiş arxivi hələ təsnif edilmədiyindən belə bir məqalənin əlyazmanın arxiv sənədləri içərisində olub –olmaması hələ müəyyən edilə bilməmişdir.

ƏDƏBIYYAT

1. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədəm Qorqud».Bakı, 1999
2. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edəni S.Əlizadə, F.Zeynalov), Bakı,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

3. Koroğlu X.Q., Nəbiyev A.M. Azerbaydjanskiy qeroiçeskiy gpos.Baku, 1986
4. Nəbiyev A. «Dədə Qorqud» həqiqətlərinin izi ilə, «Dədə Qorqud»-1300, BDU nəşri, Bakı, 1999
5. M.H.Təhmasib.Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972

О формировании сюжета «Деде Коркуд» в озанском творчестве

Формирование сюжета «Деде Коркуд» в озанском творчестве знаменателен специфическими особенностями. Древнетюркские дастаны определили форму, содержание и тему огузского эпоса и в дальнейшей стадии та же структурная схема образовала цикл главного репертуара озанского творчества.

About formation of a plot "Dede Gorkud" in ozan creativity

Formation of a plot "Dede Gorkud" in creativity it is significant specific features. The ancient Turkic epics have defined the form, the maintenance and a theme oghuz the epos and in the further stage the same block diagramme has formed a cycle of the main repertoire ozan creativity.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DOMRUL ADININ KÖKENİ VE DELİ DOMRUL BOYUNDA BAZI MOTİFLERİN KAYNAĞI ÜZERİNE

VÜGAR SULTANZADE

Domrul adı

Kitab-i Dede Korkut destanlarının en ilgi çekici boylarından biri *Duḫa Koca oğlu Deli Domrul* boyudur. Kısaca *Deli Domrul* olarak adlandırılan bu boyda Hanlar Hanı Bayındır Han'dan ve Salur Kazan'dan söz edilmez. Bu yönüyle, "Kan Turalı" boyu hariç, *Kitab-i Dede Korkut*'taki bütün diğer boylardan ayrılmakta ve daha eski mitolojik köklere sahip olabileceğeini göstermektedir.

Boyun baş kahramanı Deli Domrul'dur. *Domrul* veya *Dumrul* olarak okunan kelimenin kökeniyle ilgili birkaç görüş ileri sürülmüştür. Bahaeddin Ögel (1995) tarafından ortaya atılan ve başka araştırmacıların (A. B. Ercilasun 1998: 15; S. Tezcan 2001: 234; vs.) da desteklediği bir görüşe göre, *Domrul/Dumrul* kelimesi *Toğrul/Tuğrul* ismiyle bağlıdır. Buna gerekçe olarak, Yazıcıoğlu *Selçukname*'sinde geçen ve vasıfları Deli Domrul'u andıran *Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan* ismi gösterilir.

Mireli Seyidov'un (1968: 204) ortaya attığı ikinci görüşe göre, *Domrul* kelimesi köken olarak Türkiye Türkçesindeki *tomruk* kelimesiyle bağlıdır. M. Seyidov, kelimenin 'sinirli', 'kabadayı' anlamlarına sahip olduğunu iddia etmiş ve bu sıfatları Deli Domrul'un karakterine ve faaliyetine uygun bulmuştur. Bazı araştırmacılar da (E. K. Amanoğlu 1999: 59, Ş. Nağıyeva 2003: 23) kelimenin gerçek anlamını merak etmeden bu görüşü kabul etmişler. Hâlbuki Türkiye Türkçesinde *tomruk* kelimesinin iddia edilen anlamı yoktur. Bu dilde söz konusu kelime, 'kesilmiş ağacın silindir biçimindeki gövdesi'; 'işlenmek veya biçilmek için hazırlanmış taş kütlesi' ve 'tomurcuk' anlamlarına sahiptir (TS 2005: 1989).

Prof. Dr. T. Hacıyev (1984), A. Acalov (1983) ve C. Beydili (2005: 179-180) gibi araştırmacılar *Domrul* kelimesinin kökenini Sümer tanrısı Dumuzi ile ilişkilendirmektedirler. Sümer mitinde Dumuzi altı aylık süreler boyunca kız kardeşi Geştinanna ile dönüşümlü olarak yer yüzüne gelir. Dumuzi'nin gelişi bir mitolojik semboldür ve tabiatın uyanışını, baharı, yazı simgeleştirmektedir. "Deli Domrul" boyunun mitolojik kökeni de buna bağlanmaktadır (bkz.: Acalov 1983). Yine buna bağlı olarak, *Domrul* kelimesinin kökeni – ve *Dumuzi* sözcüğünün de keza – genel olarak 'hayat kaynağı, nesil veren' anlamına sahip *DO(m)* unsuruna indirgenmekte ve bu bağlamda *Domrul* kelimesinin *Toğrul* (*<Toğ+urul = Doğ+urul*) ve *tomruk* (*<tom+uruk*), *tomurcuk* kelimeleriyle etimolojik bağı açıklanmaktadır (Hacıyev 1984: 130). Görüldüğü üzere, bu etimoloji aslında kelimenin kökeniyle ilgili öteki görüşleri de kapsamakta ve bu arada *Domrul* ile *tomruk* kelimeleri arasındaki ilişkiyi daha mantıklı şekilde izah etmektedir. Ayrıca, Prof. T. Hacıyev'in etimolojisi *Domrul* kelimesinin mitolojik kaynağına da ışık tutmaktadır.

Gerçekten de, *Kitab-i Dede Korkut'*taki "Deli Domrul" hikayesi ile bir Sümer destanı olan *İnanna ve Dumuzi* arasında aşaağıdaki inkar edilemez benzer motifler vardır:

1. *Ölüm meleği (ölüm iblisleri) ile mücadele*. *Kitab-i Dede Korkut'*ta Deli Domrul Azrail ile savaşır. Sümer mitinde ise Dumuzi *galla* adlandırılan ölüm iblislerinden kurtulmaya çalışır.

2. *Cana karşılık can arama*. *Dede Korkut'*ta Allahü Teala başka bir can bulması karşılığında Deli Domrul'un canını bağışlar, o da bu amaçla kendi yakınlarından can ister. Sümer mitinde de Dumuzi ve İnanna benzer şartla karşılaşırlar. Mitin önemli bir kısmı, kendi canını kurtarmak için İnanna'nın aktif şekilde başka can aramasının tasvirine ayrılmıştır. Bazı parçaları eksik olduğundan dolayı mitin tam metni elimizde yoktur, fakat Dumuzi'nin de başka can arayışı içinde olduğunu tahmin etmek mümkündür, şöyle ki kızkardeşi Geştinanna onun için kendi canını vermeye razı olur.

3. *Kahramanın uğruna bir bayan yakınının canını feda etmeye hazır olması*. Dumuzi'nin yerine kızkardeşi, Deli Domrul'un yerine ise eşi kendi canını vermek ister.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

4. *Canın bağışlanması ve belli bir süre için ölümden kurtulma*. *Dede Korkut'*ta Allahü Teala Deli Domrul'un ve eşinin canını bağışlar ve onlara yüz kırk yıl ömür verir. Sümer mitinde Dumuzi ve kızkardeşi her sene altı aylığına dönüşümlü olarak yer altı dünyadan kurtulurlar.

Bariz şekilde olan bu motif benzerliklerine araştırmacılar tarafından değinilmiştir (Acalov 1983; Ayaydın 2002; Əliyev 2006). Fakat bunların yanı sıra, Domrul – Dumuzi ilişkisine işaret eden ve bugüne kadar pek farkedilmeyen başka motif ve husular da vardır. Bildirinin amacı bu türden olan motiflere dikkat çekmektir.

***Duḫa* adı**

Deli Domrul hikayesinin içinde Domrul'un anne ve babasının ismi belirtilmez, ancak başlıkta "*Duḫa Koca oğlu Deli Domrul"* ifadesi geçer. Bu hikayenin Türk halk edebiyatında bir benzeri olmadığı gibi, *Duḫa* ismi de Türk ad sistemine yabancıdır. Bu yüzden, *Duḫa* adının etimolojisi ve anlamıyla ilgili çok farklı görüşlerin olması doğaldır. Biz bu ismi aşağıda Dumuzi le ilişkilendirerek meseleye farklı bir bakış açısından yaklaşıyoruz.

Dumuzi'nin Sümerlerde *Ama-Uşumgal* diye ikinci bir adı da vardı. Bu adın harfiyen çevirisi şöyledir: "anası ejderha" (Brentjes 1976: 138-139). Dolayısıyla, Dumuzi o zamanlar "Ejderha oğlu" olarak biliniyordu.

Uşumgal kelimesi harfiyen 'büyük yılan' demektir: *uşum* 'yılan' ve *gal* 'büyük'. Söz konusu kelimenin ifade ettiği yaratığı belirtmek için çağdaş Türkçede *ejderha* kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime Türkçeye Fars dilinden geçmiştir. Farsçada *Ejdaha* olarak kullanılan bu isim, aslında *Avesta* başta olmak üzere eski İran kaynaklarında geçen *Aji Dahaka*'dan gelmektedir. *Uşumgal* gibi, *Aji Dahaka* adı da iki kısımdan ibarettir ve onun da ilk kısmı, yani *Aji,* 'yılan' demektir. *Dahaka*'nın ise 'büyük, kocaman' anlamına gelip gelmediği belli değildir, onun anlamı tam olarak bilinmemektedir. Bu ikinci kısım çeşitli kaynaklarda *Dahaka, Dahak, Zöhhak, Daha* olarak geçmiş ve birçok durumda tek başına 'ejderha' anlamında kullanılmıştır. Bizce, *Duḫa* ismi söz konusu ikinci kısmın biraz değiştirilmiş şeklidir. Deli Domrul'un Duḫa Koca oğlu olması, Dumuzi'nin "Ejderha oğlu" olarak adlandırılmasının mitolojik-sembolik bir yansımasıdır.

***Kara şiven* motifi**

Bu motife *Deli Domrul* boyunun başlangıç kısmında rastlıyoruz: *"Meger bir gün köprisinüñ yamacında bir bölük konmış idi. Ol obada bir yaḫşı ḫūb yigit sayru düşmiş idi. Allāh emriyile ol yigit öldi. Kimi "oğul" deyü, kimi "kartaş" deyü ağladı. Ol yigit üzerine möhkem kara şiven oldı* (KDK, 79b: 8-12).

Böyle bir motifin *Deli Domrul* boyunda yer alması, Domrul-Dumuzi ilişkisi ışığında bakıldığında tesadüf sayılmamalıdır. Eski Çağda tanrılara yönelik şiven/matem düzenleme töreni Dumuzi ile ilgili idi ve Dumuzi dini matemlerin sembolüydü. Ölümlü tanrılar içinde en meşhuru Dumuzi idi (bkz.: Kramer 1991: 160). Mezopotamya'nın birçok yerinde her sene Dumuzi'nin (Tammuz'un) ölümüne özel törenler düzenlenerek ağlanırdı (Oppenheim 1990: 155). Mezopotamya dışında da düzenlenen bu törenler o kadar yaygın ve önemli idi ki, Tevrat'ta bile yer almış ve bu dinin ilkeleri gereği eleştiriye tabi tutulmuştu (bkz.: Kramer 1991: 160).

Burada bir paralel hakkında daha bahsetmek yerinde olur. Dumuzi'nin ölümü ile ilgili Sümer döneminden kalmış ağlama metinlerinde o, çiçeklenen kırların tanrısı ve aynı zamanda çoban tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. (bkz.: Afanasyeva 1991: 410). Domrul'un yaşam mekânı Dumuzi'nin bu fonksiyonu ile örtüşüyor. Deli Domrul obadan kenarda, arkadaşlarıyla beraber kırlarda yaşiamaktadır.

***Cilt değiştirme* motifi**

Biraz farklı şekilde olsa da, hem *Deli Domrul* boyunda hem *İnanna ve Dumuzi* anlatısında cilt değiştirme motifiyle karşılaşıyoruz. *Kitab-i Dede Korkut'*ta cildini değiştiren Azrail'dir. O, Deli Domrul'un baskınından kurtulmak için güvercine dönüşerek uçup gider.

Sümer mitinde ise Dumuzi yer altı dünyanın *galla* adlı ölüm iblislerinin elinden kurtulmaya çalışıyor. O, İnanna'nın kardeşi olan ve dolayısıyla, kendisinin de akrabası sayılan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Utu adlı güneş tanrısının yardımıyla birkaç defa cildini değiştirerek bir hayvana dönüşüyor, gerçi yine de iblislere yakalanıyor.

Dumuzi'nin hangi hayvana dönüştüğü meselesi net değildir. Destan üzerinde en ciddi ve kapsamlı araştırmayı yapan S. N. Kramer iki farklı çeviri, yani iki farklı hayvan ismi sunmuştur. Onun bir kitabında Dumuzi'nin el ve ayaklarını kertenkelenin el ve ayağına (Kramer 1991: 168), bir başka kitabında ise ceylanın el ve ayağına (Kramer 1971: 159) dönüştürmesi için Utu'ya yalvardığı yazılmaktadır. Bizce, birinci çeviri doğrudur ve burada söz konusu olan, kertenkele veya kertenkeleler sınıfından bir hayvandır. Şöyle ki, Dumuzi'nin cilt değiştirmede amacı, *galla*'lardan saklanıp kurtulmaktır. Saklanma isini ise kertenkele veya, mesela, bir bukelemun ceylandan çok daha iyi becerir ve Dumuzi'nin kertenkele sınıfından birinin cildine girmiş olması metin bağlamında daha mantıklıdır. Ayrıca, bu, Dumuzi'nin *Ama-Uşumgal* adına da uymaktadır. Sümercede *Uşumgal* kelimesi 'ejderha' anlamının yanı sıra, somut olarak bir kertenkele türünü de belirtmekte idi (bkz.: Brentjes 1976: 138-139).

Ek motifler

Yukarıda gösterildiği üzere, Yazıcıoğlu *Selçukname*'sinde vasıfları Deli Domrul'u andıran bir kahramanın ismi geçer: "Tanrı yaradan, ulu sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan…". Bu vasıflardan bazıları *Deli Domrul* boyunda yoktur. Ancak bunlardan ikisi Dumuzi ile ilişkilendirilebilir.

Söz konusu özelliklerden biri, kahramanın "salkum salkum don" giymesidir. Salkum salkum don, yani elbise, giyilmesi Dede Korkut'un erkek kahramanları için karakteristik değildir. Öte yandan, bu tür elbiselerin Sümerlerde yaygın olduğu, o dönemden kalmış resimlerden belli oluyor. Özellikle Dumuzi, McCall'dan (1990: 71) aldığımız aşağıdaki resimde olduğu gibi, çoğu zaman salkım şeklinde elbise içinde tasvir edilmiştir:

İkinci özellik, *Toğrul* adının *Sultan* kelimesiyle beraber kullanılmasıdır. Bunu da Dumuzi ile bağlantılı olarak anlamak mümkündür. Ayrıca, söz konusu parçada Toğrul, "ulu sultan budağı" kelimeleriyle tarif edilmektedir. *Sultan* kelimesinin bu parçada iki defa geçmesi onun gelişigüzel kullanılmadığını gösterir. Fakat *Kitab-i Dede Korkut*'ta Deli Domrul'dan bir sultan olarak söz edilmez.

Dumuzi de Sümer mitolojisinde bir tanrıdır, sultan değildir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Dumuzi'yi yaygın olarak niteleyen sabit sıfatlarınn (*epithet*) başında *Ama-Uşumgal*'dan sonra *mulu* kelimesi gelmektedir. Sümerologlar tarafından İngilizceye 'Lord' olarak çevrilen bu kelime 'hükümdar, sultan' anlamına gelmektedir. Bunu göz önünde bulundurdukta, *Toğrul Sultan* ile *Dumuzi mulu* arasında bir benzerlik, bir paralellik görülmektedir.

Sonuç

Kitab-i Dede Korkut'taki *Deli Domrul* boyu ile Sümerlerin *İnanna ve Dumuzi* destanı arasında *cana karşılık can arama* gibi benzer motifler olduğu birçok araştırmacı tarafından gösterilmiş ve bu bağlamda *Domrul* kelimesinin kökeni, ses yakınlığı da hesaba katılarak, *Dumuzi* ismi ile ilişkilendirilmiştir. *Deli Domrul* boyu ile Dumuzi hakkındaki hikâyeler arasındaki benzerliklere *kara şiven, cilt değiştirme* ve bazı başka motifleri de eklemek mümkündür. Ayrı ayrılıkta göz atıldığında, asırların süzgecinden geçip değişmiş bu motiflerde benzerlik fark edilmeyebilir. Bunu görmek için onları bir bütün olarak ele almak ve daha önceleri ortaya konmuş bariz paralel motifler ışığında bakmak gerekir.

KAYNAKÇA

Acalov, A. (1983). Dəli Domrul Boyunun Kökləri və Mifoloji Simvolikası. *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*. Bakı: Elm, s. 222-237.

Afanasyeva, V. K. (1991). Dumuzi. *Mifologiya Narodov Mira. I.* Moskva: Sovetskaya Enciklopediya, s. 409-410.

Amanoğlu, Ebülfez Kulu (1999). Kişi Adlarında Eski İnançların İzleri (Dede Korkut). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* Sayı 11. Anka

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ayaydın, Günil Özlem (2002). Masalla Ölüme Meydan Okuyan İnsan: Alkestis, Dumrul, İnanna ve Savitri Anlatılarının Karşılaştırmalı İncelemesi. *Milli Folklor*. Sayı 55. Ankara, s. 15-24.
Beydili, Celal (2005). *Türk Mitolojisi: Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
Brentjes, B. (1976). *Ot Şanidara do Akkada (=Von Schanidar bis Akkad).* Moskva: Nauka.
Ercilasun, Ahmet Bican (1998). Deli Dumrul ile Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese. *Milli Folklor*. Sayı 37. Ankara, s. 13-16.
Əliyev, R. M. (2006). *Türk Mifoloji Düşüncəsi və Onun Epik Transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında).* Dokt. Dis.
Hacıyev, T. (1984). Azərbaycanın Qədim Onomastikasına Dair (Gümanlar, Fərziyyələr). *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri. II buraxılış.* Bakı: Elm, s. 125-136.
Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians: Their History, Culture, and Character.* Chicago: The University of Chicago Press.
Kramer, S. N. (1991). *İstoriya Naçinaetsya v Şumere (=History Begins at Sumer)*. Moskva: Nauka.
McCall, Henrietta (1990). *Mesopotamian Myths*. Austin: University of Texas Press.
Nağıyeva, Şəhla (2003). *Xüsusi Adlar Milli Koloritin Daşıyıcısı Kimi (Kitabi-Dədə Qorqud dastanının ingilis dilinə tərcümə variantları əsasında*). Bakı: Çinar-Çap.
Oppenheim, A.L. (1990). *Drevnyaya Mesopotamiya: Portret Pogibşey Civilizacii (=Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization).* Moskva: Nauka.
Ögel, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi*. II Cilt. Ankara: TTK.
Seyidov, M. (1968). Dədə Qorqud Boylarının Mənşəinə Dair. *Azərbaycan.* Sayı 6. Bakı.
Tezcan, Semih (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
TS (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

MƏHƏBBƏT DASTANLARI MƏMMƏDHÜSEYN TƏHMASİBİN ARAŞDIRMALARINDA

XƏYALƏ ƏLİYEVA

Azərbaycan dastanlarının sayca ən çoxu, sanbalca ən zəngin və rəngarəngini məhəbbət dastanlarını sayan M.H.Təhmasib onların qəhrəmanlıq dastanlarından fərqli aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərir:

«1. Adlarından da göründüyü kimi, bizim qəhrəmanlıq dastanları əsasən bahadırlıq, alplıq, qəhrəmanlıqdan, məhəbbət dastanlarımız isə sevgidən, məhəbbətdən danışır, bunları təsvir və tərənnüm edir.

2. Qəhrəmanlıq dastanları daha çox ümumxalq mənafeyi uğrunda aparılan mübarizələrdən bəhs edir, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, dəstələrin, qrupların, kütlələrin, basqınçı, işğalçı, istilaçı qüvvələrə, yaxud daxili zülmə, istismara qarşı fədakar mübarizələrini təsvir və tərənnüm edirlər. Məhəbbət dastanları isə belə iqtisadi, siyasi məsələlərdən daha çox azad sevgi məsələsi qoyur, iki gəncin, iki butanın bir-birinə çatmasına mane olan qara qüvvələrə qarşı mübarizədən danışırlar…

3. Elə buna görə də bu mübarizələrin özü də bir-birindən fərqlənir. Burada nəinki məna, məzmun, məqsəd, hətta vasitələr, silahlar belə başqa-başqadır… Məhəbbət dastanlarındakı mübarizə vasitəsi, yəni silah sazdan, sözdən, səsdən, çalmaq, oxumaq, bədahətən şeir deyə bilmək məharətindən ibarətdir» (6, 177).

Bu göstərilənlərlə yanaşı, müəllif bir bölüm dastanların qəhrəmanlıq dastanları ilə məhəbbət dastanları arasında dayandığını, bu dastanlarımızın qəhrəmanlarının sevməyi bacardığı kimi qılınc, qalxanla vuruşmağı, basıb-kəsməyi də bacardıqlarını göstərir. Bir növ qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət dastanlarına keçid mərhələsini təşkil edən «Şah İsmayıl-Gülzar», «Novruz-Qəndab», «Lətif şah», «Şahzadə Əbülfəz», «Seyidi-Pəri», «Şahzadə-Bəhram», «Dilsuz-Xəzangül», «Məhəmməd-Güləndam», «Seyfəlmülk» və s. dastanların xalq içərisində geniş yayıldığını göstərir. Müəllif bu növ dastanların ən məşhuru olan «Şah İsmayıl-Gülzar» dastanı üzərində bir qədər ətraflı dayanır.

«Şah İsmayıl-Gülzar» çox sevilən və yayılan dastanlardan biridir. M.H.Təhmasib bu dastanın müxtəlif vaxtlarda toplanmış on variantı olduğunu, bunlardan altı variantının müxtəlif illərdə nəşr olunduğunu, dördünün isə əlyazması şəklində olduğunu, bunlardan başqa bu dastanın Anadolu, İstanbul və İran variantlarının da nəşr olunduğunu nəzərə çatdırır.

Dastançılarımızın mövzu, süjet, motiv və s. seçməkdə zəngin xalq nağıllarından istifadəsini, bu yaradıcılıq prosesini izləyən müəllif göstərir ki, Azərbaycan dastanlarında xalq nağıllarından çox geniş istifadə edilmişdir. Belə istifadənin ən qədim şəkli ondan ibarətdir ki, dastançı zəngin nağıl xəzinəsindən özünə lazım olan nə varsa seçib götürür, onları öz mövzusuna uyğunlaşdırır, onlara yeni məna verərək bir dastan və ya qol yaradır.

Bu yaradıcılıq prosesinin ən əsas şəkilləri üzərində dayanan M.H.Təhmasib nağıldan istifadənin daha çox təsadüf edilən bir növünü də qeyd edir ki, bu da dastançının hər hansı məşhur bir nağılı dastan şəklində işləməsindən ibarətdir. O, «Şah İsmayıl-Gülzar», «Dilsuz-Xəzangül», «Dünya gözəli», «Gül-Sənubər», «Şəms-Qəmər», «Ovçu Pirim», «Kəlbi», «Təhmiraz», «Adgözəl» və başqa dastanları bu sıraya aid edir.

Məhəbbət dastanlarımızın istifadə etdikləri mənbələrdən birinin də qədim epos, xüsusilə Dədə Qorqud boylarının olduğu fikrini irəli sürən tədqiqatçı qədim adətlərin, mərasimlərin, görüşlərin müxtəlif əsərlərdə bənzər şəkildə öz inikasını tapmasına təsir və ya istifadə hesab etmir. Müəllif təsir, yaxud istifadə dedikdə, o süjet, motiv, ünsürü nəzərdə tutur ki, daha qədim əsərdə nə şəkildə, variantda, səpkidə işlənmişsə, sonrakı əsərdə də tam, yaxud təqribən elə işlənmiş olsun. Məsələyə bu baxımdan yanaşan M.H.Təhmasib dastançılarımızın «Kitabi-Dədə Qorqud»dan ən azı aşağıdakı şəkillərdə istifadə etdiklərini göstərir: 1) Dədə Qorqud dastanlarındakı məşhur surətlərdən, səc

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xili aləm və zahiri əlamətlərdən, mübarizə vasitələrindən və s. istifadə yolu; 2) Dədə Qorqud dastanlarındakı motiv və süjetlərdən istifadə yolu; 3) Dədə Qorqud boylarının tam şəkildə məhəbbət dastanı kimi yenidən işlənməsi yolu və s.

M.H.Təhmasib Dədə Qorqud surətlərindən ən yaxşı istifadə edilmiş dastanlarımızdan birini «Novruz» dastanını sayır. Bu dastanın nəşr edilmiş və edilməmiş 12 nüsxəsi olduğunu qeyd edir.

M.H.Təhmasibin fikrincə, «Novruz» dastanında Kəlləgözlə görüş epizodunun çox pozulmasına baxmayaraq, Dədə Qorqud Təpəgözünə bənzəyən əlamətlər də vardır:

1) Məlum olduğu kimi, Dədə Qorqud Təpəgözü bulaqla əlaqədardır. «Novruz»dakı Təpəgöz də belədir. O hətta Novruza deyir ki, mənim torpağıma yeddi min qoşunlu adam ayaq basa bilməz. Nə ürək eləmisən mənim qoruğumda, mənim bulağımın başında yatmısan?»

2) Dədə Qorqud Təpəgözünün oğuz eli ilə, Bayandır, Qazan xanla düşmən olduğu məlumdur. «Novruz» dastanındakı Kəlləgöz isə o mahalın xanına düşmən kəsilir.

Bütün bu deyilənlə əsasən, M.H.Təhmasib belə qənaətə gəlir ki, «Novruz» dastanında Dədə Qorqud «Basat-Təpəgöz»ünün bir surətindən yəni Təpəgöz-Kəlləgöz surətindən istifadə olunmuşdur (6, 215).

«Aşıq-Qərib» dastanını da müəllif Dədə Qorqudun «Bamsı Beyrək boy»undan istifadə yolu ilə yaranmış dastanlarımızdan biri kimi təhlil edir.

H.Araslı bu dastanın XVI əsrdə yaşamış Qərib təxəllüslü bir şair – aşığın şeirləri əsasında yarandığı fikrini irəli sürür: «Aşıq Qərib» dastanı Təbrizli Qərib təxəllüslü şairin (aşığın) qoşmaları əsasında düzəlsə də, bu şeirlər ağızlarda dolaşdığından çox dəyişdirilib dastanın ümumi ahənginə uyğun bir şəkil almışdır. Burada Qəribdən çox başqa naməlum aşıqların əsərlərindən, qoşmalarından da istifadə edilmişdir» (4, 69).

Bunu dastanlarımızın əsas xüsusiyyətlərindən sayan M.H.Təhmasib dastanın Qərib təxəllüslü şairin ancaq şeirləri əsasında sonradan başqaları tərəfindən düzəldilmiş olduğunun inandırıcı olmadığı fikrindədir. Onun mülahizəsinə görə, bu dastan XVI əsrin Qəribindən hələ çox qabaqlar başqası tərəfindən də işlənibmiş. Dastanda Təbriz haqqında iki tərifnamənin bir-birinə tamamilə zidd olmasını, dastan şeirlərinin üslub başqalıqlarının, nəhayət, personaj adlarının həddindən artıq fərqli olmasını bu mülahizəyə haqq qazandırmaq üçün əsas kimi qəbul edir.

M.H.Təhmasib dastanlarımızın istifadə etdikləri mənbələrdən birinin də yazılı ədəbiyyat olduğunu irəli sürür, «Fərhad və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Şahzadə Bəhram» dastanlarının bu yolla yarandığını, belə dastanların isə ümumi dastan fondunun çox kiçik bir hissəsini təşkil etdiyini göstərir.

Müəllifin fikrincə, burada əsas fond dastançıların orijinal əsərlərindən ibarətdir. Bu əsərlərdə azad sevgiyə mane olan qara qüvvələr əleyhinə mübarizə mühüm yer tutur. Bunların amalı, məqsədi bir-birilərinə oxşasalar da, rütbələrinə, mənsubiyyətlərinə görə müxtəlifdirlər. Bunların içərisində ən mühüm yeri Şah Abbas tutur (6, 245).

Məlum olduğu kimi, ümumiyyətlə, Azərbaycan folklorunda Şah Abbas çox mühüm yer verilir. Şah Abbas bu nümunələrin bir çoxunda gah mənfi, gah da bunun əksinə olaraq müsbət bir şah kimi göstərilir. Şah Abbas bəzən nağıllarımızda «Şah Abbas cənnətməkan, tərəziyə vurdu təkan, iki qoz, biz girdəgan» deyə gülüş hədəfinə də çevrilir.

Şah Abbasa münasibətin dastanlarımızda da ziddiyyətli olduğunu göstərən M.H.Təhmasib bunun təsadüfi olmadığını, Şah Abbasın dastanlarda Səfəvi tarixinin ən qara səhifələrindən biri olan insan vergisi, gözəl qızların yığılıb İsfahana aparılması tədbiri ilə bağlı təsvir olunmasını dastançının «uydurması» deyil, tarixi həqiqətlərə söykəndiyini doğru hesab edir. Müəllifin fikrincə, bu vəhşi nalayiq «tədbir» çox böyük həyəcanlara səbəb olmuş, ona görə də Şah Abbasa həsr edilmiş dastanlar bu məsələ ilə əlaqələndirilmiş, hər dastançının öz nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilmişdir. M.H.Təhmasib bu münasibət müxtəlifliyi üçün xarakter nümunə olan «Məhəmməd və Güləndam», «Xançoban», «Abbas və Gülgəz» dastanları üzərində dayanıb öz mülahizələrini bildirir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

M.H.Təhmasib Şah Abbasa ən geniş yer verilmiş dastanlardan biri olan «Abbas və Gülgəz» dastanı üzərində bir qədər ətraflı dayanır.

«Abbas və Gülgəz» dastanı Aşıq Abbas Tufarqanlı ilə bağlıdır. Bu dastanın Aşıq Abbasın əsəri, yaxud onun qoşmaları əsasında sonradan qoşulmuş olduğunu mübahisəli sayan M.H.Təhmasib bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışır.

Məlum olduğu kimi, H.Əlizadə «Aşıqlar» kitabına Aşıq Abbasın da qoşmalarını daxil etmişdir.

Prof. M.Seyidov Aşıq Abbasın dastan yaradıcılığı məsələsinə «Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirilə yaranan şeir» oçerkində toxunur. Onun fikrincə, «Abbas Tufarqanlı XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində yaşamış sənətkarlardandır. Daha sonra aşıqlar Abbas Tufarqanlının fikirlərindən istifadə edərək «Abbas və Gülgəz» adlı aşiqanə dastan yaratmışlar (7, 486).

Məhəbbət dastanlarının hər birinin dərindən araşdırılması, ümumən dastan yaradıcılığının sistemli şəkildə öyrənilməsinə kömək etmiş olur. Məhz bu cəhəti nəzərə alan M.H.Təhmasib haqqında söz açdığı hər bir məhəbbət dastanını da bu nöqteyi-nəzərdən təhlil edir. Tədqiqatçının «Abbas-Gülgəz» dastanı barədəki araşdırmaları da bu prinsiplə aparılır. O, «Abbas-Gülgəz» dastanının əldə olan yeddi variantını göstərir, bunların hər birinin orijinal cəhətləri və fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır.

Dastanlarımızın tədqiqində daha çox müqayisəli-tarixi üsula müraciət edən M.H.Təhmasib dastanlarımızın bir çoxunu digər xalqların folklor örnəkləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyə üstünlük verir.

Öz məzmununa görə orijinal məhəbbət dastanlarından olan «Əsli-Kərəm» dastanının tədqiqində də müəllif bu üsuldan istifadə edir.

M.H.Təhmasibin fikrincə, Orta Asiyada, xüsusilə qazaxlar, başqırdlar, qaraqalpaqlar və s. qardaş xalqlar arasında çox geniş yayılmış «Közi Körpəş və Bayan Sulu» dastanı ilə bizim bu dastan arasında çox yaxından səsləşən, hətta bənzəyən cəhətlər vardır.

M.H.Təhmasib «Əsli-Kərəm» dastanının geniş yayılmasını onun çox qüv-vətli olması ilə əlaqələndirir. Öz mövzusuna görə «Ordubadlı Kərəmin nağılı», «Cəlali Məmməd» dastanlarını da bu sıraya daxil edir.

M.H.Təhmasib məhəbbət dastanlarımızın bir bölümünün məcazi məhəbbətə həsr edildiyini, burada məcazi sevgidən, simvolik məhəbbətdən bəhs edildiyini göstərir və onları da astral və rəmzi olmaqla iki yerə bölür.

M.H.Təhmasib «Tahir və Zöhrə» dastanını astral dastanların ən yaxşı nümunəsi kimi qiymətləndirir. Bu dastanın özbək, türkmən, tatar, uyğur, Şərqi Türküstan, türk və b. variantlarının da olduğunu göstərir. Azərbaycanda isə bu dastanın müxtəlif vaxtlarda müxtəlif söyləyicilərdən toplanmış iyirmiyə yaxın variantı olduğunu qeyd edir.

Məcazi məhəbbətin təsvir və tərənnümünə həsr olunmuş dastanlarımızın bir növünün də rəmzi dastanlar olduğunu göstərən M.H.Təhmasib «Qurbani» dastanını bunların ən mükəmməli hesab edir.

«Qurbani» dastanının əldə edilmiş variantlarının üç müstəqil versiya təşkil etdiyini göstərən M.H.Təhmasib bunları şərti olaraq Gəncə versiyası, Diri versiyası, Zəncan versiyası adlandırır, bu versiyaların isə müxtəlif münasibətlərlə deyilmiş qoşmaları və orijinal əsasında sonradan yaradıldığını irəli sürür. M.H.Təhmasibin fikrincə, Qurbani təriqətçidir:

«Hələlik, burasını qeyd edək ki, o da öz məşuqəsinə hüsn-mütləq kimi yanaşmış, ona olan məhəbbətinə rəmzi məna vermiş, «əhli-həqq»in öz «Nigar»ına olan məhəbbətinə izhara çalışmış şairlərdəndir.

… Bu gözəlin saçları «sərasər ayeyi-quran»dır, katiblərin şərhidir. O, «mərifət anlayan, mənasın bilən», «rəmz anlayan», «söz düşünən, dərd bilən»dir. Ən maraqlısı da budur ki, bu Pərinin iki adı vardır:

Gizlini Nigardı, aşkarı Pəri,
Qurbani qoyubdu yolunda səri.

Yaxud:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mənim sevdiyimin bir teli Nigar,
Canım yolundadı, gözüm intizar və i.a.» (6, 365).

M.H.Təhmasibin fikrincə, rəmzi-məcazi səciyyə daşıyan «Qurbani» dastanın Gəncə versiyasına məxsus olan variantlar öz mükəmməlliyi, dolğunluğu ilə digər versiya və variantlardan seçilir.

Gəncə versiyasının variantlarında buta alan Qurbani dastanın sonunda öz istəklisi Pəri xanıma qovuşur. Bundan fərqli olaraq Diri versiyasında haqq vergisi almış Qurbanini ilan vurub öldürür. Pəri də onun meyiti üstündə ağı deyib ölür.

Dastanın üçüncü versiyasının yaxşı toplanmadığını göstərən M.H.Təhmasib onu da qeyd edir ki, bu dastanı yaradanlar şablon yolla getmək deyil, «Tahir-Zöhrə» süjetinin tam əksindən ibarət bir başlanğıc yaratmaq istəmişlər (6, 337).

M.H.Təhmasib bir çox klassik aşıq dastanlarının sənətkarın özü tərəfindən yaradıldığını ehtimal edərək belə qənaətə gəlir ki, «Qurbani» dastanını da Dirili Qurbani yaratmışdır. Ancaq o burada bir cəhəti də qeyd edir ki, «Qurbani» dastanının versiyalarının heç birisi bugünkü şəkildə, sözün tam dəqiq mənasında Qurbaninin öz əsəri deyil. Bu versiyalar onun müxtəlif münasibətlərlə deyilmiş qoşmaları və orijinal əsəri əsasında sonradan yaradılmışdır.

Diri versiyasının variantları üzərində dayanan M.H.Təhmasib dastandakı yer və adam adlarının hamısının rəmzi, simvolik mənası olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, Qurbaninin özü tərəfindən yaradılmış dastan daha çox məcazi, rəmzi bir əsər imiş. Bu əsər yazıya alınmamış, aşıqlar isə bu əsəri qavraya bilməmiş, öz ifalarında sadələşdirmiş, reallaşdırmış, yeni əlavələr, ünsürlər, epizodlarla «əsaslandırmağa» çalışmış və gətirib bir-birindən fərqli versiyalar şəklinə salmışlar (6, 370-371).

«Qurbani» ilə bağlı tədqiqatlara, əldə olan məlumatlara əsaslanaraq müəllif belə qənaətə gəlir ki, Qurbani həm də bir dastançı aşıq kimi çoxəsərli dastançılardan olmuş, onun yaratdığı əsərlər sonrakı ifalarda bir-birinə qarışmışdır.

M.H.Təhmasib dastanların üçüncü növünü ailə-əxlaq dastanları adlandırır. Müəllifin fikrincə, bu sıraya daxil edilən dastanlarda konkret əxlaq məsələləri qoyulur və dövrün səviyyəsinə, zəmanənin tələbatına, əsrin siyasi-ictimai məzmununa, fəlsəfi görüşlərinə müvafiq bir surətdə həll edilir.

Məlum olduğu kimi, ailə-əxlaq mövzusu xalq dastanlarımızda uzun bir ənənəyə malikdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının birinci boyunda önə çəkilən bu mövzu özünə yer eləmiş, bəzi dastanlarımızda isə aparıcı mövzu olmuşdur. «Alıxan-Pəri»nin nə məhəbbət, nə də qəhrəmanlıq dastanı yox, ailə-əxlaq dastanı olduğu qənaətinə gələn müəllif bu süjetin çox qədim və ümumi olduğunu, Şərqdə, eləcə də Qərbdə də geniş yayıldığını Andreyev cədvəlində isə 883-cü nömrə altında «Böhtana düşmüş qız» adı ilə qeyd olunduğunu göstərir. Müəllifin fikrincə, bu süjet türk xalqları arasında geniş yayılmışdır.

Bu dastanı səciyyəvi ailə-əxlaq dastanı kimi gözdən keçirən M.H.Təhmasibin fikrincə, «Alıxan-Pəri» dastanının da ilk müəllifi, onun qəhrəmanının özüdür, yəni bu əsərin ilk yaradıcısının adı Alı və ya Alıxan imiş, dastandan da göründüyü kimi, o, zəmanənin hakim əxlaq normaları ilə razılaşmayan bir adam olmuşdur. M.H.Təhmasib belə qənaətə gəlir ki, dastanın yaradıcısı öz fikirlərini bildirmək üçün məşhur nağıl süjetini yeni səpkidə işləmişdir. «Alıxan-Pəri» dastanının müəllifi demək istəmişdir ki, Pəri kimi qızlar, özlərini ümumiyyətlə, qadınlardan, hər cəhətdən üstün bilən Hacı Səyyad, Qara vəzir, Məhəmməd, Tapdıq kimi kişilərdən çox yüksəkdə dururlar. M.H.Təhmasib dastanın yaradıcısının mütərəqqi fikirli bir adam olduğunu, köməksiz bir qadını şər və böhtandan qurtarmağın əsərin başlıca ideyası olduğunu önə çəkir.

M.H.Təhmasib «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Dirsə xan oğlu Buğac boyu» ilə «Alıxan-Pəri» dastanının öz mövzusuna, motivinə, süjetinə görə bir-birinə çox bənzədiyini, dastanların hər ikisində böhtana düşmüş qəhrəmanların ölümdən qurtarıb təmizə çıxmaları, xainlərin cəzalandırılması, ataların isə günahlarını bilib peşman olmalarının böyük əxlaqi təsirə malik olduğunu göstərir.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ailə-əxlaq dastanlarının az-çox məhəbbət motivlərinə malik növünün ən yaxşı nümunəsi «Alıxan-Pəridirsə», qəhrəmanlıq motivlərinə malik ən yaxşı nümunəsi «Dirsə xan oğlu Buğac boyu»dur, -deyən M.H.Təhmasib dastanların hər ikisində hadisənin ən yüksək zirvəyə qalxması, yəni atanın öz övladlarını öldürmək qərarına gəlmələrini də əxlaq normaları məsələsi ilə bağlayır.

Göründüyü kimi, M.H.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyətində Azərbaycan xalq dastanlarının tədqiqi mühüm yer tutmuşdur. O, dastanların hər bir növünün daxili bölgüsünü aparmış, bu yolla onların hər birini folklorşünaslığın nailiyyətləri səviyyəsində dərindən təhlil etmiş, özündən sonrakı tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, I c. / Tərtib edənlər: Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, II c. / Tərtib edənlər: Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1966.
3. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. III c. // Toplayanı və tərtib dəni: Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967.
4. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU, 1956.
5. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1960.
6. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 399 s.
7. Seyidov M. Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirilə yaranan şer. / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cilddə, I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s. 485-500.

Любовные дастаны в исследованиях М.Г.Тахмасиба

Среди исследований проф. М.Г.Тахмасиба одно из основных направлений занимают дастаны, посвященные азербайджанским народным дастанам.

В данной статье исследуются вопросы, связанные с классификацией семейно-бытовых и романтических дастанов.

Love eposes in Mammadhuseyn Tahmasib's investigations

Among the scientific investigated works by professor M.H.Tahmasib the Azerbaijan folk eposes are in the main place. In this article the investigations about love and family-morality eposes are carried out.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

QƏDİM TÜRK DÖVRÜNDƏN ORTA TÜRK DÖVRÜNƏ KEÇİD: TÜRK EPOS ƏNƏNƏSİ VƏ DİL

YADIGAR ƏLIYEV

Qədim türk dövründə Ötükəndəki etnik-mədəni mühit etnokulturoloci mərkəzləri bir-birinə daha çox yaxınlaşdırmağa xidmət edirdisə, lokallaşmış, bir-birindən ayrılmış mədəni mühitlərdə bunun əksi müşahidə olunurdu. Bu, təfəkkür proseslərindən tutmuş sosial həyatla əlaqəli hadisələrə qədər etnik-mədəni mühitlə bağlı nə varsa, hamısında özünü göstərir. Anjaq müxtəlif etnik-mədəni mühitlərdə lokallaşmalar [1, s. 194-195] nə qədər güjlü olsa da, etnokulturoloci mərkəzlər qədim türk birliyi zamanı qazanılmış ənənələrdən uzaqlaşa bilmir. Bu, birinji növbədə özünü dildə göstərir. Belə ki, erkən orta əsrlərdə keçid dövrünün əvvəllərində yaradılmış bədii nümunələr dil xüsusiyyətlərinə, bədii-tekstoloci, ideoloci və digər təyinatlarına görə qədim türk dövru ilə, qədim dövrün epik dastan ənənələri ilə daha çox səsləşir. Məsələn: "Oğuz xaqan" dastanını orta əsrlərin oğuz etnokulturoloci mühiti yetirmiş olsa da, bəzi motivlərə görə əvvəlki etnik mühiti – Ötükənlə bağlı bəzi sosial-mədəni, linqvistik müəyyənlikləri və əski epos –dastan ənənələrini xatırladır. Bunların bəzisi etnokulturoloci mühitin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yəni məsələn, Göytürk dövləti konfederativ təsisat olduğundan oraya daxil olan etnosların hər biri türk bodun hesab edilirdi. Odur ki, onlara xaqan institutu tərəfindən subyekt yox, vahid etnos münasibəti müşahidə olunur (Orxon-Yenisey abidələrində). "Oğuz xaqan" dastanına görə, Oğuz xaqanın rəhbərlik etdiyi təsisatda da başqa-başqa etnosubyektlərin iştirakına işarələr var (qıpçaq, qanqlı // kəngər, uyğur). Anjaq maraqlıdır ki, dövlətin etnik tərkibi bu və ya digər etnosubyektlə konkretləşmir. Yaxud Oğuz xaqanla bağlı mənbələrdə (F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"si və s.; A.Ajalov yazır ki, qədim dövrdə vahid dövlət daxilində kompakt yaşayan Yaxın və Orta Şərqin türk xalqlarına məxsus qədim mədəniyyətin əsas məqamlarından birini təşkil edən etnogenetik xarakterli mətnlərin əsas fiquru Oğuz kağan idi [5, s. 226]). Orxon-Yenisey yazılarında xaqan haqqında informasiyalarda olduğu kimi, onun böyük hərbi qüdrətindən, Talasdan Mavəraünnəhrə, Buxaraya, Xarəzmə qədər genriş ərazini ələ keçirməyindən, qeyri ölkələrə yürüşündən bəhs olunur. Eləjə də Kültiqin şərəfinə abidədə dövlətin türk dil subyektlərini – türk bodununu kağan təşkil etdiyi kimi, "Oğuznamə"lərə görə bəzi etnonimlərin (uyğur, kanqlı, öljay, moval // moğol) yaranması, əslində həmin etnosların formalaşması Oğuz xaqanın adı ilə bağlanır. Kültiqin şərəfinə abidənin mətninə görə Göytürk dövlətinin yaranması dünyanın əvvəli ilə eyniləşdirilir. Göytürk dövlətinin yaradıjıları Bumın xaqanla İstemi xaqan isə dünyada ilk insan oğlunun üzərində hökmdar hesab olunur. F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"sinə görə də (XIII-XIY əsrlər) Nuh peyğəmbər Yerin insanlar tərəfindən məskunlaşmış hissəsini oğlanları arasında böləndə Şərq ölkələrini Türküstanla birlikdə oğlu Yafəsə – Oljay xana verir [7, s. 29]. Bumın xaqanla İstemi xaqan qədim türk yazılı abidələrinə görə Bilqe kağanın babaları olduğu kimi, Oğuz xaqanın da həmin Öljay xanın nətijəsi, Kara xanın oğlu, Dib Yavqu xanın nəvəsi olduğu göstərilir [7, s. 25-26]. Prof. O.Ş.Gökyay qeyd edir ki, Oğuz xanın səfərlərinə aid Oğuz dastanındakı rəvayətlər Yazıçıoğlu Əli "Oğuznaməsində" Alp Aruzun atası kimi göstərilən Tona Təkinin (Əfrasiyab; M.Qaşğaridə: Alp Ər Tona-Y.Ə.) İdil çayı tərəfdən Dəmirqapı üzərindən Asiyaya keçib, oradan da geri, İran-Xorasan yolu ilə Buxara yaxınlığına, Çu çayı hövzəsinə qayıtmasına bənzəyir [4, s. 249-250]. Türk epos ənənəsinin söykəndiyi digər xüsusiyyətlər dil faktları və onların informativ tutumlarını əhatə edir:

1."<u>Oğuz xaqan" dastanı</u>:

Uşol kim mənin ağızumqa baxar turur bolsa, dartıq dartıb dost tutarmən, -deyib dedi. Uşbu kim, ağızumqa baxmaz turur bolsa, jamad çaxıb, çərik çəkib düşman tutarmən (13-jü xətt [2]; Kim mənim sözümə baxarsa, hədiyyə verib dost tutaram, -dedi. Kim mənim sözümə baxmazsa, üzərinə qoşun çəkib, onu düşmən tutaram);

1. <u>Kültiqin şərəfinə abidə</u>:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Anta ayığ kisi ança boşğurur ermis: ırak erser, yablak ağı birür, yağuk erser, edqü ağı birür, -tip ança boşğurur ermis (KltJ. 7 [6]; Orada pis adam eləjə öyrədirmiş, uzaq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir, -deyib eləjə öyrədirmiş).

2. “Oğuz xaqan” dastanı:

Genə andın son Oğuz xaqan dörd sarıqa jarlıq jumşadı, bildirgülük bitidi, elçilərgə berib yibərdi. Uşbu bildirgülərdə bitilmiş irdi kim, “mən uyğurnun xaqanı bolamən kim, yernin dörd bölününün xaqanı bolsam gərək turur” (12-ji xətt [2];Yenə bundan sonra Oğuz xaqan dörd bir tərəfə xəbər göndərdi, bildiriş yazdı, elçilərə verib göndərdi. Bu bildirişlərdə yazılmışdı ki, mən indi uyğurun xaqanıyam, anjaq yerin dörd bir tərəfinin xaqanı olmalıyam);

2. Kültiqin şərəfinə abidə:

Sü sülepen tört bulundakı bodunığ kop almıs, kop baz kılmıs (Kltb. 2 [6]; Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə sülh yaratmış).

3.“Oğuz xaqan” dastanı:

Oğuz xaqan Urum xaqannun xaqanluğın aldı, el-günin aldı (19-ju xətt [2]; Oğuz xaqan Urum xaqanın xaqanlığını, elini-gününü aldı);

3. Kültiqin şərəfinə abidə:

İlliqiq ilsiretdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız (Kltb. 18 [6]; Dövləti olanı dövlətsiz, xaqanı olanı xaqansız qoyduq).

4. “Oğuz xaqan” dastanı:

Gög tanrı (42-ji və 7-ji sətirlər [2]; mavi səma);

4. Kültiqin şərəfinə abidə:

Kök tenri (KltŞ. 1 [6]; mavi səma).

Digər tərəfdən, Orxon-Yenisey abidələri ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində oxşar üslubi-poetik formullar diqqəti jəlb edir [3, s. 172-173]:

1. Kültiqin şərəfinə abidə:

1. Birye şad apıt beqler, yırya tarkat buyruk beqleri, otuz… tokuz oğuz beqleri bodunı bu sabımın edqüti esid (KltJ. 1 [6]; Sağdakı şad və apa bəyləri, soldakı tarkat, buyruq bəyləri, otuz… doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümü yaxşı eşidin).

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”:

Sağda oturan sağ bəylər, solda oturan sol bəylər, eşikdəki inaqlar, dibdə oturan xas bəylər, qutlu olsun dövlətiniz.

2. Kültiqin şərəfinə abidə:

Körür közüm körmez teq, bilir biliqim bilmez teq boltı (KltŞm. 10 [6]; Görər gözüm görməz, bilər biliyim bilməz oldu);

2. “Kitabi-Dədə Qorqud”:

Mənim görür gözlərim görməz oldu, tutar mənim əllərim tutmaz oldu.

3. Kültiqin şərəfinə abidə:

Öqim katun (KltŞ. 25 [6]; Anam xatun);

3. “Kitabi-Dədə Qorqud”:

Qadınım ana.

4. Kültiqin şərəfinə abidə:

Silik kız oğlın kün boltı (KltŞ. 24 [6]; Təmiz qız övladların kəniz oldu);

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”:

Qaza bənzər qızım, gəlinim bunlu oldu.

Bununla yanaşı, bəzi fərqlər müşahidə olunur. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində Tenri antropomorfozlaşdırılmış aktiv dini-mifik personacdır. Və tanrı-insan münasibətləri kontekstində ali qüvvə nə nədər aktivdirsə, insan o qədər passivdir. “Oğuz xaqan”da isə tanrı aktiv mifik personacdan passiv dini simvola çevrilir. Əvəzində insan aktiv tərəf olur. Genə günlərdə bir gün Oğuz xaqan bir yerdə tanrını jalbarqada irdi (6-jı sətir [2]; Yenə günlərin bir günü Oğuz xaqan bir yerdə tanrıya yalvarmaqda idi). Gög tanrıqa mən ötədim (42-ji sətir [2]; Göy tanrıya // səmaya mən dua etdim).

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ƏDƏBIYYAT

1. Əliyev Y.V. Qədim türk dövründən orta türk dövrünə keçid: dil subyektləri, dil prosesləri / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, II, Bakı: Elm, 2004, s. 194-192.
2. Oğuz xaqan dastanı / Türk dillərinin morfologiyasına dair araşdırmalar, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 78-88
3. Vəliyev K. Orxon abidələri və «Kitabi-Dədə Qorqud» / Azərbayjan filologiyası məsələləri (III buraxılış). Bakı: Elm, 1991, s. 167-175
4. Gökyay O.Ş. Hayatı ve eserleri. Ankara: Kültür bakanlığı yayınları, 1989, 328 s.
5. Adjalov A. Transformaüii odnoqo drevnevostoçnoqo gpiçeskoqo obraza v sravnitelğno-tipoloqiçeskom osvehenii / Azərbayjan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984, s. 223-228
6. Malov S.E. Pamətniki drevnetörkskoy pisğmennosti. Tekstı i issledovaniə. Moskva-Leninqrad: izd. AN SSSR, 1951, 452 s.
7. Raşidad-Din F. Oquz-name. Baku: Glm, 1987, 97 s.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

XIII-XIV ƏSRLƏR ANA DILLI EPIK ŞEIRIMIZDƏ DASTAN MOTIVLƏRI

YAQUB BABAYEV

Məlum olduğu kimi, XIII-XIV yüzilliklər ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf dövrüdür. Əlimizdə milli dildə daha əvvəlki dövrlərə aid bədii nümunələrin olmaması bizi bu fikri söyləməyə vadar edir. Həmin dövr ana dilli epik poeziyamız bu gün bizə bəlli bir neçə poema ilə təmsil olunur: Müəllifi bəlli olmayan «Dastani-Əhməd Hərami»; Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah»ı, Qul Əlinin «Qisseyi-Yusif»i; Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa»sı; Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa»sı.

Biz bu beş poemanın sırasına son zamanlar üzə çıxarılmış İsa adlı şairin «Mehri və Vəfa» məsnəvisini də əlavə edə bilərik. Ədəbiyyatşünas alimlər K.Şərifli və A.Şərifli tərəfindən elmi ictimaiyyətə çatdırılmış həmin poemanın (5) XIII-XIV əsrlərin ədəbi abidəsi olmasını sübut edən dəlillər kifayət qədər əsaslıdır. Elə buna görə də biz bu əsərdən də bəhs etdiyimiz ədəbi-tarixi mərhələnin bədii təfəkkür məhsulu kimi söhbət aça bilərik.

Beləliklə, mövzu obyekti kimi götürdüyümüz dövrə aid hal-hazırda milli dildə altı poema vardır. Əlbəttə, həmin tarixi kəsimdən bizi 600 illik sürəkli bir tarixi dövrün ayırdığını nəzərə alsaq, altı rəqəmi heç də pis göstərici deyil.

İndi keçək başqa mətləbə. Adını çəkdiyimiz poemalardan üçü «Yusif və Züleyxa» mövzusunda qələmə alınmışdır. İstər bu üç əsərlə, istərsə də o birisi epik poeziya örnəkləri ilə tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, XIII-XIV əsrlərdə ərsəyə gələn epik şeirimiz xalq yaradıcılığı, o cümlədən dastançılıq ənənələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Biz adı çəkilən əsərlərin hər birində bu və ya digər dərəcədə dastan motivlərinin təzahürünü görürük. Sadəcə olaraq bəzi nümunələrdə bu təzahür daha qabarıq və əhatəli, bəzisində isə qismən azdır. Hər bir əsərdə dastan motivlərinin fərdi qaydada, obrazlı ifadə ilə desək, məxsusi dozada təzahürünü nəzərə alsaq, bu poemaları dediyimiz yönümdə fərdi olaraq elmi təhlilə cəlb etmək daha münasib görünür.

1928-ci ildə türk alimi Tələt Onay tərəfindən tapılmış «Dastani-Əhməd Hərami»nin müəllifi bəlli deyil. XIII yüzilliyə aid olduğu qüvvətli ehtimalla güman edilən bu abidədə dastan ənənələri xeyli güclüdür. Əvvələn, onu deyək ki, bu süjetin özü əslində folklor materialıdır. Başqa sözlə, süjet eynilə xalq nağıllarını xatırladır. Çox güman ki, müəllif o zaman mövcud olan eyni xalq nağılının süjeti əsasında bu mövzunu qələmə almışdır. Həm də bu elə nağıl imiş ki, onda folklorun digər epik janrı olan dastan elementləri də yox deyilmiş. Bundan əlavə müəllifin özü də süjeti oxucuya (və ya dinləyiciyə) nağıl, qissə kimi deyil, məhz dastan şəklində təqdim etməyə meyllidir. Belə bir təşəbbüs poema – məsnəvinin adında bariz surətdə özünü göstərir. Yəni ünvan – ad «Qisseyi-Əhməd Hərami», yaxud «Əhməd Həraminin nağılı» kimi yox, məhz «Dastani-Əhməd Hərami» şəklində müəyyənləşdirilir. Poetik təhkiyə başlayanda da elə ilk beytdəcə müəllif nağıl və ya qissə deyil, dastan söyləməyin əsasını qoyduğunu bəyan edir:

Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim. (3, 14)

Haqqında danışdığımız əsəri dastanlarla bağlayan başqa notlar da mövcuddur. Məsələn, poema yazılı ədəbi ənənəyə uyğun olaraq fəsillərə yox, məclislərə bölünmüşdür. Sanki sənətkarın auditoriyası oxucu deyil, dinləyici kütləsidir. Bəllidir ki, məclis dastanların söylənildiyi ictimai məkandır. Şair bilərəkdən fəsilləri məclislərlə əvəz edir. Müəyyən mənada sərlövhədə və təhkiyənin ilk məqamında nəzərdə tutduğu, verdiyi vədi izləyir. Onun diktəsinə müvafiq hərəkət edir.

Poemada folklor müstəvisində özünü göstərən bəzi sakral rəqəmlərlə rastlaşırıq. Məsələn: 3, 7, 9 və 40 rəqəmləri: Əhməd Həraminin quldurçuluq, yol kəsmək və qarətlə məşğul olan 9 yoldaşı vardır. Onun Bağdad sultanının qəlbini ələ almaq və ona xoş gəlmək üçün gətirdiyi bütün hədiyyələrinin sayı 7-dir: 7 oğlan, 7 qız, 7 qılınc, 7 at. Onun gətirdiyi gövhərlərin sayı isə 3-dür. Şiraz hökmdarı Güləfrux Güləndamın məsləhəti ilə Əhməd Həraminin təhlükəsindən qurtarmaqdan ötrü 40 pilləkanlı saray tikdirir və s.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Poemadakı obrazların bənzərlərinə biz dastanlarda rast gəlmişik. Əhməd Hərami və onun yoldaşları bəzi dastanlarda təsadüf edilən yolkəsən, quldur obrazlarını xatırladır. Güləndamı ölümdən xilas edib Şiraza aparan tacir, karvanbaşı Xoca Rüstəm surəti də dastanlarda qarşılaşdığımız xilaskar və ya xeyirxah bəzirgan obrazlarının tipik paralelidir.

Əsərdə ideya-süjet münasibətlərinin bədii həlli, əlaqə və bağlılıq prinsipləri də folklor, o cümlədən dastan motivinə söykənir. Deyilən prinsipi belə izah etmək mümkündür: nağıl və dastanlarda ideya-süjet münasibətləri, adətən, bu cür ənənəvi prinsip əsasında qurulur: «ideyadan süjetə». Yəni ideya əvvəldən hazır olur. Süjetin gedişatı ideyaya tabe tutulur. Yəni süjet ideyanın tələbləri əsasında qurulur. Burada həyati gerçəklik, realist metodun tələbləri bir o qədər də nəzərə alınmır. Hadisələr həyatın diktəsinə yox, müəllifin istəyinə əsasən qurulur. Eyni məziyyəti biz «Dastani-Əhməd Hərami»də də görürük. Poemada təlqin olunan ideya mahiyyət etibarı ilə belə bir düsturla ifadə edilə bilər: «xeyirin şər üzərində qələbəsi». Bu, bəşər ədəbiyyatı, xüsusilə folklor materialları üçün həmişəyaşar ideyadır. Məsnəvi müəllifi də sanki ideyanı bir şablon olaraq əvvəldən seçib hazırlamışdır. İndi ona uyğun süjet qurmaq lazımdır. Mövzu seçimindən tutmuş süjetin son epizoduna, ideyanın reallaşma məqamına qədər deyilən prinsip və onun gerçəkləşməsinə cəhd aydın surətdə sezilir. Əlbəttə, ideya-süjet münasibətlərindəki bu motivləşmə dastançılıq ənənəsində də mövcuddur. Belə ki, məhəbbət dastanlarında daha çox süjet aşiq və məşuqun qovuşmasına, vüsala, nikbin finala hesablanır. Qəhrəmanlıq dastanlarında da çox vaxt qəhrəman sonda qalib gəlir. Final təntənəli ideyanın ifadəsinə xidmət göstərir.

İsanın «Mehri və Vəfa» poemasında da mənzərə təxminən «Dastani-Əhməd Hərami»də olduğu kimidir. Fərq burada dastan ünsür və elementlərinin kəmiyyətcə daha artıq, mahiyyətcə daha gur olmasındadır. Əgər ikinci əsər təkqəhrəmanlıdırsa, müəllif tərəfindən ancaq Əhməd Həraminin «dastanı» - əhvalatı kimi təqdim edilirsə, birinci əsərin istər fabulası, istərsə də obrazlar aləmi iki qəhrəmanlı bədii sistem üzərində qurulmuşdur. Bu sistem eynilə məhəbbət dastanlarında olduğu tərzdədir: cüt qəhrəman – aşiq və məşuq, onların bir-birinə «buta» verilməsi, ayrılığı və qovuşmaq ümidilə apardıqları mübarizə, başlarına gələn çətinlik və macəralar, nəhayət, vüsal.

«Mehri və Vəfa» süjet və hadisələrin aurası baxımından xalq nağıllarından fərqlənmir. «Əhməd Hərami»də olduğu kimi burada da süjetin nağıllardan əxz edildiyi dərhal sezilir. Ancaq əhvalatı məsnəviləşdirən şair onu auditoriyaya nağıl yox, dastan kimi təqdim niyyəti güdür:

Eşid imdi eşq yüzündən bir xəbər,
Edə bən bir dastan ki, mötəbər. (5, 40)

Əsərin məsnəvləşmiş mətnində belə bir bədii üsul və üslub, poetik dəsti-xətt və əməliyyat aydın surətdə özünü təzahür etdirir ki, sənətkar mövzunu qələmə alarkan, daha doğrusu, xalq nağılını yazılı ədəbiyyat abidəsinə – poemaya çevirmək istəyərkən onu «dastan» süzgəcindən keçirir. Onun aurasına və ruhuna dastan motivləri əlavə etməyə səy göstərir.

Poemanı ilk dəfə tapıb üzə çıxaran və nəşr etdirən filoloq alimlər K.Şərifli və A.Şərifli əsərə yazdıqları geniş müqəddimədə onun dastanlarla bağlılığını xüsusi olaraq vurğulamışlar. Onların belə bir qənaəti inandırıcı və əsaslıdır ki: «Məsnəvinin ruhu, dili, məzmunu və təhkiyə tərzi ozan ədəbiyyatımızdan qidalanmış bir bədii ədəbiyyat nümunəsidir. Xalq dastanlarında olduğu kimi bu məsnəvinin mövzusu və orada cərəyan edən hadisələr iki haqq aşiqi – Mehri ilə Vəfa arasında olan məhəbbət macəralarını əhatə edir.» (5, 12)

Forma – struktur baxımından da müəllif poemaya dastan poetikasının mümkün notlarını əlavə etməyə çalışır. Əsərin təhkiyə, dil-üslub xüsusiyyətlərinin dastançılıq ənənəsinə uyğunlaşdırılması (yazılı ədəbiyyat materialının imkan verdiyi ölçüdə) bu təşəbbüsün nəticəsidir. Yaxud dastanlarda qəhrəmanların istək, hiss və duyğularını əvəz edən heca vəznli lirik şeirləri «Mehri və Vəfa»da (əruz vəznində yazılmış əsərdə) əruz vəzninin tələbinə uyğun olaraq qəzəllər əvəz edir. Əsərdə mətn daxilində qəhrəmanların dilindən qəzəllər verilir.

Məhəbbət dastanlarında rast gəldiyimiz ənənəvi motivlərdən biri «buta vermə» epizodudur. Bir sıra məhəbbət dastanlarında bu epizod hadisələrin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

rolunu oynayır və süjetin gedişatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin motivə biz haqqında danışdığımız poemada da təsadüf edirik. Belə ki, Əmman sultanının qızı Mehrini təhlükədən xilas edən Xızır Mehrini ona «buta» verir. Həmin əhvalatı Mehri Vəfaya danışarkan deyir:

Sən gələcəksən, dedi Xızır bana,
Tanrı əmrilə bəni verdi sana. (5, 46)

Dastanlarımızda «ölməli olan başqa birisinin əvəzinə ömür vermə və onu ölümdən xilas etmə» epizodu da bir fədakarlıq əməli kimi özünə yer tapmışdır. Dədə Qorqud dastanlarında «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul» boyunda Dəli Domrulun zövcəsi öz ərinin əvəzində ölməyə və ömrünü ona bağışlamağa razı olur və bu fədakarlığı ilə ərini ölümdən qurtarır. «Mehri və Vəfa»da da həmin epizodun oxşarı mövcuddur. Əsərdə təsvir olunur ki, Məğrib sultanının göndərdiyi qadın – Cadu Vəfanı boğazlayıb öldürür. Gəlib Vəfanın meyidini tapan qardaşı Xızırdan onun dirildilməsini xahiş edir. Xızır bunun mümkünlüyünü, lakin bunun əvəzində kiminsə öz ömrünün müəyyən hissəsini ona (Vəfaya) bağışlamalı olduğunu deyir. Qardaşı ömrünün yarısını Vəfaya bağışlamağa razı olur və beləliklə, Xızırın duası və yardımı ilə Allah onu dirildir.

Mifik Xızır obrazı da dastanlarımızda müsbət səciyyəli xarakter – əməl mücəssəməsi kimi yer almaqdadır. «Aşıq Qərib və Şahsənəm» dastanında çətin vəziyyətə düşən qəhrəmana – Qəribə Xızır mədədçi olur. Onu atının tərkinə mindirib bir anda çox uzaq məsafədən sevgilisinin toyu olacaq məkana çatdırır. Bir xeyirxah kimi Qəribin – aşiqin müşkülünü həll etməkdə, sevgilisinə qovuşmaqda ona himayəçi olur. «Dədə Qorqud»un 1-ci boyu «Dirsə xan oğlu Buğac» boyunda isə Xızır xilaskarlıq missiyası yerinə yetirir. O, ağır yaralanmış Buğacın yarasının məlhəminin nə olduğunu söyləməklə onu ölümdən qurtarır. Yaralı Buğac onun başı üstündə ağlayan anasına deyir: «Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmağıl! Boz atlı Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı. «Bu yaradan sana ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi, anan südi sana məlhəmdir», - dedi». (6, 39)

«Mehri və Vəfa»da Xızır iki dəfə xilaskarlıq vəzifəsi icra edir və hər iki qəhrəmanın – həm aşiqin, həm də məşuqun mədədçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Birinci dəfə o, dənizdə qərq olan gəmidəki Mehrini və onun qulluqçusunu təhlükədən qurtarır. İkinci dəfə isə Cadunun boğazlayıb öldürdüyü Vəfanı diriltmək üçün Allaha dua edir. Onun vasitəçiliyi və dualarının səbəbilə Tanrı aşiqi dirildir. Deməli, dini-mifik və əsatiri düşüncədən yaranan Xızır obrazı həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda eyni missiya və məfkurənin daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi qədim türklərdə qurd totem səviyyəli bir obraz olaraq mifik – əsatiri düşüncədə bədii-fəlsəfi mahiyyət kəsb edir. O, türk qövmünün xilaskarı statusunda əski türk dastanlarına da yol tapmışdır. Keçilməz-çıxılmaz bir məkana düşən türk qövmü yalnız qurdun köməyi ilə nicat tapır, onun sayəsində qurtuluşa nail olurlar. Əski türk dastanlarındakı bu motiv «Mehri və Vəfa»da da mikromiqyasda öz bədii əksini tapmışdır. Burada qurd bir qövmün yox, qəhrəmanın mədədçisi, yolgöstərəni rolunda çıxış edir. O həm Vəfaya, həm də onun qardaşına yol göstərir. Onlar haraya gedəcəklərini məhz meşədə gördükləri qurdun vasitəsi ilə müəyyənləşdirir və son nəticədə qələbəyə nail olurlar.

XIV əsr şairi Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah» poemasının mövzu və süjeti ərəb əfsanəsidir. Yəni yazılı ədəbiyyata yol tapan və islam şərqində ənənəvi səyyari süjetlər sırasında qərarlaşan bu əsərin genetik kodu birbaşa folklora bağlıdır. Süjetin özündə dastan elementləri ilə ciddi oxşarlıq, hətta eynilik təşkil edən bir sıra epizod və detallar mövcuddur. Bundan əlavə Azərbaycan şairi mövzunu işləyərkən ona oxucu üçün maraqlı, cəzbedici olsun deyə dastan ruhu təlqin etməyə çalışmışdır. Bu əlamət birinci növbədə məsnəvinin təhkiyə sistemində, hadisələrin poetik danışıq, söyləmə tərzində özünü büruzə verir. Bundan əlavə «Mehri və Vəfa»da olduğu qaydada bədii mətn (məsnəvi formasında nağıl edilən əhvalatlar) qəzəllərlə bəzədilir. Biz forma – strukturla bağlı bir məziyyəti Mustafa Zəririn, həmçinin Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» poemalarında da görürük. Görünür, əruz vəznli epik mətnlərin içərisində qəzəllər vermək XIII-XIV əsrlər ana dilli poeziyamızda bir ənənə imiş. Belə bir forma – struktur biçimi poemaları dastanlara yaxınlaşdırır. Dastanlardakı nəsr hissəni poemalardak

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

reallaşır) hissəsi, heca vəznli lirik şeirləri isə qəzəllər əvəz edir. Həm də hər iki mətndə lirik nümunələr vəzn və janrca fərqli olsa da, eyni məqsədin ifadəsi ilə bağlı olur.

«Vərqa və Gülşah»da müxtəlif dastanlarda rast gələnən bir sıra maraqlı motiv və epizodlar vardır. Məsələn: 1.Övladı olmayan şəxsin uzun çətinlikdən, nəzir-niyazdan sonra övladı olur. Poemada bunlar Hümam və Hilal şahdır. Böyük çətinliklərdən sonra onların hər ikisinin övladı dünyaya gəlir. Hümamın oğlu, Hilalın isə qızı doğulur; 2.Köbəkkəsdi etmə. Bu uşaqlar doğulduqda valideynləri onları «köbəkkəsdi» edir. Böyüyəndə bir-birilə evləndirəcəklərini vəd edirlər; 3.Adaxlı olan iki gəncin müəyyən səbəb nəticəsində evlənə bilməməsi və məcburi şəkildə ayrı düşmələri, bir-birinə qovuşmaq uğrunda mübarizələri; 4.Aşiq və məşuqu ayıran şər qüvvələrin mövcudluğu; 4.Ölən şəxsin dirilməsi və bunun əvəzində kiminsə can verməli olması.

Sonuncu epizod dastanlar üçün tipik olmasa da, hər halda təsadüf edilən epizoddur. «Vərqa və Gülşah»da bu, aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır: Möhsün şahın alicənablığı qarşısında Gülşah ilə evlənməkdən imtina edən Vərqa özünü öldürür. Bu ayrılığa dözməyən Gülşah da intihar edir. Ancaq bir müddət sonra Məhəmməd peyğəmbər gəlib oraya çıxır. Camaat xahiş edir ki, bu nakam sevgililəri diriltsin. Peyğəmbər razılaşır. Amma kimsə bunun əvəzində can verməlidir. Möhsün şah, Ömər, Osman və Əli can verməyə razılaşırlar. Bu, Allaha xoş gəlir və o, sevgililəri dirildir.

Göründüyü kimi, «ölən şəxsin dirilməsi» (və ya «ölməli olan şəxsin bağışlanması») motivi müxtəlif süjetlərdə mahiyyətcə bir o qədər də fərqlənmir.

«Vərqa və Gülşah»ın mövzusu, həmçinin aşiq və məşuqdan ibarət baş qəhrəman cütlüyü də məhəbbət dastanlarının parametrlərinə xeyli uyğundur. Vərqanın aşiqanə qəhrəmanlığı ilə qılınc qəhrəmanlığının qovuşması, onun fiziki cəngavərliyi və bahadırlığı isə qəhrəmanlıq dastanlarının ənənəvi motivi ilə səsləşir. Ümumiyyətlə, bu süjetin ideya-məzmun xüsusiyyəti və obrazlar aləmi dastanlaşma prosesi üçün kifayət qədər əlverişlidir. Görünür, bu ədəbi hadisə ona görə baş verməmişdir ki, süjet milli deyil, gəlmədir. Ərəb ictimai gerçəkliyi ilə bağlıdır. Elə buna görə də ozan-aşıqlar onu sırf milli dastan şəklinə salmağa meylli olmamışlar. Süjetin yadlığı onu xalq yaradıcılığının milli meydanına gətirməyə maneəçilik törətmişdir.

XIII-XIV yüzilliklərdə Azərbaycan türkcəsində üç poema meydana gəldiyi bəllidir. Şairlərdən biri – Qul Əli əsərini «Qisseyi-Yusif», digər ikisi – M.Zərir və S.Fəqih isə «Yusif və Züleyxa» adı ilə qələmə almışlar. Bu süjet həm «Tövrat»da, həm də «Quran»da geniş yer verilmişdir. «Tövrat»ın I kitabı olan «Təkvin»də dediyimiz əhvalat geniş şəkildə danışılır. «Quran»ın 111 ayədən ibarət «Yusif» surəsi (XII surə) də bütövlükdə əhvalatın təcəssümünə həsr edilib. Əhvalat islam coğrafiyasında yazılı ədəbiyyatda çox işlənən ənənəvi mövzular silsiləsinə daxildir. Ancaq islam regionunda qələm sahibləri mövzunu işləyərkən «Tövrat»dan daha çox «Quran»dan faydalanmışlar.

Yusif qissəsi folklorda müəyyən əks-səda doğurur, bu mövzuda ərsəyə gələn bədii əsərlərin mətnində, epizod və forma-məzmun sistemində müəyyən məqamlarda folklorlaşma tendensiyası hiss edilir. Lakin bu motiv cüzidir, həmin əsərlərin ruhuna hopmur, dərinə işləmir. Görünür, qissənin dini-əxlaqi ideya və mahiyyəti, onun «Quran»la bağlılığı bu meylin rəvac tapmamasında əsas səbəb rolunu oynamışdır. Hətta əhvalatın cüt qəhrəmanlı (aşiq və məşuq – Yusif və Züleyxa) xarakteri də bu işdə elə bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Buradakı eşq macərası ibrətamiz dini prizmanın arxasında qaldığından, ona qüdsi hadisələrin linzasından baxıldığından dastanlaşma üçün münasib hesab edilməmişdir. Beləliklə, haqqında söhbət açılan mövzuda yazılan əsərlərdə dastan motivlərinin varlığından danışmaqdan ötrü tutarlı faktlar mövcud deyil.

XIII-XIV yüzilliklərdə fars dilində yazılmış epik poeziya örnəklərimizin bəzilərində də dastanlarla müəyyən bağlılıq müşahidə olunur. Həmin abidələr içərisində Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poeması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Poemanın mövzusu 1926-cı ildə Təbrizdə nəşr olunmuş «Mehr və Mah» adlı xalq dastanı ilə ciddi yaxınlıq, oxşarlıq təşkil edir. Ə.Təbrizi irsinin tədqiqatçısı Q.Cahani haqlı olaraq yazır: «Azərbaycan xalq dastanlarında dostluq və sədaqət motivlərindən bəhs edilmişdir. Ancaq bu dastanlar içərisində

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mövzusu «Mehr və Müştəri» poemasının mövzusuna daha yaxın olduğundan şairin əsərin mövzusunu bu dastandan aldığı ehtimalı qüvvətlidir» (13, 32).

Əlbəttə, fars dilli epik şeirimizdə dastan motivlərini izləmək bizim mövcud elmi araşdırma obyektimizə daxil deyil. Biz belə bir məqsəd izləmirik. Sadəcə olaraq onu xatırlatmaq istəyirik ki, XIII-XIV əsrlərə aid epik poeziyamız (istər fars, istərsə də ana dilində olsun) folklorla, o cümlədən dastanlarla bağlı olmuş, həmin ədəbi bazadan bir çox şeylər əxz etmişdir. Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyat üçün həmişə münbit və əlverişli zəmin rolunu oynamışdır.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. I-V cildlər. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1965-1970.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, I-Vcildlər. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960-1964.
3. Dastani-Əhməd Hərami (tərtib edən: Səfərli Ə.). Bakı, Gənclik, 1978.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.
5. İsa. Mehri və Vəfa (tərtib edənlər: Şərifli K., Şərifli A.). Bakı, «İrşad» mərkəzi, 2001.
6. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: Zeynalov F., Əlizadə S.). Bakı, Yazıçı, 19.
7. Koroğlu (tərtib edəni: Təhmasib M.H.). Bakı, Azərnəşr, 1975.
8. Qul Əli. Qisseyi-Yusif (tərtib edən: Əlibəyzadə E.). Bakı, Azərnəşr, 1995.
9. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (tərtib edənlər: Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.). Bakı, Elm, 1991.
10. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (tərtib edəni: Hacıyeva Z.) Bakı, Maarif, 1991.
11. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.
12. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah (tərtib edənlər: Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z.). Bakı, Elm, 1988.
13. Cahani Q. Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poeması. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1968.

Эпосные (легендарные) мотивы в эпических стихах на родном языке в XIII-XIV веках

Первые примеры литературы, написанные на азербайджанском языке, относятся XIII-XIV векам. В этот период, помимо лирических стихов, также написаны несколько поэм. Их шесть. Эти самые поэмы являются первыми эпическими памятниками поэзии на азербайджанском языке. Народная литература, а также эпосы определенно подействовали на эти поэмы. В этой статье мы постарались наблюдать влияние эпосов на эпические произведения, написанные в XIII-XIV веках.

Epos motives in epic poetry on native language in XIII-XIV centuries

The first examples of Azeri literature are related to XIII-XIV centuries. At this period besides liric poetry are written several poems. They are six. These poems are the first epic monuments of the Azeri poetry. Folk literature and eposes definitely effected to these poems. At this article we tried to observe an influence of eposes to epic works written in XIII-XIV centuries.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

DESTANÎ KATMANLAŞMA SÜRECİNDE TÜRK KÜLTÜRLÜ HALKLARDA KADIN TEMASI İLE LGİLİ İNANÇLAR (TÜRK HALK İNANÇLARINDA KADIN)

YAŞAR KALAFAT

GİRİŞ.

Halk inançlarında kişioğlu ile ilgili bilgilere bakılınca, onlarda kadın kişi ile ilgili olanların er kişi ile ilgili olanlardan farklılık arz edebilen hallerin de olduğu görülebilmektedir. Bu inançlarda bazen kadının önemi artabilirken çok kere erkeğin daha itibarlı bir konumda olduğu görülebilmektedir. Esasen bu durumu anlatırken "itibar" dan daha farklı bir belirleyici söz konusudur. Dişilik ve erkeklikten, dişiliğin erkeklikten farklı bir içeriği vardır ve bu içerik inanç muhtevalıdır. Bu teşhisi, insanoğlunun dişisine yüklenen anlam ile erkeğine yüklenen anlamın farklı olduğunu halk inançlarından hareketle koyabilmek mümkündür. Bu gözlemlere dair bilgileri tarihlendirirken ve bilgileri Türk kültür coğrafyasına yayıp tekrar toplamaya kalkınca, bulguları anaerkillik ve onun alt başlılığı olan kavramlarla anlatabilmek de pek kolay olmamaktadır. Adeta değerlerde kesif bir anafor yaşanmış, bir karmaşa oluşmuştur. Bu fotoğrafı çok net çekip tap etmek kolay değil, ancak başka çalışmalarla daha verimli bir çekim ve tap için bulgular ve düşündürdükleri paylaşılabilir. Bizim bu irdeleme yazımızla yapmaya çalışacağımız da bu olacak.

Biz günümüz Türk kültüründe kadının hak ettiği yerini alabilmesi için onun geçirdiği sosyo-kültürel evrimin bilinmesinde halk inançları çalışmaları verilerinin de katkısı olabileceğine inanıyoruz. Bu veriler inanç antropolojisi kapsamında ele alındıklarında onların sorun çözücü çalışmalara ışık tutucu da olabileceklerini düşünüyoruz.

METİN.

Halk inançları kültüründe buluğ çağına gelebilmiş olmak bazı masumiyetlerin yitirilmesi şeklinde algılanır. Adeta yaş dönümü ile safiyet dönemi gerilerde kalmıştır. Bu yaşlarda ölen çocuklara melek gözü ile bakılır bunlara sorgu sualin olmadığı ifade edilir. Bu tutum ve anlayış cinsiyet gözetilmeksizin bütün çocuklar için geçerlidir.[308] Ancak bu eşit bakma her zaman böyle değildir. Mesela yağmur duası için "**yağmur gelini**" yapılır da "**yağmur damadı**" yapılmaz. Gerek Kuzey Afganistan'ın Türk bölgesinde ve gerekse Türkiye'de Bolu bölgesinde yağmur gelini çocuk yaştaki kızlardan ve bilhassa yetim olanlardan seçilir. Yağmur Duası'na halk hayvanları dâhil toplu çıkar ve yağış için birlikte yakarırken, Allah'ın merhametini çeşitli uygulamalarla cepletmeğe çalışırlar. Böylece insanlardan buluğ çağına girmemiş olanlar ve onlardan da yetim olanlar seçilirken seçim kız çocuklarından olmaktadır.[309]

Kız çocuklarının bu farklılığı "**büyü bozma**" ve "**tılsım çözme**" uygulamalarında da gündeme gelmektedir. Büyü bozulmasında yöntemlerden birisi de "**tasa bakmak**" dır. İçerisinde su bulunan tasa bakarak görünmeyen ve bilinmeyenler konusunda keşif yapacak kimsenin yardımından yararlandığı kimse buluğ yaşına girmemiş kız çocuğudur.[310] Halk inançlarında bilinmeyenin mesela kayıp eşyanın yerini keşfinde veya muammaların çözümlenmelerinde Hak âşıkları kalp gözü açık kimselerde hikmet aranır. Buradan hareketle kız çocuğunun manevi mertebe edinmişlik bakımından diğer cinsten olandan üstün olduğu kabulünü görüyoruz.

---

[308]Yaşar Kalafat "Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm Veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti" **Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu,** (18–20 Aralık 1998 AKSM – İstanbul) İstanbul 1999 s. 239–271

[309]Yaşar Kalafat "Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası" **Yağmur Duası Kitabı**, Hazırlayan M. Sabri Koz, Kitabevi, İstanbul 2007, sf. 195–225

[310] Yaşar Kalafat "Hatay ve Çevresi Örnekleri İle Kültürlü halklarda **'Fal'** İnancı", Hatay Ta
Nisan 2008, Hatay Folklor Araştırma Derneği

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Diğer taraftan "**sahipli**" olduğuna inanılan bazı defineler için onlara kurban da verilir. Bu tür ulaşılması çok çetin defineler için büyücüler annesinin ilk çocuğu olan **sarışın kız** çocukları üzerinde dururlar.[311] Ayrıca annesinin ilk çocuğu olan kızlar, aşırı yağmur ve dolu yağınca, eşikten dışarı saç ayağı atarak " ben anamın ilkiyem/ilkiyim ağzı kara tilkiyem/tilkiyim" gibi tekerlemeler söylerler. Böylece fazla yağan veya dolu şeklinde yağan yağışın ekine zarar vermesinin önleneceğine inanılır.[312] Bu tespitlerde de keza kız, kadın, dişi olma durumuna farklı bir önem verilmiştir. Onlar çıplak gözle görünmeyenlere karşı farklı bir görebilme özeliğine sahiptirler. Görünmeyen kendileri için bir kurban verilecek ise erkek olanlardan değil, onlardan seçmektedir. Ayrıca yağmur duasındaki yağmur gelinin yağmurun celbinde yardımcı olması gibi, yağmurun hayırlı olabilmesinde de kızlar cinsiyet farklılıkları ile üstünlük sergilemektedirler.

Evlilik evveli ritüellerde/ayinlerde de kızların uygulamalarında farklılıklar gözlenir. Kısmetinin açılması için kızlar yatırlara giderler de[313] bekâr erkekler pek gitmezler. Bu hal erkeklerin eş edinmelerindeki zorluklarının daha az olduğundan hareketle izah edilebilirken, yuva kurabilmek için erkeklerin iş edinme gibi önceliklerinin farklı oluşu ile de izah edilebilir. Ancak inanç içerikli bazı uygulamalar vardır ki, bunların sadece bekâr bayanlarda görülmüş olmasının üzerinde durulabilir. Mesela evlenme için yaşı ilerlemiş sayılan kızlar haftanın belirli gün ve saatlerinde bazı uygulamalar yaparlar. Cuma günleri sala okunduktan sonra "**kilit açma**" uygulaması bunlardandır[314]. Bazı yörelerde kısmetin açılması için bacalarda süpürge sapı at gibi binilir veya sabah ezanından evvel kıbleye bakan bulağın su borusuna oklava sokularak belirli tekerlemeler okunur.[315] Bu hal, erkek olmayanların görünmeyen âlemle ilişki kurmasında özel konumu olduğu anlamına gelmeli mi? Gerdek gecesinde başarı olamayan çiftlerin "**bağlanmış**" olabileceklerinden hareketle[316] her ikisi ve bilhassa erkek için bağ çözümü yapılabilirken, ticarî kısmetinin açılabilmesi erkekle ilgili inanç içerikli uygulamalar var iken, kısmeti açılarak eş bulması için erkeklere kilit açtırılmaz.

Bağlı olmak, bağın açılması, bağdan korunmak halk inançlarında hayatın her safhasında var iken, dişi olmak, bayan olmak halk inançlarında bereketin simgesidir. Kültür coğrafyamızın bazı Kaşkayi toplumu gibi bazı yörelerinde avda başarısız olan avcılar için "**tüfeği bağlı**" denir. Bu tür avcılar avları bereketli olsun diye tüfeklerini ergin genç bir kızın göğsünden içeriye doğru tenine temas edecek şekilde sokar paçalarından alır bu uygulama çok defa üç kere tekrarlanır. Böylece bağlı tüfeğin bağının açıldığına inanılır.[317] Keza yeni gelin yeni evine gelince bereket beklentili birçok uygulama yapılır. Bunlardan birisinde de gelin kaynanasının bacakları arasından önden girer arkasından çıkar.[318] Bu uygulama da çok defa üç kere tekrarlanır. Buradan kadın konusuna gelinince av tüfeği genç delikanlının değil de genç kızın göğsünden sokulmuştur. Nitekim damatla kayınpeder arasında böyle bir uygulama yaşanmamıştır. Bu bulguda damadın yeni bir

---

[311] Yaşar Kalafat "Hakkâri Yöresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Büyü **"Uluslar arası III. Van Gölü Havzası Sempozyumu 06–8 Haziran 2007**, Hakkâri, Editör Oktay Belli, Ankara, 2008, s.445–455

[312]Yaşar Kalafat "Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası" **Yağmur Duası Kitabı**, Hazırlayan M. Sabri Koz, Kitabevi, İstanbul 2007, sf. 195–225

[313]Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 1999, s. 156–178
314

[314] Yaşar Kalafat "Hakkâri Yöresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Büyü **"Uluslar arası III. Van Gölü Havzası Sempozyumu 06–8 Haziran 2007**, Hakkâri, Editör Oktay Belli, Ankara, 2008, s.445–455

[315] **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 1999, S. 156–178

[316] Yaşar Kalafat, "Alanya Yöresinde Kilit-Bağ Kilitlemek – Bağlanmak" **Alanya, Tarih ve Kültür Semineri III.** 1999.1997.1998.1999.2001, Alanya 2004, s. 492–496; **Erdem** Türk Halk Kültürü Özel Sayısı III. Eylül 2001 S. 39 589–597

[317]Yaşar Kalafat – Mehmet Keyani "Kaşkayi Türklerinde Sosyal Yaşam" 1. Bölümü **Yeni Düşünce** 16–12 Kasım 2001 S. 46 sh. 44–49; 2. Bölüm, 23–29 Kasım 2001, S. 47 s. 44–49

[318]Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 1999, s. 156–178
318

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

“ocak” kurduğu, gelinin ise bu ocağa gelip girdiği mi, anlaşılmalı[319]. Bu hal, bey beylik ve ocaklılıkla ilişkilendirilebilir mi? Diğer taraftan ocaklı erkek el vermek suretiyle koruyucu gücünü başka bir kimseye aktarabilirken, Ocaklı Analar da bu özelliğin yanı sıra şifa vericilik inancı daha yaygın ve daha güçlüdür.

Bekâr erkeklerle bekâr bayanların mistik güçlerine evlenme evveli büyüsel uygulama farklılıklarına yol açabilen çok uzak geçmişten gelen başka inanç faktörleri de etki yapmış iz bırakmış olabilirler. Görünmeyenler tarafından farklı korunabilmeleri, korunabilmek için görünmeyenlerden daha özel yardım alabilmeleri sadece fizikî yapı farkından değil ruhî manevî yapı farkından da ileriye geliyor olmalı. Mesela zifaf gecesi bekâretini yitirmişliği ortaya çıkan geline, bazı cezalar verilir, onun ve ailesinin hicap duyması sağlanır, saçları tıraş edilir, o merkebe ters bindirilip bana evine gönderilir vs. ancak erkeğin bekâreti aranılmaz, o ceza da görmez teşhir de edilmez. Onda sanki belki mitolojik dönemden gelen faklı bir donanım avantajları vardır. Donanımı sanki yeterli hale getirilmeden, eksik bırakılarak var edilmiş olanın yaratılmış olduktan sonraki korunulmasındaki sebep budur. Bu dinî psikolojik tablo bazen çok çok eski dönemlerin ortak izlerini taşırken bazen da toplum inanç giysisini değişerek veya üst üste giyinerek bu görünümü verir olmuştur.

Bu sezgimizi **taş kesilme** inanç motifinde de görebiliyoruz.[320] Taş kesilen kimse bazen Mutlak Olan’a vadini yerine getirmediği, bazen harama meylettiği için cezalandırılma şeklinde olurken, çok kere de kurtulma adına duaların kabulü halinde istek üzerine olur. Bu son şekil çoğunlukla bayanlarla ilgili efsanelerde görülür. Düşman askerinden namusunu korumak, kayınvalide zulmünden korumak için “Allah’ım ya beni taş et veya kuş et” şeklinde kadın kişi tarafından dua edilir. Kabul gören duadan sonra gelin-kız ya kuş olup uçar kırklara karışır veya don değiştirerek insanattan cemadata dönüşüp taş olup kurtulur. Taş kesilmede bu türden olan dileklerin kız veya gelinler tarafından yapılmış oluşu fizikî zayıflığın verdiği çaresizlikten kaynaklanmış olabilir.[321]

Başka bir örnekleme ile de konunun bu noktasına ışık tutulabilir. Bunun için halk inançlarında çocuğu yaşamayan ve erkek çocuğu yaşamayan ailelerin uygulamalarına bakılabilir. Bu uygulamalar arasında erkek çocukların yaşamasına mani olan güce karşı verilmiş şaşırtmalar vardır. Yaşamayan kız çocuklarına pek erkek elbisesi giydirilerek korunmalarının sağlanılması yoluna gidilmez de yaşamayan erkek çocuklar örtülenerek kız çocuğu imiş intibası bırakılmak istenir. Mesela entari giydirilir veya saçları uzatılır, bunlara kurdele takılır. Nitekim erkek çocuklarına bu tür korunmalarda kız ismi konu da kızlara erkek ismi konulmaz. Başka bir örnekte de sürekli kız çocuğu olan aile, artık erkek istiyoruz anlamında son çocuklarına kız tamam Kız Yeter, Betsi, Songül isimleri koyarken erkek çocuklarında bu tür isimlere rastlanılmaz. Bu bulguda adeta musallat olunana, korunmasının sağlanabilmesi için “tehditten muaf olan” görünümü verilmiştir. Tehditten muaf olan ise zayıf olandır. Kıymetli olan korunmak istenirken, onun kıymetli yani erkek olduğu maskelenir.[322]

Uygulamalardaki cinsiyet farklılığını **“su iyesi**” nde de görmekteyiz. Azerbaycan ve Borçalı bölgesinde halk inançlarında suyun pirine ant içilir. “Suyun Piri hakkı için”, “Suyun Perisi hakkı için” denildiği gibi “Suyun Ayşe’si Fatma’sı hakkı için” de denilir. Böylece suda aranılan kutsiyet veya suya kutsiyetini veren gücün erkek olduğu değil de dişi olduğu inancı kabul görmüştür. Mesela “Suyun Hasan’ı Hüseyin’i hakkı için”

[319] ocak
[320] Saim Sakaoğlu, **Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu**, Ankara, 1980
[321] Yaşar Kalafat, Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 1999, s. 57–60
[322]Yaşar Kalafat “Hakkâri Yöresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Büyü **“Uluslar ara Sempozyumu 06–8 Haziran 2007**, Hakkâri, Editör Oktay Belli, Ankara, 2008, s.445–455

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

denilmez.[323] Kuzey ve Güney Kafkasya halk inançlarında Hz. Ali ve Ehl-i beyt kültünün bir parçası olarak Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e de manevî mana yüklenilir. Mesela Dağıstan'daki manevi gücü olduğuna inanılan bitişik iki çeşmenin ismi Hasan ve Hüseyin'dir Keza bölgede bu isimle anılan ve 7 defa ziyaret edilmeleri halinde Hac sevabı kazanılacağı inancı olan bir türbe vardır.[324] Ancak bunlar İslamiyet'le birlikte inanç edebiyatına girmiş olan kutsiyetlerdir. Su iyesi ile Hz. Ayşe ve Fatma'nın özleştirilmesi çok eski bir inanca İslamî giysi giydirilmesi olayıdır.[325] Bu durum muhtemelen dişiliğin halk inançlarında erkeklikten daha kıdemli bir geçmişinin olması ile izah edilebilir.

Saha Türklerinin **Ihı Ak** bayramında önde şaman arkasında 7 bekâr kız onların arkasında 9 bekâr erkek güneşi karşılar. Şamanlar çok kere kadındır veya güçlü şamanlar hep kadından olmuştur. Genel şaman kıyafetini entariyi andırması da, erkek şamanın giyimi ile de kadın şamana benzemek isteyişi ile izah edilir. Kortejdeki erkekler ondan güç alırlar. Onları seyreden halk aynı uygulamayı tekrarlarlar. Bu bayramda sportif faaliyetler, çeşitli oyunlar, millî danslar, yarışlar yapılır, şarkılar söylerler. Bu bayramda **Asohay** dansı yapılır. Bu dans güneşe bakılarak, güneş istikametinde grup halinde dönülerek yapılır. 24 saat süren bu bayramda birisi şarkı söyler diğerleri toplu halde o şarkıyı tekrarlarlar. Yakut/Saha Türklerinde bayram yemeği adı altında özel yemekler yapılmaz. Bu günler için haşlanmış pirinç ve üzüm ikram edilir. Bu tespit Türk inanç kültürünün deriliklerinde kadının önceliğini göstermektedir.[326] Zamanla farklı inanç kültürleri ile temaslar sonucu bir takım etkilenmeler sonucu bu gün güneydoğu Anadolu sık olmasa da görülen bir uygulamaya göre er kişinin mezarı kadın kişininkinden yüksek yapılır olmuştur. Mezarları yüce yerlere mesela tepelere ve yine oldukça yüksek yapılmak istenilmesi bir ululuk nişanesi özlemi olarak bilinirken, bu tür mezarlarla halk er kişiye daha fazla mistik itibar ayırmış olmaktadır.

Irak Türk kültür coğrafyasında, Muharremlikte, Kerbela yası tekrar yaşanırken Şiî-Caferî inançlı kadınlar yol boyunca durup desteye çıkan erkek grubunu seyrederler. Bunun yanı sıra bağırır, acı çığlıklar atarlar. Grup halinde çıkan kadınlar erkelerin arakasından yürürler.

Türk kültür coğrafyasında kadınların erkeklerin arkasında yürümeleri özelikle inanç içerikli yolculuklarda sık görülür. Cemaat namazlarında kadının yeri arka saflardır. Cenaze cemaatlerinde kadınlar erkeklerin ardı sıra giderler. Bazen de mezar ziyaretleri erkeklerden sonraki tarihlere alınır. Çok kere gece gezmeleri iftar yemeği davetlerinde erkekler önde giderler. Bu durum bazen kadınların korunması bazen edep adına bazen de uğurlu olup olmamakla izah edilir.[327]

Tuva Türklerinde kadınlar göllere ve akarsulara onların kutsallıkları nedeniyle girmezlerdi. Şimdilerde genç kızlar bu kuralı çiğnemekte ve onlar da bütün sulara girmektedirler. Kadınları suya girmeleri suyun havasını ruhunu rahatsız etmek gibi algılanır bunun için bu uygulamadan kaçınılır. Erkek olmayanlar çocuk yaşta da olsa bu türden sulara belirtilen sakınca nedeniyle giremezler.

Altay kişi'nin hayatı ile ilgili yapılmış eski tespitlerde, belirli kutsal sularda ve bu suların bilhassa belirli kesimlerinde balık tutulmadığını, bu suların kiri paklamak için de kullanılmadığına dair anlatıların olduğunu biliyoruz. Tuva Türklerinin halk inançları ile

---

[323]Yaşar Kalafat, "Orta Doğu Örneklemeleri İle Türk Kültürlü Halklarda, 'Dişi İye' ler", **Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri, (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)** 29–31 Mayıs 2009, Elazığ

[324]Yaşar Kalafat, Kırım - Kuzey Kafkasya / Sosyal Antropoloji Araştırmaları (Kırım — Dağıstan-Kuzey Kafkasya Gezi Notları ve Türk Halk İnançları) Ankara 1999

[325]Yaşar Kalafat, Yaşar Kalafat "Halk İnançlarından El Sanatlarına" **I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu (24–26 Nisan 2008) Ankara** Gazi Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2008, s. 237–245

[326] Yaşar Kalafat, Halk İnançlarından Mitolojiye -1 Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Berikan, Ankara, 2009 s.197–221

[327] Yaşar Kalafat- Necdet Murat yaşar Bayatlı, **Türk Kültür Coğrafyasında Kerl** [illegible] **Uluslar arası Kerbela Sempozyumu, 20–22 Mayıs 2010 Sivas**

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ilgili yapılan tespitte yasak sınırlaması cinsiyetle ilgidir. Adeta tabu cinsiyete göre değişmektedir.

Bizim evvelce yaptığımız kuzey Türklüğü merkezli halk inançlarında bazı dağ merasimlerine kadınların alınmadığını görmüştük. Bu merasimlere belirli bir yaş döneminden sonra sadece yaşlı kadınların katılabildiğini tespit etmiştik. Batı Türklüğünde kadınlara ay hali, kırkı çıkmamış olma gibi özel durumları nedeniyle inanç içerikli faklı muamele yapıldığını da biliyoruz. Boy abdesti almamış kimsenin dokunacağı her şeyden bereketi kaldıracağı inancı varken bu yasak çemberinin çapı kadınlar söz konusu olunca daha büyüktür. Günümüzdeki Türk halk inançları, kadınlarla ilgili uygulamalardan hareketle geçmişteki inançlarla bağlantılaşabiliyor.

Tuva Türklerinde ayrıca dağlara çıkılarak dağlar da kutsanır. Bu amaçla merasimler yapılır. Dağlara da saçı yapılmak suretiyle yemek ikram edilir. Bu dinî uygulama için dağların tepelerine çıkılmaz dinî törenler dağların eteklerinde yapılırlar. Dağlar için yapılan merasimlere kadınlar farklı katılır ve onlar da dağlara saçı yaparlar. Ancak kadınlar dağları kutsamak için dağlara çıkmazlar.

Altay Türklerinde bebek 6 aylık oluncaya veya yerel ifade ile canlanmaya başlayıncaya kadar aynaya baktırılmaz. Zira bu dönemde bebek aynaya bakınca aynada kendisini değil **Körmez** olarak bilinen şeytanı görür.[328] Bebeğe ve bu arada ırkı çıkmamış bayana ayna gösterilmemesi onların aynaya bakmalarının doğru bulunmaması, aynaya gece bakılmaması, cenazenin evden çıkma günlerinde ve Kuran'ı Kerim okunurken aynaların örtülmesi gerektiği inancı hatta kırk aynanın kullanılması halinde uğursuzluk getirebileceği inancı ayna ile ilgili inançlar bütünün bir parçasıdırlar ve aynı zamanda cinsiyet ile ilgili inançlarla bağlantılıdırlar. Bebek de kırkı çıkmamış anne gibi zayıf masum ve korumaya muhtaç konumdadırlar. Belki Ölüm Meleği'ni (a.s.) belki ölen kimsenin ruhunun aynadaki yansımasını görme ihtimalleri muhtemelen daha fazladır. Gece de **kırık ayna** da fizikî özellikleri ile bu türden bir görmeğe güç katar.

Irak'ta gerek Şii gerek Sünni Türkmenler tarafından **Çay Abbas Ziyafeti** diye bilinen bir uygulama yapılır. Bunun için mahallede bir kadın dilekte bulunur, dileği gerçekleşince ikindi namazından sonra komşu ve akraba kadınları Çay Abbas Ziyafeti'ne davet eder. Ziyafette, çay, külçe, ikram edilir. Hz. Abbas Çayı'na katılan misafir kadın bir **kaşık** alır ve nezirde bulunur. Hatta ev sahibine danışmadan söz konusu kaşığı alabilir.

Anadolu Türk kültür coğrafyasında eski yoğunluğunu kayıp etmiş olan özel maksatlı kadın sofralar Güney Azerbaycan Türk halk inançlarında varlığını hala sürdürmektedir. Bunlar tamamen kadınlara açık ve çok kere de erkeklere duyurulmama şartı taşıyan, yemekli kuranlı toplantılardır.[329]

Toplumumuzun inanç katlanmasında aile içi sosyal yapı itibariyle son görümün adeta er kişinin kazanıp getiren, kadın kişinin de pişirip döşüren rolleri vardır. Kadın ve erkek kişilerin alanlarındaki bu sınırlama ekonomik özgürlükle birlikte inanç içerikli değerlerde kaymalara sebep olmuş yeni roller inançlardaki yenilikleri getirmiştir.

Bir dönemin kadın tanımlamasındaki "**Eksik etek", "Kaşık düşmanı" "Çocuklarının anası" "Ev sahibi" , "Küldöken"** gibi tanımlamalar analıkla, bereketle, ocak ve od/ateş kültleri ile ilgili iken, bu gerçek gerektiği gibi dillendirilemeden hak etmediği tanımlamalarla açıklanmışlar ve incinmeye yol açabilmişlerdir**.**

Kadın kişiye doğuştan verili olan bazı yapısal özellikler anlaşılamamalarına yol açabilmiş onların bu özellikleri uğurlu ve uğursuzlukla ilişkilendirilmiştir. Kadın erkek ilişkilerindeki erkeğin tepeden inmeci tutumu yüzeysel bilgilerden yola çıkılmasından

---

[328] Yaşar Kalafat, **a.g.e.**

[329] Yaşar Kalafat, **İslamiyet ve Türk Halk İnançları, Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları**, Berikan yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı Ankara, 2009

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

kaynaklanmıştır. Giderek kadın kişi adına gösterilen tepki de keza tabanı olmayan uygulamaların sonucudur.

Allah indinde İslamî algılama kapsamında erkek ile kadının konumları dua, yakarış, alkış hallerinde de adeta farklıdır. Gelinin saçısından, tülünün telinden, yüzüğünün kurdele parçasından, tacının çiçeğinden bekârların da kısmetlerinin açılabilmesi için hikmet aranır. Mesela gelin kızın pabucunun altına bekâr kızlar evlenmede sıra kapmak için isimlerini yazarlar. Damat için böyle bir uygulama yoktur. Gelinde aranılan kut damatta aranılmaz. İlk gecelerinde birlikte damadın imameti ile kılınacak 2 rekât namazda damat dua eder gelin âmin der. Bu gece yapılan duaların hayatlarında karşılarına çıkacağına inanılır.

Bebek bekleyen annenin sancılarının en yoğun olduğu dönemde yapacağı duanın kabul göreceği inancı vardır. Adeta çekilen çile anne adayını arındırmış günahlarının kefaleti olarak kabul görmüştür. [330] Damatla ilgili bu türden bir inancın olduğu bilinmemektedir..Bazı yiyeceklere karşı nefsi yenik düşmek erkekler ve kadınlar için de söz konusudur. Çocuklarda imrenme duygusuna daha fazla saygılı davranılır. Ancak bebek bekleyen anne adayı için **aşerme** veya **yerikleme** söz konusu iken er kişi için böyle bir dönem Söz konusu olmamaktadır. Bu dönem ki anne adayının yiyecek taleplerinin karşılanması ile çok sevap kazanılacağı aksi haller de çok günah işlenmiş olacağı inancı vardır.[331]

Adeta kadın kişi ibadetini bedenî özveri ile yaparken er kişi malından sadaka ayırarak aklanır. Mesela Kalın Oğuz Beyleri el kaldırıp alkış tutunca alkışların kabul edilme şansının artacağı inancı vardır. Oğuz beyini bey yapan ve ona kalınlık sıfatını veren kendisi ile birlikte "âmin" diyecek çok sayıda adamının olması, sıra saçıya gelince etten tepe kımızdan dere yapma imkânı idi. Bu tablo karşısında Analıktan gelen kutsal edinimlerin daha evrensel oldukları gibi bir intiba edinilir. Mesela babanın evladına yaptığı kargışın tutacağından korkulup ondan çok sakınılır. Annenin kargışından korkulmaz. Anne. Çocuğuna beddua edince "tutmaz arada süt var süt kargışı keser" denir. Yaradan bu noktada anneyi babadan daha imtiyazlı donatmıştır. Çok kızmış olsa da o evladına fenalık yapamamaktadır. Anne de baba da çocuklarını dünyaya getirip büyütüp yetirmişlerdir ama ana, "dokuz ay karnında taşıyan" dır. "Beylik" de kut bulmuşlukla izah edilir. Hakan, han, bey, kut edinmişlikte sıralı manevî itibar sahibidirler. Farklı kanallardan giren kültür verileri bir havuzda buluşarak renk harmonisi oluşturmuyorlar ise veya kut'un üstünlükte el değiştirmesi farklı binyıllarda farklılık arz etmiyor ise ya kadın kişiler er kişilerden daha önce veya daha üstün kut buldular veya kutun da cinsiyete göre farklılık arz eden türleri vardı.

Esasen kut bulmak için er kişi veya kadın kişi olmak gerekmiyordu. Her iki cinsiyetten yaratılmışlar da aynı Tengri'nin kulları idiler. Donanımlarının farklı olması onlara farklı vecibeler yüklemiş olması zahiri idi. Er gibi er olabilmek için er kişi olmak gerekmiyordu.

Beylik bey ile anlamını kazanıyordu. Bunun için düğünlerde bey bayrağı veya **Bey Şahı** vardı. Ancak o derece sık görünmese ve etkin olmasa da **kız şahı** ve kız bayrağı da vardı. İkisi bir araya gelince ikinci birincinin arkasında, altında yer alıyordu. Bununla beraber beylik manevi imtiyazı, beyliğin, sadece beyine mahsus değildi.[332] Toplum kız evlada, kız babasına, kız evine farklı bir "boynu büküklük" yakıştırmıştır. Oğlan anası değil de kız ansı teselli edilir. Anadolu kırsalında birçok baba kızının düğününe gitmez,

---

[330] Yaşar Kalafat, Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri,** Ankara 1999, s. 57–60, s.132–141
[331]

[332] Yaşar Kalafat, "Alâeddin Keykubat'tan Günümüze Türk Halk Kültüründe Bayrak"
Sempozyumu 6–7 Kasım 2008 Konya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

düğünlerde kız evinin erkekleri oynamazlar. Böyle hallerde "kızını verdi ağzı kulaklarına varıyor seviniyor denir" Oğlan anasının yeni evde yeri ve itibarı farklı olurdu.

Eski Türk defin geleneğinde ölen erkeğin mezarına yaşayan kadının da birlikte defnedilmesi uygulaması olmamakla beraber[333], prenses ölünce hayatta kalan eşinin onunla gömüldüğü tespiti yapılamamıştır.

Yaşayan halk tasavvufu örneklerinde de, ulu zatların kadınlı erkekli zikir meclisleri ile ilgili olarak, ahlak dışılıktan hareketle yapılan ihbarlara dair efsanelerde, pir, müdafaasını yaparken şikâyeti yargılayacak makama küçük bir tahta kutu içinde yanar halde bir köz ile pamuk koyarak gönderir. Yargıç pamuk ve ateşin yanmadan bir arada bulunabildiklerini görünce, ilahî aşkın cinsiyet farkından doğan ilişkiye mahal bırakmayacağına hükmeder. Takva üzere olan bir yönelişte zahirî cinsiyet farkı üstünlük sebebi olamaz, inancı hâkimdir.[334]

Bu noktada dişilik ve erkekliğin fizikî farklılıktan öteye evsafı gerektirdiğinin açıklanması gerekecektir. Dişilik velutluk, doğurganlık, vericilik ise nice erkek veliler vardır dişilerden dişi ve nice dişi veliler vardır, erlikte er kişiyi sollarlar.

SONUÇ;

Etniğin tanımı üzerinde çalışan kimselerin görüşlerinden birine göre etnik halkların mitolojik döneme kadar uzanan kültür genlerinden köklenmekte 'dir'. (Etniklik siyah ve beyaz ırk gibi biyolojik bedensel dış görünüş özellikleri ile belirlenmez. Etniklik toplumun tarihsel gelişimine, sembollerine önem verir(tarihsel olaylar ve gücenmeler etnik kimliğin şekillenmesinde ve bu etnik gruplar arasındaki ilişkilerin dinamiğinde önemli bir yer tutmaktadır." Diğer grubun görüşüne göre ise etniklik zamanla sosyal etkileşimler sonucu sonradan oluşur, edinilirler. (İnsanların kaynaşmasının sebebi ne teorik ne de dogmatik olmayıp sadece pragmatik/yararcı (tir)[335] Her iki halde de halkını tanımak onun inanç genlerinin başlangıçtan beri var olan özü üzerinde geliştiği veya yakın çevre dış etkileşimle oluştuğunu bilmek halk bilimcinin araştırma ve tanış olma alanına girmektedir. Zira birlikte yaşayan halkların doğal birlikteliğinden yana olanların bu yapılanmaya ilgisiz kalmaları, halkların birlikteliğine karşı olanların sosyal yapıyı etno politik adına bozmalarına engel teşkil edememektedir.

İncelememizin giriş bölümünde de değinildiği gibi halkını tanımadan ona yardımcı olmaya kalkmak tahribat maksatlı değilseler de, jakoben/tepeden inmeci tutumları ile etnisite yaratılabilmesine yol açabilecekleri için sosyo kültürel çözülmelere yol açabilmektedir.

Halkını yeterince tanımadan halk için halktan yana olma adına atılan adımların tepkiye yol açabildiğini biliyoruz. Bu bilincin yetersizliği yakın dönem Türk tarihinde örnekleri görülebilen ciddi sosyal travmalar/sarsıntılar yaratmıştır. Bunlardan birisi de Şeyh Sait Ayaklanmasıdır. (Y.K.) Kıyafet inkılâbı, kadına sosyal hayatta erkeğin yanında yer verilmesi ve benzeri açılımlar ezan dilinin değişmesi açılımı ile birleştirilince inkılâplardan yana olanlar ve onlara karşı olanlar, farklı etnik kesimlermişçesine yansıtılmak istenilmiştir. Giderek bir kısım halkın tepkisi farklı ana dilli halk kesimin "diğerlerine sahip çıkma adına" verilmiş etnik kültürel bir mücadele şeklinde yansıtılmıştır.

Günümüzde halkını ve onun kültür normlarını yeterince tanımadan yapılmak istenilen iyileştirmeler de kültür enjeksiyonları da aynı siyasi propagandaya tabi tutulmaktadırlar. Töre kapsamında ele alınan ve belirli bir coğrafi kesimin kültürüne mal edilen kadın ve aile merkezli bir kısım çarpıklar inanç kültürümüzün derinliklerine

---

[333]Yaşar Kalafat "Kurban İnsandan Kurban ve Türklerde Kurban İnancı" **Uluslar arası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu** (İstanbul 25–26 Kasım 2004)

[334]Yaşar Kalafat, Güney Kafkasya / Sosyal Antropoloji Araştırmaları, (Kuzey Azerbaycan- Gürcistan Nahçıvan Gezi Notları ve Türk Halk İnançları) Ankara, 2000

[335] "Poul B. Henze, "Ulusal İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar –Tarihsel ve İşl
çıdan Sovyet Müslümanları Diğer Azınlıklar, Editor, S. Enders Winbosh, Ankara, 1988, s

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

inilmeden yapıldıkları için sonuçları "niyet" in sınırlarını aşmakta veya görünürdeki niyete rağmen, etnik farklılaşmanın oluşmasında,"öteki" oluşturulmasında niyet olarak uygulama alanı bulabilmektedir.

Töre kapsamında sahnelenen bir kısım uygulamalar belirli bir bölgenin, yerel dili farklı olan halkına mal edilirken, kadın hakları adına kültür eken kesim, kültürleşmesinde, toplumun kültüründe olmayan; evlilik dışı ilişki, meşru olmayan yollardan ocuk edinme, evli iken başka bir erkekle ilişki kurabilmek gibi tohumlar da serpebilmektedir. Bu hal halkını tanımadan halkının kadın hakları için mücadele veren aydın tipinin doğrudan veya dolaylı etnik farklılaşmaya yol açmasına ötekileştirmelere yol açmasına sebep olabilmektedir. Giderek bu anlayış "Kürt Kadın Hakları Sempozyumu" [336] gibi farklılaşmayı siyasileştiren ona siyasi-ideolojik bir boyut kazandıran, onu akademik zemine taşımak isteyen arayışları getirmektedir. Ana dilleri farklı da olabilen Türk kültürlü halkların kültürel hayatında kadının yeri hak ettiği yere getirilirken, ona ait ortak değerlerin bilinmesi, bu bilgi ile bilinçlenilerek iyileştirmenin yapılabilmesi doğru olacaktır.

Summary

The article emphasizes on "the woman" in folklore of people that have lived and living in Turkish cultural geography. In this connection; woman-folklore related samplings from Middle East, Balkans, Caucasia and Uluğ Turkistan are being given. And stratification of Turkish woman is being researched. Folklore can be seen as an information source in identification of woman and its past in Turkish cultured folks. So, it is being aimed to determine place of woman in our society properly.

Key Words: woman person, house possessor, rain bride, matriarchal

[336] Hakkâri Üniversitesi Rektörlüğü'nce 25–27 Eylül 2009 tarihleri arasında "Kürt
düzenlemiştir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

EPOS MƏDƏNIYYƏTI: EPOSUN GENEZISI VƏ POETIKASI

YAŞAR QASIMBƏYLI

Yaşamağa başladığımız XXI yüzilin əvvəllərindən etibarən mənəvi-əxlaqi dəyərlərin və mədəniyyətlərin bir-birinə daha da yaxınlaşması, qarşılıqlı təsiri və sintezi günbəgün güclənməkdədir. Bütün dünyanı qapsayan böyük və qlobal keçid dövrünün əsas əlamətlərindən biri də məhz budur. İnsan ağlının və mənəviyyatının bəlkə də yeganə qazancı sayılan Mədəniyyətin insanları bir-birindən Ayıran yox, Birləşdirən və Bütövləşdirən güc-qüdrət olması zərurəti daha da dərindən anlanmaqdadır. Zira, mədəniyyətin mahiyyətində və mündəricəsində duran əsas mənəvi-estetik elementlər – Birlik, Həmrəylik, Yekdillik, Mənəvi Kollektivizm və Ümuminsanilik dünyəvi müvazinəti təmin edən və formalaşdıran cazibə qüvvəsinin üzvi tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən də mənəvi-mədəni inkişaf və yetkinlik artıb-yüksəldikcə sivilizasiyaların bir-birini haqsız və əsassız inkarı, düşmənçilik instinkti də zəifləyəcək, qarşılıqlı inam və etibar möhkəmlənəcəkdir. Bugün yalnız insanşünaslıqla məşğul olan mütəxəssislər, xalqşünas və millətşünas alimlər deyil, hətta ən aqressiv dövlət və siyasət adamları belə Böyük və Kiçik millətlər anlayışını öz leksikonlarından çıxarmağa məcbur olmuşlar. Deməli, Böyük və Kiçik mədəniyyət məfhumları da absurd, eyni zamanda, qəbuledilməzdir. Qədim və vəhşi xalqlar, mədəni və qeyri-mədəni millətlər təsnifatı çoxdan tarixin ziddiyyət və ədalətsizliklərlə dolu arxivinə atılmışdır.

Amma hər bir mədəniyyətin təkrarsızlığını, fərdi və özünəməxsus mündəricəyə malik olduğunu sözsüz qəbul etməliyik. Əks təqdirdə, qarşılıqlı iradlar və inkarlar qaçılmazdır. Yəni çinlilərin mədəniyyəti yəhudilərinkindən, Amerika hindularının mədəniyyəti ingilislərinkindən, Hindistan mədəniyyəti gürcülərinkindən, türklərin mədəniyyəti Norveç mədəniyyətindən böyüklüyünə və ya kiçikliyinə görə deyil, yalnız özünəməxsusluğuna – özəlliyinə və özgürlüyünə görə fərqlənir. Məsələyə belə yanaşma nəticəsində Ümuminsani mədəniyyət idealı haqqında düşünmək olar. Yalnız bu yolla mədəniyyətlərin və mənəviyyatların yavuqlaşması və yaxınlaşması prosesini gücləndirmək, dialektik və təbii birliyi arzu etmək olar.

Amma bunu da unutmaq olmaz ki, hər bir mədəniyyət onun daşıyıcısının təkrarsız təbiətindən və özünəməxsus həyat tərzindən doğulmuşdur. Bunu bir çox xalqların ictimai-iqtisadi inkişaf yolları və mədəni təcrübələri də sübut etməkdədir. Şübhəsiz ki, qədim yunan teatrı və fəlsəfə məktəbləri onların etno-mədəni özünəməxsusluğunun, öz həyat yollarının nəticəsi idi. Qədim Misir mədəniyyəti, Hindistan və Çinin dünya sivilizasiyasına verdiyi mədəni töfhələr, heç şübhəsiz, onları yaradan etnoslara məxsus olan mənəvi-həyati təcrübəninin ifadəsidir. Şərq və Qərb renessansının cahanşümül nəticələri də onları yaratmaqda iştirak edən xalq və etnosların estetik dünyagörüşü, ictimai-iqtisadi səviyyəsi və başqa cəhətləri ilə birlikdə, eyni zamanda, onların etno-genezisi, özləri üçün seçdikləri həyat və fəaliyyət növləri, dünyadakı mövqeləri və dünyaya münasibətləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu cəhətdən bəşər mədəniyyətinin ilkin tiplərindən və mərhələlərindən sayılan epos mədəniyyətinin türk xalqlarının keçdiyi həyat yolu və etno-mənəvi təcrübəsi ilə üzvi surətdə bağlı olduğu bariz surətdə nəzərə çarpmaqdadır.

Eposşünaslıq türkologiyanın və folklorşünaslığın nisbətən gənc sahələrindən sayılır. Uzun müddət qədim türk dastanlarının nəzər-diqqətdən kənarda saxlanılması və elmi dövriyəyə daxil edilməməsi eposşünaslıq elminin təbii, normal inkişafına mane olmuşdur. Yalnız V.V.Radlov, Q.N.Potanin, A.S.Orlov, A.N.Veselovski, V.M.Jirmunski kimi bir sıra böyük rus alimlərinin və milli tədqiqatçıların səyi, zəhməti sayəsində bu yöndə müəyyən işlər görülmüş, son dərəcə qiymətli toplayıcılıq fəaliyyəti nəticəsində ümumtürk eposunun nadir nümunələri xilas edilmişdir. Amma təbiidir ki, eposşünaslığın nəzəri problemləri, dastanlarımızın spesifik poetikası və janr xüsusiyyətləri yetərincə araşdırılmamışdır. Çağdaş eposşünaslıqda onlarla mürəkkəb məsələlər, yüzlərlə çətin və öz həllini gözləyən aktual problemlər mövcuddur ki, onların gələcək elm fədailərinin idrak və təfəkkür işığı ilə aydınlaşac

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qeyd etməliyik ki, eposdan bəhs edən tədqiqatçıların əksəriyyəti janrın özünəməxsusluğuna lazimi diqqət yetirməyi zəruri hesab etmirlər. Xüsusən müqayisəli-tipoloji araşdırmalarda eposun bir janr kimi meyarı və ölçüləri gözlənilmir, eposa sadəcə olaraq iri həcmli bir folklor janrı və ya bədii əsər kimi yanaşılır. Hətta şifahi yaradıcılıq və yazılı ədəbiyyat sərhədlərini aşmaq halları da uzun zamanlardan bəri adi münasibətə, tipik təhlil metoduna çevrilmişdir. Hekzametr vəznində yazılmış "İliada" və "Odisseya"nın, əruz vəznində yazılmış "Şahnamə"nin ağızdan-ağıza keçərək yayılan və yaşayan, yəni yazılmamış dastanlarla müqayisə edilməsi, bir sırada dayanması bizi düşündürür, təəccüb və heyrət doğurur.

Bəs epos nədir? Şifahi eposun yalnız özünəməxsus, fərqləndirici cəhətləri varmı? Bəli, var. Bircə onları nəzərə almaq və yadda saxlamaq vacibdir. Akademik V.M.Jirmunski eposu tərənnüm üslubunda ideallaşdırılan tarix, xalqın canlı qəhrəmanlıq keçmişi adlandırmışdı. Böyük rus türkoloqu, akademik V.V.Radlov isə "Manas"da "Xalqın bütün həyatının və bütün arzularının əks etdiyini" söyləmişdi. Dahi alim fikrini davam etdirərək yazırdı; bu dastan, yunan eposu kimi, xalqın mənəvi həyatını və adət-ənənələrini aydın şəkildə əks etdirir; onda hərbi yürüş və səfərlər, ənənəvi xalq oyunları, ailə-məişət həyatı, xalq həyatının müxtəlif sahələri, toy və yas mərasimləri epik genişliklə əks etmişdir. "Manas"ın bir hissəsini ilk dəfə yazıya almış görkəmli qazax maarifçisi və tədqiqatçısı Çokan Vəlizanovun aşağıdakı fikirlərində də dolayısıyla eposun janr özgürlüyü vurğulanmışdır; "Manas" – bütün qırğız əsatir və əfsanələrinin, nağıllarının müəyyən bir zaman əsasında və qəhrəman Manasın şəxsiyyəti ətrafında ümumləşdirilmiş ensiklopedik toplusudur. Qırğız xalqının bütün həyatı, əxlaq və ənənələri, dini görüşləri, təbii və tibbi bilikləri, coğrafiyası və təbiəti, dövlərçilik mədəniyyəti, beynəlxalq əlaqə və münasibətləri bu möhtəşəm epopeyada yüksək bədii vüsətlə, epik əzəmətliliklə öz inikasını tapmışdır.

Bizcə, V.M.Jirmunski, V.V.Radlov və Ç.Vəlixanovun misal gətirdiyimiz mülahizələrində eposun janr xüsusiyyətləri və müstəqilliyi, şifahi yaradıcılığın ən möhtəşəm abidəsi kimi oxşarsızlığı dəqiq ifadə olunmuşdur. "Manas"a nəzərən söylənmiş bu elmi tərif və təyinləri, eyni zamanda, "Dədə Qorqud kitabı"na, "Alpamış"a, "Ural Batır"a, "Maaday Qara", "Koroğlu" və "Goroğlu" dastanlarına da aid etmək, onları da bu meyar və ölçülərlə qiymətləndirmək olar. Amma, fikrimizcə, eposu şərtləndirən və mahiyyətini təyin edən bu cəhət və parametrlərə, poetik çoxşaxəliliyə, epik çoxqatlılığa "epos" adlandırılan bir çox başqa epik yaradıcılıq nümunələrində rast gəlmək çətindir. Elmi təhlil və müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, qəhrəmanlıq mövzusundakı bütün epik nəğmə və rəvayətlərin, geniş epik məzmunlu mətnlərin "epos" adlandırılması estetik reallığı və bədii həqiqətləri təhrif edir. Bu mənada böyük folklorşünas və türkoloq alim V.M.Jirmunskinin əksər epik şifahi nümunələri "epos" adı altında ümumiləşdirməsi, təbii ki, mübahisə doğurur.

İkinci mühüm məsələ isə eposun genezisi, daha doğrusu təşəkkül tarixi, türk və qərb dastanları arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Beynəlxalq müqayisəli folklorşünaslıqda müxtəlif xalqların eposu arasındakı uyğunluq və oxşarlıqlar, demək olar ki, yeganə nöqteyi-nəzərdən – yalnız tipoloji həmahənglik kimi izah olunur. Akadedmik V.M.Jirmunskinin bu barədəki əsas xülasəsi – onun məşhur "Eposu müqayisəli öyrənmə problemləri və slavyan xalqlarının epik yaradıcılığı" tədqiqatının başlıca nəticələrindən biridir: "Müxtəlif xalqların qəhrəmanlıq dastanları arasındakı oxşar xüsusiyyətlər həmişə tipoloji xarakterə malikdir".

Bir sıra türk xalqlarının folklorşünaslığında, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında XX əsrin sonlarından etibarən bu məsələyə yeni yanaşma formalaşmağa başlamışdır. Məsələn, istedadlı alim S.Əliyev Avropa şərqşünasları və türkoloqlarının elmi əsərlərini təhlil edərək, bu bənzərliklərin yalnız tipoloji xarakter daşıması konsepsiyası ilə razılaşmır; alimin fikrinə görə oğuz (türk) qəhrəmanlıq dastanları Qərbi Avropa eposuna ciddi təsir göstərmişdir. Ümumən, dastan yaratma mədəniyyəti türk xalqlarının bədii-estetik özünəməxsusluğunun, etno-mənəvi varlığının və istedadının bariz ifadəsidir. Şərq-Qərb dastanları arasındakı əlaqə və "Dədə Qorqud kitabı"na daxil olan boylardakı motivlərin Avropa

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

eposuna təsiri məsələsi ilə bağlı vüsət alan tədqiqatlar, görünür, hələ böyük elmi axtarışların başlanğıcı sayılmalıdır.

Məlumdur ki, bütün məşhur Avropa dastanlarının tarixi orta əsrlərdən başlanır. İngilis eposunun məşhur nümunəsi "Beovulf" (VII-VIII əsrlər) istisna olmaqla, yerdə qalan Avropa dastanları XI-XIII əsrlərin məhsuludur. Fransızların "Roland haqqında nəğmələr"i XI əsrin, ispan dastanı "Sid" XII əsrin, almanların ən məşhur dastanlarından biri "Nibelunqlar nəğməsi" XIII əsrin yadigarıdır. Son dərəcə maraqlıdır ki, bu tarixlər artıq türklərin Avropaya gəlişindən sonrakı dövrlərdir. Hətta ilk Avropa eposu sayılan "Beovulf" (VII-VIII əsrlər) da türklərin Avropaya öz mənəvi-mədəni təsirlərini gətirməsindən üç yüz-dörd yüz il sonra meydana gəlmişdir. Məhz bu cür inkaredilməz faktlar Avropa eposunun türk mənşəli olduğunu, epos mədəniyyətnin ilk orta əsrlərdən etibarən ümumtürk bədii sistemi olmaqdan – ümumbəşəri bədii sistemə çevrilmə prosesini sübut edir.

Beləliklə, epik təfəkkür bütün formaları ilə nə qədər ümumi və ümuminsanidirsə, epos bir o qədər xüsusi bədii hadisə olub, öz təbiətinə və genezisinə görə türk həyat tərzindən və dünyagörüşündən doğulmuş bir estetik reallıqdır.

Daha dəqiq söyləsək, epos sonsuzluq və ucsuz-bucaqsızlıq kontekstində meydana gəlmiş etno-poetik sistemdir. Lokal xarakterli ən böyük hadisələr, misli görünməmiş məhdud məkanla səciyyələnən müharibə və konfiliktlər eposun meydana gəlməsi və geniş intişarı üçün yetərincə məhsuldar şərait yarada bilmir. Bu mənada eposun konkret Vətəni Məsafədir. Yalnız böyük məkan və məsafələrdə epos əzəməti, epos möhtəşəmliyi reallaşa bilir. Bu da elə türk xalqlarının tale yolu – min illərlə davam etmiş etnik-tarixi tərcümeyi-halı deməkdir. Epik təfəkkürün ən yüksək və ali forması olan Eposun etnik milli məzmununu da, poetik bir sistem kimi özünəməxsusluğunu da məhz bu həyat və mübarizə yolunun özgürlüyü, təkrarsızlığı təyin etmişdir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

EPOS DÜŞÜNCƏSINDƏ MIF, ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏT YARADICILIĞI

ZIYAFƏT HÜSEYNOVA

Mif, əfsanə, rəvayət və dastan mətnləri arasında olan bağlılığı onların eyni mifoloji kökdən, dünyagörüşdən törəməsi ilə izah etmək mümkündür. Onlar arasındakı başlıca fərq isə odur ki, mif bərpa olunur, rəvayət və əfsanə isə yaddaşdan yaddaşa ötürülərək söylənilir. Yuxarıdakı təhlildən də göründüyü kimi, əfsanə və rəvayətlərin strukturu mifin malik olduğu xüsusiyyətləri özündə əks etdirməklə yeni mətn tipi kimi qurulur.

K.Marks əsatiri (mifi) birinci, eposu isə ikinci adlandırır. Amma birinci olan mifin, əsatirin bədii boya, obrazlılıq qazanmasına ibtidai insanın epos təfəkkürü, onun bu təfəkkürdəki sadəlövh düşüncələri rol oynamışdır. S.Paşayev bu prosesi K.Marksın fikrinin təsiri ilə izah edir (3, s.81). Epos və əfsanə probleminə konseptual yanaşmaq lazımdr. Ibtidai düşüncədə epossuz hər hansı rəvayət və əfsanənin yaranması inkişafdan kənardır. Qəhrəmanlıq dastanı ibtidai çağların qəhrəmanlıq həyatını əks etdirdiyi üçün uydurma xarakterli deyil. Ancaq qəhrəmanın hərəkətlərini şişirdən mifoloji düşüncənin obrazlı təcəssümü mifdə, əsatirdə, rəvayət və əfsanədə bədii boyalarla əks olunur. V.Q.Belinskinin əsatirsiz əfsanə, nağılsız epos yoxdur fikrini həm də eposdan kənarda əfsanənin, nağılın olmaması kimi başa düşmək olar. V.Q.Belinskinin dediyi tarix hər bir xalqın yaradıcılığında əfsanə şəklində, başqalarında nağıl, üçüncüsündə poema, dördüncüsündə dastan şəklində təzahür edir fikrini Azərbaycan xalqının da düşüncəsində tarixin epos şəklində olması kimi tamamlamaq olar (7, s.227).

Y.M.Meletinski «Mifin poetikası» əsərində yazır ki, arxaik epos tarixi keçmişi əsasən ibtidai əfsanələrin köməyi ilə ümumiləşdirir. Bir çox hallarda isə ibtidai rəvayətlərdə folklor ənənələrinə əsaslanır və qəbilənin «əsl insanlarının» tarixi kimi təsvir olunur (9, s.259). Epos,dastan və əfsanə arasındakı funksional asılılıqdan bəhs edən M.H.Təhmasib isə yazır ki, «xüsusilə

qədim dastanlar haqqında danışmaq çox çətindir. Bunun bir sıra səbəbləri var ki, ən əsaslıları hələlik bu dastanların özlərini lazımi qədər aydınlaşdırılmaması və qədim epos və əfsanələrin tədqiqinin qənaətbəxş olmamasından ibarətdir» (4, s.111). Eposla əfsanə arasındakı dialektikanı belə başa düşmək olar ki, eposda qəhrəmanlıq süjetləri tarixi hadisələrin əsasında inkişaf edir və epos qəhrəmanı real tarixi şəxsiyyət tipindədir. Lakin onun mübarizəsi, şəxsiyyəti əfsanəvi istiqamətdə inkişaf edəndə süjet də, qəhrəman da bədii təxəyyülün haləsinə bürünür, obraz poetik düşüncədə özünün idealizə formalarını (məsələn, əsatir, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan) qazanır, qəhrəmanlıq öz həqiqi mənasından çıxaraq, şişirdilmiş şəkildə, fantaziyanın köməyi ilə yeniləşir (burada söhbət ibtidai eposdan gedir, müasir anlamda olan eposlardan getmir). Əlbəttə burada inkar edilmir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi dastanlarla səsləşən əsatir, əfsanə, rəvayət və s. yaranmamışdır. Belə ki, belə əfsanələrin, rəvayətlərin mövzusu həmin dastanların içərisində inanc, etiqad, düşüncə tərzi kimi yaşamaqdadır (3, s.83). Məsələn, «Salsal pəhləvan» rəvayətindəki Salsalın (Zərdüştiliyi müdafiə edən) islam sərkərdəsi Əli ilə döyüşməsi süjeti ən qədim eposdan ayrılan rəvayət süjetləridir. Göründüyü kimi, epos qalmamış, ancaq rəvayətlər bu süjeti əks etdirən qəhrəmanlıq motivi kimi özünü hiss etdirir. Bu cəhətdən «Salsal pəhləvan» rəvayəti müəyyən tarixi detalları özündə saxlayan bir örnək kimi diqqəti cəlb edir (3, s.85). Bu «tarixi detallar» ancaq eposda qorunmuşdur ki, epos özü qalmasa da Salsal pəhləvan haqqında qəhrəmanlıq motivi rəvayətlərdə hifz edilir. S.Paşayev Karl Marksın məşhur fikrini misal gətirir. Bu fikirdə eposdan əfsanə və rəvayətin yaranması hökmü öz təsdiqini tapır. K.Marks deyir: «Bəzi incəsənət formaları haqqında, məsələn, epos haqqında qəbul edilmişdir ki, bədii istehsal özü yaranmağa başladığı zaman, bu formalar dünya tarixində bir dövr təşkil edən öz klassik formasında heç bir zaman yaradıla bilməz, beləliklə, incəsənət sahəsinin özündə böyük əhəmiyyəti olan müəyyən formalar bədii inkişafın ancaq nisbətən aşağı pilləsində mümkündür (3, s.110). Bu fikri tərkib hissələrinə ayıraq.

1. Epos bədii istehsalın yarandığı dövrdə formalaşmışdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2. Eposun da daxil olduğu bu formalar öz klassik formasında heç bir zaman yaradıla bilməz.

3. Bu formaların (rəvayət və əfsanələr də daxil olmaqla) bədii inkişafın nisbətən aşağı pilləsində yaranması mümkündür.

K.Marksın bu dəyərli fikrindən də görünür ki, epos bədii istehsalın yarandığı dövrdə – kollektivçilik zamanında qədim insanların bədii düşüncəsinin məhsuludur. Eposun da daxil olduğu bu bədii formalar bədii düşüncə məhsulu kimi yalnız bu dövrdə yaradıla bilər. Bu dövr qurtardıqdan sonra digər formalar incəsənətin digər növü kimi bədii inkişafın nisbətən aşağı pilləsində yaranır. Bu dövr sivilizasiyalar arasında olan mərhələdir ki, köhnə dünyanın qəhrəmanlıq eposu yeni dünyanın yaradıcılığında öz inkişafını tapır. Qanunauyğun bir proses kimi köhnə qəhrəmanlıq eposu neçə yüz minilliklər bundan əvvəl sabitləşərək mifoloji və bədii şüurda yaşamış, sonradan qəlpələnərək əsatirə, rəvayətə, əfsanəyə, bayatıya, laylaya, atalar sözünə, nağıla və yenidən epos şəklinə düşərək dastana qədər inkişaf dövrü keçirmişdir. «Sonralar daha siqlətli olan bu epik bütövlük – epos sənəti əsatir və əfsanələri öz daxilində əritmişdir. Bununla belə eyni zamanda, dumanlı boyalar və qatlar əvəzinə, dastanlara real, tarixi materiallar əlavə olunmuş və beləliklə, Azərbaycan eposunun inkişafı, təkamülü tarixində yeni bir mərhələ başlanmışdır» (3, s.112).

Bütün bunlardan sonra demək olar ki, folklor epik ənənəsində prof. F.Fərhadovun qeyd etdiyi kimi, epos yaradıcılığında «Koroğlu» kimi dastanlar azadlıq hərəkatına həsr olunmuş nəğmə, vaqiə və epizodların inkişafı, bunların bitkin bir epik süjetdə formalaşması ilə yaranmışdır (5, s.30). Bu fikri dolayısı ilə M.H.Təhmasib də təsdiq edir: «Bizcə, «Koroğlu»... yarandığı zaman heç şübhəsiz ki, indikindən çox kiçik bir dastan imiş» (4, s.150). «Koroğlu» dastanının ilkin dövrünü belə düşünmək olar: ilkin variant «Koroğlu» eposundan əsatir, əfsanə, rəvayətlər qopur, Koroğlu haqqında nağıllara çevrilir, bu cür qəhrəmanlıq nağılları yenidən epos süjeti yaradır və eyniadlı dastanı formalaşdırır. Bu isə obrazın nə vaxtsa tarixi şəxsiyyət olması, yaddaşlardan silinərək əfsanəvi qəhrəmana çevrilməsi və azadlıq mübarizəsi dövründə yenidən qəhrəman tipinə yüksəlməsi deməkdir. «Epos öz ilkinliyində əsatirlə vəhdətdə yaranmağa başlamış və həmin qaynaqla bağlı şəkildə təşəkkül tapmışdır». «Əsatir və epos bir qayda olaraq yaradılmır, yaranır» (3, s.151).

Beləliklə, düşünmək olar ki, hər bir eposun, o cümlədən, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» da daxil olmaqla yaranması, inkişaf etməsi və yetkin formaya çatmasına qədər 3 tarixi dövrü (post keçmiş, keçmiş və indi) vardır. Baxmayaraq ki, S.Paşayev qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının 2 tarixə malik olmasını qeyd edir (3, s.88). O, folklor ənənəsindəki tarixəqədərki dövrün epos üçün əhəmiyyətli olduğunu şifahi olaraq vurğulayır.

Tipoloji cəhətdən uyğun gələn Azərbaycan və ingilis əfsanə və rəvayət mətnləri arasında mühüm yeri insanın yaranması haqqındakı əfsanələr tutur. Həm Azərbaycan, həm də ingilis mətnlərində insanın yaranması haqqındakı əfsanələr bu mühüm informasiyanı etimoloji cəhətdən izah edir. Eləcə də Azərbaycan mifoloji düşüncəsinə xas olan «Nuh və qarı» rəvayəti esxatoloji mətn tipi kimi dünyanın sonu haqqında olan təsəvvürlərin ümumiləşdirilmiş formasını təqdim edir. Bu mətnin ingilis formasında da həmin düşüncə tipi ilə qarşılaşırıq.

Belə əfsanələrin mayasını inanclar təşkil edir. Inanclara əməl edənlər və əməl etməyənlər əfsanələrdə daşa, ağaca və s. çevrilə bilir. Məsələn, çoban inanca əməl etmədiyinə görə daşa çevrilir (tabu), yaxud gəlin əməl edir, bu inanc onu ağaca yaxud quşa döndərir. Əfsanə və rəvayətlərin bir xüsusiyyəti də odur ki, müxtəlif zaman çevrəsində yaranan bu nümunələr zamanın sonrakı təsirlərinə məruz qalaraq, formasını, üslubunu, hətta dil xüsusiyyətlərini, bədii ifadə vasitələrini artırır, ya azaldır, təkmilləşir, əvvəlki variantından seçilmək imkanına malik olur (3, s.70). Əfsanələrdə romantika, xəyal, emosiya, təxəyyül xalqın fantaziyasında birləşir. Əfsanənin tarixə münasibətindən danışan Y.V.Çəmənzəminli qeyd edir: «Ağıl və əfsanələr kimi zaman və məkan tanımayan xalq ədəbi nümunələrinə ehtiyatla yanaşmalıyıq. Bunlarda müəyyən tarixi etiqadların izi görünə bilər» (2, s.72).

Hər bir əfsanə və rəvayətin əsasını hansısa mifoloji görüş, konkret desək, mifik düşüncə təşkil edir. Mifik düşüncə isə mətn formasında miflərdə əks olunur. Eyni bir mifik düşüncənin müəyyən fərqlərlə həm mifdə, həm əfsanədə, həm də rəvayətdə əks

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bu, mifdə əks olunmuş dünyagörüşün əfsanə və rəvayətə transformasiyası deməkdir. Deməli, özlüyündə mif ilkindir, əfsanə və rəvayət isə mətn tipi kimi onun törəməsidir. Mifin mətn işarəsi əsatirdir. Miflə əfsanə və rəvayət arasında olan yaxınlıq əsatirdən qaynaqlanır. Əsatir mif deyil, mifdə əks olunmuş mifoloji dünyagörüş sisteminin saxlandığı vizual qəlibdir. S.Paşayev yazır ki, əsatir sadəcə olaraq, günəş, ay, ulduz, tanrılar panteonu, ümumiyyətlə təbiətdə baş verən müxtəlif əhvalat və hadisələr haqqında hekayətlər toplusu deyil. Əsatir əslində təbiət, yaxud həyat hadisələrinə adamların baxışını, xəyali bir şəkildə əks etdirən şifahi hekayətlərdir (3, s.11). Bu şifahi hekayətlər müxtəlif məzmunlarda – kosmoqonik, etnoqonik, təqvim, esxatoloji şəkillərdə funksiyalaşaraq hazır qəliblərə sığışdırılır. Əsatir mifoloji düşüncə mətn işarəsi kimi qeyri-bərabər paylanır. Bu, yaddaşdan asılı olan məsələdir. Yaddaş saxlancı bütöv olanda hər hansı dünyagörüş modeli qəlibə tam yerləşir. Mif dünyagörüşündən danışanda əsatirə ekvivalent kimi mif sözü – termini mətnin adını da təyin edir.

Miflər insanın gündəlik həyat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hərəkət həyat fəaliyyətinin dinamikası olub insanların məşğuliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Ovçuluq və s. məşğuliyyət sahələri ilə məşğul olarkən ov ilə insan arasındakı düşüncədəki bağlılıq mənəvi birliyin atributu kimi arxaik təsəvvürlərin genişlənməsinə səbəb olur. Deməli, hərəkət mif düşüncəsinin əsasını təşkil edir. Təbiət haqqında mifikcəsinə düşünən insan öz hərəkətlərinin toplusunu ilkin yaradıcılıqda əks etdirir. Bu yaradıcılıq mürəkkəb proses olub həm də arxaik epikanın mürəkkəbliyinə səbəb ola bilir. Bu arxaik epikanın ilk nümunəsi isə epos düşüncəsində üzə çıxır. Epos düşüncəsi ibtidai insanın mifik dünyagörüşünü, fəaliyyət sferasını, qəhrəmanlıq hadisələrini, təbiət və cəmiyyət əlaqələrini və s. özündə birləşdirir. Epos düşüncəsində inkişaf mürəkkəbdən sadəyə doğrudur. Əvvəlcə ilk insan kosmosu bütün mürəkkəbliyi ilə dərk edir, sonra onu obrazlaşdırır və düşüncəsində birləşdirir. Daha sonra bu düşüncəyə təbiətlə bağlılıq da əlavə olunur. Bütün bunlar bir mürəkkəblik isində birləşdikdən sonra hər bir səbəb və nəticənin ayrılıqda dərk olunması prosesi gedir. Beləliklə, epos düşüncəsindəki mürəkkəblik ayrı-ayrı təbiət hadisələri şəklində şüurda qavranılır. Konkret mif düzümü epos düşüncəsinin parçalanmasından sonrakı proses olaraq ortaya çıxır. Bu isə insanın yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsi deməkdir. Bu mənada mif, rəvayət və əfsanələr arasındakı bağlılığı genetik xarakterdə olduğunu qeyd edirlər (1, s.10). Lakin bunlarda təkcə genetik əlaqə yox, həm də tipoloji əlaqə də vardır. Eyni süjet xəttinin həm mif mətnində, həm rəvayət mətnində, həm də əfsanə mətnində təkrarlanması süjet tipologiyasının yaranmasına səbəb olur. Məhz bunun nəticəsidir ki, tədqiqatçılar (I.Abbaslı, S.Paşayev, N.Qurbanov və b.) eyni süjetli əhvalatlardan kosmoqonik rəvayətlər və kosmoqonik əfsanələr və s. şərti adlar altında danışırlar. Miflərdəki dərk olunmuş «mifik həqiqət» rəvayət və əfsanələrdə fantaziya şəklində izah olunur. Mifdəki fantaziya ünsürləri bədii prosesdə rəvayət və əfsanə mətnlərinə daxil olur, beləliklə, əfsanə və rəvayətlərdə gerçək hadisələrin fantastlaşdırılmış forması ilə qarşılaşırıq. Bu mənada S.Paşayevin M.Rəfilidən verdiyi sitat əfsanənin gerçəkliklə nə dərəcədə bağlı olmasını göstərir: «Ibtidai insanlar tarixi hadisələri bir hekayə şəklində bir-birinə nəql edərlər. Bu hadisələr getdikcə əfsanəyə çevrilərək, nəsildən-nəsilə, ölkədən ölkəyə keçir və yayılır» (3, s.14). Burada əfsanə müstəqil janr kimi mif və rəvayətdən yaranır. Məlum olduğu kimi, rəvayətdə də tarixi hadisələri əks etdirmək meyli vardır. Arxaik epikada epos düşüncəsindən ayrılan insanın düşüncəsinin məhsulu rəvayət şəklində yayılır. Lakin rəvayətin janr kimi formalaşması əfsanədən sonrakı prosesdir və bu proses davamedicidir. Bu barədə V.Y.Propp yazır ki, belə halda əfsanə «rəvayət» və yaxud «hekayət» terminlərinə yaxındır (8, s.376 – 379).

Mifdə olduğu kimi, əfsanələr də qapalı mühitdə yaranır. V.Y.Propp bu qapalı mühiti kəndli həyatı ilə əlaqələndirir və yazır ki, əfsanə kəndli dünyagörüşünü öyrənmək üçün son dərəcə qiymətlidir (8, s.376 – 379). O, xristian dinini təbliğ edən əfsanələri dini əfsanələr hesab edir. Lakin belə dini əfsanələrdən fərqli olaraq Azərbaycan dini əfsanələri, təkcə dini görüşləri deyil, dinin müqəddəsləşdirdiyi adamları qəhrəmana çevirir. Belə şəxslər şərə qarşı çıxır, ədaləti bərpa edir və s. (1, s.15,). Bəzən dini əfsanələrdə xeyir və şər motivlərindən, dünyanın yaranmasında Allahın rolundan, şeytanın hərəkətlərindən də bəh

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mövzusuna görə kosmoqonik məzmunlu əfsanələrə yaxınlaşır. Əslində bunlar mövzusuna və ideyasına görə ən qədim əfsanələrdir. Dini əfsanələrdə xalqın sosial həyatı tərənnüm olunur və ümumi məişət problemləri həll edilir. Bu əfsanələrə tipoloji yöndən də yanaşmaq mümkündür. Dini və dünyəvi həyatı dərk etməyin psixoloji üsulları əfsanələrdə xüsusi yer tutur. Ictimai məzmunlu əfsanələr özünün utopik xarakteri ilə də seçilir. Əfsanələrdə utopiya yaxşı həyata əlçatmazlıq kimi ibtidai təfəkkürdə anlaşılaraq folklorda da əks olunur. Burada əfsanədə utopiya həm də konkret məzmunda olaraq arzudan doğur. R.H.Spenser ayrı-ayrı xalqların utopik səciyyəli əfsanələrini onları birləşdirən ayrı-ayrı cəhətlərə görə, həm də konkret xüsusiyyət və formalara görə milli sayır və bu əfsanələri xalqın özünün xarakterik inkişafı ilə müəyyənləşdirməyi vacib sayır (6, s.18; 93, s.14) .Məsələn, o, Ingilis folklorundakı dastanların xalqın milli inkişafına uyğun olaraq inkişaf etdiyini və bu dastanların kökündə əfsanələrin dayandığını söyləyir. Bu fikir Azərbaycan əfsanələrinə də aid ola bilər.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 472 s
2. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. III cild. Bakı: Elm, 1977, 327 s.
3. Paşayev S. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli təhlili. Bakı: Nurlan, 2007, 308 s.
4. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 397 s.
5. Fərhadov F. «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. III kitab. Bakı, 1968, 194 s.
6. Robinson Herbert Spenser. Myths and legends of all nations. London, New York: Bentam Books, 1961, 307 p.
7. Белинский В.Г. Сочинение в трех томах. II том. М.: 1943, с.226 – 227.
8. Пропп В.Е. Русское народное поэтическое творчество. М., 1955, с.376 – 379
9. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М.: Восточная литература, 2000, 407 с.

Abstract

In the article it is dealt with heroism epos living in the mythological consciousness for years becoming stable and it developed till the epos falling to the myth, legend, tale, and epos renew then. It is shown that closeness between myth and legend welds from the epos. It is noted that the arising myth and legend without epos is impossible. Influence of the mythological thought is shown in arising of the heroism eposes, this mythological consciousness appears variously in the folk-lore of the different people.

Key words: epos, myth, legend, mythological consciousness, tale

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

“KITABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ADLIQ HALLI FELI BIRLƏŞMƏLƏRIN INKIŞAFI TARIXINDƏN

ZÖHRƏ NƏBIYEVA

Türkoloji dilçilik ənənəsinə görə, “feli birləşmələr” adı ilə onların qeyri- predikativ formaları nəzərdə tutulur və onlar predikativ feli birləşmələrdən, yəni cümlə tipli birləşmələrdən fərqləndirilir. Azərbaycan dilində feli birləşmələr fonunda onların növlərindən biri olan adlıq hallı feli birləşmələr tarixən müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Bütünlüklə feli birləşmələr kimi, adlıq hallı feli birləşmələrin də inkişafı azərbaycan dilinin qramatik quruluşunun inkişafının müəyyən cəhətlərini görməyə kömək edir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin formalaşması və inkişafı onların əmələ gəlməsində əsas söz formaları kimi iştirak edən məsdər, feli sifət və feli bağlamalarla əlaqədardır. Bu formalar bu və ya digər səviyyədə Azərbaycan dilinin bizə məlum olan yazılı mənbələrinin hamısında işlənmişdir. Biz bu məqalədə “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının dilində işlənmiş adlıq hallı feli birləşmələrdən bəhs edirik.

Əvvəldən deyək ki, “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dilində adlıq hallı feli birləşmələr çox işlənilir.

“Kitab”ın əvvəlindən götürülmüş hissələrə nəzər salmaqla bunu görmək olar.

Allah- allah diməyincə işlər onmaz.
Qadir tanrı verməyincə, ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz...
Ər, malına qıyamayınca, adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə, ögid olmaz.
Oğul atadan görməyincə, süfrə çəkməz. (səh. 31)
At yeməyən acı otlar (bitincə) bitməsə, yek.
Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yek.
Ata adını yürütmiyən xoyrat oğul
Ata belindən enincə enməsə, yek,
Ata rəhmətinə düşüncə, toğmasa, yek.
Ata adın yüridəndə dövlətlü oğul yek.
Yaman söz bu dünyada olınca, olmasa, yek. (səh. 32)

Bu misallar “Kitabi-Dədə Qorqud”un üç səhifəlik giriş hissəsindəki şerlərdən götürülmüşdür. Əsərin birinci boyunun başlağıcındakı bir şer parçasına da diqqəti cəlb etmək istəyirik:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallı boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Ağlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya taclara gün degəndə,
Bək yigidlər çılasınlar bir- birinə qoyulan çağda. (səh.34)

Göründüyü kimi, yeddi misralıq şerin, bir misrası istisna olmaqla, misraların hamısında adlıq hallı feli birləşmələr işlənmişdir. Biz bu cəhəti xüsusi olaraq vurğulayırıq ki, azərbaycan dilində oln başqa mənbələrdə adlıq hallı feli birləşmələrdən istifadə bu qədər geniş deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində adlıq hallı feli birləşmələrin adi ifadə vasitələrindən olmalarına və çox işlənməsinə baxmayaraq, indiyə kimi buna lazımi diqqət yetirliməmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Xüsusən dastanın 1300 illik yubleyinin keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin qərarından sonra dastanın tədqiqi daha da intensiv hal almış, bir sıra elmi və papulyar əsərlər yazılıb çap olunmuşdur. Bunların sırasında dastanın dili haqqında yazılan əsərlər də var.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Vaxtı ilə prof. Ə.M.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili" adlı monoqrafiya çap etdirmişdir. Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu "Kitabi-Dədə Qorqud"adlı məqalələr toplusu, Bakı Dövlət Universiteti "Dədə Qorqud- 1300" adlı məqalələr məcmuəsi çap etmişlər. Bu toplulardakı məqalələrin xeyli hissəsi dastanın dilinə aiddir. [337]

" Mən qara qoc atıma binmədin, ol binmək gərək. Mən qırıma varmçadan, o mana baş götürmək gərək".

Göründüyü kimi, bir misaldan başqa (Bu halları gördükdə) verilmiş misalların hamısı adlıq hallı birləşmələrdən ibarətdir: Çoban dikəc, bunlar edcək, oğlan yıxıldıqda, evim dikildikdə, ata əli durarkən, Beyrək gedəli, mən binmədin, mən varmadan.

Prof. Ə.Dəmircizadə bunları söz birləşmələri kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləri kimi təqdim edir. Yeri gəlmişkən, bunun səbəbi və alimin bu sahədəki mövqeyi haqqında bir neçə söz deməyi lazım bilir

Məsələ ondadır ki, 1950-ci illərə qədər Azərbaycan dilçiliyində (eləcə də ümumən türkolokiyada) məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri cümlə daxilində budaq cümlələr kimi təqdim edilirdi. 1950- ci illərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin və feli tərkiblərin geniş elmi tədqiqi ilıə ələqədar bu məsələ də araşdırılmağa başlandı, müxtəlif fikirlər meydana gəldi, tərkiblərin budaq cümlə olub-olmaması məsələsində üç mövqe meydana çıxdı və dilçilər məsələyə münasibətdə üç yerə ayrıldılar. a) Dilçilərin bir qismi ənənə tərəfdarı olmaqla, bbütün hallarda feli tərkiblərin budaq cümlə hesab edilməsini əsas hesab etdilər. b) Dilçilərin ikinci qisminin fikri belə oldu ki, formasından və növündən asılı olmayaraq, tərkiblərbudaq cümlə kimi çıxış etmir. v) Dilçilərin üçüncü qismi orta mövqe tutdular. Onlar feli tərkiblərə differensial yanaşmağı lazım bildilər və belə hesab etdilər ki, bu məsələdə tərkibləri iki qrupa ayırmaq lazımdır: 1) adlıq halda ayrıca sözü olan tərkiblər, 2) adlıq halda sözü olmayan tərkiblər. Bu qrup dilçilərin fikrinə görə, adlıq halı o0lan tərkiblər (yeni adlıq hallı feli birləşmələri) budaq cümlə hesab edilməli, adləq halı olmayan tərkiblər isə budaq cümlə kimi çıxış edə bilmirlər. (Bu bölgü haqqında ətraflı məlumat üçün bax: 4, səh.4).

Prof. Ə.Dəmirçizadənin "azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (birinci hissə) dərsliyində belə bir hissə var: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili və üslubu haqqında" (6, səh. 104-140). Bu material müəllifin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili" kitabının müəyyən hissələrinin təkrarıdır. Ancaq həmin kitabdan fərqli olaraq, burada "Söz birləşmələri" adlı qrafa verilmiş və 14 sətirlik həmin paraqrafda hər söz birləşmə növü haqqında bir cümlə verildiyi kimi, feli birləşmələrin adı çəkilir və misallar verilir: "fel birləşmələri: gedər oldu, Baqa çaldı, öldüri görgil, saya var... qova-qova, gedə-gedə, dönə-dönə, getdi ola, tutdu ola" (6, səh.120).

Verilmiş misalların bir qismi predkativ xüsusiyyət daşıyır (gedər oldu, öldüri görgi), əksəriyyəti isə söz birləşməsi deyil. Bu halda həmin hissədə adlıq hallı feli birləşmə haqqında məlumat görmək olmazdı.

"Kitabi-Dədə Qorqud" toplusundakı məqalələrdən iyirmi üçü dastanın dilinə aiddir. Bu məqalələr içində yalnız biri bizim əsərin mövzusu ilə bağlıdır. Aytən Aydın qızının "Kitabi-Dədə Qorqud"da feli bağlama tərkibinin işlənmə xüsusiyyətləri" məqaləsində (2, səh.249-254) feli bağlama tərkiblərinin formaları feli bağlama şəkilçiləri üzrə sadalanır və misallar verilir, tərkiblərin struktur xüsusiyyətləri araşdırılmır və təbii olaraq, adlıq hallı felibirləşmələr məsələsində də toxunulmur.

"Dədə Qorqud- 1300" məcmuəsində olan on dilçilik məqaləsindən biri bilavasitə feli birləşmələrlə əlaqədardır. J. M. Seyidov tərəfindən yazılmış həmin məqalə belə adlanır: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində feli tərkib və budaq cümlə paralelizmi" (3, səh.159-168). Adından göründüyü kimi, məqalə tərkiblərin bilavasitə təhlilinə həsr edilməmişdir, burada tərkiblərlə budaq cümlələrin qrammatik sinonimliyi məsələsi əsasında tutuşdurma aparılır, ona görə də təbiidir ki, birinci kompontlərinin ifadəsinə görə tərkiblərin quruluşu müəllifi maraqlandırmamışdır.

[337] ?Beyd: misallar bu nəşrdən götürülmüşdür: "Kitabi-Dədə Qorqud", "Bakı", "Ya

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Adlıq haldakı söz və ya adlıq haldakı birləşmə- feli bağlama, feli sifət və ya məsdər.

Birinci, əsas tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr. Feli bağlama formalarına görə bu birləşmələrin formları fərqlənir.

Əsas tərəfi ınca... şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Axır zaman olub qiyamət qopınca bu didigi Osman nəslidir (səh.31). Əcəl və vədə irməyincə kimsə ölməz (səh. 31). Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz (səh. 31). Yalan söz bu dünyada olınca, olmasa, yek (səh. 31).

Əsas tərəfi dıqda... şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Saqallu boz ac turqay sayradıqca, Saqalı uzun tatar əri banladıqda, Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda... (səh. 34). Oğlan anda yığıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu (səh. 39).

Əsas tərəfi onda... şəkilçi feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Qarla yağmur yağanda çaqmaqlu çoban! (səh. 43).Oğlum Uruz ox atanda puta qalmış, Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış (səh. 44). Köksi gözəl qaya tağlar gün dəgəndə (səh. 34). Yağ töküləndə bal nemətlü. (səh. 34). Əsas tərəfi olı... şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Ağam Beyrək gedəli yayladım yoq. Ağam Beyrək gedəli içərim yoq. (səh. 61). Ağam beyrək gedəli bizə ozan gəldügi yoq. (səh. 62). Mən bu yerdən gedəli dəlü olmaşsan, dəlim! (səh. 69). Sən gedəli ağılmağım kökdə yerə endi. (səh. 75). Əsas tərəfi madan... (mədin...) şəkilçili feli bağlamalrla ifadə olunanlar: Baba, mən yerimdən türmadın öl turmuş ola! Mən qaraqaç atıma binmədin öl binmiş ola! Mən qanlu kafər elinə varmadan öl varmış, mana baş gətürmüş ola! (səh.85).

Əsas tərəfi kən...şəkilçi feli bağlamarla ifadə olunanlar: Tatar oğlı əlimüzə girmişkən cəza ilə öldürəlim. (səh.74). Dəli Domrul qırq yigid ilən yeyib- içib oturarkən nagahandan Əzrayıl çıqa gəldi. (səh. 79). Gözüm görərkən, oğul, gəl səni evərəyim! (səh. 85). Günlərdə bir gün Yegnək oturub bəglər ilə söhbət edərkən Qaragünə oğlı Budağilə üz düşmədi. (səh. 94).

Əsas tərəfi kəc... şəkilçi feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Anlar eylə digəc Atağuzlu Uruz qoca iki iki dizinin üstünə çəkdi. (səh. 42). Qazan bəg böylə digəc çoban aydır.

(səh.45.) Oğlan böylə dikəc bıldır-bıldır gözünün yaşı rəvan oldu

(səh.47.). Çoban böylə digəc Qazana qəhər gəldi. (səh.45).

Əsas tərəfi cək... şəkilçim feli bağlamalarla ifadə olunur: Yegnək bu xəbəri eşitcək yürəki oynadı, qara bağrı sarsındı. (səh.94). Bunlar böylə edicək Baybörə bəkin acığı tutdu. (səh.54.). Əsas tərəfi dığında... şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunurlar: Salqum-Salqum tan yelləri əsdikdə... (səh.34). Ölüm vəqti gəldükündə ari imandan ayırmasun! (səhş122).

“ Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində əsas tərəfi başqa formalı feli birləşmələr də var, lakin onların adlıq halda olan ayrıca sözləri yoxdur, yəni onlar adlıq hallı feli birləşmələr deyil. Məsələn: Dədə Qorqud gəlubən şadlıq çaldı (səh.103). Bu cümlədə Dədəm Qorqud ifadəsi adlıq halda olub cümlənin mübtədası rolunda çıxış eedir və bilavasitə cümlənin xəbəri ilə bağlədər: Dədəm qorqud çaldı. Bu ifadə eyni zamanda, gəlübən feli bağlaması ilə əlaqədardır: Dədəm Qorqud gəlübən. Ancaq həmin ifadənin xəbərlə bağlılığı əsasdır, ona görə də gəlübən feli bağlaması tək qalır. Başqa bir misal: ol ökdikin yuğa tənri dost oluban mədəd irsun, xanım, hey! (səh.33). burada adlıq halda olan tənri sözü həm oluban feli bağlaması ilə, həm də cümlənin mədəd versin xəbəri ilə bağlıdır. Xəbərlə bağlılıq əsas solduğuna görə, onun feli bağlama ilə əlaqəsi ortaya kecir və belə bir birləşmə qalır: dost oluban. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dost oluban birləşməsinin dlıq hallı feli birləşməyə oxşatmaq olur. Belə birləşmələr yenə var, məsələn : Çağırıban dad verəndə yol çavuşlu (səh.63). Asmanlu kökdə qara bulut oluban kafərin üzərinə gürlayalım (səh.76). kafərin qamış kibi od oluban yatırayım (səh.76).

Dissertasiyanın müvafiq hissəsində bu tipli birləşmələrə münasibəti bildirildiyindən burada onlar haqqında ətraflı danışmağı lazım bilmirik.

Əsas tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində müəyyən yer tutur. Bunlar aşağıdakilardan ibarətdir.

Əsas tərəfi an, ən şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunurlar: Qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa, yek! Adam içməyən acı sular sızınsa, sızmasa, yek! (səhş32). Qışda- yazda qarı-buzı ərimıyən Qazılıq tağına gəldi çatdı. (səh.38). Heç yandıran çırağın yana tursun (səh.41).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Əsas tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr daha çox an, ən şəkilkçili feli sifətlərlə formalaşır. Bunlara aid daha bir neçə misal: Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa, oğlı-qızı olmayanı allah-təala qarğayıbdırş (səh39). Kimini doğdi, kiminin başın yartdı, qızlar oturan otağa gəldi. (səh.64).

Heç ana! Ərəbi atlar olan yerdə
Bir qulunı olmazmı olur?
Qızıl dəvələr olan yerdə
Bir köşəki olmazmı olur?
Ağca qoyunlar olan yerdə
Bir quzıcığa olmazmı olur?

Əsas tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələrin formalaşmasında az da olsa, başqa feli sifət formaları da iştirak edir.

Dığı ... şəkilçili feli sifətlərlə: Şahbaz atlar içdiki su! Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su! (səh.44). Boybörənin oğlı oldığın bilmədilər. (səh.53). Ləşkər ver, babam tutsaq olduğu qələyə göndər. (səh.94). Ayaqlıqlar bura gəldigi yoq. (səh.55). Qazı ərənlər başına nə gəldigin söylədi. (səh.67). Mış... şəkilçili feli sifətlərlə: Ay əməli azmış, feli dönmüş qadir ağ alnına qada yazmış! (səh.56). Gördilər kim, uçarda quzğun qalmış tazı tolaşmış yurtda qalmış (səh.57). Maz... şəkilçi feli sifətlə: Zira ağlamaqdan gözləri görməz olmamış idi. (səh.66).

Açaq... şəkilçili feli sifətlərlə: Sən varacaq yerün tolamac-tolamac yolları olur. (səh.86).

Əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanlarının dilində xüsusi yer tutur. Qeyd etmişdik ki, belələri müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil, "Dədə Qorqud"un dili üçün isə xarakterikdir. Müasir Azərbaycan dilində çox təsadüfi hallarda belə birləşmələrə təsadüf etmək olur. "Kitabi- Dədə Qorqud"un dili isə bunlar normaldır və çox işlənir. Məsələn, Oğul üçün ata ölmək eyb olur (səh.73). Qırx yigid bir bəg oğlilə bir qızdan otri ölmək . Ər ərdən adın nolur (87)

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində muasir Azərbaycan dilində ismi birləşmələrinin

Növləri olan ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi formalaşan birləşmələrin feli birləşmə kimi formalaşma meyli var. Birləşmələrin belə formalaşmasında birləşmənin hər iki tərəfinən rolu özünü göstərir. Məsələn, " Basat Təpəgözü öldürdük boyu bəyan edir, xanım, hey!" boyunda söhbətin Basatın gəlişindən gedir və deyilir: Təpəgöz oldığı adlıq halı feli birləşmədir. Muasir Azərbaycan dilində belə birləşmələr Təpəgözün olduğu formasında qurulur. Bu variantda birləşmənin birinci tərəfinin yiyəlik halda olması ikinci tərəfdəki feli sifətdəki felliyi zəiflədir, onun sifətliyini gücləndirir, subetantivləşmə gedir, beləliklə, adlıq halda olan sözün fellə birləşməsi yerinə yiyəlik haldakı ismin mənsubiyyət şəkilçili feli sifətlə birləşməsi alınır: Təpəgöz oldığı – Təpəgözün olduğu. Aşağıdakı misalşllara da belə yanaşmaq olar.

Oxla ol qılıc asılan zənciri urdu (səh.102).

Allah verən ümüdin üzülməsi (səh. 109).

Ağam tutulan qələyə varmayınca, ağamın ölüsün-dirisin bilməyincə, öldisə, qanın almayınca, Qalın Oğuz elinə gəlməkim yox! (səh. 112).

Ol, qardaşı tutılan qoruya gəldi (səh. 113).

Mən babam tutsaq, olduğu qələyə gedirəm (səh. 119).

Atam-anam vediki (səh 38).

Kəsilsun oğlan əmən süd tamarın yaman qızlar (səh.38).

Bu birləşmələri müasirləşdirsən, belə olar:

Qılınc asılan_______________ qılıncın asıldığı;
Allah verən _________________ Allahın verdiyi;
Ağam tutulan___________________ Ağamın tutulduğu;
Qardaşı tutulan_______________ Qardaşımın tutulduğu;
Babam tutsaq oldığı _________ Babamın dutsaq olduğu;
Atam-anam verdiki __________ atamın-anamın verdiki;
Oğlan əmən _________________ oğlanın əmdiyi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

KONFRANSIN İŞTIRAKÇILARI

Abdulkadir İnaltekin – *Türk-Azerbaycan Edebiyatı ve Halk Bilimi, „Muğam“ medeniyyet merkezi, Almaniya*
Ahmet İçli - *Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, Türkiyə*
Ahmet Kolbaşi – *Doç. Dr, Balıkesir Üniversitesi, Türkiyə*
Alaattin Aköz – *Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Türkiyə*
Almaz Ülvi (Binnətova) – *filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan*
Almaz Hüseynova – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Qızlar Universiteti, Azərbaycan*
Anatoliy Momrik – *Ukrayna Milli Elmlər Akademiyası M.Rılski adına Sənətşünaslıq, folklor və etnologiya İnstitutu, Ukrayna*
Asif Haciyev – *filologiya yzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Avtandil Ağbaba – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Bakıtqul Ꝗuljanova – *filologiya yzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universiteti*, *Qazaxıstan*
Bayram Durbilmez – *Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Türkiyə*
Boris Tetuev – *filologiya elmləri doktoru, professor, Kabardin-Balkar Dövlət Universiteti, Rusiya*
Çetin Yildiz - *Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi, Türkiyə*
Çulpan Zaripova Çetin - *Yard. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Türkiyə*
Əbdüləli Mücazi (Aslan) - *Güney Mədəniyyət Ocağı, İran*
Elçin Qaliboğlu (Imaməliyev) – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Eldar Hacıyev – *filologiya elmləri doktoru, professor, Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya*
Elnarə Qaragözova – *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*
Elnur Əliyev – *Tbilisi Dövlət Universitetinin Qafqazşünaslıq İnstitutu, Gürcüstan*
Elxan Yurdoğlu (Məmmədov) – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Ənvər Uzun – *Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiyə*
Əpoş Vəliyev – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Əli Bərazandə Türk - *Güney Azərbaycan el-bilimi fondu, İran*
Əli Kərimbəyli – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Əli Məmmədbağiroğlu – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan*
Azim Sahatimehr – *Prof.Dr***.,** *Bonab Islamic Azad University, İran*
Elmira Məmmədova – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Azərbaycan*
Əkbər Dövlətşahi – *Güney Azərbaycan el-bilimi fondu, İran*
Fatih Kanter – *Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, Türkiyə*
Fərəh Cəlil – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*
Fəxrəddin Baxşəliyev – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Füzuli Bayat – *filologiya elmləri doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Hikmət Quliyev – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
İbadət Rüstəmov – *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*
İlhami Cəfərsoylu – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan*
Ilgar Kasumov (Gasimov) – *Krımtatar dili və ədəbiyyatı elmi-tədqiqat İnstitutu, Ukraina*
İmperiət Xalipaeva – *filologiya elmləri doktoru, professor*, *Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Rusiya*
Islam Sadıq - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Jalə Ismayılova – *AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan*
Jalə Qarayeva – *İstanbul Aydın Universiteti, Türkiyə*
Kakajan Janybekow *– Türkmənistan Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar İnstitutu, Türkmənistan*
Kemal Üçüncü - *Doc. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiyə*
Kenan Zıya Taş – *Prof.,Dr., Balıkesir Üniversitesi, Türkiyə*
Kürşat Öncül - *Yrd.Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi* **,** *Türkiyə*
Lale Avşar Iskenderzade *– öğretim görevlisi*, *Selçuk Üniversitesi*, *Türkiyə*
Ləman Bayramova *– AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan*
Ləman Süleymanova – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Maarifə Hacıyeva – *filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan*
Məryəm Səbri – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Məshəti İsmayıl *– AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Folklorşünaslıq Şöbəsi, Azərbaycan*
Möhsün Nağısoylu – *filologiya elmləri doktoru, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan*
Məhəmməd Əlipur Muqəddəm – *araşdırma görəvlisi, İran*
Mehmet Okur – *Doç.,Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiyə*
Mustafa Sever – *Doç. Dr., Qazi Universitesi, Türkiyə*
Mehmet Turmuş *– Bakı Qafqaz Universiteti, Azərbaycan*
Mübariz Süleymanlı *– fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan*
Nail Qurbanov - *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Necati Demir – *Prof.,Dr., Gazi Üniversitesi,Türkiyə*
Nizami Tağisoy – *filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*
Özden Aykaç – *Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC*
Qalib Sayılov – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Qara Namazov – *filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Qumru Şəhriyar – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Ramazan Korkmaz – *Prof.,Dr., Ərdəhan Universiteti, Türkiyə*
Ramazan Qafarli – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*
Rövşən Əlizadə – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Ərdəhan Universiteti, Türkiyə*
Roza Eyvazova – *filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*
Samilə Xurdamieva – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Dərbənd Dövlət Universiteti, Rusiya*
Sara Abdullazadə – *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*
Sebahattin Şimşir – *Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Türkiyə*
Səbinə Isayeva – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu***,** *Azərbaycan*
Sədaqət Həsənova – *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Azərbaycan*
Sədnik Paşa Pirsultanlı - *filologiya elmləri doktoru, professor, Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Səfa Qarayev – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Sənubər Abdullayeva – *filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Sevindik Vəliyev - *filologiya elmləri doktoru, professor,Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Səyyarə Qasımova – *AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan*
Şakir Albalıyev - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Seyfəddin Altaylı *– TRT, Türkiyənin səsi, Azərbaycan bölməsi, Türkiyə*
Şurəddin Məmmədli - *filologiya elmləri doktoru, professor, Ərdəhan Universiteti, Türkiyə*
Tofiq Hacıyev – *akademik, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ülkər Əliyeva - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***,** *AMEA Folklor İnstitutu***,** *Azərbaycan*
Ülkər Nəbiyeva - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Vügar Sultanzade - *Öğretim Üyesi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC*
Xəyalə Əliyeva – *AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Yadigar Əliyev - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan*
Yaqub Babayev - *filologiya elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*
Yaşar Kalafat – *Dr., Halkbilim araştırmalar merkezi, Türkiyə*
Yaşar Qasımbəyli - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan*
Ziyafət Hüseynova – *Bakı Qafqaz Universiteti, Azərbaycan*
Zöhrə Nəbiyeva - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan*

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

MÜNDƏRİCAT

- **«ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİNDƏN ORTAQ TÜRK CƏLƏCƏYİNƏ» VI BEYNƏLXALQ FOLKLOR KONFRANSINDA AMEA-nın PREZİDENTİ AKADEMİK MAHMUD KƏRİMOVUN AÇILIŞ NİTQİ.........4**
- **AMEA FOLKLOR İNSTİTUTUNUNDİREKTORU, F.E.D., PROFESSOR HÜSEYN İSMAYILOVUN «ORTAQ TÜRK KEÇMİŞİNDƏN ORTAQ TÜRK GƏLƏCƏYİNƏ» VI ULUSLARARASI FOLKLOR KONFRANSININ İŞTİRAKÇILARINA MÜRACİƏTİ......6**
- ***ABDULKADİR İNALTEKİN.*** Sosyolojik açından Türk halk edebiyatında ağit destanlar….8
- ***AHMET IÇLI***. Fenomenolojik açıdan "Kazan begün oğlu Uruz begün tutsak olduğu boy"un içerik düzlemi üzerine bir inceleme.........19
- ***AHMET KOLBAŞI.*** "Çanakkale şehitlerine " isimli destanda yer alan tarih ve medeniyet olguları üzerine bir değerlendirme.........29
- ***Akifə Xəlilova (Nemətova)***. "Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru" litoqrafik materiallarındakı epik mətnlər.........34
- ***ALAATTIN AKÖZ.*** Tarihi bilginin inşasında menkibe ya da efsaneler…......……37
- **ALMAZ ÜLVİ (BINNƏTOVA)**. Folklor dünyasının ciğatay (özbək) fəslində dastan janrı və Azərbaycan folklorşünaslığında tədqiqi.........47
- ***ALMAZ HÜSEYNOVA.*** İren melikoffun Türk dastanları ilə bağlı araşdırmaları.........54
- ***АНАТОЛИЙ МОМРИК.*** Воссоединение украинской думы и тюркского дестана в xxı веке: кинематография олеся санина.........61
- ***ASIF HACIYEV.*** "Dədə Qorqud kitabi"nın girişində işlənmiş bəzi arxaizmlərin açımı.........66
- ***AVTANDIL AĞBABA***. Ağbaba-Çıldırda dastan yaradıcılığına dair (aşıq şenliyin "Lətif şah" dastanı əsasında)……..71
- ***БАКЫТГУЛ ҚҰЛЖАНОВА.*** Сопылықтың оғдұрмыш бейнесінде көрініс табуы (жүсіп баласағун. «кутадғу билиг» XI ғасыр).........76
- ***BAYRAM DURBİLMEZ***. Hakas türklerinin kadın yiğitlik destanı Huban ariğ'da mitolojik bir anı dokuz.........80
- ***БОРИС ТЕТУЕВ.*** Трансформация жанра дастана в творчестве Кязима Мечиева («Бузжигит»).86
- ***ÇETIN YILDIZ.*** Türk destanlarındaki motiflerin milli kimliği belirlemedeki rolü, Battal Gazi destanı örneği.........94
- ***ÇULPAN ZARİPOVA ÇETİN.*** Tatar destanlarında inançlar……...100
- ***ƏBDÜLƏLI MÜCAZI (ASLAN).*** Şəbestərli Hüseyn pəhləvanın Heydər Abad səfəri "....109
- ***ELÇIN QALIBOĞLU (İMAMƏLIYEV).*** «Koroğlu» dastanı ilə bağlı xalq əfsanələrində mifoloji qat.........116
- ***ЭЛЬДАР ГАДЖИЕВ***. Сюжетно-композиционные особенности дастана как средства выражения авторского мировоззрения.........122
- ***ELNARƏ QARAGÖZOVA.*** Azərbaycan dastanlarında möcüzəli alma obrazı və alma verən dərviş obrazı haqqında mülahizələr.........127
- ***ЭЛЬНУР АЛИЕВ.*** Азербайджанские дастаны в грузинской культурной среде XVIII-X в.в.........131
- ***ELXAN YURDOĞLU (MƏMMƏDOV).*** Azərbaycan dastanlarında bayatılar.........133
- ***ƏNVƏR UZUN***. Trabzon'da "Şah İsmail destanı".........138
- ***ƏPOŞ VƏLIYEV.*** Müasir Azərbaycan poeziyasında dastan poetik sistemi.........142
- ***ALI BERAZENDE TÜRK..*** Iran Türk Folklor Araştırma Tarihi Ve Öncülerine Kisa Bir Bakiş....146
- ***ƏLİ KƏRİMBƏYLİ.*** "Altın-arığ" bahadırlıq eposunun söyləyici- xayçıları.........150
- ***ƏLI MƏMMƏDBAĞIROĞLU.*** "Koroğlu" dastanına aid əlyazma nüsxələri.........156
- ***AZIM SAHATIMEHR .TOHID SAHATIMEHR. KARIM MOSSAZADEH.*** Protection and conservation of folklore and cultural heritage for regional cooperation……...161
- ***ELMİRA MƏMMƏDOVA.*** Dastan ənənəsi kontekstində klassik vücudnamələr (Güney Azərbaycandan toplanmış yeni örnəklər).........

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

- ***ƏKBƏR DÖVLƏTŞAHİ.*** Koroğlu himasəsi..173
- ***FATİH KANTER.*** . Modern anlati-destan ilişikisinin arketipsel sembolizm Açısından incelenmesi..184
- ***FƏRƏH CƏLIL.*** Türk və skandinav eposlarında dünyanın üçlü Modelini ehtiva edən kosmoqonik ünsürlər..189
- ***FƏXRƏDDİN BAXŞƏLİYEV.*** "Koroğlu" dastanının bəzi mətnlərində
- Təsəvvüf elementləri..192
- ***FÜZULİ BAYAT.*** Əski türk abidələrinin yaranmasında dastan Təfəkkürü və dastan üslubu....198
- ***HÜSEYN İSMAYILOV.*** "Koroğlu dastanı: mif, tarix və epos..203
- ***HİKMƏT QULİYEV.*** Arxetip anlayış və epik ənənədə müdrik qoca arxetipi..............217
- ***İBADƏT RÜSTƏMOV.*** «Kitabi-Dədə Qorqud»da qaravəlli.................................219
- ***İLHAMİ CƏFƏRSOYLU.*** Türk dastanlarının alp igidləri xett və Urartu panteonunda tanrı oğulları kimi..221
- ***ILGAR KASUMOV (GASIMOV).*** «Koroğlu»niñ yañi qirimtatar versiyasiniñ ñeşri problemleri..226
- ***ИМПЕРИЯТ ХАЛИПАЕВА.*** Фольклорно-литературные памятники тюркского эпоса. Образы женщин..231
- ***İSLAM SADIQ.*** Şumer və türk yaradiliş dastanlari..235
- ***JALƏ İSMAYILOVA.*** Ruminiya türklərinin dastanlarinda igid və at motivləri...........244
- ***JALƏ QARAYEVA.*** "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında yer alan obrazlarin semantikasi......247
- ***KAKAJAN JANYBEKOW.*** Andalybyň "ýusup-züleýhä" dessanynyň dil aýratynlygy..... 250
- ***KEMAL ÜÇÜNCÜ.*** Oğuz kağan destaninda epik tefekkür bağlaminda zaman ve mekân anlayişi..253
- ***KENAN ZIYA TAŞ.*** Âşık paşazâde tarihinde destani unsurlar: osman gazi dönemi.... 263
- ***KÜRŞAT ÖNCÜL.*** Türk dünyası destanlarındaki olumsuz kahramanın temel nitelikleri......268
- ***LALE AVŞAR İSKENDERZADE.*** Dede korkut destani'nin çağdaş azerbaycan sanatinda yeri..272
- ***ЛЯМАН БАЙРАМОВА.*** Проблема изучения дастанов в научной Деятельности шихали Курбанова..276
- ***LƏMAN SÜLEYMANOVA.*** Dəli domrul motivləri xalq yaradıcılığında (Şəkidən qeydə aldiimiz folklor materiallari əsasinda)..278
- ***MAARİFƏ HACIYEVA.*** Türk dastanlarinda işlənən bəzi termin və ortaq kəlmələrin açiqlanmasi..283
- ***MƏRYƏM SƏBRİ.*** "Kitabi-dədə qorqud" dastani "varliq" jurnalinda........................ 288
- ***MƏHSƏTI İSMAYIL.*** Dastanlarda və gəmiqaya təsvirlərində maral obrazinin ifadəsi..... 293
- ***MÖHSÜN NAĞISOYLU.*** Xalq hekayəti "düzd və qazi" haqqinda.............................297
- ***MƏHƏMMƏD ƏLİPUR MUQƏDDƏM.*** Aşiq qurbani ilə Pəri xanim (Təbriz türü)..302
- ***MEHMET OKUR.*** Halkevlerinin kültür faaliyetlerinde epik gelenekten yaralanilmasi meselesi...327
- ***MUSTAFA SEVER.*** Köroğlu destaninin Azerbaycan kolundaki kahraman ve karşi kahraman tipleri üzerinde değerlendirme..335
- ***MEHMET TURMUŞ.*** Türk epik ənənəsində dini dastanlarin yeri: "Battal Qazi" dastanı.... 339
- ***MÜBARIZ SÜLEYMANLI.*** Sənət sahələrinin dastan ifaçiliğindaki Sinkretizminə kulturoloji bir baxiş..344
- ***NAIL QURBANOV.*** Arxaik türk dastanlarinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair... 351
- ***NECATI DEMİR.*** Ortak Türk geçmişinden ortak Türk geleceğine…………………...355
- ***NİZAMİ TAĞISOY.*** Türk xalq dastanlari qaraçay-malkar «nart» Dastanlarina bir nəzər..366
- ***ÖZDEN AYKAÇ.*** Güngör dilmen'in deli dumrul ve haldun taner'in keşanli ali destani adli oyunlarında destan motifleri..370
- ***QALİB SAYILOV.*** Şirvan dastanlarının janr səciyyəsi; aşiq Rəvayətləri və aşiq əhvalatları….374
- ***QARA NAMAZOV.*** Qədim dastanlarin izləri........................

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

- ***QUMRU ŞƏHRİYAR.*** Qardaş türk dastanlarinin «Dədə Qorqud» Toplusunda çap təcrübəsindən..........384
- ***RAMAZAN QAFARLI.*** Azərbaycan-Türk mifoloji dünya modelinin Rekonstruksiya qaynaqları..........390
- ***RÖVŞƏN ƏLIZADƏ.*** Tuva və şor qəhrəmanliq dastanlarinda mifoloji motivlər..........396
- ***ROZA EYVAZOVA.*** «Kitabi-Dədə Qorqud» dastani və türk qadini mənəviyyati.......402
- ***САМИЛЯ ХУРДАМИЕВА.*** Формы отражения реальной действительности и сюжетно-жанровая специфика дагестанских дастанов..........408
- ***SARA ABDULLAZADƏ.*** Türk epik ənənəsində kişi tipajlari və qadina münasibət
- (“Kitabi-Dədə Qorqud” və dastanın müasir versiyası sayılan K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanı əsasında)..........412
- ***SEYFƏDDIN ALTAYLI.*** Aşıq şikarı dastaninda işlədilən xalq deyimləri 416
- ***SEBAHATTİN ŞİMŞİR.*** Türk destan şairi niyaz yıldırım gençosmanoğlu’nun malazgirt destanı ve tarihi açıdan değerlendirilmesi..........420
- ***SƏBİNƏ İSAYEVA.*** XX əsr dastan yaradıcılığında klassik ənənələr (aşıq şəmşirin yaradıcılığı əsasında)..........423
- ***SƏDAQƏT HƏSƏNOVA*****.** Azərbaycan dastanlarinin dil-üslub xüsusiyyətləri..........429
- ***SƏDNİK PAŞA PİRSULTANLI.*** Azərbaycan xalq dastanlari nizami gəncəvi və Üzeyir Hacıbəyli yaradiciliğinda..........433
- ***SƏFA QARAYEV.*** Türk epik ənənəsində xaos anlayişi və onun semantikasi (yaradılış dastanı əsasında)..........436
- ***SƏNUBƏR ABDULLAYEVA.*** Dastan dilinin bəzi linqvistik xüsusiyyətləri..........439
- ***SEVINDIK VƏLIYEV.*** “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarinin dilində sadə cümlə məsələsinə dair..........446
- ***SEYFƏDDIN RZASOY.*** Oğuz mifologiyasında fratrial əcdad paradiqması..........450
- ***SƏYYARƏ QASIMOVA.*** Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dastan yaradıcılığı..........458
- ***ŞAKIR ALBALIYEV.*** Dastan yaradıcılığında ifaçının rolu..........461
- ***ŞURƏDDIN MƏMMƏDLİ.*** “Dədə Qorqud”un Borçalı izləri..........465
- ***TOFIQ HACIYEV.*** Dastanımızın adı haqqında..........469
- ***ÜLKƏR ƏLIYEVA.*** Aşıq Qərib dastanının tədqiq tarixinə bir nəzər (“AYB” materialları əsasında)..........471
- ***ÜLKƏR NƏBIYEVA.*** Ozan yaradıcılığında «Dədə Qorqud» süjetinin formalaşmasına dair. 475
- ***VÜGAR SULTANZADE.*** Domrul adının kökeni ve Deli Domrul boyunda bazı Motiflerin kaynağı üzerine..........479
- ***XƏYALƏ ƏLİYEVA.*** Məhəbbət dastanları Məmmədhüseyn Təhmasibin araşdırmalarında..........483
- ***YADIGAR ƏLIYEV.*** Qədim Türk dövründən orta Türk dövrünə keçid: Türk epos ənənəsi və dil..........488
- ***YAQUB BABAYEV.*** XII-XIV əsrlər ana dilli epik şeirimizdə Dastan motivləri..........491
- ***YAŞAR KALAFAT.*** Destanî katmanlaşma sürecinde Türk kültürlü Halklarda kadin teması ile lgili inançlar (türk halk inançlarinda kadin)..........496
- ***YAŞAR QASIMBƏYLI.*** Epos mədəniyyəti: eposun genezisi və poetikası..........504
- ***ZIYAFƏT HÜSEYNOVA.*** Epos düşüncəsində mif, əfsanə və rəvayət yaradıcılığı......507
- ***ZÖHRƏ NƏBIYEVA.*** “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adlıq hallı feli birləşmələrin inkişafı tarixindən..........511
- Konfransın İştirakçıları..........516

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional